

MƏQALƏLƏR

MÜNDƏRİCAT

- **Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** / Anar İsgəndərov // Xalq qəzeti.- 2017.-9 may.-№98.-S.9.
- **Cümhuriyyət Parlamentində vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu** / Vasif Cəfərov // Ekspress.-2017.-10 mart-№ 44.-S.10.
- **Əli bəy Hüseynzadənin 1916-cı ilin yanvarında Berlində Türk Xalqları Konqresindəki nitqi: Cümhuriyyətə aparan yollar: türk dünyasının sözcülüüyü missiyası** / Vilayət Quliyev // 525-ci qəzet.-2017.-25 fevral-№ 36.-S.14-15.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi aktlar barədə: Niyə qanunları Nazirlər Şurası qəbul edirdi?** / İlham Abbasov // Kaspi.-2016.-22 dekabr-№ 212.-S.15.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi varisidir** / Mübariz Ağalarlı // 525-ci qəzet.-2016.-5 noyabr-№ 203.-S.15.; 8 noyabr.- №204.- S.6.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğunun qanunvericilik əsasları** / Rahib Əkbərov // Dövlət idarəçiliyi.- 2016.- № 1(53). -S.159-166.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti- şərəf və ləyaqət tariximiz** / Fəzail İbrahimli // Azərbaycan.-2016.-28 may.-№115.-S.7.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk – İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət idi** / Yaqub Mahmudov // Xalq qəzeti.-2016.-28 may.-№115.-S.6-7.
- **Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı** / Mehman Süleymanov // Xalq qəzeti.-2016.-26 may.-№114.-S.8.
- **Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika** / Musa Qasımlı // Xalq qəzeti.-2016.-25 may.-№112.-S.5.
- **Müasir dövlətçilik rəmzlərimizdəki Azərbaycançılıq elementlərinin milli tarixə bağlılığı...** / İradə Sarıyeva // Bakı xəbər.-2016.-15 aprel.-№66.-S.15.
- **Nəsib Bəy Yusifbəylinin ictimai-siyasi fəaliyyətində Azərbaycançılıq ideyası...** / İradə Sarıyeva // Bakı xəbər.-2016.-8/9 mart.-№44.-S.15.
- **İstiqlal mücahidinin ədəbi irsi** / Abid Tahirli // Azərbaycan.-2016.-3 fevral.-№24.-S.7.
- **Heydər Əliyev və Cümhuriyyət generalları** / Mehman Süleymanov // Xalq qəzeti.- 2015.-16 oktyabr.- №225.-S.6.
- **Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti** / Nazim Mustafa // Xalq qəzeti.-2015.-28 may.- №113.-S.9.; 30 may.- № 114.-S.8.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - şərqdə ilk demokratik respublika** / Anar İsgəndərov // Xalq qəzeti.-2015.-28 may.- №113.-S.9.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yol** / Vasif Qafarov // Xalq qəzeti.-2015.-23 may.- №109.-S.11.; 24 may.- №110.-S.7.
- **Cümhuriyyət ordusunun qurucusu** / Şəmistan Nəzirli // Azərbaycan.-2015.-23 aprel.- № 85.-S.6.
- **Azərbaycan Cümhuriyyəti Əli Bəy Hüseynzadə publisistikasında** / Akif Aşırlı // Şərq.-2015.-24 yanvar.-№14.-S.7.

- **“Xalqımızın müstəqil yaşaya biləcəyinə inanırıq...”** / Solmaz Rüstəмова-Tohidi // *Azərbaycan*.-2015.-14 yanvar.- №9.-S.8.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasına yardımları haqqında** / Qabil Əliyev // *GEO Strategiya*.-2014.-№ 4(22).-S.29-33.
- **96 il əvvəlin tarixi** / Arzu Şirinova // *Xalq Cəbhəsi*.-2014.-13-15 sentyabr.-№186.-S.8.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ordunun təşkili və fəaliyyəti** / İlham Abbasov // *Xalq qəzeti*.-2014.-3 avqust.- №164.-S.5.
- **ADR dövründə ədliyyə nazirinin müavini işləmiş Olqerd Konstantinoviç Kriçinski** / Rauf Rzayev // *Qanunçuluq*.-2014.-№3.-S.36-39.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə polis orqanlarının təşkili və fəaliyyəti** / İlham Abbasov // *Xalq qəzeti*.-2014.-6 iyul.- № 142.-S.4.
- **Türkiyənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ictimai asayişin qorunması sahəsində yardımları** / İsa Arslan // *GEO Strategiya*.-2013.-№2.-S.46-48.
- **XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatımız** / Ülviyyə Tahirqızı // *Xalq Cəbhəsi*.-2014.-28 iyun.- №113.-S.11.
- **Cümhuriyyət ordusunun yaradılması haqqında bəzi qeydlər** / Rafiq Səfərov // *Kaspi*.-2014.-26 iyun.-№110.-S.14.
- **Cümhuriyyət dövrünün diaspor nümayəndələri** // *Olaylar*.-2014.-11 iyun.-№100.-S.15.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: İstiqlaliyyət zirvəsində Azərbaycan imzası** / Taleh Cəfərov // *Xalq qəzeti*.-2014.-8 iyun.- №120.-S.3.
- **Azərbaycançı fədai Nağı bəy Şeyxzamanlı** / İsmayıl // *Şərq*.-2014.-3 iyun.-№96.-S.11.
- **Müasir Azərbaycan dövlətçiliyində Xalq Cümhuriyyəti ənənələri** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Azərbaycan*.-2014.-28 may.- №111.-S.6.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik tariximizdə yeri** / Vasif Qafarov // *Xalq qəzeti*.-2014.-28 may.- №111.-S.8.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – şərqin ilk demokratik, parlamentli respublikası** / Ataxan Paşayev // *Xalq qəzeti*.-2014.-28 may.- №111.-S.7.
- **Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi** / Musa Qasimli // *Xalq qəzeti*.-2014.-28 may.- №111.-S.11.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində regionda geosiyasi vəziyyət** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2014.-27 may.- №110.-S.7.
- **Müsəlman şərqində ilk Respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** / Anar İsgəndərov // *Xalq qəzeti*.-2014.-24 may.- №108.-S.5.; 25 may.-N 109.-S.4.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Avropanın demokratik dəyərləri ilə şərq mədəniyyətini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət nümunəsi** / Muxtar Babayev // *İki sahil*.-2014.-22 may.-№89.-S.11.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin yaradılması milli demokratik dövlət quruculuğunun şərəfli səhifəsidir** / İlham Abbasov // *Xalq qəzeti*.-2014.-23 may.- № 107.-S.5.
- **“Xoşbəxtəm ki, müsəlman ordusunun zabiti kimi ölürəm”:** Xalq Cümhuriyyətinin qızıl silah mükafatlı zabiti - general Məmməd bəy Sulkeviç / Ülviyyə Tahirqızı // *Xalq Cəbhəsi*.-2014.-22 may.- №89.-S.13.
- **23 ay mövcud olan Cümhuriyyət** // *Xalq Cəbhəsi*.-2014.-20 may.- №87.-S.6.
- **Örnek şəxsiyyət: Əhməd bəy Ağaoğlu mühacir həyatı yaşasa da, azərbaycançılıq ideologiyasının ən məşhur carçılarından olub** / İsmayıl // *Şərq*.-2014.-15 may.-№84.-S.11.

- **Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında cərəyan məsələləri** / Yeqzar Cəfərli // *Olaylar*.-2014.-13 may.-№ 80.-S.10.
- **Əməl dostları: İ.Qasprinski və Ə.Topçubaşov** / Vilayət Quliyev // *Kaspi*. -2014.-8 may.-№78.-S.22.
- **Rəsulzadə Cavid yaradıcılığı haqqında** / Fariz Yunisli // *Mədəniyyət*.-2014.-7 may.-№34.-S.11.
- **Dövlətçiliyimizin və demokratiyamızın ilk müəllimi** / Asif Rüstəmli // *Azərbaycan*.-2014.-15 yanvar.- №07.-S.5.
- **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: azadlıq və müstəqillik aşığı** / Əziz Mustafa // *Zaman*.-2014.-24 yanvar.-№15.-S.12.
- **Azərbaycan dövlətçilik tarixində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yeri** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Azərbaycan*.-2014.-31 yanvar.-№20.-S. 5.
- **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi** / Yaqub Mahmudov // *Xalq qəzeti*.-2014.-1 fevral.- №21.-S.5.
- **İstiqlalımızın bayraqları** / Cavanşir Feyziyev // *Kaspi*.-2014.-1-3 fevral.- №18.-S.4.
- **Əli bəy Hüseynzadə: türkçülüyn atası və böyük maarifçi** / Əsgər Quliyev // *525-ci qəzet*.-2014.-7fevral.-№22.-S.7.
- **Əli bəy Hüseynzadə və füyuzatçılıq** / Şamil Vəliyev // *525-ci qəzet*.-2014.-17 aprel.-№ 65.-S. 5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhlükəsizlik orqanlarının təşkili və fəaliyyəti** / İlham Abbasov // *Respublika*.-2014.-20 mart.- №59.-S.4.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhlükəsizlik orqanları** / Cəlal Qasımov // *Respublika*.-2014.-6 mart.- № 49.-S.6.
- **Bayrağımızdakı simvolikanın memarı, böyük maarifçi** / Əsgər Quliyev // *Azərbaycan*.-2014.-7 fevral.- №5.-S.5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər)** / Qabil Əliyev // *GEO Strategiya*.-2013.- №03 (15).-S.29-34.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti** / Əhmədova Aytəkin Teymur qızı // *Qanun*.-2013.-№7 (225).-S.19-22.
- **Azərbaycan parlamentinin ilk spikeri** / Zöhrə Fərəcova // *Region plus*.- 2013.-№ 16 (180) 30 may -S.44 -47.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fədailərindən biri** / Aslan Kənan // *Respublika*.-2013.-25 iyun.- №135.-S.5.
- **Əli bəy Hüseynzadə -milli istiqlal və turan aşığı** // *Zaman*.-2013.-20 iyun .-№110.-S.12.
- **İstiqlal mücahidi Fətəli xan Xoyski** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2013.-30 may.- № 116.-S.9.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fədailərindən biri** / Aslan Kənan // *Respublika*.-2013.-25 iyun.- № 135.-S.5.
- **İstiqlal mücahidi Fətəli xan Xoyski** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2013.-30 may.- №116.-S.9.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 95** // *İki sahil*.- 2013.- 29 may.-№94.- S.16.

- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi və erməni separatizminə qarşı mübarizə** / Havva Məmmədova // *Xalq qəzeti*.-2013.-28 may.- №115.-S.5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti diplomatlarının Naxçıvanla bağlı fəaliyyətləri** / Elçin Zamanov // *İki sahil*.-2013.-28 may.- №94.-S.25.
- **Müstəqillik yolu çətin, lakin şərəfli və uğurlu olub** / Zeynal Vəfa // *Azərbaycan*.-2013.-26 may.- №114.-S.3.
- **Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** / Anar İsgəndərov // *Dövlət idarəçiliyi*.-2013.- №1(41).-S.107-113.
- **Şərqi ilk demokratik respublikası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** / Elçin Əhmədov // *Xalq qəzeti*.-2013.-24 may.- № 112.-S.5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin tərkibi** / Uğur // *Xalq Cəbhəsi* .-2013.-13 fevral.- S.11.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu** / Uğur // *Xalq Cəbhəsi*.-2013.-2 mart.- №40.-S.11.
- **M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan istiqlalı** / Qulu Məhərrəmli // *Ayna*. - 2013.-25 may.- № 19.- S.1.
- **Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətinin nümayəndə heyəti Paris sülh konfrasında** / Vilayət Quliyev // *Qarapapaqlar*.-2012.-№4(56).-S.6-11.
- **Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov** / İltifat Əliyərli // *Kaspi*.-2012.-17 may.- №317.-C. 12.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq əlaqələri** / Vahid Ömərov // *Səs*.-2012.-16 noyabr.-№210.-S.14.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: müstəqillik tariximizin uca zirvəsi** / Anar İsgəndərov // *Xalq qəzetiz*.-2012.-27 may.- №116.-S.13.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – şərqdə ilk demokratik respublika** / Əfqan Əliyev // *Xalq qəzeti*.-2012.-26 may.- №116.-S.8.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi** / Nazim Mustafa // *Xalq qəzeti*.-2012.-25 may.- №114.-S.6.
- **Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski** / İltifat Əliyərli // *Kaspi*.-2012.-15 may.- №315.-S.12.
- **Rəsulzadənin milli dövlətçilik ideyaları** / Uğur // *Xalq cəbhəsi*.-2012.-1 fevral. -№18.-S.11.
- **Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu** / Nəsiman Yaqublu // *Yeni Müsavat*. - 2012.-31 yanvar.-№ 27.-S.5.
- **Azərbaycanın dünyada tanınmasında Məmməd Əmin Rəsulzadənin rolu** // *Olaylar*. -2012.-17 oktyabr. -№179.-S.15.
- **Azərbaycanın ilk rabitə nazirləri (Cəmo bəy Hacınski(1888-1942))** / İltifat Əliyərli // *Kaspi*.-2011.-9 dekabr.-№206.-S.12.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və demokratik dəyərlər** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2011.-19 iyun.- №131.-S.5.
- **Cümhuriyyət dövründə ordu quruculuğu** / Əzizağa Ələkbərov // *Xalq Cəbhəsi*.-2011.-26 may.- №93.-S.15.

- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın milli oyanışının məntiqi yekunu idi** / Cavanşir Feyziyev // *Xalq qəzeti*.-2011.-27 may.- №114.-S.3.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və maarif ziyası** / Ədalət Daşdəmirli // *Azərbaycan müəllimi*.-2011.-27 may.-№20.-S.11.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli-mədəni intibah** / Sevda Əhədova // *İki sahil*.-2011.-27 may.-№94.-S.7.
- **Cümhuriyyətin ən gənc naziri** / İ. Əliyeva // *Azərbaycan*.-2011.-28 may.- №115.-S.6.
- **Müsəlman şərqinin ilk Cümhuriyyəti** / Musa Qasımlı // *Xalq qəzeti*.-2011.-26 may.- №113.-S.3.
- **Müstəqil Azərbaycan ADR-nin layiqli varisidir** / Siyavuş Novruzov // *İki sahil*.-2011.-24 may.-№91.-S.7.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman şərqinin ilk demokratik dövləti idi** / Firudin Cümşüdlü // *Xalq qəzeti*.-2011.-24 may.- №111.-S.3.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dövlət quruculuğu siyasəti** / İ. Əliyev // *Azərbaycan*.-2011.-24 may.- №111.-S.4.
- **Azərbaycan istiqlalinin 93-cü ildönümü** / Nəsiman Yaqublu // *525-ci qəzet*.-2011.-28 may.-№95.-S.11.
- **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu** / Aysel // *Xalq Cəbhəsi*.-2011.-27 yanvar.- №15.- S.9.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dramaturgiyamız** / Fatimat Məmmədova // *Şərq*.-2010.-28 may.- №93.-S.11.
- **Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və pərdəarxası oyunlar** / Firdövsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2010.-2 may.- №94.-S.5.
- **Azərbaycan Demokratik Respublikası milli dövlətçiliyimizin ilk təcrübəsi kimi** / Siyavuş Novruzov // *İki sahil*.-2010.-27 may.- №93.-S.5.
- **Müsəlman şərqində ilk demokratik cümhuriyyət** // Nazim Mustafa // *Xalq qəzeti*.-2010.-28 may.- №115.-S.5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan** / İsmayıl Hacıyev // AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər.-2010.-№3.-S.13-26.
- **Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyətimizə verdiyi töhfələr** / Mehparə // *Mədəniyyət*.-2010.-28 may.- №35.-S.7.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan 90 il ötür** / Kübra Əliyarlı // *Səs*.-2010.-29 aprel.- №74.-S.10
- **Azərbaycan ədəbiyyatının cümhuriyyət dövrü** / Elçin Qaliboğlu // *Xalq cəbhəsi*.- 2010 - 28 yanvar.- №16.- S.14.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalının bəzi məqamları** / Ərəstun Baxşəliyev // *Xalq qəzeti*.-2009.-27 may.- №113.-S.4.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – şərqdə ilk parlamentli respublika** / Pərviz Sadayov // *Yeni Azərbaycan*.-2009.-26 may.- №96.-S.5.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xəzərdə hərbi dənizçilik əməliyyatları** // *Hərbi bilik*.- 2009.- №2.-S.78-90.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhlükəsizlik orqanları** / Cəlal Qasımov // *Azərbaycan*.-2009.-7 fevral.- №29.-S.6.

- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ / AMEA-nın A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu** // *Rabitə dünyası*.-2009.-28 may.- №19.-S.10.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: milli-mədəni quruculuq** / Firdovsiyyə Əhmədova // *Xalq qəzeti*.-2009.-28 may.- №114.-S.3
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** / Ülvi Musayev // <http://www.resulzade.org/seslen.html>.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədliyyə naziri Aslan bəy Səfikürdskinin həyatı və fəaliyyəti** / Rauf Rzayev // *Qanunçuluq*.-2009.-№9.-S.26-31.
- **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin neft siyasəti** / Siyavuş Qarayev // *Nəqliyyat hüququ*.- 2008. №3. S. 125-129.

X X X

- **Межнациональный диалог в контексте политического опыта Азербайджанской Демократической Республики 1918–1920 гг.** / М. Беккер // *Strateji təhlil (SAM)*.-2015.-№ 2(13).-S.195-210.
- **Армянская агрессия против Азербайджанской Демократической Республики и геноцид Азербайджанцев в Карабахе** / Натиг Мамедзаде // *Бакинский рабочий*.-2015.-11 февраля.-№ 27.-С. 5.
- **Путь к независимости: от Кавказского единства к суверенному государству (апрель-май 1918 года)** / Ирада Багирова // *Diplomatiya aləmi*.-2014.-№ 37.-С. 108-111.
- **Крестьянская потребительская кооперация в период Азербайджанской Демократической Республики** / Т.А. Кулиев // *İqtisadiyyat*.-2014.-23 may.-№ 20.-S. 11.
- **День Республики и уроки истории** / М. Мурсалова // *Неделя*.-2014.-23 мая.-№ 40.-С. 7.
- **Первая республика** / Манаф Агаев // *Эхо планеты*.-2013.-№20.-С.22-25.
- **Эволюция системы местного самоуправления в период Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920** / Х.Дж. Исмаилов // *Закон и право*.-2010.-№6.-С.32-36.
- **Об одной лекции М. Э. Расулзаде и не только о ней** / Анар // *Литературный Азербайджан*. - 2010.- №1.- С. 69-72.
- **АДР: традиции и современность** / Джейла Ибрагимова // *Каспий*.-2009.-28 мая.-№93.-С.1-2.
- **Мамед Эмин Расулзаде и Узеир Гаджибеков** / Тамилла Худавердиева // *Зеркало*.-2007.-15 июня. - С.26.

Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Anar İsgəndərov,

Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Müsləman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində – XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider

Xalqımızın milli dövlətçiliyə nail olmaq arzularının gerçək ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırırdı ki, təqribən, 70 il ərzində hökmranlıq etmiş totalitar kommunist rejiminin amansız cəza-repressiya maşını da bu məşəli söndürə bilmədi. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu”. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda baş qaldıran milli oyanış dalğası əzəmətli xalq hərəkətinə çevrilərək, yeni dünya nizamının təməlini qoyanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin idealları xalqımız üçün mayaka döndü və özünü AXC-nin varisi elan edən Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu.

“Əlverişli tarixi şəraitin və taleyin xalqımıza bəxş etdiyi imkanlardan yaranmış müstəqil dövlətimiz”. Azərbaycan tarixinin növbəti, keyfiyyətə yeni bir mərhələsinin başlanğıcını qoymaqla, yeni cəmiyyət quruculuğu ilə bağlı çoxsaylı siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni-mənəvi həyat məsələlərinin– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək; vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq; xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq; ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının faydalı həyat səviyyəsini təmin etmək; ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq, bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək” kimi ifadə olunmuş vəzifələrin həll edilməsini həm vacib zərurətə çevirmiş, həm də özünün mövcudluğu ilə bunun üçün ilkin – müqəddəm hüquqi əsaslar vermiş, zəruri şərait yaratmışdır.

Mənəvi sahədə həlli vacib olan çox mühüm vəzifələrdən biri milli özünüdərk şüurunun formalaşdırılması, milli-mənəvi dəyərlərin bərpasıdır. Bu işdə xalqımızın çoxəsrlik tarixinin heç bir konyukturdan asılı olmadan, yerli-yataqlı tədqiqi, tarixi həqiqətlərin məhz həqiqət prizmasından qiymətləndirilməsi milsilsiz əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev bununla bağlı yazır: “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır; tarixi təhrif də etmək olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz”. Çünki tarixin vicdanda tədqiqi və tarixi həqiqətin olduğu kimi yazıya alınması, obyektivcəsinə qiymətləndirilməsi “Haradan gəlib hara gedirik” – sualına cavab tapmaq, geniş anlamda isə özünü tanımaq və tanıda bilmək üçün gərəkdir. Tarix ideoloji qəliblər, siyasi yararlılıq prizmasından deyil, həqiqət nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirildikdə, Azərbaycan tarixinin təkə sovet (1920-1991-ci illər) dövrünün deyil, əvvəlki, daha və uzaq və qədim dövrlərinin də kommunist təbliğinin prinsipləri, qondarma marksist-leninçi metodologiya əsasında tədqiq olunduğunu, əslində isə təhrif olunduğunu sübuta yetirmək indi bir elə də çətin deyildir.

Tarixi həqiqətlərin konyukturçu nöqteyi-nəzərdən, qəsdən təhrif edilməsinin bariz nümunəsi 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Bu torpağın üstündə addımlayaraq, bu xalqın çörəyini yeyərək, onun maddi-mənəvi dəstəyi ilə ərşəyə yetib elmi mənəb, şan-şöhrət sahibi olaraq, böyük pafosla özünü tarixçi-alim adlandıran kommunist məddahları adidən də adi həqiqətə–Gülüstən və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra soyqırımının Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyinə uzun illər boyu göz yummuş, yaxud xalqımıza qarşı ermənilərin soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı təzahür hallarının mahiyyətə təhrif olunmuş şəkildə, məsələn, 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası

tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur planın həyata keçirilməsini ən yaxşı halda “Vətəndaş müharibəsi” kimi təqdim etməkdən zərəcə olsa da, vicdan əzabı çəkməmişlər. Halbuki 1918-ci ilin mart qırğını Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən və hər dəfə də torpaqlarımızın müəyyən hissəsinin zəbt edilməsi ilə müşayiət olunan bütün faciələri cərgəsində, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətində miqyasına və amansızlıq dərəcəsinə görə ayrıca bir mərhələ, müstəsna vandalizm hadisəsidir, deməli, bütün incə məqamlarına qədər tədqiq olunmalı, öyrənilməli, ən başlıcası isə dərs alınmalı tarixi fakt, tarixi həqiqətdir.

1997-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının 79-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyev 1918-ci ilin mayına qədər Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə qiymət verərək qeyd edir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunana qədər bu bölgədə mövcud vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi və onun nəticələri bu bölgəyə ağır təsir göstərmişdir. Xüsusilə, erməni daşnak qüvvələrinin müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar böyük faciələr kimi yadda qalmışdır”.

Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda müstəqillik ideyasından əvvəlki Azərbaycan, erməni və gürcülərin Zaqafqaziya Komissarlığı və Zaqafqaziya Seymində göstərmiş olduqları fəaliyyətə də münasibət bildirmişdir: “O zaman hətta Zaqafqaziya ölkələrinin birlikdə dövlət müstəqilliyini elan etmək təklifləri də olmuşdur. Lakin Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyət və aralarındakı ərəzi mübahisələri Zaqafqaziya dövlətinin bir aydan artıq yaşamasına imkan verməmişdir”. Dövrün siyasi hadisələrinin təhlilini verən Heydər Əliyev məruzəsində qeyd edir: “1918-ci il mayın 28-də xalqımızın qabaqcıl ziyalıları, Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşününlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında Tiflisdə qərar qəbul etmiş və bu qərarı “İstiqlal bəyannaməsi” adı altında elan etmişlər. Sonra, yəni iyunun ortalarından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü başlanmışdır”.

Məlumdur ki, Bakıda Stepan Şaumyan başda olmaqla yaradılmış bolşevik-daşnak güruhu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Bakıya köçməsinə imkan vermirdi. 1918-ci ilin sentyabrında Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Bakı şəhəri azad olunandan sonra Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçmüş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddət ərzində fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir: “Bu respublikanın yaranması və az müddətdə də olsa yaşaması Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin bərpasında, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini əldə etmək yolunda, demokratik quruluş yaratmaq istiqamətində tarixi rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir çox dəyərli işlər görmüş və Azərbaycanı bir müstəqil demokratik respublika kimi yaşatmağa çalışmışdır”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olan dövrdə beynəlxalq aləmdə baş verən bir sıra siyasi hadisələr Azərbaycana öz təsirini göstərmiş oldu. Belə ki, 1918-ci il iyunun 4-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında Batumda müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkə daxilində ona edilən təcavüzü aradan qaldırmaq üçün Osmanlı dövlətindən kömək ala bilərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu müraciətinə müsbət cavab verən Osmanlı hökuməti Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusunu Azərbaycana göndərmiş oldu. 1918-ci il iyunun sonu – iyulun əvvəllərində Qafqaz İslam Ordusu Şaumyanın 20 minlik ordusu ilə ölüm-dirim savaşında qalib çıxdı. Bakı Soveti qüvvələrinin məğlub edilməsi ilə Bakının azad edilməsi uğrunda istiqlal mübarizəsi başlandı. Hadisələr bu şəkildə uzun müddət davam edə bilmədi.

Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan Osmanlı dövləti Mudros barışıqına görə məğlub dövlət kimi Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu. Antanta qüvvələri adından general Tomsonun rəhbərliyi altında ingilis qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı yaranan çətinlikləri təhlil edən Heydər Əliyev öz məruzəsində bildirir: “Azərbaycanın ətrafında və daxilində gedən proseslər bu respublikanın, hökumətin öz normal fəaliyyətini davam etdirməsinə imkan verməmişdir. Rusiyadakı bolşevik hökuməti keçmiş çar Rusiyasının bütün ərazisində bolşevik üsul-idarəsini qurmağa cəhd göstərərək, Azərbaycanda istilaçılıq hərəkətlərinə başlamışdı. Respublikanın daxilində o cəhdləri dəstəkləyən qüvvələr azərbaycanlı olmamışlar. Eyni zamanda, Cümhuriyyətin hökumətində və onun yaratdığı parlamentdə də daxili ziddiyyətlər, çəkişmələr onun süqut etməsinə gətirib çıxarmışdır”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə beş kabinet mövcud olmuşdur. İlk üç kabinetə F.Xoyski, sonrakı kabinetlərə isə N.Yusifbəyli başçılıq etmişdir. Hökumətin daxilində baş verən proseslərin təhlilini verən Heydər Əliyev çıxışında qeyd edir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamışdır. Bu müddətdə beş dəfə hökumət təşkil olunmuşdur. Yaranmış hər bir hökumət daxili

ziddiyyətlər, çəkişmələr nəticəsində və şübhəsiz ki, xarici qüvvələrin təsiri altında istefa verməyə məcbur olmuş və beləliklə də bu ağır şəraitdə demokratik respublikanın dövlət, hökumət orqanları lazım olan səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Ancaq bununla yanaşı, onlar öz üzərinə düşən tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirmiş və Azərbaycan xalqının tarixinə parlaq bir səhifə yazmışlar”.

1920-ci ilin əvvəllərində sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoymaq üçün müdaxiləyə hazırlaşdı. Azərbaycanın işğalını tezləşdirmək üçün Azərbaycanda milli kommunistlərdən ibarət Bolşevik Partiyası təsis edildi. Rusiya bolşeviklərindən dəstək alan yerli kommunistlər ölkə daxilində böhranın dərinləşməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Xüsusilə 1920-ci ilin martında Qarabağda erməni qüvvələri tərəfindən qiyamın qaldırılması Moskvada hazırlanmış planın tərkib hissəsi idi. XI ordunun Azərbaycana istilacı yürüşünün nəticəsi barədə Heydər Əliyev qeyd edir: “1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz səlahiyyətlərini bolşeviklərə təhvil verməli olmuşdur. Beləliklə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoyulmuşdur”.

Uzun müddət, yəni Sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcıları və onların fəaliyyəti qadağan olunmuşdur. İş o yerə gəlib çıxmışdır ki, Azərbaycan tarixçilərinə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adının çəkilməsi yasaq olunmuşdur. Azərbaycan 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı bütün qadağalara son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri və himni bərpa olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Vətən tarixində yenidən bərpasına xüsusi qiymət verən Heydər Əliyev yazır: “Biz ilk Demokratik Cümhuriyyətin yaranması gününü əziz tutaraq, onu Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi günü – Respublika Günü elan etmişik və bu, bizim milli bayramımızdır”.

1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktının qəbulundan sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularına dövlət səviyyəsində bəraət verildi. Bununla bağlı Heydər Əliyev öz çıxışlarından birində deyir: “Bu gün – bu bayram günü (28 May) biz Azərbaycanda ilk Demokratik Respublikanın qurulmasında və fəaliyyət göstərdiyi xidmətlərə görə M.Ə.Rəsulzadəyə, Ə.Topçubaşova, F.Xoyskiyə, onların silahdaşlarına bir daha öz minnətdarlığımızı, təşəkkürümüzü bildiririk. Onların gördüyü işlər Azərbaycan xalqının bu günü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti bizim üçün həmişə əziz olacaqdır. Onların xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinə hörmət əlaməti olaraq Heydər Əliyev öz nitqində bildirir: “Bu bayram günlərində Azərbaycanın Türkiyə, Fransa, Gürcüstanda olan səfirliklərində bizim göstərişimizlə M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Topçubaşovun, F.Xoyskinin qəbirlərini ziyarət edir və onların xatirəsinə Azərbaycan xalqının, dövlətinin hörmət və ehtiramını ifadə edirlər”.

Azərbaycan Respublikasının 10-cu ildönümü ilə bağlı tədbirdə Heydər Əliyev AXC rəhbərlərini xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Onlar öz cəsarətli fəaliyyətləri ilə Azərbaycanda ilk müstəqil dövlətin qurulması üçün güclü addımlar atdılar. Xalqımıza müstəqillik ənənələri qoyub getdilər”.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə xüsusi qiymət verən Heydər Əliyev öz çıxışında demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa zamanda çox işlər gördü. İlk dəfə olaraq müsəlman Şərqiində demokratik bir respublika yaratdı. İlk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamaq şəraitinin nə olduğunu hiss etdi, gördü”. Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət tədbirlərində mütəmadi olaraq 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun yaradıcılarına xüsusi münasibət bildirir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusilə dövlət quruculuğu sahəsindəki işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət hələ Gəncədə ikən Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, Milli Ordunun yaradılması haqqında qanunlar verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir dövrdə 40 minlik bir nizami ordu təşkil edə bildi.

1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan dövlətinin de-fakto tanınmasından sonra Sovet Rusiyasının ona münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi. Müstəqil Azərbaycanı Denikinın əli ilə məğlub etmək istəyən Sovet Rusiyası Azərbaycandan tələb edirdi ki, Denikinə qarşı mübarizədə ona müttəfiq olsun. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi bundan imtina etdi. Bununla bağlı Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümü ilə bağlı keçirilən tədbirdə demişdir: “1920-ci ilin əvvəlində Rusiyanın kommunist-bolşevik hakimiyyəti keçmiş imperiyanın ərazilərinin hamısını ələ keçirməyə başladı. Bunun üçün yenə də Azərbaycan, Bakı xüsusi yer tuturdu. Təsadüfi deyil ki, XI ordu Cənubi Qafqaza öz yürüşünü Azərbaycandan, Bakıdan başladı”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun obyektiv səbəblərinin təhlilini verən Heydər Əliyev qeyd edir ki, güclü xarici müdaxilələrə məruz qalan Xalq Cümhuriyyəti belə şəraitdə yaşaya bilməzdi. Mən bir daha deyirəm ki, “Xalq Cümhuriyyətinin süqutu onun rəhbərlərinin günahı deyil, Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbi Sovet qırmızı ordusunun Azərbaycana daxil olması və Cənubi Qafqazı işğal etməsi idi”.

Əsrin əvvəllərində iki ilə qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə 1991-ci ildə elan olunmuş Azərbaycan Respublikası arasında əlaqəni yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev demişdir: “Bu gün (18 oktyabr 2001-ci il) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktından danışarkən mütləq qeyd etmək lazımdır ki, həmin müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Biz onların varisiyik, onların işinin davamçılarıyıq – ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev 2 ilə qədər fəaliyyət göstərmiş milli hökumətin dövlətçilik tariximizdə tutduğu yerə xüsusi qiymət vermişdir: “1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindən biridir”.

Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə qiymət verməklə yanaşı, XX əsr Azərbaycan tarixini dövrlərə bölərək qeyd edir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən 80 il dörd mərhələyə bölünə bilər: birinci – 1918-20-ci illər–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi illər; ikinci – 1920-1922-ci illər – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının hakim olduğu illər; üçüncü – 1922-1991-ci illər–Azərbaycanda totalitar rejim, kommunist ideologiyası şəraitində yaşadığımız dövr; dördüncü–1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayaraq, Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi gündən indiyədək keçən dövrdür”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı mövcud tarixi şəraitə nəzər salan Heydər Əliyev qeyd edir ki, Birinci dünya müharibəsinin başa çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr çevrilişi və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət, sovet hakimiyyətinin Rusiyanın keçmiş ərazisinin hamısına lazımi qədər nəzarət edə bilməməsi Cənubi Qafqazda mövcud olan siyasi qüvvələrin qızğın fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şəraiti təmin etmişdir. Belə bir Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın qabaqcıl düşüncəli ziyalılarına ehtiyacı var idi”.

XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan kənarda təhsil alan kifayət qədər ziyalılarımız var idi. Onların düşüncəsində və amalında Azərbaycanda demokratik bir cəmiyyətin yaranması problemi mövcud idi. Bununla bağlı Heydər Əliyev qeyd edir: “Bu ziyalılar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəlində gedən proseslərdə iştirak etmiş və Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdılar”. Heydər Əliyev tarixi şəraitlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitinə də nəzər salaraq, onun xarakteristikasını vermişdir: “Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları o illərdə yaratdıqları əsərləri ilə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini elan edənlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev hadisələrin xronoloji baxımından təhlilini verərək demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, “İstiqlal bəyannaməsi”nin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz o il, o ay, o gün bu tarixi addımı atdılar”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu səbəblərini xüsusi vurğulayan Heydər Əliyev bir daha bu məsələyə toxunaraq bildirmişdir: “1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. O vaxt, şübhəsiz ki, Xalq Cümhuriyyətinin öz fəaliyyətini davam etdirməsi mümkün olmamışdır. Bunun səbəbləri çoxdur. Güman edirəm ki, tarixçilərimiz bunun səbəblərini doğru-düzgün araşdıracaqlar”.

1920-ci ilin aprel işğalından sonra Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan M.Ə.Rəsulzadənin və Azərbaycanda sovet rejiminin təşəbbüskarlarından N.Nərimanovun bolşeviklərə olan inamına münasibət bildirən Heydər Əliyev xüsusi olaraq qeyd edir: “Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən bəziləri hesab edirdilər ki, onların tutduğu müstəqillik yolu davam edəcəkdir. M.Ə.Rəsulzadə hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsinə razılıq verərkən güman edirdi ki, yeni hakimiyyət Azərbaycanın milliliyini, müstəqilliyini qoruyub saxlayacaqdır. O vaxt hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən təhvil alan azərbaycanlıların bəziləri, o cümlədən N.Nərimanov da belə düşünürdü ki,

onlar müstəqil Cümhuriyyəti bolşevik ideologiyası altında saxlaya biləcəklər. Ancaq təəssüflər ki, belə olmadı”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun həyata keçirdiyi tədbirlərə yüksək qiymət verən Heydər Əliyev Cümhuriyyətin dərslərindən də nəticə çıxarmağı tövsiyə edərək qeyd edir: “1918-1920-ci illərdə Xalq Cümhuriyyətinin həyatında olmuş çəkişmələr, didişmələr, hakimiyyət mübarizəsi və şəxsi mənafeyinə görə ümummilli mənafeyə zərbələr vurulması acı həqiqətdir. Biz keçmişimizdən ibrət götürməliyik, keçmişimizin zərərli tərəflərinin yenidən cücməsinə yol verməməliyik”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyində Heydər Əliyev 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və 2 illik fəaliyyəti ilə dünya dövlətlərinin sırasına qoşulmuş milli hökumətin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə respublikamızda hazırlıq aparılarkən elmi konfranslar, müxtəlif müsavirələr, təntənəli mərasimlər keçirilmişdir. Tarixçilər, ədəbiyyatçılar, mədəniyyət xadimlərimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparmış, çox maraqlı faktlar meydana çıxmışdır. Bir çox tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur”. Ulu öndər Heydər Əliyev Cümhuriyyət dövrünün təhlilini verməklə yanaşı, çağdaş Azərbaycan tarixçiləri qarşısında bir çox məsul vəzifələr qoyaraq demişdir: “Ümidvaram ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı bu işlər uğurla davam etdiriləcəkdir. Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, onun yaranmasına qədərki dövr və 2 illik fəaliyyəti tarixi əsərlərdə öz əksini olduğu kimi tapacaqdır”.

Xalq qəzeti.-2017.-9 may.-№98.-S.9.

Cümhuriyyət Parlamentində vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu

Vasif Cəfərov

Qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən Azərbaycan parlament böyük tarixə sahibdir. Müasir parlamentimiz 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin (XCP) varisidir. Məhz 1918-1920-ci illərdə XCP tərəfindən qəbul edilən və hüquqi dövlətin əsas atributları olan dövlət bayrağı, gerbi, himni 1991-ci ildən müstəqil Azərbaycan parlamenti tərəfindən yenidən qəbul edildi.

Eyni zamanda, həmin illərdə qanunvericilik fəaliyyətində rəhbər tutulan demokratik prinsiplər, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu dəyərləri Milli Məclis tərəfindən tanındı, qanunvericilik yaradıcılığında bu dəyərlər əsas götürüldü. Buna görə də XCP-nin tarixi müasir dövrümüzdə hüquqi dövlət və vətəndaş quruculuğu yolunda inkişaf edən ölkəmiz üçün önəmlidir.

XCP-nin tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, parlament müstəqilliyin ilk illərində ayrıca hakimiyyət qolu kimi fəaliyyət göstərməyib. Milli Məclisin rəsmi saytında yer alan məlumatına əsasən, Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmək və ilk Azərbaycan hökuməti yaratmaq üçün Seymin 44 nəfər müsəlman nümayəndələri Tiflisdə toplanır və Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycanın Milli Şurası elan edirlər.

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyannaməni qəbul edir.

1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçür. Gəncədə olduğu dövrdə Milli Şura parlament funksiyasını yerinə yetirməyi dayandırır. Bu məsələlərin müzakirə olunması üçün 1918-ci il iyunun 17-də M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın növbəti iclası keçirilir.

Həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin F.X. Xoyskinin sədrlik etdiyi Azərbaycan müvəqqəti hökumətinə verilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul edilir.

Paralel olaraq Azərbaycan hökuməti Gəncədə dövlət aparatının təşkili işini də davam etdirir. Azərbaycan dili dövlət dili elan olunur. Ön mühüm tədbirlərdən biri də 15 iyul 1918-ci ildə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqındakı qərarıdır. Ümumiyyətlə paytaxt Bakıya köçürülməyə qədər Azərbaycan hökuməti Gəncədə ölkənin ayrı-ayrı sahələrində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra sentyabrın 17-də F.X. Xoyski hökuməti Gəncədən Bakıya köçür. Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan olunur. 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandıran Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 16-da öz işini yenidən bərpa edir. Bu iclasda F.X. Xoyskinin müraciəti ilə Milli Şura Müəssisələr Məclisini çağırmaq üçün görülməli olan işləri öz öhdəsinə götürür. Noyabrın 19-da Milli Şuranın M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçən iclasında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətləri təmsil etməlidir.

Azərbaycan Milli Şurasının 19 noyabr 1918-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə birbaşa yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlardan qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918-ci il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi.

Beləliklə, hər 24 min nəfərdən bir nümayəndə hesabı ilə müsəlmanlar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar 1, yəhudilər 1 nümayəndə olmaqla Azərbaycan Parlamentini 120 nəfərdən ibarət formalaşdırmaq qərara alınır. Bu məslə ilə bağlı Milli Şuranın qəbul etdiyi qanunda göstərilirdi ki, azlıqda qalan millətlərin bütün nümayəndələri olacaq. Müsəlmanlardan isə 44 Milli Şura üzvü ümumi səsvermə yolu ilə seçildikləri üçün yeni Parlamentə üzv daxil olurlar. Qalan 36 nəfər isə əlavə şəxslər cəlb olunur. Qanunda Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhər və qəzaları üzrə əlavə göndəriləcək nümayəndələrin sayı da müəyyən edilir.

1918-ci ilin Mart soyqırımından hələ altı ay keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına imkan yaradıldı. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım

Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur.

Parlament demokratiyamızın bu parlaq faktı Məmməd Əmin Rəsulzadənin yeni parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918-ci il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə də əks olunmuşdu: "... bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər".

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası adından, onun sədri, M.Ə. Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da Azərbaycan və rus dillərində "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" Müraciətnaməsi dərc edilir.

Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabrın 3-ə təyin olunsa da, lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni Milli Şuraları əleyhinə olduqları Azərbaycan Parlamentinin açılmasına hərtərəfli mane olmaq üçün bu ərəfədə Bakıya gəlmiş Müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsondan istifadə etməyə çalışırdılar. General Tomsonla aparılan danışıqlarla əlaqədar olaraq və qəzalardan bütün deputatların Bakıya gələ bilməsini nəzərə alaraq Parlamentin ilk iclasının açılışı dekabrın 7-ə keçirilir.

1918-ci il dekabrın 7-i H.Z. Tağıyevin Nikolayev (indiki İstiqlaliyyət) küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında müsəlman şərqində ilk parlamentin birinci iclasının açılışı oldu. Ə. Topçubaşov Parlamentin sədri, Həsənbəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilirlər. Parlamentin 3 nəfərdən ibarət katibliyi də seçilir, Mehdi bəy Hacınski baş katib seçilir.

Azərbaycan Parlamenti yarandığı ilk gündən öz işlərini demokratik cümhuriyyətlərə xas təşkilati prinsiplər əsasında qurur. Artıq 1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi.

Bütün partiya fraksiya və qrupları öz fəaliyyət proqramları haqqında bəyanatlar verirlər. Bu bəyanatlarda ümumi bir məqsəd var idi-gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli və siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq Azərbaycan xalqının və hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrini yaratmaq və möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq.

Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti özünün həyatiliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etdi. Göstərdi ki, Azərbaycan xalqı həqiqətən parlament idarəçiliyi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O vaxt Azərbaycan Cümhuriyyəti müsəlman şərqində yeganə parlamentli respublika idi.

Bu dövr ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası keçirilir. İlk iclas 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas isə 1920-ci il aprelin 27-də olur.

Fəaliyyət müddətində Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onlardan da 230-a yaxını təsdiq edilib. Parlamentin fəaliyyəti bilavasitə onun nizamnaməsi rolunu oynayan "Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)" ilə tənzimlənirdi.

Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi. Maliyyə-büdcə, qanunvericilik təklifləri, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirmək üzrə mərkəzi komissiya, mandat, hərbi, aqrar məsələlər: sorğular üzrə, təsərrüfat-sərəncamverici, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət, redaksiya və fəhlə məsələləri üzrə komissiyaları idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqi Dövlət yaratmaq üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icraedici və məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin bütövlükdə fəaliyyəti daha çox ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi və ərazi toxunulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün şərait yaratmaq, onun xarici ölkələr, ilk növbədə isə yaxın qonşuları ilə, siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini yaratmağa yönəlmişdi. Eyni zamanda bu dövr ərzində vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı dövlət Universitetinin yaradılması haqqında, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və s. Sənədlər də parlamentdə müzakirə olunub və qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin
PREZİDENT KİTABXANASI

Azərbaycan Parlamentinin və hökumətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də Azərbaycan istiqlaliyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması idi.

Ekspress.-2017.-10 mart-№ 44.-S.10.

Əli bəy Hüseynzadənin 1916-cı ilin yanvarında Berlində Türk Xalqları Konqresindəki nitqi

Cümhuriyyətə aparan yollar: türk dünyasının sözcülüüyü missiyası

Vilayət Quliyev

Müstəqillik elə nemətdir ki, onun uğrunda hər yola baş vurmaq olar. Bənzər düşüncədən çıxış edən Qafqaz xalqları nümayəndələri (təbii ki, ermənilər istisna olunmaqla ilə) Rusiya imperiyasının Birinci Dünya savaşında uğradığı məğlubiyyətləri görüb ürəklərində yaşadıqları azadlıq və milli dövlətçilik arzusunu gerçəkləşdirmək niyyətinə düşmüşdülər. Əgər hakimiyyətə gəlməyə can atan bolşeviklər Rusiyanın müharibədə məğlubiyyəti ideyasını təbliğ edirdilərsə, imperiya zülmü altındakı “ögey övladlar” - Rusiya türkləri vəziyyətdən nə üçün yararlanmamalı idilər? Belə bir şəraitdə siyasi təşkilatlanma və aparıcı Avropa hökumətləri ilə danışıqlar yolunda ilk təşəbbüslər göstərilmişdi.

Bu məqsədlə 1915-ci ilin payızında ilk “Qafqaz Komitəsi” yaradılmışdı. Onun tərkibinə knyaz Arçıl Maçabeli, Kamil bəy Toqiridze (gürcü və acar), İssa Paşa, Əziz Meker (Qafqaz dağlıları) və azərbaycanlı Səlim bəy Behbudov (Paris Siyasi Elmlər Məktəbinin məzunu Səlim bəy 1935-ci ildə İsmayıl Qutqaşının məşhur “Rəşid bəy və Səadət xanım” romanını Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə milli mədəniyyət tarixində özünə yer tutmuşdu-V.Q.) daxil idilər. Komitəyə Osmanlı imperiyasında yüksək məqam sahibi olan çərkəz əsilli Fuad Paşa rəhbərlik edirdi. Komitə 1916-cı ilin yanvarında Vyana və Berlində olmuş, yanvarın 16-da Antanta dövlətlərinə memorandum göndərmişdi. Sənəddə Qafqaz xalqlarının acınacaqlı vəziyyəti təsvir olunur, azadlıq uğrunda mübarizənin təmini, habelə gələcəkdə 4 müstəqil dövlətdən ibarət Qafqaz Konfederasiyasının qurulması üçün maddi və mənəvi yardım göstərilməsi xahiş edilirdi.

Qafqaz Komitəsi ilə eyni vaxtda İstanbulda Yusif Akçuranın rəhbərliyi altında “Rusiya zülmü altındakı türk-tatar müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə komitəsi” adlı başqa bir qurum da yaradılmışdı. Komitənin üzvləri sırasına Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan), Mehmet Əsəd bəy Çələbizadə (Kırım), Mükiməddin Beycan bəy (Buxara) daxil idilər. Həmin dövrdə Osmanlı Məclisi-Məbusanının (Parlament) üzvü olan Əhməd Ağaoğlu qurumun rəsmi üzvləri sırasına daxil olmasa da, onun bütün tədbirlərində yaxından iştirak edirdi. İstanbulda yaranan təşkilat dövrün elmi ədəbiyyatında daha çox “Akçura-Hüseynzadə Komitəsi” kimi tanınırdı. Komitə Osmanlı imperiyasında, Bolqarıstanda, Almaniya, Avstriya-Macarıstanda, İsveçrədə və b. ölkələrdə Rusiya türklərinin, ilk növbədə isə azərbaycanlıların üzləşdikləri problemlərlə bağlı konfranslar, mühazirələr təşkil edir, çap materialları və sənədlər yayırdı.

Akçura-Hüseynzadə Komitəsi hələ 1915-ci ilin dekabrında Budapeştdə alman dilli “Pester Lloyd” qəzeti vasitəsi ilə yaydığı memorandumda Avropa ölkələrinin diqqətini Rusiya türklərinin faciəli vəziyyətinə və müstəqillik arzusuna cəlb etmişdi. Memorandum aşağıdakı təsirli sözlərlə bitirdi: “Əllərimizi göyə qaldıraraq yalvarırıq - bizi Rusiyanın əsarət zəncirindən xilas edin!”

Alman tarixçisi G. Yaşke 1937-ci ildə “Şimali Kafkasiya - Severniy Kavkaz” adlı mühacir nəşrdə çap etdirdiyi “Rusiyanın müstəmləkə əsələri altındakı xalqları 1916-cı il Lozanna konfransında” adlı məqaləsində Komitənin fəaliyyəti üzərinə işıq salaraq yazırdı: “Həmin dövrdə həlli o qədər də asan olmayan Rusiya türklərinin azadlığı ideyasını irəli sürən Akçura-Hüseynzadə Komitəsi bu işin praktiki həlli üçün siyasi konsepsiya hazırlamaq iddiasından uzaq idi. Lakin bununla belə, Rusiya türklərinin milli müstəqillik niyyətlərini beynəlxalq miqyasda yaymaq baxımından Akçura-Hüseynzadə Komitəsinin fəaliyyətinin, heç şübhəsiz, son dərəcə böyük əhəmiyyəti vardı”.

Göründüyü kimi, 1915-ci ilin sonlarından etibarən Türkiyə və Avropada Rusiya türklərinin müstəqilliyi uğrunda ideoloji mübarizə başlanmışdı. Bu mübarizənin öncülləri sırasında M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Topçubaşov, F. Xan-Xoyski kimi görkəmli ictimai-siyasi xadimlərimizlə birlikdə Azərbaycandan kənarda yaşasalar da mənsub olduqları xalqın müstəqilliyi məsələsində dönməz mövqe tutan Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu kimi geniş əlaqələrə və böyük intellektual potensiala malik soydaşlarımız da vardı.

Əli bəy Hüseynzadənin mətnini aşağıda təqdim etdiyim nitqi 1916-cı il yanvarın 12-də “Rusiya zülmü altındakı türk-tütür müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə komitəsinin” Berlində keçirdiyi Türk Xalqları Konqresində söylənmişdir. Yuxarıda adı çəkilən professor G. Yaşkenin məlumatına görə həmin konqresin materialları Berlində çıxan “Das Grössere Deutschland” jurnalının 17-ci sayında (1916-cı il) çap edilmişdir.

Rusiya idarəçiliyi altındakı türk xalqlarının hüquqlarını qorumaq məqsədi ilə səfərə çıxan dörd nəfərlik nümayəndə heyətimiz Budapeşt və Vyanada çox yaxşı qarşılandı. İndi də Berlində eyni haqların müdafiəsi üçün sizlərin hüsurunuzdayıq. Rusiya tək millətli ölkə deyil. Oradakı türk-tatar xalqları say baxımından əhalinin böyük qismini təşkil edir. 1879-cu il siyahıyaalması zamanı ruslar türkləri mümkün qədər az göstərməkdən ötrü ən müxtəlif vasitələrə əl atsalar da, toplam saylarının 24 milyon olduğunu dana bilməmişlər. Son 18 ildə imperiyanın əhalisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ailə həyatına daha sıx şəkildə bağlı olan türklərin bu arada bir xeyli çoxaldıqları şübhə doğurmamalıdır.

Onlar olduqca geniş torpaqlara yayılmışlar, bəzi ləhcə fərqləri nəzərə alınmazsa, vahid dildə danışirlər. Türk qövmlərinin indiki sayını təxminən belə müəyyənləşdirə bilərik: Şimal türkləri - 7 milyon nəfər, qırğız-qazaxlar - 6 milyon, Türkünstan türkləri - 6 milyon, türkmənlər - 1 milyon, Qafqaz türkləri - 3 milyon, Krım türkləri - 500 min nəfər. Bu əhali Türkünstan, Türkmən məmləkəti, qırğız-qazax məmləkəti, Bakı və Tiflis quberniyalarının bəzi yerləri, Kazan, Ufa, Orenburq və Həştərxanda üstünlük təşkil etməkdədir. Ümumilikdə götürsək, türk xalqı nikaha erkən girir. Kənd adamlarının bəzən bir neçə ailəsi olur və onlar sürətlə artıb-çoxalırlar. Sağlıq qaydalarına o qədər də ciddi əməl olunmur. Lakin Quranın buyurduqlarına əsasən ruh və bədən təmizliyinə riayət etdiklərinə görə özləri ilə eyni sosial təbəqədən olan rusaardan daha irəlidedirlər. Əlimizdə doğum, evlənmə, boşanma və ölüm statistikasını ilə bağlı məlumatlar yoxdur. Lakin bir müddət bundan əvvəl Orenburq Müftiliyi Kazan türklərinin sosial vəziyyəti ilə bağlı qeydlər aparmağa başlayıb. Buradan da göründüyü kimi, Vilna və Smolinksin türk sakinlərinin sayı get-gedə azalmaqdadır. Başlıca səbəb yerli xalqın uzun zamandan bəri türk birliyindən ayrı düşməsi və rusların assimilyasiyasına məruz qalmalarıdır. Litva tatarları aristokratiyasının ilk rus istilası zamanından başlayaraq yuxarılarda təmsil olunmaq üçün dillərini və adlarını dəyişmələrini göz önünə gətirərək son yüz ildə eyni dini, siyasi və iqtisadi təzyiq sisteminin daha şiddətli tətbiqinə davam edildiyini söyləyə bilərik. Lakin bu təzyiqlər ümumilikdə rusların istədikləri nəticəni verməyib.

Rusiya türkləri içərisində artıq sosial siniflər mövcuddur. Şimalda sənaye və ticarət burjuaziyası formalaşmış inkişaf etməkdədir. Mişar tatarları və başqırdlar arasında kökü əski yüzilliklərə gedib çıxan zadəgan sınıdı mövcuddur. Bu ailələrdən bir qismi böyük mülklərə və malikanələrə sahibdir. Başqa bir qismi isə sənaye, habelə ticarətlə məşğuldur. Qırğızlar, türkmənlər və türkünstanlılar daha mütəşəkkildirlər. Onlarda ən üst qatda Altın Keçəlilər - yəni xanların övladları və nəvələri dayanır. Daha sonra Ağ Keçəlilər - yəni əsilzadələr, sonda isə xalq gəlir. Qafqaz türklərinin əsilzadələri bəylərdir. Krımda isə əsilzadələr təbəqəsini gireylər, xanlar və murzalar təşkil edirlər. Sosial ierarxiyanın yaratdığı nizam daha çox qırğız-qazaxlar arasında qorunmuşdur. Türkünstanda və Qafqazda aristokratiya ilə əkinçilik və maldarlıq məşğul olan xalq arasından bir də burjuaziya sinfi meydana çıxmaqdadır. İndi Bakı burjuaziyası bütün Rusiya müsəlmanları içərisində ən zənginidir. XIX yüzilliyin sonlarında neft sənayesinin inkişafı onun tarix səhnəsinə çıxmasına təkan vermişdir. Yuxarıda sadaladıqlarımıza ayrıca olaraq həm də imamlar, axundlar, müəllimlər, müdərrişlər, işanlar (tədqiqət başçıları), həkimlər, vəkillər, yazıçılar, qəzetçilər, siyasət adamları - bir sözlə, ruhanilər və ziyalı təbəqənin təmsilçiləri də əlavə edilməlidirlər.

Türk qövmlərini iqtisadi maraq və məşğuliyyət baxımından üç yerə bölmək mümkündür: əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan kəndlilər, ticarət və sənaye ilə məşğul olan, eyni zamanda torpaq və binalara da sahiblənən şəhərlilər, böyük malikanələri daimi gəlir qaynağı olan əsilzadələr. Bu siniflər arasında əsasən iri burjuaziyanın nümayəndələrindən bəziləri böyük sənaye sahblərinə çevrilmişlər ki, onların da ən tanınmışları Bakı, Simbirsk, Kazan, Orenburq və Saratov kimi şəhərlərdə yaşamaqdadırlar. Simbirsk və Saratov əyalətlərində tam şəkildə müasir tələblərə cavab verən 20-30 türk fabriki çalışmaqdadır. Türkünstanın bir çox yerlərində də pambıq-iplik fabrikləri, buxarla işləyən dəyirmanlara təsadüf edilməkdədir. Omolsda bəzi qızıl və platin yataqları da türklərin əlindədir.

Türklər son zamanlarda nəqliyyat sahəsi ilə də yaxından maraqlanırlar. Kineşmada bir tatarın Volqa çayı üzərində çoxlu yük gəmiləri daşımaçılıqla məşğuldur. Bakının ən məşhur zəngini Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Xəzər dənizində ticarət donanması mövcuddur. Orta Asiya ticarətində mühüm yer tutan Musabəyovlar yalnız bölgənin deyil, bütünlükdə Rusiyanın ticarət işləri ilə yaxından maraqlanmaqdadırlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq türk əhali sənaye sahələrindən daha çox əkinçiliyə, heyvandarlığa və ticarətə meyl göstərirlər. Şimalda yaşayan türklər artıq müasir metodları əkinçiliyə tətbiq etməyi bacarırlar. Kazan, Qasımov və Troitskin zəngin burjuaların ilxılarında yetişdirilən cins atlar Moskva, Nijni-Novqorod cırırlarında tez-tez ən yüksək mükafatlara layiq görülür. Orta Asiya türklərinin ticarəti əsas etibarını ilə xammal satışından ibarətdir. Bunun müqabilində Rusiya və Avropadan hazır məhsullar idxal edirlər. XVIII-XIX yüzilliklərdə Rusiya ilə Orta Asiya arasındakı ticarət

əlaqələrində əsas rol oynayanlar Kazan türkləri idi. Onlar eyni fəaliyyəti bu gün də qismən davam etdirirlər. Son zamanlarda Kazanda bir də poliqrafiya sənayesi geniş yayılmağa başlayıb. Şərq və şimaldakı türklərin ehtiyac duyduqları əksər çap məhsulları burada nəşr olunmaqdadır.

Türklərin iqtisadi səviyyəsinin yüksəlməsi onların milli və dini kimliklərini mühafizə etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu milli kimliyin əsas qoruyucuları orta təbəqədir. Rusiya hökuməti təbəələrinin hamısından eyni miqdarda vergi toplasa da, türk təbəələrinin mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün beş qara qəpik xərcləməyə də xəsislik edir. Ona görə də Rusiya türkləri təhsillə, habelə digər mənəvi ehtiyaclarla bağlı bütün xərcləri özləri çəkməli olurlar. Bu baxımdan yanaşdıqda, indiki şəraitdə hətta ikiqat vergi ödədiklərini söyləmək mümkündür. Rusiya hökuməti türklərin iqtisadi imkanlarının genişlənməsinin onların milli varlıqlarını mühafizə etmək yolunda sağlam təməl və əsas vasitə olduğunu yaxşı bildiyindən hər vasitə ilə bu iqtisadi müstəqilliyin qarşısını almağa çalışır. Türk əhalinin sənaye və ticarət həyatlarını əngəlləyən müxtəlif yasaqlara, qadağalara əl atılır. Məsələn, Şimali Qafqaz türkləri iqtisadi inkişaf baxımından böyük uğurlar qazana biləcəkləri yerlərdə torpaqlarını qoyaraq getməyi (XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən qumuqların, noqayların, çərkəslərin və digər Şimali Qafqaz xalqlarının Osmanlı imperiyasına köç etmələri nəzərdə tutulur - Tərc.) daha fərz bilmişdilər. XIX əsrin sonlarından etibarən Rusiya bu cür ağırlı üsullara əl atmamağı tərcih edir. Övəzində, ilk baxışdan daha üzə gülücü, xoş görünən metodlardan istifadə olunur. Lakin yüz illər boyu davam edən bütün təzyiqlərə rəğmən türklər səbatla öz yerlərində dayanmaqda, hətta son illərdə irəli getməkdədirlər. Dillərini, dinlərini, məscidlərini, mədəniyyətlərini mühafizə etdikləri kimi XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq intellektual sahədə nəzəri çəkən uğurlar da qazanmağa başlayıblar. Bu hərəkət ilkin mərhələdə mədrəsələrdən qaynaqlansa da, tezliklə qərbyönlü fikirləri də mənimsəyib özündə ehtiva etmişdir. Proses orta təbəqədən də müdafiə görməkdədir.

İbtidai məktəb və mədrəsələr digər islam məmləkətlərində mövcud olanlardan o qədər də fərqlənmir. Buxara, Səmərqənd, Kazan, Şirvan, Dərbənd, Bağçasarayda indi də bu tipli tədris müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. Şəhər və qəsəbələrdə demək olar ki, hər bir məscidlərin yanında ən azı bir məktəb mövcuddur. Qızlar əsasən evdə təhsil alırlar. Məscid məktəblərində ərəbcə Quran təlimi, bir az da din dərsləri oxudulur. Bəsit şəkildə ana dili və hesab öyrədilir. Mədrəsələrdə isə ərəb dili, məntiq, ritorika, fiqh (müsəlman hüququ - V.Q.) və bir az fars dili artıq elmi-nəzəri tərzdə tədris olunur. Türk əhali arasında belə tədris üsulu XIX əsrin 70-ci illərinə qədər davam etmişdir. Müasir pedaqogikanın tələblərinə cavab verməyə də, o, həyatını idarə edə biləcək qədər ayıq və gözü açıq insan yetişdirməyə kafi idi. Quran qiraətinin hər bir müsəlman üçün vacib sayılması rus kəndliləri ilə müqayisədə türklərin daha böyük hissəsinin savada yiyələnmələrini zərurətə çevirmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında türklər arasında yeni intellektual hərəkət başlandı. Şimal türklərinin nümayəndələrindən Əbu Nəsr Kursevi, Şəhabəddin Mərcani və Kayyum Nasiri həmin hərəkətin öndərləri idi. Azərbaycan türkləri isə Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabinin simasında öncüllüyü əllərinə aldılar. Fəqət, hərəkət sözün əsl mənasında İsmayıl bəy Qaspralının gəlişi ilə canlandı. İsmayıl bəy 1882-ci ildə türkcə "Tərcüman" adlı qəzetin nəşrinə başladı. Yeni mətbu orqan ilk saylarından təhsil islahatı məsələsini bütün aydınlığı və kəskinliyi ilə ortaya qoydu. Son dördüdə bir əsrlik müddət ərzində Rusiya türklərini məşğul edən məktəb məsələsi ilk baxışdan asan görünür. İsmayıl bəy bütün tədris ocaqlarında təhsil dili kimi ana dilinin, müasir pedaqoji metodların tətbiqini son dərəcə mühüm sayırdı.

Onun maarif işi ilə bağlı tövsiyələri "üsuli-cədid" adı ilə tanındı. Yeni sistem getdikcə daha geniş yayılmağa başladı. Sosial həyatın çeşidli sahələrinə, fəaliyyətlərinə öz təsirini göstərdi. Zamanla "üsuli-cədid" tərəqqi hərəkətinin başlıca formuluna çevrildi. Tərəqqi tərəfdarları ilə mühafizəkarlar arasındakı mübarizə Rusiya türklərinin son yüz ildəki həyatlarının başlıca məzmununu təşkil etmişdi. İsmayıl bəy yorulmaz əzmkarlıq və aydın məqsədlə otuz ilə yaxın mübarizəsini sürdürdü. Ölümünə yaxın (1914) fikirlərinin zəfərini görmək ona nəsib oldu. Qarşıya qoyulan hədəfdə iki cərəyan birləşirdi: türk qövmlərinin milli-mədəni özünəməxsusluğunun mühafizəsi, tərəqqi hərəkətində dini islahatın öncül yerlərdən birini tutması. Hərəkətin öndərləri də mədrəsələrdə yetişmiş insanlar idi. İslamın müasir həyatla münasibətlərinin tənzimlənməsi onların fikirlərini ciddi məşğul edirdi. Lakin buna baxmayaraq yalnız XIX yüzilliyin sonlarına doğru Musa Cərullah Bıqiyev dini islahatın vacibliyi fikrini açıq şəkildə dilə gətirmişdi. Yalnız o, Allahla qul arasına girmək niyyətinə düşən nüfuz sahibləri ilə qarşı-qarşıya gəlmək üçün özündə qüvvə tapdı, bütün məsələlərdə yalnız Qurana əsaslanmağın vacibliyi qayəsi üzərində ısrarla dayandı. Təhsilinə Kazanda başlayan, Buxara, İstanbul, Hindistan və Misirdə davam etdirən bu saratovlu din mübəllighi hər bir müsəlmanın dini və əxlaqi həyat qaydalarını Qurandan əxz etməli olduğu fikrini aşılrayır və əks mövqedə dayanan təfsirçilərə qarşı qətiyyətlə çıxırdı. Onun inanclarına görə, islam

milliyyətə və milli dillərə münasibətdə əks mövqe tutmur. Hətta Allahın inayəti də yalnız müsəlmanlara aid deyildir. ("Rəhməti-ilahiyyə bürhanları" kitabından). Bu fikir də bizim Rusiya müsəlmanlarının orta təbəqələri arasında uğurla yayıldı.

Ədəbiyyat mövzusunda gəldikdə əski türk ədəbiyyatından ətraflı bəhs açmağa burada imkan yoxdur. Əski ədəbiyyat xadimləri milli dili bütün saflığı ilə mühafizə etmişdilər. Yeni ədəbiyyata gəldikdə isə onun iki başlıca mərkəzi vardır: Bakı və Kazan. Hər iki şəhər mədəni mərkəz kimi yaşadığımız yüzilliyə qədər sürətli inkişaf yolu keçib. Bu nöqtədə Osmanlı türkləri və qismən də ruslar vasitəsi ilə yayılan Avropa ədəbiyyatının böyük təsirini də etiraf etmək lazımdır. Yeni türk ədəbiyyatı Qərbin yeni ədəbi janrı və şəkillərini (roman, dram əsərləri, tənqid) əxz etməyi bacardı. Eyni zamanda onlardan istifadə zamanı milli olmağa da mühüm diqqət yetirdi. Həsən bəyin "Əkinçi" qəzeti ilə başlayan mətbuat fəaliyyəti 1905-ci il inqilabından sonra sürətlə inkişaf etməyə başladı.

İndiyədək pedaqoji istiqamətli ədəbiyyat daha zəngin nümunələri ilə tanınır. Rus mədəniyyətinin Rusiya türkləri üzərindəki faydalı təsirini inkar etmək olmaz. Lakin bu mədəniyyətin özünün qaynaqlarından biri Bizans ortodoks kilsəsidir. Məhz bu səbəbdən də orada Avropa mədəniyyətinin əsas keyfiyyət və xüsusiyyətlərini tapmaq müşkül məsələdir. Bu da rusların yaydıqları mədəniyyəti daim şikəst bir hala salmışdır. İşin pis tərəfi isə rusların öz mədəniyyətlərini yayarkən milli mədəniyyətləri yox etmək məqsədi güdmələridir. Əksər hallarda qeyri-rus millətlərin mədəniyyətinə qarşı çevrilmiş senzura tətbiqi və məhdudlaşdırmalar çox hücumçu xarakter alır. Quran tədrisinə də zaman-zaman təzyiqlər göstərilmiş, bəzi ayələrin məktəblərdə oxunmasına qadağa qoyulmuşdu. Türk xalqları oyandıqca, rusların da milli mədəniyyətə qarşı təzyiqləri artmağa başlamışdı. Dini mövzular istisna olunmaqla ərəbcə və türkcə təhsil yasaq edilmişdi. Təhsil qanununa görə hesab, tarix, coğrafiya kimi fənlər yalnız rus dilində tədris olunmalı idi. Bir müddət sonra eyni qanun yalnız hökumət məktəblərinə deyil, mədrəsələrə də şamil edildi. Ən sonda isə başqa bir qanunla ana dilində tədris yalnız ibtidai siniflərdə aparılmasına izn verildi. Amma şiddətli təzyiq və ağır senzura şərtlərinin ardınca 1905-ci il inqilabı nəticəsində hər şey müəyyən müddətə dəyişdi. Türklər də liberal və tərəqqipərvər hərəkatlara qoşuldular.

Əsas etibarlı ilə Qafqaz, Kırım və Kazanda beş-altı mətbuat orqanı təsis olundu. 1905-1906-cı illərdə qəzet və dərgilərimizin sayı 30-a çatdı. Rus hökumətinin izin illər boyu əzməyə çalışdığı milli şüurun oyanış mərhələsinə qədəm qoyması artıq meydanda idi. Türklər Rusiya Müsəlmanları İttifaqı adlı siyasi partiya qurdular. Bu partiyanın proqramı Konstitusiyalı Demokrat Partiyasının (kadetlər - Tərc.) proqramına bənzəyirdi. Birləşmə ideyasına yalnız üç qurultay keçirildikdən sonra gəlmək mümkün oldu. Rusiya türklərinin yaşadıkları bütün bölgələri təmsil edən 800 nəfərdən çox nümayəndənin qatıldığı Nijni-Novqoroddakı üçüncü qurultay zamanı Müsəlman İttifaqının proqramı böyük coşğunluqla səsverməyə qoyuldu.

Gənc yazar və qəzetçilərdən ibarət kiçik bir zümrə proqrama müxalif mövqe tutdu. Çünki onu tələb olduğundan daha mütədil sayırdılar. Sosialist mövqelərində dayanan həmin radikal zümrənin rəhbərləri milliyyətçilik məcrasında İttihadın məqsəd və məramına daha çox yaxınlaşırdılar. Birinci və İkinci Dövlət Dumaslarında Rusiya Müsəlmanları İttifaqı 30 millət vəkili mandatı qazana bilmişdi. Türklər siyasi fəaliyyətə ciddi bir nizam-intizamla başlamışdılar. Türkləri millət vəkilləri arasında rusların böyük heyərlə qarşıladıkları Avropa universitetlərini bitirmiş yüksək bilik, mədəniyyət sahibləri vardı. Birinci və İkinci Dumada türk millət vəkilləri öz haqlarını əldə etmək üçün liberallarla birlikdə çalışdılar. 3 iyun 1907-ci il hökumət çevrilişi qeyri-rus xalqlarla bir sırada həm də orta sinfə qarşı çevrilmişdi. Nəticədə Orta Asiya xalqları parlamentdə təmsilçilik hüququnu itirdilər. İkinci Dumadakı 39 türk millət vəkili ilə müqayisədə Üçüncü Dumada yalnız 10 türk millət vəkili qalmışdı. Lakin yenidən başlayan bütün təqiblərə baxmayaraq türklər mədəni muxtariyyətlərini qorumaq söylərindən geri çəkilmədilər. Amma bəziləri bunun çar Rusiyasına boyun əymək, güzəştlərə getmək yolu ilə əldə ediləcəyini düşünürdülər. Son illərin hadisələri isə bu yolun tamamilə qeyri-məqbul olduğunu göstərdi. Rusiya Türk-Tatar Xalqlarının Hüquqlarının Müdafiə Komitəsinin qurulması rus hökuməti ilə türklər arasında son dövrlərdə yaranmış münasibətin nəticəsidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi aktlar barədə

Niyə qanunları Nazirlər Şurası qəbul edirdi?

İlham Abbasov,

Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, baş ədliyyə müşaviri, prokurorluğun fəxri işçisi

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə keçmiş Qafqaz Canişininin sarayında Həsən bəy Ağayevin sədrliyi və M. Mahmudovun katibliyi ilə Milli İslam Şurasının ilk iclası keçirilir.

Milli İslam Şurasının həmin iclasının gündəliyində Zaqafqaziya Seyminin buraxılması və Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar, Azərbaycanda vəziyyət barədə məsələ dururdu. Azərbaycan Milli İslam Şurası tərəfindən 28 may 1918-ci ildə «İstiqlal bəyannaməsi» qəbul edilməklə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan edilir.

Sovetlər dönəmində ictimaiyyət bilmirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması hansı səbəbdən Tiflisdə elan edilmişdir. Həmin dövrdə daşnak S. Şaumyanın rəhbərliyi altında Bakıda azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirilirdi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya gələ bilmir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdə cəmi 18 gün fəaliyyət göstərir. 16 iyun 1918-ci ildə Müvəqqəti hökumət Yelizavetpol şəhərinə (Gəncə şəhərinə- İ.A.) gəlir və burada 15 sentyabr 1918-ci il tarixə kimi fəaliyyət göstərir.

Yalnız Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu 15 sentyabr 1918-ci il tarixdə Bakını ermənilərdən azad etdikdən sonra - 17 sentyabr 1918-ci ildə Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti Hökuməti Gəncədən Bakıya köçür və Bakı paytaxt elan olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti 18 gün Tiflis şəhərində, təxminən 3 ay Gəncə şəhərində, 19 aydan bir az artıq isə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 iyun 1995-ci il tarixli iclasındakı nitqində demişdir: «Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik dövlətinin, 1918-ci il mayın 28-də yaranmış demokratik respublikasının Konstitusiyası olmayıb. Ancaq bu hökumət, bu dövlət fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Konstitusiyaya xarakteri daşıyan bir neçə aktlar, qərarlar qəbul etmiş və onların əsasında işləmişdir. Ona görə də onları, demək olar ki, müəyyən qədər Konstitusiyaya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli İslam Şurası, Nazirlər Şurası Tiflis, Gəncə və Bakıda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə 642-dən artıq hüquqi akt qəbul etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti hökuməti Gəncədən Bakı şəhərinə köçdükdən sonra isə parlamentin təşkili işinə başlanmışdır. Parlament 17 aylıq fəaliyyəti dövründə 145 iclas keçirmişdir. Bu müddətdə 270-dən artıq qanun layihəsi müzakirəyə çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını təsdiq edilmişdir.

Parlamentin açılışı 3 dekabr 1918-ci il tarixə təyin edilsə də, həmin vaxt baş tutmur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin ilk iclası 7 dekabr 1918-ci il tarixdə, saat 13:25-də baş tutur. Azərbaycan Milli İslam Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə parlamentin açılışında geniş nitqi söyləyir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti çox səmərəli fəaliyyət göstərir. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, özünün həyatiliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut edir.

21 dekabr 2010-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikasının «Normativ hüquqi aktlar haqında» Konstitusiyaya Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunun 30.1-ci maddəsində göstərilir ki, normativ hüquqi aktın struktur elementləri preambuladan, bölmədən, fəsildən, maddədən, hissədən, bənddən,

yarımbənddən və abzasdan ibarətdir. Həmin Qanunun 30.3-cü maddəsində göstərilir ki, normativ hüquqi aktın preambulası onun qəbul edilməsinin səbəblərini, şərtlərini və məqsədlərini əks etdirən giriş hissəsidir. Preambulaya normativ göstərişlərin daxil edilməsinə yol verilmir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş bütün qanunların və müvəqqəti hökumətin qəbul etdiyi qərarların hamısı preambulasız (dibachəsiz-girişsiz-İ.A.) qəbul edilmişdir. Bu isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin, o cümlədən müvəqqəti hökumətin rəhbərlərinin, həmçinin parlament üzvlərinin bu sahədə təcrübəsizliyindən irəli gəlirdi.

Başqa misal: Nazirlər Şurasının 9 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən ibarət, üzərində ağ rəngli yarım aypara və səkkizguşəli ulduz həkk olunmuş bayraq milli bayraq hesab edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağının təsdiq edilməsi haqqında qərarların Nazirlər Şurası-Müvəqqəti Hökumət tərəfindən qəbul edilməsinin səbəbi ondan ibarət idi ki, həmin vaxt Azərbaycan Milli İslam Şurası buraxıldığından fəaliyyət göstərməmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti isə hələ fəaliyyətə başlamamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 19 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmişdir. Halbuki, hər hansı bir dövlətin ərazisində hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi ölkənin ali qanunverici orqanının - parlamentinin səlahiyyətinə aid olan məsələ idi.

Belə hallar isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə yeganə hal olmamışdır. Belə ki, yenə də eyni səbəb üzündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 22 iyul 1918-ci il tarixdə «Torpaq haqqında islahatlar aparılması barədə Qanunun icrasının dayandırılması haqqında» qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın 1-ci bəndində göstərilirdi ki, Zaqafqaziya tərəfindən qəbul edilmiş «Torpaq islahatı haqqında Qanun»un icrası Müəssislər Məclisi çağırılanadək dayandırılсын.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nazirlər Şurası məhkəmə aidiyyəti haqqında qərarlarının da qəbul edilməsi hallarına yol verilmişdir. Belə ki, Nazirlər Şurası «Bir sıra cinayət hərəkətlərinin ümumi məhkəmələrin səlahiyyətlərindən alınması haqqında» 23 iyun 1918-ci il tarixdə qərar qəbul etmişdir.

Nazirlər Şurası 23 iyun 1918-ci ildə «Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvədə olmasının müvəqqəti saxlanması haqqında» qərar da qəbul etmişdir. Halbuki, həmin məsələ barəsində yalnız ölkənin ali qanunvericilik orqanı - parlamenti qərar qəbul edə bilərdi. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan Milli İslam Şurası buraxıldığından, parlament isə formalaşmış, fəaliyyətə başlamadığından bu haqda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası qərar qəbul etməli olmuşdur.

Parlament tərəfindən qəbul edilmiş bütün hüquqi aktlar-qanunlar da preambulasız (dibachəsiz-müqəddiməsiz-İ.A.) qəbul edilmişdir.

Məhkəmə aidiyyəti barədə qərar qəbul edilib

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası hətta, bir sıra hallarda məhkəmə aidiyyəti barədə də qərar qəbul edirdi. Belə ki, Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə casusluqda ittiham olunan 13 nəfər haqqında cinayət işinin Hərbi məhkəməyə verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

Belə hallar da yeganə olmamışdır. Belə ki, Nazirlər Şurası 5 dekabr 1918-ci ildə Gəncə dairə məhkəməsi yanında hərbi məhkəmənin təşkili haqqında qərar qəbul etmişdir.

Nazirlər Şurasının «Ələt stansiyasında baş verən hadisələr barədə» 27 yanvar 1919-cu il tarixli qərarında beynəlxalq zəmin üzərində ölüm, quldurluqla, qadınlar üzərində zorakılıqla müşayiət edilən hərəkətləri törədən şəxslər barəsində cinayət işlərinin hərbi səhra məhkəmələrinə verilməsi və onlar barəsində ölüm cəzasının da tətbiq edilməsi barədə göstəriş verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası, hətta cinayət işinin başlanması barədə qərarlar da qəbul edirdi. Belə ki, Quba barışıq məhkəməsinin hakim köməkçisi, Quba şəhər istintaq sahəsinin

müdiri S.M. Sayılovun barəsində cinayət işi başlanması və istintaq və məhkəmə prosesi başa çatanaqədər tutduğu vəzifəsindən kənarlaşdırılması haqda 16 iyun 1919-cu il tarixdə qərar da qəbul etmişdir?!

Həmçinin, Nazirlər Şurası 27 iyun 1918-ci il tarixdə dövlət dilinin türk dili (azəri türkcəsi-İ.A.) qəbul edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Qərarda göstərilirdi ki, bütün məhkəmə, inzibati və s. vəzifəli şəxslər bu dili öyrənənə qədər, hökumət idarələrində rus dilinin də tətbiqinə yol verilir.

Nazirlər Şurası bir sıra hallarda cinayət qanunvericiliyi, hətta müstəsna cəza tədbiri - ölüm cəzasının tətbiq edilməsinin müvəqqəti bərpa edilməsi haqda 12 avqust 1918-ci il tarixdə qərar da qəbul etmişdir.

Yenə də eyni səbəb üzündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası «Neft sənayesinin milliləşdirilməsinin ləğv edilməsi haqqında» 1 oktyabr 1918-ci il tarixdə qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası həqiqi hərbi mükəlləfiyyət haqqında hüquqi aktlar da qəbul etmişdir. Belə ki, Nazirlər Şurasının 18 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə ailədə tək olanlar və xalq müəllimləri hərbi mükəlləfiyyətdən azad olunmuşlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş hüquqi aktların öyrənilməsi göstərir ki, həmin dövrdə Nazirlər Şurası haqqında müvafiq normativ hüquqi akt qəbul edilməmişdir. Məhz ona görə də, Nazirlər Şurası bir sıra hallarda cinayət qanunvericiliyi, məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsi, cinayət əməllərinə görə konkret cəza növünün təyin edilməsi və s. barədə qərarlar da qəbul etmişdir. Halbuki, bu xarakterli qərarlar qəbul etmək Nazirlər Şurasının səlahiyyətinə aid ola bilməzdi. Həmçinin, Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara nömrə qoyulmamışdır. Buna baxmayaraq, Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünəməxsus şərəfli bir yol keçmişdir.

Kaspi.-2016.-22 dekabr-№ 212.-S.15.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi varisidir

Mübariz Ağalarlı,

AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Qədim tarixə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox zəngindir. Qədim dövrlərdən başlayan bu dövlətçilik ənənələri tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, formalaşmış və dünya tarixində olduqca əhəmiyyətli iz buraxmışdır.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrü Azərbaycan tarixində dövlətçilik ənənələrinin bərpası, inkişafı və möhkəmlənməsi dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin yaranması və fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi, iqtisadi mövqeyi və rolu güclənmiş, onun Avropa və Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişlənmişdir.

Təəssüflər olsun ki, istər dünya tarixçiliyində, istərsə də müxtəlif dini və siyasi dünyagörüşə malik insanlar arasında Azərbaycan dövlətçilik tarixinə və bu tarixin ən parlaq dövrlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə münasibət birmənalı deyildir və daha çox subyektiv xarakter daşıyır.

XX əsrdə siyasi və ideoloji sifarişlər əsasında yazılan dünya tarixçiliyi Azərbaycanın yerli dövlətçilik ənənələrini inkar etmiş, dövrün müxtəlif mərhələlərində mövcud olan Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasını müxtəlif qeyri-azərbaycan mənşəli etnoslara, gəlmə tayfa və sülalələrin adına bağlamışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tariximizin qaranlığa qərq edilmiş səhifələri yenidən obyektiv şəkildə yazılmağa başlamış və müəyyən müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Lakin bu tədqiqatlara baxmayaraq bu gün də Azərbaycan dövlətçilik tarixi ənənələrini inkar edən subyektiv baxışlar və elmi mülahizələr mövcuddur. Kifayət qədər elmi əsaslara və tarixi qaynaqlara söykənməyən bu mülahizələr bəzən Azərbaycanın siyasi və elmi düşüncəli insanları tərəfindən də təqdir edilməkdədir. Xüsusilə də Azərbaycanın orta əsr dövlətçilik tarixi və bu tarixin ən yüksək imperiya mərhələsi olan Səfəvilər dövlətinin, dövlətçilik tariximizdə oynadığı rol inkar edilməkdədir.

Dünya tarixçiliyində mövcud olan “elmi nəzəriyyə”yə görə, Azərbaycan türklərinin orta əsr dövlətçilik tarixi Səlcuq türklərinin Azərbaycana gəlişi ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyə Azərbaycan türklərinin aborigen statusuna kölgə salır, dövlətçilik tariximizin inkişafında mühüm rola malik olan Kür-Araz mədəniyyətini inkar edir, səlcuqların gəlişinə qədər Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlər qeyri-türk əhalisinin yaratdığı dövlətlər kimi təqdim olunur. Bu nəzəriyyənin ən fəlakətli tərəfi ondan ibarətdir ki, əksər ərəb mənbələrində qeyd edilən, “Şimalda Dərbənddən başlayaraq, cənubda Həmədana qədər, şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə Ərzincana qədər...” böyük bir ərazini öz hüddurları daxilinə alan Azərbaycan məmləkətində əhalinin türkləşməsinə və dövlətçilik sisteminin formalaşmasını səlcuq türklərinin bu bölgəyə gəlişi ilə bağlayırlar.

Orta əsr ərəb və farsdilli qaynaqların verdiyi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, səlcuqların gəlişinə qədər Azərbaycan əhalisinin dili, dini, siyasi və fəlsəfi dünyagörüşü artıq formalaşmış, Azərbaycan türklərinin yaratdığı böyük şəhərlər və siyasi və mədəniyyət mərkəzləri ərəb tarixçiləri və coğrafiyaçıların əsərlərində heyranlıqla təsvir edilmişdir.

Sasani-fars mədəniyyətinin və İslam dini ilə silahlanmış ərəb mədəniyyətinin qarşısında yüz illərlə rəqabət apararaq davam gətirmiş, hətta bu gəlmə mədəniyyətləri öz mədəniyyəti içərisində əridərək yox edən Azərbaycanın yerli türk əhalisinin mədəniyyətini Səlcuq türkləri qısa zamanda öz köçəri və yaxud yarımköçəri həyat təzi və formalaşmamış mədəniyyəti içərisində necə əridə və yerli xalqların mədəniyyətinin təməlini təşkil edən dilini dəyişdirə bilərdilər.

Digər tərəfdən Azərbaycanda yaşayan və mədəniyyət səviyyəsi Azərbaycan türklərinin mədəniyyət səviyyəsindən geridə qalan bəzi qeyri-türk etnoslarının Səlcuqlar tərəfindən türkləşməyə məruz qalmaması faktları da “türkləşmə nəzəriyyəsini” sual altında qoyur.

Subyektiv mülahizələrə söykənən bu nəzəriyyənin tərəfdarları Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri olan Səfəvilər dövlətinin tarixinə də bu aspektdən yanaşmağa təşəbbüs etmişdirlər. Türkiyə tarixçisi Faruk Sümer və onun ardıcılıarı qeyd etdiyimiz “elmi nəzəriyyə”ni davam etdirərək Azərbaycan türklərinin dövlət qurma düşüncə sistemini inkar etmiş və Azərbaycan Səfəvilər dövlətini Anadolu türklərinin qurduğu iddiasını ortaya atmışdır.

Tarixi qaynaqların verdiyi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah İsmayılın ulu babaları olan Ərdəbil Şeyxlərinin Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaşadıkları məlumdur.

Digər tərəfdən Faruk Sümerin ortaya atdığı bu mülahizələri doğru olsa belə, bu iddialar Səfəvi dövlətinin azərbaycan-qızılbaş türkləri tərəfindən yarandığı fikrinə kölgə sala bilməz. Çünki, əksər orta əsr ərəb qaynaqlarında Şərqi Anadolu bölgəsi Azərbaycan məmləkətinin siyasi hüddulları daxilində verilmiş və sonrakı mərhələlərdə də bu ərazilər Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının təyin etdiyi valilər tərəfindən idarə olunmuşdur. Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra da Şərqi Anadolu hüddulları Azərbaycan dövlət idarəetmə sisteminə bağlı olmuş və bu bölgə Səfəvilərin Diyarbəkir bəylərbəyi Məhəmməd xan Ustaclının idarəsinə verilmişdir. Yalnız 1555-ci ildə Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan Amasya sülh müqaviləsinə görə, Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsi Osmanlı imperiyasının nəzarətinə keçmişdir.

Son dövrlər Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə istər ictimaiyyət arasında, istərsə də KİV-də maraq artmış, dövlətçiliyimizin bu mərhələsi geniş polemikalara səbəb olmuşdur. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bu müzakirələr elmi əsaslara və tarixi qaynaqlara söykənmədən daha çox insanların siyasi və dini dünyagörüşü əsasında təhlil edilir, bəzən də subyektiv mülahizələrdən qeyri-məntiqi nəticələr çıxarılır.

İrəli sürülən bu mülahizələrə əsasən, Azərbaycan Səfəvi dövləti İran dövlətçiliyinin və İrançılıq-farsçılıq məfkurəsinin təməl qaynağı hesab edilir, bəzən müasir İran dövlətinin sələfi olduğu iddiası irəli sürülür. Ən təhlükəli tendensiya isə ondan ibarətdir ki, Səfəvilər sülaləsinin Azərbaycan dövlətçilik tarixindəki əhəmiyyətli rolu birmənalı şəkildə inkar edilir, bu dövlət tariximizin sonrakı mərhələlərində yaranan Azərbaycan dövlətlərinin deyil, İran dövlətinin sələfi kimi təqdim olunur.

İlk öncə qeyd edək ki, siyasi və ideoloji baxımdan İran dövləti və İrançılıq-farsçılıq anlayışları XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəllərində ortaya atılmış bir siyasi-ideoloji cərəyandır. Bu məfkurə sisteminin təməlinin siyasi və dövlətçilik baxımından orta əsrlər dövrünə və Səfəvilər dövlətinə bağlamaq tamamilə yanlışdır. Çünki, orta əsr ərəb və fars qaynaqlarında İran coğrafi anlayış kimi göstərilərsə də lakin bu “dövlətin” siyasi hüddulları və sərhədləri haqqında heç bir məlumat verilmir. Hətta Avropa mənbələrində “Persia” kimi təqdim olunan bu coğrafi ərazinin siyasi hüddulları haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bəzi fars qaynaqları İran şəhərləri haqqında məlumat verərkən belə yalnız Fars vilayətinə məxsus olan şəhərləri qeyd edirlər. İran coğrafi məfhumuna daha çox əsatirlərdə, rəvayətlərdə və bədii əsərlərdə rast gəlinir. Firdovsinin məlum “Şahnamə”si bu tipli bədii əsərlərdəndir. Qeyd edildiyi kimi, ərəb qaynaqlarında dəfələrlə Azərbaycanın siyasi hüddulları və sərhədləri qeyd olunduğu halda bu faktı “İran dövlətinə” şamil edə bilmirik. Adı əsatirlərdə, rəvayətlərdə, bədii əsərlərdə və bəzi tarixi əsərlərdə vurğulanan, siyasi hüddulları haqqında heç bir məlumat olmayan, yalnız XX əsrdə siyasi səhnəyə çıxan İran dövlətini Səfəvi dövlətinin siyasi varisi elan etmək iddiası elmi əsası olmayan siyasi təşəbbüsdən başqa bir şey deyildir.

İrançılığın-farsçılığın siyasi və ideoloji təməlini təşkil edən İslamın Şiə məzhəbinin siyasi gündəmə gəlməsində Səfəvilər dövlətinin rolunu qeyd etmək doğru deyildir. Çünki, Səfəvi sülaləsinin nəsil şəcərəsinə baxdığımızda onların təkkə və təriqət fəaliyyəti dövründə sufilik təriqətinə mənsubiyyətlərinin şahidi oluruq. Şah İsmayıl Səfəvi dövlətini yaratdıqdan sonra İmamiliyi (imamilik anlayışı müasir İran şiiəliyindən fərqli anlayışdır) dövlətin dini ideologiyasına çevirmişdir. Orta əsr teokratik müsəlman cəmiyyətində ədalətlik prinsiplərini özündə ehtiva edən İmamiliyin Səfəvi dövlətinin dini ideologiyası elan edilməsi bütün hallarda məntiqlidir. Çünki Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi ərəfəsində Azərbaycanda və digər müsəlman-türk dövlətlərində mövcud olan sosial-siyasi və dini məzhəb narazılıqları fonunda alternativlərə ehtiyac duyulur və bunu zəruri edirdi. Məhz bu prizmadan baxdığımızda Şah İsmayılın çoxmillətli bir dövlətdə İmamiliyi dövlətin dini ideologiyasına çevirməsi mövcud zərurətdən doğan bir gerçəklik idi. Onu da qeyd edək ki, İslam dininin məzhəblərə bölünməsi prosesi VII əsrdə ərəb-müsəlman cəmiyyətində baş vermiş və Səfəvilərə qədərki bir çox müsəlman dövlətləri bu məzhəb siyasətindən öz siyasi və dini məqsədləri naminə istifadə etmişlər.

Təəssüflər olsun ki, bəziləri Səfəvi dövlətinin dini siyasətinə müasir dövrdə siyasiləşmiş və bəzi dövlətlərin maraqlarına xidmət edən Şiəlik düşüncəsindən baxaraq qiymət verməyə təşəbbüs edirlər. Bu cür yanaşma Səfəvi dövlətinin dövlətçilik tariximizdə oynadığı mühüm rola kölgə salır və müxtəlif siyasi və dini yanaşmalara yol açır.

Səfəvi dövlətinin idarəçilik sisteminə nəzər yetirdikdə də İrançılıq-farsçılıq idarəetmə sisteminin əksini görürük. Türk dövlətçilik sisteminin formalaşmasında mühüm rola malik olan Səlcuq dövlətində

rəsmi dil ənənəvi olaraq fars dili, uzun müddət Səlcuq hökmdarlarının baş vəziri fars mənşəli Nizamülmülk olduğu halda, Səfəvi sarayında Şah İsmayılın təmsalında türkcə divan yazılır, sarayda, ordu sistemində, siyasi və ictimai həyatda türk dilindən geniş istifadə olunur, ordu və idarəetmə sistemi əsasən qızılbaş türklərindən formalaşdırılır, hətta Şah I Abbas dövründə dövlət aparatında ikinci şəxs hesab olunan baş vəzirlərin əksəriyyəti qızılbaş türklərindən təyin olunurdu.

Həmçinin İran dövlətinin sələfi hesab edilən Sasanilər dövlətinin ordu sistemi müxtəlif xalq və tayfalarından təşkil olunduğu halda Səfəvi dövlətində ordu, qədim türk ordu ənənələrinə uyğun olaraq yalnız qızılbaş-azərbaycan türklərindən formalaşdı. Biz Səfəvilər dövlətinin xarici siyasi əlaqələrinin inkişafında müstəsna rola malik elçi-səfirələrin etnik mənsubiyyətinə baxdığımızda böyük əksəriyyətinin qızılbaş-türk diplomatlarından olduğunu şahidi oluruq. Tacəddin Həsən Xəifə, Hüseyn Xan Şamlu, Oruc bəy Bayat, Şahqulu Ağa Qacar, Fərruxzad Bəy, Kəmaləddin Təbət Ağa, Vəli Bəy Ustaclu, Mehdiqulu Xan Ustaclu, Cəfər Bəy Kəngərli, Həsən Çələbi, Seyid Bəy Səfəvi, Yadigar Əli Sultan Rumlu və onlarla digər qızılbaş-türk diplomatları Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xrici siyasi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

XVII əsrdə Səfəvi sarayında olmuş alman alimi E. Kempfer (1685-1694) qeyd edir ki, “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı sarayda geniş yayılmış dildir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə qədər yayılmışdır...”.

Elmi və ictimai müzakirələrə səbəb olan mövzulardan biri də Səfəvi dövlətinin hüquqi və siyasi varislik məsələsidir. Bu məsələdə bəzi alimlər və siyasi fikir adamları yanlış olaraq Səfəvilər dövlətini Azərbaycan dövlətçiliyinin deyil, İran dövlətçiliyinin siyasi sələfi hesab edirlər. Lakin dünya tarixçiliyində mütərəqqi alimlər bunun yanlış olduğunu etiraf etməkdədirlər.

Türkiyə tarixçisi Nurtən Kılıcı qeyd etdiyi kimi, “dini-siyasi və hərbi əsasını Qızılbaş-türk tayfaları təşkil edən səfəvilər, XIV əsrdə Şeyx Səfiəddinin yaratdığı bir dini təriqətdən, XV əsrdə onun varisləri Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərin Azərbaycanda və Anadoluda apardığı fəaliyyəti nəticəsində dini-siyasi hərəkətdə və XVI əsrin başlanğıcında I Şah İsmayılın Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi-Qızılbaş dövlətinə çevrilmişdir. Elxani, Ağqoyunlu, Teymuri siyasi mirasının daşıyıcısı olan bir bölgədə meydana çıxan Səfəvi-Qızılbaş dövləti, bu dövlətin banisi I Şah İsmayılın şəxsinə, Seyx Səfiəddin ailəsinin ağqoyunlularla qohumluq əlaqələrinə görə, bu siyasi mirasın varisi olmuşdur”.

Hətta dünya tarixçiliyində də bir çox nüfuzlu alimlər “Səfəvi İranı” anlayışını qəbul etmirlər. Məşhur tarixçi Jan Oben qeyd edir ki. “XVI əsrin əvvəlində Səfəvi hərəkətinin “milli İran dövləti”nin bərpası ilə bağlı olması barədə ənənəvi fikir daha qəbul edilmir”.

Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bağlı tarixçi Fernand Grenardın fikirləri də maraqlıdır: “Şah İsmayıl on üç yaşına gəldiyi zaman yeddi silahdaşı ilə bərabər əsasını yeddi türk tayfası təşkil edən tərəfdarlarını topladı. Türkman hökmdarını məğlub edərək Təbrizə girdi və 1501-ci ildə tac qoydu. Qısa zamanda onun hakimiyyəti Fəratdan Qəndahara, Qafqazdan Hind okeanına qədər, 2.800.000 kilometrlik bir ərazini əhatə etməyə başladı. Biz bir millətin yenidən quruluşunu gördük. Bu yeni siyasi birlikdə din, irq düşüncəsi yoxdur. Böyük əyalətlərdən çoxu türkcə və ya ərəbcə danışır, İranlı deyildirlər. Səfəvi sarayında türkcə daha uzun müddət hökmran olacaqdır”.

Türk tarixçisi Faruk Sümer də öz əsərlərində Səfəvilər dövlətinə “İran milli dövləti” kimi baxmaq istəyənlərə qarşı çıxaraq qeyd edir ki, bu cəfəng baxışın artıq tərəfdarları yoxdur. F. Sümerin əsərində Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və yüksəlişində türkdilli etnosun həlledici və birinci dərəcəli rol oynadığı vurğulanır.

Türkiyə tarixçilərindən Tufan Gündüz də Səfəvi dövrünün qaynaqlarının təhlilinə əsaslanaraq yazır ki, bu qaynaqlarda Şeyx Səfiəddin və ailəsi türk kimi təqdim olunmuşdur. Şeyx Səfiəddindən bəhs olunan zaman onun “türk oğlu” və “türk gənci” olduğu qeyd edilmişdir. Onun fikrincə, qarşımıza çıxan ən önəmli gerçək dövlətin ilk növbədə türklərə dayanması, Şah İsmayılın təmiz türk dilində şeirlər yazması və saray dilinin türkcə olmasıdır.

Fransız tarixçi Jan-Pol Ru özünün “İranın və iranlıların tarixi” kitabında Şah İsmayıl Səfəvinin mənşəyi haqqında yazır: “Şah İsmayıl Azərbaycana mənsub olan Ərdəbildə anadan olmuşdur və onun ailəsi əsası Şeyx Səfiəddin tərəfindən qoyulmuş və əyalətin sərhədlərindən kənarda çoxdan geniş şöhrət tapmış Səfəviyyə və ya Səfəvilər dini ordeninə mənsub idi. Onu (Səfəvilər dövlətini) iranlılar deyil, türklər yaratmışdılar və idarə edirdilər...”.

Digər məşhur fransız tarixçi və türkoq Jan-Lui Bake-Qramon da Şah İsmayılı türk hökmdarı hesab edərək yazır: “Şah İsmayıl yarımköçəri qızılbaş tayfalarının hamılıqla qəbul edilmiş rəhbəri idi, onu taxta bu tayfalar gətirmişdi. Yarımköçəri türk tayfalarına yaxın və aydın dildə danışan və Azərbaycanda

ideal türk dövləti yaratmış İsmayıl onların nəzərində ilahiləşmişdi. Həmin tayfalar bu ideal türk dövlətini Osmanlı Türkiyəsindən üstün tuturdular. Osmanlı Türkiyəsinin təbəəsi olmağı özləri üçün qəbul edilməz sayırdılar”.

Qeyd edək ki, hətta İran tarixçilərinin böyük əksəriyyəti İran dövlətinin sələfi kimi Səfəvi dövlətini deyil Sasani dövlətini hesab edirlər. Əksinə, Səfəvi dövlətinin fars dövlətçilik sisteminə böyük zərbə vurduğunu vurğulamaqdan çəkinmirlər.

Məşhur fars tarixçisi Nəsrulla Fəlsəfi bu haqda yazır: “Şah İsmayıl ata tərəfdən özünü seyid Əli nəsil sayır və bu nəsil şəcərəsi ilə fəxr edirdi. Ana tərəfdən isə o, Türkman Həsən bəy Ağqoyunlunun nəvəsi idi və haqlı olaraq özünü bu sülalənin qanuni varisi hesab edirdi. Dövrün bütün tarixlərindən məlum olduğu kimi, onun tərəfdarları da əsasən türkman və tatar tayfalarından olanlar idi. Fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili olduğu bir dövrdə Şah İsmayıl türk dilini İran sarayının rəsmi dili etmişdi. Hətta o özü də yalnız türk dilində şeirlər yazırdı. Nəticədə türk dili Səfəvilər sarayında elə geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək sarayın rəsmi dili olaraq qaldı. Qızılbaşlar özlərini türk mənşələrinə, əsil-nəcabət və ad-sanlarına görə İranın yerli əhalisindən yüksəkdə tutur, onları həqarətlə tatlar və taciklər adlandırırdılar”.

Qeyd edək ki, tarixlər boyu fars etno-siyasi sistemindən və dövlətçilik ənənələrindən, irançılıq dini, əxlaqi və siyasi baxışlar sistemindən fərqlənən Azərbaycan dövlətçilik sistemi üzərində qurulan və tariximizin şah əsəri olan Səfəvi dövlətini “İran milli dövləti”nin sələfi hesab etmək elmi cəhətdən məntiqsiz, məntiqsiz olduğu qədər də gülüncdür.

Tarixlər boyu Azərbaycanda siyasi hakimiyyət və yaxud müstəqillik uğrunda mübarizə aparan siyasi şəxsiyyətlər Azərbaycançılıq siyasi təfəkkürünə sahib olaraq bu düşüncəni real gerçəkliyə çevirməyə çalışmışlar. Bunu Səfəvi dövlətinin qurucusu İsmayıl Xətəinin hələ Gülüstan qalasını mühasirədə saxlayarkən cənubdan Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin böyük ordu ilə gəldiyini görüb, ayan-əşrəfindən «sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxt-tacı?» deməsi də bir daha sübut edir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından yüz illər sonra dahi azərbaycanlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin azərbaycançılıq məfkurəsinə söykənərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (1918-1920) yaratması da Azərbaycançılıq məfkurəsinin tarixi və siyasi bir dövlətçilik məfkurəsi olaraq yaşadığını, zaman-zaman bu məfkurə əsasında Azərbaycan dövlətçilik sisteminin qurulduğunu və siyasi varislik prinsipinə əsasən bir-birini əvəz etdiyini görürük.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi varisi, bu dövlətin siyasi və mənəvi təməlləri üzərində qurulan və Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətidir.

Tarixdə heç zaman qaliblər mühakimə olunmurlar. Azərbaycan dövlətçilik tarixində Səfəvilər sülaləsi qaliblər sırasında yer almaqdadırlar. Bu dövlətin qurucusu Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətçiliyinə 3,5 milyon kv.km. əraziyə malik bir siyasi miras qoymuş, bu siyasi mirasın 550 min kv.km. tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Bu gün bizlərin bu siyasi mirasa nə dərəcədə sahib çıxmamız, Şah İsmayılın “səhvləri” ucbatından deyil bizim fərasətimizin məntiqi nəticəsidir. Buna görə də, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucuları olan səfəvilər sülaləsini ittiham etmək əvəzinə, bu sülalənin bizə miras qoyduğu böyük bir siyasi və mədəni sərvətə sahib çımaq haqqında düşünməliyik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğunun qanunvericilik əsasları

Rahib Əkbərov,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının Hüquq kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti və hökuməti çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq vəziyyətdə ölkənin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, iqtisadi-sosial sahələrdə tərəqqi və inkişafa nail olmaq, həmçinin ordu quruculuğunu zəruri qanunlarla möhkəmləndirmək üçün mühüm prosedur qanunvericilik tədbirləri həyata keçirmişdir. AXC hökuməti fəaliyyəti dövründə güclü ordunun formalaşması üçün vacib olan müxtəlif hərbi strukturların yaradılmasına, hərbi kadrların hazırlanmasına, ümumən, ordunun təminatına xüsusi diqqət vermişdir. Eyni zamanda, 4 iyun 1918-ci il Osmanlı-Azərbaycan dostluq və qarşılıqlı yardım haqqında müqaviləyə uyğun olaraq türk qoşunları yüksək döyüş qabiliyyətinə malik Azərbaycan ordusunun yaradılması üçün əvəzsiz kömək göstərmişdir (4, s.44). Rusiya imperiyası dövründə müsəlmanların hərbi xidmətə çağırılmaması səbəbindən azərbaycanlılar arasında zabıt kadrların çatışmaması da özünü kəskin büruzə vermişdir.

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli ilk hökumət tərkibi haqqındakı qərarında hərbi nazirlik yaratmaqla ordu quruculuğuna önəm vermişdir. Xosrov bəy Sultanov ilk hərbi nazir kimi hökumətin tərkibinə daxil edilmişdir. Yaranmış təhlükəni nəzərə alaraq hökumət 19 iyun 1918-ci ildə bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etmişdir. İyunun 26-da keçmiş müsəlman korpusunun «Əlahiddə Azərbaycan korpusu»na çevrilməsi barədə hökumətin sərəncamı verilmişdir. 1918-ci il iyulun 8-də Göyçay ətrafındakı döyüşlərdən qələbə ilə çıxan «Əlahiddə Azərbaycan korpusu»nın komandanlığının təqdimatına əsasən əsgərə rütbələrin verilməsi və fərqlənmiş hərbcilərin təltif edilməsi üçün Nazirlər Kabinetinin sədrinə müraciət edilir və bir qrup döyüşçü müxtəlif orden və medallara layiq görülür.

1918-ci il iyulun 11-də Gəncə Şəhər Hərbi Mükəlləfiyyət İdarəsi hökumətin qərarı ilə Ümumazərbaycan Hərbi Mükəlləfiyyət İdarəsinə çevrildi. Həmin gün 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 və 1899-cu illərdə anadan olmuş müsəlmanları orduda xidmətə cəlb etmək üçün səfərbərlik elan edildi. Hökumətin qərarında Azərbaycan Hərbi Mükəlləfiyyət İdarəsinə çağırışçıların toplanış məntəqəsinin yerini və çağırış vaxtını müəyyən etmək tapşırıldı. Baş nazir F. Xoyski və hərbi idarə işləri üzrə səlahiyyətli İ. Ziyadxanovun imzaladığı sənəddə hərbi mükəlləfiyyətdən yayman şəxslər barəsində hərbi vəziyyət dövrünün qanunlarına uyğun olaraq cəza verilməsi nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi yaradıldı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ birinci hökumətin tərkibində yaradılması nəzərdə tutulan hərbi nazirlik iyun böhranı dövründə ikinci hökumətə daxil edilməmişdir. Hökumətin müvafiq qərarında noyabrın 1-dən baş nazirə, eyni zamanda, hərbi nazirliyə də başçılıq etmək səlahiyyəti verilir. Hərbi nazirin müavini isə general S. Mehmandarov təyin edilmişdir. Noyabr ayından Bakını işğal [səh.159-160] edən ingilis qoşunları və onlara başçılıq edən general Tomson Azərbaycan hökumətinə Bakıda ordu saxlamağı qadağan etmişdir. Buna görə də 1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin aprelindək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi Gəncədə fəaliyyət göstərməli oldu. 1918-ci ilin dekabrın axırlarından isə artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov Hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski onun müavini, general Süleyman Sulkeviç qərargah rəisi təyin edildilər. Ordunu ixtisaslı peşəkar kadrlarla təmin etmək üçün yeni təcrübəli mütəxəssislər cəlb edilirdi. Hərbi nazirlik əsgər və zabıtlərin döyüş qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, onların vətənpərvərlik ruhunun yüksək olmasına da xüsusi diqqət yetirirdi.

Ordunun hərbi tibbi xidmətini yaxşı təşkil etmək üçün parlament tərəfindən 16 iyun 1919-cu ildə qanun verildi (8). Qanuna görə 45 yaşına çatmış və axırncı 5 ildə Azərbaycanda yaşayan bütün kişi həkimlər üçillik hərbi xidmətə çağırılırdı. Hərbi və Daxili İşlər Nazirliklərinə tapşırılırdı ki, yerli hərbi

idarələrdə bütün həkimlər, o cümlədən axırncı 5 ildə Azərbaycanda işləyənləri təcili olaraq qeydiyyatdan keçirsinlər. Xidmətə çağırılan həkimlərin yaşı, yaşadığı yeri, ailə və xidməti vəziyyəti, hərbi xidmət keçib-keçməməsi, sağlamlığı, universiteti qurtardığı il, həkimlik stajı və ixtisası qeydiyyata alınır. Qanunla hərbi nazirliyə səlahiyyət verilir ki, Daxili İşlər və Səhiyyə Nazirliyi ilə birlikdə təcrübəsi, yaşı, sağlamlığı, ailə vəziyyəti və veriləcək vəzifə maaşlarını nəzərə almaqla müsəlman həkimləri ilk növbədə orduya çağırınsınlar. Qeyri-müsəlman həkimlər isə ehtiyatda saxlanılır və tələbat olan kimi onları da orduya cəlb etmək nəzərdə tutulurdu. Daimi iş yerlərində tələbat olardısı, Hərbi, Daxili İşlər və Səhiyyə Nazirliklərinin birlikdə razılığı ilə həkimlərə möhlət verilə bilərdi. Görülən tədbirlər, o cümlədən səyyar hərbi xəstəxananın (lazaret) qurulması hərbi qatar, aptek və tibb ləvazimatı və s. Mühüm işlər ordunun döyüş qabiliyyətini və təchizatını xeyli yaxşılaşdırmışdır.

1919-cu il yanvarın 15-də Hərbi Nazirliyin nəzdində Baş Qərargah təsis edildi. Qərargahın nəzdində növbətçi general idarəsi, ümumi şöbə, ordunu atla təmin edən şöbə, nəşriyyat şöbəsi, hərbi xidmətdə olmayanlar şöbəsi, xəzinə, istehsalat işləri şöbəsi, qərargahın poçt stolu və onun jurnalist şöbəsi, yerli briqadalar idarəsi, yerli briqadalara tabe olan zabit qərargahı və idarə və şöbələr yaradılmışdır. Baş qərargahın baş idarəsi Azərbaycanın bütün döyüşən piyada, süvari, dəmiryol, dəniz donanması, ehtiyat mühafizəsi və b. hərbi hissələrinə rəhbərlik edir, onlar üçün döyüş planları hazırlayır, ölkənin hərbi rəislərinə, hərbi prokurorluğa, hərbi məhkəməyə, komendantlığa nəzarət edir, hərbi mühəndislik, xəritəçilik, hərbi xəstəxana, hərbi tibb qatari, ərzaq mağazaları, hərbi sursatlar anbarı və şöbələrin işlərini təşkil edir, hərbi məktəblər üçün şagirdlər toplayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi (Müdafiə) naziri, artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov 16 fevral 1919-cu il tarixində Azərbaycan ordusunda xidmət keçən digər millətlərin nümayəndələrindən olan zabitlərə bir ay müddətində milli dildə komanda terminlərini öyrənmələri barədə xüsusi əmr imzalamışdır (2, s.162). Əmrə əsasən göstərilən müddətdə hərbi terminləri mənimsəməyən zabitlərin ordudan tərxis olunması nəzərdə tutulurdu. 1919-cu il yanvarın 18-də Hərbi Nazirliyin təkliflərini nəzərə alan hökumət xalq müəllimləri və ailənin tək övladlarının hərbi xidmətdən azad olunması barədə qərar verdi (5, s. 47).

1919-cu ilin aprelində Hərbi Nazirlik, ordu qərargahı və qoşun hissələri təntənəli surətdə yenidən Bakıya daxil oldu. 1919-cu il mayın 26-da parlamentin qəbul etdiyi qanunla hərbi idarə təşkil edildi (6,s.47-48). Qanunla baş hərbi idarəyə əhalinin hərbi xidmətə çağırılması və natural mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsi vəzifəsi həvalə edilirdi. [səh.160-161] Hərbi idarəyə çağırışla yanaşı, hərbi-süvari yüklərin daşınması və digər natural mükəlləfiyyətlərin icra edilməsi, yerli hərbi idarələrin hesabatının alınması, qəza, dairə və şəhər idarələri arasında yarana biləcək anlaşmazlıqların həll edilməsi tapşırılırdı. Baş hərbi idarəyə sədrlik daxili işlər nazirinin müavininə həvalə edilirdi. İdarənin üzvləri isə Hərbi və Ədliyyə Nazirliklərinin nümayəndələri və dəftərxananın işçilərindən ibarət idi. Dəftərxana isə bir katibdən, iki nəfər iş icraçısından, qeydiyyat və dəftərxana məmurlarından təşkil edilirdi. Yerlərdə qəza, dairə və şəhər hərbi mükəlləfiyyət idarələrinə çağırışçıların siyahısını tutmaq, onları yoxlamaq, toplanış yerlərinə gəlməyi təmin etmək, xidmət barədə məlumat vermək, kimin hansı qaydada xidmət edəcəyini, həmin xidmətdən əvvəl və xidmətdən sonra vətəndaşın xidmətə yararlı olub-olmamasını müəyyən etmək və yeni çağırışları təmin etmək həvalə edilirdi. Yerli hərbi idarələrə çağırış kompaniyası başa çatdıqdan sonra baş hərbi idarəyə müfəssəl hesabat vermələri tələb olunurdu.

1919-cu il 26 may qanunu hərbi idarələrə, xidmətdən yayınan şəxslər barədə polis orqanlarını xəbərdar etmək və belə şəxsləri intizam məsuliyyətinə cəlb etmək hüququ verirdi. Yerli hərbi idarələr ordunu atlarla, döyüş arabaları və digər ləvazimatla təmin etməkdən ötrü əhalidə olan at və digər ləvazimatın qeydiyyatını aparmaq səlahiyyətinə malik idi. Qanuna görə döyüşlər zamanı yaralanmış və əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün pensiya müəyyən edilirdi. Qəza, dairə və şəhər hərbi idarələrinin müvafiq ştat vahidləri təsdiq edilmişdir. İdarə katib, iki nəfər iş icraçısından, qeydiyyat və dəftərxana məmurlarından ibarət idi. İdarələrə sədrliyi qəza, dairə və şəhər üzrə müvafiq olaraq təyin edilən rəislər həyata keçirirdilər. Bu təyinatı Daxili İşlər naziri aparırdı. Qəza hərbi idarələri bütün qəza mərkəzləri üzrə

yaradılırdı. Bu tipli hərbi idarələrin Bakı, Gəncə, Qazax, Nuxa (Şəki), Tərtər, Cəbrayıl, Göyçay, Salyan, Zaqatala və Şuşa qəzaları istisna olmaqla, digər ərazilərdə tədricən yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan hökumətinin qərar ilə 1919-cu ilin 9 iyununda dövlətin müdafiəsini təşkil etməkdən ötrü xüsusi orqan sayılan Dövlət Müdafiə Komitəsi təsis edildi (7, s.149). Dövlət Müdafiə Komitəsinə 5 nəfər – Nazirlər Şurasının sədri, Hərbi nazir, Yollar naziri, Xarici İşlər naziri və Ədliyyə naziri daxil edildi. Komitənin iclasında üç nəfər üzvün iştirakı onun səlahiyyətliliyini (kvorum) təmin edirdi. Sədrin iştirak etmədiyi iclasda onun üzvlərinin hər hansı biri sədrlik funksiyasını yerinə yetirə bilərdi. Komitənin rəqlamentinin belə müəyyənləşdirilməsi dövlətin müdafiəsi üçün zəruri anda onun toplanmasının təmin olunmasına yönəlmişdi.

Xarici təcavüzdən qorunmaq üçün 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycan-Gürcüstan müdafiə paktı imzalandı. Pakta əsasən tərəflər xarici müdaxilə olduğu halda bir-birlərinə kömək göstərməli idilər. Neft məhsulları əvəzinə, Azərbaycan ordusuna silah, top və digər hərbi ləvazimat verilməsi, Azərbaycan ordusuna gürcü zabitlərin göndərilməsi, Azərbaycan üçün zabitlər hazırlamaqdan ötrü Gürcüstanın hərbi məktəblərinə müdavimlərin göndərilməsi və s. haqqında gizli müqavilə də bağlanmışdır. Azərbaycan Hərbi Nazirliyi Bakıda fəaliyyətə başladıqdan sonra Gəncədəki hərbi məktəb də Bakıya köçürülür və yenidən təşkil edilir. Hərbi istehkamçılar məktəbi, hərbi sursat və ləvazimat istehsal edən zavodlar, dəmiryol sahəsi üçün zabitlər hazırlayan hərbi dəmiryol məktəbi, həmçinin Şuşada hərbi feldşer məktəbi açmaq da nəzərdə tutulurdu. Yüzə yaxın ali rütbəli general, polkovnik və polkovnik-leytenant Azərbaycan ordusunda xidmət edirdi. Azərbaycan hərbi dəniz donanmasını da yenidən təşkil etmək nəzərdə tutulurdu. Donanma iki hərbi gəmi və bir sualtı qayıq ilə [səh.161-162] təchiz edilmişdir. Hərbi Nazirlik hərbi hava qüvvələrini yaratmaq üçün 1920-ci ildə 12 hidroplan və 6 aeroplan almağı nəzərdə tuturdu. 1919-cu il sentyabrın 15-də Bakının ingilis və sentrokaspiçilərdən geri alınmasının ildönümü münasibəti ilə Bakıda möhtəşəm hərbi parad keçirilmişdir. 1919-cu ilin yayında milli ordu qondarma Muğan Sovet Respublikasını tərk-silah etdi. Daha sonra milli ordu payızda Ermənistanla sərhəddə əmin-amanlıq yaratdı. Azərbaycan parlamenti və hökumət, ordu quruculuğuna həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhz həmin dövrdə hərbi büdcə ümumi büdcənin 27,7 faizini təşkil etmişdir. 1920-ci ildən isə hərbi büdcəni yenidən artırmaq nəzərdə tutulmuşdu.

Silahlı qüvvələrdə qanunçuluğun təmin edilməsi, xüsusilə də ölkədə hərbi vəziyyətin elan olunması ilə əlaqədar Ədliyyə Nazirliyinə qanundan irəli gələn bir sıra tədbirlər həyata keçirmək həvalə edilir. Bununla əlaqədar olaraq «Əlahiddə Azərbaycan korpusu»u və digər daxili və hərbi birləşmələr üzrə «korpus məhkəmə»si yaradılırdı. Azərbaycan korpus məhkəməsi, Rusiya imperiyasının 1914-cü il 30 iyun hərbi məhkəmə nizamnaməsi qaydaları əsasında öz məhkəmə işlərini qururdu. Dövlət hakimiyyəti əleyhinə, ictimai quruluş, dövlətə xəyanət, həyat üçün təhlükə törədən soyğunçuluq və s. əməllərə görə ümumi mühakimə ilə yanaşı, hərbi vəziyyətin qanunlarına uyğun olaraq cəza verilməsi hərbi məhkəmələrə həvalə edilirdi. Rusiya Müvəqqəti hökumətinin 28 may 1917-ci il tarixli qərarı ilə korpus məhkəmələrində hərbi andlı iclasçıların iştirakı ləğv edilmişdir. Korpus məhkəməsinin çıxardığı qərar dərhal «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» komandanlığına təsdiq edilmək üçün verilirdi. Bir gün müddətində komandanlıq məhkəmə qətnaməsinin yüngülləşdirilməsi və ya ağırlaşdırılması barəsində korpus məhkəməsinə rəsmi təqdimat verməli idi. Korpus məhkəməsinin çıxardığı hökm Azərbaycan Respublikası adından verilirdi. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ordusunun 1918-ci il iyun-sentyabr qələbələrindən sonra hökumət ədalət məhkəmələrinin bərpa olunması barədə sentyabrın 14-də xüsusi qərar vermişdir (1, s.230). Hökumət tərəfindən Ədliyyə Nazirliyinə məhkəmələrin işlərinin təşkil edilməsi üçün dövlət büdcəsindən 10 min rubl vəsait ayrılmışdır. Noyabrın 14-də isə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təqdim olunmuş Azərbaycan Respublikasının məhkəmə palatasının əsasnaməsi hökumət tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Parlamentin 1919-cu il 14 aprel qanunu isə hərbi dairə və alaylar üzrə hərbi məhkəmələrin yaradılmasını nəzərdə tuturdu (1, s.37-39). Qanuna əsasən hər bir alay və digər hərbi hissələr üzrə (bütün respublika üzrə) hərbi məhkəmələr təsis edilirdi. Alay hərbi məhkəmələri 1896-cı il hərbi qərarların

hesabatının 4-cü nəşrinin 24-cü kitabının 8-23-cü maddələri və hərbi idarənin 1896-cı il 319 sayılı (1914-cü il 30 iyuldan sonra edilmiş dəyişiklikləri daxil etmədən) alay hərbi məhkəmələrinin təlimatı haqqındakı əmri əsasında təsis edilirdi. Alay hərbi məhkəmələri öz fəaliyyətlərində (məhkəmə işlərində), xüsusilə də mühakimə qaydalarında hərbi qərarların hesabatının 1869-cu il 4-cü nəşrinin 24-cü kitabı əsasında, lakin 1914-cü il 30 iyulundan sonra edilmiş dəyişikliklər nəzərə alınmadan təşkil edirdi. 1918-ci il dekabrın 5-də Gəncə Dairə Məhkəməsi nəzdində hərbi məhkəmə yaradılmışdır. Hərbi məhkəmənin tərkibinə sədr, iki üzv, bir prokuror, bir prokuror müavini, bir katib, iki katib köməkçisi və dörd nəfər dəftərxana işçisi daxil edilmişdir. Nazirlərin hazırladıqları qanun layihələri və digər normativ aktların hüquqi cəhətdən əsaslandırılması üçün 1919-cu ilin yanvarın 14-dən hər iki nazirliyə bir nəfər hüquq məsləhətçisi ştatı ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələri Hərbi Nazirliyin tabeliyində olmaqla, səlahiyyətlərini bütün respublika ərazisində yerinə yetirmək hüququna malik [səh.162-163] idi. Hərbi məhkəmələr daimi və müvəqqəti üzvlərdən təşkil olunmuşdur. Daimi üzvlər sədrdən və iki nəfər hərbi məhkəmə üzvündən ibarət idi. Hərbi məhkəmənin müvəqqəti Üzvləri, Hərbi nazirin sərəncamı ilə 6 ay müddətinə hərbi hissələrdən olmaqla, iki nəfər qərargahdan, iki nəfər isə bölmələrdən olan oberzabitlərdən təyin edilirdilər. Hərbi məhkəmənin sədri, Hərbi nazirin təqdimatı ilə hərbi məhkəmə idarəsində ən aşağı vəzifəsi hərbi prokuror və ya hərbi dairə məhkəməsində hakim işləmiş (dairə məhkəməsində prokuror və hərbi məhkəmənin daimi üzvü olan) şəxslərdən olmaqla, Nazirlər Şurasının qərarı ilə təyin edilirdi. Hərbi məhkəmənin prokuroru və daimi üzvləri Hərbi nazirin əmri ilə hərbi məhkəmə idarələrində qulluq edənlərdən, ən aşağı vəzifəsi dairə prokurorunun köməkçisi, müavini, məhkəmə və ya hərbi müstəntiq, alay məhkəməsinin istintaq hissəsinin, həmçinin andlı iclasçılarından, digər səlahiyyətli nümayəndələrdən və onların köməkçilərindən təyin edilirdilər. Prokuror köməkçisi və hərbi müstəntiq Hərbi nazirin əmri ilə, ali hüquq təhsili almış və ya fəaliyyətində kifayət qədər məhkəmə təcrübəsinə yiyələnmiş şəxslərdən seçilirdilər. İşin məhkəməyə aid hissəsi müvəqqəti hökumətin hərbi idarə haqqındakı 6 iyul 1917-ci il 396 sayılı əmrinə əsasən, üçüncü bölmənin 1-9 maddələri üzrə olan qaydalar əsasında aparılırdı. Azərbaycanın hərbi məhkəmələri, onların daxili quruluşu, mühakimə qaydaları və onun vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətləri Hərbi məhkəmə Nizamnaməsi (Hərbi Qərarların Hesabatı, 1868-ci il, XXIV, 4-cü nəşr) və ona edilmiş 30 iyul 1914-cü il dəyişikliklər, həmçinin 17-24-cü maddələr üzrə edilmiş dəyişikliklərə uyğun olaraq tənzimlənirdi.

Müvafiq qanunla hərbi vəzifəli şəxslərin hərbi qulluqçular barəsində cinayət işi qaldırmaları qadağan edilirdi. Qanuna əsasən isə hərbi istintaq aşağıdakı hallarda müəyyən edilirdi:

- a) hərbi rəislərin məlumatı əsasında,
- b) hərbi prokurorun təqdimatı ilə,
- c) məhkəmə və inzibati orqanların məlumatı ilə,
- d) hərbi qulluqda xidmət edənlərin və fərdi şəxslərin şikayəti əsasında,
- e) və cinayətkarın özünün etirafı ilə.

Hərbi məhkəmələrin nizamnaməsinin 364-366-cı maddələrinə əsasən ibtidai istintaqa zabidlərin cəlb olunması qaydası ləğv edilirdi. Məhkəməyə təqdim edilmiş iş dövlət ittihamçısı olan prokuror tərəfindən müdafiə edilirdi. İstintaq işi hərbi məhkəmənin qərarı ilə dayandırılırdı. Ayrı-ayrı şəxslərin etdikləri şikayətlər əsasında başlayan istintaqın, həmçinin hərbi rəislərin təqdimatı ilə aparılan işlərin dayandırılması barədə, hərbi prokurorluğun nəzarəti ilə 7 gün ərzində hərbi idarə yanındakı məhkəmə orqanına, hərbi məhkəmənin istintaqı dayandırması barədə qərarından şikayəti qəbul edilirdi. Hərbi məhkəmələrə ayrı-ayrı işlər üzrə yüngülləşdirici (Hərbi məhkəmə qərarlarının 2-ci kitabının 1896-cı il 4-cü nəşri istisna olunmaqla) halların tətbiq edilməsinə imkan verilirdi. Məhkəmənin təqdimatı ilə müttəhimin bağışlanması barədə məhkəmə qərarı baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına göndərilirdi. Nazirlər Şurası günahkarın cəzasını yüngülləşdirmək və tamamilə əfv etmək hüququna malik idi. Azərbaycan hərbi məhkəmə orqanlarının tam formalaşmamasını nəzərə alaraq, hökmlərdən kassasiya qaydasında şikayət vermək nəzərdə tutulmurdu. Bununla belə, hərbi cinayətlər üzrə müttəhim və ya onun

müdafiəçisi, həmçinin mülki iddiaçı məhkəmə qərarından Hərbi nazirə şikayət etmək hüququna malik idi. Gələcəkdə yaradılacaq kassasiya məhkəmələri tam formalaşdıqdan sonra göstərilən məsələlərin ümumi qaydalar əsasında həll edilməsi nəzərdə tutulurdu. Hərbi məhkəmə qərarları və hökmləri Azərbaycan dövləti adından verilir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, 1918-1920-ci [səh.163-164] illər ərzində mövcud olmuş, çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, iqtisadi-sosial sahələrdə tərəqqi və inkişafa nail olmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Digər sahələrlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğunun möhkəm qanunvericilik bazasının və digər zəruri təminatının yaradılması məsələləri parlament və hökumətin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ordu quruculuğunun qanunvericilik əsaslarının mənbələrinə cari hüquqi aktlarla yanaşı, təbii olaraq Rusiya imperiyası qanunları daxil edilmişdir. AXC ordu quruculuğunu möhkəmləndirmək məqsədi ilə ardıcıl olaraq zəruri cari qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Məhz qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar hər hansı bir təcrübəyə malik olmayan Azərbaycan ordusunun təşkilində mühüm yer tutmuşdur. Orduda nizam-intizamın möhkəmləndirilməsində hərbi məhkəmələrin rolu da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təchizat və təminat məsələləri hökumət üçün daim prioritet təşkil etmişdir. Son dərəcə ağır və gərgin şəraitdə fəaliyyət göstərmiş AXC hökuməti güclü ordunun formalaşması üçün vacib olan müxtəlif hərbi strukturlar yaratmış və hərbi kadrların hazırlanmasına nail ola bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты, Баку: «Азербайджан», 1998, 560 с.
2. Азербайджанская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы, Баку: «Элм», 1998, 616 с.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Армия. (Документы и материалы), Баку: «Азербайджан», 1998, 560 с.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı: «Lider» nəşriyyatı, 2004, I cild, 440 s.
5. “Xalq müəllimləri və ailənin tək övladlarının hərbi xidmətdən azad olunması barədə” 18 yan- var 1919-cu il tarixli hökumət qərarı /Azərbaycan Respublikası DA: f.2898, siy. 2, iş 22, v. 47
6. “Hərbi idarənin təşkil edilməsi haqqında” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 26 may 1919-cu il tarixli qanunu /Azərbaycan Respublikası DA: f. 895, siy. 3, iş 36, v. 47-48
7. “Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşkil edilməsi haqqında” 9 iyun 1919-cu il hökumət qərarı /Azərbaycan Respublikası DA:f.100, siy.2, iş 7, v. 149
8. “Azərbaycan” qəzeti, 22 iyun 1919-cu il, № 128
9. İsmayılov X., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquq yaratma fəaliyyətinin bəzi aspektləri//Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 1999, №1, s. 67-68 [səh.164-165]

Açar sözlər: hərbi nazirlik, hərbi nizamnamə, hərbi dairə məhkəməsi, istintaq şöbəsi, ordu quruculuğu, baş qərargah, hərbi hissə, hərbi rəis, hərbi məhkəmə

Ключевые слова: военное строительство, военное министерство, военный устав, военные окружные суды, следственный отдел, генеральный штаб, военная часть, военачальник, военный суд

Key words: military construction, ministry of defence, military regulations, military district courts, investigation department, general staff, military unit, commander, military court

Законодательные основы строительства армии в Азербайджанской Демократической Республике

Рахиб Акберов

**Доцент кафедры Права Академии Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики**

Резюме

В статье были изучены законодательные основы строительства армии в Азербайджанской Демократической Республике. В описываемый период в очень сложных внутренних и международных условиях парламент и правительство АДР провели целый ряд важных мероприятий, направленных на обеспечение государственного суверенитета, территориальной целостности, достижение прогресса и развития в социально-экономических сферах. С целью укрепления строительства армии были приняты также необходимые законы и другие нормативные акты. Именно правительство АДР достигло подготовки армейских военных кадров и создания различных военных структур, необходимых для формирования сильной армии. В статье было уделено особое внимание роли военных судов, организованных с целью укрепления дисциплины в армии. [səh.165-166]

The legal framework for military construction of the Azerbaijan Democratic Republic

Rahib Akbarov

Assistant professor of the department of Law of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

Summary

This article examines the legal framework for the military construction of the Azerbaijan Democratic Republic. During the described period and under very difficult internal and international conditions, the parliament and the government of the Azerbaijan Democratic Republic held a number of important events for the purpose of providing state sovereignty, territorial integrity, achievement of progress and development in social and economic spheres. In strengthening the military construction other necessary laws and regulations were adopted. The government of the Azerbaijan Democratic Republic conducted army training of military personnel and established various military structures for the formation of a strong army. Special attention has been given to the role of the military courts which were organized with the goal of strengthening discipline in the army.

Dövlət idarəçiliyi.- 2016.- № 1(53). -S.159-166.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti- şərəf və ləyaqət tariximiz

Fəzail İBRAHİMLİ,

Milli Məclisin deputatı, tarix elmləri doktoru, professor

Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhvali-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Heydər ƏLİYEV

İstiqlalə gedən yol

Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində dağılmış Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi üçün siyasi mühit nisbətən yumşaldı.

Azərbaycanda müharibənin yaratdığı iqtisadi və sosial-siyasi gərginlik burada dərinləşən milli-demokratik prosesi, muxtariyyət ideyasını və son nəticədə müstəqilliyə olan meyli xeyli gücləndirdi.

Yaranmış müvəqqəti hökumət Çar Rusiyasının keçmiş ərazisini qoruyub saxlamaq üçün bütün mümkün addımları atdı. Bunlardan biri də Tiflisdə Zaqafqaziyanın İdarəsi üzrə Xüsusi Komitənin

(3 mart 1917-ci il) yaradılması oldu. Komitəyə müvəqqəti hökumətin qərar və təlimatlarına uyğun müəyyən səlahiyyətlər də verildi. Bu hüquq və səlahiyyətlər zahiri xarakter daşıyırdı və müəyyən bir dövr üçün siyasi manevr idi. Hadisələrin sonrakı gedişinə diqqət yetirək.

1917-ci il martın əvvəllərində Bakıda Müvəqqəti hökumətin ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Bundan başqa, Bakıda fəhlə və əsgər deputatları sovetinin yaradılmasına başlandı. 1917-ci il martın 7-də 52 deputatdan ibarət Bakı deputatları soveti formalaşdı. Sovetin tərkibi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət idi və Bakı Sovetinə qiyabi olaraq S.Şaumyan sədr seçildi. Diqqət çəkən cəhət ondan ibarət idi ki, azərbaycanlıların, müsəlman-türk xalqlarının taleyini qeyri-millətlərdən olanlar müəyyən etməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış Müvəqqəti hökumətin milli proqramını Rusiyanın bölünməzliyi prinsipi təşkil edirdi. Kadet, eser və menşevik partiyaları milli məsələnin həllini gələcəkdə çağırılacaq Müəssislər Məclisinə həvalə edir, milli-mədəni muxtariyyət prinsiplərini müdafiə edirdilər.

Milli qüvvələrin Azərbaycanın gələcəyinə münasibəti isə fərqli idi. Bu münasibət 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında və həmin il mayın 1-11-də Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında üzə çıxdı. “Rusiya daxilində millətlərə ərazi-milli muxtariyyət” şüarı hər iki qurultayda demokratik qüvvələr tərəfindən müdafiə olundu. 1917-ci ilin payızında milli-demokratik qüvvələr milli dövlət tələbi ilə çıxış edərək, başqa qeyri-rus xalqları ilə bir sırada öz ümidlərini Müəssislər Məclisinə bağlamışdılar.

1917-ci il oktyabr çevrilişi xalqların milli müstəqilliyə olan ümidlərini daha da artırdı. Çünki hakimiyyətə yiyələnmiş bolşeviklər inandırıcı vədlər verir və bunu rəsmi müraciətlərlə təsdiqləyirdilər. Məhz bolşeviklərin “Rusiya və Şərqin bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” adlı müraciəti aldadıcı vədlərlə dolu idi və təbliğat xarakteri daşıyırdı. Hadisələr isə tamamilə antiazərbaycan yönümlü istiqamətdə gedirdi.

Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi S.Şaumyanın planına uyğun olaraq milli partiyaların cəmiyyətdə artan nüfuzunun qarşısını almaq xətti həyata keçirirdi. Bütün cəhdlərə baxmayaraq, oktyabrın 22-də (1917-ci il) Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə “Müsavat” partiyası digər partiyaları (eserlər, menşeviklər, bolşeviklər və daşnaklar) geridə qoyaraq böyük üstünlüklə qələbə əldə etdi. Bu qələbə, təbii ki, S.Şaumyan və onun havadarlarını ciddi narahat etdi.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın əsas siyasi qüvvələri Rusiyadakı bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdi və qərara alındı ki, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün “Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti (Zaqafqaziya Komissarlığı)” yaradılsın. Noyabrın 15-də Tiflisdə belə bir hökumət yaradıldı. Hökumətin tərkibinə Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Ə.Cəfərov, X.Məlikaslanov daxil idilər.

Zaqafqaziya Komissarlığında Osmanlı və Rusiya arasında gedən müharibəyə münasibətdə birmənalı fikir yox idi, eyni zamanda komissarlığın özünü müdafiə edə bilən ordusu da yox idi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında barışıq imzalandı. Bu barışığa uyğun olaraq Qafqaz cəbhəsindən çıxarılmış rus ordusunu əvəz edən erməni ordu birləşmələri cəzasızlıq şəraitindən istifadə edərək müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Belə ki, 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin yaşadığı 199 kənd darmadağın edildi. Burada yaşayan 135 min nəfər əhalinin bir qismi ermənilər tərəfindən öldürüldü, bir qismi isə Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan yerlərdə məskunlaşdı. Bir il ərzində İrəvan quberniyasında ermənilər 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalini məhv etdilər.

S.Şaumyanın Qafqaza fəvqəladə komissar təyin edilməsi ilə bölgədə vəziyyət ciddi şəkildə ağırlaşdı. Milli qüvvələrin nüfuzunun artmasından narahat olan S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik və daşnak qüvvələri 29 mart-2 aprel arasında Bakıda 12 mindən çox dinc əhalini qətlə yetirdilər. Digərləri qana batmış daşnak-bolşevik qüvvələri Azərbaycanın Şamaxı (53 müsəlman kəndində 8027 nəfər) Quba (162 kənd dağıdılmış, 16 mindən artıq insan qətlə yetirilmişdi) və demək olar ki, bütün bölgələrində soyqırım siyasətini həyata keçirdilər. Bütün bunlar göstərdi ki, aparılan siyasət antiazərbaycan mahiyyəti daşıyır və yaxşı heç nə gözlənilmir.

Bir az əvvələ qayıdaq. Hələ 1918-ci ilin əvvəllərində nüfuzunu itirmiş Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya ("Müsəvat", menşevik və "Daşnaksütun") fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı.

Lakin yaradılmış yeni qurum Cənubi Qafqazda siyasi sabitliyi təmin etmək kimi tarixi bir missiyanın öhdəsindən gələ bilmədi. Azərbaycanın şərqində bolşevik qurumu, qərbində isə erməni hərbi birləşmələri yerli əhalini qırmaqla məşğul idi. Bu qurumun da uğursuz telləri göz qabağında idi.

Almaniyadan böyük dəstək alan Seymin gürcü fraksiyası bu qurumu tərk etmək istəyini bildirdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Gürcü fraksiyası müsəlman fraksiyasının türkpərəst mövqe tutduğunu bəhanə edərək Seymdən çıxdığını elan etdi.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı tarix qarşısında bir sınağa çəkildi. Ya ayağa qalxıb öz müstəqilliyini elan etməli, itirilmiş tarixi dövlətçiliyini bərpa edib sərhədlərinə sahib olmalı, ya da ayrı-ayrı dövlətlər arasında bölünüb tarix səhnəsindən silinməli idi. Bu həqiqəti dərk edən Azərbaycan ziyalıları tarixi bir məsuliyyəti üzərlərinə götürüb öz istiqlalını elan etmək qətiyyətini ortalığa qoydular.

Mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyası fəvqəladə iclas çağırıb uzun müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. "Müsəvat" partiyasının təklifi ilə M.Ə.Rəsulzadə qiyabi olaraq (bu vaxt o, Batum konfransında iştirak edirdi) Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov isə sədrin müavinləri seçildilər. Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı. F.X.Xoyski İcraiyyə Komitəsinin sədri seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında "İstiqlal Bəyannaməsi" qəbul etdi. Bu bəyannamə Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktı - "İstiqlal Bəyannaməsi"nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu.

Xilaskar ordu və haqqın qələbəsi

1918-ci il iyulun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökumət Gəncəyə köçdü. Gəncədə milli qüvvələr arasında müəyyən fikir ayrılığı yarandı. Bəzi qüvvələr Türkiyənin Azərbaycanda olan ordusunun başçısı Nuru paşanın vasitəsilə Milli Şuranı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd etdilər.

Mövcud siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün Azərbaycandakı türk qoşunları rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında gəzəşli bir qərar qəbul olundu: Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli Xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir. İyun böhranı nəticəsində fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını - Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi. İyunun 17-də axşam Gəncədə F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 19-da Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.

İyunun 26-da Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Almanların Bakı neftinə xüsusi maraqları olduğundan Bakının tutulmasına mane olmaq məqsədilə Osmanlıların beşinci diviziyasının Gürcüstan dəmiryolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Ona görə də Qafqaz diviziyası Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Azərbaycan əhalisi Osmanlı qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdi.

Osmanlıların beşinci piyada diviziyası və general Ə.Şıxlınskinin başçılıq etdiyi müsəlman milli korpusu əsasında Qafqaz İslam Ordusu təşkil edildi. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 18 min əsgər və zabıt daxil idi.

Qafqaz İslam Ordusu vasitəsilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bildi, ucqarlarda dövlət orqanları yaratmağa başladı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərləri Xalq Cümhuriyyətini bələkdə boğmaq üçün yollar arayırdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl Leninin tapşırığı ilə Şaumyan türk qoşunlarının Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı Jordaniyaya müraciət etdi. Şaumyan Jordaniyaya vəd edirdi ki, əgər Gürcüstan türk qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası onun müstəqilliyini tanıyacaqdır.

Azərbaycanın şərqində kommunist diktaturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhaliyə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən Bakı Soveti qüvvələri Göyçaya yaxınlaşdılar. İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Türkiyədən göndərilən əlavə qüvvələrin və Azərbaycan könüllüləri hesabına Qafqaz İslam Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı Soveti qoşunlarına elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bir daha özlərinə gələ bilmədilər. Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyulun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhəri azad edildi. İyulun sonunda S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti istefa verməyə məcbur oldu. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət “Sentrokaspi” adlanan mürtəce bir qurum yaradıldı. İngilislərin Bakıya çağırılması da “Sentrokaspi” diktaturasını xilas edə bilmədi. Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusu 4 min əsgər və zabıt şəhid verdi.

Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən Birinci Dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə görə məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi hissələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Ənzəliyə danışıqlar aparmaq üçün gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı general Tomsona Azərbaycan ərazisinə daxil olmazdan əvvəl AXC-ni tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general Tomson bu təklifi rədd etdi və bildirdi ki, “Azərbaycan Respublikası türklərin inqisarı nəticəsində yaranmışdır və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir. Bir halda ki siz bunun əksini iddia edirsiniz, o halda hər şeyi yerində yoxlayıb, buna münasib də qərar verərik. Müttəfiqlər dağıtmaq üçün yox, qurmaq üçün gəliblər”. V.Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-si şəhər saat 10-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir: Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcək, şəhər duması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaq, Azərbaycan Paris sülh konfransında milli müqəddəratını təyinetmə prinsipi əsasında iştirak edəcək, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı erməni dəstələri şəhərə buraxılmayacaq.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə təəhhüdlər götürürdü.

Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. Biçeraxov təyyarələrdən “Rusiya vətəndaşlarına” adlı intibahnamələr səpir, xristian əhalini Bakının “Ana vətənə qovuşması” münasibətilə təbrik edirdi. General Tomsonun da iki gün sonra yaydığı bəyannamə eyni ruhda idi. General Biçeraxov daha irəli gedərək qurama “Qafqaz-Xəzər” hökuməti yaratdı, Bakıda çevriliş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bakıdakı erməni və rus milli şuraları A.Biçeraxovun gəlişi ilə bağlı belə bir şeyiə yayırdılar ki, guya Azərbaycan deyilən dövlət yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilməlidir. Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq komissiyanın Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun layihəsi Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul edildi.

Noyabrın 16-da Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalarda seçilmişdi. Azərbaycan parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak icmasının hərəsi üçün 1 yer, Həmkarlar İttifaqı Şurası və Neft Sənayeçiləri İttifaqı üçün 3 yer nəzərdə tutulmuşdu. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların və hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan bütün Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk dövlət oldu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təntənəli iclasla açıldı. F.X.Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Ciddi müzakirələrdən sonra Türkiyədə danışıqlar aparən Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, H.Ağayev sədrin birinci müavini, R.Vəkilov isə katib seçildilər. Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkili yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi elan edildi. Koalisiyon hökumətin tərkibində 3 nəfər rus var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürsüsündən imtina etdilər.

Yeni hökumətin təşkilindən iki gün sonra dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V.Tomson elan etdi ki, F.X.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. General V.Tomsonun rus milli şurasına Azərbaycan hökumətini tanımaq təklifi bu qurum tərəfindən qəbul edilmədi.

Biçeraxovun dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə general V.Tomson “Qafqaz-Xəzər” hökumətini qanundankənar elan edib, 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, daha sonra isə erməni hərbi hissələri tərkisilah edilib buraxıldı.

Beləliklə, 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyulan məhdudiyyətləri təcridən azaltmağa başladı: Azərbaycan polisi, su nəqliyyatı və neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət ləğv olundu. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı.

1919-cu ilin aprelindən başlayaraq ingilislər Paris sülh konfransının şərtlərinə uyğun olaraq Qafqazı tərk etməyə başladılar və bu proses avqustun ortalarında başa çatdı. Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi, həm də ingilis komandanlığını şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Lakin ingilislərin Bakını tərk etməsi bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirirdisə, digər tərəfdən Sovet Rusiyasının keçmiş imperiyanı əvvəlki sərhədlər çərçivəsində bərpa etmək istəyini sürətləndirirdi. Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər, ilk növbədə ərazi-sərhəd məsələlərindəki ziddiyyətlər xarici təhlükəni reallaşdırırdı.

Birinci Dünya müharibəsi 1918-ci ilin noyabrında başa çatsa da, onun nəticələrini reallaşdırmaq üçün vaxt tələb olunurdu. Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər.

Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün tam səlahiyyətli və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşova tapşırıldı. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında

iştirak etməkdə əsas məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasına nail olmaq idi. Konfransda iştirak etmək üçün 1919-cu ilin yanvarından icazə gözləyən Azərbaycan nümayəndə heyəti üç aylıq gərgin diplomatik-siyasi mübarizədən sonra ingilislərin köməyi ilə mayın əvvəllərində Parisə gedib çıxmağa bildi. Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ Prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, onun bir ildə azadlıq yolunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunurdu.

V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini soyuq qarşıladı, nümayəndə heyətinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi, Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyyumluğunu qəbul etməyi məsləhət gördü. Konfederasiya məsələsinə Azərbaycan və qismən də gürcü nümayəndə heyəti müsbət yanaşırdı. Bu işin reallaşmasına əngəl olan isə erməni nümayəndə heyətinin pozuculuq fəaliyyəti idi. Ermənilər Paris sülh konfransı rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, Birinci Dünya müharibəsinin Antantanın xeyrinə qələbə ilə başa çatmasında onların xidmətlərini nəzərə alaraq, qalib dövlətlər “böyük Ermənistan”ın yaradılmasında ermənilərə yardımçı olmalıdırlar.

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Parisdə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Azərbaycana çatdırıldı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkilləri və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər. Bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Yanvarın 19-da Azərbaycanın və Gürcüstanın rəsmi nümayəndələri Paris sülh konfransı Ali Şurasının iclasına dəvət edildilər. Antanta Cənubi Qafqazın yeni dövlətlərini tanımaqla onları xarici təəcüzdən qorumaq üçün öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Azərbaycan tərəfi ABŞ və Avropa dövlətlərindən alınması nəzərdə tutulan 100 parovoz, 2 min ədəd çən, 500 bağlı vaqon müqabilində 200 milyon pud ağ neft, eləcə də pambıq, yun, ipək, gön-dəri məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və başqaları ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət öz fəaliyyəti dövründə “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası uğrunda mübarizə aparırdı. Hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə - 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycandilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli - yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdlü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldı. Sentyabrın 1-də Hərbiyyə Nazirliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Dekabrın 25-də general Səməd ağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sulkeviç Baş qərargah rəisi təyin edildilər. 1919-cu ildə 25 min nəfərlik Milli Ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər. İngilislərdən alman gəmilər hesabına Xəzər donanması yaradıldı.

1919-cu il iyulun 21-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” qanuna görə, özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.

Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi, məktəblərdə rus tarixi əvəzinə ümumtürk tarixi tədris olunmağa başladı, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi hesab olundu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin təsis olunması

haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabrın 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. 1919-cu ilin oktyabrında mətbuat sahəsində senzura ləğv olundu. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kişi və qadın seminariyaları açıldı, dövlətin hesabına yüzə yaxın gənc azərbaycanlı ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın universitetlərinə göndərildi. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi, oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadratkilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadratkilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadratkilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Azərbaycanın əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi ki, onun 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi.

Bolşevik təcavüzü, erməni məkri, ABŞ və Avropa laqeydliyi

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq, ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, Sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlaliyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin xarici işlər naziri F.X.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə Sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. F.X.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasını təkid edirdi. Çiçerinin martın 7-də göndərdiyi növbəti nota baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycana əsl münasibətini V.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin hərbi-inqilab şurasına göndərdiyi teleqramda aydın əks olunur: “Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün səylərinizi buna verin”.

Hələ 1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Bakıda ümumi siyasi tətıl keçirməyə nail oldular. Tətildə 25-dən çox müəssisənin 12 minə qədər fəhləsi iştirak edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər Bakıda ikinci dəfə tətıl keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan bolşeviklərinin sosial bazasını əsasən qeyri-müsəlman əhali təşkil edirdi. 1919-cu il aprelin 25-də Azərbaycanın cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan rus əhalinin milli hökumətə qarşı qiyamı başlandı. Qiyamçılar bölgəni “Muğan Sovet Respublikası” elan etdilər. Avqustun əvvəlində qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən yatırıldı.

Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gündən- günə genişləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu təxribatçı quruma qatı millətçi A.Mikoyan başçılıq edirdi.

Sovet Rusiyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirmək planlarını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalinin qiyamı və Azərbaycana qarşı Ermənistanın müharibəsi bu planın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan Ordusunun, demək olar ki, hamısı 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində erməni qiyamçılarına qarşı vuruşurdu, ölkənin şimal sərhədləri isə müdafiəsiz qalmışdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökumətinin Qərbdən gözlədiyi yardım gəlib çıxmırdı.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində də Azərbaycan hökumətində birlik yox idi: xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. M.H.Hacınskiyə görə, Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə Azərbaycanın istiqlalını qorumaq mümkün idi.

1920-ci ilin martında hökumətin keçirdiyi konfransda M.H.Hacınskinin tərəfdarları qalib gəldilər, N.Yusifbəyli baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Yeni hökumətin təşkili M.H.Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin M.H.Hacınski bu hökumətin təşkilinə tələsmirdi, az sonra o özü bolşeviklər partiyasına daxil oldu. Yeni hökumətin təşkilinin yubadılması onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Parlamentdə

müxtəlif partiyalar arasında gedən mübarizə son həddə çatdı. Mövcud hakimiyyətə qarşı daim müxalifətdə olan və hökuməti devirməyə çalışan ittihadçılar Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb edirdilər, Azərbaycan bolşevikləri isə guya ölkədə qayda-qanun yaratmaq naminə hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etməyə və XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etməyə çağırırdılar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də F.X.Xoyski Çiçerinə göndərdiyi notada rus ordusunun Azərbaycan sərhədində toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verilməsini tələb etdi. Lakin Çiçerin bu notaya heç bir əhəmiyyət vermədi. Həmin günlərdə A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdi. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə, rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacaqdı ki, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış - aprel 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladı. Sərhəd qüvvələrindən ibarət azsaylı Azərbaycan ordu hissələri düşməyə müqavimət göstərə bilmədi. Hərbi gəmilərin toplanması dənizdən parlament binasına tuşlandı.

Rus bolşeviklərinin Azərbaycanı işğal etməsi bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir. Ancaq o dövrün bir sıra siyasi məqamlarını diqqətlə analiz etdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, əsas və həlledici səbəb Amerika və Avropa dövlətlərinin Qafqazda yaranmış dövlətlərə və xalqların taleyinə laqeyd münasibəti idi. Faktlara nəzər salaq.

ABŞ-ın mövqeyi: Dünyanın siyasi sükranının arxasında oturan ABŞ Prezidenti V.Vilsonun Qafqaz respublikalarına soyuq münasibəti tarixi həqiqətdir. Bu nə ilə əlaqədar idi?

Vilsonun 1918-ci ilin yanvarında elan edilmiş "On dörd sülh prinsipi"ndə kiçik xalqların müqəddəratının təyin edilməsi hüququ təsbit edilsə də, burada Rusiya imperiyasının dağılması nəzərdə tutulmamışdı. Vilsona görə, Polşa, Finlandiya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və digərlərindən fərqli olaraq Qafqazda yaranmış üç respublika (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) "plandankənar" yaranmışdı. Şərhə "ehtiyac yoxdur. Bu mövqe rus işğalına rəvac verən ciddi amil oldu.

İngiltərənin mövqeyi: İngiltərənin Rusiyaya münasibətdə yeritdiyi siyasət ikili siyasət idi. Bir tərəfdən o, bolşevizmi silah gücünə yıxmağa çalışan, "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda mübarizə aparan rus generallarını müdafiə edir, digər tərəfdən yeni yaranmış dövlətləri öz müstəqilliklərini qorumağa həvəsləndirirdi. Elə bu gün də belədir.

Fransanın mövqeyi: Fransaya Çar Rusiyasının borcu elə səviyyədə idi ki, Rusiyanın bölünməsi az qala hər bir fransız ailəsinin mənafeyinə toxunurdu. Bunlar da öz pullarının hayında idi. Budur həqiqətin boz sifəti...

XI ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda aprel 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamentinin fəaliyyəti həmin gün saat 20.45-də başa çatdı.

1920-ci il aprel 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim özünün bütün varlığı ərzində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımızla, onların haqq işinin davamçıları ilə mübarizə apardı. Lakin xalqın qəlbində yaşayan azadlıq atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsildən-nəslə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Respublika Günü münasibətilə söylədiyi nitqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını belə dəyərləndirir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması dünya miqyaslı tarixi hadisə idi. Çünki müsəlman ailəsində ilk demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu tarixi Azərbaycan xalqı yazıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı çox istedadlı, vətənpərvər və mütərəqqi xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi bizim üçün əzizdir. Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı onların xatirəsini ehtiramla yaşadır".

Azərbaycan.-2016.-28 may.-№115.-S.7.

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk – İslam dünyasında ilk demokratik,
hüquqi və dünyəvi dövlət idi**

Yaqub MAHMUDOV,

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət mükafatı laureatı

Bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə rejimlərindən olan Çar Rusiyası Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlilik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmişdi. Bu qəddar siyasətin son məqsədi Cənubi Qafqazı Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisindən “təmizləmək”, bundan sonra İran və Türkiyəni aradan qaldıraraq rahatca isti dənizlərə çıxmaq, bununla da Rusiyanın tarixi arzusuna — Hindistana yetişmək niyyətinə nail olmaq idi. Məhz bu məqsədlə də, bir tərəfdən imperiyanın ayrı-ayrı yerlərindən Azərbaycan ərazisinə müxtəlif mənşəli xristian əhali köçürülüb gətirilir, digər tərəfdən də yerli əhəlinin xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması siyasəti yeridilirdi. Daha dəhşətli isə bu idi ki, həmin qanlı siyasəti daha uğurla həyata keçirmək üçün erməni-müsəlman qırğınları törədilirdi. Ölkənin şimal-qərb hədudlarında isə Azərbaycan və gürcü xalqları arasına nifaq salmaq siyasəti yeridilirdi. Bir sözlə, Azərbaycan Çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilmişdi.

Buna görə də bütün Rusiya imperiyası ərazisində məhz qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan çarizmin qəddar milli-müstəmləkə rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. İdarə olunmağa deyil, idarə etməyə vərdiş etmiş Azərbaycan xalqı özünün qabaqcıl ziyalılarının başçılığı altında bütün Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının milli azadlıq hərəkatının önünə keçdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhrandan xilas olmaq üçün islahatlar dövrünə qədəm qoyduqda böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan Azərbaycan ziyalıları hələ 1905-ci ildən başlayaraq, bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edir, bu sahədə ayrı-seçkiliyin, məhdudiyyətin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkatın önündə gedirdilər. Şimali Azərbaycan çarizmə qarşı öz azadlığı uğrunda ayağa qalxan bütün məzlum Şərq xalqlarının mübarizə simvoluna çevrilmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Rusiya imperiyasının bütün türk-müsəlman əhalisini çarizmə qarşı birləşdirmək və bu məqsədlə vahid siyasi təşkilat yaratmaq ideyası da məhz Azərbaycanda doğulmuşdu. 1905-ci ildə ümumrusiya müsəlmanlarının Nijni-Novqorodda keçirilmiş I qurultayında “Rusiya imperiyasında türklərin vəziyyəti və problemləri”nə həsr olunmuş əsas məruzə ilə məhz Azərbaycanın nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubaşov çıxış etmişdi. Yeni yaradılmış Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqının (“İttifaqi-Müslimin”) Nizamnamə və Proqramının yazılmasında da azərbaycanlı nümayəndələr fəal iştirak etmişdilər.

Mürəkkəb və çətin şəraitdə aparılan gərgin mübarizə nəticəsində Azərbaycanın tanınmış ziyalıları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə — I Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər. Xalqımızı Rusiya parlamentində təmsil edən yüksək təhsil görmüş bu ziyalıların ikisi ixtisasca hüquqşünas idi: Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburq Universitetini, İsmayıl xan Ziyadxanov isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdilər.

Rusiya Dövlət Dumasının ən böyük fraksiyalarından birinə — Müsəlman fraksiyasına sədr Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi. Azərbaycanlı deputatlar Duma tribunasından çıxış edərək Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli qırğın siyasətini, xalqımıza qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyi, köçürmə siyasətini, bütöv bir xalqın hüquqsuzluğunu, kölə halına salındığını bütün açıqlığı və kəskinliyi ilə tənqid edir, yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edirdilər. Belə ki, azərbaycanlı deputat İsmayıl xan Ziyadxanov Duma iclaslarından birində çıxış edərkən son dərəcə qətiyyətlə bildirmişdi: “Biz (Azərbaycan red.) bir əsr əvvəl işğal edilmişik. Bizə heç bir hüquq verilməmişdir. Kölə halına salınmışıq. Milli varlığımıza təcavüz edilmişdir. Bir sıra ali məktəbə qəbul

olunmağımıza qadağa qoyulmuşdur. Dövlət idarələrində türk məmurlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Torpaq azlığından əziyyət çəkirik. Lakin buraya Rusiyadan axın-axın kəndlilər köçürülür. Bilavasitə dövlətin əli ilə törədilən milli qırğın zəminində qana boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün planlaşdırdığınız yaşayış məntəqələrini quracaqsınız. Bu, hökumətin gizli surətdə hazırlayıb həyata keçirdiyi "parçala və hökmranlıq et!" idarə tərzindən başqa bir şey deyildir. İki ildən bəri qan dəryasında boğulan Vətənimdə insan cəsədlərinin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənmişdir".

II Dövlət Dumasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov da, öz sələfləri kimi, çarizmin bütün sahələrdə, o cümlədən dövlət idarəçiliyində yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə kəskin etirazlarını bildirirdilər. Azərbaycanlı deputatların bütün Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması, başqa səbəblərlə yanaşı, I və II Dövlət dumalarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz buna görə də III Dumaya seçkilər zamanı türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı Mərkəzi Asiya, Sibir və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edilmiş, Bakıya isə öz nümayəndəsini irəli sürmək hüququ verilməmişdi. Elə həmin səbəbə görə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, III Dövlət Dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bircə nəfər deputat — Xəlil bəy Xasməmmədov təmsil edirdi. IV Dövlət Dumasında isə bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının yeganə nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərov idi.

Rusiyanın Dövlət dumalarına seçilmiş azərbaycanlı deputatların, demək olar ki, hamısı milli hərəkətimizin ən qabaqcıl nümayəndələri idilər. Duma deputatları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov peşəkar hüquqşünaslar idilər. Məhəmməd ağa Şahtaxtinski isə Sarbonna Universitetinin dinləyicisi olmuş, Leypsiq Universitetinin fəlsəfə fakültəsini bitirmişdi.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin gedişində "xalqlar həbsxanası" olan Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yaranarkən Azərbaycan xalqı həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müstəqil dövlət halında yaşamağa hazır idi. Ölkənin Qacarlar sülaləsi tərəfindən idarə olunan və İran şahlığının tərkibində qalmış cənub rayonlarından fərqli olaraq Şimali Azərbaycan Rusiya ağalığı dövründə Rusiyanın və Rusiya vasitəsilə Qərbin yeni - demokratik dövlət quruculuğu ənənələri ilə — parlament mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilmişdi. Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla, peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmranlıq etdiyi Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu. Çarizmin devrilməsindən sonrakı hadisələrin real inkişaf prosesi buna doğru aparırdı.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya parlamentini yaratdılar.

Zaqafqaziya Seymində Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası, faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası, daha doğrusu, Zaqafqaziya Müsəlman parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi.

Maraqlı və eyni zamanda, qanunauyğun hal idi ki, Dövlət dumalarında olduğu kimi, Zaqafqaziya Seyminin də ən fəal üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin olması Zaqafqaziya Seymi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və ertəsi gün - mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

Mayın 27-də Seymin Müsəlman Fraksiyasının, yəni Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının (faktiki olaraq Zaqafqaziya Müsəlman parlamentinin) üzvləri ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya Müsəlman Şurası özünü Azərbaycan Milli Şurası, daha doğrusu, Azərbaycan parlamenti elan etdi. Bununla, əslində, ilk Azərbaycan parlamenti yarandı və Azərbaycanda ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti və sədri seçildi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu.

Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. Həmin iclasda iştirak edən Həsən bəy Ağayev (sədr), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Usubbəyov, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybət Qulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Əli Əskər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağə Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadət bəy Məlik-Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firidun bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Səlim Axundzadə Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etdilər. İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq, öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.
6. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti hökumət bu tərkibdə idi:

Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri Xosrov Paşa bəy Sultanov - hərbi nazir Məmməd Həsən Hacınski - xarici işlər naziri Nəsim bəy Usubbəyov - maliyyə naziri və xalq maarif naziri Xəlil bəy Xasməmmədov - ədliyyə naziri Məmməd Yusif Cəfərov - ticarət və sənaye naziri Əkbər Ağə Şeyxülislamov - əkinçilik naziri və əmək naziri Xudadət bəy Məlik-Aslanov - yollar naziri və poçt-teleqraf naziri Camo bəy Hacınski - Dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin gedişində və Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi nəticəsində yaranmış çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında dövlətçilik ənənələrimiz yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi.

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə doğulmuşdu. Bakıda hakimiyyəti Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik güruhu ələ keçirmiş və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımına başlamışdı. Çar generalları tərəfindən silahlandırılmış erməni quldur dəstələri Şərqi Anadolunun və Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı qanlı qırğını — soyqırımını davam etdirirdilər. Azərbaycan xalqının cəlladları olan Şaumyan və Andronik əlbir fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan xalqı fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsi qarşısında idi. Neft Bakısını ələ keçirməyə çalışan xarici qüvvələr arasındakı rəqabət sona çatmaqda və bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni təhlükə — bolşevik Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi. Azərbaycan xalqı öz tarixinin ağır yolayrıcında qalmışdı: ya Milli qurtuluş, ya da ki, məhv edilərək Cənubi Qafqazın etnik-siyasi xəritəsindən tamamilə silinib götürülmək. Azərbaycanı müstəqil dövlət elan etmiş cümhuriyyət xadimləri məhz belə bir tarixi şəraitdə çaşqın vəziyyətə düşmüş və çıxış yolu tapa bilməyən xalqın önünə keçdilər.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Gəncəyə köçürdü. Ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etdi: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanadək F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni — ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi.

Hökumətin tərkibi belə idi: Nazirlər Şurasının sədri - Fətəli xan Xoyski; nazirlər - Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Usubbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud Ağa Cavanşir, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Xudadad bəy Rəfibəyov, Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Ağa Aşurov, Əbdül Əli bəy Əmircanov, Musa bəy Rəfiyev.

Azərbaycan Milli Şurası çətinliklə əldə olunmuş istiqlalın itirilməsindən ehtiyat edərək, o zaman həm də qərara almışdı ki, qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisi çağırılmalıdır və o vaxta qədər F.Xoyski hökuməti hakimiyyəti öz əlində saxlamalı, heç kimə güzəştə getməməlidir. Azərbaycan Milli Şurası, eyni zamanda, F.Xoyski hökumətinin hüquq və səlahiyyətlərini də konkret şəkildə müəyyənləşdirmişdi. Hökumət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməzdi və aqrar məsələ, həmçinin bunun kimi digər mühüm məsələlər barədə inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququna malik deyildi. Qalan məsələlərdə isə hökumətə müstəqil hərəkət etmək səlahiyyəti verilirdi. Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırılmalı idi.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti - Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 gün sürən ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi. Bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: birincisi, Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi; ikincisi, Gəncədə Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan hökumətini formalaşdırdı. 1813-cü ildən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərbaycanın bir hissəsində — Şimali Azərbaycanda respublika quruluşu yaradıldı.

1918-ci il iyunun 17-də hakimiyyətə gələn F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti çox ağır bir beynəlxalq və daxili şəraitdə, faktiki olaraq, soyqırımı taleyi yaşayan Azərbaycan xalqını tarixin ən ağır qanlı burulğanından çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməli oldu.

Təcili olaraq müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlandı. Hökumət yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk günlərdəncə qəti tədbirlərə əl atdı. İyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. İyunun 24-də qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq azad Azərbaycanın dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul olundu. İyunun 26-da Müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan Korpusuna çevrildi və həmin korpusun komandirinə general rütbəsi verildi. Diviziya komandiri səlahiyyətlərinə malik olan Azərbaycan Korpusunun komandiri hökumətin xüsusi tapşırığını yerinə yetirməyə başladı ki, bu da faktiki olaraq Azərbaycan silahlı qüvvələrinin yaradılması demək idi. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu. Dövlət quruculuğu daha da genişləndirildi. Türkiyədən dərsliklər gətirmək və müəllimlər dəvət etmək barədə qərar qəbul olundu. Məktəblər milliləşdirildi. Yeni müəllim kursları və məktəblər açıldı. Yelizavetpol və Karyaginın tarixi adları bərpa olunaraq yenidən Gəncə və Cəbrayıl adlandırıldı. Milli Orduya səfərbərlik keçirildi. İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya Birinci dünya müharibəsi dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi. Hökumətin bu qərarı ilə, əslində, müstəqil Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Bundan əlavə, hökumətin nəzarəti altında olan ərazidə vəziyyəti sabitləşdirmək, nəqliyyat, poçt-teleqraf rabitəsi yaratmaq üçün də bir sıra mühüm tədbirlər görüldü. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Lakin F.Xoyski hökumətinin başlıca vəzifəsi ölkənin bütün ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini bərqərar etmək, Bakını və ətrafını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi. 1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalq könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş menşevik-daşnak tör-töküntülərindən - "Sentrokaspi diktaturası"ndan təmizləndi.

1918-ci il sentyabrın 17-də F.Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi.

Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqa əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan F.Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı: Milli Şuranın 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməməsinə baxmayaraq, daha doğrusu, hökumətin təkbəşinə hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, F.Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri F.Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini öz üzərinə götürdü. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan Parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Milli Şurası ölkə əhalisinin (2 milyon 750 min nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərsi bir deputatla parlamentdə təmsil olunmalı idilər. Azərbaycan Milli Şurasının 19 noyabr 1918-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə birbaşa yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlardan qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918-ci il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi. Göründüyü kimi, 1918-ci ilin Mart soyqırımından hələ cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yol açılırdı. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur.

Parlament demokratiyamızın bu parlaq faktı M.Ə. Rəsulzadənin yeni parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918-ci il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə də əks olunmuşdu: "... Bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi Vətəndə müştərk həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər".

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan əhalisinə müraciətdə bildirirdi ki, azlıqda qalan millətlərin və məmləkətin vilayətlərinin də nümayəndələri təmsil olunacaq yeni parlament yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək. 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə geniş təbrik nitqi söylədi. "Müsavat" fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi. Paris sülh konfransına yola düşmüş Ə.Topçubaşov səfərdə olduğu üçün parlamentin fəaliyyətinə H.Ağayev rəhbərlik etdi. Parlamentin ilk iclasındaca F.Xoyski hökumətinin istefası qəbul edildi və yeni hökumətin təşkil olunması qərara alındı. Yeni hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski parlamentdə öz proqramı ilə çıxış etdi və yeni hökumətin tərkibini təsdiq olunmağa təqdim etdi. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi və F.Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətə etimad göstərdi.

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başladığı dövrdəki tariximizin çox mühüm ibrət dərslərindən biri də budur ki, cümhuriyyət xadimlərinin, bütün xalqımızın ilk Azərbaycan parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayırmasına baxmayaraq, onlar parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Bakıda fəaliyyət göstərən Rus Milli Şurası Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsilə "Vahid və bölünməz

Rusiya”nın parçalanmasına yol açdığı üçün “Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktını tanımadı” və Azərbaycan Parlamentini boykot etmək barədə qərar qəbul etdi.

Lakin Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə sonralar Rus Milli Şurası həmin qərarı ləğv etməyə məcbur oldu.

Həmin dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi ilə barışa bilməyən ermənilər də Rus Milli Şurasını müdafiə etdilər və iki aydan çox müddət ərzində parlamentin iclaslarında iştirak etmədilər. Parlamentə qatıldıqdan sonra isə həmişə Azərbaycan dövlətçiliyinə xəyanət mövqeyindən çıxış etdilər.

Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Ayrı-ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafelərini ümummilli mənafedən üstün tuturdular. Məsələn, parlamentin sosialist bloku “yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək” pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, “Qızıl Ordu”nun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da mahiyyətcə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı pozuculuq işi aparmaqdan başqa bir şey deyildi.

Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximiz iki dövrə ayrılır: Birinci dövr – 1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu altı ay ərzində Azərbaycan Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk nümayəndədən ibarət olan ilk Azərbaycan parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk parlamentimiz 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etmişdir.

Azərbaycan Milli Şurasının o zaman çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə — Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Milli Şura dövründə Azərbaycan parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas - 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas - 1918-ci il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandırır, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırılmaq şərti ilə, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin — -geniş tərkibli Azərbaycan parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində ikinci dövr və ya Bakı dövrü 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək - cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas - 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas - 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütün bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun — qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Birinci dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəltdi. Qeyd olunmalıdır ki, parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan cümhuriyyət hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziya, qız məktəbləri, uşaq baxçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı.

Bu baxımdan parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli universitetin açılması cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən AXC hökuməti və parlamenti vaxt itirmədən bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Bu zaman Azərbaycan parlamenti hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi. Bu işə nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyi ondan görünür ki, parlament xaricə göndəriləcək gəncləri müəyyən etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə Mehdi bəy Hacinski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyevdən ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaratmışdı. Komissiya qərarına əsasən, ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransa, 23 nəfər İtaliya, 10 nəfər İngiltərə, 9 nəfər Türkiyə ali məktəblərinə göndərilmişdi. Rusiyada oxumaq üçün seçilmiş 13 nəfər gənc orada vətəndaş müharibəsi başladığı üçün təhsil almağa gedə bilməmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti və hökuməti ölkənin başının üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması yolunda da böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq parlament 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris Sülh Konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli dövlət xadimi Ə.M.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da, XI ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsi ilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Azərbaycan parlamentinin və cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətinin çox mühüm hissəsini daim özünə cəlb edən məsələlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan—Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olunmuşdur.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə, ümumiyyətlə, 155 parlament iclası keçirilmişdir ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının (27 may-19 noyabr 1918-ci il), 145-i isə Azərbaycan parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (7 dekabr 1918-ci il - 27 aprel 1920-ci il) olmuşdur.

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Qanunlar qızğın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Parlament qanunlarının hazırlanmasına, müzakirəsində və təsdiq olunmasında 11 fraksiya və qrupa mənsub olan millət vəkilləri iştirak edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 11 komissiyası vardı.

Parlamentin fəaliyyəti xüsusi olaraq bu məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə əsasında idarə olunurdu.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin fəaliyyətinə belə qiymət verirdi: “Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilə tələyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq imzalanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə - vəzifə yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi”.

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarını tapdalayan hərbi müdaxiləsi və XI ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən Rusiya tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir.

Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən Türk–İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

Xalq qəzeti.-2016.-28 may.-№115.-S.6-7.

Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı

Mehman SÜLEYMANOV,
tarix elmləri doktoru, ehtiyatda olan polkovnik

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə onun ordusu sıralarında 27 general xidmət etmişdi. Həmin generallardan üçdə biri Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bu rütbəyə layiq görülmüşdülər. Qalanları isə çar Rusiyası ordusu sıralarında general rütbəsini qazanmışdılar. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə general rütbəsinə layiq görülmüş ilk cümhuriyyət generallarından biri Süleyman bəy Əfəndiyev idi. O həm də cümhuriyyət ordusunun ilk şəhid generalı kimi tarixdə qalmışdır.

S.Əfəndiyev milli mənaflərə sadıq, xidməti vəzifələrə məsuliyyətlə yanaşan, son dərəcə işgüzar və s. keyfiyyətləri ilə fərqlənən bir hərbiçi idi. Onun ömür yolu ilə bağlı məhdud məlumatlarla tanış olarkən göz qarşısında canlanan portretində bir neçə cizgilər dərhal nəzər-diqqəti cəlb edir. Bu da Süleyman bəyin saflığı, kövrəkliyi, sonsuz insaniliyi, qəlbinin zərifliyi və bir qədər də romantikliyidir. Bəzən də fikirləşirsən ki, bu qədər həssas və humanist olan bir insan ordunu deyil, tamam başqa sahəni özü üçün həyat yolu seçməli idi. Ancaq tale ona belə bir həyatı qismət etmişdi və o da öz təmizliyi, saflığı ilə cümhuriyyət odusunun zabitinin şərəfini, nüfuzunu, saflığını yüksəklərə qaldırmışdı. Bütün bu keyfiyyətləri ilə Süleyman bəy Əfəndiyev cümhuriyyət ordusunun saflıq, millilik, sədaqət və paklıq simvolu idi və bunu onun müasirləri də təsdiq edirdilər. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov bildirirdi ki, Süleyman bəy Əfəndiyev təmizlikdə, namusda, qeyrət və fədakarlıqda tabeliyində olan zabitlərin ən birincisi idi.

Süleyman bəy Əfəndiyev 1864-cü il oktyabrın 5-də Ağdamda doğulmuşdu. İlk təhsilini Gəncədə tamamladıqdan sonra S.Əfəndiyev 1880-ci ildə Yelizavetqrad süvari məktəbinə daxil olmuş və 1885-ci ildə həmin məktəbi başa çatdıraraq zabıt rütbəsi almışdı. Bundan sonra isə onun Rusiya ordusu tərkibində xidmət yolu başlandı. Təəssüf ki, onun çar ordusu tərkibindəki xidmət yolu haqqında lazımi məlumat hələ də mövcud deyil. Məlum olan odur ki, Süleyman bəyin xidmət yolu əsasən Qafqazla bağlı idi. O, 1899-cu ildə rotmistr rütbəsi, 1912-ci ildə isə polkovnik rütbəsi almışdı.

1917-ci ilin fevral çevrilişindən sonra Qafqazdakı Rusiya ordusu buraxıldı və S.Əfəndiyev də bu ordudan istefa verməli oldu. O, Gəncəyə qayıtdı və burada azərbaycanlılardan ibarət könüllü silahlı dəstələrin formalaşdırılmasında fəal iştirak etdi. Məlumdur ki, fevral çevrilişindən sonra Azərbaycan ərazisində ağır hərbi-siyasi şərait yaranmışdı. Hakimiyyətsizlikdən istifadə edən denikinçi, bolşevik, erməni-daşnak qüvvələri silahlanaraq Azərbaycan xalqına qarşı total təcavüzkarlığa başlamışdılar. Xalqı bu fəlakətlərdən qorumaq üçün milli mücadilə liderləri heç olmasa, könüllüləri toplayaraq, onlara silahdan istifadəni öyrətməyi lazım bilirdilər. Qərara alınmışdı ki, yerlərdən bunun üçün müəyyən maliyyə vəsaiti də toplansın və heç olmasa, könüllülərin təlimini aparan zabidlərə dolanışiq haqqı verilsin.

S.Əfəndiyev də Gəncədə belə könüllü dəstələrin təlimi ilə məşğul olmağa başladı. Amma xalqın iqtisadi vəziyyəti elə idi ki, hətta az miqdarda belə maliyyə vəsaiti toplamaq imkanı yox idi. Ona görə də, Süleyman bəy heç bir dolanışiq mənbəyi olmadan aylarla bu təlimləri aparmalı oldu. Süleyman bəyin vəfatından sonra "Azərbaycan" qəzetinin 3 mart 1919-cu il tarixli nömrəsində onun haqqında çap olunmuş nekroloqda Gəncədəki fəaliyyəti haqqında belə yazılmışdı: " Bu qədər müddət öz hesabına xidmət etdikdən sonra yenə maaş istəməyi özünə bir müşgül əmr hesab edirdi. Gəncədə anarxiya başlananda, cümlə mülki və hərbi məmurlar dəxi qərarqahlara, talançılara iltihaq etdilər (qoşuldular - M.S.). Kimsə kimsəni tanımaq istəmədi, şübhə etmək olur ki, düz, doğru, qeyrət və namuslu şəxslər tanınmayacağı bir dərəcəyə gəldi. Mərhum Əfəndiyev gündüzlər ac, gecələr yuxusuz öz cavan mütəllimləri ilə şəhərin hərəsətinə (qorunmasına -M.S.), şəhərdə əmin-asayişə əmələ gətirmədə zərrə qədər qüsür gətirmədi. Şəhərdə, stasyonda, nərəyə gedilsə Süleyman bəy görünürdü. Özü namus və qeyrətli, mütəllimləri düz, doğru".

1917-ci il dekabr ayının ortalarında Müsəlman korpusunun təşkilinə başlandı. Süleyman bəy bu korpusda 5-ci atıcı alayın komandiri idi. O bir müddət, hətta Müsəlman korpusunda ikinci diviziya komandirinin vəzifəsini də icra etmişdi. Süleyman bəy Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycanın bolşevik – daşnak qoşunlarından təmizlənməsində də fəal iştirak etdi. 1918-ci il noyabr ayının 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi təşkil edilənə kimi, Süleyman bəy bir sıra vəzifələrdə xidmət etdi. Çox təəssüf ki, məlumatların azlığı üzündən bu barədə də ətraflı məlumat vermək çətindir.

Süleyman bəy haqqında az-çox məlumat onun AXC Hərbi Nazirliyinin bərpasından sonrakı dövrdəki xidmət yolu ilə bağlıdır. Bu xidmət isə təxminən 4 ay davam etdi. Mövcud sənədlərdən məlum olur ki, hərbi nazirlik bərpa olunanda polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev Tərtərdə yerləşən 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri idi.

1918-ci ilin sonlarında Azərbaycan Ordusu böhran içərisində idi. Ordu təşkili sahəsində ciddi nəticələrin əldə edilməsi üçün hökumət tərəfindən qərara alınmışdı ki, Azərbaycan hissələri türk qoşun hissələri və bölmələrinin bazasında formalaşdırılsın. Bu istiqamətdə əməli addımlara da başlanmışdı. Amma müttəfiq dövlətləri türk hərbcilərinin Azərbaycanda qalmasına qəti etiraz etdilər. Türk hissə və bölmələrinin Azərbaycandan çıxarılması isə orduda təşkilati böhranı ortaya çıxardı, hissə və bölmələr təchizat mənbələrindən məhrum oldular, zabit və kadr qıtlığı özünü göstərdi.

Belə bir vəziyyətdə S.Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının formalaşdırılması üçün çox böyük fədakarlıq göstərirdi. O, gecə-gündüz bilmədən alayın qurumlanması, bölmələrdə xidmətin düzgün təşkil edilməsi ilə məşğul oldu. Alayda işə xidmətinin təşkili, nizam və intizamın möhkəmləndirilməsi, zabit və unter-zabit heyəti arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması, hərbi qulluqçularla yerli əhali arasında münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı Süleyman bəy Əfəndiyevin alay komandiri kimi əmrləri indi də arxivlərdə saxlanmaqdadır. Bu əmrlərin hər birində Süleyman bəyin hərbi qulluqçulara sonsuz qayğısı, tapşırılan hərbi vəzifənin icrasına sonsuz məsuliyyəti özünü çox açıq şəkildə göstərməkdədir.

1918-ci il dekabr ayının əvvəllərində Səməd bəy Mehmandarov Qarabağ bölgəsində yerləşən hərbi hissələrin və bölmələrin vəziyyəti ilə tanışlığı zamanı yalnız Süleyman bəy Əfəndiyevin komandir olduğu 2-ci Qarabağ alayında vəziyyətin xeyli yaxşı olduğunu müşahidə etdi. Bu tanışlıqla bağlı imzaladığı müfəssəl əmrində S.Mehmandarov yorulmaz xidmətlərinə görə Süleyman bəy Əfəndiyevə və onun ətrafında olan az saylı zabidlərə öz təşəkkürünü bildirdi.

1918-ci il dekabr ayının sonlarına yaxın S.Mehmandarovun əmri ilə S.Əfəndiyev daha yüksək vəzifəyə təyin edildi. Həmin ayın 23-də S.Əfəndiyev özünün alaydaxili son əmrini imzaladı. Bu əmrini polkovnik S.Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının hərbi qulluqçularına müraciətlə belə tamamlayırdı: “Mən inanıram ki, siz gələcəkdə də məğrur olacaqsınız, nəzərləri möcüzə-bahadırlara dikilmiş bizim azad Vətənin və millətin bayrağını daşıyacaqsınız. Bu isə sizdən haradan gözlənilməsinə baxmayaraq Vətənin düşmənlərdən müdafiəsi üçün şüurlu və birgə iş tələb edir. Vətənin gələcəyi sizin əlinizdədir. Onun abadlaşması, çiçəklənməsi və ya asılı vəziyyətdə qalması bizim özümüzdən asılıdır”.

S.Mehmandarov Azərbaycan hökuməti qarşısında sədaqətli xidmətini nəzərə alaraq Süleyman bəy Əfəndiyevə general-mayor rütbəsi verilməsi haqqında vəsatət qaldırdı. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il dekabr ayının 29-da S.Əfəndiyevə general-mayor rütbəsi verildi.

1918-ci ilin son günləri və 1919-cu ilin ilk günlərində Qarabağ bölgəsində yerləşən AXC ordusunun 1-ci piyada diviziyasının bəzi bölmələri və zabidləri Azərbaycan hökumətinə itaətsizlik göstərdilər və qiyam qaldırmağa cəhd etdilər. Bəzi hərbcilər rus zabidlərinin Azərbaycan Ordusuna cəlb edilməsinə, ingilis hərbi bölmələrinin Azərbaycana daxil olmasına, erməni silahlılarına qarşı qətiyyətli tədbirlərin görülməməsinə etiraz əlaməti olaraq bu itaətsizliyi göstərdilər və hətta 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor İbrahim ağa Usubovu girov götürdülər. General Usubov irəli sürülən tələblərin mərkəzə çatdırılacağını vəd edəndən sonra girovluqdan azad edildi.

Hərbi nazir S.Mehmandarov cümhuriyyət ordusu daxilində müstəqil Azərbaycan hökumətinə qarşı itaətsizlik göstərilməsinə qarşı son dərəcə barışmaz bir mövqe tutdu və dərhal bu xoşagəlməz halın aradan qaldırılması üçün Süleyman bəy Əfəndiyevi bölgəyə göndərdi. Süleyman bəy də bölgəyə gəldi, hissə və bölmələrdəki vəziyyətlə tanış oldu, itaətsizlik göstərən bölmələri və zabidləri müəyyənləşdirdi, hökumətə sədaqətli olan bölmələr arasında iş apardı və çox tezliklə itaətsizlik göstərən hərbi qulluqçuların müəyyənləşdirilməsinə, onlara qarşı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Nəticədə, qısa müddət ərzində ordu daxilində qiyam cəhdinə son qoyuldu.

1919-cu il yanvar ayının 7-dən Süleyman bəy Əfəndiyev AXC ordusunun 1-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsinin icrasına başladı və özünəxas işgüzarlıqla, ardıcılıqla və məsuliyyətlə bu diviziyanın formalaşdırılmasına girişdi. İstər hərbi nazirlik, istərsə də Azərbaycan hökuməti üçün bu diviziyanın formalaşdırılması və təşkilatlandırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu diviziya Qarabağda erməni təcavüzkarlığının qarşısını almaq üçün əsas qüvvə kimi görülürdü.

Bu diviziyanın formalaşdırılması istiqamətində S.Əfəndiyevin səmərəli xidməti haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur. Lakin çox təəssüf ki, Süleyman bəyin bu diviziyadakı dəyərli fəaliyyəti çox da uzun sürmədi. Çünki 1919-cu il yanvar ayının 2-ci yarısından etibarən Ağdam qarnizonunun hissə və bölmələrində yayılmış səpmə yatalaq xəstəliyi çoxlu sayda əsgərin həyatına son qoyduğu kimi, Süleyman

bəy Əfəndiyevin də ömrünə son qoydu. Bu xəstəliyin nəticəsində hər gün onlarca hərbi qulluqçu həyatını itirirdi. Xəstəliyin qarşısının alınması üçün Süleyman bəy çox çalışdı, davamlı olaraq hərbi nazirliklə əlaqə saxladı, təsirli bir vasitə tapılmayanda isə özü xəstəliyə yoluxan hərbi qulluqçuların ağrı-acılarını unudurmağa çalışdı. Bunun üçün o davamlı olaraq əsgərlər arasında oldu, onları tək buraxmadı.

Belə bir vaxtda Süleyman bəy Qazaxdan onun böyük oğlu Həsənin vəfat etməsi haqqında xəbər aldı. Oğlunu çox sevsə də Süleyman bəy ölüm ayağında olan onlarla-yüzlərlə əsgərini tək və köməksiz qoyub dəfn mərasiminə yollanmağı özünə rəva bilmədi. Çox keçmədi ki, elə övladı qədər sevdiyi əsgərləri arasında onu da xəstəlik tutdu və 1919-cu il fevral ayının 21-də Süleyman bəy Əfəndiyev xidmət başında səpmə yatalağı xəstəliyindən dünyasını dəyişdi.

Bakıda çıxan bir çox qəzetlər S.Əfəndiyevin vəfatı münasibətilə nekroloqlar çap etdilər. Hərbi nazirlik isə onun dəfninin təşkili ilə bağlı xüsusi bir əmr verdi. “İstiqlal” qəzetində çap olunmuş nekroloqda deyilirdi: “Ey möhtərəm əsgər! Sən Azərbaycanın ən qəhrəman övladı idin. Sən öldün, fəqət sənin qəhrəmanlığın səndən sonra yetişəcək zabitlərimiz arasında ölməyəcəkdir. Səni Azərbaycanın hərbi tarixində yad etmək Azərbaycan üçün böyük bir şərəfdir. Sənin ruhuna təzim və hörmətimizi ithaf edər ikən Vətən və millətimizə də bəyani-təziyyət eyləriz”.

“Azərbaycan” qəzetində çap olunmuş nekroloqda isə aşağıdakı cümlələr var idi: “Mirliva Əfəndiyevin vəfatı nəinki mirlivanın əqrəbə və mütəlliqatını məhzun və dilgirsiz edəcəkdir. Bəlkə onu tanıyan, onun həqqinə arif, onun vətən və millət uğrunda xidmət və fədakarlıqlarını bilmiş olan cümlə azərbaycanlıları dilsiz və dağdars edəcəkdir”.

S.Əfəndiyev vəfat edəndə hərbi nazir ezamiyyətdə idi. Ona görə də hərbi nazirlik adından onun dəfninin təşkili ilə bağlı əmri general Əlağa Şıxlinski imzaladı. Həmin əmrin bir yerində deyilirdi: “General Əfəndiyev indiki şəraitdə diviziyanın təşkil edilməsi kimi çətin iş başladı, istirahət bilmədən və rahatlıq görmədən indiki zamanda Azərbaycanın daha böyük vilayətində qanun-qaydanın yaradılması və hissələrin formalaşdırılması ilə məşğul oldu. Öz diviziyasının sanitariya vəziyyətinin qayğısına qalaraq general Əfəndiyev tibb otağının yaradılmasına şəxsən rəhbərlik edir, daim xəstələrə baş çəkərək və onların arasında olaraq bəzən xeyirxah sözlərlə və bəzən də bir rəhbər kimi tələbləri ilə onların ağrılarını azaldırdı. Çoxlu qayğı içərisində onun özü barəsində düşünməyə macalı yox idi - səpmə yatalağa tutuldu və postda dayanan əsgər kimi vəzifə başındıq keçindi. Qəbrin nurla dolsun, Vətənin əsil oğlu və yorulmaz döyüşçü!”.

1919-cu il fevral ayının 24-də S.Əfəndiyevin tabutu Gəncə vağzalına gətirildi. Burada tabutu fəxrli qarovul qarşıladı və böyük izdihamın müşayiəti ilə tabut Şah Abbas məscidinə aparıldı. Məsciddə S.Əfəndiyev üçün namaz qılındı və dualar oxundu.

S.Əfəndiyevin Gəncə qəbiristanlığında dəfni nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq Ə.Şıxlinskiyin 1919-cu il fevral ayının 26-da imzaladığı əmrdən, habelə sonralar hərbi nazirin adına gəlmiş məktublardan aydın olur ki, həyat yoldaşı Laləndar xanım Süleyman bəyin Qazaxda dəfn olunmasını xahiş etmişdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi də ailəsinin istəyini nəzərə alaraq Süleyman bəyin Qazaxda dəfn olunmasına icazə vermişdi.

Bu məktubda toxunulan məsələnin sonrakı taleyi barədə bir fikir söyləmək çətindir. Məlumatların qıtlığı üzündən aydın deyil ki, Süleyman bəy Əfəndiyevin nəşi sonradan Batuma aparılmışdır, ya yox? İndi Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda həyatını qurban verən general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin qəbrinin yeri məlum olmadığı kimi, hələlik onun fotosəkli də aşkarlanıb üzə çıxarılmamışdır.

Xalq qəzeti.-2016.-26 may.-№114.-S.8.

Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri doktoru, professor

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında dövlət müstəqilliyini elan etdi. Zaman etibarilə bu tarixi hadisədən nə qədər çox uzaqlaşırıqsa, onun təkcə xalqımız və müsəlman Şərqi deyil, bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı daha aydın şəkildə özünü göstərir, AXC irsinə təkrarən müraciət olunur və bir sıra suallara cavabları yenidən oxumaq və ibrət almaq lazım gəlir: Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan tarixi yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı daxili və beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Dövlət müstəqilliyinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərsləri almalıyıq?

Heç kəsə sirr deyil ki, sovet dövründə Azərbaycan tarixinin yazılmayan və danışılmayan, üstündən sükutla keçilən, yazılarda və danışılarda isə kobudcasına təhrif edilən səhifələrdən biri 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü olub. Bu tarixə dair arxiv sənədləri daim “məxfi”, “tam məxfi” qrifləri altında saxlanıldığından tədqiqatçılar tarixi həqiqətlərin heç də hamısını bilməyiblər, bilənlər isə ideologiyanın təsiri altında onu məqsədli şəkildə düşünərək və təhrif edərək yazıblar. Lakin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yaranmış yeni şəraitdə “tam məxfi”, “məxfi” arxiv fondları açıldıqda tamamilə başqa bir mənzərə üzə çıxdı. Cümhuriyyət tarixinə yeni baxış meydana gəldi.

Tarixi hadisə və proseslərin təhlili göstərir ki, 28 May tarixində AXC-nin elan edilməsi göydəndüşmə olmadı. Məlumdur ki, çarizm Azərbaycanın şimalını işğal edənə qədərki müəyyən dövrdə Azərbaycan xalqının zəngin dövlətçilik ənənələri mövcud idi. Lakin 1828-ci ildə Azərbaycanın şimalı çar Rusiyası tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edildikdən sonra tamamilə yeni bir şərait yarandı. Azərbaycanın ərazisi və xalqı iki yerə bölüşdürüldü. Azərbaycan xalqı işğalla barışmadı. İşğala qarşı müqavimət hərəkatı, üsyanlar baş verdi. Amansızlıqla yatırılan üsyanlardan sonra müstəqillik şüurunun, onun daşıyıcılarının sistemli şəkildə məhvinə başlandı. İşğaldan narazı olaraq ona qarşı çıxan şəxsləri amansız Sibir sürgünləri və həbsxanalar gözləyirdi. Çarizm orqanları hakimiyyət əleyhinə olan ən xırda təzahürləri amansızlıqla məhv edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi məlumatlara görə, cümhuriyyət elan edilənədək Sibir sürgünlərində təqribən 5 min nəfər azərbaycanlı var idi.

Özünün ümumi strateji mənafeələrini yerinə yetirmək üçün çarizm Azərbaycanda idarəçilik işlərinin aparılmasına kömək edən yerli etibarlı şəxslərdən ibarət məmurların yaradılmasında maraqlı idi. Bütün bunlar çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Azərbaycanda müasir məktəblər və mədəni-maarif müəssisələri yaradıldı. Ana dilində ilk qəzet buraxıldı. İlk milli teatr yaradıldı. Hansı motivlərdən asılı olmasına baxmayaraq, təhsil və mədəniyyət sahəsində yeridilən siyasət Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, dövrünün elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən xəbər tutmasına imkan verirdi. Maarifçilik xalqda milli hisslərin oyanmasında, milli şüurun inkişafında və nəhayət, milli hərəkatın yaranmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycan xalqının millətləşmə prosesini sürətli keçməsinə bu amilin təsiri oldu. İmperiya ərazisində gedən proseslər, heç şübhəsiz, Azərbaycana da təsirsiz ötüşmədi. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycanda xalqımızın ümmətçilikdən millətçiliyə keçməsi Cənubi Azərbaycana nisbətən daha sürətli oldu. Azərbaycan Rusiya vasitəsilə Avropaya daha çox yaxınlaşdı. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi kimi ziyalılar xalqın maariflənməsində əvəzsiz xidmət göstərdilər. Çarizm dövründə yaradılmış müxtəlif ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri xalqın problemlərinin həllinə yardım edilməsində, humanitar əsasda birləşməsində müəyyən rol oynayırdı.

1905-1907-ci illər inqilabı və ondan sonra baş verən proseslər Azərbaycana da yeniliklər gətirdi. Bu dövrdə bütün dünyada gedən ictimai-siyasi hərəkatda əsasən iki böyük cərəyan - milli-azadlıq hərəkatı, millətçilik və sosial-demokratiya mövcud idi. Həmin məqsədlərə uyğun olaraq ictimai və siyasi təşkilatlar yaradıldı. Milli-azadlıq hərəkatı son nəticədə imperiyaların dağılmasına, zülm altında inləyən xalqların azad olmasına və müstəqil dövlətlərin yaradılması məqsədini güdürdüsə, sosial-demokratiya isə daha çox rejimləri dəyişməklə mahiyyətinə görə, imperiyaların qorunub-saxlanılmasına yönəlmişdi. Azərbaycan xalqının istəklərinin ifadəçiləri, milli-azadlıq hərəkatının öndərləri “Difai”, “Müsəvat”,

sosial-demokratiyanın təmsilçisi isə “Hümmət” oldu. Müxtəlif cərəyanları təmsil edən partiyaların mövcudluğu Azərbaycan siyasi tarixinin zənginliyini və çoxtərəfliliyini göstərir.

Çarizm Azərbaycanda pantürkçüləri və panislamçıları, müstəqillik tərəfdarlarını amansızlıqla təqib edirdi. Birinci dünya müharibəsi və ya o zaman deyildiyi kimi, Böyük müharibə xalqları özlərini mühafizə etmək və gələcək həyatlarını necə qurmaq barədə düşünməyə vadar edirdi. İmperiya və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqların həyatlarının daha əvvəlki kimi olmayacağı artıq müharibənin əvvəllərindən aydın idi. Heç əbəs deyil ki, müharibənin sonlarında yaranmış gərgin şəraitdə Azərbaycanın istiqlali məsələsində çox az saylı azərbaycanlı ziyalılar Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları müstəsna rol oynadılar. Onlar xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdə məsuliyyəti üzərlərinə götürdülər. Azərbaycanın gələcəyini düşünən ziyalılar müxtəlif yollar aramağa başladılar. Onlar daxili amillərlə yanaşı, xarici amilə də ümid edirdilər. Xarici amil isə Osmanlı dövləti idi. İstanbul dünya türklüyünün və İslamın mərkəzi olduğundan azərbaycanlılar da Osmanlıya nicat gözü kimi baxırdılar. Bu dövrdə azərbaycanlı ziyalıların bir qismi öz ümidlərini türk və müsəlman dünyasının mərkəzi olan Osmanlı Türkiyəsinə bağlayırdı. Belə mövqe müharibə aparan Osmanlının da strateji niyyətlərinə tam uyğun gəlirdi. Bu məqsədlə bir neçə azərbaycanlı hətta Ərzuruma gedərək Ənvər Paşa ilə görüşmüşdü. Onlar azərbaycanlıların çarizmin zülmündən xilas olmalarına kömək göstərilməsini xahiş etmişdilər. Eyni zamanda, Osmanlı hökuməti də Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində hərəkət etmək üçün bir etibarlı müttəfiqə, sosial dayağa ehtiyac duyurdu. Bu zaman maraqlar üst-üstə düşürdü.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizm devrildi. Müvəqqəti hökumət quruldu. Oktyabr ayında isə bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi tamamilə yeni bir şərait yaratdı. Noyabr ayının əvvəllərində Bakıda bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Bundan bir neçə gün sonra Antanta ölkələrinin yardımı ilə Tiflisdə Transqafqaz Komissarlığı yaradıldı. Rusiyada bolşevik hökuməti müharibədən çıxdığını elan etdi. Almaniya bloku ölkələri ilə barışıq imzaladı. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar mərkəzdə fəaliyyətə başlaya bilmədiklərindən və bu orqan bolşeviklər tərəfindən qovulduqdan sonra onlar 1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Transqafqaz Seymini (parlamentini) yaratdılar. Bu parlamentdə Azərbaycan fraksiyası 44 nəfərdən ibarət idi. Həmin il aprelın 22-də Seym Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edərək Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdı.

Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz istiqamətində əlverişli imkan qazandı. Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlərin mübarizəsi kəskinləşdi. Rus Qafqaz cəbhəsi dağıldı. Ordu hissələri ilə birlikdə geri dönməni terror dəstələri Cənubi Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınları bu dəfə Cənubi Qafqazda davam etdirdilər. Bu qanlı hadisələrin zirvə nöqtəsi 1918-ci ilin martında erməni daşnak və Bakı Soveti qüvvələrinin Bakıda və Bakı quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı oldu. Soyqırımının başlıca məqsədi istiqlal tərəfdarlarını məhv etmək, onun sosial dayaqlarını dağıtmaq, müharibənin son mərhələsində döyüşən dövlətlərin strategiyasında mühüm yer tutan Bakı neftinə sahib olmaq, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasına imkan verməmək, Osmanlı hücumlarının qarşısını almaq idi. Transqafqaz Seymi azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların qarşısını ala bilmədi və daxili ziddiyyətlər ucbatından süqut dövrünə qədəm qoydu.

Daxili ziddiyyətlər aradan qaldırılmadığından mayın 27-də Azərbaycan fraksiyası ayrıca iclasına toplaşaraq, müstəqilliyi elan etmək qərarına gəldi. Fraksiya özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Azərbaycan xalqının tarixi istəyi yerinə yetirildi. Bu zaman Osmanlı ilə Zaqafqaziya arasında Batumda keçirilən danışıqlarda iştirak edən M. Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın mayın 28-də Tiflisdə “Orient” oteldə keçirilən iclasında Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Altı maddədən ibarət olan Bəyannamədə deyilirdi: 1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir. 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir. 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusən qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir. 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətdən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir. 5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. 6. Müəssislər Məclisi toplanana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycanın idarə forması Xalq Cümhuriyyəti idi. Yeni dövlət bütün qonşularla mehriban münasibətlər qurmaq istəyini bəyan etdi. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar bərabər elan edildilər.

Onlar üçün bərabər hüquqlar elan olundu. Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura – parlament dururdu. Azərbaycan parlamentli respublika idi.

Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə Azərbaycan xalqı XX əsrdə ilk dəfə olaraq dövlət millətinə çevrildi. Əgər Azərbaycanın şimal əraziləri Rusiya tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edilib imperiyanın tərkibinə qatılmışdısa, 1918-ci ildə onun tərkibindən vahid, müstəqil dövlət kimi çıxdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi Cənub-Şərqi Qafqazı əhatə edirdi. Sonralar Paris Sülh Konfransına Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi memorandumda AXC-nin ərazisi aşağıdakı kimi göstərilirdi: Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası; Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Gəncə qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli idi); İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); Tiflis quberniyası Borçalı qəzası, Tiflis və Sıqnax qəzalarının bir hissəsi); Zaqatala mahalı; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazisinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq - Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Eyni zamanda, AXC Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Kars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi önəm verirdi. Cümhuriyyətin ərazisi 113,9 min kvadratkilometr idi. Bunun 97,3 min kvadratkilometri mübahisəsiz, 16,6 min kvadratkilometri mübahisəli idi.

Bu dövrdə bütün Cənubi Qafqazda 8 milyon 81 min 668 nəfər əhali yaşayırdı. Onun 4 milyon 617 min 671 nəfəri Azərbaycanda idi. Azərbaycan əhalisinin 75,4 faizini və ya 3 milyon 481 min 889 nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Digərləri müxtəlif dövrlərdə çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycana yerləşirilən gəlmələr idi.

Cümhuriyyət elan edildikdən dərhal sonra milli hökumət yaradıldı. Nazirliklər quruldu. Azərbaycanda icraedici hakimiyyəti hökumət həyata keçirirdi. İlk Baş nazir Fətəli xan Xoyski oldu. Hökumətdə birinci, ikinci və üçüncü kabinetə Fətəli xan Xoyski, dördüncü və beşinci kabinələrə Nəsim bəy Usubbəyli başçılıq etdi. Hökumət Tiflisdən müvəqqəti paytaxt olan Gəncəyə köçdü. Başlıca məqsəd ölkənin paytaxtı olan Bakı şəhərini yadellilərdən azad etmək idi. Azərbaycan Ordusu quruldu. Türk hərbciləridən və azərbaycanlılardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakını azad etdi. Azərbaycan hökuməti azərbaycanlıların tarixi, siyasi, mədəni, iqtisadi, mənəvi, təbii paytaxtına köçdü.

Osmanlı dövlətinin müharibədən çıxması yeni bir şərait yaratdı. Mondros barışıqından sonra noyabrın 17-də Bakıya müttəfiqlər adından general Tomson başda olmaqla Böyük Britaniya qoşunları gəldi. Azərbaycanın siyasi həyatında yeni bir dövrə qədəm qoyuldu. Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura noyabr ayında Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parlamentini 120 nəfərdən ibarət formalaşdırmağı qərara aldı. Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun 1918-ci il noyabrın 19-da qəbul edildi. Parlamentin tərkibinə əhalinin sayına uyğun olaraq 80 nəfər azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri daxil edilməli idi. Parlament 1918-ci il dekabrın 7-də Tağıyevin qız məktəbində (indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında) Azərbaycan parlamenti açıldı. Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi. Yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali-80; ermənilər-21; ruslar-10; almanlar-1; yəhudilər-1; gürcülər-1; polyaklar-1; Bakı Həmkarlar İttifaqı-3; Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı-2. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən ermənilər və başqaları parlamentin işində iştirak etmədilər. Parlamentin sonuncu iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçirildi. Ümumiyyətlə, parlamentin 155 iclası keçirildi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarıldı. Onlardan 230-u qəbul edildi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, müavinləri Həsən bəy Ağayev və Məmmədyusif Cəfərov idi. Azərbaycan parlamenti milli tolerantlıq baxımından hətta Qərb ölkələri üçün bir model idi. Dini baxımdan da bütün digər dövlətlərə nümunə rolunu oynayırdı.

Dövlət atributları — himn və bayraq qəbul edildi. Xüsusi xidmət orqanları yaradıldı. Sərhəd və gömrük xidməti quruldu. Ordu yaradıldı. Türk dili (Azərbaycan dili) dövlət dili elan edildi. İbtidai və orta məktəblərdə işlərin ana dilində aparılması haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı. Təhsil və xalq maarifi, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin hər yerində müxtəlif səviyyəli məktəblər açıldı. Dərsliklər hazırlanmağa başladı. Xaricdən müəllimlər dəvət edildi. Mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirildi. Teatrlar, kitabxanalar yaradıldı. Ana dilində mətbuat orqanları quruldu. Milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirildi. 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə oxumağa göndərilməsi barədə qərar qəbul edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi yeni yaradılmış dövləti tanımaq idi. Buna görə də yeni hökumət yarandığı vaxtdan etibarən fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. İlk növbədə Avropanın bir sıra ölkələrinə yeni bir dövlətin yaradılması barədə məlumat göndərildi. Hökumət 1918-ci il iyun ayının 4-də Batumda Osmanlı ilə dostluq müqaviləsini bağladı. Xarici siyasətdə ilk addım “Dörtlər İttifaqı” ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Aslan Səfikürdskidən ibarət heyətin göndərilməsi oldu. Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri qurmaqdan ötrü Əlimərdan bəy Topçubaşov səfir kimi İstanbula göndərilmişdi.

Almaniya və müttəfiqləri müharibədə məğlub olduqdan sonra Bakıya gəlmiş ingilis generalı Tomson, erməni, rus milli şuralarının antiazərbaycan fəaliyyətinə baxmayaraq, Bakıda vəziyyətlə tanış olduqdan sonra bildirdi ki, Azərbaycan hökumətinə və onun Baş nazirinə böyük hörmət bəsləyir və yeni koalisiyalı hökumət yaradılana qədər onun hökuməti ölkədə yeganə qanuni hökumət olaraq qalır.

Azərbaycan hökumətinin ilk addımlarından biri dekabrın 28-də qalib ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Paris sülh konfransına göndəriləcək sülh nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirmək oldu. Parlamentin sədri kimi Topçubaşov başda olmaqla nümayəndə heyəti İstanbulda bir sıra ölkələrin nümayəndələri ilə görüşlər keçirdikdən sonra Parisə getdi. Azərbaycan məsələsi ilk dəfə olaraq 1919-cu il mayın 2-də Dörtlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti bir sıra görüşlər keçirdi. Mayın 23-də İngiltərə nümayəndə heyətinin üzvü L. Mallet Topçubaşovla görüşdü. Söhbətdə siyasi, hərbi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı fikir mübadiləsi aparıldı. Topçubaşov mayın 28-də günün birinci yarısı ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü H. Morgentau, günün ikinci yarısında isə prezident V. Vilson ilə görüşdü. ABŞ prezidentinə Azərbaycanın memorandumu təqdim edildi. ABŞ hökuməti Azərbaycanla əməkdaşlıq etmənin faydalı olacağını qeyd etdi.

1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanındı. Bu tanınma tarixi hadisə olub, Azərbaycan xalqının iradəsinə hörmət əlaməti idi. Azərbaycana yardım göstərilməsi barədə qərarlar qəbul edildi. Azərbaycan dövləti beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olmaq üçün ilk addımlar atdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelində bolşevik Rusiyasının istilasına uğradı. Cümhuriyyət daxili deyil, xarici amillər səbəbindən məğlub oldu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu üçün əlverişli beynəlxalq şərait yox idi. Osmanlı dövləti AXC-nin yaradılmasında mühüm xarici amil rolunu oynamışdı. Azərbaycan xalqı monarxiyadan yardım alıb respublika qurmuşdu. Məğlubiyyətə beynəlxalq amillər, Mustafa Kamal paşanın bolşevik lideri Lenin ilə yaxınlaşması mənfi təsir etdi. Kamalçı Türkiyə və bolşevik Rusiyasının Antanta ölkələrinə qarşı mübarizəsi nəticəsində müttəfiqə çevrilmələri regionda geosiyasi vəziyyəti dəyişdirdi. Bu işğalda Bakı nefti amili, strateji maraqlar mühüm rol oynadı. Rusiya bir neçə il əvvəl Bakını itirməklə böyük dövlət statusunu da itirmişdi. Bu mövqeyi bərpa etməkdən ötrü Rusiya yenidən Azərbaycanı işğal etdi.

Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərbaycan sərhədlərini aşaraq daha geniş bir anlam daşıyırdı. Müsəlman dünyasına respublika məfhumunu və məfkurəsini Azərbaycan xalqı gətirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərfinin dan ulduzu oldu. Bu gün Şərqdə müstəmləkəçiliyin və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlarının olmaması eyni zamanda AXC-nin təsiridir. Azərbaycan xalqı müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi. Onların ürəyində ümid çırağı yandırdı. Heç əbəs deyil ki, AXC yaradıldıqdan sonra Sibir sürgünündə azərbaycanlılarla yanaşı zülm çəkən yüzlərlə ərəb, fars, əfqan və başqa xalqların nümayəndələri Azərbaycanın vətəndaşı olmaqdan ötrü İrkutskdakı konsulluğa müraciət etmişdilər.

Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsi bəzi ibrət dərslərini almağa imkan verir. Bundan ötrü ilk növbədə həmin dövrdə buraxılan səhvləri bilmək və onlardan müvafiq nəticələr çıxarmaq gərəkdir. Dövlətin yaradılmasını liberal dəyərlərlə elan etmək olar, amma daxili və xarici təzyiqlərin daim olduğu və olacağı bir şəraitdə liberalizmlə qorumaq mümkün deyildir. Bunun üçün çoxlu amilin məcmusu tələb olunur. Əgər Azərbaycanda parlament deyil, prezident respublikası və möhkəm əl olsaydı, bəlkə də müstəqilliyin ömrü uzun ola bilərdi. Xalq öz dövlətinin mühafizəsinə, güclənməsinə və tərəqqisinə çalışmalıdır. Xalq öz milli dövlətini qorumaqdadır. Onun maraqlarını hər şeydən uca tutmalıdır. Hakimiyyət qanadları arasında sıx birlik olmalıdır.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra siyasi və dövlət xadimlərinin bir qismi xarici ölkələrə mühacirət etməyə məcbur oldu. Bir qismi isə erməni və bolşevik terrorunun qurbanı oldu. 20-30-cu illərdə milli düşüncəli ziyalılar repressiya edildilər. Amma sovet repressiya aparatı istiqlal fikrini məhv edə bilmədi.

70-80-ci illərdə ziyalılar Heydər Əliyevin qayğısı ilə əhatə olundular. Müstəqil dövlət üçün lazım olan təməllər məhz bu illərdə düşünülmüş şəkildə hazırlandı. Nəhayət, milli bayrağımız ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə Naxçıvanda qaldırıldı. Naxçıvan müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin onurğa sütunu oldu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi oldu.

* * *

1998-ci ildə ümummilli lider, Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin qeyd edilməsi barədə sərəncamından sonra bu sahədə xeyli işlər görüldü. Cümhuriyyət dövrü tarixinin sistemli araşdırılmasına başlanılması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Parlament iclaslarının stenoqramları nəşr edildi. Kitab və monoqrafiyalar çapdan çıxdı.

Bu gün ölkəmizdə milli tariximizə, mədəniyyətimizə xüsusi qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizin paytaxtında cümhuriyyət xadimlərimizin şərəfinə abidə ucaldılıb. Onların xatirəsi əbədiləşdirilmiş, adlarına küçə, prospekt və qəsəbələr salınmışdır. Görkəmli xadimlər haqqında sənədli filmlər çəkilmiş, xarici ölkələrdəki məzarları abadlaşdırılmışdır.

Xalq qəzeti.-2016.-25 may.-№112.-S.5.

**Müasir dövlətçilik rəmzlərimizdəki azərbaycançılıq elementlərinin
milli tarixə bağlılığı...**

İradə SARIYEVA

Azərbaycan tarixinin formalaşdığı, dövlətçilik ənənələrimizin pərvəriş tapdığı Gəncə şəhəri zəngin keçmişi ilə şöhrət qazanıb. Müasir dövrümüzdə də Gəncə öz gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Gəncədə və Gəncə ətrafında mövcud olan abidələr, türbələr, məscidlər bir azərbaycançılıq ünvanı kimi məşhurdur. Qədim dövlətçilik ənənəmizin formalaşdığı Gəncə həm də XX əsrin əvvəllərində dövlətimizin ilk paytaxtı olub.

Gəncədə azərbaycançılıq hər zaman öz ucalıq mərtəbəsində dayanıb. Bu şəhərdə 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyətə başlayıb. Gəncə XX yüzillikdə ilk müstəqil dövlətimizin ilk paytaxtı olub. Bu da Gəncənin milli dövlətçilik tariximizdə yerini əziz edir. Gəncəni Azərbaycanda daha məşhur edən və onun əzəmətinə canlandıran möhtəşəm Gəncə xanlığıdır. Tarixçilər bildirir ki, Gəncə adının, toponiminin yaranması haqda yekdil rəy yoxdur. Bu adın doğuluşu haqda müəyyən fərziyyələr mövcuddur. Bəziləri bu toponimi ərəb dilində “Chanza”, gürcü dilində isə “Ganca”, bəziləri isə pəhləvi sözü kimi qəbul edir. Guya onun mənası pəhləvi dilində xəzinə, bar-məhsul anbarıdır. Azərbaycan tarixçilərinin apardığı tədqiqat bütün bu qənaətləri darmadağın edir. Onlar deyir ki, əvvəlki nəticələr elmi cəhətdən əsassızdır. Tarixçilərin fikrinə əsaslanaraq, bu sözün Azərbaycan dilinə uyğun olduğunu qeyd edə bilərik. Digər mənbə isə bu adın Gəncək tayfalarının adı ilə bağlı olduğunu iddia edir. Orta Asiya tarixçiləri yoxlayıb və təsdiq ediblər ki, həqiqətən də Gəncə adını tayfa adından götürüb. Tarixçilər bildirir ki, qədim mədəniyyətin beşiyi, Nizaminin ana yurdu olan Gəncə şəhəri cənub-şərqdə Kiçik Qafqazın ətəyində, Gəncə-Qazax düzənliyində, Gəncə çayının hər iki sahilində yerləşir. Tarixçi alimlərdən birinin dediyinə görə, Gəncə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafında əvəzedilməz rol oynayan qədim karvan yollarının kəsişdiyi bir ərəzidə yerləşdiyi üçün onun tarixi hər kəsə böyük maraq doğurur. Tarixçilər vurğulayır ki, Gəncənin bir şəhər kimi formalaşması haqqında müxtəlif tarixi mülahizələr mövcuddur. Bəzi alimlər şəhərin yaranmasını eramızdan əvvəl, əksəriyyəti isə orta əsrlərin başlanğıcına aid edir. Hətta 1940-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu nəticəyə gəlinib ki, burada eramızdan əvvələ aid yaşayış məskənləri olub. Şəhərin tarixi haqqında danışarkən bu şəhərin sosial-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olduğunu qeyd etmək lazımdır. Gəncənin azərbaycançılığın yaşadığı bir diyar olduğunu deyən tarixçilər hesab edir ki, Gəncə bütün dövrlərdə Gəncəliyini qoruyub saxlaya bilib. Tarixçilərin sözlərinə görə, Gəncənin xanlıq dövrü onun həyatında daha əlamətdar hadisələrin baş verməsinə səbəb olub. Tarixi mənbələrdə yer alan məlumatlara görə, Gəncə xanlığı XVIII əsrin ortalarında, paytaxtı Gəncə şəhəri olmaqla yaranan Azərbaycan xanlıqlarından biridir. Tarixi mənbələrdə yazılır ki, şimali Azərbaycan ərəzində yaranan xanlıqlar arasında Qarabağ və Gəncə xanlıqları özünəməxsus yer tuturdu. Bu xanlıqlar uzun müddət Səfəvi İmperatorluğunun mühüm inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyi ərəzində meydana çıxıb. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. Bunun da nəticəsində Azərbaycan ayrı-ayrı feodal torpaqlarına – xanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin ortalarında belə xanlıqlardan biri də Gəncə xanlığı idi. Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacar 1740-1756-cı illərdə Gəncə xanı oldu. Xanlığın mərkəzi Gəncə şəhəri idi. XVIII əsrin 80-ci illərində hakimiyyətdə olan Cavad xanın (1785-1804) dövründə Gəncə xanlığı xeyli möhkəmləndi. Gəncənin xüsusilə əlverişli mövqedə yerləşdiyini nəzərə alan Rusiya həmin ərəzini ordunun dayağı kimi istifadə edərək Azərbaycanın digər xanlıqlarını da işğal etmək üçün buranı seçdi. Rus ordusunun komandanlığı Gəncəni “İranın şimal əyalətlərinin açarı” adlandırır. General Sisianov yazırdı ki, Gəncə qalası özünün əlverişli coğrafi mövqeyi ilə Azərbaycan ərəzində xüsusi rol oynayır, ona görə də Rusiya üçün onu tutmaq ən önəmli məsələdir. Cavad xana təslim olmağı bir neçə dəfə təklif edən Sisianov hər dəfə rədd cavabı aldı. 1803-cü il noyabrın 20-də general Sisianov Tiflis istiqamətindən Gəncəyə sarı hərəkətə başladı, qoşun dekabr ayında Gəncə qalasına gəlib çatdı. Qalanı almağın çətin olduğunu başa düşən Sisianov müəyyən hazırlıqdan sonra, 3 yanvar 1804-cü ildə, şəhər saat 5-də hücum əmri verdi, ağır döyüşdən sonra ruslar qalanı aldılar. Bu döyüşdə Cavad xan və iki oğlu qəhrəmancasına həlak oldu. Gəncə müharibəsində, yaralıları savayı, iki mindən çox adam həlak oldu, on səkkiz minədən çox adam isə əsir götürüldü. Bu işğaldan sonra Gəncə şəhərinin adı Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərəfinə dəyişdirilərək Yelizavetpol qoyuldu. Sovet dövründə isə bu qəhrəman şəhər Kirovabad adlandırıldı. 1989-cu ildən etibarən isə Gəncənin adı yenidən özünə qaytarılıb. Tarixçilər bildirir ki, o vaxt Gəncə xanlığının

ərazi vahidliyinə Samux, Kürəkbasan, Dağlıq, Şəmkir və Ayrım mahalları daxil olub. Cavad xandan öncə Gəncəyə Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacar, Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacar, Məhəmməd xan Ziyadoğlu-Qacar və Məhəmmədrəhim xan Ziyadoğlu-Qacar xanlıq edib. Gəncə xanlığı dövründə azərbaycançılığın diqqət mərkəzində olduğunu deyən tarixçinin bildirdiyinə görə, bu, Gəncə xanlığının bayrağında da özünü göstərirdi. Tarixçilərin sözlərinə görə, Gəncə xanlığının bayrağı müasir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bayrağına bənzəyib. Alimlər yazır ki, hələ 18-ci əsrdə Gəncə xanlığının bayrağı mövcud olub. Hazırda həmin bayraq Gəncə şəhərinin gerbidir. Gəncə xanlığının bayrağındakı simvollar və onların mənalarına baxsaq görürük ki, məhz 1918-ci ildə qəbul edilən və indi də Azərbaycan Respublikasının bayrağı və gerbində, demək olar ki, eyni mənaları daşıyan analoji simvollar istifadə olunub. Xanlığın bayrağının uzunluğu 127, eni isə 174 sm-dir. Dördkünc qumaş məxsusi toxunan və əl ilə bir-birinə tikilən moruğu və yaşıl rəngli xara parçalarından hazırlanıb. Yuxarı hissənin sol tərəfində üç qızılı rəngli gül dəstəsi, al qırmızı rəngli bir uzunsov dairə, sağ hissəsində isə qızılı rəngli iki uzunsov dairə yerləşdirilib. Qızılı zanbaq gülləri ilə əhatələnən qırmızı dairənin içində ərəb əlifbası ilə zərflə Allah sözü yazılıb. Təbii elementlərdən olan gümbəzlər qırmızı rəngli ay-ulduzla bitir. Ortadan iki hissəyə bölünən çərçivədə ərəbcə “Allah döyüş zamanı döyüşənləri evdə oturanlardan üstün tutur. Allah onlara fərq qoymadan, hamısının Allaha yaxınlaşmasından ötrü dərəcələr bəxş edir və onların günahlarını bağışlayar. Allah mərhəmətlidir, bağışlayandır” sözləri həkk edilib. Mərkəz hissə ara xətləri ilə on qata bölünüb. Bu qatlarda qızılı saplarla ərəbcə aşağıdakı yazı beş dəfə təkrarlanıb: “Allahdan başqa ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir”. Gəncə xanlığının bayrağı bir dənə olub, o bütün xanlıqların simvolu kimi öz əzəmətinə qoruyub saxlayıb. Gəncə xanlığının bayrağında olan simvollar və mənaların açılmasına gəlincə, tarixçilər bildirir ki, rəmzlər türkçülüklə, islamçılıqla yaxından əlaqəlidir. Tarixçilərin sözlərinə görə, günəş əbədi həyatı, ay əbədi azadlığı, 8 guşəli ulduz türkçülüğü, palıd yarpağı möhtəşəmliyi, uzunömürlülük və müdrikliyi, yaşıl rəng isə islamı təmsil edir. Eyni simvollar həm bayrağımızda, həm də gerbimizdə öz əksini tapmaqdadır, özü də eyni mənalarda. Tarixi ardıcılığa fikir versək görürük ki, bizdə bayraq, gerb kimi simvolların hazırlanması ənənəyə söykənir. Bu da azərbaycançılığın uzaq-uzaq mənzillər dəf edərək xanlıqlarımızın da taleyində mühüm rol oynadığını göstərir. Tarixçilərdən birinin Gəncə xanlığının bayrağı ilə bağlı maraqlı fikri var: “Bəziləri deyir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasından miras qalan, müasir, müstəqil Azərbaycanın Dövlət Bayrağı ideyası haradan qaynaqlanıb? Burada Gəncə xanlığının bayraq elementlərindən istifadə edilib”.

Gəncə xanlığının bayrağı Gəncə Dövlət Muzeyində mühafizə edilir. Cavad xanın qəhrəmanlıq göstərdiyi Gəncədə onun məqbərəsinin ucaldığını bildirən tarixçilər bildirir ki, bu abidə dahi şəxsiyyətin halal haqqıdır. Tədqiqatçılar bildirir ki, Gəncədəki Cümə Məscidinin həyatında ucaldılan bu möhtəşəm məqbərə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə tikilib. 2005-ci il yanvar ayının 17-də məqbərənin açılış mərasimi oldu. Azərbaycan xalqının igid oğlu gəncəli Cavad xan 1804-cü il yanvar ayının 3-dən 4-nə keçən gecə Çar Rusiyasının işğalçı ordusunun generalı Sisianova qarşı Gəncənin xilas yolunda qəhrəmancasına həlak olaraq şəhidlik zirvəsinə ucalıb. Cavad xanla bərabər oğlu Hüseynqulu ağa da qəhrəmancasına həlak olub. Cavad xanın arvadı Bəyim xanım da düşməne əylməyib, onun qarşısında vüqarını sındırmayıb. Cavad xan Ziyadoğlu 1785-ci ildən 1804-cü ilin yanvarın 3-dək Gəncəyə ədalətlə xanlıq edib. Ziyadoğlular Azərbaycanda çox nüfuzlu 9 Qızılbaş tayfalarından olan Qacarların bir qoludur. IX-X əsrlərdən Azərbaycanda hakimiyyəti güclənən Ziyadoğlular 400 ilə qədər Gəncə bəylərbəyliyi idarə ediblər. Cavad xanın hakimiyyəti dövründə xanlığın ərazisi genişləndirilib. O müstəqil siyasət yeridib, xanlığın özünün şəhərdə zərxbanası, bayrağı olub. O, Sisianovun hədə ilə dolu məktublarına rədd cavabı verərək ona “yalnız mən öləndən sonra Gəncəni ala bilərsən” deyib. Cavad xanın bayrağının üstündə olan emblem onun ruhuna hörmət, xalqımızın qəhrəmanlığının, əyilməzliyinin rəmzi kimi Gəncə şəhərinin emblemi kimi qəbul edilib. Tarixçilərin sözlərinə görə, Gəncə xanı Cavad xan haqqında “Azərbaycanfilm” Kinostudiyasında çəkilən “Cavad xan” filmi bu böyük şəxsiyyətin ruhuna böyük ehtiramın nəticəsidir. Tarixçilər bildirir ki, Gəncə yaxınlığında Cavad xanın heykəlinin ucaldılması da planlaşdırılır. Yalnız Gəncənin deyil, bütün Azərbaycanın fəxri olan Cavad xanın öz qanı ilə suvardığı Vətən torpağında heykəlinin qoyulması bir azərbaycançılıq abidəsi kimi daim ziyarət yeri olacaq. Cavad xan Azərbaycanın bütövlüyünü istəyirdi. Onun arzusu bütün xanlıqları birləşdirərək müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq idi. Odur ki, bütün xanları danışığa, ortaqlığa gəlməyə dəvət edirdi. Amma onun arzusu o dövrdə yerinə yetmədi. Şükür Allaha ki, Cavad xanın istəyi bu gün reallaşmışdır. Azərbaycan dövləti müstəqildir. Cavad xanın öz bayrağı vardı və bütün zəfərləri o bayrağın kölgəsində qazanırdı. Cavad xanın şəhid olmasının üstündən əsrlər keçib, amma xalqımız onun qəhrəmanlığını yaddan çıxarmayıb. Sağ olsun Azərbaycan dövləti ki, Vətənin azadlığı, bütövlüyü uğrunda mübarizə aparıb şəhid olan

şəxsiyyətləri, insanları heç zaman unutmur. Cavad xan azərbaycançılığa xidmət edən dövlət xadimi olub. Belə olmasaydı, onun bayrağında azərbaycançılıq simvolları olmazdı.

Azərbaycanın qədim azərbaycançılıq məkanlarından olan ulu Gəncə şəhərinin dövlətçilik simvolları müasir dövlətçilik atributlarımızda öz davamını tapır. Əlbəttə, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin ilk beşiyi olan Gəncə hər zaman azərbaycançılıq mərkəzi, bu ideyanın ilhamvericisi kimi tanınır.

Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyilə çap olunur.

Bakı xəbər.-2016.-15 aprel.-№66.-S.15.

**NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİNDƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI...**

İradə SARIYEVA

Azərbaycan dövlətçilik tarixində elə şəxsiyyətlər var ki, onlarla bizi böyük zaman ayırmır. O şəxsiyyətlərin mənəvi irsi, Azərbaycan dövlətçiliyi naminə verdikləri mücadilə tarixi mənbələrdə yer alır. Dövlətçiliyimiz, milli məfkurə, milli birlik hisslərinin formalaşmasında dövlət xadimlərimizin önəmli rolu var.

Onlardan barəsində hər zaman sayğı ilə söhbət açılan, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin liderlərindən biri olan Nəsim bəy Yusifbəylinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bəllidir ki, Nəsim bəy Yusifbəylinin azərbaycançılığın inkişafında xüsusi rolu var.

O elə parlaq şəxsiyyətdir ki, onun haqqında nə qədər danışsan azdır. N.Yusifbəyli orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında başa vurduqdan sonra 1902-ci ildə Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub və birinci rus inqilabı ərəfəsində siyasi fəaliyyətə başlayıb.

Tələbə Nəsimin ictimai-siyasi fəaliyyəti onun sonda böyük dövlət xadimi olması ilə nəticələndi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin liderlərindən biri Nəsim bəy Yusifbəyli azərbaycançılığın inkişafında xidməti olan milli ziyalı və xadimlərimizdən biridir.

Tədqiqatçı Mövsüm Əliyev N.Yusifbəylinin ömür yolu haqqında belə yazır: "...O, universitetdə azərbaycanlı tələbələr tərəfindən yaradılan Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatının başçılarından biri idi. Bu təşkilatın rəhbərlərinin 1904-cü ildə çəkilmiş fotosəklində biz Nəriman Nərimanov, Xosrov bəy Sultanov, Şahmalıyev qardaşları və başqa şəxslərlə yanaşı, N.Yusifbəyli də görürük. Tələbələrin inqilabi mübarizəsindən qorxuya düşən çar hökuməti 1907-ci ildə Odessa Universitetini müvəqqəti bağladıqdan sonra N.Yusifbəyli Krımın Bağçasaray şəhərinə köçmüş və orada görkəmli siyasi və ictimai xadim İsmayıl bəy Qasıralının redaktor olduğu "Tərcüman" qəzetində məqalələrlə çıxış etməyə başlayıb. O, İsmayıl bəyin qızı Şəfiqə Sultan xanım Qasıralı ilə ailə həyatı qurub və bir müddət bu şəhərdə yaşayıb. N.Yusifbəyli həmin illərdə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərini Bağçasarayda tamaşaya qoyub, özü də əsas rollarda çıxış edib. "Tərcüman" qəzetinin 13 yanvar 1907-ci il tarixli nömrəsində Bağçasaray şəhər teatr həvəskarları tərəfindən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" faciəsinin tamaşaya qoyulduğu Nəcəf bəy rolunu Nəsim bəyin oynadığı xəbər verilir. Həmin qəzetdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, N.Yusifbəyli o illərdə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" və Hüseyn Əfəndi Qayıbovun "Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsarına məcmuədir" adlı əsərlərinin Bağçasaray şəhərində çap olunması üçün çox çalışıb. Lakin naməlum səbəblər üzündən bu məsələ baş tutmayıb. Ümumiyyətlə, Nəsim bəy XX əsr Azərbaycan-Krım ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsasını qoyanlardan biridir".

Aybəniz Kəngərli N.Yusifbəylinin İsmayıl bəy Qasıralı ilə əlaqəsindən bəhs edərək yazır: "Güman etmək olar ki, Nəsim bəyi də İsmayıl bəy Qasıralı ailəsi ilə Nəriman Nərimanov tanış edib. Universitetdəki siyasi fəallıq hökuməti qorxuya salmış, bir müddət hökumət Odessa Universitetini müvəqqəti bağlamalı olub. Sonra Nəsim bəy təhsilini Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində davam etdirmək istəsə də, universiteti yarımçıq atmalı olub.

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Vahid Ömərov yazır ki, N.Yusifbəyli 1907-ci ilin sonlarına doğru Bağçasaraya gəlmiş, "Tərcüman" qəzeti ilə əməkdaşlıq etməyə başlayıb. Bu tarixdən etibarən N.Yusifbəylinin adını tez-tez "Tərcüman" qəzeti səhifələrində görürük. Burada N.Yusifbəyli İsmayıl bəy Qasıralının böyük qızı Şəfiqə xanımla evlənib, bu nikahdan iki uşaqları olub. Qızı Zöhrə xanım İsmayıl bəy Qasıralının dünyadan vaxtsız keçmiş sevimli xanımının adını daşıyırdı və bu günə qədər İstanbulda "Zöhrə Göygöl" adı ilə yaşamaqdadır. Çox güman ki, o, atasının xatirəsinə bu soyadı qullanıb. N.Yusifbəylinin evlilik həyatı da İsmayıl bəy Qasıralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik!" çalışmaları kimi talesiz bir sonluğa düşər olmuşdu, 1909-cu ildə o, Şəfiqə xanımdan ayrılmış, sonralar başqa bir qadınla evlənmişsə də, ömrünün sonuna qədər uşaqlarına qayğı göstərmiş, hətta bu ayrılma belə onun İsmayıl bəylə münasibətlərinin pozulmasına səbəb ola bilməmişdi. İsmayıl bəy Qasıralı 1914-cü ildə dünyasını dəyişdikdə onun məzarı başında çəkilmiş tarixi bir foto dediklərimizin canlı, əyani təsdiqidir. Yenicə torpağa tapşırılmış İsmayıl bəy Qasıralının məzarı başında iki nəfər dizi üstə dayanıb: onlardan biri İsmayıl bəy Qasıralının oğlu, bir müddət "Tərcüman" qəzetini redaktə etmiş Rifət bəy, ikincisi isə Nəsim bəy Yusifbəylidir. Təkcə bu şəkil, hətta qızı ilə ayrıldıqdan sonra da, N.Yusifbəylinin İsmayıl bəyə münasibətinin, ehtiramının dərəcəsini anlamağa imkan verir. İ.Qasıralının yaxın silahdaşı Həsən Səbri

Ayvazov İsmayıl bəyin son saatlarında onun yatağı yanında bulunan doğmalar sırasında N.Yusifbəylinin də olduğunu, İ.Qaspiralının vəsiyyətlərini həm də ona xitabən söylədiyini bildirir”.

Tədqiqatçı yazır ki, N.Yusifbəyli bir müddət İstanbula siyasi mühacirət edib, orada “Türk dərənəyi” adlı türkçü cəmiyyətin qurucularından olub. Sonra 1909-cu ildə Gəncəyə qayıdıb orada ruhani mədrəsəsində müəllimlik edib. V.Ömərov qeyd edir ki, N.Yusifbəyli sonralar Azərbaycan türklərinin tanınmış liderlərindən biri kimi məşhurlaşmış, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradıcılarından olub: “Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi ilk üç kabinetdə maarif naziri, daha sonrakı iki kabinetdə isə baş nazir, eyni zamanda, daxili işlər naziri olub. Bundan əvvəl 1917-ci ildə Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparan “Türk ətəmi mərkəziyyət partiyası”nı yaradıb. Bu faktı təsdiq edən Mövsüm Əliyev daha sonra yazıb: “Yoxsulluq üzündən N.Yusifbəyli ali məktəbi dördüncü kursdan atıb. Çar hökuməti orqanlarının təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün 1908-ci ildə bir müddət İstanbula yaşayan Nəsim bəy “Türk dərənəyi” adlı cəmiyyətin banilərindən biri olub. Lakin sultan istibdadının rus çarizmi qədər qəddar olduğunu görən N.Yusifbəyli 1909-cu ildə Türkiyədən Gəncəyə qayıdıb. 1911-ci ildə Azərbaycan ziyalıları M.F.Axundovun anadan olmasının 100 illiyini geniş qeyd etmək üçün təşəbbüs göstərdilər. N.Yusifbəyli də onların arasında idi. Onun 1911-ci il mayın 20-də “Tərcüman” qəzetində çap etdirdiyi məqalə bu yubileyə həsr olunub. “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalını o illərdə müdafiə edən ziyalılardan biri də N.Yusifbəyli idi. Onun 1909-cu il sentyabrın 4-də “Tərcüman” (36-cı sayı) qəzetində dərc edilmiş “Mətbuat” adlı məqaləsində Rusiyada çıxan müsəlman satirik jurnallarından bəhs olunur və “Molla Nəsrəddin”ə xüsusi qiymət verilir. Həmin qəzetin 40-cı nömrəsində çıxmış məqaləsində isə tatar jurnalı “Yulduz”un redaktoru ilə polemika aparan müəllif “Molla Nəsrəddin”ə hücumların haqsız olduğunu bildirirdi. O illərdə Gəncədə mövcud olan “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin, “Müsəlmanlar içində maarifi yayan cəmiyyət”in və “Aktyorlar cəmiyyəti”nin fəaliyyətində N.Yusifbəyli yaxından iştirak edib. O, “Azərbaycan ətəbiyyatı tarixi” əsərini də həmin dövrdə yazıb başa çatdırıb. Əlyazmanın sonrakı taleyi bilinmir. Bu əlyazmanın araşdırılıb üzə çıxarılması ətəbiyyatşünasların borcudur”.

Alimin yazdığına görə, 1917-ci ildə Rusiyada fevral-burjua inqilabı baş verdi. O qeyd edir ki, həmin ilin mart ayında N.Yusifbəylinin rəhbərliyi altında yaradılmış “Türk ətəmi-mərkəziyyət partiyası” Gəncədə fəaliyyətə başladı: “Bu partiya Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq və onun tərkibində Azərbaycana muxtariyyət vermək uğrunda mübarizə aparırdı. Yeni partiya xalqı öz proqramı ilə tanış etmək üçün şəhərin Şah Abbas məscidinin həyətidə böyük mitinq təşkil etmişdi. Bu mitinq “Yaşasın demokratik respublika!”, “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!”, “Yaşasın türk ətəmi-mərkəziyyət partiyası!” şüarları altında keçirilmişdi. (“Baku”, qəzeti, 12 aprel 1917, 80-ci sayı). Həmin ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz müsəlmanlarının qurultayındakı çıxışında N.Yusifbəyli Rusiyanın tərkibində Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qəti şəkildə tələb edib. May ayında isə o, Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayının iştirakçısı olmuş, “Müsəlman demokratik müsəvat partiyası” ilə N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi “Türk ətəmi-mərkəziyyət partiyası” birləşib. Partiyanın Gəncə şöbəsinə N.Yusifbəyli rəhbərlik edirdi. Həmin il oktyabrın 26-dan 31-dək Bakıda davam edən birinci partiya qurultayında N.Yusifbəyli yaxından iştirak edib. Bu qurultaydan sonra “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında hərəkət başlanıb. N.Yusifbəyli Zaqafqaziya Seyminin üzvü, 1918-ci il aprelin 26-da yaranmış müstəqil Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin maarif naziri idi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu. N.Yusifbəyli bitərəf F.İ.Xoyskinin (1875-1920) baş nazir olduğu birinci kabinetdə xalq maarifi naziri vəzifəsini icra edib. O, Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci və üçüncü kabinetlərdə də həmin vəzifədə işləyib. 1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri təyin olunan N.Yusifbəyli bu vəzifəni 1920-ci il aprelin 1-nə kimi icra edib. Həmin illərdə sinfi ziddiyyətlərin qalmasına baxmayaraq, N.Yusifbəylinin baş nazir olduğu vaxt həyata keçirilmiş bir sıra tədbirlər müsbət xarakter daşıyırdı. Öz dövrünün görkəmli siyasi-ictimai xadimi olmuş, mürəkkəb və ziddiyyətli bir həyat yolu keçmiş N.Yusifbəyli 1920-ci il mayın əvvəllərində Azərbaycanın Kürdəmir qəzasında Yevlaxın Qorxunlu kəndindən olan quldur Əşrəfin yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirilib”.

Bir sıra tədqiqatçılar, cumhuriyyət tədqiqatçıları N.Yusifbəyli Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda şəhid adlandırırlar. Bəli, Nəsim bəy xalq, dövlətçilik, azərbaycançılıq yolunda şəhid olub. Bütün fəaliyyəti boyu azərbaycançılığa, dövlətçiliyimizə, milli birliyə xidmət edib. Bu gün Bakıda N.Yusifbəylinin adına küçə var, yubileyləri keçirilib, barəsində kitablar nəşr edilib, saysız məqalələr yazılıb. Milli dövlətçilik ənənəsinə sadıq qalan, azərbaycançılığın bayraqdarlarından olan N.Yusifbəylinin xatirəsi unudulmazdır. Dövlətçilikdən, milli birlikdən, azərbaycançılıqdan danışanda millət, dövlət yolunda canını qurban verən şəhidimiz N.Yusifbəyli də xatırlanır.

Bakı xəbər.-2016.-8/9 mart.-№44.-S.15.

Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyilə çap olunur.

İSTİQLAL MÜCAHİDİNİN ƏDƏBİ İRSİ

Abid TAHİRLİ,
filologiya elmləri doktoru

Son 30 ilə yaxındır ki, Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığı müxtəlif aspekt və istiqamətlərdən araşdırılmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 noyabr tarixli “Ceyhun Hacıbəylinin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncamından sonra görkəmli yazarın həyat və yaradıcılıq yoluna maraq daha da artmış və onun irsi müasir tələblər baxımından dərinlən tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığını iki mərhələyə – mühacirətəqədərki və mühacirətdənsəonrakı dövrə bölərək tədqiqi məqsədmüvafiqdir. Ədibin yaradıcılığının birinci mərhələsi – 1905-ci ildən başlanan ilk qələm sınaqlarından 1919-cu ilədək olan mühacirətəqədərki dövrü əhatə edir. O, ilk bədii əsərlərini – kiçikhəcmli felyetonlarını, “Pristav ağa”, “Zaqafqaziya” kəndlisinin həyatından”, “Barışmaz ata”, “Nümunəvi sübut” və s. kimi hekayələrini, eləcə də ayrı-ayrı hekayələrdən ibarət “Hacı Kərim” povestini “Proqres”, “Baku”, “Kaspi” qəzetlərində dərc etdirmişdir. Həmin əsərlərin qəhrəmanları müxtəlif əsrlərdə yaşasalar da, müxtəlif millətləri və fərqli sosial təbəqələri təmsil etsələr də, onları birləşdirən ortaq və ümumi cəhətlər çoxdur. Bir tərəfdən cəhalətin, ətəletin, biganəliyin, fanatizmin, mədəni geriliyin, elmə, təhsilə, tərəqqiyə xor münasibətin, digər tərəfdən çar üsuli-idarəsinin mənfur milli siyasətinin tənqidi Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətəqədərki bədii əsərlərinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir.

“Pristav ağa” görkəmli qələm ustasının hekayələri arasında bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əsər “Proqres” qəzetinin 1907-ci il 6 və 7-ci nömrələrində “Dağıstani” imzası ilə çap olunmuşdur. Ən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkar, opera sənətimizin banisi, istedadlı yazıçı-publisist, Ceyhun Hacıbəylinin böyük qardaşı Üzeyir Hacıbəyli də eyni adlı satirik hekayə yazmışdır (“İrşad” qəzeti, 1905-ci il, № 6). Hər iki əsərin mövzusu eyni hadisədən götürülmüşdür: pristavın kəndə səfərindən və onun sakinlərlə rəftarından. Odur ki, əsərlərdə oxşar cəhətlər çoxdur. Bununla belə, C.Hacıbəylinin qardaşından iki il sonra qələmə aldığı “Pristav ağa”-sı əvvəlkindən xeyli fərqlənir.

Hekayədə Ceyhun bəyin məqsədi bir tərəfdən çar məmurlarının Azərbaycan kəndlisi ilə vəhşicəsinə rəftarını, onun qaniçən, quldur simasını göstərmək, digər tərəfdən müsəlman kəndlilinin hüquqsuzluğunu, avamlığını, zəlif vəziyyətini, hər cür zülmə dözümlüyünü tənqid etməkdir. Əsər sərt realist bir qələmlə, sarkastik bir ifşa pafosu ilə yazılmışdır. Faktlara söykənməsi, həyatda olmuş bir hadisəni nəql etməsi müəllifi ara-sıra publisistik müdaxilələrə vadar edir.

XX əsr ədəbiyyatımızda rus hakimiyyətinə, onun məmurlarına qarşı bu cür sərt tənqidi münasibət bəsləyən ikinci bir əsər tanıyıraq desək, yəqin ki, səhv etmərik. Biz əvvəllər də yazıçı və dramaturqlarımızın əsərlərində rus məmurlarının, hakimlərinin surətlərinə rast gəlmişik. Lakin həmin surətlər C.Hacıbəylinin “Pristav ağa”-sından xeyli dərəcədə fərqlənir. M.F.Axundzadənin komediyalarında rus çinovniklərini, adətən, asayış, qayda-qanun yaratmağa çalışan, adamları oğurluq və quldurluqdan çəkindirən hökumət nümayəndələri kimi görürük. Sonralar N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində, digər molla-nəsrəddinçilərin felyetonlarında rus məmurları rüşvətxor, süründürməçi və s. sifətlərdə təsvir olunur. Lakin ədəbiyyatımızda müəllifin birbaşa olaraq rus hakimiyyəti nümayəndəsini əsərin əsas qəhrəmanı kimi götürərək ifşa və tənqid hədəfinə çevirməsini, onu hətta quldur və qatil obrazında təqdim etməsini biz ilk dəfə məhz C.Hacıbəylinin “Pristav ağa” hekayəsində görürük.

Ceyhun Hacıbəylinin satirik hekayələrindən “Zaqafqaziya kəndlisinin həyatından” adlı əsəri həm ideya-məzmun, həm də bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Hekayənin mövzusu, əsərin adından da göründüyü kimi, bir Zaqafqaziya kəndlisinin həyatından bəhs edir. Lakin bu kəndli-qaçaq Zeynal ümumiyyətlə Azərbaycan kəndlilərini yox, müəyyən ictimai-siyasi, tarixi, yaxud şəxsi səbəblər üzündən qaçaqçılıqla məşğul olmağa məcbur fərdlərin təmsilidir.

Ədibin “Barışmaz ata”, “Müdrək hakim”, “Nümunəvi sübut” hekayələrinin mövzusu isə populyar Şərq motivlərindən götürülmüşdür. Yazıcının bu əfsanələrə müraciəti təsadüfi deyil. Qədim Şərq didaktik rəvayətlərində təlqin edilənlər dövrün aktual və əhəmiyyətli problemlərindəndir. Hekayələr üçün xarakterik olan yığcam kompozisiya, sadə süjet xətti, dinamizm, kəskin və canlı dialoqlar müəllif ideyasının daha qabarıq üzə çıxarılmasına zəmin yaratmışdır. Ceyhun Hacıbəyli bu hekayələri ilə insanları ədalətə, humanizmə, ata-anaya məhəbbətə, rəhmli, səxavətli olmağa, eyni zamanda ədavətə, yalana, kin-küdurətə, haqsızlığa son qoymağa səsləyir.

“Hacı Kərim” povestini müəllif 1909-1910-cu illərdə qələmə almış, əvvəlcə hissə-hissə “Kaspi”də dərc etdirmiş, 1911-ci ildə rus, 1917-ci ildə 6 hekayədən ibarət kitab şəklində Azərbaycan dilində nəşr etdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, C.Hacıbəyli sonralar da bu mövzuya qayıtmış, həmin silsilədən olan daha bir neçə hekayə yazmışdır. “Əziz müəllimim Həsən bəy Məlikovun həyat yoldaşı Hənifə xanımın xatirəsinə” cümləsi ilə başlayan kitabın yalnız fotoplyonka variantı M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxanada saxlanılmışdır. Biz 1995-ci ildə hekayələri fotoplyonkadan köçürərək kitabı təkrar nəşr etdirmişik. Əsər kompozisiya baxımından maraqlıdır. Hər biri 6 hekayədən ibarət povest eyni zamanda vahid süjet xəttinə, ideya və məzmunla malikdir. “Hacı Kərimin səhəri”, “Zəruri şəhər”, “Hacı Kərim işdə”, “Hacı Kərim qonaqlıqda”, “Hacı Kərimin romanı”, “Hacı Kərimin səfərə hazırlığı” adlı hekayələrdən ibarət əsərin ideyası cəhalətin, qadın hüquqsuzluğunun, təhsilə laqeyd münasibətin, yalançı möminliyin, xəsisliyin... amansız tənqidi, eyni zamanda maarifə, mədəniyyətə yiyələnməyin vacibliyinin təbliğidir.

Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətəqədərki yaradıcılığında publisistika da mühüm yer tutur. Mövzu baxımından onun mühacirətəqədərki publisistik məqalələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- ədəbiyyat, mədəniyyət, teatr, maarif və mətbuatın problemləri;
- xeyriyyəçilik məsələləri;
- Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında parlaq iz qoymuş şəxsiyyətlərə həsr olunmuş materiallar;
- dini dəyərlərlə bağlı, eyni zamanda fanatizmin ifşası ilə bağlı qələmə alınan yazılar;
- erməni məkrini, hiyləsini və vəhşiliyini ifşa edən məqalələr.

Dini görüşləri ilə bağlı “Quranın tərcüməsinə dair”, “Müsəlman ruhanilərinin səlahiyyəti haqqında”, “Avropalıların islam haqqında”, “Aşura haqqında”, “Ramazan başladı”, “Bir daha ruhani seminariyası barədə”, “Ruhani idarəsində islahatlar haqqında”, “İslamın biliciləri”, “Müfti barədə məsələ haqqında”, “Qurban bayramı” və s., ailə-məişət, maarif, teatr, mədəniyyət, təhsil problemlərinə həsr olunmuş “Etinasızlığımız”, “Ev tərbiyəsi haqqında bəzi qeydlər”, “Zülmət və işıq”, “Müəllimlərin təqdimatı”, “Qan düşmənciliyi”, “Aktyora kömək edin”, “Cəmiyyətin artistə ehtiramı”, “Müsəlman teatr mövsümü”, “Kömək lazımdır”, “Bizdə cəmiyyət varmı?”, “Şəhər ibtidai məktəbinin müəllimləri haqqında”, “Nuxada gimnaziya”, “Qadın təhsilinin ehtiyacları” və s., Qars qaçqınları və xeyriyyəçiliklə bağlı “Qadın qaçqınların məsələsi haqqında”, “Böyük ehtiyac”, “Unutmayın”, “Qardaş köməyi”, “Yetimləri yada salın”, “Nəhayət, nə vaxt?”, “Dəri məsələsi” və sair kimi onlarca məqalədə qaldırılan məsələlər bir çox cəhətdən bu gün də aktualdır, əhəmiyyətlidir. Ceyhun Hacıbəylinin H.Zərdabi, İ.Qasıralı, Azərbaycanın qadın aşiq-şairləri, Hüseyn Ərəblinski, Həşim bəy Vəzirov, Hüseyn əfəndi Qayıbov barədə yazdıqları, eləcə də Azərbaycan mətbuat tarixi ilə araşdırmaları da olduqca maraqlı və faydalıdır.

Ədəbin mühacirətdənsonrakı həyatı, fəaliyyəti maraqlı, zəngin, şərəfli, yaradıcılığı da məhsuldar olmuşdur. Onun həyatının bu hissəsini bir cümlə ilə ifadə etmək mümkündür: Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə. Bu mübarizə 1919-cu ildən başlamış 1962-ci ilədək – vəfatına qədər fasiləsiz davam etmişdir.

Sovet rejimi Ceyhun Hacıbəylinin əlindən hər şeyi almışdı. Qurucularından biri olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, doğma “Azərbaycan” qəzetini, Vətəninə, əzizlərini, həmvətənlərini... Ceyhun bəy qürbətdə – Parisdə mühacir həyatı yaşayırdı, sovet hökumətinin ondan alması heç nəyi qalmamışdı, canından başqa (hərçənd ki, sovet kəşfiyyat orqanları səsini çıxaran mühacirlərin canını da alır, onları qətlə yetirirdi). O, azad idi, ən azından azad ölkədə yaşayırdı.

İstiqlal mücahidi mühacirətdə bütün qəlbi və qələmi ilə sovet-şər imperiyasına qarşı döyüşürdü: qəzet, jurnal nəşr edir, Fransa mətbuatı ilə sıx əlaqə saxlayır, “Azadlıq” radiostansiyasının yaradılmasında və fəaliyyətində yardımçı olur, Münhendə SSRİ-ni öyrənən institutla, eləcə də Sovet İttifaqına qarşı soyuq müharibənin mühacirlər arasında təşkilatçısı olan Amerika Komitəsi ilə əməkdaşlıq edirdi.

Ceyhun Hacıbəyli eyni zamanda bədii əsərləri ilə də imperiyaya, onun ideologiyasına, Stalin rejiminə qarşı amansız mücadilə aparırdı. Yazıcının fransız dilində qələmə aldığı “Nejdanovun işi” adlı hekayəsi bu qəbildəndir. Bəri başdan deyək ki, əsər həm ideya, həm mövzu, həm də kompozisiya baxımından rus dissident ədəbiyyatı nümunələrindən heç də az təsir bağışlamır. Digər tərəfdən isə, bu hekayənin təxminən ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarında yazıldığını nəzərə alsaq, o zaman V.Aksyonov, A.Belinkov, L.Borodin, İ.Brodski, V.Voynoviç, A.Qalıç, A.Sinyavski... kimi məşhur rus dissident yazıçılarının yaratdığı ədəbi nümunələrin pioni, qaranquşu da hesab etmək olar...

Nasirin fransız dilində yazdığı “Müəzzinin lənəti” adlı irihəcmli hekayəsi sovet rejiminin din siyasəti və onun kəskin tənqidi baxımdan diqqəti çəkir. Hekayənin mövzusu Azərbaycanda sovet

hakimiyyətinin qurulmasının ilk dövrlərinə təsadüf etsə də, əsərin XX əsrin 50-ci illərində qələmə alındığı qənaətinə uyğun və bunun üçün bir sıra əsaslar var. 20-30-cu illər Ceyhun bəyin xaricdə yenidən məskunlaşaraq bir tərəfdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması, Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə qızğın təbliğ edilməsi istiqamətində fəallıq göstərdiyi, digər tərəfdən də ailə-məişət problemləri, maddi sıxıntılarla üz-üzə qaldığı dövrüdür. Həmin dövr yaradıcılığında Ceyhun bəyin bu səpkili nə bədii, nə də publisistik yazılarına təsadüf edilir. İkinci Dünya müharibəsi dövrü sovet, o cümlədən Azərbaycan mühacirlərinin durğunluq, fəaliyyətsizlik dövrü kimi xarakterizə edilir. Deyilənlər “Müəzzinin lənəti” əsərinin 50-ci illərin ortalarında – soyuq müharibənin alovlandığı illərdə qələmə alındığını deməyə ciddi əsas verir. Mübalighəsiz demək olar ki, həm mövzu, həm ideya, həm də sənətkarlıq baxımından bu hekayə nəinki Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığında, eləcə də ümumən Azərbaycan, o cümlədən mühacirət nəsrində bənzərsiz bir əsərdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərindən bəhs edən çox sayda müxtəlif janrlarda qələmə alınmış bədii nümunələr mövcuddur. Köhnəliklə yeniliyin, “ələmlə nəşə”nin mübarizəsi, dindarlarla allahsızların qarşıdurması, məscidlərin bağlanması, mollaların, din xalimlərinin əzablı günləri, gənclərin, komsomolçuların yeni şüar və çağırışlardan eyforiyaya qapılması, qadınların hüquq bərabərliyi uğrunda mücadiləsi sovet yazıçılarının qələmə aldığı əsərlərdə dövrün ruhuna və tələbinə uyğun bədii əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə bir qayda olaraq “yeni həyat” qurucuları, dövrün qəhrəmanları tərənnüm olunur, “köhnələr”in süqutu təsvir edilirdi. “Müəzzinin lənəti” hekayəsi “qırmızı kafirlər”in müəzzinlə mübarizəsindən bəhs edir. Əslində, problem daha dərin, mürəkkəb və qəlizdir. Məsələ burasındadır ki, bolşevik hakimiyyəti, sovet ideologiyası ata müəzzinlə ateist övladı üz-üzə qoymuşdur. Məzmunu real həyatdan – Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruculuğunun ilk illərində bir kənddə baş verən hadisədən – ildırımın vurmasındanmı, yoxsa allahsızların fitnəkar əməlinənmə, hörgüsü partlayan məscid minarəsinə son dəfə can atan müəzzinin oğlu ilə birlikdə uçuşunun altında qalıb faciəli şəkildə həlak olmasından götürülmüşdür. Yazıcının epizodik obrazlar da daxil olmaqla, hekayədə təqdim etdiyi bütün tiplər orijinaldır, maraq doğurur, təsirlidir, düşündürür.

C.Hacıbəyli mühacirətdə də sevimli qəhrəmanını – Hacı Kərimi unutmamış, həmin hekayələrin bir neçəsini fransız dilinə tərcümə etmiş və “Baş tutmayan ziyarət” adlı daha bir irihəcmli hekayəni fransız dilində qələmə almışdır.

Ədəbin müxtəlif dillərdə (Azərbaycan, rus, fransız) yaratdığı obrazlar qalereyası müxtəlif dövrləri, ayrı-ayrı coğrafi məkanları, fərqli millət və sosial təbəqələri təmsil edir. Mövzu, obrazlar, mühit, eləcə də yazıcının dili, əsərlərin janrı dəyişsə də, yazıcının təlqin və təqdim etdiyi ideya qalır: fərdin, cəmiyyətin, millətin, dövlətin ən böyük sərvəti azadlıqdır, ədalətdir, insan haqlarıdır. Ceyhun bəy xırda ailə-məişət problemlərindən, qadın hüquqları və azadlıqlarından yazanda da, rejim və ideologiya mövzusunda bəhs edəndə də öz ideyasına sadıqdır.

Bu baxımdan C.Hacıbəylinin “Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı” adlı irihəcmli hekayəsi də istisna təşkil etmir. Əsər Azərbaycan və rus dillərində Münhendə nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalında dərc edilmişdir (№ 3, 4, 5, 1952; № 6-7, 9, 10, 14, 1953). Hekayənin ilk hissəsinin verildiyi 3-cü nömrədəki redaksiya yazısı diqqəti çəkir. Orada deyilir: “Ceyhun Hacıbəylinin bu yaxınlarda fransızca mühüm bir əsəri çıxacaqdır: “Proces dont on ne peut pas parler”. Azərbaycan türkcəsində əsərin adı belə səslənir: “Səssiz-küysüz məhkəmələr”. Doğrudan da, dünya ictimai fikrini cəlb etmiş “gurultulu” Moskva məhkəmələrinə nisbətən milli cümhuriyyətlərdə qurulan məhkəmələr “səssiz-küysüz” keçdi. Lakin burada da məqsəd eyni idi. Rusiya daxilində olduğu kimi, bu ölkələrdə də Stalin öz mütləqiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir neçə nəfər istisna olmaqla, bütün köhnə kommunistləri öldürməli idi. NKVD-yə mənsub “klassik” bir metodla öldürdürməkdən əvvəl isə onları əhalinin nəzərində müttəhim etmək, ləkələmək, ictimai rəyi formalaşdırmaq lazım idi. Lakin “milli” kommunistlərin əksəri ruslar kimi “kənüllü” və “topdan” etiraf sistemini çox da mənimsəmədiklərindən məhkəməsiz öldürüldü, öldürülənlərin xatirəsini ləkələmək rolu isə nadirən məhkəməyə saxlanmış “sadiq” və “fanatik” kommunistlərin öhdəsinə düşmüşdü ki, bunlar da axıradək prokurorun sorğusuna “ləbbeyk” deyib, hər bir alçaqlığa gedəcəkdirlər. Azərbaycanda 30-35 nəfərə qədər Moskva lakeyləri vardı. Bunlardan yalnız Mir Cəfər Bağirov başda olmaqla üç-dörd nəfəri başlarını cəllad əlindən qurtara bildi” (№ 3, səh.11).

Jurnal bu təqdimatdan sonra “Səssiz-küysüz məhkəmələr” əsərindən “bir faciəni təfəssilatı ilə dərc etməyə” başlayır. Bəri başdan qeyd etməyi lazım bilir ki, C.Hacıbəylinin sovet rejiminin, xüsusən məhkəmə sisteminin ifşasına həsr etdiyi bir sıra bədii, publisistik yazılar məlum olsa da, “Səssiz-küysüz məhkəmələr” adlı əsərin həm özü, həm də onun haqqında yuxarıda qeyd olunan əlavə məlumat bizə təsadüf etməmişdir. Həmin əsərin tam mətninin tapılması, tərcüməsi, nəşri gənc tədqiqatçıların öhdəsinə

düşür. “Azərbaycan” jurnalının “Bir faciə” adı ilə təqdim və dərc etdiyi “Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı” hekayəsi çoxşaxəli, çoxplanlıdır. Hekayədə müəllif Stalin siyasətinin, məhkəmə sisteminin, bütövlükdə sovet rejiminin antibəşəri mahiyyətini insanlara qarşı törədilən ağılasığmaz cinayətlərin icraçılarının bir müddət sonra rejimin köləsinə çevrilmiş növbəti nəsil tərəfindən eyni münasibətə məruz qaldıqlarını, eyni taleyi yaşadıqlarını göstərməklə ifşa edir. Tarixdən məlumdur ki, bolşevikləri gül-çiçəklə qarşılayan, onların hakimiyyətində təmsil olunan Həmid Sultanov, Əliheydər Qarayev, Dadaş Bünyadzadə kimi kommunistlər bir müddət sonra “əksinqilabçı”, “trotskiçi”, hətta “pantürkist”, “millətçi”, “müsavətçi” damğası ilə edam olunmuş, güllələnmiş, yaxud sürgün edilmişlər. Başqa sözlə desək, Gəncə üsyanını qanda boğan, Firidun bəy Köçərli kimi Azərbaycan xalqının böyük övladının qətlinə fərman verən cəlladı tarix özü cəzalandırmışdır. Vaxtilə Azərbaycan xalqının qanına susayan S.Şaumyanla Bakı Kommunasında əməkdaşlıq edən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu üçün dəridən-qabıqdan çıxan, sonralar isə Azərbaycan SSR daxili işlər naziri olmuş Həmid Sultanova elə qurduğu sovet hökuməti qənim kəsilir: 18 il sonra – 1938-ci ildə məşhur “troika”nın qərarı ilə güllələnir. Haqqında bəhs etdiyimiz hekayənin baş qəhrəmanı həmin Həmid Sultanov Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında Moskvaya nökrəçilik etmiş, sonralar da elə Moskvanın fitvası ilə qətlə yetirilmiş milli kommunistlərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Elə “Şamaxı məhkəməsi” də ona dəlalət edir ki, bu qəbildən olan “məhkəmələr” Azərbaycanın istənilən bölgəsi üçün xarakterik idi.

Ceyhun Hacıbəyli də əsəri tarixi faktlara, sənədlərə istinad edərək qələmə almışdır. “Şamaxı məhkəməsi” daha çox tragikomediyanı xatırladır. İttiham olunanlar – sovet hökumətinin sadıq kölələri, kommunistlər, o cümlədən Həmid Sultanov bir andaca, özlərinin etiraf etdikləri kimi, Azərbaycanı Sovet İttifaqından ayırmağa, Sovet İttifaqını dağıtmağa çalışan “əksinqilabçı”ya, “trotskiçi”yə, “sabotajçı”ya çevrilirlər. Həmid Sultanov etiraf edir ki, SSRİ-ni yıxmaq məqsədilə yaradılan mərkəzlə, xarici kəşfiyyatla əməkdaşlıq edir, həm də “mərkəzin” digər büro üzvlərinin də adını çəkir: Ruhulla Axundov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov, Heydər Vəzirov, Dadaş Bünyadzadə, Həsən Səfərov, Əyyub Xanbudaqov. Ceyhun Hacıbəyli bu arada oxucusuna xatırlatmağı lazım bilir ki, “adları çəkilənlərin hamısı öz doğma yurdlarını bolşeviklərə təslim etmək üçün böyük “qeyrətlər” göstərmişlər.

Ceyhun Hacıbəyli bu əsəri fransız oxucuları üçün qələmə aldığından ara-sıra hekayəyə müdaxilə edir və müəyyən izahlar, şərhlər də verir. Xatırladır ki, Azərbaycanda – Şamaxıda qurulan məhkəmə ilə Gürcüstan, Acarıstan, Abxaziya və Türküstandakı məhkəmələr də eyni ssenari, eyni müddəalarla həyata keçirilir. Müttəhimlər bir qayda olaraq sovet hökumətini devirmək planlarını etiraf edir, bunun üçün sabotajlar həyata keçirdiklərini, əhali arasında milliyyətçilik toxumlarını səpdiklərini, kolxoz təsərrüfatına ziyan vurduqlarını, bitki və heyvanlar arasında xəstəliklər yaydıqlarını və s. “kənüllü” olaraq bəyan edirlər. Bu baxımdan baytar Kələntərovun məhkəmədəki ifadəsi diqqəti çəkir. Kələntərovun dedikləri ağılasığmaz olsa da, müttəhim Tanrıverdiyev etirafları ilə onu kölgədə qoyur, Ceyhun Hacıbəylinin təbirincə desək, bu gülünc komediyanı ən yüksək dərəcəyə çıxarır.

Ceyhun Hacıbəyli Şamaxı məhkəməsinin gedişini işıqlandıran mətbuatın da rejimin alətinə çevrildiyini məharətlə təsvir edir.

Ceyhun Hacıbəyli ittihamın, eləcə də etirafların nə qədər saxta, qondarma və gülünc olduğunu suallarla dilə gətirir: “Bu sui-qəsd və terrorun icrasına bir səbəb varmı? Kimi öldürmüşlər, kimə bomba atmışlar? Bu “əksinqilabçı təşkilat”ın fəaliyyəti nədən ibarətmiş?” Yazıçı suallara özü cavab verir: Heç kim sui-qəsd və terrora məruz qalmamışdır. İttiham olunanlar və NKVD tərəfindən məhv edilənlər Moskva uşaqlarıdır.

“Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı” əsəri sənətkarlıq problemləri baxımından mübahisə predmeti ola bilər. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin azlığı, məhkəmə iclaslarının və müttəhimlərin dindirilməsi səhnələrinin pərakəndəliyi mətni bir qədər ağırlaşdırır. Əslində, bu məziyyətlərinə görə müəllifi qınamaq da olmur. Mövzu ağırdır, sovet məhkəmə sisteminin eybəcər, əcaib simasını canlandırmağa bəzən üreyin və qələmin də gücü çatmır. Lakin fikrimizcə, Ceyhun Hacıbəyli oxuculara, ələlxüsus fransızlara sovet rejiminin, kommunist ideologiyasının onların həyat, təfəkkür tərzinə vurduğu zərbəni, “dəmir pərdə” arxasında baş verən dəhşətli və ağılagəlməz işgəncələri, edamları, sürgünləri, insanlıq dramını təqdim edə bilmişdir. Bu əsər Stalin vəhşətinin ağırlığını və miqyasını göstərmək baxımından çox ibrətamizdir.

Yanılmıramsa, Azərbaycan mühacirət irsində ilk və yeganə, həm də sənədli sinopsisin müəllifi də Ceyhun Hacıbəylidir. Sinopsis yunan sözüdür, “bir baxışla oxuna bilən” mənasını verir, Avropada, o cümlədən Fransada filmin ssenarisinin ilkin mərhələsi, yaxud xülasəsi anlamında işlədilir. Sinopsis oxucuda gələcək film haqqında, onun mövzusu, məzmunu, ideyası barədə müəyyən təəssürat yaradır,

ssenarist üçünsə sinopsis, müasir dillə desək, bir növ “yol xəritəsi”dir, filmin süjet xəttini cızan, göstərən məndir, onun əsasında filmin ssenarisi ərsəyə gəlir. Burada bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, dialoqlardan, monoloqlardan istifadə edilmir, qısa, ssenarinin, belə demək mümkünsə, eskizidir, “quru” məndir.

Ceyhun Hacıbəylinin sinopsisi “Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə” adlanır. 1950-ci illərdə qələmə alındığını ehtimal etdiyimiz əsər fransız dilindədir (ARDƏİA, fond-649, siyahı 1, saxlama vahidi 10).

Sinopsisin əvvəlində təqdim edilən personajların siyahısından bəlli olur ki, gələcək filmin obrazlar qalereyası rəngarəngdir və demək olar, cəmiyyətin bütün təbəqələri burada təmsil olunmuşdur: kolxoz sədrindən, respublika partiya təşkilatının birinci katibindən tutmuş Stalinədək inzibati-idarəetmə aparatının bütün strukturlarının rəhbərləri, sırayı kolxozçular, pambıqçılar, eşq-məhəbbət odu-alovu ilə yanan gənclər gələcək əsərin – kinonun qəhrəmanlarıdır.

Ceyhun Hacıbəylinin qeydindən məlum olur ki, hadisələr 1934-1938-ci illərdə Özbəkistanda baş verir. Bəri başdan qeyd etmək yerinə düşər ki, təsvir olunan hadisələr yazıçı təxəyyülünün, fantaziyasının məhsulu deyil və müəllif əsərin faktlar əsasında qələmə alındığına özü də dəfələrlə işarə vurur. Təbii sual yaranır: Parisdə, yaxud Münhendə yaşayan mühacir yazıçı “dəmir pərdə”nin içərisində cərəyan edən hadisələri, rejimin milli, dini, iqtisadi siyasətini, onun antibəşəri mahiyyətini, fəsad və faciələrini necə görə bilirdi? Mühacirlər öz xatirə və qeydlərində göstərilər ki, sovet rejiminin çürüklüyünü, antihumanist simasını tənqid edərkən tutarlı və təkzibolunmaz faktlara, müxtəlif yollarla Sovet İttifaqından əldə etdikləri qəzet, jurnal materiallarına, sənədlərə istinad edir, əsaslanırlar.

C.Hacıbəyli müxtəlif janrlarda bu problemə toxunmuş və sovet rejiminin bütün eybəcərliklərini açmağa çalışmışdır. Onun “Nejdənovun işi” hekayəsi, “Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin aqibəti” sənədli öçərki, çoxsaylı publisistik yazıları bu qəbildəndir və 1930-cu illərdə nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütünlüklə SSRİ-də cərəyan edən təlatümlü prosesləri öyrənmək və dəyərləndirmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

...Haqqında bəhs etdiyimiz sinopsisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ceyhun Hacıbəyli 50-ci illərin ikinci yarısında – ömrünün son illərində qələmə almışdır. Onun əsasında ssenari yazmaq və əsəri kinoda canlandırmaq Ceyhun bəyə nəsib olmamışdır. İndi söz onun sələflərindədir. Mücahidin yarımçıq işini başa çatdırmaqla onun əziz xatirəsini bir daha yad etmiş olardıq.

İstedadlı qələm sahibinin diqqətçəkən publisistika nümunələrindən biri irihəcmli memuarı “Bir il xəyallarda və... bütöv bir ömür” adlanır. Bu əsər bir istiqlal aşiqinin gündəliyidir, həyat dastanıdır, memuarın ruhu, xəmiri, belə demək mümkünsə, istiqlal davasından yoğrulmuşdur. Bu, çoxşaxəli, çoxplanlı, ilk baxışda yüzlərlə mövzunun pərakəndə toplusu, lakin dərinədən nüfuz etdikcə vahid süjeti, ideya istiqaməti, məramı olan möhtəşəm əsərdir. Memuarı oxuduqca sanki onun qəmə, qüssəyə bürümüş sətirləri arxasından istedadlı və müdrik, zəngin həyat və qələm təcrübəsinə malik, fəqət dalgın və kədərli Ceyhun Hacıbəyli boylanır...

Memuarın bir bölməsi bu cümlə ilə başlayır: “Bəli, etiraf etməliyəm: öz adamlarımdan ayrıldığım və indi də davam edən bu 40 il ərzində öz bacılarım üçün nadir hallarda xiffət etmişəm...” Bir qədər sonra isə C.Hacıbəyli özünə xitabən bildirir: “Sən indi onlardan ayrıldığın 41-ci ilin içindəsən... Sən onları bu müddət ərzində heç vaxt görməmişsən və onları heç vaxt, qətiyyənlə görməyəcəksən – kişilər və qadınlar – onlar bir-birinin ardınca gedirlər. Və sən “özün də...”. Bu kədərli sətirərdən, eləcə də memuarın ayrı-ayrı hissələrindəki qeydlərdən bəlli olur ki, müəllif əsəri XX əsrin 40-cı illərinin sonundan qələmə almağa başlamış, 50-ci illərin sonunda bitirmişdir. Memuar fransız dilində qələmə alınmışdır. İndiyədək nəşr olunmamışdır.

Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda ... və bütöv bir ömür” memuarı mövzusunun genişliyi, aktuallığı, toxunulan problemlərin taleylüklüyü, tarixi və ədəbi dəyəri baxımından Azərbaycan bədii publisistikasının, mühacirət ədəbiyyatının nadir nümunələrindəndir.

Memuar

- Vətən həsrəti ilə yaşayan və onun istiqlalı uğrunda mücadilə aparan istiqlal aşiqinin ürək çırpıntıları, qəlbinin səsidir;

- çar və sovet imperiyasının milli siyasətinin əsl mahiyyətini, eybəcərliklərini göstərən və ifşa edən sənəddir;

- 1905-ci və 1918-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda törətdikləri vəhşiliklərə, qırğınlara şahidlik edən məxəzdir;

- milli adət-ənənələri, xalqımıza mənsub ailə-məişət münasibətlərini, dini mərasimləri, şifahi ədəbi nümunələri əks etdirən mənbədir;

- inqilabdanəvvəlki Bakı həyatı, xüsusilə qoçuların şəhərdəki fəaliyyəti, əhali arasındakı nüfuzu barədə müəllifin özünəməxsus görüşləridir;

- Qarabağın, xüsusən Şuşanın Azərbaycan tarixində və mədəni həyatındakı yerinə, roluna işıq salan əsərdir;

- bir mühacirin qürbət – Paris macəralarıdır;

- nəhayət, böyük Hacıbəylilər nəslinin zəngin və maraqlı həyat hekayəsindən bir parçadır. Bu məziyyətlərinə görə memuarın tərcüməsi və nəşri aktual və təqdirəlayiqdir.

Memuar müəllifin gördüyü yuxunun təsiri, təəssüratı ilə yazdığı bu cümlələrlə bitir: “Kabab qoxusu ilə hara gedirsən get, amma buradakı (qərib ölkə nəzərdə tutulur – T.A.) kababın dadı oradakı (Vətəndəki – T.A.) kababın dadından çox fərqlənir. Bəlkə bu, kabablıq üçün seçilmiş ətin növündən irəli gəlir... Orada – doğma Vətəndə ət daha ləzzətlidir, dadlıdır...” Əlbəttə, əsərin belə sonluğu memuarın bitmədiyi, yarımçıq qaldığı fikrini də yarada bilər. Bu ehtimalı müəllifin axıncı cümlədən sonra yazdığı “son” sözü inkar edir. Deməli, bu, oxucunu düşündürmək, onu intizarda qoymaq niyyəti ilə seçilmiş bir üsuldur. Bəlkə də yuxuların, xəyalların sərhədlərinin olmadığına müəllifin bir işarəsidir. Bütün hallarda ayrı-ayrı epizodlardan, yuxulardan, hekayələrdən ibarət memuar bitkin bir əsər təəssüratı yaradır.

O ki qaldı Ceyhun bəyin mühacirətdə qələmə aldığı digər publisistika nümunələrinə, həmin əsərlərdə də müəllifin bədii əsərlərində olduğu kimi, sovet ideologiyası, rejimi, kolxoz-sovxoz həyatı, ateist tərbiyəsi, din siyasəti və s. konkret, tutarlı faktlarla kəskin, eyni zamanda yüksək sənətkarlıqla tənqid edilir.

Azərbaycan.-2016.-3 fevral.-№ 24.-S.7.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ CÜMHURİYYƏT GENERALLARI

Mehman SÜLEYMANOV,
tarix elmləri doktoru,
ehtiyatda olan polkovnik

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında tarixi xilaskarlıq missiyasını öz üzərinə götürməsi və bu missiyanı müdrikliklə reallaşdırması müstəqillik tariximizin öz dəyərini heç zaman itirməyəcək səhifələrindən birini təşkil edir. Bir tərəfdən ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyin böhran halına çatması, bir tərəfdən erməni hərbi təcavüzünün genişlənməsi, digər tərəfdən də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qarantı olacaq milli ordu daxilində özbaşınalıq və parçalanmalar və digər məqamlar müstəqil dövlət quruculuğunu, ən başlıcası, müstəqilliyin özünün qorunmasını çox ciddi çətinliklər qarşısında qoymuşdu. Belə bir mürəkkəb şəraitdə böyük siyasi xadim, müdrik dövlət rəhbəri yorulmaz və səmərəli fəaliyyəti ilə ölkəni bu vəziyyətdən çıxardı və Azərbaycanın müstəqilliyini dönməz və əbədi etdi.

Respublika rəhbərliyinə gəldikdən sonra Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olan çox ciddi məsələlərdən biri də ordunun yenidən qurulması, Silahlı Qüvvələrin, xalqın və bütün cəmiyyətin ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə səfərbər edilməsi idi. Azərbaycan cəmiyyətinin ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi kimi vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsi, onun mübariz ruhunun təşkilatlandırılması və istiqamətləndirilməsi, mənəvi potensialının üzə çıxarılması üçün Heydər Əliyevin istinad etdiyi ən qiymətli meyar və nümunələrdən biri xalqın hərbi və qəhrəmanlıq tarixi idi. Bu tarixi o, babalarımızdan miras qalmış zəngin və ibrətamiz bir sərvət kimi qiymətləndirir və ölkənin müdafiəsinin təşkilinin müxtəlif məsələləri ətrafında etdiyi çıxışlarında hər bir vətəndaşı da bu tarixə tapınmağa çağırırdı. Ölkə rəhbərinin fikrincə, bu tarix Azərbaycan xalqının Vətənə, torpağa bağlılıq, Vətənə sevgi tarixi idi və bu tarixə sədaqət əldə edilmiş müstəqilliyin həmişəyaşarlılığına real zəmin yarada bilərdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri deyirdi: “Azərbaycan Respublikasının öz torpaqlarını müdafiə etmək üçün böyük potensial var. Ən böyük potensial bizim insanların Vətənə, torpağa bağlılığı, Vətəni, torpağı sevməsi və onu qorumaq hissidir. Bu, xalqımızın tarixi ənənələrindən irəli gələn hissidir. Güman edirəm ki, xalqımızın tarixi ənənələrimizi, keçmişimizi yada salaraq Azərbaycanın bu ağır vəziyyətdən çıxması üçün bundan sonra səmərəli tədbirlər görülməkdir”. Ulu öndər başqa bir çıxışında deyirdi: “Azərbaycan xalqı tarix boyu, əsrlər boyu həmişə mərdlik, cəsarət, qəhrəmanlıq göstərmişdir, öz yurdunu, öz torpağını müdafiə etmişdir, öz mənliliyini qoruyub saxlamışdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin belə dəyərli fikirlərinin sayını artırmaq da olar. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, republikanın rəhbəri Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixini yüksək qiymətləndirirdi və şübhə etmirdi ki, Azərbaycan xalqı bu tarixi ənənələri canlandıracaq və yaşadacaq, əcdadlarının yolunu davam etdirərək ölkənin müstəqilliyinin müdafiəsinə qalxacaq və bu müstəqilliyə qənim kəsilənlərə layiqli cavab verəcəkdir.

Heydər Əliyev dəfələrlə bildirmişdi ki, Azərbaycana qarşı başlanan müharibə, onun daxilində həyata keçirilən siyasi təxribatlar ölkənin parçalanması üçün qurulan böyük planın bir hissəsidir. Azərbaycanın hərbi və qəhrəmanlıq keçmişini xatırlatmaqla Heydər Əliyev bildirmək istəyirdi ki, belə planlar Azərbaycana qarşı uzun illərdən bəri ortaya atılıb və hər dəfə də Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı və mübarizliyi sayəsində qarşısı alınmışdır. Azərbaycan xalqının tarixi də göstərir ki, milli dövlətçiliyin və ərazi hüddudlarının qorunması tarix boyu xalqın qarşısında dayanan çox ciddi vəzifələrdən biri olmuşdur. Təbii sərvətləri, böyük təsərrüfatçılıq imkanları, çox əlverişli məkanda yerləşməsi xarici qüvvələrin diqqətini bu bölgəyə cəlb etmiş və onlar silah gücünə Azərbaycan xalqını əsarət altına alaraq onun var-yoxunu talamağa çalışmışlar. Bu xarici qüvvələrin müxtəlif təcavüzlərinə mətanətlə sinə gərən Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixi, əslində elə xalqın mövcudluq tarixidir. Çünki Azərbaycan xalqı hər zaman müharibə istəməsə də daim xarici təcavüzlərin mərkəzində qalmış və bu təcavüzlərdən qorunmaq üçün həmişə hər bə hazır olmuş, hər b işini inkişaf etdirərək onu daha da təkmilləşdirmişdir.

Heydər Əliyevin yuxarıda xatırlanan fikirlərindən əldə edilən bir qənaət də budur ki, Azərbaycanın gənc nəslinin, onun Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi, onlarda qələbəyə dərin inam, Vətənə və torpağa sarsılmaz sədaqət hisslərinin aşılması da xalqın qəhrəmanlıq tarixinin öyrənilməsi ilə daha təsirli və səmərəli ola bilər. Bu günün və sabahın ən yaxşı

qəhrəmanlarını, vətənpərvərlərini xalqın tarixi qəhrəmanlığı timsalında yetişdirmək daha realdır. Hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk peşəkar hərbi naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycanın hərbi tarixinin öyrənilməsinin vacibliyi barədə deyirdi: “Bolşevizmlə mübarizə tədbirlərindən biri xalqda sağlam milli hisslərin oyadılmasıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Bizim yalnız tatarlarla (azərbaycanlılarla – M.S.) komplektləşdirilən hərbi qüvvələrimiz öz xalqının dünya tarixinin səhifələrində çoxlu igidliklər yazmış və bütün Avropa xalqları tərəfindən xatırlanan və danışılan, ancaq özümüzün daha az bələd olduğumuz şərəfli hərbi keçmişini bilməlidirlər. Yüz ildən artıq davam edən Rusiya səltənətindən xilas olan türk (Azərbaycan – M.S.) xalqına xatırladılmalıdır ki, biz heç də həmişə əsarət altında olmamışıq, həm də öz iradəmizi Avropa və Asiyaya diktə etmişik. Güman edirəm ki, türk (Azərbaycan – M.S.) tarixinin bilicilərindən kiməsə xalqımızın bu günə qədərki mühüm hadisələrini özündə əks etdirən qısa tarixi barədə kütləvi kitabçaları hazırlamağı və çap etdirməyi tapşırmaq çox faydalı olardı...Bizim ziyalılarımızın əsas vəzifələrindən biri orduya onun tarixi keçmişini tanıtmadır”.

Heydər Əliyev də məhz belə bir qəhrəmanlıq tarixini və ənənələrini xalq üçün nümunə göstərdi. Belə bir qəhrəmanlıq tarixinin öyrənilməsi həm də Azərbaycanın hər bir əsgərinin və zabitanın dünyagörüşünü, onun hərbi təfəkkürünü genişləndirməkdir. Ulu öndərin çıxışlarında Azərbaycan xalqının hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış sərkərdələrin adları qürurla çəkilir və onların qəhrəmanlıqları müasirlərimizə nümunə göstərilirdi. Onun istinad etdiyi belə sərkərdələr arasında Cümhuriyyət generalları olan Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinski xüsusi yer tuturdu. Bu generalların hər ikisi Azərbaycanın hərbi tarixinin parlaq simalarıdır və onlar özlərindən sonra çox dəyərli bir hərbi irs miras qoyub getmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci il bu generalların hər ikisinin yubiley ilidir və ölkə Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin sərəncamı ilə general Əliağa Şıxlinskiyə 150 illik yubileyi bütün respublika miqyasında qeyd edilmişdir. Hazırda isə general Səməd bəy Mehmandarovun 160 illiyi qeyd edilməkdədir.

Oktyabr ayının 16-da anadan olmasının 160 illiyi tamam olan Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov hələ çar Rusiyası ordusu tərkibində xidmət edərkən artilleriya üzrə tam general (general polkovnik) rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. S.Mehmandarov Azərbaycanın hərbi tarixində Hüseyn xan Naxçıvanskiyə sonra bu yüksək hərbi rütbəyə layiq görülmüş ikinci azərbaycanlı idi. Əliağa Şıxlinski isə bu rütbəyə S.Mehmandarovun təqdimatı əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə layiq görülmüşdü.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bu generalları həm I Dünya müharibəsinin iştirakçıları kimi, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları kimi xatırlayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu generallar Hüseyn xan Naxçıvanski kimi azərbaycanlılar arasında nizami hərbin zirvəsi, yeni bir məktəbin yaradıcılarıdır, ən başlıcası isə müstəqil Azərbaycanın milli ordusunun təşkilatçılarıdır. Bu generalların hər ikisi uzun xidmət yolu keçmişdi. Onlar təkcə xidməti vəzifənin icrasına sədaqət nümunəsi deyildilər, həm də yaradıcı hərbcilər, təşəbbüskarlıqları və novatorluqları ilə xidmət yoldaşlarını da öz arxalarında apara bilən vətənpərvərlər idilər. Harada xidmət etməsindən asılı olmayaraq onların hər ikisi rus komandanlığının dərin hörmət və ehtiramını qazanmışdı.

Heydər Əliyev bu generalların Port-Artur müharibəsinin iştirakçısı olmasını da xatırlayaraq deyirdi: “Rus ordusunda böyük hörmət qazanmış Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski tariximizdə adlarını çəkdiyim generallara nisbətən daha çox tanışdılar. Onlar Rusiya – Yaponiya müharibəsində iştirak etmişlər, qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər, sonra isə 1918-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda Silahlı Qüvvələrin yaranmasında böyük xidmətləri olmuşdur”.

Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski digər hərbcilərə nisbətən daha çox məşhur idilər. Onlar bu şöhrəti Port-Artur cəbhələrində, xüsusilə də I Dünya müharibəsi cəbhələrində qazanmışdılar. Port-Artur cəbhələrində bu zabitlərin hər ikisi tapşırılan vəzifələri prinsipliliklə icra etməklə bərabər, düşmən qarşısında əzmkarlıq nümunəsi göstərdilər, güclü düşmən qüvvələri qarşısında rus komandanlığının süstlüyünə və təslimçiliyinə qarşı barışmazlıq nümayiş etdirdilər. Səməd bəy Mehmandarov Port-Artur cəbhəsində general-mayor rütbəsinə layiq görüldü. Rus ordusunun Port-Arturda məğlub olmasına baxmayaraq Səməd bəyin general rütbəsinə layiq görülməsi də onun bir hərbi kimi malik olduğu potensialdan xəbər verirdi.

İstər S. Mehmandarovun, istərsə də Ə.Şıxlinskiyə xidməti həyatının daha mühüm səhifələrindən biri I Dünya müharibəsi ilə bağlıdır. Əslində bu müharibə Azərbaycanın hərbcilər nəslinin yetişməsinin sınaq meydanı oldu. Müharibənin başlanğıcında Ə.Şıxlinski Petroqrada topçu rəisi idi. Sonrakı illərdə o, bir neçə məsul vəzifələrə təyin edildi və 1917-ci ilin aprel ayında general-leytenant rütbəsinə layiq

görüldü. Mehmandarov isə I Dünya müharibəsi başlayanda piyada diviziyasının komandiri idi. 1915-ci ildən isə o, 2-ci Qafqaz korpusuna rəhbərlik edirdi. Elə həmin ildə də tam artilleriya generalı rütbəsinə layiq görüldü. I Dünya müharibəsinin gedişində S.Mehmandarovla Ə.Şıxlinski istedad və təcrübəli generallar kimi tanındılar və tapşırılan sahələrdə hərbi uğurları təmin etdilər. Yəni, artıq elə I Dünya müharibəsi bu generalları yetkin zabitlər kimi hərbi tarixinə bəxş etdi. I Dünya müharibəsinin sonlarında Rusiyada baş verən çevrilişlərdən sonra ordunun siyasiləşməsi, siyasi iddialar fonunda hərbi savadın, təcrübənin, istedadın arxa plana keçməsi bu generalların hər ikisinin istefaya çıxması ilə nəticələndi və bununla da onların sonrakı taleyi Azərbaycanla bağlandı.

Bu generalların daha böyük uğurları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil milli ordusunun formalaşdırılması sahəsindəki xidmətləri ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev bu dövrdə S.Mehmandarovun, Əliağa Şıxlinskiyə və digərlərinin tarixi xidmətlərinə aşağıdakı kimi qiymət verirdi: “1918-ci ildə Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycanın ilk demokratik hökuməti dövlət quruculuğu işini çox mürəkkəb və çətin bir dövrdə apardığı zaman Silahlı Qüvvələrin yaranmasına və ordu quruculuğuna xüsusi əhəmiyyət vermiş, qayğı göstərmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin iki illik – iki il tam olmamışdır – tarixini bu gün vərəqləyərkən ordu quruculuğu sahəsində nə qədər dəyərli işlər görüldüyü, doğrudan da, böyük hörmət hissi doğurur.

Azərbaycanın ilk hərbi naziri – Baş nazir Fətəli xan Xoyski olmuşdur. Ancaq az bir müddətdən sonra Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edilmişlər. Baş qərargahın rəisi isə polyak millətindən olan Sulkeviç olmuşdur. Onlar çox işlər görmüşlər. O vaxt gənc, müstəqil Azərbaycan Ermənistan təcavüzünə, Ermənistanın Azərbaycanda törətdiyi təxribatlara qarşı mübarizə, döyüşlər aparırdı və uğurlu işlər görürdü”.

Burada S.Mehmandarovla Ə.Şıxlinskiyə başqa Fətəli xan Xoyski ilə Sulkeviçin də adları çəkilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, F.Xoyski çox qısa müddət ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Əslində bütün işlər S.Mehmandarovun rəhbərliyi altında aparılırdı və çox qısa zamandan sonra aydın oldu ki, Azərbaycanın müstəqilliyinə sədaqətdə, hərbi quruculuğun peşəkar səviyyədə aparılmasında, Cümhuriyyət ordusunun milli dəyərlər üzərində təşkilatlandırılmasında S.Mehmandarova alternativ olacaq bir şəxs yoxdur. Ona görə də S.Mehmandarov 1918-ci il dekabr ayının 25-də Cümhuriyyətin hərbi naziri vəzifəsinə təyin edildi və Cümhuriyyətin süqutuna qədər bu vəzifə onun tərəfindən icra olundu.

General-leytenant Sulkeviçin də Baş Qərargah rəisi kimi, Cümhuriyyətin digər generalları ilə birlikdə milli ordunun formalaşmasında böyük xidməti vardır. Amma etiraf edilməlidir ki, Cümhuriyyət ordusunun formalaşmasının qoşa dayağı Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinski idilər. Onlar öz bilik və təcrübələri, təşəbbüskarlıq və yorulmazlıqları ilə bir-birlərini tamamlayırdılar. Çox qısa zaman kəsiyində Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olacaq müstəqil ordunun təşkilatlandırılması da bu iki böyük generalın tarixi xidmətidir. Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinski öz peşəkarlıq və təşkilatçılıqları ilə bütün ordunu arxasınca aparmaq qabiliyyətinə malik idilər. Bu baxımdan onlar nəinki Cümhuriyyət hərbinin, bütünlükdə Azərbaycanın nizami hərbinin zirvəsini təşkil edirlər. Bu dahi insanlar gələcək üçün də əhəmiyyətini itirməyəcək çox zəngin bir irs qoyub getmişlər və həyatını hərbi işinə həsr edən hər bir azərbaycanlı zabiti tərəfindən bu irsin dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac var.

Ümummilli lider Heydər Əliyev əbədiyyətə qovuşmazdan bir neçə ay öncə, yəni 2003-cü ilin iyununda Silahlı Qüvvələr günü münasibətilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinə göndərdiyi təbrikində Cümhuriyyət dövründə aparılan ordu quruculuğuna və bu prosesdə Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinskiyə xidmətlərinə belə qiymət vermişdir: “Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi çox çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələlərdən keçmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 1918-1920-ci illərdə Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və digər peşəkar hərbiçilərin rəhbərliyi altında yüksək intizama və hərbi hazırlığa malik, döyüş qabiliyyətli milli ordu hissələri formalaşdırılmışdı. Azərbaycanın yeni yaradılmış ordusu Ermənistanın təcavüzünün qarşısının alınması, Qarabağda və digər ərazilərdə separatçı hərəkatların yatırılması və ölkə sərhədlərinin qorunmasında mühüm rol oynamış, öz hərbi qabiliyyətini nümayiş etdirə bilmişdi”.

Göründüyü kimi, Cümhuriyyətin ordu quruculuğu ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Cümhuriyyətin hərbi tarixini böyük ehtiramla xatırlayan ümummilli lider xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, çətin şəraitdə olmasına baxmayaraq Cümhuriyyət ordusunun rəhbərləri yüksək intizama və hazırlığa malik, döyüş qabiliyyətli milli ordu hissələri formalaşdırdılar. Bu qüvvələr isə uğurlu işlər gördülər və Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi təxribatlara qarşı mübarizə apardılar.

Heydər Əliyev tərəfindən söylənən bu fikirlər Cümhuriyyət ordusunun formalaşma və fəaliyyət tarixinə qısa bir baxışdır. Onun bu müxtəsər fikrinin arxasında isə son dərəcə gərgin və yorulmaz fəaliyyət dayanır. Cümhuriyyət ordusunun təşkili baxımdan formalaşdırılması, ordu quruculuğunun hüquqi bazasının hazırlanması, milli zabit kadrlarının hazırlığının təşkilatlandırılması, hərbi işdən uzaq düşmüş əhali arasında çağırış və səfərbərlik işinin qurulması, ordu quruculuğunun milli dəyərlər üzərində aparılması, ordu ilə xalq arasında qırılmaz əlaqələrin yaradılması, ordunun şəxsi heyətində Azərbaycanın müstəqilliyinə dərin sədaqət hisslərinin tərbiyələndirilməsi, bir-birinin ardınca piyada və süvari hissələrinin yaradılması, Azərbaycanın hərbi hava qüvvələrinin və hərbi dəniz qüvvələrinin əsasının qoyulması və s. işlər Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlınskinin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu işlərin qısa statistikasındır. Bu sahələrdə əldə edilən nəticələrin dəyəri isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində özünü göstərdi.

1919-cu ilin yazında və yayında Səməd bəy Mehmandarovun rəhbərliyi altında Azərbaycanın şimalında və Abşeron yarmadasında aparılan güclü müdafiə işləri Denikin ordusunu Azərbaycana hücumdan çəkirdi. Elə həmin ilin yayında Lənkəran bölgəsində baş vermiş separatçılıq hərəkatına son qoyuldu və bu bölgə Azərbaycan hakimiyyətinin tam nəzarəti altına keçdi. Nəhayət, 1920-ci ilin yazında Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı aparılan uğurlu mübarizə S.Mehmandarovla Ə.Şıxlınskinin rəhbərliyi altında yaradılan ordunun qəhrəmanlıq tarixinə şərəfli bir səhifə yazırdı.

Amma çox təəssüf ki, Azərbaycanı qırmızı bolşevik ordusunun işğalından qorumaq mümkün olmadı. Əslində, gələcək mövcudluğu Bakı neftindən asılı olan bolşevik hökuməti Azərbaycan üzərinə elə böyük hərbi qüvvə göndərdi ki, cəmi il yarım tarixə malik olan Cümhuriyyət ordusunun onun qarşısını almaq imkanı qeyri-mümkün idi.

Bolşevik işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğuna son qoyduğu kimi, Cümhuriyyət ordusunun görkəmli generallarının və zabitlərinin həyatında da faciəli izlər buraxdı. Çoxlu sayda Cümhuriyyət generalı qırmızı terrorun qurbanı oldu. Hətta S.Mehmandarovla Ə.Şıxlinski də bolşevik təqibinə məruz qaldılar. Yalnız Nəriman Nərimanovun müdaxiləsi nəticəsində onların həyatını bolşevik terrorundan qurtarmaq mümkün oldu.

Sonradan isə bu generallar yeni dövrün ordusunun formalaşdırılması işinə cəlb edildilər. Bu istiqamətdə həm Səməd bəy Mehmandarov, həm də Əliağa Şıxlinski son dərəcə əhəmiyyətli xidmətlər göstərdilər. Onlar Birləşmiş Komandirlər Məktəbində təlim-tərbiyə ilə məşğul olmaqla təcrübələrini, biliklərini yeni azərbaycanlı hərbcilərə öyrətdilər. Bununla da onlar siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq azərbaycanlılar arasında hərbi ənənələrin yaşamasına cəhd göstərdilər. Heydər Əliyev onların bu xidmətini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski uzun müddət çar Rusiyasının ordusunda xidmət edəndən, Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil Azərbaycan ordusunun yaranmasına rəhbərlik edəndən sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında da ordu qurmaq, yaratmaq, azərbaycanlılara hərbi təhsil, təlim vermək işləri ilə məşğul olmuşlar. Bu, çox maraqlıdır, səciyyəvidir, amma eyni zamanda təbiidir. Çünki hərbi peşə, ixtisas birinci növbədə hərbi təhsil, təcrübə, bilik, hərbi təlim-tərbiyə, döyüş təcrübəsi tələb edir. Bunlar olmayanda ordu qurmaq, Silahlı Qüvvələr yaratmaq mümkün deyildir. Əgər bunlar, peşəkar hərbcilər varsa, ordu quruculuğunda onlardan səmərəli istifadə etmək olar. Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski buna əyani sübutdur”.

Ulu öndər Heydər Əliyevin bu fikrindən doğan qənaət belədir ki, hərbi biliyi, təcrübəsi, peşəkarlığı ilə seçilən Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski kimi sərkərdələr illər keçdikcə Azərbaycanda hərbi işə sədaqət nümunəsi olaraq seçiləcəklər və onlardan miras qalmış hərbi irs həmişə öyrənilməyə layiqdir.

Xalq qəzeti.-2015.-16 oktyabr.-№ 225.-S.6.

XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTANDAKI DAİMİ NÜMAYƏNDƏLİYİNİN FƏALİYYƏTİ

Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycan diplomatlarını quldurların əli ilə qarət edirdi

Nazim MUSTAFA,
AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşı,
Dövlət mükafatı laureatı

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycan diplomatlarını quldurların əli ilə qarət edirdi

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə, Dağlılar Respublikası və Türkünstanda diplomatik nümayəndəliyi, İranda səfirliyi, Kuban və Don hökumətləri yanında səlahiyyətli nümayəndəsi, Paris Sülh Konfransında səlahiyyətli nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmişdir. Həmin illərdə Bakıda isə Böyük Britaniyanın, Ermənistanın, Belçikanın, Yunanistanın, Gürcüstanın, Danimarkanın, İtaliyanın, Litvanın, İranın, Polşanın, ABŞ-ın, Ukraynanın, Finlandiyanın, Fransanın, İsveçrənin, İsveçin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluqları, konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatiya tarixində ən gərgin münasibətləri, şübhəsiz ki, Ermənistanla olmuşdur. Hələ müstəqillikdən öncə erməni silahlı dəstələri indiki Ermənistan ərazisində yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Müstəqillik əldə edildikdən sonra — 1918-ci ilin yayında Azərbaycanla Gürcüstan arasında nümayəndəlik səviyyəsində diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycanla Ermənistan arasında birbaşa diplomatik münasibətlərin yaradılması isə yalnız 1919-cu ilin əvvəlində mümkün olmuşdur. Həmin vaxtadək Ermənistanla yazışmalar Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik yazışmalara aid sənədlər əsasən Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər və Müdafiə nazirliklərinin fondlarında, Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin fondunda və Sovet Azərbaycanı Xarici İşlər Komissarlığının fondlarında saxlanılır.

Arxiv sənədləri Azərbaycanın Gürcüstandakı və Ermənistandakı daimi nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının necə böyük fədakarlıqla çalışdıqlarını, xalqın, millətin naminə öz həyatlarını təhlükə altına atdıqlarını göstərir. O dövrdə kəşfiyyat və əks kəşfiyyat işində təcrübəsi olan azərbaycanlı zabitlər çox az idi. Müdafiə Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi attaşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi attaşə Məhəmməd bəy Əliyevə həvalə edilmişdi. Ermənistanın Bakıdakı daimi nümayəndəliyində çalışanların əksəriyyəti isə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işində təcrübəsi olan keçmiş zabitlərdən formalaşdırılmışdı. Ona görə də Ermənistan hökuməti Azərbaycanda gedən proseslərdən anındaca xəbər tuturdu.

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəliyinin əməkdaşları şifrəli teleqramlarla Ermənistan silahlı qüvvələrinin tərkibi, təchizatı, onların dislokasiyası və yerdəyişməsi barədə Tiflis üzərindən Müdafiə Nazirliyini məlumatlandırırdılar. Ermənistanın kəşfiyyat orqanları da İrəvandakı diplomatik missiyamızın əməkdaşlarını daim izləyirdilər. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı söhbət açacağıq.

1918-ci il mayın 28-də dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən yarım ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa diplomatik münasibətlər qurulması mümkün olmamışdı. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici işlər naziri iyunun 22-də Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Ermənistan hökumətinin, o da təşkil edilməyibsə, Erməni Milli Şurasının nəzərinə çatdırsın ki, Azərbaycan-Ermənistan sərhədlərini elan etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır. Əgər Ermənistan hökuməti bu təklifi bəyənersə, görüş yerini və vaxtını bildirmək təklif edilmişdi. Lakin Ermənistan tərəfi Batum müqaviləsinin şərtlərinə məhəl qoymayaraq, yeni ərazilər ələ keçirmək üçün hərbi təcavüzünü davam etdirməklə yanaşı, Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddiası irəli sürmüşdü.

Azərbaycan hökuməti Ermənistanda və sərhəd bölgələrdə erməni silahlı birliklərinin törətdikləri qırğınların dayandırılması üçün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyimiz vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərirdi. Bütün bunlardan sonra — 1919-cu il

yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdir.

Məhəmməd xan Təkinski 1879-cu ildə Türkiyəstanda anadan olmuşdur. 1881-ci ildə rusların Axal-Təke qalasına hücumu zamanı valideynlərini itirən iki yaşlı Məhəmmədi rus ordusunun polkovniki Ehsan xan Naxçıvanski oğulluğa götürmüşdür. Məhəmməd 1901-ci ildə Tiflis birinci kişi gimnaziyasını, 1908-ci ildə Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Məhəmməd xan Təkinski 1918-ci il iyul ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur. Cümhuriyyətin süqutundan sonrakı dövrdə Məhəmməd xan Təkinskinin fəaliyyəti barədə hələlik məlumat əldə edilməmişdir. Tədqiqatçı Ədalət Tahirzadənin verdiyi məlumata görə, Məhəmməd xan Təkinski repressiyaya məruz qalaraq, 18 mart 1938-ci ildə güllələnmişdir.

Ermənistan hökuməti yalnız 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycanın İrəvan şəhərində daimi nümayəndəliyin fəaliyyətə başlamasına razılıq vermişdi. Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırırdı.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur bəy Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına - yəni türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının 1919-cu il yanvarın 17-də keçirilən iclasında Azərbaycan hökumətinə müraciət qəbul olunmuşdur. Təşkilatın sədri Teymur xan Makinskinin imzası ilə göndərilən müraciətdə qeyd edilirdi ki, türk qoşunlarının İrəvan quberniyasından çəkilməsindən sonra erməni silahlı qüvvələri Sürməli qəzasını bütünlüklə və Eçmiədzin qəzasının tamamilə müsəlmanlar yaşayan hissəsini ələ keçirmiş, üstəlik, Şərur və Naxçıvan qəzalarını ələ keçirmək üçün hücum keçmişlər. Məhv olmağa və ölümə məhkum edilmiş İrəvan quberniyası müsəlmanlarını xilas etmək üçün müttəfiqlərin komandanlığının iştirakı ilə Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin xüsusi konfransının təşkil olunması təklif edilirdi.

10 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in Ermənistan XİN-ə göndərdiyi notada bildirilirdi ki, başda erməni zabiti olmaqla Ermənistan silahlı dəstələri Göyçə gölü ətrafında sərhədi keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olmuş, Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və s. müsəlman kəndlərini viran etmişlər. Həmin kəndlərin kişilərinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qaçaraq canını qurtarmışdır.

Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Ermənistan hökuməti, bir tərəfdən azərbaycanlı kəndlərini dağıdır, insanları məscidlərə dolduraraq yandırır, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoyur, digər tərəfdən isə Azərbaycanla dostluq münasibətlərindən dəm vurur, onun neft potensialından faydalanmaq istəyirdi. 2 aprel 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski xarici işlər naziri M. Cəfərova göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, martın 19-da Ermənistan hökuməti onun şərafinə verdiyi nahar zamanı natiqlər Azərbaycanla dostluq münasibətlərinin qurulmasının zəruriliyindən danışmışlar. M. Təkinski martın 18-də Eçmiədzində katolikosla görüşü zamanı katolikosun Ermənistanla müsəlmanlar arasında dostluğun zəruriliyini vurğuladığını, müsəlmanlarla dinc yaşamaq üçün erməni xalqına müraciət edəcəyini vəd etdiyini yazır. M. Təkinski mazut olmaması səbəbindən Eçmiədzin kilsəsinin və katolikosun iqamətgahının işıqlandırılmadığını yazır və əlavə edir ki, o, katolikosu mazut göndəriləcəyini vəd vermişdir və xarici işlər nazirindən xahiş edir ki, katolikosu çatdırılması üçün çəlləklərdə yalnız 200 pud mazut göndərilsin. Daha sonra M. Təkinski qaçqınların vəziyyətinin ağır olduğunu və dərhal onlara kömək göstərməsi lüzumunu qeyd edirdi.

3 may 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinskinin Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi teleqramda Ermənistan ordusunun Naxçıvana yeridilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti adından Ermənistan xarici işlər nazirinə etiraz məktubu göndərdiyini bildirirdi.

Mayın 16-da M. Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirirdi ki, erməni polkları Naxçıvan üzərinə hücumu keçmişlər. Ermənistanla təzyiq etmək üçün M. Təkinski təklif edirdi ki, qoşunları Ermənistanla sərhəddə cəmləşdirmək lazımdır.

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M. Təkinskiyə göndərdiyi teleqramda Fövqəladə Parlament İstintaq Komissiyası yaratmaq üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlara barədə İrəvan Milli Şurası ilə

birlikdə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu.

İyunun 10-da Azərbaycan XİN Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi şifrəli teleqramda tapşırırdı ki, dağıdılmış kəndlərin təmsilçilərinin köməyi ilə İrəvan quberniyasında, imkan olarsa, Qars vilayətində zərərçəkmişlərin ad və soyadları, yaşayış yerləri, yaşları göstərilməklə müsəlmanların həm insani, həm də əmlak itkiləri haqqında xəlvəti statistik məlumatlar toplansın. Məlumatlarda öldürülənlər, yaralananlar, əsir götürülənlər, dağıdılmış kəndlər, bağlar, aparılmış sürülər haqqında səhih məlumatların əks olunması tapşırırdı. Həmçinin qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə ingilis, italyan və digər ölkələrin təmsilçilərinin iştirakı ilə ermənilərin azərbaycanlılara vurduqları itkilərin miqyasını müəyyən etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradılması qərara alınmışdır.

Şərur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı M.Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinə iyunun 13-də göndərdiyi şifrəli teleqramdan aydın olur ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin maddi təminatını Azərbaycan hökuməti İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyin vasitəsilə həyata keçirmişdir. Teleqramda bildirilirdi ki, həmin bölgədə 6 min əsgər və süvaridən ibarət yarınzəfəri qoşunlar mövcuddur. M. Təkinski qoşunların döyüş hazırlığının heç də erməni qoşunlarının hazırlığından geri qalmadığını ingilislərin də etiraf etdiklərini bildirir. Daha sonra M.Təkinski yazırdı ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin sayını, lazım gələrsə, hərbi əməliyyatlar zamanı 10 min nəfərə də çatdırmaq olar. Diplomatik nümayəndə Şərur-Naxçıvan bölgəsindəki silahlı qüvvələrin əvvəlki mövqelərində qalmaqının və Zəngəzurda sərhəddəki dağlarda yerləşdirməyin vacibliyini qeyd edirdi. M.Təkinski ordunun təchizatı üçün göndərilən vəsaitin düzgün paylanmasına tam zəmin ola bilmədiyini də bildirirdi.

İyunun 16-da M.Təkinski xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova yazırdı ki, A.Xatisovla uzun müddət söhbət edib və o, ingilis polkovniki Plantona və Amerika missiyasına arxalanaraq öz mövqeyini haqlı hesab edir. M.Təkinski ingilislərin gizlətmədən müsəlmanların əleyhinə çıxdıqlarını yazırdı.

İyunun 17-də A. Ziyadxanovun M. Təkinskiyə göndərdiyi şifrəli teleqramda Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı, Culfa və Ordubad rayonlarında vəziyyətlə bağlı təcili informasiya istənilirdi. A. Ziyadxanov Vedibasarın qaymaqamı Xəlil ağa Hacılar və Abbasqulu ağa Şadlinskiyə həbsdən azad edilməsi üçün M.Təkinskiyə tədbir görülməsini tapşırırmışdı.

Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinə əsaslanaraq, A.Ziyadxanov yazırdı ki, Ermənistanın hakimiyyətini tanımaq dalğası motivində Naxçıvanda və ermənilərin ələ keçirdikləri digər yerlərdə narazılıqlar başlayıb. Şahtaxtıda müsəlmanlar erməni komissarını qovublar. Ermənistan hökuməti isə yaranmış fürsətdən istifadə edərək mübahisəli ərazi məsələlərinin Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilən konfransda həllinə qədər iddia etdiyi ərazilərdə idarəçiliyi öz əlinə almaq və müsəlmanların istənilən hərəkətini dərhal boğmaq istəyirdi. A. Ziyadxanov yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Araz Respublikasına həm maddi, həm də döyüş sursatı ilə köməklik göstərmək üçün Naxçıvana zabıt kadrları və 100 min rubl vəsait ayırmağı təklif etmişdi.

İyunun 21-də M.Təkinski Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi daha bir şifrəli teleqramda bildirilirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuşdur və erməni administrasiyası yaradılmışdır. M.Təkinski Naxçıvan Milli Şurasının ondan müttəfiqlərin komandanlığının nəzərinə çatdırmağı xahiş etmişdir ki, ingilis generalı Devinin və Ermənistan hökumətinin başçısı A.Xatisovun vədlərinə baxmayaraq, erməni hakimiyyəti axtarışlara, silahları müsadirə etməyə və ev əşyalarını talan etməyə başlamışdır. Milli Şura xahiş edir ki, müttəfiqlərin komandanlığı ermənilərin bütün bu qanunsuz əməllərinə son qoysun. Teleqramda həmçinin bildirilirdi ki, Culfa ermənilərin əlindədir, lakin ordubadlılar erməniləri ora buraxmırlar.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirildi ki, Böyük Vedidə erməni qoşunlarının hücumlarının qarşısı alınıb, erməni ordusu artilleriyası ilə birlikdə dəmir yolu xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralıların daşındığı, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq, yaralanan və öldürülən erməni zabıtlərinin sayının on nəfərdən çox olması barədə xəbərlərin dolaşdığı teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuzluqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirlər. İngilislər də ermənilərə inanırlar. Orada türk əsgərlərinin olmasını M.Təkinski qəti surətdə təkzib edir. M. Təkinski İrəvandakı ingilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənipərəst mövqe tutduğunu yazırdı.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski 1 avqust 1919-cu ildə xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, erməni qoşunları iyulun 4-də Böyük Vediyə çatmışlar və danışıqlar zamanı ilk atəş ermənilər tərəfindən açılmış, Böyük Vedidən olan

nümayəndələr Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlu öldürülmüşdür. Bundan sonra Böyük vedililər də atəş açmış, atışma axşamədək davam etmişdir. Axşamüstü ermənilər Böyük Vədi müsəlmanlarının hücumuna tab gətirməyərək döyüş meydanında pulemyotlar, mərmilər, palatkalar qoyaraq geri çəkilmişlər. M.Təkinski həmin teleqramda Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyanın Böyük Vədi müdafiəçilərinin kənardan pulemyotlarla təmin edilməsi barədə bəyanatının yalan olduğunu, vedililərin pulemyotları ermənilərlə döyüşlərdə ələ keçirdiklərini yazır.

Həmin teleqramda M.Təkinski öz-özünə sual verir: – “Nə üçün Böyük Vədinin müsəlmanları mübarizə aparmağı qərara almışlar?” Sualın cavabında M.Təkinski yazır ki, Böyük vedililər İrəvan quberniyasında 300-dən artıq müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasını və on minlərlə kişi, qadın və uşaqların öldürüldüklərini görüb mübarizə aparırlar. Hər gün müsəlmanların öldürüldüyü, talan edildiyi, eşidilməmiş zorakılıqlara məruz qoyulduqları bütöv rayonların Ermənistanın təbəçiliyindən imtina etmələrini və istənilən qonşu ölkəyə birləşmək istəklərini M.Təkinski təbii hal hesab edir.

1919-cu il avqustun 2-də M.Təkinski Azərbaycan hökuməti adından Ermənistanın xarici işlər nazirinə nota təqdim edir. Notanın əvvəlində M. Təkinski avqustun 1-də xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova Böyük Vədi hadisələri ilə bağlı yazdığı faktları təkrar etdikdən sonra qeyd edir ki, bölgənin müsəlmanları onun yanına gələrək nəql edirlər və yazılı məlumat verirlər ki, İrəvan şəhərinin küçələrində Zəngibasarın, Gərnibasarın və digər rayonların yollarında milis forması geymiş ermənilər müsəlmanları necə öldürür, əmlaklarını talan edir, müsəlmanların bağlarında ağacları doğrayır, bostanlarını və bağlarını ələ keçirirlər. Böyük Vədi ətrafında təqribən bir ay davam edən döyüşlər zamanı ev-eşiyindən didərgin düşən müsəlmanların yetişdirdikləri məhsulları ermənilər toplayıb aparmış, yerdə qalan məhsulu isə yandırmışlar.

Daha sonra M.Təkinski yazır ki, Ağzıbir, Məngüs, Milli Dərəsi və s. kəndlərin evlərindən didərgin düşmüş sakinlərini “Ermənistan xəyanətdə” suçlayaraq, Ermənistan hakimiyyətinin nümayəndələri onları öz doğma kəndlərinə buraxmırlar. Uzun sürən xahişlərdən sonra bəzi müsəlman kəndlərinin sakinləri öz kəndlərinə buraxılısalar da, ermənilər onların olub-qalan əmlaklarını talan etmiş, bir neçəsini öldürmüş, ona görə də müsəlmanlar dəhşət içərisində qaçıb canlarını qurtarmışlar. Müsəlmanlar hazırda M. M.Təkinskidən xahiş edirlər ki, labüd ölümdən qurtulmaq üçün onların Azərbaycana köçürülməsinə yardım etsin.

Notanın sonunda M. Təkinski yazır ki, əgər Ermənistan hökuməti iki respublika arasında xoş münasibətlərin qurulmasını istəyirsə, Ermənistandakı müsəlmanlar üçün hüquqi zəmin yaratmalı, qatilləri və talançıları ciddi cəzalandırmalıdır.

1919-cu il oktyabrın 1-də Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunur.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə 24 avqust 1919-cu ildə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin olunmuşdur. Ermənistanda və Qars vilayətində türklərə qarşı törədilən soyqırımının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xeyli iş görmüşdür. Ə. Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanılan yüzlərlə sənəddə o dövrün mənzərəsi əks olunmuşdur. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi, Tiflisdən İrəvana gedərkən Sənain və Kolagirən stansiyaları arasında erməni terrorçularının Ə. Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluqlarından bəhs edir.

Ə.Haqverdiyev 1928-ci il martın 11-də İrəvan Dairə Məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında hadisəni belə şərh etmişdir: “Cari il martın 7-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus 2012 N-li salon-vaqonda İrəvana yola düşdüm. Kupemdə mənimlə Samson Stepanoviç Harutyunyan gedirdi, qonşu kupədə isə Məmməd Riza Hüseynov və fəmiliasını bilmədiyim iki irəvanlı gedirdilər. Bu sakinlərdən əlavə, mənim mühafizəçilərim İsmayıl Rəcəb oğlu və Məşədi Məmməd Hüseynov da orada idilər. Sonrakı vaqon isə bələdçinin idi. Deyəsən, gürcü idi, ad və fəmiliasını bilmirəm. Mənim salonumda yuxarı qatda iki sərnəşin var idi – biri 18 yaşlı oğlan İttaid Camalbəyov və Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkilliyinin əməkdaşı Nəsrulla Şeyxov idi. Gecə saat 3-də vaqonda baş verən səs-küydən oyandım. Mən qışqırtı eşitdim, kimsə bağırırdı: “Hamısını axtarmalı!”. Salona enlikürək, qarayanız, balaca saqqallı, əsgər şineli geyinmiş, furajkalı bir gənc daxil oldu. Əvvəlcə onun əlində silah görmədim, sonra o, “Brauning” sistemli tapança çıxardı. Onu haradan və nə vaxt çıxardığını belə hiss etmədim. Həmin gənc salondakı stolun arxasına keçib sənədləri tələb edəndə mən ona dedim ki, bu vaqon yoxlanıla bilməz (Ə. Haqverdiyev bunu deyərkən özünün diplomatik toxunulmazlıq hüququnu xatırladırmış — N.M.). Bu vaxt bir başqası —

dairəvi papaqda, yekə şində qapıda göründü. Mən və Samson Harutyunyan sənədlərimizi göstərdik. Birinci daxil olan sənədlərimizə baxıb stolun üstünə atdı və qışqırdı: “Hamısını axtarın. Mən soruşanda ki, kimdir onlar? — cavabında qapıda dayanan “Naqan” tipli tapançanı mənə tuşladı. Dəhlizdə səs-küy eşidilirdi, aydın idi ki, orada da bu cür hadisə təkrar olunur. Bu cənablar tələb etdilər ki, pullarımız haradadır, onlara göstərək. Mən içərisində beş milyon 400 min manat (250-lik əskinasla 2 milyon Zaqafqaziya bonu və 50-lik əskinasla 68 pačkada hər birində 50.000 olmaqla 3.400.000 Azərbaycan bonu) olan səbəti onlara göstərdim. S.Harutyunyanın yol çantasından təqribən 300.000 rubl və cibindən isə 10.000 rubl götürdülər. Bizim bütün yüklərimizi axtardılar və mənim zəncirli qızıl saatımı, 17 min manat dəyərində brilliant sancağımı (inciçiçəyinin budağı şəklində) və 10 min manatlıq brilliant sırğamı götürdülər. Ümumiyyətlə, saatla birlikdə 40 min manatlıq malımı götürdülər...”

Əbdürrəhim bəy daha sonra izahatında Şeyxovun üstündən heç nə tapmadıqlarından aparıb onu “çıxdım” etmək istədiklərini bildirir. O, mühafizəçilərinin silahlarını da quldurların götürdüyünü yazır. Qeyd edir ki, quldurlar S. Harutyunyanın pulları götürəndə onu poçtla özünə qaytaracaqlarını söylədilər və vaqondan çıxarkən içəri birinci daxil olan quldur onunla əllə xudahafizləşdi. Soyğunçular vaqondan çıxdıqdan sonra güclü yaylın atəşi eşitdik və fikirləşdik ki, bizim vaqonu atəşə tuturlar.

Ə.Haqverdiyev prokuror müaviniyə verdiyi izahatında S. Harutyunyanın quldurlarla əlbir olmasına işarə edir. Görünür, quldurlar Ə.Haqverdiyevin hələ Bakıda ikən diplomatik nümayəndəlik üçün dövlət xəzinəsindən nə qədər pul götürdüyü, nə vaxt, hansı qatarla yola düşəcəyini əvvəlcədən bilirlərmiş.

Quldurlar basqın məqamını da çox dəqiqliklə hesablayıblarmış. Belə ki, Sənain stansiyasından çıxan qatar Kober dayanacağına çatmamış, dərədə saxlanılmış, quldurlar öz işlərini görüb qurtardıqdan və güclü yaylın atəşindən sonra hərəkətə başlamışdır.

Hadisədən 10-15 dəqiqə sonra qatar Kolagirən stansiyasına çatır. Ə. Haqverdiyev mühafizə dəstəsinin rəisi Zilveriyana hadisə haqqında məlumat verir və quldurların təqib olunmasını xahiş edir. O, hətta quldurları tutacaqları təqdirdə dəstənin hər bir üzvünə 1500 rubl vəd edir.

İzahatdan quldurların ancaq Ə.Haqverdiyevi qarət etmək niyyətində olduqları aydınlaşır. Belə ki, Ə.Haqverdiyev göstərir ki, bizi soyduqları vaxt təxminən 20 quldur vaqonu mühasirəyə alıbmiş. Digər tərəfdən, Azərbaycanın diplomatik missiyasının vaqonuna bitişik Amerika missiyasının vaqonu imiş və həmin vaqonda doktor Aşer öz kuryeri ilə birlikdə 7 milyon (pulun vahidi göstərilmir) aparırlarmış. Ancaq qarət edilən təkcə Azərbaycan vaqonu olur.

Ə. Haqverdiyev martın 8-də Kolagirən stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qarət edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Teleqramda “bizimlə birlikdə nümayəndə Samson Harutyunyan da qarət edilib” ifadəsini işlətməklə Ə.Haqverdiyev cinayətin kələfini haradan çözləməyə işarə vurur.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərək tədbir görülməsini tələb edir.

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölçü götürməsinə tələb etmək üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qarət Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada törədilib. Həmçinin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış apardıqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkisilah ediliblər. Neytral zonaya Amerika general qubernatoru nəzarət etdiyini bəhanə gətirərək Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvana müraciət etməyi məsləhət görür.

Uzun sürən yazışmalardan bir nəticə hasil olmur. Erməni quldurlarının törətdikləri cinayət adı quldurluq hadisəsi deyildi. Həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində 100 mindən artıq qaçqın, yetimxanalarda, lazaretlərdə kimsəsiz uşaq və qocalar dəhşətli aclıq keçirirdilər. Ə. Haqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar onların ərzaqla təminatına sərf olunmalı idi ki, ermənilər də onları bu imkandan məhrum etmiş, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdiyi məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: “1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50

min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayır. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınblar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilməlidir. İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhəlinin sayı 8 min nəfərdir”.

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə üç Cənubi Qafqaz respublikasının təmsilçilərinin iştirakı ilə sülh konfransı keçirilir. Ermənistanla Azərbaycan arasında bağlanan sazişi Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirləri N. Usubbəyov və A. Xatısov, təminatçı sifəti ilə ABŞ tərəfindən C. Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçkori imzalamışdılar. Sazişdə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razılığa gəlmişdilər ki, bundan sonra silaha əl atmayacaqlar, hər iki hökumət Zəngəzura gedən yolların açılması üçün tədbirlər görəcək, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla, bütün mübahisəli problemlər sülh konfransının qərarına qədər yalnız sülh yolu ilə həll ediləcəkdir. Barışıq əldə edilmədikdə polkovnik Ceyms Rey münsiflər məhkəməsi sifətində tədbirlər görəcək, danışıqlar aparmaq üçün iki ölkə bərabər sayda nümayəndələr seçəcək və mübahisəli məsələlər müzakirə ediləcək, tərəflər bu sazişin müddəalarına vicdanla əməl edəcəklər. Lakin əvvəllər olduğu kimi, bu dəfə də ermənilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini işğal etmişlər. Onlar Azərbaycan tərəfinin tələblərinə məhəl qoymadan işğalı davam etdirmiş və 1920-ci il yanvarın 21-dən 26-dək Zəngəzurun 3-cü sahəsində 48, 4-cü sahəsində 3 kəndi işğal edərək bütün kəndlərinin işğalını başa çatdırmışdı.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, nümayəndəliyin əməkdaşları Abbasəli bəy Makinskinin və Nəsrulla Şeyxovun verdikləri məlumata görə, Araz və Tarasum çaylarının o biri sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Nümayəndəliyin sərəncamında 14 nəfər əməkdaş var idi ki, onların da vəzifəsi İrəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları göndərməkdən ibarət idi. İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıkları protokolda qeyd edilirdi.

Himayədarlıq Nazirliyinin müvəkkili Abbasəli bəy Makinskinin (Teymur bəy Makinskinin əmisi oğlu idi. 1908-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Sonradan İrəvandakı daimi nümayəndəliyində çalışmışdır. Rus, ingilis, fransız və alman dillərini bildiyi üçün diplomatik danışıqlarda azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmişdir. O, 1918-ci ilin payızında Naxçıvanda qurulan Araz-Türk Hökumətinin fəalllarından olmuşdur.- N.M.) və doktor Qənizadənin 21 dekabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdikləri hesabatlar əsasında hazırlanan məruzədə bildirilirdi ki, 1919-cu ilin payızına qədər İrəvan quberniyasında və Cənub-Qərbi Azərbaycanda qaçqınların sayı 150 minə çatır. İrəvan qəzasında 25 mindən artıq, Eçmiədzin qəzasında da bir o qədər, İrəvan şəhərində 13 min qaçqın və yerli əhəli toplanıb. Novo-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün şərq sahilı istisna olmaqla müsəlman qalmayıb. Hazırda bütün qaçqınların sayı 70-80 min arasındadır və onlar, əsasən, Böyük Vedi, Aralıx, Başkənd, Yengicə və Naxçıvanda cəmləşiblər. A.Makinski qaçqınların vəziyyətinin həddindən artıq ağır olduğunu, çörək tapılmadığını, müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını, ev sahiblərinin isə evsiz-eşiksiz, ac-yalavac qaldıklarını bildirir. Məruzədə həmçinin, təkcə 1919-cu il avqustun 2-ci yarısında Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və Sürməli qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndinin dağıldığı da öz əksini tapmışdı.

Ermənistan ordusunun növbəti hədəfi özünümüdafiə dəstələrinin güclü olduğu Zəngibasar bölgəsi idi. Azərbaycan XİN-in dekabrın 27-də Ermənistan XİN-ə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Bu gün aldığımız məlumata görə, dekabrın 21-də Ermənistan hökuməti Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb. Həmin gün Qarğabazar kəndi talan edilib və dağıdılıb. Ayın 22-də həmin əqibəti Uluxanlı kəndi yaşayıb. İndi döyüşlər Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Əgər bunlar doğrudursa, deməli, Ermənistan hökuməti danışıqları pozmuşdur. Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə Zəngibasarın müsəlman kəndlərinə erməni hücumlarını dayandırmaq haqqında teleqramın surətini Fransanın və İtaliyanın hərbi missiyalarına və Müttəfiq Dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarına və Britaniyanın Ali Komissarına da göndərmişdi.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayev 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, “erməni silahlı birləşmələri Zəngəzuru müsəlmanlardan tamamilə təmizləməklə Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. Zəngəzurda Oxçu, Şabadın və Gıgı dərəsindəki kəndləri viran qoyan ermənilərin məqsədi Ordubad istiqamətində irəliləyib Əylisdəki qüvvələrlə birləşdikdən sonra Naxçıvanı ələ keçirməkdir.

İrəvan quberniyasının Zəngibasar nahiyəsinin müsəlmanlarının müvəkilləri Mir Mahmud Mirbabayev və Məhəmməd Rzayev 3 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik

nümayəndəliyinə göndərdikləri məktubda Müttəfiq Dövlətlərin Ali Komissarı ilə görüşə bilmədiklərindən, onların Zəngibasar müsəlmanlarının vəziyyətinə dair məruzələrini Ali Komissara çatdırmağı xahiş edirdilər. Onlar hər bir gecikilən saatin minlərlə müsəlman ailəsinin məhvi demək olduğunu öz müraciətlərində ifadə edirdilər.

İrəvan qrupunun rəhbəri, general-mayor Şelkovnikovun 8 mart 1920-ci ildə Ermənistan qoşunlarının komandanına göndərdiyi məktubunda bildirilirdi ki, Zəngibasar müsəlmanlarının tutduqları mövqenin təhdidedici və İrəvan şəhərinə yaxın olmasını nəzərə alaraq tərksilah əməliyyatının keçirilməsi və onların diz çökdürülməsi zəruridir. Əgər diplomatik təsirlər nəticəsiz qalsa, onda hərbi gücə əl atmaq və həmin ərazinin əhalisini zor gücünə köçürmək və Zəngibasar rayonunu müsəlman ünsürlərindən tamamilə təmizləmək lazım gələcək.

Ə.Haqqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra martın 16-da onun yerinə Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi.

Teymur bəy Məhəmmədqulu xan oğlu Makinski 1874-cü ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. İrəvanda yaşayan Maku xanlarının törəmələrindən idi. O, İrəvan gimnaziyasını, 1916-cı ildə Varşava Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdi. İctimai-siyasi xadim Teymur bəy Makinski Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdu. Milli Şuranın 19 noyabr 1918-ci il tarixli “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (parlamentinin) təsis haqqında” Qanununa əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. T.Makinski 1918-ci ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən dekabrın sonunadək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyində fəaliyyət göstərmişdi. O, İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların erməni zülmündən qorunması məqsədilə 1919-cu ilin yanvarında Bakıda təsis edilmiş İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri seçilmişdi. Teymur bəy Makinski 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinetində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. O, 1919-cu ilin iyunundan 1920-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920-ci ilin martından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövrdə onun taleyi haqqında səhih məlumat yoxdur.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fərsətdən istifadə edən ermənilər azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hərbi təcavüzü daha da genişləndirmişdilər.

T. Makinski 2 may 1920-ci ildə yazdığı hesabatında fəaliyyətə başladığı gündən yüzlərlə soydaşımızın onun yanına gəlib ermənilərin onları məruz qoyduqları vəhşilikərdən şikayətləndiklərini qeyd edir. O, yazırdı: “Ermənilər dinc əhalinin evlərinə hücum edib, çox zaman onları öldürür, həbs edir, əmlaklarını müsadirə edirlər. İndiyədək zorakılığa görə kimsə cəzalandırılmayıb. Martın 21-də müsəlman əhalinin vəziyyəti barədə Ermənistan XİN-ə məlumat vermişəm. Bundan bir neçə gün sonra Eçmiədzin qəzasının Təkiyə, Üşü, Nəzravan və digər kəndlərin darmadağın edilməsi barədə məlumat aldım... Martın 19-da erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasara hücumu başlandı. Mən dəfələrlə bu barədə notalar verdim. Lakin nəticəsi olmadı. Əksinə, yenidən başladı. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ermənistan hökumətindən müsəlman əhaliyə qarşı xoş münasibət gözləmək mümkün deyil.” T. Makinski həmçinin hesabatında diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının qarşılaşdıqları zorakılıqlardan da bəhs edir.

Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində mövcudluğunu qoruya bilən azərbaycanlı əhalini aclıqdan, səfalətdən qurtarmaq, erməni silahlı dəstələrinə qarşı duruş gətirmək üçün diplomatik nümayəndəlik vasitəsilə Zəngibasar Milli Şurasına mütəmadi olaraq pul göndərirdi. 1920-ci il aprel 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasara apardıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı ələ keçirmişdi. Bu barədə Ermənistanın baş naziri A.Xatsoyov həmin vaxt Tiflisdə Azərbaycan nümayəndələri ilə danışıqlar aparən xarici işlər naziri A.Ohancanyana İrəvandan göndərdiyi məktubunda belə məlumat verir: “Makinski aprel 4-də üç nəfərlə, öz maşını ilə Zəngibasara 600000 rubl göndərmişdir. Bizim yoldakı postumuz onları yaxalamış, həbs etmiş və İrəvana məruzə etmişdir. Yolda onlar hər şeyi anlamış və Makinskini ələ vermişlər. İş məhkəmədə böyük hay-küy yaradacaq. Makinskinin hələlik onların ifadələrindən xəbəri yoxdur, lakin hiss edir ki, biz hər şeyi bilirik. Müstəntiq onu dindirmişdir. O, işarə vurur ki, onun missiyasında hansısa “hadisə” baş vermişdir və deyir ki, Xoyski ilə görüşməlidir. O, sabah Tiflisə gedir. Bu barədə yalnız nümayəndə heyətinə və Tumanovdan başqa heç kimə deməyin. Daha başqa izlərə düşmək üçün hələ ki, iş məxfi aparılır.”

Həbs ediləcəyini hiss edən T.Makinski mayın 28-də İrəvanı qəfildən tərk edir və diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra etməyə başlayır. İyunun 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda bolşevik hökumətinin qurulmasını səbəb göstərərək, diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verildiyini bildirir.

Bakıya qayıdan T.Makinski Sovet Azərbaycanının Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı məlumatda diplomatik fəaliyyətlə məşğul olduğu dövrdə xərclənmiş pulların dəqiq hesabatını verir və bununla da bolşevik hökuməti qarşısında maliyyə hesabatı verməklə, gələcəkdə ona qarşı sürülə biləcək ittihamları önləməyə çalışırdı.

Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyində saxlanılan sənədlərin sonrakı aqibəti məlum deyil. Ola bilsin ki, nümayəndəliyin əməkdaşları təhlükəsizlikləri baxımından ya həmin sənədləri məhv etmiş, ya da daşnak hökumətinin əlinə keçmişdir.

Xalq qəzeti.-2015.-28 may.-N 113.-S.9.; 30 may.-N 114.-S.8.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - ŞƏRQDƏ İLK DEMOKRATİK RESPUBLIKA

Anar İSGƏNDƏROV,

BDU-nun mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika
kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

1918-ci il aprelin 23-də fəaliyyətə başlayan Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası mayın 26-da keçirildi. Həmin gün gürcü nümayəndələri Seymdən çıxıb, Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Gürcü fraksiyası Zaqafqaziya Respublikasının dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üzərinə yıxaraq, onları türkpərəst mövqe tutmaqda ittiham edirdi. Zaqafqaziya Seyminin üzvü Şəfi bəy Rüstəmbəyov gürcü fraksiyasının gətirdiyi bu arqumentləri qətiyyətlə rədd edərək qeyd edirdi: “Hesab edirik ki, Zaqafqaziyanın birgə siyasi mövcudluğunun indiki mürəkkəb və məsuliyyətli anında ayrılmaq üçün tutarlı və obyektiv əsaslar yoxdur və burada gürcü nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən amillər az inandırıcıdır”.

Mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyası yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq fəvqəladə iclas çağırırdı. Uzun müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərarına alındı. “Müsavət” Partiyasının təklifi ilə M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq (bu vaxt o, Batum konfransında iştirak edirdi-A.İ.) Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov isə sədrin müavinləri seçildilər. Müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı. Fətəli xan Xoyski İcraiyyə Komitəsinin sədri seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi” qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səsə (iki nəfər - Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər bəy Axundov bitərəf qaldılar) qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi”, yaxud “Misaği-milli” (əqdnamə) Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiyaya aktı — “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edildi, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin həddləri müəyyənləşdirildi, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapdı. “İstiqlal bəyannaməsi”ndə demokratik dövlətə məxsus atributların — hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmsil edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. “İstiqlal bəyannaməsi” Azərbaycan millətinin millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa — millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi.

“İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul edən Milli Şura Azərbaycan hökumətini təşkil etməyi bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. İlk hökuməti “Müsavət”, Müsəlman Sosialist Bloku, “Hümmət”, “İttihad” və bitərəflərdən ibarət 9 nazir təmsil edirdi.

Cənubi Qafqazın özünü müstəqil elan etmiş üç dövləti — Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq iyunun 4-də ayrı-ayrılıqda müqavilə imzaladılar. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacınski imzaladılar. Müqavilənin şərtləri Ermənistan və Gürcüstan üçün çox ağır idi, Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında isə “daimi sülh və dostluq münasibətləri”ni bərqərar edirdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq, Osmanlı hökumətinin hərbi naziri Ənvər paşa ilk yardım kimi Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində kredit ayırmışdı, Azərbaycanda olan türk ordusunun ehtiyaclarına hər ay 50 min lirə xərclənirdi. Bununla yanaşı, Ənvər paşa İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə Azərbaycan Milli Ordusunun təşkil edilməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdi.

1918-ci il iyulun 16-da Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin Gəncəyə köçməsi ilə əlaqədar milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşdi. Milli Şuradan kənarda qalan burjua-mülkədar dairələrinin məhdud dünyagörüşlü mürtəce hissəsi Türkiyənin Azərbaycanda olan ordusunun başçısı Nuru paşanın vasitəsilə Milli Şurayı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd etdilər. Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsinin tərəfdarı olan bu dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniya aparırdı. Gəncədə yerləşən

Qafqaz-İslam Ordusu Komandanlığı ilə milli qüvvələr arasında münasibətlər gərgin bir şəkil aldı. Nuru paşanın müstəqilliyini elan etmiş dövlətin daxili işlərinə qarışaraq, F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumətə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Mövcud siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün Azərbaycandakı türk qoşunları rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında güzəştli bir qərar qəbul olundu: Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir. İyun böhranı nəticəsində fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını — Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi. İyunun 17-də axşam Gəncədə F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 19-da Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 26-da Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Almanların Bakı neftinə xüsusi maraqları olduğundan Bakının tutulmasına mane olmaq məqsədilə Osmanlıların beşinci diviziyasının Gürcüstan dəmir yolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Ona görə də Qafqaz diviziyası Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Azərbaycan əhalisi Osmanlı qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdilər.

Osmanlıların beşinci piyada diviziyası və general Ə.Şıxlınskinin başçılıq etdiyi müsəlman milli korpusu əsasında Qafqaz-İslam Ordusu təşkil edildi. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 15 min əsgər və zabıt daxil idi.

Qafqaz-İslam Ordusu vasitəsilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bildi, ucqarlarda dövlət orqanları yaratmağa başladı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “bələkdə ikən boğmaq” üçün yollar arayırdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl V.Leninin tapşırığı ilə S.Şaumyan türk qoşunlarının Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı Jordaniyaya müraciət etdi. Şaumyan Jordaniyaya vəd edirdi ki, əgər Gürcüstan türk qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası onun müstəqilliyini tanıyacaqdır.

Azərbaycanın şərqində kommunist dikturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Tamamilə erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhaliyə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən Bakı Soveti qüvvələri Göyçaya yaxınlaşdılar. İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Türkiyədən göndərilən əlavə qüvvələrin və Azərbaycan könüllüləri hesabına Qafqaz-İslam Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz-İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı Soveti qoşunlarına elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bir daha özlərinə gələ bilmədilər. Qafqaz-İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyulun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhəri azad edildi. İyulun sonunda S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti istefa verməyə məcbur oldu. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət “Sentrokaspi” dikturası adlanan mürtəce bir qurum yaradıldı. İngilislərin Bakıya çağırılması da “Sentrokaspi” dikturasını xilas edə bilmədi.

Qafqaz-İslam ordusu sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz-İslam Ordusu 4 min əsgər və zabıtını şəhid verdi.

Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən Birinci Dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında imzalanan 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə görə, məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi hissələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Ənzəliyə danışıqlar aparmaq üçün gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı, general Tomsona Azərbaycan ərazisinə daxil olmazdan əvvəl AXC-ni tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general Tomson bu

təklifi rədd etdi və bildirdi ki, “Azərbaycan Respublikası türklərin intriqası nəticəsində yaranmışdır və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir. Bir halda ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o halda hər şeyi yerində yoxlayıb, buna münasib də qərar verərik. Müttəfiqlər dağıtmaq üçün yox, qurmaq üçün gəliblər”. General Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-si şəhər saat 10-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir: Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə “de-fakto” əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcəkdir. Şəhər Duması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaq, Azərbaycan Paris sülh konfransında milli müqəddaratını təyin etmə prinsipi əsasında iştirak edəcək. L. Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı erməni dəstələri şəhərə buraxılmayacaqlar.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə təəhhüdlər götürürdü.

Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. General Biçeraxov təyyarələrdən “Rusiya vətəndaşlarına” adlı intibahnamələr səpir, xristian əhalisini Bakının “Ana vətənə qovuşması” münasibəti ilə təbrik edirdi. General Tomsonun da iki gün sonra yaydığı bəyannamə eyni ruhda idi. General Biçeraxov daha irəli gedərək qurama “Qafqaz-Xəzər” hökuməti yaratdı, Bakıda çevriliş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bakıdakı erməni və rus milli şuraları L. Biçeraxovun gəlişi ilə bağlı belə bir şeyə yayırdılar ki, guya Azərbaycan deyilən dövlət yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilməlidir. Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq komissiyanın Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun layihəsi Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul edildi.

Noyabrın 16-da Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalarda seçilmişdi. Azərbaycan parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak icmasının hərəsi üçün 1 yer, Həmkarlar İttifaqı Şurası və Neft Sənayeçiləri İttifaqı üçün 3 yer nəzərdə tutulmuşdu. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların və hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan bütün Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk dövlət oldu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təntənəli iclasla açıldı. F.X.Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Ciddi müzakirələrdən sonra Türkiyədə danışıqlar aparan Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, H.Ağayev sədrin birinci müavini, R.Vəkilov isə katib seçildilər. Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkili yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi elan edildi. Koalisiyon hökumətin tərkibində 3 nəfər rus var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürsüsündən imtina etdilər.

Yeni hökumətin təşkilindən iki gün sonra dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V.Tomson elan etdi ki, F.X.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. General V.Tomsonun rus Milli Şurasına Azərbaycan hökumətini tanımaq təklifi bu qurum tərəfindən qəbul edilmədi.

Biçeraxovun dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə general V.Tomson “Qafqaz-Xəzər” hökumətini qanundan kənar elan edib, 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, daha sonra isə erməni hərbi hissələri tərkisilah edilib buraxıldı.

Beləliklə, 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyulan məhdudiyyətləri tədricən azaltmağa başladı: Azərbaycan polisi, su nəqliyyatı və neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət ləğv olundu. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı.

1919-cu ilin aprelindən başlayaraq ingilislər Paris sülh konfransının şərtlərinə uyğun olaraq, Qafqazı tərk etməyə başladılar və bu proses avqustun ortalarında başa çatdı. Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi, həm də ingilis komandanlığını şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Lakin ingilislərin Bakını tərk etməsi, bir tərəfdən, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirirdisə, digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının keçmiş imperiyanı əvvəlki sərhədlər çərçivəsində bərpa etmək istəyini sürətləndirdi. Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər, ilk növbədə ərəzi-sərhəd məsələlərindəki ziddiyyətlər xarici təhlükəni reallaşırdı.

1919-cu il aprel 25-də Tiflisdə Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Qafqaz konfransı işə başladı. Konfransda siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələləri, eləcə də sərhəd problemləri müzakirə olundu. Konfransın gedişində bu ölkələr arasında ərəzi-sərhəd məsələləri ilə bağlı kəskin ziddiyyətlərin mövcudluğu məlum oldu. Keçmiş çar generalı Denikinın könüllü ordusunun Dağıstana hücumu ilə konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu.

“Vahid və bölünməz Rusiya” sərhədlərini bərpa etmək iddiasında olan Denikin 1919-cu ilin yazında Dağıstan Dağlılar Respublikasına soxularaq Dərbəndi işğal etdi. Çar generalının Azərbaycana təcavüzkar niyyətdə olduğu aşkara çıxdı. Parlamentin fəvqəladə iclasında qəbul olunmuş qərara əsasən, sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bütün hakimiyyət onun ixtiyarına keçdi.

Denikin təhlükəsi Gürcüstanı da ciddi narahat etdiyindən iyunun 16-da Gürcüstanla Azərbaycan arasında hərbi müdafiə paktı imzalandı. Bu pakta görə Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyətinə və ərəzi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olunduğu təqdirdə onlar bir-birinə hərbi yardım göstərməli idilər. Üç il müddətinə bağlanan hərbi pakta Ermənistan iki həftə ərzində qoşula bilərdi. Lakin Ermənistan Denikinlə gizli müqavilə imzalamağı daha üstün tutdu. Hərbi pakta görə Azərbaycan Gürcüstandan 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min beşaçılan tüfəng, 211 qılınç, 795 nizə və s. hərbi ləvazimat aldı.

Birinci Dünya müharibəsi 1918-ci ilin noyabrında başa çatsa da, onun nəticələrini reallaşdırmaq uzun bir vaxt tələb edirdi. Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər.

Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün tam səlahiyyətli və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşova tapşırıldı. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirak etməkdə əsas məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasına nail olmaq idi. Konfransda iştirak etmək üçün 1919-cu ilin yanvarından icazə gözləyən Azərbaycan nümayəndə heyəti üç aylıq gərgin diplomatik-siyasi mübarizədən sonra ingilislərin köməyi ilə mayın əvvəllərində Parisə gedib çıxmağı bildi. Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, onun bir ildə azadlıq yolunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunurdu. Memorandumda göstərilirdi ki, bu mübarizədə Azərbaycanın iki şəhəri və 500 kəndi dağıdılmış, 150 min nəfərə qədər sakini qurban getmişdir. Təkcə İrəvan quberniyasında qısa bir müddət ərzində 200 müsəlman kəndi yandırılmış və 200 min nəfər müsəlman evsiz-əşiksiz qalmışdır. ABŞ prezidentindən Azərbaycan istiqlaliyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin (1. Hər bir millət xarakterindəki intellektual və mənəvi-dini xüsusiyyətlərinə görə seçilməlidir;

2. Hər bir millət öz taleyini müəyyən etməyə qadir olduğunu göstərməlidir; 3. O, öz xərclərini ödəmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə vasitələrinə malik olmalıdır; 4. O, özünü xarici təcavüzdən qoruya bilməlidir; 5. O, tabe olduğu ölkənin hökumətinin zülmündən əziyyət çəkmiş olmalıdır) Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın Azərbaycana hərbi sahədə yardım göstərməsi, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi məsələlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu. Lakin ermənipərəst V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini soyuq qarşıladı, nümayəndə heyətinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi, Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyyumluğunu qəbul etməyi məsləhət gördü. Konfederasiya məsələsinə Azərbaycan və qismən də gürcü nümayəndə heyəti müsbət yanaşırdı. Bu işin reallaşmasına əngəl olan isə erməni nümayəndə heyətinin pozuculuq fəaliyyəti idi. Ermənilər Paris sülh konfransı rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, Birinci Dünya müharibəsinin Antantanın xeyrinə qələbə ilə başa çatmasında onların böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, qalib dövlətlər “Böyük Ermənistan”ın yaradılmasında ermənilərə yardımçı olmalıdırlar. Guya Qafqazda

rus ordusunun tərkibində 180 min, Avropada isə 15 min erməni könüllüsü müttəfiqlərin “müqəddəs işi” uğrunda mübarizə aparmışdır. Ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayəti, İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarından ibarət böyük bir ərazini tələb edirdilər. Bundan əlavə, ermənilər 19 milyard frank həcmində müharibə təminatı almaq istədiklərini də gizlətmirdilər. Yeri gəlmişkən, ermənilərin bu əsassız iddialarını Paris, London, xüsusilə də Vaşinqton qızğın müdafiə edirdi.

Erməni millətçilərinin “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” planına Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan torpaqları da daxil idi. 1918-ci ilin yazında təkcə Sisiyan mahalında 50 min müsəlman ev-eşiyindən qovulmuş, 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, 10038 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş, 2309 nəfəri isə (1060 kişi, 764 qadın və 485 uşaq) şikəst edilmiş, qəzanın azərbaycanlı əhəlisinə üst-üstə bir milyard manat maddi ziyan dəymişdi.

1918-ci ilin yazında Andranikin 800 nəfərlik quldur dəstəsi Naxçıvan bölgəsinə hücum keçdi. Yerli əhaliyə kömək məqsədilə həmin il avqustun 7-də türk paşası Kazım Qarabəkir Naxçıvana daxil oldu. Bununla da erməni-daşnak qüvvələrinin Naxçıvan torpaqlarındakı özbaşınalığına son qoyuldu. Mudros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri noyabrın 11-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Yerli əhali erməni təcavüzündən qorunmaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1919-cu ilin martına kimi fəaliyyət göstərən Araz-Türk Respublikası Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin işğalı altına keçməsinə imkan vermədi.

Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər görürdü. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi.

Ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Bölgədəki ingilis komandanlığının razılığı ilə 1919-cu ilin mart-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində erməni idarəçiliyi yaradıldı. Naxçıvan əhalisi bu qərara qəti etirazını bildirdi. İyulun 25-də Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını əzərək onları qaçmağa məcbur etdi. Beləliklə, Naxçıvan bölgəsində “erməni idarəçiliyi” ləğv edildi.

Paris sülh konfransında iştirak edən İran nümayəndə heyəti isə təqdim etdiyi memorandumda Bakı, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanın ona verilməsini tələb edirdi. Müharibədə heç bir rolu olmayan İranın bu qəribə iddialarına konfrans heç bir reaksiya vermədi, üstəlik, 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-İran müqaviləsindən sonra onun nümayəndələri konfransdan uzaqlaşdırıldı. 1920-ci il martın 21-də İran Azərbaycan dövlətini müstəqil dövlət kimi tanıyaraq onunla dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Parisdə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin “de-fakto” tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Azərbaycana çatdırıldı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkilləri və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş Vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər. Bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Yanvarın 19-da Azərbaycanın və Gürcüstanın rəsmi nümayəndələri Paris sülh konfransı Ali Şurasının iclasına dəvət edildilər. Antanta Cənubi Qafqazın yeni dövlətlərini tanımaqla onları xarici təcavüzdən qorumaq üçün öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Azərbaycan tərəfi ABŞ və Avropa dövlətlərindən alınması nəzərdə tutulan 100 parovoz, 2 min ədəd çən, 500 bağlı vaqon müqabilində 200 milyon pud ağ neft, eləcə də pambıq, yun, ipək, gön-dəri məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “de-fakto” tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və başqaları ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət öz fəaliyyəti dövründə “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası uğrunda mübarizə aparırdı. Hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə — 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycan dilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli - yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Avqustun 11-də

ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdlü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də Hərbiyyə Nazirliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Dekabrın 25-də general Səməd ağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sülkeviç Baş qərargah rəisi təyin edildilər. 1919-cu ildə Milli Ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər. İngilislərdən alınan gəmilər hesabına Xəzər donanması yaradıldı.

1919-cu il iyulun 21-də parlament "Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" Qanuna görə, özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.

Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi, məktəblərdə rus tarixi əvəzinə ümumtürk tarixi tədris olunmağa başladı, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi hesab olundu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabrın 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. 1919-cu ilin oktyabrında mətbuat sahəsində senzura ləğv olundu. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kişi və qadın seminariyaları açıldı, dövlətin hesabına yüzə yaxın gənc azərbaycanlı ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın universitetlərinə göndərildi. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi, oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xəzər Donanması yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Azərbaycanın əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi ki, onun 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq, ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, Sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlaliliyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə Sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. F.X.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlaliliyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasını təkid edirdi. Çiçerinin martın 7-də göndərdiyi növbəti nota baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycana əsl münasibətini V.İ.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz Cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurasının üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram dolğun əks etdirir: "Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün səylərinizi buna verin".

Hələ 1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Bakıda ümumi siyasi tətil keçirməyə nail oldular. Tətildə 25-dən çox müəssisənin 12 minə qədər fəhləsi iştirak edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər Bakıda ikinci dəfə tətil keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan bolşeviklərinin sosial bazasını əsasən qeyri-müsəlman əhali təşkil edirdi. 1919-cu il aprelin 25-də Azərbaycanın cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan rus əhalisinin milli hökumətə qarşı qiyamı başlandı. Qiyamçılar bölgəni "Muğan Sovet Respublikası" elan etdilər. Avqustun əvvəlində qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən yatırıldı.

Hökumətin torpaq islahatını yubatmasından bolşeviklər məharətlə istifadə etdilər. 1919-cu ilin əvvəllərində bir sıra qəzalarda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə kəndli çıxışları başlandı. Bunlardan ən güclüsü Gəncədə baş verdi. Bu çıxış 1919-cu ilin sentyabrında yatırıldı.

Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu təxribatçı quruma qatı millətçi A.Mikoyan başçılıq edirdi.

Böhranı kəskinləşdirən amillərdən biri də Azərbaycanda, xüsusən, Bakıda olan Türkiyə kommunistləri və ittihadçıların xalq arasında geniş nüfuzlarından istifadə edərək, rus ordusunun gələcək yürüşü xeyrinə təbliğat aparmaları idi. Türklər iddia edirdilər ki, güya qırmızı ordunun Türkiyədə Kamal hərəkətinə köməyə tələsməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti rus ordusunu öz ərazisindən buraxmaq istəmir. Buna görə də türk kommunistləri yerli və xarici bolşeviklərlə birlikdə milli hökumətə qarşı mübarizə aparmağa məcburdurlar. 1920-ci ildə fevralın 11-12-də Bakıda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası təsis edildi. Bolşeviklər partiyasının faktiki rəhbəri Azərbaycan xalqının qatı düşməni A.Mikoyan idi. Partiya milli hökuməti yıxmaq, Sovet Azərbaycanı qurmaq üçün silahlı üsyan xəttini irəli sürdü.

Sovet Rusiyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirmək planlarını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycana qarşı Ermənistanın müharibəsi bu planın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan ordusunun, demək olar ki, hamısı 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində erməni qiyamçılarına qarşı vuruşurdu, ölkənin şimal sərhədləri isə müdafiəsiz qalmışdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökumətinin Qərbdən gözlədiyi yardım gəlib çıxmırdı.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində də Azərbaycan hökumətində birlik yox idi: xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. M.H.Hacınskiyə görə, Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə Azərbaycanın istiqlalını qorumaq mümkün idi.

1920-ci ilin martında hökumətin keçirdiyi konfransda M.H.Hacınskinin tərəfdarları qalib gəldilər, N.Yusifbəyli Baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Yeni hökumətin təşkili M.H. Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin M.H.Hacınski bu hökumətin təşkilinə tələsmirdi, az sonra M.H.Hacınskinin özü bolşeviklər partiyasına daxil oldu. Yeni hökumətin təşkilinin yubadılması onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Parlamentdə müxtəlif partiyalar arasında gedən mübarizə son həddə çatdı. Mövcud hakimiyyətə qarşı daim müxalifətdə olan və hökuməti devirməyə çalışan ittihadçılar Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb edirdilər, Azərbaycan bolşevikləri isə guya ölkədə qayda-qanun yaratmaq naminə hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etməyə və XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etməyə çağırırdılar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də F.X.Xoyski Çiçerinə göndərdiyi notada rus ordusunun Azərbaycan sərhədində toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verilməsini tələb etdi. Lakin Çiçerin bu notaya heç bir əhəmiyyət vermədi. Həmin günlərdə A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdilər. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə, rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacaqdı ki, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış - aprel 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Sərhəd qüvvələrindən ibarət azsaylı Azərbaycan ordu hissələri düşmənin müqavimət göstərə bilmədi. Hərbi gəmilərin toplanı dənizdən parlament binasına tuşlandı.

XI ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda aprel 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamentinin fəaliyyəti həmin gün saat 20:45-də başa çatdı. Parlament aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxartdı:

1. Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
2. Azərbaycan istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;
3. Azərbaycan Ordusu olduğu kimi saxlanacaq;
4. Azərbaycanın siyasi partiyaları üçün fəaliyyət azadlığı təmin olunacaq;
5. Keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkilləri təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;
6. Azad şəraitdə toplaşacaq Azərbaycan şuraları hakimiyyətin idarəçilik formalarını təyin edəcək.

Aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki, rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim özünün bütün varlığı ərzində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımızla, onların haqq işinin davamçıları ilə mübarizə apardı. Lakin xalqın qəlbində yaşayan azadlıq atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsildən-nəslə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı”nda bu tarixi hadisəyə verilən siyasi qiymət belə oldu: “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin”.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir, ən əziz, ən qiymətli sərvətimizdir, eyni zamanda, bu, XX əsrin əvvəlindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan azadlıq idealları uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir və bizim qarşımızda duran vəzifə dövlət müstəqilliyimizi qorumaqdan, əbədi etməkdən ibarətdir”.

Xalq qəzaeti.-2015.-28 may.-N 113.-S.9.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ GEDƏN YOL

Vasif QAFAROV,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinin şanlı mərhələsi olan 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin 28 mayınadək olan dövr milli məfkurə tariximizə cümhuriyyətə gedən yol kimi daxil olmuşdur. 15 aylıq bir vaxtı əhatə edən olduqca mürəkkəb ictimai- siyasi hadisələr, qanlı toqquşmalar şəraitində xalqımızın haqq işini, köklü maraqlarını sonadək müdafiə edən cümhuriyyətçilər nəslı, sonralar deyildiyi kimi, bu mübarizənin yekunu olaraq yox yerdən milli bir dövləti tarix səhnəsinə gətirdilər. Beləliklə, bu şanlı tarixin 97-ci ildönümü ərəfəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına doğru gedən yola bir daha nəzər salaq.

Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökumət 1917-ci il martın 9-da Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli üzvlərindən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (OZAKOM) yaratdı. Komitənin sədri rus kadeti V.A.Xarlamov, üzvləri - azərbaycanlı kadet, sonralar müsavətçi M.Y.Cəfərov, gürcü federal-sosialisti K.Abaşidze, erməni kadeti M.Papacanov, rus kadeti P.Pereverzev idilər. İki gündən sonra Nazirlər Şurasının sədri Lvovun əmri ilə P.Pereverzev gürcü menşeviki A.Çxenkeli ilə əvəz edildi.

Müvəqqəti hökumətə tabe olan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün təsis edilmişdi, qanunvericilik hüququna malik deyildi. Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb və çətin regionda sabitliyi təmin etmək üçün əsaslı addımlar atmaqda acizlik göstərən Xüsusi Komitə, əslində, hadisələrin gərginliyi fonunda batıb qalırdı.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin silahlı çevrilişi nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabr çevrilişi haqqında xəbər Azərbaycana çatandan sonra, 1917-ci il oktyabrın 27-də Bakıda müxtəlif siyasi partiyaların, həmkarlar təşkilatlarının, hərbi hissələrin və Xəzər donanması üzvlərinin iştirakı ilə Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fəvqəladə yığıncağı keçirildi. Bolşeviklərin kəskin etirazına baxmayaraq, eser-menşevik-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səsə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Bu qərarla razılaşmayan bolşeviklər hakimiyyət məsələsini geniş müzakirəyə çıxartdılar və noyabrın 2-də Bakı Sovetinin iclasında şəhərdə ali hakimiyyət orqanı kimi Bakı Sovetinin elan edilməsinə nail oldular. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin M.V.Basin, N.P.Vatsek, P.A.Caparidze, İ.T.Fioletov, S.G.Şaumyan və başqalarından ibarət yeni tərkibi seçildi. İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Şaumyan oldu. Beləliklə, Sovetdə iştirak edən digər partiyalar - eser və menşeviklərlə müsavətçilər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edən bolşeviklər Bakı Sovetində əsas vəzifələri ələ keçirdilər.

Bolşeviklər “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək” hüququnu sözdə elan etsələr də, sonralar Stalin bəyan etdi ki, bu məsələ ancaq “xalqın sosializmi seçməsi” şərti ilə həyata keçirilə bilər.

Oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklər Bakı Sovetində hakimiyyəti öz əllərinə almağa müvəffəq olsalar da, Azərbaycanın digər bölgələrində və bütövlükdə Cənubi Qafqazda hakimiyyətə yiyələnmək yolunda müsavətçilər, menşeviklər və daşnakların simasında ciddi maneələrlə üzləşdilər. Müvəqqəti hökumətin devrilməsi ilə Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün yaradılan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin də fəaliyyəti sona çatdı. İdarə və siyasi yöndən Cənubi Qafqazın Rusiya ilə əlaqələri kəsildi.

Fəaliyyəti sona çatan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin təşəbbüsü ilə Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların 1917-ci il noyabrın 11-də (24-də) Tiflisdə keçirilən müşavirəsində gürcü menşevikləri, Azərbaycan müsavətçiləri, erməni daşnakları və sağ eserlərin nümayəndələri Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirib, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya hökuməti yaratmaq haqqında qərar qəbul etdilər. Noyabrın 15-də (28-də) Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı.

1918-ci il fevralın 23-də (10-da) Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin Tiflisdə keçirilən yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və bölgədə yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Beləliklə, Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı kimi Seym öz işinə başladı və E.Geçəkori başda olmaqla, Zaqafqaziya hökuməti təşkil edildi. Zaqafqaziya Seymində Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin sayını bərabər şəkildə üç dəfə

artırmaq yolu ilə menşeviklər 33, Müsavat və bitərəf demokratik qrup 30, daşnaklar 27, Müsəlman Sosialist Bloku 7, eserlər 5, hümmətçilər 4, ittihadçılar isə 3 yer əldə etdilər.

Zaqafqaziya Seymi məcburiyyət qarşısında meydana gəlmiş bir orqan idi. Seymə daxil olan hər üç millət - gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər öz-özlüyündə tamamilə müstəqil idilər. Bunların hər biri öz milli maraqlarına ən uyğun şəkildə təşkilatlarını qurmuşdular və milli ideallarını gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Hər üç millətin milli maraqları çox zaman bir-biri ilə toqquşurdu. Ona görə də bunların hər biri onu dəstəkləyəcək bir qüvvə, bir böyük dövlət axtarışında idi. Bu şərtlər daxilində Zaqafqaziya Seyminin gerçəklikdən uzaq bir birlik olduğu və ilk böyük sarsıntıda bu Seymin dağılacağı göz qabağında idi.

Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının genişləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın geniş xalq kütlələri Müsavat partiyası ətrafında sıx birləşərək Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürürdülər. Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Müsavat partiyası bolşevik-erməni alyansının başlıca düşməninə çevrilmişdi.

1918-ci ilin martında daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı da başlıca olaraq Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyi əleyhinə yönəldilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə də Mart qırğınının səbəbini 1917-ci ilin son rübündən başlayaraq müsəlman demokratiyasının həyata keçirməyə çalışdığı "Azərbaycan muxtariyyəti"ndə görürdü. O yazırdı ki, "siyasi proqram şəklində meydana atılmış Azərbaycan muxtariyyəti bolşeviklərin planlarına uyğun gəlmirdi".

M.Ə.Rəsulzadə bolşevik orqanı olan "Bakinski raboçi"nin muxtariyyətçilərə necə cavab verdiyini belə xatırlayır: "Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olur. Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsəvatçılar nəticədə xarəbazar bulurlar". Bakıda Mart qırğınının törədilməsinin başlıca səbəbləri Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyinin qarşısının alınması, Bakının mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Mart qırğınını törətməklə bolşeviklər Bakıda Azərbaycan muxtariyyətini tələb edən müsəvatçıların sosial bazasını məhv etməyə nail olmaq ümidində idilər.

Siyasi baxışlarında kəskin fərqlər olmasına baxmayaraq Bakıda fəaliyyət göstərən bütün rus və erməni siyasi partiya və təşkilatları müsəlmanlara qarşı vahid cəbhədə birləşdilər. "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Şurasının Ter-Qazaryan və Y.Ter-Mikaelyandan ibarət nümayəndələri ilə Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurasının Ə.M.Topçubaşov və başqalarından ibarət nümayəndələri ilə aparılan danışıqlarda daşnaklar Bakı Sovetinə qarşı mübarizədə müsəvatçılara bir şərtlə kömək göstərməyə razı oldular ki, Bakıda koalisiyon müsəvat-daşnak hökuməti yaradılsın. Lakin müsəvatçılar bu həyasız təklifi rədd etdilər. Əslində, bu danışıqlar təxribat xarakteri daşıyırdı.

Eyni zamanda, belə təhlükəli bir məqamda Bakı menşeviklərinin lideri Q.Ayollo Soveti müdafiə edəcəklərini bəyan etdi. Eserlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını, hətta bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər də "rus işi" uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərini bildirdilər. Uzun müddət menşeviklərə qarşı mübarizə aparan bolşeviklərin menşevik və eserlərlə, hətta kadet və daşnaklarla mart günlərində birləşməsi dini və milli zəmində baş verdi.

1918-ci ilin mart qırğınları zamanı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatla görə, 18 – 21 mart (30 mart - 2 aprel) 1918-ci ildə təkcə Bakıda 12 min müsəlman öldürüldü, kütləvi formada insan cəsədləri iyrenc və dəhşətli şəkildə təhqir edildi. Bütün bunlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 36 cild, 3500 səhifədən ibarət təhqiqat materialları əsasında şahid ifadələri, təftiş və ekspertiza protokolları ilə təsdiq edilmiş və çoxlu sayda yanmış ev və daha çox işgəncələrə məruz qalmış cəsədlərin fotosəkilləri çəkilərək təhqiqat işinə əlavə edilmişdir. İnsanların əzabla qətlə yetirilməsi, öldürülən insanların üzərində təhqiramiz hərəkatların həyata keçirilməsi hadisələrin milli-etnik zəmində baş verdiyinə dəlalət edir.

Lakin, həmin dövrdə Britaniyanın Bakıdakı konsulluğunun tərtib etdiyi materiallarda 20 min müsəlmanın qətlə yetirildiyi bildirilir. Həmin dövrdə İranın Bakıda konsulu olan Həbibulla xan çap etdirdiyi xatirələrində göstərir ki, yalnız İran konsulluğu mart hadisələri baş verəndə qətlə yetirilən 5000 nəfər müsəlmanı dəfn edib. Əlbəttə ki, rəqəmlərdə uyğunsuzluq insanların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi və onların dəqiq sayının müəyyənəşdirilməsinin mümkün olmadığından xəbər verir. Britaniyalı konsul sənədlərdən birində yazır ki, "ermənilər bu hərəkatları ilə tarixlərinin ən böyük səhvini etmiş oldular... Bu siyasətə görə bütün məsuliyyəti "Daşnaksütyun" daşıyır".

Müsəlmanların evlərinə girən ermənilər bütün dəyərli əşyaları müsadirə edir, geri qalanlarını isə yandırırıdılar. Ümumi olaraq, Bakının müsəlman əhalisinə köhnə hesabla 1.200.000.000 rubl zərər vurulmuşdur.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırımı aktı təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Aprel ayından başlayaraq Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunları T.Əmirov, S.Lalayan, Amazasp və başqa canilərin rəhbərliyi ilə Şamaxı, Salyan, Kürdəmir, Quba, Lənkəran və digər bölgələrdə də Bakıda başladıkları soyqırımı əməlini davam etdirdilər. Bütövlükdə, qəzalarla birlikdə 1918-ci il soyqırımı qurbanlarının sayı 150 min nəfərdən çoxdur.

Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları toplanmışdır. Burada S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi azğınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. Şamaxının 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq - Cümə məscidi yandırılmışdı.

Şamaxı şəhərində 10 minə yaxın türk-müsəlman öldürülmüş, şəhər tamamilə dağıdılmış və əhaliyə 1 milyard rubl maddi ziyan vurulmuşdur. Şamaxı qəzasının 110 müsəlman kəndinə hücum edən ermənilər bu kəndlərdən 105-ni tamamilə yandırmış, 12295 nəfər türk-müsəlmanı soyqırma məruz qoymuş və müsəlman əhalisinə 631.208.132 rubl məbləğində maddi ziyan vurmuşlar. Bütövlükdə, Şamaxı qəzasında 22295 nəfər öldürülmüş və meyidlər üzərində olmanın təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. Şamaxı qəzasının müsəlman əhalisinə vurulmuş maddi ziyanın məbləği 1.631.208.132 (1 milyard 631 milyon 208 min 132) rubl təşkil edir. Bütün bunlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının təhqiqat və istintaq materialları ilə tam sübuta yetirilmişdir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən Amazaspın rəhbərlik etdiyi daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 min nəfərdən çox olmuşdur. Onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tutmuşlar. Quba şəhəri tamamilə viran edilmiş, 2800 türk-müsəlman öldürülmüş və əhaliyə 128.500.000 rubl maddi ziyan vurulmuşdur. Bununla yanaşı, Quba qəzasının Dəvəçi, Müşkür, Qusar, Rustov və 5-ci Fəthi bəy polis nahiyələrini əhatə edən 168 müsəlman kəndi erməni hücumuna məruz qalmış və dağıdılmış, 1361 nəfər dinc sakin öldürülmüş və əhalinin əmlakına 58.121.059 rubl maddi ziyan vurulmuşdur. Yaralıların, sonradan ölənlərin, eyni zamanda qorxudan və sərgərdanlıq vaxtı ölənlərin sayı müəyyən edilməmişdir. FTK-nın ümumiləşdirdiyi rəqəmlərə görə, bütövlükdə, Quba qəzası üzrə 4261 nəfər türk-müsəlman öldürülmüş və müsəlman əhalisinə 186.621.059 rubl maddi ziyan vurulmuşdur. O da qeyd olunmalıdır ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının əməkdaşları Quba qəzasında cəmi 10 gün təhqiqat apara bilməmişdir, nəticədə ermənilərin törətdiyi soyqırımının qurbanlarının hamısını təhqiqata cəlb edə bilməmiş və iş yarımçıq qalmışdır.

Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı Quba qəzasında 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox türk və tat əhalisi öldürülmüşdür. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında dağıtdığı və soyqırımına məruz qoyduğu 168 kənddən 35-i hazırda mövcud deyildir. Hazırda Qubada aşkar edilən kütləvi insan məzarlığı buna sübutdur. Lakin törədilən soyqırımının sənədlərdən anlaşılan miqyası onu deməyə əsas verir ki, bu kimi məzarlıqlar qəza ərazisində onlardır.

Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"-nı tərkiləşdirmək üçün dəniz vasitəsilə erməni-bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Erməni-bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astara erməni-bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edilmiş, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşdu.

1918-ci ilin yayında Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başlamışdı. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtmış və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoymuşdular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırımına və böyük həcmdə itki və tələfatlara məruz qalan bölgələrimizdən biri də Naxçıvan və Şərur- Dərələyəz qəzaları olmuşdur. Osmanlı hərbi komandanlığının yerli əhali nümayəndələri ilə birgə apardığı təhqiqatların nəticələrinə görə, 1918-1920-ci illərdə Şərur və Sədərək rayonlarının 56 kəndində 18.372 türk-müsəlman öldürülmüş, 2564 ev, 57 dəyirman, 24 məktəb və 47 məscid dağıdılmış, 1.438.800 dəvər, 2.499.550 qaramal, 1 milyon pud ərzaq məhsulları və digər zəruri əmlak talan edilmiş, əhaliyə ümumilikdə 2.212.795.000 rubl maddi ziyan vurulmuşdur.

Osmanlı hərbi komandanlığının yerli əhali nümayəndələri ilə birgə apardığı təhqiqatların nəticələrinə görə, 1918 – 1920-ci illərdə təkcə Dərələyəzin 53 kəndində 9.735 ev dağıdılmış, 57.240 nəfər türk-müsəlman öldürülmüşdür.

Bu illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Andranik Erməni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman

əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya, bu ərazi Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdiyinə görə, ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq Yer üzərindən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadalanır. Həmin 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə - yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər.

1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmüş "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir.

Yeri gəlmişkən bildirim ki, son 1 ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə yaradılmış və mənim də daxil olduğum xüsusi İşçi Qrupu Dağlıq Qarabağ müharibəsində ermənilərin işğal və talançılığı nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatlarla yanaşı, 1918– 1920-ci illərdə onların xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımlardan dəyən ziyanın da hesablanması və qiymətləndirilməsi istiqamətində əməli iş aparır. Hazırda Bakı, Şamaxı, Quba, Şərur, Sədərək və Zəngəzur bölgələrində ermənilərin törətdiyi soyqırımların nəticələrini hesablayıb qiymətləndirmişik.

Hesablamalarımızın ilkin nəticələrinə görə, bu bölgələr üzrə 124.236 nəfər türk-müsəlman öldürülmüş, ümumilikdə əhaliyə o dövrün qiymətləri ilə 8.235.000.000 rubl maddi ziyan vurulmuşdur. Bu məbləğin Ramsey formulu ilə diskont əmsalı hesablanarkən bu rəqəm indiki pulla 370.575.000.000 dollar təşkil edir. Bu rəqəmlər qeyd etdiyim kimi, yalnız Bakı, Şamaxı, Quba, Şərur, Sədərək və Zəngəzur bölgələrində olan itki və tələfatlara aiddir. İrəvan, Eçmiədzin, Qars, Gümrü, Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Göyçay, Ərəş, Şəki, Lənkəran, Salyan və digər Azərbaycan bölgələrində törədilən soyqırımların nəticələri bura daxil deyildir.

Bu bölgələrdə törədilən soyqırımların nəticələri hazırda tərəfimizdən araşdırılır. Araşdırmalarımız başa çatdıqda həm bu yerdə qalan bölgələr üzrə, həm də bütövlükdə Azərbaycan üzrə yekun rəqəmləri açıqlayacağıq. Bu soyqırım aktları Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Maku, Xoy və digər bölgələrində də törədilmişdir. Amma bu soyqırım qurbanlarının sayı hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımları araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 36 cild və 3500 səhifədən ibarət təhqiqat materialları bu gün də arxivlərimizdə mühafizə olunmaqdadır. Bu sənədlər onu sübut edir ki, Azərbaycanda baş verən faciəli hadisələr XX əsrdə baş vermiş ən qatı soyqırımı cinayətidir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinin mövcudluğu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan tərəfinin ermənilərin ötən əsrin əvvəlində törətdiyi soyqırımlar haqqında bəyanatları mücərrəd xarakter daşımır, gerçək tarixi faktlara söykənir. Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların soyqırımı faktı təhqiqat materialları, şahid ifadələri ilə sübuta yetirilir.

Bu sənədlərdə təsdiqlənən ən vacib fakt ondan ibarətdir ki, soyqırımı o vaxtkı hökumətin - erməni daşnak-bolşevik birləşmələrindən ibarət Bakı Sovetinin həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsində törədilib. Çünki Bakı Soveti o zaman Bakı hakimiyyəti funksiyasını icra edirdi və məhz bu qurum insanların kütləvi qırğınına razılıq verdi. Bolşevik və erməni daşnaklarından ibarət olan Bakı Soveti tərəfindən belə bir razılıq, faktiki olaraq, dövlət cinayətidir.

Moskvadakı mərkəzi kommunist hökuməti tərəfindən hər cür himayə edilən Bakı Sovetinin bolşevik-erməni irticası 1918-ci il aprelin 25-də S.Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Sovetini yaratdılar. Bakı XKS 1918-ci il mayın 1-də əsas fəaliyyət proqramı kimi elan etdiyi bəyannamədə özünü Sovet Rusiyasının Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli hakimiyyət orqanı olduğunu və birbaşa

Moskvaya tabe olacağını bildirdi. Bakıda öz diktaturasını qurmuş Şaumyan rejimi tamamilə Sovet Rusiyası tərəfindən istiqamətləndirilirdi, bu da öz növbəsində, Bakının iqtisadiyyatının, o cümlədən neft sənayesinin mənafeələrinin Rusiyanın mənafeələrinə tabe etdirilməsi demək idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi tarixində ən böyük sınaq olan 1918-ci ilin Mart hadisələri faciə ilə nəticələnsə də, bu qırğın Azərbaycan xalqının milli istiqlal əzmini qıra bilmədi. Bolşevik-daşnak birliyi öz istəyinə nail olmadı. Faciəli Mart hadisələri Azərbaycan siyasi dairələrinin rus inqilabına olan ümidlərini puça çıxartdı, məlum hadisələrə qədər muxtariyyət uğrunda olan mübarizə, tam müstəqillik uğrunda mübarizə ilə əvəz edildi.

Zaqafqaziya Seymində Bakı Xalq Komissarları Sovetinə münasibət məsələsi müzakirə edildikdə müsəlman fraksiyası elan etdi ki, əgər Zaqafqaziya hökuməti bolşeviklərin Bakıdan çıxarılması haqqında tədbir görməsə, onlar bu qurumu tərk edəcəklər. Məcburiyyət qarşısında qalan Seym Bakı üzərinə azərbaycanlı və gürcülərdən ibarət zəif hərbi dəstə göndərdisə də, bu, uğursuzluqla nəticələndi.

1918-ci ilin yazında Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Seymi arasında keçirilən Trabzon və Batum konfransları uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Seym daxilində mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər dərinləşdi və nəticədə Seym dağıldı.

1918-ci il may ayının 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi və burada Gürcüstanın Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinlənildikdən sonra Zaqafqaziya Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi. Mayın 28-də Gürcüstan Almaniyası ilə aparılmış Poti danışıqlarının yekunu olaraq hazırlanmış sazişi imzaladı və bununla da Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etdi.

Seymin buraxılması ilə yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdülər və özlərini Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdilər. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında geniş müzakirələrdən sonra 24 səsə (iki nəfər - S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı) Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini elan etdi.

Bu tarixi aktda deyilirdi: "Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqazianın rus orduları tərəfindən tərkinə məvqub bir vəziyyəti siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyyəsi üzündən hasil olan vəziyyəti-hazıreyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arai-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-Milliyeyi-İslamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kibi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi xalq cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəte durur.

Bundan sonra Milli Şura Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını Fətəli Xan Xoyskiyə tapşırırdı. Bir saatlıq fasilədən sonra F.X.Xoyskinin hökumətin yaradılması haqqında məruzəsini dinləmək üçün Milli Şuranın iclası öz işini davam etdirdi. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətini F.X.Xoyski aşağıdakı tərkibdə təqdim etdi: Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - Fətəli Xan Xoyski, hərbi nazir - Xosrovpəşə bəy Sultanov, xalq maarifi və maliyyə naziri - Nəsim bəy Yusifbəyli, xarici işlər naziri -

Məmməd Həsən Hacınski, poçt-teleqraf və yollar naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov, əkinçilik və əmək naziri - Əkbər ağa Şeyxülislamov, ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasməmmədov, ticarət və sənaye naziri - Məmməd Yusif Cəfərov, dövlət nəzarəti naziri - Cəmo bəy Hacınski.

Bununla da Azərbaycan Milli Şurası xalq qarşısında böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirərək mövcud şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda açıq mübarizənin milli qurtuluşun yeganə düzgün yolu olduğunu bildirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “28 Mayıs 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı-Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Bəylə ki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur”.

Bütün türk-müsəlman dövlətləri dini təməl üzərində qurulduğu halda Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyəvi təməl üzərində yaradılan ilk türk-müsəlman dövləti oldu. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının məntiqi yekunu kimi yaradılan Azərbaycan Cümhuriyyəti tarix etibarilə çox qısa - cəmi 23 ay yaşasa da, bu 23 ay Azərbaycan dövlətçilik tarixində çox möhkəm təməl oldu. 70 il ərzində Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi ağılasıqmaz, qeyri-insani cəza tədbirləri də Azərbaycan xalqının qəlbinə hopmuş bu möhkəm təməli dağıda bilmədi və nəticədə 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı yenidən öz milli müstəqilliyinə qovuşdu.

Xalq qəzeti.-2015.-23 may.-N 109.-S.11.; 24 may.-N 110.-S.7.

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNUN QURUCUSU

Şəmistan NƏZİRLİ,
istefada olan polkovnik-leytenant, publisist

Bu gün Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimi, hərbi alim, general-leytenant Əlağa Şıxlınskinin anadan olmasının 150 ili tamam olur. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev hələ keçən il noyabr ayının 20-də onun 150 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən irimiqyash əməliyyatların iştirakçısı olan görkəmli sərkərdə döyüş meydanlarındakı şücaəti və artilleriya nəzəriyyəsinə verdiyi yeniliklərlə hərbi tarixinə parlaq səhifələr yazmışdır.

Əlağa Şıxlınski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mühüm dövlət təsisatları yaradılarkən milli qoşun hissələrinin təşkilində, müstəqil ordu quruculuğunda müstəsna fəaliyyət göstərmiş, sonrakı dövrlərdə də ölkənin silahlı qüvvələrinin formalaşmasına misilsiz töhfələr vermişdir. Bu yazı görkəmli sərkərdənin əsasən həmin dövrdə gördüyü işlər barədədir.

Əlli ildən çox nizami orduda qüsursuz xidmət edən Əlağa Şıxlınski həmişə birincilər sırasında olmuşdur. O, 5 müharibənin şahidi, dördüncünün iştirakçısı idi: 1900-1901-ci illərdə Çin hərbi yürüşündə (tarixə “Boksyor üsyanı” kimi düşüb), 1904-1905-ci illərdə Port-Artur, 1914-cü il dünya müharibəsində, 1918-1920-ci illərdə isə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda erməni daşnaklarına qarşı döyüşüb. Böyük Vətən müharibəsi illərində də general fəaliyyətini dayandırmamışdı. O, “Xatirələrim” kimi qiymətli hərbi memuarını diktə edib yazdırmışdı. Bu, Azərbaycan hərbi tarixində ilk və yeganə hərbi memuardır. Hərbi elminin inqilabdan əvvəl və inqilabdan sonrakı dövrlərlə məşğul olan elə bir alimi yoxdur ki, həmin kitabdan qidalanmasın, qiymətli mənbə kimi ondan istifadə etməsin.

Görkəmli sərkərdə Əlağa Şıxlınskinin xalqımız üçün ən böyük xidmətlərindən biri də 1917-ci ilin noyabrında olmuşdur. Həmin ayın 15-də Qafqaza qayıdan Şıxlınski ilk dəfə Tiflisdə azərbaycanlılardan ibarət milli korpus yaratmışdır. Bununla da o, milli Azərbaycan Ordusunun təməl daşını qoymuşdur. Bu barədə general “Xatirələrim” hərbi memuarında daha dəqiq məlumat verir:

“Tiflisə qayıtdıqda müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olduğu barədə əmr oxudum. Öz xalqımın baş verə biləcək xarici təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu ilə korpus təşkil etməyi qərar edib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım... (Qərargah Tiflisdəki “London” mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşirdi. İkimərtəbəli mülk indi də qalır. Bu səhifələrin müəllifi 1999-cu ilin aprel ayında Tbilisidə yaradıcılıq ezamiyyətində olanda həmin binanı axtarıb tapmışdır – Ş.N).

Dekabrın 31-də mən öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkil edilməsilə məşğul olum. Korpus hissələrinin təşkilində böyük əngəllərə rast gəldik”.

“Açıq söz” qəzeti 1918-ci il 7 yanvar tarixli nömrəsində nizami müsəlman əsgəri qüvvələrinin yaranması haqqında belə bir xəbər yaymışdı:

“Yanvarın 3-də Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya Komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski müsəlman əsgəri dəstələri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından nizami ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarmışdır. Nizami ordu üçün lazımi qədər könüllü cəm edilməsi Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Nizami ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya Komissarlığının qətnaməsinə əsasən dekabrın on doqquzunda beşinci və yeddinci Qafqaziya nişançı firqələrindən ibarət olan altıncı ordu korpusunun Müsəlman Nizami ordusu ilə əvəz edilməsi haqqında Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən “Əmrnamə” verilmişdir. Həmin əsgər dəstələrini milliləşdirmək işlərinin nəzarəti general Əlağa Şıxlınskiyə həvalə edilmişdir.

General Şıxlınski öz vəzifəsinin icrasına başlamışdır”.

1918-ci il fevralın 20-də general Əlağa Şıxlınski Gəncədə yeni yaratdığı Milli Azərbaycan Korpusunun əsgərləri qarşısında çıxış edərək demişdir: “Azərbaycanlılar həmişəlik yadda saxlamalıdır ki, doğma ordu xeyriyyə evi deyildir və ondan ötrü mövcud deyil ki, hər bir azərbaycanlı orada özünə xeyirli olan yeri tutsun. O, Vətənin dayaqdır və ora ölkənin ən yaxşı qüvvələri daxil olmalıdır.

Özünün xırda şəxsi maraqlarını doğma diyarın və öz xalqının maraqlarından üstün tutan adamların qiyməti çox deyil və ordu təəssüf etmədən onlarla vidalaşır. Özlərini düşünən mənasız adamlar ordunun işini artırmıyın. Belə insanların heç bir dövlət xidmətində faydası olmayacaq”.

General Əlağa Şıxlinski bu vətənpərvər çıxışını Gəncədə praporşiklər məktəbinin birinci buraxılışı münasibətilə söyləmişdir. Həmin şənlərdə Qafqaz Ordusunun baş komandanı Nuru Paşa, atası Hacı Əhməd, xalq təhsil naziri Nəsim bəy Usubbəyov, daxili işlər nazirinin vəkili Mehdi bəy Hacınski, sosial-təminat naziri Musa bəy Rəfibəyov, Gəncə qubernatoru, general İbrahim ağa Vəkilov və başqa dövlət xadimləri iştirak etmişlər.

Elçi adlı müəllif 1918-ci il noyabrın 7 və 8-də “Azərbaycan” qəzetində (rus dilində) yazırdı: “Ertəsi gün Bakıdan gəlmiş qonaqlar və demək olar, bütün şəhər əhalisi hərbi meydana yollandılar. Meydanda təlim üçün əvvəlcədən səngərlər, yarpaqlar və cürbəcür maneələr hazırlanmışdı. Hamı özünün milli bayramına, Türk-Azərbaycan zabitlərinin ilk buraxılışına tamaşa etməyə gəlmişdi. Ətrafda bayram əhval-ruhiyyəsi var idi.

Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı general Əlağa Şıxlinski ətrafdakılarla birgə səflə düzülmüş yunkerlərə yaxınlaşıb salamlaşdı. General Əlağa Paşanın mehriban “salamına” birdən-birə 800 gəncin ağzından gurultulu “salam” cavabı çıxdı. Sonra proqram üzrə təlim sınaqları keçirilməsinə başlandı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin təşkilində Əlağa Şıxlinski mütəsna rolu olmuşdur. Doğma xalqın nizami ordusunu yaratmaq istəyən general uzun illik hərbi təcrübəsindən gecə-gündüz istifadə edirdi. 70 ildən çox respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində “tamamilə məxfidir” quruluşu ilə saxlanan qiymətli bir sənəd bunu bir daha təsdiq edir. Milli Azərbaycan korpusunun komandiri general Əlağa Şıxlinski 1918-ci il dekabrın 13-də Gəncədən göndərdiyi “Məlumat”-nda yeni Azərbaycan Ordusunun layihəsini hazırlamışdı. General yazırdı: “Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi məna may ayının 27-də qəzetlərdən aydın oldu. Mən mayın 28-də yeni dövlətin hərbi nazirliyinin layihəsini artıq hazırlamışdım; layihənin arxasında izahedici qeyd olan müfəssəl sxem əlavə edilmişdir”.

Vəziyyətlə əlaqədar Əlağa Şıxlinski layihəsində təklif edir ki, vaxtilə türk zabitlərinin köməyi ilə yaradılmış hərbi korpus ləğv edilsin. Müharibə şəraitində bu, azlıq təşkil edir. “Əvəzində diviziyalar yaradılsın. Onlar da hərbi nazirinə və onun köməkçisinə tabe olunsun”.

Şıxlinski layihədə incə bir mətləbə də toxunmuşdu. May ayında ilk müstəqil Azərbaycan hökuməti yarananda hərbi naziri doktor Xosrov bəy Sultanov təyin edilmişdi. O da mülki şəxs idi.

Xosrov bəy türk zabitlərinin köməyi ilə ordunun təşkilində bəzi təxirəsalınmaz işlər görsə də, bu, ölkədəki ağır vəziyyəti yüngülləşdirmədi. Azərbaycanın həm daxilindəki, həm də qonşuluğundakı amansız düşmənlərə qarşı güclü ordu yaratmaq vacib idi. Təhlükə o qədər artmışdı ki, ölkənin qərb rayonlarında hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Belə şəraitdə mülki şəxsin hərbi naziri olmasını peşəkar hərbiçi olan Əlağa Şıxlinski məsləhət bilmirdi. Ona görə də haqlı olaraq yazırdı: “Hərbi naziri – əgər o, mülki şəxsdirsə – onda o özünün yanında səlahiyyətli şəxslərin çox kiçik sayından hərbi şura yaratmaq və qoşunların təlim və tərbiyəsinə bilavasitə nəzarət etmək üçün köməkçi təyin etməlidir.

Məndən o da məlum olur ki, general Əlağa Şıxlinski layihəni artıq ikinci, bəlkə də üçüncü dəfə hökumətin ünvanına göndərmişdir.

“Hökumət Gəncə şəhərinə köçən kimi (iyun ayının əvvəlində) mənim layihəm hərbi nazirliyi müəssisələrinin müfəssəl sxemi şəklində Nazirlər Sovetinin sədrinə təqdim edilmişdir. Ehtimal olunurdu ki, hökumətə tam məlumatı, yəqin ki, Nazirlər Sovetinin müvafiq iclasına dəvət ediləcək korpus komandiri şəxsən özü təqdim edəcək. Lakin mən heç bir yerə dəvət edilməmişəm və layihə haqqında heç bir xəbərdarlıq almamışam. Güman edirəm ki, layihə heç müzakirə edilməmişdir. Çünki Bakı quberniyasının bolşeviklərdən təmizlənməsi və bunun üçün lazım olan xarici kömək ilə əlaqədar olaraq yaranmış xüsusi şəraitə görə hökumət hərbi naziri təyin etməkdən imtina etmişdir”.

Nəhayət, hökumətin əmrilə 1918-ci il dekabrın 25-də tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi naziri oldu və həmin gün yanıqlı bəyanatla xalqa müraciət etdi. Dekabrın 29-da isə general-leytenant Əlağa Şıxlinski hərbi nazirinin müavini təyin edildi.

Hərbi elmləri doktoru, polkovnik Mehman Süleymanov: “...Əlağa Şıxlinski Cümhuriyyət dövründə Səməd bəyin müavini olmaqla bərabər, həm də onun sağ əli idi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskiyə işıqlı zəkasını, hərbiçilik istedadını və nəhayət, insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskiyə bilik və təcrübəsindən özü bəhrələndiyi kimi, ordu quruculuğunda da ondan geniş istifadə edilirdi. Ordu quruculuğu prosesinin elmi-praktik biliklər tələb edən məsələlərinin həlli əsasən Ə.Şıxlinskiyə həvalə edilirdi və həmin məsələlərin keyfiyyətlə həll ediləcəyinə də Səməd bəydə heç vaxt

şübhə olmazdı. Səməd bəy insani qısqanclıqdan həmişə uzaq olmuşdu və vaxtilə rastlaşdığı bir çox hərbcilərdən fərqli olaraq o, Ə.Şıxlinski kimi bir hərbcı ilə birgə xidmət etməyi nəinki karyerasına təhlükə saymamış, əksinə, onun nazir müavini olmasını təkidlə Cümhuriyyət hökuməti qarşısında qaldırmışdı. Səməd bəy bilirdi ki, Ə.Şıxlinski bütünlükdə nazirliyin yükünü öz üzərinə götürməyə qadir olan bir şəxsdir və onun xidmət başında olması xalqına yalnız fayda verə bilər. Nazirlikdə olmadığı vaxtlarda da Səməd bəy nazir vəzifəsinin icrasını Ə.Şıxlinskiyə həvalə edərdi. Cümhuriyyət dövründə hərbi nazirin vəzifəsini digər generallar da icra etmişlər. Ancaq bu o zaman olurdu ki, həm Mehmandarov, həm də Ə.Şıxlinski xidməti ezamiyyətdə olurdular.

General Ə.Şıxlinskinin Cümhuriyyət ordusunun təşkilində çox böyük xidmətləri vardır. Onun komandanlığı altında yaradılmış Müsəlman korpusunun və Azərbaycan korpusunun tarixinə toxunmadan qeyd etmək lazımdır ki, ilk milli peşəkar hərbi məktəbin təşkili də əslində, Ə.Şıxlinskinin adı ilə bağlanmalıdır. Gəncədə açılan bu məktəbin – Milli hərbiyyət məktəbinin işə başlaması çox vaxt tarixi ədəbiyyatda türk hərbcilərinin fəaliyyəti ilə bağlanılır. Sözsüz ki, Milli hərbiyyət məktəbinin fəaliyyətə başlamasında, ilk milli hərbi kadrların hazırlanmasında türk hərbcilərinin böyük zəhmətini qiymətləndirməmək olmaz. Ancaq ədalət naminə o da bildirilməlidir ki, Milli hərbiyyət məktəbinin əsası Ə.Şıxlinski tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məktəbin təşkili üçün Ə.Şıxlinski Müsəlman korpusunun komandiri kimi 1918-ci ilin əvvəllərində əmr vermişdi. Məktəb Bakıda açılmalı idi. Sonradan Bakıda hərbi şəraitin mürəkkəbləşməsi üzündən onun Gəncədə təşkili qərara alındı”.

Azərbaycan.-2015.-23 aprel.-N 85.-S.6.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ PUBLİSİSTİKASINDA

Akif Aşırılı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloji banisi Əli bəy Hüseynzadənin 1918-ci ilin may ayının 28-də öz təsdiqini tapan və arzuladığı dövlətin təşəkkülündə iştirakı barəsində xeyli faktiki materiallar mövcuddur. Siyasi türkçülüğü sistem halına salan, "Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" düsturunun müəllifi Əli bəy Hüseynzadə yeni dünya düzenində tək Azərbaycan deyil, Rusiya əsarətində olan türklərin dövlət qurmaq imkanlarının nəzəriyyəsinin də müəllifidir.

Təbii ki, bu sistem içərisində Güney Qafqazda pərvəriş tapan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideyadan milli-dövlət quruluşuna keçidi də Əli bəyin fikir dünyasının məhsulu idi.

Çox təəssüf ki, bir qisim tədqiqatçılar müstəqil Azərbaycan ideyasının Turan ideyası ilə vəhdət təşkil etmədiyindən turançı düşüncə sahibi Ə. Hüseynzadənin də Qafqazda müstəqil cümhuriyyətlər yaradılmasına dəstək vermədiyi fikrini irəli sürürlər. Amma faktlar bu mülahizənin əsassızlığını ortaya qoyur.

I Dünya müharibəsinin sonunda Osmanlı dövlətinin xahişi əsasında Azərbaycana gəldiyi haqda Əli bəy Hüseynzadə çox qısa bir məlumat verir. Azərbaycana gəlişinin gizlin olduğunu, milli düşüncəli ziyalılar və siyasi partiya təmsilçiləri ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulma yollarını müzakirə etdiyini qeyd edən böyük mütəfəkkir bunun dəqiq tarixini bibliografiyasına yazmır. Zənnimizcə, Əli bəyin Türkiyədən Azərbaycana dönüşü Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra 1917-ci ilin sonlarına təsadüf edir. Azərbaycan jurnalistika tarixinə öz möhürünü vuran Ə. Hüseynzadənin 1917-ci ilin noyabrın 22-də "Bəsirət" qəzetində çap etdirdiyi "Öksüz, yaxud son busə" məqaləsi bu dövrlər onun Bakıya gəlişinə əsas verir. Çünki Ə. Ağaoğludan fərqli olaraq Ə. Hüseynzadənin 1909-cu ildən sonra Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqəsi demək olar ki, intensiv deyildi. "Bəsirət" qəzetində çap olunan yazı müharibədə qəhrəmancasına şəhid olan Daşdəmirin qızı Altunsaça yazdığı məktubdan, son vidadan qaynaqlanır. Köksündən yaralanan Daşdəmir gözünü yummamışdan öncə şəfqət bacısı Leyladan kağız və qələm istəyir. Və anası ilə tənha buraxdığı qızı Altunsaça məktub yazır: "Sevimli qızım, son nəfəsimdir ki, bu məktubu yazıram. Ölüm xəbərimi eşitdikdə mənim üçün ağlama. Ağlamaqla ruhumu rahat edəcəyini deyil, incidəcəyini bil. Anla. Mən yüksək bir ideal uğrunda tərkəhiyat edirəm. Zira, türk milləti nəticəsinin yüksək hümməti (birliyi) olmasına ümidim bərkəmil olduğu üçün sənə mükəddəratını yalnız millətə buraxdım. Qızım, türkə yaraşan əxlaq yiyəsi ol. Həyanı qoru. Canın çıxıncayadək namusuna riayət elə".

Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində "Fyüzat" jurnalı ilə romantizmin əsaslarını yaradan Əli bəy bu yazısında da idealında tutduğu fikri qələmə alır, Azərbaycanın müstəqilliyinin şəhid qanı hesabına başa gələcəyinə və türk millətinin birliyi ilə gerçəkləşəcəyinə inam yaradır.

Tarixi fakt və sənədlər göstərir ki, 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Türkiyənin siyasi və hərbi çevrələrində, ədəbi-bədii mühitində böyük nüfuza malik Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun sayəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti mövzusu Türkiyədə yetərincə dəstək qazanır. Ziya Göyaltı, Yunis Hadi, Əhməd Rəfiq kimi şəxsiyyətlər sayəsində Türkiyənin "İqdam", "Təsviri-əfkar", "Tan" kimi mətbu orqanlarda Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası gündəmə gətirir, Qafqazda türk dövlətinin qurulması üçün siyasi dəstəyin gərəkliyi təbliğ olunurdu. Yaranmış əlverişli tarixi fürsətdən yararlanan Əli bəy Hüseynzadə hələ 1918-ci ildə Rusiyanın siyasi çöküşünün qaçılmaz olduğunu görüb "Turan" heyəti tərkibində bir neçə türk dünyasının önəmli şəxsi ilə Sofya, Budapeşt, Vyana və Berlinə gedərək Rusiyadakı türklərin haqq və hüquqlarının qorunması, onların müstəqil dövlət qurmaq istəklərini Avropada bəyan etdi. Yusif Akçuranın, Məhəmməd Əsəd bəy Çələbizadənin, Mükəmmədin Baxçalının və Əli bəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə "Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin müdafiə cəmiyyəti" təsis olundu. Cəmiyyətin Avropa dövlətlərinə ünvanladığı bəyanatın son cümləsi bu fikirlə bitirdi: "Əlimizi səmaya qaldıraraq yalvarırıq ki, bizi Rusiya zəncirindən qurtar".

Avropa dövlətlərinin davranışlarından asılı olmayaraq, Çar Rusiyası devrildikdən sonra belə bolşevik Rusiyası təbii sərvətlərlə zəngin Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə hərbi-siyasi hərəkətlərə başladı. 1918-ci ilin mart ayında Bakıda 18 min, Şamaxıda 7 min, Qubada 4 mindən çox insanı qətlə yetirənlər bolşeviklərin hərbi yardımı ilə qətləmləri davam etdirdilər. Özlərinə müvəqqəti paytaxt kimi Gəncəni seçən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlandı. Belə çətin

dönəmdə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin, onun istiqlalını, xalqın azadlıq arzularını qoruyacaq yeganə qüvvə isə M.Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi tək Türkiyə idi.

Türkiyə və Azərbaycan arasında Batumda 1918-ci ilin iyunun 4-də imzalanan "Dostluq və əməkdaşlıq" müqaviləsinin hazırlanmasında, danışıqların aparılmasında Əli bəy Hüseynzadə iştirak etdi. Samət Ağaoğlunun "Babamın xatirələri" memuarında Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birgə Əli bəy Hüseynzadənin də 1918-ci ilin iyul ayında Batum və Gəncəyə getdiyi qeyd olunur. Ə. Hüseynzadənin özü də bəzi xatirələrində Türkiyənin xarici işlər naziri Xəlil bəyin Batumun olduğu vaxt Ə. Ağaoğlu ilə birgə Batuma getdiyi və sonra isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müvəqqəti paytaxtı Gəncədə olduğunu yazır. Gəncə səfərində Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa ilə görüşür, Azərbaycan ziyalıları ilə birlikdə Cümhuriyyətin quruluşu ilə bağlı müzakirələr aparır. Xatırladaq ki, həmin vaxt Ə. Ağaoğlu Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi çalışırdı. 1918-ci il iyunun 24-dək Gəncədə olan Ə. Hüseynzadə Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə birgə İstanbulda açılacaq "Məvareyi-Qafqaz" konfransında iştirak etmək üçün "Gülñihal" gəmisi ilə İstanbula yollanır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı səfiri Məmməd Yusif Cəfərov Ə. Hüseynzadəyə 13 iyul 1918-ci ildə İstanbulla dönüşü üçün belə bir vəsiqə verir: "Bu vəsiqə İstanbul tibb fakültəsinin müəllimlərindən doktor Hüseynzadə Əli bəyə aid olduğunu təşviq edirəm".

Ə. Hüseynzadə Gəncədə olduğu müddətdə Azərbaycanın istiqlalı uğrunda Azərbaycan və türk əsgərləri eyni səngərdə çiyn-çiynə düşməne qarşı birgə mübarizə aparırdı. Bu azadlıq savaşını qələmə alan Ə. Hüseynzadə "Azərbaycanda düşündüklərim" məqaləsini Türkiyənin "Hilali-Əhmər" qəzetinin 24 iyul 1918-ci il sayında çap edib.

Məqalənin girişində, redaksiya qeydində doktor Ə. Hüseynzadənin "bir müddət öncə Azərbaycanda olması" vurğulanır və "Hilali-Əhmər" üçün məqalə hazırladığı göstərilir. Azərbaycan bayrağının təsviri ilə məqaləyə giriş verən Ə. Hüseynzadə yazır:

"Milli bayrağında aypara qarşısında beş şüalı yerinə səkkiz şüalı bir ulduz bulunan bir məmləkətdən, Qafqaz Azərbaycanından, Azərbaycan Cümhuriyyətindən, daha doğrusu, Qafqaz Türk dövlətindən bir neçə kəlmə bəhs etmək istərdim. Daha iki həftə olmadı ki, bu gənc dövlətin müvəqqəti paytaxtı olan Gəncəni tərk etdim. Müvəqqəti paytaxt deyirəm, çünki Azərbaycanın paytaxtı o deyil. Bakını Azərbaycana çox görmək istəyən kim olursa-olsun, Azərbaycan xalqının ən mənfur düşmənidir! Gəncəyə gəlincə, bu şəhər ancaq mərkəzi bir mövqedə olub. İrəlində Azərbaycanın maarif mərkəzi ola bilər".

Ə. Hüseynzadə bu məqalədə Bakını Azərbaycandan ayıraraq, "başsız bədənə çevirmək" istəyən Almaniya, Sovet Rusiyası və Böyük Britaniya siyasətinə qarşı çıxırdı. Birinci Dünya Savaşında Türkiyənin müttəfiqi olan Almaniya, bu müttəfiqliyin əleyhinə olaraq Sovet Rusiyası ilə anlaşma imzaladı, Brest-Litovski sazişinə əlavələr edərək Bakını Sovet Rusiyasının ixtiyarına buraxaraq neftin dördü birini əldə etmək istəyirdi. İstanbulda olan M.Ə. Rəsulzadə də bu sazişin əleyhinə Türkiyə mətbuatında nota verdi. Bakını "müttəfiqlərin neytral bir bölgəsi" kimi Azərbaycandan ayırmaq istəyənlər Azərbaycanın istiqlal savaşına öz qardaş köməyini göstərən Türkiyəyə qarşı diplomatik təzyiqlər həyata keçirirdilər. Ə. Hüseynzadə də məqalələrində məhz bu mövqeyə qarşı çıxırdı.

Yaralı türk və Azərbaycan əsgərinin Gəncədə Qızıl Ay xəstəxanasında yan-yanə yatdığını insanı rıqqətə gətirən bir mənzərə kimi dəyərləndirən Ə. Hüseynzadə yazır: "Onlar bir-birləri ilə fərqlənir, danışır və cüzi işvə fərqi nə rəğmən bir-birini mükəmməl anlaşırlar! Əvət, anlaşırlar, cümlə Azərbaycanın sadə xalqı ilə Anadolu kəndlisinin lisanı bir-birinin eynidir!"

Birinci Dünya müharibəsinin ortaya çıxardığı bütün müşkül məsələlərlə yanaşı, iki türkün bir-birinə qovuşmasının böyük tarixi əhəmiyyətini qeyd edən mütəfəkkir Azərbaycan və Anadolunun milli mədəniyyət və tarix baxımdan bir-birini tamamladığını xüsusi vurğulayır. Tarixdə Azərbaycan türklərinin cəngavər bir xalq olduğunu, rus istilasından sonra əhalinin hərbi mükəlləfiyyətə alınmadığını, buna görə də indiki dönmə öz istiqlalını hərbi yolla təmin edə bilmədiyi üçün Anadolu qardaşlarının yardımından istifadə etdiyini söyləyir. Azərbaycan iqtisadiyyatının, sənayesinin, maddi sərvətlərinin zənginliyinin Türkiyəyə böyük fayda verəcəyini qeyd edən Ə. Hüseynzadə yazır: "Azərbaycanı azad edən Anadolu öz-özünü də azad edir, buna şübhə etməyin! Deyirlər ki, dağ-dağa qovuşmaz, insan-insana qovuşar! Xeyir, tarixin elə anları vardır ki, dağ-dağa da qovuşar. Bu gün Ərciyyə dağı Qaf dağına qovuşur və qovuşduqca da yüksəlir".

Bolşevikləşmə prosesindən sonra da Əli bəy Hüseynzadə öz istiqlalını itirən Azərbaycan barədə öz düşüncələrini bildirib və 1923-cü ildə M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə çap olunan "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabına ön söz yazıb.

"Bir mütaliə" adlanan kiçik məqaləsində Ə. Hüseynzadə müstəqilliyini itirən Azərbaycanın "beynəlmiləl insaf və ədalətdən doğan sülhü ümumiyyəti aləmin" səyi ilə yenidən istiqlal yoluna qədəm qoyacağına ümid edir. 1914-cü ilə qədər Azərbaycanın siyasi-ictimai, mədəni həyatını yaxından izlədiyini bildirən Əli bəy qeyd edir ki, I Dünya Savaşından sonra Türkiyə ilə Azərbaycan arasını alan "qalın sis pərdəsi" İstanbulla Bakı münasibətlərini aydın görməyə imkan verməyib. M.Ə. Rəsulzadənin istiqlal savaşına yüksək qiymət verən Əli bəy yazır: "Bu gün pərdə yavaş-yavaş qalxıyor. Siz də bu pərdəni qaldıranlardan birisiniz". Azərbaycanın istiqlalının bərpası üçün Türkiyənin iqtisadi, siyasi və hərbi imkanlarının yetərinə olduğunu gözəl anlayan Ə. Hüseynzadə bunun üçün Azərbaycanın Türkiyədə tanındılmasının vacibliyini vurğulayırdı.

Böyük mütəfəkkirin M.Ə Rəsulzadənin kitabına yazdığı məqalədə göstərdiyi kimi artıq saxta tarixlə gerçəkləri əks etdirən tarix arasında qalan "qalın sis pərdəsi" götürülüb. Belə əlverişli tarixi şərtlərdə Əli bəy Hüseynzadə şəxsiyyəti, yaradıcılığı və Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında bu böyük mütəfəkkirin iştirakı geniş tədqiq olunmalıdır.

Şərq.-2015.-24 yanvar.-№ 14.-S.7.

“XALQIMIZIN MÜSTƏQİL YAŞAYA BİLƏCƏYİNƏ İNANIRIQ...”

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ,
tarix elmləri doktoru, professor

Əli Mərdan bəy Topçubaşovun Parisdən göndərdiyi məktubundan götürülmüş bu sətirələr XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri ilə əlaqədar yazılmışdır. 1920-ci il Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox əlamətdar hadisə ilə başladı. 1920-ci il yanvar ayının 11-də Paris Sülh Konfransı Ali Şurası tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi de-fakto - faktiki olaraq tanındı.

Bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlaliyyətinin elan edildiyi ilk günlərdən Azərbaycan hökumətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaq, Avropanın qabaqcıl dövlətləri və sivil xalqları sırasına daxil olmaq, beynəlxalq birliklərin bərabərhüquqlu üzvü olmaq yolunda yürütdüyü məqsədyönlü siyasəti və uzun, gərgin səyləri öz nəticələrini verdi.

Təbii ki, azərbaycanlılar üçün bu böyük hadisəni şərtləndirən bir sıra digər mühüm, obyektiv amillər də var idi və burada ilk növbədə 1919-cu ilin sonlarından başlayaraq beynəlxalq siyasi iqlimin əsas surətdə Rusiya imperiyasının ərazisində yaranmış müstəqil milli respublikaların xeyrinə dəyişməsi əsas rol oynayırdı. Lakin Azərbaycan Respublikasının gənc diplomatiyasının bu yeni yaranan siyasi şəraitdə qarşıya çıxan mühüm tələblərə cavab vermək üçün nə kimi işlər gördüyü və nə qədər hazırlıqlı olduğu dövrün sənədləri ilə təsdiq olunur. Bu baxımdan Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin arxivində olan sənədlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Parisdə, Sosial Elmlərin Tədqiqi Ali Məktəbi, Rusiya, Qafqaz və Mərkəzi Avropa Tədqiqatları Mərkəzində saxlanılan bu arxiv ədalətli olaraq Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Əli Mərdan bəy Topçubaşovun adı ilə - “Topçubaşı arxivi” kimi saxlanılır. Belə ki, XX əsr Azərbaycan tarixinin böyük hadisələrlə zəngin tarixinin mühüm səhifələrini özündə əks etdirən bu sənədlər, qiymətli tarixi fotosəkillər Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi Əli Mərdan bəyin müstəsna xidməti sayəsində qorunub saxlanılmışdır (1920-ci il aprel çevrilişindən sonra mühacirət həyatı yaşayan Əli Mərdan bəy böyük maddi sıxıntı keçirmiş, Parisdə 6 dəfə ünvanını dəyişərək şəhərin mərkəzindən uzaqlaşmış, amma hər dəfə sənədlər saxlanılan dəmir çamadanları özü ilə aparmış, öz işıqlı ömrünü ağır xəstə, ehtiyac içində, şəhərin kənarında, darısqal bir otaqda, lakin şəkillər və sənədlərlə dolu qutular arasında başa vurmuşdur).

Ötən ilin dekabr ayında Parisdə - Topçubaşovun arxivində işləmək imkanı yarandı və sayı minlərlə ölçülən bu qiymətli, orijinal sənədlərin, o cümlədən fotosəkillərin, Azərbaycanda olmadığı halda neçə illər sonra Əli Mərdan bəyin fədakarlığı sayəsində xalqımıza necə çatdırıldığının şahidi oldum.

“Topçubaşı arxivində” Əli Mərdan bəyin özünün XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş ictimai-siyasi fəaliyyətindən tutmuş 1930-cu illərdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin çoxşaxəli fəaliyyətini əks etdirən bir çox mövzulara dair sənədlər saxlanılır. Lakin onların arasında Azərbaycan hökumətinin və Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1919-1920-ci illər siyasi-diplomatik fəaliyyətini və onun yekunu kimi Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına dair sənədlər təbii ki, xüsusi yer tutur.

Suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək baxımından Azərbaycanın müstəqilliyinin dünyanın qabaqcıl dövlətləri tərəfindən tanınmasının əhəmiyyətini yaxşı anlayan Azərbaycan hökuməti hələ 1918-ci ilin avqustunda, Bakının azad edilməsi uğrunda qızgın döyüşlər getdiyi vaxtda Əli Mərdan bəy Topçubaşovu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula göndərmişdi. Topçubaşovun missiyasına Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələrin bərqərar edilməsi və həmin vaxt İstanbulda çağırılması nəzərdə tutulan beynəlxalq konfransda iştirak etmək daxil idi. Birinci Dünya müharibəsinin hələ davam etdiyi bir zamanda İstanbul konfransında Antanta dövlətlərinə qarşı müharibə aparan Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan nümayəndələri iştirak etməli idilər. Sentyabr ayının sonlarında İstanbula yetişən Topçubaşov burada qızgın diplomatik fəaliyyət göstərmiş, cəmi 3 ay ərzində müxtəlif xarici ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri ilə Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olan 36 rəsmi görüş keçirmiş, Azərbaycan Mətbuat Bürosu yaradaraq Azərbaycanı xaricdə tanımaq sahəsində mühüm işlər görmüşdür. İstanbulda olduğu zaman yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Ə.M.Topçubaşov Bakıya, baş nazir Fətəli xan Xoyskiyə yazdığı məktublarda Paris Sülh Konfransında iştirak etməyin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsində Almaniya-Osmanlı ittifaqının məğlubiyyətindən sonra dünyanın yeni

siyasi düzümünü qalib dövlətlər həll edirdi və Paris Sülh Konfransı (1919-1920) da bu məqsədlə çağırılırdı.

Cümhuriyyət rəhbərliyi dövrün bu çağırışına dərhal cavab verir. 1918-ci il dekabrın 7-də təşkil olunmuş Azərbaycan Parlamentində qiyabi surətdə parlamentin sədri seçilən Ə.M.Topçubaşov dekabrın 27-də formalaşan yeni hökumət kabinetinin qərarı ilə həm də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı təyin olunur. Nümayəndə heyətinə Məmməd Həsən Hacınski (müavin), müxtəlif partiya və parlament fraksiyalarını təmsil edən şəxslər - Əhməd bəy Ağayev, Əkbərağa Şeyxzamanov, Miryaqub Mehdiyev, Məmməd Məhərrəmov və "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyov daxil idilər.

Keçmiş Rusiya imperiyası ərazilərində yaradılan yeni dövlətlər kimi, Azərbaycan Respublikasının da adı Paris Sülh Konfransına dəvət edilən dövlətlərin siyahısında yox idi və Azərbaycan hökuməti Qafqazdakı müttəfiq qoşunların komandanı general Tomson vasitəsilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin konfransda iştirakına təminat almışdı. Lakin İstanbula gələn və burada Əli Mərdan bəylə görüşən Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə getmək yolunda elə ilk gündən ciddi çətinliklərlə üzləşdi, İstanbulda ekspertlər kimi nümayəndə heyətinə daxil edilən Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev müttəfiq qoşunlar tərəfindən həbs edildilər, nümayəndə heyəti isə Parisə viza almaq üçün 3 ay İstanbulda gözləməli oldu.

Yalnız may ayının 9-da Parisə gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti burada da olduqca mürəkkəb, yeni yaranan dövlətlər üçün isə xüsusilə əlverişsiz bir şəraitlə üzləşdi. Antantanın Birinci Dünya müharibəsində məğlub dövlətlərə qarşı irəli sürdüyü ağır sülh şərtləri bir sıra Avropa dövlətlərində bu siyasətə və Sülh Konfransının özünə qarşı böyük narazılıq oyatmış, aparıcı Avropa ölkələrini tətillər hərəkatı bürümüş, siyasi-iqtisadi böhran isə dərinləşməkdə davam etmişdir. Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən Topçubaşov ilkin müşahidələrinin nəticəsi kimi Bakıya göndərdiyi raportlarında vurğulayırdı ki, Antanta dövlətləri ilk növbədə rus məsələsinin həllində, özü də "vahid və bölünməz Rusiya" ideyası əsasında maraqlıdirlər və bu səbəbdən də Azərbaycan kimi yeni yaranmış respublikaların maraqları böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində dayana bilməz. Bununla belə Parisə yetişdikdən sonra Azərbaycan nümayəndə heyəti ilk olaraq "Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının Paris Sülh Konfransına memorandumu" adlı sənədi konfransın keçirildiyi ingilis və fransız dillərində Sülh Konfransına təqdim edir. 50 səhifədən və 14 bölmədən ibarət olan bu sənəddə Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, müasir durumu haqqında ümumi məlumatlarla yanaşı gənc respublikanın Sülh Konfransından istəkləri öz əksini tapmışdı.

1919-cu ilin may ayında Amerika Prezidenti Vudro Vilsonun təşəbbüsü ilə ilk dəfə Azərbaycan da daxil olmaqla Qafqaz məsələsi ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumət başçılarından ibarət olan Dördlər Şurasının iclasında müzakirə olunmuş, İstanbul və Ermənistan üzərində Amerika mandatı qəbul edilmiş, Qafqaz üzərindəki mandatlar məsələsi ilə bağlı yeni yaradılmış respublikaların fikrini öyrənmək işi ortaya çıxmışdı. Məhz bu məqsədlə may ayının 28-də, Azərbaycan istiqlalının 1-ci ildönümü günü Amerika prezidenti V.Vilson Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etdi. Bu görüş zamanı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana şamil edilərək yardım göstərilməsi, Azərbaycan nümayəndələrinin Sülh Konfransına qəbul edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu və digər tələbləri Amerika prezidentinin nəzərinə çatdırdı. "Böyük hadisə" adlandırdığı bu görüşdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı birmənalı şəkildə Azərbaycan Respublikasının "nə Kolçakın, nə Denikin, nə də köhnə Rusiya imperiyasının hüduqlarında hakimiyyəti bərpa etmək niyyətində olan qeyri-birisini" tanımayacağını bildirərək açıq bəyan etdi ki, "Biz Azərbaycan üçün yalnız öz parlamentimizi və öz hökumətimizi tanıyıırıq və tanıyacağıq".

Ə.M.Topçubaşovun belə bir bəyanatla çıxış etməyinə ciddi bir səbəb var idi. Belə ki, Azərbaycan nümayəndələrinə öz hörmətini və "Azərbaycan haqqında xeyli məlumatlar aldığını" görə təşəkkürlərini bildirən ABŞ Prezidenti eyni zamanda Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsini açıq saxlayaraq, Azərbaycan məsələsinin "rus məsələsindən" əvvəl həll edilməyəcəyini və Amerikanın, ümumiyyətlə, "dünyanın kiçik hissələrə bölünməsinin" tərəfdarı olmadığını vurğulamışdı.

Qeyd edilməlidir ki, həmin dövr Rusiyanın çoxsaylı xadimləri, tanınmış rus mühacirləri, bolşeviklərlə müharibə aparan ağqvardiyaçı hökumətlərin, ayrı-ayrı siyasi partiyaların təmsilçiləri, eləcə də Rusiya imperiyasının Avropanın müxtəlif ölkələrində olan bütün səfirləri Parisə yığıılmışdılar. Onların arasında bir çox məsələlərdə ziddiyyətlər olsa da, Rusiyanın gələcəyi barədə bu qüvvələrin hamısı yalnız bir - "Vahid və bölünməz Rusiya" şüarı ilə çıxış edirdilər və bu məsələdə vaxtilə çar Rusiyasının da daxil

olduğu Antanta dövlətlərinin tam dəstəyini hiss edirdilər. Rus siyasətçiləri imperiyadan aralanmış yeni respublikaları, o cümlədən Azərbaycanı “Rusiyanın ögey övladları”, “köhnə duz-çörəyi unutmuş” “yad xalqlar” adlandırırdı və onların müstəqilliyinin tanınmasına qarşı çıxırdılar.

Parisdə Azərbaycan əleyhinə daha bir nümayəndə heyəti - ermənilər güclü siyasi mübarizə aparırdılar. Əslində, ermənilərin Parisdə iki nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi: Qərbin və xüsusilə Fransanın siyasi dairələrinin yaxından tanıdığı Poqos Nubar Paşanın (Nubaryan) başçılığı ilə erməni milli diasporunun və Ermənistan Respublikasının nümayəndə heyətləri. Avropada güclü dayaqları və himayəçiləri olan ermənilər “Böyük Ermənistan” planı ilə Azərbaycan da daxil olmaqla qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları irəli sürməklə yanaşı, Azərbaycan hökumətini Bakının azad edildiyi günlər - 1918-ci ilin sentyabr ayında şəhərdə erməni qırğınları törətməkdə ittiham edərək Azərbaycan xalqı haqqında mənfi rəy yaratmaq sahəsində geniş informasiya kampaniyası aparırdılar.

Bax, belə bir şəraitdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan nümayəndə heyəti çox çevik və kifayət qədər cəsarətli diplomatik addımlar atmaqla Sülh Konfransına bir-birinin ardınca Azərbaycan Respublikasının istək və tələblərini əks etdirən memorandumlar, Azərbaycan haqqında tarixi-siyasi-iqtisadi-mədəni məlumatlar daşıyan sənədlər, xəritələr, rus və erməni nümayəndə heyətlərinin fəaliyyətinə qarşı əsaslandırılmış etiraz notaları və s. təqdim edirdilər.

Digər tərəfdən, Əli Mərdan bəy Topçubaşov Parisdə olan Antanta dövlətlərinin nüfuzlu siyasi xadimləri və digər ölkələrin nümayəndə heyətləri ilə saysız görüşlər keçirir, Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edəcək qüvvələri müəyyənləşdirir və onlarla lazımi əlaqələr yaratmağa nail olurdu. Paralel olaraq Avropa və Amerikada Azərbaycanın tanınması və onun müsbət imicinin yaradılması, Azərbaycan haqqında düzgün ictimai rəy formalaşdırılması sahəsində geniş təbliğati işlər görülür, Avropa mətbuatında Azərbaycan haqqında məqalələr dərc edilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Bu zaman Azərbaycan nümayəndə heyətinin Rusiyanın tərkibindən çıxmış və öz dövlətçiliyini yaratmış xalqlarının - Baltik ölkələri, Finlandiya, Polşa, Ukrayna, xüsusilə Gürcüstan və Dağlı respublikaları ilə birgə fəaliyyət göstərməsi və bir çox məsələlərdə təşəbbüskar kimi çıxış etməsi öz müsbət nəticələrini verirdi. Məsələn, Sülh Konfransının Ali Şurası Rusiyada Kolçak hökumətini rəsmən tanımasına ilk olaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti etiraz etmiş, həmin sənəddə növbəti dəfə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasının “rus məsələsindən” asılı olmayaraq həll edilməsi, respublikamızın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi məsələlərini irəli sürmüşdü.

Ermənilərin Sülh Konfransına təqdim etdiyi və ucsuz-bucaqsız ərazilərlə yanaşı böyük məbləğdə təminatlar ödənilməsinə nəzərdə tutan tələbləri ilə bağlı Azərbaycan nümayəndə heyəti xüsusi bəyanatlar, etiraz notaları ilə çıxış edir və bir çox hallarda bu addımlarını gürcü nümayəndə heyəti ilə birlikdə atırdılar. Azərbaycan nümayəndələri azərbaycanlıların Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil etdikləri halda adi insan hüquqlarından məhrum olduqları haqda həqiqətləri, İrəvan Müsəlman Milli Şurasının İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların dözülməz vəziyyətinə dair məlumatları, 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin Qarabağda öz suveren hüquqlarını bərpa etdikdən sonra erməni əhalisinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması barədə qəbul etdiyi qətnamə və s. bu kimi sənədləri mütəmadi olaraq Avropa və Amerikanın nümayəndəliklərinə çatdırırdılar.

Topçubaşov Qərb dövlətlərinin Azərbaycana marağını artırmaq üçün bu hökumətlərin dəyər verdikləri bütün məsələlərə son dərəcə həssaslıqla yanaşır və onlardan yararlanmağa çalışırdı. Məsələn, Bakıya göndərdiyi məktublarda Azərbaycan Parlamentində respublikada yaşayan qeyri-müsəlman xalqların nümayəndələrinin təmsil olunması, seçkilərin xalqın iştirakı ilə keçirilməsinin vacibliyi vurğulanırdısa, əksinə, hökumət kabinetinin üzvlərinin “yerli azərbaycanlılardan” ibarət olmasının “Azərbaycanın bütün sahələrdə rəhbər mütəxəssislər irəli sürməyə və ölkəsini idarə etməyə qadir olmasının sübutu” kimi qəbul ediləcəyini nəzərə çatdırırdı. Başqa bir nümunə: böyük dövlətlərin, xüsusilə Fransanın Rusiyanın bölünməsinin əleyhinə olmasını şərtləndirən amillər arasında Rusiyanın bu ölkələrə olan borclarının qaytarılması məsələsi durduğunu əsas götürən Ə.M.Topçubaşov V.Vilsonla görüşdən tutmuş, aparıcı Avropa dövlətlərinin rəsmiləri ilə apardığı danışıqlarda respublikamızın müstəqilliyinin tanınacağı təqdirdə geniş iqtisadi resurslara malik olan Azərbaycanın keçmişdə tərkibində olduğu çar Rusiyasının borclarından öz payına düşəni tədricən ödəyəcəyinə təminat verirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin bu ardıcıl və çevik fəaliyyəti qarşısında Qərb dövlətlərində Azərbaycana qarşı maraq artır, Azərbaycan barədə həqiqətləri yerində öyrənmək üçün Amerika, İngiltərə, Fransa nümayəndələri bir-birinin ardınca Bakıya gəlir və aldıqları müsbət təəssürləri öz ölkələrinin siyasi rəhbərliyinə çatdırırdılar.

Təsadüfi deyil ki, 1919-cu ilin payızında Rusiyada Kolçakın, daha sonra Denikinın qoşunlarının məğlubiyyəti faktları, Qızıl ordunun Cənubi Qafqaza hücumu, bolşevizm ideyalarının İrana və Türkiyəyə yayılması təhlükəsi qarşısında böyük dövlətlərin yeni yaranmış respublikalara münasibəti əsaslı surətdə dəyişəndə, Paris Sülh Konfransında Azərbaycan haqqında, Əli Mərdan bəyin təbircə deyilsə, artıq “müstəqil həyata qadir bir xalq” təsəvvürü tam şəkildə formalaşmışdı.

1920-ci il yanvar ayının 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə çağırılan Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyasında Qafqazdakı vəziyyət geniş müzakirə edildi. Qızıl ordu, Denikin qoşunları və həmin dövr bolşeviklərlə müttəfiq olan Mustafa Kamalın hərbi birləşmələrinin 3 tərəfdən Cənubi Qafqaz respublikalarına təcavüz edəcəyi ehtimalı qarşısında bu gənc dövlətlərə siyasi, iqtisadi-hərbi yardım etmək üçün onların müstəqilliyinin tanınması qərara alındı. Bu zaman Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin həmin yardım üçün Antantaya müraciət etməsi əsas götürüldü. Bir gün sonra, yanvarın 11-də Azərbaycan cə Gürcüstan dövlətləri müttəfiq və birlik ölkələri tərəfindən de-fakto tanındı. Yanvarın 15-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyində həmin qərar Əli Mərdan bəy Topçubaşova təqdim edildi. Yanvarın 17-də bu qərar həmçinin İtaliya Xarici İşlər Nazirliyində İtaliyada olan Azərbaycan hərbi missiyasının başçısı İbrahim ağa Usubova təqdim edildi. Elə həmin gün Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirakı ilə hərbi ekspertlərin müşavirəsi keçirildi, yanvarın 19-da isə Ali Şuranın iclasında Avropanın aparıcı dövlət başçıları - Lloyd Corc, Klemanso, Nitti, Kerzon, Çorçill və digər tanınmış dövlət xadimlərinin və Azərbaycan nümayəndə heyətinin tam tərkibdə iştirakı ilə müşavirəsi oldu və bu mötəbər toplantıda Əli Mərdan bəy Azərbaycanla bağlı verilən bütün sualları cavablandırdı.

Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması xəbərini Bakıya, Azərbaycan hökumətinə ilk olaraq İngiltərənin Qafqaz üzrə baş komissarı Oliver Uordrop yanvarın 12-də bildirmişdi. Daha sonra elə həmin gün Əli Mərdan bəy Topçubaşovun Baş nazir Nəsim bəy Usubbəyova göndərdiyi təcili teleqram Bakıya yetişmişdi. Yanvarın 14-də Əli Mərdan bəy Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə də teleqram vuraraq bu böyük hadisə münasibəti ilə onu təbrik etmişdi. Həmin günlər Bakıda Musavat Partiyasının II qurultayı keçirilirdi və Əli Mərdan bəy bu qurultayın iştirakçılarına təbrik teleqramı göndərmişdi. Topçubaşovun arxivində bütün bu teleqramların Əli Mərdan bəyin öz xətti ilə yazdığı mətnlər saxlanılır və Azərbaycan xalqının bu iki görkəmli siyasi xadimi üçün həmin günün nə qədər əlamətdar olduğu bu sənədlərdə çox aydın nəzərə çarpır: “Müstəqil Azərbaycanı görmək məqsədi xalqımızın bütün partiyalarını, bütün elementlərini birləşdirməlidir və o zaman siz orada, biz burada birgə səylərimizlə böyük uğurlara nail olarıq...Qoy bu əlamətdar hadisə öz gənc respublikamızın inkişafına xidmət etmək kimi müqəddəs işdə bizim hamımız üçün həyati qüvvə mənbəyi olsun...”

Həmin günlər Parisə, Əli Mərdan bəyin ünvanına istər Bakıdan, istərsə xaricdəki siyasi xadimlərdən onlarca təbrik teleqramları gəlirdi. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli bu münasibətlə Azərbaycan nümayəndə heyətinin bütün üzvlərini təbrik etməklə yanaşı, “çoxdan gözlənilən uğurlu nəticələrin əldə olunmasında mühüm rol oynamış əməyinə görə” Əli Mərdan bəyə şəxsən öz təşəkkürünü bildirirdi. General İbrahim Usubovun İtaliyadan Əli Mərdan bəyə ünvanlandığı teleqramda isə deyilirdi: “Tarixi hadisə baş verdi və Azərbaycanın siyasi həyatında yeni era yarandı... Ölkə onun həyatındakı bu nəhəng nailiyyətin iştirakçısı kimi Sizə borcludur...”

Təbiidir ki, Bakıda da Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması xəbəri böyük əks-səda doğurmuş, Azərbaycan hökuməti dərhal bu münasibətlə Bakıda, Gəncədə və bölgələrdə təntənəli bayram mərasimləri keçirilməsi məqsədilə xüsusi tədbirlər planı müəyyənləşdirmişdi. 1920-ci il yanvarın 14-ü bütün Azərbaycanda əməkhaqqı saxlanılmaqla qeyri-iş günü elan edildi. Həmin gün bayram təntənələri saat 11-də Təzəpir məscidində dualar oxunmaqla başladı. Hökumət başçısı və nazirlərin, parlament üzvləri, dini xadimlərinin və geniş xalq kütlələrinin iştirak etdiyi bu tədbirdə Şeyxülislam bayram xütbəsini oxuduqdan sonra “Camaat, bu gün şərəfli və böyük gündür. İslamın əziz günüdür. Bayramdır!” deyərək öz təbriklərini bildirdi. Bayram tədbirləri saat 12-də parlamentin təntənəli iclası ilə davam etdi. Xarici İşlər naziri Fətəli Xan Xoyski öz qısa nitqində bunları vurğuladı: “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan xalqı öz istiqlalını bəyan etdi. Lakin bunu elan etmək az idi. Bütün dünyaya sübut etmək lazım idi ki, biz müstəqil həyata layıqıq. Və ötən il-yarımda Azərbaycan xalqı Avropaya sübut etdi ki, o, müstəqil yaşaya bilər, müstəqil idarə edə bilər. Azərbaycan xalqının həyat qabiliyyətinə inanan Avropa bizim müstəqilliyimizi tanımağı lazım bildi. Birinci Azərbaycan hökuməti təşkil olunduğu vaxt onun başında mən dururdum. İndi isə bizim respublikamızın müstəqilliyinin tanınması haqqında xəbəri sizə çatdırmağı özüm üçün böyük xoşbəxtlik hesab edirəm”.

Parlament iclasında ona sədrlik edən Həsən bəy Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, A.Səfərkürski, S.Ağamalıoğlu, Azərbaycanda yaşayan digər xalqların, həmçinin Gürcüstan, Ermənistan, Norveç,

Qafqazda Alman Mərkəzinin nümayəndələri və digər şəxslər təbrik nitqləri söylədilər. (Parisdəki Azərbaycan nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin bu tarixi iclasındakı parlaq nitqinin tam mətnini fransız dilində İnformasiya bülletenində dərc etmişdilər). Həsən bəy Ağayev öz nitqində bu hadisənin bütün türk dünyası üçün əlamətdar olduğunu vurğuladı. Həqiqətən, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi Avropa dövlətləri tərəfindən tanınan ilk türk və müsəlman ölkəsi idi. Parlamentin bu tarixi iclasının sonunda ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə amnistiya elan etmək haqqında hökumətin qərarını oxudu.

Daha sonra dənizkənarı bulvarda “Hüriyyət” (indiki Azadlıq) meydanından başlayaraq Milli Ordunun rəsmi paradı keçirildi. Paraddan sonra Xarici İşlər Nazirliyinin binasında təntənəli qəbul mərasimi oldu. Hökumət və parlament üzvləri, Azərbaycandakı bütün xarici nümayəndəliklərin başçıları və üzvləri, xarici qonaqlar, nüfuzlu ziyalıların iştirak etdiyi qəbulda da Azərbaycanın həyatında baş vermiş bu tarixi hadisə ilə bağlı təbrik nitqləri söylənilirdi.

Həmin gün bütün şəhərdə yüksək bayram əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü. Bütün şəhər Azərbaycanın 3 rəngli bayraqları və xalçalarla bəzədilmiş, bayraqlar dalğalanan avtomobillər küçələrdən şütüyür, ətrafı bürüyən milli musiqi sədaları altında aktyorlar milli geyimlərdə Azərbaycan tarixinə dair tamaşalardan səhnələr göstərirdi. Şəhəratrafi qatarlar xalq bayramında iştirak edən insanları gün ərzində pulsuz daşımış, axşam və gecə isə bütün paytaxt Bakı tam çıraqla bəzədilmişdir. Bu hadisə insanlar arasında elə bir ruh yüksəkliyi qaldırmışdı ki, onlar Təzəpir məscidindən çıxan Nəsib bəy Yusifbəyli parlamentə çiynlərində aparmışdılar. Parlamentin qarşısında yığılan və Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni tələb edən insanlar da onu əlləri üstə parlamentin eyvanına çıxarmışdılar. Küçədə yığılan izdiham qarşısında atəşin nitq söyləyən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün məşhur “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” şüarını təkrar edərək “öz istiqlalını dünyaya qəbul etdirmiş” Azərbaycan xalqını təbrik etmişdi.

Eyni bayram təntənələri Gəncədə də keçirilmiş, Gəncə valisi Xudadat bəy Rəfibəyli, görkəmli ziyalılar Firidun bəy Köçərli, Vəli Xulufu, Ağalar bəy Səfikürdski, Cavad Axundzadə və başqaları şəhər ictimaiyyəti qarşısında çıxış edərək təbrik nitqləri söyləmişlər.

Həmin tarixi günləri yaşayan Azərbaycan xalqının və onun liderlərinin əhval-ruhiyyəsi, keçirilən mərasimlərdə söylədiyi nitqlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sənədlərində, dövrün mətbuatında və bir neçə fotoşəkillərdə öz əksini tapıb. Təəssüf ki, bu fotoşəkillərin çoxu Azərbaycanda qalmayıb. Lakin Bakıdakı mərasimləri əks etdirən 4 fotoşəkil XİN-in müavini M.Təkinskinin imzası ilə təsdiq olunan məktubla birgə Parisə, Azərbaycan hökumətinin və diplomatiyasının bu böyük qələbəsini Parisdə qeyd edən nümayəndə heyətinə göndərilib. Bu şəkillərdə Təzəpir məscidindəki mitinq, Azərbaycan parlamenti qarşısındakı qələbəlik, Dənizkənarı bulvardakı parad və Azərbaycan parlamentində xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə aktı oxuduğu anlar öz əksini tapıb.

Çox əlamətdardır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınmasının təntənələrini təcəssüm etdirən və indiyədək əlimizdə olmayan həmin şəkillər bu “nəhəng nailiyyətin” əldə edilməsində mühüm rol oynamış məhz Əli Mərdan bəy Topçubaşov tərəfindən Parisdə “Topçubaşı arxivində” xalqımız üçün qorunaraq saxlanılıb və həmin tarixi hadisənin 95-ci ildönümündə Vətənə qayıdıb.

Azərbaycan.-2015.-14 yanvar.-N 9.-S.8.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DAĞLI RESPUBLİKASINA YARDIMLARI HAQQINDA

QABİL ƏLİYEV,

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Qafqazda Dağlı Respublikası yaradıldıqdan sonra dağlı xalqlarına davamlı şəkildə maliyyə, iqtisadi, diplomatik və hərbi yardımlar göstərməyə başladı. 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Dağlı Respublikasına 50 milyon manat həcmində maliyyə yardımı göstərdi ki, bu da 1919-cu il üçün AXC-nin dövlət büdcəsinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi.

Azərbaycan xalqının Şimali Qafqazın yerli dağlı əhalisi ilə çoxəsrlik siyasi, iqtisadi və mənəvi əlaqələri 1917-1920-ci illərdə milli müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə daha da gücləndi və çox şaxəli oldu. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri bəhs olunan dövrdə Şimali Qafqaz xalqlarının milli- azadlıq hərəkatını rəğbətlə izləyir və bütün mümkün vasitələrlə onlara yardım edirlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası (Dağlı Respublikası) yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın dağlı xalqlarına maliyyə, iqtisadi, diplomatik və hərbi yardımları davamlı və sistemli xarakter aldı. AXC ilə Dağlı Respublikası arasında çeşidli münasibətlərə AXC-nin xarici siyasətinə, Şimali Qafqazda dağlıların azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş monoqrafiyalarda [1,2,3], akademik nəşrlərdə [4, 5] bu və ya digər dərəcədə toxunulsa da, qarşılıqlı münasibətlərin bütünlüklə və tam şəkildə araşdırıldığı söyləmək mümkün deyildir. Oxucuların diqqətinə təqdim edilən məqalədə Azərbaycanla Dağlı Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsas və önəmli cəhətlərini açıqlamaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdu.

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Şimali Qafqazda hakimiyyət uğrunda bolşevikləri dəstəkləyən sovetlər, Terek kazaklarının rəhbərliyi və dağlı xalqlarının milli şuraları mübarizəyə başladılar. Oktyabrın sonunda Petroqrad çevrilişi Dağıstanda da pisləndi və Terek dağlıları ilə birlikdə Terek-Dağıstan hökuməti yaradılması fikri irəli sürüldü. Bu qurumların nümayəndələri noyabrın 8-də Vladıqafqazda birgə iclas keçirdilər. İclasda Şimali Qafqaz Dağlıları Mərkəzi Komitəsinin sədri Ə. Çermoyev, Terek vilayəti İcraiyyə Komitəsinin sədri P. Kotsev, Terek kazaklarının atamanı M. Karaulov və vilayət soveti rəhbərliyi bölgədə idarəçiliyi təmin etmək üçün аул-аул sahələr üzrə komissarlıqlar yaratdılar [6,16.XI.1917; 3,125]. Dekabrın 2-də Şimali Qafqaz Dağlı İttifaqların yaradılması haqqında bəyannamə qəbul edildi. Rəşid xan Qaplanovun başçılığı ilə müvəqqəti hökumət təşkil olundu. M. Karaulov hökumət başçısının müavini, ədliyyə və maliyyə komissarı, general X. Talışxanov hərbi komissar, “Vəhşi diviziya”nın komandanı, general Polevtsev Terek-Dağıstan hərbi hissələrinin komandanı təyin olundular və s. Lakin bolşevik təbliğatı və Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərlərinin yerli əhaliyə qarşı zorakılıqları milli toqquşmalara səbəb oldu. Dekabrın 13-də bolşevik təsiri altında olan rus əsgərləri M. Karaulovu qətlə yetirdilər. Bu hadisə rus-kazak hərbiçilərinin bölgədə dağlılara qarşı qətl və qarətlərinin geniş miqyas almasına gətirib çıxardı. Qroznıda, Vladıqafqazda rus əsgəri qüvvəsinə arxalanan Sovetlər 1918-ci ilin əvvəlində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Martın 17-də isə Pyatiqorskda Terek Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi [7,136]. Şimali Qafqazda bolşevik hakimiyyəti qurulmasına başlandı.

Dağıstanda isə Nəcməddin bəy Qotsinskinin və Uzun Hacının başçılıq etdiyi islamçı qüvvələr fəallaşdılar. Petrovsk (Mahaçqala - Q.Ə.) bolşeviklərdən təmizləndi. Hərbi İnqilab Komitəsinin sədri U. Buynakski Həştərxana qaçdı və rus bolşeviklərindən Dağıstana hərbi qüvvə yeritməyi xahiş etdi. N. Qotsinski Dağıstan və bütün Şimali Qafqaz müsəlmanlarının imamı kimi öz hakimiyyətini elan etdi, aprelin əvvəlində isə Bakıda müsəlman əhaliyə qarşı erməni-bolşevik soyqırımının qarşısını almaq üçün hərbi yürüşə başladı. Dağıstan süvari alaylarının da iştirak etdiyi bu yürüş zamanı erməni-bolşevik qüvvələri Xaçmaz yaxınlığında məğlub edildi. Aprelin 10-da N. Qotsinskinin başçılıq etdiyi Dağıstan könüllüləri Bakı Sovetinin yaratdığı Biləcəri - Xırdalan müdafiə xəttinə [səh. 29-30] çatdı [4,78]. Lakin bu zaman

Həştərxandan dəniz yolu ilə bolşeviklərin Petrovskə hərbi qüvvə yeritməsi xəbərini eşidib tələsik Dağıstana dönməyə məcbur oldu.

Terek-Dağıstan hökuməti bu dövrdə iflic vəziyyətə düşdü və fəaliyyətini dayandırdı. Dağlı milli qüvvələrinin liderləri Cənubi Qafqaz Seymi ilə birlikdə çıxış etmək, bütün Qafqazın 3 təmsil olduğu hakimiyyət strukturlarının yaradılmasına nail olmaq məqsədilə Tiflisə toplaşdılar.

Seymin Müsəlman fraksiyasına daxil olan deputatlar 1918-ci ilin mart ayında dağlı nümayəndəliyinin Cənubi Qafqaz Seyminə qatılmaq və bolşevik təhlükəsinə qarşı birlikdə mübarizə aparmaq haqqında müraciətini dəstəklədilər.

Lakin Seymin erməni və gürcü nümayəndələri həmin təklifin əleyhinə çıxdıqları üçün bu iş nəticəsiz qaldı. Belə olduqda, Müsəlman fraksiyası üzvləri Şimali Qafqazdan gəlmiş nümayəndələrlə iki tərəfli münasibətlər yaratmaq üçün Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Aslan bəy Səfikürdski, Məhəmməd Qazi Dibiroy, Heydər Bammətov, Əbdülməcid Çermoyevin daxil olduqları xüsusi komissiya yaratdılar. Məhz Seyimdəki azərbaycanlı ictimai xadimlərin səyi nəticəsində dağlı nümayəndələrinin Trabzon sülh danışıqlarında iştirakı mümkün oldu. Müsəlman fraksiyasının təkidilə Trabzona sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə dağlı nümayəndəsi İbrahim bəy Heydərov [8,107] də daxil edildi. Trabzonda Azərbaycan və dağlı nümayəndələri Şimali Qafqazla Cənubi Qafqazın vahid müstəqil dövlətdə birləşməsinə təklif etdilər. Lakin gürcü və erməni nümayəndələri, eləcə də alman komandanlığının təmsilçisi, Qafqazda müstəqil dövlət yaradılması zamanı bölgədə müsəlman-türk təsirinin artmasından, Osmanlı dövlətinin mövqeyinin güclənməsindən ehtiyatlanaraq, buna razılıq vermədilər.

Cənubi Qafqaz Seyminin 1918-ci il aprelin 13-də keçirilən iclasında Qafqaz cəbhəsində yaranmış vəziyyət müzakirə olundu, gürcü və erməni nümayəndələrindən ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan edildi, Seymin fəaliyyəti isə 2 həftəliyə dayandırıldı. Seymin Müsəlman fraksiyası həmin gün axşam toplaşaraq Seymin bu qərarlarını müsəlman əhalisinin hüquqlarının tapdalanması kimi qiymətləndirdilər. Fraksiyanın üzvü H. Məmmədbəyov isə çıxışında daha irəli gedərək Seymi tərk etməyi, Şimali Qafqaz nümayəndələri ilə bir araya gəlib müsəlman əhalisinin gələcək taleyi barədə fikirləşməyi təklif etdi. Lakin fraksiya üzvlərinin əksəriyyəti Trabzon sülh konfransındakı nümayəndələrimizin məlumatını dinləməyi və kəskin addımlardan çəkinməyi məqsədəuyğun saydı.

Trabzonda uğur qazana bilməyən dağlı nümayəndələri isə İstanbulla gedərək, Osmanlı hökuməti ilə birbaşa təmasa girdilər. Batum sülh konfransı ərəfəsində hərbi nazir Ənvər paşa ilə görüşüb, ondan yardım istədilər [9,65]. 1918-ci il mayın 11-də isə dağlı nümayəndə heyəti Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının (Dağlı Respublikası) yaradılması haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdi. Osmanlı dövlətinə və onun müttəfiqlərinə bu haqda rəsmi nota verdilər. Əbdülməcid Çermoyevin və Heydər Bammətovun imzaladığı bu sənədlər Osmanlı dövləti rəhbərliyi tərəfindən məmnunluqla qarşılandı. Alman nümayəndə heyəti isə bu qurumun bütün Şimali Qafqazı əhatə etməsinə qarşı çıxdı, Kuban vilayətində kazaklarla münasibətləri daha önəmli saydığını nümayiş etdirdi. Mayın 24-də Ə. Çermoyevin başçılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti Gəncəyə köçdü. Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918-ci il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına hərbi yardım etməyi və xarici təhlükələrdən müdafiə etməyi öhdəsinə götürdü [9, 66].

Daha sonra Dağlı hökumətinin üzvləri P. Kotsev və V.G. Cabagiyev Osmanlı dövlətinin hərbi yardımı məsələsinin detallarını aydınlaşdırmaq üçün Tiflisdə Yusif İzzət paşa ilə danışıqlar apardılar. Dağlı hökumətinin ilk Xarici işlər naziri Heydər Bammətov isə diplomatik missiya ilə Avropaya yola düşdü. 1918-ci ilin iyununda Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa Dağlı hökumətinin başçısı Ə. Çermoyevin müraciətinə əsasən Dağıstana Şəki-Axtı yolu ilə hərbi dəstə göndərdi. İsmayıl Haqqı bəyin başçılıq etdiyi 74 zabıt və 577 əsgərdən ibarət olan bu Osmanlı hərbi qüvvəsi Dağıstanın dağlıq bölgəsində bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan Nuh bəy Tarkovskinin və polkovnik Cəfərovun rəhbərliyində olan könüllü dəstələrə yardım göstərdi. İyunun 21-də Qünib aulunda qərargah yaratmış əslən çərkəz olan İsmayıl Haqqı bəy bütün Şimali Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək, onları birləşməyə və bolşeviklərə qarşı qəti mübarizəyə çağırırdı.

AXC hökuməti də yarandığı ilk günlərdən Dağlı Respublikası ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə çalışırdı. Xarici işlər naziri M.H. Hacınskinin 1918-ci il iyunun 26-da Dağlı hökumətinin sədri Ə. Çermoyevə ünvanlandığı məktubda AXC-nin Dağlı Respublikası ilə xoş münasibətlər qurmaq istəyi bildirilmişdi [2, 170]. Azərbaycan tərəfi Dağlı hökumətinə və dağlı əhalisinə siyasi, iqtisadi və hərbi yardım göstərmək istiqamətində ardıcıl səy göstərirdi. 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycan hökuməti İnqış Milli Şurasının xahişi ilə, inqış mücahidlərinə hərbi sursatla yardım etmişdi [3,194]. 1918-ci ilin yayında Bakı yaxınlığında Osmanlı-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin zərbələrindən Şimala qaçan L. Biçeraxovun rus kazak dəstəsi Dərbəndi və Petrovsk-Portu ələ keçirərək, Rusiya hakimiyyətini bərpa etdi. Belə vəziyyətdə N. Tarkovski dağlı könüllü alayları ilə Xunzaxa, oradan da Temir-xan-Şuraya yürüş edərək, bütün bölgənin kazaklar tərəfindən işğalının qarşısını aldı. Sentyabrın sonunda Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri Dağlı Respublikasına yardıma gəldilər. Yusif İzzət paşanın komandanlıq etdiyi ordu hissələri oktyabrın 6-da Dərbəndi, 23-də Temir-xan-Şurayı, noyabrın 7-də Petrovsk-Portu Biçeraxovun rus-kazak-erməni qüvvələrindən azad etdi [9, 165,177-178].

Oktyabrın 13-də Ə. Çermoyevin başçılığı ilə Dağlı Respublikası hökuməti Dərbəndə, oktyabrın 24-də isə Temir-xan-Şuraya köçdü. Azərbaycan hökuməti onun normal fəaliyyətə başlaması üçün oktyabrın 8-də 1 milyon manat faizsiz kredit ayırdı [10,241]. 1 ay sonra Dağlı hökumətinin maliyyə naziri Vassan Gəray Cabagiyev Bakıya gələrək, Azərbaycan hökumətindən yeni - bu dəfə 500 min manat həcmində maliyyə yardımı aldı. Həmin vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağlı Respublikasına həmçinin təmənnasız olaraq yanacaq, silah-sursat və s. göndərirdi. Nəhayət, 1918-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti ilə Dağlı Respublikası arasında müqavilə bağlandı. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən ticarət və sənaye naziri Behbud xan Cavanşir və maliyyə naziri Məmməd Həsən Hacınski, Dağlı hökumətinin səlahiyyətli nümayəndələri - sənaye və ticarət naziri Bahadır bəy Malaçixan və yollar, poçt və teleqraf naziri İbrahim bəy Heydərov imzaladılar. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan tərəfi Dağlı hökumətinə 10 milyon manat məbləğində faizsiz kredit verdi. Dağlı hökuməti bu borcu 2 il [səh. 30-31] müddətində buğda ilə qaytarmalı idi [11,107-108]. Daha sonra əlavə maliyyə yardımı, yanacaq və silah-sursat yardımları göstərildi. Noyabrın ortalarında Dağlı Respublikası hökuməti Antanta nümayəndələrinin tələbi ilə Biçeraxovla barışıq imzaladı. Osmanlı-Azərbaycan hərbi qüvvələri bölgədən çıxarıldı.

1918 il noyabrın 12-də Temir-xan-Şurada Dağıstan, Çeçen və İnqış nümayəndələrinin böyük toplantısı çağırıldı. Toplantı iştirakçıları Dağlı Respublikası hökumətinə tam etimad nümayiş etdirdilər. Noyabrın 24-də Dağlı Respublikası hökumətinin rəsmi orqanı “Şimali Qafqaz” qəzeti çap edilməyə başlandı. Qəzetin ilk nömrəsində hökumətin “Dağlılara, kəndlilərə, kazaklara, fəhlələrə, ziyalılara!” müraciəti dərc edildi. Burada hökumətin Dağıstan və Çeçenistanda vəziyyətə nəzarət etdiyi, bolşevik qüvvələrinə qarşı qəti mübarizə aparıldığı bildirilir, Şimali Qafqazın bütün xalqlarının, həmçinin rus və kazak əhalisinin hüquqlarının qorunmasına təminat verilir.

Dağlı Respublikası hökuməti Qafqazdakı ingilis qüvvələrinin komandanı U. Tomsonun təklifi ilə dağlı-kazak münasibətlərini normallaşdırmaq üçün əməli addımlar atdı. Dekabrın 10-da Bakıda Dağlı hökuməti nümayəndəsi Şimali Qafqazın rus, kazak əhalisinin təmsilçiləri ilə müqavilə imzaladı. Bu sənəddə rus əhalisinə ali dövlət idarəçiliyində iştirak hüququ verildi, kazak hərbi dəstələrinin 40 minlik dağlı ordusunun tərkibinə daxil edilməsi qərara alındı. Bu razılaşmaya əsasən, dekabrın 15-də Ə. Çermoyevin başçılıq etdiyi hökumət istefa verdi. Dekabrın 19-da P. Kotsevin başçılığı ilə yeni koalision hökumət təşkil edildi. İki nazir postu kazaklara ayrıldı [12,28.XII.1918]. Lakin ingilislərin himayəsində olan L. Biçeraxovun pozuculuq fəaliyyəti üzündən kazaklar Dağlı hökuməti ilə əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Dekabrın 31-də isə Tomson bildirdi ki, Dağlı Respublikasının səlahiyyəti Rostov-Petrovsk dəmir yolu xəttinə kimidir, ondan cənubdakı Dağıstan ərazisi L. Biçeraxovun fəaliyyət dairəsi olacaq, Petrovsk-Bakı dəmir yolu, Petrovsk və Dərbənd limanları müttəfiqlərin nəzarəti altında qalacaqdır. İngilis komandanlığı bu addımı ilə Şimali Qafqaz xalqlarının birliyinə və bolşevik təcavüzünə qarşı mübarizəsi işinə ciddi zərbə vurdu. Şimali Qafqazda “Vahid və bölünməz Rusiya” uğrunda çıxış edən general Denikin Dağlı Respublikasına qarşı təcavüzünə şərait yarandı.

Şimali Qafqaz dağlı xalqları nümayəndələrinin 1919-cu il yanvarın 15-də Temir-xan-Şurada keçirilən yığıncağında parlament yaradılması qərara alındı. Yanvarın 20-də Dağlı məclisi adlı nümayəndəli orqan yaradıldı. Dağlı xalqların milli azadlıq mübarizəsinin fəal iştirakçısı, qumuq ictimai xadimi Zübeyir Temirxanov Dağlı məclisinin - parlamentin sədri seçildi. Bu xəbər Azərbaycanda böyük sevincə qarşılandı. Azərbaycan Parlamenti bu münasibətlə 1919-cu il yanvarın 25-də Dağlı Respublikasına təbrik teleqramı göndərdi [13, 197]. Teleqramda hər iki qardaş və qonşu cümhuriyyətlərin əl-ələ verib öz müstəqilliklərini hər bir təhlükədən müdafiəyə qadir olmalarına dərin inam hissi əks olunmuşdu.

1919-cu ilin əvvəlində Denikin ordusu Terek vilayətinə soxuldu, inqışların müqavimətini çətinliklə də olsa qırıb, Vladıqafqazı ələ keçirdi. Dağlı hökumətinin ingilis komandanlığı və Denikinlə danışıqları nəticəsiz qaldı.

Denikin Dağlı Respublikasını tanımaqdan boyun qaçırdı və “Könüllü ordu”nun generalı Lyaxovu Terek-Dağıstan diyarının hakimi təyin etdi. Martın 5-də Denikin ordusu Çeçenistana soxuldu. Azərbaycan hökuməti Dağlı Respublikasına qarşı hərbi təcavüzün dayandırılması üçün bütün imkanlara əl atdı: Dağlı hökumətinə yeni maliyyə yardımı göstərdi, könüllü hərbi dəstələr və sanitariya briqadaları təşkil edilməyə başladı, Bakıdakı ingilis missiyasından təsirli tədbirlər görməsi istənilirdi və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Dağlı Respublikası arasında 1919-cu il yanvarın 9-da yeni müqavilə imzalandı. Azərbaycan tərəfindən Fətəli xan Xoyskinin üçüncü hökumət kabinetində ərzaq naziri olmuş K.N. Lizqarın və Dağlı Respublikasının Azərbaycandakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmirin imzaladıqları bu müqaviləyə görə Dağlı Respublikası hökuməti Azərbaycana 50 vaqon buğda göndərməli, Azərbaycan tərəfi isə pudu 60 manatdan haqqını dərhal ödəməli idi. Bütün taxılın müqavilənin imzalanmasından sonrakı 4 ay ərzində göndərilməsi razılaşdırıldı [11,138]. 1919-cu il fevralın 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Dağlı Respublikası arasında üçüncü müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən, Azərbaycan tərəfi Dağlı hökumətinə daha 10 milyon manat faizsiz kredit verməyi öhdəsinə götürdü. Bu vəsaitin 5 milyon manatı dərhal ödənilirdi [10,290].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ilin əvvəlində Şimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğalına qarşı Dağlı hökumətinə həm də diplomatik və hərbi yardım göstərdi. Fevralın 25-də öz səlahiyyətli elçisi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Temir-xan-Şuraya göndərməyi qərara aldı. Martın 1-də Azərbaycan hökuməti Denikinə qəti etirazını bildirdi. Şimali Qafqazın işğalını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq üçün addımlar atdı. Martın 6-da Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Bakıdakı Müttəfiq qoşunlarının komandanı general U. Tomsona nota təqdim etdi. Notada Anlanta dövlətlərindən “ qan tökülməsinin və bütün Qafqazı bürüyə biləcək böyük yanğının qarşısını almaq məqsədilə general Denikin Kənüllü ordusunun Şimali Qafqaz Dağlılar Xalqları İttifaqı Respublikasına qarşı təcavüzkar hərəkətlərinə dərhal son qoyması üçün ən qəti tədbirlər görülməsi” istənilirdi [11,177-178].

Azərbaycan hökumətinin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Gürcüstan hökuməti də martın 7-də Denikin Dağlı Respublikası ərazisinə hücumuna etirazını bildirdi və Dağlı hökumətinə yardım göstərəcəyini elan etdi. Dağlı Respublikası üçün çox ağır bir vaxtda - martın 28-də Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi Temir-xan-Şurada fəaliyyətə başladı [11,196] və elə həmin gün Azərbaycan xarici işlər nazirliyinə Denikin ordusunun və rus kazaklarının Terek vilayətinə, həmçinin Çeçenistana hücum etmələri haqqında məlumat göndərdi. Ə. Haqverdiyev 1919-cu il martın 30-da öz etimadnaməsini Dağlı Respublikası hökumətinin sədrinə təqdim etdi, 31-də isə bütün nazirlərlə görüşdü və Dağlı parlamentinin iclasında iştirak etdi.

Dağlı Respublikası üçün son dərəcə ağır olan həmin günlərdə Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin Temir-Xan-Şurada fəaliyyətə başlaması Dağlı Respublikası və bütün Şimali Qafqaz xalqlarına böyük mənəvi və siyasi yardım idi. Ona görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin bu addımı Şimali Qafqazda sevincə qarşılanmış, ruh yüksəkliyi doğurmuşdu. Diplomatiya nümayəndəlik Dağlı Respublikasındakı Azərbaycan vətəndaşları ilə əlaqə yaratmış, onların hüquqlarının qorunması, ehtiyacı olanlara yardım göstərilməsi işini təşkil etmişdi.

Ə. Haqverdiyev aprel-may aylarında Azərbaycan xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi məlumatlarda Denikin ordusunun Dağlı Respublikasına qarşı hərbi əməliyyatları, Dağlı parlamentində və ictimai dairələrdə Dağıstanın Azərbaycanla birləşməsi məsələsinin qaldırılması və bununla bağlı müzakirələrin gedişi haqqında dəqiq və təfəssilatlı informasiya vermişdi.

Aprelin əvvəlində Denikin [səh. 31-32] ordusunun Çeçenistanın çox hissəsini işğal etməsi Dağlı Respublikasında hökumət böhranı yaratdı. P. Kotsevin və Hərbi nazir N. Tarkovskinin passivliyini tənqid edən hökumət üzvləri R. Qaplanov, V.G. Cabagiyev və N. Şahsuvarov istefa verərək, yeni hökumət qurulmasını istədilər. Aprelin 11-də parlamentin iclasında P. Kotsev istefa verdiyini elan etdi. Parlament hökumətin təşkilini yenidən P. Kotsevə tapşırırdı. Dağlı hökumətinin əhali arasında böyük nüfuza malik din xadimləri Şeyx Uzun Hacı və Şeyx Əli Hacıya müraciət edib bütün dağlı qüvvələrini səfərbər etmək cəhdi gözlənilən səmərəni vermədi. Dağıstanda isə Dağlı Respublikasından çıxıb Azərbaycanla birləşmək uğrunda hərəkət geniş vüsət aldı. Belə bir şəraitdə aprelin 6-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Dağlı Respublikasına hərbi yardım göstərməyi qərara aldı. Bu məqsədlə həm könüllü dəstələrin yaradılmasına və Şimali Qafqaza göndərilməsinə başlandı, həm də dağlı döyüşçülərinə tibbi yardım üçün sanitariya briqadaları təşkil edildi. Aprelin 17-də isə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti Dağlı Respublikası hökumətinə daha 30 milyon manat faizsiz kredit vermək haqqında qanun qəbul etdi [10,40-41].

Beləliklə, 1918-ci ilin sonu - 1919-cu ilin ilk aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Dağlı Respublikasına 50 milyon manat həcmində maliyyə yardımı göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri olan M.Ə. Rəsulzadə bu yardımın real miqyasını təsəvvür etmək üçün aşağıdakı müqayisələri oxucuların diqqətinə çatdırmağı məqsəduyğun saymışdı: 50 milyon manat o zamankı valyuta kursu ilə 2,5 milyon ingilis funt-sterlinə bərabər idi. 1919-cu il üçün AXC büdcəsinin xərcləri 415 milyon manat müəyyən edilmişdi və Dağlı Respublikasına Azərbaycanın maliyyə yardımı dövlət büdcəsinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi [14,590]. 1919-cu il aprelin əvvəlində Denikin Kənüllü ordusu Terek vilayətinin işğalı əsasən başa çatdırdı. Bundan sonra, Dağıstanda Dağlı Respublikasından ayrılıb Azərbaycana birləşmək ideyası sürətlə yayılmağa başladı. Dağıstanın ictimai xadimləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi Ə. Haqverdiyevə müraciətlər edərək, bu haqda Azərbaycan hökumətinin prinsipial razılıq verməsini xahiş edirdilər. Ə. Haqverdiyevin aprelin 15-də Xarici işlər naziri M.Y. Cəfərova göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Dağıstanın 10 dairəsindən 4-ü açıq şəkildə Azərbaycana birləşmək tərəfdarıdır, qalanları isə gizlicə bunu arzu edirlər [11,201]. Dağıstanlı zabitlər, o cümlədən Dağlı Respublikası hökumətində hərbi nazirin müavini olmuş general H.M. Xəlilov da bu mövqedən çıxış edirdilər.

Könüllü ordunun cənuba doğru irəliləməsi ilə əlaqədar Dağıstanda Azərbaycanla birləşmək tərəfdarları sürətlə artırdı. Kürə, Qaytaq, Tabasaran, Avar və Dərbənd bölgələrini təmsil edən nümayəndələr həm tarixən, həm də iqtisadi cəhətdən Azərbaycanla sıx bağlı olduqlarını bildirir və siyasi ittifaq yaradılmasını zəruri sayırdılar. Aprelin 29-da Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi məsələsi Dağlı Respublikası parlamenti üzvlərinin, zabitlərin, ruhanilərin və ziyalıların birgə iclasında müzakirə edildi. Zabitlər Kənüllü orduya qarşı mübarizənin davam etdirilməsini və hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra Dağıstanla Azərbaycanın federasiya və ya konfederasiya formasında birləşməsinə təklif etdilər. Dağıstan deputatlarının lideri M. Q. Dibirov, nüfuzlu din xadimi Şeyx Uzun Hacı da bu təklifə tərəfdar çıxdılar.

Mayın 5-də Bakıdakı Müttəfiq qoşunlarının komandanı general U. Tomson da Fətəli xan Xoyski ilə görüşündə Dağıstanın iqtisadi, topoqrafik və digər cəhətlərdən Azərbaycanla bağlı olduğuna görə, onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsini labüd saymışdı [11,217].

Müttəfiqlərin bu görüşləri, xüsusən də Dağıstanın öz taleyini Azərbaycanla bağlamaq üçün addımlar atması Denikin bölgədə fəallaşmasına, təxribatçılıq [səh. 32-33] fəaliyyətini gücləndirməsinə səbəb oldu. Əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün Dağıstana yerli özünüidarəçilik veriləcəyi vəd edildi, Kənüllü ordunun bölgədə başlıca vəzifəsinin bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq olduğu bildirildi. Yüksək rütbəli dağlı zabitlərinin Şimali Qafqazın müsəlman bölgələrinin idarəsinə cəlb edilməsi isə zabit heyətinin mövqeyində dəyişiklik yaratdı.

Belə bir şəraitdə mayın 12-də P. Kotsevin başçılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti istefa verdi. Parlament zabitlərin təzyiqi ilə yeni hökumətin təşkilini general H.M. Xəlilova tapşırırdı [11,223-224]. Xəlilov Denikin nüməyəndəsi ilə danışıqlara girdi və Dağlı Respublikası hökumətini buraxdı. Mayın sonunda Dağıstan Könüllü ordu tərəfindən müqavimətsiz tutuldu.

1919-cu il mayın 30-da Parisdə AXC və Şimali Qafqaz dağlılarının sülh konfransı nümayəndələrinin yığılmasında Heydər Bəmmatov Azərbaycanla Dağıstan arasında saziş bağlanması təklifi ilə əlaqədar çıxış edərək bildirdi ki, bizim əsas məqsədimiz Qafqaz konfederasiyasıdır.

AXC və Dağıstan razılaşmaya nail olmalı, hökumətlərimiz və parlamentimiz qəti qərara gəlib praktik fəaliyyətə başlamalıdır.

Bəmmatov çıxışında qeyd etmişdi: “biz hətta konfederasiya yox, hətta kantonal əsasında federasiya təklif etdik. Ancaq Azərbaycan nümayəndəsi M.H. Hacınski Qafqaz dövlətləri arasında ümumi xarici siyasətlə iqtisadi və hərbi ittifaq təklif etdi. Biz bu təklifə razı olduq ki, nəticədə kantonal əsasda Qafqaz federasiyasına gəlib çıxmaq” [15,3].

Denikin ordusu 1919-cu il mayın sonunda bütün Şimali Qafqazı ələ keçirdikdən sonra Dağlı Respublikası hökumətinin və parlamentinin üzvlərinə Bakıda sığınacaq verildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti, bundan əlavə, Dağıstan qaçqınlarına yardım göstərilməsi üçün 1 milyon manat vəsait ayırdı.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev iyunun 7-də Dağıstanda baş verən hadisələr haqqında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatda Denikin bölgədə cəmi 1 mindən azacıq çox hərbi qüvvəyə malik olduğunu bildirir və yerli əhəlinin arzusunu nəzərə alıb, Port-Petrovskə qədərki ərazini Azərbaycana birləşdirmək üçün hərəkətə keçməyə çağırırdı. Britaniya hökumətinin iyunun 11-də bəyan etdiyi demarkasiya xəttinə görə də Könüllü ordu Petrovskdən 5 mil cənubda dayanmalı idi.

Azərbaycan hökuməti Dərbəndi və demarkasiya xəttinə qədərki Dağıstan ərazisini denikinçilərdən təmizləmək üçün dərhal diplomatik və hərbi hazırlığa başladı [16,333-335]. Lakin Denikin ordusu Cənubi Dağıstanı tərk etməkdən qəti boyun qaçırdığı üçün avqustun 4-də Britaniya hökuməti demarkasiya xəttini Dağıstanın cənub sərhədinə çəkərək, bölgəni bütünlüklə Könüllü ordunun təsir dairəsinə aid etdi. Azərbaycan hökuməti yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq, Dağıstanın birləşdirilməsi ilə bağlı hazırlığı dayandırmalı oldu.

Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, Azərbaycan, əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, 1918-1920-ci illərin ağır şəraitində də Şimali Qafqazın yerli dağlı xalqlarına arxa durmuş, bütün mümkün vasitələrlə Dağlı Respublikasına sonadək yardım göstərmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993
2. Nəsimzadə N.L. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996
3. Göyüşov A.R. 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz Dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi. Bakı, 2000.
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Məs. redaktor: N. Ağamalıyeva. Bata, 1998
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c. V, Bakı, 2001.
6. “Каспий”, 1917-1918 гг.
7. Коренев Д.З. Революция на Тереке. Орджоникидзе, 1967
8. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919
9. Nəsir Yücəər Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı, 1999
10. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку, 1998
11. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Баку, 1998

12. "Азербайджан", 1918-1920 гг.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafıq hesabatlar. C.I, Bakı, 1998
14. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
15. Bammət Heydər Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu. Bakı, 1994. s.3
16. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (документы и материалы), Баку, 1998

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Dağlı Respublikası, maliyyə yardımları, Denikin təhlükəsi.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Горская Республика, финансовая помощь, Деникинская угроза.

Keywords: the Azerbaijan Democratic Republic, Mountain Republic, the financial help, Denikinsky threat

ГАБИЛЬ АЛИЕВ
Бакинский госуниверситет
О ПОМОЩИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ГОРСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
АННОТАЦИЯ

Многовековые политические, экономические и духовные связи между азербайджанскими и горскими народами Северного Кавказа усилились в борьбе за национальную независимость в 1917-1920 г. и стали более весомым и многогранными. АДР, невзирая на трудности, оказывала крупную финансовую, экономическую и военную помощь братской Горской Республике. Кредиты, представленные Горскому правительству в размере 50 миллионов манат, составляли 1/8 часть государственного бюджета АДР в 1919 г.

Gabil Aliyev
Baku State University
ABOUT THE HELP OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC
TO MOUNTAIN REPUBLIC
THE SUMMARY

Centuries-old political, economic and spiritual communications between Azerbaijan and the mountain people of the North Caucasus have amplified in struggle for national independence in 1917-1920 and steels more powerful and many-sided. ADR despite of difficulties rendered the large financial, economic and military help to brotherly Mountain Republic. Credits presented to the Mountain government at a rate of 50 million manat, made 1/8 part of state budget ADR in 1919 year. [səh. 33]

GEO STRATEGİYA.-2014.-№ 4(22).-S.29-33.

96 İL ƏVVƏLİN TARİXİ

Fətəli xan Xoyski: "Millət Sizə minnətdardır"

Arzu Şirinova

1918-ci il 15 sentyabr - Bakının erməni qəsbkarlarından qurtuluşu günüdür. Həmin tarixdən 96 il keçir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməniləri dəstəkləyən Rusiya imperiyası onların dövlət yaratmaq arzularının həyata keçirmələrinə yaxından kömək edirdi. Birinci dünya müharibəsinin qızgın vaxtında rus çarı II Nikolay Fransa səfiri ilə söhbətində ermənilərə "ən azı muxtariyyət verəcəyini" bildirib və öz vədinə sadıq çıxaraq, 1917-ci il yanvarın 11-də Türk Ermənistanı haqqında dekret imzalayıb. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər rus çarı II Nikolayın əksər qərarlarını tanımasalar da onun "Türk Ermənistanı haqqında" dekretini 1917-ci il dekabrın 27-də tanıdılar. 1917-ci il dekabr ayının 16-da V. İ. Lenin S. Şaumyanı Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin etdi. O, Bakıda bolşevik hərəkətinə rəhbərlik etməyə və bununla bərabər Azərbaycanda yerli türk-müsəlman əhalisinə hər hansı muxtariyyətə nail olmağa yol verməmək və nəticədə "Türk Ermənistanı dekreti"ni həyata keçirmək kimi tarixi vəzifəsini yerinə yetirmək üçün göndərilmişdi. 1918-ci ilin martında Brest-Litovsk sazişindən sonra bolşevik Rusiyasının Qarsı, Batumu və Ərdəhani Türkiyə torpaqları olaraq qəbul etmələri bu dekretin tətbiq olunduğu ərazini dəyişdi. Türkiyə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Ərdəhan, Qars və Batum torpaqları üzərində öz siyasi dövlət quruluşunu bərpa etdi.

Anadoludan rüsvayçılıqla qovulmuş Qafqaz rus ordusu tərkibində türklərə qarşı döyüşən erməni hərbi birləşmələri Cənubi Qafqazın qədim türk-müsəlman əhalisi yaşayan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında ərazi iddiaları irəli sürərək təcavüzə başladılar. Bununla bərabər, bolşevik Rusiyasına arxalanan və Moskvada güclü dəstəyi olan ermənilər Bakı quberniyasını Azərbaycandan və xüsusilə dünya neft istehsalının mərkəzi olan Bakı şəhəri və onun neft istehsal edən bölgələrini Azərbaycandan ayırmaq və erməniləşdirilmiş müstəqil bir vilayət şəklində Rusiya tərkibinə daxil etmək barədə planları vardı. Bolşeviklərin ermənilərlə birgə siyasəti hələ Şaumyanın rəhbərliyi altında təşkil olunmuş Bakı kommunası dövründən üç vəzifədən ibarət idi: 1) Bakının milliyyətə türk-müsəlman əhalisini qırıb azaltmaq və didərgin salmaq yolu ilə yox etmək; 2) Bakını faktiki və hüquqi olaraq Azərbaycandan ayırmaq; 3) Bakını erməniləşdirmək. Rusiyanı Cənubi Qafqaz siyasətinin iflası uğrayacağı ilə qorxudan Şaumyan deyirdi ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan olunsay "Cənubi Qafqaz Rusiya üçün itirilmiş olar". Şaumyanın qəddarlığı və erməni xəstəliyinə tutulduğu ondan görünürdü ki, o, "ancaq sovet hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanların təhlükəsizliyini təmin edə biləcəyini bəyanlayırdı". Bakı kommunasının daxili işlər komissarı A. Caparidze öz vəzifə borcunu yerinə yetirmək əvəzinə söyləyirdi: "Əgər müsəlmanların mənə inandığına əmin olsaydım onlara yardım edərdim". Şaumyan məqsədini gizlətməyərək deyirdi ki, biz 1918-ci ildə düşünülmüş şəkildə milli qırğına getdik, "əgər Müsavat qalib gələydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan olunacaqdı". 1918-ci ildə Rusiyanın xarici işlər komissarı Q.V. Çeçerin rəsmi toplantıların birində "Bakı qəzasının həmişəlik olaraq Rusiyada qaldığı"ni bəyan etdi. Bu, Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərindən tamamilə məhrum olması demək idi.

Siyasi vəziyyətin ağırlığını başa düşən Gəncə şəhərində yerləşmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və xarici işlər naziri Hacıniski 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə dostluq müqaviləsi imzaladılar. Bu müqavilə Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmdə təsdiq olunması və Azərbaycan türk millətinin müstəqilliyinin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında zəruri addım idi. 1918-ci il iyun ayının 11-də Gəncə şəhərində erməni silahlı dəstələrinin tərkiləşdirilməsi ilə başlayan hərbi əməliyyat, həmin ildə sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin azad edilməsi ilə başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad olunması münasibətilə Qafqaz İslam Türk Ordusu komandanı Nuru Paşaya teleqramında yazmışdı: "Millət Sizə minnətdardır".

1918-ci ilin mayında öz azadlığına qovuşmuş Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisi və yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti mübahisəli sərhəd məsələlərini siyasi yolla həll etməyə çalışırdı. 1918-ci ilin mayında keçirilmiş Batum konfransının nəticəsi kimi üç yeni yaranmış respublikalar arasında müqavilə imzalandı. 1918-ci il mayın 29-da tarixən Azərbaycanın ərazisi olmuş İrəvan şəhəri paytaxt olmaqla 10 min kv. km. ərazi yeni yaradılan Ararat (Ermənistan) respublikasının ərazisi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin Azərbaycan tərəfindən irəli atılan bu xeyirxah addım erməniləri daha da

şirnikləndirdi. Onlar "Böyük Ermənistan" ideyasını reallaşdırmaq üçün əlverişli məqam olduğunu sanaraq Azərbaycana qarşı daha geniş ərazi iddiaları irəli sürdülər. Tarixən Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur ərazilərinə iddia edən erməni daşnakları, eyni zamanda bu torpaqlarda etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağda yaşayan dinc əhali Andronik, Dro, Ncdenin quldur dəstələrinin məqsədyönlü soyqırımına məruz qaldılar. 1918-1920-ci illərdə yeni yaradılmış Ararat respublikası ərazisində etnik təmizləmə nəticəsində 575 min türk-müsəlman yaşamışdısa, 1922-ci ildə onların sayı azalaraq 10 min nəfərə endi.

Qarabağın dağlıq hissəsində kök salmış erməni daşnaqları 1918-ci ilin iyul və sentyabr aylarında keçirdikləri qurultayda bu mahalın müstəqilliyini elan etdilər. Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada "paytaxtı Gorus olmaqla" erməni qubernatorluğu təşkil etdi. Sonradan "paytaxtı Şuşa olacaq", "kiçik Ermənistan" dövlətini yaratmağa çalışdı. Azərbaycan ərazisinə torpaq iddialarına və orada yaşayan yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni-daşnaklarının təcavüzünün qarşısını almaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 1919-cu il 15 yanvar tarixli iclasında Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə general-qubernatorluq yaradılmasını qərara aldı. Müvəqqəti olaraq yaradılmış general-qubernatorluğa fəvqəladə səlahiyyətlər verildi. Xosrov bəy Sultanov Qarabağ general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq olundu. Azərbaycan hökuməti Nazirlər Şurasının 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar bölgələrinin müvəqqəti general-qubernatorluğu təşkil olundu. Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehti Bağirov isə onun köməkçiləri təyin olundular.

Qarabağda olan daşnak erməni təşkilatları müvəqqəti siyasi dövr üçün yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğuna etiraz olaraq 1919-cu il aprel ayında keçirdikləri beşinci qurultayında Azərbaycana qarşı münasibətlərini müzakirə edib, daşnak ünsürlərinin təzyiqi altında Azərbaycan hökumətilə əlaqəsi olan hər hansı bir dövlət idarəçiliyini qəbul etməyəcəkləri barədə qərar verdilər.

Erməni daşnaklarının Azərbaycanın ərazisinə qarşı olan iddiaları hərbi təcavüzə çevrilirdi. Erməni təcavüzünün qarşısını almağa gücü çatmayan Azərbaycan kəndlərinin əhalisi yurdlarını tərk etməyə məcbur olurdular. 1919-cu ilin oktyabr ayında ermənilər Zəngəzurun 110 böyük türk-müsəlman kəndlərini məhv etdilər. Bu kəndlərin sakinlərini qıraraq, qaçqın düşmüş 60 minə yaxın əhali Qarabağa pənah gətirildilər. Ermənilər Dilicandan 7 min, İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasından Zəngəzura xeyli silahlı qüvvə gətirildilər. Qarabağı ələ keçirmək üçün çoxsaylı erməni silahlı dəstələri yola düşdü. 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanmış sülh sazişinə görə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri öz qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkməli idilər. Azərbaycan hökuməti müqaviləyə əsasən öz hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxarsa da, Ermənistan öz hərbi qüvvələrini nəinki geri çəkmədi, əksinə daha da gücləndirdi. Sülh sazişi imzalandıqdan təxminən iki ay müddətdə Zəngəzurun daha 40 kəndi talan edilib sakinləri qətlə yetirildi.

Bəli, Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı fitnəkar bir siyasət apardı. Rusiya ermənilərin torpaq iddialarını daha da qızışdırmaqla onları Zəngəzur və Qarabağda Azərbaycan dövlətinə qarşı müharibəyə təhrik edirdi. Nəticədə Azərbaycan ordusunun böyük bir hissəsi erməni hərbi hissələrinə qarşı Qarabağ və Zəngəzurdə döyüşlərə cəlb olunurdu. Azərbaycan ordusu 1920-ci il aprelin sonunadək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaqla öz vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdi.

XX əsrin əvvəllərində Anadoludan yaraqlanıb-yasaqlanıb Qafqazlardan aşaraq özünü Turan elinə çatdıran və bu eli yağılardan, gavurlardan xilas edib özlərinə "əbədi vətən" seçənlərin başında dayanırdı Nuru Paşa. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən Türkiyədə cərəyan edən çox mürəkkəb siyasi hadisələr 1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsinin başlanmasına, eyni zamanda xalqların milli azadlıq hərəkatının inkişafına səbəb oldu. Həm Anadolu Türkiyəsində, həm də Azərbaycanda çətin siyasi vəziyyət, bir-birini əvəz edən tarixi hadisələr, müharibələr, ağır iqtisadi durum hər iki qardaş xalqı çətin vəziyyətdə qoysa da, onları mənəvi cəhətdən sarsıda, aralarındakı bağlılığı qıra bilmədi. Azərbaycan isə erməni daşnaklarının cinayət poliqonuna çevrildi, 1918-ci il martın 31-də paytaxt Bakıda soyqırımı hadisəsi törədildi. Bu arada Osmanlı Türkiyəsi ağır vəziyyətdə olsa da, qardaş Azərbaycana yardım əlini uzatmağı düşünürdü. Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa qardaşı Nuru Paşanı Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığına təyin etdi.

Eyni zamanda Nuru Paşaya general-leytenant hərbi rütbəsi verildi, Sultan Mehmedin Qafqaz məsələləri üzrə yavəri elan olundu. Türkiyənin hərbi nazirinin verdiyi əmr və qərarlara uyğun olaraq general-leytenant Nuru Paşa 1918-ci il fevral ayının sonunda Mosula gəlir, oradan da özü ilə bərabər 20-dən artıq yüksək çinli zabit, 300 hərbiçisi götürərək Təbriz yolu ilə Zəngəzura yetişir. Lakin Türkiyədən gələn əsgər heyəti və hərbi sursat Batumi yolu ilə Azərbaycana yetişə bilmir. Çünki bu hərbi yardım

Bakıda bolşeviklərlə gizli danışıqlar aparan gürcü və alman hərbi qüvvələrinin maraqlarına uyğun deyildi. Azərbaycanın istiqlal savaşına yardım etməyi göz önünə almış türk qoşunları alternativ yoldan yararlanaraq hərbi sursat və əsgəri heyəti Qarsdan quru yolla Ermənistana, oradan da Dilican vasitəsilə Qazaxa keçib Ağstafaya gəlirlər.

Xalq Cəbhəsi.-2014.-13-15 sentyabr.-№ 186.-S.8.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ ORDUNUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

İlham ABBASOV,
Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, baş ədliyyə müşaviri,
prokurorluğun fəxri işçisi

Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasından 96 il ötür. 1918-ci il mayın 28-də Milli İslam Şurası Tiflisdə ölkəmizin müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının birinci müvəqqəti hökumətinin tərkibini təsdiq etmişdir. Həmin qərara əsasən, Fətəli Xan Xoyski Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər, Xosrov Paşa bəy Sultanov hərbi nazir təsdiq edilmişlər. Xosrov Paşa bəy Sultanovun birinci müvəqqəti hökumətdə hərbi nazir vəzifəsinə təsdiq olunmasına baxmayaraq, o zaman Azərbaycan Milli Ordusunu yaratmaq mümkün olmur. Nazirlər Şurası kabineti müvəqqəti olmaqla, mühacirətdə -Tiflis şəhərində yaradılmışdı.

Bakıda isə bolşevik Rusiyasının göndərdiyi daşnak S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımı həyata keçirildiyinə görə ilk milli hökumət Bakıya gələ bilməmiş, yalnız 16 iyun 1918-ci ildə Gəncə şəhərində fəaliyyətə başlamışdı. 4 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə imzaladığı “Dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə”nin IV maddəsinə əsasən, Azərbaycan hökumətinə ölkədə qayda-qanunu və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün, lazım gələrsə, hərbi güclə kömək etməyi öhdəsinə götürmüşdü.

Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlılar, ümumiyyətlə müsəlmanlar ordu sıralarına çağırılmırdılar. Lakin ayrı-ayrı azərbaycanlılar, əsasən, varlı sinfin nümayəndələri, bəy nəslindən olanlar, tək-tək hallarda isə xüsusi istedadlılar hərbi məktəbləri bitirib zabıt kimi çar ordusunda xidmət edirdilər. Hətta onlardan general rütbəsinə yüksələnlər də olurdu. Ümummillə lider Heydər Əliyev bu gerçəkliyi nəzərə alaraq demişdir: “Çar Rusiyasının ordusunda azərbaycanlılar, müsəlmanlar xidmət etmədikləri halda Azərbaycan oğulları rus ordusunun yüksək səviyyəli hərbi məktəblərini bitirib, döyüşlərdə böyük peşəkarlıq, qəhrəmanlıq nümunələri göstərər, general rütbələri alıb, yüksək ordenlərlə təltif ediləblərsə, bunlar Azərbaycan xalqının, oğullarının nəyə qadir olduğunu göstərir. Bunlar tariximizin sovet dövründə unudulmuş səhifələrdir, faktlardır. Ancaq biz bu gün tariximizi bərpa edərkən bunların hamısını öyrənməliyik və xalqımız bunu bilməlidir”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə “Müsəlman korpusu”nu “Əlahiddə Azərbaycan korpusu” adlandırmaq qərara alınmışdı. Təsədüfi deyil ki, ümummillə lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Günü haqqında” 22 may 1998-ci il tarixli fərmanına əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə “Əlahiddə Azərbaycan Korpusu”nun təşkil olunduğu əsas götürülərək hər ilin 26 iyununu Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin yaranması günü kimi qeyd etmək qərara alınmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev sonralar bu haqda demişdi: “Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu, tamamilə əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanunauyğundur. Çünki 80 il bundan öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin– ölkəmizin müstəqilliyini elan edən Xalq Cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlarından biri Azərbaycanın Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri, ordusu günü elan etmişik”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökuməti 11 iyul 1918-ci ildə “1894-1899-cu illərdə anadan olmuş Məhəmməd dininə sitayiş edənlərin ordu sıralarına çağırılması haqda qərar” qəbul etmişdi. Qərarın birinci bəndinə əsasən, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 və 1899-cu illərdə anadan olmuş (19-24 yaşlılar) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Məhəmməd dininə sitayiş edən bütün vətəndaşları Milli Orduya çağırılmışdılar.

Yeni yaranmış Əlahiddə Azərbaycan Korpusunda hərbi nizam-intizamı və döyüş qabiliyyətini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli daha bir qərarı ilə Azərbaycan korpusunun komandiri yanında diviziya rəisi hüququnda xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edilmişdi. Müvəqqəti hökumətin 3 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə hərbi mükəlləfiyyətə çağırış yaşı tam

19 yaş müəyyən edilmişdi. Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun hərbi rütbələr, ordenlə təltif olunma və s. haqda təqdimatlarını Nazirlər Şurasının sədri təsdiq etməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti hökumətinin 19 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə ölkədəki qarışıqlıq və yaranmış fəvqəladə vəziyyət hallarını nəzərə alaraq, bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan olunmuş və daxili işlər nazirinə Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı ilə razılaşdırmaqla, müvafiq qərar qəbul etməsi tapşırılmışdı.

15 sentyabr 1918-ci ildə çıxmış “Azərbaycan” qəzetinin ilk sayında hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə aparılması haqda məlumat dərc edilmişdi. Məlumatda göstərilirdi ki, əyalətlərdə ordu sıralarına çağırış müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bakıya yaxın kəndlərin bütün döyüş qabiliyyətli kişiləri cəbhəyə getmişlər. Nuxa, Ərəş uyezdlərindən orduya çağırılanlar isə artıq Bakı ətrafı döyüşlərdə iştirak edirlər. Qəzetin 16 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında isə hərbi xidmətə çağırışın təşkili və gedişi barədə baş məqalə də dərc edilmişdi.

Nazirlər Şurasının 29 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Bakıda üç hərbi məktəbin açılması üçün 50 000 rubl vəsait ayrılmışdı. 1 noyabr 1918-ci il tarixli qərarla isə hökumət yanında Hərbi Nazirlik təşkil olunmuş, Nazirlər Şurasının sədri nazir, general S.S.Mehmandarov isə ona yoldaş (müavin – İ.A) təyin edilmişdi. 7 noyabr 1918-ci ildə isə S.S.Mehmandarov özünün hərbi nazirin müavini təyin edilməsi haqda 1 nömrəli əmr vermişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli hərbi kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirilirdi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin 1-ci sayında Gəncə kiçik praporşiklər məktəbinin buraxılışı haqda məqalə dərc edilmişdi. Məqalədə göstərilirdi ki, bu məktəbdə 250 nəfər gənc oxuyur. Kursun sonunda kiçik praporşiklər 6 ay xidmətdən sonra zabit olmuşdular. Məktəb cəmi 4 ay fəaliyyət göstərmiş və bu dövrdə əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanmışdı. Tədrisin təşkili işi məşhur zabit-pedaqoq Atif bəyə tapşırılmışdı və o, məktəbin faktiki yaradıcısı idi. Hərbi xidmətə çağırışın elan olunmasına baxmayaraq, gənclər böyük həvəslə bu məktəbə daxil olmağa cəhd edirdilər.

26 oktyabrda məktəbdə oxuyanların birinci buraxılış imtahanı olmuşdu. Bununla əlaqədar Bakıdan hökumətin bir çox vəzifəli şəxsləri, qoşun növlərinin nümayəndələri, fəxri qonaqlar, o, cümlədən Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşa, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı general-leytenant Əliağa Şıxlinski və Nazim bəy, xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyov, daxili işlər nazirinin nümayəndəsi Mehdi bəy Hacinski, səhəri gün isə İranın baş konsulu İsmayıl xan və başqaları məktəbə gəlmişdilər. Qonaqları Gəncə qubernatoru İbrahim bəy Vəkilov, şəhər idarəsinin rəisi Ələsgər bəy Xasməmmədov, məktəbin rəisi Atif bəy, şəhərin komendantı Salman Fəhmi və başqaları qarşılamışdılar. Onları fəxri qarovul dəstəsinin rəisi salamlamışdı. Qonaqların şəərəfinə həmin gün ziyafət də verilmişdi.

Hərbi təlimin keçirilməsi üçün əvvəlcədən səngərlər qazılmış, maneələr qoyulmuş, bir sözlə, hərbi təlimin keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Təlim yerində çoxsaylı xalq kütlələri toplaşmışdı. Hamıda bayram əhval-ruhiyyəsi vardı. Məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, Əli Paşa sıraya düzülmüş yunkerlərə yaxınlaşaraq onları salamlamışdı. 200 nəfər gənc onun “salam”ına cavab olaraq, “Salam-əleyküm” cavabı vermişdi. Rəsmi salamlaşmadan sonra, rəhbər heyətin təqdim edilməsi, sıra təlimi, hərbi əməliyyatlarda təcili tədbirlər, müxtəlif məsafələrdən odlu silahdan atəş açılması, qumbara atmaq, hərbi gimnastika, səngərdən bomba atmaq, bayraqlarla işarə vermək, raport vermək, manevr etmək və s. 18 proqram üzrə təlim keçirilmişdi.

Sonra isə məzunlardan buraxılış imtahanı götürülmüşdü. İmtahan səhər saat 8-dən günorta 2-yə qədər davam etmişdi. Lakin heç kəs yorulmaq bilmirdi. Gənc kursantların müvəffəqiyyətləri ora toplaşan əhəlinin böyük sevincinə səbəb olmuşdu.

Bundan sonra mənəvrlər başlanmışdı. Tədbirin sonunda Nazim bəy nitq söyləmişdi. Xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyov və başqaları da çıxış etmişdilər. Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi Mehdi bəy Hacinski isə bəyan etmişdi ki, bu günlərdə 1200 nəfərlik daha belə bir məktəb açılacaqdır.

Məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 600 nəfərlik yunkerlər və 600 nəfərlik kiçik zabitlər məktəbi təşkil olunacaqdır. “Azərbaycan” qəzetinin bu hadisəyə belə genişhəcmli məqalə həsr etməsi, başqa sözlə, geniş əhali kütləsinin ordu quruculuğuna böyük önəm verməsindən irəli gəlirdi.

Hərbi nazirin müavini S.S.Mehmandarov Baş Qərargahı və Hərbi Nazirliyin dəftərxanasını formalaşdırmaq haqda 15 noyabr 1918-ci il tarixdə 2 nömrəli əmr imzalamışdı. Əmrin birinci paragrafı ilə

Azərbaycan Ordusunun qərargah rəisi, Baş Qərargahın və Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi, həmçinin, daha bir neçə nəfər müxtəlif hərbi vəzifələrə təyin edilmişdilər.

S.S.Mehmandarov Azərbaycan Ordusunun hissələrinə baxışının nəticəsi haqqında 5 dekabr 1918-ci ildə 8 nömrəli əmr imzalamışdı. Əmrdə göstərilirdi ki, 27 noyabrdan 3 dekabra kimi Azərbaycanın hərbi hissələrinə baxış keçirilmiş və bir sıra hərbi hissələrdə nizam-intizamın pozulması, hərbiçilərə bir sıra hallarda nəzərdə tutulmuş ərzağın çatmaması, keyfiyyətsiz ərzağın verilməsi, bəzi hərbi paltarlar və yataq ləvazimatı ilə təmin edilməməsi və s. bir sıra digər ciddi nöqsanlar aşkar edilmişdir. S.S.Mehmandarov aşkar olunmuş çatışmazlıqların qısa müddətdə aradan qaldırılmasını əlaqədar vəzifəli şəxslərdən tələb etmiş, əks-halda müvafiq vəzifəli şəxsləri hərbi dövrün qanunları ilə mühakimə olunmalarını müvafiq vəzifəli şəxslərdən tələb etmişdir.

Bu xarakterli əməllərin verilməsi bir daha Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hərbi quruculuq işinə böyük önəm verməsinə dəlalət edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi ordudan yayınma hallarının qarşısının alınması tədbirləri haqda 10 dekabr 1918-ci il tarixli 10 nömrəli əmri və əmrdə göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Milli Ordu quruculuğu işində mühüm rol oynamışdır.

Hərbi nazirin müavini S.S.Mehmandarov 25 noyabr 1918-ci il tarixdə 799 nömrəli raportla Ə.İ.Şıxlınskinin hərbi nazirin ikinci müavini təyin edilməsi haqda Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə müraciət edir. S.S.Mehmandarov raportunu onunla əsaslandırır ki, hərbiçilər arasında müsəlman hərbiçilərə böyük ehtiyac olmasını və işin vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün tez-tez yerlərdə hərbi hissələrdə, idarə və ambarlara baş çəkmək lazım olduğundan Yelizavetpolda bir müavinin olması vacibdir. Zəruri olduğundan Ə.İ.Şıxlınskinin hərbi nazirin ikinci müavini təyin edilməsini xahiş edir. Artıq həmin vaxt Ə.İ.Şıxlınskinin 53 yaşı vardı.

25 dekabr 1918-ci ildə S.S.Mehmandarov Milli Ordunun formalaşdırılması üçün Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət edir. Müraciətdə deyilirdi ki, bu ilin yazında Azərbaycan müstəqil dövlət kimi ayrılmışdır. Bu müddətdə ölkəmizdə hakimiyyətdə olan bütün insanların qüvvəsi ölkədə anarxiyaya yol verilməməsinə, qanunsuzluqların aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə digər hökumət tədbirləri kimi, özümüzün silahlı qüvvələrimizin, başqa sözlə, Azərbaycan Ordusunun yaradılması qərara alınmışdır. Ən ağır vaxtlarda bizim ölkəmizə Türk ordusu gəlmiş, onun komandiri bizim ordumuzun sonrakı formalaşdırılmasını, həmçinin onun saxlanmasını və artıq yaradılmış hissələrin təlimini öz üzərlərinə götürmüşdür.

S.S.Mehmandarov daha sonra müraciətdə demişdi ki, hazırda bizim ordumuzun yaradılması işini öz üzərimə götürmüşəm. İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları, istər varlı, istərsə də kasıb vətəndaşlar olsun, hərbi xidmətə eyni qaydada gələcəklər və əgər hansı varlı hərbi xidmətdən azad ediləcəksə, təxsirkar şəxslər ağır cəzalanacaqlar. Hərbiyə əsgər bundan sonra yaxşı geyindirilməlidir. Diqqət yetiriləcəkdir ki, onlar keyfiyyətli yemək alsınlar, bu haqda isə ciddi tapşırıq vermişəm. Otaqları qaydaya salmaq və lazımı qaydada qızdırmaq, bütün əsgərləri yatacaqla təmin etmək lazımdır.

Bundan əlavə, 1 dekabrdan hər sırayı əsgər ayda 50 rubl, yefreytor 60 rubl, kiçik unter-zabit 70 rubl, böyük unter-zabit 90 rubl, baş unter zabit isə 120 rubl alacaqlar. Bu məvacib isə pulsuz ərzaqla birlikdə onlara yardım olacaqdır.

S.S.Mehmandarov əhaliyə müraciətində yazırdı ki, bundan sonra mən Vətənimizim adında ölkənin bütün əhalisinə, Vətənimizə məhəbbət naminə müraciət edir, yüksək vətənpərvərlik göstərib, bizim ordunun formalaşdırılması işində mənə kömək etməyi, ölkədə qanunçuluğu müdafiə etməyi, bütün hərbi xidmətə çağırışçılardan çağırış yerinə getməyi xahiş edirəm. Kim ki, Vətən qarşısında borclarını yaddan çıxarır, onlar buna görə qanunla cəzalanacaqlar. Sonda S.S.Mehmandarov göstərirdi ki, mənim bu müraciətim bütün ölkədə yayılsın və savadlılar savadsızlara oxusunlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında isə Müvəqqəti Hökumətin sədri F.X.Xoyski öz bəyənətində Milli Ordunun gücləndirilməsinin hökumətin əsas vəzifəsi elan edir və onun bu bəyanatı gurultulu alqışlarla qarşılanır.

Hərbiçilərlə salamlaşmağın qaydaya salınması, hərbi nizam-intizamın möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə hərbi nazir Mehmandarov hərbi salamlaşmağın qaydası haqda 27 dekabr 1918-ci ildə 34№-li əmr imzalayır. Əmrdə göstərilirdi ki, zabitlər sırada əsgərlərlə müsəlman dilində (Azərbaycan dilində-İ.A.) “Salam” sözünü deyir, əsgərlər isə “Əleyküm salam” sözləri ilə cavab verirlər. Əsgərləri təriflədikdə isə “Mərhəbə” deyir, əsgərlər isə “Çox sağ ol” sözləri ilə cavab verirlər.

S.S.Mehmandarov 25 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin naziri vəzifəsinə təyin edilir və 3 yanvar 1919-cu il tarixli 4№-li əmrə elan edilir. Azərbaycan korpusunun komandiri, general-

leytenant Ə.İ.Şıxlinski isə Nazirlər Şurasının 29 dekabr 1918-ci il tarixdə hərbi nazirin köməkçisi təyin edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin 25 fevral 1919-cu il tarixli “Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında Qanun”un Milli Ordu quruculuğunda önəmli əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, həmin qanunla Hərbi Nazirliyin tərkibində 38 qurum yaradılmışdı.

Milli Ordu tarixi üzrə ayrı-ayrı sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti Milli Ordu quruculuğunda hərbi mütəxəssislərdən, peşəkar hərbiçilərdən istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Nazirlər Şurasının 6 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə Gəncə general-qubernatoru İ.Vəkilov həmin vəzifədən azad edilib, Baş Qərargahın baş topoqrafiya şöbəsinə rəis təyin edilmiş, eyni tarixli başqa bir qərarla onun yerinə Xudatət bəy Rəfiyev Gəncə qubernatoru təyin edilmişdi.

Hələ bundan əvvəl, Nazirlər Şurasının Müsəlman korpusunun yaradılması ilə kifayətlənməmiş, onun maddi bazasının möhkəmləndirilməsi qayğısına qalmışdır. Belə ki, Nazirlər Şurasının 25 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusu üçün 500 000 rubl məbləğində kredit ayrılmışdı.

Milli Ordu rəhbərliyi sərxoşluq hallarının ordu quruculuğuna mənfi təsir göstərdiyinə böyük əhəmiyyət göstərərək, orduda sərxoşluq halları mübarizəyə xüsusi önəm vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, S.S.Mehmandarov 9 fevral 1919-cu il tarixli 67 nömrəli əmrində bir sıra rus zabitlərinin xidməti vəzifələrinin icrasına laqeyd yanaşmalarını, spirtli içkilərdən sui-istifadəyə yol verdiklərini qeyd edir və hərbi hissələrin komandirlərinə belə zabitlərin xidmətdən azad edilmələri üçün təcili təqdimat verilməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordu rəhbərliyi hərbi-tibb qurumlarının müvafiq ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi işinə də böyük önəm verirdi. Belə ki, hərbi nazir, tam artilleriya generalı S.S.Mehmandarov Azərbaycan Ordusunu kiçik tibb heyəti ilə təmin etmək məqsədi ilə Gəncə Hərbi lazareti yanında 4 aylıq feldşerlik kurslarının açılması haqda 22 yanvar 1919-cu il tarixli 36 nömrəli əmr imzalamış, bu kurslara 28 nəfər cəlb edilmişdi.

Milli Ordu rəhbərliyi vaxtaşırı olaraq hərbi hissələrdəki vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə yoxlamalar keçirirdi. General-leytenant Ə.İ.Şıxlinski Gəncə praporşiklər məktəbində inspektor yoxlaması keçirir və nəticəsi haqqında hərbi nazir S.S.Mehmandarova 10 fevral 1919-cu ildə məruzə hazırlayır. Ə.İ.Şıxlinski 8 fevral 1919-cu il tarixdə Gəncə praporşiklər məktəbində olarkən yunkerlərin sağlam və gümrah olması və bir sıra müsbət işləri qeyd etsə də, məktəbin fəaliyyətində bir sıra nöqsanların da olmasını qeyd etmişdir. Ə.İ.Şıxlinski məruzəsində göstərir ki, həmin vaxt rota silah altında öyrənirdilər, lakin zabit və təlimatçılar silahsız idilər, gələcək zabitlərin müəllim və rəhbərləri xidməti intizamda nəzakətli və dürüst olmalıdırlar, yoxsa qaydasızlıq, intizamsızlıq yarana bilər.

Daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov bütün qubernatorlara hərbi xidmətə çağırış vaxtı keçmiş Rusiyanın “Hərbi mükəlləfiyyət haqda nizamnaməsi”nin rəhbər tutmağın zəruriliyi barədə 12 yanvar 1919-cu il tarixdə 864№-li əmr göndərmişdi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökuməti “Əvvəllər qüvvədə olan qanunların müvəqqəti saxlanması haqqında” 23 iyun 1918-ci ildə qərar qəbul etmişdi. Qərarda göstərilirdi ki, qüvvədə olan idarəçiliyin bütün sahələri və məhkəmələr haqda qanunlar hökumət tərəfindən ləğv və dəyişdirilməyə kimi qüvvədə saxlanılsın.

S.S.Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun azərbaycanlılaşdırılması üçün ardıcıl tədbirlər görürdü. Belə ki, hərbi nazir S.S.Mehmandarov “Milli kökdən olmayan zabitlərin Azərbaycan dilində komanda vermək üçün bir aylıq müddətin müəyyən edilməsi üçün” 16 fevral 1919-cu il tarixli əmr vermişdi. Əmrin 2-ci bəndinə görə, başqa millətlərdən olan zabitlər tatar dilində (türk dilində – İ.A.) komanda verməyi öyrənmək üçün bir ay vaxt vermişdir. Bu müddətdə türkcə komanda verməyi öyrənməyən zabitlərin xidmətdən azad edilməsi tələb edilmişdi.

Hərbi nazir S.S.Mehmandarov yaxşı bilirdi ki, hərəc-mərcliyin qarşısını almaq üçün orduda xidmət edən müxtəlif millətlərin milli şuralarının yaranması yolverilməzdir. Ona görə də S.S.Mehmandarov “Polklarda zabitlərin şərəf məhkəmələrinin yaradılması və orduda milli şuraların fəaliyyət göstərmələrinin qadağan edilməsi haqda” 17 fevral 1919-cu il tarixdə 83№-li əmr vermişdi.

S.S.Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli 147 №-li əmri ilə keçmiş 1-ci Müsəlman korpusunun komandiri general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç (o, Azərbaycanda Sulkeviç Məmməd bəy Sulkeviç kimi tanınırdı, əsil adı isə Süleyman bəy idi – İ.A.) 19 mart 1919-cu il tarixdən Baş Qərargahın rəisi vəzifəsinin icrasına buraxılırdı. Əmrin 2-ci bəndi ilə general-kvartmeyster və hərbi-topoqrafiya şöbələri, rabitə xidmətləri Baş Qərargahdan alınıb Baş Qərargahın baş idarəsinə verilir. Həmin əmrin 5-ci bəndi ilə

Baş Qərargahın rəisi vəzifəsinə görə Hərbi Şuranın üzvliyinə daxil edilir, miçman İslam bəy Maqsudov isə 19 mart 1919-cu ildən Baş Qərargah rəisinin adyutantu təyin edilir.

Hərbi nazir S.S.Mehmandarov Milli Orduda nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün xidmətdə fərqlənən hərbi qulluqçuların fərhləndirilməsi işinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, Naxçıvan və Şərur uyezdlərinin azad olunmasında fərqlənmiş əsgər və milisionerlərin fərhləndirilməsi haqda 29 mart 1919-cu il tarixdə 155 №-li əmr vermişdi. Həmin əmrin 2-ci bəndində göstərilirdi ki, xidmətdə fərqlənən və xidmət illərinə görə rütbələrin artırılması məsələsinə, bir qayda olaraq, adətən, ildə 3 dəfə Novruz bayramı, Ramazan bayramı və Qurban bayramında baxılır, lakin hərbi və xüsusi fərqlənənlərin xidmətlərinə isə bütün il ərzində baxılır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi Milli Orduda hərbi qulluqçuların vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə ölkənin tarixinin öyrənilməsi işinə də xüsusi önəm vermişdi. Təsədüfi deyildir ki, S.S.Mehmandarov bu haqda Nazirlər Şurasına 2 aprel 1919-cu il tarixdə 1559 №-li məruzə də hazırlayıb göndərmişdi. O, məruzəsində göstərirdi ki, xalq arasında sağlam milli hisslər oyanması bolşevizmlə mübarizə tədbiridir. Bu məsələ yeni yaranan Azərbaycan Milli Ordusu üçün xüsusi ilə zəruridir, yüzillik rus hökumranlığından azad olmuş Türk xalqına (Azərbaycan xalqına - İ.A.) xatırlatmaq zəruridir ki, biz heç də həmişə hakimiyyət altında olmamış, Avropa və Asiyaya öz iradəmizi diktə etmişik. Ona görə də S.S.Mehmandarov Azərbaycan tarixi ilə bağlı broşuraların kütləvi çap olunub, orduda yayılıb, öyrənilməsini təklif edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmasının birinci ildönümü münasibəti ilə 28 may 1919-cu il tarixdə Bakı qarnizonunun hərbi paradı barədə "Azərbaycan" qəzeti məlumat dərc etmişdi. Məlumatda hərbi paradın S.S.Mehmandarovun qəbul etməsi göstərilirdi. Paradı ordu komandanı S.S.Mehmandarov qəbul edərək gənc Azərbaycan ordusunun əsgərlərini salamlayaraq, onları Vətənimizin müstəqilliyi günü münasibəti ilə salamlayıb təbrik etmişdi.

Azərbaycanda vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədar olaraq, Nazirlər Şurasının 9 iyun tarixli qərarı ilə 5 üzvdən ibarət Nazirlər Şurasının sədri, hərbi nazir, yollar naziri, xarici işlər naziri və ədliyyə nazirlərindən ibarət Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılmışdı. Qərarla göstərilirdi ki, komitənin ən azı 3 nəfər üzvi iştirak etdikdə komitə iclası qanuni və həqiqi hesab edilir, başqa sözlə Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclası üçün kvorum 3 nəfər üzv müəyyən edilmiş və komitə sədri iclasda iştirak edə bilmədikdə öz vəzifəsini başqa komitə üzvünə həvalə edə bilər.

Dövlət Müdafiə Komitəsi isə 11 iyul 1919-cu il tarixli qərarı ilə bütün Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi vəziyyət elan etmişdi. Həmin qərara əsasən, siyasi məqsədlə çoxadamlı toplanış və mitinqlərin təşkili, həmçinin, odlu silah və patronların, döyüş sursatının və partlayıcı maddələrin gəzdirilməsi, saxlanması və ticarəti qadağan edilmişdi. Sözügedən qərarın qeydində göstərilirdi ki, bu qaydalar Azərbaycan və müttəfiq ordularının hərbi qulluqçularına şamil edilmir.

Qərarla daha sonra göstərilirdi ki, silahların verilməsi və saxlanması haqda əvvəllər dərc edilmiş qərarlar qüvvəsini itirmiş hesab edilir, odlu silahın gizlədilməsi və saxlanmasına yeni icazənin verilməsi səlahiyyəti quberniya ərazisində qubernatorlara həvalə edilir, odlu silahların saxlanması və gəzdirilməsinə icazə ala bilməyənlər, bu qərarın dərc edildiyindən 3 gün müddətində, odlu silahlarını yaxınlıqdakı hərbi hissə və polis orqanlarına təhvil verib, müvafiq qəbz almalı idilər. Qərarla daha sonra göstərilirdi ki, bu müddət bitdikdən sonra qanunsuz odlu silah və döyüş sursatı saxlamaqda şübhəli bilinən şəxslərdə axtarışlar aparılacaq, onlarda aşkar edilən silah və döyüş sursatları müsadirə ediləcək, günahkar şəxslər inzibati qaydada cəzalandırılacaqlar.

Hərbi vəziyyət ağırlaşdığına görə 16 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında 12 paragrafdan ibarət hərbi-müdafiə müqaviləsi bağlanmış və həmin müqavilə 27 iyun 1919-cu ildə Parlament tərəfindən təsdiqlənmişdi. Müqavilənin 1-ci paragrafında göstərilirdi ki, razılığa gələn dövlətlər onların və ya hər birinin müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyünə qarşı yönələn hər hansı hücumla qarşı birgə bütün silah və hərbi güclərdən istifadə edəcəklər.

1919-cu ilin yayında və payızında ordu hissələrinin formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirilmişdi. Bu dövr qoşun hissələrinin yaradılmasında ən məhsuldar dövr sayıla bilər. İngiltərə hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra Hərbi Nazirliyin rəhbər orqanları 1919-cu il iyunun sonu–iyulun əvvəllərində yenidən Bakıya köçürülmüşdü. S.S.Mehmandarov Hərbi Nazirliyin Bakıya köçürülməsi haqda 9 iyul 1919-cu ildə 320 nömrəli əmr imzalamışdı.

10 iyul 1919-cu ildə isə Dövlət Müdafiə Komitəsi Bakı şəhəri və onun rayonlarının çağırış yaşlı olmayan əhalisinin könüllü hərbi hazırlıq keçməsi haqda qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarın icrası Yusif Ziya bəy Talibzadəyə həvalə edilərək, ona ayda 5 000 rubl məbləğində maaş təyin edilmişdi.

Hərbi nazir S.S.Mehmandarov sistemli olaraq hərbi quruculuq işləri ilə məşğul olurdu. Onun 19 iyul 1919-cu il tarixli 328 №-li məxfi əmri ilə artıq formalaşmış beş piyada polk əsasında iki piyada diviziyası yaradılmışdı. Həmçinin, Hərbi Nazir S.S.Mehmandarovun 4 sentaybr 1919-cu il tarixli 390 №-li əmri ilə Gəncə stansiyasında hərbi dəmir yolu məktəbi təşkil olunmuşdu.

1919-cu ilin ortalarında Rusiyası vətəndaş müharibəsi apararkən Dağıstanda ləzgilər bolşeviklərə qarşı vuruşan könüllü orduya səfərbərlikdən boyun qaçıraraq, Azərbaycana gəlib Milli Ordu sıralarında vuruşmaq istəmişdilər. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 8 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarında Dağıstandan ləzgi qaçqınların Azərbaycana gəlməsinə və Milli Ordu sıralarında götürülməsinə icazə verilmişdi.

Bakıda vəziyyətin ağırlaşmasını nəzərə alaraq Dövlət Müdafiə Komitəsinin 13 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun rəisi vəzifəsi təsis edilmiş, bu vəzifə Bakı hərbi qubernatoru vəzifəsi ilə birləşdirilmişdi. Qərarla göstərilirdi ki, Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun rəisi hərbi nazirin təqdimatı ilə Nazirlər Şurasının sədri tərəfindən təyin edilir. Dövlət Müdafiə Komitəsi respublikanın müdafiə işinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Quba-Şamaxı, Bakı-Şamaxı teleqraf xəttlərinin çəkilməsi haqda 16 sentiyabr 1919-cu ildə qərar qəbul etmişdi.

Hərbi nazir S.S.Mehmandarov hərbi kargüzarlığın yaxşılaşdırılması haqqında 14 dekabr 1919-cu ildə 574 №-li əmr imzalamışdı. Bu arada Parlamentin 22 dekabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Nəsim bəy Yusifbəyovun sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin V hökumətinin tərkibi təsdiq edilmişdi.

Şərqdə ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası tərəfindən faktiki işğal edilmişdi. 1920-ci il aprelin 27-dən 28-ə keçən gecə parlament hakimiyyəti bolşeviklərdən ibarət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil vermişdi. Komitənin tərkibi onun qiyabi seçilmiş sədri N.Nərimanov, A.Alimov, D.Bünyadzadə, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və H.Sultanovdan ibarət idi. Komitə radio vasitəsilə RSFSR hökumətinə “Qızıl ordu hissələrini göndərmək yolu ilə dərhal real kömək göstərmək” haqqında rəsmi xahişlə müraciət etmişdi.

Beləliklə, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan zorla sovetləşdirilmiş, başqa sözlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etmişdi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, tam artilleriya generalı S.S.Mehmandarov 28 aprel 1920-ci il tarixdə imzaladığı 238 №-li əmrə vəzifəsini sovet hakimiyyəti tərəfindən təyin edilmiş hərbi və dəniz işləri komissarı Çingiz İldırıma təhvil vermişdi.

70 illik kommunist rejimi süquta uğradıqdan sonra tarixi həqiqət öz yerini tutdu. Müstəqil dövlətimizin etibarlı müdafiə sistemi quruldu. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təşkil olunmuş Milli Ordunun şanlı ənənələrini uğurla davam etdirir.

Xalq qəzeti.-2014.-3 avqust.-N 164.-S.5.

**ADR DÖVRÜNDƏ ƏDLİYYƏ NAZİRİNİN MÜAVİNİ İŞLƏMİS
OLQERD KONSTANTİNOVİÇ KRIÇİNSKI**

Rauf Rzayev

*Ədliyyə Nazirliyi İnsan hüquqları və
ictimaiyyətlə əlaqələr idarəsinin məsləhətçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Azərbaycana ləyaqətlə xidmət edən türk əsilli nümayəndələrlə yanaşı, həm də bu insanlar arasında elə şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onlar vətənimizdən tarixi və coğrafi baxımdan uzaqlardan gəlmişlər. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının quruculuğu və inkişafı dövründə bura Rusiya İmperiyasının hər yerindən müxtəlif millətlərin nümayəndələri gəlirdi. Bu, Azərbaycanın yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyacı olduğu illər idi. Gələnlərin aksəriyyəti Şərqdə ilk demokratik respublikaya həqiqətən yardım etmək istəyən müsəlman əhalisi idi.

Belə şəxsiyyətlərdən biri 1919-cu il 9 iyun tarixində Bakı məhkəmə palatasının prokuroru, iyulun 7-dən isə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirinin Dostu (müavini) vəzifəsinə təyin olunmuş polşa-litva tatarlarından olan Olqerd Konstantinoviç Kriçinski idi.

Polşa-Litva tatarlarının tarixi çox qədimdir. 1569-cu il Lyublin unsiyasından (birləşmə) sonra Polşa-Litva dövləti yarandı. Lyublin razılaşmasına əsasən ölkəni birgə seçilmiş kral idarə edir, dövlət işləri isə ümumi Seymdə həll olunurdu. İlk tatar dəstələri Böyük Litva Knyazlığına Qızıl Ordadan qaçmış Toxtamış xanla birlikdə gəlmişdilər. Böyük Litva Knyazlığında müstəqil tatar etnik qrupları XIV-XV əsrlərdə formalaşmışlar. Öncə Toxtamış, sonra isə Mamay xan, daha sonra Qızıl Orda və Krım xanlığından gələnlər - Mamay və döyüşçülərinin davamçıları əslən tatar olan litva knyazlarının yanında hərbi qulluğa götürülürdülər. Onlara öz dinlərini saxlamaq, məscid tikmək və hərbi mülkiyyətə aid hər bir şeyi saxlamaq ixtiyarı verilirdi.

Övəzində isə hərbi vəziyyətlərdə öz atları, silah və vəsaitləri hesabına xidmət etmək tələb olunurdu. Uzun əsrlər boyu hərbi xidmət Polşa-Litva tatarlarının başlıca məşğuliyyəti olmuşdur. Böyük Litva Knyazlığı süvari qoşununun əsas hissəsini tatarlar təşkil edirdi. Pribaltikada müsəlman qadınlarının olmaması tatarları qarışıq nikahlara sövq edirdi ki, bu da tatar dilinin assimilyasiyaya uğramasına səbəb olurdu. Ancaq uşaqların tərbiyəsi müsəlman dininə uyğun aparılırdı (1). Təqribən 1410-1411-ci illərdə Qızıl Ordadan çıxmış Neyman bəyin Litvaya gəlişi haqda məlumat mövcuddur. Kriçinski knyazlığının əsasını məhz bu adam qoymuşdur. 1440-cı ildə Neymanın oğlu Konrad Berezine yaxınlığında Kriçan kəndini almış və onun davamçıları buna əsasən Kriçinski soyadını daşımağa başlamışlar.

Bu nəslin tanınmış nümayəndələrindən biri çar ordusunun generalı Konstantin İliç Kriçinski (1847-1925) olmuşdur. O, 1877-1878-ci illər rus-türk və 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibələrinin fəal iştirakçısı olmuşdur. 1906-cı ilin sonunda K.İ. Kriçinski general-leytenant rütbəsi ilə təqaüdə çıxıb ölkənin Qərb vilayətlərində məskunlaşır və ictimai fəaliyyətə başlayır. Zadəgan əsilli Mariya Matveyevna (qızlıq soyadı Axmatoviç) ilə nikahdan üç oğlan - Olqerd, Leon (Lev-Şir, Arslan) və Anatoliy doğulur.

Olqerd Konstantinoviç Neyman-Mirzə Kriçinski 22 oktyabr 1884-cü ildə Vilno (Vilnüs şəhərinin köhnə adı) şəhərində anadan olmuşdur.

1895-ci ildə I Vilen gimnaziyasına daxil olmuş və 1900-cu ilədək orada təhsil almışdır. Elə həmin il onun atası Smolensk şəhərinə polk komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Kriçinski ailəsi bu şəhərə köçür və təhsilini yerli gimnaziyada davam etdirir. 1903-cü ildə təhsilini "əla" qiymətlərlə başa vuran gənc Olqerd 1903-1908-ci illərdə Sankt-Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil alır.

Onun tələbəlik illərində Sankt-Peterburq şəhərində polşa tatarlarının da daxil olduğu müsəlman cəmiyyət mövcud idi. Olqerd onun ən fəal üzvlərindən biri idi. O illərdə qardaşı Leon ilə birlikdə polşa müsəlman tələbələri ittifaqını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. Bu ittifaqa Sankt-Peterburqun başqa institutlarının müsəlman tələbələri də daxil idi.

Qurumun əsas məqsədi Polşa-Litva tatarlarının tarixini araşdırmaq, müsəlman tələbələrin mədəni-maarif maraqlarını birləşdirmək idi.

Olqerd Konstantinoviç Neyman-Mirzə Kriçinski universiteti bitirdiyi ildən (1908) 1910-cu ilin may ayınadək Vilen dairə məhkəməsində çalışır.

1910-1913-cü illərdə Türkiyənin məhkəmə idarələrində, 1914-1918-ci illərdə Ukrayna Vinnitsa dairə məhkəməsində prokuror müavini (2), daha sonra isə Simferopol dairə prokuroru vəzifələrində işləmişdir (3).

1919-cu ilin baharında çar ordusu Baş Qərargahının zabiti, Rusiya ordusunun general-leytenantı, polşa-litva tatar əsilli Masey Aleksandroviç Sulkeviç rus-yapon müharibəsində çiyin-çiyinə döyüşdüyü dostları, ADR-in hərbi naziri vəzifəsini icra edən general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlinski tərəfindən dəvət alaraq Bakıya gəlir. O, burada əvvəl 1 nömrəli müsəlman piyada qoşun diviziyasında komandır, sonra isə Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Baş Ştabına rəis təyin olunur (4). Öz həmdinlərinə müstəqil Azərbaycanın quruculuğunda kömək etmək arzusunda olan və eyni zamanda bu sahədə ixtisaslı kadrların çatışmadığını görən Sulkeviç Olqerd və Leon Kriçinski qardaşlarını Bakıya dəvət edir.

1919-cu il iyunun 9-da O.Kriçinski Bakı şəhər məhkəmə palatasına prokuror təyin olunur (5). Azərbaycan Məhkəmə Palatası nəzdində fəaliyyət göstərən Prokuror nəzarəti Palata prokuroru və onun iki müavininin ixtiyarına verilmişdi. Adı çəkilən vəzifələr Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunurdu. Azərbaycanın bütün ərazisində fəaliyyət göstərən Prokuror nəzarəti cinayətkarlığa qarşı mübarizədə dövlət ittihamçıları dəstəkləmək və məhkəmə orqanlarında qanunların düzgün tətbiqinə nəzarət etmək funksiyalarını yerinə yetirirdi. Palatanın işində əsas problemlərdən biri kadr hazırlığı idi. Bu məqsədlə O.Kriçinski təklifi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyun ayında altı aylıq hüquq kursları açıldı. Kurslarda O.Kriçinski özü dərs deyirdi (6). O, qısa müddət ərzində həm məhkəmə palatası, həm də respublikanın bir sıra dairə məhkəmələrində prokurorluq nəzarətini həyata keçirməyə müvəffəq oldu.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Hökumətinin Fərmanı ilə 1919-cu il 7 iyul tarixdən Azərbaycan Məhkəmə Palatasının prokuroru O.Kriçinski ədliyyə nazirinin müavini təyin edilir (7). Məhz bu zaman 35 yaşlı hüquqşünasın əsil bacarığı üzə çıxır. Ədliyyə naziri Asian bəy Səfikuəddin rəhbərliyi altında çalışan O.Kriçinski nazirlik nəzdində fəaliyyət göstərən "Məhkəmə sahəsinə dair qanun müddəalarına yenidən baxılması üzrə komissiya"nın zəif işinə xüsusi diqqət yetirir, demək olar ki, komissiya heç bir fəaliyyəti olmamışdır. Belə ki, komissiyaya: 1) "Mülki hüquq və prosesə dair bəzi qanun müddəalarına yenidən baxılması üzrə"; 2) "Yerli məhkəmələr üzrə"; 3) "Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə ictimaiyyət nümayəndələrinin cəlb edilməsi üzrə"; 4) "Ali Məhkəmənin təsis edilməsi üzrə" 4 alt-komissiya daxil idi ki, onlardan yalnız birincisi bir neçə dəfə toplaşmışdı. Lakin onun da fəaliyyəti çox ləng gedirdi. İlk növbədə, bu komissiya tərkibi ilə bağlı yenidən seçkilər keçirilmiş və quruma O.Kriçinski də daxil edilmişdir. Komissiyaya O.Kriçinski rəhbərlik etdiyi 5-ci: "Cinayət hüququ və prosesinə dair bəzi qanun müddəalarına yenidən baxılması üzrə" alt-komissiya əlavə olundu (8). O.Kriçinski ədliyyə nazirinin müavini vəzifəsində fəaliyyətə başladığı ilk gündən yetərli hüquqi ədəbiyyatın olmamasının fərqi varmış, bununla əlaqədar Ədliyyə Nazirliyində kitabxana yaradılması haqda göstəriş vermişdi.

1920-ci ilin aprelində Tiflisdə Zaqafqaziya respublikaları nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirilmişdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə nümayəndə heyətinin tərkibinə respublika parlamentinin üzvü Həsən bəy Ağayev sədr, ədliyyə nazirinin müavini O.Kriçinski və ADR-in Gürcüstandakı diplomatik təmsilçisi E. Vəkilov isə üzv qismində daxil edilmişdi (9). Konfransın 11 aprel tarixli yığıncağında növbəti qərarlar qəbul olunmuşdu:

1. L Qanlı toqquşmalar tez bir zamanda dayandırılın;
2. Azərbaycan və erməni xalqları arasında hər növ qarşıdurmanı aradan qaldırmaq üçün hər iki dövlətin rəhbərləri qətiyyətli tədbirlər həyata keçirsin;

3. Bu qərar lazımi addımların atılması üçün Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin nəzərinə çatdırılsın.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü kimi O.Kriçinski də "Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan konfederasiyasının yaradılması" barədə Sazişin layihəsinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Lakin layihənin qəbul olunması prosesini həyata keçirmək mümkün olmadı. 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyasının XI Qırmızı ordusu Azərbaycanı işğal etdi. Bakıda ADR tərəfdarlarının həbs edildiyini öyrənən O.Kriçinski Xəlil bəy Xasməmmədovla birgə Konstantinopola (İstanbul), oradan isə Rumıniyadan keçərək Vilno şəhərinə ailəsinin - həyat yoldaşı Kriçinskaya Adelaida Vikentevna, oğlanları İqor və Səlimin yanına gəldi. 1928-ci ilədək Litvanın müxtəlif şəhərlərində barışdırıcı hakim işləmiş, daha sonra Vilen dairə məhkəmə palatasında müavin vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1932-ci ildən 1 avqust 1938-ci ilədək Varşava Kassasiya məhkəmə prokurorunun müavini, daha sonra Vilno şəhər məhkəmə palatası sədrinin müavini vəzifəsinə keçirilmişdir. O, bu vəzifədə II Dünya müharibəsi başlayana qədər işləmişdir.

21 iyul 1940-cı ildə Xalq seymi Litva SSR-in yaradılması haqda qərar qəbul etdikdən sonra 3 avqust tarixində yeni respublika SSRİ tərkibinə daxil oldu.

O.Kriçinski də sovet vətəndaşlığını qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Ona, peşəkar hüquqşünas və çar ordusunun general oğluna yaxşı məlum idi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında göstərdiyi və digər fəaliyyətlərinə görə bolşeviklər tərəfindən necə bir münasibətlə qarşılaşacaq. Polşanın almanlar tərəfindən işğalı, eləcə də Avropada qanlı döyüşlərin getdiyi bir vaxtda O.Kriçinski Vilnüsə tərk edə bilmədi və o gözləmək - məcburiyyətində qaldı.

Fevralın 13-də Daxili İşlər Xalq Komissarlığında (DİXX) O.Kriçinskinin həbs edilməsi haqda order imzalandı və 3 gün sonra əmr yerinə yetirildi. Ona qarşı tatar(türk) millətçiliyinə, 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasında apellyasiya məhkəməsinin prokuroru, ədliyyə nazirinin müavini kimi tutduğu rəhbər vəzifələrdə və sonrakı dövrlərdə əksinqilabi fəaliyyətinə görə ittihamlar irəli sürülürdü.

Lukinsk həbsxanasına salınan O.Kriçinski RSFSR Cinayət Məcəlləsinin 58(4), 58(11) və 58(13) sayılı maddələri üzrə günahlandırılırdı. O. Kriçinski yüksək ixtisaslı bir hüquqşünas kimi verdiyi ifadələrdə, çox qısa danışır, digər şəxslərə zərər verməmək üçün məhdud sayda soyadlar səsləndirirdi.

1942-ci il mayın 2-də DİXX-da xüsusi yığıncaq keçirildi və O.Kriçinskiyə ən ağır cəza elan olundu: "Nayman-Mirzə Kriçinski əksinqilabi hərəkətdə fəal iştirakına görə güllələnmə cəzasına məhkum olunsun.

Şəxsi mülkiyyəti müsadirə edilsin".

Hökm 2 iyun 1942-ci ildə yerinə yetirildi.

20 iyul 1989-cu ildə Litva SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin məsul şəxsləri və Vilnüs şəhəri prokurorluğu istintaq şöbəsinin prokuroru tərəfindən bildirilmişdir ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 16 yanvar 1989-cu ildə qəbul olunmuş 1 sayılı " 30-40-cı illər və 50-ci illərin əvvəllərində repressiya qurbanları olmuş şəxslərin hüquqlarının bərpa olunmasına dair əlavə tədbirlər haqqında" Fərmanı O.Kriçinskiyə də şamil edilmişdir.

24 dekabr 1989-cu ildə Litva SSR Prokurorluğu Kriçinski Olqerd Konstantinoviçə ölümündən sonra bəraət verilməsi haqda qətnamə qəbul etmişdir.

Azərbaycan xalqı polyak və litva xalqlarının tanınmış oğlu Kriçinski Olqerd Konstantinoviçin xatirəsini hər zaman əziz tutur. Azərbaycan, Polşa və Litva dövlətləri arasında dostluq münasibətlərinin bariz nümunəsi olaraq 26 may 2013-cü ildə Azərbaycanın Polşadakı Səfirliyinin xətti ilə Qdansk şəhər Tatar Mədəniyyəti Mərkəzində 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Ədliyyə və Xarici İşlər nazirliklərində yüksək vəzifələrdə çalışmış Olqerd və Leon Neyman Kriçinski qardaşlarının xatirə lövhələrinin açılışı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Татарский энциклопедический словарь, Kazan. 1999, s. 178.
2. "Эхо веков" журналы, № 11-12, 2007. s. 17.
3. Александр Пученков. "Независимый Крым в 1918 году". 2003, s. 38-40.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920). Ordu. Sənəd və materiallar. Bakı, 1998, s. 86.
5. ARDA, f.100, C.2.İ.84, v.12.
6. ARDA, f.699, c.1, i.63, v.252.
7. ARDA. f.100, c.2, i.7. v.170.
8. ARDA, f.100. c.2, i.84, v. 12.
9. "Azərbaycan" qəzeti. № 73, 15 aprel 1920, v.2.

Qanunçuluq.-2014.-№ 3.-S.36-39.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ POLİS ORQANLARININ TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

İlham ABBASOV,

Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
baş ədliyyə müşaviri,
prokurorluğun fəxri işçisi

Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə yurdumuzun dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra, elə həmin gün Fətəli xan Xoyski başda olmaqla, ilk Müvəqqəti hökuməti təsdiq etmişdir. Həmin kabinetdə Fətəli xan Xoyski, eyni zamanda, daxili işlər naziri təsdiq olunmuşdur. Lakin müvəqqəti hökumət mühacirətdə – Tiflisdə təşkil edildiyindən Daxili İşlər Nazirliyinin yerli orqanlarının yaradılması burada mümkün olmamışdır.

1918-ci ilin iyun ayının 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökuməti Tiflis şəhərindən Gəncəyə köçmüşdür.

Bu vaxtdan cəmiyyətdə asayişin qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması sahəsində polis vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanı kimi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təbii ki, Azərbaycanda polis orqanları birdən-birə yaranmamış, digər dövlət qurumları kimi, polis orqanları da özünün təkamül prosesini keçirmişdir. Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökumətinin təşkil edildiyi gün – 28 may 1918-ci il tarixdə təsis edilsə də, onun aparıcı struktur qurumu olan polis orqanları bir qədər sonra Gəncədə yaradılmışdır.

1918-ci il iyunun 24-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli hökuməti “Hökumət müəssisələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında” 178 nömrəli qərar vermişdir. Qərarda bütün nazirliklərə (o cümlədən DİN-ə) tabeliklərində olan idarələr üzrə hökumət məlumatı hazırlamaq tapşırılır. Çarizm və onun devrilməsindən sonrakı dövrlərdə Azərbaycandakı hökumət müəssisələrində xidmət edən, lakin hazırda işə çıxmayan qulluqçulara, o cümlədən polis orqanlarındakı əməkdaşlara iyulun 1-dən işə çıxmaq təklif olunurdu. Həmin qərarda yeni yaradılacaq polis orqanlarının tərkibinə daha çox azərbaycanlıların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bu qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan hökuməti Daxili İşlər Nazirliyinin məruzəsi üzrə 2 iyul 1918-ci ildə xüsusi bir qərar vermişdir. Gəncə quberniyası polisinin yeni ştatları təsdiq olunmuş və əmək haqqı da əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artırılmışdır. Qərara əsasən, quberniyanın şəhər və qəzalarında polis rəisləri, onların böyük və kiçik köməkçiləri, sahə və şəhər polis pristavları və milis nəfərləri təsis olunmuş, yeni əsaslarla fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. 80 il sonra Prezident Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda polis orqanlarının faktiki yaradılması tarixi olaraq məhz həmin günü- 2 iyulu 24 may 1998-ci il tarixli fərmanla Azərbaycan Polisi Günü elan etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti digər dövlət qurumları kimi, polis orqanlarının inkişafı üçün, konkret halda, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, Daxili İşlər Nazirliyinə əlavə ştat vahidlərinin verilməsi, polis əməkdaşlarının əmək haqlarının yüksəldilməsi üçün vaxtaşırı olaraq səmərəli, məqsədyönlü tədbirlər görmüşdür.

Azərbaycan hökuməti bacardığı qədər Daxili İşlər Nazirliyinin mərkəzi və yerli orqanlarının təşkilatı və strukturca inkişafı, təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə-büdcə xərclərini artırır. Bu, DİN-nin yerli strukturlarının təşkili üçün imkan verirdi. Məsələn, 1918-ci il sentyabrın sonu - oktyabrın əvvəllərində Bakıda İçərişəhərdə polis məmurları hazırlayan (qorodovoy) məktəbləri açılmışdı. Onun müdiri podpolkovnik Şükür bəy Yüzbaşski idi. Bu məktəbin təşkilində daxili işlər naziri əvəzi, polis general-mayoru Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin böyük rolu olmuşdur. Hökumətin 14 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə baş verən cinayətləri istintaq etmək və xidməti vəzifələrindən sui-istifadə etməyə qarşı mübarizə məqsədilə daxili işlər naziri yanında Təftiş-İstintaq Komissiyası da yaradılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 7 aprel 1919-cu ildə “Daxili İşlər Nazirliyi qulluqçularının saxlanılması xərclərinin müvəqqəti artırılması və əlavə bir sıra yeni ştat vahidlərinin verilməsi haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Həmin qanunun 5-ci maddəsinə əsasən, vəzifə maaşlarının artırılması dövlət idarələrində xidmətlərini dayandırmış şəxslərə tətbiq olunmurdu. 6-cı maddəyə əsasən,

xidməti at saxlayan Bakı-Balaxanı-Sabunçu polismeysterliyində ayda 600 rubl, ildə isə 7200 rubl ayrılmışdı. Dövlətin digər yerlərində isə heyvan yemi üçün pul o halda ayrılırdı ki, həmin qurumların atları olsun.

Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, səfər üçün qəza rəislərinə ildə 8400 rubl, rəis köməkçiləri üçün 4200 rubl, sahə pristavlarına 3000 rubl, onların köməkçilərinə isə 1800 rubl ayrılması təsdiq olunurdu. Qeyddə göstərilirdi ki, atlar üçün yemə görə pul alanların gediş və gəliş üçün pul almaq hüququ yoxdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyəti dövründə xüsusi təyinatlı polis qurumlarının təşkili təcrübəsindən də istifadə etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti polis fəaliyyətinin xüsusiyyətini və gizli şəraiti nəzərə alaraq, 22 dekabr 1919-cu ildə “Balaxanı-Sabunçu rayonunda vergi polisi təsis etmək haqqında” Qanun qəbul etmiş və bu qurumun ştat vahidlərini də təsdiq etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti polis orqanlarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə də biganə qalmamış, onların fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, konkret şəraitdən asılı olaraq müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Hökumət “Yelizavetpol (Gəncə şəhəri) şəhər polisinin müvəqqəti olaraq Yelizavetpol qubernatorluğunun idarəçiliyinə keçirilməsi haqqında” 27 iyun 1918-ci ildə qərar qəbul etmişdi. Hökumət Yelizavetpol quberniyası polisinin ştatları və vəzifə maaşları haqda 2 iyul 1918-ci il tarixdə müvafiq qərar qəbul etmişdi. Qərara görə, Yelizavetpol şəhər polismeystri üçün aylıq vəzifə maaşı 650 rubl, rəisin böyük köməkçisinin 550 rubl, rəisin kiçik köməkçisinin aylıq vəzifə maaşı 500 rubl, yeddi pristavın hər birinin vəzifə maaşı 375, onların yeddi köməkçisinin hər birinin aylıq vəzifə maaşı 300 rubl müəyyən edilmişdi. 36 sırası polisin hər biri üçün aylıq vəzifə maaşı 300 rubl, 70 nəfər sırası milisin hər birinin aylıq vəzifə maaşı 260 rubl, 20 nəfər atlı milis nəfərlərinin vəzifə maaşı 260 rubl müəyyən edilmişdi.

Müvəqqəti hökumət polis işçilərinin əmək haqlarının vaxtaşırı artırılmasında onu əsas götürürdü ki, bu, onların gələcəkdə vəzifələrindən tamah niyyəti ilə sui-istifadə etmə hallarının qarşısını almaqda önəmli rol oynaya bilər.

Konkret peşəsi olmayan şəxslərin Bakıda ictimai asayişə və müəyyən edilmiş qayda-qanuna təhlükə törətməsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 25 aprel 1919-cu ildə “Bakı şəhərinin konkret peşəsi olmayan şəxslərdən təmizlənməsi haqqında” qərar qəbul etmişdi. Qərarla Bakı portuna yeni gəlmiş sərnəşinlərin şəxsiyyət vəsiqələrinin, həmçinin dəmir yolları nazirliyinə də dövlət sərhədlərində ölkəyə gələn sərnəşinlərin buraxılış vəsiqələrinin yoxlanılmasına nəzarətin artırılması tapşırılmışdı.

Polis orqanlarının xidməti fəaliyyətlərinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Nazirlər Şurası Bakı polisinin ştat vahidlərinin artırılması üçün onun büdcəsinin əlavə olaraq 5 689 200 rubl artırılması haqqında 11 iyun 1919-cu ildə qərar qəbul etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti ayrı-ayrı idarələrdə işləyən vəzifəli şəxslərin cinayətlərini və vəzifələrindən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün 27 iyul 1919-cu ildə “Müxtəlif idarələrdə cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqının aparılması üçün xüsusi təftiş-istintaq komissiyasının yaradılması barədə” Qanun da qəbul etmişdi.

Müvəqqəti hökumət Bakı şəhərinin qubernatoru və şəhər rəisinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün 1919-cu ilin xərclərinin artırılmasını da yaddan çıxarmamış, bu haqda 11 noyabr 1918-ci il tarixdə müvafiq qərar qəbul etmişdi. Qərarın 4-cü bəndinə əsasən, Bakı şəhər qubernatoru və şəhər rəisinə dövlət hesabına qızdırılan və işıqlandırılan mənzillərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti Daxili İşlər Nazirliyinin aparatında icra intizamının daha da təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün 4 mart 1920-ci ildə “Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi aparatının ştat vahidlərinin artırılması haqqında” Qanun qəbul etmiş, nazirliyin dəftərxanasına əlavə 8 qulluqçunun verilməsi ilə əlaqədar xərclərin 114 min 275 rubl artırılmasını qərara almışdı. Hələ bundan əvvəl Nazirlər Şurası 27 iyul 1918-ci ildə “Köçərilərin qorunması, Şuşa və Zəngəzur qəzalarında qayda-qanunun bərpa edilməsi barədə” qərar qəbul etmiş, Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına əlavə olaraq 125 000 rubl ayırmışdı.

Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 14 sentyabr 1918-ci ildə “Gəncə quberniyasında bolşeviklərin anarxiyası dövründə vurulmuş ziyanın aydınlaşdırılması haqqında” (aprel 1918-ci il– iyul 1918-ci il dövrü nəzərdə tutulur- İ.A.) qərar qəbul etmiş və Daxili İşlər Nazirliyinə əkinçilik, ədliyyə, maliyyə nazirliklərinin nümayəndələrinin komissiyanın tərkibinə daxil edilməsi təklif olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətdə olduğu dövrdə ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində qayda-qanunun, ictimai asayişin, o cümlədən milli münasibətlərin tənzimlənməsi üçün Daxili İşlər Nazirliyinin imkanlarından istifadə etmişdir. Belə ki, Qazax qəzasında azərbaycanlı, erməni və gürcü millətləri

arasında yaranmış münaqişələri tənzim etmək və bu sahədə yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini müşahidə etmək məqsədilə 17 fevral 1919-cu il tarixli qərarla Qazax qəzasında Daxili İşlər Nazirliyinin fəvqəladə müvəkkili vəzifəsi təsis edilmişdi.

Hökumət Daxili İşlər Nazirliyi orqanlarının şəxsi heyətinin daha da gücləndirilməsi və nəticə etibarilə DİN orqanlarına işə yeni qəbul olunmuş əməkdaşların çağırışı ilə əlaqədar “Daxili İşlər Nazirliyinə xidmətə yeni çağırış ilə qəbul ilə əlaqədar əlavə vəsait ayrılması barədə” 28 aprel 1919-cu il tarixində qərar qəbul etmişdir. Qərarla bu məqsədlə Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına əlavə 25 000 rubl ayrılmışdı.

Hələ o zaman Avropa təcrübəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə bütün türmələr Daxili İşlər Nazirliyindən alınıb Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi.

Bütün bu sadaladığımız qanun və qərarlardan görünür ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti və hökuməti polis orqanlarının və bu qurumların əməkdaşlarının maddi təminatlarının artırılması, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün nə mümkünsə etmişdir. Daxili İşlər Nazirliyi isə ilk milli polis orqanlarının formalaşması üçün nə lazımdırsa etmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bütün bunları nəzərə alaraq demişdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir”. Azərbaycan polisi isə Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin aparıcı qurumu kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin polis orqanlarının şanlı ənənələrini bu gün də davam etdirir və daha da təkmilləşdirir.

Xalq qəzeti.-2014.-6 iyul.-N 142.-S.4.

**TÜRKİYƏNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ İCTİMAİ
ASAYİŞİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ YARDIMLARI**

İSA ARSLAN

Bakı Dövlət Universitetinin
doktorantı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ictimai asayişin qorunması, qaçaq-quldurlara, qayda-qanunu pozanlara qarşı mübarizədə, nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi sahəsində Nuru paşanın başçılığı ilə Türkiyə hərbiçiləri, Azərbaycana göndərilmiş Osmanlı ordu hissələri mühüm rol oynamışdılar. Bununla bağlı arxiv sənədlərində, o dövrdə çıxan qəzetlərdə, yaşlı adamların xatirələrində olduqca maraqlı, bir çox hallarda isə ibrətamiz faktlar qalmışdır.

Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisinə qədəm qoyduğu andan, təkcə ölkəni erməni-rus qüvvələrinin işğalından azad etməklə kifayətlənmir, bütövlükdə ictimai-siyasi vəziyyətin normallaşması üçün gərəkli tədbirləri görürdü. Bu tədbirlər içərisində dinc əhəlinin həyatının və əmlakının qorunması, quldurluğa və soyğunçuluğa qarşı mübarizə xüsusi yer tuturdu. 1918-ci ilin yazında müdhiş bir anarxiyaya məruz qalmış Gəncədə qayda-qanun yaradılmasında Nuru paşanın başçılığı ilə Azərbaycana göndərilmiş hərbi qüvvə mühüm rol oynadı. Ona görə də, Gəncə əhalisi, M. Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “Nuru paşanı göydən enmiş mələk kimi tələqqi etmişdi” [7, s.39].

1918-ci ilin yayında Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın qərb bölgələrində qayda-qanun yaradılmasına ciddi töhfə vermişdi. Gəncə dairə məhkəməsi prokuroru 24 avqust 1918-ci il tarixində Ədliyyə Nazirinə göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə hərbi nizam-intizamı pozan şəxslər türk jandarm zabitlərinin göstərişi ilə həbs edilmişlər [1, siy. 2, iş 11, v. 4, 42].

Türkiyə Azərbaycanda qaçaq-quldurlara qarşı mübarizədə mühüm yardım göstərmişdi. Bununla bağlı, 1920-ci il fevralın 16-da Bakı Polismeysterinin köməkçisi Məcid ağa Şıxlınskinin Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi raportda maraqlı məlumat əks olunmuşdur. Raportda həmin vaxt Gürcüstanda Qarayazı meşəsində gizlənən Heydər Sadıx oğlunun başçılıq etdiyi quldur dəstəsi haqqında məlumat verilmişdir. Raportda bildirilirdi ki, “Qazax qəzasının Şıxlı kəndinin sakinləri - Sadıxlılar 1917-ci ildən quldurluqla məşğuldurlar. Yalnız türklər (Osmanlı hərbi hissələri İ.A.) gəldikdən sonra quldurların hərəsi bir tərəfə dağılırdılar. Lakin türk hərbi qüvvələri bölgəni tərk etdikdən sonra quldurlar yenidən öz əməllərinə təkrar başlamışlar” [3, siy. 1, iş 22, v. 152].

Raportda daha sonra qeyd edilirdi ki, Qazax qəzasına Əmir xan Xoyski general-qubemator təyin edildikdən sonra, onun çağırış yaşında olanların orduya göndərilməsi tələbi ilə əlaqədar olaraq, Sadıxlılar Gürcüstan Respublikasının ərazisindəki Qarayazı meşəsinə köçmüş və özlərini Gürcüstan təbəəsi elan etmişlər. Lakin bu dəstə öz quldur əməllərini davam etdirməkdədirlər [3, siy. 1, iş 22, v. 152].

Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını azad etdikdən sonra şəhərdə zorakılığın, oğurluq və qarətlərin qarşısının alınması üçün sərt qaydalar tətbiq edildi. Azərbaycan yazıçısı Manaf Süleymanov həmin dövrdə yaşamış adamların xatirələri əsasında maraqlı faktlar qeyd etmişdir. Yaşlı bakılıların söylədiklərinə görə, Osmanlı ordusu Bakıya daxil olduqdan dərhal sonra şəhərin Quba (indiki Füzuli) meydanında, Quru bağda - Parapetdə (indiki Fəvvarələr meydanında), Vağzal qarşısındakı meydana, Bulvarda, Qaraşəhər körpüsü qabağında və bir çox məhəllələrdə dar ağacları quruldu. Soyğunçuluqla, quldurluqla məşğul olanlar dar ağacından asılmaq cəzasına məhkum edildi.

Edam edilənlərin təqsiri taxta lövhəyə yazılıb boynundan asılır, qarət etdiyi, oğurladığı mallar dar ağacının yanına əşyayi-dəlil kimi qoyulurdu [9, s.258].

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Bakıya daxil olduğu zaman şəhər əhəlisinə, xüsusən də 1918-ci ilin mart- aprel aylarında müsəlmanlara qarşı soyqırma görə intiqamdan qorxan xristian əhaliyə müraciət edərək, hər kəsin can və mallarının əmniyyət altına alınacağına və heç kimə yamanlıq edilməyəcəyinə təminat verdi [8, s.200]. Şəhərdə asayiş təmin etmək üçün Nazim bəy Bakı komendantı təyin edildi. O, zorakılıq və soyğunçuluq edənlərə qarşı amansız mübarizəyə başladı. Qarət edilmiş əşyaların dərhal sahiblərinə qaytarılmasına göstəriş verdi [6, 25.IX.1918r., №4].

Osmanlı komandanlığının əmri ilə şəhərin hər yerində divarlara xüsusi elanlar xəbərdarlıq asıldı, qayda-qanunu pozanlara şiddətli cəza veriləcəyi bildirildi: “... özünə aid olmayan əşyaları yerdən götürənlər, qarət edənlər, zor işlədənlər dar ağacından asılacaqdır. Dükanlarda, həyət-bacada, küçələrdə bir kəsin malına, var-sərvətinə əyri baxan yox idi. Oğurluğun kökü kəsilmişdi. Əliəyriilər, peşəkar oğrular belə cürət edib başlı-başına qalmış qiymətli şeyləri götürmürdülər” [9, s.259].

Bakının azad edilməsindən dərhal sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa İstanbul - Ənvər paşaya göndərdiyi raportda təhlükəsizliyi təmin etmək, baş verən soyğunların qabağını almaq və qayda-qanun yaratmaq üçün qətl və qarətlə məşğul olan 100-dən çox adamın edam edildiyini bildirdi. Raportda qeyd edilirdi ki, “alman tədbirlərlə şəhərdə asayiş və təhlükəsizlik tamamilə təmin edilmiş və bu vəziyyətdən məmnun qalan xalq orduya öz təşəkkürünü bildirmişdi” [11, s.146].

Həmin hadisələrin şahidi olmuş yaşlı bakılılar sonralar danışdırlar ki, Osmanlı komandanlığı qanunu pozan, oğurluq, quldurluq edən heç kəsə aman vermir, mərhəmət göstərmirdi. Dar ağacından asılanlar arasında qanunu pozmuş türk əsgəri də vardı. Bir zamanlar Bakıda özbaşınalıq edən qoçular, dələduzlar qaçıb gizlənmişdilər [9, s.259].

Bakının meydan və küçələrində üç nəfərlik qrup çavuş və iki əsgər gəzir, şuluq salan, qayda qanunu azca pozan adamı görəndə dərhal cəzalandırırdı. Şərab satmaq, içmək, tiryək çəkmək qadağan edilmiş, meyxanalar və tiryəxanalar bağlanmışdı. Küçədə sərxoş və ya tiryək çəkmiş adamı tutduqda zopalayırdılar. Ən yüngül cəza qırx zopa idi [9, s.259].

1908-ci ildən Xəzər dənizində gəmi kapitanı kimi çalışmış F. K. Pankovun xatirələrində Osmanlı hərbiçilərinin 1918-ci ildə Bakıda asayişə necə peşəkarlıqla qoruduqları aydın görünür. Qocaman rus kapitanı xatirələrində yazmışdı: “1908-ci ildən Xəzər dənizində işləyirdim. Gəmilər körpüyə yan alıb dayananda, adətən matroslar sahilə düşüb meyxanalara gedib o ki var içər, sərxoş olurdular. Sonra da tökülüşərdilər bulvara, başlayırdılar adamlara sataşmağa, əziyyət verməyə, dava salmağa.

...Qorodovoylar (Çarlıq Rusiyası dövründə asayiş qoruyucuları - İ.A.) aradan çıxardılar... 1918-ci ildə türklər Bakıda ikən qərribə bir hadisənin şahidi oldum. Oktyabrın ortalarında Bakıya varid olmuş üç gəminin matrosları sahilə çıxıb, girirlər meyxanalara, restoranlara, qadağan edilmiş araq və şərabı zorla çıxartdırıb içirlər, lül-qənbər gəlirlər bulvara. Əvvəllər elədikləri sayaq başlayırlar şuluqluq salmağa, adamlara sataşmağa. Türk səhra polis şöbəsi xəbər tutan tək hadisə yerinə əsgərlər göndərdi.

Vuruşma başlandı...

Əsgərlər ayıq, matroslar sərxoş. Əsgərlər matrosların biləklərindən necə qamarlayırdılarsa, o saat matros kəlləsi üstə gəlib sərilirdi yerə. Əsgərlər başlayırdılar çəkmələrinin nal vurulmuş ucu və dabanı ilə matrosların lülə sümüklərinə döyməyə. Matros... uzandığı yerdən qalxa bilmirdi... İki-üç saat sonra zor-bəla ilə birtəhər qalxıb yollandılar gəmilərinə. Türklər gedənə qədər bir daha şəhərdə görünmədilər” [9, s.268].

Bakının azad edilməsindən sonra şəhərdə yaradılan əmin-amanlıqdan, qayda- qanundan, iqtisadi vəziyyətin yüngülləşməsindən bütün əhali, o cümlədən xristianlar da çox razı qalmışdılar. İqtisadi vəziyyətin normalaşması üçün görülən sərt tədbirlər də tezliklə öz bəhrəsini verdi. Bolşeviklərin və Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyətdə olduğu dövrdə ərzaq mallarının qiyməti sürətlə bahalaşdığı halda, Bakıdakı türk komendaturası və Azərbaycan hökumətinin birgə səyləri ilə bazar-dükənlər normal fəaliyyət göstərməyə başlamış, gündəlik tələbat mallarının qiymətləri əsaslı şəkildə ucuzlaşmışdı. Məsələn, Osmanlı ordusu şəhərə girmədən əvvəl 16 kq un 800 rubla satılırdısa, Bakı azad edildikdən sonra qiyməti 100-150 rubla düşdü. 20 rubla çətin tapılan qoyun əti 6 rubla düşdü. Əvvəllər heç tapılmayan qovun, qarpız, üzüm, göyerti və tərəvəz qəzalardan gətirdilərək, ucuz qiymətə bazarlarda satılmağa başlandı [11, s.149].

Bununla bağlı, yaşlı bakılıların xatirələri olduqca maraqlıdır. M. Süleymanovun qələmə aldığı xatirəyə görə, bahalıqın qarşısını almaq üçün “türklər ərzaq mallarına nırx qoydular. Nırxı pozanlara şiddətli cəza verilirdi.... Bir çörək satanın bir şahı artıq aldığına görə qulağını dükanın qapısına mıxlamışdılar” [9, s.268].

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Bakı azad edildikdən dərhal sonra şəhərin ərzaqla təminatını yaxşılaşdırmaq üçün göstəriş verdi ki, gətirilən bütün yüklər heç bir maneəçilik törədilmədən şəhərə buraxılsın [6, 18.IX.1918r., №2]. Artıq, senyabrın sonunda Bakıda çörəyin qiyməti 20-22 manatdan 5 manata düşdü, Şollar su kəməri normal fəaliyyətə başladı [6, 25.IX.1918r., №4]. Osmanlı ordusu təkə Bakıda deyil, qədəm qoyduğu hər yerdə dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gərəqli tədbirləri görürdü. 1918-ci ilin sentyabr ayında Gəncə komendantı polkovnik Cavad bəy Şıxlinski və müavini Osmanlı ordusunda minbaşı olan Süleyman əfəndinin səyi ilə anarxiya dövründə quldurluqla məşğul olmuş Həsən Adıgözəlov (Tat oğlu) və onun dəstə üzvləri həbs edilmişdi [6, 18.IX.1918r., №2].

Qafqaz İslam Ordusu hissələri 1918-ci ilin oktyabr ayının başlanğıcında Qarabağda dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi əməliyyata başladıqdan dərhal sonra yerli azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətlərlə məşğul olan dəstələr silahlarını təhvil verməyə, aman diləməyə başladılar. Quldurların bir hissəsi isə Andronikin başçılığı altında İrəvan tərəfə qaçdı [6, 7.X.1918r., №6].

Ordubad Milli Şurasının sədri Mir Hidayət Seyidzadə 1918-ci il dekabr ayının 22- də AXC Nazirlər Şurasına ünvanladığı bəyanatda qeyd etmişdi ki, Andronikin quldur dəstəsi Osmanlı ordusunun Naxçıvana gəlməsindən sonra bu yerləri tərk etmək məcburiyyətində qaldı: “Andronikdən sonra bizə türklər gəldilər və üç aya yaxın qəzadə hamı sakit yaşadı. Türklər Qafqazdan getdikdən sonra bizim vəziyyətimiz əvvəlkindən də pis oldu” [10, s.32]

Osmanlı hərbi qüvvələri gənc respublikanın iqtisadi sahədə təhlükəsizliyinin qorunmasına da öz töhfəsini vermişdi. Bu baxımdan, Nuru paşanın 1918-ci il noyabrın 6-da Ədliyyə Nazirinə göndərdiyi məlumat maraqlıdır. Məlumatda bildirilirdi ki, erməni qadın Babayeva və gürcü Sakanelidze həbs edilmişlər. Onlar saxta pul kəsilməsinə görə günahlandırılırlar və bu işə Hərbi-səhra məhkəməsində baxılır [1, siy. 2, iş 14, v. 31].

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Osmanlı ordusu Mudros barışıqı şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycanın hüduqlarını tərk etdikdən sonra da, türk hərbiçilərindən bir çoxu Azərbaycanda qalaraq milli ordu quruculuğu və ictimai asayişin qorunması və digər sahələrdə işlərini davam etdirməkdə idilər. Məsələn, Qazax komendantı Səbri bəy 1918-ci ilin noyabr- dekabr aylarında bu vəzifəsini icra etməkdə davam edirdi [1, siy. 2, iş 11, v. 101, 103].

Gəncə dairə məhkəməsi prokuroru Ədliyyə Nazirinə ünvanlandığı 24 noyabr 1918-ci il tarixli başqa bir məlumatda Qazax komendantı Səbri bəyin qanun-qaydanı pozmuş bir neçə şəxsi həbs etdirməsindən bəhs etmişdi [1, siy. 2, iş 11, v. 99].

Gəncə dairə məhkəməsi prokuroru 18 dekabr 1918- ci ildə Ədliyyə Nazirliyinə məlumat vermişdi ki, Gəncə həbsxanasında Osmanlı ordusu hərbi prokuroru və müstəntiqinin göstərişi ilə həbs edilənlərlə bağlı 100-ə qədər iş vardır [1, siy. 2, iş 667, v. 1].

Bu faktlar aydın göstərir ki, Osmanlı dövlətinin hərbi yardımı ilə Azərbaycanın şərq hissəsinin, xüsusən də Bakı şəhərinin daşnak-bolşevik qüvvələrindən azad edilməsi nəticəsində bütün ölkədə əmin-amanlıq bərqərar olmuş, ictimai asayişin qorunması sahəsində sərt tədbirlər müsbət nəticələr vermişdi. Dilindən və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün vətəndaşlarının şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, iqtisadi vəziyyətin normalaşdırılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 100 sayılı - AXC Ədliyyə Nazirliyinin fondu
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 sayılı - AXC Daxili İşlər Nazirliyinin fondu
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 970 sayılı - AXC Xarici İşlər Nazirliyinin fondu
4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов) Баку, изд. «Азербайджан», 1998, 560с.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, изд. «Азербайджан», 1998, 632 с.
6. газ. «Азербайджан», 1918г.
7. М.Ə.Рəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 116 s.
8. Kaymakam Rüştü. Büyük Harpte Baku yollarında. Askeri Mecmua, Sayı 34, 1934 - Qafqaz Universiteti. Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 216 s.
9. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azənəşr, 1989,376 s.
10. N.A.Əliyev. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda Türk-müsəlman soyqırımı ilk mənbələrdə. Bakı, “Nurlan”, 2009,204 s.
11. Nəsir Yücəər. Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 1999, 196 s.

GEO STRATEGİYA.-2013.-№2.-S.46-48.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MİLLİ MƏTBUATIMIZ

Ülviyyə Tahirqızı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan məşhur "Azərbaycan" qəzeti ilk rəsmi dövlət qəzeti kimi milli mətbuatın tarixində şərəfli yer tutur. Akademik İsa Həbibbəylinin fikrincə, 1918-ci il 15 sentyabrda nəşrə başlayan "Azərbaycan" qəzetinin meydana çıxması XIX əsrin ikinci yarısından başlanan və XX yüzilliyin əvvəllərində genişlənilib milli hərəkata çevrilmək proseslərini yaşayan azərbaycançılıq dalğasının məntiqi nəticəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması azərbaycançılıq uğrunda aparılan çoxillik mübahisələrin, millət davasının, milli dövlət idealinin özünü təsdiqi idi.

"Azərbaycan" qəzeti - qalib gəlmiş bir ölkənin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanan müstəqil bir dövlətin mətbu sözçüsü idi. "Azərbaycan" qəzeti - müstəqillik əldə etmiş bir xalqın ölkəsi və milləti adından dil açıb danışması imkanının reallaşması demək idi. Eyni zamanda, "Azərbaycan" qəzeti ondan əvvəl təxminən yarım əsrə yaxın bir müddət ərzində milli ziyalıların ölkənin adını daşıyan mətbuat orqanı yaratmaq, qəzet çıxarmaq təşəbbüslərinin də davamı, məntiqi nəticəsi idi. Hələ 1891-ci ildə tanınmış Azərbaycan ziyalısı Cəlil Ünsizadənin baş redaktoru olduğu "Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra "Azərbaycan" adlı qəzet çıxarmaq üçün rəsmi olaraq Tiflisdə Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə müraciət etmək arzusu da baş tutmamışdı. Təbrizdə Məşrutə hərəkatı dövründə nəşr edilən "Azərbaycan" qəzetinin də ömrü uzun sürə bilməmişdi. Bununla belə, XX əsrin əvvəllərinin milli mətbuatında necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, azərbaycançı düşüncə üstün mövqeyə çıxmışdı. Nəhayət ki, XX əsrin əvvəllərində "Azərbaycan" adlanacaq mətbuat orqanını da zamanə artıq hazırlamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə "Azərbaycan" adlı qəzetin nəşrə başlamasının reallaşması milli mətbuatımızın tarixində tək cərazi olaraq ölkənin deyil, milli dövlətin adını ifadə edən mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması ilə əlamətdardır. Bu mənada, "Azərbaycan" qəzetinin rəsmi dövlət qəzeti kimi meydana çıxması Azərbaycan tarixinin mühüm hadisəsidir.

Qəzetin baş redaktoru Üzeyir Hacıbəylin "Azərbaycan" qəzeti haqqında yazırdı: "Danışır ki, "Azərbaycan" qəzeti guya "Müsavat" partiyasına məxsus firqəvi bir qəzet imiş. Bu fəqərə barəsində bunu bəyan etməyi lazım bilirəm ki, qəzetimiz partiya qəzeti deyildir. "Azərbaycan" qəzetinin məsləki Vətən istiqlalı yolunda çalışmaqdan ibarətdir". Qəzet 1918-ci il 15 sentyabr tarixdə Gəncə şəhərində nəşrə başlamış, altıncı saydan etibarən qəzetin nəşri Bakıda davam etmişdi. İki dildə çıxan "Azərbaycan" qəzetinin Azərbaycan dilində 443, rus dilində isə 438 sayı çap olunub. İlk sayları "Heyəti-idarə", "Heyəti-təhririyyə" kimi "Redaksiya heyəti" mənasını ifadə edən məsul şəxslər qrupu tərəfindən çap edilən "Azərbaycan" qəzetinə müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Ceyhun Hacıbəyli, Xəlil İbrahim, qəzetin rus variantına isə Səfi bəy Rüstəmbəyli baş redaktorluq edib.

"Azərbaycan" qəzetinin redaktorları arasında onlardan hər birinin xidmətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, Üzeyir Hacıbəylinin fəaliyyəti xüsusi fərqlənib. Əvvəla, Üzeyir Hacıbəylinin "Azərbaycan" qəzetinə redaktorluq etdiyi vaxt digərləri ilə müqasibədə daha çoxdur. Bundan başqa, mətbuat sahəsində daha böyük təcrübəyə malik olan Üzeyir Hacıbəylinin "Azərbaycan" qəzetinin ideyası siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsindəki xidmətləri yüksək qiymətə layiqdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Məclisinin açılması münasibətilə Üzeyir Hacıbəylinin "Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 7 dekabr tarixli 58-ci sayında çap edilmiş "Tarixi günümüz" məqaləsində yazır: "Bu o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası açılıb. Azərbaycan təkamil bir hökumət şəklinə girir. Yüz-yüz əlli sənə bundan əvvəl müxtəlif xanlıqlardan ibarət olan Azərbaycan torpağının rus istilasından qazandığı bir mənfəət o oldu ki, bu torpaq üzərində qurulmuş olan saxta və əməli hüquqları silinib-süpürülmüş müttəhid və vəsi bir ərazi şəklinə girdi və bu gün xilas olub da iki milyon mütəcavüz nüfus ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti namını daşımağa kəsbi-ləyaqət etdi. Bəs bu gün haman bu Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli parlamanı, Milli Məclisi açılmaqla təşkilat və tərtibatı-siyasiyyəti artıq itməmə yetir. Belə olan surətdə, deməli, qəlbimizdə bəslədiyimiz ümid - parlamanımızdır. Və ümidvarıq ki, cavan parlamanımız bu ümidimizin hüsulı yolunda var qüvvəsilə çalışacaq və Vətənimizin istiqlal və azadlığına birinci səbəb olacaqdır".

"Azərbaycan" qəzetinin rus dilində nəşrinin baş redaktoru, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Məclisinin deputatı Səfi bəy Rüstəmbəylinin tam bir istiqlalçı ruhu var idi. Onun sonralar 1933-cü ildə İstanbulda qələmə aldığı və hazırda Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan "27 aprel 1920-ci il xatirələri" adlı yazısı AXC hökumətinin süqutunun səbəbini gerçək surətdə əks

etdirən qiymətli mənbədir. Səfi bəy Rüstəmbəyli xatirələrində yazırdı: "Nəhayət, 27 aprel gecəsi saat 12-də Bakıda bütün idarə, məhəllə bolşeviklərin əlinə keçdi. Bununla aşağı-yuxarı ikillik Milli Azərbaycan istiqlal tarixi qapandı. Fəqət, milli azəri türkünün istiqlal ruhunu əlindən ala bilmədilər. İşğal zəfərləri yarımçıq qaldı. Məmləkətin həqiqi övladlarının istiqlal uğrunda qan ilə boyanmış və müttəhid bir kütlə halındakı gənc övladlarının hürriyyət və istiqlaliyyət ruhu ilə istiqlal hələ yürüyür. İmanın qüvvəsi, istiqlalın təbcili bizdə Bakı və Azərbaycan yaşadığıca yaşayacaq və bütün türk ellərini istiqlal ilə sevindirəcəkdir".

Dövrün görkəmli ziyalıları rəsmi dövlət orqanının ətrafında birləşərək "Azərbaycan"çıların möhkəm cəbhəsini yaratmışdılar. "Azərbaycan"çıların fikrinə görə, "Azərbaycan" məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edir. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur". Beləliklə, "Azərbaycan" qəzeti azərbaycançı fikirlərin və əməllərin, istiqlal idealının qəzeti idi. Tədqiqatçıların fikrincə, "Azərbaycan" qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin mətbu salnaməsidir. "Azərbaycan" qəzetinin Gəncə və Bakı nəşrlərində Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyatında baş vermiş bütün hadisələr və proseslər özünün layiqli əksini tapıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlal bəyannaməsi, AXC Milli Məclisinin işə başlaması və fəaliyyəti, Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olunması, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, dövlət müstəqilliyinin ildönümünün qeyd edilməsi, hətta hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi zərurəti və s. kimi tarixi hadisələri bütün təfərrüatı ilə öyrənmək üçün "Azərbaycan" qəzeti mötəbər mənbədir. "Azərbaycan"çılar mövzusunun asılı olmayaraq, haqqında söz açılan məsələlərə müstəqil dövlətin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi mövqeyindən yanaşır, yeni qurulmuş milli hökumətin ideyalarını və əməli addımlarını xalqa çatdırırdılar.

Görkəmli publisist Məhəmmədəğa Şahtaxtlının "Azərbaycanda darülfünün" məqaləsində ölkədə universitet açılması hadisəsi müstəqil dövləti qurmağın, inkişaf etdirməyin və qorumağın mühüm vasitələrindən biri olaraq dəyərləndirilir. Məhəmmədəğa Şahtaxtlıya görə: "Darülfünün olmazsa... ümumi

maarifə aid orta məktəblərimizdə dərs verəcək müəllimlərimiz olmaz. Naxoşlarımızı müalicə edəcək təbiblər yetişməz. Hüquqşünas alimlər bulamayız ki, mal və mülk üçün münaqişə edən vətəndaşlarımızı... mühakimə etsin... Mədəni həyatın şəraitinə və amillərinə təhdid nəzərilə baxıldıqda o dəqiqə görünür ki, bu həyatın mənbəyi, sərçəsməsi məbədəl qəvalül-darülfünundur. Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdan olmaqdır".

Üzeyir bəy 1919-cu il yanvarın 16-dan 1920-ci il aprel 27-nə kimi "Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru olub. Qəzetdə onun çoxsayda baş məqaləsi, Azərbaycan parlamenti haqqında reportajları, teatr və musiqiyə həsr olunmuş tənqidi yazıları çap edilmişdir. "İçimizdəki Denikinlər", "İstiqlal və istiqbal ümidi", "İstefa münasibətilə", "Azərbaycan istiqbalı", "Azərbaycan parlamenti", "Qarabağ hadisəsi", "Ermənistan və Azərbaycan münasibəti", "Nə istəyirlər", "Qara təhlükə" və s. məqalələr bu gün də öz aktuallığını itirməyib.

Üzeyir bəy Hacıbəyli "Eyni müamələ gözləyirik" məqaləsində yazır: "Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmamaq qəsdilə göstərməkdə olduqları inad artıq həyasızlıq dərəcəsinə varmışdır" ("Azərbaycan" qəzeti, 5 may 1919-cu il). "Nə istəyirlər" məqaləsində yazırdı: "Mart hadisəsində (1918-ci ilin mart soyqırımı nəzərdə tutulur - S.Q.) bizi, yəni müsəlman burjuvandan tutmuş müsəlman fəqirləri, kasibəsini və bəxşus müsəlman əlsiz-ayaqsızlarını erməni-daşnak soldatlarının süngü, güllə və xəncərlərlə arvad və uşağına kimi qırkıran bolşeviklərə biz nətəvər etibar edə bilərik? Bolşeviklik naminə erməni-müsəlman qırğını salanların hansı "gözəl" sözüne və "insaniyyəti-pərvəranə" sözlərinə inana bilərik? Bolşevikləri dursun, menşeviklərinə nasıl bel bağlaya bilərik? İstiqlalımızı qəbul etmədiklərinə görəmi? Və bu gün hər bir vəsilə ilə olur-olsun "istiqlalımızı əlimizdən almaq yolunda çalışdıqlarına görəmi?" ("Azərbaycan" qəzeti, 7 may 1919-cu il).

AXC-nin dövlət bayrağı qəbul olunarkən Üzeyirbəy "Azərbaycan" qəzetinin 2 may 1919-cu il, 175-ci sayında "Bayrağımız saralmaz" məqaləsində yazırdı: "...Bayrağımız haqq bayrağıdır. O, bir millətin bəşəri hüquqlarının parçasıdır. Bir millətin ki, onun insan kimi yaşamağa haqqı vardır. Bir millətin ki, daha əsir olmaq istəmir...".

Müstəqillik dövründə Üzeyir bəy həm publisistika, həm də musiqi sahəsində çalışırdı. O, 1919-cu ildə Əhməd Cavadın sözlərinə bəstələdiyi "Azərbaycan" marşı hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının himnidir. "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 27 fevral tarixli 124-cü sayında göstərilirdi: "...Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən "Azərbaycan" adlı bir balet rəqsi yazılmışdır ki, bu baletdə "tərəkəmə" səbukundədir və səhnə üçün hazırlanmaqdadır...".

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNUN YARADILMASI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Rəfiq Səfərov,

Milli Arxiv İdarəsi sənədlərin nəşri və istifadəsi şöbəsinin
baş məsləhətçisi

Milli Ordunun yaradılmasının 96 illiyinə həsr edilir

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707Nəli Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hazırda xalqımız hər il bu günü bayram edir.

Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il iyunun 25-də keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: "Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanuna uyğundur. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Ordusu günü elan etmişik."

Ölkəmizdə milli ordu quruculuğu tarixinə nəzər salaraq, bu yolda böyük zəhməti və xidmətləri olmuş şəxsləri böyük hörmət və ehtiramla yad etmək məqsədilə arxiv sənəd və materialları əsasında hazırlanmış bu məqaləni oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

1918-ci il mayın 28-də Məşəlman Şərqində ilk demokratik və yeganə parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixində müstəqil dövlətini yaratdı, ictimai-siyasi quruluşun müvafiq modelini qurdu. Yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, daxili düşmən qüvvələrini zərərləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaqdan ötrü silahlı qüvvələrin yaradılması idi. Milli ordunun yaradılması vəzifəsi həyati zərurətdən irəli gəlirdi və yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı.

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən F.X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış birinci müvəqqəti hökumətin tərkibində təsis edilmiş Hərbiyyə naziri vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi. II müvəqqəti hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Məşəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək " Əlahiddə Azərbaycan Korpusu " adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi.

1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının - 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildi. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərərgahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Qeyd edirik ki, ölkəmizdə Silahlı Qüvvələrin yaradılması son dərəcə ağır hərbi-siyasi şəraitdə aparılırdı. Belə ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətliyin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi. Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-in təsiri altında, qərb hissəsi (Yelisavetpol quberniyası) isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe idi.

Əsasən erməni-bolşevik-daşnaklardan ibarət olan Bakı XKS-i Azərbaycanın milli hökumətini nəinki tanımadı, hətta bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə elan etdi. Bakı XKS-i və onun ordusu Gəncə üzərinə yürüşə keçərək ölkədə "vətəndaş müharibəsini" yenidən alovlandırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı divan tutulmağa başlandı. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak qüvvələrinin törətdiyi bu azğınlığın qarşısının alınmasında xalqımızın hərbi köməyə ehtiyacı var idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə və Xarici işlər naziri M.H. Hacınski, Türkiyə tərəfindən isə Xarici işlər naziri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vahib Paşa imzaladılar. İmzalanmış həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycana lazımi hərbi yardım göstərildi. Azərbaycan - Türk qoşun hissələrinin birgə səyi nəticəsində

əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı. Azərbaycan-Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə Bakı XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Göyçaydan bir qədər şərqdə yerləşən Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyunun 19-da Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Hökumətin 1918-ci il iyunun 23-də qəbul etdiyi qərarla ölkədə hərbi dövrün qanunları tətbiq edildi. Müvəqqəti Hökumət 1918-ci il iyulun 3-də əsgərliyə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdu. Daha sonra 1918-ci il iyulun 11-də 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş və müsəlman dininə mənsub vətəndaşların Ordu sıralarına çağırılması barədə qərar qəbul edildi. 15 sentyabr 1918-ci il tarixli 1 №li “Azərbaycan” qəzetində hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə keçirilməsi haqqında məlumat dərc edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edirdi: “Əyalətlərdən alınmış məlumatlara görə əsgərliyə çağırış müvəffəqiyyətlə keçirilir. Yaşın düzgün təyin edilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət bir qədər çətinlik törədir. Bakıya yaxın kəndlər döyüş qabiliyyəti olan bütün kişiləri cəbhəyə çıxarmışdılar. Nuxa və Ərəş qəzalarından əsgərliyə yeni çağırılmış şəxslər isə artıq çoxdandır ki, Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə iştirak edirlər”.

Türk və Azərbaycan qoşunları ilə Bakı XKS-nin qoşunları arasında Göyçay ətrafında gedən dördgünlük (27 iyun-1 iyul) qızğın döyüşdən sonra əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı və Qafqaz İslam Ordusu Bakı istiqamətində əks hücum keçdi. İyulun sonlarında Şamaxı, Qarasu, Hacıqabul, Ələt, Qobu, Xırdalan, Sumqayıt və Sanqaçal, avqustun 3-də isə Quba azad edildi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru əks hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi və nəticədə Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-i iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli oldu. Bakıda hakimiyyət sağ eser - menşevik-daşnak blokunun əlinə keçdi və həmin blok avqustun 1-də “Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti” adlı hökumət təşkil etdi. Avqustun 5-də Azərbaycan-Türk qoşun birləşmələri şəhər tezdən şəhərin yuxarı dağlıq hissəsində yerləşən Badamdar yüksəkliyini ələ keçirərək Bibi-Heybətə doğru endi və oranı erməni daşnaklardan təmizləməyə nail oldu. Xilaskar qoşunun digər dəstələri isə Bibi-Heybətə doğru Şıxov kəndi tərəfindən irəlilədi. Avqustun 5-6-da Bibi-Heybət, Badamdar, Qurd qapısı, Binəqədi, Biləcəri və digər bölgələrdə gedən ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə həlledici hücum keçdi. Sentyabrın 15-də Azərbaycan-Türkiyə birgə qüvvələri Bakını azad etdi.

1918-ci il 15 sentyabr tarixli 1 № “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan hökumətinin adına Nuru paşadan aşağıdakı məzmunlu teleqramın daxil olduğu barədə məlumat verilir: “Allahın mərhəməti ilə Bakı şəhəri 15(9) 34-də (müsəlman tarixi ilə 1334-cü il nəzərdə tutulur) saat 9 radələrində bizim hissələr tərəfindən alındı. Qafqaz müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru”.

1918-ci il sentyabrın 15-də Türkiyənin Gürcüstandakı hərbi nümayəndəsi general-mayor Abdul Kərim-paşa Bakının azad edilməsi ilə bağlı Tiflisdən Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y. Cəfərova göndərdiyi təbrik telefonuqramında qeyd edilirdi: “Fədakarcasına döyüşmüş Türk və Azərbaycan qoşunlarının Bakını alması münasibəti ilə sizi böyük hörmətlə təbrik edirəm.”

Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, habelə genişlənməkdə olan erməni-daşnak-bolşevik təcavüzünün qarşısının alınmasında 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış dostluq müqaviləsinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Qeyd etmək kifayətdir ki, Bakını düşmən qüvvələrdən məhz Azərbaycan-Türkiyə birgə qüvvələri azad etmişdir.

1919-cu il 15 sentyabr tarixli “Azərbaycan” qəzeti Bakının azad olunduğu günün tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək qeyd edirdi: “Əgər biz 28 mayı müstəqilliyimizin elan olunduğu rəsmi gün hesab ediriksə, 15 sentyabr Azərbaycan qoşunlarının, Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olduğu günü-müstəqilliyin faktiki olaraq əldə olunduğu və dövlətin əsasının qoyulduğu gün kimi hesab etmək mümkündür.

Bu gün mütəşəkkil daşnak-bolşevik qüvvələrinin yalnız Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinə qarşı deyil, Zaqafqaziyada türk xalqlarının varlığına qarşı yönəldikləri ölümcül təhlükənin qarşısının alındığı gündür.

Türk qoşunları Azərbaycanın köməyinə imperialist və istila məqsədləri ilə deyil, öz qardaşlarını xilas etmək üçün gəldilər, Azərbaycan torpaqlarında təmənna güdmədən və fədakarcasına öz qanlarını axıdıb qardaşları qarşısında öz borclarını yerinə yetirərək getdilər. Qədirbilən Azərbaycan xalqı Türk

qoşunlarının son dərəcə mühüm xidmətlərini unutmayacaq və Bakıya onlarla birgə daxil olmasını Azərbaycan xalqının tarixinin ilk səhifələrinə yazacaqdır.”

Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə minlərlə Türk və Azərbaycanlı əsgər və zabitlər, yerli əhali həlak olmuşdur. 1918-ci ildə Bakı uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş azərbaycanlı və türk əsgərləri Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində və Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında türk şəhidlərinin xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Qədir bilən xalqımız Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə canlarından keçmiş qəhrəman insanların, əsgər və döyüşçülərin şücaətlərini heç vaxt unutmur, böyük hörmət və ehtiramla yad edir.

Bakı erməni bolşevik daşnaq qüvvələrindən təmizləndikdən sonra Respublikada ordu quruculuğu və müdafiə sahəsində görülən işlər bir qədər də sürətləndirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağ bölgəsində mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə general-leytenant Nuru Paşa başda olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunu bu bölgəyə göndərdi.

Hökumətin 1918-ci il oktyabrın 6-da keçirilmiş iclasında Nazirlər Şurasının sədri F.X. Xoyski Nazir portfellerinin yenidən bölüşdürülməsinin nəticələrini elan etdi. İ.X. Ziyadxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil təyin edildi.

Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında F.X. Xoyskinin sədrlik etdiyi hökumətin bəyannaməsi elan edilmişdir. Həmin bəyannamədə ordu quruculuğu ilə bağlı qeyd edilirdi: “Möhtərəm məhbuslar! Sülhsevərlik yanğısı nə qədər böyük olsa da hökumət hüquq və maraqlarının qorunmasında canlı qüvvəyə-orduya arxalanmalıdır. Beləliklə, ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan hərbi qüvvələrin yaradılması hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir. Bu qüvvələr bütün lazımı vəsaitlərlə: silahla, əsgəri təchizatla, ərzaqla təmin edilməlidir. Hökumət dərhal bunun təşkilinə başlayacaqdır.”

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunda milli duyum, milli birlik və milli iftixar, vətənə, torpağa bağlılıq əsas prinsiplərdən biri idi. Hər bir zabit və əsgər öz xalqının şanlı döyüş tarixini, özünün kökünü və soyunu bilməli və onlara qırılmaz köklərlə bağlı olmalı idi. Əsgər və zabitlər ilk növbədə vətəndaş olmalı, vətənin, dilini və millətini sevməli, onun keşiyində layiqincə dayanmağı bacarmalı idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il 2 aprel tarixli 1559 №-li məruzəsində yazırdı: “... bizim hərbi qüvvələr, ümumdünya tarixinin səhifələrinə yazdıqları və indiyə qədər avropa xalqlarının unutmayaraq xatırladıqları qəhrəmanlıqları, özünün şanlı döyüş tarixini bilməlidirlər. Bunlar haqqında ən az danışan və xatırlayan da deyəsən elə özümüzük. Yüz ildən artıq davam etmiş rus hökmranlığından azad olmuş türk xalqına xatırlatmaq lazımdır ki, biz heç də həmişə itaət altında olmamışıq, öz qərarımızı Avropa və Asiyaya qəbul etdirmişik. Olduqca faydalı hesab edirəm ki, türk tarixini yaxşı bilənlərdən bir kəsə tapşırılsın ki, xalqımızın bu günə kimi olan tarixini və əlamətdar hadisələrini qısa şəkildə əks etdirən sadə dildə yazılmış kitablar tərtib edərək dərc etsin... Ziyalılarımızın ən mühüm vəzifələrindən biri xalqı və əsgərləri öz tarixi ilə tanış etməkdir. Bu şübhəsiz ki, xalqın milli heysiyyətini və türk irqinə məxsusluğu ilə iftixarını artıracaqdır.”

S. Mehmandarov əsgər və zabitlərin xalqımızın tarixini, qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirən kitablarla təmin edilməsinə xüsusi fikir verir, bu kitabları oxumaq üçün onlara şərait yaradırdı.

1920-ci il martın 2-də Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı. Hərbi nazir S. Mehmandarov və Ordu qərargahının rəisi Səlimov tərəfindən imzalanmış 128 №-li əmrə əsasən Baş qərargah və Ali Qərargahın Baş idarəsi bir qərargahda birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun qərargahı adlandırıldı. Həmin əmrə əsasən Ali Qərargahın Baş idarəsinin rəisi general-mayor Səlimov korpus komandiri hüququ və təminatı ilə Ordu qərargahının rəisi təyin edildi. Hərbi Nazirliyin qərargahlarına, habelə idarə və şöbələrinə müxtəlif vaxtlarda generallardan Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Usubov, Abdul Həmid Qaytaşı, İbrahim ağa Vəkilov, Məmməd bəy Sulkeviç, Murad Qirey Tlexas, Firudin bəy Vəzirov, Məmməd Mirzə Qacar, Amanulla Mirzə Qacar, Davud bəy Yedigərov və başqaları başçılıq etmişdir. Eyni zamanda qeyd edirik ki, Azərbaycanın milli ordu hissələrində layiqincə xidmət göstərən zabitlər arasında digər millətlərin nümayəndələri də olmuşdur: polkovnik V.N. Sokolov - I piyada diviziyasının qərargah rəisi; B.K. Bekov-istehkamçı məktəbinin rəisi; S.M. Koçladze-hərbi dəmiryolu məktəbinin rəisi; V.S. Xarkeviç - I artilleriya briqadasının divizion komandiri; polkovnik V.D. Klementyev - qoşunların hərəkətinin müdiri; podpolkovnik P.P. Mikeladze Bakı müdafiə rayonun mövqe bataryalarının rəisi və başqaları. Şəxsi heyətin tərbiyə edilməsində milli ordunun strukturunda fəaliyyət göstərən din xadimlərinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Baş Molla vəzifəsi təsis edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti dövlətin təhlükəsizliyini, ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaqdan ötrü ordu quruculuğuna xüsusi diqqət ayıraraq büdcədən mümkün qədər böyük

vəsait ayırırdı.1919-cu ildə büdcədən ən böyük vəsait ordu quruculuğu üçün ayrılmışdır ki, onun da həcmi 399454242 rubl. təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin hələ yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın hökmü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdələri, o cümlədən general-mayor: Fəridun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov; Qaytaşa Abdulləmid bəy; Qacar Fəyzulla Mirzə; Qacar Məmməd Mirzə; Qacar Əmir Kazım Mirzə; Yedigərov David bəy; Həşimbəyov Əliyar bəy; Səlimov Həbib bəy; Sulkeviç Matvey Aleksandroviç; Tlexas Murad Qirey; Usubov İbrahim Musa oğlu; Talışxanov Həbib bəy; Polkovnik: Qalajev Danyal bəy; Qacar Sədrəddin Mirzə; Şıxlinski Rüstəm bəy və başqaları edam edilmişdir.

Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı represiyalar 1930-cu illərdə də davam etdirildi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbiçi olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Respublikamızda aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasıda xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbiçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

Kaspi.-2014.-26 iyun.-№ 110.-S.14.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNÜN DİASPOR NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Bu günlərdə Azərbaycan xalqı tarixi şəxsiyyət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyini qeyd edir. Bütün həyatı və varlığını Azərbaycanın müstəqil olmasına sərf edən Məmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il, may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasına nail olur. Qısa, lakin şərəfli bir ömür yolu keçən ADR o dövrdə bir çox sahələrdə nailiyyətlərə imza atdı. Demokratik Respublika zamanında Azərbaycanın xarici ölkələrdə nümayəndəliklərinin yaradılması və soydaşlarımızın Avropa ölkələrinə üz tutması istər-istəməz o dövrdə diasporumuzun formalaşmasına da öz təsirini göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, başda Məmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox simaları diasporumuzun görkəmli nümayəndələri kimi tanınır. Onların həyat yoluna nəzər yetirdikdə də bunu aydın görmək mümkündür.

Məmməd Əmin Rəsulzadə-1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində anadan olub. O, ev tərbiyəsi görüb, heç bir xüsusi təhsil almayıb. Ancaq bir neçə il texniki (sənət) məktəbdə oxuyub. Məmməd Əmin Rəsulzadə əmək fəaliyyətinə “Kaspi” qəzetində mürəttib kimi başlayıb və burada həyat məktəbi keçib. İlk yazısı 1903-cü ildə Tiflisdə Məmməd ağa Şaxtaxtinskiyinin nəşr etdirdiyi “Şərqi-Rus” qəzetində işıq üzü görüb. M.Ə. Rəsulzadə 1908-1910-cu illər arasında hümmətçi olaraq İran inqilabında fəal iştirak edib. 1908-ci ildə İran tarixində ilk dəfə nəşr olunan “İrani new” (“Yeni İran”) adlı gündəlik qəzet buraxılıb. Qəzetin baş redaktorluğunu da bir müddət öz üzərinə götürüb. 1911-ci ildə rus səfirliyinin tələbi ilə M.Ə. Rəsulzadə İran sərhədləri kənarına çıxarılıb və buna görə də İstanbula gəlmək məcburiyyətində qalıb. O zaman İstanbulda Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yazılarının təsiri altında qalan və türkçülük hərəkatına qoşulan M.Ə. Rəsulzadə 1911-ci ilin 18 avqustundan nəşr olunmağa başlayan “Türk yurdu” jurnalına yazılar yazıb. Həmin illərdə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu və Yusif Akçüralı da İstanbulda idilər. 1913-cü ildə rus çarları – Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə elan edilən siyasi amnistiyadan istifadə edən M.Ə. Rəsulzadə Bakıya qayıdır. Məsləkdaşlarının yaratdıqları Müsavat Partiyasına daxil olur və partiyanın rəhbərliyini əlinə almağa çalışır. İstanbuldan gətirdiyi türkçülük fikrini partiyanın ideologiyası olaraq qəbul etdirən Məmməd Əmin bu ideologiyayı 1915-ci ildə nəşr etdirdiyi “Açıq Söz” qəzetində irəli sürür. O, 1931-ci ilə qədər İstanbulda yaşayıb, sonra Polşaya köçüb. 1947-ci ilin sentyabrına qədər müxtəlif Avropa ölkələrində yaşayan Rəsulzadə həmin il yenidən Türkiyəyə dönüb və ömrünün axırına qədər Ankarada yaşayıb. M.Ə. Rəsulzadə 1955-ci il mart ayının 6-da Ankarada vəfat edib.

Nağı bəy Şeyxzamanlı 1883-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olub. Gənc yaşlarından Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edib. Əvvəlcə Gəncədə əsaslı 1905-ci ildə Əhmədbəy Ağayev tərəfindən qoyulan “Difai”, 1917-ci ildən isə Nəsimbəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” Partiyasının üzvü olub. 1920-ci il, aprel ayının 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra mühacir həyatı keçirməyə məcbur olan Nağı bəy Şeyxzamanlı bir müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniya və ABŞ-da yaşayıb. Mühacirətdə olarkən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı fikirlərini və xatirələrini əks etdirən bir sıra əsərləri nəşr etdirib. Həmin əsərlərini Keykurun imzası ilə yazan N. Şeyxzamanlının İstanbulda 1957-ci ildə “Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev”, 1963-cü ildə “Dərdləşmə” və 1964-cü ildə “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” adlı kitabları çapdan çıxıb. Nağı bəy Şeyxzamanlı 1967-ci ildə ABŞ-da vəfat edib.

Əlimərdan bəy Topçubaşov- Əlimərdanbəy Topçubaşov 1862-ci il mayın 4-də Gürcüstanın paytaxtı Tiflis şəhərində anadan olub. O, orta təhsilini birinci Tiflis gimnaziyasında alıb. Gimnaziyanı başa vurduqdan sonra ali təhsil almaq arzusu ilə Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olub və oranı 1888-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Həmin ildə Bakıya gəlib. Onun təşəbbüsü, ciddi hazırlığı və rəhbərliyi altında 1905-ci il avqustun 15-də Nijni Novqorodda gizli şəkildə Ümumrusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı keçirilib. Qurultayda Qafqaz, Krım, Kazan, Ural, Türküstan və Sibirdən 150 nəfərə qədər nümayəndə iştirak edib. 1906-cı il yanvarın 13-dən 23-nə qədər Peterburqda gizli olaraq çağırılmış İkinci Ümumrusiya müsəlman qurultayı Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış “İttifaq”ın 23 maddədən ibarət yeni nizamnaməsini qəbul edir. Həmin ildə Ə. Topçubaşov aprelın 27-də Peterburqda açılan birinci Dövlət Dumasını Bakı quberniyasından üzv seçilir. O, Dumada müsəlman parlament fraksiyasının lideri və bürosunun sədri idi. Xalq Azadlığı Partiyasının sol cinahına mənsub idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov bir vəkil kimi təkcə Azərbaycanda yox, bütün Rusiyada məşhur idi. O, hansı məhkəmədə bir vəkil kimi çıxış edirdisə, mütləq o məhkəmə prosesinin qələbəsi ilə qurtarırdı. Ə. Topçubaşov Peterburq məhkəmələrində vəkil kimi çıxış edib öz həmvətənlərinin dəfələrlə əzadlığına buraxdırılmasına nail olub. 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu.

Çoxpartiyalı burjuva-demokratik üsuli-idarəsinin hakimiyyət başına gəlməsinə baxmayaraq sinfi ziddiyyətlər hələ də qalmaqda idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov həmin ilin avqust ayında heç bir partiyaya məxsus olmayan, bitərəf Fətəlixan Xoyskinin baş nazir olduğu kabinetdə xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin olundu və elə həmin ay Gəncədən Türkiyəyə göndərildi. 1918-ci ilin noyabr ayında İstanbulda Ə. Topçubaşovun "Azərbaycanın təşəkkülü" adlı kitabı çapdan çıxır. Ə. Topçubaşov Amerika, İngiltərə, Türkiyə, İran və başqa dövlətlərin nümayəndələri ilə səmərəli danışıqlar aparırdı. O, birbaşa Amerika prezidenti V. Vilsonla görüşərək Azərbaycan Demokratik Respublikasının müstəqilliyinin tanınmasına yardım göstərməyi xahiş edir. Ancaq Türkiyə və Azərbaycandan torpaq iddiasında olan Ermənistan nümayəndələri və rus şovinistləri bu təşəbbüsləri pozmağa çalışırlar. Əlimərdan bəy Topçubaşov 1934-cü il noyabrın 8-də Parisin San-Klloyd rayonunda vəfat edir və orada dəfn olunur.

Rüstəmخان Xoyski-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu ilk gündən dövlət qanunlarının yazılmasında yaxından iştirak edən, bir sıra məsul vəzifələr (nazir, nazir müavini və s.) daşıyan Rüstəmخان Xoyski 1888-ci ildə Şəkiddə anadan olub. Onun atası rus ordusunun general leytenantı idi. O, öz dövrünün görkəmli siyasi və ictimai xadimi Fətəlixan Xoyskinin kiçik qardaşıdır. Onların əsl-nəsl Cənubi Azərbaycandan, Xoy şəhərindəndir. Rüstəmخانın böyük qardaşı Hüseynqulu Ağanın oğlu Zəhidخان Xoylunun 1989-cu il avqustun 18-də Nyu-Yorkdan yazdığı məktubdan məlum olur ki, Xoyskilərin nəslinin adı Dünbüllü Batman Qılıncıdır. 1917-ci ildə Rusiyada burjuva inqilabı baş verərkən R. Xoyski siyasi hadisələrə qoşulur. Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövründə Rüstəmخان Xoyski hökumətinin dəftərxana müdiri təyin olunur. 1918-ci ildə dekabrın 22-də F. Xoyskinin üçüncü hökumət Kabinetində R. Xoyski sosial-təminat naziri təyin edilir. Rüstəmخان Xoyski 1948-ci ildə Moskvada vəfat edir və sonralar dövlət tərəfindən Fəxri Xiyabana çevrilən Novodeviçye qəbiristanlığında dəfn edilir.

Nəsim bəy Yusifbəyli- 1902-ci ildə Novorossiysk (Odessa) Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Amma universiteti bitirə bilmir. Tələbələrin inqilabi hərəkətindən qorxuya düşən çar hökuməti universiteti müvəqqəti bağladıqdan sonra, Nəsim bəy Baxçasaray (Kırım) şəhərinə gedir və burada İsmayıl Gəspəralının "Tərcümən" qəzetində əməkdaşlıq etməyə başlayır. 1908-ci ildə İstanbula köçərək publisistik fəaliyyətlə məşğul olmaqla bərabər "Türk dərniyi" cəmiyyətinin təşkili ilə məşğul olur. 1909-cu ildə Gəncəyə qayıdaraq, şəhər bələdiyyəsində çalışır. 1911-ci ildə Nəsim bəy Yusifbəyli doğulduğu Gəncəyə qayıdaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalı və başqa qəzetlərə məqalələr göndərir, "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti", "Müsəlmanların maariflənməsi cəmiyyəti", "Aktyorlar cəmiyyəti"nin fəaliyyətlərində yaxından iştirak edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quranlardan biri və hökumətinin bütün kabinetlərində təmsil olunmuş Nəsim bəy, 4-cü və 5-ci isə hökumətlərə rəhbərlik edir. Aprel işğalından sonra Yusifbəyli təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Bakını tərk edir, lakin 31 may 1920-ci ildə yolda faciəli surətdə qətlə yetirilir.

Fətəli Xan Xoyski- 1875-ci il dekabrın 7-də Şəki şəhərində anadan olub. O, Gəncə klassik gimnaziyasını, 1901-ci ildə isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə bitirib. Fətəli xan əvvəlcə Gəncədə, sonra Suxumi, Batumi və Kutaisi dairə məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə işləyib. Yekaterinador dairə məhkəməsində prokuror müavini təyin edilməsi Xoyskinin ictimai-siyasi fəaliyyətində yeni mərhələ olub. Fevralın 2-də Peterburqun məşhur Tavriya sarayında toplanan Rusiya parlamentinin iclaslarında çıxış edən Fətəli xan çar hökumətinin Zaqafqaziyada və Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid atəşinə tutur. Fətəli xan Xoyski 19 iyun 1920-ci ildə Tiflisdə erməni terrorçuları Aram Erkayan və Misak Qriqoryan tərəfindən qətlə yetirilib.

Olaylar.-2014.-11 iyun.-№ 100.-S.15.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: İSTİQLALİYYƏT ZİRVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN İMZASI

Taleh CƏFƏROV,
ADPU-nun Türk xalqları tarixi və
tarixin tədrisi metodikası kafedrasının
baş müəllimi

Suverenliyinə Gülüstan müqaviləsi ilə son qoyulmuş Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etmək üçün məqam gözləyirdi. Xalqın müstəqillik istəyini əngəlləyə bilməyən imperiya buxovları yavaş-yavaş sarsılmaqda idi. Tarix təsdiqləyir ki, imperiya bu və ya digər xalqın tək cə maddi varidatını — yeraltı və yerüstü sərvətlərini mənimsəməklə kifayətlənmir, həm də onun mənəvi-ideoloji zindanına çevrilir.

Bu şəraitlə barışmaq istəməyən öz varlığını qorumağa, itirilmiş dövlətçiliyini bərpa etməyə cəhd göstərən xalqın əzmi, iradəsi, istəyi həmişə imperiyanın ciddi siyasi-hərbi müqaviməti ilə qarşılaşır, azadlıq-müstəqillik mübarizəsi onun nüfuz məngənəsində sıxılır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. Xalqın iradəsini qırmaq, illərlə aparılan azadlıq, müstəqillik mübarizəsini sarsıtmaq məqsədilə mənfur erməni millətçi ekstremistlərinin silahlandırılaraq ölkənin müxtəlif şəhər və qəsəbələrində dinc, əliyalın əhaliyə qarşı qətlamlar törədilməsi ilə imperiya hələ də öz çirkin niyyətlərindən əl çəkmədiyini göstərməyə çalışırdı. Lakin mətin, mübariz xalqımız bu çirkin, məkrli siyasətin iç üzünü tezliklə anlamağa başlamış və bütün xalq bu müqəddəs mübarizəyə səfərbər edilmişdi. Çarizm öz çirkin məqsədlərini və qəddar siyasətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində bir tərəfdən köçürülmə siyasəti tətbiq edir, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti yeridir, digər tərəfdən qanlı erməni-müsəlman qırğınları təşkil edirdi. Bir sözlə, çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilən Azərbaycan dözülməz ağrılara və dəhşətli qırğınlara sinə gərir və müstəqillik uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində türkləşmək, islamlaşmaq və çağdaşlaşmaq ideyalarının genişlənməsi və beləliklə, milli azadlıq hərəkatının güclənməsi Azərbaycan xalqının milli oyanış və milli özünüdərk şüurunu xeyli artırdı.

I Dünya müharibəsi beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Başqa regionlarla yanaşı, Qafqazda yeni dövlətlərin yaranması üçün münbit şərait yetişmişdi. Belə ki, 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirilirdi. Gürcü nümayəndələri Seymdən çıxıb Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Mayın 27-də isə Seymin müsəlman fraksiyası yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq, yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 18-dəki iclasında Azərbaycanın “İstiqlal bəyannaməsi” qəbul olundu. Milli Şuranın 24 səsle qəbul etdiyi qərar və 6 bənddən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi”, yaxud “Misaği-milli” Azərbaycan dövlətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. “İstiqlal bəyannaməsi” ilə həyata vəsiqə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika kimi tarixə düşməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, əsaslı şərait yaratdı.

Milli Şura Müvəqqəti hökuməti təşkil etməyi Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi haqqında dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi. Cənubi Qafqazın özünü müstəqil elan etmiş üç dövlətinin — Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq, iyunun 4-də ayrı-ayrılıqda müqavilə imzaladılar. Müqavilənin şərtləri Ermənistan və Gürcüstan üçün ağır idi. Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında isə “daimi sülh və dostluq münasibətləri”ni bərqərar edirdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq, Osmanlı dövləti ilk yardım kimi Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində kredit ayırmışdı. Azərbaycanda olan türk ordusunun ehtiyaclarına hər ay 50 min lirə xərclənirdi.

Cümhuriyyətin Tiflisdə elan edilməsinə baxmayaraq, ölkəmiz hələ də daşnakların tapdağı altında inləyirdi. Hökumətin Gəncə şəhərinə köçməsinə isə hələ yarım ay qalırdı. Tiflisdə qızğın təşkilati işlər

gedirdi. Milli Şura, demək olar, günəşırı, Nazirlər Şurası isə hər gün yığılır, vəziyyəti dönə-dönə ölçüb-biçir, yer-yurd qayğılarının, yol-nəqliyyat, müdafiə-mühafizə məsələlərinin, yaxın-uzaq dövlətlərlə əlaqə-münasibət problemlərinin həllinə çalışırdılar.

Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin Gəncəyə köçməsi ilə əlaqədar milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşdi. Milli Şuradan kənarda qalan bəzi qüvvələr Türkiyənin Azərbaycanda olan ordusunun başçısı Nuru paşanın vasitəsilə Milli Şuranı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd etdi. Azərbaycandakı türk qoşunların rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında güzəştli bir qərar qəbul olundu. Milli Şura buraxılır, Ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir. İyunun 17-də isə axşam Gəncədə F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 23-də Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini sıradan çıxarmaq üçün yollar arayırdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl Leninin tapşırığı ilə Şaumyan türk qoşunlarının Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı N. Jordaniyaya müraciət etdi.

Azərbaycanın Şərqi kommunist diktaturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Tamamilə erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhalisinə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başladı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən qoşunlar iyunun 27-də Göyçaya yaxınlaşdılar. Dörd günlük gərgin vuruşma cəbhənin taleyini həll etdi. Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyunun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı azad edildi. İyulun sonunda S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti istefa verməyə məcbur oldu. Qafqaz İslam Ordusunun hərbi hissələri sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladılar. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 15-də Bakı şəhərinə köçdü.

Bakının azad edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratında və xalqımızın şərəfli tarixində çox böyük strateji əhəmiyyətə malik olan bir hadisə oldu. AXC-nin yaranması şərəfli tariximizdə necə böyük əhəmiyyətə malikdirsə, Bakının azad edilməsi də bir o qədər önəmlidir. AXC hökumətinin Bakıya köçməsindən sonra hakimiyyət Azərbaycanın hər yerində (114 min kvadratkilometr ərazidə) bərqərar oldu və milli dövlət quruculuğu istiqamətində fəaliyyətini daha da genişləndirdi. 1918-ci il noyabrın 9-da AXC-nin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizgüşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz edildi. M. Ə. Rəsulzadə deyirdi ki, Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng - türklüyü, yaşıl rəng - müsəlmanlığı, al rəng - təcəddüd və çağdaşlaşmanı bildirir ki, bu da Ziya Göyaltın "türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm" düsturunu ifadə edirdi.

Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən I Dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Türkiyə və Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə görə məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Azərbaycanı tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. Ənzəliyə danışıqlar üçün gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı, general Tomsona Azərbaycan ərazisinə daxil olmazdan əvvəl Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general Tomson bu təklifi rədd etdi.

Bütövlükdə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycanın Paris Sülh Konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. Noyabrın 16-da Milli Şura yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlament adını qəbul edən bu orqan yeni üzvlərin və azlıqda qalanların nümayəndələrinin hesabına genişləndirildi. Təkpəlalətli parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən əlavə əhalinin milli say nisbətinə görə daha 36 azərbaycanlı seçilməklə 80 nəfərə çatdırılmalı idi. Bundan əlavə, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara, azlıqda qalan digər xalqların hərəsinə bir yer vermək nəzərdə tutulurdu. Nümayəndələr birbaşa qapalı seçkilərdə seçilməli idi. Şəhərlərdən olan millət vəkilləri bələdiyyə üzvləri tərəfindən, mahalların nümayəndələri isə

mahal milli komitələri tərəfindən seçilirdi. Gərgin şəraitdə 1918-ci il dekabrın 7-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Qız məktəbinin binasında təntənəli şəkildə parlamentin ilk iclası keçirildi. Millət vəkiliərindən əlavə, hökumət üzvləri, Bakıda olan diplomatik korpusun nümayəndələri də iştirak edirdi. İclası parlaq təbrik nitqi ilə açan M.Ə.Rəsulzadə çıxışında əsas diqqəti ilhaqçılara qarşı yönəltdi. Şəfi bəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə Ə.Topçubaşov yekdilliklə parlamentə sədr, Həsən bəy Ağayev sədrin birinci müavini, Rəhim bəy Vəkilov isə katib seçildilər.

Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkili Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da koalisiya hökumətin tərkibində 3 nəfər rus nümayəndəsi var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürsüsündən imtina etdilər. Yeni hökumətin təşkilindən 2 gün sonra, dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V.Tomson elan etdi ki, Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı sayır.

1919-cu ilin aprelində ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı. Nəticədə 1919-cu ilin aprelindən başlayaraq ingilislər Paris Sülh Konfransının şərtlərinə uyğun olaraq, Qafqazı tərk etməyə başladılar.

Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər. Azərbaycan parlamenti Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün təmsilçiliyə və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə parlamentin sədri Ə.Topçubaşov rəhbər təsdiq edildi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirak etməyinin məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən AXC-nin tanınmasına nail olmaq idi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Azərbaycana çatdı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkilləri və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş Vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər, bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və b. ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət fəaliyyəti dövründə “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası uğrunda mübarizə aparırdı.

Göründüyü kimi, çox çətin, gərgin mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərən AXC rəhbərliyi dövlət quruculuğu işində mühüm qərarlar qəbul etməklə bu boşluğu nisbətən aradan qaldırmağa çalışırdı. Hələ hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə — iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycandilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli — yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünü xarici müdaxilələrdən müdafiə etmək, hələ tamamilə zərərsizləşdirilməmiş daxili düşmənlərdən mühafizə olunmaq üçün nizami orduya malik olmalı idi. Beləliklə, 1918-ci ilin noyabr ayının 6-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Hərbi Nazirlik yarandı, doktor Xosrov bəy Sultanov hərbi nazir təyin olundu. Bəzi tədqiqatçılar bunu, həmin dövr üçün düzgün seçim olmadığını qeyd edir, heç bir hərbi bazaya, ordu strukturuna malik olmayan gənc bir dövlətin ordu quruculuğunun, daha doğrusu, silahlı qüvvələrin yaradılmasının mülki şəxsə tapşırılması dövlətçiliyimizin “yaxasından” hələ tamamilə üzülməmiş qara əllərin fəaliyyətini, təxribat meyillərini genişləndirə bilərdi. Hələ 1918-ci il iyul ayının 6-da Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin sərəncamı ilə hərbi mükəlləfiyyət keçmiş şəxslər üçün avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan olundu və 1894-1899-cu il təvəllüdlü, 24-29 yaşlı bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Doğrudur, bu çağırışda nəzərdə tutulan nəticə əldə olunmadı. Belə ki, əhalisinin səkkiz mindən çoxu müsəlman olan Bakıdan 500 əvəzinə 800 adam, yüz iyirmi min əhalisi olan Qarabağ general qubernatorluğundan 7200 əvəzinə 1902 adam əsgərliyə verilmişdi. Əhali nəinki uşaqları əsgərliyə vermək istəmir, hətta kəndləri gəzib əsgərliyə uşaq yığan serjantları fiziki təhqirlərə məruz qoyurdular. Buna baxmayaraq, son dərəcə vacib olan bir qanuni əməlinin başlanğıcı qoyulurdu. Ordunun yaradılması

prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

Ordunun təşkili ilə yanaşı, ölkə rəhbərliyi vətəndaşlıq məsələsinə də xüsusi önəm və əhəmiyyət verməklə bu işi diqqətdə saxlamağa çalışırdı. 1919-cu il iyulun 21-də parlament “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” qanuna görə özü və valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdular.

Digər mühüm məsələ xalq maarifi sahəsinin milliləşdirilməsi işinin sürətləndirilməsi idi. Qısa müddət ərzində bu sahədə ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi. AXC-nin mühüm tədbirlərindən biri ilk ali təhsil ocağının — 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin əsasının qoyulması idi. Universitetin fəaliyyətə başlaması respublikada böyük mədəni hadisəyə çevrildi. Universitetin yaradılması Azərbaycanda milli kadrların hazırlanması sahəsində yaranmış dərin boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edirdi. İfrat maliyyə çətinliyinə baxmayaraq hökumət milli kadrların hazırlanmasına qayğıını gücləndirdi. İstedadlı gənclərdən 100 nəfərini təhsil almaq üçün xarici ölkələrə (İngiltərə, Fransa, İtaliya, Türkiyə, Rusiya və s.) göndərmək haqqında qərar qəbul edildi. Təhsillərini başa vurana qədər onların yol xərcini və aylıq təqaüdlərini ödəməyi dövlət öz üzərinə götürdü. Bəhs olunan dövrdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qərar da qəbul olundu. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi. Oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu.

Cümhuriyyətin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadratkilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min, Ermənistanla isə 7,9 min kvadratkilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi sayılırdı.

Azərbaycanın qısa müddət ərzində qazandığı uğurlarına və beynəlxalq aləmdə suveren ölkə kimi tanınmasına baxmayaraq hələ də şimal sərhədindən soyuq küləklər əsməkdə idi. Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gücləndirdilər. 1920-ci ilin fevralında yaradılmış Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkə daxilindəki vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu işdə qatı millətçi A. Mikoyan xüsusilə canfəşanlıq göstərirdi. Azərbaycandakı mövcud demokratik rejimi dəyişmək sevdasına düşən bolşeviklər Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdilər. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirməkdə öz hökumətinin planını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycana qarşı müharibə bu planın tərkib hissəsi idi.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində Azərbaycan hökumətində birlik yox idi; xarici işlər naziri F.Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri M.Hacinski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. 1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bu haqda professor Anar İsgəndərov yazır: “Həmin günlərdə A.Mikoyan başda olmaqla, Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdilər. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə, rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından bir-iki gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacaqdı ki, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış — aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Sovet hökumətinin rəhbərlərinə və XI ordunun komandanlığına məlum idi ki, ADC-nin 40 minlik ordusunun 37-38 min nəfəri Qarabağda ermənilərlə müharibədə idi. Sərhəddəki Samur çayı ilə Bakı arasında cəmi 2-3 minlik qoşun hissəsi vardı.

Mart ayında bolşeviklərin Bakıda keçirmək istədikləri tətillər baş tutmadı. Aprelin 22-də XI ordunun Bakıya gəlmiş nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən təcili müşavirədə qərara alındı ki, aprelin 27-də gündüz saat 12-də AXC-yə hakimiyyəti kommunistlərə təhvil vermək haqqında ultimatum verilsin və dərhal silahlı üsyana başlanılsın. Aprelin 24-də RK/b/P Qafqaz Ölkə Komitəsi, AK/b/P MK və Bakı Komitəsi qiyama hazırlıq vəziyyətinə gətirildi. Aprelin 26-da Leninin şəxsi tapşırığı ilə yalnız azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət (N. Nərimanov sədr, Ə. H. Qarayev, M. D. Hüseynov, H. Sultanov, Q. Musabəyov, A. Əlimov və D. Bünyadzadə) Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradıldı. Bunlar diqqəti qiyamın mahiyyətindən uzaqlaşdırmaq üçün idi. Əsas çevrilişi XI ordunun əsgərləri həyata keçirməli idilər.

Nəticədə, XI ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda — aprelin 27-də gündüz saat 12-də AK/b/ P MK və RK/b/ P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamenti həmin gün saat 20.45-də təcili fəvqəladə axşam iclasına başladı. Aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki, rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu. Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim özünün bütün varlığı ərzində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımızla, haqq işinin davamçıları ilə mübarizə apardı. Lakin xalqın qəlbində yaşayan Azərbaycanın istiqlaliyyəti atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsil-dən-nəsilə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında bu tarixi amansızlığa verilən siyasi qiymət belə oldu: “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin”.

Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyinə qovuşmasında və onun inkişafında müstəsna xidmətləri olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öz çıxışlarında AXC-nin 23 aylıq parlaq tarixini şərh edərkən qeyd edirdi ki, “müsəlman Şərbində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində — XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsini yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır”.

Artıq AXC-nin yaranmasından 96 il ötür. Bu illər ərzində dövlətçilik tariximiz cümhuriyyətin ənənələrinə uyğun formada, bünövrəsi əsasında inkişaf etməkdədir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu il Prezident İlham Əliyev AXC-nin yaranmasında və formalaşmasında misilsiz xidmətləri olmuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadə şəxsiyyətinin 130 illik yubileyi münasibəti ilə tədbirlər planının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Azərbaycan Prezidenti bir daha sübut etməyə çalışdı ki, bugünkü respublikamız AXC-nin siyasi varisidir və cümhuriyyət qurucularının fəaliyyəti daima dövlətin diqqət mərkəzindədir.

Xalq qəzeti.-2014.-8 iyun.-N 120.-S.3.

AZƏRBAYCANÇI FƏDAİ NAĞI BƏY ŞEYXZAMANLI

Onun mühacir həyatı mübarizələrdən keçib

İsmayıl

Ömrünün sonuna qədər azərbaycançılıq amalı uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan, elə bu səbəbdən də mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan görkəmli soydaşlarımızdan biri də Nağı bəy Şeyxzamanlı (Şıxzamanlı) olub. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsinin tanınmış nümayəndələrindən olan N. Şeyxzamanlı gənc yaşlarından ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etməyə başlayıb. O, 1883-cü ildə Gəncə şəhərində dünyaya gəlib. Əvvəlcə Gəncədə əsas 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev tərəfindən qoyulan "Difai" təşkilatının, 1917-ci ildən isə Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən təsis edilən "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının üzvü olub. 1917-ci ilin may ayında "Müsəlman Demokratik Müsavat" partiyası ilə birləşərək "Müsavat" adını almış həmin partiyanın üzvü kimi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edib. N. Şeyxzamanlı 1919-cu ilin avqust ayında "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatının" rəisi təyin edilib. 1920-ci ilin mart ayında təşkilat buraxılana qədər onun rəhbəri kimi fəaliyyət göstərüb. Aprel ayının 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan N. Şeyxzamanlı bir müddət Türkiyədə, sonralar isə Almaniya və ABŞ-da yaşayıb. Mühacirətdə olarkən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı fikirlərini və xatirələrini "Keykurun" imzası ilə yazan N. Şeyxzamanlının İstanbulda 1957-ci ildə "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev", 1963-cü ildə "Dərdləşmə" və 1964-cü ildə "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" adlı kitabları çapdan çıxıb. N. Şeyxzamanlının sonuncu iki kitabında toplanmış əsərləri 2004-cü ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi tərəfindən təkrar nəşr edilib.

İstiqlal mübarizəsinin əsas simalarından olan N. Şeyxzamanlı rus istilasına qarşı qəhrəmancasına savaşıb Cavad xanın Gəncə qalasında dünyaya göz açıb. Bu səbəbdən də həmin nəslin milli ideyaları və vətən sevgisi ilə yetişərək bütün həyatını yurdunun xidmətinə sərf edib. Nağı bəy Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Ələkbər Rəfiyev, Xudadad bəy Rəfiyev, Əhməd Cavad kimi vətən və millət fədailərinin mühitində milli və siyasi tərbiyə almış şəxslərdən olub. İlk öncə "Difai" fırqəsi, daha sonra "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyası ətrafında fikrən və ruhən yoğrulmuş bu mühit Azərbaycanın qəlbi və daimi qalası mövqeyində olan Gəncədə 1917-1918-ci illərdə Milli Komitə şəklində təşkilatlanıb. N. Yusifbəyli ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə arasında Bakıda baş verən tarixi görüşün ardınca "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" və "Müsavat" partiyalarının birləşməsi nəticəsində iki millətçi kadr əl-ələ verərək könül birliyi ilə ümumi Azərbaycan hərəkatının və dolayısı ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini atıblar. N. Şeyxzamanlı ona tapşırılan vəzifələri, istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə sədaqətlə yerinə yetirib. 1918-ci ilin Azərbaycan üçün ən ağır və kədərli günlərində o, Gəncə Milli Komitəsinin səlahiyyətli nümayəndə heyətinin tərkibində Osmanlı hökumətinin rəhbərliyi ilə görüşmək üçün İstanbula göndərilib. Nağı bəy müstəqil Azərbaycan dövründə Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının rəhbəri vəzifəsinə təyin edilib. Onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bolşeviklər tərəfindən 1920-ci ildə şəhid edilmiş mərhum böyük qardaşı Məmmədbağır Şeyxzamanlının çox güclü təsiri olub. İnanılmaz və çox fəal bir "Müsavətçi" olan Məmmədbağır bəy istər milli vəkil olduğu Azərbaycan Parlamentində, istərsə də ümumi ictimai işlərdə kommunistlərə qarşı geniş mübarizə aparan bir şəxs olub. Elə buna görə də rus işğalçıları Azərbaycana ayaq basar-basmaz kütləvi şəkildə həbs olunub güllələnənlər arasında o da yer alıb. N. Şeyxzamanlı qardaşı haqqında yazırdı: "Onların ilk həbs etdikləri böyük qardaşım Məhəmmədbağır oldu. Qardaşım Gəncə deputatı və "Müsavat" partiyasının üzvü idi. Həbs olunmasını ertəsi gün öyrəndim. Onu həbsxanadan qurtarmaq üçün düşünür və yollar axtarırdım. Nəhayət, "Çeka"dakıların ona "Qardaşın Nağı bəy gəlib özü təslim olsa, səni buraxacağıq" dediklərini öyrəndim və dərhal Çekanın yerləşdiyi binaya getdim. Binasının qapısına yaxınlaşanda qardaşımın səsinə eşitdim. O, binanın yuxarı mərtəbəsindəki kameranın pəncərəsindən məni görüb "uzaqlaş, mənə bir şey edə bilməzlər. Əgər içəri girsən, özümü pəncərədən küçəyə atacağam. Gəncəyə get, qalma burada" - dedi. Mən də pəncərəyə baxa-baxa geri çəkilərək uzaqlaşdım. Bax böyük qardaşımla son görüşüm belə oldu. Gəncəyə gəldikdən sonra öyrəndim ki, günahsız qardaşımı rus bolşevikləri güllələyiblər". Mühacirət həyatı yaşayan Nağı bəy uzun müddət "Müsavat" partiyasının sıralarında qalaraq, Rəsulzadənin rəhbərliyi altında çalışıb. Bir ara onlardan ayrı düşən mübariz İkinci Dünya müharibəsindən sonra həssas milli hisslə və dərin vətən bağlılığı ilə yenidən mövqeyinə qayıdaraq birincilər sırasında müqəddəs vəzifəsinə ürəkdən və yorulmadan yerinə yetirib. O, Ankarada və İstanbuldakı dərnişin fəaliyyətində canla-başla iştirak edib.

Gənc soydaşlara şövq və həvəs qaynağı olub. Almaniyada və ABŞ-da olduğu müddətdə də milli çalışmaları və Azərbaycan mühacirət həyatı ilə yaxından maraqlanıb və əlindən gələn yardımları əsirgəməyib. N. Şeyxzamanlı "Azərbaycan" jurnalının daimi müəlliflərindən idi. Gələcək nəslimizə bir xatirə kimi yazıb qoyduğu canlı yazılarında istismarçı rus hakimiyyətinə qarşı ölüm-dirim savaşına başlamış məşhur partizan qəhrəmanlarının xatirələrini, "Difai" fırqəsinin fəaliyyətini və Gəncədə Milli hərəkətin yaranmasını bütün təfərrüatı ilə təsvir edib. Bütün xatirələrini bir kitab halında toplayan Nağı bəy öz uşaqlarını və yaxınlarını milli ruhda yetişdirməyə çox önəm verirdi və bu işə böyük əmək sərf edirdi. Mülayim xasiyyəti N. Şeyxzamanlı yaxşı yoldaş, vəfalı dost, həssasqəlblı insan olmasına baxmayaraq, milli məsələlərdə səhlənkarlığı heç kimə bağışlamırdı. Onun ən aydın vəsfi Azərbaycan İstiqlal mübarizəsinə dərinədən bağlı olması idi. O, bütün ömrü boyu bu məsələdə heç kimsəyə və hər hansı cərəyana kiçik bir güzəştə belə getməyib. Ağır xəstə olarkən də yurdunu və mübarizəsini bir an belə unutmayıb. Filologiya elmləri namizədi Cəlal Qasimov yazır ki, sovetləşmə illərində türklərin bir çoxu kimi mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalan görkəmli şəxslərdən biri də indiki Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin sələfi sayılan "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın rəisi N. Şeyxzamanlı olub: "Nağı bəy AXC elan olunduqdan sonra ən çətin və mürəkkəb sahə sayılan təhlükəsizlik orqanına, əks-kəşfiyyətə rəhbərlik edib. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin martına kimi təşkilatın rəisi olan N. Şeyxzamanlı Azərbaycanın dövlətçiliyi və müstəqilliyinin keşiyində dayanmaqla yanaşı, bu qurumun formalaşmasında da böyük işlər görüb. XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalı zamanı onun böyük qardaşı, "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın ilk rəisi, parlamentin üzvü Məmmədbağır Şeyxzamanlı bolşeviklər tərəfindən güllələnib. O zaman Nağı bəy vətən xaini elan edilib və həbs olunması haqda qərar çıxarılıb. Axtarışda olan N. Şeyxzamanlı Azərbaycandan getmək məcburiyyətində qalıb. O, Bakıdan Gəncəyə, Gəncədən Tbilisiyə, ordan da Türkiyəyə yollanıb". C. Qasimov qeyd edir ki, mühacir ömrü yaşayan Nağı bəy Türkiyədəki həmvətənləri ilə sıx əlaqədə olub və onların yaratdığı "Azərbaycan" kultür dərgisinin işində fəal iştirak edib: "Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan və onun dövlətçiliyinə daim sadıq qalan Şeyxzamanlı Türkiyədə olduğu zaman Vətəni unutmayıb. Həmişə onun taleyi ilə maraqlanıb.

O, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri təhlil edərək, fikir və düşüncələrini məqalə, eləcə də kitab halında çap etdirib. Onun "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev" (1957), "Dərdləşmə" (1963) və "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" (1964) əsərlərinə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin bir az uzaqdan təhlili və qiymətləndirilməsi kimi baxmaq olar. Şeyxzamanlı Türkiyədə böyük nüfuza malik olub". Həmin dövrlə bağlı arxiv sənədləri əsasında ciddi araşdırmalar aparmış Respublika Milli Arxivinin rəisi, tanınmış tədqiqatçı Ataxan Paşayev bildirib ki, o zaman mühüm geopolitik regionda yerləşən, Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan və təbiədən çox zəngin ölkə olan Azərbaycana dünya dövlətlərinin marağı böyük idi. Azərbaycana qarşı ən böyük təhlükə "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda mübarizə aparan Denikin orduları, bolşevik Rusiyası və Daşnak Ermənistanı idi: "Bu qüvvələr ölkədə, xüsusən də Bakıda geniş təxribat işləri aparır, hər vasitələrdən istifadə edərək cümhuriyyətin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdılar. Bakı Denikin və erməni casusları ilə dolu idi. Bolşevik Rusiyasının nümayəndələri isə daxildə təxribat işləri görür, tətilər təşkil edir, Sovet Rusiyası ilə birləşmək təbliğatı aparırdılar. 1919-cu il fevralın 18-də Denikin ordularının hücum təhlükəsi ilə bağlı parlamentin iclasında çıxış edən Fətəli Xan Xoyski bəyanatında Azərbaycanda, xüsusilə də Bakıda general Denikinə yardım göstərən qüvvələrin gizli şəkildə silahlı hərbi dəstələr təşkil etməsini qeyd edir. O, narahatlıqla bildirirdi ki, 1918-ci il mart hadisələri zamanı azərbaycanlılara qarşı qəddarlıqlar törətmiş Hamazasp ingilislərin qəyyumluğundan istifadə edərək Bakıda oturub Ermənistan üçün əsgər toplayır. Parlamentin bu məsələylə bağlı qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hazırkı hökumət üzvlərinin bir qrupundan ibarət xüsusi orqan yaradılaraq dövlətin mühafizəsi məsələlərində ona səlahiyyətlər verilsin". A. Paşayev qeyd edir ki, belə bir mürəkkəb zamanda Azərbaycanda bu cür təxribatlara qarşı xüsusi mübarizə təşkilatının yaradılması günün vacib tələblərindən biri idi: "Əksinqilabla mübarizə təşkilatı da məhz bu məqsədlə yaradıldı. Azərbaycanda əks-kəşfiyyət işi ilə hələ 1919-cu ilin yanvarından hərbi kəşfiyyət məşğul olurdu. Həmin il yanvarın 28-də Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyi Baş Qərargahının General-Kvartirmeyster İdarəsi Kəşfiyyət bölməsinin rəisi idarəyə göndərdiyi məktubda 15 nəfərdən ibarət agentlər şəbəkəsi yaratmağı təklif edir. Artıq həmin il martın 26-da hərbi nazir Səmədağa Mehmandarovun əmri ilə Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılır. Həmin şöbəyə daxil olan 4 bölmədən biri də kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət bölməsi idi. S. Mehmandarovun məruzəsində kəşfiyyət bölməsinin vəzifələri belə izah olunurdu: "Düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaq".

Əvvəllər hərbi kəşfiyyata ölkənin daxilində casusluğa qarşı mübarizə funksiyası da tapşırılmışdı. Lakin xarici kəşfiyyatın, xüsusilə Denikin ordularının və erməni casuslarının Bakıda, ümumən Azərbaycanda təxribatçılıq fəaliyyətləri hökumətdən bu sahədə daha təsirli işlər görməyi tələb edirdi". Tədqiqatçı təəssüf edir ki, bu qurumun yaradılması haqqında parlament, hökumət və ya Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı arxivdə qalmayıb: "Avqustun 16-da M. Şeyxzamanlı Bakı şəhərinin rəisi Q. Qdiyevə məktubunda yazırdı: "İyun ayının əvvəllərində xarici təhlükənin artması ilə əlaqədar olaraq Dövlət Müdafiə Komitəsi və Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı yaradılarkən mən bu işi icra etmək üçün dəvət edildim". Təşkilatın formalaşdırılması "Müsavat" fraksiyasının üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlıya həvalə edilir. Onun müavini isə sonralar naməlum şəxslər tərəfindən qətlə yetirilmiş sosialist Mirfətəh Musəvi təyin olunur. Qardaşından sonra bu vəzifəyə başçılıq edən N. Şeyxzamanlı təyin olunur. O, bu vəzifədə təşkilat ləğv olunana qədər qalır. Noyabrın 19-da isə Mahmud bəy Səfikürdski təşkilat rəhbərinin müavini təyin olunur". Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatında ermənilərin məkrli əməllərini təsdiq edən çoxlu faktiki sənədlərin qorunub saxlanıldığını bildirən A. Paşayev deyir ki, "bu sənədlərdən aydın olur ki, Denikin ordularında xidmət edən ermənilər və erməni casuslarının başlıca məqsədi "Vahid Rusiya"nın qorunub saxlanılmasına deyil, "Böyük Ermənistan"ın yaradılması xeyrinə iş görmək idi. Qısa müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici və daxili düşmənlərinə qarşı barışmaz mübarizə aparıb, xalqımızın təhlükəsizlik tarixinə şanlı səhifələr yazıb".

Şərq.-2014.-3 iyun.-№ 96.-S.11.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ XALQ CÜMHURİYYƏTİ ƏNƏNƏLƏRİ

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyasının Tarix kafedrasının müdiri,
əməkdar müəllim

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin beşiyində dayanmış cümhuriyyət dövrünü öyrənmək yalnız tarixi deyil, siyasi-mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nda təsbit olunmuş siyasi qiymət - "1920-ci il aprelın 27-28-də RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin" - tarixə 70 il mövcud olmuş baxış tərzinin dəyişdirilməsinə çağırış idi. Cümhuriyyətin atributlarının bərpasından başlayaraq hüquqi dövlət quruculuğunu hədəf seçən Azərbaycan hakimiyyəti, idarəçiliyini milli tarixi köklərinə söykənərək çağdaş prinsiplər üzərində qurmağa başladı.

Azərbaycanın milli-azadlıq mücadiləsinin ideologiyasını rəmzi ehtiva edən üçrəngli bayraq 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olundu. 1990-cı il noyabrın 29-da "Azərbaycan SSR-in adının və dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında" fərman verildi. Dövlət bayrağına dair Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xüsusi bənd vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər dövlət rəmzləri ilə bağlı həmin dövrdə tədbirlər görülmüş, 1919-cu ilin martında dövlət gerbi və möhürü haqqında müsabiqə elan olunmuşdu. Müxtəlif təkliflər, layihələr olsa da, qısamüddətli hakimiyyət rəsmi qaydada həmin rəmzləri təsdiq edə bilməmişdi. Azərbaycanın işğala məruz qalması ilə cümhuriyyətin devrilməsi bu sahədəki işləri yarımçıq qoydu. Yenə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra əvvəlki nümunələrə üz tutuldu. Cümhuriyyətin təkmilləşdirilmiş gerb layihəsinin əsasnaməsi təsdiq edildi. 1993-cü il 23 fevral tarixli əsasnamədə dövlət gerbinin təsviri şərh edilmişdir. Cümhuriyyət dövrünün "Azərbaycan marşı" (Ü.Hacıbəyli) bəstəkar Aydın Əzimov tərəfindən aranjiman edilmiş və Milli Məclis tərəfindən Dövlət himni kimi qəbul olunmuşdur. Dövlət himni haqqında əsasnamə 1993-cü il martın 2-də təsdiq edilmişdir. Cümhuriyyət ənənələrinə sahib çıxan Azərbaycan hakimiyyəti dövlət rəmzlərinə yüksək dəyər verərək rəsmi qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 13-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında" sərəncam imzalamışdır.

Cümhuriyyət hakimiyyətinin qarşısında dayanan ilk başlıca vəzifə Bakının azad edilməsi, Azərbaycanın ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirmək idi. Bunun üçün isə milli ordunun yaradılması zərurətə çevrildi. İlk gündən silahlı qüvvələrin təşkilinə başlayan Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 26-da qərar qəbul etdi və Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırıldı.

Hazırda həmin gün respublikamızın ümumxalq bayramlarından biri kimi qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-sı - Azərbaycan Milli Ordusunun yaranma günü kimi təsis edilmişdir. Fərmana əsasən qeyri iş günü olmaqla iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Günü elan olunmuşdur. Milli orduya səfərbərlik keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, müdafiəsinin təşkili məsələlərinə dövlət səviyyəsində ciddi diqqət yetirildi.

Azərbaycan ordusu milli dəyərlərə söykənərək qurulurdu. Türk dili (Azərbaycan dili) orduda da dövlət dili kimi qəbul edildi. Hələ 1919-cu il yanvarın 11-dən milli üslubda hazırlanmış yeni hərbi geyim formasına keçildi. Milli hərbi kadrların hazırlanması məqsədilə hərbiyyə məktəbi, istehkamçılar məktəbi, hərbi dəmiryolçular məktəbi və hərbi feldşer məktəbi açılmışdı. XX yüzilin sonunda müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan dövləti yenidən milli ordu quruculuğu prosesinə başladı. 96 il öncə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan dövləti erməni təcavüzü ilə üz-üzə qalmışdı. Erməni iddialarını dəf edərək cümhuriyyət dövrünün diplomatik, hərbi fəaliyyəti nəzərə alınır, tarixi təcrübədən çıxış edilirdi. Həmçinin Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar rolu xatırlanır. 1918-ci ildə Bakı uğrunda qanlı döyüşlərdə şəhid olmuş türk hərbcilərinin xatirəsi əbədiləşdirildi. Belə ki, Azərbaycanın və Türkiyənin dövlət rəhbərlərinin qarşılıqlı razılaşması əsasında Bakıda Şəhidlər xiyabanında xatirə abidəsinin ucaldılması qərara alınmış, 1999-cu il

İyunun 24-də abidənin tikintisinə başlanmış, 2000-ci il aprel 9-da açılış mərasimində Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının prezidentləri Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl iştirak etmişlər. Bakının azad edilməsi günü - sentyabrın 15-də, həmçinin digər tarixi günlərlə yanaşı, gündəlik ziyarət yerinə çevrilmiş xatirə abidəsi Türk-Azərbaycan şəhidlərinin qardaşlıq abidəsi sayılır. Məhz 1918-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarını, azərbaycanlıları fiziki məhv olmaq təhlükəsindən xilas etməyə gəlmiş Türkiyə hərbiçilərinin yardımı sayəsində nicat tapan əhali həmin ilin kütləvi qətləmlərini unuda bilməzdi. Həmin qırğınları Azərbaycan xalqının milli yaddaşında yenidən bərpa edib, növbəti təcavüzlər qarşısında daha ayıq, qətiyyətli, mübariz olmaqdan ötrü respublika Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanına əsasən martın 31-i Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan olunmuşdur. Məhz 80 il sonra 1918-ci il müsəlman-azərbaycanlı qırğınlarına siyasi qiymət verməklə dövlət rəhbərliyi həmin qırğınların soyqırımı mahiyyəti daşdığını rəsmiləşdirdi. Hələ cümhuriyyət dövründə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların həyatına və əmlaklarına qarşı törədilmiş cinayətləri təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdı: 1918-ci il iyulun 15-dən 1920-ci ilin aprelində fəaliyyət göstərmiş bu təhqiqat komissiyası Paris Sülh Konfransına göndərilən nümayəndə heyəti üçün əşyayi-dəlil kimi 36 cildə ibarət ilkin təhqiqat materialı və 95 ədəd fotosəkil hazırlamışdı. Toplanmış materiallar 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət olmuş, 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlanmış, 194 nəfər erməninin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldırılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyi Paris Sülh Konfransında de-fakto tanınanda parlament həmin il fevralın 9-da amnistiya haqqında qərar qəbul etdi və milli ədavət zəminində qaldırılmış cinayət işlərinə xitam verdi. Lakin Azərbaycan xalqının "əfvi" müqabilində ermənilər hər tarixi fürsətdə qanlı əməllərindən əl çəkmədilər. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş kütləvi soyqırımı cinayətlərini sübut edən təkzibolunmaz ilk mənbə kimi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin materialların nəşri yönündə də ciddi nəticələr əldə edilmişdir.

Cümhuriyyətin mədəni quruculuq tədbirləri də milli dövlətin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürüldü. Qazax Müəllimlər Seminariyası Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayan ilk tədris ocağı oldu. 1919-cu ildə hökumət məktəblərin, kursların, universitetin açılması yönündə ardıcıl əməli işlər reallaşdırılmışdır. Həmin ilin aprelində latın əlifbasına keçməklə bağlı xüsusi komissiya yaradılmışdı. Cümhuriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri Bakı şəhərində universitetin açılması oldu. BDU-nun 80, 90 illik yubileyi beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk ali məktəbinə, 95 il öncə deyildiyi kimi, "istiqlal- milliyyətimizi təmin edici bir məbəd, elm nəzərilə" baxmalıyıq.

Cümhuriyyət dövrünün digər bir yadigarı Azərbaycan Teleqraf Agentliyidir. Müstəqil dövlətin müstəqil informasiya orqanı olaraq 1919-cu il martın 3-də hökumətin qərarı ilə yaradılmışdır. Hökumət 1920-ci il fevralın 2-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin yaradılması (AzərTAc) haqqında yeni qərar qəbul etmişdi. AzərTAc 1920-ci il martın 1-dən Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Sovet dövründə ittifaqın Teleqraf Agentliyinin tərkibinə daxil idi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qurumun tarixi adı özünə qaytarılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 3 mart tarixli fərmanı ilə ənənəvi adı saxlanılmış, Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Teleqraf Agentliyinə, 2000-ci il 17 yanvar tarixli fərmanla müstəqil Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinə çevrilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmiş olsa da, cümhuriyyət dövründə yaradılmış Teleqraf Agentliyi zəminindən başlayaraq inkişaf etmişdir. Bugünkü AzərTAc məhz 1919-cu ildə bünövrəsi qoyulmuş agentlikdir. 2010-cu ildə 90 illiyini qeyd etmək üçün AzərTAc-ın nəinki mədəni, həm də hüquqi əsası vardı. Cümhuriyyətin bütün müsəlman Şərqində, türk aləmində ilk dəfə məhz Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılması artıq dünyamiqyaslı hadisə sayıla bilər. Bu cəhətdən hadisənin də hər il ümumxalq bayramı səviyyəsində keçirilməsinin tarixi əhəmiyyəti şəksizdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti sadəcə deklarativ məzmununda bəyan edilmiş dövlət olmamışdır. "İstiqlal Bəyannaməsi"ndə əksini tapmış prinsiplərə, dəyərlərə bütün fəaliyyəti boyu əməl etməyə, sadıq qalmağa səy göstərmişdir. Bütün dövlətçilik atributlarına malik, parlamenti, hökuməti, ordusu olan suveren bir dövlətə çevrilə bilmişdi. Milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpasında mühüm rol oynamış Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edildiyi 28 may günü 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Respublika Günü kimi dövlət bayramı səviyyəsinə qaldırıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyətinin, cümhuriyyət xadimlərinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verilmişdir. Ulu öndər öz çıxışlarında, fərman və sərəncamlarında Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Onun

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85-ci ildönümü münasibətilə imzaladığı sərəncamla (2003, 1 fevral) Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutduğunu nəzərə alaraq, Bakı şəhərində cümhuriyyətə abidə ucaldılması haqqında göstəriş vermişdir. Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə cümhuriyyət tarixinə dair arxiv sənədləri və fundamental nəşrlər işıq üzü görmüşdür. 2003-cü ilin mart-may aylarında Bakıda Azərbaycan Cümhuriyyətinin 85 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi sessiya keçirilmişdir. 2004-2005-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası respublika Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı əsasında iki cildə nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki roluna yüksək qiymət vermişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması tariximizdə çox əlamətdar və önəmli hadisə idi. İlk dəfə müsəlman aləmində demokratik respublika yaranırdı, Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşurdu. Ölkəmiz dünya birliyinə üzv olurdu. Bu, çox əlamətdar hadisə idi". Həqiqətən də Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə rəsmi şəkildə Azərbaycan müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınırdı. Bu nailiyyəti əldə etmək uğrunda cümhuriyyət hakimiyyəti ardıcıl və məqsədyönlü siyasət yeritmişdir. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandığı gündən fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. "Osmanlı imperator hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi" Azərbaycan hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədilə 1918-ci il avqustun 3-də Əlimərdan bəy Topçubaşov fəvqəladə elçi və səlahiyyətli nazir kimi İstanbula göndərildi. Həmin il dekabrın 28-də hökumətin təqdimatı ilə Paris Sülh Konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinə də Ə.M.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. 1919-cu il mayın 2-də ABŞ Prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə Azərbaycan məsələsi ilk dəfə Paris konfransının Dördlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Keçmiş Rusiya imperiyasının hüduqlarında yaranmış yeni respublikaların taleyində hissediləcək dönüş Böyük Britaniyanın Baş naziri Lloyd Corcun 1919-cu ilin noyabrında İngiltərə parlamentinin İcmalar Palatasındakı çıxışı ilə başladı. Lloyd Corcun çıxışında aydın hiss edilirdi ki, o, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasına və ona yardım göstərilməsinə tərəfdardır. Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə 1920-ci il yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Səhəri gün, yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası İngiltərənin xarici işlər naziri Lord Kerzonun təklifi ilə qərar qəbul etdi. "Müttəfiqlər və Birlik ölkələri Azərbaycan hökumətini de-fakto səviyyəsində tanıyır".

Azərbaycan istiqlaliyyətinin beynəlxalq sülh konfransı tərəfindən tanınması ilə gənc dövlətin diplomatik əlaqələri genişləndi. Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya, Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz konsulluqlarını açdılar. 1920-ci il martın 20-də İran Azərbaycan Cümhuriyyətini dəyure tanıdı. Qısa müddətdə Azərbaycanın Tehrandə səfirliyi, Təbrizdə baş konsulluğu, Rəştdə, Ənzəlidə, Məşəddə vitse-konsulluğu, Xoy və Əhərdə konsul-agentlikləri yaradıldı. Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Amerika Birləşmiş Ştatları, İsveçrə Respublikası, Polşa, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin təsis olunması haqqında qanun qəbul etdi. Azərbaycanda İngiltərənin, Belçikanın, Yunanıstanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Danimarkanın, İtaliyanın, Litvanın, İranın, Polşanın, ABŞ-in, Ukraynanın, Finlandiyanın, Fransanın, İsveçrənin və İsveçin nümayəndəlikləri fəaliyyətə başlamışdı.

Müstəqilliyi böyük dövlətlər tərəfindən tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə sona çatdı. Milli dövlət süqut etsə də, milli məfkurə, milli dövlətçilik duyğuları qəlblərdən silinmədi. Milli yaddaş məhv olmadı. Dünyanın siyasi arenasında Azərbaycan varlığını rəsmiləşdirmək, Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etmək, islam aləmində sivil dövlət qurmaq, demokratik prinsiplərə söykənmək, vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin etmək kimi təməl addımlar, 1918-ci ilin 28 mayında "Azərbaycan" adının siyasi məna kəsb etməsi, bəyan etdiyi sərhədlər (kiçildilmiş olaraq) daxilində mövcudluğu, Azərbaycan dövlətini müstəqil olmasa da, yaşamağa qadir etdi. XX yüzilin sonlarında Azərbaycan dövləti yenidən istiqlala qovuşdu, cümhuriyyət ənənələrinə sadiqliyini bəyan etdi.

Cümhuriyyətin bəyan edildiyi günün Respublika Günü kimi qeyd olunmasından başlayaraq digər mühüm tarixi hadisələrin əbədiləşməsi yönündə tədbirlər görüldü. Cümhuriyyət xadimlərinin adlarının milli yaddaşda bərpası dövrü başlandı. Çoxsaylı yazılarda, çıxışlarda, verilişlərdə adları tanınan cümhuriyyət xadimlərinin həyat yolu, fəaliyyəti tanındı. Ədəbi-bədii irsin daşıyıcıları, cümhuriyyət "intibahı"nın milli-mənəvi ideoloji dayaqları olmuş yazıçılar, şairlər, sənət sahibləri uzun illər sonra ictimai-siyasi status kəsb edirdi. Onların yazıları yenidən nəsr edilir, səsləndirilirdi. Əsası cümhuriyyət

dövründə qoyulmuş idarəetmə sahələri üzrə peşə bayramı günləri təsis edilir, təsisat tarixi cümhuriyyət dövrünün müvafiq ilkin təməl addımları əsasında rəsmiləşdirilirdi. Azərbaycan dövlətçiliyində varislik prinsipinin təntənəsi kimi milli yaddaşın bərpası prosesi gedirdi. Dövlət səviyyəsində qeyd olunan ildönümü tədbirləri, respublika rəhbərliyi tərəfindən dəfələrlə verilən siyasi qiymət Azərbaycanın müasir dövlət idarəçiliyində sivil inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən tarixi irsə həssas yanaşıldığının, mənəvi köklərə sadiqliyin bariz göstəricisidir.

Azərbaycan.-2014.-28 may.-N 111.-S.6.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZDƏ YERİ

Vasif QAFAROV,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

1917-ci ilin fevralında Rusiyada 300 ildən artıq hökmranlıq edən və ölkəni xalqlar həbsxanasına çevirən Romanovlar sülaləsinin devrilməsi ilə çarizmin milli zülm siyasətindən cana doymuş Azərbaycan xalqının da milli-azadlıq mübarizəsi görünməmiş şəkildə genişlənməyə başladı. Oktyabr çevrilişi ilə hakimiyyətə gələn bolşeviklərin siyasi təbliğat kimi ortaya atdığı “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək” prinsipi Rusiya imperiyasının pəncəsində əzilən xalqların istiqlal mübarizəsinə güclü təkan verdi.

1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının genişləndiyi bir şəraitdə geniş xalq kütlələri Müsavat partiyası ətrafında sıx birləşərək Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürürdülər. Bu məram uğrunda mübarizə aparan Müsavat partiyası kənar qüvvələrin başlıca düşməninə çevrilmişdi. Azərbaycanın muxtariyyəti fikrini özləri üçün təhlükə hesab edən bolşevik-erməni alyansı Bakıda müsəlmanlara qarşı 1918-ci ilin mart qırğınına həyata keçirdilər.

Milli istiqlal mübarizəmiz tarixində ən böyük sınaq olan 1918-ci ilin mart hadisələri faciə ilə nəticələnsə də, bu qırğın Azərbaycan xalqının əzmini qıra bilmədi. Bolşevik-daşnak birliyi öz istəyinə nail olmadı. Faciəli mart hadisələri Azərbaycanda milli siyasi dairələrin rus inqilabına olan ümidlərini puça çıxartdı. Bu hadisələrə qədər muxtariyyət uğrunda olan mübarizə, tam müstəqillik savaşı ilə əvəz edildi.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyanı cənginə alan vətəndaş müharibəsi və anarxiya imperiyanın dağılmasını sürətləndirdi. Oktyabr çevrilişindən sonra faktiki olaraq Rusiyadan uzaq düşmüş Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Komissarlığı, sonradan Zaqafqaziya Seymi təşəkkül tapsa da, məcburiyyət qarşısında yaranan bu federal qurumun dağılması ilə Azərbaycan öz milli istiqlalına qovuşdu.

1918-ci il may ayının 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi və burada Gürcüstanın federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatı dinlənildikdən sonra Zaqafqaziya Seymi özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi.

Seymin buraxılması ilə yaranmış böhranlı siyasi vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan nümayəndələri mayın 27-də toplaşaraq vətənin idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdülər və Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdilər. Şura mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında geniş müzakirələrdən sonra 24 səsle (iki nəfər - S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı) Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan etdi.

Bu tarixi aktda deyilirdi: “Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqaziyanın rus orduları tərəfindən tərkinə mövcub bir vəziyyəti siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında züfur edən müharibənin təsviyyəsi üzündən hasil olan vəziyyəti-hazıreyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arai-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-Milliyeyi-İslamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kibi Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi xalq cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bircümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisən toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəətə durur".

Bundan sonra Milli Şura Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını Fətəli Xan Xoyskiyə tapşırırdı. Bir saatlıq fasilədən sonra F.X.Xoyskinin hökumətin yaradılması haqqında məruzəsini dinləmək üçün Milli Şuranın iclası öz işini davam etdirdi. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətini F.X.Xoyski aşağıdakı tərkibdə təqdim etdi:

Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - Fətəli Xan Xoyski, hərbi nazir - Xosrovpaşa bəy Sultanov, xalq maarifi və maliyyə naziri - Nəsim bəy Yusifbəyli, xarici işlər naziri - Məmməd Həsən Hacınski, poçt-teleqraf və yollar naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov, əkinçilik və əmək naziri - Əkbər ağa Şeyxülislamov, ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasməmmədov, ticarət və sənaye naziri - Məmməd Yusif Cəfərov, dövlət nəzarəti naziri - Cəmo bəy Hacınski.

Bununla da Milli Şura Azərbaycan xalqı qarşısında çox şərəfli və tarixi bir missiyanı yerinə yetirmiş oldu. Müsəlman mənşəli bütün dövlətlər, əsasən, dini təməl üzərində qurulduğu halda, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyəvi əsaslarla qurulan ilk türk dövləti idi. Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması bir sıra mühüm səbəblərə görə millətin taleyində tarixi hadisə idi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "28 may 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı - Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafı və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur."

May ayının 30-da Azərbaycan Respublikasının yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin imzaladığı məlumat radioteleqrafla bütün ölkələrin xarici işlər nazirliklərinə göndərildi. Cənubi Qafqaz hökumətinin başladığı Batum danışıqlarını yeni elan edilmiş milli respublikalar davam etdirdi və hər dövlətin nümayəndələri ilə ayrılıqda "Sülh və Dostluq" haqqında müqavilələr imzalandı. Danışıqların nəticəsi kimi iyun ayının 4-də "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi"ni Türkiyə tərəfindən ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Ferik Mehmet Vehib paşa, Azərbaycan tərəfindən xarici işlər naziri M.H.Hacınski və Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə imzaladılar. Bu Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlərlə imzaladığı ilk müqavilə idi. Onun preambulasında göstərilirdi: "Bir tərəfdən Osmanlı imperiyası hökuməti, digər tərəfdən isə öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər."

11 maddədən ibarət olan müqavilənin dördüncü maddəsində göstərilirdi ki, dinclik və asayişə möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür.

Bu dövrdə Bakı Sovet Rusiyasının əlində idi. 1918-ci ilin mart qırğını tərətəməklə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik-daşnak quldur birləşməsi Azərbaycanın digər qəzalarında da türk-müsəlman əhalisinə qarşı bu qırğın əməllərini davam etdirməkdə idilər. Bununla paralel olaraq, Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində də erməni qaniçən dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar, vəhşiliklər davam etməkdə idi.

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan müsəlman əhalisi erməni-bolşevik birləşmələrinin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaqda nicat yolunu Osmanlı dövlətinə kömək üçün müraciət etməkdə görürdü. Çünki Zaqafqaziya hökuməti bu qırğınların qarşısını almaqda acizlik göstərirdi, daha dəqiq desək, bunda maraqlı deyildi. Seyimdəki azərbaycanlı nümayəndələr də hələ Seymin dağılmasından xeyli əvvəl Azərbaycanda tüğyan edən anarxiyanın qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı dövlətinə hərbi yardım üçün müraciət etmək qərarına gəlmişdilər. Mövcud şərtlər daxilində ondan başqa hər hansı bir dövlətin Azərbaycana yardım göstərməsi real deyildi. Türklərin himayəsi olmadan Azərbaycandakı anarxiyanın qarşısını almaq, xüsusilə də Bakını Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejimindən xilas etmək qeyri-mümkün idi.

Batımda olan Azərbaycan nümayəndələri 4 iyun müqaviləsinin dördüncü bəndinə istinad edərək Osmanlı hökumətindən yardım istəməyi qərara aldılar. Bu məqsədlə Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacınski Azərbaycana ordu göndərilməsini xahiş etdilər. Bu müraciəti qəbul edən Osmanlı dövləti elə etmək istəyirdi ki, Azərbaycana ordu göndərilməsi Türkiyənin Qafqaz siyasətinə qısqançlıqla yanaşan Almanıyanın etirazına səbəb olmasın. Ona görə Osmanlı hökuməti qərara aldı ki, türk ordusu və Azərbaycan könüllülərindən ibarət "islam ordusu" yaradılsın.

Ənvər Paşanın fikrincə, belə olduqda Almanıyanın müqavimətini aradan götürmək olardı. Beynəlxalq şəraitin son dərəcə mürəkkəb və özünün vəziyyətinin də çətin durumda olmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardımı əsirgəmədi. Mürsəl paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusu iyun ayının əvvəllərində Gəncəyə daxil oldu. İyunun 17-də F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinəsi yaradıldıqdan sonra iyun ayının 23-də Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi və "İslam ordusu"nun Bakı uğrunda ölüm-dirim savaşı başlandı. Məhz bu ordunun üç ay davam edən ağır döyüşləri nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Düzdür, Azərbaycan xalqının uzun illərdən bəri apardığı milli azadlıq hərəkatının yekunu kimi yaranan Azərbaycan Cümhuriyyəti çox yaşamadı. Cəmi 23 ay yaşayan cümhuriyyət Rusiya təcavüzünün qurbanı oldu və 1920-ci ilin aprelin 27-də XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğal edilən Azərbaycan sovetləşdirildi. Amma 23 ay yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın tarixində və taleyində silinməz izlər buraxdı və mümkün olandan da çox iş görə bildi.

Əvvəla, XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş milli dövlətçiliyin bərpası Azərbaycan xalqının tarixində çox böyük və təqdirəlayiq hadisə idi. Yaranmış tarixi fürsətdən istifadə edib ölkənin müstəqilliyi elan edilməsəydi, Azərbaycan ərazisi Rusiya, Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürüləcəkdə. "Aprel çevrilişi" ilə ölkəni işğal edən Sovet Rusiyası Azərbaycanın müstəqilliyi faktını silib ata bilmədi və bu, 1991-ci ildə yenidən bərpa edilən Azərbaycan Respublikasının gələcək özülü oldu.

İkincisi, cümhuriyyət Azərbaycan hüduqlarından kənarda, Tiflisdə elan edilmişdi və bu zaman Bakı Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejiminin, ölkənin cənub bölgəsi ağqvardiyaçıların nəzarətində idi. Azərbaycanın qəzalarında isə bolşevik-erməni qüvvələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı cinayətlərini davam etdirməkdə idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti qısa vaxt ərzində bu neqativ elementləri zərərləşdirib ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa edə bildi.

Bundan başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti: ölkənin dövlət rəmzlərini təsis edərək qəbul etdi; 40 minlik milli ordu yarada bildi; Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu; Azərbaycan parlamentini təsis etdi; Hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi prinsipi həyata keçirildi; milli valyuta olan Bakı bonu tədavülə buraxıldı; ölkənin müstəqilliyi Paris sülh konfransında dünya dövlətlərinə tanındı; Xəzər dənizində hərbi donanma yaradıldı; 100 tələbə oxumaq üçün xarici ölkələrə göndərildi; Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi; Mülki və hərbi məktəblər açıldı; mətbuatda senzura ləğv olundu; Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edilərək istifadəyə verildi; Bakı-Culfa dəmir yolu inşa edilərək istifadəyə verildi; xarici ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklər açıldı və s.

Tarix üçün çox qısa olan 23 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyətinin gördüyü bütün bu işlər xalqımızın ruhunda milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasında və inkişafında silinməz izlər buraxdı. Sonralar İ.Stalinin "bu 23 aylıq fəaliyyətinizdə xalqa nə verdiniz" sualına M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq aşağıdakı cavabı vermişdi: "Biz bu 23 ayda xalqa çox şey verə bilməsək də ən azından milli istiqlalın nə olduğunu bu xalqa dadızdıra bildik".

Məhz bu milli istiqlal sonrakı dövrdə kommunist rejimi xalqımızın düşüncəsindən silə bilmədi. 70 il ərzində sovetlərin həyata keçirdiyi sərt, amansız tədbirlər, qeyri-insani, ağlasığmaz cinayətlər də xalqımızın istiqlal əzmini qıra bilmədi. Zor gücünə yaradılmış sovet imperiyasını qorxu, xof ilə qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. 1991-ci ildə SSRİ dağıldı və Azərbaycan xalqı öz milli dövlətçiliyini yenidən bərpa etdi.

Xalq qəzeti.-2014.-28 may.-N 111.-S.8.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – ŞƏRQİN İLK DEMOKRATİK,
PARLAMENTLİ RESPUBLİKASI**

Ataxan PAŞAYEV,
Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi,
tarix elmləri doktoru

Milli Şuranın 1918-ci il noyabrın 19-da keçirilən iclasında şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən imzalanmış “Bütün Azərbaycan əhalisinə!” müraciətnamə qəbul olundu. Noyabrın 29-da dərc olunmuş həmin müraciətnamədə deyilirdi:

“Vətəndaşlar! Müharibə və inqilab zamanının fəvqəladə əhvalını nəzərə alaraq tətil etmiş olan Azərbaycan Şurais-millisi iqtizai-zaman ilə təkrar Azərbaycanın paytaxtı Bakıda toplandı. Şurais-millinin ən əvvəl qəbul etdiyi qanun sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurais-millini milli bir şəkildən çıxarib da dövləti bir şəkilə salmaq oldu. Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə, Şurais-millisi dekabrın 3-nə qədər 120 əzalıq bir Məclisi-Məbusan (parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə əzalıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır. Bu surətlə yığılacaq Məclisi-Məbusan irəlində ümumi intixab üsulu ilə Azərbaycan Məclisi Müəssası yığılmağa qədər yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini mühafizə edəcəkdir. Vətəndaşlar! Bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı tərk edəlim. Müqəddəratı - tarixiyyə hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində bulundurur. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək və müşküli-mənzilələrini rahatlıqla keçmək və yeni həyata ləyaqət qazanmaq üçün yaşayışımızı ağır və insani əsaslar üzərində quralım, bir-birimizi sevelim, bir-birimizə ehtiram edəlim.

Bütün Azərbaycan vətəndaşları bilafərq millət və məzhəb, bir Vətənin övladlarıdır. Ümumi Vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi - səadətlərini hazırlamaq üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər.

Bu xüsudə ən böyük məsuliyyət və ağır vəzifə bilatəbii Azərbaycan türklərinə, müsəlman camaatına düşəcəkdir. Onlar bu torpaq üzərində yaşayanların ən böyük əksəriyyətini təşkil etdiklərindən daha ziyadə fədakar və daha ziyadə mütəhəmmül bulunmalıdırlar.

Əvət, vətəndaşlar, zamanın əhəmiyyətini dərk edəlim, hər millətin həqqini təslim edəcək sülhi-ümumi konqresi uzaq deyildir, o zamana qədər Vətənimizi ixtişaşlardan qoruyalım, Azərbaycan Məclisi-Məbusanını təsis, hökumətini yenidən təşkil edəlim və var qüvvə və mücahidəmizlə sülhüümümə məclisinə hazırlaşalım.

Yaşasın Azərbaycan Məclisi-Məbusanı!

Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti !”

Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabrın 3-nə təyin olunmuşdu. Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları bu ərəfədə Bakıya gəlmiş general Tomsondan istifadə edərək, Azərbaycan parlamentinin açılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. General Tomsonla aparılan danışıqlarla əlaqədar və qəzalardan bütün deputatların vaxtında Bakıya gələ bilməməsinə nəzərə alaraq parlamentin ilk iclasının açılışı dekabrın 7-nə keçirildi. Həmin gün gündüz saat 1-də H.Z.Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş Qız məktəbinin binasında Azərbaycan parlamentinin ilk iclası təntənəli şəraitdə açıldı. Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söylədi. O dedi: “Bizim qaldırdığımız bayrağın üç rəngi: türk milli mədəniyyətinin, müsəlman sivilizasiyasının və müasir Avropa demokratik əsaslarının simvoludur. Bir dəfə qalxan bayraq bir daha enməz!”.

Parlamentin sədri, sədrin müavini və 3 nəfər katibdən ibarət rəhbər orqanları seçildi. Sonra Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski çıxış etdi. O, səlahiyyəti müddətində müvəqqəti hökumətin gördüyü işlər haqqında məlumat verdi və öz hökumətinin istefasının qəbul olunmasını xahiş etdi.

Parlament müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul edib, yeni hökumətə rəhbərliyi və yeni heyətin tərkibini müəyyən etməyi yenidən F.Xoyskiyə tapşırı. Dekabrın 26-da Fətəli xan hökumət proqramı və tərkibi barədə parlamentdə çıxış etdi. Geniş müzakirədən sonra parlament F.Xoyski hökumətinin proqramına və hökumətin tərkibinə etimad göstərdi.

Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti özünün həyatiliyini və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etdi. O göstərdi ki, Azərbaycan xalqı

parlament idarəçiliyi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O vaxt Azərbaycan bütün müsəlman Şərqi yeganə parlamentli respublika idi.

1919-cu ilin axırına yaxın parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdə qüvvələr nisbətən aşağıdakı kimi bölünürdü: Müsavat və bitərəflər fraksiyası (38 nəfər), "İttihad" (13 nəfər), "Əhrrar" (6 nəfər), sosialistlər bloku (13 nəfər), partiyasızlar (4 nəfər), müstəqillər (3 nəfər), sol müstəqillər (1 nəfər), Slavyan Rus Cəmiyyəti (3 nəfər), erməni fraksiyası (5 nəfər), Daşnaksütyun fraksiyası (6 nəfər), azlıqda qalan millətlər fraksiyası (4 nəfər).

Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin 140 iclası keçirilmişdi. Parlamentdə 11 müxtəlif komissiya fəaliyyət göstərmişdi. 1919-cu il dekabrın 25-nə qədər parlamentə ölkə həyatının müxtəlif məsələlərinə dair 215 qanun layihəsi daxil olmuşdu ki, onların da əksəriyyəti parlament tərəfindən qəbul edilmişdi. Öz sosial mənşəyinə görə parlament üzvləri arasında milli burjuazianın nümayəndələri üstünlük təşkil edirdi. Buraya 43 nəfər neft sənayeçisi, 12 nəfər iri tacir, 8 nəfər din xadimi və başqaları daxil idi. Azərbaycan parlamenti və parlament tərəfindən təsdiq olunmuş Azərbaycan hökuməti çox mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi.

Elə bu vaxtlar Fransada qalib dövlətlərin beynəlxalq Versal Sülh Konfransı işə başladı. 1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parisə - sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. O, qarşısında böyük dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasına nail olmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Nümayəndə heyətinə Ə.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Onun üzvləri M.Hacınski, Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev, müşavirləri isə M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyov idi.

1918-ci il noyabrın 17-də general V.Tomson başda olmaqla ingilis qoşun hissələri Ənzəlidən Bakıya gəldi. Bakı dəniz limanında qarşılanarkən V.Tomson İngiltərə, Fransa və Amerika qüvvələrinin komandanı kimi bildirdi ki, ingilislər Azərbaycan ərazisini "qorumaq üçün" buraya gəlmişlər. Onlar Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmayacaqlar. Lakin onun bu sözləri vəd olaraq qaldı. Elə ilk gündən onlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarışmağa başladılar. Tomson özünü Bakının hərbi qubernatoru elan etdi. Gəncə, Şuşa və Naxçıvana qoşun hissələri göndərdi. İngilis komandanlığı tədricən Azərbaycan neft sənayesi və nəqliyyatına nəzarəti öz əlinə aldı. Hətta bunun üçün Britaniya Neft Müdiriyyəti və Nəqliyyatı İdarəsi də yaradıldı. 1919-cu ilin avqustuna qədər onlar Azərbaycandan 30 milyon puddan çox neft daşıyıb aparmışlar. Azərbaycanın dəmir yolu və su yollarında ingilislərə xüsusi imtiyazlar verildi. Lakin Azərbaycan parlamenti və Fətəli xan Xoyski hökumətinin yeritdiyi ardıcıl, təmkinli siyasət general Tomsonun Azərbaycana qarşı münasibətini dəyişdi. Dekabrın 28-də o, Azərbaycan hökumətini tanıdığını və onu Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qısa bir vaxtda gənc respublikanın daxili və xarici siyasət, dövlət quruculuğu, təsərrüfat və nəqliyyat, cümhuriyyətin müdafiəsi, maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi sahələrində bir çox iş görə bildi. Özü də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu işləri çox mürəkkəb tarixi şəraitdə, xarici hərbi müdaxiləçilərin təzyiqi altında həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətini Ermənistanla hərbi-siyasi və sərhəd münaqişələri də çətinləşdirirdi.

Arxiv sənədləri 1918 – 1920-ci illərdə erməni daşnak quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı tək cə Ermənistan ərazisində deyil, həm də Azərbaycanın öz ərazisində törətdikləri vəhşilikləri təkzibolunmaz faktlarla sübut edir. 1918 – 1919-cu illərdə keçmiş İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən çox kənd talan edilmiş, yandırılmış, əhalisi isə qovulmuşdur. Bu illərdə yüz mindən yuxarı azərbaycanlı öz yurd-yuvasından didərgin salınmışdı. Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Ordubad və başqa yerlərdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentinə və hökumətinə göndərilmiş yüzlərlə teleqram, məktub, və ərizələrdə daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat verilir. Qaçqınlar problemi o dövrdə də Azərbaycan xalqının tarixində başlıca problem idi. Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün Azərbaycan hökuməti tərkibində xüsusi himayə nazirliyi yaradılmışdı. Təkcə 1919-cu ildə qaçqınlara yardım üçün bu nazirliyə 3 milyon manatdan yuxarı vəsait ayrılmışdı. Mil düzündə - Gaur arxı ətrafında İrəvan quberniyasından qaçmış 50 minə yaxın azərbaycanlının məskunlaşdırılması problemi dururdu. Bu məqsədlə böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin və onun həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirin Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə vurduqları teleqram olduqca maraqlıdır. Bu teleqramda onlar Həmidə xanımın atası Əhmədbəy Cavanşirin Gaur arxının çəkilməsi üçün hazırladığı texniki sənədləri hökumətin ixtiyarına verməyi təklif edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Qarabağın ermənilərdən ibarət əhalisi Azərbaycan hökumətinə tabe olmaqdan imtina etdi və Qarabağda Erməni Milli Şurası yaratdı. Digər

tərəfdən, Andranikin quldur dəstələri Zəngəzur mahalında yerli əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətməklə yanaşı, Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar edir, onları talayır, yandırır, dağıdırdılar.

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il 20 dekabr tarixli fəvqəladə iclası Andranikin Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında törətdikləri vəhşiliklərə qarşı mübarizəyə həsr olundu. Bu məqsədlə 1918-ci ilin axırında Şuşa, Zəngəzur, Cavad və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. 1919-cu ilin yanvarında Xosrov bəy Sultanov Qarabağa general-qubernator təyin olundu. O, Qarabağda qayda-qanun yaratmağa başladı. Həmin ilin sentyabrında Qarabağ Erməni Milli Şurası ilə Azərbaycan Hökuməti arasında bağlanan müqaviləyə görə, yerli ermənilərə mədəni muxtariyyət verildi.

1919-cu ilin yayında Denikin ordularının Zaqafqaziya üzərinə hücumu gözlənilirdi. Burada Denikinə qarşı münasibət müxtəlif idi. Ermənistan Respublikası Denikinlə hərbi ittifaq bağlamışdı. Azərbaycan və Gürcüstan cümhuriyyətləri isə Denikin qüvvələrinin hücumu təhlükəsindən narahat idi. Buna görə də 1919-cu il iyunun 27-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında Denikinə qarşı üç il müddətinə qarşılıqlı hərbi-müdafiə ittifaqı yaradıldı. Bu müqaviləyə görə, saziş bağlayan hər iki tərəf öz öhdəsinə götürürdü ki, tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin istiqlaliyyətinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı üçüncü tərəfdən təcavüz olunarsa, onda onlar hücum edən tərəfə qarşı birlikdə çıxış edəcəklər. Bu müqavilə tam müdafiə məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycan hökuməti Zaqafqaziya respublikalarına aid məsələləri həmişə dinc yolla həll etməyə çalışırdı. 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə siyasi, iqtisadi, maliyyə, habelə sərhəd məsələləri ilə əlaqədar mübahisələri həll etmək məqsədilə Qafqaz konfransı çağırıldı. Lakin Denikin ordusunun Şimali Qafqaza hücumu, habelə, bir tərəfdən Azərbaycan və Gürcüstan, digər tərəfdən isə Ermənistan arasında sərhəd məsələləri barədə fikir ayrılığı konfransın işini pozdu.

Gürcüstanla geniş dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri yaratmış Azərbaycan Ermənistanla da ümumi dil tapmağa çalışırdı. Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə hər iki respublika baş nazirlərinin görüşü oldu. Bu görüşdə bir sıra məsələlər, başlıcası isə mübahisəli sərhəd məsələləri müzakirə olundu. Baş nazirlər tərəfindən razılaşdırılmış komissiya yarımçıq qalmış Zaqafqaziya konfransını davam etdirmək məsələsini müzakirə etdi və onun gündəliyini bəyəndi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Tiflisdəki görüşünün nəticələrini müzakirə edən Azərbaycan hökuməti bildirdi ki, Zaqafqaziya xalqlarının möhkəm əlaqəsi onların siyasi müstəqillikləri və iqtisadi müvəffəqiyyətləri üçün başlıca şərtidir.

Gürcüstan və Ermənistan respublikaları da bu təkliflə razılaşdılar, lakin 1920-ci ilin əvvəllərində baş verən hadisələr, Zaqafqaziyada vəziyyətin mürəkkəbləşməsi bu məsələnin həllinə mane oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz suverenliyinin tanınmasını Birinci dünya müharibəsinin qalib ölkələri olan İngiltərə, Fransa və ABŞ-dan təkidlə tələb edirdi. Bu sahədə Ə.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycandan Paris Sülh Konfransına göndərilmiş nümayəndə heyəti yorulmadan çalışırdı. Bunu Ə. Topçubaşovun xaricdən məktubları da əyani şəkildə sübut edir. Yalnız 1920-ci il yanvarın 12-də Denikin orduları məğlub olduqda və Qafqazda vəziyyət dəyişməyə başladığında Antanta dövlətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini de-fakto tanıdı. Sovet Rusiyası isə müstəqil Azərbaycanı rəsmən tanımırdı. Həmin ilin yanvarından aprelinə qədər F.Xoyski və RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin dəfələrlə nota mübadiləsi etdilər. Bu notalarda F.Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlaliyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına nail olmağa çalışırdı. G.Çiçerin isə Azərbaycan Cümhuriyyətini Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etmək istəyirdi. Onun bu tələbinə cavab olaraq F.Xoyski bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti Sovet Rusiyasının Denikin orduları ilə mübarizəsini rus xalqının daxili işi hesab edir və ona qarışmağı yolverilməz sayır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hələ qalib ölkələr tərəfindən rəsmən tanınana qədər özünün müstəqil dövlət kimi suveren hüquqlarını həyata keçirməyə başlamışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbul, Tehran, Tiflis, İrəvan, Kuban və Donda diplomatik nümayəndələri, Batum və Ukraynada baş konsulları, Kırım və Petrovskidə isə konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi. Bakıda isə Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının diplomatik nümayəndəlikləri, İranın baş konsulu, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, İsveç və İsveçrə konsulları, İngiltərə, ABŞ və Ukraynanın vitse-konsulları, Litva, Polşa və Finlandiyanın konsul agentləri var idi.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan parlamenti işə başladıqdan sonra təşkil edilmiş hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərdə demokratik meyillər daha çox nəzərə çarpırdı.

Ölkənin inzibati-ərazi quruluşunda dəyişikliklər edildi, maliyyə işi qaydaya salındı, Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı. Dağıdılmış iqtisadiyyatın bərpası üçün xeyli iş görüldü. Bakı-Batım neft kəməri bərpa olundu. Bakı – Culfa dəmir yolunun çəkilişi işi sürətləndirildi və s.

M.Ə.Rəsulzadə “İstiqlal” qəzetində yazırdı ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifə bütün qüvvələri xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq tədbirlərinə yönəltmək idi. Xalqın maddi rifah halının yüksəldilməsi isə yalnız iqtisadi inkişaf sayəsində və kütlələrin işlə təmin edilməsi nəticəsində hasil ola bilərdi. Azərbaycan parlamenti və hökuməti cəmiyyətin müxtəlif sinifləri arasında razılığın əsasını qoya bilmək məqsədilə, ilk növbədə, torpaq məsələsini həll etmək üçün mühüm qərarlar qəbul etməli idi. Kəndlilərə torpaq vermək, əkin-biçin işlərini birlikdə yoluna qoymaq üçün 29 maddədən ibarət torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlanaraq, 1920-ci il fevralın 21-də ümumxalq müzakirəsi üçün dərc olundu. Həmin qanun layihəsinə görə, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ saxlanılmaqla, torpaqların sahibləri tərəfindən istifadə olunmayan hissəsi hökumət tərəfindən pulla alınaraq kəndlilərə paylanmalı idi. Digər tərəfdən, kəndlilərə həmin torpaqları almaq üçün güzəştli şərtlərlə kredit verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin məlum səbəblərə görə, bu qanunun qəbul edilməsinə vaxt çatmadı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti sənaye müəssisələrində çalışan fəhlələrin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq haqqında da düşünürdü. Lakin sənaye müəssisələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun saxlanması hökumətə bu sahədə az-çox köklü dəyişikliklər həyata keçirməyə imkan vermirdi. Hökumət yalnız fəhlələrin əmək haqqı və iş şəraiti üzərində nəzarət işini öz üzərinə götürə bildi. Beləliklə, nə aqrar, nə də sənaye məsələsi həll edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyət, ilk növbədə isə xalq təhsili sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hökumət Azərbaycanda olan məktəblərin çoxunu milliləşdirdi, yeni-yeni məktəblər açdı. Cümhuriyyətin müxtəlif şəhər və kəndlərində 637 ibtidai məktəbi, 23 orta ixtisas müəssisəsi, o cümlədən 6 kişi və 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəbi, 3 müəllimlər seminariyası, 3 qadın tədris müəssisəsi var idi. Bu tədris müəssisələrinin hamısı dövlət hesabına saxlanırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə açdığı Bakı Dövlət Universiteti xalqımızın mədəni həyatında əlamətdar hadisə idi. Müxtəlif ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gənc Avropanın müxtəlif ali məktəblərinə göndərildi və həmin tələbələrin bütün xərclərini hökumət öz üzərinə götürdü. Savadsızlıqla mübarizə üçün müvəqqəti pedaqoji kurslar yaradıldı. Kursları qurtaranların, demək olar ki, hamısına məktəblərdə müəllim yeri verilirdi. İbtidai və orta məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanması və nəşri işinə başlandı. Lakin 1920-ci ilin aprelində ölkədə vəziyyət gərginləşdi. Bu vaxt XI Qırmızı ordu Denikin ordularının qalıqlarını məğlub edərək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı.

F.Xoyski aprel 15-də Sovet Rusiyasına öz hökuməti adından nota göndərərək Azərbaycanın təhlükəsizliyindən narahat olduğunu bildirdi. Onun notası cavabsız qaldı. Aprel 27-də XI ordu Azərbaycan sərhədlərini keçərək, Bakıya doğru hərəkət etdi. Bolşeviklərin real surətdə hakimiyyəti ələ almasına imkan yarandı. Elə həmin gün Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etmək məsələsini müzakirə etdi və hakimiyyəti qan tökülmədən vermək haqqında qərar qəbul olundu. Həmin qərarla deyilirdi ki, hakimiyyət bu şərtlə bolşeviklərə təslim edilir ki, Azərbaycanı idarə edəcək Sovet hakimiyyəti onun tam istiqlaliyyətini qoruyub saxlasın.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın ictimai fikir tarixində, Azərbaycan dövlət suverenliyinin bərpası yolunda layiqli yer tutur.

Xalq qəzeti.-2014.-28 may.-N 111.-S.7.

**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ MÜSTƏMLƏKƏ ZÜLMÜ ALTINDA İNLƏYƏN
XALQLARA XİLAS YOLUNU GÖSTƏRDİ**

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri doktoru, professor

Doxsan altı il əvvəl mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura Şərqdə ilk dəfə parlamentli respublika formasını seçərək, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etdi. Cümhuriyyət dövründən uzaqlaşdıqca onun irsinə daha çox müraciət etmək aktual olaraq qalır. Əslində, Azərbaycan xalqı və müstəqil Azərbaycan dövləti mövcud olduqca AXC tarixi də daim canlı və araşdırılmaq üçün aktual olaraq qalacaq.

Cümhuriyyətin qurulmasına aparan yol necə olub? AXC necə elan edilib, buna hansı beynəlxalq amillər təsir göstərib? Ölkə daxilində hansı tədbirlər həyata keçirilib və əhəmiyyəti nədən ibarət olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Cümhuriyyətin fəaliyyətinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərslərini almalıyıq?

Sovet dövründə Azərbaycan tarixinin barəsində danışılmayan, üstündən sükutla keçilən, danışılarda isə kobudcasına təhrif edilən səhifələrindən biri 1918-1920-ci illər Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü olub. Bu tarixə dair arxiv sənədləri daim qapalı saxlanıldığından tədqiqatçılar tarixi gerçəkliklərin heç də hamısını bilməyiblər, bilənlər isə ideologiyanın təsiri altında onu qəsdən təhrif edərək yazıblar. Lakin 80-ci illərin sonlarından etibarən və xüsusən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yaranmış yeni şəraitdə “tam məxfi”, qıfılı “məxfi” arxiv fondları açıldıqda tamamilə başqa bir mənzərə üzə çıxdı, AXC tarixinə yeni baxış meydana gəldi.

* * *

Cümhuriyyətin elanı göydəndüşmə olmadı. Məlum olduğu kimi, çarizm işğalına qədərki müəyyən dövrdə Azərbaycan xalqının zəngin dövlətçilik ənənələri var idi. Lakin 1828-ci ildə Azərbaycanın şimalı çar Rusiyası tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edildikdən sonra tamamilə yeni bir şərait yarandı. Azərbaycan ərazisini və xalqını iki yerə böldülər. Azərbaycan xalqı işğalla barışmadı. Şimali Azərbaycanda işğala qarşı müqavimət hərəkatı, üsyanlar baş verdi. Amansızlıqla yatırılan üsyanlardan sonra müstəqillik şüurunun, onun daşıyıcılarının məhvinə başlandı. İşğaldan narazı olaraq ona qarşı çıxanları amansız Sibir sürgünləri və həbsxanalar gözləyirdi. Cümhuriyyət elan edildikdən Sibir sürgünündə təxminən 5 min azərbaycanlı var idi.

Çarizm orqanları hakimiyyət əleyhinə olan ən xırda təzahürləri belə qəddarlıqla məhv edirdi. Aparılan islahatlar başlıca olaraq çarizmin ümumi müstəmləkəçilik mənafeələrinə xidmət edirdi. Azərbaycanda demoqrafik şəraiti dəyişmək üçün qeyri-azərbaycanlılar iri şəhərlərə və müxtəlif yaşayış məntəqlərinə yerləşdirilirdilər. Yadellilərin gəlməsi sadəcə demoqrafik şəraiti dəyişdirmədi. Köçürülənlər yerli əhaliyə məxsus zəngin torpaqları ələ keçirdilər. Çarizm onlar üçün üstün şərait yaratmış, hətta silah gəzdirmələrinə icazə də vermişdi. Bütün bunlar təkcə sosial gərginliyi deyil, milli ziddiyyətləri də kəskinləşdirirdi. Sonrakı dövrlərdə baş verən ən böhranlı anlarda məhz gəlmələr yerlərdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin dayağı oldular. Azərbaycanın qarşılaşdığı bütün milli və ərəzi problemlərinin kökləri məhz işğaldan sonra çar Rusiyası tərəfindən qoyuldu.

Çarizm özünün ümumi strateji mənafeələri nəminə Azərbaycanda işlərin aparılmasına kömək edən yerli etibarlı şəxslərdən ibarət məmurların yaradılmasında maraqlı idi. Bütün bunlar çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Müasir məktəblər və mədəni-maarif müəssisələri yaradıldı. Ana dilində ilk qəzet buraxıldı. İlk milli teatr yaradıldı. Hansı motivlərdən asılı olmasına baxmayaraq, təhsil və mədəniyyət sahəsində yürüdülməsinə konkret şəraitdə Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, dövrünün elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən xəbər tutmasına imkan verirdi. Maarifçilik xalqda milli hisslərin oyanmasında, milli özünüdərkində, milli şüurun inkişafında və nəhayət, milli hərəkatın yaranmasında mühüm rol oynadı. Rusiyada gedən proseslər Azərbaycana da təsirsiz ötüşmədi. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycanda xalqımızın ümmətçilikdən millətçiliyə keçməsi Cənubi Azərbaycana nisbətən daha sürətli oldu. Azərbaycan Rusiya vasitəsilə Avropaya daha çox yaxınlaşdı. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi və digər ziyalılar xalqın

maariflənməsində əvəzsiz xidmət göstərdilər. Çarizm dövründə yaradılmış müxtəlif ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri xalqın problemlərinin həllinə yardım edilməsində, humanitar əsasda birləşməsində müəyyən rol oynayırdı.

1905-1907-ci illər inqilabı və ondan sonra baş verən proseslər Azərbaycana da yeniliklər gətirdi. Bu dövrdə bütün dünyada gedən ictimai-siyasi hərəkətdə iki böyük cərəyan – milli-azadlıq hərəkəti, millətçilik və sosial-demokratiya paralel mövcud idi. Həmin məqsədlərə uyğun olaraq ictimai və siyasi təşkilatlar yaradıldı. Milli-azadlıq hərəkəti son nəticədə imperiyaların dağılması, zülm altında inləyən xalqların azad olması və müstəqil dövlətlərin yaradılması məqsədini güdürdüsə, sosial-demokratiya daha çox rejimləri dəyişmək mahiyyətinə görə, imperiyaların qorunub-saxlanılmasına yönəlmişdi. Azərbaycan xalqının istəklərinin ifadəçiləri, milli-azadlıq hərəkətinin öncülləri “Difai”, və “Müsavat”, sosial-demokratiyanın təmsilçisi isə “Hümmət” oldu. Müxtəlif cərəyanları təmsil edən partiyaların mövcudluğu Azərbaycan siyasi tarixinin zənginliyini, çoxtərəfliliyini və xalqın böyüklüyünü göstərir.

Çarizm Azərbaycanda pantürkçüləri və panislamçıları, müstəqillik tərəfdarlarını amansızlıqla təqib edirdi. Birinci dünya müharibəsi və ya o zaman deyildiyi kimi, Böyük müharibə xalqları özlərini mühafizə etmək və gələcək həyatlarını necə qurmaq barədə düşünməyə vadar edirdi. İri imperiyaların və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqların həyatlarının daha əvvəlki kimi olmayacağı artıq müharibənin əvvəllərindən aydın idi. Heç əbəs deyil ki, müharibənin sonlarında yaranmış gərgin vəziyyətdə Azərbaycanın istiqlalı məsələsində Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları müstəsna rol oynadılar. Onlar xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdə məsuliyyəti üzərlərinə götürdülər.

Azərbaycanın gələcəyini düşünərək müxtəlif yollar aramağa başlayan ziyalılar daxili amillərlə yanaşı, xarici amilə də ümid edirdilər. Xarici amil isə Osmanlı dövləti idi. İstanbul dünya türklüyünün və İslamın mərkəzi olduğundan azərbaycanlılar da Osmanlıya nicat yeri kimi baxırdılar. Bu dövrdə azərbaycanlı ziyalıların bir qismi öz ümidlərini türk və müsəlman dünyasının mərkəzi olan Osmanlı Türkiyəsinə bağlayırdı. Belə mövqe müharibə aparan Osmanlının da strateji niyyətlərinə tam uyğun gəlirdi. Bu məqsədlə bir qrup azərbaycanlı hətta Ərzuruma gedərək Ənvər Paşa ilə görüşmüşdü. Onlar azərbaycanlıların çarizmin zülmündən xilas olmalarına kömək göstərilməsini xahiş etmişdilər. Eyni zamanda, Osmanlı hökuməti də Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində hərəkət etmək üçün bir etibarlı müttəfiqə, sosial dayağa ehtiyac duyurdu.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizm devrildi. Müvəqqəti hökumət quruldu. Oktyabr ayında bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və müharibədən çıxdığını elan etməsi ilə ölkədə tamamilə yeni bir şərait yarandı. Noyabr ayının əvvəllərində Bakıda bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Bundan bir neçə gün sonra Antanta ölkələrinin yardımı ilə Tiflisdə Transqafqaz Komissarlığı yaradıldı. Rusiyada bolşevik hökuməti müharibədən çıxdığını elan etdi. Almaniya bloku ölkələri ilə barışıq imzaladı. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər məclisinə seçilən deputatlar mərkəzdə fəaliyyətə başlaya bilmədiklərindən və bu orqan bolşeviklər tərəfindən qadağan edildikdən sonra onlar 1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Transqafqaz Seymini (parlamentini) yaratdılar. Bu parlamentdə Azərbaycan fraksiyası 44 nəfərdən ibarət idi. Həmin il aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edərək Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının qurulduğunu elan etdi.

Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz istiqamətində fəaliyyət üçün əlverişli imkan qazandı. Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlərin mübarizəsi qızıqırdı. Rus Qafqaz cəbhəsi dağıldı. Ordu hissələri ilə birlikdə geri döngən erməni terror dəstələri Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar törətdilər. 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımının başlıca məqsədi istiqlal tərəfdarlarını məhv etmək, onun sosial dayaqlarını dağıtmaq, müharibənin son mərhələsində döyüşən dövlətlərin strategiyasında mühüm yer tutan Bakı neftinə sahib olmaq, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasına imkan verməmək, Osmanlı hücumlarının qarşısını almaq idi. Transqafqaz Seymi azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların qarşısını ala bilmədi və daxili ziddiyyətlər ucbatından süqut dövrünə qədəm qoydu.

* * *

Daxili ziddiyyətlər aradan qaldırılmadığından mayın 27-də Azərbaycan fraksiyası ayrıca iclasına toplaşaraq dövlət müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldi. Fraksiya özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Beləliklə Azərbaycan xalqının tarixi istəyi yerinə yetirildi.

Bu zaman Osmanlı ilə Zaqafqaziya arasında Batumda keçirilən danışıqlarda iştirak edən M. Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın mayın 28-də Tiflisdə keçirilən iclasında

Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Altı maddədən ibarət olan bəyannamədə deyilirdi: 1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir. 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir. 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərə, xüsusən qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir. 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq, öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir. 5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. 6. Müəssislər Məclisi toplanana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycanın idarə forması Xalq Cümhuriyyəti idi. Yeni dövlət bütün qonşularla mehriban münasibətlər qurmaq istəyini bəyan etdi. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar bərabər elan edildilər. Onlar üçün bərabər hüquqlar elan olundu. Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura-parlament dururdu. Azərbaycan parlamentli respublika idi.

Əgər XIX əsrdə Azərbaycan Rusiya tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edilib imperiyanın tərkibinə qatılmışdısa, 1918-ci ildə onun tərkibindən vahid, müstəqil dövlət kimi çıxdı.

* * *

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edirdi. Sonralar Paris Sülh Konfransına Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi memorandumda AXC-nin ərazisi aşağıdakı kimi göstərilirdi: Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası; Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Gəncə qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli idi); İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); Tiflis quberniyası Borçalı qəzası, Tiflis və Sıqnax qəzalarının bir hissəsi); Zaqatala mahalı; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyyələrini əhatə edən ərazisinin bir hissəsi, habelə, Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq – Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Eyni zamanda, AXC Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən, Qars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi önəm verirdi. Cümhuriyyətin ərazisi 113,9 min kv. km idi. Bunun 97,3 min kvadratkilometri mübahisəsiz, 16,6 min kvadratkilometri mübahisəli idi.

* * *

Bu zaman bütün Cənubi Qafqazda 8 milyon 81 min 668 nəfər əhali yaşayırdı. Onun 4 milyon 617 min 671 nəfəri Azərbaycanda idi. Azərbaycan əhalisinin 75,4 faizini və ya 3 milyon 481 min 889 nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Digərləri müxtəlif dövrlərdə çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycana yerləşdirilənlər idi.

* * *

Cümhuriyyətin elanından sonra milli hökumət yaradıldı. Nazirliklər quruldu. Azərbaycanda icraedici hakimiyyəti hökumət həyata keçirirdi. İlk baş nazir Fətəli xan Xoyski oldu. Hökumətdə birinci, ikinci və üçüncü kabinetə Fətəli xan Xoyski, dördüncü və beşinci kabinetlərə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdi. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdi.

Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura noyabr ayında Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parlamentini 120 nəfərdən ibarət formalaşdırmağı qərara aldı. Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun 1918-ci il noyabrın 19-da qəbul edildi. Parlamentin tərkibinə əhalinin sayına uyğun olaraq 80 nəfər azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri daxil edilməli idi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də H.Z. Tağıyevin Qız məktəbində (indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında) açıldı. Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi. Yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali-80; ermənilər-21; ruslar-10; almanlar-1; yəhudilər-1; gürcülər-1; polyaklar-1; Bakı həmkarlar ittifaqı-3; Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı-2. Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən ermənilər və başqaları parlamentin işində iştirak etmədilər. Parlamentin sonuncu

iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçirildi. Ümumiyyətlə, parlamentin 155 iclası keçirilmiş, müzakirəyə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmışdı. Onlardan 230-u qəbul edilmişdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, müavinləri Həsən bəy Ağayev və Məmmədyusif Cəfərov idi. Azərbaycan parlamenti milli tolerantlıq baxımından hətta Qərb ölkələri üçün bir model idi. Dini baxımdan da bütün digər dövlətlərə nümunə rolunu oynayırdı.

Azərbaycan parlamentində dövlət himni və bayrağı qəbul edildi. Xüsusi xidmət orqanları yaradıldı, sərhəd və gömrük xidmətləri quruldu. Ordu yaradıldı. Türk dili (Azərbaycan dili) dövlət dili elan edildi. İbtidai və orta məktəblərdə işlərin ana dilində aparılması haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı. Təhsil və xalq maarifi, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin hər yerində müxtəlif səviyyəli məktəblər açıldı. Dərsliklər hazırlanmağa başlandı. Xaricdən müəllimlər dəvət edildi. Mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirildi. Teatrlar, kitabxanalar, ana dilində mətbuat orqanları yaradıldı. Milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirildi. 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə oxumağa göndərilməsi barədə qərar qəbul edildi.

Xarici siyasətin əsas məqsədi yeni yaradılmış dövləti tanımaq idi. Buna görə də yeni hökumət yarandığı vaxtdan etibarən fəal xarici siyasət yürütməyə başladı. İlk növbədə Avropanın bir sıra ölkələrinə yeni bir dövlətin yaradılması barədə məlumat göndərildi. Hökumət 1918-ci il iyun ayının 4-də Batumda Osmanlı ilə dostluq müqaviləsini bağladı. Xarici siyasətdə ilk addım Dördlər İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Aslan Səfikürdskidən ibarət heyətin göndərilməsi oldu. Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri qurmaq üçün Əlimərdan bəy Topçubaşov səfir kimi İstanbula göndərildi.

Almaniya və müttəfiqləri müharibədə məğlub olduqdan sonra noyabrın 17-də Bakıya ingilis generalı U. Tomson başda olmaqla, müttəfiq qoşunları gəldi. Erməni, rus milli şuralarının antiazərbaycan fəaliyyətinə baxmayaraq, Tomson Bakıda vəziyyətlə tanış olduqdan sonra bildirdi ki, Azərbaycan hökumətinə və onun Baş nazirinə böyük hörmət bəsləyir və yeni koalisiyalı hökumət yaradılana qədər onun hökuməti ölkədə yeganə qanuni hökumət olaraq qalır.

Azərbaycan hökumətinin ilk addımlarından biri dekabrın 28-də qalib ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından Paris Sülh Konfransına göndəriləcək sülh nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirmək oldu. Parlamentin sədri kimi Topçubaşov başda olmaqla nümayəndə heyəti İstanbulda bir sıra ölkələrin nümayəndələri ilə görüşlər keçirdikdən sonra Parisə getdi. Azərbaycan məsələsi ilk dəfə olaraq 1919-cu il mayın 2-də Dördlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti konfrans keçirilən müddətdə bir sıra görüşlər keçirdi.

Mayın 23-də İngiltərə nümayəndə heyətinin üzvü L. Mallet Topçubaşovla görüşdü. Söhbətdə Azərbaycanda siyasi, hərbi və iqtisadi şəraitə dair fikir mübadiləsi aparıldı. Topçubaşov mayın 28-də günün birinci yarısı ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü H. Morgentau, günün ikinci yarısında isə Prezident V. Vilsonla görüşdü. ABŞ Prezidentinə Azərbaycanın Memorandumu təqdim edildi. ABŞ hökuməti Azərbaycanla əməkdaşlıq etməyin faydalı olacağını qeyd etdi.

1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi böyük dövlətlər tərəfindən tanındı. Bu, tarixi hadisə olub, Azərbaycan xalqının iradəsinə hörmət əlaməti idi. Azərbaycana yardım göstərilməsi barədə qərarlar qəbul edildi. Azərbaycan dövləti beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olmaq üçün ilk addımlar atdı.

Xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri qonşu dövlətlərlə münasibətlər idi. Yenicə yaradılan Ararat Respublikasının paytaxtı olmadığından Azərbaycan milli sülhün yaradılmasını, digər ərazilərə əsassız iddialar irəli sürməyəcəyi şərti ilə İrəvanı paytaxt olaraq güzəştə getdi. Lakin bununla kifayətlənməyən erməni dairələri azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarını davam etdirdilər və əsassız ərazi iddialarını genişləndirdilər.

* * *

Əlbəttə, ölkədə yeni dövlət quruculuğu problemlərsiz də deyildi. Aparılan islahatlar ardıcıl deyildi. Aqrar islahat həyata keçirilmədi. Cümhuriyyətin sosial dayaqları zəiflədi. Çarizm tərəfindən Azərbaycana köçürülmüş bir sıra xalqlar dövlət müstəqilliyini tanımır, onu Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edirdilər.

Ermənistanın təcavüzü dövləti zəiflədirdi. Erməni terrorunun, ərazilərin işğalının və kütləvi soyqırımların dayandırılmaması başlıca problemlərdən idi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyasının istilasına məruz qaldı. Cümhuriyyət daxili deyil, xarici amillər səbəbindən məğlub oldu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu üçün əlverişli beynəlxalq şərait yox idi. Bu işğalda Bakı nefti amili mühüm rol oynadı. Rusiya bir neçə il əvvəl Bakını itirməklə böyük dövlət statusunu da itirmişdi. Bu mövqeyi bərpa etməkdən ötrü Rusiya yenidən Azərbaycanı işğal etdi.

* * *

Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərbaycan sərhədlərini aşaraq daha geniş bir anlam daşıyırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi Dan ulduzu oldu, müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi. Onların ürəyində ümid çırağı yandırdı. Heç əbəs deyil ki, AXC yarandıqdan sonra Sibir sürgünündə azərbaycanlılarla yanaşı, zülm çəkən yüzlərlə ərəb, fars, əfqan və başqa xalqların nümayəndələri Azərbaycanın vətəndaşı olmaq üçün müraciət etmişdilər.

Müsəlman dünyasına respublika məfhumunu və məfkurəsini Azərbaycan xalqı gətirdi. Bu gün Şərqdə müstəmləkəçiliyin və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqların olmaması eyni zamanda, Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiridir.

* * *

Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsi bəzi ibrət dərslərini almağa imkan verir. Bunun üçün ilk növbədə həmin dövrdə buraxılan səhvləri bilmək və onlardan müvafiq nəticələr çıxarmaq gərəkdir. Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlətin yaradılmasını liberal dəyərlərlə elan etmək olar, amma daxili və xarici təzyiqlərin daim olduğu və olacağı bir şəraitdə onu liberalizmlə qorumaq mümkün deyildir. Bunun üçün çoxlu amillərin məcmusu tələb olunur. Xalq öz dövlətinin mühafizəsinə, güclənməsinə və tərəqqisinə çalışmalı, milli dövlətini qorumalıdır. Onun maraqlarını hər şeydən uca tutmalıdır. Hakimiyyət qanadları arasında sıx birlik yaradılmalıdır. Dövlət güclü olmalıdır.

Dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından, hansı siyasi təşkilata mənsubluğundan asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı daim Azərbaycanın maraqlarını uca tutmalı, ümumi məqsədlərə xidmət etməlidir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımız yalnız Azərbaycanın yanında olduqda böyük, güclü və qüdrətlidirlər. Milli tarixə və keçmişə daim hörmətlə yanaşılmalıdır.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra siyasi və dövlət xadimlərinin bir qismi xarici ölkələrə mühacirət etməyə məcbur oldu. Bir qismi isə erməni və bolşevik terrorunun qurbanına çevrildi. 20-30-cu illərdə milli düşüncəli ziyalılar repressiya edildilər. Amma sovet repressiya aparatı istiqlal fikrini məhv edə bilmədi. Ötən əsrin 70-80-ci illərində ziyalılar Heydər Əliyevin qayğıcı ilə əhatə olundular. Müstəqil dövlət üçün lazım olan təməllər məhz bu illərdə düşünülmüş şəkildə hazırlandı. Nəhayət, milli bayrağımız ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə Naxçıvanda qaldırıldı. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi oldu.

* * *

Heç kəsə sirr deyildir ki, sovet dövründə AXC-nin yaranma tarixinin dövlət səviyyəsində bayram ediləcəyi xəyallara belə gəlmirdi. Amma müstəqil ölkəmizdə milli tariximizə, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub-saxlanılmasına və inkişafına dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir. 1998-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, 80 illiyinin qeyd edilməsi barədə sərəncamdan sonra bu sahədə xeyli işlər görüldü. Cümhuriyyət dövrü tarixinin sistemli şəkildə araşdırılmasına başlanılması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Parlament iclaslarının stenoqramları nəşr edildi. Kitab və monoqrafiyalar çapdan çıxdı.

Bu gün ölkəmizdə milli tariximizə, mədəniyyətimizə, AXC tarixinə və dəyərlərinə xüsusi qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizin paytaxtında cümhuriyyət xadimlərinin şərəfinə abidə ucaldılıb. Onların xatirəsi əbədləşdirilir. Cümhuriyyətimizin 96 illiyinə həsr edilmiş geniş tədbirlər həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk 10 ili Azərbaycan dövləti müstəqil daxili və xarici siyasət yürütdüyü, öz ərazisində xarici hərbi baza

saxlamadığı, kosmos klubuna üzv, rəqabətə davamlı 40 dövlət cərgəsinə daxil olduğu və bir çox ilklərə imza atdığı üçün müstəqillik dövrünün “Qızıl 10 ili” kimi də qiymətləndirilə bilər.

Xalq qəzeti.-2014.-28 may.-N 111.-S.11.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ
REGIONDA GEOSİYASİ VƏZİYYƏT**

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Tarix kafedrasının müdiri, əməkdar müəllim

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildəndə Birinci Dünya müharibəsi başa çatmamışdı. Müharibənin sonuncu ilində Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin elan edilməsinə baxmayaraq, bu akta gətirən zəncirvari proseslər 1917-ci ilin fevralında Rusiyada çar monarxiyasının devrilməsi ilə başladı. 1917-ci ilin yazında irəli sürülən "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyası düz bir il sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının bəyan edilməsi ilə nəticələndi.

Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra sabiq imperiyanın ərazisi kimi Qafqaz regionu - Xəzər hövzəsi beynəlxalq rəqabət meydanına çevrildi. Rusiya imperiyasının müttəfiqləri İngiltərə və Fransa artıq Antanta çərçivəsində olmuş üçüncü tərəfdaşlarının ərazilərinə sahiblənmək xətti yeridirdilər. Sovet Rusiyası müharibədən çıxmış, Antanta daxilində parçalanma baş vermiş, Böyük Britaniya ilə Fransa arasında 1917-ci il dekabrın 23-də bağlanmış məxfi konvensiyaya görə sabiq müttəfiqləri olan Rusiya imperiyasında ərazi bölgüsü aparılmış, Qafqaz regionu Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsinə aid edilmişdi. Lakin bu ikitərəfli razılaşma idi. Antantaya qarşı vuruşan mərkəz dövlətləri içərisində Qafqaz regionu ilə bağlı fəal siyasət yeridən Osmanlı dövləti və onun müttəfiqi Almaniya imperiyası idi. Rəqib tərəflərin içərisində Qafqazla daha sıx bağlı tarixi olan Osmanlı dövləti idi ki, o da Sovet Rusiyasını tanımayan Cənubi Qafqaz komissarlığı ilə "Ərzincan barışığı"nı imzalamışdı. Region uğrunda ingilis-türk, ingilis-rus, ingilis-alman, alman-rus rəqabəti gedirdi. "Ərzincan barışığı"nın imzalanmasıyla Rusiya qoşunları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilməyə başladı. Lakin bu, hələ Rusiyanın bir əsrdən çox əsarətdə saxladığı Qafqaz bölgəsindən imtinası deyildi. Elə həmin ay - dekabrın 16-da Qafqazda sovet hakimiyyətini bərqərar etmək üçün Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar vəzifəsi təsis edildi. Beləliklə, 1918-ci ilin əvvəllərindən sovet Rusiyası, Osmanlı dövləti, həmçinin Britaniya Qafqazlarla bağlı fəal xarici siyasət yeritməyə başladılar. Bütün bu mübarizənin əsasında regionun geosiyasi, geoiqtisadi əhəmiyyəti dayanırdı. Qafqaz yalnız "xammal, yanacaq, ərzaq mənbəyi" deyil, həm də Avropa və Asiya, xüsusilə Rusiya və Türkiyə arasındakı mövqeyə və mühüm iqtisadi və strateji yollara malik idi. Geostrateji əhəmiyyətini İ.Stalinin bu məzmununda şərtləndirdiyi Qafqazın "sovetləşdirilməsi" hədəfinin arxasında sovet Rusiyasının daha geniş planları var idi. Qafqazda sovet hakimiyyətini bərqərar etməli olan S.Şaumyan eyni zamanda daha bir missiyanı yerinə yetirməli idi. "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekretin icrası da ona tapşırılmışdı. Qafqazla bağlı dekret icra edilməyincə 2-ci dekretin icrası real deyildi. Bu müstəvidə Qafqazın geosiyasi mövqeyini Azərbaycanın milli istiqlal xadimi M.B.Məmmədov belə səciyyələndirmişdi: "Rus çarlarının yolu ilə gedən Lenin böyük Ermənistan vasitəsilə Aralıq dənizinə və Hind okeanına çıxacaq, Avropa kapitalistlərinin öz müstəmləkələrinə gedən yollarını kəsmək surətilə dünya inqilabı yaradacaqdı. Böyük Ermənistan bu məqsədlə ona çox lazım idi. Ancaq bunun üçün Qafqaz hərəkət bazası halına gəlməli idi. Qafqaz sovetləşdirilməli idi".

Sovet Rusiyasının qarşısında regionla bağlı rəqabət aparan dövlətlərdən daha ciddi maneə "Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda milli və istiqlal hərəkatları" hesab edilirdi. Bütün imkanlarını Bakıya sahib olmağa səfərbər edən sovet Rusiyası aktiv əməli tədbirlər görməkdə idi.

Bakı uğrunda diplomatik, siyasi, ideoloji, hərbi mübarizə 1918-ci ilin əvvəllərindən sentyabrın 15-dək intensiv xarakter daşıyırdı. "Təcili surətdə hərbi və pulla Bakıya yardım göstərilsin" tapşırığını verən mərkəzi bolşevik hakimiyyəti, "vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarı olan siyasi və hərbi qüvvələr Qafqaz cəbhəsindən dönmə və həmçinin hələ də İranda qalan rus əsgərlərindən faydalanmağa səy göstərirdi.

İran ərazisindən rus qoşunlarının çıxarılması prosesini Britaniya qüvvələri də diqqətlə izləyirdi. Rus qoşunları barədə müfəssəl məlumatla malik ingilis kəşfiyyatı hələ 1917-ci ilin sonunda L.Biçeraxovun 1070 nəfərlik hərbi birləşməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdi. Qafqaza göndərilmək üçün ingilis hərbi hissəsinin təşkili məsələsi hələlik İranda qalan rus hərbiçilərindən istifadəni ehtiyat variantı kimi saxlayırdı.

Cənubi Qafqaz komissarlığının yaradılması prosesində ABŞ, Fransa, həmçinin Britaniya nümayəndəsi iştirak etmişdir. İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətlərindən fərqli olaraq, ABŞ hökuməti "Rusiyadakı hadisələr aydınlaşmayınca Zaqafqaziya hökumətini tanımaq" istəmədi. Britaniya isə əksinə, Qafqaz

Federasiyasını bütünlüklə dəstəkləməyi qərara almışdı. Bakı neftinə sahib olmaq əsas məsələlərdən birincisi idi. Böyük Britaniyanın xüsusi xidmət əməkdaşları bölgədə müvafiq missiya yerinə yetirirdi. Baş nazir Lloyd Corc həmin missiyanın motivini belə izah etmişdi: "Biz antibolşevik kampaniyasını deyil, antialman cəbhəsini təşkil etdik və maliyyələşdirdik. Əgər almanlar Bakıya soxulsaydılar və bu rayonun tükənməz neft ehtiyatlarını... ələ keçirseydilər, müharibə sonsuzadək davam edərdi". Bu baxımdan ingilislərin Bakıdakı bolşevik hökuməti ilə əməkdaşlıq üçün təkidli söyləri anlaşılır. Brest-Litovsk sülhündən sonra Almaniya ilə müharibə aparmaq üçün Britaniya Rusiyaya pul, silah, təlimatçılar vəd etməklə, hər cür yardım təklif edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqaz 2 fərqli qanlı prosesə cəlb olundu. Birincisi, Cənubi Qafqazın müsəlmanlara məxsus torpaqlarında kütləvi şəkildə dinc müsəlman əhalinin qətləmi ilə nəticələnən proseslər idi ki, bolşevik-daşnak hərbi-siyasi müttəfiqliyi nəticəsində baş vermişdi. Region uğrunda rəqabətin beynəlxalq məzmun almasında daxili siyasi qüvvələrin mövqeyi də təsirsiz qalmamışdı. Bolşeviklərin sivil yolla hakimiyyətə yiyələnmək ehtimalı azaldıqca güc vasitələrinə üstünlük verilirdi. Daşnaklarla iş birliyinin əsasını da qüvvələr nisbətini müsəlmanlara qarşı gücləndirmək təşkil edirdi. Müsəlman əhalinin son dərəcə amansızlıqla, qısa müddətdə kütləvi şəkildə məhv edilməsi məhz Azərbaycan xalqını Osmanlı dövlətindən yardım istəmək məcburiyyətində qoydu. "Turançılıq" layihəsini gerçəkləşdirmək istəyən Osmanlı dövlət xadimlərinin Qafqazla bağlı bir neçə variantda planlarının reallaşmasına imkan verən şərait yaranırdı. Osmanlı dövləti Qafqazda "türkçülük" və "turançılıq"ın əsaslarına söykənən bir siyasətin gerçəkləşdirilməsini planlaşdırmışdı.

Almaniyanın müttəfiqi olan Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək tələbi Zaqafqaziya Seymini seçim qarşısında qoymuşdu: ya müqavilədə təsbit olunmuş ərazilərin Osmanlı imperiyasına verilməsini qəbul etməli, yaxud da Rusiyadan ayrılaraq müstəqil tərəf kimi davranmalı idi.

Osmanlı dövləti ilə danışıqlarda Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin başçısı A.Çxenkeli etiraf edirdi ki, "Türkiyə, obyektiv olaraq Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlıdır. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi şimaldan Türkiyənin təhlükəsizliyini təmin edir".

Azərbaycan xalqının Osmanlı dövlətinə rəğbəti və yardım istəyi, digər tərəfdən Zaqafqaziya Seyminin Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtləri ilə barışmaması və Türkiyə ilə müharibəyə cəlb olunması nəticəsində Osmanlı dövlətinin Qafqazda yeni ərazilər ələ keçirərək irəliləməsi adekvat olaraq regionda marağı olan digər xarici qüvvələrin aktiv reaksiyasına gətirib çıxardı.

Osmanlı dövlətinin müttəfiqi Almaniya Qafqazda gedən proseslərdən kənarda qalmamaq və öz mənafeyini təmin etmək üçün Batum konfransına qatıldı. Almaniyanın Qafqaz siyasətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirildi. Qafqazın təbii sərvətlərindən maksimum dərəcədə faydalanmaq istəyən almanlar Batumun və Gürcüstanın alman nəzarətində qalmasına çalışırdılar. Osmanlı dövlətinin Qafqaz regionu ilə bağlı planlarına mane olmaq üçün Almaniya Rusiyanın Batum konfransına qatılmasına çalışırdı. Rusiya Zaqafqaziya hökumətini tanımaq istəmədiyindən, Zaqafqaziya nümayəndə heyətlərinin və Osmanlı dövlətinin kəskin müqaviməti Rusiyanın Batum konfransında iştirakına imkan vermədi. Gürcüstan Almaniyanın himayədarlığını istədikdə, Almaniya, Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibindən çıxıb müstəqilliyini elan etdiyi təqdirdə, Gürcüstanın qəyyumluğunu öz üzərinə götürəcəyini bildirdi. Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etməsi Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul etməsini şərtləndirirdi. Almaniyanın Qafqaz siyasəti Gürcüstan miqyasında gerçəkləşdi: "Region uğrunda beynəlxalq rəqabətdə Almaniya Gürcüstanı özü üçün mümkün real qənimət bilirdi: "...nəyin bahasına olursa-olsun, heç olmasa, Gürcüstanı əlimizdə saxlamalıyıq. Əks təqdirdə, Qafqazın digər hissələri də tez və ya gec əlimizdən çıxacaqdır". Artıq mayın 25-də "Poti şəhərinə 3000 alman əsgəri çıxarıldı, may ayının 30-da isə alman diplomatik missiyası Tiflis şəhərinə gəldi. Tezliklə Gürcüstanın bütün dəmir yolları və su nəqliyyatı, habelə Çitauriyanın marqans mədənləri almanların nəzarəti altına keçdi".

Beləliklə, 1918-ci ilin yazından başlayaraq "...müharibə və siyasət sahəsində Ənzəlidən ingilislərin, Azərbaycandan Nuru Paşanın (Ənvərin qardaşı) və Gürcüstandan almanların son məqsəd olan Bakı ilə bağlı kəskin yarış və "qovhaqov"u başlamışdı". Sovet Rusiyası isə regionla bağlı daha ciddi addımlar atmışdı.

Rusiya hərbi-siyasi qüvvələrinin qanlı siyasəti regionun bir hissəsində - Bakı quberniyasında hakimiyyəti ələ keçirmələri ilə nəticələnmişdi. Bakıda bolşevik diktaturasının qurulmasına imkan verən amil kimi Ənzəlinin həmin ərəfədə tamamilə bolşevik nəzarətində olması da sayıla bilər. Belə ki, 1918-ci ilin yanvarında Britaniya hərbi ekspedisiyası Bağdaddan çıxaraq Ənzəliyə qədər sürətlə irəliləyə bildi. Artıq fevralın ortalarında Qəzvinə çatan Britaniya hərbi heyəti Ənzəlinin tamamilə bolşevik nəzarətində olması səbəbindən Bakıya gələ bilməmişdi. Bakı Qafqazın siyasi müqəddəratına təsir edəcək həlledici

seçim ərafəsində idi. Osmanlı qoşunlarını Bakının neft mədənlərindən uzaqda saxlamaq üçün ingilislər türklərə qarşı müharibəyə hazırlaşan bolşeviklərlə iş birliyinə can atırdılar. Bakının müdafiəsi üçün ingilis yardımını qəbul etmək məsələsi Rusiya hakimiyyətinin yerli icraedici qurumu statusunda çıxış edən Bakı bolşevik hökumətində kəskin fərqli fikir ayrılığı yaratmışdı.

Britaniya missiyasının rəhbəri general Denstervil Bakıya sahib olmadan hər hansı cəhdin faydasız olduğunu vurğulayırdı: "Mən həmişə Xəzər (dənizi) üzərində nəzarətin necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu (demişəm) və bunun həyata keçməsinə dair bir neçə plan hazırlanmışdı".

1918-ci ilin yazından etibarən Bakıdakı vəziyyət haqqında ingilis kəşfiyyatının əhatəli məlumatları Britaniya missiyasının Qafqazda əməkdaşlıq edə biləcək siyasi qüvvələri müəyyənləşdirməyə yardım edirdi. Yaranmış şəraitdə ermənilərin təklifindən yararlanmağı məqbul bilməyən ingilis hərbi kəşfiyyatı ehtiyat etsə də, eyni vaxtda Ənzəliyədək gəlib, ermənilərlə, bolşeviklərlə birgə Xəzər donanması üzərində nəzarəti ələ almağı mümkün sayırdı. Bakıdakı bolşevik hakimiyyəti ilə Ənzəli bolşevikləri arasında əlaqədə erməni vasitəçiliyi şirnikləndirici görünsə də, Bakıda vitse-konsul Ponaldd Mak-Donellin aparıcı rol oynadığı ingilis kəşfiyyat xidməti Denstervil missiyasının gəlişi üçün zəmin hazırlamaqla məşğul idi. Erməni Milli Şurası ingilis yardımını qəbul etməyə hazır olsa da, bolşevik hakimiyyətinin mövqeyi fərqli idi. İngilislərin Cənubi Qafqazda daşnaklarla müttəfiqliyi qarşılıqlı maraqlara əsaslanırdı. Osmanlı ordusuna qarşı çıxan qüvvələrdən eser və menşeviklər Rusiyadan ayrılmağı rədd etdikləri halda, daşnaklar Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılıb Britaniya nüfuz dairəsinə keçməsinə qəbul edə bilərdilər. Britaniya missiyasının Qafqaza gəlməsinə razılıq verən eserlər (sosial-inqilabçılar) Ənzəliyə, L.Biçeraxovun yanına hazırlıq üçün 200 nəfər göndərmişdilər. L.Biçeraxovun gəlişi isə Qafqazda məhsul yetişən vaxta, iyunun əvvəli üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin imzalanması "Qafqaz tarazlığını yenidən pozdu". Osmanlı hücumundan qorxan Gürcüstan Almanıyanın himayəsini qəbul etdi. Lakin alman-gürcü qoşunları Osmanlı qüvvələrinin Azərbaycana doğru hərəkətini dayandıra bilmədi. Alman qoşunlarının əlinə keçməmək üçün Britaniya missiyası Tiflisdən Vladıqafqaza köçdü. Vəziyyətin dəyişilməsi ilə Britaniya hökuməti Denstervil missiyasının, o cümlədən Biçeraxovun Qafqaza getməsinə təxirə saldı. Osmanlı ordusunun Azərbaycandan keçməsinin qarşısını almaq üçün Britaniyanın hərbi naziri türkləri Həmədanda saxlayıb, Xəzər istiqamətində irəliləməsinə yol verməmək göstərişi verdi. 1918-ci ilin yayı üçün, heç olmasa, kiçik dəstə ilə belə ingilislərin Xəzər hövzəsinə daxil olmasına hökumət hədsiz əhəmiyyət verirdi. Hətta bir-iki ingilis zabitinin Bakıya göndərilməsi, neft mədənlərinin məhv edilməsi, Xəzər donanmasının ələ keçirilməsi, türklərə qarşı yerli hökumətə (Bakı bolşevik hökumətinə) yardım göstərilməsi və s. nəzərdə tutulurdu. Denstervil isə bu fikirdə idi ki, 2 ingilis zabitinin Bakıya göndərilməsi heç bir nəticə verməyəcəkdir, Bakı şəhəri "effektli kömək almaq ümidindədir və neft mədənlərini dağıtmağa ehtiyac yoxdur". Bu mövqe reallığa əsaslanırdı. Londondan göstərişlər verildiyi iyun günlərində Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında "Sülh və dostluq" müqavilələri imzalanmışdı. Azərbaycan hökuməti müqavilənin dördüncü bəndinə istinadən Osmanlı hökumətindən yardım istəmişdi. Bakı XKS isə Gəncə üzərinə yürüş haqqında əmr vermişdi. Məğlubiyyət anında düşməne qalması deyə, neft mədənlərinə od vurmaq əmri də bolşeviklərin planına daxil idi.

Qafqaz regionu - Xəzər hövzəsi uğrunda beynəlxalq və daxili siyasi qüvvələrin apardıqları savaşın nəticələrindən zərər çəkən əsasən Azərbaycan xalqı, Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Daxili siyasi qüvvələrin mövqeyindən məharətlə faydalanan sovet Rusiyası mahiyyətə soyqırımı aktı olan kütləvi qırğınlar törətməklə Bakı quberniyasında hakimiyyətini qura bildi. Bolşevik dəstəyinə güvənən erməni yaraqlıları Bakı quberniyasından geniş coğrafiyada, o cümlədən Yelizavetpol (Gəncə), xüsusən İrəvan quberniyalarında müsəlman əhalini qətlə qoymağa düçar etdilər. 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin martına qədərki dövrdə İrəvan quberniyasında 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, 135 min nəfərdən çox əhali doğma torpaqlarından qovulmuş və ya məhv edilmişdi. Bu qanlı proseslə paralel Zaqafqaziya Seyminin Osmanlı dövləti ilə danışıqları və hərbi əməliyyatları gedirdi. Həmin prosesdə də İrəvan quberniyasının ərazilərinin müqəddəratı həll olunurdu. Quberniyanın 7 qəzasından 5-i (Sürməli, Aleksandropol, Şəhur, Eçmiədzin və İrəvan qəzasının böyük bir hissəsi) artıq Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altına keçmişdi, 2 qəzadan ibarət ərazidə isə erməni dövlətinin yaradılması planlaşdırılırdı. Ermənilərin "ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsadlara son qoyacaqları" şərtilə müstəqil dövlət yaratmalarına Osmanlı dövlətinin razılıq verməsini Azərbaycan təmsilçiləri də məqbul bilmişdi: "Kəndi daxilində hüsn-i intiqamla meşyu, daima firsət ardından koşan və ilk imkan bulunca arxamızdan xəncəri vurmaq zəhniyyətində qalan erməni arzu-yı millisi münker və hər zaman türk siyasəti əleyhində mudahəlat-ı əcnəbiyyəyi ihtar edən intriqalara vasitə olacaq bir buçuk milyonluq bir erməni kütləsi bulundurmaqı,

yoxxsa türk akvamı ilə muhat, sevkül-ceyş nokta-yı nəzarınca zararsız və amal-ı milliyesince təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonumu? Siyasət-i milliyemiz nokta-yı nəzarından bizcə ikinci şəkil daha faydalı və münasib olsa gərək... Biz daha erməni kantonu təsisindən bəhs etdikdə məqsədimiz erməniləri müdafiə deyil, kəndi siyasətimiz, türk siyasət-i umumiyesi nokta-yı nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət kaidəsinə həll etmək istəyirik..."

Beləliklə, yaradılması razılaşdırılmış erməni federasiyası üçün siyasi mərkəz lazım idi. Aleksandropolun Türkiyəyə keçməsinə sonradan belə mərkəz kimi İrəvan şəhəri nəzərdə tutulmuşdu. Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində hərbi əməliyyatların gedişatı Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti ilə müşayiət olunanda artıq türk qoşunlarının nəzarət altında saxladığı əraziləri tərk etməsi erməni nizamı qüvvələrinin həmin əraziləri zəbt etməsi ilə nəticələndi. Həmin ərazilər Osmanlı dövlətinin Batum konfransında Azərbaycan nümayəndələrinə güzəştə getmədiyi torpaqlar idi. Osmanlı tərəfinin üzərində israrla dayandığı həmin ərazilər nə özünə, nə də Azərbaycan Cümhuriyyətinə qalmadı. Naxçıvan, Şərur, Sürməli istisna olmaqla (onların müqəddəratı da çox keşməkeşli oldu və sovet hakimiyyəti illərində həllini tapdı) İrəvan, Uluxanlı, Vedibasar, Gümrü ermənilər tərəfindən tutuldu.

Sonda İrəvan quberniyasının Osmanlı nəzarəti altında olan əraziləri və Azərbaycan Cümhuriyyətinə aid hissələri Ararat (erməni) respublikasının hakimiyyəti altına keçdi. Cənubi Qafqazın azərbaycanlıların kompakt yaşadığı tarixi yurdu olmuş İrəvan quberniyasının əksər ərazisi Azərbaycan dövləti üçün itirildi.

Regiondakı geosiyasi vəziyyətdən yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyəti düz bir il əvvəl "Azərbaycan muxtariyyəti" üçün nəzərdə tutulmuş əraziləri tam əhatə edə bilmədi. Muxtariyyətin əhatə edəcəyi ərazilərə dair 1917-ci ilin dekabrında mövqe belə idi: "Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa, həmən İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir". "Azərbaycan muxtariyyəti"nin gerçəkləşməsinə imkan verməyən daxili və xarici qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq, son dərəcə mürəkkəb şəraitdə qismən kiçik ərazidə müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmaq mümkün oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcudluğunun sonunadək İrəvan quberniyasına aid hüquqlarını reallaşdırmağa səy göstərdi. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində yad hakimiyyət altında olan Bakı quberniyası, Bakı şəhəri uğrunda mübarizə artıq beynəlxalq məzmun aldı. Beynəlxalq münasibətlərdə "Bakı məsələsi"nin meydana gəlməsi Qafqaz-Xəzər regionu uğrunda rəqabətin kəskinləşməsinin yaratdığı problem oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bəyan edilməsindən sonra hakimiyyətin qarşısına qoyduğu bir nömrəli vəzifə paytaxt elan etdiyi Bakı şəhərini düşmən qüvvələrdən azad edib geri qaytarmaq idi.

Azərbaycan hökuməti müvəqqəti yerləşdiyi Gəncədə Bakı uğrunda qətiyyətli mücadilə apardı. Britaniya hərbiçilərinin Azərbaycan milli mənafeyinə düşmən qüvvələrlə eyni cəbhədə mövqe tutması, Rusiya-Almaniya məxfi sövdələşməsi (sovet Rusiyasının Almaniya vasitəsilə Osmanlı imperiyasına təzyiqi Bakı üzərinə yürüşü ləngitsə də, dayandıra bilmədi), Osmanlı dövlətinə qarşı təzyiqlər müstəvisində Azərbaycan-Osmanlı birgə əməliyyatları Bakının azad olunması ilə nəticələndi. Beynəlxalq vəziyyətin Antantanın xeyrinə dəyişməsi Rusiyanın Almaniya və onun müttəfiqləri ilə bağladığı sazişə marağını zəiflətdi. Digər tərəfdən, Türkiyə və Azərbaycanın təzyiqi Almanıyanın Rusiya ilə avqust sazişindən imtina etməsində az əhəmiyyətli deyildi.

Cümhuriyyətin bəyan edilməsi ərəfəsində regionda əsas aktorlar kimi fəaliyyət göstərmiş dövlətlərdən Böyük Britaniya, Rusiya Azərbaycan dövlətinin müqəddəratına sonadək təsir göstərdilər. Almaniya və Osmanlı imperiyaları dünya müharibəsində məğlub olduqlarından regionla bağlı proseslərə müdaxilə etmək iqtidarında deyildilər. "Böyük müharibənin bütün çətinliklərində müttəfiq olan Almaniya və Türkiyə Cənubi Qafqaz siyasətində bir-birinə qarşı durmalı olmuşdu". Qalib Antantanın parçalamaq istədiyi Osmanlı dövlətində başlanan milli-istiqlal səvəsi artıq yeni bir Türkiyənin yaranmasından xəbər verirdi. Türkiyə milli-istiqlal hərəkəti ilə sovet Rusiyasının regionda uzlaşan maraqları və Antanta qüvvələrinin əməli (hərbi) yardım göstərməməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda məşum rol oynadı.

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK RESPUBLİKA – AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

Anar İSGƏNDƏROV,

Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səsə (iki nəfər - Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər bəy Axundov bitərəf qaldı) qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi”, yaxud “Misaği-milli” (əqdnamə) Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktı - “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edildi, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin həddləri müəyyənləşdirildi, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapdı. “İstiqlal bəyannaməsi”ndə demokratik dövlətə məxsus atributların - hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmsil edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. Bu sənəd Azərbaycan millətinin millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa – millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi.

“İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul edən Milli Şura Azərbaycan hökumətini təşkil etməyi bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. İlk hökuməti “Müsavət”, Müsəlman sosialist bloku, “Hümmət”, “İttihad” və bitərəflərdən ibarət 9 nazir təmsil edirdi.

Cənubi Qafqazın özünü müstəqil elan etmiş üç dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq iyunun 4-də ayrı-ayrılıqda müqavilə imzaladılar. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.Hacinski imzaladılar. Müqavilənin şərtləri Ermənistan və Gürcüstan üçün çox ağır idi, Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında isə “daimi sülh və dostluq münasibətləri”ni bərqərar edirdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq, Osmanlı hökumətinin hərbi naziri Ənvər paşa ilk yardım kimi Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində kredit ayırmışdı, Azərbaycanda olan türk ordusunun ehtiyaclarına hər ay 50 min lirə xərclənirdi. Bununla yanaşı, Ənvər paşa İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə Azərbaycan Milli Ordusunun təşkil edilməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdi.

1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin Gəncəyə köçməsi ilə əlaqədar milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşdi.

Mövcud siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün Azərbaycandakı türk qoşunları rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında güzəştli bir qərar qəbul olundu: Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir.

İyun böhranı nəticəsində fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi. İyunun 17-də axşam Gəncədə F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 19-da Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 26-da Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Almanların Bakı neftinə xüsusi maraqları olduğundan Bakının tutulmasına mane olmaq məqsədilə osmanlıların beşinci diviziyasının Gürcüstan dəmir yolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Ona görə də Qafqaz diviziyası Mürsəl paşanın rəhbərliyi ilə Gümri-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Azərbaycan əhalisi Osmanlı qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdilər.

Osmanlıların beşinci piyada diviziyası və general Ə.Şıxlinskiyin başçılıq etdiyi müsəlman milli korpusu əsasında Qafqaz-İslam Ordusu təşkil edildi. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 18 min əsgər və zabıt daxil idi.

Qafqaz-İslam Ordusu vasitəsilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bildi, ucqarlarda dövlət orqanları yaratmağa başladı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “bələkdə ikən boğmaq” üçün yollar arayırdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl Leninin tapşırığı ilə Şaumyan türk qoşunlarının Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı Cordanıyaya müraciət etdi. Şaumyan Cordanıyaya vəd edirdi ki, əgər Gürcüstan türk qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası onun müstəqilliyini tanıyacaqdır.

Azərbaycanın şərqində kommunist diktaturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Cənubi Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Tamamilə erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhalisinə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən Bakı Soveti qüvvələri Göyçaya yaxınlaşdılar. İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Türkiyədən göndərilən əlavə qüvvələrin və Azərbaycan könüllüləri hesabına Qafqaz-İslam Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz-İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı Soveti qoşunlarına elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bir daha özlərinə gələ bilmədilər. Qafqaz-İslam ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyulun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhəri azad edildi. İyulun sonunda S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti istefa verməyə məcbur oldu. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət “Sentrokaspi” diktaturası adlanan mürtəce bir qurum yaradıldı. İngilislərin Bakıya çağırılması da “Sentrokaspi” diktaturasını xilas edə bilmədi. Qafqaz-İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz-İslam Ordusu 4 min əsgər və zabıt şəhid verdi.

Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən Birinci Dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə görə məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi hissələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Ənzəliyə danışıqlar aparmaq üçün gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı general Tomsona Azərbaycan ərazisinə daxil olmazdan əvvəl AXC-ni tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general Tomson bu təklifi rədd etdi və bildirdi ki, “Azərbaycan Respublikası türklərin intriqası nəticəsində yaranmışdır və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir. Bir halda ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, onda hər şeyi yerində yoxlayıb, buna münasib də qərar verərik. Müttəfiqlər dağıtmaq üçün yox, qurmaq üçün gəliblər”.

V.Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-si səhər saat 10-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir: Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcək, şəhər duması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaq. Azərbaycan Paris Sülh Konfransında milli müqəddaratını təyinetmə prinsipi əsasında iştirak edəcək, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı erməni dəstələri şəhərə buraxılmayacaqdır.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə təəhhüdlər götürürdü.

Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. Biçeraxov təyyarələrdən “Rusiya vətəndaşlarına” adlı intibahnamələr səpir, xristian əhalisini Bakının “ana Vətənə qovuşması” münasibəti ilə təbrik edirdi. General Tomsonun da iki gün sonra yaydığı bəyannamə eyni ruhda idi. General

Biçeraxov daha irəli gedərək qurama “Qafqaz-Xəzər” hökuməti yaratdı, Bakıda çevriliş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bakıdakı erməni və rus milli şuraları A.Biçeraxovun gəlişi ilə bağlı belə bir şeyi yayırdılar ki, guya, Azərbaycan deyilən dövlət yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilməlidir. Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq komissiyanın Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun layihəsi Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul edildi.

Noyabrın 16-da Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşır. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalarda seçilmişdi. Azərbaycan parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak icmasının hərəsi üçün 1 yer, Həmkarlar İttifaqı Şurası və Neft Sənayeçiləri İttifaqı üçün 3 yer nəzərdə tutulmuşdu. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların və hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan bütün Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk dövlət oldu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təntənəli iclasla açıldı. F.Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Ciddi müzakirələrdən sonra Türkiyədə danışıqlar aparan Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, H.Ağayev sədrin birinci müavini, R.Vəkilov isə katib seçildilər. Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi elan edildi. Koalisiyon hökumətin tərkibində 3 nəfər rus var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürsüsündən imtina etdilər.

Yeni hökumətin təşkilindən iki gün sonra dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V.Tomson elan etdi ki, F.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. General V.Tomsonun rus Milli Şurasına Azərbaycan hökumətini tanımaq təklifi bu qurum tərəfindən qəbul edilmədi.

Biçeraxovun dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə general V.Tomson “Qafqaz-Xəzər” hökumətini qanundan kənar elan edib, 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, daha sonra isə erməni hərbi hissələri tərkisilah edilib buraxıldı.

Beləliklə, 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyulan məhdudiyyətləri tədricən azaltmağa başladı: Azərbaycan polisi, su nəqliyyatı və neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət ləğv olundu. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı.

1919-cu ilin aprelindən başlayaraq ingilislər Paris Sülh Konfransının şərtlərinə uyğun olaraq, Qafqazı tərk etməyə başladılar və bu proses avqustun ortalarında başa çatdı. Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi, həm də ingilis komandanlığını şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Lakin ingilislərin Bakını tərk etməsi, bir tərəfdən, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirirdisə, digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının keçmiş imperiyanı əvvəlki sərhədlər çərçivəsində bərpa etmək istəyini sürətləndirdi. Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər, ilk növbədə, ərazi-sərhəd məsələlərindəki ziddiyyətlər xarici təhlükəni reallaşdırırdı.

1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Qafqaz Konfransı işə başladı. Konfransda siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələləri, eləcə də sərhəd problemləri müzakirə olundu. Konfransın gedişində bu ölkələr arasında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı kəskin ziddiyyətlərin mövcud olması üzə çıxdı. Keçmiş çar generalı Denikinın könüllü ordusunun Dağıstana hücumu ilə konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu.

“Vahid və bölünməz Rusiya” sərhədlərini bərpa etmək iddiasında olan Denikin 1919-cu ilin yazında Dağıstan Dağlılar Respublikasına soxularaq Dərbəndi işğal etdi. Çar generalının Azərbaycana qarşı təcavüzkar niyyətdə olduğu aşkara çıxdı. Parlamentin fəvqəladə iclasında qəbul olunmuş qərara əsasən, sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bütün hakimiyyət onun ixtiyarına keçdi.

Denikin təhlükəsi Gürcüstanı da ciddi narahat etdiyindən iyunun 16-da Gürcüstanla Azərbaycan arasında hərbi müdafiə paktı imzalandı. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyətinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olunduğu təqdirdə onlar bir-birinə hərbi yardım

göstərməli idilər. Üç il müddətinə bağlanan hərbi pakta Ermənistan iki həftə ərzində qoşula bilərdi. Lakin Ermənistan Denikinlə gizli müqavilə imzalamağı daha üstün tutdu. Hərbi pakta görə, Azərbaycan Gürcüstandan 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min beşaçılan tüfəng, 211 qılınc, 795 nizə və s. hərbi ləvazimat aldı.

Birinci Dünya müharibəsi 1918-ci ilin noyabrında başa çatsa da, onun nəticələrini reallaşdırmaq uzun bir vaxt tələb edirdi. Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər.

Azərbaycan parlamenti Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün tam səlahiyyətli və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşova tapşırıldı. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirak etməkdə əsas məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasına nail olmaq idi. Konfransda iştirak etmək üçün 1919-cu ilin yanvarından icazə gözləyən Azərbaycan nümayəndə heyəti üç aylıq gərgin diplomatik-siyasi mübarizədən sonra ingilislərin köməyi ilə mayın əvvəllərində Parisə gedib çıxmağa bildi. Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ Prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan respublikasının yaranma tarixi, onun bir ildə azadlıq yolunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunurdu. Memorandumda göstərilirdi ki, bu mübarizədə Azərbaycanın iki şəhəri və 500 kəndi dağıdılmış, 150 min nəfərə qədər sakini qurban getmişdir. Təkcə İrəvan quberniyasında qısa bir müddət ərzində 200 müsəlman kəndi yandırılmış və 200 min nəfər müsəlman evsiz-əşiksiz qalmışdır. ABŞ Prezidentindən Azərbaycan istiqlaliyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin (1. Hər bir millət xarakterindəki intellektual və mənəvi-dini xüsusiyyətlərinə görə seçilməlidir; 2. Hər bir millət öz taleyini müəyyən etməyə qadir olduğunu göstərməlidir; 3. O, öz xərclərini ödəmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə vasitələrinə malik olmalıdır; 4. O, özünü xarici təcavüzdən qoruya bilməlidir; 5. O, tabe olduğu ölkənin hökumətinin zülmündən əziyyət çəkmiş olmalıdır) Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın Azərbaycana hərbi sahədə yardım göstərməsi, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi məsələlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu. Lakin ermənipərəst V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini soyuq qarşıladı, nümayəndə heyətinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi, Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyyumluğunu qəbul etməyi məsləhət gördü. Konfederasiya məsələsinə Azərbaycan və qismən də gürcü nümayəndə heyəti müsbət yanaşırdı. Bu işin reallaşmasına əngəl olan isə erməni nümayəndə heyətinin pozuculuq fəaliyyəti idi. Ermənilər Paris Sülh Konfransı rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, Birinci Dünya müharibəsinin Antantanın xeyrinə qələbə ilə başa çatmasında onların böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, qalib dövlətlər “Böyük Ermənistan”ın yaradılmasında ermənilərə yardımçı olmalıdırlar. Guya, Qafqazda rus ordusunun tərkibində 180 min, Avropada isə 15 min erməni könüllüsü müttəfiqlərin “müqəddəs işi” uğrunda mübarizə aparmışdır. Ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayəti, İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarından ibarət böyük bir ərazini tələb edirdilər. Bundan əlavə, ermənilər 19 milyard frank həcmində müharibə təminatı almaq istədiklərini də gizlətmirdilər. Yeri gəlmişkən, ermənilərin bu əsassız iddialarını Paris, London, xüsusilə də Vaşinqton qızğın müdafiə edirdi.

Erməni millətçilərinin “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” planına Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan torpaqları da daxil idi. 1918-ci ilin yazında təkcə Sisian mahalında 50 min müsəlman ev-eşiyindən qovulmuş, 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, 10038 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş, 2309 nəfəri isə (1060 kişi, 764 qadın və 485 uşaq) şikəst edilmiş, qəzanın azərbaycanlı əhəlisinə üst-üstə bir milyard manat maddi ziyan dəymişdi.

1918-ci ilin yazında Andranik 800 nəfərlik quldur dəstəsi ilə Naxçıvan bölgəsinə hücum keçdi. Yerli əhaliyə kömək məqsədilə həmin il avqustun 7-də türk paşası Kazım Qarabəkir Naxçıvana daxil oldu. Bununla da erməni-daşnak qüvvələrinin Naxçıvan torpaqlarındakı özbaşınalığına son qoyuldu. Mudros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri noyabrın 11-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Yerli əhali erməni təcavüzündən qorunmaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1919-cu ilin martına kimi fəaliyyət göstərən Araz-Türk Respublikası Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin işğalı altına keçməsinə imkan vermədi.

Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər görürdü. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi.

Ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Naxçıvan əhalisi bu qərara qəti etirazını bildirdi. İyulun 25-də Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını əzərək onları qaçmağa məcbur etdi.

1920-ci il martın 21-də İran Azərbaycan dövlətini müstəqil dövlət kimi tanıyaraq onunla dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Parisdə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Azərbaycana çatdırıldı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkili və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş Vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər. Bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Yanvarın 19-da Azərbaycanın və Gürcüstanın rəsmi nümayəndələri Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının iclasına dəvət edildilər. Antanta Cənubi Qafqazın yeni dövlətlərini tanımaqla onları xarici təcavüzdən qorumaq üçün öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Azərbaycan tərəfi ABŞ və Avropa dövlətlərindən alınması nəzərdə tutulan 100 parovoz, 2 min ədəd çən, 500 bağlı vaqon müqabilində 200 milyon pud ağ neft, eləcə də pambıq, yun, ipək, gön-dəri məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir müddət ərzində normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və başqaları ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət öz fəaliyyəti dövründə “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası uğrunda mübarizə aparırdı. Hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə - 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycan dilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli - yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. Avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdlü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də Hərbiyyə Nazirliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Dekabrın 25-də general Səmədağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sülkeviç Baş qərargah rəisi təyin edildilər. 1919-cu ildə 25 min nəfərlik Milli Ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər. İngilislərdən alınan gəmilər hesabına Xəzər donanması yaradıldı.

1919-cu il iyulun 21-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” qanuna görə özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.

Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi, məktəblərdə rus tarixi əvəzinə, ümumtürk tarixi tədris olunmağa başladı, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi hesab olundu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabrın 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. 1919-cu ilin oktyabrında mətbuat sahəsində senzura ləğv olundu. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kişi və qadın seminariyaları açıldı, dövlətin hesabına yüzə yaxın gənc azərbaycanlı ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın universitetlərinə göndərildi. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi, oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadratkilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadratkilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan

hökuməti tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Azərbaycanın əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi ki, onun 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq, ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, Sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlaliyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə Sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. F.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasını təkid edirdi. Çiçerinin martın 7-də göndərdiyi növbəti nota baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycana əsl münasibətini V.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin Hərbi-İnqilab Şurasının üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram dolğun əks etdirir: “Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün səylərinizi buna verin”.

Hələ 1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Bakıda ümumi siyasi tətıl keçirməyə nail oldular. Tətildə 25-dən çox müəssisənin 12 minə qədər fəhləsi iştirak edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər Bakıda ikinci dəfə tətıl keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan bolşeviklərinin sosial bazasını əsasən qeyri-müsəlman əhalisi təşkil edirdi. 1919-cu il aprelin 25-də Azərbaycanın cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan rus əhalisinin milli hökumətə qarşı qiyamı başlandı. Qiyamçılar bölgəni “Muğan Sovet Respublikası” elan etdilər. Avqustun əvvəlində qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən yatırıldı.

Hökumətin torpaq islahatını yubatmasından bolşeviklər məharətlə istifadə etdilər. 1919-cu ilin əvvəllərində bir sıra qəzalarda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə kəndli çıxışları başlandı. Bunlardan ən güclüsü Gəncədə baş verdi. Bu çıxış 1919-cu ilin sentyabrında yatırıldı.

Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu təxribatçı quruma qatı millətçi A.Mikoyan başçılıq edirdi.

Böhranı kəskinləşdirən amillərdən biri də Azərbaycanda, xüsusən, Bakıda olan Türkiyə kommunistləri və ittihadçıların xalq arasında geniş nüfuzundan istifadə edərək, rus ordusunun gələcək yürüşü xeyrinə təbliğat aparmaları idi.

Sovet Rusiyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirmək planlarını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycana qarşı Ermənistanın müharibəsi bu planın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan ordusunun, demək olar ki, hamısı 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində erməni qiyamçılarına qarşı vuruşurdu, ölkənin şimal sərhədləri isə müdafiəsiz qalmışdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökumətinin Qərbdən gözlədiyi yardım gəlib çıxmırdı.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində də Azərbaycan hökumətində birlik yox idi: xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. M.Hacınskiyə görə, Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə Azərbaycanın istiqlalını qorumaq mümkün idi.

1920-ci ilin martında hökumətin keçirdiyi konfransda M.Hacınskinin tərəfdarları qalib gəldilər, N.Yusifbəyli Baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Yeni hökumətin təşkili M.Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin o, hökumətin təşkilinə tələsmirdi, az sonra M.Hacınskinin özü bolşeviklər partiyasına daxil oldu. Yeni hökumətin təşkilinin yubadılması onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Parlamentdə müxtəlif partiyalar arasında gedən mübarizə son həddə çatdı. Mövcud hakimiyyətə qarşı daim müxalifətdə olan və hökuməti devirməyə çalışan ittihadçılar Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb etdilər. Azərbaycan bolşevikləri isə, guya, ölkədə qayda-qanun yaratmaq naminə hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etməyə və XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etməyə çağırırdılar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də F.Xoyski Çiçerinə göndərdiyi notada rus ordusunun Azərbaycan sərhədində

toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verilməsini tələb etdi. Lakin Çiçerin bu notaya heç bir əhəmiyyət vermədi. Həmin günlərdə A.Mikoyan başda olmaqla, Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdilər. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə, rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacaqdı ki, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış - aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Sərhəd qüvvələrindən ibarət azsaylı Azərbaycan ordu hissələri düşməne müqavimət göstərə bilmədi. Hərbi gəmilərin topları dənizdən parlament binasına tuşlandı.

XI ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda aprelin 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamentinin fəaliyyəti həmin gün saat 20:45-də başa çatdı. Parlament aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxartdı:

1. Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
2. Azərbaycan istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;
3. Azərbaycan Ordusu olduğu kimi saxlanacaq;
4. Azərbaycanın siyasi partiyaları üçün fəaliyyət azadlığı təmin olunacaq;
5. Keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkilləri təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;
6. Azad şəraitdə toplaşacaq Azərbaycan şuraları hakimiyyətin idarəçilik formalarını təyin edəcək.

Aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanda qurulan bolşevik rejiminin ömrü 70 ildən də çox çəkdi. Bu rejim özünün bütün varlığı ərzində Şərqdə ilk demokratik respublikanın bayrağını ucaldan qeyrətli soydaşlarımızla, onların haqq işinin davamçıları ilə mübarizə apardı. Lakin xalqın qəlbində yaşayan azadlıq atəşini söndürməyə müvəffəq olmadı. Xalq özünün istiqlal arzularını nəsil-dən-nəslə ötürdü. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi, indiki Azərbaycan Respublikasının 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olduğunu ümumxalq iradəsi ilə təsdiqlədi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı"nda bu tarixi amansızlığa verilən siyasi qiymət belə oldu: "1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin".

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir, ən əziz, ən qiymətli sərvətimizdir, eyni zamanda bu, XX əsrin əvvəlindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan azadlıq idealları uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir və bizim qarşımızda duran vəzifə dövlət müstəqilliyimizi qorumaqdan, əbədi etməkdən ibarətdir". Çünki müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onu qoruyub saxlamaq, dönməz və əbədi etmək bundan da çətin... Azərbaycan dövləti 22 ildir ki, müstəqillik yolunda inamlı addımlarla irəliləyir.

Xalq qəzeti.-2014.-24 may.-N 108.-S.5.; 25 may.-N 109.-S.4.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – AVROPANIN DEMOKRATİK DƏYƏRLƏRİ İLƏ ŞƏRQ MƏDƏNİYYƏTİNİ ÜZVİ ŞƏKİLDƏ BİRLƏŞDİRƏN YENİ DÖVLƏT NÜMUNƏSİ

Muxtar Babayev,

«Azərikimya» İstehsalat Birliyinin Müşahidə Şurasının sədri,
Milli Məclisin deputatı

Bu il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 96 ili tamam olur. Bu tarixi gün Azərbaycanın istiqlal günü olmaqla xalqımızın həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur. Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin çoxəsrlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi proseslərinin məntiqi nəti-cəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirməklə, siyasi şüur səviyyəsinin, intellektual və mədəni poten-sialının, yüksək istedad və qabiliyyətinin göstəricisi olmaqla, Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsi idi.

Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında və fəaliyyət göstərməsində Cümhu-riy-yətə rəhbərlik etmiş şəxslərin – Məmməd Əmin Rəsul-zadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Fətəli xan Xoyskinin, Həsən bəy Ağayevin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, Səməd bəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlınskinin və b. böyük xidmətləri olmuşdur.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, bu müddət ərzində həyata keçirilən tədbirlər müstəqil dövlətimizin və dövlətçiliyimizin əsaslarının yaradılması və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Demokratik hüquq və azadlıqların bərqərar olması, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlarının tanınması, qadınlara seçki hüququnun verilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədə-niyyətin inkişafına xüsusi diqqət göstərilməsi, nizami milli ordunun, təhlükəsizlik struk-turlarının qurulması və digər məsələlərin öz müsbət həllini tapması Xalq Cümhu-riyyəti hökumətinin yürütdüyü siyasətin miqyas, mahiyyət və məna etibarilə çox böyük əhəmiyyətə malik olmasının göstəricisidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhsilin, mədəniyyətin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı sahəsində fəaliyyəti ilə də yadda qalmışdır. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti Dövlət Universitetinin təşkili haqqında qanun qəbul etdi və bununla milli təhsil ocağının əsası qoyuldu. Həmçinin Azərbaycanda ilk muzey olan “İstiqlal” muzeyi təşkil olundu. Eyni zamanda Bakıda etnoqrafiya muzeyinin yaradılması haqqında Maarif Nazirliyi qarşısında məsələ qaldırıldı.

Xalq Cümhuriyyətinin zəngin və rəngarəng, orijinal mətbuatı olmuşdur. 1918-20-ci illərdə Bakıda, Gəncədə və respublikanın digər şəhərlərində onlarca qəzet və jurnal nəşr olunurdu. 1918-ci ilin oktyabrında Bakıda Hacıbəyli qardaşları tərəfindən teatr truppası yaradılmışdı. Ümumiyyətlə, istiqlal dövrü teatrın inkişafında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri, dövlətin teatr sənətinə fəal yardımı və teatrın cəmiyyətin həyatında rolunun artması ilə əlamətdardır.

71 il sonra öz dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa edən xalqımız yeni tarixi şəraitdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Demokratik Respub-likasının ənənə-lərini əsas tutaraq, müstəqil Azər-baycan dövlətini yaratdı və o dövrdən fərqli olaraq, mürəkkəb vəziyyətdə öz müstə-qilliyini və suverenliyini qorumağı və möhkəmləndirməyi bacardı. Respublikamızda dövlət müstəqilliyinin bütün atributları bərqərar edilməklə, dövlətçiliyin qorun-ması istiqamətində qətiyyətli addımlar atıldı. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul olundu və ölkədə davamlı ictimai-siyasi sabitlik bərpa edildi.

Bu gün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi uğurla davam etdirilir. Bu sahədə qazanılmış nailiyyətlər qürur doğurur və qəlblərimizi fərəh hissi ilə doldurur. Respublikamızda siyasi, iqtisadi və sosial islahatlar davamlı olaraq uğurla həyata keçirilir, ölkə iqtisadiyyatı yüksələn xətlə inkişaf etdirilir, bölgələrdə genişmiqyaslı tikinti-abadlıq işləri aparılır, əhalinin sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması üçün təsirli tədbirlər görülür. Bütün bunlar müstəqil Azərbaycanın getdikcə artan iqtisadi qüdrətindən xəbər verir.

Cümhuriyyətin tarixi təcrübəsi, o cümlədən müstəqilliyimizin bərpası və ondan sonrakı ictimai-siyasi proseslər bizə bir daha göstərdi ki, dövlət müstəqilliyini və suverenliyi əldə etməklə iş bitmir, onu həm də bütün vasitələrlə qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır.

1990-cı ildən Respublika günü ölkəmizdə dövlət bayramı kimi böyük təntənə ilə qeyd edilir. Bu münasibətlə keçirilən çoxsaylı tədbirlərdə Cümhuriyyət dövrünə bir daha nəzər salınır, onun tarixi-miz-dəki yeri və rolu ətraflı təhlil edilir, dövlət quruculuğu təcrübəsi hərtərəfli öyrənilir, uğur və uğursuzluqlar təhlil edilərək nəticə çıxarılır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi xalqımızın tarixi nailiyyətidir, bu müstəqilliyi qoru-maq isə hər birimizin müqəddəs borcudur.

İki sahil.-2014.-22 may.-№ 89.-S.11.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN YARADILMASI MİLLİ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞUNUN ŞƏRƏFLİ SƏHİFƏSİDİR

İlham ABBASOV,
Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
baş ədliyyə müşaviri,
prokurorluğun fəxri işçisi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi, onun parlamenti də özünəməxsus tarixi bir yol keçmişdir. Şərqdə ilk parlamentli respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci il tarixdə Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə yaradılmasına baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti təşkil olunmamış və təbii ki, fəaliyyət də göstərməmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 16 iyun 1918-ci ildə Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçdükdən sonra həmin vaxt Gəncədə real hakimiyyətə malik Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası buraxılmış və yalnız 20 noyabr 1918-ci ildə Bakı şəhərində yenidən fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Azərbaycan Milli Şurası M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Bakıda fəaliyyətini bərpa edərək 20 noyabr 1918-ci ildə “Azərbaycan Parlamentinin təsis haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Həmin qanuna görə, Azərbaycan Parlamenti 120 üzvdən ibarət müəyyən edilir. Qanunun 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni dəvət oluncaya qədər 44 nəfər Rusiya məclisi-müəssisəsinin üzvləri AXC parlamenti deputatları hesab edilirlər.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında daşnak S. Şaumyan başda olmaqla, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı Bakıda əsl soyqırımı keçirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi beynəlmiləçilik və tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalaraq parlamentə 21 nəfər erməni millətindən olan deputatın (8-i Gəncə, 8-i Şuşa, 5-i də Bakı erməni komitəsindən) seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı 7 dekabr 1918-ci ildə keçirilmişdir. İlk iclası Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə açmışdır. Onun çıxışı bu sözlərlə başlamışdır: “ Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yomı-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şəərəfinin öhdəmə düşməsilə müftəxirəm ”. Parlamentin ilk tədbirlərindən birini Paris sülh konfransına səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərməsi təşkil edir. Bu nümayəndə heyəti qarşısında Azərbaycan istiqlaliyyətinin Avropa ölkələri tərəfindən tanınılması kimi tarixi vəzifə dururdu. Nümayəndə heyətinə parlamentin sədri və üzvləri Ə. M. Topçubaşov (bitərəf), M. H. Hacınski (Müsavət), Ə. Ağaoğlu (bitərəf), Ə.Şeyxülislamzadə (Hummət), eləcə də müşavirlər M.Məhərrəmov (sosialist), M.Y. Mirmehdiyev (İttihad), Ç. Hacıbəyli (Müsavət), əməkdaşlar Ə. Hüseynzadə (bitərəf), V. Marçevski (bitərəf) və başqaları daxil idi.

Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq, parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmamışdı. Yalnız nazirlərin, eyni zamanda, parlament üzvü olmasına icazə verilmişdi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli əhali nümayəndələri çıxışlarının rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən, parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi.

Hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə Xalq Cümhuriyyətində hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə də riayət edilmişdi. Parlament o dövrdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması baxımından əhəmiyyətli işlər görmüş, gənc Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün var qüvvəsini sərf etmişdi.

Ümumiyyətlə, AXC Parlamenti cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, bu müddətdə onun 145 iclası olmuşdur. İlk iclas 7 dekabr 1918-ci il tarixdə, son iclas isə 27 aprel 1920-ci ildə keçirmişdir. Fəaliyyəti

dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında elə hüquqi sənədlər vardı ki, ölkə üçün onların əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bunların Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rolu olmuşdur. Bunlardan vətəndaşlıq, ümumi hərbi mükəlləfiyyət, mətbuat, Milli Bankın rəisi, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunları göstərmək olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanununu – Konstitusiyasını qəbul etmək isə mümkün olmamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il iyunun 5-də keçirilən ilk iclasındakı nitqində demişdir: “Biz birinci növbədə tariximizə nəzər salmalıyıq. Azərbaycan konstitusiya quruculuğunun tarixi var. Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik dövlətinin, 1918-ci il mayın 28-də yaranmış demokratik respublikanın konstitusiyası olmayıb. Ancaq bu hökumət, bu dövlət fəaliyyət göstərdiyi dövrdə konstitusiya xarakteri daşıyan bir neçə aktlar, qərarlar qəbul etmiş və onların əsasında işləmişdir. Ona görə də onları, demək olar ki, müəyyən qədər konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin protokollarının öyrənilməsi göstərir ki, bir çox hallarda yetərsay olmadığı üçün iclas baş tutmamışdır. Məsələn, 1919-cu ilin sonuna qədərki dövrdə olmuş 110 iclasın 13-ü kворum olmadığından baş tutmamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri də Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi. Bu məqsədlə 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Fransaya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Bu heyətin gərgin fəaliyyəti sayəsində 1920-ci il yanvarın 12-də Paris sülh konfransında iştirak edən əsas ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdılar. Həmin il aprelin 22-də AXC Parlamenti İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklər açmaq haqqında qanun qəbul etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sonuncu–145-ci iclası 27 aprel 1920-ci ildə keçirilmişdir. Təcili fəvqəladə axşam iclası saat 20.45-də başlamış, ona Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmiş, katib isə Rza bəy Qaraşadlı olmuşdur. İclasın açıq və ya bağlı olması əvvəldə müzakirə edilərkən Müsavat Partiyası fraksiyasının rəhbəri M. Ə. Rəsulzadə demişdir: “Cənablar! Çıxardığımız tarixi qərarı millətdən bixəbər çıxarmayaq. Ölkə parlamentinin qapısını açıq qoyaq ki, hər kəs nə cür təhlükəli vəziyyət içində olduğumuzu, nə cür qərar qəbul edəcəyimizi bilsin. Ona görə də təklif edirəm ki, məclisimizin qapılarını millət üzünə bağlamayaq və millətdən bixəbər qərar qəbul etməyək”.

Parlamentin üzvi M. Hacinski isə çıxışında demişdir: “Cənablar! Vəziyyət hamıya məlumdur və bu barədə danışmaq istəmərəm. Bir komissiya təşkil olunmuşdur və mən onun sədriyəm. Arxadaşlarla bərabər biz yerli kommunist firqəsi nümayəndələri ilə müzakirəyə girişdik. Burada olan Azərbaycan Kommunist Firqəsindən bir məktub gəlib. Bu məktubun məzmununu hamı bilir. Lakin onu təkrarən oxuyuram (rusca oxuyur). Tərcümə etmək lazımdır ki, müxtəsər tərcümə edirəm. Mərkəzi Azərbaycan Kommunist firqəsi bizə təklif edir ki, axşam saat 7-yə qədər (28 aprel 1920-ci il saat 19-dək- İ.A.) hökuməti onlara təslim edək”.

Parlament Azərbaycan Kommunist Partiyasının bu ultimatumunu müzakirə edərək 7 şərtdən ibarət qərar qəbul etmişdir. Faktiki olaraq bu şərtlərdən yalnız birinə–bolşevik Rusiyası qoşunlarının Bakı şəhərinə döyüşsüz daxil olması şərtinə əməl edilmişdir. Beləliklə, AXC Milli Hökuməti təzyiq altında hakimiyyəti təhvil vermiş, ona görə də şəhər döyüşsüz, qan tökülmədən alınmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin son iclası saat 23:25-də bağlanmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır.

Əsrin sonunda (18 oktyabr 1991-ci ildə) öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisi olaraq Üzeyir Hacıbəyovun və Əhməd Cavadın yaratdıqları dövlət

himnini, Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını və gerbini bərpa elədi. Bu dövlətçilik artibutları bu gün də hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün olduqca əzizdir”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmamışdır. AXC kimi, onun parlamenti də nisbətən az müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Şərqdə ilk demokratik respublika kimi həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan tarixində, sonrakı nəsillərin hafizəsində silinməz izlər qoymuşdur.

Xalq qəzeti.-2014.-23 may.-N 107.-S.5.

**“XOŞBƏXTƏM Kİ, MÜSƏLMAN ORDUSUNUN ZABİTİ KİMİ ÖLÜRƏM”: Xalq
Cümhuriyyətinin qızıl silah mükafatlı zabiti - general Məmməd bəy Sulkeviç**

Ülviyyə Tahirqızı

Cümhuriyyət dövrünün iyirmi bir döyüş generalı sırasında oxucunu düşündürən və bir az təəccübləndirən soyada rast gəlmək olar: General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç.

General Məmməd bəy Sulkeviç milliyətcə Litva tatarıdır. 1865-ci il iyunun 20-də Vilen quberniyasının Kemeyşi məntəqəsində zadəgan ailəsində doğulub. Atası oğluna Maçeybəy adını verib. Məmməd bəyin atası Aleksandr da hərbiçi olub, qusar alayında xidmət edib - polkovnik rütbəsində. O, atasının yolunu davam etdirib. Voronejdə Mixaylovsk Kadet Korpusunu bitirib, Peterburq Mixaylovsk Artilneriya Məktəbinə daxil olub. Oranı birinci dərəcə ilə bitirib və xidmətə göndərilib. Daha sonra imperiyanın Baş Qərargah Akademiyasında təhsil alıb. M.Sulkeviç bu akademiya oxuyan ilk müsəlman tələbə olub.

Polşada yaşayan mühacir Arslan bəy yazır ki, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç on səkkizinci ilin axırlarında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyində Baş Qərargahın rəisi olub. Lakin Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix Arxivində saxlanan hərbi sənədlər bu faktı inkar edir. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Məmmədbəy Sulkeviç Azərbaycana 1918-ci ilin dekabrında gəlib və 1919-cu il martın 26-dək Gəncədə yerləşən Birinci Müsəlman Korpusunun komandiri olub, həmin tarixdə yüz qırx yeddi nömrəli əmrilə Baş Qərargah rəisi təyin olunub. Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun və general Həbib bəy Səlimovun Gəncədə imzaladığı bu əmrə deyilir ki, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç martın 19-dan təyin olunduğu vəzifənin icrasına başlasın. Hərbi Nazirliyin dəftərxanasına məxsus 15 oktyabr 1919-cu il tarixli sənəddə Sulkeviçdən tələb olunur ki, özünün dini mənşəyi və atası barədə məlumat versin. Və xahiş olunur ki, gerbli-möhür üçün dörd manat da pul ödəsin. Məmməd bəy Sulkeviç isə qara tuşla yazdığı ərizəsində onlara

belə cavab verir: "Dinim müsəlman, adım Məmmədbəy, rütbəm general-leytenantdır. Azərbaycan vətəndaşlığımı qəbul edirəm".

General Məmməd bəy Sulkeviçin adı başqa olsa da Krımдаki fəaliyyətinə görə tatarlar onu hörmət əlaməti olaraq "Süleyman Paşa" adlandırırdılar. Bu da səbəbsiz deyildi. Tatar xalqı arasında belə bir əfsanə yaşayır. Bu əfsanəyə görə rus imperiyasının Krımдаki hökmranlığı məhv olduğdan sonra şimaldan bir müsəlman oğlu peyda olacaq. Onların azadlıq hərəkətinə başçılıq edəcək. Bu adamın adı da Süleyman Paşa olacaqdır. Xalqın inamınca, bu əfsanə 1918-ci

ildə həqiqətə dönmüşdü. Ona görə də tatar xalqı Maçey bəy Sulkeviçi Süleyman Paşa təmsalında qəbul etdi. Araşdırmaçı Şəmistan Həzərli arxiv sənədlərindəki daha bir faktı da aşkarlayır. Onun dediyinə görə, general Sulkeviç Azərbaycana tək gəlməyib. Birgə gəldiyi Kazım bəy Sulkeviç Müsavat hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyində dəftərxana direktoru kimi çalışıb. Çox təəssüf ki, onların qardaş, yoxsa əmioğlu olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmayıb. General Sulkeviç Azərbaycanda isə könüllü olaraq "Məmmədbəy" adını qəbul etmişdi.

General Sulkeviçin həyat yoldaşı Məryəm xanım isə məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbində müəllim işləyib və Bakı Müsəlman qadınlarının Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvü olub. Digər bir ziyalı qadın - Leyla xanım Sulkeviç Azərbaycan Parlamentinin dəftərxana işləri idarəsində iş icraçısı vəzifəsində işləyib.

Xatırladaq ki, inqilabdan əvvəl dini müsəlman olan oğlanlara hərbi akademik təhsil almaq qadağan idi. Şəmistan Həzərli qeyd edir ki, Məmməd bəy Sulkeviç imperiyanın Baş Qərargah

Akademiyasında ali hərbi təhsil alan ilk dindaşımızdır.

Akademiyanı bitirdikdən sonra xidməti vəzifədə irəliləməyə başlayıb. 1899-cu ildə ilk mükafatını - "Müqəddəs Stanislav" ordenini alıb. Elə həmin ildə ona podpolkovnik rütbəsi verilib, Odessa Hərbi Dairə Qərargahına baş yavər, 1903-cü ildə 15-ci piyada diviziyasına qərargah rəisi təyin olunub. Elə həmin il polkovnik rütbəsi alıb.

1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsinə qatılıb. "Əlahəzrət imperator"un səkkizinci ordu korpusunda xidmət edib. Sulkeviç məşhur Mukden döyüşlərinin də iştirakçısı olub. 1905-ci ildən 57-ci Modlin piyada polkunun komandiri təyin edilib. Rus-yapon müharibəsində ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncla birlikdə), dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" (bant və qılıncla birlikdə) ordenləri ilə

təltif olunub. 1906-cı ildə onun bu savaqdakı xidmətləri "İgidliyə görə" qızıl silahı ilə mükafatlandırılıb. 1910-cu ildə Sulkeviç əla hərbi xidmətə görə general-mayor rütbəsi alıb və ikinci, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenlərinə layiq görülüb. 1916-cı ildə general-leytenant olub. Onun əmrlərindən, elmi əsərlərindən və məsləhətlərindən ibarət ikicildlik kitab da nəşr edilib. Rus hərbi araşdırıcıları yazırlar ki, onun hərbi məsləhətlərindən nəinki Rusiyada, hətta xarici ölkələrdə də yararlanıblar.

1918-ci ilin əvvəllərində Sulkeviç imperiya ordusunda xidmətini başa vurub. 1917-ci ildə o, müsəlmanlardan ibarət Birinci Əlahiddə Korpusu təşkil edib və öz korpusu ilə 1918-ci ildə Krıma gəlib. 1918-ci ildə tatarlar müstəqilliyini elan edəndə, M.Sulkeviç Krım hökumətində baş nazir, hərbi nazir və daxili işlər naziri işləyib. Hətta Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa tatar xalqının müstəqilliyinə sevinərək ona təbrik də göndərib: "Krım hökumətinin baş naziri general Süleyman bəy Sulkeviç! Cəfər bəylə birgə Krımda hökumət yaratdığınıza görə Sizi təbrik edirəm... Türkiyə hökuməti öz müttəfiqi kimi bu işdə Sizə kömək etməyi özünə borc bilir. Osmanlı imperiyası da Sizə arxa olacaq və yardım göstərəcəkdir".

"Vikipediya"da yazılır ki, Sulkeviçin baş qərargah rəisi təyin edilməsi ilə Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin formalaşdırılması sürətləndirilib, ordunun döyüş hazırlığı xeyli təkmilləşdirilib. Sulkeviçin rəhbərliyi ilə hissə və birləşmələrdə çavuş məktəbləri yaradılıb, döyüş hazırlığının proqram və cədvəlləri tərtib edilib, qoşun və agentura kəşfiyyatının təşkilinə diqqət artırılıb. Bakıdakı ingilis qüvvələrinin komandanlığı ilə razılaşma əsasında ingilis toplarının öyrənilməsi üçün 50-80 nəfərlik qrupun yaradılmasına nail olunub. Həmin qrupda dərsləri ingilis zabitləri aparırmış.

Qoşun hissələrinin atəş hazırlığının yüksəldilməsi üçün Sulkeviç 1919-cu ilin mayında Gəncə, Xankəndi, Şəki, Zaqatala, Qusar və Bakı qarnizonlarının rəisləri qarşısında atəş meydanlarının təchiz olunması məsələsini qoyub. Atəş hazırlığı üçün metodik göstərişlər və rəhbər sənədlər hazırlanıb. Hərbi məktəblərin zabit və yunkerlərinin geyim forması, ölkədə səfərbərlik planının hazırlanması istiqamətində görülmüş işlər də Sulkeviçin rəhbərliyi ilə həyata keçirilib. Denikin təhlükəsi güclənərkən Bakı müdafiə sisteminin, Bakının dənizdən və qurudan müdafiəsinin, Abşeronun, Şimal sərhədinin müdafiə sistemlərinin qurulması da Sulkeviçin gördüyü önəmli işlərdən olub. Bakı limanındakı bəzi ticarət və nəqliyyat gəmilərinin hərbiləşdirilərək, şəhərin müdafiəsinə cəlb edilməsi ideyası da ona məxsusdur.

Səfərbərlik elan ediləcəyi təqdirdə dəmiryol xətlərinin qorunması haqqında təlimat, Ermənistanın və Denikin ordusunun Azərbaycana təcavüzü olarsa, qoşun hissələrinin yerləşdirilməsi, Gəncədə arxa cəbhə komandanlığının yaradılması və digər mühüm sənədləri də Sulkeviç hazırlayıb.

1920-ci ilin yanvarında Sulkeviç Qarabağda vəziyyətin sabitləşdirilməsi və qoşun hissələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirib. Daşnak silahlı dəstələrinin ləğv edilməsi üçün azərbaycanlı hərbi pilotların Gürcüstan təyyarələrində döyüşə cəlb edilməsi barədə təkliflər irəli sürüb. Üç il müddətində imzalanmış hərbi müdafiə paktına görə Azərbaycanın və Gürcüstanın istiqlalıyyət və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqavilədə olan tərəflər bir-birinə yardım göstərməyə borclu idilər.

Hər iki tərəf üçün ciddi müdafiə xarakteri daşıyan, on maddəli müqaviləni Azərbaycan Respublikası tərəfindən xarici işlər naziri Məmmədyusif Cəfərov, hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov, baş qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən isə xarici işlər naziri Geqeçkori, hərbi nazir Ramişvili, hərbi nazirin köməkçisi Qedevanov və general Odişelidze imzalamışdılar. 1920-ci il fevralın 17-də öz xahişi ilə ordu sıralarından tərxis edilən Sulkeviç az sonra Nazirlər Şurasının qərarı ilə Bakıdan keçərək, Rusiyaya gedən denikinçilərin qalıqlarından silah və təchizatı qəbul edən idarələrə komissiyanın sədri təyin olunub.

1920-ci ilin mayında bolşeviklər general Məmməd bəy Sulkeviçi həbs edib Bakı Fövqəladə Komitəsinin zirzəmisinə salırlar. İyulun 15-də "Əksinqilabi fəaliyyətdə" ittiham olunduğuna görə güllələyirlər. Məmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında iyirminci ildə güllələnən general Məmmədbəy Sulkeviçin adını yana-yana çəkir. Onun mərd, mübariz bir şəxsiyyət olduğunu iftixarla qeyd edir. Rəsulzadə xatirələrində yazır: "Qardaşım (əslində əmisi oğlu) parlament üzvü Mehmed Əli bəyin hekayətini ilk dəfə xalqa çatdırmaq istəyirəm. O, qorxmaz general Məmməd bəy Sulkeviçin qəhrəmancasına ölümünün şahididir. Onunla bir kamerada olan Mehmed Əli bəy söyləyirdi: "General əmr etdilər ki, çekistlərin ardınca getsin. Bizə aydın oldu ki, onun ölüm saati çatıb. Ətrafa ölüm sükutu çökmüşdü. Onun gözlərinə baxmağa cəsarət etmirdik, biz təsəlli sözü tapa bilmirdik. General Sulkeviçin özü bizi qabaqladı, sakit, qətiyyətli səslə dediyi sözləri ömrüm boyu unutmayacağam: "Xoşbəxtəm ki, müsəlman Ordusunun zabiti kimi ölürəm. Xudahafiz!".

General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, öz mərd davranışı ilə könüllü qəbul etdiyi Azərbaycan vətəndaşlığını və Litva tatarlarının şöhrətini şərəflə qorudu. Şəmistan Həzərli yazır ki, əzablı bir ömür

yolu keçərək əlli beş yaşında bolşevik-daşnak gülləsinin haqsız qurbanı olan general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin nəinki Azərbaycanda, heç Rus imperiyası ərazisində belə sağ qalan kimsəsi yoxdur. Onun haqqında Müsavat dövrünün arxivində az da olsa məlumat qalıb.

Xalq Cəbhəsi.-2014.-22 may.-N 89.-S.13.

23 AY MÖVCUD OLAN CÜMHURİYYƏT

Yaşar Kələntərli: "Fədakar insanların zəhmətinin bəhrəsi olaraq, Azərbaycan dövlətinin ərazisi bizə miras qoyulub"

Cümhuriyyətimizin qurulduğu tarixə sayılı günlər qalır. Bu tariximizə Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının dünya azərbaycanlıları və türk dünyası ilə əlaqələr üzrə katibi Yaşar Kələntərli ilə partiyanın mətbuat xidməti olaraq birgə nəzər yetirdik.

Yaşar Kələntərli hər kəsin dönə-dönə söylədiyi "Xalq Cümhuriyyətinin baniləri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli və digərləri Azərbaycan xalqının düşünən insanlar olub", ifadəni təkrarlayaraq deyir ki, bu fədakar insanların zəhmətinin bəhrəsi olaraq, Azərbaycan dövlətinin ərazisi bizə miras qoyulub: "Xalq Cümhuriyyətinin 97 min kv. km. mübahisəsiz, mübahisəli ərazilər də daxil edilərsə, 114 min kv. km. ərazisi olub. Digər mühüm tarixi fakt odur ki, 1919-cu ildə Qarabağdakı ermənilər referendum keçiriblər və Azərbaycanın tərkibində qalmağa razılaşıblar. Beləliklə də, onlar həm də Qarabağın Azərbaycan torpaqları olduğunu etiraf ediblər. Eyni zamanda, Zəngəzur və Naxçıvanın da Azərbaycan torpaqları olduğu ermənilər tərəfindən etiraf olunub".

Yaşar bəyin sözlərinə görə, Xalq Cümhuriyyəti yarananda da, Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyini bərpa edəndə də Ermənistan eyni cür siyasət aparıb: "Məsələn, 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycan və Gürcüstan qarşılıqlı hərbi yardım haqqında müqavilə imzalayıblar. Ermənistana da bu müqaviləyə qoşulmaq dəvət olunub. Ancaq Ermənistan fərqli hərəkət edib, Cənubi Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyinə təhlükə sayılan Denikinlə müqavilə bağlayıb. Bu müqavilə əslində Azərbaycan və Gürcüstana qarşı yönəlib. Elə Denikin Dağıstandan Qafqaza doğru hərəkətə başlayanda Ermənistan Zəngəzura hücum edib. Aprelin 28-də XI ordu hərbi əməliyyatlara başlamazdan bir neçə gün əvvəl də ermənilər Dağlıq Qarabağda qiyam qaldırıblar. Zəngəzura hücumun və Qarabağdakı qiyamın qarşısı Xalq Cümhuriyyətinin hərbi hissələri tərəfindən alınsa da, bu, ermənilərin xəyanətinin açıq göstəricisidir".

BAXCP katibi bildirir ki, ermənilər Azərbaycanın daxilində də xəyanət və fitnə-fəsadlara həmişə əl atıblar: "Məsələn, Mikoyanın başçılığıyla ermənilər sovet Rusiyasıyla danışıqlar aparıblar. Nəzərə çatdırıblar ki, əgər Ermənistana Azərbaycan ərazilərindən güzəşt olacaqsə, Azərbaycan daxilində ermənilər qiyam qaldıraraq Cümhuriyyətin süqutuna çalışa bilərlər. Aprelin ortalarında da qiyam baş verib". O, hazırda Azərbaycan ərazilərinin erməni-rus birləşmələri tərəfindən işğal olunduğunu da xatırladır.

Yaşar Kələntərli Qərbin Azərbaycana ikili standartlarla yanaşmasının əsrin əvvəllərində də özünü biruzə verdiyini söyləyir: "Türkiyəylə imzalanan Mudros barışıqından sonra türk qoşunları Azərbaycandan çıxıb, bura general Tomsonun başçılığıyla Böyük Britaniya qoşunları yeridilib. Tomson Azərbaycanın hərbi nazirliyinin Gəncədə fəaliyyət göstərməsini tələb edib. Böyük Britaniyanın ən yüksək ordeniylə təltif olunmuş müdafiə naziri Səməd bəy Mehmandarov isə Tomsonla görüşür və həmin ordeni onun qarşısına qoyaraq imtina etdiyini söyləyir.

ABŞ-dan gələn "Eskel missiyası" da xristian təəssübkeşliyindən çıxış edib. Missiya əvvəlcə Zəngəzuru Ermənistana vermək istəyib. Lakin yerli azərbaycanlı əhəlinin müqavimətini gördükdən sonra qərara gəlib ki, Zəngəzur azad zona elan edilsin və ABŞ-ın mandatına verilsin".

Yaşar Kələntərli 1991-ci ildə qəbul olunan müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktında da Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunun qeyd edildiyini xatırladır: "Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktına görə, Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisidir və 97 min kv. km. ərazidə dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması üçün beynəlxalq məhkəmələrə də müraciət edə bilər".

BAXCP katibi 28 mayda Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan edən insanların təhsil və maliyyə imkanları baxımından böyük şəxsiyyətlər olduğunu vurğulayır: "Bu insanları düşündürən yalnız Azərbaycan amalı olub. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura üçün də əsas amal istiqlaliyyət olub. Məsələn, Nuru paşa Gəncədə olarkən hökumətin buraxılmasını, yenidən təşkilini tələb kimi irəli sürür. O zaman Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyir ki, onlar vəzifə yox, Azərbaycan davası aparırlar. Beləliklə, hökumət buraxılır və yenidən təşkil olunur".

Yaşar bəyin qənaətinə görə, Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti, onun liderlərinin, yaradıcılarının ideyaları Cümhuriyyət süquta uğrasa da, yaddaşlardan silinməyib: "Sovetlər dönməndə xalqımızın bir çox hərəkətlərində, çıxışlarında da bu, özünü göstərmiş. Məsələn, Azərbaycan xalqının Rusiya və Ermənistan

işğalçılara qarşı mübarizə əzmi 20 Yanvar şəhidlərinin apardığı mübarizədə, Qarabağ uğrunda şəhid getmiş minlərlə mərd oğul və qızların nümunəsində özünü parlaq şəkildə göstərir.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazananda Xalq Cümhuriyyətinin irsindən bəhrələndi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu və müstəqilliyimiz bərpa edildi. Bu da Xalq Cümhuriyyətindən gələn bir niyyətin, idealların bərqərar olunması üçün atılmış addım hesab olunmalıdır. Məhz Xalq Cümhuriyyətinin ənənələrinin yaşaması və müasir Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi fəaliyyətini təmin edən bir sıra maddələr də Konstitusiya Aktına daxil edildi. Konstitusiya Aktının elan olunmasından sonra Türkiyə, ardınca da digər ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdılar. Nəhayət, 1992-ci il mart ayının 2-də BMT də Azərbaycanı öz sıralarına qəbul etdi. Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti oldu. Bu, Azərbaycan xalqının böyük uğuru, qələbəsi idi.

Yuxarıda qeyd etdim ki, Xalq Cümhuriyyəti sovet Rusiyasının işğalçılıq planları ilə üzləşəndə Qərbi ölkələri tamamilə biganə qalıb, seyirçi mövqe tutublar. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik elan edəndən sonra da bu, özünü göstərən və indiyə kimi də göstərir. Ermənilərin qondarma Dağlıq Qarabağ problemini ortaya atmaları, rus-erməni birləşmələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 7 rayonu işğal etmələrinə yenə də xristian Qərbi ölkələri biganə qalıblar. Azərbaycanın haqlı mövqeyini lazımı qədər müdafiə etməirlər. Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımaq istəmirlər. Tarixi müqayisələr göstərir ki, keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi yenə də Qərbi ölkələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasına, torpaqlarının işğalına göz yumur, ermənipəst mövqedən çıxış edirlər".

Yaşar Kələntərli Xalq Cümhuriyyətinin 23 ay mövcud olduğu dövrün mürəkkəbliyi ilə seçildiyini də bildirir: "Bu gün o vaxtkı vəziyyət olardısı, nə vəziyyətə düşəcəyimizi bilmək olmazdı. Bu gün çox sevindirici haldır ki, Azərbaycanda 28 may Respublika Günü kimi qeyd olunur. Həmin gün Azərbaycanı dünya dövlətləri təbrik edirlər".

BAXCP funksioneri Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Cümhuriyyətin mövcud olduğu XX əsrin əvvəliylə müqayisədə heç nəyin dəyişmədiyini qənaətinə gəlir: "XX əsrin əvvəlində də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə tək dəstək verən Türkiyə olub, indi də elədir. O zaman Gürcüstan Xalq Cümhuriyyətiylə əlaqə saxlamaqda, müstəqilliyimizin mövcudluğunda, dəmiryolunun işləməsində, Bakı neftinin ərazisindən keçməklə nəqlində maraqlı olub, bu gün də elədir".

BAXCP-nin Bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə apardığını vurğulayan Yaşar Kələntərli bu partiyanın NATO-ya qəbulda, Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın Avropa Birliyi tipli qurumda birləşməsini də dəstəklədiyini qeyd edir: "Türkiyə diplomatları keçən əsrin əvvəllərində də Azərbaycanı öz diplomatlarımız kimi müdafiə ediblər. Nuru paşa hələ müstəqilliyimiz elan edilməmişdən əvvəl Gəncəyə gəlib. Bu gün də eyni proses davam edir".

Xalq Cəbhəsi.-2014.-20 may.-N 87.-S.6.

ÖRNEK ŞƏXSİYYƏT

Əhməd bəy Ağaoğlu mühacir həyatı yaşasa da, azərbaycançılıq ideologiyasının ən məşhur carçılarından olub

İsmayıl

Azərbaycançılıq və millətçilik şüarlarının ən məşhur carçılarından biri də görkəmli ictimai-siyasi xadim, publisist, mütəfəkkir, milli ideoloq, yazıçı, Azərbaycan türklərinin ilk millətçi partiyasının ("Difai") qurucusu Əhməd bəy Ağaoğlu olub. Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib.

1888-ci ildə Parisə gedən Əhməd bəy burada məşhur fransız şərqşünasları Ernest Renan və professor Ceyms Darmestete ilə tanış olub. Ə. Ağaoğlu Sankt-Peterburq və Parisin məşhur Sorbonna universitetlərində təhsil alıb. Beş dilə mükəmməl şəkildə yiyələnən Ə. Ağaoğlu o zaman həm yerli, həm də əcnəbi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış edib. 1894-cü ildə fransız dilini tədris etmək məqsədilə Qafqaza qayıdan ədib Bakıda məskunlaşıb. Fransada təhsil aldığı dövrdə Avropa demokratik ideyalarından və fransız şərqşünas-alimlərinin əsərlərindən təsirlənən Ə. Ağaoğlu tezliklə Azərbaycan xalqının milli özünüdərkətmə və türkçülük ideyalarının yayılması işinə başlayıb. Ə. Ağaoğlu əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsilin inkişafından keçdiyini bildirirdi. Qadın azadlığı ideyalarını yayan və bunu azadlıq mücadiləsinin əsas faktoru kimi göstərən Ə. Ağaoğlu Azərbaycan ziyalıları arasında qadına bərabər hüquqların verilməsinə çağıran ilk ziyalılardan idi. O, 1901-ci ildə çapdan çıxan kitabında "azad qadınsız milli inkişaf ola bilməz" fikrini sübuta yetirib. Transqafqaziya səyminə keçirilən seçkilərdə müsəlman fraksiyasından üzv seçilən Ə. Ağaoğlu öz fəaliyyəti ilə 1905-ci ildə etnik erməni-müsəlman qarşıdurmalarının qarşısının alınmasında da böyük rol oynayıb. 1906-cı ilin payızında Ə. Ağaoğlunun başçılığı ilə Bakıda "Difai" partiyası yaradılıb. Partiyanın proqram layihəsi Ağaoğlunun redaktoru olduğu "İrşad" qəzetində çap edilib. Bu proqrama görə, "Difai"-nin əsas məqsədi Azərbaycan xalqını fəlakətlərdən xilas etmək və onu geriliyin pəncəsindən qurtarmaq idi. Bunun üçün maarif və silahlı güc əsas vasitələr hesab edilirdi.

"Difai" az bir zamanda xalqın içinə girib, onun təşkilatlanması istiqamətində diqqətə dəyər işlər görə bildi. Partiya üzvləri bir qayda olaraq xeyriyyə cəmiyyətlərinin çətiri altında fəaliyyət göstərirdilər. Partiyanın "təhlükəli" olduğundan yazan Gəncə qubernatoru qeyd edirdi ki, Qarabağın çox yerində hakimiyyətin verdiyi qanunlara deyil, bu partiyanın qərarlarına meyl edirlər. Mən inanıram ki, "Difai" çox sürətlə böyüyəcək və tezliklə Qafqazın bütün əhalisini əhatə edəcək. Bir neçə ay bundan əvvəl "Difai" adı haqqında heç kəs heç nə eşitməmişdi. İndi onu hamı tanıyır, hamı onun fəaliyyətini bəyənir, hamı ona inanır. Çünki partiya ağıllı, ehtiyatlı, dürüst və səmimi adamların əlindədir".

Partiyanın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də erməni terrorçularının imperiyanın dəstəyi ilə türk-müsəlman əhalisinə qarşı silahlı hücumlarının qırğınlarının qarşısını almaq olub. Ümumiyyətlə, partiyanın fəaliyyəti geniş idi. Qurumun qəbul etdiyi 52 maddədən ibarət proqrama görə, bütün ictimai-iqtisadi, mədəni-maarif və dini-əxlaqi işlər, yerli və ali orqanlara nümayəndələrin təyini partiyanın göstərişi ilə hərəkət edən idarələrin və məclislərin ixtiyarına verilir. "Difai"-nin bəyanatlarında milli azadlıq ideyaları açıq təbliğ olunurdu. Bu baxımdan milli hərəkət tariximizdə çox mühüm yer tutan "Difai"-ni Azərbaycan türklərinin sırf millətçi təmələ söykənən ilk siyasi təşkilatı hesab etmək olar. 1909-cu ildə çar hökumətinin təqib və təzyiqləri nəticəsində "Difai" partiyasının fəaliyyətinə son qoyulsa da, "Difai"-nin üzvləri 1911-ci ildə yaradılmış "Müsavət" partiyasının tərkibində yer alıblar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış milli ordunun tərkibi də əsasən keçmiş "Difai" üzvlərindən təşkil olunub. Osmanlıda geniş vüsət almış "Gənc Türklər" hərəkatından təşvişə düşmüş çar qüvvələri Ə. Ağaoğlunu təqib etməyə başlayırlar. Təqiblərdən yaxa qurtara bilməyən görkəmli ədib 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Qardaş ölkədə gedən sosial-ictimai olaylara biganə qalmayan Əhməd bəy bu proseslərdə də aktiv iştirak edir. 1909-cu ildə İstanbul Darülfünununda müəllimliyə başlayır. Birinci dünya savaşının gətirdiyi yeni şərtlərdə Ə. Ağaoğlu daha çox siyasi işlərlə məşğul olub. Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimlə birlikdə İstanbulda "Rusiyada Sakin Müsəlman Türk-Tatarların Haqlarını Müdafiə Cəmiyyəti" adlı təşkilat quraraq Avropa ölkələrində görüşlər keçirib. Konfranslar və yazıları ilə Avropanın diqqətini Rusiyadakı millətlərin məzlum vəziyyətinə çəkməyə çalışıb. ABŞ prezidenti Vilsona xüsusi müraciət göndərib. 1918-ci il Azərbaycanda ilk müstəqil,

demokratik cümhuriyyətin qurulması xəbərini sonsuz sevinclə qarşılayan Əhməd bəy elə həmin il vətənə qayıdır və yenidən qurulmuş ilk müsəlman demokratik dövlətin möhkəmlənməsi naminə geniş fəaliyyətə başlayıb. İstiqlalını elan etmiş, amma fiziki varlığı təhlükə altında qalan AXC-ni qurtarmaq üçün göndərilmiş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri olan Ə. Ağaoğlu müstəqil dövlətimizin həyatında mühüm rol oynayıb və dövlət quruculuğu işində fəal iştirak edib. Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilən Ağaoğlu eyni vaxtda iki ölkənin, Azərbaycan və Türkiyə Parlamentlərində təmsil olunan yeganə şəxs olub.

Milli Məclisə üzv seçilən Ə. Ağaoğlu 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak edib. Şura hökuməti qurulduqdan sonra Əhməd bəy yenidən Türkiyəyə, Ankaraya köçməli olub.

İslamı dərinlən mənimsəyən Ə. Ağaoğlu Azərbaycan türkləri arasında ilk dəfə "türk-islam millətçiliyi" elmi-rasional nəzəriyyəsini irəli sürüb. Azərbaycanın mühacir ziyalılarından Mirzə Bala Məmmədzadə və Hüseyn Baykaranın mülahizələrinə görə, Ə. Ağaoğlu nəzəri şəkildə "türk-islam millətçiliyi"ni təbliğ edib. Onların fikrincə, Ağaoğlu bir ziyalı kimi islamda islahatlar aparmaqla müsəlman millətlərinin tənəzzüldən qurtarıb, tərəqqi etməsinə çalışıb.

Ziyalılar hesab edirlər ki, Ağaoğlunun islamçılığı siyasiləşdirməsi milli məsələnin gündəmə gəlməsi üçün təkanverici rol oynayıb. Həmin ideyanın əsasında siyasi türkçülük və daha sonra etnik-millî türkçülük (azərbaycançılıq) təşəkkül tapıb. Şübhəsiz, islamçılıqdan türkçülüyə, türkçülükdən azərbaycançılığa gedən yol təkamül nəticəsində baş verib. Bu baxımdan, Ə. Ağaoğlu həmin dövrdə "türk-islam millətçiliyi" uğrunda mübarizə apararaq, Azərbaycan milli-türk ideyasının meydana gəlməsinə zəmin hazırlayıb. O, bütövlükdə 1900-1910-cu illərdə tərəqqipərvər islamçılığa əsaslanan türk-islam millətçiliyi nəzəriyyəsi ilə bağlı iki məsələyə diqqət yetirilməsini zəruri sayırdı: 1) islam dünyasının fəlakətlərinin səbəbləri obyektiv təhlil edilməlidir. 2) dini kimliklə milli kimlik (türklük) nəinki bir-birinə ziddir, hətta bir-birini tamamlayır. Ağaoğlu hesab edirdi ki, hər bir türk milləti ilkin islama əməl etməklə, milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaqla yanaşı, qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini də mənimsəməli və Avropa millətləri kimi inkişaf etməlidir. Çünki islam bədbinlik deyil, nikbinlik və tərəqqipərvərlik dinidir. Ə. Ağaoğlu millətçiliyi islamçılığın əsas silahlarından biri kimi görüb. Bu baxımdan "Kaspi", "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində dərc olunan məqalələrində ruslaşdırmaya, farslaşdırmaya, o cümlədən erməni millətçiliyinə qarşı çıxaraq milli mənsubiyyət məsələsinə geniş yer verib. Milli adət-ənənələri və mədəniyyətini təbliğ edərək, milli hüquq və azadlıqlardan bəhs edib. Ağaoğlu qeyd edir ki, azərbaycanlılar Rusiyada həyata keçirilən islahatlardan maksimum yararlanmalı, yeni həyat formaları arasında başını itirməməli, ətrafımızdakı xalqların səviyyəsinə çataraq özümüzə layiqli yer tutmalıdır. Onun bu tezlərində açıq-aşkar siyasi ünsürlər də öz əksini tapıb. Çünki o, Rusiyadakı türkləri eyni ideyanı, dini və etnik mənsubiyyəti nəzərə almaqla, birləşməyə çağırır və əsas yükü ziyalıların çiyinə qoyurdu: "Birinci növbədə ziyalılar bütün qüvvələrini cəmləşdirməli, gecə-gündüz yorulmaq bilmədən işləməli və ölkə yeni həyata qədəm qoyduğu andan etibarən buna hazır olmalıdırlar. Əgər bu baş verərsə, onda türklər (azərbaycanlılar) Qafqazın ən sanballı ünsürü kimi mövqeyinə uyğun yer tuta biləcək və kənarda qalmayacaq". Hər fürsətdə millətçiliyin gərəkliliyi mövzusunda üz tutan Ə. Ağaoğlu "Millət və millətçilik" başlıqlı dörd hissədən ibarət məqalə yazıb. Bu məqalə Bakı mətbuatını sosializm fikrinə aludə olmaqda ittiham edən "Tərcüman" qəzetinin bir məqaləsinə cavab olaraq yazılıb. Əhməd bəy bu iddianın doğru olmadığını bildirərək millətçilik haqqında özünün baxışlarını izah edib. O qeyd edib ki, "hər fərdin ömründə olduğu kimi, bir millətin ömründə də dövrləri var. Bu dövrləri keçmək məcburi bir əməldir". Qərb ölkələrindən öyrənməyin vacib olduğunu vurğulayan görkəmli ideoloq Avropa tarixində millətçiliyin oynadığı müsbət quruculuq rolundan bəhs edib: "Bütün millətlərin ən parlaq mərhələləri "millətçilik" deyilən dövrləridir". Əhməd bəy başqa məsələlərlə yanaşı, hər millətçiliyin müsbət olmadığı fikrində də ısrar edirdi. Rusiyada Pruskeviçin millətçiliyi ilə Turgenevin millətçiliyi arasında böyük fərq olduğunu deyirdi. O öz millətinin eyiblərini, başqa millətlərin müsbət keyfiyyətlərini gizlətməyi xəyanət sayırdı: "Həqiqi millətçi millətini tənqid etməkdən, millətinin eyiblərini qeyd etməkdən çəkinməməlidir. Eyni zamanda qeyri millətlərin arasında olan gözəl sifətləri, adətləri öz milləti üçün nümunə bilib, millətini buna təşviq etməlidir". Ə. Ağaoğlunun "həqiqi millətçilik" anlayışında keçmiş ideallaşdırmaq yoxdur. Əksinə, o, tarixin öyrənilməsinin ondan dərs almaq üçün lazım olduğunu bildirir. Ağaoğlunun "Bizim millətçilər" adlı məqaləsi Paris dövrünün yanlış fikirlərindən onun tamamilə uzaqlaşdığını göstərir. Onun adıçəkilən məqaləsi həm dövrün, həm də müəllifin özünün ideoloji-siyasi əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək baxımından önəmlidir. Müəllifə görə, "millətçilik özü-özlüyündə hörmətə

layiq, hətta möhtəşəm bir hadisədir, çünki o, xalqların həyatında bir zərurətdir. Mən hətta düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamülü tarixində millətçilik dindən sonra insan ruhunun ikinci böyük mərhələsidir”.

Ə. Ağaoğlu 70 illik mənalı və məhsuldar həyatı boyu mənsub olduğu milləti üçün çalışaraq, özündən sonra böyük miras qoyub. Özünün ifadəsi ilə desək, "həyatı boyu yazdığı məqalələrin hamısı bir araya toplansa, Bakıdan İstanbula qədər geniş yol ortaya gələr". Azərbaycan və Türkiyə siyasi həyatında görkəmli türkçü və demokrat olaraq qəbul edilən Ə. Ağaoğlu örnək şəxsiyyət olub. İqtidarlar onu əyə, mübarizə yolundan sapdırma bilməyib. Bu mirasın sahibləri ona hələ də borcludurlar. Bu borcu isə onun külliyyatını toplayaraq nəşr etdirmək və xidmətləri qarşılığında adını əbədləşdirməklə ödəmək olar.

Şərq.-2014.-15 may.-№ 84.-S.11.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN YARADICILIĞINDA CƏRƏYAN MƏSƏLƏLƏRİ

Yeqzar Cəfərli

Türk dünyasının böyük ədiblərindən olan Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı çoxşaxəli və olduqca maraqlıdır. Bu yazıda məqsədimiz görkəmli şair və publisistin əsərlərində ədəbi metod məsələlərini aydınlaşdırmaqdır. Ona görə də ilk sözüümüzü Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığının şah əsəri olan “Siyasəti-fürsət” əsərindən başladırıq. Çünki, bütün yaradıcılığı boyu romantizm ədəbi cərəyanına sadıq qalan ədib məhz bu əsəri ilə romantizmdən yan keçib ədəbiyyatımız üçün tamam yabancı olan bir cərəyana meyl etmişdir. Əsərdə Əli bəy İranın əfsanəvi Pişdadiyan sülaləsinin tarixindən başlayaraq Qacarlara qədərki tarixi ilə bağlı çox dəyərli bilgi verir. Bütün bunlarla tanış olunca onun təkcə bir şair və publisist deyil, görkəmli bir tarixçi olduğunun da şahidi oluruq. Keçən dövrün XX yüzillə qədərki tarixini elə bu dövlət xadimlərinin əli ilə incələyərkən müəllif əsərdə dahilərin mühakiməsini yaradır. Əsər İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixini öyrənmək üçün bir qaynaqdır. Sayğıdəyər tənqidçimiz Yaşar Qarayev haqlı olaraq “Siyasəti-fürsət”i Azərbaycan ədəbiyyatında modernist ədəbiyyatın ilk nümunəsi hesab edir. Əsərdə yazıçı modernizmin prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir sülalənin, hər bir padşahın rolunu, nöqsanlarını müqayisəli, təhkiyə üsulu ilə nəql edir. Bu hökmdarların zülm etməkdə bir-birini geridə qalmasını qeyd edir.

“Kəyumərs:-Ey Ağ Məhəmməd xan! Sənə müjdə; Səni qərribən bu alam və izzətlərdən xilas edəcəklər. Şu əzabı sənin yerinə ayrı-ayrı adamlardan çəkdirəcəklər!..Sən bir əsr əvvəl İranda ancaq bir neçə min əfradın gözlərini çıxartdın. Bugünkü varisinin övnəsi ilə bütün İranın gözlərini çıxartdın. O gözünü ki, adı Məclisi Millidir!..”

Lakin qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə tarixi hadisələrə tarixi prizmadan deyil, özünün şəxsi prizmasından yanaşır, tarixdə qəddarlıqda ad çıxarmış zalım şahları öz şəxsi istəklərinə uyğun olaraq ideallaşdırırdı. Bu barədə sonrakı səhifələrdə söhbət açacağıq.

İndisə Əli bəyin dili haqqında çeşidli fikirlər ətrafında bir neçə kəlmə demək istəyirik. Əli bəy Hüseynzadə bildiyimiz kimi, digər türkcülük axımının öncülləri kimi dilin saflaşdırılması, tənzimlənməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Hazırda ədəbi toplumda olan başlıca nöqsanlardan biri Əli bəy Hüseynzadənin ideallaşdırılması məsələsidir ki, bu da günümüz üçün çox aktual və vacib məsələdir. Biz ideallaşdırma məsələsindən söhbət açmaqla heç də Əli bəyi danmaq və qəbul etməməyi vacib hesab etmirik. Sadəcə onun həyat və fəaliyyətinə sağlam prizmadan baxmağı lazım bilirik. Məsələn hər şeydən öncə bir oxucu kimi mənim üçün Əli bəyin dilini anlamaq müəyyən qədər çətinlik törədir. Ərəb dilinə bələd olduğum bu müəyyən sözünü öncəki cümləyə əlavə etməyimə imkan verir. Yoxsa heç ərəb və fars dillərindən xəbəri olmayan biri üçün onun yazdıqlarını anlamaq çox çətindir. Yazılar başdan-ayağa ərəb-fars tərkibli sözlər, izafət tərkibləri kimi çətin anlaşılan sözlərlə doludur.

Baxmayaraq Əli bəy Hüseynzadə də Ziya Göyöl kimisi sadə dildə, doğma türkcədə yazı bilirdi. Məsələn bir şeir nümunəsinə diqqət yetirək:

Daima feyzü rifah eylər təvəllüd sülhdən,
Hər tərəfdə bir vifaqə daimi mümkün ikən,
Bir nifaq içrə vətən layiqmi olsun naləzən,
Bax nə söylər aləmə qarşı bütün əhli-süxən:
Dövri-isləhatdır, sülhü səlah əyyamıdır!

Arkadaşlar, sülh edin, sülh etmənin həngamıdır.

Bu, bir neçə sətir şeir parçasında kifayət qədər anlaşılmaz sözlər var, daha aydın desək, ərəb-fars sözləri var. Düşünürəm, belə şeir nümunələri ərəb və fars dillərinin yüksək şeir dili olduğunu birbaşa təsdiq edir. Bu şeir nümunəsində türk mənşəli sözlər də əsasən köməkçi sözlərdir, əsas mənalı sözlər isə alınma mənşəlidir.

Qeyd etdik ki, Əli bəy Hüseynzadənin dili çox çətindir. Demək olar ki, bugünkü gənc nəsil üçün qətiyyənlə başa düşülən deyil. Onun şer və publisist yazılarını oxuyub başa düşmək üçün xüsusi bir izahlı sözlük lazımdır. O, elə bil ki, bilərəkdən köhnə ərəb və fars və osmanlı sözlərini dilimizə qatır və sanki bundan zövq alırdı. Onunla eyni dövrdə yaşayıb yaradan Sabir, Mirzə Cəlil, Ə. Haqverdiyev bu zaman Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi üçün ciddi işlər gördükləri halda Əli bəyin dilçilik mübarizəsini necə mənə verək?

Əli bəy tərcümə etdiyi şerlərində də Azərbaycan dilinin saflığına qətiyyənlə fikir vermirdi. Onun “Faust”dan etdiyi tərcümədən yalnız iki misraya fikir verək:

Ənzari-şəhabində dədidar olan ey zill,
Ey zilli tuluat, oluyursan yenə peyda.

Kaş bu misralar heç tərcümə olunmayaydı və biz onu orjinaldan daha asan oxuya bilərdik. Bizim farsca yazan şairlərimizdən Əli bəyin elə bir köklü fərqi yoxdur. Çünki hər ikisinin dili heç vəchlə anlaşılmır.

Əli bəyin siyasi əqidəsi vahid olmadığı kimi, onun yaradıcılığı da vahid cərəyan ardıcılığı yoxdur. Onun yaradıcılığının ən yaxşı tədqiqatçısı olan Ə. Mirəhmədov da qeyd edirdi ki, “Əli bəyin əsas metodu romantizm olsa da o, təkcə romantizmə qapılıb qalmamış, dekadentizm, impresionizm, simvolizm kimi cərəyanlara da meyl etmişdir”.

Əli bəyin fikrincə sənət və ədəbiyyat cəmiyyətin işinə qarışmamalıdır. Sənətdə demokratik gələnlərin əleyhinə çıxır, elmi, maarifi bir dini çərçivəyə salmağa çalışırdı. Bununla da o, romantikadan uzaqlaşır, simvolizmə və dekadentliyə yaxınlaşırdı.

Əli bəyin o şerlərdən xoşu gəlirdi ki, orada islam birliyi, türk birliyi təbliğ olunsun. Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövhumatın qamçılандığı bir dövrdə (C. Məmmədquluzadə, “Ölülər”) Əli bəy əsərlərində din, şəriət hökmlərini təbliğ edir, hətta bu zaman qatı despotları belə tərifləməkdən çəkinmirdi. O, qaniçən cəllad Sultan Həmidini “islamın başı” sayır, Qacar şahlarından-zamanında türk dilində oxumağa qadağa qoyulan, hətta türkcə nağıl kitablarını

belə məhv edən, “məmləkətdə türk dilinin rüşəsinə kəsmək lazımdır”, “farsla türkün fərqi ipəklə həsirin fərqi kimidir”-yazılan Müzəfərədin şahı və atası Təbrizdə vəliəhd olan zaman quldurlara qoşulub öz məmləkətini keçələr talayan Məmmədəli şahı tərifləyirdi. Əli bəyin əlləri öz xalqının qanına batmış, özlərini heç zaman türk adlandırmayan şahları tərifləməsi onların dövründə yaşamaları ilə fəxr etməsi, zülmkar Məmmədəlini hətta İbrahim Xəlilullaha bənzətməsi heç cür başa düşülən deyil.

Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyətinin böyük bir hissəsi “İttihad və Tərəqqi” ilə bağlıdır. O, haqlı olaraq hesab edirdi ki, “Bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək şey qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin səlaməti-səadətinə yeganə vasitə budur”. Gözəl və inandırıcıdır. Amma unutmamaq olmaı ki, bu təşkilat Osmanlı sultanları tərəfindən çökməkdə olan imperiyanın məhv olmasının qarşısını almaq üçün XX yüzilin əvvəllərində yaratmışdılar. Osmanlılar I dünya savaşına da bu şüarla qoşulmuşdular. Əsas məqsəd bütün türkləri vahid Turan dövlətində birləşdirmək idi. Nuru paşanın Azərbaycanda ordu yaratması, AXC hökumətini tanııaması, iyun böhranı da məhz bununla bağlı idi. Əli bəy bu qurumun ən fəal üzvlərindən idi. Bu məqsədlə o, 1918-ci ilin iyununda kömək məqsədi ilə Gəncəyə-Nuru paşanın yanına göndərilmişdi.

Dəyərli tənqidçimiz Yaşar Qarayev Əli bəyin bu yöndəki fəaliyyətinə başqa bir rəng verməyə çalışır: “Turan deyəndə Əli bəy hər şeydən əvvəl əlbəttə vahid mənəvi məkan görür və bütün türklər üçün sabit, monolit, dəyişməz mənəvi Vətən nəzərdə tuturdu”. Yaşar Qarayev bu təşkilatın yolunu əsasən maarifçiliklə bağlayıb məsələnin digər tərəfinə göz yumurdu.

Bizim ədəbi tənqiddə artıq çoxdandır ki, bu bir gələnek halını alıb. Bir şair və yazıçı müqayisəli araşdırılır. O, ya yüzdə yüz təriflənir, ya da yüzdəyüz tənqid olunur. Bu, düşünürəm ki, ədəbi tənqiddə sifariş daxil olandan belədir. Sovet dövründə Əli bəy xüsusi mülkiyyəti təbliğ edən bir burjua ideoloqu kimi qəbul olunur, bu gün isə onun bir çox nöqsanlarına göz yumaraq bir peyğəmbər səviyyəsinə qaldırılır. Amma Əli bəy peyğəmbər deyildi. Onun verdiyi bir çox proqnozlar özünü doğrultmurdu.

Əli bəy keçən yüzilin əvvəllərində baş vermiş erməni-müsəlman savaşlarına olduqca düzgün və obyektiv münasibət bəsləyirdi. Ermənilər buna sırf milli münasibət kimi baxsalar da azərbaycanlılar buna yuxarıdakıların iki qardaş xalqı qırdırması fitnəsi kimi baxırdılar. Əli bəy bunu görür və yazırdı: “Erməni süxəndanları Əli Ələkbər Sabirin mənzuməsində nəqarət olub təkrar edən: “Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqətidir, ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqətidir!” beyti mənidarından ibrət alıb o yolda qələm oynatdılar mı? Bir şer və ya məqalə yazdılar mı?”

Əli bəy sözün gerçək anlamında əsil maarifçi idi. Elə əsil maarifçi olduğu üçün də cəmiyyətin inkişafını inqilablarda deyil, maarifçilikdə görürdü. O, inqilabı “qırmızı qaranlıq” adlandırırdu. O, bütün qüvvəsi ilə inanırdı ki, “islam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir daha degil, bir behişt-i öndər, öndər behişt olur”. Əli bəy deyir ki, “birisi öz dilində deyil, özgə dildə yazırsa deməli öz mədəniyyətinə deyil, özgə mədəniyyətinə xidmət edir”. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, farsca yazan şairlərimiz türk mədəniyyətinə deyil, fars mədəniyyətinə xidmət etmişlər. Burada zənnimcə o, nisbətən haqlıdır. Çünki, Nizami ölməz “Xəmsə”-sini fars dilində

deyil, türk dilində yazsaydı nəticəsi daha yaxşı ola bilərdi. Əli bəy Hüseynzadənin çox qiymətli bir irsi vardır. N. Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi bu irs kimin xoşuna gəlib gəlməməsindən asılı olmayaraq bizimkidir və biz bu irsi qorumalıyıq. Amma bu irsin tərcümə olunub bugünkü gənc nəslin başa düşəcəyi bir hala gətirmək lazımdır.

Olaylar.-2014.-13 may.-№ 80.-S.10.

ƏMƏL DOSTLARI: İ.QASPRİNSKİ VƏ Ə.TOPÇUBAŞOV

Vilayət Quliyev

1914-cü ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov fəal jurnalistikadan uzaqlaşmışdı. İmzası qəzet və məcmuə səhifələrində nadir hallarda görünürdü. Bu da iki səbəblə bağlı idi. Əvvəla, milli mətbuata yeni, bacarıqlı və cəsarətli qüvvələr gəlmişdi.

Digər tərəfdən, məşhur “Vıborq bəyannaməsini” imzaladığına görə “Kaspi”nin redaktorluğundan istefa vermək məcburiyyətində qalandan sonra Əlimərdan bəy əsas vaxt və enerjisini Dövlət Duması Müsəlman fraksiyası Bürosunun rəhbəri kimi siyasi fəaliyyətə və qanun yaradıcılığına yönəltdi.

Lakin 1914-cü il sentyabrın 11-də Krimdən aldığı kədərli xəbər onu “Kaspi” səhifələrində siyasi publisistikasının son, eyni zamanda təsirli və yaddaqalan nümunələrindən birini qələmə almağa vadar etmişdi. Həmin gün türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, “Tərcüman” qəzetinin nəşiri və redaktoru, “dildə, fikirdə, əməldə birlik” şüarının müəllifi İsmayıl Qasprinski Bağçasarayda vəfat etmişdi.

Yaxınları və doğmaları, istedadının pərəstişkarları mərhumun üç mərasiminə toplaşdıqları gün “Kaspi” Ə. Topçubaşovun “İsmayıl bəy Qasprinskinin xatirəsinə” (13 sentyabr 1914-cü il, № 203) adlı məqaləsini dərc etmişdi.

“Qasprinski öldü”, – deyə o, heç bir müqəddiməsiz – filansız özü üçün də son dərəcə ağır, sarsıdıcı xəbəri həmvətənlərinə çatdırırdı:

“Son yarım əsr ərzində adı yalnız Rusiyadakı müsəlmanlar arasında deyil, xaricdə də çox yaxşı tanınan bu şəxs daha sıralarımızda deyil. Yarım əsr ərzində sakit, lakin inamlı bir tərzdə müsəlmanlara bilik, tərəqqi və ictimai şüur yolunu göstərən insanı həmişəlik itirdik.

Amansız tale öz qəddar əli ilə işıq saçan şamı söndürdü. Bununla da müsəlmanları dərin ələm və qüssəyə qərq etdi. Müsəlmanlar arasında doğma xalqın mənafeyinə səmimi-qəlbədən bağlı olan ictimai xadimlərə çox az rast gəlindiyindən ələm və qüssəmizin miqyası da böyükdür. Çünki indi unudulmaz İsmayıl bəy Qasprinski əvəz etməyə başqa adamımız yoxdur”.

Türklərin yaşadıkları digər məmləkətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da Qasprinskinin dostları və həmfikirliyi çox idi. Böyük Kırım-tatar maarifçisinin seçilmiş əsərlərinin 3 cildliyini çapa hazırlayan türkiyəli professor Əli Yavuz Akpınar onun ölkəmizlə bağlılığı məsələsinə aydınlıq gətirərək yazır: “Azərbaycanlı ziyalılarla və Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə yaxın və sıx əlaqələri hər zaman olmuşdu. Başda Həsən bəy Məlikzadə-Zərdəbi və Əlimərdan bəy Topçubaşlı olmaq üzərə Ünsizadə qardaşları, Hüseynzadə Əli bəy, Əhməd Ağaoğlu, Sultan Məcid Qənizadə və nəhayət qızı Şəfiqə xanım ilə evlənən Nəsim bəy Yusifbəyli ilə (mətnə səhvən Nəsim bəy Nəsimzadə getmişdir – V.Q.) çeşidli zamanlarda ortaq fəaliyyətlərdə bulunmuş, onlar haqqında “Tərcüman”da bir çox yazı da yazmışdır”.

Qohumluq əlaqələrini bir tərəfə buraxsaq İsmayıl bəyin Azərbaycanda ən sıx münasibət saxladığı, mütəmadi məktublaşdığı, fikir və mülahizələrinə böyük sayğı ilə yanaşdığı, bəzən yol göstərdiyi, bəzi məsələlərlə bağlı isə məsləhət aldığı şəxs Ə. Topçubaşov olmuşdu. Aralarındakı dostluq münasibətləri təxminən dördə bir əsr ərzində, böyük maarifçinin vəfatına qədər davam etmişdi.

Tanışlıqlarının tarixi XIX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edirdi. Bunu sübuta yetirən yazılı sənəd “Tərcüman”ın ilk yubileyinin – 10 illiyinin qeyd olunduğu 1893-cü ilin aprelində Tiflisə, Ə. Topçubaşova ünvanlanan məktub idi. Həmin məktubda İsmayıl bəy qəzetin məqsədini, məramını açıqlayaraq nəşir və redaktor kimi əsas niyyətinin “Rusiya müsəlmanlarının ana dillərində düzgün təlim-tərbiyə görmələri, xalq üçün anlaşıqlı ədəbiyyatın inkişafı, müsəlmanlar arasında rus dilinin, elm və mədəniyyətin mümkün dərəcədə yayılması, müsəlman əhalinin mənəvi və maddi tərəqqi zəminində ruslarla sıx birləşmələri” olduğunu qeyd edirdi. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi baxımından onun yardımına ehtiyac duyduğu, arxalandığı ictimai xadimlərdən biri o zaman hələ otuz yaşı tamam olmayan Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Zaman və sonrakı illərdə Rusiya imperiyasındakı türk xalqlarının mənafeyinin qorunmasına yönəlmiş birgə fəaliyyət türk birliyi ideyası müəllifinin öz seçimində qətiyyətlə yansımada olduğunu göstərdi.

1893-cü ildən sonra onlar Qazanda, Peterburqda, Moskvada, Tiflisdə, Bakıda, Nijni-Novqorodda dafələrlə görüşmüşdülər. Görüşə bilmədikləri vaxtlarda isə qarşılıqlı ünsiyyəti məktublar vasitəsi ilə davam etdirmişdilər. İ. Qasprinski ailəsində, “Tərcüman” redaksiyasında, nəhayət, Kırım tatarları arasında Əlimərdan bəyin hörməti o qədər böyük idi ki, kırım-tatar tarixçisi İ. Kərimovun yazdığına görə, 1908-ci ilin mayında Bağçasarayda qəzetin 25 illik yubileyi təntənə ilə qeyd olunanda məsciddəki camaat namazı zamanı imam hamını “bəkli publisistlər Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevin

sağlamlıqları və işlərinin rast gətirməsi üçün” dua etməyə çağırmış, xütbəsini “Eşq olsun bu insanlara !” sözləri ilə tamamlamışdı.

Eyni zamanda təəssüf etməli oluruq ki, iki əqidə dostunun, iki böyük şəxsiyyətin ümumi mənafe uğrunda əməkdaşlığını və yüksək səviyyəli şəxsi münasibətlərini işıqlandıran sənədlərin yalnız bir neçə nümunəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. 1918-ci ilin mart qırğınında Ə. Topçubaşovun şəxsi arxivinin böyük bir hissəsi (özünün yazdığına görə, bir neçə sandıq əlyazması və sənədlər) məhv olmuşdu. Eləcə də, 1918-1920-ci illərdə Krımın dəfələrlə əldən-ələ keçməsi, bolşevik rejiminin repressiyaları, nəhayət, Krım tatarlarının öz tarixi vətənlərindən zorakı sürgünü nəticəsində Qasprinski arxivi də demək olar ki, tamamilə it-bata düşmüşdü.

Hazırda onların çoxillik yazışmasından yalnız İsmayıl bəyin Ə. Topçubaşova göndərdiyi 6 məktub qalmışdır. Bu məktubların mətnləri tatar tarixçisi, Azərbaycan siyasi mühacirətinə dair bir sıra araşdırmaların və sənədlər məcmuəsinin müəllifi S. İshakov tərəfindən 2012-ci ildə Moskvada “Ə.M. Topçubaşı. Şəxsi arxivlərdən sənədlər. 1903-1934-cü illər” kitabında (rus dilində) çap olunmuşdur. Öz növbəsində həmin məktubları tərtibçiyə mühacir irsinin toplanmasında və Vətənə gətirilməsində müstəsna xidmətləri olan görkəmli diplomat Ramiz Abutalıbov təqdim etmişdir.

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirətinin ədəbi irsinə dair ilk beynəlxalq konqresi keçirdiyimiz 1992-ci ildə Ramiz müəllim həmin məktubların foto-surətlərini mənə də vermişdi. Xarici İşlər Nazirliyində birgə çalışdığımız dövrdə isə belə “hədiyyələrin” sayı daha da artmışdı... Təbii ki, bütün bunları minnətdarlıq hissi keçirmədən xatırlamamaq olmur.

İsmayıl bəy Qasprinskinin azərbaycanlı əqidə dostuna göndərdiyi məktublar öz səmimiyyəti, inam və etimad ruhu ilə seçilir, onların arasında ən müxtəlif məsələlərlə bağlı tam qarşılıqlı anlaşmanın mövcudluğunu göstərir. Ə. Topçubaşovdan 12 yaş böyük olan İ. Qasprinski dövrün epistoliar mədəniyyəti üçün səciyyəvi müraciət formalarını (“mərhumətli cənab”, “cənab” və s.) bir tərəfə qoyaraq məktublarında ona sadəcə “Əzizim Mərdan” deyə üz tutur, məktublarını “Sənin İsmayılın” sözləri ilə tamamlayır və bu yolla da münasibətlərinin yaxınlığını, doğmalığını bir daha nəzərə çatdırmış olurdu. “Yaxşı bilirsən ki, nə tənqidlərin, nə də təriflərin mənə təsir etməz, çünki mənə çox yaxınsan” – deyə 24 sentyabr 1906-cı il tarixli məktubda qarşılıqlı münasibətlərin xüsusi xarakterini bir daha vurğulayan İ. Qasprinski məhz gənc dostunun qəlbini qırmamaq üçün bəzən hətta hadisələrə və insanlara münasibətdə prinsiplərini qurban verməkdən də çəkinməmişdi. Əlimərdan bəy də öz növbəsində şəxsi həyatından tutmuş ictimai-siyasi fəaliyyətinə qədər ən müxtəlif məsələləri özünün yaşca daha böyük və təcrübəli həmkarı ilə müzakirə edir, ciddi qərarların qəbulunda ondan məsləhət istəyirdi.

Onların maraqlarının fokusunda dayanan problemlər kifayət qədər geniş idi. Bura mətbuat, maarif, kitab nəşri, qadın təhsili, müsəlman dini müəssisələri, türk toplumunun mədəni, mənəvi, siyasi tələbləri, vəqf torpaqlarının məscidlərin istifadəsində qalması və s. daxil idi. “Şərqi-rus” redaksiyasının Bakıya köçürülməsi və bu yolla da azərbaycanlıların baş şəhərində ana dilində mətbuat orqanı yaradılması təklifi gündəliyə çıxanda Əlimərdan bəy məsləhət üçün ilk növbədə “Tərcüman” redaktoruna müraciət etmişdi. İ. Qasprinski 1904-cü ilin dekabrında məsələ ilə bağlı ona yazırdı: “Şərqi-rus”a gəldikdə, özün bilən kimi hərəkət elə. Əlbəttə, “mülkiyyət” kimi (burada Əlimərdan bəyin qəzetin imtiyaz sahibi olması nəzərdə tutulurdu – V.Q.) sənə ağır yük olacağını düşünürəm. Əslində çox tələsməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bilmək olmaz, bəlkə də mətbuat azadlığı dövrünə qədər yaşadıq; onda “Şərqi-rus” mərhələsi üzərindən keçərək həqiqi qəzet buraxmağa başlarıq”. Məsələ ilə bağlı qərar qəbul edilməsində, yəni M. Şahtaxtinski ilə əməkdaşlıqdan imtinada İ. Qasprinskinin fikrinin nə dərəcədə mühüm rol oynadığını deyə bilmərik. Amma burada iki cəhət diqqəti cəlb edir: əvvəla “Şərqi-rus”un ümummilli mətbu orqana çevrilə bilməməsi məktub müəllifinə bəlli idi, eyni zamanda o, bir tərəfdən Ə. Topçubaşov və Ə. Ağayev, o biri tərəfdən isə “Şərqi-rus”un sahibi M. Şahtaxtinski arasındakı fikir ayrılıqlarından, qarşıdurmadan xəbərdar idi...

1906-cı ildə Ə. Topçubaşov Bakı şəhəri və quberniyasından Birinci Dövlət Dumasına deputat seçiləndə buna ən çox sevinənlərdən biri, heç şübhəsiz, İsmayıl bəy olmuşdu. Həmin vaxta qədər Rusiya türklərinin I və II qurultaylarına birgə rəhbərlik etmişdilər və İsmayıl bəy dostunun siyasi iradəsi, polemika mədəniyyəti, milli məsələlərdə dönməzliyi barəsində təsəvvür əldə etmişdi. Odur ki, Topçubaşovun Rusiya türkləri üçün mühüm məsələləri çəkinmədən Duma gündəliyinə çıxaraacağına inanırdı. Tezliklə ali qanunverici orqanda Müsəlman fraksiyasının yarandığını və Əlimərdan bəyin bu quruma rəhbərliyi öz üzərinə götürdüyünü eşidən İ. Qasprinski Bağçasaraydan göndərdiyi 1906-cı il 28 iyun tarixli məktubda ona həm ciddi, həm də yarızarafat bəzi məsləhətlərini verərək yazırdı:

“Əzizim Mərdan, sən çox qaynar mühitdə yaşamısan və yaşayırsan. Bunu bir dəqiqəliyə də olsa unutma və özün öz başına gündə bir neçə dəfə soyuq su tök. Səni əhatə edənlərin, oxuduqlarının və eşitdiklərinin hamısının soyuq ağılla, ciddi tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilməsi ilk növbədə özün üçün çox zəruridir. Yadından çıxarma ki, taxt-tac sahibləri də daxil olmaqla bütün müsəlman dünyasının gözü səndədir. Unutma ki, rus tarixi də sənənin adını öz səhifələrində qoruyub saxlamalıdır. Sən ciddi dövlət adamı və ictimai xadim ola bilərsən və olmalısan. Bizim fraksiyanın işini elə qurmalısan ki, “müsəlman qrupu”, yaxud “milli qrup” kimi həm sağdan, həm də soldan ona hörmətlə yanaşsınlar”.

Əslində, İ. Qasprinski bu məktubdakı peyğəmbərliklərinin, daha dəqiq desək inamının tam doğrulduğunu söyləmək mümkündür. Çünki Ə. Topçubaşov həqiqətən də ciddi dövlət adamı və böyük ictimai xadim kimi fəaliyyətini yalnız siyasi publisistika və Dövlət Duması kürsüsü ilə məhdudlaşdırmadı, siyasi mübarizəsində daha irəli gedərək öz xalqının milli dövlətinin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri kimi tarixdə yer tutdu.

Mətbuat səhifələrində siyasi maarifçiliklə başlayan bu mübarizə Birinci rus inqilabı dövründə açıq müstəviyə keçdi. Eyni zamanda Azərbaycanın öndə gedən fikir adamları milli oyanış və ictimai fəallıq baxımından Krım və Volqaboyu tatarları ilə ittifaqa girərək güclü blok yaratmağa nail oldular. Tezliklə siyasi partiyaya çevrilən bu bloku tatarlar tərəfdən İsmayıl Qasprinski, Azərbaycan türkləri tərəfdən isə Ə. Topçubaşov təmsil etdiklərindən onların 1905-ci ildən sonrakı yazışmalarında türk birliyi ideyası, imperiyanın türk-müsəlman xalqlarının siyasi təşkilatlandırılması qayəsi aparıcı yer tuturdu. Artıq özünü kifayət qədər ahıl sayan “Tərcüman” redaktoru bu mübarizənin lideri kimi Əlimərdan bəyi görürdü, məktublarında və mətbuatda həmin fikri açıq şəkildə müdafiə edirdi. Türk hərəkətinə təfriqə salmaq, yaxud vahid lider kimi Ə. Topçubaşovun mövqeyini zəiflətmək istəyənlər qarşılarında ilk növbədə İ. Qasprinskiyə görürdülər. Bu baxımdan məktublarda tatar publisisti və ictimai xadim Qabdrəşit İbrahimov haqqında yazılanlar səciyyəvidir.

Əlimərdan bəy çox güman ki, Qasprinski vasitəsi ilə Krım tatarlarının başqa görkəmli nümayəndəsi, türk birliyi ideyasının ardıcıl tərəfdarlarından biri kimi tanınan Mustafa Davidoviçlə (1851-1914) tanış olub yaxınlaşmışdı. Mustafa Davidoviç əslən Litva tatarı və beş yüz illik tarixi olan əsilzadə – murza nəslinin təmsilçisi idi. İlk gənclik illərində İ. Qasprinski ilə birlikdə Moskva hərbi gimnaziyasında təhsil almışdı. Onun təsiri altında Krıma gəlmiş və həyatının sonuna qədər bir vaxtlar əcdadlarının köç edib getdikləri əski vətənə xidmət etmişdi. 1895-1902-ci illərdə Bağçasarayın, 1907-1914-cü illərdə isə Aluştanın şəhər başçısı olmuşdu. XX əsrin əvvəllərində xüsusi ilə geniş vüsət alan türk-müsəlman hərəkətinin fəal iştirakçılarından idi.

Çar I Nikolayın əmri ilə Birinci Dövlət Dumasının buraxıldığı, Ə. Topçubaşov da daxil olmaqla narazı deputatların xalqı etiraza çağıran “Vıborq bəyannaməsini” imzaladıqları 1906-cı ilin iyul günlərində Mustafa Davidoviç hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı narahatlıqlarını azərbaycanlı məsləkdaşı ilə bölüşərək yazırdı: “Çox ağır təəssürat altındayıq və “sonra nə olacaq?” sualına cavab tapa bilmirik. Aralarında əhval-ruhiyyə coşqunluğu sezilən, öz insan ləyaqətlərini dərk edən, ictimai fəaliyyətə can atan və vətənpərvərlik hissləri ilə yaşayan tatarlar (Krım tatarlarını nəzərdə tuturam) bu şəraitdə yenidən fəaliyyətsizliyə qayıdır, ruh düşkünlüyünə qapılırlar. Soydaşlarımızın belə hallarda bütün müsəlmanların qanına və iliyinə işləmiş hər şeyi Allahın ümidinə buraxmaq, ondan mərhəmət və şəfqət gözləmək hissinin təsiri altına düşəcəklərindən əndişələnirəm”.

Yaranmış qeyri-müəyyənliyə mümkün qədər tezliklə son qoymaq, öz haqlarını tələb edən Krım-tatar cameəsinə düzgün yol göstərmək üçün Mustafa Davidoviç növbəti türk-müsəlman qurultayının keçirilməsini zəruri sayır və bu məsələdə təşkilati məsələlərin ağırlığını öz üzərinə götürmüş Əlimərdan bəydən məsləhət almaq istəyirdi: “Qurultay haqqında son qərarınızı bildirin. Bəlkə də Finlandiyada toplaşmaq lazım gəldi. Mən künc-bucaqda gizlənməyin tərəfdarı deyiləm. Bir sıra narahatlıqlar, məsələn, yolun uzaqlığı və s. belə işdə maneəyə çevrilməməlidir”.

Məktub Əlimərdan bəyin Vətəninə – Azərbaycanda erməni fitnəkarlarının əli ilə körüklənən millətlərarası münasibətə və bağlı narahatlığı ifadəsi ilə başa çatırdı: “Qafqaza üz verən bu bədbəxtlik nədir? Doğrudanmı nə yerdə, nə də göydə ədalət deyilən bir şey yoxdur? Bu misli bərabəri görünməyən qəddarlığa, günahsız insanların qanının axıdılmasına son qoymaq mümkün deyilmi?”.

Qaldırılan məsələlərin vacibliyi və təxirəsalınmazlığı Mustafa Davidoviçi ertəsi gün – iyulun 25-də Əlimərdan bəyə yeni məktub yazmağa vadar etmişdi. Bu dəfə o, türk qurultayı keçirilməsi üçün rəsmi müraciət variantına üstünlük verir və Dövlət Dumasının üzvü kimi azərbaycanlı həmkarını bu məsələdə daha prinsipial mövqe tutmağa çağırırdı. Yalnız hökumət tərəfindən icazə verilmədiyi təqdirdə qurultayın məxfi şəkildə, yaxud Finlandiyada təşkilini məqsəduyğun sayırdı.

Məlum olduğu kimi, Rusiya türklərinin birinci qurultayı İ. Qasprinski və Ə. Topçubaşovun sədrliyi altında 1905-ci il avqustun 15-də yarımleqal vəziyyətdə, bir qrup adamın gəmi ilə Volqa səyahətinə çıxması adı altında “Qustav Struve” paroxodunda keçirilmişdi. Bunun kifayət qədər poetik olduğunu etiraf etməklə birlikdə məktub müəllifi mövcud şəraitin ciddiliyinin nəzərə alınmasını da zəruri sayırdı. Onun fikrincə, Stolipinin hələlik liberalizm oyunu oynamağa üstünlük verdiyi bir vaxtda hər hansı “qırmızı” meylin nəzərə çarpmadığı müsəlman qurultayının təşkilinə icazə almaq mümkün idi. Əsas məsələ formal razılığın əldə edilməsi idi; gündəliyi qurultayın gedişi zamanı genişləndirmək, yaxud dəyişdirmək mümkün idi.

Həmin dövrdə İsmayıl bəyin müalicədə olduğunu nəzərə alsaq, Davidoviçin məktublarının onların hər ikisinin adından yazıldığını güman etmək mümkündür. Məktublar öz rolunu oynadı. Əlimərdan bəy dostlarının məsləhətinə qulaq asdı və qurultayla bağlı rəsmi icazə alınmasına nail oldu. Bunu yüksək qiymətləndirən İsmayıl bəy bütünlükdə mübarizəsinin leqal müstəvidə aparılması tərəfdarı idi və Ə. Topçubaşovu da yalnız belə olduğu təqdirdə xalqın dəstəyinin, kütləviliyin təmin ediləcəyinə inandırmağa çalışırdı.

Beləliklə, Rusiya türklərinin III qurultayı 1906-cı il avqustun 16-dan 21-nə qədər Nijni-Novqorod şəhərində keçirildi. Onun işində Rusiya imperiyasında türk-müsəlman əhalinin yaşadıkları ərazilərdən gəlmiş 900 nəfərdən çox nümayəndə iştirak edirdi. Mötəbər məclisi tərkibinə İsmayıl Qasprinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Seyid Girey Alkin, Şah Heydər Sırtlanov və b. daxil olduğu rəyasət heyəti aparırdı. Miqyasına və gündəliyə çıxarılan məsələlərin mahiyyətinə görə bu qurultay Birinci rus inqilabı dövründəki müsəlman siyasi hərəkatının zirvəsi sayıla bilərdi.

Qurultay Rusiya müsəlmanlarının ilk siyasi partiyasının – “İttifaki-müslim”in Ə. Topçubaşov tərəfindən yazılmış proqramını və nizamnaməsini qəbul etdi. 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə seçildi. Əlimərdan bəy partiyanın sədri oldu. Mərkəzi Komitənin tərkibinə seçilənlərin 11 nəfərinin Volqaboyu tatarlarını təmsil etmələrinə baxmayaraq sədrlik postuna azərbaycanlı siyasi xadimin layiq bilinməsi onun Rusiya türkləri arasında həqiqətən də böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərirdi.

Stolipin irticasının tüğyan etdiyi, Rusiya türklərinin başlatdıqları fəaliyyətin təhlükə altına düşdüyü dövrdə İsmayıl bəy ən çox Ə. Topçubaşova, onun ağılına, təcrübəsinə, imperiya paytaxtındakı əlaqələrinə güvənirdi. 1908-ci il aprelin 11-də mübarizənin gələcək taleyi ilə bağlı fikirlərini onunla bölüşərək yazırdı: “Əzizim Mərdan, əzablar içərisində nail olduğumuz işlərin vəziyyəti mənə yaxşı məlumdur, odur ki, soruşuram: sonra nə olacaq? Nə etməliyik? İlk növbədə sən Peterburqda qalmalısan, inanıram ki, əyalətlərdə təşkilati işlər başlayacaq və o, rus tarixinin xaosik dövründən, ümumrusiya partlayışından (Birinci rus inqilabı nəzərdə tutulur – V.Q.) daha ciddi xarakter alacaq. Aradan keçən üç il xalqı xeyli tərbiyələndirib. Psixoloji dönüş baş verib, sadəcə camaatın və ziyalıların fikri daha ciddi xarakter alıb”.

Belə şəraitdə hadisələrin episentrində, siyasi qərarlar qəbul edildiyi yerdə şöhrətə, rəyasətə can atanların deyil, həqiqi milli liderin olması zəruri idi. İ. Qasprinskinin nəzərində belə siyasi lider Ə. Topçubaşov idi. “Yaramazları və cahilləri çıxmaq şərti ilə sağlam düşüncəli insanların hamısı sənə Peterburqda qalmağının əhəmiyyətini yaxşı başa düşürlər. Ona görə də, nəyin bahasına olursa olsun o mühitə uyğunlaşmağı, orada baş çıxarmağı bacarmalısan. Sonra nə baş verməsindən asılı olmayaraq heç kim sənə bəliyinə, təcrübənə, hisslərinə qarşı söz deyə bilməz, onların əhəmiyyətini azalda bilməz. Sən xalqa lazımsan, lazım olacaqsan, bunu heç vaxt yaddan çıxarma”.

İ. Qasprinski təkcə Rusiyada deyil, beynəlxalq miqyasda görüləcək işlərdə də Əlimərdan bəyi özünün ən yaxın müttəfiqi və ideya silahdaşı sayırdı. 1907-ci ildə o, ümumdünya müsəlman qurultayı təşkil etmək fikrinə düşmüş, bu məqsədlə Osmanlı imperiyasında və Misirdə olmuşdu. 1908-ci il aprelin 11-də nəzərdə tutulan islam forumu ilə bağlı gördüyü işlər, keçirdiyi görüşlər haqqında Əlimərdan bəyə məlumat verərək yazırdı: “Müsəlman konqresini bu il toplamaq mümkün olmayacaq, çox güman ki, gələn 1909-cu ilin oktyabrında keçiriləcək. İş çox ehtiyatla aparılır, meydana çıxan təhlükələrdən yayınmaq üçün taktiki gedişlərə əl atılır”. Konqresin işçi dilinin fransızca olması nəzərdə tutulduğundan İ. Qasprinski bu dili yaxşı bilən Əlimərdan bəyi də rəhbər heyətin sıralarında görürdü.

1909-cu ildə İran hökuməti ölkədə hüquqi islahatlar aparmaq, ədliyyə sistemini dövrün tələblərinə cavab verən şəkildə qurmaq üçün Ə. Topçubaşovu təkidlə Tehrana dəvət edirdi. Ona nazir postundan aşağı sayılmayan vəzifə və ideyalarını həyata keçirmək üçün geniş səlahiyyətlər vəd olunurdu. Seçim qarşısında qalan Əlimərdan bəy yenə də Bağçasaraydan məsləhət almaq qərarına gəlmişdi. İ. Qasprinski 14 mart 1910-cu il tarixli məktubunda açılan imkanları dəyərləndirərək yazırdı: “Tehranın layiqli adamlar axtarması mənə sevindirir. Yəqin başa düşüblər ki, xilas yolu diplomatik dəftərxanalarda yox, insanlardadır. Əlbəttə, sənə Tehrandə görmək istərdim. Çünki orada hələlik bizdə mümkün olmayan

fəaliyyət meydanı və vəzifələr meydana çıxıb. Orada görülməli işlər çoxdur və onlar bizə yad deyil. İstər faydalı tərəflərini, istərsə də əksini nəzərə alaraq dövləti qəbul edib-etməmək sənin ixtiyarındadır. Bir tərəfdən şəxsi işlərini qaydaya salmaq, o biri tərəfdən isə onları yenə də yarımçıq qoymaq artıq xeyirxah ürəyinin qərarı olmalıdır. Lakin bir şeyi deyə bilərəm: İranda səni yüksək və tarixi vəzifələr gözləyir". Eyni tarixi vəzifələr daha kəskin və təxirəsalınmaz şəkildə doğma Vətəndə də qarşıda dayandığından Ə. Topçubaşov Qacarların dövlətindən boyun qaçırmağı üstün tutmuşdu.

Siyasi məsələlərdən sonra onların sadəcə İsmayıl bəyin bir neçə məktubuna əsaslanaraq fikir yürütdüyümüz yazışmalarında ikinci əsas yeri mətbuat mövzusu tuturdu. "Tərcüman" Kırım və Volqaboyu tatarları arasında Ə. Topçubaşovun adı ilə bağlı olan "Kaspi", "Həyat" kimi nəşrlərin təbliğinə, yayılmasına diqqət yetirirdi. Eyni zamanda İsmayıl bəy "Tərcüman"-ın planları, mündəricəsi, dövriyyəsi, materialların bir hissəsinin rus dilində verilməsi, siyasi istiqamətin qüvvətləndirilməsi, nəşriyyat fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və s. məsələlər barəsində azərbaycanlı dostu və həmkarı ilə məsləhətləşməyi də vacib sayırdı.

"Həyat" qəzetinin Azərbaycan mətbuatına qarşı təzyiq alətinə çevrilmiş Qafqaz Sensura Komitəsinin basqıları altında nəşrini dayandırmaq məcburiyyətində qalması İ. Qasprinski diqqətindən yayınmamışdı. M.Ə. Sabirin "Əfsus, "Həyat" isə, məmat oldu, qapandı!" – deyə yas tutduğu bu hadisəyə azərbaycanlı həmkarlarından az kədərlənməmişdi. Ə. Topçubaşova ünvanladığı 11 sentyabr 1906-cı il tarixli məktubda ("Həyat"-ın son sayı sentyabrın 3-də çıxmışdı – V.Q.) "Əzizim Mərdan, "Həyat" üçün çox da qəmlənmə, işimiz onsuz da boğazdan olacaq" – deyə qələm dostunu sakitləşdirirdi. 24 sentyabr tarixli məktubda isə yenidən bu məsələyə qayıdaraq postskriptum qeydində yazırdı: "İki kəlmə "Həyat" haqqında. Onun bağlanması kədərləndiyini hiss edirəm. Sənin çox vaxt orada olmamağın, iş bacaran adamların çatışmaması nəticədə Həminin (qəzeti maliyyələşdirən H.Z. Tağıyev nəzərdə tutulur – V.Q.) yaxasını kənara çəkməsinə səbəb oldu. "Elansız qəzet" və "müsəlmanlar üçün qəzet"lə bağlı təcrübədən ibrət götürməlisən. Burada sənin də üzərinə məsuliyyət düşür – çünki hələlik məhdud olan bir mühit üçün məsələləri geniş şəkildə qoymuşdun. Abunədən qazandığın pullar müəlliflərin mükafatlandırılmasına gedirdi. Bəs kağız, poçt, mürəttib xərcləri?" Digər təsadüflərdə olduğu kimi, yenə də düşünməyə tam əsas var ki, bu qeydlər Əlimərdan bəyin mətni əlimizdə olmayan məktubuna cavab səciyyəsi daşıyır.

H. Zərdabi, İ. Qasprinski və Ə. Topçubaşovun 1907-ci ildə Bakıda çəkilmiş məşhur foto-şəkli var. Həyatının son günlərini yaşamaqda olan üzgün, kədərli Həsən bəy ortada oturub. Qasprinski sağında, məsləkdaşı və kürəkəni Əlimərdan bəy isə solunda qərar tutublar. Estafeti sıra ilə biri digərinə ötürən üç nəsil, Rusiya imperiyasında türklərin milli hüquqları uğrunda mübarizənin üç fədaisi bir aradadır.

Hər şeyi Zərdabi başlamışdı. Rusiyada ilk türk qəzetini – "Əkinçi"-ni çıxarmış, ilk teatr tamaşasının, ilk qız məktəbinin təşkilatçısı olmuş, ilk dəfə Azərbaycan türklərinin milli iradəsinin ifadəçisi kimi çıxış etmişdi. "Su damcısının da mürur ilə daşı dələcəyinə" inandığından dayanmadan, təkbaşına da olsa, çalışmışdı. Sonda səyləri nəticəsiz qalmamışdı. Böyük "Əkinçi"-nin səpdiyi toxumlar cücərmişdi. Səsinə Kırımdan İsmayıl Qasprinski səs vermişdi. "Əkinçi" "Tərcüman"-ı yetirmişdi.

Uzaq perspektivdə dünya müsəlmanlarını bir araya gətirmək istəyən Qasprinski bu fantastik niyyəti ilə bir sırada həm də türk birliyi ideyasının beşiyi başında dayanmışdı. Ortaq dil, türkün tarixi və mənəvi dəyərlərinə birgə sahiblik şüuru formalaşdırmağa çalışmışdı. "Dildə, fikirdə, əməldə birlik" – şüarı ilə nədənsə slavyanofillikdən fərqli olaraq daim mənfi çalarla xatırladılan panturkizm ideya-siyasi cərəyanının qurucularından biri kimi tanınmışdı.

Rusiya imperiyasındakı türk-müsəlman xalqların milli-azadlıq mübarizəsi epoxasına qədəm qoyduğu dövrdə estafeti ondan Əlimərdan bəy Topçubaşov almışdı. XX əsrin ilk iyirmi ilində həqiqətən titanik fəaliyyət göstərmişdi. Maarifçilik hərəkatının siyasi müstəviyə keçirilməsinə nail olmuşdu. Tale Ə. Topçubaşova sələflərindən böyük sevinc və böyük acı bəxş etmişdi – milli dövlət qurucuları sırasında yer almış, onun mövcudluğunun ehtişamını və süqutunun faciəsini yaşamışdı. Amma həyatının son gününə qədər mübarizədən çəkinməmişdi.

RƏSULZADƏ CAVİD YARADICILIĞI HAQQINDA

Fariz Yunisli.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - 130

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə görkəmli siyasi lider olmaqla yanaşı, Azərbaycanın dövlətçiliyi, tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və ictimai fikrinə dair sanballı əsərlərin müəllifidir. Xüsusilə onun “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Azərbaycan şairi Nizami”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi” kitabları, eyni zamanda müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc olunan məqalələri milli həqiqətlərin ifadəsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Həm də ədəbiyyatşünas...

Azərbaycan və dünya ədəbi-fəlsəfi fikrinin patriarxı Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı kitabda müəllifin XI-XII yüzilliklərin ədəbi faktlarına dəqiq, əsl mütəxəssis münasibətinin şahidi oluruq. Kitabda Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Qivami Mütərizi, Məhsəti Gəncəvi və digərləri haqqında ensiklopedik bilgiler verilmiş, dəyərli tezislər irəli sürülmüşdür. Nizami haqqında təkcə bu fikir müəllifin professional ədəbiyyatşünas portretini dəqiqliklə təsvir edir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “...Nizamidə Şərqin bəlkə də heç bir şairinə nəsis olmayan bir fikir nizamı vardır. Bu nizam, başqa ifadəylə desək, bu sistem incəliklərinə varılarsa, ahəngdar bir ideologiya və dünyagörüşü sistemindən ibarətdir”.

“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşan demokratik milli ədəbiyyatın əsas nümayəndələrindən Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı, Gültəkin (Əmin Abid) və başqalarının yaradıcılığını təhlil edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin milli düşüncəsinə, ideyalar aləminə rəğbətlə yanaşdığı ədiblərdən biri də görkəmli şair-dramaturq Hüseyn Cavidir. Adıçəkilən kitabında müəllif H.Cavidin ideya-sənətkarlıq baxımından yüksək dəyərə malik “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Uçurum”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” və “Səyavuş” pyesləri haqqında sanballı elmi mülahizələr irəli sürmüşdür. O ilk növbədə qeyd edir ki, H.Cavid qaldırdığı aktual problemlərlə təkcə xalqın milli kimliyini onlara xatırlatmır, bu əsərlər oxucuların ədəbi-estetik düşüncəsinə zənginləşdirməklə yanaşı, dövrün rəhbərlərinin “yuxusuna haram qatır”: “Şeyx Sənan” müəllifi Hüseyn Cavid Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra bir çox mənzumələr yazır. Bunlardan mənsur “Topal Teymur” ilə mənzum “Peyğəmbər” sovet rəhbərlərini çox məşğul edir. Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin təsir buraxır. Öncə oynanılmasına icazə verilən “Topal Teymur” tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurləngdən fəvqəladə dərəcədə məmnun və coşğun olur. Məsələn sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. “Sovet çörəyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən” şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürürdülər. “Topal Teymur” müəllifinə uzun zaman hiddətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatlanmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər”.

Çünki Cavid böyük ədəbi ustalıqla və haqlı olaraq bolşevizmin yalan vədlərini ifşa edirdi. Sovet İttifaqı qurulanda ölkələrin (o cümlədən Azərbaycanın) müstəqilliyini qoruyacağı bildirilsə də, sonralar bunun xülya olduğu ortaya çıxdı. Ona görə də Cavid sətiraltı olaraq Teymurun dilindən (əsr 1925-ci ildə yazılıb) “Avropalıların dilləri başqa, yürəkləri daha başqadır”, - deyirdi. Eyni zamanda konkret türk birliyi ideyasını gündəmə gətirməsi sovet hakimiyyətini əndişələndirirdi.

“Öylə bir əsr içindəyəm ki”...

Cavidin “Peyğəmbər” (1922) əsəri haqqında yazarkən Rəsulzadə qeyd edir ki, “bolşevik məzhəbli marksizm əqidəçiliyi burada da az “küfr” tapmamışdı”. Bu “küfr”ləri doğuracaq xeyli səbəb vardı və dramaturq onları Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin dilindən belə sıralayır:

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyır...
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başqıdır xalqa bir yığın canı...

Ah, ədalət, hüquq və hürriyyət
Ayaq altında çeynənib gediyor.

Hələ də Cavidin “Azərbaycan həyatından yazmadığı” (!) fikrində olanlara demək istərdik ki, ötən əsrin 20-ci illərinin reallıqlarını bundan artıq necə ifadə etmək olardı. Məgər canilərin rəhbərliyə gətirilməsinə üsyan edən böyük yazıçı-dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı”nda (1926) Doktor Lalbyuz obrazını təsadüfən yaratmışdı? Xalqın dilini bilməyən (hər iki mənada) Kirovlar (1921-1925-ci illərdə sovet Azərbaycanına rəhbərlik edib - F.Y.) onun min bir problemini necə həll edəcəkdidi?!

Ədəbiyyatşünas haqlı olaraq göstərirdi ki, “Peyğəmbərin bu bədbin həsbi-halındakı qaranlıq tablolu sovet tənqidçiləri, təbii ki, kapitalist və burjuva aləminə aid edirlər. Lakin oxucu və ya tamaşaçılar burada “kommunist cənnəti” içindəki reallıqları görürlər. Bir dəstə cahillərin ayaqları altında insanlıq haqlarını tapdalayanlar onlar deyilmi? “İmansızlıqda həqiqət” və “biliksizlikdə mərifət” görənlər onlara hakim olan xamlar (oxu Kirovlar - F.Y.) onların özləri deyilmi?” “Zülmü vəhşətlə qovrulub yanan”, cəmi 23 ay müstəqillik ziyasında işıqlanan, lakin 20-ci ilin aprelində suverenliyinə dəş atılan Azərbaycan deyilmi?!

Nərdə parlarsa haqq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman.
Orda var şübhəsiz, böyük Yaradan!

Görək həqiqətin parlamasına, vətənin istiqbalı üçün vicdanla, sevgilə, imanla çalışanlara meydan varmı? Məgər “37” burulğanında sovrulan millətsevərlərin “millət yoludur, haqq yoludur, tutduğumuz yol”dan savayı bayraq edəcəkləri nə vardı ki?! Cavidin cəsarətini, dramaturq qüdrətini Rəsulzadə bu misralarda görür:

Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilərsən, qanın olar da mübah...
Əvət ən doğru, ən gözəl ayın:
Əhli-vicdana busə, xainə-kin!..
Açar ancaq bu kitab el gözünü,
Siləcəkdir bu qılınc zülm izini.
Haq, Vətən, zövqi-səadət, cənnət
Hər qılınc kölgəsi altında, əvət!..

və qeyd edir ki, kommunist istilasından əzilən bir məmləkətin ədibinin “yaratdığı Peyğəmbərin dilindən söylənən Vətən şüarının ifadəsi xüsusilə aydındır. Bu sözlər vətənpərvərlik mənasında işlənir... Böyük bir sənətkarlıqla yazılmış bu əsərdən Azərbaycan oxucusunun alacağı hissə məhz budur”.

Rəsulzadə böyük dramaturqun “Uçurum” əsərində gündəmə gətirdiyi mentalitet məsələsinə diqqəti çəkir və ucuz şöhrət arxasınca qaçanların sonda uçuruma yuvalanacağını bildirir. Cavidin “moralist və idealist qəhrəmanı” Əkrəmin Parisə getmək ərəfəsində olan dostu Cəlala istiqamət vermək məqsədilə söylədiyi dəyərli fikirləri xatırladır:

Əvət, bu çox gözəl düşüncə, lakin
Səyahətdən zövq alan bir türk için
Kırım yaylaları, İdil boyları,
Qafqaz dağları, şanlı türk soyları
Birər sərgidir, seyrinə doymulmaz,
Gənc bir rəssam üçün dəyərsiz olmaz.

“Hürriyyət və insani fikirlərin romantiki”

Rəsulzadə “İblis” mənzum faciəsini Cavidin “əsərləri arasında müstəsna yer tutan” dəyərli nümunə kimi səciyyələndirir. Qeyd edir ki, burada müəllif “hürriyyət və insani fikirlərin bir romantiki olaraq meydana çıxır. İnsanların lənətlərinə qarşı özünü müdafiə edən İblisin dili ilə insanlar arasındakı təzadı təsvir edir və adəm övladının düşkünlüyünü və öz cinsinə qarşı canavar kəsildiyini göstərir”.

Əsərin “ən qatı bir inqilabçı ədasıyla” yazıldığını vurğulayan ədəbiyyatşünas ustad ədibə haqq qazandırır: “Dahi şair onu tərk etməyən ana düşüncəsinə - milliyyət və türkçülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kifayət olmadığını bir qəhrəmanın dili ilə,

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..
deyə ifadə edir”.

Rəsulzadə şairin “Şahnamə” motivləri əsasında qələmə aldığı “Səyavuş” (1933) mənzum faciəsinin də ideya-sənətkarlıq məziyyətləri haqqında yüksək fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçı əsərin qəhrəmanı Səyavuşun daşdığı missiyanı, apardığı mübarizəni və uğradığı haqsızlığı faciənin yazıldığı amansız dövrlə uzlaşdıraraq Cavidin şahidi olduğu ictimai-siyasi proseslərə münasibətini dəqiqliklə göstərmişdir: “Böyük İran şairinin (Əbülqasım Firdovsi - F.Y.) bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşadığı faciələr, müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən istər zamanın tələbi (!) və istərsə səhnə texnikası baxımından çox gözəl işlənmişdir. Liberal bir aristokrat tipi olan Səyavuşun xarakterik cəhətləri məzlumlara və yoxsullara acımaq, şəhvətə, zülm və zorakılığa qarşı nifrət bəsləmək hislərini göstərən cizgilərlə çox gözəl qabardılmışdır”.

Əsərin bədii-fəlsəfi siqlətini yüksək dəyərləndirən tənqidçi qeyd edir ki, Cavidin başqa nümunələri kimi, “Səyavuş”da da türk şeirinin gözəlliyinin sirlərini bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığı var: “Pyesdə lirik nəğmələrin yanında gözəl düzülmüş səhnələrin hər gəlişini müşayiət edən bir çox dərin mənalı fəlsəfi fikirlər də tapırıq. Oxucu burada hüriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşqun xitablara rast gəlir”.

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hüriyyət uğrunda çox cəsur olun!
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olar ancaq dəmir qollara.

Ədəbiyyatşünasın fikrincə, “bu bir dəvət ki, sosial və milli əsirliyin təmsilçisi olan sovet hökumətinə qarşı dəfələrlə üsyan edən və əsərin yazıldığı zaman, həqiqətən, üsyan vəziyyətində olan indiki kəndli başçıları da iki əllə imza atarlar”.

Göründüyü kimi, Rəsulzadə dahi sənətkarın ideallarını, hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirməklə yaradıcılıq fəlsəfəsini obyektiv şəkildə ifadə etmişdir. Əslində tənqidçinin gəldiyi mükəmməl qənaətlər təəccüb doğurmamalıdır. Çünki böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavidlə milli ideoloq, görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin baxışları, amalları bir nöqtədə birləşirdi -MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN!

Min təəssüf ki, hər iki şəxsiyyət azadlığı, işıqlı gələcəyi naminə yorulmadan çalışdıqları vətən torpağından uzaqlarda əbədiyyətə qovuşdular. Ruhları cənnətdə!

Mədəniyyət.-2014.-7 may.-N 34.-S.11.

DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN VƏ DEMOKRATIYAMIZIN İLK MÜƏLLİMİ

Asif RÜSTƏMLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

*Vətən və millət mənfəəti firqə mənfəətindən üstün durur...
Fətəli xan Xoyski*

Milli istiqlal mücadiləsi tarixində özünəməxsus yer qazanmış görkəmli ictimai və siyasi xadim, Şərqdə ilk demokratik respublikanın yaradıcılarından biri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk heyəti-vükəla rəisi (Nazirlər Şurasının sədri) Fətəli xan Xoyski çətin, keşməkeşli, lakin şərəfli, mübarizələrlə zəngin bir ömür, bir tale yaşamışdır.

O, ictimai mənsə etibarilə sərkərdə – Rusiya ordusunun general-leytenantı İsgəndər xan Xoyskinin ailəsində dünyaya göz açmışdı. Əsilli-nəcəbətlə ailəyə mənsub idi. Fətəli xanın babası İsmayıl xan Xoyski və ulu babası Cəfərqulu xan Dünbülü Batmanqılınc keçən əsrin əvvəllərində qədim və zəngin mədəniyyət ənənələri ilə seçilən Şəki xanlığına rəhbərlik etmişlər.

İbtidai təhsilini Şəki şəhərində alan F.Xoyski ailəsinin Gəncə şəhərinə köçməsi ilə əlaqədar buradakı klassik gimnaziya daxil olur. Gəncənin qaynar və ictimai-siyasi hadisələri ilə zəngin mühiti gənc Fətəli xanın həyat yolunu müəyyənləşdirməkdə ona kömək edir. Xoyski zərərdidlərə, kimsəsizlərə həyan olmaq, himayədarlıq etmək, haqqı tapdalananların müdafiəsində dayanmaq məqsədi ilə hüquqşünas olmaq istəyir. Elə bu niyyətlə də o, Rusiyanın paytaxtına yola düşür, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Tələbəlik illərində universitetin gənclər hərəkatına qoşulan Fətəli xan Rusiyada nəinki fərdlər, həm də xalqlar arasında yürüdülməyi aydın seçkilik siyasətinin şahidi olur. O, 1901-ci ildə Moskva Universitetini yalnız hüquqşünas kimi deyil, həm də gənc və dünyagörüşlü bir siyasətçi kimi başa vurur. İlk iş yeri Gəncə olsa da, xidmət yolu Gürcüstanın Suxum, Batum, Kutaisi, Rusiyanın Yekaterinodar şəhərlərindən keçir. Dairə məhkəmələrində andçı-müvəkkil, prokuror müavini vəzifələrində çalışmaqda yanaşı, siyasi fəaliyyətini də davam etdirir. 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorod şəhərində Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında yaradılan “İttifaqi-müslimin” təşkilatının işində Azərbaycan ziyalıları kimi, o da fəal iştirak edir. Ə.Topçubaşov “İttifaqi-müslimin” Mərkəzi Komitəsinin büro üzvü, Fətəli xan Xoyski isə hüquq və iqtisadiyyat komissiyalarının tərkibində fəaliyyət göstərirdi. Onun konkret şəxslərə və hadisələrə münasibətdə humanizmi, xeyirxahlığı, eyni zamanda, prinsipliliyi, inadçılığı, qətiyyəti xalqın diqqətindən yayınmır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə Fətəli xan Xoyski 1907-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından Rusiyanın İkinci Dumasına deputat seçilir. Bu zaman Azərbaycandan F.Xoyski ilə yanaşı Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Mustafa Mahmudov və Zeynal Zeynalov da millət vəkili missiyasını daşıyırdılar.

Rusiyanın İkinci Dövlət Duması 20 fevral 1907-ci ildə Sankt-Peterburqun məşhur Tavriya sarayında açıldı. Azərbaycanlı deputatlar parlamentin müsəlman fraksiyasına, F.Xoyski və X.Xasməmmədov həmin fraksiyanın bürosuna daxil oldu. Fətəli xan Xoyski eyni zamanda müxalifətdə dayanan Kadet Partiyasına meyilli idi. Dumanın iclaslarında müsəlman fraksiyasının adından F.Xoyski siyasi və iqtisadi tələblərlə fəal çıxış edirdi. Tarix elmləri doktoru, professor Dilarə Seyidzadənin tədqiqatlarına əsasən, o, imperiyanın ucqarlarında yaşayan azsaylı xalqlara milli-mədəni muxtariyyət verilməsi, torpaqların kəndlilərə paylanması, müsəlmanların azad və hüquq bərabərliyi haqlarının tanınması, onların dilinə və dininə hörmət, 8 saatlıq iş gününə keçilməsi, cümə gününün müsəlman fəhlələr üçün istirahət günü elan edilməsi və s. vacib məsələlərə toxunurdu. Diqqət mərkəzində olan mövzular içərisində aqrar məsələ və onun həlli yolları o zaman Rusiyanın ictimai-siyasi fikrində, şübhəsiz ki, xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Torpaq məsələsinin həllini dövlətin əhalini bir yerdən başqa yere köçürmək siyasətində və kəndli torpaq bankları əməliyyatında axtarması niyyətlərini tənqid edən Fətəli xan göstərirdi ki, yerli xalqların hüquqlarının pozulmasına və torpaqların “imkanlı” adamların əllərinə keçməsinə yol vermək olmaz. Çarizmin köçürmə siyasəti torpaq məsələsi ədalətli həllini tapana qədər dayandırılmalıdır. O, müsəlman fraksiyası adından bəyan edirdi ki, torpaqlar kəndlilərə ümumdövlət fondu hesabına deyil, demokratik əsaslarla özünüidarəetmə üsuluna keçmiş vilayətlərin torpaq fondu hesabına ədalətli şərtlərlə paylanmalıdır. F.Xoyskinin və millətpərvərlərin bu mövqeyi Rusiyanın ictimai-siyasi dairələrində ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdu. Aqrar məsələdə bolşeviklərin mövqeyini əks etdirən “1905-1907-ci illər I Rusiya inqilabı dövründə sosial-demokratların aqrar proqramı” əsərində V.İ.Lenin F.Xoyskinin və onun məsləkdəşlərinin mövqeyi ilə açıq polemikaya girmişdi.

Professor Dilarə Seyidzadənin qənaətlərinə görə, F.Xoyski deputat səlahiyyətlərindən istifadə edərək həmkarları X.Xasməmmədov və M.Mahmudovla bərabər Rusiyanın müdafiə nazirinə sorğu göndərmiş, hərbi səhra məhkəməsinin ölüm hökmü çıxardığı qafqazlı hərbiçilərin əfv olunmasını xahiş etmişdi. Xoyski, eyni zamanda, mayın 18-də 173 deputatın imzası ilə milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların hüquq bərabərliyi, daimi yaşayış üçün yer seçmə azadlığı, dövlət və ictimai xidmət sahəsində bərabərlik, şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz və mətbuat azadlığı, təhsil hüququ tələb edirdi. Dumanın sədri bu qanun layihəsi haqqında deputatlara məlumat vermiş, müzakirə olunacağını bildirmişdi. Lakin Rusiya imperiyasının II Dövlət Duması fəaliyyətə başladığının 103-cü günü, 3 iyun 1907-ci ildə çarın manifesti ilə öz işinə xitam verdi. Beləliklə, F.Xoyski və onun həmkarlarının Dövlət Dumasında toxunduqları bir sıra vacib və əhəmiyyətli məsələlər söz, fikir olaraq qaldı. Çarizm vaxtı çatmış məsələlərdən yaxasını yana çəksə də, inqilabi şəraitdən xilas ola bilmədi. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjuva inqilabı çar idarə üsulunu devirdi. İmperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda xalqların milli oyanış dövrü başlayırdı. Belə bir zamanda bitərəfliyini bəyan edən F.Xoyski Bakıda 1917-ci ilin martında yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçildi. Komitənin qarşısında çarizmdən miras qalmış ciddi siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi problemlər dururdu. Xoyski və onun məsləkdəşləri keçirdikləri yığıncaq, toplantı və qurultaylarda cəmiyyəti bürüyən böhranlardan çıxış yolları arayırdılar. Müsavat fraksiyasının 26-31 oktyabr 1917-ci ildə Bakıda keçirilən I qurultayında iştirak edən F.Xoyski demişdi: “Mən müxtəlif səbəblərə görə heç bir fraksiyaya girməmişəm, amma hamısı ilə çalışmışam. Ona görə də hər bir fraksiyanın fəaliyyətini bitərəfənə təhqiq edə bilməmişəm. Bu gün qurultay hüsurunda təsdiq etməliyəm ki, millət uğrunda, Azərbaycan yolunda Müsavatın xidməti ifrat dərəcədədir. Bu da fazla millətçilikdən deyil, ondandır ki, həmişə vətən və millət mənfəəti fraksiya mənfəətindən üstün durur, əvvəl öz millət və vətənin mənfəətini axtarmışdır, sonra isə fraksiyanın...”

Vətən və millət mənafeyini özü üçün müqəddəs amala çevirən F.Xoyski həmin keyfiyyəti müsavətcü dostlarında da gördükdə haqlı olaraq yüksək qiymətləndirirdi. O, Zaqafqaziya komissarlığının məarif naziri olmaqla yanaşı, həm də Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri idi.

Fətəli xan Rusiyadan asılılığa son qoymuş Zaqafqaziya komissarlığının rəhbərliyi qarşısında nizami Azərbaycan ordusunun yaradılması haqqında məsələ qaldırdı. Komissarlığın sədri Y.P.Gegeçkəri 1917-ci il noyabrın 15-də F.X.Xoyskiyə qaldırdığı məsələ ilə əlaqədar müsbət rəsmi münasibətini bildirir və qətnamə layihəsini hazırlamağı ona həvalə edir. “Zaqafqaziya Müsəlman kol (nizami – A.R.) ordusu təşkil etmək haqqında” 7 bəndlik qətnaməni komissarlığın sədri 11 dekabr 1917-ci ildə imzaladı və əmrin həyata keçirilməsi F.Xoyskiyə tapşırıldı. Fikrimizcə, 11 dekabr 1917-ci il nizami Azərbaycan ordusunun yaranma tarixi hesab edilməli və Fətəli xanın bu sahədəki xidmətləri unudulmamalıdır. “Açıq söz” qəzetinin 7 yanvar 1918-ci il sayındakı “Zaqafqaziya Komitəsində” sərlövhəli məlumatda deyilirdi: “Yanvarın 3-də Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya Komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri F.Xoyski müsəlman əsgəri dəstələri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə, 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından kol ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarmışdır. Kol ordu üçün lazımı qədər könüllü cəlb edilməsi işi Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Kol ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya komissarlığının bu qətnaməsinə istinadən dekabrın 19-da 5 və 7-ci Qafqaziya nişançı fraksiyalarından ibarət olan 6-cı ordu korpusunun müsəlman kol ordusu ilə əvəz edilməsi barədə Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən əmrnamə verilmişdir. Məzkur əsgər dəstələrinin milliləşmə işlərinin nəzarəti general Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir. General Şıxlinski öz vəzifəsinin icrasına başlamışdır”.

Nizami Azərbaycan ordusunun yaradılmasını F.Xoyski milli müstəqilliyə doğru atılmış iri addım kimi qiymətləndirir, dövlətçiliyin etibarlı təməl daşı hesab edirdi.

Zaqafqaziyanın məarif naziri işləyərkən o, Azərbaycanda ibtidai və ali məktəblərin açılmasına cəhd göstərmişdir. Tiflis şəhərində Zaqafqaziya darülfünunun təsis məsələsi qaldırılanda məarif naziri F.Xoyski demişdir: “...Nə üçün Tiflisdə? Axı burada həm ali texniki məktəb, həm də Gürcüstan Universiteti var. Yaxşı olmazmı bu darülfünün hər bir şəraiti olan Bakıda təsis edilsin...”

Əvvəl Zaqafqaziya komissarlığının məarif naziri, sonra Zaqafqaziya Seyminin ədliyyə naziri işləmiş Fətəli xan geosiyasi vəziyyətin dəyişdiyini öncədən görürdü. Gürcülərin Seymdən çıxması xəbərini təmkinlə qarşılayan F.Xoyski Azərbaycan nümayəndələri adından çıxış edərək bildirdi: “Zaqafqaziya millətləri bir-biri ilə bir çox mənfəətlərlə o qədər sıx surətdə bağlanmışlar ki, onları qolaylıqla ayırmaq mümkün olmur. Fəqət, əgər gürcü millətinin iradəsi belə isə, biz mümaniyət etməyə heç

də haqlı deyilik və Azərbaycan türklərinə də bu yeni hadisəyə görə lazım gələn qərarı çıxarmaqdan başqa bir şey qalmır”.

Ertəsi gün, mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi 3 aylıq fəaliyyətindən sonra axıncı yığıncağına toplanaraq səlahiyyətlərinin tükəndiyini bəyan etdi. Seymin müsəlman deputatları yığılaraq Azərbaycan Milli Şurasını yaratdı. 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdəki Qafqaz sərdarının sarayında özünün ikinci iclasına toplanan Azərbaycan Milli Şurası uzun mübahisə və müzakirələrdən sonra saat 20.10-da adbaad səsvermə nəticəsində Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini elan etdi. Milli Şura heyəti-vükəla rəisi (Nazirlər Şurasının sədri) vəzifəsinə F.Xoyskini seçdi və ona müvəqqəti hökuməti yaratmağı tapşırırdı. Bitərəf Fətəli xanın qurduğu ilk Azərbaycan hökumətinin tərkibi koalision idi, 8 nazir 4 partiyayı təmsil edirdi. İki gün sonra – mayın 30-da Xoyski dünyanın 20-yə yaxın ən böyük siyasi mərkəzinə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında radioteleqram göndərdi. Müvəqqəti Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Azərbaycan Nazirlər Şurasının iqamətgahı üçün Fətəli xanın ata evi seçildi. Xoyskinin rəhbərliyi ilə müvəqqəti hökumət iyunun 4-də Türkiyə ilə əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağladı, iyunun 27-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dilinin türk dili olduğunu elan etdi. Gəncədə kiçik zabıtlər məktəbi açıldı. Hökumətin əsas vəzifəsi isə Bakını düşmənlərdən təmizləmək idi. Erməni daşnaklarının və bolşeviklərin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə ordularının birgə köməyi ilə Bakı azad edildi. Xan Xoyski hökuməti sentyabrın 23-də Gəncədən Bakıya köçdü. Əksər nazirlərin və şura sədrinin iş otağı öncə “Metropol” mehmanxanasında – indiki Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerləşirdi. Fətəli xan “Metropol” mehmanxanasındakı 31 saylı otaqda hər gün saat 12-dən 14-dək vətəndaşları qəbul edirdi.

Xan Xoyski hökuməti qüdrətli dövlət yaratmaq üçün iqtisadiyyatı dirçəltməyin vacibliyini dərk edirdi. Ona görə də təsərrüfatın qaydaya salınması ön plana çəkildi. O zaman hər küçəyə, dalana yapışdırılmış bir elan öz əksini “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il oktyabr sayında da tapmışdır: “Azərbaycan hökuməti birinci və ümdə sərmayəsi hesab edilən Bakıda ümumi neft mədənlərinin və s. fabriklərin kəməli-müvəffəqiyyətlə işə düşmələri üçün çalışmaqdadır. Hökumət zəhmətkeşləri öz işinə dəvət edir. 5 gün ərzində öz işinə qayıtmayan işdən çıxmış hesab ediləcək. Heyəti-vükəla rəisi F.Xoyski”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət atributlarının təsisində Xoyski və onun başçılıq etdiyi kabinet xüsusi rol oynamışdır. Noyabrın 9-da Fətəli xanın milli bayraq haqqında məruzəsindən sonra üçrəngli, aypara və səkkizguşə ulduzlu bayrağımız təsdiqlənmiş, milli valyuta dövriyyəyə buraxılmışdır. Aqrar islahatlara təşəbbüs göstərilirdi. Xoyskinin vaxtilə Dövlət Dumasında qaldırdığı torpaq məsələsini indi onun rəhbərlik etdiyi kabinet həyata keçirirdi. Torpaqların kəndlilərə paylanması üçün komissiyalar yaradılmışdır. Bu işə öncə Muğan çöllərindən başlandı. Torpaq sahiblərinə azı 25, çoxu 75 desyatin torpaq saxlanmaqla qalanı kəndlilərə verilir.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ən böyük hadisələrdən biri 1918-ci il dekabrın 7-də Məclisi-Məbusanın (parlamentin) açılışı oldu. M.Ə.Rəsulzadədən sonra parlamentdə çıxış edən F.Xoyski sevinc içərisində millət vəkillərinə müraciətlə dedi: “Möhtərəm Azərbaycan parlaman əzası! Bu gün öylə böyük, əziz və mübarək gündür ki, bunu biz azərbaycanlılar yuxumuzda da görməzdik. Bu gün o gündür ki, milli müqəddəratımızı öz əlimizə almışıq. Hökumət məni vəkil etmişdi bu bayram münasibətilə sizi təbrik edirəm. Hökumət sizin hüznunuzda məsul olduğundan borcudur öz fəaliyyəti və nə kimi şərait altında işlədiyi haqqında sizə məlumat versin”. Görülən işlər barədə danışan Xoyski ayrı-ayrı fırqələr arasındakı didişmələri xatırladaraq dedi ki, “iki qardaş arasında da mübahisə olur. Fəqət mübahisəli məsələlərimiz dostanə surətdə həll edilməlidir”.

Hökumət başçısı tez-tez parlament iclaslarında çıxış edir, ən zəruri qanunların tətbiqinə nail olurdu. O, dekabrın 26-da söylədiyi nitqində qeyd edirdi ki, nə qədər sülhsevər olsaq da, hökumət hüquq və mənafeyinin müdafiəsi üçün canlı qüvvəyə, orduya arxalanmalıdır. Fətəli xanın tələbi ilə parlament 1919-cu il üçün hərbi nazirliyə 400 milyon manata yaxın vəsait ayırmışdır ki, bu da ümumi büdcənin təxminən altıda biridir.

Müttəfiq dövlətlərin Bakıdakı hərbi nümayəndəsi general Tomson dekabrın 2-dəki bəyanatında demişdi ki, Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış koalision hökumət Azərbaycanda yeganə qanuni hakimiyyətdir. O, Fətəli xanı Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri hesab etdiyini və baş nazirə dərin rəğbət bəslədiyini bildirmişdir. Həqiqətən də F.Xoyski hökumətə ən çətin və mürəkkəb şəraitdə rəhbərlik etmiş, bütün nazirlikləri, icra aparatını yox yerdən yaratmış, Azərbaycanı müstəqil, özünü idarə edən demokratik dövlət kimi dünyaya tanıtmışa nail olmuşdur. Gördükləri çətin və şərəfli işlərə baxmayaraq, 3 kabinetə başçılıq etmiş F.Xoyski 1919-cu il martın 14-də istefaya çıxmışdır.

Fətəli xan N.Yusifbəylinin ikinci hökumət kabinetində (23 dekabr 1918-ci il) xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin olundu. Xoyskinin gəlişi ilə nazirlik Azərbaycan diplomatiyasının qaynar mərkəzinə çevrildi. 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında müttəfiq dövlətlər birliyi tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Fransada, İranda, Dağıstanda, Gürcüstanda və başqa ölkələrdə respublikanın siyasi nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan həqiqətləri ingilis, fransız, rus, alman və s. dillərə çevrilərək çap olunub diplomatik kanallarla dünyaya yayılırdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin sülhsevər xarici siyasətinə baxmayaraq, onu münaqişələrə çəkmək istəyənlər də vardı. RSFSR-in xarici işlər komissarı G.Çiçerinin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Fətəli xana göndərdiyi teleqram belə bir məqsəd güdürdü. Rusiya komissarı Azərbaycanı ağqvardiyaçı general A.Denikinlə müharibəyə çağırırdı. Dövlət Müdafiə Komitəsinin tövsiyəsi ilə Xoyski yanvarın 19-da G.Çiçerinə cavabında bildirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının daxili işlərinə qarışmır və bu məsələdə bitərəfdir. Xalq komissarı yanvarın 23-də təkrar göndərdiyi ikinci notasında israrla bildirdi ki, Müsavat hökuməti əksinqilabçı generala qarşı mütləq ümumi mübarizəyə qoşulmalıdır.

Diplomatiya etikasına məhəl qoymayan G.Çiçerinin notasına cavab olaraq Xoyski təmkinlə bildirdi: “Danışqlar ancaq Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlaliyyət və suverenliyinin danışqsız tanınması əsasında başlana bilər”.

Fətəli xanın təklifinə cavab əvəzinə, Rusiya Azərbaycan sərhədinə qoşun göndərdi. Bundan narahat olan Xoyski həmkarı G.Çiçerinə aprelin 15-i göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Rusiya silahlı qüvvələrinin Azərbaycan sərhədlərinin Dərbənd rayonunda xeyli cəmləşdiyi müşahidə edilməkdədir. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin niyyətlərini bilmir. Buna görə də xahiş edirik ki, qoşunların adıçəkilən rayonlarda cəmləşməsi səbəbləri və məqsədləri haqqında dərhal məlumat verilsin”.

Bu nota yaranmış mövcud şəraitə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə Azərbaycan diplomatiyasının son cəhdi idi. Moskva cavab əvəzinə Bakıya XI qırmızı ordunu göndərdi. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edilməsindən 23 ay, beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmasından isə 3 ay sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Milli dövlətin yaradıcıları Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Fətəli xan Xoyski də yaxın dostları və silahdaşları ilə qonşu Gürcüstana, Tiflis şəhərinə mühacirət etdi. Lakin burada da ona muzdlu qatillər rahatlıq vermirdi. Tədqiqatçı Möhsün Əliyev yazırdı ki, F.Xoyski X.Xasməmmədovla Tiflisin İrəvan meydanından keçərkən erməni terrorçularından ərzurumlu Aram Erkayan və Misaq Qriqoryan tərəfindən atəşə tutulmuşlar. F.Xoyski aldığı yaradan hadisə yerindəcə vəfat etmiş, X.Xasməmmədov isə yaralanmışdı. Bu haqda Parisdə 1986-cı ildə çap olunmuş terrorizm tarixinə aid kitabda məlumat verilmişdir.

Fətəli xan Xoyskinin qətlə yetirilməsi xəbərini öz agentinin məlumatı əsasında isti-isti dərc edən “Kommunist” qəzeti isə yazırdı: “Sovet hökuməti düşmənlərinin qətli. Tiflisdən gəlmiş yoldaş bildirir ki, şənbə günü, iyunun 19-da axşam saat 9-a yaxın Olqinski küçəsinin başlanğıcında mauzerdən açılan atəşlə Fətəli xan Xoyski və Nəsim bəy Usubbəyov öldürülmüş, Gürcüstan hökuməti qətlə şübhəli bilinən səkkiz nəfəri saxlamışdır” (“Kommunist” qəzeti, Bakı, 22 iyun 1920-ci il, N 42).

Qətl hadisəsinin 3-cü günü məlumatın dərc edildiyini nəzərə alsaq, sui-qəsdin bir sıra məqalələrdə indiyədək qeyri-dəqiq göstərilən yeri və vaxtı şübhə doğurmur.

Məlumatın diqqəti çəkən ikinci məqamı ondan ibarətdir ki, Nəsim bəy Yusifbəylinin müəmmalı qətli haqqında dolan fərziyyələrə də tam aydınlıq gətirir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaxın dostu və məsləkdaşı haqqında sonralar yazırdı: “Fətəli xan Azərbaycan tarixi təşəkkülündə mühüm rol oynamış simalardandır, cümhuriyyətin bolşeviklər tərəfindən istilası zamanı Tiflisə iltica etmiş, burada Azərbaycan davasını idarə etməkdə ikən xain bir qurşun qiymətdar həyatına faciəli bir surətdə xitam vermişdir. Fətəli xanın bu surətlə həyat səhnəsindən çəkilməsi Azərbaycan istiqlalının həsrəti ilə dağıdar olan könüllərdə silinməz bir təsir buraxmışdır”.

Fətəli xan Xoyski həyatının son anına qədər vətəninə və xalqına sədaqətli olmuş, cümhuriyyət tariximizdə öz yeri, “dövlətçiliyimizin ilk müəllimi və rəhbəri” (M.B.Məhəmmədzadə) olan görkəmli ictimai-siyasi xadimdir. Onun milləti qarşısındakı misilsiz xidmətləri istiqlal mücadiləsi tariximizin yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur.

Azərbaycan.-2014.-15 yanvar.-N 07.-S.5.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ: AZADLIQ VƏ MÜSTƏQİLLİK AŞIĞI

Əziz Mustafa

II

1906-cı ilin dekabrından “Hümmət” qəzeti “Təkamül” adı ilə çıxmaya başladı. Rəsulzadənin Əlibəy Hüseynzadənin (1864-1941) redaktor olduğu “Füyuzat”, həmçinin Əhmədbəy Ağayevin (1869-1939) redaktorluğu ilə çıxan “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri və şeirləri çap olunub. Müəyyən müddət o, “İrşad” qəzetinin müvəqqəti redaktoru da olub.

Ədəbi fəaliyyəti

Həmin dövrdə Rəsulzadə mənsub olduğu xalqın milli oyanışına nail olmaq üçün apardığı siyasi mübarizəsini qələmi ilə də davam etdirirdi. Belə ki, o, 1907-ci ildə A. Blyumun “Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır” (“Xalq nümayəndəliyi haqqında”) kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə etdi. Bu kitabda milli və sinfi mübarizənin əsas istiqamətləri təhlil edilmişdi və maarifləndirici baxımından olduqca önəm daşıyırdı. Ədəbi yaradıcılıq sahəsində də qələmini sınayan Məhəmməd Əmin milli azadlıq mübarizəmizi əks etdirən “Qaranlıqda işıqlar” pyesini yazdı. Bu pyes 1908-ci ildə tamaşaya qoyuldu və müəllifinə böyük şöhrət gətirdi. Belə ki, pyesdə Rəsulzadə xalqımızın milli oyanışını, əsarətə qarşı mübarizəsini və milli muxtariyyət ideyasını təbliğ edirdi. Əsərin ana xəttini də rus çarizminə qarşı mübarizə və mütləqiyyətin yıxılması çağırışları təşkil edirdi. Rəsulzadənin bu pyesi, o dövrdə milli-azadlıq mübarizəsini, əsarətə, müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizəni təbliğ edən və siyasi yöndə yazılan ilk əsər idi. Bu əsərdə qeyd etdiyimiz kimi ilk dəfə milli muxtariyyət ideyası öz əksini tapıb. Bu da əsassız deyil. Çünki o dövrdə çarizmin müstəmləkə zəncirindən yalnız addım-addım xilas olmaq olardı. Bu müstəvidə də müstəqilliyə gedən yolda ilk məqsəd əvvəlcə milli muxtariyyətin əldə edilməsi olacaqdı. Milli muxtariyyət xalq arasında milli mənəvi dəyərlərin təbliğinə geniş imkan verərək onları müstəqillik uğrunda yeni mübarizəyə hazırlamaq yönündə atılan ən önəmli addımlardan biri olacaqdı. Rəsulzadə bu əsərindən əlavə “Nəğəhan bəla” adlı pyes də yazıb. Həmin dövrdə Rəsulzadə həmçinin Üzeyir Hacıbəyovun (1885-1948) “Türk-rus və rus-türk lüğəti” kitabının nəşrində nail oldu. Rəsulzadə ədəbi fəaliyyətini sonrakı illərdə də davam etdirdi.

Stalini iki dəfə ölümdən xilas etdi

Rəsulzadə o vaxt inqilabçılar arasında “Koba” ləqəbi ilə tanınan İosif Stalinlə də yaxından tanış idi. Bolşeviklər Stalini Bakıya göndərərək ona buradakı siyasi mübarizəyə başçılıq etməyi tapşırırmışdılar. Stalin həm də RSDFP üçün Bakıda maliyyə mənbələri tapmalı idi. O isə bunun üçün bir qrupla birlikdə yerli bankları yarmaq və əldə etdiyi pulları Leninə göndərmək yolunu tutmuşdu. Stalin o dövrdə tez-tez fəhlə yığıncaqlarında iştirak edərək alovlu nitqlər söyləyirdi. Rəsulzadə Stalinlə belə yığıncaqlardan birində tanış olmuşdu. Onların tanışlığı isə tezliklə möhkəm dostluğa çevrildi. Həmin dövrdə Rəsulzadə iki dəfə Stalini ölümdən xilas etmişdi. Belə ki, Stalinin varlılar əleyhinə təbliğat apardığını görənlər onu tutaraq neft quyusuna atmaq istəmişdilər. Bundan xəbər tutan Rəsulzadə dərhal hadisə yerinə gedərək, Stalini qoçuların əlindən almış, sonra isə onun polis tərəfindən həbsinə imkan verməmək üçün Novxanıya aparmışdı. Rəsulzadənin atası məşhur din xadimi Axund Molla Ələkbər Stalini səmimi qarşılamışdı. Sonra da onu polisin əlindən xilas etmək üçün məscidə apararaq minbərin altında gizlətmişdi. Ara sakitləşəndən sonra isə Rəsulzadə və atası Stalinə gizlicə Bakını tərk etməkdə yardım etmişdilər. Rəsulzadə ikinci dəfə Stalini Lənkəranda ölümdən xilas etmişdi. Belə ki, yoldaşları ilə ticarət gəmisini qarət edən Stalin baş verən atışmada ayağından yaralanaraq ələ keçmişdi. Onu Lənkəranda güllələmək istəyirdilər. Lakin bundan xəbər tutan Rəsulzadə yenə də onun köməyinə gedərək, Stalini labüd ölümdən xilas edə bilmişdi. O vaxt Stalin Rəsulzadəyə demişdi ki, sən iki dəfə məni ölümdən qurtardın, sənə iki borcum var və onu hökmən geri qaytaracağam. Stalin, həqiqətən də, sonralar bu sözüne əməl etdi...

İrana və Türkiyəyə mühacirət

Lakin həmin dövrdə Rəsulzadənin çarizmə qarşı apardığı mübarizə xəfiyyətlərin diqqətini cəlb etmişdi. Onun hər addımını izləyərək həbs etmək üçün bəhanə axtarırdılar. Ona görə də həbs edilmək təhlükəsi ilə üzləşdiyindən Rəsulzadə 1908-ci ilin axırında İrana getməyə məcbur olur. O, burada milli-azadlıq mücadiləsini davam etdirdi. Həmin dövrdə xalq qəhrəmanı Səttarxanın başçılığı altında Cənubi Azərbaycanda şah rejiminə qarşı azadlıq mübarizəsi başlamışdı. M. Ə. Rəsulzadə Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxanla və onun silahdaşları ilə görüşür və onların azadlıq mübarizəsini dəstəkləyirdi. Alovlu vətənpərvər həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzir, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyəti ilə yaxından tanış olurdu. Bu səyahət zamanı gördükləri sonralar M. Ə. Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığında güclü iz buraxmışdı.

Cənubi Azərbaycanda siyasi mübarizəni mütəşəkkil hala salmaq və ona rəhbərliyi təmin etmək məqsədilə Rəsulzadə 1910-cu ilin sentyabr ayında bir qrup İran ziyalıları ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasını yaradır. Rəsulzadə İranda olduğu müddətdə bir neçə qəzetin baş redaktoru olmuşdu.

“O, “İrane Nou” və “İrane Ahat” qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1909-cu il avqustun 24-də fəaliyyətə başlayan gündəlik və müstəqil “İrane Nou” 2-3 min nüsxə ilə İranın ən böyük qəzeti oldu. 1910-cu ilin yayında bağlansa da, payızda, oktyabrın 26-da artıq Demokrat partiyasının orqanı kimi fəaliyyətini bərpa etdi. Həmin qəzetlərdə M.Ə. Rəsulzadənin çoxlu məqalələri, şeir və publisistik yazıları çap olunmuşdur. O, öz qələmi ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoymuşdur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə, M.Ə. Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloqda yazacaq: “Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur”. (Mənbə http://az.wikipedia.org/wiki/Məhəmməd_Əmin_Rəsulzadə)

Amma həmin vaxt Rəsulzadənin İrandakı geniş fəaliyyəti çar hökumətini narahat etməyə başlamışdı. Onlar şahdan Rəsulzadənin İrandan qovulmasını tələb etdilər. Bunu görən İrandakı silahdaşları ona müvəqqəti olaraq ölkəni tərk etməyi məsləhət gördülər. Beləliklə üç il Cənubi Azərbaycanda yaşayandan sonra Rəsulzadə 1911-ci ilin may ayında İranı tərk edərək İstanbula getməyə məcbur oldu. İstanbulda Rəsulzadə alovlu vətənpərvərlər- Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Yusifbəy Ağçura oğlu, Ziya Gökalp və başqaları ilə yaxından tanış olur. Rəsulzadə İstanbulda bir müddət “Türk ocağı” cəmiyyətində çalışır, eyni zamanda 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan “Türk yurdu” jurnalında məqalələrlə çıxış edir.

Azərbaycandan uzaqlarda siyasi mübarizəsini də davam etdirən Rəsulzadə 1911-ci ilin oktyabr ayında keçmiş ideya dostları olan hümmətçilər Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən əsası qoyulan “Müsəlman demokratik Müsavat partiyasına” daxil olur və qısa müddətdə onun rəhbərlərindən birinə çevrilir.

İstanbuldakı siyasi fəaliyyəti Rəsulzadənin daha geniş tanınmasına yol açır. Rəsulzadə mühacirətdən vətənə yalnız 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar ümumi əfv elan olunandan sonra qayıda bildi.

Rəsulzadə I Dünya müharibəsi illərində siyasi fəaliyyətini müəyyən qədər zəiflətsə, də Osmanlıya yardım çərçivəsində müxtəlif xeyriyyə tədbirlərində fəal iştirak edirdi. Həmin dövrdə onun Osmanlıya dəstək çərçivəsində apardığı təbliğat nəticəsində yüzlərlə soydaşımız qardaş ölkəyə gedərək döyüşən ordu sıralarında düşmənlə döyüşə atıldılar. Onlardan çoxu düşmənlə döyüşlərdə şəhid oldu.

I Dünya müharibəsində çarizmin ağır məğlubiyyətə uğraması və 1917-ci ilin fevral ayında baş verən burjua inqilabı imperiyanın hər yerində milli-azadlıq mübarizəsinin başlamasına səbəb oldu. Bu müstəvidə də yenidən siyasi mübarizənin qızgın yerinə atılan Rəsulzadənin və digər vətənpərvərlərin təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin aprelində Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultayda Rəsulzadə tərəfindən illər öncə irəli sürülən “Azərbaycan qayəsi” məsələsi yenidən ortalığa atıldı.

Qurultayda M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycana və digər milli azlıqlara muxtariyyət çərçivəsində Rusiyanın federativ şəkildə təşkil edilməsi barədə məruzə ilə çıxış etdi. Onun, bu təklifi əsasında, qurultayda Rusiyanın federativ şəkildə təşkil edilməsi barədə qərar qəbul edildi. Həmin ilin mayında maarifpərvər Azərbaycan varlılarından Şəmsi Əsədullayevin Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı açıldı. Qurultay səs çoxluğu ilə M.Ə. Rəsulzadənin “Türk-tatarlığı, Türküstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan-Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olacaq gələcək Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq” barəsində təklifini qəbul etdi.

Azərbaycanda siyasi mübarizəyə mütəşəkkil rəhbərlik etmək məqsədi ilə 1917-ci il iyunun ikinci yarısında “Müsəlman demokratik Müsavat partiyası” ilə “Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası” “Müsavat” adı altında birləşdilər. 1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-nə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən Müsavatın birinci qurultayında Məmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin

sədri seçilir. Bu qurultaydan sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün qəzalarında “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında milli hərəkət başlandı.

1917-ci ilin payızında M.Ə. Rəsulzadə Rusiya parlamentinə Azərbaycan və Türküstandan millət vəkili seçildi.

1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-nə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən Müsavatın birinci qurultayında Məmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçildi. Bu qurultaydan sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün qəzalarında “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında milli hərəkət başlandı. Həmin dövr tarixinə Milli Azərbaycan hərəkəti kimi daxil olmuşdur. 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsində önəmli rol oynayaraq, Şərqdəki ilk demokratik respublikaya rəhbərlik edən Rəsulzadənin dediyi “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” ifadəsi XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkətinin şüarına çevrildi.

O, bolşevik istilasından sonra xaricə getməyə məcbur oldu. Amma Rəsulzadə xaricdə də Azərbaycanın azadlıq mücadiləsini davam etdirdi. Həmin dövrdə ulu öndər böyük uzaqgörənliklə yazırdı:

“...Şübhəsizdir ki, bir gün həqiqət parılayacaq, azadlıq əsasını, Birləşmiş Millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəşi, qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz vətənimizdə 1918-in 28 Mayısı kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyənlə şübhə etməyiniz, vətəndaşlar.”

Rəsulzadənin dedikləri düz çıxdı və 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyinə yenidən qovuşdu. Məhəmməd Əmin 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış haqqın rəhmətinə qovuşub. Ruhun şad olsun ulu öndər.

Zaman.-2014.-24 yanvar.-№ 15.-S.12.

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏNİN YERİ**

Firdovsiyyə Əhmədova,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dosenti

XX yüzilliyin birinci rübündə mürəkkəb və rəngarəng ictimai-siyasi həyat yaşamış Azərbaycan cəmiyyətinin görkəmli xadimlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çox gənc yaşında siyasi həyata qoşulmuş, ətrafında baş verənlərə, cəmiyyətin nöqsanlarına, Qafqaz müsəlmanlarının taleyinə biganə qalmamışdı. Maarifçilik, xeyriyyəçilik yolu ilə müsəlmanların tərəqqiyə nail olacağına ürəkdən inanmış, publisist yazılarında elmi, hümməti təbliğ etmişdi. 1905-ci ildə “Hümmət” qəzetində 21 yaşlı Rəsulzadə Azərbaycan gəncliyinin siyasi mənsubiyyət mənzərəsinin təsnifatını vermişdi: “...Biz cavanların biri millətpərəst, o biri demokrat, üçüncüsü əqidəpərəst, dördüncüsü cədidpərəst olub da, bu cür dəstə-dəstə olmaqda, hərəməz özünə məxsus bir yol götürüb, müəyyən bir məslək ilə getməkdən hamımız tək-tək tələf oluq... Hərəməz bir künədə bir xüsusi cəmiyyət qayırb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə, birləşməli, öz fikir və fəllərimizdən bir-birimizi hali etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratlıq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, müttəhidül-qövl vəl fəl iş görək”. Həmin məqaləsini Rəsulzadə 1917-ci il iyulun 5-də “Açıq söz” qəzetində təkrar nəşr etdirmişdi. Əgər, Rəsulzadənin etirafına görə, azərbaycanlıların milli, siyasi şüuru 1905-ci ilədək milli məktəb, milli mətbuatdan uzağa getmirdisə, bu dövrdən 1917-ci ilin fevralınadək Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri milli mədəniyyətin, dilin azad inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılmasını tələb edirdilərsə, artıq 1917-ci ilin martından Rusiya dövləti hüduqlarında Azərbaycana məhəlli muxtariyyət ideyası aparıcı yer almağa başlamışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin dəstəklədiyi məhəlli muxtariyyət – Azərbaycan muxtariyyəti ideyasının məhz müsəlman məclislərində (Qafqaz müsəlmanları, sonra isə Rusiya müsəlmanları qurultayı) qızğın fikir ayrılığına, diskussiyaya səbəb olması diqqəti xüsusilə çəkir. Münaqişə Rəsulzadənin ibarəsilə “bir tərəfdən türkcülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi”. Qurultaylardakı çıxışlarının əsasını federasiya ideyası təşkil edən M.Ə.Rəsulzadə çoxsaylı və çoxmillətli dövlətin bir mərkəzdən idarə oluna bilməsini “demokratik respublika” prinsipi baxımından qeyri-mümkün hesab edirdi. 1917-ci ilin aprelindən “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyası ictimai status qazanır. Həmin ilin mayında Moskvada keçirilmiş Rusiya müsəlmanları qurultayında Rəsulzadə “Rusiyadakı 30 milyon müsəlmanın 29 milyonunu türkdür” deyirdi. İslam aləmində milli diferensiallaşmanın olduğu gerçəkliyində Rusiya türklərinin milli özünüdərkini geri qalması və milli mənsubiyyəti ilə dini inancını ayırd edə bilməməsi nəinki Rəsulzadəni, bütün tərəqqipərvər millətsevər ziyalıları ağrıdırdı. Rusiya türkləri arasında diferensiallaşma getdiyini və labüdlüyünü nəzərə alaraq “Biz milli-məhəlli muxtariyyət əsasına görə Azərbaycan, Dağıstan, Türküstan və b. kimi ayrı məhəlli muxtariyyətlərə malik olan Türk qövmələri üçün muxtariyyət istiyoruz” deyirdi. Milli-məhəlli muxtariyyət çərçivəsində müsəlman-türk xalqlarının tərəqqisinə çalışan Rəsulzadə Rusiya Federasiyası ilə yanaşı Azərbaycan muxtariyyəti şüarını təqdir və təbliğ edirdi.

“Azərbaycan muxtariyyəti” ideyası Azərbaycan dövlətçiliyi gerçəkləşənədək aktuallığını saxladı, müxtəlif məzmun və səviyyələrdə təqibə məruz qaldı. İdeyadaşıyıcı qüvvələrin nüfuz və say artımı digər siyasi qüvvələri qıcıqlandırır və onların koalisiya yaratmağına belə səbəb olurdu. Qarşıdurma getdikcə kəskinləşirdi. Məsələyə geniş aydınlıq gətirən M.Rəsulzadə 1917-ci ilin dekabrında yazırdı: “Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa, həmin İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqasiya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir”.

“Azərbaycan muxtariyyəti” ideyası hakimiyyətə gələn bolşeviklər tərəfindən süngü ilə qarşılandı. Onların bəyan etdikləri prinsiplər ilk vaxtlar çox cəlbədicə görünürdü. M.Ə.Rəsulzadə də bu prinsiplərin reallaşmasını istəyirdi və gözləyirdi: “İnqilabın ilk günləri məclisi-müəssisən intizarı ilə keçiyordu. Məclisi-müəssisən bir an əvvəl toplanacaq, köylülərə torpaq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət təmin edəcəkdı”. Bu fikirlər Fevral inqilabından sonra beyinlərə hakim kəsilmişdisə də, bolşeviklər onların reallaşacağını vəd edirdilər. Lakin Rusiya Müəssislər Məclisi bolşeviklər tərəfindən qovuldu və Cənubi Qafqazdan seçilən üzvlər Zaqafqaziya Seymini təşkil etdilər. Seymdə Azərbaycan fraksiyalarının ümumi rəyasət heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri isə M.Y.Cəfərov və N.Yusifbəyli idi.

M.Ə.Rəsulzadənin Seymdəki xidməti həm də diplomatik fəaliyyəti ilə əlamətdardır. O, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin nizamlanmasında fəal rol oynamışdır. Bu zaman nə Osmanlı dövlətinin

mənafeyinin zərbə almasına, nə də Cənubi Qafqazın mənafeyinin tapdanmasına yol verməmək istiqamətində iş aparmışdır. Qars, Batum, Ərdəhanla bağlı iddiada Türkiyəni Ərzincan barışıqının pozulmasında günahlandırmağı təklif edənlərə qarşı çıxan Rəsulzadə eyni zamanda bildirirdi ki, Rusiyadan və Türkiyədən olan təhlükə bizi daha sıx birləşdirməlidir. O, Cənubi Qafqazın müstəqilliyi və birliyi naminə isə Azərbaycanın maraqlarını güzəştə getmək mövqeyini qəbul etmirdi. Əksinə, 1918-ci ilin yazı üçün yaranmış vəziyyətdə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsini Azərbaycanın mənafeyinə məqbul akt kimi real çıxış yolu hesab edirdi: “Zaqafqaziya müstəqil olmalıdır. Bu müstəqillik zərurətə çevrilməlidir”. Bu məsələnin reallaşması üçün Seymin digər fraksiyalarının mövqeyinə təsir etmək məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə Trabzon danışıqlarına tərəfdar olan menşeviklərdən istifadə etməyi lazım bildirdi.

Batumba Osmanlı dövləti ilə yeni sülh danışıqlarında iştirak edəcək Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinin üzvlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, M.H.Hacinski ilə birlikdə əsas tərkibdə Azərbaycanı təmsil edirdi. Batum danışıqlarında getdikcə artan gərginlik və ziddiyyətlər Cənubi Qafqaz Federasiyasının parçalanması ilə nəticələndi.

Tiflisdə Cənubi Qafqazla bağlı taleyüklü dəyişikliklər baş verdi. Gürcüstan istiqlalıyyətini bəyan etdikdən sonra Seymin bütün azərbaycanlı üzvlərinin yığıncağı özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi. Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası Azərbaycanın siyasi müqəddəratını təyin etməyə, Azərbaycanın istiqlalını elan etməyə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini bəyan etməyə səlahiyyətli orqan idi.

Azərbaycan dövlətçiliyi 1918-ci ilin iyununda Gəncədə məhv olma təhlükəsi altında qalanda M.Ə.Rəsulzadənin çevik, cəsarətli mövqeyi həlledici rol oynadı. Azərbaycan dövlətçiliyini partiyalar fəvqünə qoyaraq özünün sədri olduğu dövlət hakimiyyət orqanını – Milli Şuranı buraxmağa, səlahiyyətlərini şərtlərlə hökumətə verməyə razı oldu. Bu addımı “demokratiyanın geri çəkilməsi və mürtəce qüvvələrin uğuru” adlandıran Rəsulzadə Milli Şuranın buraxılmasının səhəri günü İstanbulda keçirilən sülh konfransında iştirak etmək üçün “Azərbaycan Məclisi-Millisi rəisi Rəsulzadə Məmmədəmin bəy Əfəndi təhdi-rəyasətində...” statusunda İstanbula yola düşmüşdür. Faktiki olaraq Milli Şuranın fəaliyyətsiz qaldığı dövr (1918, iyun-noyabr) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda olmadığı müddətdir. Batum konfransında həlledici səs sahibi olmuş 2 azərbaycanlı nümayəndədən biri kimi müəyyən diplomatik təcrübəyə malik M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsini, Bakı-Batumi neft kəmərinin istismarına, Cənubi Qafqaz dəmiryol xətlərinə dair sazişləri imzalamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 18 iyun tarixli qərarı, İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin sədr təyin edilməsi təbii, əsaslı, məntiqi qəbul edilə bilər.

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi 7 nəfərdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gələrək fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi diplomatik nümayəndəliyinə beynəlxalq konfransın bütün iştirakçıları ilə müxtəlif səciyyəli müqavilələr bağlamaq, yalnız Osmanlı dövləti və Dağlılar Respublikası ilə hər cür gizli sazişlər imzalamaq səlahiyyətləri verilmişdi. Nümayəndəliyin fəaliyyəti konkret göstəriş çərçivəsində məhdudlaşmamışdır. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il iyulun 19-da İstanbuldan M.H.Hacinskiyə göndərdiyi məlumatda Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirəcək informasiyalar (xüsusən Bakı nefti ətrafında) verməklə yanaşı, AXC hökumətini ən vacib tədbirlər görməyə istiqamətləndirmişdir. Ordu yaradılması işinin diqqət mərkəzində durduğunu, xüsusi hərbi nazirliyin təsis edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, Şimali Qafqaz hökuməti ilə əlaqələr qurmağı vacib saymışdır. Rəsulzadə İstiqlal Bəyannaməsinin, bu barədə hökumətlərə göndərilən teleqramın surətlərini, Borçalı və Qarayazı bölgələri ilə bağlı sənədləri, Qafqazın xəritəsini göndərməyi tapşıraraq, özü də bir sıra sənəd və materialları məktubla birgə yola salmışdı. Azərbaycanda işləmək üçün müəllimlər axtarmaq, kitab tədarükü, maliyyə və xarici işlər üzrə müşavirlər tapmaq da Rəsulzadənin İstanbul səfərindəki fəaliyyətinə daxil idi. Türkiyədəki Qafqaz azərbaycanlıları, İran azərbaycanlıları ilə görüşləri də siyasi məzmunundan xali deyildi.

Azərbaycan hökuməti mütəmadi olaraq M.Ə.Rəsulzadə ilə əlaqə saxlayır, respublikanın taleyüklü məsələlərinin həlli yönündə tədbirlər görüldü. Azərbaycanın sərhədləri cızılmış xəritələr göndərilir və hər vasitə ilə həmin sərhədləri müdafiə etmək vəzifəsi Rəsulzadənin üzərinə qoyulurdu.

Azərbaycan dövlətinin qonşularla münasibətdə yaranmış kəskin problemlərinin (sərhədlər məsələsi, əmlak bölüşdürülməsi, pul nişanlarının buraxılması və s.) həllə missiyası xarici aləmlə – dövlətlərlə təmas qurmaq imkanı və səlahiyyətinə malik, başlıcası isə yardımından faydalanmağın mümkün olduğu bir ölkədə olan M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik fəaliyyətinin əsas məzmununa çevrildi.

Azərbaycan hökumətinin ən böyük qayğılarından biri pul nişanlarının çatışmazlığı idi. 1918-ci il sentyabrın ortalarında maliyyə məsələsi barədə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi hər məktub-hesabatında məlumat vermişdir. Osmanlı hökuməti ilə maliyyə məsələlərinə dair aparılan danışıqlar 2 müqavilənin bağlanması ilə nəticələnmiş, Azərbaycanın maliyyə missiyasının üzvləri ilə yanaşı, müqavilələri sülh nümayəndə heyətinin sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə də imzalamışdır. M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda tələbələr, müəllim və kitab məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, əsas diqqəti Almaniya-Türkiyə, Almaniya-Rusiya münasibətlərini izləməyə, Bakı ətrafında formalaşan siyasi ab-havanı öyrənməyə yönəlmişdir. Onun mütəmadi görüşdüyü dövlət rəsmiləri Tələt paşa və Ənvər paşa olmuş, alman səfiri Bernsdorfla söhbətlərində Almanıyanın Bakı ilə bağlı mövqeyinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Diplomatik və qeyri-rəsmi görüşlərinin məzmunu, mətbuat səhifələrində beynəlxalq aləmdə əhəmiyyət kəsb edən hadisələri əks etdirən materiallar haqqında Azərbaycan hökumətinə məlumatlar göndərmişdir. Rəsulzadənin “Bakı məsələsi”ndə gəldiyi qənaət və hökumətə tövsiyəsi qəti idi: “Nəyin bahasına olursa-olsun Bakı tezliklə tutulmalıdır. Biz hamını baş vermiş fakt qarşısında qoymalıyıq. Bakıya doğru hərəkət mütləq Azərbaycan naminə olmalıdır, onu Azərbaycan hökuməti tutmalıdır”. Hərbi əməliyyatları davam etdirməklə yanaşı, diplomatik fəaliyyəti gücləndirmək effektiv nəticə əldə etməyin ənənəvi yolu sayılsa da, M.Ə.Rəsulzadə Tələt paşa və Bernsdorfla növbəti görüşlərindən sonra sentyabrın 6-da M.H.Hacinskiyə məlumatında Bakı məsələsinin yeganə həlli yolunu göstərirdi: “Bakı məsələsi yalnız qüvvədən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa, hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan. Hətta alındıqdan sonra belə biz çoxlu diplomatik çətinliklərlə üzləşməli olacağıq. Bunları (qarşıdakı vəzifələri) yerinə yetirmək üçün biz əvvəlcə ordu yaratmalıyıq”.

Azərbaycan hökuməti bu yöndə fəaliyyətini səfərbər etdiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadə də hərbi işin təşkili, Azərbaycana qonşularının iddia etdiyi ərazilər haqqında Osmanlı rəsmiləri ilə danışıqlarını davam etdirmiş, xüsusən Bakı məsələsində çevik və prinsipial mövqe tutmuşdur. Vaxtı itirməmək üçün hökumətdən xüsusi səlahiyyətlər verilməsini gözləmədən sentyabrın 12-də Almanıyanın Osmanlı dövlətindəki səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa Azərbaycan hökuməti adından nota imzalayaraq təqdim etmişdir. Bakının Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan xalqının tarixində tutduğu yerdən, mədəni, iqtisadi, siyasi, milli bağlılıq tarixindən bəhs edərək gətirdiyi konkret faktlara söykənməklə fikrini əsaslandırmış, Rusiyanın Bakıya iddiasının əsassızlığını, həm də yeni rus hökumətinin bəyan etdiyi prinsiplər baxımından Almaniya nümayəndəsinin diqqətinə çatdırmışdır.

“Almaniya imperiyası ilə Böyük Rusiya arasında bağlanmış sazişin Bakıya aid maddəsinə” etiraz olaraq verilmiş nota barəsində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandıran M.Ə.Rəsulzadə lazım olarsa, hökumətin notaya uyğun hərəkət etməyini məqsədmüvafiq saymışdır. Diplomatiyada qarşı tərəfin maraq dairəsindən çıxış etməyin faydasını bilən peşəkar kimi Rəsulzadə neft amilini, sazişin Bakı məsələsində Almaniyanı təmin edəcək şərti nəinki diqqətsiz qoymamış, əksinə, “Almaniya kimi nəhəng sənaye dövlətinin ticari və iqtisadi maraqlarını” Azərbaycan hökumətinin nəzərə alacağını vurğulamışdır. Rəsulzadə təkcə bu nota ilə kifayətlənməmişdir. Osmanlı dövlətindəki Almaniya səfirliyinə etiraz notası təqdim edilmiş, notanın surəti Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan səfirliklərinə, həmçinin bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinə verilmişdir. İstanbuldakı nümayəndəlik adından etiraz edən M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacinskiyə məktubunda “Hökumət də ayrıca olaraq etiraz etməlidir və (mütləq) hay-küy qaldırmaq lazımdır” yazdığı kimi, bir daha bildirirdi: “Bilməlisiniz ki, bu xəyanətkarlığa ən böyük və layiqli cavab Bakının alınmasıdır”.

Bakının alınması barədə rəsmi şəkildə Azərbaycan hökumətindən deyil, Ənvər paşa vasitəsilə xəbər tutan M.Ə.Rəsulzadə növbəti məlumatında Alman bloku dövlətlərindəki vəziyyəti, Rusiya ilə münasibəti təhlil edərək getdikcə daha ciddi şəkil alan siyasi şəraitdə fəaliyyət kursunu müəyyənləşdirmişdi: “Əgər Azərbaycan hökuməti hazırda müstəqil çevik siyasət yeritsə, zənnimcə, bu bizim xeyrimizə olacaqdır”.

Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi Rəsulzadənin İstanbulda diqqət verdiyi məsələlərdən olmuşdur. Ermənilər Ənvər paşaya təqdim etdiyi layihə və xəritəyə görə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərindən, həmçinin gürcülərdən bir sıra torpaqlar tələb edirdilər. Bu məsələyə dair Ənvər paşa ilə söhbətlərində Rəsulzadə Osmanlı dövlətinin ümumi maraqlarına zidd olmasa da, Azərbaycan dövlətinin mənafeyi əleyhinə olan layihələrə qarşı çıxmış və Ənvər paşa da ən münasib saydığı yolları məsləhət görərək Nuru paşaya müvafiq hərbi göstərişlər vermişdi.

Gənc Azərbaycan dövlətinin demokratik imici faktoruna biganə olmayan M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan göndərdiyi məlumatlarında başlıca problemlər sırasında bu məsələdən də bəhs etmişdir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən sol qüvvələrin təqib edilməsi haqqında xəbərlərin yayılması Rəsulzadəni

narahat etmiş, “gənc Azərbaycan”ın azadlıqsevər, siyasi baxışlara dözümlü olduğunu təsdiqə yetirməyi hökumətin nəzərinə çatdırmış, yeni qurulan dövlətin vəziyyətini daim diqqətdə saxlamağı ciddi tərzdə tövsiyə etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyə dövlət rəsmiləri ilə mütəmadi görüşləri məhz qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanması, bərabər səviyyəli məcraya yönəldilməsi baxımından təqdirəlayiq sayıla bilər. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında hökumət teleqramının surətini bütün konsulluqlara təqdim etməklə yanaşı, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudiyyətini göstərmək üçün rəsmi dövlət qəzetinin nüsxəsini, qoşunların, bayrağın, dövlət adamlarının fotosəkillərini, milli ədəbiyyat nümunələrini, Bakı şəhərinin görünüşlərini tezliklə göndərməyi xahiş edirdi. Azərbaycanın hərbi işinin təşkili üçün lazım olan hər şeyi Türkiyədən ürəklə, cəsarətlə tələb etməyə çağırırdı. “Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğunu nə qədər çox göstərə bilsəz, o qədər yaxşı olar” sifarişi ilə Rəsulzadə konfransın artıq baş tutmayacağına əminliklə, həm də maliyyə məsrəfi baxımından geniş nümayəndə heyətinin İstanbulda qalmasını mənasız sayaraq, bir nəfərin nümayəndəlik qismində fəaliyyətini kafi bilmiş, yubanmadan paytaxtlarda iş aparmağa üstünlük vermişdi. Azərbaycan dövlətçiliyinin bütün çətinliklərinə baxmayaraq, 1918-ci il oktyabrın 22-dək İstanbulda olmuş Rəsulzadənin diplomatik fəaliyyəti çox faydalı məzmun daşımış, Türkiyə rəsmiləri ilə münasibətlərin qurulması, Azərbaycan üçün hərtərəfli dəstəyə nail olmaq yönündə iş aparmışdır. Azərbaycanın xarici siyasi məsələlərinin tənzimlənməsində, xüsusən də Bakı məsələsində ardıcıl və prinsipial mövqeyi mətbuat tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir. Rəsulzadənin İstanbuldan Bakıya dönüşünü salamlayan “Azərbaycan” qəzeti “görməli ictimai xadim-publisist”in Azərbaycan türklərinin ictimai hərəkəti tarixində rolunun, doğma xalqının maraqlarının qorunmasında ağır, məsuliyyətli zəhmətinin dərin minnətdarlığa və ehtirama layiq olduğunu yazırdı.

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin noyabrında Bakıya dönən kimi yaranmış yeni siyasi vəziyyətin şərtlərinə müvafiq olaraq hökumət başçısı F.Xoyskinin müraciətinə əsasən Milli Şuranın çağırılması işinə başlayır. Azərbaycan parlamentçiliyi tarixində bilavasitə rol və izi olan Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 12-də “Azərbaycan” qəzetinə müsahibədə İstanbul səfərindən, parlamentin təşkilindən bəhs etmiş, Qafqazın taleyi ilə bağlı fikirlərini bildirmişdir. Qafqazın gələcəyini Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazın daxil olduğu birləşmiş ittifaq dövləti halında görən Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 29-da “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciət etmişdir. Müraciətdə “İstiqlal Bəyannaməsi”nin məzmununu bir daha təsbit olunmuş, qarşıda dayanan ən mühüm vəzifələrin həllinə çağırılmışdır: parlamenti təsis etmək, yeni hökumət təşkil etmək və ümumsülh məclisinə hazırlaşmaq.

Azərbaycan parlamentinin özəyini Azərbaycan Milli Şurasının tərkibi təşkil edirdi. Qanunverici hakimiyyət orqanı kimi Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il noyabrın 20-də Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun verdi və öz tərkibini genişləndirərək Azərbaycan parlamentinə çevrildi.

Yüksək bir statusda fəaliyyət göstərmiş, “Azərbaycan dövlətçiliyində möhtəşəm tarixi rol oynamış Azərbaycan Milli Şurası”nın (Şəfi bəy Rüstəmbəyli) sədri sonadək Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Azərbaycan parlamentinin ilk iclasını da M.Ə.Rəsulzadə “Şurayi-Milli rəisi” səlahiyyətində açıq elan etmişdir. Tarixi sənədlər M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk dövlət başçısı olduğunun tarixi-hüquqi əsasını təsbit etmişdir.

Bu da əlamətdar idi ki, parlamentin açıldığı gün “Azərbaycan” qəzetində Rəsulzadənin “təyini-müqəddərat” haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur. Təyini-müqəddərat prinsipinə fərqli siyasi platformalar prizmasından şərh verən Rəsulzadə Azərbaycan parlamentini açarkən tarixi rəmzi nitq söyləmişdir. Bununla onun bioqrafiyasında yeni mərhələ başlamışdır. Parlament üzvü, “Müsavət” fraksiyasının sədri Rəsulzadə bu mərhələdə nə rəsmi dövlət vəzifəsi tutdu, nə də buna iddialı oldu. Amma cümhuriyyətin taleyində ən ağır, böhranlı sınaq anlarında çevik, cəsarətli qərarı, mövqeyi ilə çıxış yolu tapmış, hadisələrin axarına təsir göstərməyə qadir və nail olmuş, dövlətin ideoloqu missiyasını layiqincə yerinə yetirmişdir. Parlamentdə siyasi partiyaların bəyannamələri təqdim edilərkən M.Ə.Rəsulzadə ilk olaraq fraksiyası adından geniş proqramla çıxış etmişdir. Onun aqrar məsələ, fəhlə məsələsi və b. məsələlərlə bağlı söylədikləri mütəmadi alqışlarla müşayiət olunmuş, çox zaman sol qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə parlamentin ən fəal, intizamlı üzvü olmuşdur. İclaslarda ardıcıl iştirak etmiş, demək olar ki, bütün məsələlərin (təşkilati, ərazi, milli münasibətlər, qanun layihələrinin qəbulu, sosial vəziyyət, xarici siyasət, ölkənin müdafiəsi, Qars, Dağıstan məsələləri, Rusiya ilə münasibətlər, fəhlə məsələsi və s.) müzakirəsində nəinki münasibət bildirmiş, professionallıq nümayiş etdirmiş, onların həllinin tapılmasına nail olmuşdur. “Bakı fəhlə konfransı” timsalında bolşeviklərin hakimiyyət səviyyəsində fəallıq göstərən rəqib qurumunu təcrid etmək üçün Rəsulzadə mütəmadi olaraq müsəlman

fəhlə konfransının iclaslarında çıxış etmiş, ən mühüm dövləti məsələlərin fəhlələr arasında müzakirəsi və təqdirinə səy göstərmişdir.

Aktiv bir siyasətçi ömrü yaşamış M.Ə.Rəsulzadənin cümhuriyyətin süqutu anlarında ayıq, real mövqeyi və dəqiq proqnozu olmuşdur. Siyasi proseslərin mahiyyətinə misilsiz poetik ifadə ilə təhlil vermiş Rəsulzadə bir çox tarixi məzmun və əhəmiyyətli əsərlərin müəllifidir. Mühacir həyatında azərbaycançılıq ideyasına, milli dövlətçilik əqidəsinə sadıq qalmışdır. Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpası, Azərbaycanın bütövləşməsi amalı ilə yaşamışdır. Hətta qənim kəsildiyi bir rejimin qurulması hesabına da olsa, Cənublu-Şımalı Azərbaycanın qovuşmasına xeyir-dua vermişdi.

M.Ə.Rəsulzadə yaşadığı mühitdən, milli-mənəvi məfkurə sahiblərinin irsindən qidalandı, yüksək intellektli, peşəkar ziyalılar nəslə ilə birgə yol keçdi, dövlətçiliyimizi bərqərar etdi. Çağdaş cəmiyyətimizdə nə M.Ə.Rəsulzadənin, nə də digər tarixi şəxsiyyətlərimizin siyasi mübarizə vasitəsinə çevrilməsinə yol verilməməli, onların irsi obyektiv elmi-tədqiqat işinə cəlb edilməli, bundan da nəzəri və əməli fayda götürülməlidir.

Azərbaycan.-2014.-31 yanvar.-№ 20.-S. 5.

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
BANİLƏRİNDƏN BİRİ VƏ MƏFKURƏÇİSİ**

Yaqub MAHMUDOV,

əməkdar elm xadimi, AMEA – nın müxbir üzvü,
Dövlət mükafatı laureatı, Milli Məclisin deputatı

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şanlı və qürurverici mərhələni təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Azərbaycan xalqının çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində Şimali Azərbaycanda (Rusiya Azərbaycanında) yaranmış, 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelində mövcud olmuş, Türk-müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika kimi tanınmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə, iyunun 16-dan sentyabrın 17-dək Gəncədə, sentyabrın 17-dən 1920-ci il aprel 28-dək Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Paris sülh konfransının 1920-ci il 11 yanvar tarixli qərarına əsasən müstəqil dövlət kimi tanınmış, dünyanın bir çox ölkələri ilə (Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Polşa, İsveç, İsveçrə, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan və d.) səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratmış, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər bağlamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprel 28-də beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində aradan qaldırılmış, Şimali Azərbaycan rus-bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilərək yenidən Rusiyaya ilhaq olunmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırıb bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu”.

1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası bu gün dünyada öz sözünü deyən, dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olan bir dövlətdir: dünyanın iri, aparıcı dövlətləri Azərbaycanla hesablaşırlar, Azərbaycan ən iri beynəlxalq və regional layihələrdə fəal iştirak edir. Azərbaycan regionun lider dövlətidir, son iki onillikdə aparılan uğurlu xarici siyasət Azərbaycanı həm Avropa, həm Asiya ölkələri üçün strateji əhəmiyyətli əməkdaşa çevirmişdir. Bu gün artıq Azərbaycan özü müttəfiqlərini və əməkdaşlarını seçir, beynəlxalq və regional layihələrdə aparıcı qüvvə kimi çıxış edir.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin əhəmiyyətli mərhələsini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, Cümhuriyyət liderlərinin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri müasir Azərbaycan Respublikası üçün qürur mənbəyidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tariximizin bu şanlı səhifəsinə böyük önəm verirdi, məhz ulu öndərin xüsusi tapşırığına əsasən 2 cildlik “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası” hazırlanaraq, 2004-2005-ci illərdə Prezident Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin də böyük dəstəyi ilə işıq üzü gördü. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nın səhifələrində Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi və ictimai fikir tarixinin ən mühüm məqamları, azadlıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini doğuran tarixi şərait, Cümhuriyyət xadimlərinin həyat və mübarizəsi, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən kütləvi soyqırımları, Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq əməliyyatları, böyük dövlətlərin və qonşu ölkələrin Azərbaycanla bağlı qəsbkarlıq planları, Cümhuriyyət Parlamenti və Hökumətinin fəaliyyəti, dövlət quruculuğu, xarici siyasət, ordu quruculuğu və ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-maarif həyatı, xarici dövlətlərdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliklərinin fəaliyyəti, habelə Cümhuriyyətin süqutundan sonra istiqlal ideallarını yaşadan milli hərəkat, siyasi mühacirət və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyinə olan bu böyük Vətən sevgisi, ehtiram hissi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncam və qərarlarında, o cümlədən 22 noyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında da öz əksini tapmışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi

haqqında verilən bu sərəncam Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, Cümhuriyyət liderlərinin xidmətlərinə verilən böyük qiymətdir, dövlət başçımızın tariximizin öyrənilməsinə ayırdığı diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

AMEA—nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin araşdırılması üzrə dövlət başçısının göstərişlərini əsas tutaraq bu istiqamətdə işləri davam etdirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin daha dərinədən öyrənilməsi üçün Tarix İnstitutunda xüsusi “Cümhuriyyət tarixi” şöbəsi yaradılmışdır. 1918-1920-ci illər tariximiz üzrə fundamental tədqiqatlar aparmaq üçün Dehli, Paris, London, Berlin, Moskva, Sankt-Peterburq, İstanbul və Ankaradan böyük sayda arxiv materialı gətirilmiş, onların bir hissəsi artıq nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nın təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslı işlər görülmüşdür. Yaxın vaxtlarda ensiklopediya yeni kütləvi tirajla çap olunacaqdır. Bu günlərdə isə Tarix İnstitutunun təşkilatçılığı ilə M.Ə.Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi sessiya keçirilmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, böyük mütəfəkkiri, siyasətçisi və publisisti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi olmuşdur.

İlk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin 2 saylı rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbində almış, Bakı texniki məktəbini bitirmişdir. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, 1902-1903-cü illərdə “Müsəlman Gənclik Təşkilatı” adlı gənc azərbaycanlı inqilabçılar dərnəyi yaratmış və ona başçılıq etmişdir. Təşkilat mətbəə üsulu ilə intibahnamələr çap edib əhali arasında yaymışdır. 1904-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası Bakı Komitəsi nəzdində Müsəlman sosial-demokrat “Hümmət” qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir. Bu dövrdə mətbuatda dərc olunmuş yazılarında o, xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqları verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi.

1905-1907-ci illər rus inqilabının gedişində və bundan sonra Azərbaycanda yaranan milli oyanış, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi və başqalarının çar Rusiyasının milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı mübarizəsi, gətirdikə genişlənməkdə olan “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” (“türk qanlı, İslam imanlı, Avropa qiyafətli”) məfkurəsi M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. 1906-1907-ci illərdə M.Ə.Rəsulzadə “Təkamül”də, həmçinin başqa qəzetlərdə millətlərə, tayfalara, siniflərə, insanlara hüquq bərabərliyi və azadlıq tələb edən yazılarla çıxış etmiş və zaman keçdikcə bu siyasi tələbləri “insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!” çağırışı kimi formalaşdırmışdır.

1905-07-ci illər inqilabının məğlub olmasından sonra Rusiyada təqiblərin artdığı şəraitdə M.Ə.Rəsulzadə İrana mühacirət edir. M.Ə.Rəsulzadə 1908-11-ci illər İran inqilabında, Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik oyanışda fəal iştirak edir, Səttarxan və Bağırxanla görüşür. Bu müddətdə o, Tehrandə Avropa tipli ilk gündəlik “İrane-nou” (“Yeni İran”) qəzetini dərc etdirir. Həmin dövrdə o, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasını yaratmış və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilir.

1911-ci ildə İran inqilabı yatırıldıqdan sonra M.Ə.Rəsulzadə S.H.Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət edir. Burada çar Rusiyasının təqiblərindən qurtularaq Türkiyəyə sığınmış Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə sıx əməkdaşlıq edərək, “Türk ocağı” təşkilatına daxil olur, “Türk yurdu” jurnalında Cənubi Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş məqalələrində onların milli-siyasi hüquqlarını müdafiə edir. M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, bu dövrdə türkçülük ideyaları ilə daha dərinədən tanış olur, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi”nə (“Milli Birlik fəlsəfəsi”nə) yiyələnir, onu farscadan türkcəyə çevirib “Türk yurdu”nda çap etdirir.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilmiş əfv-ümumidən sonra Bakıya dönür, “Müsavat” partiyasının rəhbərliyinə keçir (“Müsəlman Demokratik Partiyası” – “Müsavat” 1911-ci ilin oktyabrında, Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman, Məmmədəli Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımlı və Tağı Nağıoğlu tərəfindən yaradılmışdı) və milli azadlıq mübarizəsində daha fəal iştirak edir. 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetini nəşr edir, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, “Dirilik” jurnalında “Milli dirilik” başlığı ilə silsilə məqalələr dərc etdirir, millətin tərifində dini birliyi deyil, dil və mədəniyyət birliyini önə çəkir, milli istiqlal ideyalarını geniş təbliğ edir.

1917-ci ildə Rusiyada Fevral inqilabının qələbəindən sonra M.Ə.Rəsulzadə milli əsarət altında olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yeni yaradılacaq demokratik Rusiyada “Milli-məhəlli (ərəzi) muxtariyyət” verilməsi uğrunda mübarizə aparır, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı (1917, aprel) və

Rusiya müsəlmanlarının Moskva (1917, may) qurultaylarında öz mövqeyini uğurla müdafiə edir. Moskva qurultayında onun Azərbaycan dilində etdiyi çıxışda irəli sürülən “Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət” proqramı Əhməd Salikovun “milli-mədəni muxtariyyət” proqramından fərqli olaraq böyük səs üstünlüyü ilə (446:291) qəbul olunur. Bu, Rusiyanın türk xalqları arasında M.Ə.Rəsulzadənin nüfuzunu daha da artırır. Nəticədə o, Rusiyanın gələcək dövlət idarəçiliyi formasını müəyyən edəcək Müəssislər Məclisinə Azərbaycanla yanaşı Türküstandan da deputat seçilir.

Lakin 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada bolşevik irticası və yeni milli əsarət dövrü başlandı. Silah gücünə keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək siyasəti yeridildi. Bakıda və onun ətraflarında hakimiyyəti ələ keçirən Şaumyanın bolşevik-daşnak güruhu Azərbaycana “muxtariyyət” əvəzinə “məzaristan” vəd etdi və 1918-ci ilin martında Bakıda və bunun ardınca ölkənin digər bölgələrində Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törədildi.

Mart soyqırımı zamanı milli-istiqlalçı qüvvələrə başçılıq edən M.Ə.Rəsulzadə milli azadlıq hərəkatının digər görkəmli nümayəndələri ilə birlikdə Qafqazın Rusiyadan ayrılaraq müstəqil konfederasiya dövləti yaratması və Türkiyə ilə sülh danışıqlarına girməsi uğrunda mübarizəyə başlayır və Tiflisdə – Zaqafqaziya fraksiyası rəyasət heyətinin sədri kimi çıxışlar edir.

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqda, 1918-ci il mayın 27-də M.Ə.Rəsulzadə Batum konfransında iştirak etdiyinə görə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçilir. Milli Şura Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir və M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri kimi Xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalayır (1918, 4 iyun). Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən Osmanlı dövləti Bakı sovetinin daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri və erməni-daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalmaqda olan Azərbaycan xalqına qardaşlıq yardımı göstərir. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisi qırılıb məhv olmaqdan qurtulur.

Xüsusi vurğulamaq istədik ki, M.Ə.Rəsulzadə dövlət xadimi və məfkurəçisi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin iyununda baş vermiş ilk hökumət böhranının aradan qaldırılmasında böyük rol oynamış, istiqlalın qorunub saxlanması naminə sədri olduğu Milli Şuranın müvəqqəti olaraq istefasına razılıq vermişdir. O, 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən səlahiyyətli nümayəndə heyətinə (M.Ə.Rəsulzadədən başqa Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikürdski daxil idi) sədrlik etmiş, çox mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanın mənafeyini uğurla müdafiə etmiş, Azərbaycanda hərbi işin təşkili, maliyyə problemi, ərazi məsələsi haqqında Türkiyə rəsmiləri ilə danışıqlar aparmış, xüsusən Bakı məsələsində çevik və prinsipial mövqe tutmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyəti bərpa olunduqdan sonra onun sədri kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Parlamentin təntənəli açılışında (1918, 7 dekabr) M.Ə.Rəsulzadə parlaq nitq söyləmiş və sonra gənc Cümhuriyyətin dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri barədə bəyannamə ilə çıxış etmişdir. Onun “...müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, İslam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir” sözləri Parlament üzvlərinin ayaq üstə sürəkli alqışları ilə qarşılanmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə Parlamentdə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ətrafında gedən müzakirələrdə də qətiyyətli çıxışlar etmişdir. O, milli kadrların azlığına görə Universitetin açılmasını vaxtsız hesab edənlərə və başqa dildə açılmasına qarşı çıxanlara cavabında demişdir: “...Universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Lakin, bu, başqa dildə də olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. ... Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqı içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər”. M.Ə.Rəsulzadə Universitet fəaliyyətə başladıqdan sonra tarix-filologiya fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir.

1920-ci il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı Ordunun artıq Bakını ələ keçirmiş olduğu şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək məsələsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxmışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci il avqustun 17-də həbs olunmuş, lakin Stalinin göstərişi ilə həbsdən azad olunub Moskvaya aparılmış, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının Milli İşlər Komissarlığında işlə təmin olunmuşdu. Lakin bir müddət

sonra M.Ə.Rəsulzadə Sankt-Peterburqa, oradan isə gizli yolla Finlandiyaya keçərək Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra gizli fəaliyyətə keçən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət strukturlarının dağıdılması, repressiyalar, qanlı qırğınlar dövründə xalqın sovet-bolşevik rejiminə qarşı göstərdiyi şiddətli müqaviməti və verdiyi sonsuz qurbanları görərək, milli bayrağın torpaqlara deyil, millətin vicdanına enmiş olduğunu, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bağrında mühafizə etməkdə olduğuna inandığını bildirirdi.

1922-ci ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda siyasi mühacir həyatı başlanır. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə getməyə məcbur olan azərbaycanlıların istiqlal mübarizəsini vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədilə Azərbaycan Milli Mərkəzini (İstanbulda) yaradır. M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda siyasi mühacirətin parçalanmasının qarşısını almağa, onun vahid mərkəzdən idarə olunmasına çalışırdı. 1926-cı ildə onun fəal iştirakı ilə Parisdə “Prometey” təşkilatı yaradılır. “Prometey” sovet rejiminə qarşı müxtəlif xalqların nümayəndələrinin vahid mübarizə blokunu yaratmalı idi.

M.Ə.Rəsulzadə 1931-ci ildə sovet hökumətinin tələbinə əsasən, Türkiyəni tərk etməyə məcbur olur. 1932-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mühacirətinin Polşa dövrü başlanır. Azərbaycanın mühacirətdə olan milli qüvvələrinin birliyinə nail olmaq üçün o, 1934-cü ildə Ə.Topçubaşovla birlikdə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası sazişini imzalayır. Sazişə əsasən Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikalarından ibarət konfederasiya dövləti – respublikası yaratmaq nəzərdə tutulurdu.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Topçubaşovun ölümündən (1934) sonra siyasi mühacirətin istiqlal mübarizəsində aparıcı rol oynamışdır. 1936-cı ildə Varşavada “Müsavət”-in qurultay səlahiyyətli konfransında M.Ə.Rəsulzadə “Milli hərəkətdə Firqə” mövzusunda hesabat məruzəsi ilə çıxış edərək, partiyanın həm Azərbaycan daxilində, həm də mühacirətdə öz taktiki xəttini düzgün müəyyənləşdirdiyini bildirir. O, “şəxslər müvəqqəti, ideologiya əbədidir” tezisini əsas tutaraq, siyasi mühacirləri istiqlal ideologiyasına sadıq olmağa çağırır.

1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə M.Ə.Rəsulzadə Polşadan Fransaya, oradan İsveçrəyə, İsveçrədən İngiltərəyə, nəhayət Rumıniyaya keçir. Müharibənin sonuna yaxın Münhendə gizli şəraitdə yaşayan M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı “Azərbaycan Demokrat Birliyi” cəmiyyəti azərbaycanlıların faşist əsirliyindən azad olunmasına, bir müddət sonra yaratdığı “Türkiyə-Azərbaycan” cəmiyyəti isə onların Türkiyəyə aparılmasına kömək göstərir.

Müharibədən sonra, 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirir. O, eyni zamanda bütün Azərbaycan mühacirlərini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək məqsədilə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaradır (1949, 1 fevral). M.Ə.Rəsulzadə 1952-ci ilin dekabrında Münhendə keçirilən Ümumi Qafqaz Konfransında iştirak edir. Konfransın qərarına əsasən, Azərbaycanın, Gürcüstan və Şimali Qafqazın təmsil olduğu Qafqaz İstiqlal Komitəsi yaradılır. M.Ə.Rəsulzadə Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedərək Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 35-ci ildönümünü münasibətilə 1953-cü il mayın 28-də “Amerikanın səsi” radiosu ilə Azərbaycan xalqına məşhur müraciətini edir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın mətbuatı tarixində siyasi publisistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, onun 1903-20-ci illərdə təkcə Azərbaycanın dövrü mətbuatında 1200-dən artıq müxtəlif janrda yazıları dərc olunmuşdur. O, ədəbi-publisistik fəaliyyətini siyasi mühacirət illərində də davam etdirmiş, Azərbaycan xalqının tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Bu dövrdə “Yeni Qafqasya” (1923), “Azəri Türk” (1928), “Odlu yurd” (1929), “Qurtuluş” (1934), “Azərbaycan” (1952) jurnallarını, “İstiqlal” (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonunadək öz məsləkinə, ali məqsədinə, məfkurəsinə sadıq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması uğrunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmişdir. XX yüzilliyin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan xalqı, M.Ə.Rəsulzadənin də inandığı kimi, milli bayrağın torpaqlara deyil, millətin vicdanına enmiş olduğunu, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bağrında mühafizə etməkdə olduğunu sübut etdi. Azərbaycanın bolşevik işğalı nəticəsində endirilmiş və bir də 1990-cı ildə istiqlal meydanlarında görünən üçrəngli bayrağı ulu öndər Heydər Əliyevin Vətən təəssübkeşliyi və sevgisi sayəsində yenidən dövlət bayrağı kimi dalğalanmağa başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, daha sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının bayrağı oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında verdiyi məlum sərəncamı ilə bərabər, Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin tariximizdə tutduğu yerə, Cümhuriyyət liderlərinə verdiyi böyük qiymətin bariz nümunələrindən biri də – Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin geniş iclaslarının keçirildiyi binanın yanında İstiqlal Bəyannaməsinə həsr olunmuş möhtəşəm abidənin ucaldılması, Azərbaycanın üçrəngli bayrağının şərəfinə Bayraq Meydanının inşası və bu meydanda dalğalanan bayrağımızın dünyanın ən uca bayrağı olmasıdır! Prezident İlham Əliyev bütün beynəlxalq əhəmiyyətli görüşlərdə, dünya ictimaiyyəti qarşısındakı çıxışlarında bu bayrağın Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında da tezliklə dalğalanacağını xüsusi vurğulamışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qurmuş olduğu müasir Azərbaycan dövlətinin böyük nailiyyətləri, onun siyasi irsinin varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti dünyaya bəyan etmişdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir! Azərbaycanın Yeni, Böyük İntibahı başlamışdır!!!

Xalq qəzeti.-2014.-1 fevral.-N 21.-S.5.

İSTİQLALIMIZIN BAYRAQDARI

Cavanşir Feyziyev

Millət vəkili, fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Mətbuat Şurası İdarə Heyətinin üzvü

Yer üzündə Cümhuriyyətin varisi kimi möhtəşəm Azərbaycan Respublikası doğuldu, Rəsulzadə mücadiləsi Əbədi İstiqlalımızın gəlişi ilə sona çatdı

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev hələ 22 il öncə – 1992-ci ildə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışarkən, Türkiyəyə rəsmi səfəri çərçivəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Ankaradakı qəbrini ziyarət etmiş, məzarı üstünə əklil qoymuş, xatirəsini ehtiramla yad etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi” barədə imzaladığı Sərəncamla onun fəaliyyətinin bu günkü müstəqil dövlətimizin varlığı üçün daşdığı əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirmişdir.

İyirminci əsrin əvvəlləri. Cəhalətlə oyanışın, qatı mühafizəkarlıqla yeni düşüncənin üz-üzə gəldiyi bir zaman. Bu həm də fanatik qafalarla maarifçi təfəkkürün, para ilə əxlaqın, yabançılaşma ilə özünəqayıdışın, müti təbəccüillə milli özünüdərkən və nəhayət, imperializmlə milli müstəqillik ideallarının toqquşduğu bir zaman idi. Bu toqquşmadan sıçrayan qığılcımlar demək olar ki, dünyanın hər tərəfində sosial təlatümlər yaradır, hər yerdə siyasi inqilablar, milli hərəkatlar, hərbi çaxnaşmalar, hətta cəmiyyətləri və dövlətləri üz-üzə qoyan irimiqyaslı savaşlar tüğyan edirdi.

Məhz belə bir zamanda dünyaya göz açan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin gəncliyi zamanın bu təlatümlərinə bir tufan kimi qarışdı. Bu həmin zaman idi ki, sinfi ziddiyyətlərin doğurduğu 1905-1907-ci illər rus inqilabı ictimai-siyasi ədalətsizliyi aradan qaldırmağın əsas ideologiyası kimi sosial-demokratiya platformasını önə çıxarmışdı. Azərbaycanda isə mövcud cəmiyyəti yeniləşdirməyin əsas xəttini Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan və sonrakı onilliklərdə xalqımızın tərəqqipərvər nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə genişlənən maarifçilik hərəkatı təmsil edirdi. Əsas istiqamətində sırf mədəniyyət hadisəsi olan Azərbaycan maarifçiliyinin gənc yetirməsi – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məhz sinfi, milli, irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə əzmi onu həm də beynəlmiləl sosial-demokratiya hərəkatına cəzb edir və bu onun inqilabi dünyagörüşünü formalaşıdırırdı. Nəticədə hər iki ideologiyayı öz zəkasında dahiyənə şəkildə sintezləşdirən gənc M.Ə. Rəsulzadə inqilabi maarifçilik təfəkkürünə sahib olan bir şəxsiyyət kimi hələ 20 yaşında ikən Azərbaycan sosial-demokratiyasının ilk təşkilatı olan “Hümmət”in yaradıcılarından biri kimi siyasət meydanına atıldı.

Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı – sosial-demokratiya hərəkatının bolşevizmə transformasiyası M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarını daha optimal istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə sövq etdi. Çünki tezliklə məlum oldu ki, bolşeviklər, həm də onların sırasına qoşulmuş Azərbaycan bolşevikləri, Rusiya imperiyasında sinflərin bərabərliyi ideologiyasından çıxış etsələr də, mahiyyətcə həmin imperiyadan fərqlənməyən sərt bir unitar rejimin tərəfdarıdılar. Millətlərin müstəqilliyi ideyasını inkar edən bir inqilabi hərəkatı isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qəbul edə bilməzdi. Onun uğrunda vuruşduğu amal daha böyük, daha möhtəşəm idi.

Gərgin ideya axtarışları Rəsulzadəni türk xalqlarının böyük mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə, zamanında bu tarixdə layiqli yer almış Azərbaycanın öz milli varlığına pərəstişə gətirib çıxardı. Məhz bu təməl üzərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli istiqlal ideologiyası təşəkkül tapdı. Dünyada sürətlə cərəyan edən, tamamilə gözlənilməz nəticələr ortaya çıxaran hadisələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni addım-addım Azərbaycan dövlətinin müstəqilləşməsi labüdlüyünə aparırdı. Onun seçimi “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!” ideallarını gerçəkləşdirəcək bir mübarizənin yolu oldu. O dünyanı çulğayan sarsıntılar və çaşqınlıqlar içərisində bir an belə tərəddüd etmədən və yanılmadan, müdrik bir zəka ilə öz Həqiqətinə doğru irəlilədi. İrəlilədikcə də öz həqiqətini bütün çevrəsinin, ətrafındakı toplumun, başçılıq etdiyi siyasi birliyin və nəhayət, bütöv bir millətin Həqiqət Yoluna çevirə bildi və özü də bu Möhtəşəm Yolun öndərinə çevrildi. Beləcə, türk dünyasının nicat ulduzu parladı və bütün türk dünyasına nicat yolunu – Milli İstiqlal yolunu göstərdi. Bir an belə nəfəs dərmədən Milli İstiqlal ideyasının təntənəsinə doğru yürüdü. Bu yürüş təkcə Azərbaycanın taleyində deyil, özünü tamamilə

itirmək təhlükəsi qarşısında dayanan dünya türklüyünün tənəzzülündə möhtəşəm bir dönüş yaratdı, türkün öz böyüklüyünə və möhtəşəmliyinə inamını özünə qaytardı.

Hələ o zaman “şərqində günəş doğarkən, qərbində günəş batan” nəhəng Rus imperiyasının amansız caynağında ikən, öz xalqını kamil bir millət kimi müstəqil dövlətə sahib etmək uğrunda mübarizəyə başlamaq, bu mübarizədə uğur qazanacağına qətiyyətlə inanmaq, silahdaşlarını və geniş xalq kütlələrini də buna inandırmaq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ən böyük mənəvi qəhrəmanlığı idi. Lakin onun tarixi missiyası inanmaq və inandırmaqla məhdudlaşmırdı. M.Ə. Rəsulzadə sadəcə Milli İstiqlal yolunu göstərmədi, həm də bu yolun dəqiq xəritəsini cızaraq bu yolda irəliləyən millətin bələdçisinə çevrildi. Zəmanəsinin bütün ictimai, siyasi, ideoloji, mədəni fikir cərəyanlarını, onların reallaşma imkanlarını və aqibətini ciddi şəkildə götür-qoy edərək, nəhayət, azərbaycançılıq ideologiyası üzərində dayandı. O bir siyasətçi və ideoloq missiyası ilə, müsəlman dünyasının milli-azadlıq hərəkatında islamçılığın, türk dünyasının oyanışında isə türkcülüynün mütərəqqi rolunu qətiyyənlə inkar etmədən, eyni zamanda, islam cəmiyyətlərinin vahid islam dövləti, dünya türklərinin isə vahid türk dövləti yaratmaq ideyasını qeyri-mümkün, həm də irəliyə yox, geriye doğru addım hesab edirdi. Onun qənaətinə, iyirminci əsrin reallığı – dövləti olmayan xalqların öz müstəqil milli dövlətlərinə sahib olmaq məqsədinə köklənmişdi. Buna görə də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “ümmətçilikdən millətçiliyə” – “ictimai ideologiyasının “dini islamçılıqdan milli türkcülüyə keçidini” zəruri sayır və milli özünüdərkini təkamülü kimi türkcülüynün azərbaycançılığa doğru inkişafının zərurətini əsaslandırır. Doğrudan da, tarix sübut etdi ki, M.Ə. Rəsulzadə haqlı idi. Çünki nə o zaman, nə də indi türkcülüklə azərbaycançılıq bir-birini inkar etmir, əksinə, bir-bir ilə vəhdət yaradır: türkcülük – müstəqil türk dövlətlərinin birliyi, azərbaycançılıq isə – türk dünyasının ayrılmaz parçası olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin təkə müasir deyil, həm də tarixi türk ənənələri üzərində qərar tutan siyasi ideologiyası kimi məhz Rəsulzadə zamanından özünə real dayaqalar yaratmış oldu.

1917-ci ilin qaynar hadisələrində və 1918-ci ilin əvvəllərində sürətlə bir-birini əvəzləyən ziddiyyətli siyasi gedişlərin burulğanında öz əqidəsindən bir addım belə geri çəkilməyən Rəsulzadə öz məsləhətləri ilə birgə ilk milli dövlətin yaranmasına doğru əzmkarlıqla irəlilədilər. Bu müqəddəs mübarizə ilkin olaraq 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumqafqaz Müsəlmanları qurultayında M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən irəli sürülmüş “Azərbaycan türklərinin milli-ərazi muxtariyyəti” ideyasından boy ataraq 1918-ci ilin 28 Mayında müstəqil Azərbaycan dövlətinin elan edilməsinə qədər gərgin və keşməkeşli bir yol qət etdi. Əvvəlcə Tiflisdə, sonra Gəncədə, nəhayət, Bakıda möhkəmlənən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox amansız tarixi sınaqlar qarşısında ikən, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun silahdaşları varlığına təməl qoyduqları bu dövləti qoruyub saxlamaq üçün gözlənilməz çətinliklərdən keçir, hətta məhv olmağın bir addımlığında yalnız böyük zəka, düzgün seçim, ədalətli və sağlam siyasət, çevik diplomatiya sayəsində yeni doğulmuş kövrək milli dövləti xilas edə bilirdilər. Artıq bu zamandan etibarən M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri, əsas ideoloqu və strateqi kimi təkə milli dövlət quruculuğunun ideya-nəzəri məsələləri ilə deyil, həm də bilavasitə siyasi praktikası ilə məşğul olur.

M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan” qəzetində müstəqil dövlətimizin qurulmasının bir illiyi münasibətilə yazdığı yubiley məqaləsində, uğrunda can qoyduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini – tarixən sayca 114-cü türk dövlətini (!) islam dünyasının ilk respublikası, türk sivilizasiyasının isə ilk milli türk dövləti olaraq səciyyələndirirdi: “Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda, Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu bünövrəsinə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız – ilk türk dövlətidir”.

Təsədüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən imzalanmış ilk beynəlxalq sənəd 1918-ci ilin 4 iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperatorluğu arasında bağlanan “Sülh və dostluq haqqında” müqavilə oldu. Bu müqavilə yenicə yaranmış Azərbaycan dövləti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Xalq Cümhuriyyətinə düşmən münasibət bəsləyən bolşevik-daşnak qruplaşmalarından təşkil olunan və Rusiyadan idarə olunan Bakı Soveti ölkənin paytaxtında və əyalətlərdə təxribatlar törədib, çevriliş etməyə cəhd göstərirdilər. Faktiki olaraq onlar ikihakimiyyətlik yaradıb, milli hökumətin Bakıya gəlməsinə imkan verməyəndə, vəziyyət daha da gərginləşdi. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı Sovetinin silahlı birləşmələri milli hökumətin yerləşdiyi Gəncə üzərinə hücum keçəndə, hələ yetərinə hərbi qüvvəyə malik olmayan Cümhuriyyət rəhbərləri Osmanlı imperatorluğu ilə bağlanmış məhz həmin müqaviləyə əsaslanaraq, türkləri köməyə çağırıdılar. Türk ordusunun dəstəyi ilə Bakı Sovetinin qoşunları məğlubiyyətə uğradılsa da, hadisələrin sonrakı gedişi daha dramatik proseslərə yol açdı. Belə ki, çox

mürəkkəb və çətin bir dövrdə həm də “ilhaqçılar” ölkəmizin Türkiyəyə birləşdirilməsini təkid edirdilər. Türk ordusunun komandanı Nuru Paşanın “ilhaqçılarla” razılığa gəlməsi isə vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. Lakin Cümhuriyyət rəhbərləri Nuru Paşanı inandırıb bildilər ki, Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən ilhaq edilməsi Birinci Dünya müharibəsində məğlub durumda olan və müəyyən öhdəliklər qarşısında qalan Osmanlı dövlətinin xeyrinə yox, ziyanına olardı. Türk hərbiçiləri ilə kompromis əldə olunduqdan sonra Cümhuriyyət rəhbərləri Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı, əvvəllər “Azərbaycan” sözünü eşitmək belə istəməyən, Azərbaycanı Rusiyanın bir parçası hesab edən general V.M. Tomsonu da əvvəl-axır milli hökumətin tərəfinə çəkə bildilər. Beləliklə, Rusiyanın Birinci Dünya müharibəsində Antanta daxilində müttəfiqi olmasına baxmayaraq, regionda Rusiyanın mövqelərini zəiflətmək və Bakı neftinə sahib olmaq niyyəti ilə Böyük Britaniya Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyə keçid prosesinə dəstək verdi.

M.Ə. Rəsulzadə mürəkkəb tarixi zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti və diplomatiyası qarşısında duran vəzifələrin “yeni doğulmuş Azərbaycanın məhvinə yol verməməkdən” ibarət olduğunu göstərirdi. Rəsulzadə və onun məsləkdəşləri bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün özlərindən çox-çox böyük və qüdrətli qüvvələrin önündə kifayət qədər çevik diplomatik manevrlər etməklə, hətta bəzən “iki pisdən nisbətən əlverişlisini” seçmək, həmin qüvvələrin maraqlarını “Azərbaycan nöqtəsində” uzlaşdırmaq, xüsusilə ölkə daxilində ikihakimiyyətlik yaratmağa çalışan bolşevik-daşnak (rus və erməni) qruplaşmasını zərərsizləşdirmək məcburiyyəti qarşısında qalırdılar.

1918-ci ilin 24 iyununda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbula gələn Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı Türkiyəsi ilə apardığı siyasi-diplomatik danışıqlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi faktının qəbul edilməsinə və dövlətimizin siyasi subyekt kimi tanınmasına bünövrə qoydu. Nümayəndə heyəti Azərbaycanın “İstiqlal Bəyannaməsi”ni Türkiyədən sonra bu ölkədəki İran Konsulluğuna da təqdim etdi. İstiqlal Bəyannaməmizi geri qaytaran İranın Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi notada isə iddia olunurdu ki, İran Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi tanımır və Cümhuriyyət ərazisi guya İranın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Lakin Azərbaycan diplomatiyası İranın bu əsassız mövqeyinin beynəlxalq siyasətdə heç bir dayaq tapmamasına nail ola bildi. Cümhuriyyət liderləri Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsində də obyektiv mövqedən çıxış etdikləri üçün (mövcud tarixi, siyasi, milli-etnik, coğrafi şərtləri əsaslandırmaqla), özlərinin haqlı olduğunu sübut edir və regionda qarşılıqlı anlaşmaya, sülh proseslərinə yol açırıdılar. Nəhayət, 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransında bir suveren dövlət, müstəqil siyasi subyekt kimi tanınması gənc Azərbaycan diplomatiyasının böyük tarixi qələbəsi oldu.

Bütün təzyiq və təhdidlərin davam etdiyi bir zamanda Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura dövlət quruculuğunu durmadan həyata keçirərək qısa bir zamanda hakimiyyət bölgüsünün əsaslarını yaratmağa nail oldular. 1918-ci il dekabrın 7-də parlamentin ilk təsis iclasını açan M.Ə. Rəsulzadə millət vəkillərinə müraciət etdi: “Möhtərəm millət vəkilləri! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk parlamentini açmaq səadətinin, siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə fəxr edirəm. Rusiyada zühur edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti də dəxi elan etmiş oldu. Bu həqiqət millətlərin hürriyyət və istiqlal haqlarıdır... Səadət – hürriyyət və istiqlaldadır. Bunun üçün də, əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç rəngli bayrağı Milli Şura qaldırmışdır. Türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropanın azadlıq ideyalarını təmsil edən bu bayraq daima başlarımızın üstündə dalğalanacaqdır. Bir dəfə qaldırdığımız bayraq, bir daha enməyəcəkdir!”

Azərbaycanın siyasi rəhbərləri dünyanın mürəkkəb və ziddiyyətli zamanında idarəetmə formasına görə, plüralist mövqelərə, çoxpartiyalılıq və hakimiyyət bölgüsü prinsiplərinə əsaslanan Parlament Respublikasının klassik nümunəsini yaratdılar. Azərbaycan Parlamentində qəbul edilmiş Seçki Qanununa əsasən, “seçki gününə kimi 20 yaşı tamam olmuş hər iki cinsdən olan Respublika vətəndaşları” Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə iştirak hüququ aldılar, səsvermədə kişi və qadınların hüquq bərabərliyi təmin olundu. Hələ həmin dövrdə, müasir parlamentarizmin bir çox parametrlərinə görə, gənc dövləti mütərəqqi qanunlar üzərində qurmaq təşəbbüslərinə görə, Azərbaycan Parlamenti dünyanın ən qabaqcıl ölkələri sırasında dayanırdı. Milli Şuranın sədri və Azərbaycan Parlamentində hakim partiyanın rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dövlətin tərəqqisinin parlamentarizm yolunu o dövrün ən optimal variantı hesab edir və bu parlamentdə mühüm qanunların hazırlanması və millət vəkillərinin ümumi səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Azərbaycan Parlamentində demokratiyaya siyasi-hüquqi əsasların yaradılması bu prosesin cəmiyyətin içərilərinə doğru yayılmasına, genişlənməsinə və dərinləşməsinə təkan verirdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu prosesin güclənməsi üçün parlamentdən mətbuata qədər bütün vasitələri hərəkətə gətirməyə çalışırdı. O, demokratik mükəllimədən doğan

həqiqətin daha inandırıcı olacağına, cəmiyyətdə dəstəklənəcəyinə əmin idi. Çünki demokratiya prosesinin özü cəmiyyəti fakt və hadisələr üzərində düşünməyə və sərbəst nəticə çıxarmağa kökləyir. O əmin idi ki, insanlar demokratiyanın doğruluğunu görməsələr, onun həqiqətinə və bu həqiqətin qələbəsinə inanmayacaqlar. Ona görə də böyük siyasətçi göydən endirilən demokratiyanın yox, təfəkkürdən, real işdən doğulan demokratiyanın tərəfdarı idi. M.Ə. Rəsulzadə həm də demokratiyaya – insanlığın, bəşəri dəyərlər sisteminin inkişafına təminat yaradan vacib amil kimi yüksək dəyər verirdi. Lakin İstiqlalımızın düşmənləri yenidən yaranmış dövlətimizi məhv etmək məqsədlərində olduqca inadkar idilər. Ona görə də Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində milli təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsini onun “dirilik şərti” kimi irəli sürürdü. Məhz onun təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycan Parlamenti “Dövlətin müdafiəsi məqsədilə Hökumətin tərkibində fəvqəladə səlahiyyətlərə malik xüsusi orqanın yaradılması” haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, 9 iyun 1919-cu ildə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və iyunun 14-dən etibarən bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. Ermənistanın Qarabağ və Naxçıvana, Gürcüstanın isə qərb bölgələrimizə iddiaları Azərbaycanın bütün sərhədləri boyunca vəziyyətin son dərəcə ağır olduğunu göstərirdi. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hərbi qüvvələrinin ayıq-sayıqlığı, getdikcə güclənməsi, həm də Qafqaz regionunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin yeritdiyi pragmatik xarici siyasət nəticəsində ölkəmizin indikindən xeyli böyük olan o zamankı sərhədlərini Sovet hakimiyyəti illərində qoruyub saxlamaq mümkün olmuşdu. Fəqət yüz illik əsarətin doğurduğu ağrı-acıların sağlamağa başladığı, milli-mənəvi yaraların sarındığı Cümhuriyyət ömrü öz sonuna yaxınlaşırdı.

28 aprel 1920-ci il. Rusiya imperiyası bu dəfə çar qoşunları ilə deyil, XI Qırmızı Ordu ilə Azərbaycana soxuldu, beynəlxalq birliyin tanıdığı müstəqil dövləti – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdi. Hərbi müdaxilə prosesində amansız işğal, talan, özbaşınalıq, hətta rus-erməni alyansı tərəfindən soyqırım həyata keçirildi. Bolşeviklər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adına bağlı nə vardısı dağıdı, bütün etiraz və üsyan dalğaları rəhmsizliklə yatırılırdı. Azərbaycan xalqının müstəqil düşüncə sahiblərinin böyük əksəriyyəti 1937-1938-ci illərdə kütləvi şəkildə, daha sonra isə ayrı-ayrılıqda repressiyaya uğradıldı. Məmməd Əmin Rəsulzadə və onun ölümündən qurtulmağa macal tapmış məsləkdaşları qürbətə – sonu görünməyən mühacirətə üz tutmalı oldular. Lakin onların Türkiyə və Avropa dövlətlərinə sığınması sadəcə məcburi mühacirət deyildi. Bu, sözün əsl mənasında Vətənlə birgə mühacirət idi. Onlar Azərbaycanı özləri ilə birgə ürəklərində qürbətə aparmış mücahidlər idi. Mühacirətdə olduğu, min bir çətinliklə qarşılaşdığı 35 illik bir zaman kəsiyində “Mücahidlər öndəri” Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloqu missiyasını daha böyük mübarizə ruhu ilə yerinə yetirdi. Onun mühacirət həyatı, özünün dediyi kimi, “Azərbaycan davasına” həsr olunmuş fırtınalı bir ömür yoluna çevrildi. Cümhuriyyətin mücahidləri, xüsusilə M.Ə. Rəsulzadə 1950-ci illərin ortalarına qədər həm o zamankı milli-demokratik dövlətimizin mənafeələrini, həm də yenidən rus əsarətinə düşmüş xalqımızın mənafeyini beynəlxalq miqyasda fəal siyasi-diplomatik fəaliyyətləri ilə müdafiə etdilər. İyirminci əsrin birinci yarısında, xüsusilə 1930-1950-ci illərdə dövlətlərarası münasibətlərin barışmaz siyasi-ideoloji mübarizə ilə müşayiət olunduğu bir zamanda M.Ə. Rəsulzadə sanki Azərbaycan dövlətinin xaricdə rəsmi səlahiyyətə malik olan nümayəndəsi kimi onun milli mənafeələrini beynəlxalq miqyasda müdafiə edirdi. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində, müharibə illərində və hətta müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlərin kifayət qədər dramatikləşməsi, SSRİ-nin dünya savaşından qalib çıxması, Şərqi Avropanı işğal edərək burada sosialist rejimləri qurması, bütün qonşu dövlətlərə meydan oxuması və beynəlxalq sistemin kommunist dövlətləri qütbünü yaratması, “soyqu” müharibənin başlaması dünyada nə qədər gərginlik yaratsa da bu illərdə ölkədən-ölkəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalan M.Ə. Rəsulzadə sarsılmaz bir qətiyyətlə “Azərbaycan davasını” beynəlxalq müstəvidə davam etdirmək yolundan geri çəkilmədi. “Azad və məhkum insanlar”, “azad və məhkum xalqlar” təzadını yer üzündən silmək iradəsilə, millətə və bəşəriyyətə yalnız fayda verməyi düşünən və bu amalın “milli dövlət” və “dünya birliyi” formasında “dialektik açarını” taparaq, bütün fəaliyyəti ilə onun reallaşmasına çalışan M.Ə. Rəsulzadə XX əsrdə humanizm əsaslı klassik milli ideologiyanın yaradıcılarından biri kimi dünya humanitar mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer qazandı.

Böyük Azərbaycan ideoloqu M.Ə. Rəsulzadə qardaş Türkiyədə, ölümündən bir neçə gün əvvəl yazdığı son şeirində də Azərbaycan istiqlalına bütün varlığı ilə bağlılığının zərif, duyğusal, həm də məğrur poeziyasını yaratdı:

Milli fikir toxumları səpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.

Bu əkindən sabahkı bir baharda,
Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan.
Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib, bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin aydın günündə,
Azərbaycan İstiqlala girəcək!

Əbədi müstəqilliyimizin o aydın və işıqlı günü yalnız 36 il sonra gəldi – 1991-ci ilin 18 oktyabrında. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və digər Cümhuriyyət liderlərinin ömrünün sonunadək qəlblərində yaşatdıqları milli müstəqillik və respublikaçılıq idealları səksəninci illərin sonu və doxsanıncı illərin əvvəllərində yenidən xalqımızın milli-azadlıq hərəkatına ruh verdi – Yer üzünə Cümhuriyyətin varisi kimi möhtəşəm Azərbaycan Respublikası doğuldu. Böyük Rəsulzadə Mücadiləsi Əbədi İstiqlalımızın gəlişi ilə sona çatdı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti, intəhasız yaradıcılığı Azərbaycanda, Türkiyədə, Avropada, eləcə də dünyanın digər ölkələrində öyrənilir və araşdırılır. Təkcə Azərbaycanın deyil, dünyanın onlarla qəzet və jurnalı, nəşriyyatı məhsuldar yaradıcılığı qibtə doğuracaq M.Ə. Rəsulzadənin böyük yaradıcılıq irsini indiyədək çap edib və etməkdədir. Əsərlərindəki konseptual mövqeyini həm yığcam fikirlərində, həm də geniş tədqiqatlarında Vətənə məhəbbət eşqi ilə sərgiləyən M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanda 24, Türkiyədə 22, İranda 3, Rusiyada 1, Avropa ölkələrində (Polşa, Almaniya, Fransa, Britaniya) 8 kitabı nəşr olunub.

Siyasət, mədəniyyət və mənəviyyət tariximizin ayrılmaz bir parçası olan, 130 illiyini ehtiramla qeyd etdiyimiz M.Ə. Rəsulzadənin uca şəxsiyyətinə onu yaxşı tanıyanların, müasirlərinin, məsləkdəşlərinin verdiyi dəyər Azərbaycanın mütəfəkkir siyasətçisinin monumental obrazına realist bitkinlik verir. Onun insanlarda dərin inam və etimad doğuran kamil xarakterinin və nətiqlik məharətinin üstün keyfiyyətlərini hələ Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasında müşahidə etmiş yeni dövr mədəniyyətimizin yaradıcılarından biri dahi Üzeyir bəy Hacıbəyli M.Ə. Rəsulzadəni “nikbin”, “açıq” və “gülürüz”, “yerə baxmaq adəti olmayan”, “sözlərinin dəruni-qəlbədən söyləndiyini eşidənlərə hiss etdirən”, “hər cümləsinin axırında alqışlar yağan” bir şəxsiyyət kimi yüksək dəyərləndirirdi.

M.Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, istiqlal yolunun davamçısı Mirzə Bala Məmmədzadə Cümhuriyyət liderinin dəfn mərasimində bütün türk dünyasının görkəmli nümayəndələrinin və fikir adamlarının iştirak etdiyi matəm mərasimində deyirdi: “Milliyyətçi, istiqlalçı, demokrat və inqilabçı Rəsulzadə “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal! – deyə dünyaya göz açdı və “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal! – deyə yenə həyata göz yumdu. O, prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın və bu yolda fədakarlıq, əzm və səbatın da timsalı idi. Çünki o, tam mənası ilə fəzilət sahibi, kamil bir insan idi”.

Özümdə cəsarət tapıb bu böyük İnsanın şərəfinə deyilmiş sözlərdən daha uca, daha şərəfli bir söz tapmağa çalışırken nəzərlərim evimin pəncərəsindən mavi Xəzərə tuşlanır, onun qoynundakı bir ucalıqda ləpələnən üçrəngli bayrağı seyr edirəm. Xəzri əsəndə Qərbdən, gilavar əsəndə Şərqdən görünən möhtəşəm İstiqlal bayrağımız sanki Məhəmməd Əmin ruhuna layla çalırmiş kimi dalğalanırdı. Onun qayəsi də, onun həyat amalı da elə bu deyildimi?!

Bəli, tariximizin ən həlledici məqamında ucaldılmış Cümhuriyyət bayrağımız bu gün başımız üstündə qürurla dalğalanır – Müstəqil Dövlətimizin bir də heç zaman enməyəcək bayrağı! Müasir Azərbaycanımızın banisi Heydər Əliyevin müstəqillik ideallarına sədaqətlə tarix meydanına yenidən gətirdiyi və ona əbədi ömür bəxş etdiyi Cümhuriyyət bayrağı!

Bayrağımızın əbədi olması arzusu ilə...

Kaspi.-2014.-1-3 fevral.-№ 18.-S.4.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ: TÜRKÇÜLÜYÜN ATASI VƏ BÖYÜK MAARİFÇİ

Əsgər Quliyev

Təhsil Nazirliyi Dərslük və nəşriyyat şöbəsinin müdir müavini,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim

Bu il fevralın 24-də XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, türkçülük məfkurəsinin böyük carçısı, tanınmış ədib, publisist, maarifçi, rəssam və təbabət alimi Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Böyük Azərbaycan ziyalısi Əli bəy Hüseynzadənin yubileyinin ölkə miqyasında dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 21 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncam imzalanmış, bu tarixi yubileyin keçirilməsi ilə bağlı müvafiq dövlət qurumlarına tapşırıqlar verilmişdir. Sərəncamda deyildiyi kimi, türk xalqlarının mədəni integrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında yaxından iştirak edən Əli bəy Hüseynzadə çoxşaxəli fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə də qiymətli töhfələr vermişdir.

Hesab edirəm ki, klassik mədəni irsə, milli-mənəvi dəyərlərə dövlətin və dövlət başçısının daimi diqqət və qayğısının parlaq təzahürü olan bu tarixi Sərəncamın Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanın məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində, xalqımızın milli oyanışı, özünüdərk və dirçəlişində, milli məfkurənin yaranmasında, milli maarifçilik hərəkatının inkişafında, mətbuat və mədəniyyətimizin tərəqqisində yolunda, milli dövlətçiliyimizin formalaşmasında təmənnəsiz xidmətlərinin müstəqil dövlətçilik təfəkkürü kontekstində yenidən dəyərləndirilməsində, onun zəngin irsinin dərindən tədqiqi və təbliğində müstəsna rolu vardır.

Müasirləri böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli ideologiya səviyyəsində türkçülüyn “Ana Yasası” kimi dəyərləndirilən “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)” triadasının yaradıcısı və ilk carçısı, milli bayrağımızdakı rənglər simvolikasının müəllifi, türk dünyasında milli özünüdərk və milli istiqlal düşüncəsinin mücahidi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisi, ensiklopedik şəxsiyyət, böyük maarifçi-pedaqog Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) türklük, islamlıq, millət və Vətən qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, onu “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Qafqazdakı türk balalarına türklüyünü bildirən, həsəb-nəsəbini (soykökünü) öyrədən”, “rəsuli- haqq” (“haqq elçisi”), “ırqın (türklərin) ən mükəmməl öndəri”, “külli-müsəlman aləminin iftixarı”, “türk xalqlarına kimliyini bildirən dahi”, “bütün türk dünyasında peyğəmbər kimi üfiqlər açan”, “ilk turançı”, “dahi mütəfəkkir”, “fövqəlbəşər”, “quzey günəşi”, “bütün türk dünyasının mücahidi”, “türkçülüyn babası (atası), “milliyyətçi və mütəfəkkir”, “imanlı türkçü”, “yazı ustadı” və s. bu kimi yüksək epitetlərlə öyür, təqdir edirdilər. Sözsüz, bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Çünki bu böyük İNSAN, dahi fikir və söz adamı 76 illik şərəfli ziyalı ömrünün yarım əsrdən çoxunu yorulmadan, usanmadan bütövlükdə türklüyün inkişafına, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli oyanış və özünüdərkinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli istiqlal mücadiləsinə, milli dövlətçiliyin formalaşdırılmasına həsr etmişdi...

XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əsası Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan milli maarifçilik hərəkatının, islamçılıq və qərbçilik (avropaçılıq) ideyalarının davam və inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynamış, millətimizin islam ümmətçiliyindən islam milliyyətçiliyinə və oradan türk milliyyətçiliyinə keçidinin əsas ideya və əməl rəhbərlərindən (Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevlə birgə) biri olan Əli bəy Hüseynzadə özünün irəli sürüb əsaslandığı “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” milli dirçəliş və milli istiqlal formulu (düsturu) ilə türkçülüyn siyasi məramnaməsini və elmi-nəzəri əsaslarını, müasirlərinin dediyi kimi, milli istiqlal mücadiləsinin “Ana Yasası”nı verməklə milli tariximizə “türkçülüyn atası” kimi öz əbədi imzasını atmış oldu. Az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik ideologiyasına çevrilən bu triada (“üçlü məram”) milli bayrağımızdakı rənglər palitrası vasitəsilə əbədləşdi və sonsuzluğa qədər Azərbaycan xalqının qan yaddaşına daxil oldu. Bu mənada bu gün də başlarımız üzərində əzəmətlə dalğalanan milli bayrağımızdakı üç rəngin bildirdiyi simvolik mənə Əli bəy Hüseynzadənin müəllifi olduğu “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” formulunun rənglərlə

ifadəsindən ibarətdir. Əli bəy Hüseynzadə belə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların millət məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamlaşmaqdırsa, iqtisadi, mədəni, sosial-siyasi məfkurəsi avropalaşmaq (müasirləşmək) olmalıdır. Türkiyədə türkçülüynün böyük ideoloqu kimi tanınan Ziya Göyalt Əli bəyi özünün ustadı sayaraq sonralar həmin üçlü qayənin sosioloji baxımdan “millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı!” anlamını verən “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Batı (qərb, Avropa) mədəniyyətindənəm” şəklində formula etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə milli mədəniyyət və ictimai-siyasi fikir tariximizdə təkcə dahi mütəfəkkir şəxsiyyət kimi deyil, eyni zamanda böyük maarifçi – pedaqoq – ziyalı, məşhur həkim-tibb professoru, rəssam, musiqişünas kimi də tanınmaqdadır. Bu mənada Əli bəyin müasiri olmuş, görkəmli tarixçi Yusif Akçuraoğlu haqlı olaraq yazırdı ki, əfsanəvi Əli bəy dünyanın bütün dillərini, elm və fənlərin hər növünü, ədəbiyyat və incəsənətin hər şöbəsini tamamilən əhatə etmiş və tətbiqə müvəffəq olmuş fəvqəlbəşər idi.

Azərbaycanın milli təhsil və pedaqoji fikir tarixinə də dəyərli töhfələr vermiş bu böyük mütəfəkkirin maarifçilik görüşlərində millətin tərəqqi və oyanışında, mədəni yüksəlişində maarifin, təhsilin, elm və mədəniyyətin müstəsna roluna, milli istiqlala aparan yolun məhz xalqın maariflənməsindən keçməsinə və bu yolda ana dilində tədrisin təməl prinsip olmasına, ümumbəşəri dəyərlərdən milli təkamül və inkişafda istifadənin əsas şərtlərinə dair müdrik fikirlərindən bir neçəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi.

I “Türk xalqları birinci dövrdə qılıncla (Hun imperatorluğu dövrü nəzərdə tutulur – Ə.Q.), ikinci dövrdə dinlə (Osmanlı imperatorluğu dövrü – Ə.Q.) parlamışdırsa, indi isə, yəni üçüncü dövrdə (XX əsrdə) elm və biliklə parlamalıdırlar...”, “Bizə qılınclı deyil, əhli-maarif lazımdır...”;

I “Maarif, ittihad (milli birlik), hürriyyət (azadlıq)! Nə qədər gözəl nemətlər! Bunları unutmayalım! Çünki əsl nicat bu üç qüvvətdədir...”;

I “Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifəyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülmət-qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-maarifi əkməkdir...”;

I “Bilgi... və elm lisan (dil) ilə olur. Bir əcnəbi lisanında dəxi elm təhsil oluna bilər. Fəqət bu surətlə təhsil olunan elm məhdud fərdlərin beynində qalır. Millətin əksəriyyəti arasında yayılmır. Elm və maarif əksəriyyət beynində inkişaf etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili maarif təhsilinə alət (vasitə) olsun...”;

I “Avropa elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, sənət və sənayesinə bələd olmağa (öyrənməyə) və millətimiz beynində yaymağa çalışmalıyıq...”;

I “Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, elm və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik, özlərinə deyil! Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların beyinləri girsən, boğazları, mədələri girməsin. Biz istərik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın...” və s.

Hörmətli oxucu! Diqqətlə fikir verdinizsə, Əli bəyin 100 il bundan qabaq böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bu müdrik kəlamlardakı işıqlı, nurlu ideyalar nəinki köhnəlməyib, əksinə bu günümüzə də həmahəng səslənir. Böyük maarifçi XX əsrin böyük kəşflər, yeni texnologiyalar əsri olacağını irəlicədən görür və türk xalqlarını, o cümlədən, Azərbaycan xalqını şanlı keçmişi ilə öyünməyi bir tərəfə atıb, elm, maarif və mədəniyyət əsrində dünya xalqları içərisində özünə layiq yer tutmağa səsləyirdi.

Diqqət edin, BMT XXI əsri ötən əsrin sonlarında “Təhsil əsri” – “İntellekt əsri” elan edib. Əli bəy bir əsr bundan qabaq XX əsri “elm və bilik əsri” (əslində “təhsil”) hesab edir, millətimizin elmlə, maariflə, təhsillə inkişaf edəcəyinə (parlayacağına) inanırdı. O inanırdı ki, milli istiqlala gedən yol öz başlanğıcını maarifdən, elmdən, təhsildən götürür.

Xalqın maariflənməsinin təməl yolunun ana dilinin əsas tədris dilinə-təhsil, təlim vasitəsinə çevrilməsi haqda Əli bəyin müdrik fikri bu gün də aktual səslənir. Azərbaycanda bu böyük maarifçinin nurlu ideyasının təməli ilk dəfə Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) illərində qoyuldu. Nə xoşbəxtlik ki, bu gün müstəqil Azərbaycanda milli təhsilimizin əsas təlim – tədris dili dövlət dili olan Azərbaycan dilindədir.

Nəhayət, Əli bəyin millətin tərəqqisi naminə Avropa elm, təhsil və mədəniyyətinin əsas nailiyyətlərinin, ümumbəşəri dəyərlərinin öyrənilməsi, bu zaman xalqımızın “onların beyinlərini həzm etməsi, fəqət mədələrində həzm olunmaması” barədə peyğəmbərcəsinə söylədiyi işıqlı ideyalar bu gün Avropa təhsil məkanına inteqrasiya yolunu tutmuş Azərbaycan təhsilinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Əli bəy Hüseynzadə fenomenal fikir adamı, tarixdə böyük izlər qoymuş nurlu şəxsiyyət, böyük ziyalı idi. Lakin təəssüf ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni fikir tarixinin, bütövlükdə türk dünyasının bu böyük şəxsiyyəti sağlığında müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, Azərbaycanda 28 Aprel çevrilişi nəticəsində meydana çıxan sovet rejimində kommunist ideologiyası digər milli-mənəvi dəyərlər kimi, Əli bəy Hüseynzadə fenomenini də unutturmaq, onun böyük əməllərini xalqın yaddaşından silmək, tarixi xidmətlərini saxtalaşdırmaq yolunu tutdu. Bu böyük insan haqqında böhtan və iftiralara geniş meydan verildi, adına cürbəcür “yarlıqlar” (“burjua millətçisi”, “pantürkist” və s.) yapıldı, qohumları “qırmızı terrora” məruz qaldı, əsərlərinin nəşrinə qadağalar qoyuldu.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, mərhum Yaşar Qarayevin sözləri ilə desək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında (1920-1991-ci illər) və siyasi-ictimai fikrində Əli bəy Hüseynzadəyə və “Füyuzat” ədəbi məktəbinə qarşı yağdırılmış iftira və böhtan fəvvarəsi ilə müqayisədə hətta üzdənirəq “erməni mənbələri” və “əlyazmaları” da “toya getməli” görünürdü.

Lakin sovet rejiminin bütün basqı və qadağalarına baxmayaraq, Əli bəy Hüseynzadənin böyük adı və əməllərini xalqın yaddaşından silmək, tarixin səhifələrindən çıxarmaq mümkün olmadı. XX əsrin sonunda Azərbaycanın ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə qovuşması Əli bəy Hüseynzadə fenomenini yenidən millətimizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, bütövlükdə ictimai-siyasi fikir tariximizə qaytardı. Bu, əslində Əli bəy Hüseynzadənin doğulduğu, lakin çox az müddət yaşadığı doğma Vətəninə bir növ mənəvi qayıdışı idi ki, bu missiyanın önündə ömrünü bu böyük mütəfəkkirin əsərlərinin toplanmasına, tədqiqinə, nəşrinə və təbliğinə həsr etmiş görkəmli mətnşünas alim mərhum Ofelya xanım Bayramlı gəlir. Onun tərtibçiliyi ilə Əli bəy Hüseynzadənin kamil 2 cildlik seçilmiş əsərləri, “Füyuzat” jurnalının tam komplekti latın əlifbasında nəşr edildi. “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Prezident Sərəncamına uyğun olaraq onun bircildlik seçilmiş əsərləri kütləvi tirajla çap olunaraq ölkənin bütün kitabxanalarına hədiyyə edildi. Əli bəy Hüseynzadənin son illərdə ictimai-siyasi, ədəbi fəaliyyətinə dair xeyli araşdırmalar aparılmış, haqqında Rəfiq Zəka, Azər Turan, Şamil Vəliyevin (Körpülünün) dəyərli monoqrafiyaları nəşr edilmiş, çoxsaylı elmi, elmi-kütləvi məqalələr çap olunmuşdur.

Etiraf etməliyəm ki, bu dahi söz və fikir adamının çoxcəhətli fəaliyyəti xalqa hələlik gərəyincə və yetərincə çatdırılmayıb. Onun zəngin bioqrafiyasında öyrənilməli və faydalanmalı məqamlar kifayət qədər çoxdur...

Əziz oxucu! Böyük ömrün tarixi məqamlarını gəlin birlikdə vərəqləyək...

Əli bəy Hüseyn bəy oğlu Hüseynzadə 24 fevral 1864-cü ildə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Salyanda ruhani müəllim ailəsində doğulub. Balaca Əli bəy ibtidai təhsilini atası Molla Hüseynin də müəllim işlədiyi Tiflis Müsəlman Məktəbində alıb. Çox erkən yaşlarında valideynlərini itirən Əli bəy ana babası-böyük maarifpərvər, müasirləri tərəfindən “Qafqazın birinci adamı” adlandırılan Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Səlyaninin (1812-1884) himayəsində qalıb. Altsinifli müsəlman məktəbini uğurla başa vuran Əli bəy babası Axund Əhmədin tövsiyəsi və “Rusiyada iki böyük türkcüdən biri” (Ziya Göyaltı) sayılan Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1978) köməkliyi ilə 1875-1885-ci illərdə Tiflis şəhər 1-ci kişi gimnaziyasında mükəmməl tam orta təhsil alıb. 1885-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin fizika – riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, oranı 1889-cu ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdi. Tələbəlik illərində o, həm də Sankt-Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının məşğələlərində azad dinləyici kimi iştirak etmiş, rəssamlıq sahəsində istedad və bacarığını təkmilləşdirməyi də unutmamışdı...

Sankt-Peterburqda universitet təhsili alan Əli bəy bununla kifayətlənməmiş, Türkiyəyə gedərək İstanbul Universitetinin əsgəri-tibb fakültəsində (1890-95) ali tibb təhsili də almışdı.

Əvvəllər bir müddət həkim – dermatoloq, sonralar isə İstanbul Universitetində professor köməkçisi işləyən Əli bəy Hüseynzadə siyasi fəaliyyətə qoşulur. Buna görə də Sultan II Əbdülhəmidin onun haqqındakı həbs qərarı ilə bağlı təqiblərdən qorunmaq məqsədilə 1903-cü ildə köhnə tanış olan bir hindli tacirin gəmisində gizli şəkildə Hindistana, oradan Çinə, nəhayət, Bakıya gəlib çıxır.

Əli bəy Hüseynzadənin həyatında Bakı dövrü (1903-1910-cu illər) yeni mərhələnin başlanğıcı olur. Rusiyadan kənarda təhsil aldığı üçün Bakıda həkimlik işinə qəbul edilməyən Əli bəy publisistik fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayır. Bu illərdə Bakıda yaşayıb – yaradan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev kimi tanınmış ziyalılarla sıx təmaslar qurur, böyük mesenat, maarifçi-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə millətin oyanışında, insan hüquqlarının qorunmasında, xalqın maariflənməsində əvəzsiz vasitə olan mətbuat vasitəsilə milli mücadiləyə başlayır. Çünki o dövrün ziyalıları hesab edirdilər ki, “mətbuat bir millətin lisanı (dili), samiası (qulağı), nəzəri (gözü), beyni deməkdir. Mətbuatsız millət söyləyəməz, eşidəməz, görəməz...” (“Füyuzat” 1907, №29).

Bu illərdə Rusiyada baş verən siyasi proseslər çar hökumətini müəyyən islahatlar aparmaq məcburiyyətinə qoyur. Bu tarixi şəraitdən yararlanmaq istəyən Azərbaycan ziyalıları 1905-ci il martın 15-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkündə yığıncaq keçirərək yerli azərbaycanlılara da mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi hüquq və azadlıqların, o cümlədən ana dilində ümumi təhsilin verilməsinə, mətbuat və kitabların nəşr edilməsinə dair Rusiya hökumətinə təqdim etmək üçün ərizə (petisiya) hazırlayırlar. Bu sənədin hazırlanmasında Əlimərdan bəy Topçubaşov (Topçubaşı), Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əsədulla bəy Muradxanov, Fərrux bəy Vəzirov, Adilxan Ziyadxanov, Mirzə Əsədullayev, Mustafa ağa Vəkilov və başqaları ilə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də fəal iştirak edir. Azərbaycan türklərinin bu istək və tələblərini Qafqaza yeni canişin təyin olunmuş Vorontsov-Daşkova çatdırmaq üçün Hacınin maliyyə yardımını ilə Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevdən ibarət nümayəndə heyəti Sankt-Peterburqa göndərilir. Həmin il aprelin 21-də canişinlə görüşən Azərbaycan ziyalıları digər tələblərlə yanaşı, ana dilində “Həyat” qəzetinin nəşrinə icazə istədiklərini ona çatdırırlar. Çox çətinliklə qəzetin nəşrinə razılıq verilir.

“Həyat” qəzetinin sahibi-imtiyazı mərhəmətli Hacı Zeynalabdin Tağıyev, nəşiri Əlimərdan bəy Topçubaşov, redaktorları Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev idi. Azərbaycanın bu üç böyük fikir nəhəngi və söz adamının rəhbərliyi ilə nəşrə başlayan “Həyat” o dövrdə Azərbaycanda nəşr olunan yeganə ana dilli qəzet idi. Azərbaycan xalqının milli dirçəlişində, türkçülük ideyalarının yayılmasında müstəsna rol oynamış bu qəzet qısa ömürlü (07.06.1905-04.09.1906) olsa da, milli mətbuat, eləcə də ictimai-siyasi fikir tarixində dərin izlər qoymuşdu. Bu işdə Əli bəyin xüsusi xidmətləri olmuşdu. Qəzet ilk nömrəsindən bağlanana kimi türkçülüyn, islamçılığın və qərbçiliyin (müasirliyin) siyasi tribunasına çevrilmişdi ki, bunun da mərkəzində Əli bəyin işıqlı ideyaları dururdu.

XIX əsrin ikinci yarısında rus çarizmi digər milli-mənəvi dəyərlər kimi xalqımızın adına da “təcavüz” etmiş, onun əsl “türk” adını qadağan etməyə, uydurma “tatar”, “müsəlman” adları ilə soykökünü unudurmağa qismən “nail olmuşdu”. İş o həddə çatmışdı ki, xalqımızın nümayəndələrindən milliyyətini soruşduqda “müsəlmanam”, – deyər cavab verir, öz soykökünü deməkdən belə çəkinirdi. Bu acı həqiqəti görən görkəmli ədib Ömər Faiq Nəmanzadə “Mən kiməm?” adlı yazısında ürək ağrısı ilə yazırdı: “Hə ey türk! İstər darıx, istər karıx, yaxandan əl çəkəcək deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda bircə zadı-yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə “Kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyər bilmirsən ki, mən türkəm. Niyə deyər bilmirsən ki, şişlikdən, sünnilikdən, babilıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan.”

Bəli, belə bir tarixi şəraitdə, yəni “türk” kəlməsinin həтта dilə belə gətirilmədiyi, “Mən türkəm” söyləməyə imkan verilmədiyi bir tarixi məqamda Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adlı əsəri ilə türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan türklərinə üz tutaraq “Biz tatar deyilik, biz türkük”, – deyər hayqırdı, xalqa öz adıyla “türk” dedi və bunu başqalarına da dedirdi, türklərin kimliyini onlara anlatdı. Bu mənada Azərbaycanda türkçülük hərəkatının həqiqi tarixi Əli bəyin redaktoru olduğu “Həyat” qəzeti ilə başlayır. Təsədüfi deyil ki, görkəmli çağdaş Amerika tarixçisi Tadeuş Svyatoçovski doğru olaraq, “XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına kimliyini bildirən bir nəfər var idi. O da Əli bəy Hüseynzadə idi”, – deyirdi.

Lakin Əli bəyin qəzetdəki türkçülük, islamçılıq və qərbçilik ideyaları türkün əbədi düşmənləri, xüsusən də rusların əlində türklərə qarşı hər zaman bir alət rolunu oynayan erməniləri ciddi narahat edirdi.

Erməni xəfiyyələrinin “Həyat” qəzeti barədə donoslarının birinin üstündə Qafqaz canişininin dərkənarında təcili olaraq “Həyat”ın sərlövhəsindəki “türk” sözünün silinməsi, əvəzinə “tatar” sözünün yazılması” əmr edilirdi. Lakin Əli bəy nəinki “türk” sözünü “tatar”la əvəzlədi, əksinə, “bu məsələ qayət mühümdür”, – deyərək “Biz ki, türk oğlu türkük, biz ki, millətlərin ən qədimi və ulusuyuq”, – deyər türklüyü təqdir etməkdə davam etdi. Buna görə də türkün düşmənlərinin təzyiqi ilə “Həyat” qapandı.

Çox keçmədi ki, böyük maarifçi, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə yardımını və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə “Füyuzat” dərgisi (1906- 1907) nəşrə başladı. Əli bəy “Həyat” da başladığı türkçülük ideyalarını “Füyuzat”da da davam etdirərək, türkçülüyn siyasi proqramı olan “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” formulunu bitkin bir sistem halına gətirdi: “Füyuzat”ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır” (“Füyuzat”, 1907, №23), – deyər öz ideyasına sadiqliyini bir daha təsdiqlədi... Yeri gəlmişkən, deyək ki, müəllifi Əli bəy Hüseynzadə olan bu üçlü məramın müasir tarixşünaslıqda ilk dəfə düzgün, ətraflı elmi şərhinin bu sətirlərin müəllifinin “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri” kitabında (Bakı 2001, s. 38-89) verildiyi elmi ədəbiyyatda

da etiraf olunmuşdur (Bax : “Füyuzat” . Bakı, 2006, “Ön söz, “s. XIII; “Respublika” qəz. 12, 15 may 2002 -ci il).

Əli bəy Hüseynzadənin bu dərgisi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir istiqamətin – “Füyuzat” ədəbi məktəbinin (Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqalarının təmsil olunduğu romantik ədəbiyyat) yaranmasına gətirib çıxardı. Lakin onun da ömrü qısa oldu və qəfildən bağlandı.

Bu qapanmanın maraqlı tarixçəsi vardır. O dövrün mətbuat səhifələrindən öyrənirik ki, Türkiyə Sultanı II Əbdülhəmidin taxta çıxmasının 32-ci ildönümü münasibəti ilə məcmuənin sahibi-imtiyazı Hacı Zeynalabdin Tağıyev görkəmli din xadimi Məhəmməd Kərim Ağanın Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdiyi “Qurani-Kərim”i altun cild, qiymətli daş və almazlarla bəzədərək görkəmli maarifçi və din xadimi Axund Yusif Talıbzadənin (1877 – 1922) vasitəsilə Sultan II Əbdülhəmidə hədiyyə göndərir. Hədiyyəni qəbul edən Sultan Axund Yusifə müraciətlə: “Bir şeyi anlamıram. Hacı Zeynalabdin bəy dərgisində mənə həcv edir, sonra da mənə hədiyyə göndərir”, – deyərək narazılığını bildirir. Axund Yusif Bakıya döndən kimi Sultanın iradəni Hacıya çatdırır. O da dərhal məcmuənin bağlanmasına qərar verir. Müasirləri tərəfindən “Azərbaycan türklərinin milli haqlarının aynası” (A.Şaiq) hesab edilən “Füyuzat” dərgisi 1907-ci il noyabrın 1-də beləcə qapanır... Onu da deyək ki, bu illərdə Əli bəy Hüseynzadə Rusiya I Dövlət Dumasının buraxılmasına etiraz əlaməti olaraq “Vıborq bəyannaməsi”ni imzaladığına görə həbs olunan Əlimərdan bəy Topçubaşovun əvəzinə, müvəqqəti olaraq rusca “Kaspi” qəzetinə də baş mühərrirlik (redaktorluq) (1907) etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadə publisistik fəaliyyətlə yanaşı, ziyalı-müəllim ailəsində doğulan, xarizmatik bir ziyalı kimi pedaqoji sahəyə də xüsusi diqqət ayırmağı unutmamışdı. 1907-ci ilin avqustun 25-dən sentyabrın 4-dək Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayının təşkili və keçirilməsində müstəsna rol oynamışdı. Qurultayda “Füyuzat” məcmuəsi və “Kaspi” qəzetinin müdiri kimi Əli bəy Hüseynzadə sədr, görkəmli pedaqoq Mahmud bəy Mahmudbəyov və müəllim Süleyman bəy (Sani) Axundov sədr müavinləri, müəllimlər: Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzə Abdulla Talıbzadə (A. Şaiq) və Fərhad bəy Ağazadə katib seçilmişdilər. Qurultayda Azərbaycanda məktəb təhsilinin vacib məsələləri müzakirə edilmiş, dəyərli qərarlar qəbul edilmişdi. Qurultayın gedişi haqqında “Füyuzat” jurnalında (27-31-ci nömrələrdə) ətraflı stenoqrafik məlumat verilmişdi ki, bu məlumatlar bu gün həmin qurultay haqqında ən etibarlı və dəyərli mənbə sayılır.

“Füyuzat” məcmuəsi bağlandıqdan sonra Əli bəy fəaliyyətini pedaqoji sahədə davam etdirmiş, 1908-1910-cu illərdə “Səadət” Ruhani Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakıda təsis etdiyi (1908) “Səadət” məktəbində əvvəlcə türk dili və ədəbiyyatı müəllimi, məktəbin müdiri, əslən iranlı olan Mirzə Ələkbər Xan Bəhmən diplomatik fəaliyyətə keçdikdən sonra, həmin məktəbin müdiri olmuşdu. Əli bəy Hüseynzadənin müdir olduğu dövrdə müəllimlər işə müsabiqə yolu ilə seçilib qəbul edilirdi. Belə müəllimlərdən biri də məşhur Üzeyir bəy Hacıbəyli idi. Böyük Üzeyir bəy o zaman həmin məktəbə rus dili və hesab müəllimi kimi qəbul edilmişdi. Təkcə bu fakt Əli bəy Hüseynzadənin parlaq pedaqoji fəaliyyətinin bir örnəyi kimi onun maarifə, məktəbə, müəllimə hansı yüksək meyarlarla yanaşdığını aydın şəkildə göstərməkdədir.

Əli bəyin Üzeyir bəylə əməkdaşlığı təkcə məktəb həyatı, mətbuatla yekunlaşmamışdı. Belə ki, türk – islam dünyasında ilk opera sayılan Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında baş tutan ilk tamaşasının (1908) bədii tərtibatçısı- rəssamı Əli bəy Hüseynzadə olduğu barədə tarixi faktlar da mövcuddur...

Əli bəy Hüseynzadə “Səadət” məktəbində çalışdığı illərdə ümumi təhsilin məzmunu, dərslərin dili və tərtibi prinsipləri, ədəbi dil və əlifba məsələlərinə dair qiymətli məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, bu problemlərə dair onun mülahizələri uzun müddət mətbuatın gündəmindən düşməmiş, geniş müzakirə və diskussiyalara yol açmışdı... Ən maraqlısı bu idi ki, Əli bəy türk xalqları üçün ümumi ədəbi dil yaradılmasının tərəfdarı idi. Bu ideya o zaman qəbul edilməsə də, bu gün yenə də aktuallığını itirməyib. Bu böyük maarifçinin ədəbi dil konsepsiyasında əlifba məsələsi də xüsusi yer tuturdu. O, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin qəti əleyhdarı idi, hətta M.F.Axundovu bu məsələyə görə kəskin tənqid edirdi. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyasının türk xalqlarının mədəni inkişafına zərbə olacağı qənaətində idi. Bu ideyanın ortaya atılmasında rus “barmağı” olduğu inancında idi. XX əsrdə Azərbaycanda aparılan əlifba “islahatları” bu böyük maarifçinin nə qədər haqlı olduğunu təsdiqlədi...

Türkiyədə Sultan II Əbdülhəmidin taxtdan salınmasından artıq 2 il keçmişdi. Keçmiş inqilabçı dostları olan gənc türklərin dəvətilə Əli bəy 1910-cu ilin sonunda yenidən Türkiyəyə köçmək qərarına

gəlir. Çox maraqlıdır ki, bu dahi fikir adamının Bakıdan getməsi qərarı dövrün tanınmış ziyalıları tərəfindən milli faciə kimi qarşılanmışdı. Müasirlərindən olan Əlabbas Müznib görkəmli fikir və söz adamı Əli bəyi “bir böyük maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının atası” adlandırır, onu “dilsizlərin dili, karların qulağı, korların görən gözü” hesab edir, onun gedişiyə “Qafqaz əhalisinin başsız, böyüksüz” qalacağını ürək ağrısı ilə dilə gətirirdi...

Məhz bu münasibətlə yerli ziyalılar “Səadət” məktəbində Əli bəyin gedişi şəərəfinə böyük ziyafət məclisi də təşkil etmişdilər. Böyük maarifçi Bakıdan ayrılarkən bütün ev əşyalarını və kitablarını üç il işlədiyi “Səadət” məktəbinə bağışlamağı da unutmamışdı... Sözsüz, bu addım onun böyük ziyalı təbiətindən irəli gəlmişdi...

Burada mədəniyyət tariximiz üçün çox maraqlı bir məqama da toxunmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Əli bəy İstanbulla köç ərəfəsində özünün yağlı boya ilə 1905- 1906-cı illərdə çəkdiyi “Bibiheybət məscidinin görünüşü” adlı məşhur rəsm əsərini satış salonuna qoydurmuşdu. Salona gələn Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnelin həmin əsərdən xoşu gəlmiş və rəsmi almaq üçün sifariş vermişdi... “Orucov qardaşları” mətbəəsinin sahiblərindən biri bu xəbəri böyük mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevə çatdırmışdı. Hacı demişdi:

- Görünür, Əli bəyin əli aşağıdır. Ona görə bu məşhur rəsm əsərini satmaq qərarına gəlib...

Hacı 500 manat verib deyir ki, həmin tablolu göndər bizə. Ancaq bu haqda Əli bəy heç nə bilməsin, məndən pul götürməz. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin...

Belə də edirlər. Bu böyük mesenatın milli qeyrəti və təəssübkeşliyi sayəsində Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan bu gözəl sənət əsəri Əli bəyin öz vətəninə qalır. Həmin əsər hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır...

Yeri gəlmişkən deyək ki, Dövlət İncəsənət Muzeyində qorunan Əli bəyin Sankt-Peterburqda təhsil alarkən Tiflisdə çəkdiyi “Şeyxülislamın portreti” əsəri (1888) də 1903-cü ildə Əli bəy tərəfindən Vətənimizə gətirilib və qardaşı İsmayıl bəyə bağışlanıb. Muzeyə isə Bəhmən Hüseynzadə və həyat yoldaşı görkəmli tarixçi, mərhum professor Sara xanım Aşurbəyli tərəfindən bağışlanıb. Portret öz ana babası Şeyxülislam Axund Əhməd Səlyaniyə həsr edilib...

Nəhayət, Əli bəy Hüseynzadə Bakını 1910-cu il dekabrın 4-də tərk edərək Bakı – Tiflis – İstanbul marşrutu ilə 1911-ci il yanvarın 5-də İstanbulla çatıb. Səfər zamanı Tiflisdə dəmiryol vağzalında böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə ilə təsadüfən görüşüb, aralarında çox səmimi söhbət olub...

İstanbulda həkimlik sənətini davam etdirən Əli bəy Hüseynzadə İstanbul Universitetinin Tibb fakültəsində dəri-zöhrəbi xəstəlikləri üzrə professor köməkçisi, sonralar professoru seçilir. Bu vəzifədə 1933-cü ilə, yəni universitet bağlanana qədər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti müvəqqəti olaraq Gəncədə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (16 iyun 1918 – 17 sentyabr 1918) Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmiş və Nuru Paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu Azərbaycana – Gəncəyə gəlmişdi. Bu dövrdə Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Axund Yusif Talıbzadə ilə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də Türkiyədən Azərbaycana göndərilmiş, dövlət quruculuğu məsələlərini Azərbaycanın siyasi və hökumət rəhbərləri ilə müzakirə etmiş, müəyyən məsləhətlər vermişdi. Əli bəy Gəncə səfərindən qayıtdıqdan sonra qələmə aldığı və “Qızıl ay” qəzetinin 24 iyul 1918-ci il tarixli nömrəsində çap etdirdiyi “Azərbaycanda düşündüklərim” məqaləsindən öyrənirik ki, o Gəncəni iyulun ortalarında tərk edərək, Qafqaz məsələsini müzakirə etmək məqsədilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə İstanbulla qayıdıb.

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan sovet hökumətinin xüsusi dəvəti ilə bir də 1926-cı ildə Vətənə dönüb, Bakıda keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji qurultayda iştirak edib. Qurultaya məruzə adı ilə gətirdiyi, əslində isə Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı məsələlərinə həsr olunmuş “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin Bakıda nəşrinə nail olub. Onun beynəlxalq miqyaslı belə bir qurultaya dəvət olunması əslində Sovetlər Birliyində də böyük türkoloq kimi tanınması kimi dəyərləndirilməlidir.

Türkoloji qurultay başa çatdıqdan sonra 1926-cı il martın 25-də doğma Vətənindən sonuncu dəfə ayrılan Əli bəy Hüseynzadə bir müddət Atatürkcə sui-qəsdə iştirak gərəkcəsi ilə Ankarada İstiqlal Məhkəməsi qarşısında dayanmalı olmuş, az sonra bu işdə günahsızlığı sübut edilərək sərbəst buraxılsa da, fəaliyyətində bir durğunluq mərhələsi başlanmışdı. Bu hadisədən sonra sakit həyat tərzini keçirən Əli bəy 1940-cı il martın 17-də İstanbulda dünyasını dəyişib və şəhərin Qaracaəhməd məzarlığında torpağa tapşırılıb.

Əli bəy Hüseynzadə özündən sonra zəngin elmi, bədii, publisistik irs qoyub getmişdir. Onun elmi, ədəbi-bədii irsi içərisində Bakıda işlədiyi illərdə yazdığı və mütəxəssislər tərəfindən şah əsəri hesab edilən “Siyasəti- Fürusət” (“At minmək siyasəti”), eləcə də, “Füyuzat” məcmuəsi xüsusi yer tutur. Müasiri Yusif Akçura yazırdı ki, Əli bəyin siyasi, fəlsəfi və ədəbi düşüncələrini anlamaq üçün ən qiymətli mənbə “Füyuzat” kolleksionudur (Bax: Y. Akçura. Türkçülüyn tarixi. Bakı 2006).

Şükürlər olsun ki, bu qiymətli mənbə mərhum mətnşünas alim Ofelya Bayramlının fədakar əməyi ilə latın qrafikasına transliterasiya olunaraq tanınmış ziyalı Etibar Yolçuyevin şəxsi vəsaiti ilə məhdud tirajla müasir Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Çox istərdik ki, həmin toplu kütləvi tirajla çap edilərək, geniş elmi ictimaiyyətin istifadəsinə veriləydi.

Bir neçə kəlmə də bu böyük insanın ailə həyatından söz açmaq istərdik. Əli bəy nisbətən gec, yəni 48 yaşında 1912-ci ildə İstanbulda əslən çərkəz olan süvari zabiti Şəmsəddin bəyin qızı Ədhiyyə xanım (1890-1944) evlənmiş, bu izdivacdan üç övladı – Səlim Turan adlı oğlu, Saidə və Feyzavər adlı iki qızı dünyaya gəlmişdi. Yüksək təhsil almış övladlarının heç birinin uşağı olmayıb. Böyük qızı Saidə bəyim (1914-2002) 2002-ci ildə rəhmətə gedib. Oğlu Səlim Turan (1915-1994) məşhur rəssam idi. Parisdə yaşayıb, 1994-cü ildə orada dünyasını dəyişib. Üçüncü övladı 1920-ci ildə doğulmuş Feyzavər bəyim bu yaxınlarda İstanbulda haqq dünyasına qovuşub. Əli bəyin nəslə bu övladlarla bitir.

Əli bəy Hüseynzadə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində türk-islam dünyasının yetirdiyi nadir şəxsiyyət, dahi mütəfəkkir, bənzərsiz fikir adamı, böyük maarifçi və ictimai xadim idi... Onun haqq dünyasına qovuşmasından 74 il ötsə də, o, əsərlərində, əməllərində, parlaq ideyalarında bu gün də yaşayır. Bu böyük İnsanın adının əbədləşdirilməsi istiqamətində müstəqil Azərbaycanda dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılıb, doğulduğu Salyan şəhərində şəərəfinə heykəli ucaldılıb, küçələrə, məktəblərə adı verilib. Əsərləri çap edilib, haqqında araşdırmalar aparılıb. Ən başlıcası təmiz adı özünə qaytarılıb, böyük ideyaları həyata keçirilib. Hesab edirik ki, necə ki, müstəqil Azərbaycanın üçrəngli bayrağı var, həmin bayrağın rənglər simvolikasının müəllifi Əli bəy Hüseynzadə də var olacaqdır.

Düşünürəm ki, müstəqil Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri maarif və mədəniyyətimizin bu böyük korifeyinin üçrəngli bayrağımızda əbədləşən milli ideyaların müəllifi Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında ölkə Prezidentinin məlum Sərəncamının yüksək səviyyədə icrası üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcək, bu böyük ziyalının zəngin irsinin xalqımıza, xüsusən də müasir Azərbaycan gəncliyinə gərəyincə və yetərincə çatdırılmasına öz layiqli töhfələrini verəcəklər.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ FÜYUZATÇILIQ

Şamil VƏLİYEV,
professor

XIX əsrin ikinci yarısında (1864-cü il 24 fevral, Salyan şəhəri) Əli bəy Hüseynzadə dünyaya gələndə Azərbaycanda ictimai-mədəni düşüncə epiqonçu ənənələr əsasında davam edirdi. Ölkədə çarizmin monarxist idarə üsulu hökm sürür, kəndlərdə təhkimçilik hüququ öz təsirini hələ də göstərir, ümumxalq təfəkküründə “zillüllah” (padşahı allahın kölgəsi saymaq) fəlsəfəsi əsaslı yer tuturdu. Ə. Hüseynzadə Tiflisə babası Qafqaz şeyxülislamı Axund Əhməd Səlyaninin yanına gedib orada gimnaziya tələbəsi olanda da (1875-1885) ictimai-mədəni şüurun səviyyəsi təxminən belə idi. Doğrudur “az-az ayılanlar” (C. Məmmədquluzadə) var idisə, yenə də “xabi-qəflət qaranlığında allahü əkbər” sədasından başqa bir şey eşidilmirdi. Belə bir vaxtda Tiflisdə Şərqi maarifçi-materialist filosofu, dünyəvi elmlərə böyük rəğbət bəsləyən mütəfəkkir M.F. Axundov şəxsiyyəti ilə babasının məclislərində tanış olan Ə. Hüseynzadə təbiət elmlərinə böyük maraq göstərməyə başladı və bu həvəs onu Sankt-Peterburq universitetinin fizika və təbiət fakültəsinə (1885) gətirdi. Bir müddət burada dövrün məşhur elm adamlarından, o cümlədən Mendeliyev, Baqner, Menşutkin, Jukovsksi və başqalarından dərslər alan Ə. Hüseynzadə imperiyanın paytaxtında gedən ictimai-siyasi proseslərlə də yaxından tanış olur, “xalqçılar” hərəkatına rəğbət bəsləyir və nəhayətdə bir sıra inqilabçı tələbələr kimi o da Sankt-Peterburqdan uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalır...

Ə. Hüseynzadə İstanbula gəlir və burada darülfünunda “Əsgəri-tibbiyyə” fakültəsində oxumaqla dermatoloq (dəri zöhrəvi xəstəlikləri) ixtisası və yüzbaşı hərbi rütbəsi qazanır. 1897-ci ildə o “Qırmızı ay” heyətinin tərkibində İtaliyaya gedir, üç il sonra geri qayıdır və müsabiqə yolu ilə İstanbul darülfünunda əsgəri-tibb fakültəsində professor köməkçisi olur. Ə. Hüseynzadə burada da təqib olunur, çünki o darülfunun tələbəsi ikən artıq inqilabçı gənc türklər hərəkatına qoşulmuş, onlar üzərində “bir rəsulirli-həqq” – peyğəmbər (Abdulla Cövdət təsiri buraxmış və “İttihat və tərəqqi” partiyasının ilk özəyini yaradanlardan biri olmuşdu.

Ə. Hüseynzadə tələbəlikdən ayrılıb müstəqil həyata başlayanda artıq yetkin bir fikir adamı idi. Türkiyədəki təqiblərdən sonra vətəni Azərbaycana qayıdan Ə. Hüseynzadə “Kaspi” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır, bir sıra publisistik yazılarını burada dərc etdirir və “Gənc türkçülük nədir?” adlı məqaləsi ilə türk tənzipat hərəkatının mahiyyətini şərh edir. Ə. Hüseynzadə bu zaman artıq yeni ampulada çıxış edir, islahatçı-reformist ideya adamı kimi tanınmağa başlayırdı. Az sonra o dövrünün məşhur teoloq-alimi, ictimai xadim və publisist Əhmədbəy Ağaoğlu ilə birlikdə və milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyəsi ilə “Həyat” qəzetinin nəşrinə başlayır. Bu qəzet Ə. Hüseynzadəni Azərbaycana “ağır başlı” filosof, “sədrə şəfa verən” sözlər (ağla qida verən sözlər) söyləyən mütəfəkkir kimi tanıdır və burada əsərlərini dərc etdirməklə ictimai-mədəni mühitə yeni ab-hava gətirir, ümumxalq dünyagörüşünün məntiqi əsaslarını yeni prinsiplərlə zənginləşdirməyə çalışır. Ə. Hüseynzadənin fəlsəfi mühakimələri bu mənada maraqlıdır. Məsələn o deyirdi:

- Həqiqətin də dadı və ləzzəti var.

- Hürriyyət!... O nə qüvvədir ki, zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını sövq ediyor!...

- Qalib olmaq o camaatındır ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zamanənin ruhunu, icabatını anlar, dərk edər...

- Türklər ya ölkələr, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar.

- Hər kəsə ki, uşaqılıqda ədəb və tərbiyə verilməsə, böyüklükdə onun nicatı olamaz. Yaş ağacı hər tövr istəsən əymək mümkündür, lakin quru ağacı ancaq od ilə düzəltmək mümkün olur...

Ə. Hüseynzadənin Azərbaycan ictimai-mədəni həyatı və milli jurnalistika tarixindəki xidmətlərindən ən çox diqqəti cəlb edən onun ardıcıl olaraq söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə aparmasıdır. Ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri, şeirləri, bədii nəsr və siyasi-fəlsəfi pamfletində Ə. Hüseynzadə azadlığı-hürriyyəti obrazlı şəkildə təqdim edir, azad sözü “pəriyi-hürriyyət” (azadlıq mələyi) adlandırır və onu “Kuhi-Qaf və Simurq quşu” məqaləsində Qaf dağlarına zəncirlə bağlanmış məşhur “od oğrusu” Prometeyə bənzədirdi. Azad sözün cəmiyyətdə varlığını Prometeyin odu, işığı ilə müqayisə edən Ə. Hüseynzadə 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda mətbuat və fikir azadlığının cəfəkeşlərindən biri, milli ziyalılıq simvolu idi. Elə buna görədir ki, o müasirlərinə hər bir insanın “baş tacı olan” azadlığın mahiyyətini anladır və deyirdi:

“Hüriyyəti-vicdanın mənası budur ki, hər kəs hər hansı etiqad və əfkarda bulunmaqda hürr və azaddır. Kimsənin, nə hökumətin və nə də bir fərdin etiqad və əfkarından naşı bir kimsəyə təcavüz etməyə haqqı yoxdur. Hüriyyəti-kəlamə gəlincə hər kəs etiqad və əfkarını aşkar surətdə söyləyib yazmaqda muxtardır”. (Mövludə-nəbi “Füyuzat” jurnalı, 1907-ci il, №25) XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi fikrin təşkili və tənzimlənməsində, informasiya mühitinin formalaşmasında milli mətbuat nümunələri əhəmiyyətli rol oynayıb. Jurnalistikanın ictimai fikir tribunasına çevrilməsi də həmin tarixi mərhələnin məhsuludur. “Füyuzat” jurnalı və onun redaksiya heyətinin xidmətləri bu mənada diqqətəlayiqdir. Çünki onlar yalnız bir jurnal nümunəsi nəşr etməklə məhdudlaşmadılar, füyuzatçılıq xətti-hərəkətini, “Füyuzat” jurnalistikası məktəbini yaratmaqla tarix səhifələrinə öz imzalarını həkk etdilər.

“Füyuzat” jurnalının 1-ci nömrəsi 1906-cı il noyabrın 1-də nəşr olunub. Jurnalın sponsoru maarifpərvər, milyonçu-messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. “Füyuzat” kəlməsi mənşəcə ərəb sözü olub lüğəvi mənası həyat gerçəkliklərini duymaq, dərk etmək, onlardan həzz almaq, zövq almaq, feyz almaq, feyziyə olmaqdır. Jurnalın səhifələrində onun baş redaktoru Əlibəy Hüseynzadə ilə birgə Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlimasi, Abdulla Şaiq, Əhməd Kamal, Əhməd Rəiq kimi onlarla müəllifin müxtəlif mövzulu yazıları dərc edilirdi. Jurnal Azərbaycanda neoromantizmi yaradan mətbuat orqanı kimi xarakterizə olunur. “Füyuzat”da Əli bəy Hüseynzadənin yazdığı məqalələrdən birində deyilirdi: “Bizə fədai lazımdır! Türk hissiyyətlili, islam etiqadlı, avropa (müasir) qiyafəli fədai!”. Bu fikir füyuzatçı mətbuat orqanları tərəfindən təkmilləşdirildi və “Tazə həyat”, “İrşad”, “Yeni füyuzat”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Sədayi-həqq”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Azərbaycan”, “Övraqi-nəfisə” və s. mətbuat orqanları tərəfindən “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” == azərbaycançılıq şəklində formulə edilərək təbliğ olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan vətəndaşının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin həmin tezis və füyuzatçıların tarixi xidmətləri ilə bağlıdır.

“Füyuzat” jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbindən əlavə, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusional azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda mühüm rol oynadı.

Çar Rusiyasının monarxizmi və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparan “Füyuzat”çılar rus inqilabçı-demokratları, türk tənzimatçıları, İran məşrutəçiləri və başqalarının yeni cəmiyyət quruculuğu təcrübəsindən istifadə edir, Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır, ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların-reformaların aparılmasını məqsəd bilirdi. Bu mənada “Füyuzat” və füyuzatçıların məşğul olduğu əsas problemləri qısa şəkildə belə təsnif etmək olar;

- türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək) = Azərbaycançılıq
- Demokratik axtarışlar
- Neoromantik ədəbiyyatın yaradılması
- Füyuzatçı jurnalistika məktəbinin təsis
- Dildə, fikirdə, işdə birlik konsepsiyasına əsaslanan ortaq türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaradılması.
- “İttihad və tərəqqi” ideyasını yürütmək və Turançılığı təbliğ etmək.
- İctimai-siyasi şüurda reformaların aparılması, parlament və konstitusiya əsasında özünüidarə formasının yaradılması.
- Yenilikçilik – “təcadüddüçülük” hərəkətini gücləndirmək və bu əsasda dünyəvi məktəbdarlıq işini həyata keçirmək.
- Söz və mətbuat azadlığını müstəqil dövlət, sivil cəmiyyət və bütöv vətən ideyasına paralel şəkildə inkişaf etdirmək və sair.

“Füyuzat” və füyuzatçıların milli-tarixi və ictimai-siyasi xidmətləri sırasında onu da ayrıca qeyd etmək vacibdir ki, onlar ənənəvi epiqon-birtipli düşüncə tipindən imtina edir, yalnız “köhnə müsəlman” (M.Ə. Sabir) olaraq qalmır, Şərq və Qərb elmi-nəzəri fikri, ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasında sərhədlər çəkmir, əksinə onların dialoquna meydan açırdılar. Bu və digər səbəblərdəndir ki. Ə. Hüseynzadənin irsi və onun formalaşdırdığı füyuzatçılıq hərəkətinin tarixi təcrübəsi indiki dünyaya inteqrasiya zamanında mühüm aktuallıq kəsb edir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARININ TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

İlham ABBASOV,

Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi-hüquq
üzrə fəlsəfə doktoru, Baş ədliyyə müşaviri, prokurorluğun fəxri işçisi.

Xüsusi xidmət orqanlarının tarixi qədimdir. Lakin bu orqanlar heç də konkret dövlətin yarandığı vaxtda deyil, onun müəyyən inkişaf mərhələsində yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Rusiyada isə xüsusi xidmət orqanlarının təşəkkülü orta əsrlərdə, konkret desək Moskva çarlığının banisi çar İvan Qroznının hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Belə ki, çar İvan Qroznının dövründə dövlətin, bilavasitə Çarın idarəçiliyində (çarın bilavasitə tabeliyində-İ.A) olan və güclü mərkəzi hakimiyyət yaratmaq uğrunda mübarizədə dayaq təşkil edən orqan kimi yaradılmışdır. Tarixə IV İvan Qroznı kimi düşmüş monarxın mövcud rejimdə xəzinəni talayan və Rusiyanın düşmənləri ilə əlbir olan cinayətkar boyarların başqa cür cəzalandırılması mümkün deyildi.

Zaman-zaman xüsusi xidmət orqanları inkişaf etməklə yanaşı, bu orqanların adı, həmin orqanların qarşısında duran vəzifə və funksiyaları, iş üslubu və metodları da dəyişmişdir. Müxtəlif ölkələrdə xüsusi xidmət orqanları fərqli adlar altında yaradılmış və fəaliyyət göstərmişlər. Məsələn, bolşeviklərin oktyabr 1917-ci il çevrilişindən sonra 1917-ci il dekabr ayının 7-də (yeni stillə dekabrın 20-də-İ.A.) Rusiya Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Soveti F.E.Dzerjinskiyin başçılığı ilə Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Qərbi Avropa ölkələrində isə xüsusi xidmət orqanlarının yaranması tarixi daha qədim dövrə gedib çıxır, lakin həmin dövrdə bu orqanların fəaliyyətinin forma və üsulları primitiv idi.

Göründüyü kimi, xüsusi xidmət orqanlarının yaranması konkret tarixi şəraitdə hər bir dövlətin qarşısında duran vəzifələrlə şərtlənir. Onun mübarizə metod və formaları, iş üsulları, dövrün tələbindən asılı olaraq dəyişir, elm-texnikanın inkişafı ilə əlaqədar mübarizə üsulları da təkmilləşir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 5 iyul 1997-ci il tarixdə Respublikanın Milli Təhlükəsizlik Orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqində demişdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi yaranıb. Ancaq bu, boş yerdə yaranmayıb, bunun tarixi kökləri var və tarixi köklərini də düzgün müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycan xalqının orta əsrlərdə dövləti olmuşdur. Sonra xalqımız dövlətçiliyini itirmiş və əsrin əvvəllərində — 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanda yenidən milli dövlət qurulmuş, ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olunmuş və yaranmışdır. Ona görə də bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik orqanının başlanğıc tarixini 1918-20-ci illərdə yaşamış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının bu məqsəd üçün yaratdığı orqandan götürmək doğru, düzgün və çox məqsədəuyğun qərardır. Bu təklifi mənə təqdim edən kimi, bunu məmnuniyyətlə qəbul etdim və 28 mart gününü Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı günü elan etdim. 1919-cu il mart ayının 28-də ilk dəfə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının təhlükəsizlik orqanı yaradılıb. O, demokratik respublika kimi az yaşayıb, ancaq tarixi hadisədir”.

Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq xüsusi xidmət orqanları hər bir ölkədə müxtəlif orqanların tərkibində və müxtəlif formalarda yaradılmış, həmçinin konkret vəzifələri yerinə yetirilmişdir.

Azərbaycan Milli İslam Şurası 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası birinci Müvəqqəti Hökumətin tərkibini təsdiq etmişdir. Həmin qərara əsasən Fətəli Xan Xoyski Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri təsdiq etmişdir. Lakin həmin vaxt xüsusi xidmət orqanları hələ təsis olunmamışdı. Birincisi, Müvəqqəti Hökumət Tiflis şəhərində-mühacirətdə yaradılmışdı. Digər tərəfdən, Müvəqqəti Hökumətin hələ kifayət qədər təcrübəsi yox idi və buna görə də belə bir orqanın yaradılmasına zərurət görmürdü.

Şərqdə ilk parlamentli respublika üçün bolşevik Rusiyasının real təhlükə yaratması, ölkədə və o cümlədən Milli Ordu sıralarında hələ də baş verən özbaşınalıqlar xüsusi xidmət orqanlarının təşkilinə zərurət yaratdı. Ona görə də Hərbi Nazir, tam artilleriya generalı (general-polkovnik-İ.A) S.Mehmandarovun 28 mart 1919-cu il tarixli 157 N-li əmri ilə Baş Qərargahın general-kvartmeystr şöbəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradılır. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə, bir qayda olaraq Hərbi Nazirin əmrlərinə eyni zamanda Baş Qərargahın rəisi Sulkeviç də imza edirdi.

Təsədüfi deyildir ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı 23 mart 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə hər ilin 28 mart Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramları günü elan edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Öz dövlətçilik tariximizi 1918-1919-cu illərdən hesablayaraq ötən dövrdə Azərbaycan həyatının bütün səhələrində, o cümlədən təhlükəsizlik orqanlarının həyatında da nə qədər çətin və mürəkkəb proseslər olduğunu biz yaxşı görürük. Ancaq bu gün iftixar hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan xalqı uzun illər böyük, ağır yol keçərək öz milli azadlığını, dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi kimi, Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları da geniş bir yola çıxmışlar”.

Beləliklə, ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xüsusi xidmət orqanları Hərbi Nazirliyin tərkibində yaradılmışdır.

Hərbi idarə çərçivəsində olan bu struktur öz fəaliyyətini yalnız təhlükəsizliyin hərbi aspekti ilə məhdudlaşdırmırdı. 1919-cu il aprelin 2-də Nazirlər Şurası sədrinin adına göndərdiyi məktubunda Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir, bolşevizmlə mübarizə ümumdövlət işi olduğundan tək hərbi idarə onun öhdəsindən gələ bilməz. Rus ordusunun dairə qərargahlarının təcrübəsi də göstərir ki, hətta xeyli pul buraxıldıqda belə, təcrübəli icraçılar və axtarışla bağlı xüsusi tələb edən bu cür mürəkkəb, incə işi qaydaya salmaq hərbi idarənin hünəri deyil”.

Beləliklə, 1919-cu il aprelin 13-də dövlət hakimiyyətinin bütün strukturları Azərbaycan hökumətinin ixtiyarına keçdikdən sonra mərkəzləşdirilmiş kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında məsələnin müzakirəsi mümkün oldu. Denikin 1919-cu ilin aprel ayında Dağıstana və Gürcüstana hücumu Azərbaycan üçün də müstəqilliyin, istiqlaliyyətin itirilməsi təhlükəsini yaratmışdı.

Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 9 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə dövlətin qorunması üzrə xüsusi orqan – Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılır. Dövlət Müdafiə Komitəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik olan bir orqan idi. Dövlət Müdafiə Komitəsi ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, xüsusi könüllü dəstələr yaratmaq, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsini aparmaq, müvafiq qərarlar qəbul etmək, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yeni strukturlar yaratmaq və s. hüquqlara malik idi. Dövlət Müdafiə Komitəsi fəvqəladə məsələləri və qəbul edilmiş qərarların icrasını təşkil etməli idi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasları onun üzvlərindən üç nəfərin iştirak etdiyi şəraitdə hüquqi səlahiyyətli hesab olunurdu. İclasda rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri edirdi. O, iclasda iştirak etmədiyi təqdirdə Dövlət Müdafiə Komitəsinin istənilən üzvünə sədrlik səlahiyyəti tapşırıla bilərdi.

29 mart 1919-cu ildə hərbi nazir, artilleriya generalı S.Mehmandarov aşkar edilmiş casus təşkilatının üzvlərinin saxlanılması üçün tədbirlər görülməsi haqda X.Xasməmmədova teleqram vurur. Teleqramda göstərilirdi ki, Azərbaycan silahlı qüvvələri barədə Könüllülər ordusunun (Denikin ordusu nəzərdə tutulur — İ.A) və erməni hökumətinin xeyrinə məlumat toplanması haqda şübhə doğurmayan sübutlara əsasən Gəncədə Smislov həbs edilmişdir. Onun işində iştirakçılığa görə Gəncə qarnizonunun bir neçə zabiti də müəyyən edilmişdir. Bakıda onun aşağıda göstərilən iştirakçıları vardır: erməni küçəsi 8-də yaşayan erməni ordusunda xidmət etmiş Baş Qərargah zabitinin arvadı olan Nelli Fyodorovna Çernışova, Stanislav Rudolfoviç Zuber də Rılskilərin Merkurievski kontorundadır.

S.Mehmandarov daha sonra teleqramında göstərirdi ki, Çernışovun da mənzilində axtarış aparılması zəruridir, axtarış zamanı nəşə aşkar edilərsə, onu həbs etmək, işi isə məhkəmə müstəntiqinə vermək lazımdır. Belə bir axtarışın Zuberin də evində aparılması zəruridir.

Həmin teleqramda həmçinin, göstərilirdi ki, Smislov Gəncəyə Tiflis dəmir yolunun jandarm idarəsinin keçmiş rəisi Şetinin Muxaylovski polkunun müdirinin ona köməklik edilməsi haqda məktubu ilə gəlmişdir. Güman edirəm ki, casus təşkilatı Bakıda yerləşir və bütün saplar ora gedir, təşkilatın rəhbəri təcrübəli jandarm Şetindir, ona görə də axtarış aparılıb onun təcili həbsə alınması zəruridir.

Teleqramda imzadan sonra belə bir qeyd vardır: Arayış...martın bu günü gündüz saat 5-də qubernator R.Axundov çağırılıb, mənim tərəfimdən müvafiq tapşırıq verildi.

Milli Ordunun Baş Qərargah rəisi general-leytenant Sulkeviç Azərbaycan ordusunun Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar S.Ağabəyova Gəncədən 31 mart 1919-cu il tarixdə əks-kəşfiyyatın təşkili barədə 1539 N-li məktub yazır. Məmməd bəy Sulkeviç həmin məktubunda göstərir ki, bu il aprel ayının 5-də Azərbaycan ordusunun Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar hərbi nazir mənə mühüm tapşırıq — əks-kəşfiyyat işinin təşkili haqda tapşırıq vermişdir. Bu məqsədlə tərəfimdən yasavul Yusupov ora ezam edilir, xahiş edirəm, ona müvafiq köməkliyinizi əsirgəməyəsiz.

Həmin məktubun aşağısında imzadan sonra belə bir qeydiyyat vardır: Şəxsən qubernatora təklif edilmişdir ki, yasavul Yusupova hərtərəfli kömək etsin və onun hərəkətlərinin Bakı axtarış polisi ilə razılaşdırılsın. 2 aprel. General Ağabəyov.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat”ın Hərbi Nazirlikdə bir bölmə olaraq fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin olduqca azlıq təşkil etməsi ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi əks-kəşfiyyat işini də genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə nəinki imkan vermirdi, hətta mane olurdu. Çətinlik törədən amillərdən biri də bu bölmənin əməkdaşlarının sayca az olması idi. Belə ki, bu bölmənin ştatına uyğun olaraq sayca 28 nəfər olmalı idi.

Bunlardan 1 nəfər rəis, 2 nəfər rəis köməkçisi, 2 nəfər kargüzər, 23 nəfər isə agent (əməkdaş) olmalı idi. Lakin bölmə kadrlarla tam komplektləşdirilmədiyindən bəzi vakant yerlər də qalmışdı. Azərbaycana marağın artdığı, müstəqilliyinin təhlükə altında olduğu bir dövrdə belə bir qurumla hərbi nazir S.Mehmandarov dediyi kimi, böyük işlər görmək və ölkənin hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xidmətinin əməkdaşları əməliyyat işinin ənənəvi üsullarından, o cümlədən inanılmış şəxslərin məlumatlarından da, özünəməxsus qaydalarla əldə edərək, səmərəli istifadə etmişlər. Bu cəhətdən Baş Qərargah Baş İdarəsinin rəisinin əməliyyat-kəşfiyyat bölməsinin böyük adyutantının Lənkəranda olan hökumət əleyhinə qüvvələrin sayı və silahları barədə məlumatı xarakterikdir. Böyük adyutant göstərir ki, onun məlumatına görə (uyezd müdiriyyətinin məmurlarından və tam inanılmış şəxslərdən aldığı məlumata görə), Lənkəranda bolşeviklərin qüvvəsi 1200 nəfərdən 1500 nəfərə qədərdir, hansı ki, onların çoxu rus və ermənilərdir, Lənkəranda bolşeviklərin 4 topu vardır, Baxmayaraq ki, onların kifayət qədər təlimatçı-zabitləri vardır, lakin onların hərbi-təşkilatı çox zəifdir.

Məlumatda daha sonra göstərilir ki, Muğanda 2 dəstələri var: a) bolşeviklər bir neçə zabıtə malik olmaqla nisbətən güclüdürlər və 12 topları var, b) bolşeviklərin ikinci dəstəsi zəifdir. Bu dəstələrdə adamların sayını müəyyən etmək mümkün olmamışdır; bu dəstədə 12 top var, bununla bərabər bu dəstələrdə çoxlu nasazlıqlar var. Bolşeviklərin əleyhinə olan dəstə könüllülər ordusuna hüsn-rəğbət bəsləyir və təsadüfi deyildir ki, Lənkəran və Muğanı işğal etməsi xahişi ilə bu yaxınlarda Denikinə nümayəndə göndərmişlər. Denikin yaxın gələcəkdə dəstə göndərməyə söz verib.

Həmin məlumatda, həmçinin, göstərilir ki, Salyandan bizim hərbcilər hücumu keçərkən yolboyu müsəlman kəndləri yerləşir, hansı ki, onlar bizim hərbcilərə qoşulmağı səbirsizliklə gözləyirlər. Bu kəndlərdə əhali yaxşı silahlanmış, lakin yaxşı təşkilatlanmamışlar, onlar hücumu keçərkən yaxşı zabitlər ezam edilməsini xahiş edirlər.

Məlumatda, həmçinin, göstərilir ki, Prişipdə (hazırda Göytəpə-İ.A.) sırf bolşeviklərdir. Orada 1000-dən çox olmayan silahlılar, 4 topları var. Privolnı kəndi isə bolşeviklərə hüsn-rəğbət bəsləməsələr də, demək olmaz ki, Azərbaycana da sədaqətliidlər. Yerli hakimiyyət belə hesab edir ki, bizim hərbcilər hücum edəcəkləri halda Privolnı kəndinin sakinləri ola bilsin ki, onlara (müstəqil Azərbaycan Respublikasının hərbcilərinə -İ.A.) qoşulsunlar.

Həmçinin, məlumatda o da göstərilir ki, üstün yüksəkliklər Prenbel (Yardımlı rayonu ərazisindədir-İ.A.) və Biləsuvarıdır. Biləsuvarı 3 top var. Bolşeviklərin bazası — Saradadır (Sara adası Lənkərana daxildir-İ.A.), hansı ki, orada bir neçə qidroplan (suya düşə bilən təyyarə-İ.A.) var.

Təbii ki, belə bir kəşfiyyat məlumatlarının gələcək hərbi əməliyyatların keçirilməsinə hazırlıq üçün böyük əhəmiyyəti vardı.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanın Yerevandakı diplomatik nümayəndəsi M.X.Tekinskinin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova ünvanlandığı 11 iyul 1919-cu il tarixli teleqramında göstərilirdi ki, Böyük Vedi kəndində erməni ordusuna hücum edərək sonuncunu topları ilə dəmir yolu xəttinə çəkilməyə məcbur edib. Yerevana çoxlu yaralı gəlir. Öldürülən erməni əsgərləri 200 nəfərdən, ölən və yaralanan zabitlər isə 10 nəfərdən çoxdur. Deyirlər ki, müsəlmanlar ermənilərin iki top və səkkiz pulemyotunu ələ keçirmişlər. Ordu yeni hücum üçün hazırlaşır. Ermənilərdə ruh düşkünlüyü var. Ermənilər bu uğursuzluğu türk əsgərlərinin iştirakı ilə əlaqələndirir və buna da ingilislərin hərbi nümayəndəliyi inanır, halbuki, Türk əsgərləri kənddə, ümumiyyətlə, yoxdur və belə bir məlumat, bir qayda olaraq ermənilərdən gəlir. Belə tərəfşərliklə ingilislər tərəfindən mənə bu haqda nota təqdim edilmişdir.

Əslində, bu teleqram da hərbi xarakterli teleqram olmaqla, kəşfiyyat məlumatı hesab edilə bilməzdi. Lakin belə teleqramın da gələcək hərbi əməliyyatlara hazırlıq üçün böyük əhəmiyyəti vardı.

Bunun ardınca M.X.Tekinski xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova 16 iyul 1919-cu il tarixli, Yerevan şəhərinə vurulmuş teleqramında göstərilir ki, Ermənistanda güclü səfərbərlik gedir, ingilislər müsəlmanlar əleyhinə olduqlarını gizlətmirlər.

1919-cu ilin əvvəllərində Bakıda Denikinın kəşfiyyatının rəisi, Baş Qərargahın zabiti Çernışov Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları tərəfindən həbs edilərkən (sonra o ingilislərin təzyiqi ilə azadlığa buraxıldı —C.Q.) onun Azərbaycanın milli ordusunda Denikinın casusu kimi fəaliyyət göstərdiyi sübuta yetirilmişdi. Eyni zamanda əməliyyat tədbirləri nəticəsində Denikinın casus şəbəkəsində təmsil olunanların bir qisminin ingilis kəşfiyyatına işləməsi müəyyən edilmişdi. Çernışovun yaşadığı mənzildə Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanı tərəfindən aparılan axtarış zamanı Denikin kəşfiyyatının sxemi, onun tapşırıqları, məqsədi və proqramı, eyni zamanda gizli bolşevik təşkilatının işi, Azərbaycan ordusunun vəziyyəti barədə Denikinə ünvanlanmış çoxlu sayda məlumatlar tapılmışdır.

Ölkədə hərbi, ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin və kənar müdaxilələrin real olduğu, Denikinın ordularının, erməni separatçılarının, riyakar ingilislərin, eyni zamanda bolşeviklərin Azərbaycanın əleyhinə işlədiyi bir vaxtda müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatının (ƏMT) yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən 1919-cu il iyunun 13-də imzalanmış bir sənəddə göstərilirdi: “Müfəttah Musəvi cənablarına! Dövlət Müdafiə Komitəsinin sənə cariyə hazıranın (iyun ayı nəzərdə tutulur-C.Q.) 11-ci günü vəqə olan iclasında zati-aliniz müqabil kəşfiyyat müdirliyinə təyin edilmiş Məhəmmədbağır Şeyxzamanlı cənablarına müavin təyin olunursunuz. Məzkur komitənin qərarı bərai-məlumat şərh edilir, əfəndim. Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri Yusifbəyli”.

Bolşeviklərin fəaliyyəti 1920-ci ilin əvvəllərində yeni vüsət aldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları bütün səylərini bolşevizmlə mübarizəyə yönəltsə də, vəziyyət gündən-günə gərginləşirdi. Vəziyyətin gərginliyinə baxmayaraq, nə qədər qərribə də olsa, Nazirlər Şurası 1920-ci il martın 6-da ƏMT-in ləğv edilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Bundan əvvəl isə 1919-cu il avqustun 20-də Məmmədbağır Şeyxzamanlının yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətində əks-inqilabı mübarizə təşkilatının rəisi təyin olunmuş, 1920-ci ilin martın 6-na qədər bu quruma rəhbərlik etmişdir. Cümhuriyyət dövründə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, sərhədlərin qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Nağı bəy Şeyxzamanlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış, 1967-ci ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir”. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu sözləri çağdaş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik orqanlarına da eyni dərəcədə aiddir. Respublikamız 18 oktyabr 1991-ci ildə öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə çevrilmişdir.

23 may 2007-ci ildə isə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının əsas istiqamətləri: təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması; Avropa və Avratlantik strukturlarına inteqrasiya; beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq; regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər; region ölkələri ilə əməkdaşlıq; qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq; müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi; təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsi; demokratiyanın möhkəmləndirilməsi; milli və dini toleranqlıq mühitinin qorunması; elm, təhsil, mədəniyyət və məənəviyyatın qorunması; iqtisadi və sosial inkişaf; daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi; miqrasiya siyasəti; enerji təhlükəsizliyi siyasəti; nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti; fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhəlinin sağlamlığının mühafizəsi; informasiya təhlükəsizliyi siyasəti kimi mühüm məsələləri əhatə edir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanları öz sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarının işini yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq və daha da təkmilləşdirməklə, uğurla davam etdirirlər.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARI

Cəlal Qasimov,
MTN-in Heydər Əliyev adına
Akademiyaşının kafedra rəisi, professor

Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyan dövlət atributlarının hər biri bizim üçün əhəmiyyətlidir. Bunların içərisində Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi xüsusi yer tutur.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı (1880-1920) Parlamentin üzvü, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi (1919-cu il iyun-avqust)

Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının tarixi tipoloji təsnifini verən ulu öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, ölkəmizin təhlükəsizlik orqanları üç dövr (cümhuriyyət, sovet və müstəqillik illərinin təhlükəsizlik orqanları) yaşamışdır. Biz bu yazımızda birinci mərhələnin – cümhuriyyət dövrünün xüsusi xidmət orqanlarının yaradılması, formalaşması və taleyi ilə bağlı müfəssəl məlumat verəcəyik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətin və dövlətçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək üçün müstəqil xüsusi xidmət orqanının yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Daha doğrusu, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş qüvvələrin (denikinçilərin, bolşeviklərin, ermənilərin və s.) təxribat-pozuculuq fəaliyyətləri təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasının zəruriliyinin qaçılmaz olduğunu göstərirdi. Ancaq öz müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maddi imkanları, kadr potensialı, hökumətin hələlik müvəqqəti paytaxt seçdiyi Gəncədə fəaliyyət göstərməsi və Bakıya daxil ola bilməməsi belə bir addımın reallaşmasına maneələr törədirdi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Müdafiə Nazirliyinin nəzdində xüsusi xidmət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən bir bölmə yaratdı. “Kəşfiyyat və əks kəşfiyyat” adlanan həmin qurumun konkret nə zaman yaradılması barədə dəqiq məlumat olmasa da, mövcud arxiv materialları həmin bölmənin 1918-ci ildə yaradılması ehtimalını təsdiqləyir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarının təşəkkül dövrü 1919-cu ilə təsadüf edir. Bu, ölkədə nisbi sabitliyin yaradılması, dövlət idarəçilik aparatlarının düzgün təşkili və ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlarla bağlı idi.

Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1967) Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi (1919-cu il avqust – 1920-ci il mart)

Ordunun təlim-təربiyəsini, döyüş hazırlığını daha da gücləndirmək, təsərrüfat və təminat qayğılarını həll etmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 26-da Ərkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun fikrincə, indiyədək belə bir qurumun yaradılmamasının əsas səbəbi yüksək hazırlıqlı kadrlara ehtiyac ilə bağlı idi. Səməd bəy Mehmandarovun dəvəti ilə Krımdan gəlmiş, milliyətcə tatar olan general-leytenant Məmməd bəy Aleksandroviç Sulkeviç (əsl adı Maçeybəy idi – C.Q.) 26 mart 1919-cu il tarixli 147 sayılı əmrə Ərkani-hərb rəisi təyin olundu və həmin vaxtdan etibarən Hərbi Nazirliyin strukturunun yenidən formalaşdırılmasına başlandı.

Daxili və xarici təxribatçılarla mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 28-də Səməd bəy Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin birgə imzaladıqları 157 sayılı əmrdə göstərilirdi ki, mart ayının 26-da Hərbi Nazirlikdə Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılıb. Həmin idarənin strukturuna daxil olan şöbələrdən biri General-kvartirmeyster adlanırdı. Bu şöbəyə aşağıdakı bölmələr daxil idi:

- 1) Əməliyyat-səfərbərlik,
- 2) Nizami-hesabat,
- 3) Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat,
- 4) Rabitə xidməti.

“Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat”ın Hərbi Nazirlikdə yalnız bir bölmə olaraq fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin azlıq təşkil etməsi ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində

olduğu kimi əks-kəşfiyyat işini də genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə nəinki imkan vermirdi, hətta mane olurdu. Belə ki, bu bölmənin ştatına əsasən əməkdaşlarının sayı 28 nəfər olmalı idi. Bunlardan 1 nəfər rəis, 2 nəfər rəis köməkçisi, 2 nəfər kargüzar, 23 nəfər işə agent (əməkdaş) olmalı idi. Lakin bölmə kadrlarla tam komplektləşdirilmədiyindən bəzi vakant yerlər boş qalmışdı. Azərbaycana müxtəlif niyyətli marağın artdığı, müstəqilliyinin təhlükə altında olduğu bir dövrdə belə bir qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi.

Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov həmin ilin aprel ayının 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində qeyd edirdi ki, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın əsas vəzifəsi “düşmənin haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir”. Səməd bəy Mehmandarovun məruzəsindən və bölmənin adından da aydın olur ki, bu qurum öz üzərinə həm kəşfiyyat, həm də əks-kəşfiyyatın funksiyasını götürmüş və hər iki işi paralel aparmışdı.

Azərbaycana təhdidlərin artdığı, düşmənin qüvvələrin azğınlaşdığı və torpaqların işğal təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir vaxtda kiçik qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi, ümumən milli təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi.

Azərbaycanı işğal etmək və ya özünə tabe etdirmək istəyən qüvvələrin, xüsusilə, denikinçilərin 1919-cu ilin aprel ayında Dağıstana və Gürcüstana hücumu Zaqafqaziya, eyni zamanda, Azərbaycan üçün də təhlükəli idi. Vəziyyətin ciddiliyini qəbul edən Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi denikinçilərin Dağıstana qarşı yürütdükləri irtica hərəkətlərini pisləyərək ingilis komandanlığından həmin işğalçı ordunun Dağıstanın hüddudlarından kənara çıxarılması üçün qəti və təcili tədbirlər görməsini tələb etdi və müstəqil siyasət yeridərək müvafiq notalar göndərirdi.

Lakin Azərbaycan hökumətinin notalarına məhəl qoymayan denikinçi zabitlər çar Rusiyası ordusunun mundirində Bakının küçələrini dolaşır, Denikin xeyrinə təbliğat aparır (xüsusilə də ruslar arasında), ağqvardiyaçıları müdafiə edən könüllü ordunun sıralarını genişləndirir, təxribat törətmək və hərbi sirləri öyrənmək məqsədi ilə yenicə yaranmaqda olan Azərbaycan ordusunun tərkibinə daxil olurdular. Belə şəxslərdən ibarət Azərbaycanda geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdılar. İlk təhlükəsizlik orqanlarının gənc əməkdaşlarının söyləri ilə həmin bazalardan biri Balaxanı və Krasnovodsk küçələrinin tinindəki evin zirzəmisində tapılmışdı. Buradan çoxlu sayda tüfəng, qumbara, patron və s. aşkara çıxarılmışdı. Bu işə gərginliyi daha da artırır. Görülmüş əməliyyat tədbirləri nəticəsində Denikin casus şəbəkəsində təmsil olunanların bir qisminin ingilis kəşfiyyatına işləməsi də müəyyən edilmişdi.

Əks-kəşfiyyat bölməsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də hakimiyyətə can atan bolşevizmlə mübarizə idi. Rusiyada bolşevik hökumətinin getdikcə güclənməsi onların Bakıda, Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində dövlət əleyhinə fəallığını artırmışdı. Əks-kəşfiyyat bölməsinin vətənpərvər əməkdaşları Azərbaycan silahlı qüvvələrinə nüfuz etməyə çalışan bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirərsələr də, həm kadr çatışmazlığı, həm də maddi-texniki təchizatın zəif olması bu işin öhdəsindən gəlməyə imkan vermirdi. Bu barədə Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir. Bolşevizmlə mübarizə ümumxalq işi olduğundan bir hərbi idarə onun öhdəsindən layiqincə gələ bilməz”.

Göründüyü kimi, ölkədə ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin gərgin olduğu, xarici təhdid və təzyiqlərin gücləndiyi, Denikin ordusunun, ingilislərin, eyni zamanda erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanın əleyhinə fəaliyyət göstərdikləri bir vaxtda yeni müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Ona görə də tərkibinə Nazirlər Şurasının sədri, hərbi, xarici işlər, yollar və ədliyyə nazirləri daxil olmaqla 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsinin (DMK) yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Dövlət Müdafiə Komitəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik olan bir orqan idi. Bu Komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, xüsusi könüllü dəstələr yaratmaq, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yeni strukturlar yaratmaq və s. hüquqlara malik olan bir qurum idi. Dövlət Müdafiə Komitəsi ortaya çıxan fəvqəladə məsələlərin həllini və qəbul olunmuş qərarların icrasını təşkil etməli idi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasları onun üzvlərindən üç nəfərin iştirak etdiyi şəraitdə hüquqi səlahiyyətli hesab olunurdu. İclasda rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri edirdi. O, iclasda iştirak etmədiyi təqdirdə Dövlət Müdafiə Komitəsinin istənilən üzvünə sədrlik səlahiyyəti tapşırıla bilərdi.

Azərbaycan parlamenti 1919-cu il iyun ayının 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının (ƏMT-in) yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

Vaxtilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi olmuş, lakin sonradan Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur qalan Nağı bəy Şeyxzamanlı 1964-cü ildə İstanbulda çap etdirdiyi “Azərbaycanın istiqlal mücadiləsinin xatirələri” kitabında belə bir təşkilatın yaradılmasının səbəblərini aşağıdakı kimi izah edirdi: “Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılmasına səbəb cümhuriyyətimizin ilk illərində çar generalı Denikin mütəmadi olaraq bizi təhdid etməsi, tez-tez hüquqlarımızı zorlaması və müxtəlif hadisələr törətməsi olmuşdur. Ona görə də hökumətimiz Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının layihəsini hazırlayıb parlamentə təqdim etdi. Layihə məclisdə böyük səs çoxluğu ilə qəbul olundu”. Daha sonra, Nağı bəy Şeyxzamanlı yazırdı ki, “...bolşeviklər Qafqazda general Denikin ordusunu darmadağın etdikdən sonra artıq bizim üçün ağqvardiyaçı təhlükəsi qalmamışdı. Ancaq Denikin yerinə arxasını Rusiyanın mərkəzi olan Moskvaya dayayan bolşeviklər kimi bir təhlükəli qüvvə də var idi. Artıq biz də fəaliyyətimizi bolşeviklər əleyhinə çevirmişdik”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının Əsasnaməsinə uyğun olaraq bu qurum tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı kəşfiyyat-pozuculuq və terror-təxribat aksiyaları keçirmək cəhdlərində, dövlət əhəmiyyətli obyektlərdə diversiyaların təşkilində, eləcə də hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət göstərməkdə, casusluqda və s. şübhəli bilinən şəxslərin həbsi zamanı yerli polis və əlaqədar orqanların nümayəndələri də dəvət olunurdu. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsi ilə hökumətə zidd təşviqat aparan şəxslərin, hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayan, əhalinin ayrı-ayrı sinifləri arasında milli münaqişələr yaradanların; hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçıların, hər növdən olan odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin anbar və gizli saxlanma yerlərinin aşkar olunması; şübhəli şəxsləri ilkin həbs etmək hüququna malik olması və s.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının kadr tərkibi müxtəlif partiya və millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına xidmətə qəbul zamanı namizədlər xüsusi yoxlamadan keçmədən (çox vaxt hər hansı bir şəxsin təqdimatı və ya zamanəti kifayət edirdi) işə götürülürdü. Məsələn, işə qəbul edilməsi ilə əlaqədar Mirzəbaba Sadıqov adlı şəxs tərəfindən yazılmış xahişnamənin üzərində Nağı bəy Şeyxzamanlı belə bir dərkənar qoymuşdur: “1919-cu il sentyabrın 10-dan işə götürülsün”. Maraqlıdır ki, həmin dərkənardakı konkret olaraq gün göstərilir və elə həmin gün də namizədi işə götürürdülər. Ömrə oxuyuruq: “Mirzəbaba Sadıqov 10 sentyabr 1919-cu ildən Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının agentı təyin edilsin”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməliyyat heyəti ştata uyğun olaraq agent və baş agent (yəni əməkdaş – C.Q.) vəzifələrindən ibarət idi. Fəaliyyət göstərdiyi 1919-cu il iyunun 11-dən 1920-ci il martın 6-dək olan dövrdə bu təşkilatda yüzdən çox əməkdaş çalışmışdı. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini müdafiə edən bu təşkilatda 6-7 millətin nümayəndəsi işləyirdi. Maraqlıdır ki, bunlar arasında erməni millətinin nümayəndələri yox idi.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin (DMK) sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi parlamentin üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı, onun müavini isə “Hümmət” partiyasının üzvü Mirfəttah Musəvi təyin edilmişdi. Lakin Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı parlamentin üzvü olduğuna (o, qanunverici orqanın aqrar komissiyasında fəaliyyət göstərirdi – C.Q.) görə avqustun 20-də öz ərizəsinə əsasən tutduğu vəzifədən azad edilmişdi. Həmin tarixdən isə onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin olunmuşdu.

Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, Nəsim bəy Yusifbəyli mənə müraciətlə bildirdi: “Nağı bəy, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatını qurduq. Səni bu idarəyə rəis təyin etmək istəyirəm. Razısanmı?” – Mən işlərimə heç kimin müdaxilə etməməsi şərti ilə razılıq verdim”. Həmin söhbət zamanı Nəsim bəy Yusifbəyli bu təşkilatın Daxili İşlər Nazirliyinə deyil, Baş nazirə təbə olacağını bildirmişdi.

Bu təşkilatın rəis müavini hümmətçi Mirfəttah Musəvi 1919-cu il sentyabr ayının 5-də qətlə yetirildi və onun yerinə noyabrın 15-də Mahmud Səfərkürdski təyin olundu.

Denikinçilərin 1919-cu ilin payızında həm şimaldan, həm də Xəzər dənizindən ehtimal olunan hücumunun qarşısını almaq, Bakının müdafiəsini təşkil etmək üçün Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 13-də keçirdiyi iclasda böyük əhəmiyyətə malik olan hərbi struktur – Bakı İstehkamət hissəsini (Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunu) yaratdı. Komitənin qəbul etdiyi qərara əsasən Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsi təsis olundu, şəhərin hərbi general-

qubernatoru vəzifəsi ona birləşdirildi və Bakı rəisliyinin ərazisi ona tabe edildi. 1919-cu il oktyabrın 26-da Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna tabe edildi.

Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsinə Murad Girey Tlexas təyin edildi. Beləliklə də, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun təbəçiliyi altında fəaliyyətini davam etdirməyə başladı.

Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu və onun struktur bölmələri yalnız denikinçilərə deyil, eyni zamanda daşnak-bolşevik təcavüzünə qarşı da mübarizə aparırdı. General-mayor Tlexas 1920-ci il fevralın 28-də yazırdı ki, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dövlət və ictimaiyyət üçün təhlükə yaradan bolşeviklərin şəhərdən çıxarılması məqsədi ilə qətiyyətli tədbirlər görülür.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə etmişdir və bu özünün hüquqi əsasını “Azərbaycan Respublikasının əks-kəşfiyyət xidmətinin məmurlarının hüquq və vəzifələri barədə Əsasnamə”də tapmışdır. Həmin Əsasnamə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna tabe etdirildikdən sonra qəbul edilmişdir. Təşkilatın əməkdaşları casusların və onların qurumlarının, həmçinin, öz fəaliyyəti ilə Azərbaycana düşmənçilik mövqeyində duran, dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyamda, xəyanətdə iştirak edən, vəzifəli şəxslərin həyat və azadlıqlarına qəsd edən, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərən şəxslərin aşkarlanması, sərnişin gəmilərinin qəbulu, sənədlərin yoxlanılması, şübhəli şəxslərin saxlanması, ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarət və bu kimi digər səlahiyyətlərə malik idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarının əsas vəzifələrindən biri də ölkədəki qanunsuz silahlı birləşmələrin ləğvi, onlarda, eləcə də əhalidə olan icazəsiz silahların yığılması və müsadirə edilməsi idi. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməkdaşı olmuş Əli Razi Şamçızadə Salyandan öz rəisinə ünvanladığı sənəddə ermənilərdən 12 odlu silah və 565 ədəd işarə verici fişəngin götürüldüyünü məruzə edirdi.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməkdaşları digər dövlət strukturlarının qüvvələri ilə birlikdə mart qırğınlarının əsas təşkilatçılarından olan Bakı milyonçusu, qatı cinayətkar Stepan Lalayevi və onun bir qrup tərəfdarını da həbs etməyə müvəffəq olmuşdur.

Erməni siyasi təşkilatları, silahlı dəstələri və terrorçu daşnak qrupları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə qarşı təxribatlar törətdiyindən xüsusi xidmət orqanları onlara qarşı fasiləsiz mübarizə aparırdı. Daşnaklar çirkin niyyətlərini həyata keçirmək və ölkədəki sabitliyi pozmaq məqsədi ilə müxtəlif yerlərdə toplantılar keçirərək daim Azərbaycana əleyhinə təbliğat-təşviqat işi aparırdılar. Ona görə də ermənilərin bu qurumları Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının nəzarət etdiyi əsas obyektlər olmuşdur. Maraqlıdır ki, Denikin ordusunun Azərbaycana qarşı təxribatı ilə əlaqədar təşkilat tərəfindən (ƏMT nəzərdə tutulur – C.Q.) saxlanılmış və həbs edilmiş şəxslərin əksəriyyəti ermənilər idi. Bunun üçün həbs edilənlərin siyahısına nəzər salmaq kifayətdir: Qriqori Babayants, Andrey Balayants, Danil Musaelyants, Ağacan Avakyants, Sərkis Melikyants, Georgi Melik-Qayakasov, David Abramyants, Soqomon Balayants, Sergey Arzumanyants, Petros Sarkisyants, Martiros Mirzoyants, Baqret Ohancanyan, İvan Avanesov, Mixail Ter-Zaxarov və başqaları.

Erməni casusları əldə etdiyi məlumatları həm denikinçilərə, həm bolşeviklərə, həm də ingilislərə verirdilər. Həmin ərəfədə bolşeviklər daha da fəallaşmış, onlar ayrı-ayrı yerlərdə gizli yığıncaqlar keçirir və demokratik respublikanın əleyhinə müxtəlif məzmunlu təbliğat aparırdılar. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı, eləcə də qurumun Balaxanı-Sabunçu rayon bölməsi öz işini həm də bu istiqamətdə qurmuşdu. Həmin bölmədən Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəhbərliyinə göndərilən raportdan məlum olur ki, 1920-ci il fevralın 3-də Sabunçudakı fəhlə klubunda keçirilən iclasda Aleksandr Kostinski adlı bolşevik fəalı belə bir məsələ irəli sürmüşdür: “İndiki hökumət bizə lazım deyil. Bu yaxınlarda bolşeviklər gələcək, biz onda öz gücümüzü göstərəcəyik”. Təhlükəsizlik orqanının həmin yerli bölməsi bolşeviklərin hansı istiqamətlərdən Azərbaycana hücum edəcəklərini də müəyyən edə bilməmişdir: “1920-ci ilin 24 fevralında Sabunçudakı fəhlə klubunda fəhlələrin gizli yığıncağında bildirilmişdi ki, “bolşeviklərin üç – Krasnovodsk, Həştərxan və Rostov istiqamətlərindən gəlməsi gözlənilir. Ona görə də yatmamalı, ayıq olmalı və hakimiyyəti ələ almalıyıq”.

Göründüyü kimi, Azərbaycan milli dövlətçiliyinə qarşı ermənilərdən başqa, daha bir qorxulu qüvvə bolşeviklər idi. 1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Nəsim bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatlarının qarşısını almaq məqsədi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında bütün mətbəələrdən iltizam alınması barədə göstəriş verərək bildirirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır.

Bolşeviklərin fəaliyyəti 1920-ci ilin əvvəllərindən yeni vüsət aldı. Gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları bütün səylərini bolşevizmlə mübarizəyə yönəltsə də, vəziyyət gündən-günə kəskinləşirdi.

Beləliklə, 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, özünün 23 aylıq ömrünə son verdi. Bununla da, müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika qurmağa nail olan hökumətin digər dövlət strukturları ilə yanaşı, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin güc strukturlarını və burada fəaliyyət göstərən əməkdaşların böyük əksəriyyətini isə sovet totalitar rejimi öz repressiya məngənəsində məhv etdi.

Zaman baxımından qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparan təhlükəsizlik orqanlarının xidmətini yüksək qiymətləndirən ümummilli lider Heydər Əliyev bildirmişdir: “Xalq Cümhuriyyəti zamanı Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları gənc, müstəqil dövlətimizə, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir”.

Respublika.-2014.-6 mart.-N 49.-S.6.

BAYRAĞIMIZDAKI SİMVOLİKANIN MEMARI, BÖYÜK MAARİFÇİ

Əsgər QULİYEV,
Təhsil Nazirliyi Dərslik və
nəşriyyat şöbəsinin müdir müavini,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, əməkdar müəllim

Bu il fevralın 24-də XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, türkçülük məfkürəsinin böyük carçısı, tanınmış ədib, publisist, maarifçi, rəssam və təbabət alimi Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Böyük Azərbaycan ziyalısi Əli bəy Hüseynzadənin yubileyinin ölkə miqyasında dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 21 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncam imzalanmış, bu tarixi yubileyin keçirilməsi ilə bağlı müvafiq dövlət qurumlarına tapşırıqlar verilmişdir. Sərəncamda deyildiyi kimi, türk xalqlarının mədəni integrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında yaxından iştirak edən Əli bəy Hüseynzadə çoxşaxəli fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə də qiymətli töhfələr vermişdir.

Hesab edirəm ki, klassik mədəni irsə, milli-mənəvi dəyərlərə dövlətin və dövlət başçısının daimi diqqət və qayğısının parlaq təzahürü olan bu tarixi sərəncamın Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanın məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində, xalqımızın milli oyanışı, özünüdərk və dirçəlişində, milli məfkurənin yaranmasında, milli maarifçilik hərəkatının inkişafında, mətbuat və mədəniyyətimizin tərəqqisi yolunda, milli dövlətçiliyimizin formalaşmasında təmənnəsiz xidmətlərinin müstəqil dövlətçilik təfəkkürü kontekstində yenidən dəyərləndirilməsində, onun zəngin irsinin dərinədən tədqiqi və təbliğində müstəsna rolu vardır.

Müasirləri böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli ideologiya səviyyəsində türkçülüyn “Ana Yasası” kimi dəyərləndirilən “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)” triadasının yaradıcısı və ilk carçısı, milli bayrağımızdakı rənglər simvolikasının müəllifi, türk dünyasında milli özünüdərk və milli istiqlal düşüncəsinin mücahidi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisi, ensiklopedik şəxsiyyət, böyük maarifçi-pedaqog Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) türklük, islamlıq, millət və Vətən qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, onu “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Qafqazdakı türk balalarına türklüyünü bildirən, həsəb-nəsəbini (soykökünü) öyrədən”, “rəsuli- haqq” (“haqq elçisi”), “irqin (türklərin) ən mükəmməl öndəri”, “külli-müsəlman aləminin iftixarı”, “türk xalqlarına kimliyini bildirən dahi”, “bütün türk dünyasında peyğəmbər kimi üfqlər açan”, “ilk turançı”, “dahi mütəfəkkir”, “fövqəlbəşər”, “qüzey günəşi”, “bütün türk dünyasının mücahidi”, “türkçülüynün babası (atası)”, “milliyyətçi və mütəfəkkir”, “imanlı türkçü”, “yazı ustadı” və s. bu kimi yüksək epitetlərlə öyür, təqdir edirdilər. Sözsüz, bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Çünki bu böyük İNSAN, dahi fikir və söz adamı 76 illik şərəfli ziyalı ömrünün yarım əsrdən çoxunu yorulmadan, usanmadan bütövlükdə türklüyün inkişafına, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli oyanış və özünüdərkinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli istiqlal mücadiləsinə, milli dövlətçiliyin formalaşdırılmasına həsr etmişdi...

XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əsası Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan milli maarifçilik hərəkatının, islamçılıq və qərbçilik (avropaçılıq) ideyalarının davam və inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynamış, millətimizin islam ümmətçiliyindən islam milliyyətçiliyinə və oradan türk milliyyətçiliyinə keçidinin əsas ideya və əməl rəhbərlərindən (Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevlə birgə) biri olan Əli bəy Hüseynzadə özünün irəli sürüb əsaslandığı “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” milli dirçəliş və milli istiqlal formulu (düsturu) ilə türkçülüynün siyasi məramnaməsini və elmi-nəzəri əsaslarını, müasirlərinin dediyi kimi, milli istiqlal mücadiləsinin “Ana Yasası”nı verməklə milli tariximizə “türkçülüynün atası” kimi öz əbədi imzasını atmış oldu. Az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik ideologiyasına çevrilən bu triada (“üçlü məram”) milli bayrağımızdakı rənglər palitrası vasitəsilə əbədləşdi və sonsuzluğa qədər Azərbaycan xalqının qan yaddaşına daxil oldu. Bu mənada bu

gün də başlarımız üzərində əzəmətlə dalğalanan milli bayrağımızdakı üç rəngin bildirdiyi simvolik mənə Əli bəy Hüseynzadənin müəllifi olduğu “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” formulunun rənglərlə ifadəsindən ibarətdir. Əli bəy Hüseynzadə belə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların millət məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamlaşmaqdırsa, iqtisadi, mədəni, sosial-siyasi məfkurəsi avropalaşmaq (müasirləşmək) olmalıdır. Türkiyədə türkçülüynün böyük ideoloqu kimi tanınan Ziya Göyalp Əli bəyi özünün ustadı sayaraq sonralar həmin üçlü qayənin sosioloji baxımdan “millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı!” anlamını verən “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Batı (qərb, Avropa) mədəniyyətindənəm” şəklində formula etmişdir...

Əli bəy Hüseynzadə milli mədəniyyət və ictimai-siyasi fikir tariximizdə təkcə dahi mütəfəkkir şəxsiyyət kimi deyil, eyni zamanda böyük maarifçi – pedaqoq – ziyalı, məşhur həkim-tibb professoru, rəssam, musiqişünas kimi də tanınmaqdadır. Bu mənada Əli bəyin müasiri olmuş, görkəmli tarixçi Yusif Akçuraoğlu haqlı olaraq yazırdı ki, əfsanəvi Əli bəy dünyanın bütün dillərini, elm və fənlərin hər növünü, ədəbiyyat və incəsənətin hər şöbəsini tamamilən əhatə etmiş və tətbiqə müvəffəq olmuş fəvqəlbəşər idi...

Azərbaycanın milli təhsil və pedaqoji fikir tarixinə də dəyərli töhfələr vermiş bu böyük mütəfəkkirin maarifçilik görüşlərində millətin tərəqqi və oyanışında, mədəni yüksəlişində maarifin, təhsilin, elm və mədəniyyətin müstəsna roluna, milli istiqlala aparan yolun məhz xalqın maariflənməsindən keçməsinə və bu yolda ana dilində tədrisin təməl prinsip olmasına, ümumbəşəri dəyərlərdən milli təkamül və inkişafda istifadənin əsas şərtlərinə dair müdrik fikirlərindən bir neçəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi.

* “Türk xalqları birinci dövrdə qılıncla (Hun imperatorluğu dövrü nəzərdə tutulur – Ə.Q.), ikinci dövrdə dinlə (Osmanlı imperatorluğu dövrü – Ə.Q.) parlamışdırsa, indi isə, yəni üçüncü dövrdə (XX əsrdə) elm və biliklə parlamalıdılar...” , “Bizə qılınclı deyil, əhli-maarif lazımdır...”;

* “Maarif, ittihad (milli birlik), hürriyyət (azadlıq) ! Nə qədər gözəl nemətlər! Bunları unutmayalım! Çünki əsl nicat bu üç qüvvətdədir...”;

* “Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifəyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti-qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-maarifi əkməkdir...”;

* “Bilgi... və elm lisan (dil) ilə olur. Bir əcnəbi lisanında dəxi elm təhsil oluna bilər. Fəqət bu surətlə təhsil olunan elm məhdud fərdlərin beynində qalır. Millətin əksəriyyəti arasında yayılmır. Elm və maarif əksəriyyət beynində inkişaf etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili maarif təhsilinə alət (vasitə) olsun...”;

* “Avropa elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, sənət və sənayesinə bələd olmağa (öyrənməyə) və millətimiz beynində yaymağa çalışmalıyıq...”;

* “Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, elm və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik,, özlərinə deyil! Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların beyinləri girsın, boğazları, mədələri girməsin. Biz istərik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın...” və s.

Hörmətli oxucu! Diqqətlə fikir verdinizsə, Əli bəyin 100 il bundan qabaq böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bu müdrik kəlamlardakı işıqlı, nurlu ideyalar nəinki köhnəlməyib, əksinə bu günümüzə də həmahəng səslənir. Böyük maarifçi XX əsrin böyük kəşflər, yeni texnologiyalar əsri olacağını irəlicədən görür və türk xalqlarını, o cümlədən, Azərbaycan xalqını şanlı keçmişi ilə öyünməyi bir tərəfə atıb, elm, maarif və mədəniyyət əsrində dünya xalqları içərisində özünəlayiq yer tutmağa səsləyirdi.

Diqqət edin, BMT XXI əsri ötən əsrin sonlarında “Təhsil əsri ” – “İntellekt əsri” elan edib. Əli bəy bir əsr bundan qabaq XX əsri “elm və bilik əsri” (əslində “təhsil”) hesab edir, millətimizin elmlə, maariflə, təhsillə inkişaf edəcəyinə (parlayacağına) inanırdı. O inanırdı ki, milli istiqlala gedən yol öz başlanğıcını maarifdən, elmdən, təhsildən götürür...

Xalqın maariflənməsinin təməl yolunun ana dilinin əsas tədris dilinə-təhsil, təlim vasitəsinə çevrilməsi haqda Əli bəyin müdrik fikri bu gün də aktual səslənir. Azərbaycanda bu böyük maarifçinin nurlu ideyasının təməli ilk dəfə Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) illərində qoyuldu. Nə xoşbəxtlik ki, bu gün müstəqil Azərbaycanda milli təhsilimizin əsas təlim-tədris dili dövlət dili olan Azərbaycan dilindədir...

Nəhayət, Əli bəyin millətin tərəqqisi naminə Avropa elm, təhsil və mədəniyyətinin əsas nailiyyətlərinin, ümumbəşəri dəyərlərinin öyrənilməsi, bu zaman xalqımızın “onların beyinlərini həzm etməsi, fəqət mədələrində həzm olunmaması” barədə peyğəmbərcəsinə söylədiyi işıqlı ideyalar bu gün

Avropa təhsil məkanına inteqrasiya yolunu tutmuş Azərbaycan təhsilinin prioritet istiqamətlərindən biridir...

Əli bəy Hüseynzadə fenomenal fikir adamı, tarixdə böyük izlər qoymuş nurlu şəxsiyyət, böyük ziyalı idi. Lakin, təəssüf ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni fikir tarixinin, bütövlükdə türk dünyasının bu böyük şəxsiyyəti sağlığında müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, Azərbaycanda 28 Aprel çevrilişi nəticəsində meydana çıxan sovet rejimində kommunist ideologiyası digər milli-mənəvi dəyərlər kimi, Əli bəy Hüseynzadə fenomenini də unutturmaq, onun böyük əməllərini xalqın yaddaşından silmək, tarixi xidmətlərini saxtalaşdırmaq yolunu tutdu. Bu böyük insan haqqında böhtan və iftiralara geniş meydan verildi, adına cürbəcür “yarlıqlar” (“burjua millətçisi”, “pantürkist” və s.) yapışdırıldı, qohumları “qırmızı terrora” məruz qaldı, əsərlərinin nəşrinə qadağalar qoyuldu...

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, mərhum Yaşar Qarayevin sözləri ilə desək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında (1920-1991-ci illər) və siyasi-ictimai fikrində Əli bəy Hüseynzadəyə və “Füyuzat” ədəbi məktəbinə qarşı yağdırılmış iftira və böhtan fəvvarəsi ilə müqayisədə hətta üzdənirəq “erməni mənbələri” və “əlyazmaları” da “toya getməli” görünürdü...

Lakin sovet rejiminin bütün basqı və qadağalarına baxmayaraq, Əli bəy Hüseynzadənin böyük adı və əməllərini xalqın yaddaşından silmək, tarixin səhifələrindən çıxarmaq mümkün olmadı. XX əsrin sonunda Azərbaycanın ikinci dəfə dövlət müstəqilliyinə qovuşması Əli bəy Hüseynzadə fenomenini yenidən millətimizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, bütövlükdə ictimai-siyasi fikir tariximizə qaytardı. Bu, əslində Əli bəy Hüseynzadənin doğulduğu, lakin çox az müddət yaşadığı doğma Vətəninə bir növ mənəvi qayıdışı idi ki, bu missiyanın önündə ömrünü bu böyük mütəfəkkirin əsərlərinin toplanmasına, tədqiqinə, nəşrinə və təbliğinə həsr etmiş görkəmli mətnşünas alim mərhum Ofelya xanım Bayramlı gəlir. Onun tərtibçiliyi ilə Əli bəy Hüseynzadənin kamil 2 cildlik seçilmiş əsərləri, “Füyuzat” jurnalının tam komplekti latın əlifbasında nəşr edildi. “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Prezident Sərəncamına uyğun olaraq onun bircildlik seçilmiş əsərləri kütləvi tirajla çap olunaraq ölkənin bütün kitabxanalarına hədiyyə edildi. Əli bəy Hüseynzadənin son illərdə ictimai-siyasi, ədəbi fəaliyyətinə dair xeyli araşdırmalar aparılmış, haqqında Rəfiq Zəka, Azər Turan, Şamil Vəliyevin (Körpülünün) dəyərli monoqrafiyaları nəşr edilmiş, çoxsaylı elmi, elmi-kütləvi məqalələr çap olunmuşdur.

Etiraf etməliyəm ki, bu dahi söz və fikir adamının çoxcəhətli fəaliyyəti xalqa hələlik gərəyincə və yetərincə çatdırılmayıb. Onun zəngin bioqrafiyasında öyrənilməli və faydalanmalı məqamlar kifayət qədər çoxdur...

Əziz oxucu! Böyük ömrün tarixi məqamlarını gəlin birlikdə vərəqləyək...

Əli bəy Hüseyn bəy oğlu Hüseynzadə 24 fevral 1864-cü ildə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Salyanda ruhani müəllim ailəsində doğulub. Balaca Əli bəy ibtidai təhsilini atası Molla Hüseynin də müəllim işlədiyi Tiflis Müsəlman Məktəbində alıb. Çox erkən yaşlarında valideynlərini itirən Əli bəy ana babası-böyük maarifpərvər, müasirləri tərəfindən “Qafqazın birinci adamı” adlandırılan Qafqaz Şeyxülislamı Axund Əhməd Səlyaninin (1812-1884) himayəsində qalıb. Altısinifli müsəlman məktəbini uğurla başa vuran Əli bəy babası Axund Əhmədin tövsiyəsi və “Rusiyada iki böyük türkcüdən biri” (Ziya Göyöl) sayılan Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) köməkliyi ilə 1875-1885-ci illərdə Tiflis şəhər 1-ci kişi gimnaziyasında mükəmməl tam orta təhsil alıb. 1885-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin fizika – riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, oranı 1889-cu ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdi. Tələbəlik illərində o, həm də Sankt-Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının məşğələlərində azad dinləyici kimi iştirak etmiş, rəssamlıq sahəsində istedad və bacarığını təkmilləşdirməyi də unutmamışdı...

Sankt-Peterburqda universitet təhsili alan Əli bəy bununla kifayətlənməmiş, Türkiyəyə gedərək İstanbul Universitetinin əsgəri-tibb fakültəsində (1890-95) ali tibb təhsili də almışdı.

Əvvəllər bir müddət həkim – dermatoloq, sonralar isə İstanbul Universitetində professor köməkçisi işləyən Əli bəy Hüseynzadə siyasi fəaliyyətə qoşulur. Buna görə də Sultan II Əbdülhəmidin onun haqqındakı həbs qərarı ilə bağlı təqiblərdən qorunmaq məqsədilə 1903-cü ildə köhnə tanış olan bir hindli tacirin gəmisində gizli şəkildə Hindistana, oradan Çinə, nəhayət, Bakıya gəlib çıxır...

Əli bəy Hüseynzadənin həyatında Bakı dövrü (1903-1910-cu illər) yeni mərhələnin başlanğıcı olur. Rusiyadan kənarda təhsil aldığı üçün Bakıda həkimlik işinə qəbul edilməyən Əli bəy publisistik fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayır. Bu illərdə Bakıda yaşayıb-yaradan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev kimi tanınmış ziyalılarla sıx təmaslar qurur, böyük mesenat, maarifçi-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə millətin oyanışında, insan hüquqlarının qorunmasında,

xalqın maariflənməsində əvəzsiz vasitə olan mətbuat vasitəsilə milli mücadiləyə başlayır. Çünki o dövrün ziyalıları hesab edirdilər ki, “mətbuat bir millətin lisanı (dili), samiası (qulağı), nəzəri (gözü), beyni deməkdir. Mətbuatsız millət söyləyəməz, eşidəməz, görəməz...” (“Füyuzat” 1907, № 29)...

Bu illərdə Rusiyada baş verən siyasi proseslər çar hökumətini müəyyən islahatlar aparmaq məcburiyyətinə qoyur. Bu tarixi şəraitdən yararlanmaq istəyən Azərbaycan ziyalıları 1905-ci il martın 15-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkündə yığıncaq keçirərək yerli azərbaycanlılara da mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi hüquq və azadlıqların, o cümlədən ana dilində ümumi təhsilin verilməsinə, mətbuat və kitabların nəşr edilməsinə dair Rusiya hökumətinə təqdim etmək üçün ərizə (petisiya) hazırlayırlar. Bu sənədin hazırlanmasında Əlimərdan bəy Topçubaşov (Topçubaşı), Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əsədulla bəy Muradxanov, Fərrux bəy Vəzirov, Adilxan Ziyadxanov, Mirzə Əsədullayev, Mustafa ağa Vəkilov və başqaları ilə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də fəal iştirak edir. Azərbaycan türklərinin bu istək və tələblərini Qafqaza yeni canışın təyin olunmuş Vorontsov-Daşkova çatdırmaq üçün Hacınin maliyyə yardımını ilə Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevdən ibarət nümayəndə heyəti Sankt-Peterburqa göndərilir. Həmin il aprelın 21-də canışınla görüşən Azərbaycan ziyalıları digər tələblərlə yanaşı, ana dilində “Həyat” qəzetinin nəşrinə icazə istədiklərini ona çatdırırlar. Çox çətinliklə qəzetin nəşrinə razılıq verilir...

“Həyat” qəzetinin sahibi-imtiyazı mərhəmətli Hacı Zeynalabdin Tağıyev, nəşiri Əlimərdan bəy Topçubaşov, redaktorları Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev idi. Azərbaycanın bu üç böyük fikir nəhəngi və söz adamının rəhbərliyi ilə nəşrə başlayan “Həyat” o dövrdə Azərbaycanda nəşr olunan yeganə anadilli qəzet idi. Azərbaycan xalqının milli dirçəlişində, türkçülük ideyalarının yayılmasında müstəsna rol oynamış bu qəzet qısa ömürlü (07.06.1905-04.09.1906) olsa da, milli mətbuat, eləcə də ictimai-siyasi fikir tarixində dərin izlər qoymuşdu. Bu işdə Əli bəyin xüsusi xidmətləri olmuşdu. Qəzet ilk nömrəsindən bağlanana kimi türkçülüyn, islamçılığın və qərbçiliyin (müasirliyin) siyasi tribunasına çevrilmişdi ki, bunun da mərkəzində Əli bəyin işıqlı ideyaları dururdu...

XIX əsrin ikinci yarısında rus çarizmi digər milli-mənəvi dəyərlər kimi xalqımızın adına da “təcavüz” etmiş, onun əsil “türk” adını qadağan etməyə, uydurma “tatar”, “müsəlman” adları ilə soykökünü unutturmağa qismən “nail olmuşdu”. İş o həddə çatmışdı ki, xalqımızın nümayəndələrindən milliyyətini soruşduqda “müsəlmanam”, – deyər cavab verir, öz soykökünü deməkdən belə çəkinirdi. Bu acı həqiqəti görən görkəmli ədib Ömər Faiq Nəmanzadə “Mən kiməm?” adlı yazısında ürək ağrısı ilə yazırdı: “Hə ey türk! İstər darıx, istər karıx, yaxandan əl çəkəcək deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda bircə zadı-yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə “Kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyər bilmirsən ki, mən türkəm. Niyə deyər bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsan...”.

Bəli, belə bir tarixi şəraitdə, yəni “türk” kəlməsinin həтта dilə belə gətirilmədiyi, “Mən türkəm” söyləməyə imkan verilmədiyi bir tarixi məqamda Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adlı əsəri ilə türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan türklərinə üz tutaraq “Biz tatar deyilik, biz türkü”,- deyər hayqırdı, xalqa öz adıyla “türk” dedi və bunu başqalarına da dedirdi, türklərin kimliyini onlara anlatdı. Bu mənada Azərbaycanda türkçülük hərəkatının həqiqi tarixi Əli bəyin redaktoru olduğu “Həyat” qəzeti ilə başlayır. Təsədüfi deyil ki, görkəmli çağdaş Amerika tarixçisi Tadeuş Svyatoçovski doğru olaraq, “XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına kimliyini bildiren bir nəfər var idi. O da Əli bəy Hüseynzadə idi”, – deyirdi ...

Lakin Əli bəyin qəzetdəki türkçülük, islamçılıq və qərbçilik ideyaları türkün əbədi düşmənləri, xüsusən də rusların əlində türklərə qarşı hər zaman bir alət rolunu oynayan erməniləri ciddi narahat edirdi. Erməni xəfiyyələrinin “Həyat” qəzeti barədə donoslarının birinin üstündə Qafqaz canışınınin dərkənarında təcili olaraq “Həyat”ın sərlövhəsindəki “türk” sözünün silinməsi, əvəzinə “tatar” sözünün yazılması” əmr edilirdi. Lakin Əli bəy nəinki “türk” sözünü “tatar”la əvəzlədi, əksinə, “bu məsələ qayət mühümdür”,- deyərək “Biz ki, türk oğlu türkü, biz ki, millətlərin ən qədimi və ulusuyuq”, -deyər türklüyü təqdir etməkdə davam etdi. Buna görə də türkün düşmənlərinin təzyiqi ilə “Həyat” qapandı...

Çox keçmədi ki, böyük maarifçi, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə yardımını və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə “Füyuzat” dərgisi (1906-1907) nəşrə başladı. Əli bəy “Həyat”da başladığı türkçülük ideyalarını “Füyuzat”da da davam etdirərək, türkçülüyn siyasi proqramı olan “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” formulunu bitkin bir sistem halına gətirdi: “Füyuzat”ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır” (“Füyuzat”, 1907, № 23), – deyər öz ideyasına sadiqliyini bir daha təsdiqlədi... Yeri gəlmişkən, deyək ki, müəllifi Əli bəy Hüseynzadə olan bu üçlü

məramın müasir tarixşünaslıqda ilk dəfə düzgün, ətraflı elmi şərhinin bu səhifələrin müəllifinin “Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri” kitabında (Bakı 2001, s. 38-89) verildiyi elmi ədəbiyyatda da etiraf olunmuşdur (Bax: “Füyuzat”. Bakı, 2006, “Ön söz, “s. XIII; “Respublika” qəz. 12, 15 may 2002 -ci il).

Əli bəy Hüseynzadənin bu dərgisi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir istiqamətin – “Füyuzat” ədəbi məktəbinin (Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqalarının təmsil olduğu romantik ədəbiyyat) yaranmasına gətirib çıxardı. Lakin onun da ömrü qısa oldu və qəfildən bağlandı...

Bu qapanmanın maraqlı tarixçəsi vardır. O dövrün mətbuat səhifələrindən öyrənirik ki, Türkiyə Sultanı II Əbdülhəmidin taxta çıxmasının 32-ci ildönümü münasibəti ilə məcmuənin sahibi-imtiyazı Hacı Zeynalabdin Tağıyev görkəmli din xadimi Məhəmməd Kərim Ağanın Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdiyi “Qurani-Kərim”i altun cild, qiymətli daş və almazlarla bəzədərək görkəmli maarifçi və din xadimi Axund Yusif Talıbzadənin (1877 – 1922) vasitəsilə Sultan II Əbdülhəmidə hədiyyə göndərir. Hədiyyəni qəbul edən Sultan Axund Yusifə müraciətlə: “Bir şeyi anlamıram. Hacı Zeynalabdin bəy dərgisində mənə həcv edir, sonra da mənə hədiyyə göndərir”, – deyərək narazılığını bildirir. Axund Yusif Bakıya döndən kimi Sultanın iradəni Hacıya çatdırır. O da dərhal məcmuənin bağlanmasına qərar verir. Müasirləri tərəfindən “Azərbaycan türklərinin milli haqlarının aynası” (A.Şaiq) hesab edilən “Füyuzat” dərgisi 1907-ci il noyabrın 1-də beləcə qapanır... Onu da deyək ki, bu illərdə Əli bəy Hüseynzadə Rusiya I Dövlət Dumasının buraxılmasına etiraz əlaməti olaraq “Vıborq bəyannaməsi”ni imzaladığına görə həbs olunan Əlimərdan bəy Topçubaşovun əvəzinə, müvəqqəti olaraq rusca “Kaspi” qəzetinə də baş mühərriqlik (redaktorluq) (1907) etmişdi...

Əli bəy Hüseynzadə publisistik fəaliyyətlə yanaşı, ziyalı-müəllim ailəsində doğulan, xarizmatik bir ziyalı kimi pedaqoji sahəyə də xüsusi diqqət ayırmağı unutmamışdı. 1907-ci ilin avqustun 25-dən sentyabrın 4-dək Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayının təşkili və keçirilməsində müstəsna rol oynamışdı. Qurultayda “Füyuzat” məcmuəsi və “Kaspi” qəzetinin müdiri kimi Əli bəy Hüseynzadə sədr, görkəmli pedaqog Mahmud bəy Mahmudbəyov və müəllim Süleyman bəy (Sani) Axundov sədr müavinləri, müəllimlər: Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzə Abdulla Talıbzadə (A.Şaiq) və Fərhad bəy Ağazadə katib seçilmişdilər. Qurultayda Azərbaycanda məktəb təhsilinin vacib məsələləri müzakirə edilmiş, dəyərli qərarlar qəbul edilmişdi. Qurultayın gedişi haqqında “Füyuzat” jurnalında (27-31-ci nömrələrdə) ətraflı stenoqrafik məlumat verilmişdi ki, bu məlumatlar bu gün həmin qurultay haqqında ən etibarlı və dəyərli mənbə sayılır.

“Füyuzat” məcmuəsi bağlandıqdan sonra Əli bəy fəaliyyətini pedaqoji sahədə davam etdirmiş, 1908-1910-cu illərdə “Səadət” Ruhani Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakıda təsis etdiyi (1908) “Səadət” məktəbində əvvəlcə türk dili və ədəbiyyatı müəllimi, məktəbin müdiri, əslən iranlı olan Mirzə Ələkbər Xan Bəhmən diplomatik fəaliyyətə keçdikdən sonra, həmin məktəbin müdiri olmuşdu. Əli bəy Hüseynzadənin müdir olduğu dövrdə müəllimlər işə müsabiqə yolu ilə seçilib qəbul edilirdi. Belə müəllimlərdən biri də məşhur Üzeyir bəy Hacıbəyli idi. Böyük Üzeyir bəy o zaman həmin məktəbə rus dili və hesab müəllimi kimi qəbul edilmişdi. Təkcə bu fakt Əli bəy Hüseynzadənin parlaq pedaqoji fəaliyyətinin bir örnəyi kimi onun maarifə, məktəbə, müəllimə hansı yüksək meyarlarla yanaşdığını aydın şəkildə göstərməkdədir...

Əli bəyin Üzeyir bəylə əməkdaşlığı təkcə məktəb həyatı, mətbuatla yekunlaşmamışdı. Belə ki, türk – islam dünyasında ilk opera sayılan Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında baş tutan ilk tamaşasının (1908) bədii tərtibatçısı-rəssamı Əli bəy Hüseynzadə olduğu barədə tarixi faktlar da mövcuddur...

Əli bəy Hüseynzadə “Səadət” məktəbində çalışdığı illərdə ümumi təhsilin məzmunu, dərslərin dili və tərtibi prinsipləri, ədəbi dil və əlifba məsələlərinə dair qiymətli məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, bu problemlərə dair onun mülahizələri uzun müddət mətbuatın gündəmindən düşməmiş, geniş müzakirə və diskussiyalara yol açmışdı... Ən maraqlısı bu idi ki, Əli bəy türk xalqları üçün ümumi ədəbi dil yaradılmasının tərəfdarı idi. Bu ideya o zaman qəbul edilməsə də, bu gün yenə də aktuallığını itirməyib. Bu böyük maarifçinin ədəbi dil konsepsiyasında əlifba məsələsi də xüsusi yer tuturdu. O, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin qəti əleyhdarı idi, hətta M.F.Axundovu bu məsələyə görə kəskin tənqid edirdi. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyasının türk xalqlarının mədəni inkişafına zərbə olacağı qənaətində idi. Bu ideyanın ortaya

atılmasında rus “barmağı” olduğu inancında idi. XX əsrdə Azərbaycanda aparılan əlifba “islahatları” bu böyük maarifçinin nə qədər haqlı olduğunu təsdiqlədi...

Türkiyədə Sultan II Əbdülhəmidin taxtdan salınmasından artıq 2 il keçmişdi. Keçmiş inqilabçı dostları olan gənc türklərin dəvətilə Əli bəy 1910-cu ilin sonunda yenidən Türkiyəyə köçmək qərarına gəlir. Çox maraqlıdır ki, bu dahi fikir adamının Bakıdan getməsi qərarı dövrün tanınmış ziyalıları tərəfindən milli faciə kimi qarşılanmışdı. Müasirlərindən olan Əlabbas Müznib görkəmli fikir və söz adamı Əli bəyi “bir böyük maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının atası” adlandırır, onu “dilsizlərin dili, karların qulağı, korların görən gözü” hesab edir, onun gedişiyə “Qafqaz əhalisinin başsız, böyüksüz” qalacağını ürək ağrısı ilə dilə gətirirdi...

Məhz bu münasibətlə yerli ziyalılar “Səadət” məktəbində Əli bəyin gedişi şərəfinə böyük ziyafət məclisi də təşkil etmişdilər. Böyük maarifçi Bakıdan ayrılarkən bütün ev əşyalarını və kitablarını üç il işlədiyi “Səadət” məktəbinə bağışlamağı da unutmamışdı... Sözsüz, bu addım onun böyük ziyalı təbiətindən irəli gəlmişdi...

Burada mədəniyyət tariximiz üçün çox maraqlı bir məqama da toxunmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Əli bəy İstanbula köç ərəfəsində özünün yağlı boya ilə 1905-1906-cı illərdə çəkdiyi “Bibiheybət məscidinin görünüşü” adlı məşhur rəsm əsərini satış salonuna qoydurmuşdu. Salona gələn Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnelin həmin əsərdən xoşu gəlmiş və rəsmi almaq üçün sifariş vermişdi... “Orucov qardaşları” mətbəəsinin sahiblərindən biri bu xəbəri böyük mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevə çatdırmışdı. Hacı demişdi:

- Görünür, Əli bəyin əli aşağıdır. Ona görə bu məşhur rəsm əsərini satmaq qərarına gəlib...

Hacı 500 manat verib deyir ki, həmin tablolu göndər bizə. Ancaq bu haqda Əli bəy heç nə bilməsin, məndən pul götürməz. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin...

Belə də edirlər. Bu böyük mesenatın milli qeyrəti və təəssübkeşliyi sayəsində Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan bu gözəl sənət əsəri Əli bəyin öz vətəninə qalır. Həmin əsər hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır...

Yeri gəlmişkən deyək ki, Dövlət İncəsənət Muzeyində qorunan Əli bəyin Sankt-Peterburqda təhsil alarkən Tiflisdə çəkdiyi “Şeyxülislamın portreti” əsəri (1888) də 1903-cü ildə Əli bəy tərəfindən Vətənimizə gətirilib və qardaşı İsmayıl bəyə bağışlanıb. Muzeyə isə Bəhmən Hüseynzadə və həyat yoldaşı görkəmli tarixçi, mərhum professor Sara xanım Aşurbəyli tərəfindən bağışlanıb. Portret öz ana babası Şeyxülislam Axund Əhməd Səlyaniyə həsr edilib...

Nəhayət, Əli bəy Hüseynzadə Bakını 1910-cu il dekabrın 4-də tərk edərək Bakı – Tiflis – İstanbul marşrutu ilə 1911-ci il yanvarın 5-də İstanbula çatıb. Səfər zamanı Tiflisdə dəmiryol vağzalında böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə ilə təsadüfən görüşüb, aralarında çox səmimi söhbət olub...

İstanbulda yenidən həkimlik sənətini davam etdirən Əli bəy Hüseynzadə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsində dəri-zöhrəbi xəstəlikləri üzrə professor köməkçisi, sonralar professoru seçilir. Bu vəzifədə 1933-cü ilə qədər, yəni universitet bağlanana qədər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti müvəqqəti olaraq Gəncədə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (16 iyun 1918 – 17 sentyabr 1918) Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmiş və Nuru Paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu Azərbaycana – Gəncəyə gəlmişdi. Bu dövrdə Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Axund Yusif Talıbzadə ilə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə də Türkiyədən Azərbaycana göndərilmiş, dövlət quruculuğu məsələlərini Azərbaycanın siyasi və hökumət rəhbərləri ilə müzakirə etmiş, müəyyən məsləhətlər vermişdi. Əli bəy Gəncə səfərindən qayıtdıqdan sonra qələmə aldığı və “Qızıl ay” qəzetinin 24 iyul 1918-ci il tarixli nömrəsində çap etdirdiyi “Azərbaycanda düşündüklərim” məqaləsindən öyrənirik ki, o, Gəncəni iyulun ortalarında tərk edərək, Qafqaz məsələsini müzakirə etmək məqsədilə Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə birlikdə İstanbula qayıdıb...

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan sovet hökumətinin xüsusi dəvəti ilə bir də 1926-cı ildə Vətənə dönüb, Bakıda keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji qurultayda iştirak edib. Qurultaya məruzə adı ilə gətirdiyi, əslində isə Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı məsələlərinə həsr olunmuş “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin Bakıda nəşrinə nail olub. Onun beynəlxalq miqyaslı belə bir qurultaya dəvət olunması əslində Sovetlər Birliyində də böyük türkoloq kimi tanınması kimi dəyərləndirilməlidir...

Türkoloji qurultay başa çatdıqdan sonra 1926-cı il martın 25-də doğma Vətəmindən sonuncu dəfə ayrılan Əli bəy Hüseynzadə bir müddət Atatürkə sui- qəsdə iştirak gərəkcəsi ilə Ankarada İstiqlal

Məhkəməsi qarşısında dayanmalı olmuş, az sonra bu işdə günahsızlığı sübut edilərək sərbəst buraxılsa da, fəaliyyətində bir durğunluq mərhələsi başlanmışdı. Bu hadisədən sonra sakit həyat tərzini keçirən Əli bəy 1940-cı il martın 17-də İstanbulda dünyasını dəyişib və şəhərin Qaracaəhməd məzarlığında haqq dünyasına qovuşub...

Əli bəy Hüseynzadə özündən sonra zəngin elmi, bədii, publisistik irs qoyub getmişdir. Onun elmi, ədəbi-bədii irsi içərisində Bakıda işlədiyi illərdə yazdığı və mütəxəssislər tərəfindən şah əsəri hesab edilən “Siyasəti- Fərusət” (“At minmək siyasəti”), eləcə də “Füyuzat” məcmuəsi xüsusi yer tutur. Müasiri Yusif Akçura yazırdı ki, Əli bəyin siyasi, fəlsəfi və ədəbi düşüncələrini anlamaq üçün ən qiymətli mənbə “Füyuzat” kolleksiyasıdır (Bax: Y.Akçura. Türkçülüyn tarixi. Bakı 2006).

Şükürlər olsun ki, bu qiymətli mənbə mərhum mətnşünas alim Ofelya Bayramlının fədakar əməyi ilə latın qrafikasına transliterasiya olunaraq tanınmış ziyalı Etibar Yolçuyevin şəxsi vəsaiti ilə məhdud tirajla müasir Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Çox istərdik ki, həmin toplu kütləvi tirajla çap edilərək geniş elmi ictimaiyyətin istifadəsinə verilsin...

Bir neçə kəlmə də bu böyük insanın ailə həyatından söz açmaq istərdik. Əli bəy nisbətən gec, yəni 48 yaşında 1912-ci ildə İstanbulda əslən çərkəz olan suvari zabiti Şəmsəddin bəyin qızı Ədhiyyə xanım (1890-1944) evlənmiş, bu izdivacdan üç övladı- Səlim Turan adlı oğlu, Saidə və Feyzavər adlı iki qızı dünyaya gəlmişdi. Yüksək təhsil almış övladlarının heç birinin uşağı olmayıb. Böyük qızı Saidə bəyim (1914-2002) 2002-ci ildə rəhmətə gedib. Oğlu Səlim Turan (1915-1994) məşhur rəssam idi. Parisdə yaşayıb, 1994-cü ildə orada dünyasını dəyişib. Üçüncü övladı 1920-ci ildə doğulmuş Feyzavər bəyim bu yaxınlarda İstanbulda haqq dünyasına qovuşub. Əli bəyin nəsil davamı bu övladlarla bitir...

Əli bəy Hüseynzadə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində türk-islam dünyasının yetirdiyi nadir şəxsiyyət, dahi mütəfəkkir, bənzərsiz fikir adamı, böyük maarifçi və ictimai xadim idi... Onun haqq dünyasına qovuşmasından 74 il ötsə də, o, əsərlərində, əməllərində, parlaq ideyalarında bu gün də yaşayır. Bu böyük İnsanın adının əbədləşdirilməsi istiqamətində müstəqil Azərbaycanda dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılıb, doğulduğu Salyan şəhərində şəərəfinə heykəli ucaldılıb, küçələrə, məktəblərə adı verilib. Əsərləri çap edilib, haqqında araşdırmalar aparılıb. Ən başlıcası təmiz adı özünə qaytarılıb, böyük ideyaları həyata keçirilib. Hesab edirik ki, necə ki, müstəqil Azərbaycanın üçrəngli bayrağı var, həmin bayrağın rənglər simvolikasının müəllifi Əli bəy Hüseynzadə də var olacaqdır...

Düşünürəm ki, müstəqil Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri maarif və mədəniyyətimizin bu böyük korifeyinin üçrəngli bayrağımızda əbədləşən milli ideyaların müəllifi Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında ölkə Prezidentinin məlum Sərəncamının yüksək səviyyədə icrası üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcək, bu böyük ziyalının zəngin irsinin xalqımıza, xüsusən də müasir Azərbaycan gəncliyinə gərəyincə və yetərincə çatdırılmasına öz layiqli töhfələrini verəcəklər.

Azərbaycan.-2014.-7 fevral.-N 5.-S.5.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÜRCÜSTANLA İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞI
(1918-1920-ci illər)**

QABİL ƏLİYEV

Tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Demokratik Respublikası 1918-ci ilin yazında müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra öz aralarında siyasi, hərbi, diplomatik, iqtisadi, maliyyə, nəqliyyat, rabitə və digər sahələr üzrə çeşidli əlaqələr yaratmaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı tənzimləmək və dərinləşdirmək zərurəti ilə üzləşdilər. Bu, bir tərəfdən hər iki gənc respublikanın eyni regionda yerləşməsi və oxşar problemlərlə üzləşməsi, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqazın 100 ildən artıq Rusiya imperiyası tərkibində müstəmləkə əsarətində qalması üzündən ortaqların miras malik olmaları ilə bağlı idi.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında 1918-1920-ci illərdə qarşılıqlı münasibətlərin araşdırılması hər iki respublika arasında münasibətlərin dinamik inkişaf etdiyi müasir dövrdə təkə elmi əhəmiyyət kəsb etməklə məhdudlaşmır, həm də çox böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Çünki haqqında bəhs olunan dövrdə çox mürəkkəb, ziddiyyətli problemləri gənc respublika rəhbərləri, demək olar ki, əksər hallarda hər iki xalqın ali mənafeyinə uyğun şəkildə, danışıqlar apararaq qarşılıqlı güzəştlərə getməklə həll etməyə müvəffəq olmuşdular. Azərbaycanın o zamanlı rəhbərlərindən biri olan M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “xristian qonşulardan Gürcü Cümhuriyyəti ilə çox dostanə münasibət” yaradılmışdı (10, s. 58).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemin ayrı-ayrı cəhətlərinə Azərbaycan tarixşünaslığında C.P. Həsənovun (8), N.L. Nəsimzadənin (9) monoqrafiyalarında və ümumi xarakterli əsərlərdə (6,7) toxunulsa da, ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Təqdim olunan məqalədə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında iqtisadi, maliyyə, nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlığın qurulması istiqamətində atılan addımlar başlıca olaraq ilkin mənbələr (1,3,4) və dövrü mətbuat materialları (13, 14) əsasında araşdırılmışdır.

Azərbaycan və Gürcüstanın o zamanlı siyasi xadimləri, dövlət rəhbərləri yaxşı başa düşürdülər ki, müstəqil dövlət quruculuğuna qədəm qoysalar da, bir-biri ilə ən müxtəlif sahələrdə normal münasibətlər yaratmadan, təcrid olunmuş şəraitdə öz mövcudluqlarını təmin etmələri mümkün deyildir. Ona görə də, Bə- tumda Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqları aparan Azərbaycan və Gürcüstanın səlahiyyətli nümayəndələri artıq 1918-ci il iyunun 4-də Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin yenidən işə salınması və normal işləməsinə təmin etmək haqqında saziş bağladılar (1, s. 364).

Həmin gün Batumda həmçinin Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Osmanlı və Ermənistan nümayəndələri ilə birlikdə Cənubi Qafqaz dəmir yollarına aid vaqon-parovoz parkının bölüşdürülməsi haqqında saziş imzaladılar. Sazişə görə, tərəflər keçmiş Rusiya imperiyasının mülkiyyəti olan vaqon-parovoz parkını hər ölkənin ərazisindən keçən dəmir yolu xətlərinin uzunluğuna mütənasib şəkildə bölüşdürməli idilər (1, s.365).

Bu müqavilə və sazişlər dövlətlərarası münasibətlərin razılaşmalar yolu ilə nizama salınmasının başlanğıcı oldu.

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdükdən sonra Gürcüstanla müntəzəm əlaqələr saxlanmasını təmin etmək və məsləhətləşmələr aparmaq üçün Cənubi Qafqaz siyasi dairələrində yaxşı tanınan Məmməd Yusif Cəfərovu AXC- nin bu ölkədə diplomatik nümayəndəsi təyin etdi. O və diplomatik nümayəndəliyin digər işçiləri iki ölkə arasında çeşidli, o cümlədən də iqtisadi sahədə əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynadılar. Bakı azad edildikdən sonra isə Gürcüstan hökuməti öz diplomatik nümayəndəsi Nikolay Kartsivadzeni Azərbaycana göndərdi. Gürcüstan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi 1918-ci il oktyabrın 2-də Bakıda fəaliyyətə başladı.

1918-ci il iyunun 21-də Gürcüstan hökumətinin sədri N. Ramişvili keçmiş Cənubi Qafqaz hökuməti əmlakının Azərbaycan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsini Azərbaycanın bu ölkədəki nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərova təklif etdi. Gürcüstan tərəfi öz təklifini bununla əsaslandırdı ki, Ermənistan öz payını artıq götürmüşdür və sonradan Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına keçmiş ərazilərdə yerləşdirmişdir. M.Y. Cəfərov elə həmin gün Gəncəyə – Azərbaycan xarici işlər nazirinə məxfi məlumat göndərərək Gürcüstan hökumətinin Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri yaxşılaşdırmaq və möhkəmləndirmək istəyi, keçmiş Cənubi Qafqaz hökumətinin əmlakın bölüşdürülmək təklifi haqqında bilgi verdi (2, s.26-27). Azərbaycan tərəfi ümumi əmlakın bölüşdürülməsinə prinsipial razılıq verdi,

avqustun 15- də isə təklif etdi ki, arbitraj yolu ilə, ilk növbədə, Qafqaz cəbhəsinin ləğvi nəticəsində qalmış daşınar əmlak və Cənubi Qafqazın mərkəzi dövlət idarə və təşkilatlarının daşınar əmlakı bölüşdürülsün (1, s.438).

Gürcüstan hökuməti 1918-ci il avqustun 21-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrindən ibarət arbitraj komissiyası yaratmağa razılıq verdi. Yaradılan arbitraj komissiyası bir neçə iclas keçirdi və tərəflər öz aralarında qarşılıqlı iddiaların danışıqlar yolu ilə çözülməsi istiqamətində nümunə göstərdilər.

1918-ci ilin yayında dövrüyyədə olan pul kütləsi çatışmırdı. Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski M.Ə. Rəsulzadəyə ünvanlandığı 11 iyul ci il tarixli direktivində bildirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti çox kəskin şəkildə maliyyə vəsaiti sıxıntısı yaşayır. Hazırda ölkədə dövrüyyədə olan Cənubi Qafqaz bonları azdır və yeni bon buraxılması haqqında gürcü və erməni nümayəndələri ilə aparılan danışıqlar hələlik bir nəticə verməmişdir. Ona görə də, Azərbaycan hökuməti adından təcili surətdə Türkiyədən 1,5-3 milyon lirə həcmində borc alınması məsələsini qaldırdı. Azərbaycan tərəfi həmin vəsaiti 1-1,5 il ərzində geri qaytarmağı öhdəsinə götürürdü (2, s.30).

Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski M.Ə. Rəsulzadəyə ünvanlandığı 31 iyul 1918-ci il tarixli məktubunda bir daha qeyd etmişdi ki, Azərbaycan hökumətinin böyük qayğısı pul qıtlığıdır: “Siz bu istiqamətdə təcili və təsirli tədbirlər görməyiniz, 2 həftədən sonra tamam pulsuz qalacağıq. İlk növbədə 1 milyon Türkiyə lirəsi borc verilməsinə çalışın, sonra isə öz bonlarımızın buraxılmasına və göndərilməsinə başlayın” (2, s.43).

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun Azərbaycan hökumətinə ünvanladığı 17 iyul 1918-ci il tarixli məxfi məlumatda bildirilirdi ki, Gürcüstan hökuməti köhnə bonların (Cənubi Qafqaz Komissarlığı dövründə buraxılan bonlar nəzərdə tutulur – Q.Ə.) nümunəsində pul çap etməyə başlamışdır. Məlumatda daha sonra qeyd edilirdi ki, Gürcüstan və Ermənistanın məsuliyyət daşması şərti ilə həmin pulların dövrüyyəyə buraxılması üçün gürcü və erməni nümayəndələri danışıqlar aparırlar (15, siy.1, iş 18, v.66).

Doğrudan da, 1918-ci il iyul ayının 20-də Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri, Azərbaycan hökumətinə xəbər vermədən, 200 milyon Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu buraxılması haqqında müqavilə imzaladılar. Rusiya Dövlət bankının Tiflis kontorunda tərəfindən buraxılmış 200 milyon bonu öz aralarında bölüşdürüldü. Azərbaycan hökuməti buna qəti etirazını bildirdi (2, siy.1, iş 18, v. 141). Etiraz notasının bir surətini də İstanbula göndərdi ki, burada keçirilməsi nəzərdə tutulan sülh konfransında elan edilsin (2, s.43).

Lakin Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinin öz maliyyə problemlərini Azərbaycanla anlaşmadan həll etmək istəkləri gözlənilən nəticəni vermədi. Ona görə də, 1918-ci ilin payız aylarında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri sosial-iqtisadi sahədə vəziyyəti qaydaya salmaq üçün Ermənistan hökuməti ilə birlikdə razılaşdırılmış pul-kredit siyasəti yeritməli oldular. Çünki hər üç respublikada eyni pul vahidi – Cənubi Qafqaz komissarlığı bonu dövrüyyədə idi və respublikalar arasında gömrük, sərhəd xidməti hələ yaranış mərhələsində idi. Ona görə də, Tiflis bank kontorunun buraxmalı olduğu bonun həcmi hökumətlərarası sazişlə tənzimlənməli idi. Bu məqsədlə 1918- ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə 280 milyon rubl məbləğində Cənubi Qafqaz komissarlığı bonu buraxılması haqqında saziş imzaladılar.

Həmin il noyabrın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlavə olaraq, daha 160 milyon rubl məbləğində Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu buraxılması haqqında Tiflisdə müqavilə bağlandı.

Müqaviləyə görə, Dövlət bankının Tiflis kontorunda 10 gün ərzində hər respublika üçün 100 və 250 rubllıq əskinaslarla 80 milyon rubl məbləğində bon buraxmalı idi (2, s. 99). Gürcüstan maliyyə naziri D.Juruli və Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun imzaladıqları bu müqaviləyə görə, Gürcüstan tərəfi öhdəsinə götürdü ki, Azərbaycan hökumətinə çatmalı olan bonlar 1918-ci il noyabrın 25-nə kimi göndəriləcəkdir. Əgər bu öhdəlik vaxtında yerinə yetirilməzdisə, Gürcüstan hökuməti buraxılan bonların hamısını norması dolana kimi Azərbaycana göndərməli idi.

Azərbaycan hökumətinin uğurlu pul-kredit siyasəti həm Bakı bonlarının, həm də Cənubi Qafqaz bonlarının məzənnəsinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1919-cu ilin yayında Tiflis birjasında xarici valyutaların qiymətdən düşməsi fonunda Cənubi Qafqaz bonunun kursunun yüksəlməsi müşahidə edilirdi (13, 2 июля 1919 г., №136).

Azərbaycan hökuməti də öz növbəsində Gürcüstanın neft məhsullarına kəskin ehtiyacını nəzərə alaraq, hökumətlərarası müqavilə bağlanmasını gözləmədən, 1918-ci il dekabrın 21-də Gürcüstan hökumətinə 10 sistern ağ neft, 13 min pud xam neft və 2 sistern benzin göndərməyi qərara almışdı (3, s.256). Ticarət və sənaye nazirinin göstərişi ilə hökumətin bu qərarı təxirə salınmadan icra edilmişdi.

Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri iqtisadi əlaqələri nizama salmaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün də uğurlu addımlar atırdılar. İki respublika arasında yükdaşımaları tənzimləmək üçün aparılan danışıqların nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin dekabrın 26-da Bakıda Azərbaycanla Gürcüstan arasında mal mübadiləsi haqqında müqavilə bağlandı. Azərbaycan tərəfindən ticarət və sənaye naziri Behbud xan Cavanşirin, Gürcüstan tərəfindən həmin ölkənin Azərbaycan hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi Nikolay Kartsivadzenin imzaladıqları bu sənədə görə, tərəflər dəmir yolu ilə daşınan yüklər üçün 1 il müddətində azad tranzitə, yəni gömrük rüsumu alınmamasına razılıq verdilər. Azərbaycan tərəfi Gürcüstan əhalisinin və dəmir yollarının ehtiyaclarını ödəmək üçün il ərzində 1 milyon pud ağ neft, mazut və sürtkü yağı göndərməyi, Gürcüstan tərəfi isə Azərbaycan dəmir yollarının ehtiyacını ödəmək üçün zəruri materiallar və daş kömür göndərməyi öhdəsinə götürdü (13, 24 yanvar 1919, №16).

1919-cu il yanvarın 3-də Tiflisdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında teleqraf rabitəsi, yanvarın 4-də isə poçt xidməti haqqında sazişlər və poçt bağlamalarının dəmir yolu ilə daşınması haqqında konvensiya bağlandı (2, s.122-130). Hər iki ölkənin poçt-teleqraf idarəsi rəislərinin imzaladıqları bu sənədlər beynəlxalq teleqraf və poçt xidmətini nizama salmağa və inkişaf etdirməyə şərait yaratdı. Azərbaycanın və Gürcüstanın ən mühüm şəhərləri arasında daimi teleqraf rabitəsi yaradıldı, hər iki respublikanın vətəndaşlarına beynəlxalq teleqrafdan istifadə hüququ verildi. Tərəflər göndərilən teleqramların məzmununun gizli saxlanmasının təmin edilməsi haqqında razılaşma imzaladılar. Həmçinin, poçt ilə bağlama göndərilməsi, çap məhsulları daşınması üzrə tariflər müəyyənləşdirildi.

1919-cu il martın 8-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında dəmir yolu rabitəsi haqqında saziş bağlandı. Azərbaycan yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Gürcüstan yollar naziri vəzifəsini icra edən İsidor Malaniyanın imzaladıqları bu sənədə görə, 1918-ci il mayın 26-nadək hər iki respublikanın ərazisində olmuş parovoz və vaqonlar, bu məsələ xüsusi arbitraj komissiyasında həll edilənə qədər, bütünlüklə həmin dövlətin ixtiyarında qalırdı. Sazişə əsasən, tərəflər arasında yük vaqonları mübadiləsi şərtləri, yükdaşıma tarifləri nizama salındı (2, s.179-183). Bakı ilə Tiflis arasında gündəlik birbaşa sənişin qatarları hərəkət etməyə başladı.

cu il iyunun 4-də Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında əlavə Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu buraxılması haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə

görə, Azərbaycan öz payına düşən 180 milyon rubl məbləğində Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonunun 60 milyon rublunu Gürcüstan hökumətinə verdi. Əvəzində Gürcüstan hökuməti öz ərazisində 15 milyon rubl məbləğində Azərbaycan və Bakı bonunun sərbəst dəyişdirilməsinə razılıq verdi (2, s.249-250).

1920-ci il fevralın 5-də Bakıda Azərbaycanla Gürcüstan arasında tranzit yüklər haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, tərəflər hər iki ölkə arasında tranzit yüklərin dəmir yolu ilə 1 il müddətində azad, yəni heç bir gömrük rüsumu ödəmədən daşınmasını təmin etməyi öhdələrinə götürdülər (9, s. 103). Azərbaycan hökuməti bir il ərzində Gürcüstan əhalisinin və dəmir yolunun ehtiyacını ödəmək üçün ixrac ediləcək neft və neft məhsullarının 16 milyon puda qədər olan həcmindən gömrük rüsumu tutulmamasına icazə verdi. Gürcüstan hökuməti də Azərbaycandan aldığı neft və neft məhsullarını öz ərazisindən kənara göndərməməyi öhdəsinə götürdü. Həmçinin Azərbaycan dəmir yolunun ehtiyacını ödəmək üçün lazım olan texniki avadanlığın, daş kömür və meşə materialının gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasına razılıq verdi.

1920-ci illərdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında imzalanmış bu sənədlər hər iki ölkə arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə və dərinləşdirməyə, dostluq və müttəfiqlik münasibətlərini möhkəmləndirməyə imkan verdi.

Azərbaycan mehriban qonşuluq prinsiplərinə sadıq qalaraq, vaxtaşırı Gürcüstana ərzaq yardımı da göstərirdi. Məsələn, Azərbaycan hökuməti, 1919-cu il iyunun 6-da qərar qəbul etmişdi ki, mövcud dövlət ehtiyatlarından Gürcüstana 5 min pud arpa, 15 min pud kəpək göndərsin (13, 17 iyun 1919, №123). Azərbaycan Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi qısa müddət ərzində hökumətin bu qərarını icra etmiş və həmin il iyunun 25-də Gürcüstana əlavə olaraq daha iki vaqon arpa unu və iki vaqon kəpək yola salmışdı (3, s.333).

1919-cu il sentyabrın 12-də isə Azərbaycan hökuməti Tiflisdə fəaliyyət göstərən və maliyyə sıxıntısı çəkən "Təcrübə kənd təsərrüfatı stansiyası"na elmi əsərlərini çap etdirmək üçün 76 min rubl vəsait göndərmişdi. Əvəzində çap edilən materialların üçdə bir hissəsinin Azərbaycana verilməsi bir şərt kimi stansiya rəhbərliyi qarşısında irəli sürülmüşdü (13, 14 oktyabr 1919, №220).

1920-ci il fevralın 20-də Gürcüstanda zəlzələ baş vermiş, Qori şəhərində və ətraf kəndlərdə ciddi dağıntılar olmuş, minlərlə adam evsiz-çəksiz qalmışdı. Azərbaycan hökuməti dərhal Gürcüstanda zəlzələdən ziyan çəkmiş əhaliyə yardım göstərilməsinə başlamışdı. Fevralın 25-də Gürcüstan Təchizat Nazirliyinə icazə vermişdi ki, Bakıdakı un ehtiyatından 15769 pudu öz ölkəsinə aparsın və aclıq çəkən əhaliyə paylasın (3, s.407-408). Azərbaycan parlamenti isə 11 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə Gürcüstanda zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım göstərilməsi üçün 3 milyon rubl vəsait ayırmışdı (14, 1920, №20).

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığın çox önəmli sahələrindən biri Batum limanından istifadə ilə bağlı idi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə və Avropa dövlətləri ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrini Batum vasitəsilə həyata keçirirdi. Ona görə də, Qara dəniz hövzəsində ən mühüm liman şəhəri, Azərbaycan dəmir yolu və ağ neft kəmərinin Avropaya çıxış məntəqəsi olan Batumda nümayəndəlik yaradılmasının zəruriliyini Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1918-ci ilin yayında İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi fəaliyyət göstərərəkən bildirmişdi.

Azərbaycan hökuməti Batumun ölkə üçün iqtisadi, ticarət və Avropa dövlətləri ilə əlaqələr qurmaq baxımından mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1918-ci il noyabrın 10-da orada konsulluq yaratmağı qərara aldı. Doktor Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumda konsulu təyin edildi (3, s.251).

Azərbaycanın Batumdakı konsulluğu ölkəyə aid yüklərin Batum limanında qəbul edilməsi və yola salınması, nəqliyyat vasitələri, xüsusən yük vaqonları və vaqon-sisternlərlə bağlı mübahisələrin tənzimlənməsi, diplomatik kuryer və poçtla əlaqədar məsələlərin nizama salınması sahəsində mühüm rol oynamışdı.

Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi və Batumdakı konsulluq bölgədə türk və müsəlman əhalinin problemlərinin həllində də fəal iştirak edirdi. Məsələn, diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə 1919-cu il aprelin 5-də Axalsix qəzasının zərər çəkmiş müsəlman əhalisinə 200 min rubl (3, s.298), konsulluq isə 1919-cu ilin mart ayında Batum vilayətindəki Azərbaycan təbəələrinə 10 min rubl, 1919-cu ilin mayında normal fəaliyyət göstərməsi üçün Batumdakı türk məktəbinə 10 min rubl yardım etmişdi.

1919-cu il mayın 26-da diplomatik nümayəndəlik nəzdində Maliyyə Nazirliyinin agentliyi yaradıldı, avqustun 25-də isə agentliyə Azərbaycan dövlət bankının müxbiri vəzifəsini icra etmək tapşırıldı (3, s.352). Həmin il sentyabrın 27-də konsulluq nəzdində ticarət şöbəsi yaradıldı. Şöbənin tərkibinə yollar, ticarət və sənaye, həmçinin ərzaq nazirliklərinin nümayəndələri daxil edildi. Həmin ilin oktyabr ayında Batumdakı konsulluq baş konsulluğa çevrildi. Oktyabrın 18-də Batum Baş Konsulluğuna Azərbaycan Dövlət Bankının müxbiri vəzifəsi həvalə edildi və Batumda Azərbaycan hökumətinin hesabına daxil olan vəsaitin Dövlət bankına köçürülməsini təmin etmək ona tapşırıldı. Oktyabrın 22-də isə Batum Baş Konsulluğunun ticarət şöbəsi yanında Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi nümayəndəliyinin təsis edilməsi qərara alındı (3, s.375).

Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyi və Batumdakı baş konsulluğu fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində Azərbaycan dövlətinin və vətəndaşlarının mənafeyinin qorunmasında mühüm rol oynamışdı.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq hər iki respublikanın Versal sülh konfransındakı nümayəndə heyətlərinin fəaliyyətində də öz əksini tapmışdı. Həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan nümayəndələri keçmiş Rusiya siyasi xadimlərinin və çar generallarının "vahid və bölünməz Rusiya" iddialarına qarşı ardıcıl mübarizə aparmış, bu istiqamətdə atılacaq addımları müntəzəm müzakirə edərək, əksər hallarda yekdil mövqedən çıxış etmişdilər.

Nümayəndə heyətlərinin sıx əməkdaşlığı bütün Cənubi Qafqaz respublikaları üçün böyük iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Batum məsələsinin müzakirələrində xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdu. Antanta Ali Şurasının 1920-ci ilin fevral-mart aylarında Londonda keçirilən konfransında Batum məsələsi ilə bağlı müttəfiq dövlətlər belə bir layihə irəli sürmüşdülər ki, Batum vilayətinin bir hissəsi Gürcüstana, bir hissəsi Ermənistana verilsin, Batum şəhəri isə Millətlər Cəmiyyətinin nəzarəti altında azad şəhər elan edilsin.

Gürcü nümayəndələri bu layihəyə qəti etiraz etmiş, Azərbaycan nümayəndələri də bu məsələdə Gürcüstanı tam dəstəklədilər. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri arasında belə razılıq əldə edilmişdi ki, hər iki respublika Batum vilayətinin parçalanmasını məqsəduyğun hesab etməsinlər. Azərbaycan Batum şəhərinin vilayətlə birlikdə Gürcüstana birləşdirilməsinə tərəfdardır, Gürcüstan da

Azərbaycanın Batuma olan mənafeyini tam təmin edir (8, s.342). Məhz Azərbaycan tərəfinin belə qəti mövqeyi Batum vilayətinin parçalanması layihəsindən imtina edilməsinə səbəb olmuşdu.

Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları 1918-ci ilin yazında öz müstəqilliklərini elan etdikdən sonra öz aralarında normal əlaqələr yaratmağa başlamışdılar. Sonrakı iki ildə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf etmiş və dövlətlərarası münasibətlərin bütün sahələrini əhatə edən çoxsaylı müqavilə və sazişlər imzalanmışdı.

İki qonşu dövlət arasında strateji müttəfiqlik və etibarlı tərəfdaşlıq münasibətləri bərqərar edilmişdi.

QEYDLƏR:

1. 1. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис, 1919
2. 2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: 1998.
3. 3. Азербайджанская Демократическая Республика(1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: 1998.
4. 4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918- 1920). Парламент (стенографические отчеты). Баку: 1998.
5. 5. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку: 1920.
6. 6. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c. V, Bakı: 2001.
7. 7. XX əsr Azərbaycan tarixi. Prof. Y.B.Yusifov və T.T.Vəliyevin ürnumi redaktəsi ilə, c. II, Bakı: 2004.
8. 8. Həsənov C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993
9. 9. Nəsimzadə N.L. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: 1996.
10. 10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990.
11. 11. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Станбуле (1918-1919 гг.). Баку: 1994.
12. 12. Vəkilov R.Ə. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. Bakı: 1998.
13. 13. Газ. «Азербайджан». 1918-1920 гг.
14. 14. Вестник правительства Азербайджанской Республики. 1919-1920 гг.
15. 15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 970 saylı – AXС Xarici İşlər Nazirliyinin fondu

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ

Əhmədova Aytəkin Teymur qızı,
Milli Aviasiya Akademiyasının magistrantı

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xarici siyasət, Mudros müqaviləsi, Paris Sülh Konfransı.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, внешняя политика, Мудросский договор, Парижская мирная конференция.

Keywords: the Democratic Republic of Azerbaijan, foreign policy, Mudros agreement, the Paris Peace Conference.

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il iclasında ilk Azərbaycan hökumətinin yaradıldığı elan edildi. Hökumətin sədri F.X.Xoyski seçildi. Beləliklə, həmin iclasın qərarına əsasən, Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri F.X.Xoyski, xarici işlər naziri M.H.Hacinski oldular.

1918-ci il mayın 30-da bütün dünya dövlətlərinin xarici işlər nazirliklərinə Azərbaycanın istiqlalı haqqında hökumətin sədrinin imzası ilə teleqramlar göndərildi.

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirdi. Müstəqilliyin qorunub saxlanması daxilədən daha çox xarici amillərlə də bağlı idi. Ona görə də belə bir

mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan siyasətçiləri çevik manevr etmək bacarığına malik olmalı idilər. Xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsində Xoyski, Hacinski, Cəfərov, Ziyadxanlı, Topçubaşov, Rəsulzadə, Ə.Ağayev, Yusifbəyli və sair kimi görkəmli şəxsiyyətlər böyük rol oynamışlar.

Azərbaycanın xarici siyasətində başlıca yeri qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq tuturdu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə, dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə qədəm qoydu. 1918-ci il iyunun 4-də Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Batum şəhərində dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə bağlandı.

4 iyun müqaviləsi əsasında Azərbaycanın dövlət rəsmiləri Rəsulzadə və Hacinski tərəfindən Türkiyə hökumətinə hərbi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar müraciət etdilər.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Ə.M.Topçubaşovun İstanbula getməsi və Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi işə başlamasının böyük rolu olmuşdur.

1918-ci ilin oktyabrında O.M.Topçubaşov Türkiyənin rəsmi dairələri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Bu zaman Türkiyə və eləcə də Azərbaycan üçün çox ağır olan Mudros müqaviləsi (30 oktyabr) bağlandı. Həmin müqavilənin 11-ci bəndinə görə Türkiyə ordusu tezliklə Azərbaycanı tərk etməli, Bakının Antanta qüvvələri tərəfindən tutulmasına etiraz etməməli idi. Noyabrın 4-ü də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. Artıq noyabrın 10-dan Türkiyə qoşunları Azərbaycandan çıxarılmağa başladı və bununla AXC-nin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

1918-ci il noyabrın 17-də Antanta qüvvələri adından İngilis qoşunları Bakıya daxil oldular. General Tomson Xoyski hökumətini yeganə təsirli hökumət kimi qəbul etdi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.

1919-cu ildən başlayaraq İngiltərə-Azərbaycan əlaqələri, Bakıdakı ingilis komandanlığı və İstanbuldakı İngilis hərbi və diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Azərbaycanın xarici siyasətinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq və Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi. AXC parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistanla göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: “Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazidə qurulmuş cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik etmədən yaşaya bilməzlər”.

Bu dövrdə Ermənistanla xarici siyasət məsələlərində çox gərgin vəziyyət yaranmışdı. 1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni olan Andronik Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub, dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Azərbaycan torpaqlarının müsəlman əhalisindən təmizlənməsi siyasətinə bilavasitə Ermənistan hökuməti rəhbərlik edirdi.

Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919-cu il yanvar ayında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, Qarabağ General-qubernatorluğu yaradıldı. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi və ona tapşırıldı ki, Qarabağda separatizm hərəkatını ləğv edib, orada qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin.

Azərbaycan xarici siyasətinin ən böyük uğurlarından biri Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirakı və Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaqdan ibarət oldu. Bu konfransda Topçubaşov, Hacınski, Şeyxülislamov, Ə.Ağayev Azərbaycan nümayəndə heyəti kimi fəaliyyət göstərərək böyük uğurlar qazanmışdılar. 1919-cu il mayın 28-də nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilson ilə görüşərək Amerikanın yardımını ala bilmişdilər. Paris sülh konfransının iştirakçılarını respublikadakı siyasi vəziyyətlə tanış etmək üçün nümayəndə heyəti böyük işlər görmüşdü.

1920-ci ilin yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının hökumət başçılarından iştirakı ilə keçirilən iclasında Cənubi Qafqaz respublikaları problemi müzakirə edilərək Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının de-fakto tanınması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bir çox ölkələr – Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya, Slovakiya Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başladılar. İtaliya hökuməti isə burada öz nümayəndəliyini yaratdı. 1920-ci ilin aprelin ortalarında Azərbaycan parlamenti İngiltərə, Fransa, İtaliya, ABŞ və başqa ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklərinin açılması haqqında qanun qəbul etdi. Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyası fəaliyyət göstərirdi.

1920-ci ilin yazından etibarən müsəlman partiya və qruplaşmaları – “Müsavət”, “Əhrrar”, “İttihad”, sosialistlər, kommunistlər arasında sabitsizliyi dərinləşdirən mübarizə daha da dərinləşməyə başladı. Ən kəskin mübarizə “Müsavət”lə “İttihad” arasında gedirdi. Respublikada siyasi vəziyyətin sabit olmaması parlamentin və hökumətin işində də öz əksini tapdı. Bolşevik təhlükəsinin real olduğunu nəzərə alan F.X.Xoyski hökumətdən respublikada fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunmasını, parlamentin buraxılmasını və Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsini tələb etdi.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsi Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyətlər nöqtəsinə çevrilmişdi. Sovet Rusiyası ilə real münasibətlərə əsas tərəfdar daxili işlər naziri M.H.Hacınski, əleyhdar isə F.X.Xoyski idi.

1920-ci ilin əvvəllərindən Rusiya Azərbaycanın daxili işlərinə daha çox təzyiq göstərməyə başladı. Rusiya xarici işlər naziri Çiçerin Azərbaycanın Rusiya ilə hərbi İttifaqdan boyun qaçırmasına cavab olaraq yanvarın 23-də Azərbaycana nota göndərdi. Rusiya bununla Azərbaycanı hərbi münaqişəyə (Denikinə qarşı) çəkməyə çalışırdı.

1920-ci il martın 17-də V.İ.Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurası adından göndərdiyi teleqram Sovet hökumətinin Azərbaycana münasibətindəki gizli niyyətindən xəbər verirdi. V.İ.Lenin göstərirdi ki, “bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir. Bütün səyləri bu istiqamətə yönəldin, həm də bəyanatlar sırf diplomatik olmalıdır”. Bu dövrdə Azərbaycanın kommunist təşkilatları əsas gücü fəhlə və kəndlilərdən təşkil olunan döyüş dəstələrinin silahlanmasına sərf edir, silahlı üsyan hazırlanmasını özlərinin ən yaxın məqsədləri hesab edirdilər. Azərbaycan kommunistləri Moskvadan göstərişlər alırdılar. Bakıya bolşevik fəalları, silah və pul gətirilirdi.

Kommunistlərin aprelin 22-də keçirilən müşavirəsində Bakıda silahlı üsyan planı hazırlanmışdı. Plana görə aprelin 27-də Bakıda kommunistlər silahlı çıxışa başlamalı və XI ordu dəstələri Azərbaycan sərhədini keçməli idilər.

Aprelin 27-də kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında ən mühüm obyektləri, dəmir yol vağzalını, poçtu, teleqrafı, radiostansiyayı, polis məntəqələrini, iri neft mədənlərini, hərbi və ticarət limanını ələ keçirməyə başladılar.

Bakıda baş verən aprel hadisələrində Xəzər Hərbi Donanması əsas rol oynadı.

Hakimiyyətin iki saat ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsini ulti- matumla tələb edən hərbi gəmilər sahilə düzülərək topları hökumət orqanları binalarına tuşladılar. Azərbaycan kommunistləri adından Parlamentə hakimiyyətin N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Sovet fəhlə-kəndli hökumətinə vermək haqqında ultimatum Ç.İldırım tərəfindən təqdim olundu.

Parlamentdə həmin ultimatum müzakirə edilərkən M.Ə.Rəsulzadə demişdi. “Bu ultimatumun qəbul edilməsi hakimiyyəti dost maskası geyinmiş düşməinə vermək deməkdir. Biz buraya millətin iradəsi və arzusu ilə gəlmişik və bizi buradan yalnız güc və süngü ilə çıxarmaq olar”. Bununla belə vətəndaş müharibəsi təhlükəsini nəzərə alan “Müsavət” fraksiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanması şərtilə ultimatum qəbul etmək haqqında çoxluğun fikrinə qoşulmağı vacib bildi.

1920-ci aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab komitəsinə təhvil verdi. Komitə Rusiya hökumətinə yardım etmək haqqında müraciət etdi. Parlament hakimiyyəti (axşam saat 11-də) təhvil vermək haqqında aşağıdakı şərtləri də irəli sürdü:

1. 1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;
2. 2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. 3. Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycanın ali qanunverici orqanı (parlament) müəyyən edəcəkdir;
4. 4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır;
5. 5. Yeni təşkil olunan kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;
6. 6. Hökumət XI ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir.

Lakin aprelin 27-si axşam saat 21-də Biləcəri stansiyası Sovet zirehli qatarları tərəfindən tutuldu, şəhər saat 4-də (28 aprel) "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Bakı stansiyasına daxil oldu. Aprelin 30-da XI ordunun əsas hissələri şəhərə daxil oldu. Həmin gün 7-ci süvari diviziyasının hissələri Şamaxı və Ağsuya daxil oldu, mayın 1-də isə Gəncə stansiyası ələ keçirildi.

AXC hakimiyyətinin devrilməsi ciddi daxili və xarici səbəblərlə bağlı idi. 1920-ci ilin yazında Respublikada siyasi sabitlik daha kəskin şəkildə pozulurdu. 23 ay ərzində 5 hökumət kabinetinin birini əvəz etməsi həmin ziddiyyətlərin nəticəsi idi.

Respublikada vəziyyəti mürəkkəbləşdirən digər ciddi amil o idi ki, hökumət erməni daşnakları ilə mübarizəyə həddindən artıq iqtisadi və hərbi ehtiyatlar cəlb etmək məcburiyyətində qalmışdı. Belə vəziyyətdən yararlanan Sovet Rusiyası açıq müdaxiləyə keçərək AXC-ni devirə bildi. Cümhuriyyətin yaranması, uğursuzluğuna baxmayaraq, onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. O, qısa müddətdə parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya çevrilmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin təbircə desək, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan xalqı demokratiyanın və azadlığın az da olsa dadını görmüş oldu.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. 1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. Bakı, 1990
2. 2. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mənəvi həyat. Bakı, 1990.
3. 3. Dəmirov M. ADR Ali dövlət hakimiyyəti orqanları. Bakı: Azər nəşr, 1996
4. 4. Dəmirli M. Azərbaycan hüquq tarixi. Bakı, 1999
5. 5. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1990
6. 6. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990

Ахмедова Айтекин

Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики

Резюме

В статье отражена внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики за 23 месяца, осуществившая деятельность в напряженной обстановке, а также освещены вопросы причин падения АДР.

Ahmadova Aytəkin

The foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic

Summary

The article reflects the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic that existed for 23 months and has carried out activities in a tense situation and highlights the causes of ADRs fall.

Rəyçi: h.e.d., prof. A.M.Qasımov

Təqdim edən: h.e.d., prof. B.S.Zahidov

Daxil olma tarixi: 10.06.2013

Təkrar işlənmə tarixi: 28.06.2013

Çapa imzalanma tarixi: 12.07.2013

AZƏRBAYCAN PARLAMENTİNİN İLK SPİKERİ

Zöhrə FƏRƏCOVA

Bakı

Əlimərdan bəy Topçubaşov son nəfəsinədək öz xalqının müstəqilliyi üçün çalışıb

Bu il Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) yaranmasından 95 il ötür. Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin siyasi elitasının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin fevral ayında imzaladığı sərəncamla bu il Əlimərdan bəyin 150 illik yubileyi də qeyd edilir.

Onun babaları “Topçubaşı” soyadını topçuluq haqqında mükəmməl bilgilərinə və topçubaşı vəzifəsini daşıdıqlarına görə almışdılar. Bu vəzifəni o zaman yalnız zadəgan nəslindən olanlar daşıya bilirdilər.

Gəncə xanlarının topçu alaylarının başçıları da Topçubaşılar nəslindən olanlar idi. Onlardan biri – Əlimərdan bəy Əliəkbər bəy oğlu Topçubaşı Gəncə hakimi Cavad xanın şəxsi katibiydi. Ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl bilən Əlimərdan bəy öz mədrəsəsində savadlı gənclər yetişdirirdi. Gəncə uğrunda son döyüşlər ərəfəsində Cavad xanın general Sisianova mübarizə, əzmkarlıqdolu məktublarını da Əlimərdan bəy Topçubaşı tərtib etdi. Onun oğlu, Peterburq Universitetinin professoru, London Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvü Mirzə Cəfər bəy rus şərqşünaslığının banilərindəndir.

Belə alicənab, mübariz nəslin nümayəndəsiydi Əlimərdan bəy Topçubaşov. O, Tiflis şəhərində dünyaya göz açmışdı. Doğum günü bütün mənbələrdə eyni – 4 may kimi qeyd olunsa da, il fərqli göstərilib. 1862, 1863 və 1865... Ona verilən şəhadətnamədə yazılırdı: “Verilir Əlimərdan bəy Topçubaşova ol xüsusda ki, o, podporuçik Ələkbər bəy Topçubaşovun qanuni oğludur və onun şəriətlə nikahda olduğu Məhəmməd Həsən bəy Vəkilovun qızı Sevər xanımdan 1863-cü il mayın 4-də İslam dininin Əli məzhəbində təvəllüd tapıbdir”. Sankt-Peterburq Universiteti İdarə Heyətinin 22 dekabr 1887-ci ildə Əlimərdan bəyə verdiyi 10638 sayılı arayışda da 4 may 1863-cü ildə doğulduğu qeyd olunurdu. Bu iki sənədə əsaslanan araşdırmaçıların bir çoxu Əlimərdan bəy Topçubaşovun təvəllüd tarixinin 1863-cü il olduğunu bildirirlər.

Əlimərdan bəy ilk təhsilini I Tiflis gimnaziyasında aldı. 1884-cü ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olundu. Birinci semestrdən sonra hüquq fakültəsinə keçdi. O dövrdə çar Rusiyasının ərazilərində artıq siyasi dirçəliş duyulmaqdaydı. Əlimərdan bəy də tələbə iğtişəşlərində iştirak etməyə başladı. Buna görə 1887-ci ilin 17 dekabrında universitetdən xaric olunması barədə əmr verildi. Çox keçmədi ki, xüsusi hazırlığı, imtahan qiymətləri, istedadı nəzərə alınaraq, ona təhsilini davam etdirməyə icazə verildi. Ancaq iğtişəşlərdə iştirakı diplom almasına da əngəl yaratdı. Əlimərdan bəyin mübarizliyi sonunda qalib gəldi. Təhsil Nazirliyinə müraciətindən sonra diplomunu ona verdilər.

İmtahanlarda fərqlənən Əlimərdan bəy Topçubaşova hüquq elmləri namizədi dərəcəsi verildi. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinin Elmi Şurası onun mülki hüquq kafedrasında saxlanılması və professor vəzifəsi almaq üçün hazırlaşması haqqında qərar qəbul etdi. Ancaq 1889-cu ildə qəbul edilən universitet haqqında çar qanunu xristian olmayan Əlimərdan bəy Topçubaşova müvafiq vəzifəni tutmağa icazə vermədi. Tiflisə gəldi, məhkəmədə, vəkil vəzifələrində çalışdı, Tiflis gimnaziyasında hüquqdan dərs dedi.

Özünün mələk simalı xilaskarı adlandırdığı Pəri xanımla da Tiflisdə qarşılaşdı. Pəri xanım Həsən bəy Zərdabının böyük qızı idi. O illərdə ailəsinin maddi vəziyyəti ağır olsa da, Həsən bəy qızının təhsil almasına çalışmış, Azərbaycanda qız məktəbi olmadığı üçün Pəri xanımı Tiflisə aparmışdı. Tiflisdə rus qız gimnaziyasında ilk təhsil alan azərbaycanlı qız idi Pəri xanım. Gözəlliyi, sadəliyi, məsumluğu ilə Əlimərdan bəyin diqqətini çəkdi. Övvəlcə dost oldular. Bu dostluq məhəbbətə çevrildi. Əlimərdan bəy Həsən bəylə Hənifə xanımın razılığını aldıqdan sonra Tiflisdə Pəri xanımla ailə həyatı qurdu.

Pəri xanım gimnaziyanı bitirdikdən sonra da həyat yoldaşının, ata-anasının dəstəyi ilə təhsilinə davam etdi. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində əla qiymətlərlə oxudu. Tiflisdə, Bakıda məhkəmə köməkçisi, dairə məhkəməsinin katibi, vəkil və başqa vəzifələrdə işlədi. Azərbaycanın inkişafı uğrunda çalışanların sırasında həyat yoldaşı Əlimərdan bəy, anası Hənifə xanım, atası Həsən bəy Zərdabi ilə yanaşı Pəri xanım da var idi.

Bakıya 1896-cı ildə Həsən bəyin və Hənifə xanımın təklifi ilə gəldilər. Burda da Əlimərdan bəy vəkilliklə məşğul oldu. Bir sıra səsli-küylü məhkəmə proseslərini udması ona Bakıda böyük nüfuz qazandırdı. Bacarıqlı hüquqşünas Vətəninin gələcəyini düşünən digər Azərbaycan ziyalıları kimi fəal mübarizəyə başladı. Soydaşlarının maariflənməsi, milli kimliklərini dərk etmələri naminə yorulmadan çalışdı. 1901-ci ildə Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə açılan Qızlar məktəbinin üç qəyyumundan biri oldu.

O illərdə artıq jurnalistliklə də məşğul olurdu. 1897-ci ildən “Kaspi” qəzetinin redaktorlarından biri idi. 1905-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan ilk anadilli gündəlik qəzetin – “Həyat” qəzetinin fəaliyyətində də Əlimərdan bəyin böyük rolu oldu. O, məqalələrində çarizmin ayrı-seçkilik siyasətini tənqid edirdi.

1905-1907-ci illər rus inqilabı dövründə Azərbaycanın digər qabaqcıl ziyalıları kimi yığıncaqlarda, mitinqlərdə çıxış etdi. Bakı Dumasının üzvü, sonralar sədri oldu. 1905-ci ilin avqustunda “İttifaqi-Müslümün” xeyriyyə və maarifləndirmə cəmiyyətinin yaradılmasında, fəaliyyətində böyük işlər gördü, onun proqram sənədlərini tərtib etdi, Nijni-Novqorodda, Sankt-Peterburqda keçirilən I-IV qurultaylar demək olar ki, onun sədrliyi ilə keçdi.

1906-cı il aprelin 27-dən iyulun 8-nə qədər Sankt-Peterburqda Birinci Dövlət Dumasının bir sıra müzakirəsində iştirak edən Əlimərdan bəy Topçubaşov hökumətin aqrar və köçürmə siyasətini tənqid etdi, Rusiyadakı azsaylı xalqlara, əsasən, müsəlmanlara muxtariyyət verilməsi tələbinin tərəfdarı oldu. Dövlət Dumasında Rusiyanın müsəlman əyalətlərinin deputatları Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Müsəlman fraksiyası yaratdılar.

Çar hökuməti onun fəaliyyətini tənqid edən inqilabi mövqeli Dumanı 72 gündən sonra qovdu. 200-ə yaxın deputat Dumanın qovulmasına etiraz edərək 1906-cı il iyulun 9-10-da Vıborqda iclas keçirdilər və müraciətnamə qəbul etdilər. Bu müraciətnaməni imzalayanlardan biri də Əlimərdan bəy oldu. “Vıborq müraciətnaməsi” ilə bağlı çarizmin atdığı sərt addımlar da Əlimərdan bəyi seçdiyi müqəddəs yoldan döndərə bilmədi.

Onun siyasi və ictimai fəaliyyəti 1917-ci illər Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişləndi. 1917-ci il avqustun 12-15-də Moskvada keçirilən dövlət müşavirəsində Azərbaycanı Əlimərdan bəy Topçubaşov təmsil edirdi. Sentyabr ayında isə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası çağırıldı. İclasda Komitənin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, sədrin müavirləri Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Fətəli xan Xoyski seçildi. Oktyabr-noyabr aylarında Əlimərdan bəy ümumi seçki hüququ əsasında Bakı Şəhər Dumasına keçirilmiş seçkilərdə iştirak etdi və Dumaya üzv seçildi.

1918-ci ilin 30 mart – 1 aprelində Bakıda bolşevik-daşnak birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınların yatırılmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun da böyük xidmətləri oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanda Əlimərdan bəy Topçubaşovun sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə qurulan ikinci hökumətdə “portfelsiz nazir” vəzifəsi aldı. Avqustun 22-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəvqəladə və səlahiyyətli naziri kimi Osmanlı imperiyasına danışıqlara göndərildi. Fətəli xan Xoyski o zaman Məhəmmədəmin Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Hökumətin 1918-ci il 20 avqust qərarı ilə Azərbaycan hökumətinin üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov Osmanlı imperator hökumətinə Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə aid bütün məsələlər üzrə fəvqəladə səlahiyyətli nazir kimi göndərilir”.

1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında o, Osmanlı sultanı, bir neçə nazir və diplomatla görüşdü, müxtəlif məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi apardı. Mondors müqaviləsinin Azərbaycana aid hissəsi ilə əlaqədar Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası verdi. O, bildirirdi ki, müqavilə “Azərbaycanın işğalını asanlaşdırır və bu, ölkəni təhlükə qarşısında qoyur”.

Oktyabrda Milli Hökumət Topçubaşovun diplomat bacarığını nəzərə alıb, ona xarici işlər naziri vəzifəsini tapşırırdı. Azərbaycan parlamenti ölkədə çox ağır siyasi şərait hökm sürdüyü bir vaxtda – 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başladı. Əlimərdan bəy Topçubaşov yekdilliklə Azərbaycanın ilk parlamentinin sədri seçildi. Dekabrın 28-də isə parlament Paris sülh konfransına gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibini seçdi. Heyətin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, sədr müavini Məmməd Həsən Hacınski oldu.

Lakin Fransa Rusiyanın yenidən müstəqilliyə qovuşmuş ölkələrini qəbul etmək istəmədi. Azərbaycan nümayəndə heyəti də 3 ay Parisə viza ala bilmədi. Əlimərdan bəy Topçubaşov həmin müddət ərzində İstanbulda müxtəlif ölkələrin diplomatları ilə görüşdü, danışıqlar apardı.

Paris sülh konfransı yanvarın 18-də açıldı. Vizanın gecikdirilməsi səbəbindən Azərbaycan nümayəndə heyəti bu şəhərə mayın 7-də gedə bildi. Parisdə bir ay ərzində Polşa, Gürcüstan, İran, ABŞ, İngiltərə və başqa ölkələrin nümayəndə heyətləri ilə görüşdülər, siyasi-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar

söhbətlər apardılar. 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndələri dövrünün görkəmli siyasi xadimi, ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşə də nail oldular. Görüşdə Vilson onları bundan sonra Azərbaycan xalqının öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub- saxlamaq işində böyük Amerikanın köməyini və yardımını alacaqlarına əmin etdi. Gərgin çalışmalar, ağır zəhmət gözəl nəticələrini verməyə başladı. 1920-ci ilin 11 yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı.

1920-ci ilin 28 aprelində Azərbaycan bolşeviklərin XI ordusu tərəfindən işğal olundu. Ancaq Parisdə olan Əlimərdan bəy Topçubaşov fəaliyyətini dayandırmadı. 1922-ci ildə London, Genüya, 1923-cü ildə Lozanna konfranslarında da o, Azərbaycanın işğal olunduğunu, bolşeviklərin törətdikləri vəhşilikləri bəyan edirdi.

Bununla belə, Azərbaycanın işğalı Əlimərdan bəyi də millətin bir çox təəssübkeş övladı kimi Vətəndən didərgin saldı. O, 1919-cu ildə Paris sülh konfransına yola düşərkən ailəsini də özü ilə birlikdə aparmışdı. Qürbətdə Vətənin azadlığı uğrunda mübarizə aparan Əlimərdan bəyə Pəri xanım dəstək verirdi. Hətta çox vaxt sənədlərin hazırlanmasında da Pəri xanım Əlimərdan bəyə yardımcı olurdu.

Vətəndən ayrı düşmək, maddi çətinliklər Əlimərdan bəyin həyatını çətinləşdirirdi. Avropada təhsil alan tələbələrdən tutmuş, Azərbaycanın keçmiş dövlət xadimlərindək hər kəs ondan – sabiq parlament sədrindən, Azərbaycanın Parisdəki nümayəndəliyinin rəsmi və səlahiyyətli rəhbərindən maddi yardım istəyirdi. Əlimərdan bəyin bütün xahişləri yerinə yetirməsi mümkün idi. Bəzən buna görə onun barəsində müxtəlif şayiələr yayılırdı. Belə söhbətlər Əlimərdan bəy Topçubaşovu çox incidirdi.

O, Parisin Sen-Deni rayonunda ağır və uzun sürən xəstəlikdən sonra, 1934-cü ilin 5 noyabrında vəfat etdi, Müqəddəs Kloud qəbiristanlığında dəfn olundu. Dəfn mərasimində azərbaycanlı mühacirlərin böyük hissəsi, Türkünstan, Gürcüstan, Ukrayna, Şimali Qafqaz mühacirləri iştirak etdilər.

Məhəmmədəmin Rəsulzadə Əlimərdan bəyin vəfatı xəbərindən doğan kədərini belə qələmə aldı: “O, sözü ilə, qələmi ilə, bitmək-tükənmək bilməyən həvəsi ilə ömrünün son günlərinə qədər öz xalqının azadlıq və milli məsələsi uğrunda yorulmadan mübarizə aparıb... Biz Əlimərdan bəyin təmsalında milli hərəkətimizin ziyalı nümayəndəsini, görkəmli dövlət xadimini, milli müstəqillik uğrunda mübariz döyüşçüsünü itirmişik... Vaxt gələcək, ölkəmiz azad olacaq, parlamentinin ilk sədrinə minnətdarlıq hissi nümayiş etdirən xalqımız onun müstəqilliyi uğrunda yorulmadan döyüşən insanın adını yaddaşlara əbədi həkk edəcək”.

Region plus .- 2013.-№ 16 (180) 30 may -S.44 -47.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN FƏDAILƏRİNDƏN BİRİ

Aslan KƏNAN

Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında Tiflis şəhərində keçirilmiş 28 may 1918-ci il tarixli iclasda qəbul olunmuş bəyannaməyə imzalarını qoymuş Milli Şura üzvlərinin siyahısını nəzərdən keçirirəm. Siyahıda Həsən bəy Ağayev, Fətəlixan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Rəhim bəy Vəkilov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Musa Rəfiyev və başqaları ilə yanaşı Cavad bəy Məlikyevanın da adı var idi. Zaqafqaziya seymi müsəlman fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının protokollarına imza atan bir çox şəxslərin sonrakı həyatı haqqında müəyyən bilgiyə malik olsam da, Xalq Cümhuriyyətinin Həmkarlar İttifaqı təşkilatının yaradıcısı, görkəmli ictimai xadim Cavad bəy Məlikyevanın sonrakı dövrlərdəki həyatı haqqında yetərincə məlumatlı deyildim.

Repressiyaya məruz qalmış insanlar haqqında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində (MTN) məlumat topladığım zaman, Cavad bəyin istintaq işi qarşıma gətirilənə qədər bu şəxs barəsində hər hansı bir sənədlə üzləşəcəyimə əmin deyildim.

Bu təsadüfə sevinəndə, vərəqləri çevirdikcə həyəcanımın durmadan artdığını hiss edirdim. Vaxtilə repressiyaya məruz qalmış insanlar haqqında nəşr etdirdiyim kitabdakı ah-nalələri bir daha eşitməmək üçün bu mövzudan uzaq olmaq qərarına gəlmişdim. Lakin oxucuların təkidli müraciətləri, repressiyaya məruz qalmış şəxslərin ruhu məni rahat buraxmırdı. Onlar bu mövzunu davam etdirib sona çatdırmağı məndən xahiş edirdilər...

Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycanda müstəqilliyin qurulmasında xidmətləri olmuş Cavad bəy Məlikyevanın qarşı təqiblər durmadan davam edirdi. Bu illər ərzində heç bir sübut göstərilmədən o, dəfələrlə həbsə məruz qalmışdı.

Qeyd edək ki, Cavad bəy ilk dəfə 1909-cu ildə inqilabi fəaliyyətinə görə Bakı general-qubernatoru R.Martınovun əmrilə həbs olunub. Həbsdən azad olunduqdan sonra Cavad bəy doğma kəndinə qayıdır və Baxşəli bəy Məlik-Aslanovun qızı Rəna xanım ilə ailə həyatı qurur. Bu izdivacdan oğlu Ənvər, qızı Tamara dünyaya gəlir. Lakin tale Cavad bəydən bir müddət "üz çevirir". O iki yaşlı oğlu Ənvəri, sonra isə gənc həyat yoldaşı Rəna xanımı itirir. Bu ayrılığa dözə bilməyən Cavad bəy yeganə qalmış qızını anası Mina xanımın yanında qoyub yenidən Bakıya gəlir və burada milyonçu Şibayevin mədənlərində işləməyə başlayır. 1917-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə "Müsavət" partiyasının üzvlüyünə qəbul edilir.

Bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra qısa müddət ərzində Cavad bəy yenidən həbs edilir, lakin ay yarım saxladıqdan sonra ittiham aktı sübuta yetirilmədiyindən onu azad etməyə məcbur olurlar. Növbəti dəfə Cavad bəy 19 sentyabr 1920-ci ildə komissar Nersesovun əmri ilə nəzarət altına alınır və bir neçə ay saxlandıqdan sonra 1921-ci ilin əvvəllərində həbsdən azad edilir. Dövlət çevrilişi ilə hakimiyyəti zəbt etmiş bolşeviklər tərəfindən C.Məlikyevanın 6 dəfə həbsə məhkum olunmuşdur. Bu müddət ərzində yalnız 1923-cü ildə Cavad bəyin adına 779 sayılı istintaq anketi yazılıb.

C.Məlikyevanın həm çar Rusiyası dövründə, həm də Sovet hakimiyyəti zamanı dəfələrlə həbs edilmişdir. Cavad bəy 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığının əməkdaşı R.Martınov tərəfindən inzibati yolla məsuliyyətə cəlb olunmuş və mühakimə edilmişdi. Bir qədər sonra azad edilərək sərbəst buraxılmışdır.

Lakin bu azadlıq da çox uzun sürməmişdir. C.Məlikyevanın 21 iyun 1923-cü il tarixdə 230 sayılı orderlə növbəti dəfə həbs edilir və 40 gündən sonra yenidən azad edilir. Bu barədə N PR 1806 sayılı arayışda oxuyuruq:

"3700 sayılı istintaq işi ilə əlaqədar Məlikyevanın Cavad bəy Rza bəy oğlu haqqında istintaqla əlaqədar iş dayandırılırsın və 29 iyul 1923-cü il tarixdən mühafizə üzərindən götürülsün".

Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevanın bu istintaq materiallarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, o, Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tərəfindən verilən orderə əsasən həbs edilib. Ona qarşı həbs qətiimkan tədbiri seçilməsinə səbəb "Müsavət" partiyasının üzvü və həmçinin bir qrup qeyri-leqal təşkilatlarla əlbirliyində günahlandırılması olub.

Onun əleyhinə sənədlər toplanılırdı. Həmçinin agenturanın 09.06.1923-cü il tarixli məlumatına görə bolşevik hökumətinin Cavad bəy Məlikyevanı günahlandırmaqda məqsədi onun keçmiş müsavətçi kimi 1919-cu ildə Lənkəranda general-qubernator olması idi.

C.Məlikyevqanov 1920–1922-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tərəfindən həbs edilir. Onun yazılı izahatından məlum olur ki, 1920-ci ilin may ayından “Xüsusi İdarə tərəfindən “Müsavət” partiyasının keçmiş üzvü kimi saxlanılsa da, lakin işində cinayət tərkibi olmadığından həbsdən azad olunur. Protokollarda da heç bir şahid ifadələrinə rast gəlinmir.

Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığının əməkdaşlarından Şaxverdiyanın, Qamayakın imzaları ilə tərtib edilən izahat 10.07.1923-cü il tarixli qovluğun 12-ci səhifəsinin aşağı hissəsinə tikilir.

C.Məlikyevqanova qarşı uzunmüddətli təqiblər, əsassız həbslər olmasına baxmayaraq, yenə də o, bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdı. Bu da yeni qurulmuş dövlətin Cavad bəy kimi kadrlara ehtiyacı olduğundan bir müddət ondan “istifadə” etmişlər. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Lənkəranda idarə rəisi, general-qubernator, Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında işləmişdi. Respublika Əmək Xalq Komissarlığında qaçqınlar şöbəsinin, neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi və digər dövlət idarələrində məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Çox təəssüf ki, ona özünün bilik və bacarığını lazımı qədər istifadə etməyə imkan verilməmiş və hər addımda təqiblərlə üzləşmişdir.

Bu azmış kimi M.C.Bağırov 1933-cü ildə respublikanın birinci katibi təyin olunandan sonra— 1937-ci ildə Cavad bəyin həyat yoldaşı Məryəm xanımı həbs etdirmiş, qardaşı Bəhram bəy isə onun “fəaliyyətinin” qurbanı olmuşdur.

C.Məlikyevqanov hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Lənkəranda işləyərkən Azərbaycanın ilk folklorşünas alimi, maarifpərvər Teymur bəy Bayraməlibəyovla tanış olur. O, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri təyin olunması ilə əlaqədar ailəsi ilə Bakıya köçür. Cavad Məlikyevqanov 1923-cü ildə müqəddəs “Nina” məktəbini qızıl medalla bitirmiş, sonralar bir çox məsul vəzifələrdə çalışmış, Teymur bəyin qızı Məryəm xanımla ikinci dəfə ailə həyatı qurmuşdur. Bu izdivacdən 1923-cü ildə Azarə, 1926-cı ildə Taliyə, 1929-cu ildə isə Asiman adlı üç qızı olur. Xoşbəxt günlər bu ailə üçün çox sürmür. Cavad bəy həbs edildəndən sonra nəinki həyat yoldaşı Məryəm xanım, hətta bütün ailə üzvləri təqiblərlə üzləşirlər.

Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin təhlükəsizlik üzrə əməkdaşı A.Quliyev tərəfindən təqdim olunan 10 iyun 1930-cu il tarixli qərarda bildirilir ki, guya Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevqanov vaxtilə qeyri-leqal antisovet qrupu ilə sıx əlaqə yaratmış, həmin təşkilatla birgə fəaliyyətdə olmuşdu. Ona görə də o, Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə təqsirli bilinir:

“Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevqanov Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 66, 72-ci maddələri ilə təqsirli bilinsin və Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin nəzərinə çatdırılsın”.

Əməliyyatçı: Quliyev şöbə rəisi: Borşev

Az. DSI-nin rəisi: Nevernov

Artıq 11 fevral 1930-cu ildə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən Cavad bəy Məlikyevqanovun evində axtarış aparılması və onun həbs edilməsi üçün 129 saylı order yazılır. Bundan sonra təhlükəsizlik üzrə müstəntiq A.Quliyevin aşağıdakı təqdimatı XDİK-in rəhbərliyinə ünvanlanır:

Mən, A.Quliyev əməliyyatçı kimi Cavad bəy Məlikyevqanov haqqında kifayət qədər materiallar toplamış, dindirilərək hazırkı quruluşa qarşı təşkilatlanaraq antisovet fəaliyyət apardığını müəyyən etmiş və nəticədə onu Azərbaycan SSR c/m-in 73-cü maddəsi ilə təqsirli bilirəm.

C.Məlikyevqanov 1917–1920-ci illərdə parlamentə seçilib, 1920–1927-ci illərdə Əmək Komissarlığında, 1927-ci ildən həbs olunana qədər Bakı İcra Komissarlığı idarəsində rəis müavini işləyib. 08.02.1930-cu il tarixdə Bakıda Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən həbs edilsə də, lakin onun həbs olunması tarixi nədənsə 14 fevral 1930-cu il göstərilir.

Sənədlərlə tanış olanda daha bir qanunsuzluqla üzləşdik. Bu da Cavad bəyin hansı partiyanın üzvü olmasına münasibət idi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda bolşeviklərin nifrət etdiyi partiyalardan biri də “Müsavət” idi ki, onun üzvləri ya güllələnir, ya Rusiyanın insan ayağı dəyməyən şaxtalı çöllərinə sürgünə göndərilir, ən yaxşı halda isə vətəndən didərgin salınırdı.

1930-cu ildə sonuncu dəfə həbs edilən Cavad bəy Məlikyevqanovun ittihamnaməsi aşağıdakı şəkildə tərtib edilir:

1882-ci ildə (1883—A.K.) Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuş, türk. 1002 sayılı istintaq işi ilə təqsirli bilinən Məlikyevqanov Cavad bəy Rza bəy oğlu, qulluqçu, təhsili ali-orta, 1912-ci ildən (1917—A.K.) keçmiş “Müsavət” partiyası parlamentinin, Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının üzvüdür. Xüsusi olaraq onun Müsavat hökuməti tərəfindən Lənkəran uyezdində qeyri-leqal fəaliyyəti və Sovet dövlətinə qarşı antisovet təşkilatlarına kömək göstərməklə yanaşı, bir çox cinayətə yol verdiyinə görə, Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72 və 66 maddələri ilə təqsirli bilinərək 08.02.1930-cu ildə həbs olunur.

Mən, Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin səlahiyyətçisi A.Quliyev Məlikyevqanov Cavad bəy Rza bəy oğlunun 1002 sayılı istintaq işi ilə tanış olub, bu qənaətə gəldim:

Azərbaycan SSR üzrə antisovet ünsürlərin aradan qaldırılması məqsədilə bu ilin fevral ayında Azərbaycan DSI-nin (Dövlət Siyasi İdarəsi) materialları əsasında C.Məlikyevqanov həbs edilib. Azərbaycan DSI-nin materiallarından məlum olur ki, C.Məlikyevqanov uzun müddət müsavətlərlə əlaqədə olmuş, bu qanunsuz təşkilatın işində əsas rol oynamışdır. O, Müsavatın məsləhətçisi kimi bir çoxlarını bu qanunsuz təşkilatın təsiri altında saxlamaq istəyib. Məlum olub ki, C.Məlikyevqanov 1920-ci ilə qədər Müsavat partiyasının qurucularından biri kimi tanınmış, qabaqcıl və öndə gedən partiya işçisi olmuşdur. O, “Müsavat” partiyasının aktiv fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə dəfə həbs edilmişdi.

O, “Müsavat”ın Münsif təşkilatının işi ilə əlaqədar təqsirli bilinib istintaqa cəlb edilib. C.Məlikyevqanov bu partiyanın köhnə bir üzvü kimi bir çox müsavətlərlə vaxtaşırı əlaqədə olmuş, “Müsavat” partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinə kömək göstərmişdir.

Müsavatın “Münsif” təşkilatının üzvlərindən Rzayev dindirilərkən qeyd edir ki, onların ən fəal üzvlərindən biri olan Böyükağa Axundov Məlikyevqanovla yaxın əlaqədə olduğu üçün həmin təşkilatın rəhbərləri haqqında məlumata malik idi. Təşkilatın hazırkı rəhbər işçiləri Böyükağa Axundovun vaxtaşırı yanına gedər, BAKTOP-da xidmət edən, həmin idarənin rəis müavini Məlikyevqanov da “Münsif”lə əlaqədə olurdu. Rzayev “Münsif” təşkilatın işi ilə bağlı günahlandırılan Böyükağa Axundov Məlikyevqanovla əlaqədə olduğunu gizlətmir. Eyni zamanda Cavad Məlikyevqanovun “Münsif” təşkilatının üzvü olduğunu da etiraf edir.

Təhlükəsizlik Nazirliyində saxlanılan başqa bir sənəddə göstərilir ki, C.Məlikyevqanovun guya nəinki Azərbaycanın daxilində, hətta xaricdəki fəaliyyəti, orada olan mühacirlərin müxtəlif sənədlərlə təmin olunmasında fəal iştirakı agenturaya məlumdur. O, müsavətlə mühacirləri şəxsən tanıyırdı, onun xaricdə nəşr olunan ədəbiyyatlarından xəbəri var idi və onların yayılmasında xüsusi təşəbbüs göstərirdi.

Bundan əlavə, istintaqın və agenturanın əlində olan məlumata görə, QPU—DSI (Dövlət Siyasi İdarə—A.K.) müəyyən edib ki, əksinqilabi təşkilatda günahkar bilinən C.Məlikyevqanov və inqilabi xarakterli təşkilatın rəhbəri Kudayev öz xidməti vəzifələrindən istifadə edərək onlara hər cür köməkliklər göstərmiş və həmçinin Kabardin əksinqilabi təşkilatının fəaliyyətindən də xəbərdar idilər.

İstintaq materiallarından bir daha aydın olur ki, Kudayevin BAKTOP-da ağac emalı vəzifəsində işləməsinə zəmanəti məhz C.Məlikyevqanov vermişdi. C.Məlikyevqanov iki dəfə Kudayevlə birlikdə Şimali Qafqazdan 7–8 kilometr aralı Murtuzo inqilabi hərəkət rayonuna səfər etmiş və kənddə qardaşının evində qalmış və kabardinlərlə görüşüb söhbət aparmışdır.

Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin səlahiyyətçisinin bu nəticəyə gəlməsinin nəticəsi idi ki, C.Məlikyevqanov 10 iyul 1930-cu il tarixli istintaqda deyir ki, kənd təsərrüfatında kollektivləşmədə metod və sürətə qarşıdır. Müəyyən müddətə qədər xırda mülkiyyətçiliyin saxlanılmasına tərəfdardır. Bundan başqa, o bildirir ki, az torpağı olan Qarabağ kəndlilərini Muğana köçürmək olar. Lakin Azərbaycan türk kəndlilərini RSFSR-in başqa vilayətlərinə köçürülməsinin əleyhinəyəm.

Uzun, cansıxıcı dindirilmələr, işgəncələrdən sonra C.Məlikyevqanovun işində cinayət tərkibi kifayət qədər sübut olunmadığı üçün onun 1002 sayılı istintaq işi dayandırılmış və Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşlarının birgə iclasında qərara alınmışdır:

Arayış: Müqəssir Az.DSI-nin həbs evi

ndə saxlanılır. Maddi sübut olmadığı üçün 17.07.1930-cu il tarixdə işə xüsusi iclasda baxılsın.

Sual olunur: əgər C.Məlikyevqanovun təqsiri barəsində kifayət qədər maddi sübut yoxsa, nə səbəbdən arayışa o, “müqəssir” kimi daxil edilir. C.Məlikyevqanovun işində təqsirini sübut edəcək dəlil yoxsa, o həbsdən azad olacağı halda, nə səbəbdən “müqəssir”in işi yenidən xüsusi iclasa göndərilir.

Yenidən işi xüsusi idarəyə göndərməkdə məqsəd “səhvlərə” bəraət qazandırmaqla yanaşı, bolşeviklərin ziyahlara qarşı mübarizəsi idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, istintaq işində heç bir maddi sübut olmasına baxmayaraq beş il müddətinə azadlıqdan məhrum edilən C.Məlikyevqanova iki ay yarımından sonra—8 yanvar 1931-ci ildə Dövlət Siyasi İdarəsi kollegiyasının qərarı ilə işə yenidən baxılmış və 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək, o, Kareliyanın Keme şəhərinə sürgün edilir.

Bundan sonra da Cavad bəyin ailəsinə qarşı hücumlar səngimək bilmir. İlk növbədə həyat yoldaşı Məryəm xanıma qarşı böyük haqsızlıqlar edilir. O, 1931-ci ildə universitetin hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirib işləməsinə baxmayaraq, təqiblərlə üzləşmiş və nəticədə işlədiyi idarəni tərk edib, yenidən müəllimlik peşəsinə qayıtmalı olmuşdu.

Məryəm xanım ona və ailəsinə qarşı törədilən bu haqsızlığa dözməyərək 1937-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.İ.Kalininə məktub yazmalı olur. Məktuba müsbət cavab gözləmək ümidi ilə yaşayan Məryəm xanıma qarşı Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən 14 noyabr 1937-ci il tarixdə evində axtarış aparılması və həbs edilməsi üçün 2677 sayılı order yazılır.

Məhbusun anketindən

Bayraməlibəyli, o həmçinin Məlikyeqanova Məryəm Teymur bəy qızı 22 dekabr 1892-ci (1898-ci ildə—A.K.) ildə Azərbaycanın Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu.

Qulluqçu ailəsindəndir. 18 nömrəli məktəbdə müəllim işləyir. Atasını Teymur bəy Məlikyeqanov xalq müəllimi olub.

Məryəm Məlikyeqanova 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən 1 aylıq istintaqda saxlanılıb. 14 noyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən həbs edilib.

Az.XDİK–idarəsinin III şöbə, VII bölmənin rəisi, baş təhlükəsizlik leytenantı Markaryanın xidməti qeydlərində bildirilir ki, vətəndaş Bayraməlibəyovadan o həmçinin Məlikyeqanova Məryəm xanımdan 5X7=35 rub. həcmində 7 qızıl yarım imperial götürülüb.

7 dekabr 1937-ci il tarixli ittihamnamədən: Bakı istintaq qrupunun əməkdaşı Patkin tərəfindən tərtib edilmiş, Markaryan tərəfindən təsdiq edilmiş Bayraməlibəyova—Məlikyeqanova Məryəm xanım Teymur qızının 86, 92 sayılı işi ilə əlaqədar bildirilir ki, 1922-ci ildə “Müsavat” partiyasında gizli fəaliyyətinə görə təhlükəsizlik idarəsi tərəfindən (Fövqəladə Komissarlıq) həbs edilmişdir. O, “Müsavat” partiyasının fəal üzvü kimi həbs edilənə qədər bu təşkilatda çalışmışdır.

Bayraməlibəyova Məryəm xanım “Müsavat” partiyasının ən köhnə üzvü kimi həbs edilənə qədər əksinqilabi fəaliyyəti aşağıdakılardır:

“1919-cu ildə Lənkəranda yerli qadınları “Müsavat” təşkilatına cəlb edirdi. 1921-ci ildə onun təşəbbüsü ilə Masallı və Lənkəran rayonlarında gizli olaraq əksinqilabi “Müsavat” təşkilatı yaranmış, lakin 1927-ci ildə ləğv edilmişdir. Həbs olunana qədər böhtan dolu fikirlərlə sistemli şəkildə Sovet hökumətinə qarşı çıxış edirdi. 15 noyabr 1937-ci ildən Bakı Bayıl həbsxanasında saxlanılır”.

Sonradan Məryəm xanım Məlikyeqanova Arxangelskə sürgün edilir. Burada iki gözü tutulur. Bir müddət Moskvada məhbusların xəstəxanasında müalicə olunub. Sonra Qazaxıstana yollayırlar. 1948-ci ildə 10 illik həbs cəzasını çəkəndən sonra Bakıya qayıdır. Lakin iki gözündən kor olmasına baxmayaraq, Bakıda indiki Azadlıq prospektindəki ata evində yaşamağa qoymurlar və o, Gəncədə məskunlaşmağa məcbur olur.

Məryəm xanımın qızı Taliyə xanım Tibb institutunu bitirdikdən sonra təyinatı o zaman bağlı şəhər sayılan Daşkəsənə verilir. Orada Fərrux adlı bir mühəndislə ailə həyatı qurur. Lipetskədən Voronej vilayətinə işləməyə gedəndə Fərrux Məryəm xanımı özləri ilə aparmağı Taliyə xanıma məsləhət bilir.

1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi üzrə məhkəmə kollegiyasından İmanov, Quliyev, Musayev və prokuror Hacıyevin imzası ilə Məryəm xanım Bayraməlibəyova—Məlikyeqanova, həyat yoldaşı Cavad bəy Rza oğlu Məlikyeqanova Kareliya MSSR Ali Məhkəmə tərəfindən bəraət verilir.

Məryəm xanıma bəraət verildəndən sonra Bakıya gəlir və ömrünün sonuna qədər övladlarının yanında yaşayır və 1987-ci ildə 89 yaşında dünyasını dəyişir.

Respublika.-2013.-25 iyun.-N 135.-S.5.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ -MİLLİ İSTİQLAL VƏ TURAN AŞIĞI

Əli bəy Hüseynzadə həmin dövrdə çar Rusiyasında baş verən siyasi çaxnaşmaları, xüsusilə, 1905-1907-ci illər burjuva inqilabını analiz edərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, mütələqəyətə son çatıb. O, bununla əlaqədar yazırdı ki, qarşıda bizi gözləyən daha böyük və gözlənilməz hadisələrə indidən hazır olmalıyıq. Çünki gələcəkdə çarizmin devrilməsi baş verə bilər və bu, əsarət altında olan türk xalqlarının azadlıqlarını əldə etməsinə, böyük və ulu Turanın dünyanın siyasi meydanına çıxmasına imkan verə bilər.

Bu məqsədlə də o, türk xalqlarını Turan ideyası altında birləşməyə, turançılıq ideyalarına möhkəm sarılmağa çağırır və və gələcəklərinin onların öz əllərində olduğunu döən-döən qeyd edirdi. Əli bəy Hüseynzadə həmçinin İranın əsarəti altında olan Cənubi Azərbaycanın da taleyindən narahat idi. O yazırdı ki, Arazın hər iki tayında əsarət altında yaşayan Azərbaycan türklərinin bir müqəddəs amalı, Vahid Azərbaycanın yaradılması olmalıdır. Cənubi Azərbaycanda baş verən Səttarxan üsyanını Azərbaycan türklərinin milli oyanışının parlaq təzahürü olduğunu söyləyən Turan aşığı, mənsub olduğu millətin milli-azadlıq mücadilələrindən qələbə ilə çıxacağına öz varlığı qədər inanırdı. O, bu məqsədlə xalqımızın milli-mənəvi həyatında onun qəflət yuxusundan oyanmasına xidmət edəcək islahatlar aparılmasının zəruriliyini vurğulayır və bunun gələcəyimiz üçün böyük önəm daşıyacağını xüsusi qeyd edirdi. Bu məqsədlə də o, əlinə düşən ən cüzi imkanlardan belə istifadə edir, İttihad və tərəqqi, Turançılıq ideyalarının azərbaycanlıların zəhinlərində möhkəm yer salması üçün yorulmaq bilmədən çalışırdı. Ona görə də, Ə. Hüseynzadə dövrünün islahatçı-reformisti, türk xalqlarının xoş gələcəyinin, Turançılıq ideyalarının mənəvi rəhbəri kimi adını XX əsr Azərbaycanın milli mücadiləsi tarixinə qızıl hərflərlə yazırdı.

Dil uğrunda mübarizə

Ə. Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyuzat” jurnalı və eyni adlı ədəbi cərəyan əsrimizin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında ciddi xidmətlər göstərdi.

Amma çar məmurları ermənilərin təhriki ilə “Füyuzat” jurnalının da üzərinə ciddi senzura qoymuş və burada gedən hər cümlədə çarizmə qarşı düşmənçilik notları axtarırdılar. Belə bir vəziyyətdə jurnalın bağlanması artıq qaçılmaz hala çevrilməyə başlamışdı. Belə ki, bu jurnalı da “Həyat” qəzetində işləyənlərin çıxarması senzura tərəfindən adıçəkilən mətbu orqanın düşmən elan edilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə 1907-ci il noyabr ayının 1-də “Füyuzat” jurnalı bağlandı. Amma cəmi 32 sayı işıq üzü görən “Füyuzat” jurnalı Azərbaycanda milli mücadiləyə, xüsusilə, dil məsələsinə yeni bir inkişaf gətirərək vahid dilin formalaşması üçün öz töhfəsini verdi. “Füyuzat” jurnalının fəaliyyətini araşdıran tədqiqatçı-alim Sədaqət Hüseynova “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri” adlı monoqrafiyasında yazır: “Mən milliyyətpərvər bir insanam, türkəm” deyən Əli bəy Hüseynzadə mənsub olduğu millətin dilinə çox böyük həssaslıqla yanaşırdı. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dil məsələsi onun üçün ən önəmli problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüz, türk dilləri arasında ayrılıqların inkişaf etməsi və getdikcə artması səbəbi ilə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də, bir-birini yetərincə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərindən düşündürən problemlər idi. XX yüzilin əvvəlində bu məsələlər Azərbaycan ziyalılarının fikrini məşğul edir və onlar həmin problemlərdən xilas olmaq yollar axtarırdılar. “Öz ehtiyaclarından” danışmağa ixtiyarı qalmayan türklərin ən böyük faciəsini və ən böyük gələcəyini dildə görən ziyalıların birincilərindən olan Əli bəy bu baxımdan, baş rola sahib idi. Türklərin dil “faciələri” müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nicat görür, güvənc yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və spesifik bir əlaməti-özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiyyini, yaşamını müəyyənləşdirən bir cəhət hesab edirdi. Əli bəy türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirənlər olmuşdur. Lakin bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi. Əli bəyin Azərbaycanda “Həyat” və “Füyuzat”da fəaliyyəti, Türkiyədə “Türk yurdu” jurnalında, “Türk ocağı” dərnəyində, “Xalqa doğru”, “Məlumat”, “Yeni məcmuə” kimi mətbuat orqanlarında iştirakı, “Turan” heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrində çıxışları, Budapeştdə alman dilində nəşr olunan “Rusiya müsəlmanlarının tələbləri” kitabında Rusiyanın tərkibindəki altı müsəlman ölkəsinin müstəqilliyini iddia etməsi, Berlində “Türk qövmləri konqresi”ndə irəli sürdüyü fikirlər və s. türklər və onların dili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmişdi. Millətinin dil problemləri onun türkçülük ideyalarının əsas səbəblərindən biri idi.

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;
2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması,;
3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması”.

(Mənbə: Sədaqət Hüseynova, “Füyuzat jurnalı və dil problemləri”)

“Türkiyə vətəndən daha çox vətənimdir”

Əli bəy Hüseynzadə 1897-ci ildə böyük türk şairi Mehmet Əmin Yurdaqulun fəxrlə yazdığı bir şeirindəki “Mən bir Türkəm, dinim, cinsim uludur” misralarından ilham alaraq türkçlüyü, türk dilçiliyi uğrunda apardığı mübarizəni yeni müstəviyə çıxararaq ona yeni ruh, təzə nəfəs gətirdi. Bu müstəvidə o, hələ 1904-cü ildə Misirdə nəşr edilən “Türk” qəzetində “Hal-i vatan”ı adlı şeirini yazdı. O bu, şeirində günümüzdə belə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan bu məşhur misraları ilə adını türk dilçiliyi, türk milli varlığı uğrunda aparılan mücadilə tarixinə qızılı hərflərlə yazdırdı. Onun, bu şeirini heç vaxt həyacansız oxumaq olmur:

*“Ucundadır dilimin, həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular ki, deyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisən cühəla, nə etdilər Vətənə?!
Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
Ədu qırır qapını, biz evdə bixəbərlik,
Nə başqa-başqalar, nə ittihad edərik.
Oyatmadı qələmim, bu türk ilə əcəmi,
Nə qoydular ki, yazım, nə qırdılar qələmi”*

Zənnimcə, bu misralar türk xalqlarının oyanışı, tərəqqisi, əsarət zəncirlərinin qırılması uğrunda vətənpərvər bir insanın apardığı mübarizənin zirvəsi, onun ürək yaşılarıdır.

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının inkişaf etməsi, onun ortaqlıq dili, inkişafı, birliyi və tərəqqisi uğrunda apardığı mübarizəsində Osmanlıya böyük ümidlər bəsləyirdi. O, Osmanlıyı və onun yerində qurulan Türkiyə cümhuriyyətini türk dünyasının, elminin, mədəniyyətinin, islamın mərkəzi hesab edərək yazırdı: “... Türkiyə bir Türk və müsəlman hökumətidir. Bu hissiyyatla hər digər vətəndən daha çox vətənimdir.”

Fəlsəfi fikirləri

“Füyuzat” jurnalı bağlandıqdan sonra da milli azadlıq mücadiləsini davam etdirən Hüseynzadə bir müddət “Kafkasya”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində işlədi. Bir müddət Topçubaşovun yerinə “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru oldu. Həmin dövrdə xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq və onları maarifləndirmək məqsədilə o, Bakıda “Səadət” məktəbini açdı və bir müddət də burada çalışdı. O dövrdə Əli bəy Hüseynzadənin fəlsəfi fikirləri də diqqəti cəlb edir. Bu fəlsəfi fikirlər olduqca maraqlı idi. Məsələn, sinəsində Turan eşqi döyünən bu böyük insan türklər haqqında belə demişdi: “Türklər ya ölür, ya hicrət edirlər, fəqət, qul olmazlar”. Digər bir fəlsəfi mühakiməsində isə Əli bəy Hüseynzadə həqiqətin öz dadının və ləzzətinin olduğunu xüsusi qeyd edirdi. O, türk xalqlarının milli azadlığı uğrunda apardığı mübarizəsini isə hüriyyətin böyük bir nemət və güc olması ilə izah edirdi: “Hüriyyət!.. O nə qüvvədir ki, zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını sövq ediyor!..” Əli bəyin qaliblər haqqında fikirləri də maraqlıdır: “Qalib olmaq o camaatındır ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zamanın ruhunu, icabatını anlar, dərk edər...” Onun digər mühakiməsinə görə isə tərbiyə hər insana uşaqlıqdan verilməlidir: “Hər kəsə uşaqlıqda ədəb və tərbiyə verilməsə, böyüdükdə onun nicatı olamaz. Yaş ağacı hər tövr istəsən, əymək mümkündür, lakin quru ağacı ancaq od ilə düzəltmək mümkün olur”...

Zaman.-2013.-20 iyun .-№110.-S.12.

İSTİQLAL MÜCAHİDİ FƏTƏLİ XAN XOYSKI

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli özünüdərkində rolu olmuş şəxsiyyətlərin əksəriyyəti Rusiyanın, Avropanın ali məktəblərində təhsil almış insanlar idi. Onların təhsil aldıkları yad ölkələrdə həmyerlilər cəmiyyətləri təsis etməsindən başlamış, milli mətbuatın yaradılması, milli teatrın inkişafı üçün gördükləri işlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Əksəriyyəti, ilk təhsillərini ruhani məktəblərində almış bu insanların Şərq tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, islam dininə bələdliyi sonradan mənimsədikləri Avropa mədəniyyəti, düşüncəsi ilə vəhdət təşkil etmişdir. Milli-mənəvi zəmindən başlayaraq təhsil görmüş şəxsiyyətlərin milli tərəqqi, milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizəyə töhfəsini vermiş Fətəli xan Xoyski klassik gimnaziya, sonradan isə Moskva Universitetində professional hüquq təhsili almışdır. Onun dünyagörüşünün formalaşmasına Gəncə mühiti, həmçinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi qurumların qeyri-rus, qeyri-xristian xalqlara ayrı-seçkilik münasibəti ciddi təsir göstərmişdir. Milli fikir mərkəzi Gəncədə maarifçiliyin, xeyriyyəçiliyin rolu nə qədər önəmli olmuşdursa, Yelizavetpol (Gəncə), Kutaisi (Suxumi, Yekaterinodar, Tiflis) məhkəmələrində qazandığı təcrübə də bir o qədər səmərəli oldu. Ədliyyə sisteminin fərqli səviyyələrində sırf peşəsi üzrə çalışmış Fətəli xan Xoyskinin siyasi, dövlətçilik bioqrafiyasında ikinci Dövlət Dumasının deputatı kimi fəaliyyəti xüsusi mərhələ təşkil edir.

Fətəli xan Xoyskinin bioqrafiyasını məzmununa görə 2 mərhələyə bölmək olar: milli-istiqlal hərəkatında iştirakına qədərki və iştirak dövrü. Birinci dövrü mərhələlərlə səciyyələndirsək, 3 məzmununda təsnif etmək olar: təhsil illəri, peşəkar fəaliyyət dövrü və Dövlət Dumasında deputatlığı. Deputatlıq dövrü uzun sürməsə də, Fətəli xanın sonrakı peşə fəaliyyətində və istiqlalçılıq, dövlətçilik xidmətlərində təsirə malik bir təcrübə olmuşdur. Eyni zamanda, bir hüquqşünas kimi, F.Xoyskinin peşə təcrübəsi deputat mandatını Müsəlman fraksiyasının üzvü kimi doğrultmağa yararlı oldu. Hökumətin yeritdiyi ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı sərt çıxışlar edən Fətəli xana Dumaya seçildikdən iki həftə keçmiş, artıq “Müsəlman parlament qrupu” adından fikir bildirmək səlahiyyəti həvalə olunmuşdu. F.Xoyski 1907-ci il aprelin 2-də Dövlət Dumasındakı ilk geniş nitqində bildirirdi ki, “rus dövlətinin ümumi əhalisinin 20 milyondan çoxunu təşkil edən müsəlmanlar” da aqrar məsələnin həllini səbirsizliklə gözləyirlər. O, dövlətin köçürmə siyasətinin mahiyyətini ifşa edərək, ruslaşdırma siyasətinin fəsadlarını göstərmişdir. “Müsəlman qrupunun nöqteyi-nəzərinə, köçürmənin torpaq məsələsinin son həllinədək dayandırılmalı olduğunu”, Zaqafqaziyanın şərq hissəsində, yaxud Türkünstanda” su məsələsinin ən zəruri, həyati məsələsi olduğunu, maldarlıqla məşğul olanlar üçün torpaq sahəsinin genişləndirilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir.

Fətəli xan Yelizavetpol general-qubernatorunun şəhər əhalisinə qarşı qeyri-qanuni hərəkatlarını tənqid etmiş, ikinci Dövlət Dumasının buraxılmasından 4 gün əvvəl, 1907-ci il mayın 29-da geniş məzmunlu çıxışında yerli məhkəmələrin yenidən təşkili haqqında qanun layihəsi ilə bağlı ciddi iradlarını bildirmişdir: “Biz, ucqarların əhalisi üçün, həmişə aydın idi ki, bizim bürokratik əsaslarda təşkil olunmuş hökumətimiz həmişə ucqarları nəzərə almamışdır: o, (hökumət-F.Ə.) ucqarlara istismar obyektini kimi baxmışdır. Yerli özünüidarə orqanları olmadığı üçün ucqarlarda bəşirşırıçı hakim seçkilərinin keçirilə bilməməsi müddəasına qarşı Fətəli xan hüquqi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış dəlillərlə çıxış etmişdir. Yeni vergilər imperiyanın hər yerində eyni vaxtda tətbiq edildiyi, hətta ucqarlara mərkəzi quberniyalara nisbətən daha artıq vergi qoyulduğu halda, xeyirli, faydalı islahatlar olunca hökumətin ucqarların hələ gözləyə biləcəyi qənaətidən yanaşması Xoyskini hiddətləndirmişdir. Ucqarlarda yerli məhkəmə seçkilərinə qoyulan məhdudlaşdırmalara etiraz səsinə ucaldan Fətəli xan rəsmi mövqeyini yazılı surətdə də təsbit etmişdir: “Milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət Dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri” olmuşdur.

Fətəli xanın bioqrafiyasında parlaq səhifələrdən biri onun Bakı Şəhər Dumasının sədri seçilməsidir. 10 mindən çox səs almış müsəlman blokunu təmsil edən şəxs kimi dumanın sədri seçilməsi şəxsiyyət göstəricisi kimi yüksək meyardır. Cümhuriyyət xadimlərinin Gəncə və Bakı qanadlarının təsiri faktorunu təhlil edərkən nəzərə alınmalı məqamdır ki, Gəncənin paytaxt rol oynamadığı, Gəncə ictimai-siyasi

mühitinin güclü təsir göstərmədiyi şəraitdə, kifayət qədər potensialı və iddiaları olan Bakı müsəlman qüvvələri içərisindən məhz Fətəli xan Xoyski Bakı Şəhər Dumasının sədri seçilə bildi. Fətəli xanın liderlik qabiliyyəti kimi dəyərləndirmək olar ki, onun rəhbərlik etdiyi dövrdə Bakı Şəhər Duması, hakimiyyəti kütləvi, amansız qırğınlar yolu ilə ələ keçirməyə nail olan Bakı Sovetinin yeganə rəqibi olmuşdur.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan 1918-ci ilin mayında V.Leninə göndərdiyi teleqramda “xain” adlandırdığı “Xoyskilərə” qarşı əldə silah mübarizə aparacaqlarını yazırdı.

Seymədəki fəaliyyəti F.Xoyskinin fəal, qətiyyətli, çevik, konkret, realist və praktik məzmunlu keyfiyyətlərini göstərməyə imkan verdi. Qeyri-müəyyənliyin rəsmi bioqrafiyasında yer almadığı Fətəli xan mənşeviklərin dəyişkən mövqeyindən xüsusi narahatlıq keçirmiş, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin bəyan ediləcəyi təqdirdə sərhədlərinin göstərilməsində ısrar etmişdir.

Müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası elan olunduqda, aprelin 26-da təşkil olunmuş hökumət tərkibində F.X.Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutur. Qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Fətəli xan Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılan Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürmüş, sonralar Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Bakıda universitetin açılmasında mühüm rol oynamışdır. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş professor V.İ.Razumovski həmin dövrü xatırlayarkən yazmışdır: “...Qafqaz Zaqafqaziya Respublikası kimi Rusiyadan ayrıldı və gürcülərdən, ermənilərdən və türklərdən ibarət qarışıq hökumət təşkil edildi. Xalq maarifi naziri bakılı Xoyski idi. Biz Tiflisdə “rus universiteti”nin təşkili üçün apardığımız işdən istifadə etməyi həmin hökumətə təklif etdik. Nazir (Xoyski) bizi dinlədi, Qafqazda rus universitetinin təsis edilməsinə rəğbətini bildirdi, lakin əlavə edib dedi: “Bəs niyə Tiflisdə? Tiflisdə Politeknikum var, indi də gürcü universiteti... Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha düzgün olardı?” O, bizim məlumat məktubumuzu nəzərdən keçirmək üçün götürdü və bizim məqsədimiz barədə Nazirlər Şurasına məlumat verəcəyini vəd etdi”. Lakin bu məsələ ilə məşğul olmağa hökumət imkan tapmadı.

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında vəziyyətin daha da kəskinləşməsi Müsəlman fraksiyasının mayın 6-da keçirilən iclasında müzakirə olundu. Fətəli xan həmin iclasda Seym üzvü olmaqdan öncə, Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasının üzvü kimi iştirak edirdi. Növbədənəknar bəyanatla çıxış edən Fətəli Xan “Daşnaksütyun” partiyasının Seym fraksiyasının nümayəndələrinin Bakı ilə bağlı şərtlərini “həyasız təklif” adlandırmış, daşnaklara bir sıra şərtlər qoymağı təklif etmişdir: “Bakıda hakimiyyəti müsəlmanlara vermək, bu hakimiyyəti müdafiə etmək üçün müsəlman hərbi hissələrini Bakıya yeritmək və tərkisilah edilmiş erməni hərbi hissələrini oradan çıxartmaq”. F.Xoyskinin təklifi yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin kəskin dəyişilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasının mayın 16-da çağırılmış iclasında Batuma göndəriləcək əlavə nümayəndə heyətinin tərkibinə F.X.Xoyskinin də qatılması təklif olunur. Seymin bütün müsəlman fraksiyalarının mayın 25-də keçirilən axşam iclasında artıq F.Xoyski iştirak edirdi. Mayın sonuncu həftəsi ərzində keçirilmiş Müsəlman fraksiyası və Milli Şura iclaslarında Fətəli Xan xüsusi məsuliyyəti ilə seçilir. Azərbaycan xalqının müqəddəratının həlli ilə bağlı qərarların legitimləşdirilməsində F.X.Xoyskinin mühüm rolu olmuşdur. Həmin qərarların müəyyənləşdirilməsi, qəbul edilməsi Batumdakı nümayəndələr də daxil olmaqla Müsəlman Fraksiyasının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdirsə də, amma qərarların qəbulu ilə bağlı Seym rəhbərliyi ilə müzakirələrin aparılması Fətəli xana həvalə olunmuşdu. Bu baxımdan Seymin müsəlman fraksiyasının 25 may tarixli axşam iclası Fətəli xanın üstün aktivliyi ilə müşayiət olunmuşdur. İclasa sədrlik edən Fətəli xana Seymin sədri Çxeidze ilə sabahkı – 26 may tarixli iclasın məsələlərini aydınlaşdırmaq və birbaşa xətlə Batumdakı azərbaycanlı nümayəndələrlə təcili danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı. Üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirən Fətəli xan Seymin sədrinə, gürcü liderlərinə bildirmişdi ki, Gürcüstanın müstəqilliyi bəyan ediləcəyi təqdirdə Azərbaycan türkləri də müvafiq qərar qəbul edəcəklər. Bu, Seymin Müsəlman fraksiyasının sonuncu iclası idi. Mayın 27-də fövqəladə iclasa sabiq Seym üzvləri kimi toplaşan müsəlmanlar – azərbaycanlılar xalq adına taleyüklü qərar qəbul etməli idilər. Zaqafqaziya Seyminin bütün sabiq müsəlman üzvləri özünü Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. İcraedici quruma yekdilliklə sədr seçilən Fətəli xan Xoyskinin bioqrafiyasında yeni səhifə açdı. Azərbaycanın müstəqil elan edilməsində təmkinli mövqe tutaraq dövlətlərlə sülh danışıqları aparmaq üçün tamhüquqlu hökumət təşkil etməyin tərəfdarı olmuşdur. Hərtərəfli, fəal müzakirədən sonra Azərbaycanın müstəqil demokratik respublika elan olunması haqqında “İstiqlaliyyət Aktı” bəyan edilir və hökumətin təşkili F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Bir saatlıq fasilədən sonra Fətəli xan hökumətin təşkili haqqında məruzə ilə çıxış edir.

Azərbaycanın istiqlalı haqqında əqdə imza atan, ilk, ümumilikdə isə ardıcıl olaraq 3 hökumətə sədrlik edən Fətəli xan Xoyskinin dövlətçilik fəaliyyətinin məzmunu məhv edilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin bir əsrdən sonra bərpası, həm də müsəlman Şərqi – türk aləmində ilk respublika kimi qurulması prosesinin salnaməsini təşkil edir. Birinci müvəqqəti hökumət kabinetində “rəisi vükalə və daxiliyyə naziri” olan Fətəli xan ərazisi işğal altında olan, ordusu, maliyyəsi, paytaxtı əlində olmayan, yad torpaqda elan edilmiş bir dövlətin hökumət başçısı oldu. Hətta Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması haqqında teleqramı belə Tiflisdən göndərmək çətinliyi çəkən Baş nazir teleqramın rus və fransız dillərində mətnlərini xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərmişdi ki, Batumdan radio ilə birbaşa xətlə İstanbul, oradan da digər yerlərə xəbər versin.

Azərbaycanın müstəqil respublika elan olunması haqqında dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə 30 may 1918-ci ildə radioqram göndərmək şərəfi hökumət başçısı F.X.Xoyskiyə nəsib olmuşdur. Hökumət, müvəqqəti yerləşəcəyi Gəncə şəhərinə köçən kimi ciddi böhranla qarşılaşdı. Azərbaycan dövlətçiliyi zərbə altında idi. Milli Şuranın 17 iyun tarixli qapalı iclasında Fətəli xan çıxış edərək kabinetinin istefa verdiyini bildirmişdir, lakin Milli Şura hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırırmışdı. “Ölkənin hökumətsiz qala bilməyəcəyi” qənaətilə F.Xoyski yeni hökumət təşkil etdi. Baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, o, ikinci kabinetdə ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə bütün tarixi məsuliyyət yükünün Fətəli xan Xoyski hökumətinin çiyinlərinə qoyulduğunu bildirməklə Fətəli xanın həyəcanlı davranışının hərbi mənada bənzətməsini göstərmişdir. Ən bariz bənzətməni Üzeyir bəy Hacıbəyli vermişdir: “Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqə tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır ... Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kamali-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi”.

Azərbaycanın milli dövlət quruculuğunun ilklərinə imza atmaq şərəfi əsasən Fətəli xana nəsib oldu. Təşkilati işlərdən başlamış, cari tələbatları ödəmək zərurəti ilə qayğılanan hökumət strateji qərarları ilə cəsarətli başlanğıc etdi. Hökumətin 1 nömrəli vəzifəsi Bakının azad edilməsi olduğu səbəbindən ilk tədbir iyunun 19-da Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Ordu quruculuğuna başlandı, hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Türk dili dövlət dili elan edildi, tarixi adların bərpasına başlandı, tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Son dərəcə mühüm, strateji əhəmiyyətli qərar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında idi. İyulun 15-də yaradılmış komissiya birinci dünya müharibəsi illərində Zaqafqaziya ərazisində yerli müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri araşdırmalı idi. Kəskin maliyyə sıxıntısı içərisində olan hökumət çıxış yolları axtarırdı. Belə bir vaxtda Fətəli xan İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə ilə yazışmalarında Türkiyədə Azərbaycan pul nişanlarının hazırlanması ilə bağlı məsələni təxirəsalınmaz vəzifə kimi qoymuş və qısa müddətdə həll etməyə nail olmuşdu. Fətəli xan dövlət quruculuğu ilə bağlı heç bir məsələni diqqətdən kənar qoymasa da, bir nömrəli vəzifə kimi Bakının azad edilməsinə bütün qüvvələri səfərbər etmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı uğrunda apardığı hərbi əməliyyatlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti də intensiv iş görürdü. Özü cəbhədə vəziyyətlə yaxından tanış olur, diplomatik səyləri gücləndirirdi. M.Ə.Rəsulzadəyə İstanbulla göndərdiyi məktublarında Azərbaycan əraziləri ilə bağlı, xüsusən, Bakı ilə əlaqədar məsələni döənə-döənə vurğulayırdı. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Ə.M.Topçubaşovun fəvqəladə səlahiyyətlərlə Türkiyəyə göndərilməsi qərarı da Fətəli xan hökumətinin mühüm tədbirlərindən sayılmalıdır. Belə ki, beynəlxalq konfransın başlayacağı təqdirdə Ə.M.Topçubaşova Azərbaycan nümayəndə heyətinin tamhüquqlu üzvü kimi konfransda iştirak etmək səlahiyyəti verilirdi.

Azərbaycan dövlətçiliyinin müqəddəratı ilə bağlı strateji qərarların qəbul edilməsində Fətəli xan prinsipial mövqə tutmuşdur. Yeganə beynəlxalq müttəfiq olan Osmanlı dövləti ilə son dərəcə sıx münasibətlərdə, taleyüklü məsələlərdə Türkiyənin nicat yeri olmasına baxmayaraq, türk komandanlığının Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmasına qarşı etirazını bildirmiş, dövlətin müstəqilliyini qorumağı prioritet vəzifə hesab etmişdir. Bakının azad olması ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər Fətəli xanın Azərbaycan xalqının müqəddəratına olan münasibətinin bariz ifadəsidir: “Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların

əlliminlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır”.

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də azad olunması haqqında teleqramları imzalamaq sevincini, qürurunu yaşamaq məmnunluğu uzun sürməmiş Azərbaycan hakimiyyəti yeni təhlükə ilə üz-üzə qaldı. Dövlət quruculuğu işlərinə yeni vüsətlə qoşulan hökumət daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Oktyabrın 6-da hökumət kabinetində dəyişikliklər edildi. Azərbaycan ərazilərinin tam hakimiyyət altında birləşdirilməsi başa çatmamış beynəlxalq vəziyyət Azərbaycan dövlətini çətin duruma saldı. Osmanlı dövləti məğlub tərəf kimi, Mudros müqaviləsini imzaladı və qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxardıb Bakının işğalına etiraz etməməli idi. Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edilirdi. General Tomsonun rəhbərliyi altında Bakıya daxil olan Britaniya komandanlığı Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı xoşagəlməz ovqatda idi. Fətəli xan Xoyskinin siyasətçi, diplomat, dövlət xadimi kimi keyfiyyətlərinin rol oynaması sayəsində qısa müddətdə Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı ilə əməkdaşlığa nail ola bildi. Azərbaycan hakimiyyətinin legitimliyini qəbul etdirmək məqsədilə bir sıra təcili addımlar atıldı. ABŞ Prezidenti Vudro Vilsona, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına kömək göstərmək xahişi ilə teleqram göndərildi.

Parlamentin çağırılması işinin təşkili üçün komissiya yaradıldı. Azərbaycanın “Türk intriqasından yaranmış “dövlət” olmadığına təsbiti kimi noyabrın 9-da F.X.Xoyskinin məruzəsi əsasında hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını təsdiqlədi. Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyəti bərpa olundu. Milli Şuranın noyabrın 16-da keçirilən birinci iclasında çıxış edən Fətəli xan vəziyyətin yığcam mənzərəsini şərh edərək, dedi: “Hökumət və biz əminik ki, istiqlalyyət nə qədər çətin ələ gələn və çox qurban tələb edib müşkülət çıxaran bir əmr isə də müttəhidən çalışsaq, müşküllər səhl olar”.

Azərbaycan Parlamentinin açılması üçün F.Xoyski Rus Milli Komitəsi, Erməni Milli Şurası, general Tomsonla mütəmadi danışıqlar aparırdı. Danışıqların gedişatı barədə Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarında məlumat verərkən Fətəli xan Azərbaycan Parlamentinin açılış gününü də müəyyənləşdirmişdi. Dekabrın 3-ü Məhəmməd Peyğəmbərin s. vəfatı gününə təsadüf etdiyindən Fətəli xan Parlamentin açılışını dekabrın 7-nə keçirməyi təklif etmişdir. Tomsonla növbəti görüşünün təfəsilatını anladarkən, generalın Azərbaycan hökumətinə xoş münasibətini, hökumətin daxili işlərinə qarışmamaq vədini, söylərini dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan adında dövləti, hökuməti tanımaq istəməyən Tomson bir ay keçməmiş mövqeyini dəyişmiş, dekabrın 28-də Fətəli xan Xoyski hökumətini Azərbaycanın yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanımışdı.

Azərbaycan Cumhuriyyətinin müqəddəratı üçün yaranmış ağır şəraitdə Fətəli xan Xoyski hökumətinin müvazinətini itirməməsi, siyasi iradəsini ortaya qoyaraq dövlətçilik naminə qətiyyətli addımlar atması sayəsində Britaniya komandanlığı ilə münasibətlər işgüzar əməkdaşlıq müstəvisinə keçdi.

Parlamentin açılışında hökumətin fəaliyyəti haqqında hesabat verən Fətəli xan deputatlara müraciətlə demişdir: “...Bu altı ay müddətində ki hökuməti idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərçi-mərcdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi, Allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əsgər və xəzinəsi olan hökumətmə? Yoxsa, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız görərsiniz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: Millətin Hüququ, İstiqlalı, Hürriyyəti”.

Sonra isə bayram münasibəti ilə təbriklərini çatdırmışdır: “Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlinizə aldınız, hökumət vəkalətilə bu bayram günü sizi və sizinlə bərabər özümüzü də təbrik edirəm”. Parlament qarşısında istefa verən F.Xoyskidən H.Ağayev rəsmi məktubla yeni, sayca 3-cü hökumətin təşkilini xahiş edir ki, göstərilən etimada minnətdarlıqla hökumət təşkili təklifini qəbul etməyən F.X.Xoyskiyə Həsən bəy dekabrın 18-də Baş nazir vəzifəsini qəbul etməsi barədə təkrar müraciət edir: “...Millət naminə rica ediyorum ki, Vətənin bu ağır zamanında hökumət təşkili kimi məsuliyyətli bir vəzifədən bərkənər olmayıb, yeni müştərək bir kabinə təşkilini öhdənizə götürəsiniz”.

Yeni hökumətin təşkilinə böyük əzmlə başlayan F.Xoyski parlamentin beşinci iclasında geniş proqramla məruzə edir. Artıq parlament tribunasında hökumətin fəaliyyətinə dair mütəmadi hesabat verən

Xoyski müxalifət nümayəndələrinin sorğularını qərəzli hesab edirdi: “Bu sorğu hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir... Bu sorğu deyil, dalında yumruq, cibində daş gizlətməkdir ki, hökuməti qəflətən vurasan, belə sorğuya nə cavab vermək olar... Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliniz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxırsan ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər... Belə qorxulu zamanda dalğalar arasında bulunan qayığımızı bir tövr salamata çıxaraq ki, məqsədlərimizə müvəffəqiyyətlə nail ola bilək”. Hökumətə qarşı tənqidləri haqsız sayan F.Xoyski hökuməti 1919-cu ilin fevralında istefa verdi.

Parlament üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirən F.Xoyski 1919 -cu ilin noyabrında Azərbaycan və Ermənistan arasında ərazi məsələlərini həll etmək üçün çağırılacaq konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi iştirak edir. Bir qədər sonra, dekabrın 22-də təşkil olunan yeni hökumət tərkibində xarici işlər naziri təyin olunur. Xoyskinin bu vəzifədə fəaliyyəti Azərbaycan dövlətçiliyinin müdafiəsi baxımından şərəfli tarixdir. Sovet Rusiyası hökumətinə qətiyyətli mövqe bildirən, hüquqşünas məntiqi, diplomat bacarığı ilə Azərbaycan istiqlalını müdafiə edib, Rusiyanın təkəbbürlü, iddialı notalarına tutarlı cavab verdiyi günlərdə Xoyskinin qəlbini fərhləndirən, sabaha ümidləndirən hadisə Azərbaycanın müstəqilliyinin Paris Sülh Konfransında tanınması xəbəri oldu. Bu barədə parlamentdə məlumat verərkən demişdir: “Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zamanda hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm. “Bu sevinci yaşamağa imkan vermiş qüvvələr gənc cümhuriyyəti taleyin hökmünə – bolşevik Rusiyasının caynağına buraxdılar. Xoyskinin Çiçerinlə nota davası məkirli prosesin bir həlqəsi idi. Diplomatik oyunbazlıqla Azərbaycanı duyuq salmamağa çalışan Rusiya 1920-ci il aprelin 27-də istədiyinə nail oldu, Azərbaycan işğal olundu, cümhuriyyət süqut etdi. İşğaldan dərhal sonra fəaliyyətini Tiflis şəhərinə keçirən Fətəli xan Xoyski iyunun 19-da erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi və Tiflisdə azərbaycanlılar qəbiristanlığında dəfn olundu.

Azərbaycan istiqlalının işğaldan sonrakı ilk şəhidlərindən olan Fətəli xan Xoyskinin adı Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə əbədi həkk olunubdur.

Xalq qəzeti.-2013.-30 may.-N 116.-S.9.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN FƏDAILƏRİNDƏN BİRİ

Aslan KƏNAN

Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında Tiflis şəhərində keçirilmiş 28 may 1918-ci il tarixli iclasda qəbul olunmuş bəyannaməyə imzalarını qoymuş Milli Şura üzvlərinin siyahısını nəzərdən keçirirəm. Siyahıda Həsən bəy Ağayev, Fətəlixan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Rəhim bəy Vəkilov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Musa Rəfiyev və başqaları ilə yanaşı Cavad bəy Məlikyevanın da adı var idi. Zaqafqaziya seymi müsəlman fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının protokollarına imza atan bir çox şəxslərin sonrakı həyatı haqqında müəyyən bilgiyə malik olsam da, Xalq Cümhuriyyətinin Həmkarlar İttifaqı təşkilatının yaradıcısı, görkəmli ictimai xadim Cavad bəy Məlikyevanın sonrakı dövrlərdəki həyatı haqqında yetərincə məlumatlı deyildim.

Repressiyaya məruz qalmış insanlar haqqında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində (MTN) məlumat topladığım zaman, Cavad bəyin istintaq işi qarşıma gətirilənə qədər bu şəxs barəsində hər hansı bir sənədlə üzləşəcəyimə əmin deyildim.

Bu təsadüfə sevinisəm də, vərəqləri çevirdikcə həyəcanımın durmadan artdığını hiss edirdim. Vaxtilə repressiyaya məruz qalmış insanlar haqqında nəşr etdirdiyim kitabdakı ah-nalələri bir daha eşitməmək üçün bu mövzudan uzaq olmaq qərarına gəlmişdim. Lakin oxucuların təkidli müraciətləri, repressiyaya məruz qalmış şəxslərin ruhu məni rahat buraxmırdı. Onlar bu mövzunu davam etdirib sona çatdırmağı məndən xahiş edirdilər...

Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycanda müstəqilliyin qurulmasında xidmətləri olmuş Cavad bəy Məlikyevanın qarşı təqiblər durmadan davam edirdi. Bu illər ərzində heç bir sübut göstərilmədən o, dəfələrlə həbsə məruz qalmışdı.

Qeyd edək ki, Cavad bəy ilk dəfə 1909-cu ildə inqilabi fəaliyyətinə görə Bakı general-qubernatoru R.Martınovun əmrilə həbs olunub. Həbsdən azad olunduqdan sonra Cavad bəy doğma kəndinə qayıdır və Baxşəli bəy Məlik-Aslanovun qızı Rəna xanım ilə ailə həyatı qurur. Bu izdivacdən oğlu Ənvər, qızı Tamara dünyaya gəlir. Lakin tale Cavad bəydən bir müddət "üz çevirir". O iki yaşlı oğlu Ənvəri, sonra isə gənc həyat yoldaşı Rəna xanımı itirir. Bu ayrılığa dözə bilməyən Cavad bəy yeganə qalmış qızını anası Mina xanımın yanında qoyub yenidən Bakıya gəlir və burada milyonçu Şibayevin mədənlərində işləməyə başlayır. 1917-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə "Müsavət" partiyasının üzvlüyünə qəbul edilir.

Bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra qısa müddət ərzində Cavad bəy yenidən həbs edilir, lakin ay yarım saxladıqdan sonra ittiham aktı sübuta yetirilmədiyindən onu azad etməyə məcbur olurlar. Növbəti dəfə Cavad bəy 19 sentyabr 1920-ci ildə komissar Nersesovun əmri ilə nəzarət altına alınır və bir neçə ay saxlandıqdan sonra 1921-ci ilin əvvəllərində həbsdən azad edilir. Dövlət çevrilişi ilə hakimiyyəti zəbt etmiş bolşeviklər tərəfindən C.Məlikyevanın 6 dəfə həbsə məhkum olunmuşdur. Bu müddət ərzində yalnız 1923-cü ildə Cavad bəyin adına 779 sayılı istintaq anketi yazılıb.

C.Məlikyevanın həm çar Rusiyası dövründə, həm də Sovet hakimiyyəti zamanı dəfələrlə həbs edilmişdir. Cavad bəy 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığının əməkdaşı R.Martınov tərəfindən inzibati yolla məsuliyyətə cəlb olunmuş və mühakimə edilmişdi. Bir qədər sonra azad edilərək sərbəst buraxılmışdır.

Lakin bu azadlıq da çox uzun sürməmişdir. C.Məlikyevanın 21 iyun 1923-cü il tarixdə 230 sayılı orderlə növbəti dəfə həbs edilir və 40 gündən sonra yenidən azad edilir. Bu barədə N PR 1806 sayılı arayışda oxuyuruq:

"3700 sayılı istintaq işi ilə əlaqədar Məlikyevanın Cavad bəy Rza bəy oğlu haqqında istintaqla əlaqədar iş dayandırılırsın və 29 iyul 1923-cü il tarixdən mühafizə üzərindən götürülsün".

Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevanın bu istintaq materiallarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, o, Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tərəfindən verilən orderə əsasən həbs edilib. Ona qarşı həbs qətiimkan tədbiri seçilməsinə səbəb "Müsavət" partiyasının üzvü və həmçinin bir qrup qeyri-qanun təşkilatlarla əlbirliyində günahlandırılması olub.

Onun əleyhinə sənədlər toplanılırdı. Həmçinin agenturanın 09.06.1923-cü il tarixli məlumatına görə bolşevik hökumətinin Cavad bəy Məlikyevanı günahlandırmaqda məqsədi onun keçmiş müsavətçi kimi 1919-cu ildə Lənkəranda general-qubernator olması idi.

C.Məlikyevqanov 1920–1922-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tərəfindən həbs edilir. Onun yazılı izahatından məlum olur ki, 1920-ci ilin may ayından “Xüsusi İdarə tərəfindən “Müsavət” partiyasının keçmiş üzvü kimi saxlanılsa da, lakin işində cinayət tərkibi olmadığından həbsdən azad olunur. Protokollarda da heç bir şahid ifadələrinə rast gəlinmir.

Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığının əməkdaşlarından Şaxverdiyanın, Qamayakın imzaları ilə tərtib edilən izahat 10.07.1923-cü il tarixli qovluğun 12-ci səhifəsinin aşağı hissəsinə tikilir.

C.Məlikyevqanova qarşı uzunmüddətli təqiblər, əsassız həbslər olmasına baxmayaraq, yenə də o, bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdı. Bu da yeni qurulmuş dövlətin Cavad bəy kimi kadrlara ehtiyacı olduğundan bir müddət ondan “istifadə” etmişlər. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Lənkəranda idarə rəisi, general-qubernator, Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında işləmişdi. Respublika Əmək Xalq Komissarlığında qaçqınlar şöbəsinin, neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi və digər dövlət idarələrində məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Çox təəssüf ki, ona özünün bilik və bacarığını lazımı qədər istifadə etməyə imkan verilməmiş və hər addımda təqiblərlə üzləşmişdir.

Bu azmış kimi M.C.Bağırov 1933-cü ildə respublikanın birinci katibi təyin olunandan sonra— 1937-ci ildə Cavad bəyin həyat yoldaşı Məryəm xanımı həbs etdirmiş, qardaşı Bəhram bəy isə onun “fəaliyyətinin” qurbanı olmuşdur.

C.Məlikyevqanov hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Lənkəranda işləyərkən Azərbaycanın ilk folklorşünas alimi, maarifpərvər Teymur bəy Bayraməlibəyovla tanış olur. O, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri təyin olunması ilə əlaqədar ailəsi ilə Bakıya köçür. Cavad Məlikyevqanov 1923-cü ildə müqəddəs “Nina” məktəbini qızıl medalla bitirmiş, sonralar bir çox məsul vəzifələrdə çalışmış, Teymur bəyin qızı Məryəm xanımla ikinci dəfə ailə həyatı qurmuşdur. Bu izdivacdən 1923-cü ildə Azarə, 1926-cı ildə Taliyə, 1929-cu ildə isə Asiman adlı üç qızı olur. Xoşbəxt günlər bu ailə üçün çox sürmür. Cavad bəy həbs edildəndən sonra nəinki həyat yoldaşı Məryəm xanım, hətta bütün ailə üzvləri təqiblərlə üzləşirlər.

Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin təhlükəsizlik üzrə əməkdaşı A.Quliyev tərəfindən təqdim olunan 10 iyun 1930-cu il tarixli qərarda bildirilir ki, guya Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevqanov vaxtilə qeyri-leqal antisovet qrupu ilə sıx əlaqə yaratmış, həmin təşkilatla birgə fəaliyyətdə olmuşdu. Ona görə də o, Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə təqsirli bilinir:

“Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyevqanov Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 66, 72-ci maddələri ilə təqsirli bilinsin və Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin nəzərinə çatdırılsın”.

Əməliyyatçı: Quliyev şöbə rəisi: Borşev

Az. DSI-nin rəisi: Nevernov

Artıq 11 fevral 1930-cu ildə Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən Cavad bəy Məlikyevqanovun evində axtarış aparılması və onun həbs edilməsi üçün 129 sayılı order yazılır. Bundan sonra təhlükəsizlik üzrə müstəntiq A.Quliyevin aşağıdakı təqdimatı XDİK-in rəhbərliyinə ünvanlanır:

Mən, A.Quliyev əməliyyatçı kimi Cavad bəy Məlikyevqanov haqqında kifayət qədər materiallar toplamış, dindirilərək hazırkı quruluşa qarşı təşkilatlanaraq antisovet fəaliyyət apardığını müəyyən etmiş və nəticədə onu Azərbaycan SSR c/m-in 73-cü maddəsi ilə təqsirli bilirəm.

C.Məlikyevqanov 1917–1920-ci illərdə parlamentə seçilib, 1920–1927-ci illərdə Əmək Komissarlığında, 1927-ci ildən həbs olunana qədər Bakı İcra Komissarlığı idarəsində rəis müavini işləyib. 08.02.1930-cu il tarixdə Bakıda Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən həbs edilsə də, lakin onun həbs olunması tarixi nədənsə 14 fevral 1930-cu il göstərilir.

Sənədlərlə tanış olanda daha bir qanunsuzluqla üzləşdik. Bu da Cavad bəyin hansı partiyanın üzvü olmasına münasibət idi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda bolşeviklərin nifrət etdiyi partiyalardan biri də “Müsavət” idi ki, onun üzvləri ya güllələnir, ya Rusiyanın insan ayağı dəyməyən şaxtalı çöllərinə sürgünə göndərilir, ən yaxşı halda isə vətəndən didərgin salınırdı.

1930-cu ildə sonuncu dəfə həbs edilən Cavad bəy Məlikyevqanovun ittihamnaməsi aşağıdakı şəkildə tərtib edilir:

1882-ci ildə (1883—A.K.) Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuş, türk. 1002 sayılı istintaq işi ilə təqsirli bilinən Məlikyevqanov Cavad bəy Rza bəy oğlu, qulluqçu, təhsili ali-orta, 1912-ci ildən (1917—A.K.) keçmiş “Müsavət” partiyası parlamentinin, Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının üzvüdür. Xüsusi olaraq onun Müsavat hökuməti tərəfindən Lənkəran uyezdində qeyri-leqal fəaliyyəti və Sovet dövlətinə qarşı antisovet təşkilatlarına kömək göstərməklə yanaşı, bir çox cinayətə yol verdiyinə görə, Azərbaycan SSR cinayət məəcəlləsinin 72 və 66 maddələri ilə təqsirli bilinərək 08.02.1930-cu ildə həbs olunur.

Mən, Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin səlahiyyətçisi A.Quliyev Məlikyevqanov Cavad bəy Rza bəy oğlunun 1002 sayılı istintaq işi ilə tanış olub, bu qənaətə gəldim:

Azərbaycan SSR üzrə antisovet ünsürlərin aradan qaldırılması məqsədilə bu ilin fevral ayında Azərbaycan DSI-nin (Dövlət Siyasi İdarəsi) materialları əsasında C.Məlikyevqanov həbs edilib. Azərbaycan DSI-nin materiallarından məlum olur ki, C.Məlikyevqanov uzun müddət müsavətlərlə əlaqədə olmuş, bu qanunsuz təşkilatın işində əsas rol oynamışdır. O, Müsavatın məsləhətçisi kimi bir çoxlarını bu qanunsuz təşkilatın təsiri altında saxlamaq istəyib. Məlum olub ki, C.Məlikyevqanov 1920-ci ilə qədər Müsavat partiyasının qurucularından biri kimi tanınmış, qabaqcıl və öndə gedən partiya işçisi olmuşdur. O, “Müsavat” partiyasının aktiv fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə dəfə həbs edilmişdi.

O, “Müsavat”ın Münsif təşkilatının işi ilə əlaqədar təqsirli bilinib istintaqa cəlb edilib. C.Məlikyevqanov bu partiyanın köhnə bir üzvü kimi bir çox müsavətlərlə vaxtaşırı əlaqədə olmuş, “Müsavat” partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinə kömək göstərmişdir.

Müsavatın “Münsif” təşkilatının üzvlərindən Rzayev dindirilərkən qeyd edir ki, onların ən fəal üzvlərindən biri olan Böyükağa Axundov Məlikyevqanovla yaxın əlaqədə olduğu üçün həmin təşkilatın rəhbərləri haqqında məlumata malik idi. Təşkilatın hazırkı rəhbər işçiləri Böyükağa Axundovun vaxtaşırı yanına gedər, BAKTOP-da xidmət edən, həmin idarənin rəis müavini Məlikyevqanov da “Münsif”lə əlaqədə olurdu. Rzayev “Münsif” təşkilatın işi ilə bağlı günahlandırılan Böyükağa Axundov Məlikyevqanovla əlaqədə olduğunu gizlətmir. Eyni zamanda Cavad Məlikyevqanovun “Münsif” təşkilatının üzvü olduğunu da etiraf edir.

Təhlükəsizlik Nazirliyində saxlanılan başqa bir sənəddə göstərilir ki, C.Məlikyevqanovun guya nəinki Azərbaycanın daxilində, hətta xaricdəki fəaliyyəti, orada olan mühacirlərin müxtəlif sənədlərlə təmin olunmasında fəal iştirakı agenturaya məlumdur. O, müsavətlə mühacirləri şəxsən tanıyırdı, onun xaricdə nəşr olunan ədəbiyyatlarından xəbəri var idi və onların yayılmasında xüsusi təşəbbüs göstərirdi.

Bundan əlavə, istintaqın və agenturanın əlində olan məlumata görə, QPU—DSI (Dövlət Siyasi İdarə—A.K.) müəyyən edib ki, əksinqilabi təşkilatda günahkar bilinən C.Məlikyevqanov və inqilabi xarakterli təşkilatın rəhbəri Kudayev öz xidməti vəzifələrindən istifadə edərək onlara hər cür köməkliklər göstərmiş və həmçinin Kabardin əksinqilabi təşkilatının fəaliyyətindən də xəbərdar idilər.

İstintaq materiallarından bir daha aydın olur ki, Kudayevin BAKTOP-da ağac emalı vəzifəsində işləməsinə zəmanəti məhz C.Məlikyevqanov vermişdi. C.Məlikyevqanov iki dəfə Kudayevlə birlikdə Şimali Qafqazdan 7–8 kilometr aralı Murtuzo inqilabi hərəkət rayonuna səfər etmiş və kənddə qardaşının evində qalmış və kabardinlərlə görüşüb söhbət aparmışdır.

Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin səlahiyyətçisinin bu nəticəyə gəlməsinin nəticəsi idi ki, C.Məlikyevqanov 10 iyul 1930-cu il tarixli istintaqda deyir ki, kənd təsərrüfatında kollektivləşmədə metod və sürətə qarşıdır. Müəyyən müddətə qədər xırda mülkiyyətçiliyin saxlanılmasına tərəfdardır. Bundan başqa, o bildirir ki, az torpağı olan Qarabağ kəndlilərini Muğana köçürmək olar. Lakin Azərbaycan türk kəndlilərini RSFSR-in başqa vilayətlərinə köçürülməsinin əleyhinəyəm.

Uzun, cansıxıcı dindirilmələr, işgəncələrdən sonra C.Məlikyevqanovun işində cinayət tərkibi kifayət qədər sübut olunmadığı üçün onun 1002 sayılı istintaq işi dayandırılmış və Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşlarının birgə iclasında qərara alınmışdır:

Arayış: Müqəssir Az.DSI-nin həbs evi

ndə saxlanılır. Maddi sübut olmadığı üçün 17.07.1930-cu il tarixdə işə xüsusi iclasda baxılsın.

Sual olunur: əgər C.Məlikyevqanovun təqsiri barəsində kifayət qədər maddi sübut yoxsa, nə səbəbdən arayışa o, “müqəssir” kimi daxil edilir. C.Məlikyevqanovun işində təqsirini sübut edəcək dəlil yoxsa, o həbsdən azad olacağı halda, nə səbəbdən “müqəssir”in işi yenidən xüsusi iclasa göndərilir.

Yenidən işi xüsusi idarəyə göndərməkdə məqsəd “səhvlərə” bəraət qazandırmaqla yanaşı, bolşeviklərin ziyahlara qarşı mübarizəsi idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, istintaq işində heç bir maddi sübut olmasına baxmayaraq beş il müddətinə azadlıqdan məhrum edilən C.Məlikyevqanova iki ay yarımından sonra—8 yanvar 1931-ci ildə Dövlət Siyasi İdarəsi kollegiyasının qərarı ilə işə yenidən baxılmış və 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək, o, Kareliyanın Keme şəhərinə sürgün edilir.

Bundan sonra da Cavad bəyin ailəsinə qarşı hücumlar səngimək bilmir. İlk növbədə həyat yoldaşı Məryəm xanıma qarşı böyük haqsızlıqlar edilir. O, 1931-ci ildə universitetin hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirib işləməsinə baxmayaraq, təqiblərlə üzləşmiş və nəticədə işlədiyi idarəni tərk edib, yenidən müəllimlik peşəsinə qayıtmalı olmuşdu.

Məryəm xanım ona və ailəsinə qarşı törədilən bu haqsızlığa dözməyərək 1937-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.İ.Kalininə məktub yazmalı olur. Məktuba müsbət cavab gözləmək ümidi ilə yaşayan Məryəm xanıma qarşı Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən 14 noyabr 1937-ci il tarixdə evində axtarış aparılması və həbs edilməsi üçün 2677 sayılı order yazılır.

Məhbusun anketindən

Bayraməlibəyli, o həmçinin Məlikyeqanova Məryəm Teymur bəy qızı 22 dekabr 1892-ci (1898-ci ildə—A.K.) ildə Azərbaycanın Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu.

Qulluqçu ailəsindəndir. 18 nömrəli məktəbdə müəllim işləyir. Atası Teymur bəy Məlikyeqanov xalq müəllimi olub.

Məryəm Məlikyeqanova 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən 1 aylıq istintaqda saxlanılıb. 14 noyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR XDİK tərəfindən həbs edilib.

Az.XDİK–idarəsinin III şöbə, VII bölmənin rəisi, baş təhlükəsizlik leytenantı Markaryanın xidməti qeydlərində bildirilir ki, vətəndaş Bayraməlibəyovadan o həmçinin Məlikyeqanova Məryəm xanımdan 5X7=35 rub. həcmində 7 qızıl yarım imperial götürülüb.

7 dekabr 1937-ci il tarixli ittihamnamədən: Bakı istintaq qrupunun əməkdaşı Patkin tərəfindən tərtib edilmiş, Markaryan tərəfindən təsdiq edilmiş Bayraməlibəyova—Məlikyeqanova Məryəm xanım Teymur qızının 86, 92 sayılı işi ilə əlaqədar bildirilir ki, 1922-ci ildə “Müsavat” partiyasında gizli fəaliyyətinə görə təhlükəsizlik idarəsi tərəfindən (Fövqəladə Komissarlıq) həbs edilmişdir. O, “Müsavat” partiyasının fəal üzvü kimi həbs edilənə qədər bu təşkilatda çalışmışdır.

Bayraməlibəyova Məryəm xanım “Müsavat” partiyasının ən köhnə üzvü kimi həbs edilənə qədər əksinqilabi fəaliyyəti aşağıdakılardır:

“1919-cu ildə Lənkəranda yerli qadınları “Müsavat” təşkilatına cəlb edirdi. 1921-ci ildə onun təşəbbüsü ilə Masallı və Lənkəran rayonlarında gizli olaraq əksinqilabi “Müsavat” təşkilatı yaranmış, lakin 1927-ci ildə ləğv edilmişdir. Həbs olunana qədər böhtan dolu fikirlərlə sistemli şəkildə Sovet hökumətinə qarşı çıxış edirdi. 15 noyabr 1937-ci ildən Bakı Bayıl həbsxanasında saxlanılır”.

Sonradan Məryəm xanım Məlikyeqanova Arxangelskə sürgün edilir. Burada iki gözü tutulur. Bir müddət Moskvada məhbusların xəstəxanasında müalicə olunub. Sonra Qazaxıstana yollayırlar. 1948-ci ildə 10 illik həbs cəzasını çəkəndən sonra Bakıya qayıdır. Lakin iki gözündən kor olmasına baxmayaraq, Bakıda indiki Azadlıq prospektindəki ata evində yaşamağa qoymurlar və o, Gəncədə məskunlaşmağa məcbur olur.

Məryəm xanımın qızı Taliyə xanım Tibb institutunu bitirdikdən sonra təyinatı o zaman bağlı şəhər sayılan Daşkəsənə verilir. Orada Fərrux adlı bir mühəndislə ailə həyatı qurur. Lipetskədən Voronej vilayətinə işləməyə gedəndə Fərrux Məryəm xanımı özləri ilə aparmağı Taliyə xanıma məsləhət bilir.

1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi üzrə məhkəmə kollegiyasından İmanov, Quliyev, Musayev və prokuror Hacıyevin imzası ilə Məryəm xanım Bayraməlibəyova—Məlikyeqanova, həyat yoldaşı Cavad bəy Rza oğlu Məlikyeqanova Kareliya MSSR Ali Məhkəmə tərəfindən bəraət verilir.

Məryəm xanıma bəraət verildəndən sonra Bakıya gəlir və ömrünün sonuna qədər övladlarının yanında yaşayır və 1987-ci ildə 89 yaşında dünyasını dəyişir.

Respublika.-2013.-25 iyun.-N 135.-S.5.

İSTİQLAL MÜCAHİDİ FƏTƏLİ XAN XOYSKI

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli özünüdərkində rolu olmuş şəxsiyyətlərin əksəriyyəti Rusiyanın, Avropanın ali məktəblərində təhsil almış insanlar idi. Onların təhsil aldıkları yad ölkələrdə həmyerlilər cəmiyyətləri təsis etməsindən başlamış, milli mətbuatın yaradılması, milli teatrın inkişafı üçün gördükləri işlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Əksəriyyəti, ilk təhsillərini ruhani məktəblərində almış bu insanların Şərq tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, islam dininə bələdliyi sonradan mənimsədikləri Avropa mədəniyyəti, düşüncəsi ilə vəhdət təşkil etmişdir. Milli-mənəvi zəmindən başlayaraq təhsil görmüş şəxsiyyətlərin milli tərəqqi, milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizəyə töhfəsini vermiş Fətəli xan Xoyski klassik gimnaziya, sonradan isə Moskva Universitetində professional hüquq təhsili almışdır. Onun dünyagörüşünün formalaşmasına Gəncə mühiti, həmçinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi qurumların qeyri-rus, qeyri-xristian xalqlara ayrı-seçkilik münasibəti ciddi təsir göstərmişdir. Milli fikir mərkəzi Gəncədə maarifçiliyin, xeyriyyəçiliyin rolu nə qədər önəmli olmuşdursa, Yelizavetpol (Gəncə), Kutaisi (Suxumi, Yekaterinodar, Tiflis) məhkəmələrində qazandığı təcrübə də bir o qədər səmərəli oldu. Ədliyyə sisteminin fərqli səviyyələrində sırf peşəsi üzrə çalışmış Fətəli xan Xoyskinin siyasi, dövlətçilik bioqrafiyasında ikinci Dövlət Dumasının deputatı kimi fəaliyyəti xüsusi mərhələ təşkil edir.

Fətəli xan Xoyskinin bioqrafiyasını məzmununa görə 2 mərhələyə bölmək olar: milli-istiqlal hərəkatında iştirakına qədərki və iştirak dövrü. Birinci dövrü mərhələlərlə səciyyələndirsək, 3 məzmununda təsnif etmək olar: təhsil illəri, peşəkar fəaliyyət dövrü və Dövlət Dumasında deputatlığı. Deputatlıq dövrü uzun sürməyə də, Fətəli xanın sonrakı peşə fəaliyyətində və istiqlalçılıq, dövlətçilik xidmətlərində təsirə malik bir təcrübə olmuşdur. Eyni zamanda, bir hüquqşünas kimi, F.Xoyskinin peşə təcrübəsi deputat mandatını Müsəlman fraksiyasının üzvü kimi doğrultmağa yararlı oldu. Hökumətin yeritdiyi ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı sərt çıxışlar edən Fətəli xana Dumaya seçildikdən iki həftə keçmiş, artıq “Müsəlman parlament qrupu” adından fikir bildirmək səlahiyyəti həvalə olunmuşdu. F.Xoyski 1907-ci il aprelin 2-də Dövlət Dumasındakı ilk geniş nitqində bildirirdi ki, “rus dövlətinin ümumi əhalisinin 20 milyondan çoxunu təşkil edən müsəlmanlar” da aqrar məsələnin həllini səbirsizliklə gözləyirlər. O, dövlətin köçürmə siyasətinin mahiyyətini ifşa edərək, ruslaşdırma siyasətinin fəsadlarını göstərmişdir. “Müsəlman qrupunun nöqteyi-nəzərinə, köçürmənin torpaq məsələsinin son həllinədək dayandırılmalı olduğunu”, Zaqafqaziyanın şərq hissəsində, yaxud Türkünstanda” su məsələsinin ən zəruri, həyati məsələsi olduğunu, maldarlıqla məşğul olanlar üçün torpaq sahəsinin genişləndirilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir.

Fətəli xan Yelizavetpol general-qubernatorunun şəhər əhalisinə qarşı qeyri-qanuni hərəkətlərini tənqid etmiş, ikinci Dövlət Dumasının buraxılmasından 4 gün əvvəl, 1907-ci il mayın 29-da geniş məzmunlu çıxışında yerli məhkəmələrin yenidən təşkili haqqında qanun layihəsi ilə bağlı ciddi iradlarını bildirmişdir: “Biz, ucqarların əhalisi üçün, həmişə aydın idi ki, bizim bürokratik əsaslarda təşkil olunmuş hökumətimiz həmişə ucqarları nəzərə almamışdır: o, (hökumət-F.Ə.) ucqarlara istismar obyektini kimi baxmışdır. Yerli özünüidarə orqanları olmadığı üçün ucqarlarda bəşirşırıçı hakim seçkilərinin keçirilə bilməməsi müddəasına qarşı Fətəli xan hüquqi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış dəlillərlə çıxış etmişdir. Yeni vergilər imperiyanın hər yerində eyni vaxtda tətbiq edildiyi, hətta ucqarlara mərkəzi quberniyalara nisbətən daha artıq vergi qoyulduğu halda, xeyirli, faydalı islahatlar olunca hökumətin ucqarların hələ gözləyə biləcəyi qənaətidən yanaşması Xoyskini hiddətləndirmişdir. Ucqarlarda yerli məhkəmə seçkilərinə qoyulan məhdudlaşdırmalara etiraz səsinə ucaldan Fətəli xan rəsmi mövqeyini yazılı surətdə də təsbit etmişdir: “Milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət Dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri” olmuşdur.

Fətəli xanın bioqrafiyasında parlaq səhifələrdən biri onun Bakı Şəhər Dumasının sədri seçilməsidir. 10 mindən çox səs almış müsəlman blokunu təmsil edən şəxs kimi dumanın sədri seçilməsi şəxsiyyət göstəricisi kimi yüksək meyardır. Cümhuriyyət xadimlərinin Gəncə və Bakı qanadlarının təsiri faktorunu təhlil edərkən nəzərə alınmalı məqamdır ki, Gəncənin paytaxt rol oynamadığı, Gəncə ictimai-siyasi

mühitinin güclü təsir göstərmədiyi şəraitdə, kifayət qədər potensialı və iddiaları olan Bakı müsəlman qüvvələri içərisindən məhz Fətəli xan Xoyski Bakı Şəhər Dumasının sədri seçilə bildi. Fətəli xanın liderlik qabiliyyəti kimi dəyərləndirmək olar ki, onun rəhbərlik etdiyi dövrdə Bakı Şəhər Duması, hakimiyyəti kütləvi, amansız qırğınlar yolu ilə ələ keçirməyə nail olan Bakı Sovetinin yeganə rəqibi olmuşdur.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyan 1918-ci ilin mayında V.Leninə göndərdiyi teleqramda “xain” adlandırdığı “Xoyskilərə” qarşı əldə silah mübarizə aparacaqlarını yazırdı.

Seymədəki fəaliyyəti F.Xoyskinin fəal, qətiyyətli, çevik, konkret, realist və praktik məzmunlu keyfiyyətlərini göstərməyə imkan verdi. Qeyri-müəyyənliyin rəsmi bioqrafiyasında yer almadığı Fətəli xan mənşeviklərin dəyişkən mövqeyindən xüsusi narahatlıq keçirmiş, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin bəyan ediləcəyi təqdirdə sərhədlərinin göstərilməsində israr etmişdir.

Müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası elan olunduqda, aprelin 26-da təşkil olunmuş hökumət tərkibində F.X.Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutur. Qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Fətəli xan Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılan Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürmüş, sonralar Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Bakıda universitetin açılmasında mühüm rol oynamışdır. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş professor V.İ.Razumovski həmin dövrü xatırlayarkən yazmışdır: “...Qafqaz Zaqafqaziya Respublikası kimi Rusiyadan ayrıldı və gürcülərdən, ermənilərdən və türklərdən ibarət qarışıq hökumət təşkil edildi. Xalq maarifi naziri bakılı Xoyski idi. Biz Tiflisdə “rus universiteti”nin təşkili üçün apardığımız işdən istifadə etməyi həmin hökumətə təklif etdik. Nazir (Xoyski) bizi dinlədi, Qafqazda rus universitetinin təsis edilməsinə rəğbətini bildirdi, lakin əlavə edib dedi: “Bəs niyə Tiflisdə? Tiflisdə Politeknikum var, indi də gürcü universiteti... Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha düzgün olardı?” O, bizim məlumat məktubumuzu nəzərdən keçirmək üçün götürdü və bizim məqsədimiz barədə Nazirlər Şurasına məlumat verəcəyini vəd etdi”. Lakin bu məsələ ilə məşğul olmağa hökumət imkan tapmadı.

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında vəziyyətin daha da kəskinləşməsi Müsəlman fraksiyasının mayın 6-da keçirilən iclasında müzakirə olundu. Fətəli xan həmin iclasda Seym üzvü olmaqdan öncə, Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasının üzvü kimi iştirak edirdi. Növbədənəknər bəyanatla çıxış edən Fətəli Xan “Daşnaksütyun” partiyasının Seym fraksiyasının nümayəndələrinin Bakı ilə bağlı şərtlərini “həyasız təklif” adlandırmış, daşnaklara bir sıra şərtlər qoymağı təklif etmişdir: “Bakıda hakimiyyəti müsəlmanlara vermək, bu hakimiyyəti müdafiə etmək üçün müsəlman hərbi hissələrini Bakıya yeritmək və tərkisilah edilmiş erməni hərbi hissələrini oradan çıxartmaq”. F.Xoyskinin təklifi yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin kəskin dəyişilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasının mayın 16-da çağırılmış iclasında Batuma göndəriləcək əlavə nümayəndə heyətinin tərkibinə F.X.Xoyskinin də qatılması təklif olunur. Seymin bütün müsəlman fraksiyalarının mayın 25-də keçirilən axşam iclasında artıq F.Xoyski iştirak edirdi. Mayın sonuncu həftəsi ərzində keçirilmiş Müsəlman fraksiyası və Milli Şura iclaslarında Fətəli Xan xüsusi məsuliyyəti ilə seçilir. Azərbaycan xalqının müqəddəratının həlli ilə bağlı qərarların legitimləşdirilməsində F.X.Xoyskinin mühüm rolu olmuşdur. Həmin qərarların müəyyənləşdirilməsi, qəbul edilməsi Batumdakı nümayəndələr də daxil olmaqla Müsəlman Fraksiyasının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdirsə də, amma qərarların qəbulu ilə bağlı Seym rəhbərliyi ilə müzakirələrin aparılması Fətəli xana həvalə olunmuşdu. Bu baxımdan Seymin müsəlman fraksiyasının 25 may tarixli axşam iclası Fətəli xanın üstün aktivliyi ilə müşayiət olunmuşdur. İclasa sədrlik edən Fətəli xana Seymin sədri Çxeidze ilə sabahkı – 26 may tarixli iclasın məsələlərini aydınlaşdırmaq və birbaşa xətlə Batumdakı azərbaycanlı nümayəndələrlə təcili danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı. Üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirən Fətəli xan Seymin sədrinə, gürcü liderlərinə bildirmişdi ki, Gürcüstanın müstəqilliyi bəyan ediləcəyi təqdirdə Azərbaycan türkləri də müvafiq qərar qəbul edəcəklər. Bu, Seymin Müsəlman fraksiyasının sonuncu iclası idi. Mayın 27-də fövqəladə iclasa sabiq Seym üzvləri kimi toplaşan müsəlmanlar – azərbaycanlılar xalq adına taleyüklü qərar qəbul etməli idilər. Zaqafqaziya Seyminin bütün sabiq müsəlman üzvləri özünü Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. İcraedici quruma yekdilliklə sədr seçilən Fətəli xan Xoyskinin bioqrafiyasında yeni səhifə açdı. Azərbaycanın müstəqil elan edilməsində təmkinli mövqe tutaraq dövlətlərlə sülh danışıqları aparmaq üçün tamhüquqlu hökumət təşkil etməyin tərəfdarı olmuşdur. Hərtərəfli, fəal müzakirədən sonra Azərbaycanın müstəqil demokratik respublika elan olunması haqqında “İstiqlaliyyət Aktı” bəyan edilir və hökumətin təşkili F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Bir saatlıq fasilədən sonra Fətəli xan hökumətin təşkili haqqında məruzə ilə çıxış edir.

Azərbaycanın istiqlalı haqqında əqdə imza atan, ilk, ümumilikdə isə ardıcıl olaraq 3 hökumətə sədrlik edən Fətəli xan Xoyskinin dövlətçilik fəaliyyətinin məzmunu məhv edilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin bir əsrdən sonra bərpası, həm də müsəlman Şərqi – türk aləmində ilk respublika kimi qurulması prosesinin salnaməsini təşkil edir. Birinci müvəqqəti hökumət kabinetində “rəisi vükalə və daxiliyyə naziri” olan Fətəli xan ərazisi işğal altında olan, ordusu, maliyyəsi, paytaxtı əlində olmayan, yad torpaqda elan edilmiş bir dövlətin hökumət başçısı oldu. Hətta Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması haqqında teleqramı belə Tiflisdən göndərmək çətinliyi çəkən Baş nazir teleqramın rus və fransız dillərində mətnlərini xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərmişdi ki, Batumdan radio ilə birbaşa xətlə İstanbul, oradan da digər yerlərə xəbər versin.

Azərbaycanın müstəqil respublika elan olunması haqqında dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə 30 may 1918-ci ildə radioqram göndərmək şərəfi hökumət başçısı F.X.Xoyskiyə nəsib olmuşdur. Hökumət, müvəqqəti yerləşəcəyi Gəncə şəhərinə köçən kimi ciddi böhranla qarşılaşdı. Azərbaycan dövlətçiliyi zərbə altında idi. Milli Şuranın 17 iyun tarixli qapalı iclasında Fətəli xan çıxış edərək kabinetinin istefa verdiyini bildirmişdir, lakin Milli Şura hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırırmışdı. “Ölkənin hökumətsiz qala bilməyəcəyi” qənaətilə F.Xoyski yeni hökumət təşkil etdi. Baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, o, ikinci kabinetdə ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə bütün tarixi məsuliyyət yükünün Fətəli xan Xoyski hökumətinin çiyinlərinə qoyulduğunu bildirməklə Fətəli xanın həyəcanlı davranışının hərbi mənada bənzətməsini göstərmişdir. Ən bariz bənzətməni Üzeyir bəy Hacıbəyli vermişdir: “Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqə tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır ... Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kamali-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi”.

Azərbaycanın milli dövlət quruculuğunun ilklərinə imza atmaq şərəfi əsasən Fətəli xana nəsib oldu. Təşkilati işlərdən başlamış, cari tələbatları ödəmək zərurəti ilə qayğılanan hökumət strateji qərarları ilə cəsarətli başlanğıc etdi. Hökumətin 1 nömrəli vəzifəsi Bakının azad edilməsi olduğu səbəbindən ilk tədbir iyunun 19-da Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Ordu quruculuğuna başlandı, hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Türk dili dövlət dili elan edildi, tarixi adların bərpasına başlandı, tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Son dərəcə mühüm, strateji əhəmiyyətli qərar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında idi. İyulun 15-də yaradılmış komissiya birinci dünya müharibəsi illərində Zaqafqaziya ərazisində yerli müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri araşdırmalı idi. Kəskin maliyyə sıxıntısı içərisində olan hökumət çıxış yolları axtarırdı. Belə bir vaxtda Fətəli xan İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə ilə yazışmalarında Türkiyədə Azərbaycan pul nişanlarının hazırlanması ilə bağlı məsələni təxirəsalınmaz vəzifə kimi qoymuş və qısa müddətdə həll etməyə nail olmuşdu. Fətəli xan dövlət quruculuğu ilə bağlı heç bir məsələni diqqətdən kənar qoymasa da, bir nömrəli vəzifə kimi Bakının azad edilməsinə bütün qüvvələri səfərbər etmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı uğrunda apardığı hərbi əməliyyatlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti də intensiv iş görürdü. Özü cəbhədə vəziyyətlə yaxından tanış olur, diplomatik səyləri gücləndirirdi. M.Ə.Rəsulzadəyə İstanbulla göndərdiyi məktublarında Azərbaycan əraziləri ilə bağlı, xüsusən, Bakı ilə əlaqədar məsələni döənə-döənə vurğulayırdı. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Ə.M.Topçubaşovun fəvqəladə səlahiyyətlərlə Türkiyəyə göndərilməsi qərarı da Fətəli xan hökumətinin mühüm tədbirlərindən sayılmalıdır. Belə ki, beynəlxalq konfransın başlayacağı təqdirdə Ə.M.Topçubaşova Azərbaycan nümayəndə heyətinin tamhüquqlu üzvü kimi konfransda iştirak etmək səlahiyyəti verilirdi.

Azərbaycan dövlətçiliyinin müqəddəratı ilə bağlı strateji qərarların qəbul edilməsində Fətəli xan prinsipial mövqə tutmuşdur. Yeganə beynəlxalq müttəfiq olan Osmanlı dövləti ilə son dərəcə sıx münasibətlərdə, taleyüklü məsələlərdə Türkiyənin nicat yeri olmasına baxmayaraq, türk komandanlığının Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmasına qarşı etirazını bildirmiş, dövlətin müstəqilliyini qorumağı prioritet vəzifə hesab etmişdir. Bakının azad olması ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər Fətəli xanın Azərbaycan xalqının müqəddəratına olan münasibətinin bariz ifadəsidir: “Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların

əlliminlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır”.

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də azad olunması haqqında teleqramları imzalamaq sevincini, qürurunu yaşamaq məmnunluğu uzun sürməmiş Azərbaycan hakimiyyəti yeni təhlükə ilə üz-üzə qaldı. Dövlət quruculuğu işlərinə yeni vüsətlə qoşulan hökumət daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Oktyabrın 6-da hökumət kabinetində dəyişikliklər edildi. Azərbaycan ərazilərinin tam hakimiyyət altında birləşdirilməsi başa çatmamış beynəlxalq vəziyyət Azərbaycan dövlətini çətin duruma saldı. Osmanlı dövləti məğlub tərəf kimi, Mudros müqaviləsini imzaladı və qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxardıb Bakının işğalına etiraz etməməli idi. Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edilirdi. General Tomsonun rəhbərliyi altında Bakıya daxil olan Britaniya komandanlığı Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı xoşagəlməz ovqatda idi. Fətəli xan Xoyskinin siyasətçi, diplomat, dövlət xadimi kimi keyfiyyətlərinin rol oynaması sayəsində qısa müddətdə Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı ilə əməkdaşlığa nail ola bildi. Azərbaycan hakimiyyətinin legitimliyini qəbul etdirmək məqsədilə bir sıra təcili addımlar atıldı. ABŞ Prezidenti Vudro Vilsona, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına kömək göstərmək xahişi ilə teleqram göndərildi.

Parlamentin çağırılması işinin təşkili üçün komissiya yaradıldı. Azərbaycanın “Türk intriqasından yaranmış “dövlət” olmadığına təsbiti kimi noyabrın 9-da F.X.Xoyskinin məruzəsi əsasında hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını təsdiqlədi. Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyəti bərpa olundu. Milli Şuranın noyabrın 16-da keçirilən birinci iclasında çıxış edən Fətəli xan vəziyyətin yığcam mənzərəsini şərh edərək, dedi: “Hökumət və biz əminik ki, istiqlalyyət nə qədər çətin ələ gələn və çox qurban tələb edib müşkülət çıxaran bir əmr isə də müttəhidən çalışsaq, müşküllər səhl olar”.

Azərbaycan Parlamentinin açılması üçün F.Xoyski Rus Milli Komitəsi, Erməni Milli Şurası, general Tomsonla mütəmadi danışıqlar aparırdı. Danışıqların gedişatı barədə Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarında məlumat verərkən Fətəli xan Azərbaycan Parlamentinin açılış gününü də müəyyənləşdirmişdi. Dekabrın 3-ü Məhəmməd Peyğəmbərin s. vəfatı gününə təsadüf etdiyindən Fətəli xan Parlamentin açılışını dekabrın 7-nə keçirməyi təklif etmişdir. Tomsonla növbəti görüşünün təfəsilatını anladarkən, generalın Azərbaycan hökumətinə xoş münasibətini, hökumətin daxili işlərinə qarışmamaq vədini, söylərini dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan adında dövləti, hökuməti tanımaq istəməyən Tomson bir ay keçməmiş mövqeyini dəyişmiş, dekabrın 28-də Fətəli xan Xoyski hökumətini Azərbaycanın yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanımışdı.

Azərbaycan Cumhuriyyətinin müqəddəratı üçün yaranmış ağır şəraitdə Fətəli xan Xoyski hökumətinin müvazinətini itirməməsi, siyasi iradəsini ortaya qoyaraq dövlətçilik naminə qətiyyətli addımlar atması sayəsində Britaniya komandanlığı ilə münasibətlər işgüzar əməkdaşlıq müstəvisinə keçdi.

Parlamentin açılışında hökumətin fəaliyyəti haqqında hesabat verən Fətəli xan deputatlara müraciətlə demişdir: “...Bu altı ay müddətində ki hökuməti idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərçi-mərcdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi, Allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əsgər və xəzinəsi olan hökumətmiz? Yoxsa, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmiz? Əgər burasını nəzərə alsanız görərsiniz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: Millətin Hüququ, İstiqlalı, Hürriyyəti”.

Sonra isə bayram münasibəti ilə təbriklərini çatdırmışdır: “Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlinizə aldınız, hökumət vəkalətilə bu bayram günü sizi və sizinlə bərabər özümüzü də təbrik edirəm”. Parlament qarşısında istefa verən F.Xoyskidən H.Ağayev rəsmi məktubla yeni, sayca 3-cü hökumətin təşkilini xahiş edir ki, göstərilən etimada minnətdarlıqla hökumət təşkili təklifini qəbul etməyən F.X.Xoyskiyə Həsən bəy dekabrın 18-də Baş nazir vəzifəsini qəbul etməsi barədə təkrar müraciət edir: “...Millət naminə rica ediyorum ki, Vətənin bu ağır zamanında hökumət təşkili kimi məsuliyyətli bir vəzifədən bərkənər olmayıb, yeni müştərək bir kabinə təşkilini öhdənizə götürəsiniz”.

Yeni hökumətin təşkilinə böyük əzmlə başlayan F.Xoyski parlamentin beşinci iclasında geniş proqramla məruzə edir. Artıq parlament tribunasında hökumətin fəaliyyətinə dair mütəmadi hesabat verən

Xoyski müxalifət nümayəndələrinin sorğularını qərəzli hesab edirdi: “Bu sorğu hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir... Bu sorğu deyil, dalında yumruq, cibində daş gizlətməkdir ki, hökuməti qəflətən vurasan, belə sorğuya nə cavab vermək olar... Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliniz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxırsan ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər... Belə qorxulu zamanda dalğalar arasında bulunan qayığımızı bir tövr salamata çıxaraq ki, məqsədlərimizə müvəffəqiyyətlə nail ola bilək”. Hökumətə qarşı tənqidləri haqsız sayan F.Xoyski hökuməti 1919-cu ilin fevralında istefa verdi.

Parlament üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirən F.Xoyski 1919 -cu ilin noyabrında Azərbaycan və Ermənistan arasında ərazi məsələlərini həll etmək üçün çağırılacaq konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi iştirak edir. Bir qədər sonra, dekabrın 22-də təşkil olunan yeni hökumət tərkibində xarici işlər naziri təyin olunur. Xoyskinin bu vəzifədə fəaliyyəti Azərbaycan dövlətçiliyinin müdafiəsi baxımından şərəfli tarixdir. Sovet Rusiyası hökumətinə qətiyyətli mövqe bildirən, hüquqşünas məntiqi, diplomat bacarığı ilə Azərbaycan istiqlalını müdafiə edib, Rusiyanın təkəbbürlü, iddialı notalarına tutarlı cavab verdiyi günlərdə Xoyskinin qəlbini fərəhləndirən, sabaha ümidləndirən hadisə Azərbaycanın müstəqilliyinin Paris Sülh Konfransında tanınması xəbəri oldu. Bu barədə parlamentdə məlumat verərkən demişdir: “Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zamanda hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm. “Bu sevinci yaşamağa imkan vermiş qüvvələr gənc cümhuriyyəti taleyin hökmünə – bolşevik Rusiyasının caynağına buraxdılar. Xoyskinin Çiçerinlə nota davası məkirli prosesin bir həlqəsi idi. Diplomatik oyunbazlıqla Azərbaycanı duyuq salmamağa çalışan Rusiya 1920-ci il aprelin 27-də istədiyinə nail oldu, Azərbaycan işğal olundu, cümhuriyyət süqut etdi. İşğaldan dərhal sonra fəaliyyətini Tiflis şəhərinə keçirən Fətəli xan Xoyski iyunun 19-da erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi və Tiflisdə azərbaycanlılar qəbiristanlığında dəfn olundu.

Azərbaycan istiqlalının işğaldan sonrakı ilk şəhidlərindən olan Fətəli xan Xoyskinin adı Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə əbədi həkk olunubdur.

Xalq qəzeti.-2013.-30 may.-N 116.-S.9.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – 95

Azərbaycan dövlətçiliyi özünün inkişafı, keşməkeşli və mürəkkəb tarixi dövrləri baxımından Cənubi Qafqazın ən unikal dövlətidir. Bir çox əsrlər öncə dövlətçilik ənənələrini qurmaq imkanı qazanmış Azərbaycan xalqı zaman-zaman kənar müdaxilələr nəticəsində bu təcrübəni yetərincə və sonadək təkmilləşdirmək imkanından məhrum olmuşdur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif əraziləri əhatə edən XI-XIX əsrlər arasında ayrı-ayrı dövlətlər yaradılmış, dövlət idarəetməsinin milli modelinin ilkin rüşeymləri inkişaf etdirilmişdir. Bu il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 95 ili tamam olur. Bu tarixi gün Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur.

Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. Müsəlman Şərbində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin çoxəsirlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi proseslərinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın siyasi şüur səviyyəsinin, intellektual və mədəni potensialının, yüksək istedad və qabiliyyətinin göstəricisi idi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsində, Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında və fəaliyyət göstərməsində Cümhuriyyətə rəhbərlik etmiş şəxslərin – Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Məmmədəmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Həsən bəy Ağayevin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, Səməd bəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlinski və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu görkəmli dövlət xadimlərinin, vətənpərvər ziyalıların, peşəkar hərbiçilərin adları xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsi idi. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ilk respublika dövründə həyata keçirilən tədbirlər müstəqil dövlətçiliyimizin əsaslarının yaradılması və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Demokratik hüquq və azadlıqların bərqərar olması, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlarının tanınması, hətta bir çox Avropa ölkəsindən daha əvvəl qadınlara seçki hüququnun verilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət göstərilməsi, nizami milli ordunun, təhlükəsizlik strukturlarının qurulması və sair işlər Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yürütdüyü siyasətin miqyasını, mahiyyət və mənasını əyani şəkildə səciyyələndirir. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu bayram hər il ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd edilir. Keçirilən tədbirlərdə Cümhuriyyət dövrünə bir daha nəzər salınır, onun tariximizdəki yeri və rolu ətraflı təhlil edilir, dövlət quruculuğu təcrübəsi hərtərəfli öyrənilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xüsusən təhsilin, mədəniyyətin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı sahəsində fəaliyyəti ilə yadda qalmışdır. Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti Dövlət Universitetinin təşkili haqqında qanun qəbul etdi və bununla milli təhsil ocağının əsası qoyuldu. Demokratik Respublika dövründə kitabxana və muzey işinin quruluşunda böyük yeniliklər edilmişdir. Azərbaycan hökuməti geniş oxucu kütləsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün Bakıda ümumi kitabxana təşkil etmək məsələsini qaldırmışdır. 1920-ci ilin apreli üçün Azərbaycanda 95 min nüsxə kitab fondu olan 11 kitabxana var idi.

İstiqlal dövrü milli teatr sənətinin, poeziyanın, dramaturgiyanın ümumiyyətlə incəsənətin inkişafında çox mühüm və maraqlı bir dövrdür. 1918-ci ilin oktyabrında Bakıda Hacıbəyli qardaşları tərəfindən teatr truppası yaradılmışdır. Azərbaycan hökuməti türk teatr truppasını öz himayəsinə almışdır. Ümumiyyətlə, istiqlal dövrü teatrın inkişafında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri, dövlətin teatr sənətinə fəal yardımı teatrın cəmiyyətin həyatında rolunu artması ilə əlamətdardır.

1919-cu ilin sonu və 1920-ci ilin əvəllərində Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin idi. Bir tərəfdən sovet müdaxiləsi təhlükəsi, ictimai qüvələrin, siyasi partiyaların qütbləşməsi, Azərbaycanın inkişaf yollarına dair baxışların, mövqelərin barışmazlığı, iqtisadi və maliyyə böhranının üst-üstə düşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vəziyyətini xeyli gərginləşdirdi.

Parlamentdə və hökumətdə də parçalanma baş verdi. Mövcud quruluşu devirmək yolunu seçən qruplar meydana gəlmişdi.

1920-ci ilin yanvarında Antanta ölkələri tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması baş verəcək təhlükəni sovuşdurmadı. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsi genişləndi. Sovet Rusiyası millətlərin təyini müqəddərat hüququna dair verdiyi çoxsaylı bəyannamələrə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır və onun Rusiyadan ayrılması kimi siyasi bir aktla razılaşmaq istəmirdi.

Bu zaman «Müstəqil Sovet Azərbaycanı» şüarı və müstəqil Kommunist partiyasının yaradılması məsələsi irəli sürüldü. Bütün kommunist təşkilatlarını: RK(b)P Bakı təşkilatını, «Hümmət», «Ədalət» təşkilatlarını KP halında birləşdirmək lazım idi. 1919-cu ilin mayında keçirilən Ümumbakı partiya konfransında beynəlmiləl prinsip üzrə Azərbaycan KP-nin yaradılmasına rəy verildi.

1920-ci il fevralın 11-də Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1 qurultayı oldu. Qurultayda bütün kommunist partiyalarının Az. KP-ni adı altında birləşdirildiyi bəyan edildi və 43 nəfərdən ibarət MK seçildi. RK(b)P-nin bölməsi kimi yaranan Azərb. KP-nin I qurultayı partiya təşkilatlarını mövcud hökuməti, yəni AXC-ni yıxmağa və Sovet hökumətini qurmağa istiqamətləndirdi.

1920-ci ilin yanvar – fevral aylarından Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planını hazırlayırdı. Azərbaycanı işğal etmək işini asanlaşdırmaq üçün ermənilərin Qarabağa hücumu təşkil edildi. Qızıl Ordu ilə razılığa gələn ermənilər Novruz bayramı günlərində Xankəndi qarnizonuna hücum etdilər. Hərbi Nazirliyin gördüyü təcili tədbirlər nəticəsində erməni hərbi hissələri Xankəndindən kənarlaşdırıldılar. Lakin ermənilər rusların köməyi ilə Əsgəran qalasını ələ keçirdilər. Əsgəran qalasını geri almaq və Qarabağda erməni qiyamını yatırmaq üçün Azərbaycan hökuməti general Həbib Səlimovun başçılıq etdiyi ordunun böyük bir hissəsini Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Əsgəran qalası tezliklə azad edildi və Qarabağ qiyamı yatırıldı.

Rusiya Qarabağ hadisələrini təşkil etməklə Azərbaycan hökumətinin diqqətini ora yönəltmək istəyirdi. Belə də oldu. Qarabağda baş verən hadisələr Azərbaycan parlamentində müzakirə edildi. Parlamentin bəzi üzvləri Qızıl Ordunun köməyinin zəruri olduğunu qeyd etdilər. Rusiya Azərbaycan hökuməti daxilində özünə arxa yaratmaq istəyirdi. Buna da müəyyən dərəcədə nail olmuşdu. Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərdə olan qoşunları Qarabağa yönəltməklə Azərbaycana giriş yolunu açmış oldu.

1920-ci il aprelin 25-dən 26-na keçən gecə rus qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum etdilər. Xaçmazı, Yalamanı tutdular və Bakının girəcəyində dayanaraq Azərbaycan hökumətinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum göndərdilər. Ultimatumu müzakirə etmək üçün aprelin 27-də parlamentin iclası keçirildi. İclasda xeyli davam edən müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün müəyyən şərtlər daxilində təslim olmağa qərar verildi.

Bununla da, Azərbaycanın 23 aylıq istiqlalına son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az bir müddət yaşadı. Ancaq o, XX əsrdə Azərbaycan xalqının həyatında tarixi bir mərhələ olmuş və xalqımızın gələcəyinin, müstəqilliyinin, azadlığının, suverenliyinin təməlini qoymuşdur.

Xalqımız yeni tarixi şəraitdə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Xalq Cümhuriyyətinin ənənələrini əsas tutaraq, müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratdı. Lakin Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən fərqli olaraq, mürəkkəb vəziyyətdə öz müstəqilliyini və suverenliyini qorumağı və möhkəmləndirməyi bacardı, dövlətçiliyin qorunması üçün qətiyyətli tədbirlər görüldü, ölkədə davamlı ictimai-siyasi sabitlik bərpa edildi. Bu gün möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi uğurla davam etdirilir. Bu sahədə qazanılmış nailiyyətlər qürur doğurur. Respublikamızda siyasi, iqtisadi və sosial islahatlar uğurla həyata keçirilir, ölkə iqtisadiyyatı dənədən inkişaf etdirilir, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün əməli tədbirlər görülür. Cümhuriyyətin tarixi təcrübəsi göstərir ki, dövlət müstəqilliyini və suverenliyi əldə etmək kifayət deyil, həm də onu bütün vasitələrlə qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin milli tariximizdə misilsiz rol oynamış və müasir tarixi dövrdə demokratik inkişaf istiaməti ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasının önəmli tarixi istinad məqamı olan ADR haqqında söylədiyi fikirlər bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlayacaqdır: “Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Biz bu varislik prinsipini şəərəflə, sədaqətlə yerinə yetiririk və yetirəcəyik.”

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ YUXARI QARABAĞDA
SİYASİ VƏZİYYƏTİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ VƏ ERMƏNİ SEPARATİZMİNƏ
QARŞI MÜBARİZƏ**

Havva MƏMMƏDOVA,
tarix elmləri doktoru

1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından sonra Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatı başlandı və 1918-ci ilin may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Bu, çarizmin milli müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqın öz milli dövlətini yaratmaq arzusuna uyğun idi. Xalqımızın və milli dövlətçiliyimizin tarixində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb bir dövrdə meydana gəldi və çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərdi.

Yeni qurulmuş bu gənc dövlət cəmi 23 ay yaşadı və başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də əhəmiyyətli işlər gördü. Bu zaman ərazi bütövlüyümüzə Ermənistan tərəfindən daimi xarakter alan təhlükəyə qarşı böyük sayıqlıq və barışmaz müqavimət tələb olunurdu. Gənc dövlət isə kifayət qədər möhkəm deyildi, iqtisadiyyatı zəif inkişaf edirdi. Buna baxmayaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş təhlükənin aradan qaldırılması istiqamətində milli hökumət dəyərli işlər görmüşdü.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Erməni millətçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxili və xarici aləmində yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətdən istifadə edərək özlərinin “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün yenidən geniş fəaliyyətə başlamışdılar. Bu istiqamətdə onların ilk hədəfi Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək idi. Ancaq Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi ermənilərin planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Azərbaycan üçün çətin və mürəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Türkiyə dövləti onun ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən respublikamıza hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin xalqımızın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

Zaqafqaziyada üç müstəqil respublika – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan yaradıldıqdan sonra Ermənistan öz sərhədlərinin genişləndirilməsinə çalışdı, mübahisəli əraziləri beynəlxalq təşkilatların müzakirəsinə məhəl qoymadan öz köhnə torpaqları kimi qələmə verməyə başladı. Erməni millətçi separatçı qüvvələri Dağlıq Qarabağ haqqında qaldırdıqları iddialarda Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı müharibəyə başladı. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının tarixinə nəzər salarkən çox şeylərin şahidi oluruq. Erməni milli hərəkatı tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, ermənilər hələ bir neçə əsr bundan əvvəl irəli sürdükləri “Böyük Ermənistan” ideyası naminə qonşu xalqların hüququnu tapdalamağa, onları məhv etməklə öz daşnak ideyalarını həyata keçirməyə, hansı yolla olursa-olsun öz planlarını mərhələ-mərhələ reallaşdırmağa səy göstərmişlər. Əvvəlcə onlar Azərbaycan torpaqlarında, yəni keçmiş İrəvan xanlığı (sonradan İrəvan quberniyası) ərazisində kiçik bir Ermənistan Respublikasını (9 min kvadrat kilometr) yaratmış, tədricən onu böyüdərək 29 min kvadrat kilometrə çatdırmış, son vaxtlarda isə Dağlıq Qarabağı və ona bitişik 7 rayonu öz silahlı qüvvələri ilə işğal etmişlər. Bugünkü Dağlıq Qarabağ “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda erməni planlarının tərkib hissəsi və mühüm vasitəsi kimi əsas hədəf seçilmişdir.

Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyalət kimi əvvəlcə Azərbaycan Alban dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Sonra bütün Azərbaycanla birlikdə ərəb xilafətinin əsarəti altına düşmüş, ərəb imperiyasının süqutundan sonra IX-X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Salarilər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Atabəy- Eldənizlər, XIII əsrin II yarısından XVI əsrə qədər hülakilər (Elxanilər) dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. XVII əsrin sonundan XVIII əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın feodal dövlətlərə-xanlıqlara parçalanması zamanı Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində Qarabağ və Gəncə xanlıqları yaranmışdır. XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinədək Qarabağ ərazisində çox güclü Azərbaycanın Qarabağ xanlığı mövcud olmuşdur.

Qarabağın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya bu bölgəyə, Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana, həmçinin Yaxın və Orta Şərqlə təsir göstərməyin əlverişli vasitəsi kimi baxırdılar. Bir tərəfdən İngiltərənin və ABŞ-in bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, bir tərəfdən də Rusiya və İranın itirilmiş nüfuz dairələrini “bərpa etmək” cəhdlərinin Ermənistanın

Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngəzuru tutmaq iddiaları ilə çulğalaşması, digər tərəfdən Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyə tərəfindən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngəzurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də, Qarabağda erməni separatizmi özünün tüğyan həddinə gəlib çatmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandığı ilk günlərdən özünün ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq üçün fəal və ciddi mübarizə aparmışdır. Azərbaycan hökumətinin ən başlıca vəzifəsi Dağlıq Qarabağda erməni separatizmini ləğv etmək idi. Əsərdə 1918-ci ildən başlayaraq 1920-ci ilin martında Qarabağda, Qazaxda, Naxçıvanda Azərbaycan hökumətinə qarşı ermənilərin qiyamlar qaldırması, Azərbaycan ordusunun şimal sərhədlərimizdən çıxarılaraq adıçəkilən bölgələrdə ermənilərə qarşı döyüşlərə göndərilməsi, 1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyasının Bakını işğal etməsinə qədərki hadisələri əhatə edir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunması çarizmin milli müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqın öz milli dövlətini yaratmaq arzusuna, milli qurtuluş istəyinə uyğun idi. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin sonuncu iclasının qərarına uyğun olaraq Gürcüstan Zaqafqaziya federasiyasından çıxdıqdan sonra seym buraxıldı. Mayın 28-də 4 partiyayı təmsil edən 44 nəfər Azərbaycan deputatı Milli Şurada birləşərək yeni dövlətin – Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığını bildiren İstiqlal Bəyannaməsi ilə çıxış etdi. Bəyannamədə ADR-in qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq zərurəti təsbit olunmuşdu.

Çarizmdən miras qalmış inzibati ərazi bölgüsü ilə əhalinin milli tərkibi arasındakı uyğunsuzluq yeni yaranmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində kəskin ziddiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Azərbaycan hökuməti fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə qonşulara müraciət edərək sərhəd məsələsində münəfiq vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq və mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etmək məqsədilə hər bir respublikanın ayrı-ayrılıqda ərazisini elan etməzdən əvvəl üçtərəfli danışıqlarda bu məsələni müzakirə edib razılaşmaya nail olmaq təklifini irəli sürüldü.

Azərbaycan Milli Şurasının səlahiyyətli nümayəndəsi ilə Erməni Milli Şurası arasındakı danışıqların nəticəsi Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli iclasında müzakirə edildi. Aleksandropolun Türkiyə tərəfindən tutulması ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinin İrəvanı özünə siyasi mərkəz seçməsi məsələsi nəzərdən keçirildi. Azərbaycanla Ermənistan arasında konfederasiya ehtimalını nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası səs çoxluğu ilə İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasının mərkəzi kimi tanımağı mümkün saydı. Lakin Milli Şuranın bəzi üzvləri bu qərara etiraz etmiş, onun İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların gələcək taleyi üçün təhlükə yaradacağı ehtimalından narahat olduqlarını bildirmişdilər. İrəvan azərbaycanlılarının nümayəndəsi kimi Azərbaycan Milli Şurasında təmsil olunan B.Rzayev demişdir: “Müstəqil Azərbaycan uğrunda çalışmaqla yanaşı, rica edirik bizi erməni respublikası ərazisində qalanları da unutmayasınız”.

Azərbaycan hökuməti Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bütün mübahisəli məsələləri və ixtilafları dinc yolla həll etmək üçün Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə, üç respublika nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirməyi təklif etmişdi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin noyabrında Tiflisdə konfrans çağırmaq nəzərdə tutuldu. Lakin Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi bu konfransa gəlmədi və konfrans baş tutmadı. 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstan ilə Ermənistan arasında müharibə başlandı. Hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün Azərbaycan dövləti işə qarışmalı oldu. Dekabrın 26-da Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında M.Ə.Rəsulzadənin üç maddədən ibarət təklifi qəbul olundu. Təklif Ermənistan və Gürcüstan parlamentlərini öz respublikalarının hökumətlərini müharibəni dayandırmaq və sülhü bərpa etmək üçün qəti tədbirlər görməyə çağırırdı. Bu məqsədlə Gürcüstan və Ermənistan parlamentlərinə teleqramlar da göndərilmişdi. Teleqramlarda mübahisəli məsələləri qanun təkmək yolu ilə deyil, sülh danışıqları aparmaq yolu ilə həll edilməsi zərurəti göstərilirdi.

İlk vaxtlar Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağa münasibətdə hələ müəyyən qədər diplomatik takt gözləyir, xain niyyətlərini tam açıqlamırdı. Belə bir fakt məlumdur ki, 1918-ci ilin avqustunda Tiflisdəki Ermənistan diplomatik nümayəndəsi Azərbaycanın oradakı diplomatik nümayəndəsindən Şuşaya Ermənistanın “xüsusi nümayəndə heyəti” göndərməsinə razılıq verməyi xahiş etmişdi. Bu rəsmi müraciətə Azərbaycan hökuməti aşağıdakı cavabı vermişdi: “Əgər Azərbaycan hökuməti əmin olsa ki, nümayəndə heyəti Azərbaycanın qanunlarına əməl edəcək və Azərbaycan hökumətinin müşahidəsi altında fəaliyyət göstərəcək, onda Ermənistan xüsusi nümayəndə heyətinin Şuşaya getməsinə icazə veriləcəkdir”. Ehtimal etmək olardı ki, Ermənistan hökuməti bununla Yuxarı Qarabağın Azərbaycan

ərazisi olduğunu bilavasitə təsdiqləyirdi. Ermənistan hökuməti əslində bu kimi addımlarla əvvəlcə Dağlıq Qarabağa “mübahisəli ərazi statusu” verilməsini, sonra isə bu amildən istifadə edərək Azərbaycana qarşı ərazi iddiası planlarını həyata keçirmək istəyirdi.

Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.M.Topçubaşov İstanbulda ingilis polkovniki Tampla söhbətində bildirmişdi: “Ermənistan hökumətinin nümayəndələri dəfələrlə bizə bildiriblər ki, əgər onlara Qara dənizin sahilində liman verilsə, özlərinin Qarabağa olan iddialarından könüllü imtina edərlər. Onlar əhali mübadiləsi ilə kifayətlənərdilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, İrəvan quberniyasında 200 mindən yuxarı azərbaycanlı yaşayır”.

Respublikalar yaranan kimi İrəvanın təbliği, təhriki və təzyiqi ilə Dağlıq Qarabağdakı erməni əhalisinin müəyyən təbəqələri Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin 1918-ci ilin iyulunda Şuşada (şəhər əhalisinin 46 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi) keçirilən birinci qurultayı Dağlıq Qarabağı müstəqil elan etdi. Ermənistanın tərkibinə daxil olmaq məsələsi hələ açıq hallanmırdı. Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın işğalı planlarını həyata keçirmək üçün oraya silahlı qüvvələr yeritdi. Elə təkcə bu fakt göstərir ki, Ermənistan Yuxarı Qarabağ problemini hərbi yolla həll etmək istəyirdi. Ona görə də 1918-ci ildə general Andranikin silahlı quldur dəstələri Qarabağa yeridildi.

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il iyulun 15-də iclası keçirildi. İclasda xarici işlər naziri M.N.Hacınskinin erməni separatçılarının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdiyi cinayətkar hərəkətləri barədə məruzəsi dinlənildi. Məruzədə deyilirdi: “Artıq dörd aydır ki, Azərbaycanın müxtəlif hissələrində dinc Azərbaycan kəndlərində ermənilər görünməmiş vəhşiliklər göstərir, adamların həyatlarını və əmlaklarını məhv edirlər. Buna görə də ümumdövlət mənafeələrini və əhalinin zərər çəkmiş qruplarının mənafeyini nəzərə alaraq təklif edirik ki, ayrıca bir təşkilat yaradılsın və onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulsun: 1. Bütün zorakı hadisələri dəqiq qeydə almaq;

2. Bu hadisələrin baş verdiyi şəraiti müəyyənləşdirmək;

3. Müqəssirləri və dəymiş zərərin həcmi müəyyənləşdirmək.

Bu təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakteri daşımali və onun məlumatları əsas Avropa dillərində – rus, fransız, alman və təbii ki, türk dilində yazılmalı və geniş yayılmalı. Əgər hökumət bu təkliflə razıdırsa, mən xahiş edirəm ki, bu komissiyanın təşkil edilməsi nazirlərdən birinə tapşırılsın və bu komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 min manat pul ayrılınsın”. Azərbaycan hökuməti M.N.Hacınskinin məruzəsini dinləyib müvafiq komissiyanın yaradılması haqqında qərar çıxardı.

Azərbaycan ərazisinin tarixən tərkib hissəsi olan Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni hökuməti nə kütləvi qırğınlardan, nə də onlarca yaşayış məntəqəsini yer üzündən silməkdən çəkinmirdi. 1919-cu ilin yanvarında daşnak hökuməti Qarabağ ərazisi ilə əlaqədar iddialar irəli sürmüşdü. Ermənilər aşağıdakı əraziləri Qarabağdan qoparmaq istəyirdilər:

1. Tərtəri çıxmaq şərtilə Cavanşir qəzasının cənub, qərb hissəsini;

2. Ağdamı və Qacar kəndini çıxmaq şərtilə Şuşa qəzasının qərb hissəsini;

3. Vəng, Hadrut, Yeqorlu və Arakel kəndləri ilə birlikdə Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini;

4. Kirs dağından cənub qərbdə yerləşən Şahverdilər kəndini və Araz çayı üzərindəki Ağbil stansiyasını çıxmaq şərtilə bütün Zəngəzur qəzasını.

Respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı və vətəndaşlarının həyatını müdafiə etməyi özünün başlıca vəzifəsi sayan Azərbaycan hökuməti bu iddiaları qəti şəkildə rədd etdi. Azərbaycan parlamenti Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə edərək vəziyyəti normal hala salmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Hökumət əvvəlcə bu məsələni dinc yolla həll etmək üçün Ermənistan hökuməti ilə bir neçə dəfə danışıqlar apardı. Lakin bu danışıqların nəticəsi olmadı. Ona görə də hökumət Qarabağın müdafiəsini gücləndirmək üçün oraya hərbi dəstələr göndərməli və nəhayət, Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratmalı oldu.

Ermənistan hökuməti dədə-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların zorakılıqla kütləvi surətdə didərgin salınması məqsədilə Cənubi Qafqazda vəziyyəti gərginləşdirir, iki xalq arasında ədavət və düşmənçilik siyasəti aparırdı.

İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisi Azərbaycan hökuməti sədrinin adına bəyanat qəbul etdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayınadək quberniyada erməni hərbi qüvvələri 200-dən çox müsəlman kəndini yandırmış və yerlə-yeksan etmişdir. Dinc əhaliyə qarşı silah işlədildiyinə görə əhalinin bir hissəsi dağlara qaçmışdır. Əzəldən azərbaycanlıların yaşadığı Sürməli, İrəvan, Eçimiədzin və Şərur qəzalarının ərazisini ermənilər tutmuşlar.

1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan parlamentinin iclasında parlament üzvü M.N.Vinoqradov çıxış edərək demişdir ki, biz ruslar belə hərəkətlərə, belə müdhiş təcavüzlərə etiraz edərək, hər dövlətin xətti hüddudunu təyin etmək ixtiyarına malik olan ümumcahan konfransının qərarınadək hər kəsin öz yerlərində qalmasını tələb edirik.

Azərbaycan parlamenti respublika hökumətinə təklif etdi ki, vəhşilik əməllərinin qarşısını almaq üçün bütün vasitələrdən geniş istifadə olunsun. Erməni hökumətinə notasında Fətəli xan Xoyski dinc əhalinin üzərinə silahlı basqın ilə əlaqədar qəti etirazını bildirdi və azərbaycanlı əhaliyə qarşı təcavüzün dərhal dayandırılmasını təkid etdi. Tədbirlər görülməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqaz respublikaları arasında normal qonşuluq münasibətlərini bərpa etmək mümkün olmadı.

Azərbaycan parlamenti Dağlıq Qarabağda törədilən milli toqquşmaların səbəbini araşdırmaq üçün ora xüsusi komissiya göndərdi və sonra da məsələni 1919-cu il iyulun 8-də keçirilən iclasında geniş müzakirə etdi. İclasda parlamentin üzvlərindən Çubaryan, Malxazyan və başqa erməni millətçilərinin uzun-uzadı böhtançı çıxışları tutarlı dəlillərlə təkzib olundu. Artan erməni təbliğatına qarşı mübarizə aparmaq, ermənilərin Qafqazda müsəlman qanına susamasını dünya ictimaiyyətinin gözündə ifşa etmək, erməni elementinin bu bölgədə qızıqsıdırıcı rolunu göstərmək üçün Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə 1918-ci il 15 iyulda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurası Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu komissiyanın qarşısında üç vəzifə dururdu:

1. Bütün zorakılıq hallarının dəqiq qeydiyyatını aparmalı;
2. Bu zorakılığın törədildiyi şəraiti aydınlaşdırmaqlı;
3. Günahkarları və dəyən zərərin həcmi müəyyən etməli.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov təyin edildi. Komissiya çox fəal şəkildə işə başladı. Bu komissiya 1918-ci ilin qanlı mart hadisələrini, Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisindəki ermənilərin törətdiyi cinayətləri araşdırmağa başladı. Komissiyanın topladığı istintaq materialları erməni iddialarının əsas rolunu göstərən və erməni cinayətlərini ifşa edən ən gözəl tarixi sənədlərdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının erməni talanlarından zərər çəkmiş Azərbaycan kəndlərinin təhqiqatı üzrə Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsi əsasında ermənilərin Qarabağdakı separatçı hərəkətləri dəqiq faktlarla açıqlıb göstərilmişdi. Həmin faktların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, özlərini həmişə “əzabkeş”, “məzlum” xalq kimi qələmə verən ermənilər Qarabağın dinc əhalisinə qarşı necə qəddarlıqlar törətmişdilər.

Mixaylovun məruzəsində Qarabağın dörd qəzası üzrə vəziyyət təhlil olunur. Göstərilir ki, burada vəziyyət Azərbaycan Respublikasının zərər çəkmiş digər əyalətlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Qarabağın dörd qəzasının azərbaycanlıları fasiləsiz olaraq (son günlərə qədər) həm Qarabağın yerli erməni əhalisi, həm də İrəvan quberniyasının erməniləri və Türkiyə vilayətlərindən buraya soxulmuş erməni quldur dəstələri tərəfindən hər cür zorakılığa məruz qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illərdə Qarabağda erməni separatizminə qarşı Cümhuriyyət orqanlarının həyata keçirdiyi əməli tədbirlər milli hökumətin gördüyü uğurlu işlərdən sayıla bilər. Bu baxımdan AXC hökumətinin erməni separatizminə qarşı apardığı mübarizənin öyrənilməsi və uğurlu təcrübənin ümumiləşdirilməsi çağdaş günlərimizdə də əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, hadisələrin gedişi təsdiq edir ki, erməni separatizminin tarixi mərhələlərinin öyrənilməsi bu gün və gələcək tariximiz üçün həmişə aktualdır.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasətinin başlıca məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından ibarət idi. Qonşu ölkələrin Azərbaycan istiqlalını tanıması müstəqilliyin dönməzliyinin təmin edilməsi üçün kifayət deyildi. Hesab edilirdi ki, dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması əski metropolyanın (ağ və qırmızı Rusiyanın) iddiaları və birbaşa təcavüzü qarşısında önəmli rol oynaya bilər. Xarici siyasətin ana xəttini təşkil edən bu vəzifənin həyata keçməsində Azərbaycan istiqlalının tanınması və qorunub saxlanmasında Qərb ölkələrinin himayəsini əldə etmək işinə ölkənin ən nüfuzlu şəxsləri cəlb edilmiş, bu sahəyə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilmişdir.

Daim yalan və xülya ilə öz tarixlərini qədimləşdirməyə, ərazilərini isə başqa xalqların yaşadıkları, varisləri olan torpaqları hesabına genişləndirməyə çalışan erməni şovinistləri başqa xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, tarixi ərazilərinə yiyələnmək üçün hər cür alçaq vasitələrə əl atmışlar. Bütün tarix boyu bütövlükdə Qarabağ və onun tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olub və Azərbaycan dövlətinin tərkibində olubdur. Xanlıqlar dövründə də

Yuxarı Qarabağ Qarabağ xanlığının tərkibində idi. Qarabağ mövzusunda müraciət edən erməni müəlliflərinin əksəriyyəti Qarabağın tarixini, etnoqrafiyasını, mədəniyyət tarixini və onun etnik tərkibini son dərəcə saxtalaşdırmış şəkildə təqdim etmişlər. Tarixi mənbələrə Dağlıq Qarabağın (Yuxarı Qarabağ – M.H.) ən qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisi olduğunu bir mənalı olaraq təsdiq etmişdir və edir.

Bu gün Azərbaycan xalqı 1918-1920-ci illərdəki səhvləri təkrar etməmək üçün bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında özünü “yazıq”, “fağır” və “genosidə məruz qalmış” xalq kimi göstərən erməni millətçilərinə qarşı özünün bütün qüvvələrini birləşdirməlidir.

Erməni millətçiləri SSRİ-nin dağılmasından istifadə edərək Rusiyanın ənənəvi imperiya iddialarına arxalanaraq yenidən Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını irəli sürdülər. Ermənilər Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələrdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal edə bildilər. Azərbaycan dövləti qonşu Ermənistanla mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək üçün dəfələrlə cəhd göstərmişdir. Lakin Erməni tərəfi öz köhnə və ənənəvi havadarlarına arxalanaraq Azərbaycan tərəfinin təkliflərini rədd etmişdir. Təsədüfi deyildi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi dörd qətnaməni – 822, 853, 874, 884 – yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı. Bütün bunlar 1918-1920-ci illərdə olan hadisələrin təkrarıdır.

Öyrənilən dövrün araşdırılması göstərir ki, milli hökumətin 1918-1920-ci illərdə həm ölkənin daxilində və həm də xaricdə apardığı qətiyyətli siyasətin nəticəsində o vaxt Yuxarı Qarabağda erməni separatizminin qarşısı alınmışdır. Ona görə də ADR hökumətinin sərhədlərimizi, əzəli torpaqlarımızı qorumaq üçün apardığı siyasət və təcrübənin öyrənilməsi bugünkü həyatımız üçün daha əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin təntənəli keçirilməsi məqsədilə ulu öndər Heydər Əliyevin 22 fevral 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı təsdiqlənmiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 fevral 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illiyi respublikada geniş qeyd edilmişdir.

Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadaraq, müasir dövrə xas dövlət təsisatlarının yaradılmasına nail olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin milli dövlətçilik tarixində xüsusi yer tutub.

Xalq qəzeti.-2013.-28 may.-N 115.-S.5.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DİPLOMATLARININ NAXÇIVANLA BAĞLI FƏALİYYƏTLƏRİ

ELÇİN ZAMANOV,

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

dosent. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu bütün dövr ərzində zamanın tələbinə uyğun yetərinə hərbi-iqtisadi qüdrətə malik olmadığından Naxçıvan və çevrəsində öz idarəçiliyini tam həyata keçirə bilmədi. Lakin buna baxmayaraq Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Böyük Vedi və s. ərazilər Azərbaycan hökumətinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki mühüm geopolitik məkanda yerləşən və hər an erməni işğalı təhlükəsi ilə üzləşən Naxçıvanın Cümhuriyyət üçün böyük tarixi və strateji əhəmiyyəti var idi. Bizim fikrimizcə bu dəyər iki mühüm tarixi amillə izah oluna bilər. Birincisi, Naxçıvanın itiriləcəyi təqdirdə AXC Türkiyənin təmsalında ən real, hərbi, siyasi, iqtisadi və mənəvi dəstəkdən məhrum olacaqdı. İkincisi, Naxçıvan Bütöv Azərbaycanı uzlaşdıran ən mühüm bölgədir.

Azərbaycan hökuməti bəhs olunan bölgə üzərində yaranmış real təhlükəni dəf etmək üçün Transqafqazda fəaliyyət göstərən diplomatlarının söylərini bu istiqamətə yönəltməyi bölgənin qurtuluşu istiqamətində ən zəruri vasitə hesab edirdi. Əlbəttə, təhlükənin episentri olan erməni faktorunun ortasında olan böyük gücləri Müttəfiqlər, Rusiya və İranla diplomatik vasitələrlə ən azı neytrallaşdırmaq heç də asan məsələ deyildi. Ona görə ki, I Dünya müharibəsindən sonra bütün Transqafqaz millətlərinin azadlıq yönündəki dirənmiş cəhdlərini öz siyasi iradələrinə tabe etdirməyə və türk-müsəlmanlarının ən etibarlı tərəfdaşı olan Türkiyəni Cənubi Qafqaza, orta Asiya və ümumiyyətlə, türk dünyasına yönəlik ən əlverişli yoldan məşhur etmək üçün Naxçıvan və çevrəsinin ermənilər tərəfindən tezliklə zəbtinə çalışan Müttəfiqlər, Rusiya və İranın bu siyasi burulğanda Azərbaycana güzəştə gedəcəyinə inanmaq sadəlövlük olardı. Yeri gəlmişkən, İran da öz növbəsində Naxçıvanı ələ keçirməyə meyilli idi. Belə kövrək bir zamanda İran agentləri çətin psixoloji durumda olan əhalini İrana meyilləndirməyə çalışırdılar. Bu durumda Naxçıvan böyük dövlətlərin Azərbaycan və Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri müstəvisində düyün nöqtəsinə çevrilmişdi.

Türklərin buranı tərk etməsindən sonra bütün Naxçıvan və İrəvan bölgəsinin türk-müsəlman əhalisi çox təhlükəli, hər an qırğın və soyqırımlarla müşayiət olunan durumda üz-üzə qalmışdılar.

Belə bir ağır zamanda AXC-nin İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri Məhəmməd Xan Təkinski, Məmməd Yusif Cəfərov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Fəriz bəy Vəkilov və b. Naxçıvanın yerli öncülləri ilə əlaqəli şəkildə bu regionun qurtuluşu uğrunda çalışırdılar. Bu diplomatlar, xüsusilə Məmməd Yusif Cəfərov və Xan Təkinski Azərbaycan xarici siyasət kursunu müəyyən etmiş şəxslər olmuşlar.

Bu dövrdə Transqafqaz respublikaları arasında yaranmış ərazi problemləri qarşılıqlı olaraq diplomatik fəaliyyətin gücləndirilməsini tələb edirdi. Bunun üçün də cümhuriyyətlər arasında ərazi iddialarının olmasına baxmayaraq qarşılıqlı olaraq diplomatik nümayəndəliklər açıldı. Azərbaycanın əvvəlcə Gürcüstanda, 1919-cu ilin yanvarından isə Ermənistanda diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan diplomatları Transqafqazda fəaliyyətə başladıkları ilk anlardan Naxçıvan və çevrəsi onların əsas fəaliyyət obyektinə çevrilmişdi. Çünki Azərbaycan hökuməti yetərinə hərbi qüvvəyə malik olmadığından, bu ərazilərdə öz idarəçiliyini bilavasitə həyata keçirə bilmirdi və ona görə də diplomatik nümayəndəlikləri bu istiqamətdə fəaliyyətə yönəldirdi. Bu dövrdə Azərbaycan cümhuriyyəti üçün ən real və böyük təhlükə Ermənistan idi. Azərbaycan hökuməti də bu təhlükəni daha çox dinc diplomatik vasitələrlə zərərləşdirmək istəyirdi.

İngilis və erməni dairələri Naxçıvanın ilhaq edilməsi ilə əlaqədar planlar hazırlayarkən, Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi Xan Təkinski bu cəhdlərin qarşısını almağa çalışırdı.

1919-cu ilin əvvəlindən fəaliyyətə başlayan Xan Təkinski gəldiyi gündən bəri İrəvan konfransındakı vəziyyəti şifəli teleqramlarla AXC hökumətinə bildirir, bu bölgədəki müsəlmanların müdafiəsi və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vəsait ayrılmasını xahiş edirdi. Onun Şərur-Naxçıvan üzərindəki təzyiqi azaltmaq üçün Ermənistan şimal-şərq sərhədlərində müəyyən güc nümayiş etdirmək barədəki teleqramı isə ingilis kəşfiyyatı tərəfindən ələ keçirilmişdi.

Azərbaycan diplomatlarının Tiflis və İrəvandakı, eləcə də Paris sülh konfransından göndərdiyi şifrəli teleqramların Basumd açılması ilə bağlı Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyin başçısının müavini Fariz bəy Vəkilov ingilis generalı Biçə rəsmi nota göndərmiş, general isə öz növbəsində bu faktların araşdırılması üçün tədbirlər görəcəyinə söz vermişdi.

Göründüyü kimi Cənubi Qafqazda qarşılıqlı siyasi münasibətlər o qədər kəskin idi ki, İrəvan və Tiflisdəki diplomatlarımız Naxçıvanın və çevrəsinin qurtuluşu üçün böyük fədakarlıq nümayiş etdirirdilər.

İrəvan diplomatik nümayəndəliyinin dəstəyi ilə Naxçıvan və Böyük Vedidə özünümüdafiə dəstələri yaradılırdı. Bu zərurət daha çox Azərbaycan partizanları və Osmanlı könüllülərinin Naxçıvanda Türkiyə ilə strateji əlaqə yaratmaq imkanlarından qorxuya düşən Tomsonun bu ərazilərin erməni hakimiyyətinin sərəncamına verilməsi əmrindən sonra yarandı.

Elə bu zaman, yəni 1919-cu il mayın 4-də Məhəmməd Xan Təkinski hökumət sədrinə və Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramda may ayının 2-də Naxçıvana erməni polklarnın göndərildiyini və buna görə təcili olaraq Azərbaycan ordusunun Ermənistanla sərhədlərə cəmləşdirilməsinin zəruri olduğunu bildirirdi. Məhəmməd Xan Təkinski göndərdiyi teleqramlarda döndə-döndə vurğulayırdı ki, Naxçıvan qəzası müqavimətə hazırdır, lakin ingilislərin Ermənistanın xeyrinə müdaxilə edəcəyindən çəkinirdilər.

Xan Təkinskinin ehtimalı özünü doğrultdu və proseslərin sonrakı cərəyanı onun uzaqgörən olduğunu sübut etdi. Belə ki, 1919-cu il may aylarının 4-5-də Naxçıvana gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanlarını toplayıb, bu ərazilərin Ararat Respublikasına aid olduğunu və buna görə də onların erməni hakimiyyətinə tabe olmalarının zəruri olduğunu bəyan etdi.

Belə ağır, çıxılmaz vəziyyətdə qalan Naxçıvan əhalisi Xan Təkinskiyə böyük ümid bəsləyirdilər. Ona görə də diplomat Təkinski hadisələrə seyrçi qalmadı və həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvan və çevrəsinin erməni idarəçiliyindən azad olması uğrunda diplomatik mübarizəni daha qızğın davam etdirməyə başladı. Xan Təkinski uzaqgörən diplomat kimi, ingilislərin artıq İrəvanı tərk etmələrini görüb, Azərbaycan hökumətinə hərəkətə başlamağın əsl məqamı olduğunu bildirdi. Bunun üçün də Təkinski Şərur-Naxçıvan rayonunda hərbi təşkilatları gücləndirmək üçün Azərbaycan hökumətindən vəsait tələb edirdi.

1991-cu il iyun ayının 8-də AXC xarici işlər naziri Məhəmməd Yusif Cəfərov Bakıdan Türkiyəyə teleqram göndərərək onun Naxçıvanla əlaqə yaratmaq istiqamətində gördüyü tədbirləri alqışlamış, regionun hərbi xərcləri üçün vəsait verməyə razı olduğunu bildirmiş və pulu necə və kimə vermək lazım olduğunu bildirməyi xahiş etmişdir.

Məhəmməd Təkinski həmin günlərdə Azərbaycan hökumətindən erməni parlamentində keçirilən seçkilərə qatılmaq üçün İrəvandakı Müsəlman Milli Şurasına 40 min manat pul göndərilməsini xahiş edirdi. Ermənistan parlamentində müəyyən yerləri əldə etmək erməni hökumətinə təsir etmək üçün əlverişli vasitələrdən biri də ola bilərdi.

Bu dövrdə Naxçıvan qəzasında bütün səylər Ermənistanla mübarizəyə yönəlmişdi. Arxiv sənədlərindən də məlum olur ki, bu istiqamətdə çox ciddi işlər görülmüş və əhalinin öndə gedən, tanınmış başçıları, əsasən Naxçıvan Milli Şurasının Hacı Mehdi Bağırov, Mirzə Nəsrullah Əmirov, Həmid bəy Qazıyev, Xəlil ağa Hacılarov, Şəfi ağa Səfiyev kimi savadlı, millətsevər üzvləri böyük qeyrət və siyasi iş nümunələri göstərmişlər. Bu şəxslər Azərbaycanın həm Ermənistandakı, həm də Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlikləri ilə davamlı əlaqə saxlamış və əsasən Məhəmməd Təkinskinin tapşırıqları əsasında fəaliyyət göstərmişlər. Bunu bilən ermənilər yerli xadimləri məhv etməyə çalışırdılar. Bu faktların aydın təsvir olunduğu İrəvan quberniyasının Müsəlman Həmyerlilər təşkilatının sədri Şeyxovun Azərbaycan baş nazirinə gön- dərtdiyi 28 iyun tarixli məktubunda, erməni hökuməti tərəfindən Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonlarında müsəlman xadimlərinin artıq həbs olunmağa, mal və mülklərinin müsadirə edilməyə başlandığı bil- dirilirdi. Bu məktubda eyni zamanda Azərbaycan hökumətindən yuxarıdakı faktları ingilis komandanlığının nəzərinə çatdırmağı və Ararat hökumətinin qanunsuz hərəkətinə qarşı təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi xahiş edilirdi. O, eyni zamanda bir həftə gecikməyin bütün müsəlman kəndlərinin məhvini səbəb olacağını bildirirdi.

Bu həyəcan signalı heç də əsasız deyildi. Belə ki, 1919-cu il iyulun əvvəllərində Ermənistan İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarına qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Azərbaycan hökuməti bütün vasitələrlə İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarının istiqlalı uğrunda mübarizəsini müdafiə edirdi. Xalqın ermənilərə qarşı başladığı ilk dəfə bizim tərəfimizdən elmi tarixşünaslığa gətirilən Böyük Vedi üsyanının uğurlu təşkili və qələbəsində diplomat Xan Təkinskinin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan

hökumətinin davamlı olaraq ərazi problemlərini arbitraj komissiyası vasitəsilə həlli təkliflərinə baxmayaraq, erməni hökuməti iyulun 4-də bir daha Cənub-Qərb rayonlarına – Böyük Vedi, Sinyamkənd, Gelevan, Qaşlı və s. ərazilərə qarşı yürüşə başladı.

Məhəmməd Xan Təkinski bildirir ki, ümumi magistral yolu ilə deyil, Ağ-Dağ tərəfdən peyda olan Sasım parkı ilə Böyük Vedi və Vedibasər rayonlarının əhalisi tərəfindən danışıqlara göndərilən ilk nümayəndənin, Kəndxuda Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşirbəy oğlunun öldürülməsi Azərbaycan tarixində Böyük Vedi üsyanının başlanmasına səbəb oldu. Bu böyük üsyan və Azərbaycan türklərinin tarixi qəhrəmanlığı Ararat daşnak hökumətini və Amerika diplomatik komissiyasını elə qorxutdu ki, sonradan onlar ümumxalq həyəcanının bir daha qalxmasından ehtiyat edir və əhalini sakitləşdirmək üçün diplomatik vasitələrə əl atırdılar. Amerikalıların Transqafqazdakı nümayəndəsi neytral zonanın müsəlman əhalisinə vəd edirdi ki, onların hüquqları Paris Sülh konfransında nəzərə alınacaqdır.

1920-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq AXC hökuməti İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyimizin başçıları olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin və Teymur bəy Makinskinin vasitəsilə Naxçıvan və Vedibasərdə cərəyan edən prosesləri davamlı izləyir və məlumat tələb edirdi.

Bu zaman Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Əli xan Makinski Naxçıvan valisi Səməd bəy Cəmillinski ilə müntəzəm əlaqə saxlayır və regionun vəziyyəti ilə bağlı valinin xahişlərini AXC hökumətinə bildirirdi. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dövlət Müdafiə komitəsinin hesabından ona göndərilən on milyon manat vəsaitin müəyyən hissəsini Naxçıvan general-qubernatoru Səməd Cəmillinskiyə göndərmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Zəngibasər müsəlmanlarının nümayəndəsi Hacı Şeyx Əli də həmin günlərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən onlara ayrılmış iki milyon manat yardımını Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin köməyi ilə almağa çalışırdı.

1919-cu ilin aprel konfransı ərəfəsində İrəvandakı diplomatlarımız Teymur bəy Makinski AXC Xarici İşlər Nazirliyinin tələbinə cavab olaraq ardıcıl surətdə Naxçıvan və İrəvandakı ictimai-siyasi durumu teleqramla Bakıya çatdırdı.

Azərbaycanın Cənub-Qərb bölgələrinin qurtuluşu uğrunda Azərbaycan diplomatlarının yerinə yetirdiyi xidmətlər diplomatiya tariximizin ən şanlı səhifələridir.

İki sahil.-2013.-28 may.-N 94.-S.25.

MÜSTƏQİLLİK YOLU ÇƏTİN, LAKİN ŞƏRƏFLİ VƏ UĞURLU OLUB

Zeynal VƏFA

28 may Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bünövrə daşlarının qoyulduğu, hər bir Azərbaycan vətəndaşının qəlbini milli qürur hissi ilə dolduran, xalqımızın azadlıq və müstəqillik naminə mübarizə tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş şərəfli bir gündür.

O gün keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahı əsl bayram libasına bürünmüşdü. Həmin gün orada doktor Həsən bəy Ağayevin sədrliyi, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərinin və dövlət xadimlərinin iştirakı ilə Azərbaycan Milli Şurasının təntənəli yığıncağında uzun qərinələr boyu əzab burulğanında çırpınan məmləkətimizin ilk istiqlal bəyannaməsi qəbul edilirdi. Həmin gün Şərqdə ilk dəfə olaraq azad, demokratik, dünyəvi dəyərlərə söykənən müstəqil bir respublikanın yarandığı elan olundu. Şura üzvləri bəyannaməni ayaq üstə, sevinc içərisində qəbul etdilər. Həmin andan etibarən Azərbaycanın bütün guşələrində ilk müstəqillik bayrağımız dalğalanmağa başladı. Qısa vaxt ərzində Azərbaycanın dövlət rəmzlərinin atributları qəbul edildi, dövlət sərhədləri müəyyən olundu, vətəndaşların hüquq bərabərliyinin təminatı, ana dilinin dövlət dili elan edilməsi, həmçinin milli dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahəsində mühüm addımlar atıldı. Ancaq təəssüflər olsun ki, qan bahasına əldə edilən müstəqillik uzun çəkmədi. Azadlıq və xoşbəxtlik rəmzi olan milli bayrağımız cəmi 23 ay dalğalandı. Sonra uzaq şimaldan əsən qara küləklər onu imperiyanın qan rəngli bayrağı ilə əvəzlədi. Lakin bu, polad dözümlü sahibi olan xalqımızın mətin iradəsini sarsıdabilmədi. Xalqımız başını dik tutub gələcəyə doğru inamla addımladı. Çünki bu torpaq tarix boyu müdrik insanlar, mərdanə oğullar məmləkəti olub.

1918-ci ildə ilk müstəqillik bayrağımız dalğalanan günədek beş min illik əzablı bir yol keçib Azərbaycan. Əgər vaxtilə parçalanmasaydıq bu gün 60 milyonluq nəhəng bir ölkə kimi təşəkkül tapabilərdik Yer kürəsində. İndi ölkəmizdə 9 milyon qalmışıq. İmperiyanın zülmündən baş götürüb 70 məmləkətə pənah aparıb əksəriyyətimiz. 2 milyon 500 min kvadratkilometr ola bilərdi Azərbaycan deyilən bu ulu məmləkətin ərazisi. Sonra 1920-1930-cu, 1937-1938-ci və 1947-1953-cü illərdəki ağır deportasiyalar, sürgünlər... O faciəli illərdə Orta Asiyanın və Qazaxıstanın odlı səhralarında ağır məhrumiyyətlərə düçar oldu yüz minlərlə günahsız qan qardaşımız. Qaranlıq zindanlarda, qarlı Sibir düzlərində buz heykəllərə döndü nə qədər müdrik oğullarımız. 1920-ci ildə ilk müstəqilliyimiz əldən çıxdıqdan sonra 1991-ci ilədək imperiya bayrağı altına sığınmaq məcburiyyətində qaldıq. Lakin öz haqq yolumuzdan dönmədik. Libasımızı dəyişsək də, məslək və əqidəmizi dəyişmədik. Ruh düşkünlüyünə qapılmadıq. 71 il ərzində Azərbaycan böyük zəfər yolu keçdi.

Qısa bir zaman çərçivəsində orta və ali təhsil ocaqlarını, elm və bilik məbədlərinin nəhəng şəbəkəsini yaratdı. İşıqlı zəkalar, müdrik beyinlər, misilsiz istedadlar beşiyinə döndü, zəif aqrar ölkədən güclü sənaye ölkəsinə çevrildi respublikamız. “Neft daşları” kimi nəhəng bir dəniz şəhəri yarandı mavi Xəzərin qoynunda, polad estekadalar üstə. 1945-ci ildə Elmlər Akademiyası kimi qüdrətli bir elm məbədinin əsası qoyuldu ölkəmizdə. Bəli, o dövrdəki uğurlarımız saymaqla tükənən deyil. Ancaq nə fayda ki, taleyimiz özgələr əlində idi. Əgər 71 ildə qazandığımız o böyük uğurlar olmasaydı, bəlkə də SSRİ deyilən qondarma qurumun dağılış prosesi ərəfəsində ölkənin məşhur mütəxəssisləri – “Əgər Sovet İttifaqı süquta uğrasa respublikalar arasında yalnız ikisi-Rusiya və Azərbaycan iqtisadi nöqteyi-nəzərdən müstəqil yaşaya bilər” – deyə bilməzdilər. Və bu uğurlar ilk növbədə 1969-cu ildə hakimiyyət kürsüsünə qalxmış qüdrətli şəxsiyyətin- Heydər Əliyevin titanik zəhmətinin, siyasi uzaqgörənliyinin, xalqı öz ətrafında vahid bir əqidə bayrağı altında birləşdirmək bacarığının nəticəsi idi.

Azərbaycan ötən əsrin ikinci onilliyinin əvvəlində itirdiyi müstəqilliyini əsrin sonuncu onilliyinin əvvəlində – 1991-ci ildə yenidən tapdı. Lakin dövlət müstəqilliyimizin ilk üç ilində dövlətin taleyi Tanrının ümidinə qalmışdı. Ölkədə hərc-mərclik və hakimiyyətsizlik baş alıb gedirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının səviyyəsi günbəgün azalır, manatın məzənnəsi sürətlə aşağı düşür, çörək və digər ən zəruri ərzaq məhsulları üçün uzun növbələr yaranır, vaxtilə tam gücü ilə işləyən nəhəng müəssisələrin qapılarından qara qıfıllar asılır, minlərlə təcrübəli mütəxəssis öz iş yerləri ilə vidalaşmaq məcburiyyətində qalırdı. Respublikanın bölgələrində separatçılıq əhval-ruhiyyəsi güclənir, insanlar təqiblərə məruz qalır, hakimiyyət iddiasında olan qruplaşmalar arasında silahlı toqquşmalar baş verirdi. Bir tərəfdən də erməni silahlı dəstələrinin ölkədəki hakimiyyətsizlikdən istifadə edib Dağlıq Qarabağı və ətrafındakı 7 rayonu işğala məruz qoymaları respublikamızı və xalqımızı çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdu. Azərbaycanın əsl

müstəqilliyi 1993-cü ildən Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra başladı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Heydər Əliyev hələ keçmiş Sovetlər Birliyində ali vəzifə kürsüsündə olduğu vaxt Azərbaycanın müstəqil, suveren bir dövlət kimi öz daxili imkanları hesabına yaşamaq iqtidarında olduğunu müəyyənləşdirmiş və gələcəkdə azad, demokratik dövlət quruculuğunu öz inkişaf fəaliyyəti üçün başlıca istiqamət seçmişdi. Təsədüfi deyil ki, ulu öndər ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf istiqaməti haqqında danışırkən qətiyyətlə deyirdi: “Azərbaycanın tutduğu yol müstəqil Azərbaycan Respublikası, demokratik, hüquqi cəmiyyət qurmaq yoludur”. Məhz onun sistemli şəkildə həyata keçirdiyi fundamental dəyişikliklər sayəsində qısa bir zaman çərçivəsində atəşkəsə nail olundu. Azərbaycanı parçalamaq ehtirası ilə qovrulan separatçı qüvvələrin, dövlət çevrilişi cəhdlərinin, terror aktlarının qarşısı qətiyyətlə alındı. Ölkədə güclü qanunverici baza yaradıldı. Siyasi, iqtisadi, hüquqi, demokratik islahatlar həyata keçirildi, onun təsisatları yarandı və bu islahatlar həyatın bütün sahələrində ölkənin tərəqqisinə güclü təkan verdi. Gəlin açıq etiraf edək ki, heç bir dövlət torpaqlarının 20 faizi düşmənlə tapdağında olan, əhalisinin hər 9 nəfərdən biri qaçqın və məcburi köçkünə çevrilən, hər an dəhşətli hücum təhlükəsi qarşısında qalan bir ölkəyə daxil olub, onunla iqtisadi əlaqələr qurmağa, oraya güclü sərmayələr yatırmağa özündə cəsarət tapmazdı. Ancaq dünyanın ən nəhəng şirkətləri heç nədən çəkinməyərək Azərbaycana böyük inamla qədəm qoydular. Bu inamın banisi öz ölkəsini və xalqını qorumaq iqtidarına malik olan Heydər Əliyev idi. O qüdrətli şəxsiyyət 1994-cü ilin sentyabrında planetimizin ən nəhəng şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamaqla ölkəyə uğur gətirən yeni neft strategiyasını həyata keçirməyə başladı. Həmin müqavilə regionda Azərbaycanın geostrateji mövqeyini xeyli gücləndirdi, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə güclü təkan verdi. Bu, ölkəmizin müstəqil dövlət kimi siyasi və iqtisadi diplomatiya sahəsində manevr etmə imkanlarını genişləndirdi, iqtisadi böhrandan hələ xilas olmamış məmləkətimizə xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolunda yaşıl işıq yandırdı. “Əsrin müqaviləsi” sözün əsl mənasında müstəqilliyimizin toxunulmazlığının və əbədiyaşarlığının təsdiqi idi. Həmin beynəlxalq layihə bu gün məhsulları dünyanın onlarca ölkəsinə ixrac edilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin polad bünövrəsi oldu. Hazırda bu kəmərlərlə Azərbaycandan əcnəbi ölkələrə neft və qaz, əvəzində həmin ölkələrdən respublikamıza valyuta axmaqdadır. 400 ildən bəri öz fəaliyyətini dayandırmış Böyük İpək Yolunun yenidən dirçəldilib, dünya xalqlarının böyük ticarət vasitəsinə çevrilməsinin, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin işə salınmasının da ilk ideya müəllifi və təşkilatçısı Heydər Əliyev oldu.

Məhz ulu öndərin iqtisadi siyasəti ilə Azərbaycanda müasir bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni münasibətlər formalaşdırıldı. Sahibkarlığa geniş meydan verildi. Kəndli öz halal torpağının əsl sahibinə çevrildi. Özəlləşdirmə proqramının uğurla həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatda və kənd təsərrüfatında tənəzzülə son qoyuldu. Qiymətlər liberallaşdırıldı. SSRİ dövründən qalma köhnə bank, maliyyə, vergi sistemlərinin yeniləşdirilməsi nəticəsində inflyasiyanın ömrünə son nöqtə qoyuldu. Bu gün MDB ölkələri arasında inflyasiyanın ən aşağı həddinin və məhsul istehsalında ən yüksək artımın Azərbaycanda olması da müstəqillik illərində qazandığımız nailiyyətlərin əyani sübutudur. Avropanın humanist və demokratik dəyərlərinə inteqrasiya yolu tutan Azərbaycan 2001-ci ildə Avropa Şurasına daxil olub, onun tam hüquqlu üzvləri arasında öz layiqli yerini tutdu, ölkəmizin NATO, Avropa Birliyi və dünyanın bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların işində yaxından iştirakı, çoxsahəli əməkdaşlığın qurulması, TRASEKA layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi, dövlətlərarası əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması müstəqillik yolları ilə inamla addımlayan Azərbaycanın əbədiyaşarlığına xidmət edən dəyərli işlərdir.

Əsas ümummilli liderimiz tərəfindən qoyulmuş demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu və sosialyönümlü bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi siyasəti artıq 10 ilə yaxındır ki, Heydər Əliyev siyasi kursunun sədaqətli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Onun fədakar zəhməti sayəsində artıq bölgədə lider dövlətə çevrilmiş Azərbaycan dünya iqtisadi sistemində inamla inteqrasiya etməkdədir. Son illər ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, işsizliyin sürətlə aradan qaldırılması, saysız-hesabsız sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inşası, infrastrukturun yenidən qurulması istiqamətində mühüm dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verib. Bunu rəqəmlər də sübut edir. 2003-cü ildən bəri ölkədə ümumi daxili məhsul 3 dəfə artıb. Qeyri-neft sektorunda da böyük uğurlara imza atılıb. Son 9 il ərzində Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 28,8 dəfə artaraq 46 milyard dolları ötüb. Yoxsulluğun səviyyəsi 44,7 faizdən 6 faizə enib. İşsizlik 5,2 faizə qədər azalıb. 2003-2012-ci illərdə iqtisadiyyatımıza 128,3 milyard dollar investisiya yönəldilib ki, bunun da yarısından çoxu daxili investisiyadır. İnəmlə demək olar ki, Azərbaycan son 10 ildə

bəzi ölkələrin heç 100 ildə belə keçə bilmədiyi şərəfli bir yol keçib. Bu qısa zaman çərçivəsində tariximizdə heç vaxt müşahidə olunmayan böyük tikinti, quruculuq, abadlıq işləri görüldü. Rayonlarımız öz simasını kökündən dəyişib. Respublikamızda elm, təhsil, səhiyyə, idman mərkəzlərinin nəhəng bir şəbəkəsi yaranıb. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantına çevrilib. Prezident İlham Əliyevin gərgin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına üzv qəbul olunması, ötən ilin mayında həmin Şuraya sədrlik etməsi ölkəmizin tarixinə şöhrət gətirən və hər bir azərbaycanlının qəlbini qürur hissilə dolduran ali məqamlardır. Ölkəmizin peykinin səmaya buraxılması da Azərbaycanın inkişaf modelinin ən böyük göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Fərəhlidir ki, vaxtilə öz iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün xarici investisiyalara möhtac olan Azərbaycanın özü bu gün digər ölkələrin iqtisadiyyatına investisiya qoyan bir ölkəyə çevrilib. Bu gün regionda heç bir layihə Azərbaycanın iştirakı olmadan reallaşa bilməz. Son 9 il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin 6,4 dəfə artması da iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin banisi olan İlham Əliyevin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir. O iqtisadi inkişaf modeli ki, ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən mükəmməl islahatlar konsepsiyasının özəyidir. Azərbaycanın iqtisadi tərəqqi zirvələrinə doğru irəliləyişinin əsas təkanverici qüvvəsidir, müstəqilliyimizin, xoşbəxtlik və firavanlığımızın qarantıdır.

Azərbaycan.-2013.-26 may.-N 114.-S.3.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

ANAR İSGƏNDƏROV

BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və
metodika kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor

«Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır».

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qəlbində yaşatdığı milli dövlətçilik arzularının gerçək ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırırdı ki, təqribən 70 il ərzində hökmranlıq etmiş totalitar kommunist rejiminin amansız cəza-repressiya maşını da bu məşəli söndürə bilmədi. «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu» [8]. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda baş qaldıran milli oyanış dalğası əzəmətli xalq hərəkətinə çevrilərək, yeni dünya nizamının təməlini qoyanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin idealları xalqımız üçün mayaka döndü və özünü AXC- nin varisi elan edən [1] Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu.

«Əlverişli tarixi şəraitin və taleyin xalqımıza bəxş etdiyi imkanlardan yararlanmış müstəqil dövlətimiz» [3] Azərbaycan tarixinin növbəti, keyfiyyətə yeni bir mərhələsinin başlanğıcını qoymaqla, yeni cəmiyyət quru - culuğu ilə bağlı çoxsaylı siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni-mənəvi həyat məsələlərinin - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək; vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq; xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq; ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq haminin faydalı həyat səviyyəsini təmin etmək; ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin- amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək» [1] kimi ifadə olunmuş vəzifələrin həll edilməsini həm vacib zərurətə çevirmiş, həm də özünün mövcudluğu ilə bunun üçün ilkin - müqəddəm hüquqi əsaslar vermiş, zəruri şərait yaratmışdır.

Mənəvi sahədə həlli vacib olan çox mühüm vəzifələrdən biri milli özünüdərk şüurunun formalaşdırılması, milli-mənəvi dəyərlərin bərpasıdır. Bu işdə xalqımızın çoxəsrlik tarixinin heç bir konyukturdan asılı olmadan, yerli-yataqlı tədqiqi, tarixi gerçəkliklərin məhz həqiqət prizmasından qiymətləndirilməsi milsilsiz əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev bununla bağlı yazır: «Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır; tarixi təhrif də etmək olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz» [5]. Çünki tarixin vicdanlı tədqiqi və tarixi həqiqətin olduğu kimi yazıya alınması, obyektivcəsinə qiymətləndirilməsi «Haradan gəlib, hara gedirik?» - sualına cavab tapmaq, geniş anlamda isə özünü tanımaq və tanıda bilmək üçün gərəkdir. Tarix ideoloji qəliblər, siyasi yararlılıq prizmasından deyil, həqiqət nöqteyi- nəzərindən dəyərləndirildikdə, Azərbaycan tarixinin təkcə sovet (1920-1991-ci illər) dövrünün deyil, əvvəlki, daha uzaq və qədim dövrlərinin də kommunist təbliğinin prinsipləri, qondarma marksist-leninçi metodologiya əsasında tədqiq olunduğunu, əslində isə təhrif olunduğunu sübuta yetirmək indi bir elə də çətin deyildir.

Tarixi həqiqətlərin konyukturçu nöqteyi- nəzərdən, qəsdən təhrif edilməsinin bariz nümunəsi 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Bu torpağın üstündə addımlayaraq, bu xalqın çörəyini yeyərək, onun maddi-mənəvi dəstəyi ilə ərəşəyə yetib elmi mənsəb, şan-şöhrət sahibi olaraq, böyük pafosla özünü tarixçi- alim adlandıran kommunist məddahları adidən də adi həqiqətə - Güllüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra soyqırımının Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildiyinə uzun illər boyu göz yummuş, yaxud xalqımıza qarşı ermənilərin soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı təzahür hallarının mahiyyətə təhrif olunmuş şəkildə, məsələn, 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur planın həyata keçirilməsini ən yaxşı halda «vətəndaş müharibəsi» kimi təqdim etməkdən zərrəcə olsa da, vicdan əzabı çəkməmişlər. Halbuki 1918-ci ilin mart qırğını Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən və hər dəfə də torpaqlarımızın müəyyən hissəsinin zəbt edilməsi ilə müşayiət olunan bütün faciələri cərgəsində, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətində miqyasına və amansızlıq dərəcəsinə görə ayrıca bir mərhələ, müstəsna vandalizm hadisəsidir, deməli, bütün incə məqamlarına qədər tədqiq olunmalı, öyrənilməli, ən başlıcası isə, dərs alınmalı tarixi fakt, tarixi həqiqətdir.

1997-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının 79-cu il- dönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyev 1918-ci ilin mayına qədər Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə qiymət verərək qeyd edir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunana qədər bu bölgədə mövcud vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olmuşdur. Birinci Dünya Müharibəsi və onun nəticələri bu bölgəyə ağır təsir göstərmişdir. Xüsusilə erməni daşnak qüvvələrinin müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar böyük faciələr kimi yadda qalmışdır» [6]. Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda müstəqillik ideyasından əvvəlki Azərbaycan, erməni və gürcülərin Zaqafqaziya Komissarlığı və Zaqafqaziya Seymində göstərmiş olduqları fəaliyyətə də münasibət bildirmişdir: «O zaman hətta Zaqafqaziya ölkələrinin birlikdə dövlət müstəqilliyini elan etmək təklifləri də olmuşdur. Lakin Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyət və aralarındakı ərəzi mübahisələri Zaqafqaziya dövlətinin bir aydan artıq yaşamasına imkan verməmişdir» [4]. Dövrün siyasi hadisələrinin təhlilini verən Heydər Əliyev məruzəsində qeyd edir: «1918-ci il mayın 28-də xalqımızın qabaqcıl ziyalıları, Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşüncələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında Tiflisdə qərar qəbul etmiş və bu qərarı «İstiqlal Bəyannaməsi» adı altında elan etdilər. Sonra, yəni iyunun ortalarından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü başlanmışdır» [4]. Məlumdur ki, Bakıda Şaumyan başda olmaqla yaradılmış bolşevik-daşnak güruhu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Bakıya köçməsinə imkan vermirdi. 1918-ci ilin sentyabrında Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Bakı şəhəri azad olunandan sonra Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçmüş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddət ərzində fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir: «Bu respublikanın yaranması və az müddətdə də olsa yaşaması Azərbaycan xalqının dövlətçiliyinin bərpasında, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini əldə etmək yolunda, demokratik quruluş yaratmaq istiqamətində tarixi rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir çox dəyərli işlər görmüş və Azərbaycanı bir müstəqil demokratik respublika kimi yaşatmağa çalışmışdır» [4].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olan dövrdə beynəlxalq aləmdə baş verən bir sıra siyasi hadisələr Azərbaycana öz təsirini göstərmiş oldu. Belə ki, 1918-ci il iyunun 4- də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında Batumda müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkə daxilində ona edilən təcavüzü aradan qaldırmaq üçün Osmanlı dövlətindən kömək ala bilərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu müraciətinə müsbət cavab verən Osmanlı hökuməti Nuru paşanın rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusunu Azərbaycana göndərmişdir. 1918-ci il iyunun sonu - iyulun əvvəllərində Qafqaz İslam Ordusu Şaumyanın 20 minlik ordusu ilə ölüm-dirim savaşından qalib çıxdı. Bakı Soveti qüvvələrinin məğlub edilməsi ilə Bakının azad edilməsi uğrunda istiqlal mübarizəsi başlandı. Hadisələr bu şəkildə uzun müddət davam edə bilmədi.

Birinci Dünya Müharibəsinin iştirakçısı olan Osmanlı dövləti Mudros barışıqına görə məğlub dövlət kimi Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu. Antanta qüvvələri adından general Tomsonun rəhbərliyi altında ingilis qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı yaranan çətinlikləri təhlil edən Heydər Əliyev öz məruzəsində qeyd edir: «Azərbaycanın ətrafında və daxilində gedən proseslər bu respublikanın, hökumətin öz normal fəaliyyətini davam etdirməsinə imkan verməmişdir. Rusiyadakı bolşevik hökuməti keçmiş çar Rusiyasının bütün ərazisində bolşevik üsul-idarəsini qurmağa cəhd göstərərək Azərbaycana istiləçilik hərəkətlərinə başlamışdı. Respublikanın daxilində o cəhdləri dəstəkləyən qüvvələr azərbaycanlı olmamışdır. Eyni zamanda, Cümhuriyyətin hökumətində və onun yaratdığı parlamentdə də daxili ziddiyyətlər, çəkişmələr bu Cümhuriyyətin süqut etməsinə gətirib çıxarmışdır» [4].

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə beş kabinet mövcud olmuşdur. İlk üç kabinetə F.Xoyski, sonrakı kabinetlərə isə N.Yusifbəyli başçılıq etmişdir. Hökumətin daxilində baş verən proseslərin təhlilini verən Heydər Əliyev çıxışında qeyd edir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamışdır. Bu müddətdə beş dəfə hökumət təşkil olunmuşdur. Yaranmış hər bir hökumət daxili ziddiyyətlər, çəkişmələr nəticəsində və şübhəsiz ki, xarici qüvvələrin təsiri altında istefa verməyə məcbur olmuş və beləliklə də, bu ağır şəraitdə demokratik respublikanın dövlət, hökumət orqanları lazım olan səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Ancaq bununla yanaşı, onlar öz üzərinə düşən tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirmiş və Azərbaycan xalqının tarixinə parlaq bir səhifə yazmışlar» [4].

1920-ci ilin əvvəllərində Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoymaq üçün müdaxiləyə hazırlaşdı. Azərbaycanın işğalını tezləşdirmək üçün Azərbaycanda milli kommunistlərdən ibarət bolşevik partiyası təsis edildi. Rusiya bolşeviklərindən dəstək alan yerli kommunistlər ölkə daxilində böhranın dərinləşməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Xüsusilə 1920-ci ilin martında Qarabağda erməni qüvvələri tərəfindən qiyamın qaldırılması Moskvada hazırlanmış planın tərkib hissəsi idi. XI Ordunun Azərbaycana istiləçi yürüşünün nəticəsi barədə Heydər Əliyev qeyd edir: «1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz səlahiyyətlərini bolşeviklərə təhvil verməli olmuşdur. Beləliklə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoyulmuşdur» [4].

Uzun müddət, yəni sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları və onların fəaliyyəti qadağan olunmuşdur. İş o yerə gəlib çıxmışdır ki, Azərbaycan tarixçilərinə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adının çəkilməsi yasaq olunmuşdur. Azərbaycan 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı bütün qadağalara son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri və himni bərpa olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətən tarixində yenidən bərpasına xüsusi qiymət verən Heydər Əliyev qeyd edir: «Biz ilk Demokratik Cümhuriyyətin yaranması gününü əziz tutaraq, onu Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi günü - Respublika Günü elan etmişik və bu bizim milli bayramımızdır» [4].

1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbulundan sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularına dövlət səviyyəsində bəraət verildi. Bununla bağlı Heydər Əliyev öz çıxışında bildirir: «Bu gün - bu bayram günü (28 may) biz Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın qurulmasında və fəaliyyət göstərdiyi xidmətlərə görə M.Ə.Rəsulzadəyə, Ə.Topçubaşova, F.Xoyskiyə, onların silahdaşlarına bir daha öz minnətdarlığımızı, təşəkkürümüzü bildiririk. Onların gördüyü işlər Azərbaycan xalqının bu günü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti bizim üçün həmişə əziz olacaqdır. Onların xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır» [4].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinə hörmət əlaməti olaraq Heydər Əliyev öz nitqində qeyd edir: «Bu bayram günlərində Azərbaycanın Türkiyə, Fransa, Gürcüstanda olan səfirliklərində bizim göstərişimizlə M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Topçubaşovun, F.Xoyskinin qəbirlərini ziyarət edir və onların xatirəsinə Azərbaycan xalqının, dövlətinin hörmət və ehtiramını ifadə edirlər» [4].

Azərbaycan Respublikasının 10-cu ildönümü ilə bağlı tədbirdə Heydər Əliyev AXC rəhbərlərinin siyasi fəaliyyətini xüsusi vurğulayaraq demişdir: «Onlar öz cəsarətli fəaliyyətləri ilə Azərbaycanda ilk müstəqil dövlətin qurulması üçün güclü addımlar atdılar. Xalqımıza müstəqillik ənənələri qoyub getdilər» [9].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə xüsusi qiymət verən Heydər Əliyev öz çıxışında demişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa zamanda çox işlər gördü. İlk dəfə olaraq müsəlman Şərqiində demokratik bir respublika yaratdı. İlk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamaq şəraitinin nə olduğunu hiss etdi, gördü» [10]. Heydər Əliyev rəsmi dövlət tədbirlərində mütəmadi olaraq 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun yaradıcılarına xüsusi münasibət bildirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusilə dövlət quruculuğu sahəsindəki işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət hələ Gəncədə ikən Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, milli ordunun yaradılması haqqında qanunlar qəbul etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir dövrdə 40 minlik bir nizami ordu təşkil edə bildi.

1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan dövlətinin de-fakto tanınmasından sonra Sovet Rusiyasının ona münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi. Müstəqil Azərbaycanı Denikinın əli ilə məğlub etmək istəyən Sovet Rusiyası Azərbaycandan tələb edirdi ki, Denikinə qarşı mübarizədə ona müttəfiq olsun. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi bundan imtina etdi. Bununla bağlı Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümü ilə bağlı keçirilən tədbirdə demişdir: «1920-ci ilin əvvəlində Rusiyanın kommunist-bolşevik hakimiyyəti keçmiş imperiyanın ərazilərinin hamısını ələ keçirməyə başladı. Bunun üçün yenə də Azərbaycan, Bakı xüsusi yer tuturdu. Təsədüfi deyil ki, XI Ordu Cənubi Qafqaza öz yürüşünü Azərbaycandan, Bakıdan başladı» [10].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun obyektiv səbəblərinin təhlilini verən Heydər Əliyev qeyd edir ki, güclü xarici müdaxilələrə məruz qalan Xalq Cümhuriyyəti belə şəraitdə yaşaya bilməzdi. Mən bir daha deyirəm ki, «Xalq Cümhuriyyətinin süqutu onun rəhbərlərinin günahı deyil, Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbi Sovet Qırmızı Ordusunun Azərbaycana daxil olması və Cənubi Qafqazı işğal etməsi idi» [10].

Əsrin əvvəllərində iki ilə qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə 1991-ci ildə elan olunmuş Azərbaycan Respublikası arasında əlaqəni yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev demişdir: «Bu gün (18 oktyabr 2001-ci il) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktından danışarkən mütləq qeyd etmək lazımdır ki, həmin müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Biz onların varisiyik, onların işinin davamçılarıyıq, ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda» [10].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev 2 ilə qədər fəaliyyət göstərmiş milli hökumətin dövlətçilik tariximizdə tutduğu yerə xüsusi qiymət verərək demişdir: «1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindən biridir» [7]. Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə qiymət verməklə yanaşı, XX əsr Azərbaycan tarixini dövrlərə bölərək qeyd edir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən 80 il dörd mərhələyə bölünə bilər: birinci - 1918-20-ci illər – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi illər; ikinci - 1920-1922-ci illər – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının hakim olduğu illər; üçüncü - 1922-1991-ci illər – Azərbaycanda totalitar rejim, kommunist ideologiyası şəraitində yaşadığımız dövr; dördüncü - 1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayaraq Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi gündən indiyədək keçən dövrdür» [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı mövcud tarixi şəraitə nəzər salan Heydər Əliyev qeyd edir ki, Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr çevrilişi və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət, sovet hakimiyyətinin Rusiyanın keçmiş ərazisinin

hamısına lazımi qədər nəzarət edə bilməməsi, Cənubi Qafqazda mövcud olan siyasi qüvvələrin qızgın fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şəraiti təmin etmişdir. Belə bir Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın qabaqcıl düşüncəli ziyalılara ehtiyacı var idi [7]. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan kənarda təhsil alan kifayət qədər ziyalılarımız var idi. Onların düşüncəsində və amalında Azərbaycanda demokratik bir cəmiyyətin yaranması problemi mövcud idi. Bununla bağlı Heydər Əliyev qeyd edir: «Bu ziyalılar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəlində gedən proseslərdə iştirak etmiş və Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdılar» [7]. Heydər Əliyev tarixi şəraitlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitinə də nəzər salaraq onun xarakteristikasını vermişdir: «Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları o illərdə yaratdıqları əsərləri ilə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər» [7]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini elan edənlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev hadisələrin xronoloji baxımdan təhlilini verərək demişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, «İstiqlal Bəyannaməsi»nin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz o il, o ay, o gün bu tarixi addımı atdılar» [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu səbəblərini xüsusi vurğulayan Heydər Əliyev bir daha bu məsələyə toxunaraq qeyd edir: «1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. O vaxt, şübhəsiz ki, Xalq Cümhuriyyətinin öz fəaliyyətini davam etdirməsi mümkün olmamışdır. Bunun səbəbləri çoxdur. Güman edirəm ki, tarixçilərimiz bunun səbəblərini doğru-düzgün araşdıracaqlar» [7].

1920-ci ilin aprel işğalından sonra Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan M.Ə.Rəsulzadənin və Azərbaycanda sovet rejiminin təşəbbüskarlarından sayılan N.Nərimanovun bolşeviklərə olan inamına münasibət bildirən Heydər Əliyev xüsusi olaraq qeyd edir: «Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən bəziləri hesab edirdilər ki, onların tutduğu müstəqillik yolu davam edəcəkdir. M.Ə.Rəsulzadə hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsinə razılıq verərkən güman edirdi ki, yeni hakimiyyət Azərbaycanın milliliyini, müstəqilliyini qoruyub saxlayacaqdır. O vaxt hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən təhvil alan azərbaycanlıların bəziləri, o cümlədən N.Nərimanov da belə düşünürdü ki, onlar müstəqil cümhuriyyəti bolşevik ideologiyası altında saxlaya biləcəklər. Ancaq təəssüflər ki, belə olmadı» [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun həyata keçirdiyi tədbirlərə yüksək qiymət verən Heydər Əliyev Cümhuriyyətin dərslərindən də nəticə çıxarmağı tövsiyə edir: «1918-1920-ci illərdə Xalq Cümhuriyyətinin həyatında olmuş çəkişmələr, didişmələr, hakimiyyət mübarizəsi və şəxsi mənafeyinə görə ümummilli mənafeyə zərbələr vurulması acı həqiqətdir. Biz keçmişimizdən ibrət götürməliyik, keçmişimizin zərərli tərəflərinin yenidən cücərməsinə yol verməməliyik» [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyində Heydər Əliyev 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və 2 illik fəaliyyəti ilə dünya dövlətlərinin sırasına qoşulmuş milli hökumətin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edir: «Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə respublikamızda hazırlıq aparılarkən elmi konfranslar, müxtəlif müşavirələr, təntənəli mərasimlər keçirilmiş- dir. Tarixçilər, ədəbiyyatçılar, mədəniyyət xadimlərimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparmış, çox maraqlı faktlar meydana çıxmışdır. Bir çox tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur» [7]. Heydər Əliyev Cümhuriyyət dövrünün təhlilini verməklə yanaşı, çağdaş Azərbaycan tarixçiləri qarşısında bir çox məsul vəzifələr qoyaraq demişdir: «Ümidvaram ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı bu işlər uğurla davam etdiriləcəkdir. Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, onun yaranmasına qədərki dövr və 2 illik fəaliyyəti tarixi əsərlərdə öz əksini olduğu kimi tapacaqdır» [7].

1. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı (18 oktyabr 1991-ci il) - «Qətiyyətin təntənəsi» (Siyasi xronika), Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1997.
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 20 mart tarixli Fərmanı // «Azərbaycan» qəzeti, 23 mart 2001.
4. Əliyev Heydər, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, dönməz və sarsılmazdır. «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 1997.
5. Əliyev Heydər, «Müstəqillik yolu» (Seçilmiş fikirlər), Bakı, 1997.
6. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı, «Azərbaycan» qəzeti, 27 mart 1998.
7. Əliyev Heydər, Xalqımızın birliyi və dövlətimizin düzgün siyasəti sayəsində müstəqilliyimizi qoruyub saxlayacaq, daha da möhkəmləndirəcəyik // «Azərbaycan» qəzeti, 28 may 1998.
8. Əliyev Heydər, Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət // «Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr 2000.
9. Əliyev Heydər, Azərbaycan dövləti bundan sonra da yaşayacaq və müstəqilliyi əbədi, daimi olacaqdır // «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2001.
10. Əliyev Heydər, Müstəqil Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğu, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamla irəliləyir / «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz İslam Ordusu, Batum Müqaviləsi, Milli Şura

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Кавказская Исламская Армия, Батумский договор, Национальный Совет

Key words: The Democratic Republic of Azerbaijan, Caucasian Muslim Army, the Batum Treaty, the National Council

**Анар Искендеров, заведующий кафедрой Источниковедения, историографии и методики Бакинского Государственного Университета,
доктор исторических наук, профессор**

Азербайджанская Демократическая Республика и Гейдар Алиев

Резюме

В статье рассматривает отношение национального лидера Гейдара Алиева к Азербайджанской Демократической Республике, существовавшей в 1918-1920 годах. В советский период писать и доводить до сведения народа правду о Азербайджанской Демократической Республике было запрещено. Историческая правда о деятельности национального правительства стала возможной только после 1991 года. В своих отдельных выступлениях национальный лидер Гейдар Алиев указывает свое личное отношение к роли Азербайджанской Демократической Республики в жизни нашего народа.

Anar Isgandarov, Baku State University, head of the Source studies, historiography and methodology department, doctor of history, professor

Haydar Aliyev and the Democratic Republic of Azerbaijan

Summary

The article deals with the National leader Haydar Aliyev's attitude to the Democratic Republic of Azerbaijan which existed in the period between 1918-1920. During the soviet period it was banned to write and inform the people about the Democratic Republic of Azerbaijan. The historical truth about the national government activity became open to public only after 1991. In his speeches the national leader Haydar Aliyev paid special attention to the role of the Democratic Republic of Azerbaijan and in the life of our people.

Dövlət idarəçiliyi.-2013.- № 1 (41).-S.107-113.

**ŞƏRQIN İLK DEMOKRATİK RESPUBLİKASI – AZƏRBAYCAN XALQ
CÜMHURİYYƏTİ**

Elçin ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası Beynəlxalq münasibətlər
və xarici siyasət kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin əsas hissəsini ilk növbədə Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq, qonşu dövlətlərlə münasibətləri qaydaya salmaq, eləcə də Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli məsələləri, xüsusilə, Ermənistanın ərazi iddiası məsələsini həll etmək təşkil edirdi.

1918-ci il mayın 28-də yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olmaqla yanaşı, xalqımızın tarixində mühüm bir hadisə idi. Belə ki, əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşayan xalqımız nəhayət ki, öz müstəqil dövlətinə sahib oldu. Çətin beynəlxalq şəraitdə müstəqilliyini elan etmiş və hərbi köməyə böyük ehtiyacı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk addım kimi Türkiyə ilə müqavilə bağlamağı qərara almışdı. Belə ki, 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması Azərbaycan xalqı üçün həyatı əhəmiyyətli sənəd olmaqla yanaşı, Cümhuriyyət hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. Bunun ardınca iyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Gəncədə Nuru paşanın başçılıq etdiyi 300 nəfər məsləhətçidən ibarət türk hərbi nümayəndəliyi ilə yanaşı, Qafqaz İslam ordusunun şəxsi heyətinin təxminən yarısı yerli əhalidən toplanmış könüllülərdən ibarət idi.

1918-ci il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti çox ağır şəraitdə, eləcə də soyqırım taleyini yaşamış Azərbaycan xalqını bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Belə ki, hökumət iyun ayının 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdikdən sonra təcili olaraq dövlət quruculuğu prosesinə başladı. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması, eləcə də xarici müdaxilənin qarşısının alınması üçün ordu quruculuğuna yönəlmişdi.

Bu baxımdan ordu quruculuğu istiqamətində iyunun 26-da müsəlman hərbi korpusunun Azərbaycan korpusuna çevrilməsi ilə mühüm addım atıldı və faktiki olaraq ilk milli ordu yaradıldı. Bir gün sonra Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Bunun ardınca isə iyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu və komissiya Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqaz ərazisində bütün türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni daşnakları tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətlərini araşdırıb, cinayətkarları məsuliyyətə cəlb etməli idi. 1918-ci il noyabrın 9-da mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlı, üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Müstəqil respublikanın dövlət himninin qəbulu, eləcə də Azərbaycanın milli valyutasının dövriyyəyə buraxılması da Cümhuriyyət hökumətinin uğurlu islahatlarından biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1918-ci il iyunun 27-dən iyulun 1-dək Göyçay ətrafında birləşmiş türk-Azərbaycan hərbi qüvvələri ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hərbi qüvvələri arasında gedən döyüşlərin nəticəsində Bakı sovetinin hərbi qüvvələri məğlub oldu və onların Gəncə üzərinə hücumları dəf edildi. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu iyun-avqust aylarında Gəncədə, Yevlaxda, Göyçayda və digər bölgələrdəki ağır döyüşlərdə bolşevik- daşnak qoşunlarını darmadağın edərək sentyabrın 15-də Bakıya daxil oldu. Bakı və digər rayonların azad olunması ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətini ölkənin bütün hüdudlarında təmin etdi. Beləliklə, 1918-ci ilin martından başlayaraq erməni daşnaklarının və bolşeviklərin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində birgə həyata keçirdikləri qanlı qırğınlara, özbaşınalıqlara son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti sentyabrın 17-də Gəncədən Bakıya köçdü, mühüm dövlət təsisatları burada yerləşdirildi, ölkədə dövlət quruculuğunun əsas mərhələsinə başlanıldı.

Mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, eləcə də səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif məktəblər, gimnaziya, qız məktəbləri, kitabxanalar və xəstəxanaların açılması o dövrdə sosial-iqtisadi yönümlü islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində atılan mühüm addım idi. Bu baxımdan Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanun Cümhuriyyət xadimlərinin xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti və Parlamenti bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Bu zaman Azərbaycan Parlamentinin hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etməsi, heç şübhəsiz, elm və təhsilə göstərilən böyük diqqət idi.

Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə ümumilikdə 155 parlament iclası keçirilmişdir ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının (27 may -19 noyabr 1918-ci il), 145-i isə Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (7 dekabr 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il) olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin və Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətinin çox mühüm hissəsini daim özünə cəlb edən məsələlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmış və ermənilərin törətdikləri cinayətlər araşdırılmağa başlanmışdır. Hökumətin qərarı ilə hər il (1919 və 1920-ci il martın 31-i iki dəfə ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir) mart ayının 31-nin matəm günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işi başa çatdırmağa imkan vermədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarkən regionda mövcud olan geosiyasi vəziyyət 1918-ci il mayın 29-da İrəvan şəhərinin ermənilərə siyasi mərkəz kimi verilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında– keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan Respublikası yaradıldı. 1918-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan respublikaları yaranan kimi Qarabağın dağlıq hissəsinə XIX əsrdə köçürülmüş ermənilər Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Qarabağ ermənilərinin 1918-ci ilin iyulunda keçirilən birinci qurultayı Dağlıq Qarabağı müstəqil elan etdi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının tərkibinə daxil olmaq məsələsi hələ qaldırılmamışdı. Lakin ermənilərin ən böyük iddiası Qarabağı və Zəngəzuru ələ keçirmək idi. Ermənistan hökuməti işğal planlarını həyata keçirmək məqsədilə oraya silahlı qüvvələr göndərdi. Nəticədə Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni silahlı qüvvələri yüzlərlə yaşayış məntəqəsini dağıtmış, minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisini qəddarcasına məhv etmişdilər.

1919-cu ilin yanvarında daşnak Ermənistan hökuməti Qarabağla əlaqədar Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürdü. Bununla da, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsi üçün ilk rəsmi cəhd edildi. Problemi dinc vasitələrlə həll etmək üçün Azərbaycan hökuməti dəfələrlə təkliflərlə çıxış etsə də, daşnakların tutduğu mövqe bu təkliflərin həyata keçməsinə maneçilik törətdi.

Ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı və öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyi özünün başlıca vəzifəsi hesab edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ermənistan Respublikasının ərazi iddialarını qəti şəkildə rədd etdi. Azərbaycan Parlamenti “Qarabağ” məsələsini müzakirə edərək separatçılıq hərəkatının qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 15-də Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı və Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Azərbaycan hökuməti ona tapşırırdı ki, orada qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyət təşkil etsin.

Azərbaycan hökumətinin gərgin səyi nəticəsində 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndəliyinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında müqavilə imzalandı. İmzalanan müqaviləyə görə toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən də sərhəd məsələləri danışıqlar yolu ilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan tərəfi bu sazişi kobud surətdə pozmuş və Azərbaycan ərazilərinə öz qoşunlarını göndərərək azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə Ermənistanın Qarabağı diplomatik və hərbi vasitələrlə ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda da az rol oynamayan daşnakların bu ərazi iddiaları Azərbaycan sovetləşəndən sonra yenidən ortaya atıldı.

Belə bir mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitdə Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olaraq, avqust ayının 27-də imzalanan sənədin 14-cü maddəsi Azərbaycana aid idi. Bu maddəyə əsasən, Almaniya üçüncü dövlətin, yəni Osmanlı Türkiyəsinin hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı və Quba mahallarının müəyyən olunmuş sərhədlərini keçməsinə kömək etməməli idi. Bunun əvəzində isə Rusiya imkan daxilində Bakı əyalətində neft və neft məhsulları çıxarılmasına şərait yaratmalı və çıxarılan neftin dörddə biri Almaniya verilməli idi.

Xalq qəzeti.-2013.-24 may.-N 112.-S.5.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYƏTİ PARLAMENTİNİN TƏRKİBİ

Uğur

M.Ə.Rəsulzadə: «Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilən taleyinə hakim idi»

III yazı

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti xarici siyasət məsələlərinə ciddi şəkildə əhəmiyyət verirdi. Professor Qüdrət Əbdülsəlimzadə Cümhuriyyətin xarici siyasət məsələsinə münasibətini belə dəyərləndirir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-1920-ci illəri əhatə etmiş fəaliyyətini, beynəlxalq aləmdəki addımlarını düzgün qiymətləndirmək üçün ilk növbədə hakimiyyətə necə ağır miras qaldığını unutmamaq lazımdır. O zaman neft hasilatı və onun ixracında çətin vəziyyət hökm sürürdü. Elektrik enerjisi istehsalı kəskin azalmış, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı pis işləyirdi, maşınqayırma və metal emalı müəssisələrinin məhsul buraxılışı kəskin ixtisar olunmuşdu».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti ölkənin başının üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli dövlət xadimi Ə.M.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da, XI Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı. Tarixçilər hesab edir ki, Azərbaycan parlamentinin və Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətinin mühüm hissəsini daim özünə cəlb edən məsələlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdu. Aparılan gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olunmuşdu.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə 155 parlament iclası keçirilmişdi ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının (27 may-19 noyabr 1918-ci il), 145-i isə Azərbaycan parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (7 dekabr 1918-ci il — 27 aprel 1920-ci il) olmuşdu. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Qanunlar qızgın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Parlament qanunlarının hazırlanması, müzakirəsi və təsdiq olunmasında 11 fraksiya və qrupa mənsub olan millət vəkilləri iştirak edirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 11 komissiyası vardı. Parlamentin fəaliyyəti bu məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə — «Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)» əsasında idarə olunurdu.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətinə belə dəyərləndirirdi: «Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilən taleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq imzalanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə — vəzifə yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi».

Tarixçilər hesab edir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, eləcə də qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

Parlament tərkibində Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən başqa daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Seçki məntəqələri: Bakı 5 nəfər - 3-ü şəhərdən, ikisi isə yaxın ətrafdan; Gəncə 3 nəfər; Göyçay qəzası, Bakı quberniyası-2 nəfər; Cavad qəzası, Bakı quberniyası - 2 nəfər; Quba qəzası, Bakı quberniyası - 3 nəfər; Lənkəran qəzası, Bakı quberniyası 2 nəfər; Şamaxı qəzası, Bakı quberniyası - 2

nəfər; Ərəş qəzası, Yelizavetpol quberniyası 2 nəfər; Cavanşir qəzası, Yelizavetpol quberniyası - 1 nəfər; Zəngəzur qəzası, Yelizavetpol quberniyası - 2 nəfər; Qazax qəzası, Yelizavetpol quberniyası 1 nəfər; Cəbrayıl qəzası, Yelizavetpol quberniyası - 1 nəfər; Nuxa qəzası, Yelizavetpol quberniyası - 2 nəfər; Şuşa qəzası, Yelizavetpol quberniyası - 2 nəfər; Zaqatala qəzası - 2 nəfər; Naxçıvan qəzası, İrəvan quberniyası - 1 nəfər; Şərur qəzası, İrəvan quberniyası - 1 nəfər; Ordubad qəzası, İrəvan quberniyası - 1 nəfər; Borçalı qəzası, Tiflis quberniyası - 1 nəfər.

Azərbaycan Parlamentinin Tərkibi belə idi.

I hökumət kabineti: 28.05.1918 — 17.06.1918.

1. Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri — F.Xoyski (bitərəf);
2. Hərbi nazir — X.Sultanov (Müsavət);
3. Xarici işlər naziri — M.H.Hacinski (Müsavət);
4. Maliyyə və xalq maarifi naziri — N.Yusifbəyli (Müsavət);
5. Ədliyyə naziri — X.Xasməmmədov (Müsavət);
6. Ticarət və sənaye naziri — M.Y.Cəfərov (bitərəf, sonra — Müsavat);
7. Əkinçilik və əmək naziri — Ə.Şeyxülislamzadə (Hümmət);
8. Yollar, poçt və teleqraf naziri — X.Məlikaslanov (bitərəf);
9. Dövlət müfəttişi — C.Hacinski (sosialist);

II hökumət kabineti: 17.06.1918 — 07.12.1918.

1. Nazirlər Şurasının sədri və Ədliyyə naziri F.Xoyski (bitərəf);
2. Xarici işlər naziri — M. Hacinski (Müsavət);
3. Xalq maarifi və dini etiqad naziri — N. Yusifbəyli (Müsavət);
4. Daxili işlər naziri — B.Cavanşir (bitərəf);
5. Əkinçilik naziri — X.Sultanov (Müsavət);
6. Səhiyyə və sosial təminat naziri — X.Rəfibəyli (bitərəf);
7. Yollar naziri — X.Məlikaslanov (bitərəf);
8. Ticarət və sənaye naziri — A.Aşurov (bitərəf);
9. Maliyyə naziri — Ə.Əmircanov (bitərəf);
10. Portfelsiz nazir — Ə.M.Topçubaşov (bitərəf);
11. Portfelsiz nazir — M.Rəfiyev (Müsavət);
12. Portfelsiz nazir — X.Xasməmmədov (Müsavət);

6.10.1918 tarixli kabinədaxili dəyişikliklərdən sonra

1. Nazirlər Şurasının sədri — F.Xoyski (bitərəf);
2. Ticarət, sənaye və daxili işlər naziri — B.Cavanşir (bitərəf);
3. Xarici işlər naziri — Ə.M.Topçubaşov (bitərəf);
4. Maliyyə naziri — M.H.Hacinski (Müsavət);
5. Xalq maarifi naziri — H.Yusifbəyli (Müsavət);
6. Yollar naziri — X.Xasməmmədov (bitərəf);
7. Əkinçilik naziri — X.Sultanov (Müsavət);
8. Xalq səhiyyəsi naziri — X.Rəfibəyli (bitərəf);
9. Poçt-teleqraf naziri — A.Aşurov (bitərəf);
10. Sosial-təminat və dini etiqad naziri — M.Rəfiyev (Müsavət);
11. Hərbi işlər üzrə müvəkkil — İ.Ziyatxan (bitərəf);
12. Dövlət müfəttişi — Ə.Əmircanov (bitərəf).

III hökumət kabineti: 26.12.1918 — 14.03.1919.

1. Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri — F.Xoyski (bitərəf);
2. Daxili İşlər naziri — X.Xasməmmədov (Müsavət);
3. Maliyyə naziri — İ.Protasov (Slavyan-Rus Cəmiyyəti);
4. Yollar naziri — X. Məlikaslanov (bitərəf);
5. Ədliyyə naziri — T.Makinski (?);

6. Maarif və dini etiqad naziri — N.Yusifbəyli (Müsavat);
7. Poçt-teleqraf və əmək naziri — A.Səfikürdski (sosialist);
8. Hərbi nazir — S.Mehmandarov (bitərəf);
9. Sosial-təminat naziri — R.Xoyski (bitərəf);
10. Xalq səhiyyəsi naziri — Y.Gindes (Slavyan-Rus Cəmiyyəti);
11. Ticarət və sənaye naziri — M.Əsədullayev (bitərəf).
12. Dövlət müfəttişi — M.H.Hacinski (16.01. 1919).
13. Ərzaq naziri — K.Lizqar (Slavyan-Rus Cəmiyyəti).
14. Əkiçilik naziri — X.Sultanov (Müsavat).

IV hökumət kabineti: 14.03.1919 — 22.12.1919.

1. Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri — N.Yusifbəyli (bitərəf);
2. Maliyyə naziri — Ə.Həsənov (bitərəf);
3. Ticarət və sənaye naziri — A.Əminov (bitərəf);
4. Xarici işlər naziri — M.Y.Cəfərov (Müsavat);
5. Yollar naziri — X.Məlikaslanov (bitərəf);
6. Poçt-teleqraf naziri — C.Hacinski (sosialist);
7. Hərbi nazir — S.Mehmandarov (bitərəf);
8. Sosial-təminat naziri — V.Klenevski (Slavyan-Rus Cəmiyyəti);
9. Səhiyyə naziri — A.Dastakov (?);
10. Maarif və dini etiqad naziri — R.Kaplanov (Əhrar);
11. Əkinçilik naziri — A.Qardaşov (Əhrar);
12. Portfelsiz nazir — X.Amaspür (Daşnaksütun);
13. Dövlət müfəttişi — N.Nərimanbəyli (Müsavat);
14. Ədliyyə və əmək naziri — A.Səfikürdski (sosialist);
15. Sonralar daxili işlər naziri — X.Xasməmmədov (Müsavat).

V hökumət kabineti: 24.12.1919 — 01.04.1920.

1. Nazirlər Şurasının sədri — N.Yusifbəyli (Müsavat);
2. Xarici işlər naziri — F.Xoyski (bitərəf);
3. Hərbi nazir — S.Mehmandarov (bitərəf);
4. Daxili işlər naziri — M.H.Hacinski 18.09.02.1920-ci ildən sonra M.Vəkilov (birincisi əvvəl Müsavat, sonra kommunist, M.Vəkilov — Müsavat);
5. Ədliyyə naziri — X.Xasməmmədov (Müsavat);
6. Maliyyə naziri — R.Kaplanov (Əhrar);
7. Maarif və dini etiqad naziri — H.Şahtaxtinski (05.03.1920-ci ildən sonra N.Şahsuvarov, hər ikisi-İttihad);
8. Əmək və əməkçilik naziri — Ə.C.Pepinov (sosialist);
9. Yollar naziri, eyni zamanda Ticarət, sənaye və ərzaq üzrə müvəqqəti nazir — X.Məlikaslanov (18.02.1920-ci ildən sonra ticarət, sənaye və ərzaq naziri — M.H.Hacinski);
10. Poçt-teleqraf naziri — C.Hacinski (sosialist);
11. İctimai təminat və səhiyyə naziri — M.Rəfiyev (Müsavat);
12. Dövlət müfəttişi — H.Məmmədbəyov (İttihad);

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin tərkibi aşağıdakı deputatlardan ibarət idi: Əli Mərdan bəy Topçubaşov- parlamentin sədri; Məmməd Yusif Cəfərov-sədrin I müavini; Sultan Məcid Qənizadə (Qəniyev) sədrin müavini; Bağır bəy Rzayev parlamentin baş katibi; Mehdi bəy Hacinski — parlamentinkatibi; Bayram Niyazi Kiçikxanlı- parlamentin katibi.

Müsavat və bitərəflər fraksiyasına daxil idilər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Həsən Hacinski, Abbasqulu Kazımzadə, Musa bəy Rəfiyev, Cavad bəy Məlikyevqanov, Mehdi bəy Hacinski, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Rəhim bəy Vəkilo

v, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Hacı Səlim Axundzadə,
Mustafa Mahmudov və c. Habelə bunlardan başqa parlamentdə İttihad, Əhrar, Sosialistlər fraksiyası, Müs
təqillər, Sol müstəqillər, Milli azlıqlar fraksiyası vardı.

Xalq Cəbhəsi.- 2013.- 13 fevral.- S.11.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ORDU QURUCULUĞU

Uğur

Bakıya hücum ərafəsində Nuru Paşanın ordusunda 6 min Azərbaycan türkü var idi

II yazı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində 1918-ci ilin 15 sentyabrına kimi olan dövr dövlətimizin hər mənada varlığını təsdiq dövrü idi. Bu dövrdə milli ordu quruculuğu ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, Bakının düşmən əlində olması idi. Cümhuriyyətin imkanlarını məhdudlaşdırdı. Ona görə də nəyin bahasına olursun, Bakı azad olunmalı idi.

1918-ci ilin 15 sentyabrı isə dövlətçiliyimizin tarixində əvəzsiz məqamlardandır. Hər şeydən əvvəl 15 Sentyabrın siyasi əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti 1918-ci ilin 15 sentyabrına kimi Gəncədə fəaliyyət göstərirdi. Xüsusən Sovet Rusiyası gənc Cümhuriyyəti yıxmaq üçün hər cür fitnə-fəsada əl atırdı. Təsadüfi deyil ki, bir neçə ay əvvəl — 1918-ci ilin martında Bakıda bəşər tarixində ən dəhşətli soyqırımlardan biri törədilmişdi. 2-3 gün ərzində Bakıda 12 min türk soydaşımız qətlə yetirilmişdi. Belə bir zamanda gənc cümhuriyyətin ayaqda qalması, millətimizin siyasi iradəsini təsdiq etməsi üçün Bakı kimi strateji cəhətdən əhəmiyyətli mövqedə yerləşmiş, əhalinin daha çox cəmləşdiyi, sənayenin inkişaf etdiyi, xüsusən zəngin neft mədənlərinin olduğu ərazinin paytaxt kimi tanınması Azərbaycanın halal, tarixi əraziləri uğrunda mübarizəsinin yeni səviyyədə vüsət alması demək olacaqdı. Bu mənada Bakının azad olunmasının iqtisadi əhəmiyyəti barədə də bircə, geniş danışmağa ehtiyac qalmır. Xarici dövlətlər, o cümlədən də Rusiya Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda ölüm-dirim savaşına qalxmışdılar. Belə bir zamanda qəhrəman türk ordusunun Azərbaycana köməyə gəlməsi hadisələrin sonrakı inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müəyyən dövrdə də olsa, özünə gəlməsinə, müstəqil dövlət olaraq tanınmasına ciddi təkan verdi. Digər tərəfdən də bu hadisə iki qardaş türk xalqının mənəvi birliyinin sübutu oldu.

Beləliklə, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad olundu. O zaman neçə aydan bəri Gəncədə müvəqqəti məskunlaşan ADR hökuməti Bakıya köçdü. Məhz hökumətin Bakıya köçməsi yeni yaranmış cümhuriyyətin müəyyən müddət mövcudluğunu qoruyub saxlamasında əhəmiyyətli rol oynadı. Bakının azad olunmasında, Azərbaycanın bir çox bölgələrini erməni vəhşiliyindən, qatilliyindən xilas olunmasında böyük xidməti olan Nuru Paşa 1889-cu ildə İstanbulda hərbi Əhməd Tofiqin ailəsində anadan olub. Ulu babalarının Krım türklərindən olduğu bildirilir. 1906-cı ildə quru qoşunları hərbi məktəbinə daxil olub, 3 il sonra həmin məktəbi leytenant rütbəsi ilə bitirərək 3-cü ordu komandanlığında zabıt kimi xidmətə başlayıb. 1910-cu ildə padşaha məxsus piyada bölüyünə keçirilib. 1911-ci ildə Hərbi Akademiyanı bitirib, 2 il sonra yüzbaşı (kapitan), 1916-cı ildə minbaşı (mayor), 1918-ci ildə isə yarbay (podpolkovnik) rütbələri alıb. 1-ci Cahan savaşının illərində Şimali Afrika cəbhəsində Liviyə ərazisində cəbhə komandanı olaraq döyüşlərə rəhbərlik edib. Şücaətlərinə görə Almaniyanın, Avstriya-Macaristanın və Türkiyənin medalları ilə təltif edilib. 1918-ci ilin yazında Azərbaycanı və Dağıstanı xilas etmək üçün qərargah yaradılır. Nuru Paşa Qafqaz İslam Ordusunun komandanı təyin olunur. O, Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşanın qardaşı idi. Bu dövrdə Bakı nefti uğrunda gedən mübarizədə Almaniyanın şübhələndirilməməsi üçün ordunun məhz belə adlandırılması, ordunun əsgəri qüvvəsinin Azərbaycan Türklərindən yaradılacağı ideyası ortada idi. Əvvəlcə Təbrizə gələn Nuru Paşa Urmiyə ətrafında ermənilərə ağır zərbələr endirir. Mayın 20-də Zəngəzura çatır, camaat tərəfindən sevinclə qarşılanır. Mayın 25-də Gəncəyə gəlir, qısa müddətdə Gəncədən Zəngəzura kimi olan bölgələrdə asayiş yaradır. İyunun 20-də Bakının azad edilməsi planını gerçəkləşdirmək üçün Ənvər Paşaya müraciət edir, əlavə qüvvə, hərbi sursat alır. Bu dövrdə Bakı Sovetinin tabeliyindəki qüvvələrin sayı 20 min nəfərdən çox idi. Bakıya hücum ərafəsində Nuru Paşanın tabeliyində 14 min nəfər döyüşçü vardı: bunun 8 minini Türkiyə, 6 mini isə Azərbaycan Türkləri təşkil edirdi. Nuru Paşa işğalçılar qarşısında şəhərin danışıqsız təslim olunması, əsgərlərin şəhərin müdafiəsindən çəkilməsi, silahların, döyüş sursatlarının, əmlak və binaların təhvil verilməsi, Bargın adasında saxlanılan türk, alman, avstriyalı hərbi əsirlərin geri qaytarılması, zirehli maşın, təyyarə və digər anbarların təhvil verilməsi kimi tələblər qoyur. Sentyabrın 14-də başlayan hücum 15-də qələbə ilə başa çatır. Türk qoşunları Bakının azad olunması zamanı 1130-dan artıq şəhid verib. 1918-ci il sentyabrın 23-də Türkiyənin baş naziri Tələt Paşanın Almaniya ilə bağladığı gizli protokola əsasən Osmanlı dövləti qüvvələrini Azərbaycandan çıxarmaqla bağlı öhdəlik götürür. Noyabrın 30-da

Atlanta ilə Osmanlı dövləti arasında «Mudros» sülh müqaviləsi imzalanır: Osmanlı dövləti Bolqarıstan və Avstriya-Macarıstandan sonra məğlubiyyətini etiraf edir. Beləliklə, qəhrəman türk ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi məsələsi qaçılmaz olur. 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Nuru Paşa gizləncə Dağıstandan keçərək Qarabağa gəlir, Qarabağda və Zaqatalada xalqı sovet imperiyası əleyhinə üsyana qaldırır. Lakin o, məğlub olaraq geri dönməyə məcbur olur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının istər siyasi, istərsə də iqtisadi, hərbi, mədəni və başqa sahələrdə gördükləri işləri təhlil edəndə onların sözün əsl mənasında fədakar, sanki anadangəlmə bu görev üçün doğulduqlarını təsəvvür etməmək olmur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqilliyin necə şirin olduğunu anlayan, ölkənin taleyi sarıdan onu qarşıda gözləyən təhlükələri aydınca görən hərbiçilərimizin əksəriyyəti bütün bunlara baxmayaraq tutduqları yoldan çəkilmədilər. Azərbaycan hökuməti az vaxtda milli ordu quruculuğu yönündə çox işlər gördü. Digər tərəfdən də o dövrdə Azərbaycan dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin fonunda «çıxılmazlıq sindromu» qarşısında qalmışdı. Dünya bolşevik Rusiyasının qalmasını o dövrdə yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin varlığından üstün tuturdu. Digər tərəfdən də Azərbaycanın üzərinə 100 min nəfərlik rus ordusu gəlirdi. Azərbaycan ordusu düşmən ordusuna qarşı müqavimət göstərdisə də, az sonra qüvvələrin qeyri-bərabərliyi səbəbindən ölkəmiz Rusiya imperiyası tərəfindən yenidən zəbt olundu.

Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru Maarif Teymur bildirir ki, rəhbərlik etdiyi arxivdə Fətəlibəyli Düdənginski ilə bağlı da maraqlı soruşlar var. O, cümhuriyyət qurulan zaman çox gənc olub. 1937-ci ildə Moskvadakı Hərbi Akademiyada oxuyub, 2-ci Cahan Savaşında iştirak edib, əsir düşüb, sonra da legionerlik fəaliyyəti göstərib. Onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü hərbi xadimlərimiz haqqında yazıları olub, təəssüf ki, bizə gəlib çıxmayıb. Arxivdə saxlanılan «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində o dövr milli ordu quruculuğuna dair də xeyli qiymətli soruşlar var.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli ordumuzun yaranması və yaşamasında mühüm xidmətlər göstərmiş, 21 döyüş generalından biri general-leytenant Məmmədbəy Aleksandroviç Sulkeviç haqqında da söz açmaq yerinə düşərdi. Bu barədə ətraflı bilgiyə yazıçı, **tanınmış araşdırmaçı-jurnalist Şəmistan Nəzirinin** araşdırmalarında rast gəlirik. General Sulkeviç milliyyətə Litva tatarıdır. Atası Aleksandr Qusar alayında xidmət edib, polkovnik rütbəsinə kimi yüksəlmiş: «Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Məmmədbəy Sulkeviç Azərbaycana 1918-ci ilin dekabrında gəlib, 1919-cu il martın 26-dək Gəncədə yerləşən 1-ci Müsəlman Korpusunun komandiri olub. Həmin tarixdə 147 sayılı əmrlə baş qərargah rəisi təyin olunub. General Sulkeviç 1865-ci il iyunun 20-də Kemeyşi yaşayış məntəqəsində dünyaya gələndə atası onun adını Maçeybəy qoysa da, sonralar Krımdakı fəaliyyətinə görə tatarlar hörmət əlaməti olaraq ona «Süleyman Paşa» adını vermişlər. Azərbaycanda isə özü könüllü olaraq «Məmmədbəy» adını qəbul etmişdi.

Ş.Həzirlilə arxiv sənədləri əsasında bu qənaətə gəlir ki, o zaman general Sulkeviç Azərbaycana tək gəlməyib: «Kazımbəy Sulkeviç Müsavat Hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxana direktoru olub. Generalın həyat yoldaşı Məryəm xanım isə N.Tağıyevin qız məktəbində müəllim işləyib, fəal ictimaiyyətçi qadın olub. Digər bir ziyalı qadın Leyla xanım Sulkeviç isə Azərbaycan parlamentinin dəftərxana işləri idarəsində iş icraçısı vəzifəsində işləyib». Ş.Həzirinin araşdırmalarından daha sonra məlum olur ki, 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan arasında hərbi ittifaqın bağlanması Məmmədbəy Sulkeviçin böyük rolu olub: «Bu təşəbbüsü o, irəli sürmüşdü».

Araşdırmaçı qeyd edir ki, 1920-ci ilin mayında general Sulkeviç həbs edib Bakı Fövqəladə Komitəsinin zirzəmisinə salırlar: «İyulun 15-də isə əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilərək güllələnir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» kitabında güllələnmiş general Məmmədbəy Sulkeviçin adını yana-yana çəkir. Onun mərd, mübariz bir şəxs olduğunu iftixarla qeyd edir. O, xatirələrində yazır:

Qardaşım, parlament üzvü Mehmed Əli bəyin hekayətini ilk dəfə xalqa çatdırmaq istəyirəm. O, qorxmaz general Sulkeviçin qəhrəmancasına ölümünün şahididir. Onunla bir kamerada olan Mehmed Əli bəy söyləyirdi: «General əmr etdilər ki, çəkistlərin ardınca getsin. Bizə aydın oldu ki, onun ölüm saati çatıb. Onun gözlərinə baxmağa cəsarət etmədik, təsəlli sözü tapa bilmirdik. General Sulkeviç özü bizi qabaqladı, sakit, qətiyyətli səsle dedi ki, sözləri ömrüm boyu unutmayacağam. Əzablı bir ömür yolu keçərək 55 yaşında bolşevik-daşnak gülləsinin haqsız qurbanı olan general Sulkeviçin nəinki Azərbaycanda, heç Rusiya imperiyası ərazisində də sağ qalan kimsəsi yoxdur. Şuşadan, Xankəndindən, Zəngəzur ekspedisiyasından vurduğu teleqramlar, Baş Qərargah rəisi kimi verdiyi əmr və sərəncamlar onun Azərbaycanı ürəkdən sevdininə əyani sübutdur. Rəyasət və stol sevməyən Sulkeviç həmişə ön cəbhədə olmuş, əsgərləri döyüşə ruhlandırmışdı. General Sulkeviç haqqında heç bir araşdırma, məhkəmə

istintaqı olmamışdı. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin generalı olduğuna görə sorğu-sualsız güllələnmişdi.

Xalq Cəbhəsi.-2013.-2 mart.-N 40.-S.11.

Yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə hazırladığı «Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruculuğu» layihəsi çərçivəsində təqdim olunur.

M.Ə.RƏSULZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN İSTİQLALI

Qulu Məhərrəmli

Biz Cümhuriyyət banisini tanıyırmı?

Xalq hərəkatının başladığı ilk illərdə də çoxları haqlı olaraq, onu Azərbaycanın azadlığı və istiqlalının rəmzi hesab edirdi. Təbii ki, o zaman bu qavrayışda bir az dəbə uymaq, bir az da impulsivlik var idi, çünki həmin dövrlərdə emosiya, hər halda, bir az üstün idi. Lakin son dövrlərdə müəyyən bir siyasi maariflənmə keçmiş cəmiyyətimizdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə şəxsiyyətinə, onun demokratik düşüncəni qidalandıran siyasi irsinə ciddi maraq yaranıb. Təbii ki, bu prosesdə görkəmli şəxsiyyətin həyat-fəaliyyətinin, elmi-nəzəri irsinin dərinəndən araşdırılması, bizdə, Türkiyədə, Rusiyada və ABŞ-da haqqında ciddi elmi tədqiqatların aparılması, əsərlərinin nəşr edilib yayılmasının xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. İstedadlı, vicdanlı və fədakar alimlərimizin söyləri hədəf getməmişdir. Tanrının işıq vermədiyi və buna görə də missiyası yalnız Şərə xidmət etmək olan bəzi məmur-alimlərin tarixi saxtalaşdırmaq söylərinə baxmayaraq, Azərbaycan cəmiyyətində M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyətinə maraq getdikcə artır.

Təəssüf ki, bu gün Azərbaycanın hakim dairələrində də Rəsulzadə şəxsiyyətinə anlaşılmaz bir qısqanclıq göstərilir. Adı heç harda çəkilmir, xatırlanmır, tez-tez “unudulur”. Bəzi iqtidar qəzetlərində Cümhuriyyət və onun qurucularından bəhs edən yazılarda onun adı üçüncü və ya dördüncü sırada çəkilir, bəzən heç çəkilmir, fotosu isə ümumiyyətlə dərc olunmur. Hərdən onu Cümhuriyyətin digər qurucuları ilə üz-üzə qoymaq kimi qeyri-ciddi və vicdansız davranışa yol verilir. Həzərat, bütün bunlara baxmayaraq, birmənalı şəkildə demək olar ki, XX əsrdə Azərbaycanın fəxr edib qürur duyacağı ən böyük tarixi şəxsiyyət M.Ə.Rəsulzadədir. Bu, şüar deyil, tarixi gerçəklikdən qaynaqlanan həqiqətdir. Azərbaycan siyasi tənəkkürünün ifadəçisi olan bu görkəmli siyasi mücahidin kəşmə-kəşlərlə dolu fəaliyyəti, elmi, ədəbi-bədii və publisist irsinin təhlili, yazdıqları və bizlər üçün bir xəzinə olaraq qoyub getdiyi səmali əsərləri bu nəticəyə gəlməyə əsas verir. Bu millət fədaisinin adını universitetlərdən silmək, şəklini göstərməmək, fotosu həkk olunmuş əskinası dəyişmək, abidəsini qadağan etmək olar, amma onun tarixi haqqlarını tapdamaq mümkünsüzdür. Tarixi şəxsiyyətlərin qiymətini, gec-tez tarix özü verir.

Tarixi şəxsiyyət bir kateqoriya kimi mürəkkəb siyasi proseslərdə üzə çıxır. Hər vəzifə kürsüsündə əyləşən, onun pillələri ilə hər üzü yuxarı dırmaşan, hər hökumət kabinetində əyləşən, hər çiyninə şahlıq quşu qonan adam şəxsiyyət deyildir. Şəxsiyyət o adamlar sayılır ki, onlar çətin durumlarda millətin və xalqın taleyini həll etmək, onun tarixi varlığını qoruyub saxlamaq, yükünü çiynlərinə götürürlər. Tarixin belə çətin anlarında siyasət səhnəsinə çıxaraq Vətənin azadlığı və xalqının mənəvi rifahı üçün ömrünü şam kimi əridənlərin haqqını bir kimsə tapdalaya bilməz. Ona görə də M.Ə.Rəsulzadə kimi tarixi şəxsiyyəti hədəfə almaq, ona sayğısız yanaşmaq yel dəyirmanı ilə vuruşmaq kimi bir şeydi.

Qoca tarix yalnız qlobal ideyaların daşıyıcılarını və bu ideyaları məharətlə gerçəkləşdirib fakta çevirənləri öz yaddaşında saxlayır. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin ən böyük tarixi xidməti Azərbaycanın istiqlalı, xalqımızın bütün nəsillərinin qürur duyduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətidir. Təbii ki, müstəqillik ideyaları boş yerdən yaranmayıb. M.F.Axundovdan və H.B.Zərdabidən başlayan milli azadlıq ideyaları XX əsrin əvvəllərində H.B.Ağayev, Ə.B.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində yeni forma alıb. Ümumiyyətlə ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi tarixinin taleyini əllərində tutan soydaşlarımız çox həzırqlı dövlət xadimləri olduqlarını göstərərək, İstiqlal hərəkatının qıvcımını zamanında alova çevirə bilmişdilər. Lakin bunlarla yanaşı, onu deməliyə ki, bir çox xadimlərin şüurunda müstəqillik anlayışı, yalnız mədəni muxtariyyəti əhatə edirdi. Siyasi müstəqillik ideyasını ilk dəfə məhz M.Ə.Rəsulzadə gündəmə gətirmişdir. Onun milli istiqlaliyyəti gerçəkləşdirmək və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq fikrinə hələ Rusiyadakı 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəindən, yəni mütləqiyyət rejiminin süqutundan sonrakı ilk həftələrdə gəldiyini söyləmək olar.

Bu dövrdən başlayaraq böyük ideoloq Cümhuriyyətin yaradılması üçün əlverişli tarixi fürsət axtarırdı. Belə bir tarixi möcüzə isə 1918-ci il mayın 26-da Qafqaz səminin dağılması oldu. M.Ə.Rəsulzadə həmin mürəkkəb, fəlakətli, qanlı-qadali, ölüm-dirim savaşlarının getdiyi bir dövrdə xalqın başı üzərində dayandı, onu nəinki fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsindən qurtardı, həmçinin Azərbaycanın milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsinə nail oldu. Cümhuriyyətin ilk addımlarının möhkəmlənməsində, Türkiyə Qafqaz İslam ordusunun Azərbaycana gətirilməsində, Bakının işğaldan azad olunmasında da M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-diplomatik fəaliyyəti həlledici rol oynadı.

M.Ə.Rəsulzadə istiqlalın “bir qrup xəyalpərəstin fantaziyası deyil, millətin ruhunun ən dərin guşələrindən təzahür edən ehtiyac” (H.Baykara) olduğunu sübut edərək, müstəqil Azərbaycan dövlətinin parlamentli, çoxpartiyalı respublika dövlət formasının seçilməsinə nail oldu. Bu, Şərqdə ilk belə hakimiyyət forması oldu. O vaxt mütləqiyyət, avtoritar rejimlərin əhatəsində yaşayan, siyasi mədəniyyət meydanında ilk addımlar atan, uzun əsrlər boyu öz dövlət müstəqilliyini itirmiş bir xalqın parlamentli respublika formasını seçməsinin ciddi tarixi əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, avtoritar düşüncə sahibi olsaydı, M.Ə.Rəsulzadə özü yeni ölkənin prezidenti seçilə bilərdi, çünki Cümhuriyyətin yaradıcısı kimi hamı onu qəbul edirdi. Amma onun ideali vəzifə deyildi. O, demokratik idarəçiliyin tərəfində idi. Ona görə də onu prezident kimi görmək istəyənlərə “biz min illərdir padşahların, sultanların, diktatorların əsarəti altında yaşadığımızdan diktaturaya meylliliyimiz var. Yəni, kimi prezident qoysan, özünü sultan kimi aparacaq. Ona görə də parlamentli respublika daha yaxşıdır” cavabını vermişdi. Sadəcə, parlamentdə Müsavat fraksiyasının rəhbəri kimi qalmağa üstünlük vermişdi.

M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyətin yaradılmasını hansı şövqlə qarşılamışdısa, onun devrilməsini də bir o qədər dərin ağrı ilə qəbul etmişdi. Parlamentin son iclasının stenoqramı bir şeyi çox aydın göstərir ki, iclasda çıxış edənlərin içərisində yalnız Məhəmməd Əmin Azərbaycan istiqlalının taleyindən danışır. Başqaları bir çox məsələləri ehtiyatla söyləyir, yəqin ki, sonrakı tələlərini düşünərək danışirlər. Lakin yeganə şəxsiyyətdir ki, M.Ə.Rəsulzadə Rusiya qoşunlarının gəlişini Azərbaycan istiqlalını əlindən alacaq qüvvə kimi səciyyələndirir. O, belə düşünürdü ki, millətin istiqlalı əlindən gedirsə, kimin sağ qalıb-qalmamağının o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Görünür, tələ Rəsulzadəyə həmin qanlı-qadalı günlərdə sağ qalmaq qisməti yazmışdı. O, həbs olunsada, İ.V.Stalinin sayəsində şərti azadlığa çıxmağa bildi. Aparıldığı Moskvada uzun müddət qala bilmədi və xaricə üz tuta bildi.

Əlbəttə, Cümhuriyyətin mövcud olduğu 23 ayda çox tarixi işlər görüldü, ən başlıcası yüz minlərlə insanın şüurunda istiqlal toxumu səpə bildi. Bu səbəbdən də xalqımızın ictimai-millî düşüncəsində müstəqilliyin əbədi izi qaldı. M.Ə.Rəsulzadə ömrünün son anına qədər bu istiqlal və müstəqillik düşüncəsinin daşıyıcısına çevrildi. Təkcə Türkiyədə deyil, Polşada, Macarıstanda, Rumuniyada, Almaniyada, Fransada yaşadığı illərdə öz idealına sadıq qaldı, nəşr etdirdiyi bütün qəzet və jurnallarda Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını öndə saxladı. Gözlərini bu dünyaya yumarkən də son sözü “Azərbaycan” oldu...

İstiqlalın mübarək, Azərbaycan!

Ayna. - 2013.-25 may. - № 19. - S. 1.

**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ
PARİS SÜLH KONFRANSINDA**

Dr. Prof. Vilayət QULİYEV –
Azərbaycanın Macarıstandakı səfiri

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra müsəlman Şərqiində yaranan ilk Avropa tipli dövlətin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu və gələcək taleyi təkcə xalqın tarixi seçiminə bağlı deyildi. Bu həmin dövrdə daha çox böyük dövlətlərin plan və niyyətlərindən, yeni dünya xəritəsini cızan siyasətçilərin istək və iradəsindən asılı idi.

Xalq öz sözünü demişdi. Azərbaycan vətəndaşları böyük məhrumiyyətlər və şəhid qanları bahasına imperiya asılılığından xilas olaraq azadlıq əldə etmiş, müstəqil, demokratik dövlət qurmağa başlamışdılar. Lakin xalqın tarixi seçiminin dünya birliyi tərəfindən vaxtında tanınmaması yeni təhlükələr doğururdu. Azərbaycan dövləti mövcudluğunun ilk günlərindən “vahid və bölünməz Rusiyanı” keçmiş sərhədləri daxilində bərpa etmək istəyən sovet imperializminin müstəmləkəsinə çevrilmək qorxusu ilə üz-üzə qalmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları bu təhlükəni aydın şəkildə hiss edirdilər. Buna görə də hər vasitə ilə gənc cümhuriyyətinin üzləşdiyi ciddi problemləri dünya birliyinin diqqətinə çatdırmağa, beynəlxalq hüququn subyektı olan müstəqil dövlət kimi tanınaraq zəruri siyasi təminatlar və təhlükəsizlik qarantıyaları əldə etməyə çalışırdılar.

Rusiya, Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarının süquta uğradığı, yeni milli dövlətlərin meydana çıxdığı, dünya miqyasında tamamilə fərqli siyasi mənzərənin yarandığı 1918-ci ildə bu xüsusi ilə vacib idi. Belə bir tarixi məqamda dünya birliyi, ilk növbədə isə Avropa ilə qarşılıqlı maraqlara əsaslanan intensiv siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulmasına, xalqın və ölkənin Avropada tanınmasına ciddi ehtiyac vardı.

Azərbaycandan Avropaya orta əsrlərdə də diplomatik heyətlər göndərilmişdi. Lakin belə elçilər bir qayda olaraq öz hökmdarlarının iradəsini Avropa monarxlarına, Avropa saraylarına çatdırmaq üçün illərə davam edən ağır və üzücü səfərlərə çıxırdılar. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə Parisə – Versal Sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyəti isə xalqın iradəsini, onun müstəqillik əzmini ifadə etmək, bu müstəqilliyi dünyaya tanımaq və qəbul etdirmək missiyasını öz üzərinə götürmüşdü.

XX yüziliyin görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hədinin dərin kədər və təəssüf dolu “Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata, Yox millətimin xətti bu imzalar içində” – misralarının yazıldığı vaxtdan cəmi bir neçə il keçirdi. Və bu bir neçə ilin içərisində sürətlə dəyişən, inkişaf edən, mövcud siyasi realıqdan yararlanaraq milli dövlətini quran Azərbaycan xalqı tarixin və həyatın səhifələrində layiqli yerini tutmaq üçün yeni dünyanın taleyinin həll olunduğu Parisə – Versal Sülh konfransına öz Nümayəndə heyətini göndərirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti XI Qırmızı ordunun işğalına uğrayana qədər (əslində bundan sonra da) Nümayəndə heyəti öz ölkəsini, onun qədim tarix və mədəniyyətini, geniş iqtisadi imkanlarını, bu xalqın doğma torpaqlarında azad və müstəqil yaşamaq haqqını tanımaq üçün mühüm işlər görmüşdü. Heyət üzvləri Azərbaycan, ingilis, fransız, rus və b. dillərdə kitab və broşuralar yazıb çap etdirmiş, Sülh konfransında təmsil olunan ölkələrin siyasi və diplomatik elitesi ilə əlaqələr qurmuş, Qərbi Avropa mətbuatının imkanlarından yararlanmağa çalışmışdılar.

Nümayəndə heyəti üzvləri eyni zamanda Versal konfransında cərəyan edən proseslər, aparılan danışıqlar, keçirilən görüş və müzakirələr barəsində öz hökumətlərini ardıcıl məlumatlandırmış, çağdaş Avropa siyasi reallığından çıxış edərək bir sıra qiymətli tövsiyələr vermişdilər. Təəssüf ki, ilk Cümhuriyyətimizin şərəfli siyasi və diplomatik mübarizə salnaməsini əks etdirən bütün bu sənədlər onilliklər boyu hamıdan, hətta tarixşünas alim və mütəxəssislərdən də gizli saxlanmışdır. Lakin bəşəriyyətin ən qədim kitablarından biri olan Bibliyada deyildiyi kimi, “elə gizlin yoxdur ki, axırda aşkar olmasın”. Yalnız Azərbaycan yenidən müstəqilliyə qovuşduqdan sonra görkəmli dövlət xadimi və diplomat, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri Əli Mərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə 1918-20-ci illərdə İstanbulda və Parisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diplomatik missiyası haqqında bir sıra mənbələr aşkara çıxarılmış və ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Həsən Həsənovun rəhbərliyi altında hazırlanan “İstanbulda diplomatik söhbətlər” (Bakı, 1995, rus dilində), Vilayət Quliyevin Azərbaycan və rus dillərində geniş müqəddimə ilə çap etdirdiyi “Parisdən məktublar” və “Письма из Парижа” (Bakı, 1998) kitabları bu baxımdan ilk addımlar idi. Həmin kitablarda diplomatik missiyanın Azərbaycanın

dövlət müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı mərkəzi hökumətlə apardığı yazışmalar öz əksini tapmışdır. Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan Nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin başqa bir sahəsini isə sırf elmi tədqiqatçılıq və siyasi təbliğat təşkil edirdi.

Azərbaycanın Avropada çox az tanıdığı XX yüzilliyin əvvəllərində belə təbliğatı fəaliyyətə böyük ehtiyac vardı. Heyət üzvlərinin bu məqsədlə 1919-cu ildə Parisdə ingilis və fransız dillərində çap etdirdikləri və indi də əhəmiyyətini itirməyən “Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” kitabı orijinal mətnlər və Azərbaycan dilinə tərcümədə oxuculara təqdim olunur.

Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin öz hökumətinə göndərdiyi hesabatlara və Avropa ölkələrində müxtəlif Qərb dillərində çap etdirdiyi tanıtma xarakterli məlumatlara keçməmişdən əvvəl, ürəkləri vətənə və xalqa məhəbbətlə dolu olan, milli dövlət qurmanın qururunu birincilər sırasında yaşayan missiya üzvləri haqqında qısa bioqrafik məlumatları açıqlamaq yerinə düşərdi.

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN TƏRKİBİ

Azərbaycan Cümhuriyyətini Paris Sülh konfransında təmsil edən Nümayəndə heyətinin tərkibinə ölkənin tanınmış ictimai-siyasi xadimləri və görkəmli ziyalılar daxil idilər. Onlar Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qəlbən bağlı olduqlarını, milli istiqlal uğrunda əzmlə mübarizə apardıklarını fəaliyyət və bioqrafiyaları ilə dönə-dönə sübut etmişdilər.

Nümayəndə heyətinin başçısı, XX əsrin əvvəllərində yalnız azərbaycanlıların deyil, çar Rusiyasındakı türklərin və müsəlmanların sınanmış lideri kimi tanınan Əli Mərdan bəy Topçubaşov (1861-1934) Tiflisdə zadəgan ailəsində doğulmuş, Sankt-Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. Bir müddət vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. 1897-ci ildə məşhur neft milyonçusu və metsenat H. Z. Tağıyevin maddi vəsaiti hesabına nəşr olunan “Kaspi” qəzetinin redaktoru kimi geniş ictimai-siyasi və ədəbi-publisistik fəaliyyətə başlamışdı. Onun redaktorluğu dövründə qəzet çarizm istibdadı şəraitində ən elementar hüquqları tapdanan Azərbaycan xalqının rüporuna çevrilmiş, demokratik ruhlu və milli əqidəli ziyalıları öz ətrafına toplamışdı.

1905-ci il Birinci rus inqilabından sonra Ə. M. Topçubaşov bütün Rusiya türklərinin və müsəlmanlarının lideri kimi daha ardıcıl və prinsipial siyasi fəaliyyəti ilə tanınmışdı. O, Rusiya müsəlmanlarının 1904-07-ci illərdə keçirilən I-III qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuş, Üçüncü qurultayın qərarı ilə yaradılan Ümumrusiya Müsəlmanları partiyasının “İttifaqi-Müslüm”-in (“Musulmanskiy soyuz”) Məramnamə və Nizamnaməsini hazırlamış, onun Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdi.

1906-cı ildə Bakı quberniyasından Birinci Dövlət Dumasına deputat seçilən Ə. M. Topçubaşov Müsəlman fraksiyasını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdi. Çar İkinci Nikolay tərəfindən Dumanın qovulmasına etiraz bildirən məşhur “Vıborq Bəyannaməsi”ni imzalayan 200 deputat içərisində azərbaycanlı siyasi xadim də var idi. Çarizmin süqutundan sonra 1917-ci ilin mayında Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayının keçirilməsində və burada türk-müsəlman əhalinin Rusiya ilə gələcək münasibətləri barəsində bir sıra prinsipial qərarların qəbul edilməsində Ə. M. Topçubaşovun böyük rolu olmuşdu.

Həmin dövrdə o, eyni zamanda Bakıda Transqafqaz Müsəlman ictimai-siyasi təşkilatlarının koordinasiya mərkəzi olan İcraiyyə Komitəsinin işinə də rəhbərlik edirdi. 1918-ci il iyunun 17-də baş nazir Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində Ə. M. Topçubaşov portfelsiz nazir vəzifəsini tutmuş, həmin il avqustun 22-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə və Səlahiyyətli Naziri kimi Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbula göndərilmişdi. 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Parlamenti özünün ilk iclasında onu sədr seçmişdi. Həmin il dekabrın 28-də Parlamentin yekdil qərarı ilə Paris Sülh konfransında Azərbaycan Nümayəndə heyətinin başçısı təyin olunmuşdu. Diplomatik missiyada Ə. M. Topçubaşovun müavini olan Məmməd Həsən Hacınski (1875-1931) Bakı real məktəbində və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almış, uzun müddət Bakı Dumasında şəhər tikintisi idarəsinə başçılıq etmişdi. O, həm də Ə. M. Topçubaşovla birlikdə Müsəlman ictimai-siyasi təşkilatları İcraiyyə Komitəsinin rəhbərlərindən biri idi. Sonralar “Müsavat” sıralarına keçən M. H. Hacınski bu partiyanın I qurultayında Mərkəzi Komitə üzvü seçilmişdi.

F. Xan-Xoyskinin qurduğu birinci hökumətdə xarici işlər, ikinci hökumətdə isə maliyyə naziri vəzifələrini tutmuşdu. Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi.

Nümayəndə heyətinin üzvü Əkbərağa Şeyxülislamov (1881-1961) İrəvan gimnaziyasının və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü, Transqafqaz

hökumətində daxili işlər nazirinin müavini olmuşdu. Siyasi fəaliyyətini menşevik istiqamətli “Hümmət” partiyasında davam etdirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını elan edən İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar içərisində Ə. Şeyxülislamov da var idi. O, Fətəli xan Xoyskinin ilk hökumətində torpaq və əmək naziri kimi çalışmışdı. Parlamentdə sosialist fraksiyasını təmsil edirdi.

Nümayəndə heyətinin üzvü Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) tanınmış publisist və ictimai xadim idi. Paris Ali Hüquq Məktəbində və Sorbonna universitetində mükəmməl hüquq təhsili almışdı. XX əsrin əvvəllərində “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərinin redaktoru olmuş, 1905-ci ildə Azərbaycanda ilk siyasi partiya sayılan “Difai”ni qurmuşdu. Rusiya gizli polisinin təqibləri nəticəsində 1909-cu ildə Osmanlı imperiyasına – Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra burada “İttihad və Tərəqqi” partiyasının liderləri ilə yaxınlaşmış, “Türk yurdu” və “Türk ocağı” təşkilatlarının qurucuları sırasında yer almışdı. O, eyni zamanda İstanbul universitetinin rus ədəbiyyatı professoru və Osmanlı Məclisi-Məbusanının (Parlament) üzvü kimi elmi-siyasi fəaliyyət göstərmişdi. Ə. Ağaoğlu 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi məsələlər üzrə müşaviri kimi Azərbaycana gəlmiş, burada Parlamentə üzv seçilmişdi. Lakin İstanbuldakı ingilis işğal qüvvələri “İttihad və Tərəqqi” liderləri ilə yaxınlığına görə Ə. Ağaoğlunun Parisə getməsinə imkan verməmişdi. O, 1919-cu ildə İstanbulda həbs olunmuş və Malta adasına sürgün edilmişdi.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi Ceyhun bəy Hacıbəyli (1889-1962) Paris Siyasi Elmlər məktəbində və Sorbonnada təhsil almışdı. İstedadlı publisist və gözəl musiqiçi idi. Böyük qardaşı Üzeyir Hacıbəyli (1885- 1948) ilə birlikdə ilk Azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”u bəstələmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra hökumət ofisi özünün-rus dilində çıxan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuşdu. Rus-dilli Bakı və Qafqaz mətbuatında ciddi ictimai-siyasi problemlərə, mədəniyyət, təhsil, qadın azadlığı və s. məsələlərə dair çoxsaylı məqalələri dərc edilmişdi. Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi Məhəmməd Məhərrəmov (1885-1982) İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, gənc yaşlarından İrəvan azərbaycanlılarının (eyni adlı xanlığın mərkəzi olan bu Azərbaycan şəhəri 1918-ci ildə yeni yaranan Ermənistan Respublikasının paytaxtı elan olunmuşdu) təmsilçilərindən biri kimi tanınmışdı.

1917-ci ilin noyabrında İrəvan quberniyasından Rusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü olmuş, Milli Xartıyanı – İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar sırasında yer almışdı. Azərbaycan Parlamentində Sosialist fraksiyasının üzvü idi.

Heyətinin başqa bir məsləhətçisi Miryaqub Mirmehdiyev (1887-?) Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Bakıda vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. Azərbaycan Parlamentinə “İttihad” partiyasından üzv seçilmişdi. 1919-cu ilin avqustunda Parlamentin Sosialist fraksiyası Nümayəndə heyəti tərkibindəki üzvlərinin rotasiya qaydası ilə əvəzlənməsi barəsində qərar çıxarmış və M. Məhərrəmovun yerinə Abbas bəy Atamalıbəyov (1892-1962) Parisə göndərmişdi. Lakin həmin dövrdə heyətin başqa bir üzvü – M.H. Hacinski artıq Azərbaycana qayıtdığından həm M. Məhərrəmovun, həm də A. Atamalıbəyovun Parisdə qalmaları məqbul sayılmışdı. Peterburq Kadet korpusunda ali hərbi təhsil almış A. Atamalıbəyov Nümayəndə heyətinin ən gənc üzvü kimi digər işlərlə yanaşı həm də missiyanın katibi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü.

Nümayəndə heyətinin texniki tərkibinə əməkdaşlar – Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940), Viktor Marçevski, katiblər – Səfvət Məlikov və Ələkbər bəy Topçubaşov, tərcüməçilər – A. Qafarov (fransız dili), Q. Qafarova (ingilis dili), H. Məmmədov (fransız və türk dilləri) daxil idilər. Rəşid bəy Topçubaşov sədrin şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirirdi. Lakin Nümayəndə heyətinin əməkdaşı Ə. Hüseynzadə də Ə. Ağaoğlu kimi “İttihad və Tərəqqi” partiyası ilə əməkdaşlıqda təqsirləndirildiyinə görə Sülh konfransına viza ala bilməmişdi. S. Məlikov isə Azərbaycanın Osmanlı imperiyasındakı diplomatik təmsilçisi kimi İstanbulda qalmalı oldu.

Azərbaycan heyəti hələ İstanbulda ikən ciddi şəkildə təşkilatlanmış və üzvlər arasında dəqiq iş bölgüsü aparılmışdı. Heyətin tərkibində bölmə-siyasət və milli məsələlər, iqtisadiyyat və kommərsiya, təbliğat və məlumat bölmələri yaradılmış, üzvlər ixtisas və maraq səviyyələrinə uyğun şəkildə həmin qurumlarda fəaliyyətə cəlb olunmuşdular.

Eyni zamanda Nümayəndə heyətinin hər bir üzvünün görəcəyi konkret iş, məsuliyyət daşıyacağı konkret sahə də müəyyən olunmuşdu. Sədr Ə. M. Topçubaşov ümumi rəhbərliklə bir sırada siyasi məsələlər və memorandum hazırlanması üçün məsul idi. O, həm də heyətin təşkilatı işlərinə və maliyyə vəsaitinin təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarət edirdi.

Sədrin müavini M.H. Hacinski missiyanın xəzinədarı idi. Eyni zamanda iqtisadiyyat və maliyyə bölməsinin işinə rəhbərlik edir, Azərbaycan hökuməti adından Fransanın və digər Avropa ölkələrinin biznes dairələri və ayrı-ayrı iş adamları ticari-iqtisadi danışıqlar aparırdı. Ə. Şeyxülislamov daha çox

sərhəd məsələləri ilə məşğul olur, Azərbaycana dair statistik göstəricilərin, xəritə və diaqramların hazırlanmasını təşkil edir, nəhayət Nümayəndə heyətinin arxiv və kitabxanasının yaradılması üçün məsuliyyət daşıyırdı.

M. Məhərrəmov xalq təsərrüfatı və əkinçiliklə bağlı məsələlər üçün cavabdeh idi, eyni zamanda iclas və danışıqların protokollarının Azərbaycan türkcəsində yazılmasını təmin edirdi. Ticarət və sənaye məsələləri ilə məşğul olan M. Mirmehdiyevin vəzifələri sırasına heyətin maliyyə hesabatlarının yoxlanması da daxil idi. Ə. Ağaoğlu və C. Hacıbəyli isə daha çox informasiya və təbliğat məsələləri ilə məşğul olmalı, Fransa ictimaiyyəti və fransız mətbuatı ilə əlaqələr qurulmasına kömək etməli idilər. Hər ikisinin Fransada təhsil almaları, fransız dilinə və mədəniyyətinə mükəmməl yiyələnmələri üzərlərinə qoyulan vəzifəni uğurla həyata keçiriləcəyinə təminat yaradırdı.

Nəhayət, Ə. Hüseynzadə Azərbaycanla bağlı tarixi-etnoqrafik və ədəbi materialların seçilməsi və təbliğatda onlardan istifadə edilməsi üçün məsul idi. Təəssüf ki, Nümayəndə heyəti Parisə tam tərkibdə gedə bilmədiyindən iş bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər aparılması zərurəti yarandı. Bütövlükdə isə heyətin hər bir üzvü lazım bilinən və tapşırılan hər bir işin öhdəsindən gəlməyə tamamilə hazır idi.

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ NƏYƏ NAİL OLDU?

Sülh konfransı Azərbaycan Nümayəndə heyəti hələ İstanbulda olarkən – 1919-cu il yanvarın 18- də işə başlamışdı. Azərbaycan parlamentarları Müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri ilə uzun və üzücü yazışmalardan sonra yalnız aprelin 22-də Fransa paytaxtına yola düşmüş və mayın 7-də Parisə çatmışdılar. Əslində heyət üzəri qoyulan vəzifələrin icrasına hələ İstanbulda başlamışdı. Burada bir tərəfdən çar Rusiyasının süqutundan sonra yaranan yeni müstəqil dövlətlərin Gürcüstan, Ukrayna, Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası nümayəndələri, o biri tərəfdən isə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya təmsilçiləri ilə danışıqlar aparılmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət kimi beynəlxalq miqyasda tanınması istiqamətində ilk addımlar atılmışdı.

Parisə gəldikdən dərhal sonra nümayəndə heyəti bir neçə istiqamətdə fəaliyyətə başlamışdı. İstər sədr Ə.M. Topçubaşov, istərsə də missiyanın səlahiyyətli üzvləri fəal siyasi danışıqlar aparır, öz ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi resursları, qonşu dövlətlərlə münasibətləri barəsində təbliğatı xarakterli materiallar yayır, mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın müstəqilliyinə müəyyən təminatlar almağa çalışırdılar.

Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümü günündə – 1919-cu il mayın 28-də Nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti, I Dünya müharibəsindən sonra yeni dünya düzəninə əsasını təşkil edən məşhur prinsiplərin müəllifi Vudro Vilson tərəfindən qəbul olunmuşdu. Həmin görüşdə V. Vilson Rusiya əsəritindən xilas olmuş xalqların dövlət müstəqillikləri ilə bağlı ABŞ-ın öz üzərinə hər hansı bir tərəddüd götürə bilməyəcəyini, ümumiyyətlə, dünyanın kiçik dövlətlərə parçalanmasında lüzum görmədiyini bildirmişdi. Görüşün konkret nəticəsi olmasa da, həmin dövrdə dünyanın super güclərindən biri kimi tanınan ABŞ-ın prezidenti ilə görüş faktının özü ümumən uğurlu başlanğıc sayıla bilərdi.

Gənc Azərbaycan dövlətini Avropada təmsil etmək məsuliyyətini üzərinə götürən Nümayəndə heyəti, ilk növbədə isə daha böyük təcrübəyə malik olan Ə. M. Topçubaşov tezliklə özlərini siyasi proseslərdən yaxşı baş çıxaran, şəraitə uyğun addımlar atmağı və düzgün qərarlar qəbul etməyi bacaran diplomatlar kimi göstərə bildilər. Təsədüfi deyil ki, Ə. M. Topçubaşov Bakıya, Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məlumatlarda təkcə gördükləri işlərdən bəhs etmir, həm də çağdaş Avropa təcrübəsinə dayanaraq ölkəsinin rəhbərliyinə dövlət quruculuğu, xarici və daxili siyasət, idarəçilik, beynəlxalq münasibətlər və s. bağlı qiymətli məsləhət və tövsiyələr verirdi. Paris mühitindən və Sülh konfransından yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin rəsmi tanınması üçün yox, həm də ölkədə demokratik, sivil, Qərb standartlarına və demokratik dəyərlərə cavab verən bir dövlət qurmaq üçün istifadə olunurdu.

Nümayəndə heyəti Azərbaycanın siyasi və iqtisadi maraqlarından çıxış edərək fəal, mütəhərrik siyasət yürüdü. Bu siyasətin əsasını milli müstəqilliyinin böyük dövlətlər tərəfindən mümkün qədər tez tanınması və təhlükəsizliklə bağlı etibarlı təminatın əldə olunması təşkil edirdi. Konfransa hazırlıq mərhələsində diplomatik missiyamızın səyləri nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, İran, Osmanlı imperiyası və başqa dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurması istiqamətində bir sıra ilkin təşəbbüslər göstərilmişdi.

Azərbaycanın istiqlalına zəmanətin yalnız Avropada deyil, həm də okeanın o tayında – ABŞ-da olduğunu yaxşı başa düşən Ə.M. Topçubaşov qısa müddət ərzində amerikalılarla işgüzar münasibətlər yaratmağa nail olmuşdu. Vəkil V. Çandler və Amerika yəhudi icmasının nümayəndəsi M. Robinovla

müqavilə bağlanmış, onlara ABŞ və Kanadada Azərbaycanın maraqlarını təmsil etmək səlahiyyəti verilmişdi. Parisdə Azərbaycan haqqında ingilis və fransız dillərində çap olunan kitabların bir qismi hələ 1919-cu ildə bu ölkələrə göndərilmişdi.

Uzaqgörən siyasətçi kimi Ə.M. Topçubaşov ABŞ və Avropada Azərbaycan lobbisinin yaradılmasını ölkəsinin dünya miqyasında geniş tanınmasının, habelə onun siyasi və iqtisadi maraqlarının daha etibarlı qorunmasının qarantı sayırdı. Nümayəndə heyətinin səyi nəticəsində hələ 1919-20-ci illərdə Azərbaycanın tarixi keçmişi, ölkənin zəngin təbii sərvətləri, bölgədə bir əsrdən çox davam edən rus işğalı və onun nəticəsi kimi meydana çıxan erməni zülmü, Qafqazdakı qonşularla münasibət, erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasını şərtləndirən amillər, 1918-ci ildə Bakıda daşnak-bolşeviklər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən dəhşətli soyqırım və s. barəsində Avropa ölkələrində müəyyən obyektiv məlumatlar yaymaq mümkün olmuşdu. Bütün bunlar isə öz növbəsində həm Azərbaycanın Qərbdə qismən obyektiv şəkildə tanınmasına imkan yaratmış, həm də ölkəmiz və xalqımız barəsində qərəzli rus-erməni qaynaqlarının təsiri ilə formalaşmış yanlış təəvvürlərin az da olsa aradan qaldırılmasına kömək etmişdi.

Sülh konfransında Azərbaycan diplomatları yalnız öz ölkələrinin deyil, bütün Qafqazın müstəqilliyi və siyasi-mənəvi birliyi uğrunda mübarizə aparırdılar. İstər İstanbulda, istərsə də Parisdə məhz azərbaycanlı siyasilər bu gün geniş yayılmış ifadə ilə desək, “Qafqaz evi” ideyasının qızgın tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Azərbaycan Nümayəndə heyəti mühüm sənədlərin qəbulu zamanı ümumqafqaz maraqlarına əsaslanaraq Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, bizim günlərdə olduğu kimi həmin dövrdə də ermənilər “Qafqaz evinə” münasibətdə destruktiv mövqe tutduqlarından region xalqlarının siyasi-iqtisadi və mənəvi birliyi üçün son dərəcə vacib olan bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Nümayəndə heyətinin Parisdəki səkkiz aylıq gərgin və səmərəli fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi – 1920-ci ilin yanvarın 11-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın yeni müstəqil dövlətlər kimi de-fakto tanınmaları barəsində qərar qəbul etdi. Həmin tarixi hadisənin iştirakçılarından olan Mıryaqub Mirmehdiyev sonralar yazırdı: “Bu iki ölkənin nümayəndəsi xarici işlər nazirliyinə (Fransa xarici işlər nazirliyi nəzərdə tutulur-V.Q.) dəvət olundu. Orada müsyö Kambon Konfrans adından hörmət əlaməti olaraq onlara öz minnətdarlığını bildirdi.

Müsyö Kambon bəyan etdi ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə rəsmi olaraq müstəqil dövlətlər kimi tanınmışlar. Bu andan başlayaraq hər iki ölkə rəsmi surətdə Ali Şura ilə əlaqəyə girə bilər, öz ehtiyaclarını, qeydiyyatda alınmalarını, konfransın iclaslarında qanuni haqlarını, bərabərhüquqlu üzv olmalarını tələb edə bilərlər. Bundan başqa, Kombon bildirdi ki, bu dövlətlərin hökumətlərinin tanınması aktı, eyni zamanda onların Rusiyadan ayrılmasının tanınması ilə müşayiət olunmalıdır. Buradan çıxış edərək demək olar ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları bu gündən etibarən suveren dövlətlər hesab ediləcəkdir”.

Bir həftə sonra – yanvarın 19-da Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında həmin qərar yenidən, bu dəfə daha yüksək səviyyədə təsdiqləndi. İclasda çıxış edən Nümayəndə heyətinin başçısı Ə. M. Topçubaşov və missiyanın müşaviri M. Məhərrəmov Avropa ölkələrinin müəyyən hərbi-iqtisadi yardım göstərəcəkləri təqdirdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağa və qısa müddət ərzində inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməyə qadir olduğunu bildirdilər. Tarixçi alim Cəmil Həsənlinin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, “1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması Ə. M. Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunmalıdır”. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti “de-fakto” tanındı. Qarşıda duran əsas məsələ yeni müstəqil dövlətin “deyure” tanınmasına və beynəlxalq birliyin tam-hüquqlu üzvünə çevrilməsinə nail olmaq idi. Lakin bu yalnız Parisdəki Azərbaycan Nümayəndə heyətindən asılı məsələ deyildi. Çox şeyi Qərbin və ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlərə münasibəti həll edirdi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində üç imperiyanın – Osmanlı, Rusiya və Avstriya-Macaristan imperiyalar süqutu dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən düzənlənməsini tələb edirdi. Kiçik, lakin geosiyasi baxımdan son dərəcə əlverişli mövqedə yerləşmiş zəngin Azərbaycana bu siyasi xəritədə yer tapılacaqdımı? Dünyanın böyük dövlətləri bolşevik Rusiyasının əski çar imperiyasını öz köhnə sərhədləri daxilində bərpa etməsinə imkan verəcəkdilərmidi? Təəssüflər olsun ki, bəzən dövlət müstəqilliyi üçün yalnız xalqın azadlıq arzusu, hətta onun axıtdığı şəhid qanları da kifayət etmir...

XƏLİL BƏY HACIBABA OĞLU XASMƏMMƏDOV

İltifat Əliyərli

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü hökumət kabinetinin zamanı (12 dekabr 1918-ci ilə mart 1919-cu il) Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri olmuşdur.

Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov 1875-ci ildə Gəncədə əsilli-nəsilli ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. Atasına bəy, Gəncəbasarın nüfuzlu şəxslərindən idi... Oğlu Xəlil bəy ixtisasca peşəkar hüquqşünas idi. Vaxtı ilə, 1906-cı il fevralın 20-də Yelizavetpol qəzasından Rusiyanın III Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, Fətəli xan Xoyski və digər deputatlarla birlikdə xalqımızın mənafeyini orada müdafiə etmişdi. Xəlil bəy Xasməmmədov III Dumada hüquq komissiyasının üzvü idi. Xəlil bəy sonralar Zaqafqaziya Seyminin də üzvü seçilmişdi. O, "Müsavət" partiyasının fəal üzvü və rəhbərlərindən biri idi...

...1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqda Xəlil bəy Xasməmmədov Fətəli xan Xoyskinin sədr olduğu birinci hökumət kabinetində (28 May-17 iyun 1918-ci il) ədliyyə naziri olmuşdu. F. Xoyskinin başçılığı ilə Gəncədə yaradılıb fəaliyyət göstərən ikinci hökumət kabinetinin zamanı (17 iyun-12 dekabr 1918-ci il) "Müsavət"-i təmsil edən Xəlil bəy Xasməmmədov portfelsiz nazir postunu tutmuşdu. Bitərəf Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumətin mövcudluğu dövründə, 1918-ci il oktyabrın 6-da aparılan kabinədəxili dəyişikliklərdən sonra Xəlil bəy Xasməmmədov yollar naziri təyin edilmişdi.

Fətəli xan Xoyskinin yenidən sədr olduğu üçüncü hökumət kabinetində (12 dekabr 1918-ci il-14 mart

1919-cu il) müsavətcə Xəlil bəy Xasməmmədov o zaman ən çətin və həm də çox mühüm post sayılan daxili işlər naziri vəzifəsində çalışmışdı. O, bu vəzifədə 26 dekabr 1918-ci ildən 14 mart 1919-cu ilədək işləmişdi. Xəlil bəy Xasməmmədov nazir işlədiyi dövrdə müstəqil Azərbaycan polisinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdi. Ona bu işdə vitse-nazir, general-mayor Məhəmməd Sadıx bəy Ağabəyzadə xüsusilə yaxından köməklik edirdi...

Xəlil bəy Xasməmmədovun nazirliyi dövründə onun əmri ilə baş verən cinayətləri təhqiq etmək və xidməti vəzifəsindən sui-istifadəyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə DİN-in Təftiş İstin-taq Komissiyası və Parlamenti Mühafizə Polisi (rəisi Nağı bəy Əliyev, müavini sonralar general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş Əlyar bəy Həşimbəyov idi) yaranmışdı. Xəlil bəyin əmri ilə mərkəzi Şuşa olan, tərkibinə Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu təsis edilmişdi. Gəncə quberniyasından ayrılaraq 1919-cu il yanvarın 15-də təşkil edilən Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov təyin edilmişdi (qəbri Türkiyənin Bursa şəhərindəki məzarlıqdadır...).

Mənbələr və sənədlər göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçüncü hökumət kabinetinin zamanı daxili işlər naziri işləmiş "Xəlil bəy Xasməmmədov çox fəaliyyətli, yorulmaz və barışmaz şəxsiyyət olmuşdur. Xəlil bəy qanunun aliliyini ilk növbədə rəhbər tutur və bunu tabeliyində olanlardan da tələb edirdi. Onun ölkədə ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsində və cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində tutduğu sərt mövqe və tələbləri hamı bilir və qəbul edirdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 4 fevral tarixli geniş iclasında çıxış edən daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədov deyirdi:

"...Qanunlarımız dəqiq, həm möhkəm və həm də yerinə yetirilən olmalıdır. Onlar dəqiq olmayan yerlərdə qanunsuz fəaliyyət üçün imkan yaranır. Bu, əhalinin taxıl yığımındakı iştirakına da aiddir". Xəlil bəy Parlamentdəki həmin çıxışında Quba, Göyçay, Gəncə və daha bəzi başqa yerlərdə taxıl ehtiyatının saxlanması ilə yanaşı, mövcud olan oğurluq faktları və onlarla mübarizə yollarından da bəhs etmişdi. Nazir Qazax qəzasında polisin istintaq orqanlarının dövlət əmlakının mənimlənmə faktlarını üzə çıxardığını göstərmiş, həmçinin Ağstafa stansiyası vasitəsilə qonşu Gürcüstan və Ermənistanla daşınmış 1 pudunun 20 manata satıldığı neft alverindən bəhs edib bununla mübarizə üçün bütün tədbirlərin artıq görüldüyünü nəzərə çatdırmışdı...

X. Xasməmmədov Azərbaycan Ordusunun komplektləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirin-1894-1899-cu illər arasında anadan olmuş gənclərin hərbi mükəlləfiyyətin yerinə yetirilməsinə cəlb olunması haqqında əmrin mütləq qaydada icra edilməsi üçün qubernatorlara xüsusi əmr göndərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəlil bəy Xasməmmədov daxili işlər naziri işlədiyi dövrdə bir islahatçı kimi Azərbaycan polisinin fəaliyyətinin təşkilinin planlı şəkildə gücləndirilməsinin konsepsiyasını

irəli sürmüşdü. Onun dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti DİN-in və orqanlarının formalaşmasının ikinci mərhələsi başlanmışdı. O, qatı, siyasi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə Bakıdakı müttəfiq dövlətlərin Müvəqqəti Polis Komissarlığı ilə (rəisi polkovnik Kökkerel idi) birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə çalışırdı. Xəlil bəy polis məmurlarının özbaşınalığı və sui-istifadəsi hallarına qarşı sərt tədbirlər görürdü.

Xəlil bəy Xasməmmədov Parlamentdəki çıxışlarından birində bildirmişdi ki, hazırda polisdə faktiki mövcud olan digər köməkçi vəzifələri və xidmətləri qanuniləşdirmək lazımdır. Xəlil bəy keçmiş çar Rusiyası DİN-in tipində yaradılmış Azərbaycan polisinin ayrı-ayrı xidmət sahələrinin saxlanılmasının tərəfdarı idi...

Xəlil bəy Xasməmmədovun rəhbərliyi altında DİN xətti ilə həyata keçirilən islahatlar radikal strukturlar kimi deyil, keçmişin müsbət təcrübəsi nəzərə alın- maqla və dövrün tələblərinə uyğun yenidən sağlam əsaslarla davam etdirilən zəruri dəyişikliklər idi. Xəlil bəyin əmri ilə əvvəllərdən mövcud olan qorodovoy, pristavlıq və qəza rəisliyi institutları, qubernatorluq və quberniya inzibati idarəçiliyi, o cümlədən Bakı və Balaxanı-Sabunçu Polismeystrliyi saxlanılmışdı. 1919-cu ilin əvvəllərində Daxili İşlər Nazirliyinə tabe olmaqla Bakı Qradonaçalnikliyi də bərpa olunmuşdu. Ümumiyyətlə, bütün ölkədə xalis polis xidmətinə keçilmişdi. Xəfiyyə mühafizə xidmətində də heç bir dəyişiklik edilməmişdi. Bakı Ehtiyat polisi və qorodovoylar məktəbinə qəbul da bərpa olunmuşdu. Abşeron yarımadası hüduqlarını əhatə edən xüsusi general-qubernatorluq yaradılmışdı.

Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılığı altında təşkil olunub fəaliyyət göstərmiş dördüncü hökumət kabineti dövründə (14 mart-22 dekabr 1919-cu il) X. Xasməmmədov daxili işlər, yə- nə Nəsim bəyin rəhbərlik etdiyi axırıncı, beşinci hökumət kabineti dövründə (24 dekabr 1919-cu il-1 aprel 1920-ci il) isə "Müsavat"ı təmsil etməklə ədliyyə naziri vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdi...

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və milli müstəqil Cümhuriyyətimizin süqutu xəbərini Xəlil bəy İstanbulda eşitmişdi. Çünki həmin vaxt o Türkiyəyə yenidən səfir təyin olunmuşdu. Buna baxmayaraq, bir çox silahdaşlarının – Fətəli xan Xoyskinin, Həsən bəy Ağayevin, Mustafa bəy Vəkilovun, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin və başqalarının o zaman Tiflisə gələrək orada yaşadıklarını bilən Xəlil bəy də bu şəhərə gəlmişdi...Bir müddət orada yaşamışdı. Lakin duyurdu ki, sabiq müsavatçıları təqib edən XI ordunun siyasi şöbəsinin rəisi cəllad Semyon Pankratovun "qırmızı terrorundan" yaxa qurtara bilməyəcək. Odur ki, 1920-ci il iyunun 19-da Tiflis- də Azərbaycan hökumətinin sabiq baş naziri və daxili işlər naziri Fətəli xan Xoyskinin müzdlü erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra (həmin hadisə zamanı Fətəli xanın yanında olan Xəlil bəy erməni terrorçusu ilə atışmada özü də yaralanmışdı...) daha Tiflisdə qalмайıb Türkiyəyə mühacirət etmiş və ömrünün sonunadək orada yaşamışdı. Xəlil bəy Xasməmmədov 1947-ci ildə 72 yaşında İstanbulda vəfat etmiş və orada Fəri Göy məzarlığında dəfn olunmuşdur.

...Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Xəlil bəy Xasməmmədovun adını daşıyan muzey təşkil olunmuş- dur. Azərbaycan Respublikasının ikinci şəhəri olan Gəncədə Xəlil bəy Xasməmmədovun adına küçə vardır.

Xəlil bəy Xasməmmədov daxili işlər naziri işlədiyi dövrdə bir islahatçı kimi Azərbaycan polisinin fəaliyyətinin təşkilinin planauyğun şəkildə gücləndirilməsinin konsepsiyasını irəli sürmüşdü. Onun dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti DİN-in və orqanlarının formalaşmasının ikinci mərhələsi başlanmışdı. O, qatı, siyasi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə Bakıdakı müttəfiq dövlətlərin Müvəqqəti Polis Komissarlığı ilə (rəisi polkovnik Kökkerel idi) birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə çalışırdı. Xəlil bəy polis məmurlarının özbaşınalığı və sui-istifadəsi hallarına qarşı sərt tədbirlər görürdü.

Kaspi.-2012.-17 may.-№317.-C. 12.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİ

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AXC qonşuları ilə-Osmanlı Türkiyəsi, İran və Rusiya ilə, mehriban qonşuluq siyasəti yeridirdi. Osmanlı Türkiyəsi gənc respublikaya qardaşlıq münasibəti bəslədiyi və yardım etdiyi halda İran və Rusiya AXC-nin yaranmasını qısqançlıqla qarşıladı. AXC Zaqafqaziya respublikaları Gürcüstan və Ermənistanla da münasibətlərini tənzimləməyə çalışırdı. Bu respublikalarla Azərbaycan ərazi mübahisələrini həll etməli idi.

T.Svyatoçovski yazır ki, “İstiqlal Bəyannaməsi”ndə Azərbaycanın ərazi iddiası ancaq Arazdan şimaldakı ərazi ilə məhdudlaşdırılsa da, “Azərbaycan” adının işlənməsi çox keçmədən İranın etirazına səbəb oldu. Tehrandə şübhələr oyandı ki, Azərbaycan Respublikası (AXC – V.Ö.) Təbriz vilayətini İrandan ayırmaq üçün Osmanlı dövlətinə xidmət edir. Həmçinin, Gilandakı Cəngəli milli inqilabı hərəkatı öz qəzetində hər bir müsəlman torpağının müstəqilliyini “fərh mənbəyi kimi” alqışlayaraq yeni respublikanın Azərbaycan adını seçməsinin onun İrana birləşmək arzusu ilə bağlı olub-ol- maması məsələsinə toxunurdu. İrana birləşmək niyyətinin gerçək olduğu təqdirdə, bu niyyət aydın şəkildə ifadə olunmalıdır, əks halda, iranlılar həmin respublikanın Azərbaycan adlanmasına qarşı çıxıb bilərlər. Buna görə də, İranın şübhələrinə son qoymaq məqsədilə, Azərbaycan hökuməti xaricə göndərilən sənədlərdə Qafqaz Azərbaycanı istilahını işlədəcəkdi.

Müstəqillik haqqındakı bəyan-namənin ardınca, müsəlman dünyasında ilk respublikanın təşkil olunması sahəsində atılan növbəti addım baş nazirin seçilməsi oldu. Hamı bir nəfər kimi Xan Xoyskinin üstündə durdu. Xan Xoyski müvəqqəti paytaxtı Gəncədə olan Azərbaycan Respublikasının yaradılması haqqında xarici hökumətlərə məlumat verən teleqramlar göndərməklə artıq öz işinə başlamışdı.

Demokratik respublika iyirmi üç ay yaşadı və onun fəaliyyətdə olduğu müddət üç ayrı-ayrı mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ Osmanlı himayəsi altında keçən dövr idi. Zaqafqaziya Federasiyasının varisi olan hər üç dövlət iyunun 4- də Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq haqqında ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzaladı. Torpaqları, az qala, 4 min kv.milə endirilmiş Ermənistandan, ya da iki rayonunu tərk etməyə məcbur edilmiş Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərini xarakterizə edən dostluq kəlməsi xüsusi məna kəsb edirdi. Azərbaycan nəinki bütün ərazisini özündə saxladı, həm də əldə olunmuş müqavilənin IV maddəsinə görə, təhlükəsizlik və ictimai asayişin bərpa edilməsi üçün osmanlılardan hərbi kömək haqqında, habelə, Bakının alınması və Dağlıq Qarabağda fəallıq göstərən erməni partizanlarının (quldur dəstələrinin – V.Ö.) təcavüzünü cəmləmək haqqında təminat aldı.

Azərbaycanın xarici əlaqələrində mühüm yer tutan Osmanlının üstün qüvvə olduğunu və gücünü göstərmək istədiyi regionda onun siyasi xəttində əsas cəhət Rusiyanın-Qafqaz cəbhəsinin dağıdılmasından irəli gələn nəticələrdən biri Turan niyyətlərinə yenidən qayıdılması idi. Bu halda, türk qoşunları açıq-aşkar düşmən mövqelərlə üzləşirdilər. 1918-ci ildə Xəzəraxası və Türküstanın içərilərinə nüfuz edilməsilə Turan yolunda daha iddialı addımlar atıla bilərdi. Osmanlıları öz növbəsində Əfqanıstan, Cənubi İran və Hindistanda Britaniya əleyhinə panislamist qiyamlar törədəcəkdi.

Ənvər Paşanın qoşunlardan az əhəmiyyəti olmayan, onun möhtəşəm niyyətlərini dərk edib həyata keçirməkdə tam bel bağlaya biləcəyi komandirlərə ehtiyacı var idi. Ənənəvi olaraq, o, yaxın qohumlarına üz tutdu. Ənvər Paşa Şərqi Ordu Qrupunun komandanlığını Xəlil Paşanın ixtiyarına verdi və onun ərəb tayfalarını italyanlar, əleyhinə təşkilatlandırmaqda təcrübə qazanmış 28 yaşlı ögey qardaşı Nuri Paşanı Tripolitaniyadan geri çağırdı. Nuri Paşanın aldığı yeni tapşırıq Arazdan şimalda Azərbaycan ərazisində yaradılacaq xüsusi qüvvəyə – islam Ordusuna komandanlıq etmək idi. Mayın sonunda Nuri Paşa türklərin əlində olan Təbrizdən keçərək Gəncəyə yola düşdü. Burada o, sürətlə İslam Ordusunu təşkil etməyə başladı. Bu, Osmanlı-Azərbaycan-Dağıstan döyüşçülərindən ibarət yığma hərbi qüvvə Ənvər Paşanın Zaqafqaziyada güddüyü siyasi məqsədlərin yerinə yetməsində başlıca vasitə olmalı idi. Azərbaycanda yaranmaqda olan Müsəlman Milli Korpusu və azəri qeyri-nizami dəstələrinin demək olar ki, hamısı bu orduya daxil edildi.

T.Svyatoçovskinin fikrincə, İstanbul rejimi Sovet Rusiyası ilə, ondan da daha çox öz Almaniya müttəfiqi ilə Berest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini pozmaqdan ehtiyat edərək və vəziyyəti mürəkkəbləşdirmək istəmədiyindən, təşkil edilmiş ordu, hüquqi cəhətdən osmanlı tabeçiliyindən kənar bütünlüklə yığma qoşun idi. “Azərbaycanın müstəqil islam hökuməti tərəfindən edilən xahişə əsasən” –

Azərbaycan-Osmanlı paktı imzalanmazdan qabaq – iyunun 2-də Nuri Paşa Bakı müsəlmanlarını bolşevik hakimiyyətindən azad etmək haqqında göstəriş aldı. Əhali türkləri hərəzlə salamladı və müsəlman həmrəyliyi hissələri güclü şəkildə aldı. Lakin çox keçmədən osmanlı komandirləri ilə Azərbaycanın dövlət adamları arasındakı münasibətlərdə bir sıra anlaşılmazlıqlar yaranı.

Nuri Paşa özünün siyasi məsləhətçisi Əhməd Ağayev vasitəsilə Türkiyənin solçulardan və ya “ən əvvəl Azərbaycanın mövqeyi” siyasətinə meyil göstərənlərdən daha çox, mühafizəkar və panislamist ünsürlərə rəğbət göstərdiyi faktını açıqladı. “Azərbaycan tarixi” kitabında göstərilir ki, “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəti olaraq həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri tərəfindən hüquqi cəhətdən tanınmasından asılı idi. “Azərbaycan” qəzeti 1918-ci ilin dekabrında bununla əlaqədar ürək ağrısı ilə yazırdı ki, “hal-hazırda Avropa və Amerikada Azərbaycanın mənafeyini heç kim müdafiə etmir”. Belə vəziyyət Azərbaycan ictimaiyyətində ciddi təşviş hissi doğururdu, çünki Parisdə sülh konfransının açılması vaxtı getdikcə yaxınlaşırdı. Yeni yaranmış bütün dövlətlərin, o cümlədən, Azərbaycanın taleyi məhz bu konfransda həll olunmalı idi. Parlament Paris konfransında Azərbaycanın mənafeyini müdafiə etmək məqsədi ilə çoxpartiyalılıq əsasında xüsusi nümayəndə heyəti yaratdı.

1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə siyasi, iqtisadi, maliyyə və ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Zaqafqaziya dövlətlərinin konfransı açıldı. Azərbaycan Respublikasını konfransda xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov, parlament üzvləri – F.X.Xoyski, X.Xasməmmədov təmsil edirdilər. Konfransın ələ başlanğıcında bir tərəfdən, Azərbaycan ilə Gürcüstan, digər tərəfdən isə, Ermənistan arasında ciddi ixtilafın olduğu aşkara çıxdı. Belə ki, birincilərdən fərqli olaraq Ermənistan, ilk növbədə, ərazi mübahisələrinin həll edilməsini tələb edirdi. Denikin ordusunun Dağıstan və Gürcüstan üzərinə hücumunun başlanması ilə əlaqədar olaraq konfransın işi yarımçıq qaldı.

“Türkmənçay” müqaviləsinin 8-ci bəndini bəhanə edən Denikin Azərbaycan donanmasının milli dövlət bayrağı altında Xəzər dənizində üzməsinin qarşısını almaq üçün cəhd etdi. Həmin bəndə görə yalnız Rusiyanın Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ vardı. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Denikinə göndərdiyi notada bu əsassız tələbi rədd etdi. Notada deyilirdi: “1828-ci il “Türkmənçay” müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında bağlanmışdır və Azərbaycan üçün heç bir qüvvəyə malik deyildir. Nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirəm ki, Azərbaycan donanması indiyə qədər olduğu kimi bundan sonra da öz milli bayrağı altında üzəcəkdir”. Azərbaycan xalqı istiqlaliyyətinin birinci ildönümünü belə həyəcanlı bir şəraitdə, faktiki olaraq Denikinlə müharibə vəziyyətində qarşılaşmalı oldu.

İstiqlal günü, 1919-cu il mayın 28-də Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyəti – ni ABŞ prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim olunmuş memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi və bir ildə keçdiyi inkişaf yolundan bəhs olunur, Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran vəzifələr şərh edilirdi. Həmin vəzifələr – Azərbaycan istiqlaliyyətinin tanınması, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması, ABŞ ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər yaradılması və Azərbaycana hərbi kömək göstərilməsindən ibarət idi. Vilsona məlumat verildi ki, göstərilən şərtlərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə Azərbaycan Respublikası keçmiş çar Rusiyasının öz payına düşən borclarını ödəməyə hazırdır.

Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisinə qarşı iddia irəli sürmüş İranın Paris konfransındakı mövqeyi Azərbaycan nümayəndəliyi üçün gözlənilməz oldu. Xoşbəxtlikdən İran tərəfinin bu gülünc tələblərini ‘konfrans iştirakçıları ciddi qarşılamadılar və 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-İran sazişinin imzalanmasından sonra iranlılar, ümumiyyətlə, konfransın işindən uzaqlaşdırıldılar. 1919-cu ilin yayında Azərbaycanın siyasi həyatında əlamətdar hadisə baş verdi. Avqustun ikinci yarısında ingilis qoşunları Azərbaycan ərazisini tamamilə tərk etdilər və bu andan etibarən Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi yaşamağa başladı. Bədxahlarımızın qabaqcadan söylədiklərinin əksinə olaraq, nə kütləvi bolşevik çıxışları, nə də digər ağılasığmaz “fəlakətlər” baş verdi. Dövlət strukturları ingilislərin vaxtında olduğu kimi, normal fəaliyyətini davam etdirirdi. Bununla da, Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa qadir olduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirmiş oldu.

1919-cu ilin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının 19 aylıq müstəqil və azad həyatının əsas yekunları aşağıdakılardan ibarət idi:

Birinci, lap yaxınlaradək bir çox siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum edilmiş, dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir tarixi müddətdə normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratdı.

Səs.-2012.-16 noyabr.-№210.-S.14.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: MÜSTƏQİLLİK TARİXİMİZİN UCA ZİRVƏSİ

Anar İSGƏNDƏROV,
tarix elmləri doktoru,
professor

Hər bir qaranlıq gecənin günəşli bir səhəri olur. Azərbaycan xalqının tarixində bu qaranlıq gecə 1918-ci ilin mart soyqırımı, bu günəşli səhər isə 1918-ci ilin 28 mayıdır. 28 May müstəqilliyimizin tarixində ən uca zirvədir! Bu, birmənalı belədir. Riyaziyyatçılar buna aksioma deyirlər.

Müstəqillik heç də bütün xalqlara nəsib olmur. Dünyanın bir sıra xalqlarının tarixində belə zirvələr mövcuddur. Anadolu türkləri üçün 29 oktyabr, fransızlar üçün Bastiliyanın alındığı, almanlar üçün Almanıyanın birləşdirildiyi gün, amerikalılar üçün 4 iyul ən böyük tarixi hadisədir. Allah-Təala belə bir xoşbəxt günü bizim xalqımıza da nəsib etmişdir. Bu xoşbəxt tarixin başlanğıcı 1918-ci il mayın 28-idir.

23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zaman məhdudluğuna baxmayaraq aşağıdakıları edə bildi:

1918-ci il...

- Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və 6 maddədən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti coğrafi məfhum olan “Azərbaycan” sözünü siyasi məfhuma çevirdi. Bu vaxta qədər müxtəlif adlar altında təsbit olunan bu ərazi Azərbaycan, dövlət isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanmağa başladı. – İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batumi müqaviləsi imzalandı. – İyunun 21-də Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın ilk dövlət rəmzlərini təsis edərək qəbul etdi. Qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq (Osmanlı bayrağına oxşar) qəbul edildi. Noyabrın 9-da hazırkı üçrəngli bayrağımız və səkkizguşəli ulduz qəbul edildi. – İyunun 24-də Milli hökumət Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazax şəhərinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. – İyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldı. – İyunun 27-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu. – İyunun 27-dən – iyulun 1-dək Qaraməryəm yaxınlığında Qafqaz İslam Ordusu Korqanovun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti qüvvələrini darmadağın etdi. – İyulun 15-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları təhqiq etmək və tarixi həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. – İyulun 20-də Qafqaz İslam Ordusu Şamaxını Bakı Soveti qüvvələrindən azad etdi. – İyulun 30-da Milli hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol şəhəri-Gəncə, Qaryagin – Cəbrayıl adlandırıldı. – İyulun 31-də Stepan Şaumyan başda olmaqla Bakı Soveti qüvvələri istefa verdi. – Sentyabrın 15-də Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Bakı şəhərini Sentrokaspi qüvvələrindən azad etdi. – Sentyabrın 17-də Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət Bakı şəhərinə daxil oldu. Bakı Azərbaycanın paytaxtına çevrildi. – Oktyabrın 21-də Azərbaycan Xəzinə Palatası təşkil edildi. – Noyabrın 1-də Hərbi Nazirlik yaradıldı. – Noyabr ayında Azərbaycan Məhkəmə Palatası təşkil edildi. – Noyabrın 17-də general Tomson başda olmaqla ingilis qüvvələri Bakıya daxil oldu. Bakıda ingilis general qubernatorluğu yaradıldı. – Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təsis edildi. – Azərbaycan parlamentində türk-müsəlman əhalisinə 80, ermənilərə 21, ruslara 10, almanlara 1, yəhudilərə 1, gürcülərə 1, polyaklara 1 yer ayrılmışdı. Parlamentin demokratik tərkibi hətta bugünkü Avropa Şurasına da nümunə ola bilər. – Azərbaycan parlamentinin 17 ay ərzində 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-u qəbul olunmuşdur. – Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi, 11 komissiya var idi. – Azərbaycanda hakimiyyət bölgüsü aparıldı: 1.Qanunverici, 2.İcraedici, Məhkəmə hakimiyyəti. – Dekabrda Azərbaycan parlamenti Bakı şəhərinin azad edilməsi zamanı şəhid olmuş türk və Azərbaycan əsgərlərinin şərəfinə Bakının ən hündür yerində abidənin ucaldılması haqqında qərar qəbul etdi. – Dekabrda milli valyuta olan Bakı bonu tədaviyə buraxıldı. – Dekabrın 28-də parlamentdə Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. – Dekabrın 28-də general Tomson Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökuməti tanıdığını bəyan etdi.

1919-cu il...

- Yanvar ayında Qarabağda erməni separatçılarının qanunsuz hərəkətlərinə son qoymaq üçün Qarabağ general qubernatorluğu yaradıldı. Fevralda Xosrov bəy Sultanov qubernator təyin olundu. – Fevral ayında ermənilər tərəfindən Naxçıvana edilən hücumların qarşısını almaq üçün Naxçıvan general qubernatorluğu yaradıldı. – Martın 3-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyi yaradıldı. – Martın 21-də Əlifba islahat komissiyası yaradıldı. Məqsəd latın əlifbasına keçməkdən ibarət idi. – Mart ayından Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olundu. – 1919 və 1920-ci illərdə 31 Mart dövlət səviyyəsində Milli Mətləm Günü kimi qeyd olundu. – Mart ayında “Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı” adı altında Milli Təhlükəsizlik Xidməti yaradıldı. – İyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. – İyunun 15-də Denikin təhlükəsinə qarşı Gürcüstanla hərbi pakt imzalandı. – İyunun 28-də Böyük Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan çıxarılacağı haqqında Paris sülh konfransına rəsmi məlumat verdi. – İyulun 21-də parlament Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməni təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə seçkilərdə qadın və kişi bərabərliyi təsbit olundu. – Avqustun 11-də parlament Azərbaycan Vətəndaşlığı Haqqında Qanun qəbul etdi. Yəni rəngindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri qanun qarşısında bərabər elan edildi. – Avqustun 24-də Naxçıvanda ABŞ general qubernatorluğunun yaradılması barədə polkovnik V.Haskelin bəyanatı elan edildi və amerikalı polkovnik Edmund Delli bu zonaya qubernator təyin olundu. Lakin Azərbaycan hökumətinin ciddi müqaviməti və Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazı nəticəsində amerikalılar öz niyyətlərini reallaşdırma bilmədilər. – Avqustun 20-dən sentyabrın 2-nə kimi Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı keçirildi. – Avqustun 22-də Dağlıq Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökuməti qarşısında 26 bənddən ibarət öhdəlik götürdülər. – Avqustun 23-də qaçqın və köçkünlərlə bağlı komissiya yaradıldı. – Hökumət qaçqın düşən əhali ilə bağlı parlament və hökumət səviyyəsində 10 qərar və qanun qəbul etdi. – Avqustun 25-də ingilis qüvvələri Bakını tərk etdilər. – Avqust ayında Xəzər Hərbi Dəniz Donanması yaradıldı. – Sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin xaricə göndərilməsi haqqında qanun qəbul etdi. – Sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti “Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında” Qanun qəbul etdi. Noyabrın 1-də BDU-da dərslər başlandı. – Yayda Azərbaycan hökuməti özünün maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, Dağıstan Dağlılar Respublikasına 50 milyon manat həcmində yardım göstərdi. – Avqust ayında Lənkəranda qiyamçı qüvvələr darmadağın edilərək bölgədə AXC-nin hakimiyyəti bərpa olundu. – Sentyabrın 3-də Lənkəran bölgəsindəki rus hərbi qüvvələri tərkisilah edildi. – Sentyabrın 30-da Dövlət Bankı təşkil olundu. – Oktyabrda mətbuatda senzura ləğv olundu. – Noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan-Ermənistan sazişi imzalandı. – Dekabrda “İstiqlal” muzeyi açıldı. – Bakı neftini dünya bazarına çıxarmq üçün Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edilərək istifadəyə verildi. – İstehkamçılar Məktəbi, Hərbi Dəmiryolçular Məktəbi, Hərbi Feldşer Məktəbi və Hərbiyyə Məktəbi açıldı. – Milli hökumət Gəncədə Nizami məqbərəsinin tikintisinə 500 min manat vəsait ayırdı. Amma məqbərəni tikmək üçün vaxt çatmadı.

1920-ci il...

- Yanvarın 11-də Versalda Azərbaycan Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı. – Yanvarın 14-də Azərbaycanın Paris Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması şərəfinə Təzəpir məscidində dualar oxundu. Parlamentin təntənəli iclası keçirildi, Hürriyyət meydanında Milli Ordunun rəsmi keçidi oldu. – Martın 20-də sovet Rusiyası ilə ticarət müqaviləsi imzalandı. Lakin Rusiya bu müqaviləyə riayət etmədi. – Martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İran tərəfindən de-fakto və de-yure tanındı. – Martın 20-də İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən Tehranda səfirlik, Təbrizdə baş konsulluq, Rəştdə konsulluq, Ərdəbildə, Məşhəddə vitse-konsulluq, Xoy və Əhərdə konsul agentlikləri yaradıldı. – İlin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun sayı 40 minə çatırdı. Bunun 30 mini piyada, 10 mini isə suvari idi. – Bakı-Culfa dəmir yolu inşa edilərək istifadəyə verildi. – Kür çayı üzərində körpü salındı. 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan parlamentinin sonuncu – 145-ci iclası axşam saat 20:45-də başladı və 23:25-dək davam etdi. Parlament səs çoxluğu ilə 7 şərtlə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1920-ci ilin bolşevik işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan vermədi: – Bakı neftini dünya bazarına tam gücü ilə çıxara bilmədi. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan beynəlxalq neft kəməri bunu reallaşdırdı. – Azərbaycan ali hərbi məktəb açma bilmədi. Müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra çoxlu sayda ali hərbi məktəblər açıldı. – Azərbaycan Konstitusiyasını qəbul edə bilmədi. 1995-ci ilin noyabrında müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. – Parlament seçkilərini keçirə bilmədi – 1995-ci ilin noyabrında parlament seçkiləri keçirildi. – Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçidi təmin edə bilmədi. 1991-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçildi. – Aqrar məsələni, yəni torpaq məsələsini həll edə bilmədi. 1996-cı ildə aqrar

məsələ həll olundu. – Qafqaz İslam Ordusunun şərəfinə abidə qoya bilmədi. 2000-ci ildə Şəhidlər Xiyabanında bu əzəmətli abidənin açılışı oldu.

- Ermənistan və sovet Rusiyasının günahı üzündən onlarla qonşuluq münasibətlərini qura bilmədi. Bu gün də Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində onunla qonşuluq münasibətlərini qurmaq mümkün olmadı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixində AXC-nin rolundan danışarkən demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırı bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da güsləndirmiş oldu”.

Xalq qəzeti.-2012.-27 may.-N 116.-S.13.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – ŞƏRQDƏ İLK
DEMOKRATİK RESPUBLİKA**

Əfqan ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin aparıcı eksperti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir.

Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını, fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirirdi. Həmçinin həmin dövr tariximizi çox gözəl bilən böyük dövlət xadimi deyirdi ki, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, onu əldə etməkdən qat-qat çətinidir. Bunu ADR-in tarixi taleyi də dönə-dönə sübut edir. Çünki ötən əsrin sonunda, demək olar ki, eyni proseslərlə üzləşdik və daha təhlükəli vəziyyətlə qarşılaşdıq.

Əgər ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli xahişləri ilə hakimiyyətə qayıtmısaydı, yəqin ki, dövlətçiliyimizi itirəcəkdik, ölkəmiz bir neçə dövlət arasında bölünəcəkdə. Nəticədə Azərbaycanın bir dövlət kimi mövcudluğu xəyal olaraq qalacaqdı. Ulu öndər Heydər Əliyev, sözün həqiqi mənasında, müasir Azərbaycanı qurdu, inkişaf etdirdi, böyük dövlətlərin cərgəsinə çıxardı. Həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ənənələrini bərpa etdi, yaşatdı, inkişaf etdirdi, sivil bir dövlət qurdu. Bu gün həmin dövlət regionda söz sahibidir, böyük və güclü dövlətlərin sırasında layiqli yerini tutur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə nəzər salanda, ilk növbədə, onun yarandığı şərait qiymətləndirilməlidir. Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra noyabrın 15-də Tiflisdə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Komissarlığı yaradıldı. Cənubi Qafqazın hər üç xalqı burada təmsil olunurdu. Lakin xarici gərginlik, daxildə ciddi fikir ayrılıqları komissarlığın fəaliyyətini çətinləşdirirdi. 1918-ci ilin fevralında komissarlıq fəaliyyətini dayandırdı və həmin ayın 10-da Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Seymdə menşevik, müsəvat və daşnak fraksiyaları təmsil olunurdu. Çoxluq müsəlman partiyaları blokuna məxsus idi. İstər komissarlıqda, istərsə də seymdə xüsusən erməni fraksiyası azərbaycanlılara qarşı təxribat xarakterli iddialarla çıxış edirdilər. Cənubi Qafqazı tərk edən rus orduları da silahlarını onlara təhvil verib gedirdilər.

Zaqafqaziya Seymi öz fəaliyyətinə Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının müzakirəsi ilə başladı. Martin 3-də Sovet Rusiyasının Almaniya ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalanması ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı” planlarını puça çıxardı. Bu müqavilə ilə Qars, Ərdəvan və Batum Osmanlı imperiyasına verilməli, rus qoşunları isə Osmanlı və sərhəd ərazilərində yerləşən erməni silahlı birləşmələrini tərksilah etməliydi. Məhz bu səbəbdən martin 14-də keçirilən Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti müqavilənin Cənubi Qafqaza aid olan hissəsinə etiraz etdi. Azərbaycan fraksiyasının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, erməni və gürcü nümayəndələri seymin 23 mart tarixli iclasında Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə etmək barədə qərarın qəbul edilməsinə nail oldular. Azərbaycan tərəfi bu müharibədə iştirak etməyəcəyini bildirdi.

Həmin tarixi şəraitlə bağlı maraq doğuran ciddi bir məsələ var. Bakı Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Komissarlığının bundan sonra seymin səlahiyyətlərindən kənar olan yeganə şəhər idi. Buna əsas səbəb Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində olması idi. Məsələn, 1917-ci il noyabrın 2-də bolşeviklər Bakıda Sovet hakimiyyətini elan etdilər. S. Şaumyan Bakı Soveti

İcraiyyə Komitəsinin sədri oldu. Dekabr ayında isə bu qatı daşnak Lenin tərəfindən Cənubi Qafqazın fəvqaladə komissarı təyin edildi.

Bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını Cənubi Qafqazda “inqilabla əks-inqilab arasında mübarizə” meydanı elan etmişdilər. Bu zaman Bakıda S. Şaumyanın ixtiyarında böyük əksəriyyəti ermənilər olan 20 minlik qoşun var idi. O, min bəhanə ilə qırğın törətmək, azərbaycanlıları məhv etmək üçün işlər aparırdı. Amma Azərbaycanın siyasi xadimləri və ziyalıları bunların qarşısını alırdı. Bakıda müsəlmanları müdafiə edəcək qüvvə yox idi. Şaumyan isə “qızıl ordu əsgəri” adı altında qatı daşnaklardan ibarət ordunun gücünü artırırdı. Nəhayət, Şaumyan martın 15-də Bakı Sovetinin iclasında göstəriş verdi: “Bakı Soveti Cənubi Qafqazda vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkamına çevrilməlidir”. Bununla da, müsəlman əhalinin qırğına start verilmiş oldu. Martın 30-da isə qırğına rəhbərlik etmək, onu mütəşəkkil və qısa müddətdə həyata keçirmək üçün Bakı Soveti yanında İncilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı.

Qırğın ərəfəsində yalandan öz bitərəfliyini elan etmiş “daşnaksütyun” və erməni milli şurası Bakı Sovetinin qərarını müdafiə etdilər. Martın 31-də başlanan qırğın aprelın 2-si gecədən xeyli keçənədək davam etdi. Daşnak və bolşevik ordusu uşağa, qadına, qocaya fərq qoymadan ağlagəlməz vəhşiliklər törətdilər. Mart soyqırımından sonra bolşevik və erməni siyasi partiyalarının mətbuat orqanlarından başqa bütün qəzet və jurnallar bağlandı. Erməni milli şurası istisna olmaqla bütün milli şuraların fəaliyyəti qadağan edildi. F. X. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Bakı Şəhər Duması buraxıldı. 1918-ci il aprelın 25-də S. Şaumyanın sədrliyi ilə Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) yaradıldı. Erməni lideri Xatisov bu komissarlığı “erməni sovet hökuməti” adlandırdı.

Ermənilər böyük iddia ilə yaşayırdılar. Onlar Azərbaycanda böyük dövlət qurmaq istəyirdilər. Hətta Azərbaycana muxtariyyət vermək məsələsini də yaxın qoymaq istəmirdilər. Araşdırmalar göstərir ki, S. Şaumyanın Zaqafqaziya Seymindəki erməni fraksiyası ilə, Androniklə, Leninlə, xarici erməni təşkilatları ilə əlaqəsi çox sıx olub. Bu birlik yalnız Azərbaycana qarşı yönəlmişdi. Bax, belə ağır şəraitdə, Bakıdan uzaqlarda, respublika sərhədlərindən kənarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edildi: 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldı. Bir gün sonra Azərbaycan fraksiyası M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura yaratdı. Mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan olundu, Milli Şura çox mühüm tarixi hüquqi sənəd olan “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etdi.

Müvəqqəti hökumətin ilk başçısı Fətəli xan Xoyski mayın 3-də radioteleqrafla xarici dövlət başçılarna Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması məlumatını çatdırdı. Cümhuriyyətin xarici siyasətdə ilk uğuru iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsi imzalaması oldu. Daşnak ordusunun Azərbaycanda törətdiyi vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün bundan sonra həmin müqavilənin 4-cü bəndinin tələblərinə uyğun olaraq Milli Şura və Xarici İşlər Nazirliyi Osmanlı dövlətindən hərbi kömək istədi. Bu köməyin qarşısını almaq üçün Şaumyan Gəncə üzərinə hücum hazırlaşdı. Eyni zamanda, Leninin göstərişi ilə Gürcüstan hökumətinə məktubla müraciətində göstərdi ki, Osmanlı qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası Gürcüstanın muxtariyyətini tanıyacaq. Ancaq Gürcüstan Osmanlı qoşunlarının qarşısını ala bilmədi. Əvəzində Gürcüstan hökuməti Milli Şuraya Gürcüstan ərazisində fəaliyyətini qadağan etdi. İyunun 16-da Milli Şura Gəncəyə köçürüldü. Ancaq Gəncəyə gələn Nuru Paşa Milli Şuraya etimadsızlıq göstərdi. Odur ki, hökumət böhranı qaçılmaz oldu, Milli Şura fəaliyyətini dayandırdı və səlahiyyətlərini F. X. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Müvəqqəti Hökumətə verdi ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanılsın. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti hərbi vəziyyət elan etdi: “Yaranmış fəvqaladə vəziyyətlə əlaqədar olaraq bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilsin. Qafqaz İslam ordusunun komandanı ilə razılıq əsasında bu fərmana uyğun tədbirlərin hazırlanması daxili işlər nazirinə həvalə edilsin”.

Bakı isə hələ də Şaumyanın əlində idi. Azərbaycan-Osmanlı hərbi qüvvələri bolşevik-daşnak ordularının hücumunun qarşısını alıb, onları qovmağa başladılar. Artıq iyulun 20-də Bakının azad olunması üçün bu istiqamətdə hücum gücləndirildi. Şaumyan Moskvaya və İrandakı rus-kazak dəstələrinə ümid bəsləyirdi. Ancaq onlar da heç nə edə bilmədilər. Həmin dövrdə Lenin Almaniyaya ilə danışıqlara getdi. O, Bakı neftinin bir hissəsini onlara verməklə, Osmanlı ordusunun Bakıdan çıxarılmasına çalışırdı. Şaumyana isə belə bir tapşırıq vermişdi ki, Bakı əldən çıxarsa, iri neft müəssisələrini məhv etsin. Amma heç nə Bakı Kommunasının süqutunun qarşısını ala bilmədi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Nuru paşanın başçılığı ilə Osmanlı qoşunları Bakıya daxil oldular. İki gün sonra, sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Hökuməti Gəncədən Bakıya köçürüldü. Azərbaycanın bütün ərazilərində öz fəaliyyətini bərpa etmək üçün təsirli tədbirlər görməyə başladı. Yaranmasından 4 aya yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, əslində Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətini yalnız bundan sonra qura bildi. Belə ki, Nazirlər Şurasının 1918-ci il 27 iyun

tarixli fərmanı ilə Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. İyunun 24-də üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz əks edilmiş qırmızı parçadan hazırlanmış dövlət bayrağı qəbul edildi. Noyabrın 9-da bayraq göy, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət, üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz əksi olan üçrəngli bayraqa əvəz edildi.

İyunun 26-da Milli Ordunun yaradılması haqqında fərman verildi. Hərbi nazirlik noyabrın 1-də yaradıldı. 1919-cu ilin yayında Xəzər Donanması təsis edildi. Avqustun 23-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında fərman oldu. Milli Şuranın fəaliyyəti isə 1918-ci il noyabrın 16-da bərpa edildi. Noyabrın 20-də keçirilən iclasda “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında ” Qanun qəbul etdi. Həmin qanunda hər iki cinsin seçki hüququ təsbit edildi. Bununla da, Azərbaycan demokratik dəyərlərin reallaşmasında Şərqdə birinci oldu.

Azərbaycan parlamenti 1918-ci il dekabr ayının 7-də fəaliyyətə başladı. 17 ay ərzində çox səmərəli fəaliyyət göstərdi. Bu müddətdə 130 iclas keçirdi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi təqdim olundu. Onlardan 230-a yaxını müzakirə olunub, qəbul edildi. Xalqın maarifləndirilməsinə də xüsusi diqqət verilirdi. Məhz buna görə də ilk hökumətin tərkibində Xalq Maarif Nazirliyi yaradılmışdı. Daha sonra məktəblər milliləşdirildi. Təhsilin Azərbaycan dilində aparılması məcburi sayıldı. Bu illərdə mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində də böyük inkişaf oldu.

O dövrdə ən ciddi problem isə erməni təcavüzləri idi. Himayədarlarına arxalanan erməni quldur dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə soxulur, qırğınlar törədirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması elan olunandan bir gün sonra-mayın 29-da Milli Şura erməni nümayəndələrinin müraciətini müzakirəyə çıxardı və onların xeyrinə qərar qəbul etdi. Milli Şura İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getdi ki, yaradacaqları dövlətə paytaxt etsinlər. Şərt belə idi ki, bundan sonra ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə iddialarından əl çəkəcəklər. Ancaq gözlənilməyinin tam əksi oldu.

Ermənilər Zəngəzur, Naxçıvana, Dağlıq Qarabağa iddialarını daha da kəskin qoyurdular. Güclərini səfərbər edib hücumlar təşkil edirdilər. Bu işdə ən böyük ümidləri Andronikin ordusuna idi. 1918-ci ilin yayında Andronikin quldur dəstəsi Zəngəzura hücumu keçdi. Onlar görünməmiş vəhşiliklər edir, insanları diri-diri yandırır, kəndləri külə çevirirdilər. Həmin ilin sonuna kimi daşnaklar Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini yandırır məhv etdi, insanları qılıncdan keçirdi, süngülərlə öldürdülər.

Azərbaycan hökuməti təcili Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı. Xosrov Paşa Sultanov general-qubernator təyin edildi. O, 1919-cu ilin fevralında Şuşaya gəldi. Qardaşı Sultan bəylə təcili təsirli tədbirlər gördü. Nəticədə Andronikin Şuşaya üç hücumu dəf edildi. Yayda erməni Milli Şurası Şuşada silahlı toqquşmaya nail oldu. Sultanov qardaşları erməni şura üzvlərini Azərbaycandan çıxardılar. Andronik qoşununun tör-töküntüləri ilə qaçmalı oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti belə ağır şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, getdikcə dirçəlir, dövlətçiliyini möhkəmləndirirdi. Amma bolşevik istilası hər şeyə son qoydu. Bu istila o zaman oldu ki, artıq Azərbaycan dünya birliyinin üzvünə çevrilmişdi. 1920-ci ilin aprelində Bakıda 20-dən çox dövlətin nümayəndəliyi var idi.

Aprelin 22-də Leninin razılığı ilə daşnak qoşunları Xankəndi, Qazax və Gəncə istiqamətində hücumu keçdilər. Ayın 27-də isə Volqa-Xəzər donanması Yalama yaxınlığına yetişdi, əməliyyat üçün əmr aldı. Bu zaman artıq XI ordu Azərbaycan sərhədlərini keçib, sürətlə Bakıya doğru irəliləyirdi. Yalama stansiyasında iki saatlıq döyüş Azərbaycan ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

Azərbaycan hökumətini aldadırdılar. Deyirdilər ki, guya XI ordu Azərbaycandan keçib Anadoluya gedir, Türkiyəyə kömək edəcək. Hökumət üzvləri bu güc qarşısında tab gətirməyərək yalana inandı.

XI ordu ilə Bakıya daxil oldu, Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə son qoydu. Azərbaycan yenidən işğal edildi.

1991-ci ildə müstəqilliyimizi qazananda yenə eyni tarixi şəraiti yaşayırdıq. 1993-cü ilin yayı yenidən parçalanma və işğal ərafəsindəydik. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xilaskar kimi gəldi, hadisələrin axarını dəyişdi, dövlətçiliyi qorudu, qüdrətli Azərbaycan dövlətini yaratdı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ QAÇQINLAR PROBLEMİ

Nazim MUSTAFA,
AMEA Tarix İnstitutunun elmi işçisi

XX əsrdə Azərbaycan xalqı üç dəfə – 1905-1906, 1918-1920 və 1988-1989-cu illərdə qaçqınlar problemi ilə üzləşmişdir. Üstəlik, Ermənistanın ərazilərimizin işğalı nəticəsində yeni bir problem – öz ölkəsində dogma yer-yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalan soydaşlarımızın üzləşdiyi məcburi köçkünlük problemi 20 ildən artıqdır ki, həll olunmamış qalır. Qaçqınlar problemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə Birinci Dünya müharibəsindən və 1918-ci il mart-may aylarında Bakı, Gəncə (Yelizavetpol) və İrəvan quberniyalarında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar və etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmələri nəticəsində miras qalmışdı.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolu, Balkanlar və s. yerlərdə mövcud olan münafişə və müharibə ocaqlarından Bakı və Gəncə quberniyalarına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. İlk dövrlərdə Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı, Erməni Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə Nəticəsində Dağılmış Polyak əhaliyə Kömək Komitəsi, çar II Nikolayın qızı knyagina Tatyana Nikolayevanın müharibədən zərər çəkənlərə yardım məqsədilə təsis etdiyi komitənin Qaçqınların Qeydə Alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların Yerləşdirilməsi üzrə Baş Müvəkkilliyin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyət və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər qradonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın, o cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır. Bakı Qradonaçalniki ayrışeçkilik edərək müsəlman qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda, Gəncədə və quberniyaların digər bölgələrində sığınaçaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü. Bu cəmiyyət Qars vilayətinin müxtəlif qəzalarında şöbələrini açmışdı. Cəmiyyət rəsmi qeydiyyatla 22.000 hərbdəyə 1917-ci ilin sonuna qədər yardıma davam edib, onları aclıqdan və labüd ölümün pəncəsindən xilas etmişdi. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vəsaiti hesabına İsmailiyyə binasının (indiki Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası) alt qatında Şərqi Anadoludan gətirilən yetim uşaqlar üçün 200 yerlik yataqxana təşkil edilmişdi. Bakıdakı müxtəlif yetimxanalarda cəbhə bölgəsindən gətirilən 1000-ə qədər uşaq və kimsəsiz qadınlara baxılırdı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) elan edilən zaman qaçqınlar problemi bir nömrəli problem kimi qarşıya çıxmışdı. Bu problem dəfələrlə Nazirlər Kabinetinin və Parlamentin iclaslarında müzakirə edilmişdi. İyunun 16-da AXC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqınlar şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi (Umuri Xeyriyyə) yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi.

AXC hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçdükdən sonra bu nazirlik 2 yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayəçilik Nazirliyinə ayrılmışdı. Himayəçilik Nazirliyinə doktor Musa bəy Rəfiyev başçılıq etmişdi. 1919-cu ilin aprel ayından etibarən əvvəllər Himayəçilik Nazirliyinin qaçqınlar şöbəsinin rəisi işləmiş parlamentdəki rus-slavyan fraksiyasının üzvü Viktor Klenevski himayəçilik naziri təyin edilmişdi.

Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən – Ermənistan və Türkiyədən didərgin salınan qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.

2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlikdə üç şöbə – himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdı. Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa,

Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər.

Qaçqınlara yardım məsələsi Himayəçilik Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) Ölkənin digər yerlərində, 3) Xarici dövlətlərdə. Azərbaycan ərazisinə daxil olan və qaçqın kimi qeydə alınan hər bir ailəyə qaçqın kitabçası təqdim edilirdi. Həmin kitabçada qaçqın ailəsinin yerləşdiyi ünvan, ailə tərkibi, onun maddi vəziyyəti, nə kimi ev əşyalarına malik olduğu, aldığı yardımların növü və miqdarı ayrıca qeyd olunurdu. Xüsusi komissiya vasitəsilə həmin qeydlər aparılır, bununla da imkanlı və imkansız qaçqın ailələri bir-birindən fərqləndirilirdi. Yardımlar ucdantutma deyil, imkansız ailələrə və kimsəsizlərə verilirdi.

1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanı, Ramanı, Maştağa, Bülbülə, Ermənəkənd və Bayılda yeməxanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə bu cür yeməxanaların sayı 17-yə çatmış, 2 ərzaq paylanması məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi. 1919-cu ilin yanvarından etibarən yeməxanalarda pulsuz yemək yeyən əhəlinin milliyyətinə görə hesabı aparılmışdı. Həmin vaxtdan oktyabrın 1-dək ermənilər 428214, ruslar 319019, müsəlmanlar 300936, almanlar və polyaklar 2847, ləzgilər 296, gürcülər 248, isveçlilər 225, yəhudilər 154 dəfə pulsuz yemək yemişdilər. Beləliklə, bir il ərzində Bakı şəhərində aclıq keçirən əhaliyə milliyyətindən asılı olmayaraq ərzaq paylanması məntəqələrindən 10069253 manatlıq yardım edilmişdi. Yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin himayəyə götürdüləri yetimxanalara, kimsəsiz uşaqlara qayğıni gücləndirmək məqsədilə bu cəmiyyətlərə Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən maddi yardımlar edilirdi.

Xeyriyyə cəmiyyətləri bir bürodə birləşdikdən sonra Himayəçilik Nazirliyinə müraciət etmişdilər. Nazirlik öz fondundan hər yetim uşağa əvvəlcə 60 manat ayırmış, sonralar isə bu rəqəmi 200 manata çatdırmışdı. Ehtiyacı olanlara yardımlar milliyyətindən asılı olmayaraq bərabər miqdarda edilmişdi. Xeyriyyə cəmiyyətləri və milli şuralar arasında 2114501 manat yardım aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdü: 1. Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinə – 220 yetim uşaq üçün; 2. Erməni Milli Şurasına – 2 yetimxanada 517 nəfər üçün; 3. Rus Xeyriyyə Cəmiyyətinə – 527 nəfərlik yetimxana üçün; 4. “Uşaq evi” cəmiyyətinə – 80 nəfərlik yetimxana üçün; 5. Doqquzuncu sahə komitəsinə – 30 nəfərlik yaşlılar evinə; 6. Yəhudi Xeyriyyə Cəmiyyətinə – qocalar və yoxsullar üçün. Bundan başqa, Nuxa və Ərəş qəzalarından olan erməni qaçqınlarına kömək üçün hökumət tərəfindən görülən tədbirlər haqqında parlamentdəki erməni fraksiyasının sorğusuna himayəçilik naziri belə cavab vermişdi: “Nazirlik tərəfindən teleqraf vasitəsilə Nuxaya 350000 manat vəsait köçürülmüşdür. Həmin vəsaitdən 48000 manatı erməni uşaq evlərinə veriləcəkdir”.

1920-ci ilin təkcə yanvar ayı ərzində Bakıda sığınacaq tapan qaçqınlara, yoxsul əhaliyə müxtəlif qida məntəqələrindən 103000 isti xörək verilmişdir. Həmin yeməklərin 30 faizi pulsuz, qalan 70 faizi isə bir nahar üçün əvvəlcə 50 qəpiyə, sonra isə bir manata satılmışdı. Ümumiyyətlə, 1920-ci il ərzində bu şöbə əhaliyə 3082000 manat maliyyə yardımı etmişdi.

Himayəçilik Nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars vilayətindən didərgin salınmış və Ermənəkənddə məskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə mənzərə aşağıdakı kimi olmuşdu: 1. Gəncə dairəsində – qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, üç yetimxana, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı. 2. Şamaxı dairəsində – qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, iki yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı. 3. Nuxa dairəsində – qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, 2 erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı. 4. Qarabağ dairəsində – 20 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı. 5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min puddan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə, Gəncədə müsəlman qaçqınlarla yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 nəfər Türkiyə ermənisi), Gədəbəyin Saratovka və Novo-İvanovka kəndlərindən erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan 427 nəfər rus qaçqınları sığınacaq tapmışdı. Himayəçilik Nazirliyi üstəlik, Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.

1918-ci ilin aprel ayında erməni-rus birlikləri Şamaxı qəzasında törətdikləri qırğınlardan sonra Nikolayevka, Maryevka, Astraxanka və Çuxuryurd kəndlərində yaşayan rus icması Stavropol quberniyasına köçmüşdü. 1919-cu ilin iyun ayında rus icmasının üzvləri (37 ailə, 194 nəfər) Azərbaycanın Tiflisdəki Diplomatik Nümayəndəliyinə müraciət etmiş, Şamaxıya qayıtmaq üçün Tiflisdən Bakıya pulsuz dəmiryol bileti verilməsini xahiş etmişdilər. AXC hökuməti rus qaçqınlarının maneəsiz olaraq Şamaxıya qayıtmalarını təmin etmişdi.

AXC parlamentinin 1919-cu il iyulun 19-da keçirilən iclasında qaçqınlara yardım edilməsi məqsədilə idarələrarası komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarında müvəqqəti məskunlaşmış qaçqınların iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirmək, onları boş torpaqlarda daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdı. Komissiyanın tərkibinə torpaq, daxili işlər və dövlət nəzarəti nazirliklərinin, “Əhrar”, “Müsavət” və “İttihad” partiyalarının nümayəndələri, Himayəçilik Nazirliyinin dairə inspektorları və s. daxil edilmişdi. Komissiyanın qarşısında duran vəzifəni həyata keçirməsi üçün 18 milyon 750 min manat vəsait ayrılmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Himayəçilik Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqınlara kömək etməkdən ibarət olmuşdu. AXC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvanda diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri, orada öldürülənlərin ad-familiaları, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb Bakıya göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktları Paris sülh konfransının işində iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası da öz növbəsində bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçalarına müraciətində istifadə etmişdi.

Ermənistandakı azərbaycanlı qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı. AXC dövründə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda fəaliyyət göstərən şöbəsi əsasında nümayəndəlik açılmışdı. Qarsda yaradılan Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi. Azərbaycan hökuməti Çıldır və Ağbaba nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapan qaçqınlara köməklik göstərilməsi üçün diplomatik toxunulmazlığı olan bir neçə şəxs vasitəsilə xeyli miqdarda qızıl pul göndərmişdi. Azərbaycandan göndərilən zabitlərdən İsmayıl bəy Yadigarov, Yusif Kənan bəy, İsmayıl Nəzərəliyev yerli müsəlman əhalinin erməni silahlı qüvvələrinə qarşı müqavimət göstərmələri üçün həm də onların hərbi təlimini öz üzərlərinə götürmüşdülər.

1918-1920-ci illərdə Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən azərbaycanlılar əsasən İrəvan-Gümrü-Tiflis, Qars-Gümrü-Tiflis dəmir yolu vasitəsilə Gürcüstan sərhədinə gəlmiş, oradan isə Tiflis-Gəncə-Bakı dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycana yola salınmışdılar. 1919-cu ilin əvvəlindən etibarən Gürcüstan ərazisindəki Sadaxlı və Sənain stansiyalarında Himayəçilik Nazirliyinin nümayəndəlikləri təsis edilmiş, qaçqınlara ilkin ərzaq və tibbi yardım göstərildikdən sonra Azərbaycan Yollar Nazirliyinin bu məqsədlə Gürcüstan Yollar Nazirliyinin hesabına köçürdüyü vəsait əsasında qaçqınlara pulsuz biletlər verilmiş, sonra Azərbaycana yola salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çatan qaçqınların Azərbaycana yola salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar Nazirliyinə 171 vaqon sifariş vermişdi.

Azərbaycanın Ermənistandakı Daimi Nümayəndəliyindən verilən məlumatlara görə, təkcə 1919-cu ildə Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün AXC parlamentinə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə (3 milyon manat) vəsait ayrılmış və bu vəsait hesabına Ermənistanla 15 vaqon un, taxıl və arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməxanalar açılmışdı) Himayəçilik Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında açılmışdı.

Ümumiyyətlə, 1920-ci ilin əvvəlindən Himayəçilik Nazirliyi AXC parlamentinə qaçqınlar və digər problemlərlə bağlı 10 qanun layihəsi təqdim etmişdi. Qəbul edilən qərarlardan birinə əsasən Azərbaycan

ərazisində qaçqınlara dəmir yolundan pulsuz istifadə etmək icazəsi verilmişdi. AXC parlamentinin 5 yanvar 1920-ci il tarixli iclasında qaçqınların məskunlaşdırılması məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılmışdı. Millət vəkili Mustafa Vəkilov öz məruzəsində bildirmişdi ki, artıq Ermənistandan 300 min qaçqın Azərbaycan ərazisinə gəlmişdir. O, Himayəçilik Nazirliyinin həmin vaxtdək məskunlaşdırılmayan qaçqınlardan 16 min nəfərinin Nuxa və Ərəş qəzalarında məskunlaşdırmaq istədiyini bildirmişdi. Ermənistan Respublikası ərazisində yaşamış 575 min nəfər etnik müsəlman əhalidən 1920-ci ildə cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq azərbaycanlı əhali qalmışdı. Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırma məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin xeyli hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı.

Faktlardan göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayəçilik Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdı. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onu axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilmədi. 1922-ci ilədək Ermənistana – öz tarixi-etnik torpaqlarına cəmi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bilmişdi.

XX əsrin sonlarında öz müstəqilliyini bir daha əldə edən Azərbaycan yenə də qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi ilə üzləşdi. 250 min azərbaycanlı indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından sonuncu nəfərinədək qovularaq qaçqın kimi Azərbaycanda məskunlaşdı, 50 min nəfər Axıska türkü Orta Asiyadan və Qazaxıstandan qaçqın kimi Azərbaycana pənah gətirdi. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik rayonlardan, habelə Ermənistanla sərhəd bölgələrdən 680 mindən artıq azərbaycanlı öz ölkəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Tarix sanki təkrar olundu. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, əsrin sonunda da qaçqınlar probleminin həlli Azərbaycan xalqının çiyinlərinə düşdü. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş torpaqların qaytarılması, məcburi köçkünlərin öz yer-yurdlarına qayıtması problemi həll edilməmiş olaraq qalır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar probleminin müqayisəli təhlili istər tarixdən nəticə çıxarılması, istərsə də qaçqınlar probleminin tarixşünaslığı baxımından geniş elmi araşdırmalar dövryyəsinə cəlb edilməsi vacib məsələdir.

Xalq qəzeti.-2012.-25 may.-N 114.-S.6.

FƏTƏLİ XAN İSGƏNDƏR XAN OĞLU XOYSKI

İLTİFAT ƏLİYARLI

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

F.Xoyski xalqımızın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, böyük istiqlal mücahidi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının və ilk daxili işlər naziri olmuşdur.

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1875-ci il dekabrın 7-də Şəki şəhərində əsilli-nəcəbatlı ailədə anadan olmuşdu. Əsli-nəsl Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən idi. Fətəli xanın ulu babası Cəfərqulu xan Dünbülü Batmanqılınc və onun oğlu İsmayıl xan Xoyski hələ XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığına rəhbərlik etmişdilər. Cəfərqulu xan və onun oğlu, Fətəli xanın atası İsgəndər xan rus ordusunun general-ieytenantı rütbələrinə layiq görülmüşdülər Beləliklə, Fətəli xan hərbi ailəsində böyüyüb-başa çatmışdı. İlk təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında almışdı.

1897-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olaraq 1901-ci ildə oranı yüksək qiymətlərlə bitirmiş, ilk öncə Gəncədə, sonra isə Suxumi, Batumi və Kutaisi dairə məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı. O, 1907-ci ildə Yekatinadar dairə məhkəməsində prokuror köməkçisi təyin edilmişdi.

1907-ci ildə Fətəli xan Xoyski Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından Rusiyanın II Dövlət Dumasına kadetlər (Konstitusiya burjua demokratik partiyası) partiyasından deputat seçilmişdi. O zaman Azərbaycandan II Dumada Fətəli xan Xoyski ilə bərabər Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Mustafa Mahmudov və Zeynal Zeynalov da millət vəkili missiyasını daşıyırdılar. Kadetlər partiyasının üzvü olmasına baxmayaraq, müsəlman fraksiyasına daxil olan Fətəlixan 1907-ci il fevralın 20-də açılan Sankt-Peterburqun məşhur Tavriya sarayında Rusiya Dumasındakı cəsarətli çıxışlarında çar hökumətinin Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik və milli ayrı-seçkilik siyasətini tənqid atəsinə tuturdu. O, Rusiyanın müstəmləkə xalqlarına məhəlli (milli-mədəni) muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. F.Xoyski 1917-ci ilin martınadək Gəncə və Bakı dairə məhkəmələrində iş kəsmək üzrə andlı müvəkkil vəzifəsini də icra etmişdi.

Bundan sonra Partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəfliyini bəyan edən Fətəli xan Xoyski 1917-ci ilin martında yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdi. "Müsavət" (ərəbcə "Bərabərlik" deməkdir) frqəsinin 1917-ci il oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən I qurultayında iştirak edən Fətəli xan Xoyski demişdi: "Mən müxtəlif səbəblərə görə heç bir frqəyə girməmişəm, amma hamısı ilə çalışmışam. Ona görə də hər bir frqənin fəaliyyətini bitərəfanə təhqiq edə bilmişəm". F. Xoyski "Müsavət" partiyasının I qurultayında irəli sürülən "Azərbaycana Muxtariyyət" (Özünüidarə) şüarının qızğın tərəfdarı olmuşdu.

Fətəli xan Zaqafqaziya Komissarlığının maarif naziri, həm də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri idi. Millətinin mənafeyini hər şeydən üstün tutan, onu müqəddəs hesab edən Fətəli xan Xoyski Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi böyük nüfuza malik olmuşdur. Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Zaqafqaziya Federativ Respublikasının ədliyyə naziri olması heç də təsadüfi deyildi. Fətəli xan Xoyski hələ Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətində çalışarkən Azərbaycanda ibtidai və ali məktəblərin açılmasına səy göstərmişdi. Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Darülfününün (Universitetinin) təsis məsələsi qaldırılanda Fətəli xan demişdi: "...Hə üçün Tiflisdə? Axı, burada həm Ali Texniki Məktəb, həm də Gürcüstan Universiteti var. Yaxşı olmazmı ki, bu Darülfününün hər bir şəraiti olan Bakıda təsis edilsin...".

Fətəli xan Xoyski Zaqafqaziya Komissarlığında nazir olarkən 1917-ci ilin noyabrında Azərbaycan Ordusunun yaradılması haqqında da məsələ qaldırmışdı. Çünki o, nizami ordu yaradılmasını milli müstəqilliyə aparan doğru yolda ən vacib və ciddi addım hesab edirdi. Komissarlığın sədri Y. P. Geqəçkori 1917-ci il noyabrın 15-də Fətəli xana qaldırdığı məsələ ilə əlaqədar rəsmi münasibətini bildirmiş, Zaqafqaziya Müsəlman Kol (nizami) ordusunu təşkil etmək haqqında" 7 bənddən ibarət qətnaməni isə 11 dekabr 1917-ci ildə imzalamış, onun həyata keçirilməsini Fətəli xanın özünə həvalə etmişdi.

...1918-ci il Mayın 28-də Tiflisdə sabiq Qafqaz canişini Qrandükün oturduğu sarayda Zaqafqaziya Seymində 4 partiyayı təmsil edən 44 nəfər azərbaycanlıyı birləşdirən Azərbaycan Milli Şurası axşam saat 20 on dəqiqədə adbaad səsvermə yolu ilə Şərqdə yeni respublikanın-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (Azərbaycan Demokratik Respublikasının) yarandığını elan edən "İstiqlal Bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Elə həmin axşam, bundan bir saatlıq fasilədən sonra Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən ilk müvəqqəti

hökumət təsis olundu. Hökumətin təşkili məhz Fətəli xan Xoyskiyə həvalə edildi. Özü bitərəf olan Fətəli xan 4 partiyayı təmsil edən birinci koalisiyalı (sazişli) Azərbaycan Müvəqqəti hökumət kabinetini 9 nazirdən ibarət təşkil etdi. Özü Milli Şura Heyəti-Vükalə rəisi (Nazirlər Şurasının sədri) olmaqla yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də üzərinə götürdü. Beləliklə, ali təhsilli hüquqşünas olan Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1918-ci il Mayın 28-də təsis olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk daxili işlər naziri oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5 hökumət kabinetinin ilk üçündə Nazirlər Şurasının sədri işləyib.

Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökuməti Tiflisdə cəmi 20 gün fəaliyyət göstərdi... F. Xoyski hökuməti başqa ölkənin (Gürcüstanın) ərazisində fəaliyyət göstərdiyi üçün DİN-in və onun orqanlarının təşkili əslində, formal xarakter daşıyırdı. Yəni belə şəraitdə nə mükəmməl struktur, nə də ki nizami hissələrin yaradılması mümkün deyildi. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Fətəli xan Xoyskinin baş nazir və eyni zamanda daxili işlər naziri vəzifələrini öz üzərinə götürməsi Qərbi Avropa modeli idi. Özü də Fətəli xan Xoyski mülki nazir idi.

...1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Müvəqqəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Hökumətin iqamətgahı Fətəli xanın Gəncədəki Ata Evi seçildi.. (Sonra hökumət indiki Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının binasına köçmüşdü). Ertəsi gün, iyunun 17-də yenə Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci hökumət kabineti yaradıldı. F. Xoyski həm ikinci (17 iyun-7 dekabr 1918-ci il) və üçüncü (26 dekabr 1918-ci il-14 mart 1919-cu il) hökumət kabinetləri dövründə və sonrakı fəaliyyətində də çox böyük işlər görmüş, onların təşkilatçısı, həyata keçiricisi olmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dilinin türk dili olduğunun elan edilməsi (27 iyun 1918-ci il), Gəncədə gizirlər məktəbinin açılması (1918-ci ilin iyulu), ücrəngli, aypara və səkkiz guşəli milli bayrağımızın qəbul edilməsi (9 noyabr 1918-ci il), Azərbaycan milli polisinin təsis edilməsi (2 iyul 1918-ci il), Yelizavetpol şəhəri və quberniyasının adının dəyişdirilərək Gəncənin tarixi adının yenidən özünə qaytarılması (30 avqust 1918-ci il), xalqımıza qan uddurmuş çar polkovniki Pavel Karyaginın adını daşıyan "Qaryagin" (indiki Füzuli rayonu) qəzasının adının götürülərək Cəbrayıl qəzası adlandırılması (30 avqust 1918-ci il), Ağdaş qəzasına şəhər statusunun verilməsi (30 avqust 1918-ci il), Bakının erməni-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi (15 sentyabr 1918-ci il), Azərbaycan Məclisi Məbusanının (Parlamentinin) açılması (7 dekabr 1918-ci il) və çoxpartiyalı parlament sisteminin yaradılması, Azərbaycan Cümhuriyyətinin pul və poçt markalarının buraxılması, ana dilində məktəb və seminariyaların təsis olunması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması və xarici əlaqələrin aparılmasında və digər mütərəqqi işlərdə Fətəli xan Xoyski əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncəyə köçəndən sonra Fətəli xan Xoyski yaranmış yeni əlverişli şəraitdə əməli olaraq, 2 iyul 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk müstəqil milli polisini təsis etmişdi. Bu zaman sosial baza da vardı... Beləki, vaxtı ilə Bakıda və Azərbaycanın digər yerlərində xidmət edən sabiq polis və burjua milisi əməkdaşları Gəncəyə toplaşmışdılar. F. Xoyski hökuməti həmin qüvvələrdən istifadə etməklə ilk milli-müstəqil polis orqanlarının yaradılması zamanı həm də qeyri millətlərin sədaqətli olan nümayəndələrindən istifadə etmişdi. Bununla əlaqədar Fətəli xanın başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti "Hökumət müəssisələri və idarələrinin öz vəzifələrini tərk etmiş qulluqçuları haqqında" 178 nömrəli qərar vermişdi.

Qərara uyğun olaraq məhz Fətəli xan Xoyskinin və daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin rəhbərliyi altında 1918-ci il iyulun 2-dən etibarən Gəncə quberniyasına daxil olan, əhalisi 1 milyon 64 min 647 nəfər təşkil edən, 9 qəzada (Gəncə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Qazax, Şuşa, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarında) müstəqil Azərbaycan polisinin yaradılmasına başlanmışdı...

1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə ordularının birgə hücumu ilə Bakı azad edilmiş və Fətəli xan Xoyski hökuməti Bakıya köçmüşdü... Əksər nazirlərin və Fətəli xan Xoyskinin öz iş otağı əvvəlcə "Metropol" mehmanxanasında (indiki Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində) yerləşirdi. Fətəli xan "Metropol" mehmanxanasındakı 31 saylı otaqda hər gün saat 12-dən 14-dək vətəndaşları qəbul edirdi.

Fətəli xan Xoyski o zaman böyük hörmətə malik olan, neft sənayesində öz fəaliyyəti ilə ad çıxarmış Behbud xan Cavanşiri daxili işlər naziri təyin etmiş, həmçinin general-mayor Məhəmməd Sadıx bəy Ağabəyzadəni vitse-nazir kimi milli-müstəqil polisimizin təşkilinə cəlb etmişdi. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikası DİN-də Qərb modelli vitse-nazir institutu Fətəli xan Xoyski hökuməti tərəfindən ilk dəfə Şərqdə məhz Azərbaycanda tətbiq olunmuşdu...

...Fətəli xan Xoyski Nəsim bəy Yusifbəylinin başçısı olduğu dördüncü (14 mart-22 dekabr 1919-cu il) və beşinci (24 dekabr 1919-cu il-1 aprel 1920-ci il) hökumət kabinetləri dövründə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə və əcnəbi dövlətlər tərəfindən tanınmasında, müstəqil xarici siyasət aparılmasında Fətəli xan Xoyskinin rolu az olmamışdı...Hələ 1918-ci il dekabrın 2-də Müttəfiq dövlətlərin (ABŞ, İngiltərə, Fransa) hərbi nümayəndəliyinin başçısı general Uilyam Tomson Bakıda ikən Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış koalisiya hökumətini Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət kimi tanıyaraq,Fətəli xanı bacarıqlı adamlardan biri hesab etdiyini və baş nazirə dərin rəğbət bəslədiyini bildirmişdi...Azərbaycan Milli Şurasının və Cümhuriyyətinin rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə yaxın dostu və məsləkdaşı Fətəli xanı müstəqil Azərbaycanın təşəkkülündə mühüm rol oynamış şəxsiyyətdən biri adlandırmışdı.

Fətəli xan Xoyski canından artıq sevdiyi xalqına, Vətəninə axıradək sadıq qalıb. Başlanğıc həmişə çətin olur. Milli istiqlaliyyətimizin qazanılmasında, dövlət müstəqilliyimizin bərpa edilməsində onun xidmətləri böyükdür. O cümlədən müstəqil Daxili İşlər Nazirliyimizin təsis edilməsində və onun polis orqanlarının təşəkkülü və inkişaf etdirilməsində də müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Təəssüf ki, xalqımızın bu görkəmli oğlunun aqibəti faciə ilə sona yetmişdir. O, erməni terrorunun qurbanı olmuşdur...

...1920-ci il aprelin 27-də Bakının XI qırmızı ordu tərəfindən işğalından bir gün sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olundu. Bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimlərinə toxunmayacaqlarına əmin olmayan Fətəli xan təqibdən və “qırmızı terrordan” yaxa qurtarmaq üçün zirehli qatarla Tiflisə gedib ailəsilə birlikdə orada yaşayırdı.Lakin düşmənlər onu “unuda” bilmir,izləyir və fiziki cəhətdən məhv etmək üçün fürsət gözləyirdilər.

...Budur, həmin müdhiş 19 iyun 1920-ci il...Fətəli xan öz yaxın silahdaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbər vəzifələrində,o cümlədən daxili işlər naziri vəzifəsində işləmiş (26 dekabr 1918-ci il-14 mart 1919-cu il) Xəlil bəy Xasməmmədovla birlikdə Tiflisdəki İrəvan meydanından (indiki Patiaşvili adına Opera və Balet Teatrının yanı) söhbət edə-edə keçərkən qəfil atılan atəşlərə düşər olmuşdu...Fətəli xan səndirləyib yıxılmış, Xəlil bəy cavab olaraq tapançanı çıxarıb terrorçulardan birini yaralamış və onun dalınca yüyürmüşdü. Lakin terrorçular axşamın qaranlığında aradan çıxmışdılar...

...Xəlil bəy özü də terrorçunun atdığı qəfil güllədən ağır yaralansa da,yenidən özünü Fətəli xana yetirmişdi.Fətəli xan güllə səsinə yığışan insanlarla əhatə olunmuşdu.Xəlil bəy ona yetişəndə fəqət Fətəli xan gözlərini əbədilik yummuşdu.Xəlil bəy hönkür-hönkür ağlayırdı...

Beləliklə, Fətəli xan Xoyski 45 yaşında erməni terrorçularının əli ilə həyatdan vaxtsız köçmüşdür. Tarixi ədəbiyyatların verdiyi məlumatlara görə, Fətəli xan Xoyskini Türkiyənin Ərzurum şəhərindən gəlmiş muzzdlu erməni terrorçuları Aram Erkayan və Murad Qriqoryan qətlə yetirmişdilər...

Fətəli xan Xoyski Tiflisdə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun qəbri yanında dəfn olunmuşdur...Yeri behiştlik olsun!

Kaspi.-2012.-15 may.-№315.-S.12.

RƏSULZADƏNİN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEYALARI

Uğur

O bildirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi, hərtərəfli inkişafı yalnız dünyəviliklə bağlıdır

Yanvarın 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 128 ili tamam oldu. M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, yaradıcılığı zaman keçdikcə daha geniş şəkildə araşdırılacaq. Professor Şirməmməd Hüseynov hesab edir ki, M.Ə.Rəsulzadənin çoxcəhətli fəaliyyətini, zəngin ədəbi-siyasi irsini, elmi-nəzəri görüşlərini dərinlən, obyektiv və sistemli şəkildə öyrənmədən Azərbaycan tarixinin XX əsrin birinci yarısı, xüsusilə Rusiyada üç inqilab (1905-1907, 1917-ci il fevral və oktyabr) dövrü və milli, müstəqil Azərbaycan dövlət quruluşunun yaradılması və fəaliyyəti dövrü tarixini tədqiq etmək, işıqlandırmaq mümkün olmaz.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mahiyyətə dünyəviliyə əsaslanırdı. Rəsulzadə dünyanın gedişatını gözəl anlayırdı. Bilirdi ki, Azərbaycanın sabahı, hərtərəfli inkişafı yalnız dünyəvi əsasda ola bilər. Tarixçi-alim Əkrəm Rəhimli M.Ə.Rəsulzadənin adının, fəaliyyətinin təkcə Azərbaycanın Quzeyi üçün deyil, habelə Güneyi üçün də tarixən qürur və milli bəhrələnmə qaynağından biri olduğunu bildirir: «Onun yaradıcılığı bu gün də Güney Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin əsas istiqamətverici qüvvəsindən biridir. Onun din və dünyəvilik məsələsinə münasibətində böyük demokratizm var. M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, dinlə dünyəvilik məsələsi biri-birindən ayrı olmalıdır: aydınlaşdırsaq, dövlət idarəçiliyi məsələsi tamamilə dindən ayrı olmalıdır. Dövlət idarəçiliyi xüsusi bir sistemdir. Bu gün qonşu dövlətlərin timsalında dini fanatizmin artdığını görürük. Bu problem düşünləndikcə, fəaliyyətini artırıdığca dünyəvilik də tədricən arxa plana keçir. Beləcə əslində dindəki ilahlilik, inanc məsələsinə də ziyan dəyir, insanların əsil inamı zəifləyir. Bu gün Azərbaycan dövləti dünyəviliyini qoruduğu dərəcədə hər bir kəsin inancına sayğıyla yanaşır».

M.Ə.Rəsulzadənin hüquqi dövlət yönündəki ideyaları Güney Azərbaycandakı azadlıq hərəkatlarında ayrıca təsirə malik olub. Əkrəm Rəhimli bildirir ki, hüquqi dövlət məsələsinə gəldikdə Rəsulzadənin siyasi-ədəbi irsi həmişə Güney Azərbaycan üçün nüsxə olub: «Rəsulzadə ideyalarının təsirini Xiyabani, habelə Pişəvəri hərəkatında görürük.

Bu gün Güney Azərbaycanda yeni səviyyədə başlayan azadlıq hərəkatı onu deməyə əsas verir ki, Rəsulzadənin dövlətçilik ideyası həmişə ön plandadır və bundan bir nüsxə olaraq bəhrələnilir. Bu, təsadüfi deyil. Xiyabani özü dindar olsa da, dövlətçilikdə dünyəviliyi tamamilə ön plana çıxarmışdı. Pişəvəri də onun ideyalarından bəhrələnməmişdi. Rəsulzadə dünyəvi dövlətin tərəfdarı olub, bu ideyanın dindən kənarda olmasını müdafiə edirdi. Bilirdi ki, başqa cür mümkün deyil».

M.Ə.Rəsulzadənin sadıq silahdaşlarından Mirzə Bala Məmmədzadə yazır: «M.Ə.Rəsulzadə qırmızı istiladan sonra başda mütərəqqi gənclik olmaq üzrə millətin göstərdiyi şiddətli müqaviməti və verdiyi saysız qurbanları görərək milli bayrağın torpaqlara deyil, millətin vicdanına enmiş olduğunu, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bağrında mühafizə etməkdə olduğuna inandığını bildirirdi».

Ş.Hüseynov ayrıca olaraq vurğulayır ki, Azərbaycanın dünyanın və tarixin inkişaf meyllərini və perspektivlərini dərk edən görkəmli siyasət və dövlət xadimləri 1918-1920-ci illərdə milli istiqlalımızı yenidən bərpa edərkən parlamentli, çoxpartiyalı demokratik respublika dövlət formasını seçmişdilər: «Nəinki Rusiyada, o zaman bütün islam Şərqində belə bir dövlət, hakimiyyət forması, üsuli-idarəsi yox idi. Mütləqiyyət və totalitar rejimlərin əhatəsində yaşayan, siyasi mədəniyyət və mübarizə meydanında ilk müstəqil addımlar atan, uzun əsrlər boyu öz dövlət istiqlalını itirmiş bir xalqın və məmləkətin parlamenti, çoxpartiyalı, demokratik dövlət formasını seçməsi tariximizin ən böyük nailiyyəti və hadisəsi idi. Tarixçilər haqlı olaraq yazırlar ki, Azərbaycan siyasi tarixinin qədərini əllərində tutanlar tam zamanında çox hazırlıqlı dövlət xadimləri olduqlarını göstərərək, istiqlal hərəkatını yerində və zamanında qiymətləndirə bilmişdilər». M.Ə.Rəsulzadənin 1953-cü il mayın 28-də «Amerikanın səsi» radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciəti çox diqqətçəkəndir. M.Ə.Rəsulzadəni qayğılandıran isə belə bir məqamda xalqın daxilən köklənməsi, ayılması istəyi idi. Bu mənada o, Cümhuriyyətin qurulmasının elan edildiyi 28 mayda xalqa müraciət edərək onun tarixi qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişini xatırladır. Qeyd edir ki, yüz il sürən çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl (1918-ci ildə-red.) Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O, «istiqlal uğrunda yapılan tarixi savaqların ən qanlısının» 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasına qarşı aparıldığını bildirir: «Cavad xanın 1804-cü ildə Gəncədəki şanlı qəzası dillərdə dastandır. «Ölmək var, dönmək yoxdur». Bu, həqiqi vətənpərvərlərin tətbiq etdikləri ən müqəddəs bir şüardır. İstiqlal elanından keçən az bir vaxtda Milli Azərbaycan hökuməti

məmləkətdə çox işlər gördü. Yüz ildən bəri hərbi xidmətdən məhrum edilən Azərbaycanda bir ordu, çarlıq zamanında dövlət idarələrinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabıt və ictimai asayiş qüvvələri yaratdı. Sosial sahədə əsaslı islahata girişdi. Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırladı. Fəhlələrin hüquqlarını qorumaq üçün tədbirlər gördü. Xalq az zamanda oxumağa başladı. Türk dili dövlətin rəsmi dili elan edildi. Orta və ali məktəblər açıldı».

M.Ə.Rəsulzadə soydaşlarımıza müraciətində daha sonra bir məqamı xatırladır ki, Stalin dönəmindən fərqli olaraq Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda tam bir azadlıq var idi: «O zaman indi Sovet zamanında olduğu kimi terror deyilən şeydən heç bir əsər yox idi. Hər yerdə əmin-amanlıq vardı. Vətənin qapıları indi olduğu kimi bütün dünyaya qapalı deyildi. Hər azərbaycanlı istədiyi zaman hara istərsə gedərdi. Az vaxtda bir çox böyük dövlətlər istiqlalımızı tanıdılar. 1920-ci ilin 12 yanvarı cümhuriyyətin dövlətlər tərəfindən tanınması günü idi. Bu günü Azərbaycan xalqı candan bayram etdi. Çünki bu gündən etibarən Azərbaycan davası Rusiyanın bir iç məsələsi olmaqdan çıxmış, millətlərarası bir məsələ olmuşdu. Yüz ildən bəri üstümüzə çökən istibdad və istila xəyalı artıq bizdən uzaqlaşdı. Heyhat, tale imtahanları tamam deyilmiş. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Müqavimət edən məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı. Bundan bir ay əvvəl 28 aprelə sovet təbliğatçıları bu qanlı istila hərəkətini sizə azadlıq və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər». O, sovet quruluşunu «qəddar», «ən yalançı bir istibdad rejim» adlandırır: «Müqayisə etmək imkanında olsaydınız, bunun nə qədər doğru olduğunu gözlünüzə görərdiniz. Qorxmurlarsa, dəmir pərdəni qaldırınsınlar, azadlıq elan etsinlər. Edə bilməzlər, çünki ağla qara meydana çıxar. Onlar yarasa kimidirlər, günəşdən qaçarlar».

O, qeyd edir ki, SSRİ-dəki kommunist rejimində yaşayan millətlərin hər cür hüquqdan məhrum şəkildə yaşamasını dünyaya anlatmaq çox çətin olmayıb: «Azadlıq cahanşümul bir fikirdir. Rusiyadan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın bir inqilab olduğunu söyləyən sovet diktatoru Stalin ölmüşdür. Amma onun ikiüzlü sistemi olan stalinizm hələ ayaqdadır. Şübhəsiz ki, bir gün həqiqət parlayacaq. Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz vətənimizdə yenidən doğacaq. Buna qətiyyənlə şübhə etməyin».

Araşdırmaçı Yadigar Türkel M.Ə.Rəsulzadəni «Azərbaycan Türklərinin 20-ci yüzillikdə yetişdirdiyi ən böyük dövlət qurucusu və milli ideoloqu» adlandırır: «O, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətini elan edən Azərbaycan Milli Şurasının sədri, Milli Azadlıq Hərəkətinin öncülü idi. M.Ə.Rəsulzadə arxadaşları ilə yüz il çar Rusiyasının əsarətində qalıb var-yoxu talanmış «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın quzeyində Azərbaycan Cümhuriyyətini quraraq milli kimliyi dolaşdırılmış Azərbaycan Türklərini 20-ci yüzillikdə ilk dəfə siyasi millət halına gətirib. M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: «Azərbaycan Milli Şurası «İstiqlal Bəyannaməsi»ni elan etməklə sözün siyasi mənası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir». Məhəmməd Əmin gənc yaşlarından tükənməz bir sevgi ilə «Azərbaycan davası»na qalxmış və son nəfəsinədək andına bağlı qalmışdı. O, deyirdi: «Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara «türk» dedirtmək qazanılmış bir davadır. Yalnız türk kəlməsi yox, Azərbaycan adı da qazanılıb». Y.Türkel daha sonra vurğulayır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində «Türkçülük, Vətəncilik, Milli Dövlətçilik, Xalqçılıq, Cümhuriyyətçilik» siyasi millətçilik — Azərbaycançılıq səviyyəsinə qaldırılmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin «Milli əxlaq» məqaləsi onun mahiyyətə dünyəviliyinin sübutudur: «Hər şey millət uğruna — bax, həqiqi millətsevərlərin yeganə şüarı bu olmalıdır. Millətin birliyini və bütünlüyünü qorumaq milli əxlaqın başlıca ümdəsidir. Türklük və milli istiqlal prinsiplərinə mütləq sədaqət milli əxlaqın ikinci böyük ümdəsidir. Verilən sözə və yapılan sərbəst anlaşmalara riayət milli əxlaqın üçüncü ümdəsidir. Haqqı, hürriyyəti, sülhü, demokratiyanı qoruma və savunma, zülmə və təcavüzə qarşı aydın bir cəbhə alma milli əxlaqın dördüncü ümdəsidir. Milli səviyyəni daim yüksək tutma, gerilik və cəhalətdən savunma milli əxlaqın beşinci ümdəsidir».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin din və siyasət məsələsinə münasibəti onun necə yetkin bir dövlət xadimi, qurucusu olduğu dövlətin mahiyyətə dünyəviliyə əsaslandığını sübut edir: «Üləmanın vəzifəsi bir vəzifəyi-diniyyə olduğundan müqəddəsdir. Deyirlər ki, seçki də müqəddəsdir və belə bir müqəddəs işdən ruhaniləri məhrum etmək olmaz. Lakin bunu bilməliyik ki, dini məsələlər başqa, dünya işləri isə bambaşqadır. Əgər diqqətli olsanız, görərsiniz ki, dünyəvi məsələlərdə dini məsələlərə xas olan müqəddəslik qətiyyənlə yoxdur. Dini etiqadlar tənqiddən, mühakimənin fəvqındadır. Halbuki siyasi etiqadlar daima tənqid hədəfidir. Bir şey ki, tənqiddə və mühakiməyə məhkumdur, onda müqəddəslik aramaq əbəsdir... Üləmanın vəzifəsi bitərəf qalmaqla xalqı haqq yoluna çəkməkdir. Əgər istəyirsiniz ki, din nümayəndələrinin heysiyyəti toxunulmaz qalsın, əgər istəyirsiniz ki, məscid məscidliyində bulunsun,

onu dünya işlərinə qatmayın, buraxınız orası ancaq ibadət üçün qalsın. Əlhəzər, ruhaniləri siyasətə qarışdırmayın...»

Yazı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında KİV-in İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyələşdirdiyi «Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruculuğu prosesi və dünyəvi dövlətçilik prinsiplərinin təbliği» layihəsi çərçivəsində təqdim olunur.

Xalq cəbhəsi.-2012.-1 fevral.-№18.-S.11.

AZƏRBAYCAN MİLLİ QURTULUŞ HƏRƏKATININ İDEOLOQU

Nəsiman Yaqublu

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin xronologiyası

Neçə illərdir ki, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparıram. Hər dəfə tədqiq etdikcə yeni məlumat və faktlarla rastlaşıram. Bu bir daha təsdiqləyir ki, Rəsulzadənin həyatının hər anı Azərbaycanla, onun istiqlalı və azadlığı ilə bağlı olub. Bunu nəzərə alıb Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti haqda ensiklopedik xarakterli böyük həcmli bir kitabı nəşrə hazırlamışam. Bu kitab həm də Türkiyə, Almaniya, Polşa, Rusiya və Qazaxıstanda apardığım tədqiqatların yekunudur. Təbii ki, zaman ötdükcə, imkanlar genişləndikcə bu böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin daha yeni məqamları arxivlərdən tapılıb ictimaiyyətə çatdırılacaq. Hazırladığım kitabdan bir hissəni Rəsulzadənin anadan olmasının 128-ci ilində 31 yanvar günündə təqdim edirəm.

1884, 31 yanvar - Novxanı kəndində anadan olub

1901-1903 - Bakıda Sultan Məcid Qənimətinin əsasını qoyduğu və müdirlik etdiyi II rus-müsəlman məktəbində, sonra isə Bakı Texniki Məktəbində rus dilində təhsil alıb

1903 - Azərbaycanlı Gənc İnciləşçilər Dərnəyini yaradır

1903, 2 may - "Şərqi-Rus" qəzetində ilk məqaləsi çap edilir

1904 - Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının nəzdində "Hümmət" Sosial-Demokrat Təşkilatının yaradıcılarından olur

1904 - Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "Hümmət" qəzeti nəşr edilir

1906 - "Dəvəti-Qoç" və "Dəvət" qəzetlərində yazısı çap edilir

1906, 5 yanvar - "İrşad" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir

1906, 16 dekabr - "Təkamül" qəzetində yazısı çap edilir

1907 - Üzeyir Hacıbəylinin tərtib etdiyi "Mətbuatda istifadə edilən siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin "Türki-rusi və rusi-türki lüğəti" kitabının redaktoru olur

1907 - A.Blyumun "Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır?" kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edib "Orucov qardaşları" mətbəəsində çap etdirir

1907 - Bolşeviklərin məqsədləri ilə, onların Rusiya imperiyasının sərhədlərini saxlamaq istəyi ilə razılaşmayıb RSDFP-dən uzaqlaşır, rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı, milli istiqlal hərəkatının təməl daşlarını qurmağa başlayır

1907, 22 avqust - "Yoldaş" qəzetində məqaləsi çap edilir

1907, 12 oktyabr - "Füyuzat" jurnalında "Həsbi-hal" şeiri çap edilir

1908, 7 aprel - "İrşad" qəzetinin müvəqqəti redaktoru olur

1908, avqust - Təbrizə gedib məşrutəçilərlə görüşür

1908, 19 avqust - "Tərəqqi" qəzetində "İrana dair, Təbriz əhvalatı" başlıqlı yazısı çap edilir

1908, 16 sentyabr - Bakıya qayıdır, "Tərəqqi"də "Cümə məktəbi" yazısını çap etdirir

1908 - "Nicat" maarif cəmiyyətinin sədri olur

1908, 5 dekabr - "Qaranlıqda işıqlar" adlı ilk pyesi tamaşaya qoyulur

1908 - əmisi qızı Ümbülbanu xanımla ailə qurur

1909, 18 mart - çar Rusiyası tərəfindən təqib edilir. "Tərəqqi"-nin müxbiri kimi həm də İran inqilabçılarına dəstək üçün İrana, Rəştə gedir. O, İrana "Russkoye slovo" qəzetinin (1895-1917-ci illərdə Moskvada gündəlik nəşr edilib) xüsusi müxbiri olan Todorov və onun xanımı ilə birgə gedir. Təbriz, Ərdəbil, Mərənd və Tehranda olur. "Tərəqqi"də "İran məktubları" yazısını çap etdirir

1909, 23 avqust - Tehranda Avropa tipli "İrani-Nov" ("Yeni İran") qəzetini nəşr edir

1910, sentyabr - İran Demokrat Partiyasının yaradıcılarından biri olur

1910 - Tehranda farsca "Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi" əsəri çap edilir

1911 - Ərdəbildə farsca "Səadəti-bəşər" kitabı çap edilir

1911, iyun - çar Rusiyasının İranda səfirliyinin təzyiqi və İran məşrutə hərəkatının məğlub olması üzündən yaxın dostu Seyid Həsən Tağızadə ilə birgə İrani tərk edir. İrandan getməyinin bir səbəbi də onun "İrani-Nov" qəzetində məşhur Amerika milyonçusu Morqan Susterlə nəşr etdiyi siyasi müsahibə olur. Bundan sonra Rusiya səfirliyi ona təzyiq göstərir

1911, iyun-iyul - *İstanbula gedir. Az sonra orada fəaliyyətə başlayan "Türk yurdu" jurnalı, "Türk ocağı" təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir*

1911, oktyabr - *Rəsulzadənin dostlarına məktublardakı fikirləri də əsas götürülərək Bakıda Məhəmməd Əli Rəsulov, Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımov tərəfindən Müsəlman Demokrat Partiyası - Müsavat qurulur*

1911 - *Rəsulzadənin "Türk yurdu"nda, az sonra "Səbilür-Rəşad" məcmuəsində "İran türkləri" əsəri çap edilir*

1912 - *C.Əfqaninin "Milli birlik fəlsəfəsi" əsərini farscadan çevirib "Türk yurdu"nda çap etdirir*

1913 - *Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı verilən ümumi bağışlamadan sonra Bakıya qayıdır*

1913, 28 aprel - *"İqbal" qəzetində "Təzə kitablar" adlı yazısı çap edilir, yenidən ictimai-siyasi, mətbu fəaliyyətə başlayır*

1913 - *Müsavat Partiyasının fəaliyyətini gücləndirir, təşkilata ümumi rəhbərlik edir*

1913, 15-22 iyun - *"Şəlalə" jurnalında "Asan dil - yeni lisan" məqaləsi çap edilir*

1914 - *"İqbal" qəzetinin baş redaktoru olur*

1914, 12 aprel - *"Bəsirət" qəzetinin ilk sayında məqaləsi çap edilir*

1914, 16 sentyabr - *"Dirilik nədir?", "Milli dirilik" başlıqlı yazıları "Dirilik" jurnalında çap edilir*

1915, 19 may - *"Yeni iqbal" qəzetində Qars və Ərdəhandan olan türklərə yardım və onların hüquqlarının müdafiəsi məqsədli yazısına görə Bakı şəhər rəisinin əmri ilə şəhər dəftərxanasına çağırılaraq həbs edilir. "Yeni iqbal"ın 13-cü sayında onun məqaləsi çap ediləcək yer boş qalıb. Onun həbsi haqda "Yeni iqbal" qəzetinin 1915-ci il, 24 may sayında (N23) məlumat var*

1915, 2 oktyabr - *"Açıq söz" qəzeti onun redaktorluğu ilə nəşrə başlayır. Bu qəzet türk ədəbi ləhcəsi ilə çap edilən ilk qəzet olur*

1917, 15-20 aprel - *Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında çıxış edir, müsəlmanlara ərazi muxtariyyəti verilməsi ideyasını irəli sürür*

1917, 1-11 may - *Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayında iştirak edir və irəli sürdüyü "ərazi muxtariyyəti" ideyası qurultayda 271 səsə qarşı 446 səsə qəbul edilir*

1917, may - *Bakıda onun redaktorluğu ilə "Qardaş köməyi" jurnalı çap edilir*

1917, 17 iyun - *lideri olduğu Müsavatla Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının birləşmə qurultayı keçirilir. Rəsulzadə birləşmiş təşkilatın sədri seçilir*

1917, 22 oktyabr - *Bakı Şəhər Sovetinə keçirilən seçkilərdə Müsavat Partiyası 25 min seçicidən 10 min nəfərinin səsini alıb nüfuzunu təsdiq edir*

1917, 26-31 oktyabr - *Bakıda Müsavat Partiyasının I qurultayı keçirilir və Rəsulzadə partiya sədri seçilir*

1917, 18 noyabr - *Bolşeviklər Müsavatın Bakı Şəhər Sovetinə seçkilərdəki qələbəsini ləğv edir*

1917, 26-28 noyabr - *Zaqafqaziyada Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Müsavat müstəqil demokratik qrupla birgə (Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski və s.) seçkidə Zaqafqaziya üzrə 615.816 (26,9%) səsə ikinci yeri tutur. Birinci yeri 1% səs çoxluğu ilə gürcü mənşevikləri tutur*

1918, 23 fevral - *Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin ilk toplantısı keçirilir və Müsavat fraksiyasının (30 nəfərlə) lideri təsdiq edilir*

1918, 1 aprel - *ermənilərin və bolşeviklərin törətdiyi 31 mart soyqırımı ilə bağlı Zaqafqaziya Seymində sərt çıxış edir və ciddi münasibət bildirilməsini tələb edir*

1918, 14-15 may - *Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin tərkibində Batuma gedir və regionun siyasi gələcəyi ilə bağlı Almaniya və Türkiyə hökuməti təmsilçiləri ilə mürəkkəb danışıqlar aparır*

1918, 27 may - *Zaqafqaziya Seyminin mayın 26-da özünü buraxması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə bağlı Seymin azərbaycanlı üzvləri Azərbaycanın idarə olunmasını üzərinə götürən Azərbaycanın Müstəqil Milli Şurasını yaradırlar. Gizli səsvermə ilə (24 nəfərin iştirakı ilə 2 nəfər əleyhinə olmaqla) 22 səsə Milli Şuranın sədri seçilir*

1918, 28 may - *Azərbaycan Milli Şurası 6 bənddən ibarət Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edir*

1918, 4 iyun - *Batımda Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında ilk dostluq müqaviləsi imzalanır. Müqavilənin IV maddəsində Osmanlı hökumətinin Azərbaycana silahlı*

yardım göstərmək haqqının olduğu qeyd edilir. Müqaviləni Azərbaycan hökuməti adından Rəsulzadə və Məhəmməd Hacınski imzalayır

1918, 17 iyun - Azərbaycan Milli Şurası ilhaqçıların təsirini azaltmaq, Nuru Paşa ilə münasibətləri pozmaq, Azərbaycanın istiqlaliyyətini qorumaq məqsədilə öz fəaliyyətini dayandırır

1918, 18 iyun - Rəsulzadənin başçılıq etdiyi diplomatik heyət (A.Səfikürdski və X.Xasməmmədov) İstanbula Mərkəzi Avropa dövlətlərinin (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan) yeni yaradılmış Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlığı çərçivəsində konfransa gedir

1918, 26 iyun - Türkiyədə nəşr edilən "Təsviri-əfkar" qəzetində "Azərbaycan nümayəndə heyəti" başlıqlı yazıda Rəsulzadə ilə geniş mülakat verilir. Qəzetdə çap edilən fotonun altında isə Rəsulzadənin rəhbərliyində Xəlil Xasməmmədov, Aslan bəy Səfikürdski və Əhməd bəydən ibarət Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinin 25 iyununda İstanbula getdiyi bildirilir. Qəzetdə verilən təqdim yazısında Rəsulzadənin bir neçə il öncə İstanbulda olduğu və burada olarkən "Təsviri-əfkar" qəzetinin "İslam aləmi üzrə müxbiri" olduğu da qeyd edilir

1918, 22 iyul - İstanbulda nəşr edilən "Vakit" qəzetində "Kafkasya işləri: Rəsulzadə Mehmet Emin beyin beyanəti" başlıqlı yazı çap edilir

1918, 3 sentyabr - "Vakit" qəzetində Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəallığı ilə keçirilən tədbir haqda "Azərbaycan haqqında konfrans" başlıqlı yazı çap edilir

1918, 23 sentyabr - "Vakit" qəzetində Rəsulzadənin Almaniya və sovet Rusiyası arasında neft qarşılıqlı anlaşmasına və Bakının Azərbaycana aid olmadığına etiraz olaraq Almaniya səfir vəkili Konta (Valdeburqa) bir nota verdiyini bildirən "Azərbaycanın Almaniya hökumətinə notası" adlı yazı çap edilir

1918, avqust - İstanbulda olarkən İran konsulluğuna Azərbaycanın müstəqilliyi haqda bəyannamə göndərir. Konsulluq əməkdaşları isə Azərbaycan adlı dövləti tanımadıqları haqda məktubu geri qaytarır

1918, sentyabr - Rusiya və Almaniya arasında Azərbaycanın müstəqilliyini şübhə altına alan Brest-Litovsk sazişinə əlavə olunan 27 avqust razılaşmasına etiraz edir və Almanıyanın İstanbuldakı səfirinə etiraz bəyanatını çatdırır. "İqdam" qəzetində çıxış edir, "Bakısız Azərbaycan başsız bədənədir" deyir

1918, 6 sentyabr - Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Hacınskiyə yazdığı məktubda Bakının azad edilməsinin həyatı əhəmiyyət daşıdığını bildirir

1918, 15 sentyabr - Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa ona zəng edib Bakının alınmasını - Qurtuluş xəbərini verir

1918, oktyabrın sonu - İstanbuldan Bakıya qayıdır

1918, 16 noyabr - Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Milli Şuranın Bakıda ilk toplantısı keçirilir və Azərbaycan xalqına müraciət qəbul edilir

1918, 19 noyabr - Milli Şura Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqda qanun qəbul edir

1918, 7 dekabr - Azərbaycan parlamentinin açılışında ilk çıxış edir. Məşhur "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" sözlərini ilk dəfə orada səsləndirir. Parlamentdə ən güclü sayılan "Müsavət" fraksiyasına başçılıq edir. Parlamentdə iki komissiyada - Müəssisələr Məclisini çağırmaq və Maliyyə büdcə komissiyasında təmsil olunur

1919, 14 aprel - parlamentin 29-cu iclasında çıxış edib ermənilərin iddialarını rədd edir, Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu bildirir

1919, 15 noyabr - Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Bakı Dövlət Universiteti təsis edilir, burada tarix-filologiya fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxuyur

1919-1920 - parlamentdə fəal çıxış edir. 114 iclasın 60-da çıxış edir

1919, 2-12 dekabr - Müsavat Partiyasının II qurultayı keçirilir. Rəsulzadə partiyanın sədri seçilir

1920 - Bakıda "Azərbaycan" qəzetinin hökumət mətbəəsində Rəsulzadənin "Azərbaycan təşəkkülündə Müsavat" kitabı nəşr edilir

1920, 27 aprel - parlamentin son iclasında çıxış edir, bolşeviklərin təslimçilik xarakteri daşıyan ultimatumunu rədd edir. Elə həmin gecə onun məsləhəti ilə Müsavatın gizli mərkəzi yaradılır

1920, may - bolşeviklər Azərbaycana işğal edəndən sonra təqib olunduğundan əvvəl Ramanada gizlənir, sonra isə Lahıca gedib orada qalır, məşhur "Əsrimizin Siyavuşu" əsərini yazır

1920, 17 avqust - Göyçay qəzasının Qaraməryəm kəndində bolşeviklər onu həbs edib Bakıya gətirir

1920, noyabr - Stalin Bakıya gəlir və Rəsulzadəni həbsdən azad edib Moskvaya aparır

1920-1922 - Moskvada ümumi nəzarət altında yaşayır. Stalinin başçılıq etdiyi Millətlər Komissarlığının “Jizni natsionalnostey” (“Millətlərin həyatı”) jurnalı ilə əməkdaşlıq edir, bir müddət Şərq Dilləri İnstitutunda fars və rus dillərini tədris edir

1922, iyun-iyul - elmi ezamiyyət adı ilə Sankt-Peterburqa, oradan isə Finlandiyaya gedir. 15 gün fin əsgərlərinin nəzarətində qalır, bir müddət Helsinkidə yaşayır, oradan isə Fransaya gedir

...1955-ci il, 6 mart - Ankarada 71 yaşında həyata göz yumur, “Əsri” məzaristanlığında dəfn edilir.

Yeni Müsavat.- 2012.-31 yanvar.-№27.-S.5.

AZƏRBAYCANIN DÜNYADA TANIDILMASINDA MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ROLU

Azərbaycanın təbliği, onun xarici ölkələrdə tanınması istiqamətində misilsiz xidmətlər göstərən dahi şəxsiyyətlərdən biri də Məmməd Əmin Rəsulzadə olub. 31 yanvar 1884, Bakı – . 6 mart 1955, Ankara) — Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, dahi mütəfəkkiri, siyasətçi və publisisti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən və Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri kimi tanınan Məmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il, yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olub. Din xadimi olan atası oğlunu məşhur pedaqoq Sultan Məcid Qənizadənin müdir olduğu ikinci "Rus-müsəlman" məktəbinə qoymuş, buranı bitirdikdən sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə öz təhsilini Bakı texniki məktəbində, rus dilində davam etdirmişdir. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının və təkcə türk ellərində deyil, bütün islam aləmində ilk respublika üsul-idarəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının təməl daşını qoyan Məmməd Əmin Rəsulzadənin inqilabi fəaliyyətinin ilk illəri də məhz bu dövrə təsadüf edir. 1902-ci ildə on yeddi yaşında olan Məmməd Əmin Rəsulzadə "Müsəlman gənclik təşkilatı"nı yaratmışdır.

Bu, XX əsrdə Azərbaycanda rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparan ilk siyasi təşkilat idi. "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti" adı ilə gizli fəaliyyət göstərən təşkilatın bir qolu da az sonra İranda qurulmuş və burada başlamış məşrutə inqilabına istiqamət verici rəhbər qüvvəyə çevrilmişdir. 1904-cü ilin axırlarında "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti"nin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı" yaradılmışdır. Bu təşkilatın baniləri Mir Həsən Mövsümov, Məmməd Həsən Hacinski və Məmməd Əmin Rəsulzadə olmuşlar. 1908-ci ilin axırında Məmməd Əmin Rəsulzadə çar üsul-idarəsi tərəfindən onun həbs olunması təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Bakını tərk edərək İrana yola düşür. Məmməd Əmin Rəsulzadə Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxanla və onun silahdaşları ilə görüşür. Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzir, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini yaxından müşahidə edir. Bu müşahidələr sonralar Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığında təsirsiz qalmır. Məmməd Əmin Rəsulzadə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalı ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyur. O, həmçinin "İrane Nou" və "İrane Ahat" qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1909-cu il avqustun 24-də fəaliyyətə başlayan gündəlik və müstəqil "İrane Nou" 2-3 min nüsxə ilə İranın ən böyük qəzeti olur. 1910-cu ilin yayında bağlansa da, payızda, oktyabrın 26-da artıq Demokrat Partiyanın orqanı kimi fəaliyyətini bərpa edir. Həmin qəzetlərdə Məmməd Əmin Rəsulzadənin çoxlu məqalələri, şeir və publisistik yazıları çap olunmuşdur. O, öz qələmi ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoymuşdur. İranda həmin il mürtəcə "Etidalıyyun" ("Mötədillər") Partiyası təşkil edildi. Bununla əlaqədar Məmməd Əmin Rəsulzadə Tehranda 1910-cu ildə fars dilində "Tənqidi-firqeyi-etidalıyyun" adlı kitabını çap etdirmişdir. 1911-ci ildə isə Ərdəbildə müəllifin farsca "Səadəti-bəşər" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının müəyyən bir hissəsi də məhz Türkiyədə keçib.

Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Çar hökuməti İrandakı inqilabi hərəkatdan qorxuya düşərək onun əsas rəhbərlərindən biri olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin ölkədən çıxarılmasını İranın şah hökumətindən tələb edir. Məmməd Əmin Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün 1911-ci ilin may ayında İstambula gedir. O, Türkiyə paytaxtında həmyerliləri Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayevlə görüşmüş, Yusifbəy Ağçura oğlu, Ziya Göyaltı və başqa görkəmli alimlərlə yaxınlıq etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə "Gənc türklər" təşkilatına rəğbət bəsləmiş, "Türk ocağı" cəmiyyətində çalışmış və onun əsas orqanı olan, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan "Türk yurdu" jurnalının fəal yazarlarından biri olmuşdur. Qardaş ölkədə olarkən Məmməd Əmin Rəsulzadənin xüsusi xidmətlərindən biri də bu ölkədə "Odlu Yurd" dərgisini nəşr etdirməsi olur. İstanbulda onun göstərişi ilə 1911-ci ilin oktyabrında keçmiş hümmətçilər Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən əsası qoyulan "Müsəlman demokratik Müsavat partiyasına" daxil olmuş və tezliklə onun rəhbərinə çevrilmişdir. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar ümumi əfv elan olunur və Məmməd Əmin Rəsulzadə vətənə qayıda bilir. 1917-ci ildə fevral burjua inqilabı baş verir. Həmin ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırılır. Qurultay Məmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiyanı federativ şəkildə təşkil etmək haqqında qərar çıxarır. Qurultayda "Azərbaycan qayəsi" məsələsi yenidən ortalığa atılır. Həmin ilin mayında maarifpərvər Azərbaycan varlılarından Şəmsi Əsədullayevin Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı açılır. Məmməd Əmin Rəsulzadə Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq haqqında məruzə ilə çıxış edir və qurultay

səs çoxluğu ilə Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Türk-tatarlığı, Türküstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan-Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olacaq gələcək Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq" barəsində təklifini qəbul edir. 1917-ci il iyunun ikinci yarısında "Müsəlman demokratik Müsavat partiyası" ilə "Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası" birləşib, "Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası "Müsavat" adı altında çıxış etməyə başlayır. Onun şöbələri nəinki Azərbaycanın bütün qəzalarında və hətta Rusiyanın Həştərxan, Stavropol şəhərlərində, Ukraynanın, Gürcüstanın və Ermənistanın paytaxtlarında, Türküstanın mərkəzi Daşkənddə, Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdə, İranın Gilan vilayətinin mərkəzi Rəştə və Türkiyənin paytaxtı İstanbulda təşkil olunur. 1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-ə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən Müsavatın birinci qurultayında Məmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. Bu qurultaydan sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün qəzalarında "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı altında milli hərəkət başlanır. Həmin dövr tarixinə Milli Azərbaycan Hərəkəti kimi daxil olur. 1917-ci ilin payızında isə M.Ə.Rəsulzadə Rusiya parlamentinə Azərbaycan və Türküstandan millət vəkili seçilir. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seymii daxili fraksiyaların çəkişmələri nəticəsində ləğv olundu. Həmin ayın 27-də seymin müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət olan Azərbaycan Milli Şürası yaranır. Səs çoxluğu ilə Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şüranın sədri seçilir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının müəyyən bir hissəsi də mühacirətdə keçib. 1922-ci ildə Petroqraddan Finlandiyaya qaçan Rəsulzadə, qərbi Avropaya, oradan da Türkiyəyə gəlir.

1923-ci ildə İstanbulda Rəsulzadənin "Azərbaycan respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti", "Əsrimizin səyavuşu", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" kitabları çap edilir. 1923-27-ci illərdə onun redaktorluğu ilə İstanbulda "Yeni Qafqasya" jurnalı nəşrə başlayır, ancaq Moskvanın tələbi ilə kamalist hökumət jurnalı bağlayır və Rəsulzadə Avropaya getməyə məcbur olur, Varşava və Berlində yaşayır. 1930-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin Parisdə fransız dilində "Azərbaycan və istiqlaliyyəti" və rus dilində "Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm" kitabları çap olunur. 1931-ci ildən Məmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü Avropa ölkələrində davam edir. Onun redaktorluğu ilə Berlində ayda üç dəfə nəşr edilən "İstiqlal" qəzeti və "Qurtuluş" jurnalı çap edilir.

1933-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin Berlində çap olunan "Azərbaycan respublikası haqqında bəzi qeydlər" adlı kitabı da böyük maraq doğurur. Məmməd Əmin Rəsulzadə həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi. Onun 1936-cı ildə Berlində "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi çap edilir. 1938-ci ildə Berlində alman dilində "Azərbaycan problemi" və 1939-cu ildə Varşavada polyak dilində çıxmış "Azərbaycanın hüriyyət savaşı" kitabları işıq üzü görür. O, 1938-ci ildən Polşa hökumətində məsləhətçi işləyir, sonralar 1940-cı ildən Rumıniyada yaşayır. Rəsulzadənin 1943-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş "İslam-türk ensiklopediyasının" 1-ci cildində "Azərbaycan ləhcəsi" adlı məqaləsi çap edilir. 1947-ci ildən Ankaraya köçən Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1949-cu ildə "Azərbaycanın kultür kənləkləri" adlı kitabı işıq üzü görür. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1951-ci ildə Ankarada "Azərbaycan şairi Nizami" adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə dünya nizamışünaslığına bir çox yeniliklər gətirir.

Həmin ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr olunan "Ukrayna" toplusunun 1951-ci il 3-cü nömrəsinin 7-ci cildində "Azərbaycan respublikası" məqaləsi çap edilir. Londonda ingilis dilində nəşr olunan Britaniya ensiklopediyasında "Müsavat partiyasının yaranması tarixi və Azərbaycan Demokratik Respublikasının təşəkkülünə aid" məqalə də onun qələmindən çıxmışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə nəşr edilməkdə olan Türk ensiklopediyasında Azərbaycana aid məqalələrin bir çoxu Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yazılmışdır. Ankarada yaşadığı dövrdə o, "Türk tarix qurumu" və "Türk dili qurumu" ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında xalqımızın tarixi və ədəbiyyatı haqqında silsilə məqalələri yerləşdirilmişdir. Ankara Universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən müalicə olunan Məmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!" deyərək vəfat edir. Məmməd Əmin Rəsulzadə Ankarada, Əsri qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında KİV-in İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyilə çap edilmişdi

Olaylar.-2012.-17 oktyabr.-№179.-S.15.

AZƏRBAYCANIN İLK RABİTƏ NAZİRLƏRİ

Camo bəy Hacınski
(1888-1942)

İltifat ƏLİYARLI

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, teatr tənqidçisi və sənətsünas Camo bəy Hacınski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü və 5-ci hökumət kabinetlərində poçt və teleqraf naziri olmuşdur.

O, 1888-ci il iyunun 14-də Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Qubada anadan olmuşdu. O, xalqımızın digər görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mehdi bəy Hacınskinin (Mehdi bəy Süleyman oğlu Hacınski (1879-1941) teatr xadimi, aktyor, publisist, ictimai-siyasi xadim idi. 1917-ci ildən “Müsavat” partiyasının, Zaqafqaziya Seyminin , ” Müsəlman fraksiyası ”nın üzvü olub. Milli Şuranın Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etmiş 26 (24+2) üzvündən biridir.

Hələ gənc yaşlarından Bakıya köçən Camo bəy burada gimnaziya təhsili almışdı. Gimnaziyanı bitirib 1907-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunan “Kaspi ” qəzetində müxbir kimi fəaliyyətə başlamışdı və bu qəzetlə əməkdaşlığını 1915-ci ilədək davam etdirmişdi . 1914-cü ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Camo bəy Hacınski sonralar iqtisadçı ixtisasına da yiyələnmişdi. 1915-ci ilin dekabrından 1917-ci ilin aprelində Batum Vilayətində (Gürcüstan) Dənizkənarı rayonda Birinci dünya müharibəsində zərər çəkənlərə yardım göstərmək məqsədilə yaradılmış Müsəlman Qaçqın Komitəsinin müvəkkili vəzifəsində çalışmışdı.

1917-ci ilin aprelində Camo bəy Hacınski Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin Zaqafqaziya Komitəsinin vəkili təyin edilmiş, həmin ilin iyulunda bu vəzifədə çalışmışdı. İyul ayında isə Zaqafqaziya Kəndli Deputatları İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini seçilmiş və oradan nümayəndə kimi Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə yeni seçkilər üzrə Zaqafqaziya Mərkəzi Komissiyasının sədri vəzifəsinə göndərilmişdi

1918-ci ilin fevralında C. Hacınski Zaqafqaziya Seyminin “ Müsəlman fraksiyası ”nın üzvü seçilmişdi. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş “ Müsəlman Sosialistlər Blokuna ” da daxil idi. C. Hacınski 1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul olunmuş İstiqlal Bəyannaməsinə səs verən 26 “24+2) nəfər deputatdan biri idi.

1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olunduqdan sonra F . Xoyskinin başçılığı ilə yaradılan birinci milli hökumət kabinetində sosialist Camo bəy Hacınski dövlət müfəttişi vəzifəsini yerinə yetirmişdi (286). Həmin il iyunun 17-də F. Xoyskinin 1-ci hökumət kabineti istefaya gedəndə C.Hacınski də tutduğu vəzifəsi- ini tərk etmişdi .

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli açılışı olmuşdu.Həmin vaxt Camo bəy Hacınski Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanuna ” əsasən Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi .Camo bəy Parlamentin 4-cü-“Sosialistlər fraksiyası”nda təmsil olunurdu. Fraksiyaya 13 nəfər daxil idi. C. Hacınskinin adı Parlamentə təqdim oxunuşunda 13 nəfərin içərisində sayca 6-cı çəkiliirdi .

Camo bəy Hacınski Parlamentdə Maddi-Ləvazimat Komissiyasının üzvü idi. O, Parlamentin elə ilk iclaslarından təqdim olunan qanun layihələrinin müzakirələrində bir qayda olaraq özünü fəal, təşəbbüskar deputat kimi göstərirdi. Məsələn, Parlamentin 1918-ci il tarixli ikinci iclasında intizamı pozan millət vəkili haqqında belə bir təkliflə çıxış etmişdi : “... Parlament iclasına gəlməyən məbuslara (deputatlar nəzərdə tutulur-İ.Ə.) həmin günün əmək haqqı verilməsin” .

1919-cu il martın 14-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabineti təşkil olundu. Bu kabinetdə A. Səfikuəddinin ədliyyə və əmək naziri təsdiq edilməsilə əlaqədar poçt və teleqraf naziri vəzifəsinə Parlamentdəki “ Sosialistlər fraksiyası ”nın üzvü Camo bəy Hacınski təyin olundu. Camo bəy Hacınski bu vəzifədə sələfi A . Səfikuəddinin respublikada rabitəni inkişaf etdirmək sahəsindəki fəaliyyətini nəinki zəiflətmədi, əksinə, gücləndirdi və bu sahədə daha təsirli tədbirlər həyata keçirdi. Təsədüfi deyil ki, Camo bəy Hacınski Nəsim bəy Yusifbəylinin 5-ci hökumət kabineti dövründə də poçt və teleqraf naziri vəzifəsini tutmuş və bu vəzifədə 1920-ci il aprel 9-dək səmərəli fəaliyyət göstərmişdi .

Camo bəy Hacınskinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə rabitəni inkişaf etdirmək sahəsindəki təqdirəlayiq fəaliyyəti barədə görkəmli Azərbaycan tarixçi-iqtisadçısı M . H . Baharlı (Məhəmməd Həsən Nəcəfqulı bəy oğlu Baharlı (Vəliyev) (1896-1937) müsavətçi idi . Buna görə

sonralar həbs edilərək , 1937-ci il iyulun 26-dan 27-nə keçən gecə Azərbaycan SSR XDİK Üçlüyünün qərarına əsasən güllələnmişdi. Bu zaman onun cəmi 41 yaşı vardı) 1921-ci ildə geniş məqalə yazmışdı .

1920-ci ilin aprelində hökumət böhranı zamanı Nəsim bəy Yusifbəylinin 5-ci kabinetinin üzvləri istefaya getdikdən sonra Parlament yeni hökuməti təşkil etməyi Məmməd Həsən Hacınskiyə həvalə etmişdi . Bu zaman “ Sosialistlər fraksiyası ” yeni yaradılacaq hökumətdə daxili işlər naziri vəzifəsinə Camo bəy Hacınskinin namizədliyini irəli sürmüşdülər .

1920-ci il 27-28 aprel “hadisələrindən” sonra Camo bəy Hacınski Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığında İnzibati-Maliyyə Şöbəsinin rəisi təyin olunmuşdu (Sovet hakimiyyətinin Camo bəy kimi kadrlara ilk vaxtlar xüsusilə bərk ehtiyacı vardı – İ.Ə.) . C.Hacınski bir müddət həmin vəzifədə işləmiş və ona hələ toxunmamışdılar.Bu vəzifədə çalışarkən Camo bəy Hacınski mədəniyyət və maarif sahəsində də fəaliyyətini dayandırmamışdı . Belə ki , o , Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmiş,qədim mədəniyyət abidələrimizin qorunması məsələləri ilə də məşğul olmuşdu.

... Lakin bədhaxları Camo bəy Hacınskinin Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi olduğunu və gördüyü işləri unuda bilmirdilər.Buna görə tezliklə , onu narahat etməyə başladılar . Məhz keçmişinə görə təqsirləndirilən Camo bəy 1922-ci il aprelin 7-də Azərbaycan FK əməkdaşlarının keçirdiyi xüsusi əməliyyat nəticəsində bir qrup “eser” (sosialist) içərisində həbs olundu Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyasının operativ hissəsinin əməkdaşı Morozun imzaladığı informasiyada bildirilirdi : ” Aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Bakıda 51 nəfər , Bakıdan kənarda isə 17 nəfər eser həbs edilmişdir . Həbs edilənlərdən artıq 15 nəfəri dindirilmişdir...” İlk dindirilənlər arasında Camo bəy Hacınski də vardı.1922-ci il mayın 29-da Azərbaycan FK-nın müvəkkili Valik onu yenidən dindirmişdi .

... 1922-ci il dekabrın 10-da Camo bəy Hacınskiyə və onun məslək- daşı sosialist Aslan bəy Səfikürdskiyə 3 il həbs cəzası kəsdilər. Moskvanın Butirski və Çelyabinskdəki həbs düşərgələrində üç illik əzablı məhbəs həyatından sonra ,onu SSRİ-nin şimalına Arxangelsk Vilayətindəki məşhur Solovetski həbs düşərgəsinə göndərmişdilər. Ağ dənizdə yerləşən Solovetsk minlərlə günahsız insanların olmasının əzab-əziyyətə düçar olduğu xüsusi həbs düşərgəsi idi . Əsas 1919-cu ildə qoyulmuşdu və nəinki , habelə dünyanın ilk konslagerlərindən biri (dəhşətli – İ.Ə.) sayılırdı . Camo bəy Hacınski Solovetski həbs düşərgəsinin ilk məhbuslarından saymaq olardı .

1937-ci ildə Camo bəy Hacınski yenidən həbs olundu. Həmin il oktyabrın 25-də müstəntiq Martirosov Camo bəyi sorğu-suala tutmuşdu...1938-ci il mayın 21-də C . Hacınski yenidən dindirilmişdi . Ona qarşı belə bir ittiham irəli sürülürdü ki, güya o, Moskvadan gəlmiş fəal eser Osintsev tərəfindən Azərbaycanda yaradılan gizli eser təşkilatının üzvü imiş...

1938-ci il noyabrın 24-də Camo bəy Hacınskini cəzaçəkmə yerinə, bu dəfə Moskvaətrafı Kirov Vilayətinə sürgün etdilər... Sonra isə Sibirə göndərildilər. Camo bəy orada Vyatka xüsusi həbs düşərgəsində vəfat etmişdi...

... Camo bəy Hacınski 1956-cı ilin iyununda bəraət almışdı. Belə ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1956-cı il 26 iyun tarixli 1878 nömrəli qərarı ilə ona bəraət verilmişdi. Bu haqda oğlu Camo Hacınskiyə xüsusi kağız (bəraət haqqında arayış) göndərilmişdi. Arayışda bildirilirdi ki , SSRİ Ali Məhkəməsinin Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Kollegiyasının Camo bəy Süleyman oğlu Hacınski və onun məslək yoldaşı Firuz bəy Ordubadski barədə çıxardığı 3 dekabr 1938-ci il tarixli cinayət tərkibi olmayan hökmü ləğv edilmiş və onlar bəraət almışlar .

Qeyd etmək lazımdır ki, C. Hacınski əslən Tiflisdən olan Mariya Pavlovna ilə ailə qurmuşdu. Öz adını oğlu Camoya vermişdi. Oğlu Camo 1926-cı il mayın 2-də Ukraynanın Poltava şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mariya xanım 1983-cü ildə Bakıda dünyasını dəyişmişdi. Oğlu Camo isə görkəmli tarixçi-alim , tarix elmləri doktoru, professor olmuşdu. O, uzun illər Bakı Ali Partiya Məktəbində Sov.İKP tarixi kafedrasının müdiri və həmin Məktəbin prorektoru vəzifələrində çalışmışdı. Baba Camonun iki nəvəsi (oğlu Camonun övladları)- Emin və Nigar bu gün Bakıda yaşayırlar. Emin hazırda Bakı Dövlət Universitetinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fakültəsində çalışır. Emin hər iki babası ilə fəxr edir. Onun ata babası görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Camo bəy Hacınskidirsə, digəri – ana babası da məşhur teatr-kino xadimi, mərhum bəstəkarımız Şəmsi Bədəlbəylidir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ DEMOKRATİK DƏYƏRLƏR

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyasının dosenti

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin beşiyi başında dayanmış Cümhuriyyət dövrünü öyrənmək yalnız tarixi deyil, eləcə də siyasi-mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nda təsbit olunmuş siyasi qiymət – “1920-ci il aprelin 27-28-də XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyektı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin”- ifadəsi tarixə 70 il mövcud olmuş baxış tərzinin dəyişdirilməsinə çağırış idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin atributlarının bərpasından başlayaraq hüquqi dövlət quruculuğunu hədəf seçən Azərbaycan xalq hakimiyyəti idarəçiliyinin milli tarixi köklərinə söykənərək çağdaş prinsiplər üzərində dövlət qurmağa başladı.

Azərbaycanın milli-azadlıq mücadiləsinin ideologiyasını rəmzi ehtiva edən üçrəngli bayraq 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olundu. 1990-cı il noyabrın 29-da “Azərbaycan SSR-in adının və dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında” fərman verildi. Dövlət bayrağına dair Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xüsusi bənd vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər dövlət rəmzləri ilə bağlı həmin dövrdə tədbirlər görülmüş, 1919-cu ilin martında dövlət gerbi və möhürü haqqında müsabiqə elan olunmuşdu. Müxtəlif təkliflər, layihələr olsa da, qısamüddətli hakimiyyət rəsmi qaydada həmin rəmzləri təsdiq edə bilməmişdi. Azərbaycanın işğala məruz qalması ilə Cümhuriyyətin devrilməsi bu sahədəki işləri yarımçıq qoydu. Yenə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra əvvəlki nümunələrə üz tutuldu. Cümhuriyyətin təkmilləşdirilmiş gerb layihəsinin əsasnaməsi təsdiq edildi. 1993-cü il 23 fevral tarixli əsasnamədə dövlət gerbinin təsviri şərh edilmişdir. Cümhuriyyət dövrünün “Azərbaycan marşı” (Ü.Hacıbəyli) bəstəkar Aydın Əzimov tərəfindən aranjeman edilmiş və Milli Məclis tərəfindən Dövlət himni kimi qəbul olunmuşdur. Dövlət himni haqqında əsasnamə 1993-cü il martın 2-də təsdiq edilmişdir. Cümhuriyyət ənənələrinə sahib çıxan Azərbaycan hakimiyyəti dövlət rəmzlərinə yüksək dəyər verərək rəsmi qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 13-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır.

Cümhuriyyət hakimiyyətinin qarşısında dayanan ilk başlıca vəzifə Bakının azad edilməsi, Azərbaycanın ərazisinin öz hakimiyyəti altında birləşdirilməsi idi. Bunun üçün isə milli ordunun yaradılması zərurətə çevrildi.

İlk gündən silahlı qüvvələrin təşkilinə başlayan Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 26-da qərar qəbul etdi və Müsəlman Korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırıldı.

Hazırda həmin gün respublikamızın ümumxalq bayramlarından biri kimi qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-sı – Azərbaycan Milli Ordusunun yaranma günü təsis edilmişdir. Fərmana əsasən qeyri-iş günü olmaqla iyunun 26-sı

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü elan olunmuşdur.

Milli orduya səfərbərlik keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, müdafiənin təşkili məsələlərinə dövlət səviyyəsində ciddi diqqət yetirildi. Azərbaycan ordusu milli dəyərlərə söykənərək qurulurdu. Türk dili (Azərbaycan dili) orduda da dövlət dili kimi qəbul edildi. 1919-cu il yanvarın 11-dən milli üslubda hazırlanmış yeni hərbi geyim formasına keçildi. Milli hərbi kadrların hazırlanması məqsədilə hərbiyyə məktəbi, istehkamçılar məktəbi, hərbi dəmiryolçular məktəbi və hərbi feldşer məktəbi açılmışdı. XX yüzilin sonunda müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan dövləti yenidən milli ordu quruculuğu prosesinə başladı. 70 il öncə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan dövləti erməni təcavüzü ilə üz-üzə qalmışdı. Erməni iddialarını dəf edərək Cümhuriyyət dövrünün diplomatik, hərbi fəaliyyəti nəzərə alınır, tarixi təcrübədən çıxış edilirdi. Həmçinin, Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar rolu xatırlanır, 1918-ci ildə Bakı uğrunda qanlı döyüşlərdə şəhid olmuş türk hərbcilərinin xatirəsi əbədiləşdirilirdi. Belə ki, Azərbaycanın və Türkiyənin dövlət rəhbərlərinin qarşılıqlı razılaşması əsasında Bakıdakı Şəhidlər Xiyabanında xatirə abidəsinin ucaldılması qərara alınmış, 1999-cu il iyunun 24-də abidənin tikintisinə

başlanmış, 2000-ci il aprelın 9-da açılış mərasimində Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının prezidentləri Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl iştirak etmişlər. Bakının azad edilməsi günü – sentyabrın 15-də, həmçinin digər tarixi günlərlə yanaşı, gündəlik ziyarət yerinə çevrilmiş xatirə abidəsi Türk-Azərbaycan Şəhidlərinin qardaşlıq abidəsi sayılır. Məhz 1918-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarını, azərbaycanlıları fiziki məhv olmaq təhlükəsindən xilas etməyə gəlmiş Türkiyə hərbiçilərinin yardımı sayəsində nicat tapan əhali həmin ilin kütləvi qətləmlərini unuda bilməzdi. Həmin qırğınları Azərbaycan xalqının milli yaddaşında yenidən bərpa edib, növbəti təcavüzlər qarşısında daha ayıq, qətiyyətli, mübariz olmaqdan ötrü respublika Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanına əsasən martın 31-i Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan olunmuşdur. Məhz 80 il sonra 1918-ci il müsəlman-azərbaycanlı qırğınlarına siyasi qiymət verməklə dövlət rəhbərliyi həmin qırğınların soyqırımı mahiyyəti daşdığını rəsmiləşdirdi.

Hələ Cümhuriyyət dövründə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların həyatına və əmlaklarına qarşı törədilmiş cinayətləri təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdı. 1918-ci il iyulun 15-dən 1920-ci ilin aprelınadək fəaliyyət göstərmiş bu təhqiqat komissiyası Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyəti üçün əşyayi-dəlil kimi 36 cildədən ibarət ilkin təhqiqat materialı və 95 ədəd fotosəkil hazırlamışdı. Toplanmış materiallar 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət olmuş, 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlanmış, 194 nəfər erməninin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldırılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyi Paris sülh konfransında de-fakto tanınanda Parlament həmin il fevralın 9-da amnistiya haqqında qərar qəbul etdi və milli ədavət zəminində qaldırılmış cinayət işlərinə xitam verdi. Lakin Azərbaycan xalqının “əfvi” müqabilində ermənilər hər tarixi fürsətdə qanlı əməllərindən əl çəkmədi. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş kütləvi soyqırımı cinayətlərini sübut edən təkzibolunmaz ilk mənbə kimi, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin materialların nəşri yönündə də ciddi nəticələr əldə edilmişdir.

Cümhuriyyətin mədəni quruculuq tədbirləri də milli dövlətin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazağa köçürüldü. Qazax müəllimlər seminariyası Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayan ilk tədris ocağı oldu. 1919-cu ildə hökumət məktəblərin, kursların, universitetin açılması yönündə ardıcıl əməli işlər reallaşdırılmışdır. Həmin ilin aprelında latın əlifbasına keçməklə bağlı xüsusi komissiya yaradılmışdı. Cümhuriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri Bakı şəhərində Universitetin açılması oldu.

Bu gün Azərbaycanın aparıcı ali məktəbi olan Bakı Dövlət Universiteti milli təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır, beynəlxalq əlaqələri də getdikcə genişlənir. Dövlət idarəçiliyinin, xalq təsərrüfatının, elmin, təhsilin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində uğurla çalışan çoxsaylı yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamış BDU məzunları sırasında dünya şöhrətli şəxsiyyətlər də vardır. Onlardan biri də “Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam”- deyən ulu öndər Heydər Əliyevdir. Universitetin Böyük Elmi Şurası 1994-cü ildə Heydər Əliyevə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adını vermişdir. O, Bakı Dövlət Universitetini “Azərbaycan xalqının milli sərvəti” adlandırırdı.

BDU-nun 80 illik, 90 illik yubileyləri beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk ali məktəbinə 90 il öncə deyildiyi kimi, “istiqlal – milliyyətimizi təmin edici bir məbəd, elm nəzərilə” baxmalıyıq.

Cümhuriyyət dövrünün digər bir yadigarı Azərbaycan Teleqraf Agentliyidir. Bu qurum Müstəqil dövlətin müstəqil informasiya orqanı olaraq 1919-cu il martın 3-də hökumət qərarı ilə yaradılmışdır. Hökumət 1920-ci il fevralın 2-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin yaradılması (AzərTAc) haqqında yeni qərar qəbul etmişdi.

AzərTAc 1920-ci il martın 1-dən Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Sovet dövründə İttifaqın Teleqraf Agentliyinin tərkibinə daxil idi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qurumun tarixi adı özünə qaytarılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 3 mart tarixli fərmanı ilə ənənəvi adı saxlanılmış, Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Teleqraf Agentliyinə, 2000-ci il 17 yanvar tarixli fərmanla müstəqil Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinə çevrilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmiş olsa da, Cümhuriyyət dövründə yaradılmış Teleqraf Agentliyi zəminindən başlayaraq inkişaf etmişdir. Bugünkü “AzərTAc” məhz 1919-cu ildə bünövrəsi qoyulmuş agentlikdir. 2010-cu ildə 90 illiyini qeyd etmək üçün AzərTAc-ın nəinki mədəni, həm də hüquqi əsası vardı.

Cümhuriyyətin bütün müsəlman Şərqi, türk aləmində ilk dəfə məhz Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılması artıq dünya miqyaslı hadisə sayıla bilər. Bu cəhanşümul hadisənin də hər il ümumxalq bayramı səviyyəsində keçirilməsinin tarixi əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti sadəcə, deklarativ məzmununda bəyan edilmiş dövlət olmamışdır. “İstiqlal bəyannaməsi”ndə əksini tapmış prinsiplərə, dəyərlərə bütün fəaliyyəti boyu əməl etməyə, sadıq qalmağa səy göstərmişdir. Bütün dövlətçilik atributlarına malik, parlamenti, hökuməti, ordusu olan suveren bir dövlətə çevrilə bilmişdi. Milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpasında mühüm rol oynamış Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edildiyi 28 may günü 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə “Respublika günü” kimi dövlət bayramı səviyyəsinə qaldırıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyətinin, Cümhuriyyət xadimlərinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verilmişdir. Prezident öz çıxışlarında, fərman və sərəncamlarında Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Onun 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamı ilə AXC-nin 80 illiyi bütün ölkədə geniş qeyd olunmuşdur: Ulu öndər demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu”. Prezident Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85-ci ildönümü münasibətilə imzaladığı sərəncamla (2003, 1 fevral) Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutduğunu nəzərə alaraq, Bakı şəhərində Cümhuriyyətə abidə ucaldılması haqqında göstəriş vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə Cümhuriyyət tarixinə dair arxiv sənədləri və fundamental nəşrlər işıq üzü görmüşdür. 2003-cü ilin mart-may aylarında Bakıda Azərbaycan Cümhuriyyətinin 85 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-sessiya keçirilmişdir.

2004-2005-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası respublika Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə iki cildə nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki roluna yüksək qiymət vermişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması tariximizdə çox əlamətdar və önəmli hadisə idi. İlk dəfə müsəlman aləmində demokratik respublika yaranırdı, Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşurdu. Ölkəmiz dünya birliyinə üzv olurdu. Bu, çox əlamətdar hadisə idi”. Həqiqətən də, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq respublikamız beynəlxalq səviyyədə rəsmi şəkildə, müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınırdı. Bu nailiyyəti əldə etmək uğrunda Cümhuriyyət hakimiyyəti ardıcıl, məqsədyönlü siyasət yeritmişdir. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandığı gündən fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. “Osmanlı imperator hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi” Azərbaycan hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədilə 1918-ci il avqustun 3-də Əlimərdan bəy Topçubaşov fəvqəladə elçi və səlahiyyətli nazir kimi İstanbula göndərildi. Həmin il dekabrın 28-də hökumətin təqdimatı ilə Paris sülh konfransına göndiriləcək nümayəndə heyətinə də Ə.M.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. 1919-cu il mayın 2-də ABŞ Prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə Azərbaycan məsələsi ilk dəfə Paris konfransının Dördlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Keçmiş Rusiya imperiyasının hüduqlarında yaranmış yeni respublikaların taleyində hiss ediləcək dönüş Böyük Britaniyanın baş naziri Lloyd Corcun 1919-cu ilin noyabrında İngiltərə parlamentinin icmalar palatasındakı çıxışı ilə başladı. Lloyd Corcun çıxışında aydın hiss edilirdi ki, o, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasına və ona yardım göstərilməsinə tərəfdardır. Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə 1920-ci il yanvarın 10-da Paris sülh konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Səhəri gün, yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası İngiltərənin xarici işlər naziri Corc Kerzonun təklifi ilə qərar qəbul etdi. “Müttəfiqlər və Birlik ölkələri, Azərbaycan hökumətini de-fakto səviyyəsində tanıyırlar”.

Azərbaycan istiqlaliyyətinin beynəlxalq sülh konfransı tərəfindən tanınması ilə gənc dövlətin diplomatik əlaqələri genişləndi. Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya, Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz konsulluqlarını açdılar. 1920-ci il martın 20-də İran Azərbaycan Cümhuriyyətini dəyure tanıdı. Qısa müddətdə Azərbaycanın Tehranda səfirliyi, Təbrizdə baş konsulluğu, Rəstdə, Ənzəlidə, Məşəddə vitse-konsulluğu, Xoy və Əhərdə konsul-agentlikləri yaradıldı. Azərbaycan Parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Amerika Birləşmiş Ştatları, İsveçrə Respublikası, Polşa, Almaniya və Rusiyada

diplomatik nümayəndəliklər təsis olunması haqqında qanun qəbul etdi. Azərbaycanda İngiltərənin, Belçikanın, Yunanıstanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Danimarkanın, İtaliyanın, Litvanın, İranın, Polşanın, ABŞ-ın, Ukraynanın, Finlandiyanın, Fransanın, İsveçrənin və İsveçin nümayəndəlikləri fəaliyyətə başlamışdı.

Müstəqilliyi böyük dövlətlər tərəfindən tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə sona çatdı. Milli dövlət süqut etsə də, milli məfkurə, milli dövlətçilik duyğuları qəlblərdən silinmədi. Milli yaddaş məhv olmadı. Dünyanın siyasi arenasında Azərbaycan varlığını rəsmiləşdirmək, Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etmək, islam aləmində sivil dövlət qurmaq, demokratik prinsiplərə söykənmək, vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin etmək kimi təməl addımlar, 1918-ci ilin 28 mayında “Azərbaycan” adının siyasi məna kəsb etməsi, bəyan etdiyi sərhədlər (kiçildilmiş olaraq) daxilində mövcudluğu, Azərbaycan dövlətini, müstəqil olmasa da, yaşamağa qadir etdi. XX yüzilin sonlarında Azərbaycan dövləti yenidən istiqlalə qovuşdu, Cümhuriyyət ənənələrinə sadiqliyini bəyan etdi.

Cümhuriyyətin bəyan edildiyi günün “Respublika günü” kimi qeyd olunmasından başlayaraq digər mühüm tarixi hadisələrin əbədləşməsi yönündə tədbirlər görüldü. Cümhuriyyət xadimlərinin adlarının milli yaddaşda bərpası dövrü başlandı. Çoxsaylı yazılarda, çıxışlarda, verilişlərdə adları xatırladılan Cümhuriyyət xadimlərinin həyat yolu, fəaliyyəti tanındı. Ədəbi-bədii irsin daşıyıcıları Cümhuriyyət “intibahı”nın milli-mənəvi ideoloji dayaqları olmuş yazıçılar, şairlər, sənət sahibləri uzun illər sonra ictimai-siyasi status kəsb edirdi. Onların yazıları yenidən nəşr edilir, səsləndirilirdi. Əsas Cümhuriyyət dövründə qoyulmuş idarəetmə sahələri üzrə peşə bayramı günləri təsis edilir, təsisat tarixi Cümhuriyyət dövrünün müvafiq ilkin təməl addımları əsasında rəsmiləşdirilirdi. Azərbaycan dövlətçiliyində varislik prinsipinin təntənəsi kimi milli yaddaşın bərpası prosesi gedirdi. Dövlət səviyyəsində qeyd olunan ildönümü tədbirləri, respublika rəhbərliyi tərəfindən dəfələrlə verilən siyasi qiymət Azərbaycanın müasir dövlət idarəçiliyində sivil inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən tarixi irsə həssas yanaşıldığının, mənəvi köklərə sadiqliyin bariz göstəricisidir.

Xalq qəzeti.-2011.-19 iyun.-№131.-S.5.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ ORDU QURUCULUĞU

ƏZİZAGƏ ƏLƏKBƏROV,

Tarixçi

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən az sonra Azərbaycan Milli ordusunun yaradılmasına başlamışdı. 1918-ci dekabrın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 34 sayılı əmri ilə Azərbaycan türkcəsinin orduda dövlət dili kimi tətbiq edilməsinə başlandı. Bu dövrdə Azərbaycan ordusunda Azərbaycan dilini öyrənmək və hətta savadsızlığın ləğvi ilə bağlı kurslar açdılar. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nizami milli ordunun sayını 25 minə çatdırmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən 400 milyon manat vəsait ayrıldı. Gürcüstandakı hərbi məktəblərdə təhsil almaq üçün ora yüzlərlə azərbaycanlı zabit və əsgər göndərildi. Gürcüstan Azərbaycan ordusuna 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min beşatılan tüfəng, 211 qılnc, 295 nizə və hərbi ləvazimat verdi. 1919-cu il yanvarın 11-dən orduda hərbi qulluqçular üçün yeni hərbi geyim forması tətbiq edildi. Türk qoşunlarının Gəncədə olduğu vaxtda fəaliyyət göstərən praporşiklər məktəbinin işi yenidən quruldu. Onun əsasında hərbi məktəb təşkil edildi. Ordunu milli-hərbi kadrlarla təmin edəcək hərbi dəmiryolçular, istehkamçılar və hərbi feldşerlər məktəbləri açıldı.

Müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı 1919-cu il aprelin əvvəllərində milli qoşun hissələrinin azsaylı kontingentinin Bakıda da yerləşdirilməsinə razılıq verdi. Martın 31-də hərbi nazirin əmri ilə Bakı şəhərində yerləşəcək hərbi hissə və bölmələr müəyyənləşdirildi. Həmin qüvvələrə 1 piyada taboru, 400 nəfərlik süvari və bir topçu batareyası daxil idi. Bütün bu qüvvələrə birinci süvari alayının komandiri, polkovnik Fərhad Ağalarov rəhbərlik edirdi. Bakı qarnizonunun rəisi vəzifəsi də ilk dəfə ona həvalə olunmuşdu. 1919-cu il aprelin 15-də hərbi qüvvələr Bakıya daxil oldu və Salyan kazarmalarında yerləşdirildi. İngiltərə hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra hərbi nazirliyin rəhbər orqanları iyunun 28-dən iyulun 10-na qədər Bakıya köçürüldü. 1919-cu ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakının möhkəmləndirilmiş müdafiə rayonunun yaradılması idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşkilatçılıq işləri sayəsində 1919-cu ilin avqust ayında ingilis hərbi birləşmələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra hərbi-dəniz qüvvələri yaradıldı. Bu donanmanın tərkibində 75, 3 və 120 millimetrlilik kalibrli toplarla silahlanmış iki gəmi vardı. Bura digər gəmilər, katerlər də daxil idi. Xəzər hərbi donanmasının şəxsi heyəti 1170 nəfərdən ibarət idi.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan ordusunda 3 piyada diviziyalarında birləşmiş 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala, 3-cü Gəncə, 4-cü Quba, 5-ci Bakı, 6-cı Göy-çay, 7-ci Şirvan, 8-ci Ağdaş piyada alayları, süvari diviziyasında isə birləşmiş olan 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ, 3-cü Şəki süvari alayları və 2 topçu briqadaları vardı.

Yenicə yaranmış olan Milli Ordunun döyüşçülərinin sonrakı taleyi son dərəcə kədərli idi. 1920-ci il aprelin 28-dən 1921-ci ilin avqustunadək olan müddətdə Azərbaycanda 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı olmuşdu. Təkcə 1921-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan-türk hərbiçilərindən 12 general, 27 polkovnik və podpolkovnik, 46 kapitan, 266 nəfər hərbi işçi güllələnmişdi. Suskeviç, Usubov, Həşunbəyov, İmamulla Mirzə Qacar, Kazım Mirzə Qacar, Həmid Qaytabaşı, Həmid bəy Səlimov, Rza bəy Şıxlinski, İsgəndər bəy Seyfulin, Ziyadxanov və digər tanınmış hərbiçilər güllələnənlər sırasında idilər. Azərbaycan Milli ordusunun əsgərləri “qırmızılardan” gəlişi ilə qətiyyətli barışmaq istəmirdilər. Ona görə də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bolşevizmə qarşı güclü müqavimət göstərirdilər. 1920-ci il mayın 25-26-da Gəncədə sovet hakimiyyətinə qarşı 10-12 minə qədər şəxsin iştirak etdiyi güclü silahlı çıxış olmuşdu. Üsyanın əsas qüvvəsini yeni hökumətə itaət göstərmək istəməyən Azərbaycan Milli Ordusunun bölmələri təşkil edirdi. Üsyana general Cavad bəy Şıxlinski, general Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cavanşir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət Şura rəhbərlik edirdi. Mayın 31-də 11-ci Qızıl Ordu hissələri şəhərə nəzarəti ələ keçirmişdilər. Düz 3 gün Gəncədə terror və qarət həyata keçirildi. Bir məlumata görə, Gəncə döyüşləri zamanı 8800 nəfər “qırmızılardan”, üsyançılardan isə 13 min nəfər öldürülmüşdü. Üsyanın yatırılması zamanı Milli Ordunun 6 generalı, o cümlədən, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, general-mayor Məhəmməd Mirzə Qacar qətlə yetirilmişdi. 72 nəfər zabit Nargin adasına aparılaraq orada güllələnmişdi. Cavanşir bəy Şəfəbəyovun başçılığı ilə hərbiçilərdən bir qrupu mühasirədən çıxaraq Qarabağ üsyançılarına qoşulmağa getmişdilər. Onların arasında təqsiri olmayan generallar Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski də vardı. Nəriman Nərimanovun böyük səylə bu

iki general həbsdən azad olunmaqla hərbi xidməti istifadə üçün Moskvaya göndərilmişdilər. Qarabağda hərbcilərin üsyanı 1920-ci il iyunun əvvəllərində başlanmışdı. Üsyana özünü Qarabağın hakimi elan etmiş türk generalı Nuru paşa başçılıq edirdi. Üsyanın əsas qüvvəsini Milli Ordumuzun Qarabağın müxtəlif yerlərində olan hissələri, Ağdam, Cavanşir və başqa süvari alayları, Bakı piyada alayı, 2 topçu diviziyası təşkil edirdi. Tərkibində 6 minə yaxın zabit və əsgəri olan bu birləşmələr əslində Qarabağa tam nəzarət edirdilər. Ehsan xan Naxçıvanskinin rəhbərlik etdiyi Şəki alayı Gəncədən Yevlax istiqamətində hərəkət edərkən bir qrup hərbcisi ilə 11-ci Qızıl Ordu qərargahında güllələnmişdilər. 32 nəfər üsyançı-döyüşçü düşmənlə vuruşa-vuruşa mühasirədən çıxmışdı. Tarixi mənbələrdə bu məqam hətta “32-lər əfsanəsi” kimi xatırlanır:

İyulun 10-da Tərtər, iyulun 11-də Ağdam, iyulun 14-də Xankəndi, iyulun 15-də Şuşa 11-ci Qırmızı Ordu hissələri tərəfindən tutuldu. Yerli dinc əhaliyə də amansız divan tutulurdu. Kəndlər tamamilə qəsb edilir, əhalisi didərgin salınırdı. Üsyançılara qarşı döyüşlərdə ermənilər də ruslara yaxından kömək göstərirdilər. 1918-ci il iyunun 26-da yaradılmış Azərbaycan Milli Ordusunun o zamankı taleyi uğurla nəticələnməsə də, Vətən tariximizdə, xalqımızın azadlıq mübarizəsində silinməz izini qoydu.

Xalq Cəbhəsi.-2011.-26 may.-№93.-S.15.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ XALQIMIZIN MİLLİ OYANIŞININ
MƏNTİQİ YEKUNU İDİ**

Cavanşir FEYZİYEV,
Milli Məclisin deputatı,
fəlsəfə doktoru

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ömrünün son ilində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 85 illiyi münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində millətimizin suveren və demokratik respublika quruculuğundakı ilk tarixi təşəbbüsünə və uğuruna çox yüksək qiymət vermişdir. Ulu öndərin müraciəti həm də bizim bu böyük milli-siyasi nailiyyətə müstəqil dövlətin vətəndaşı kimi münasibətimizi formalaşdıran bir örnekdir.

Heydər Əliyevin həmin müraciəti cümhuriyyət təməli üzərində qurulan müstəqil Azərbaycan Respublikasının öz tarixi dövlətçilik ənənələrinə nə qədər ehtiramla yanaşdığını bir daha göstərir: “Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin çoxəsrlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçelişi proseslərinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın siyasi şüur səviyyəsinin, intellektual və mədəni potensialının, yüksək istedad və qabiliyyətinin göstəricisi idi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan edilməsində, Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında və fəaliyyət göstərməsində cümhuriyyətə rəhbərlik etmiş şəxslərin – Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsim bəy Yusifbəylinin, Səməd bəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlınskinin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu görkəmli dövlət xadimlərinin, vətənpərvər ziyalıların, peşəkar hərbiçilərin adları xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur”.

Həqiqətən də, Azərbaycan xalqının müstəqillik əzmini nümayiş etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XX əsr dünya siyasi mədəniyyətinin ən qabaqcıl demokratik formalarını öz dövlət təsisatlarında milli zəmində tətbiq etməyin ilk təcrübəsi idi və bu təcrübə zamanın sınağından keçməklə dövlətçilik ənənəsinin əsasını yaratdı. Əgər Rusiya imperiyasının dağıldığı və özünü nəyin bahasına və hansı formada olursa-olsun bərpa etməyə çalışdığı bir zamanda, 4 böyük dövlətin – Almaniya, Rusiya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı İmperiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələnən Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru qalib və məğlub imperialist dövlətlərin Qafqaz regionunda maraqlarının kəskin şəkildə toqquşduğu dramatik tarixi zamanda Azərbaycanda cümhuriyyət yaranmasaydı, sonradan ölkəmizin müttəfiq respublika kimi Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması və bu İttifaq da dağılarkən, bir suveren dövlət kimi öz müstəqilliyini bərpa etməsi də mümkün olmayacaqdı. Buna görə də hər ilin 28 mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması hadisəsinin ölkəmizdə Respublika Günü kimi qeyd olunmasına tam mənavi haqqımız və böyük saygımız vardır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni dünya tarixinin yetərinə mürəkkəb çağında – imperiya, müstəmləkə və istibdad rejimlərinin çökməsinə və milli müstəqillik hərəkətlərinin zəfər çalmasına zərurət və şərait yarandığı bir dövərdə ərsəyə gəlmişdi. 1918-ci ilin əvvəllərində – Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına bir neçə ay qalmış Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı, gürcü və erməni deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının yarandığını elan etmişdilər. Seymdə azərbaycanlı deputatların 44 nəfərlik fraksiyasına Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Lakin bu federativ qurumun perspektivsizliyini görən Gürcüstan 26 aprel 1918-ci ildə öz müstəqilliyini bəyan etdi. Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə F.Köçərli, F.Xoyski, N.Yusifbəli, S.M.Qənizadə, Ş.Rüstəmbəyov, X.Xasməmmədov, M.Hacınski və 44 deputat mayın 28-də Tiflisdə Qafqaz canişininin sarayında, yaratdıqları Milli Şuranın tarixi iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdilər. Bu da tamamilə qanunauyğundur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan məfkurəsinin ideoloqlarından olan Məmməd Əmin Rəsulzadə həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası olduqca çətin bir vaxtda hakimiyyətə gəlirdi. Bədnam kommunarların əlində olan Bakı Soveti hakimiyyətdən çəkilmək istəmir, daşnak ordusu ilə birlikdə kütləvi soyqırım xarakterli qırğınlar törədirdi. Millətin ölüm-dirim savaşı qarşısında qaldığını görən Milli Şura Gəncə şəhərində təcili toplantısını keçirdi. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə müvəqqəti

hökumət yaradıldı. Qəbul olunmuş bəyannaməyə əsasən, Milli Şura ali qanunverici, müvəqqəti hökumət isə ali idarəedici orqan sayılırdı. Dövləti möhkəmlətmək, onu xarici təcavüzdən və daxili parçalanmadan qorumaq məqsədilə Türkiyə hökumətindən yardım istəmək qərara alındı. Azərbaycan və Türkiyənin hələ o zamandan vahid geosiyasi maraqlardan çıxış etməsi onu göstərir ki qardaş xalqlar bu tandem onların hər ikisi üçün həyati əhəmiyyətə malik olduğuna əmin idilər. Həmin ilin 23 sentyabrında Azərbaycanın milli ordusu türkiyəli komandan Nuru paşanın əsgərləri ilə birlikdə qondarma “Mərkəzi Xəzər diktaturası” və eser-daşnak qüvvələrini darmadağın edərək Bakıya girdi və həmin gün də Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi. Amma sürətlə dəyişən sonrakı hərbi-siyasi proseslər nəticəsində Türkiyə qoşunu ölkəni tərk etməli oldu. Antanta dövlətlərinin məqsədi Türkiyəni Azərbaycandan uzaqlaşdırıb, Bakını birdəfəlik Britaniya imperiyasının nəzarəti altına salmaq idi. İngilislərin Bakıya daxil olmasını anti-Azərbaycan və anti-Türkiyə meyilli bütün qüvvələr, xüsusilə ermənilər sevinclə qarşıladılar. Ermənilərin və rusların təhriki ilə qızıqdırılan milli-siyasi qarşıdurmaların ən qaynar çağında – dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Parlamenti öz işinə başladı. Yenə də həmin qüvvələrin milli parlamentin ilk toplantısını pozmaq cəhdləri baş tutmadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin möhkəmlənməsi yolunda tarixi işlər görmüş dövlətimizin ilk Parlamenti koalisiya hökumətini təsis etdi. Fətəli xan Xoyski yenidən Nazirlər Şurasının sədri seçildi. Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomson da rəsmi olaraq bu hökuməti tanıdı, rus milli şurasına da onu tanımağı tövsiyə etdi. Azərbaycanı yenidən Rusiya imperiyasının əsarəti altına verməyə çalışan qondarma “Qafqaz-Xəzər hökuməti” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi mövcudluğu ilə barışmadığına görə, qanundankənar elan edildi və onun rəhbərləri 48 saata Azərbaycandan çıxarıldı. Milli hökumət tədricən ölkəyə nəzarəti tam olaraq öz əlinə alırdı. Avqusta qədər Britaniya hərbi qüvvələri də Bakıdan çıxarıldı. Bütün bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gözlənilməz dəyişikliklərlə müşayiət olunan qısa zaman kəsiyində yürütdüyü düzgün siyasətin və çevik diplomatiyanın bəhrəsi idi.

Azərbaycan hökuməti Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş ölkələrin 1919-cu ildə Fransada keçirilən Versal Beynəlxalq Sülh Konfransına öz nümayəndəsini göndərdi. Təbii ki, konfrans Antanta üzvü olan Rusiyadan qopmuş yeni milli dövlətlərin təzədən ona birləşdirilməsinə çalışırdı. Azərbaycan diplomatları o dövrün dünya siyasətində ən demokratik fikirli dövlət başçılarından sayılan V.Vilsonla görüşmək və ümumən Qafqazdakı problemlərlə onu tanış etmək imkanı qazandılar. V.Vilson Azərbaycanın müstəqilliyini yalnız Qafqaz konfederasiyasında tanıyacağını bildirdi. Erməni nümayəndələri hətta bu təşəbbüsü də Rusiyanın xeyrinə pozdular.

Bütün bunlara baxmayaraq, müstəqilliyini qorumaq uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən tanınmasına, ölkə daxilində quruculuq işlərinin davam etdirilməsinə nail olurdu. Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1920-ci ildə Parisə yeni səfəri də öz bəhrəsini verdi. Konfransın Ali Şurası Azərbaycanın suverenliyini tanıdı.

Lakin Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması faktı ilə heç cür barışmaq istəməyən imperiya varisi sovet Rusiyası buradakı vəziyyəti öz xeyrinə dəyişə bildi. 18 martda erməni daşnak ordusunun Qarabağa qoşun yeritməsi və 28 aprelə Qızıl Ordunun Azərbaycana daxil olması demək olar ki, eyni tarixi zamanda baş verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti erməni qüvvələrini darmadağın etsə də, artıq ölkədə də özünə siyasi-ideoloji dayaq yaradmış güclü sovet dövlətinin qarşısında tab gətirməyərək, idarəçiliyi bolşeviklərə təhvil verdi. Cümhuriyyətçilər hakimiyyətə inqilab etmədən, qan tökmədən gəldikləri kimi, qansız-qadasız da hakimiyyətdən getdilər. Bu dövrdə Nəriman Nərimanovun şəxsinə Azərbaycanın varlığını Rusiya ilə bir yerdə görən alternativ siyasi cərəyan da vardı. Təsədüfi deyil ki, Cümhuriyyət qurulanda Nəriman Nərimanov Həştərxana getmişdi. Gələcəkdə Azərbaycanın rəhbəri, bir qədər sonra isə Sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olacaq N.Nərimanov hələ 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubda cümhuriyyətçiləri hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verməyə çağırırdı. Beləliklə, iyirminci əsrin təlatümlü ilk iki onilliyində Azərbaycanın milli müqəddəratına yanaşmada iki xətt var idi: Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi cərəyanda dövlətin tam müstəqilliyi, Nəriman Nərimanovun başçılıq etdiyi cərəyanda onun Sovet dövlətindən ayrılmazlığı xətti götürülmüşdü.

1920-ci ilin aprelində Məmməd Əmin Rəsulzadə milli parlamentdə Azərbaycan bolşeviklərinə müraciətlə tarixi sözlər demişdi: “Əgər siz məni təmin etsəniz ki, ümumi-idarə əlinizə keçdiyi təqdirdə Azərbaycan türk hökuməti təşkil edəcəksiniz, əgər mən bilsəm ki, Azərbaycan hökuməti adı ilə Rusiya sovetinin bir şöbəsini burada açmayacaqsınız, o vaxt sizinlə danışa bilərdik. Fəqət siz həqiqi bir istiqlaliyyətçi deyil, digər bir üsyan hazırlayan sui-qəsdçisiniz”.

1900-1920-ci illərdə imperiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Qafqaz ölkələrində müstəqillik ideologiyası kifayət qədər qüvvətli olsa da, onu axıradək davam etdirmək real tarixi şəraitə görə mümkün olmadı. Çünki bu inqilabi müxalifətin öz arasında çox çətin həll edilə bilən barışmazlıq var idi. Bu barışmazlıqdan imperiyanın parçalanmasına qətiyyətlə yol verməyən qırmızı bolşeviklər də – özləri nə qədər çətin vəziyyətdə olsalar da, devrilmiş çar hakimiyyətinin qüvvələri ilə vətəndaş müharibəsi aparsalar da, – dərhal istifadə etdilər. Beləliklə, Azərbaycan kommunistlərinin Ümumbakı konfransında irəli sürdükləri və sonra da Leninin təntənə ilə alqışladığı ən mühüm ideya – “Müstəqil sovet Azərbaycanı” ancaq şüar olaraq qaldı.

Lakin tarixin və milli iradənin də öz məntiqi var. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası SSRİ-nin tərkibində olduğu müddətdə öz milli varlığını və mədəniyyətini imkan daxilində qorumağa və yaşatmağa çalışırdı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı vaxtdan etibarən Azərbaycanın gələcək müstəqilliyinə əsaslı zəmin yaradılmağa başlandı. Bu gün biz tam əsasla deyə bilərik ki, Azərbaycanın suverenliyi üç fundamental təməl üzərində qərar tutur: klassik Azərbaycan dövlətçiliyi ənənələri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Heydər Əliyev epoxasında milli ideologiyanın məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirildiyi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası.

Bu gün suveren və demokratik respublikamız özünü varisi sandığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quran böyük siyasi xadimlərə, onun siyasi-ideoloji irsinə dərin ehtiram bəsləyir. Cümhuriyyət yaradıcılarının irsi öyrənilir, fəaliyyətlərinə gerçək tarixi qiymət verilir. Heç şübhəsiz istiqlal çarçılarının ən böyük xidməti – müstəqil dünya dövlətləri sırasında Azərbaycanın da öz haqqı və yeri olduğuna həm xalqımızı, həm də beynəlxalq aləmi inandırmaqdan və ən başlıcası isə milli dövlətimizin mövcudluğu faktının beynəlxalq miqyasda təsdiqindən ibarətdir. “Azərbaycan” sözü də ilk dəfə olaraq təkcə coğrafi ərazi kimi deyil, həm də dövlət adı statusunda məhz Cümhuriyyət dövründə rəsmiləşdi. Respublika quruluşlu bu demokratik dövlət öz zamanını xeyli qabaqlamışdı. O vaxtlar nəinki Şərqi, hətta inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin çoxunda demokratik parlament və digər dövlət təsisatları tam təşəkkül tapmamışdı. Halbuki Azərbaycan parlamenti çoxpartiyalı sistem üzrə formalaşmağa başlamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ərsəyə gətirən fədakar insanlar mükəmməl təhsil almış, öz dövrünün sivil dəyərlərinə yiyələnmiş, ictimai fikrin yüksəlişinə ciddi şəkildə təsir göstərməyi bacaran, həm də dövlət quruculuğunun ilk çətin mərhələsində atdıqları addımların məsuliyyətini dərk edən, bununla belə tələpəli məsələlərdə qətiyyətli qərarlar qəbul etməkdən çəkinməyən sağlam və mübariz fikir sahibləri idi. Onların bir çoxu nəinki Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında və İslam Şərqində milli düşüncə və dövlətçilik hərəkatının inkişafına təkan vermiş ideoloqlar idilər. Milli dövlətimizin üçrəngli bayrağını ilk dəfə qaldıran bu istiqlal mücahidləri üç aparıcı istiqamətdə – siyasət, mədəniyyət və cəmiyyət quruculuğu sahəsində sonrakı bütün inkişafımıza əhəmiyyətli təsir göstərən və nəhayət, Sovet İttifaqının dağıldığı ərəfədə milli müstəqillik hərəkatına ruh və ideya daşıyan fəaliyyətlərin təməlini qoymuşdular. Onların fədakar təşəbbüsləri nəticəsində suveren dövlətçilik atributlarımızın yaradılması, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili statusunda qəbul edilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin, maarif və məktəb işinin, milli ideologiyamızın inkişafı istiqamətində böyük uğurlar qazanılmışdı.

Cümhuriyyət hərəkatı sözün əsl mənasında milli fikir intibahına yol açdı. Çarizmin devrilməsindən sonra Azərbaycanda yaranmağa başlayan müxtəlif siyasi partiya və təşkilatların azad fəaliyyətinə meydan verildi. Milli demokratiyanın müstəqil mətbuatı təşəkkül tapdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iki dəfə hökumət başçısı seçilmiş Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə 1919-cu il 15 oktyabrda mətbuat haqqında qanun qəbul edilmişdi. Həmin illərdə Azərbaycanda səksəndən çox qəzet və jurnal dərc edilirdi. Azərbaycan kapitalı milli iqtisadiyyatın inkişafında necə böyük rol oynayırırsa, eyni dərəcədə maddi və mənəvi sərvətlərimizin yaradılmasında diqqətəlayiq işlərə, böyük xeyriyyəçilik məqsədlərinə sərf olunurdu. Bakıda estetik mədəniyyətin ən yüksək tələblərinə cavab verən memarlıq layihələri həyata keçirilir, incə zövqün nümunəsi olan tikinti işləri aparılırdı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev və başqa sərvət sahibləri öz varından millətin tərəqqisi naminə maarifçilik, quruculuq məqsədlərinə əhəmiyyətli yardımlar ayırırdılar.

Dövlət müstəqilliyinin necə böyük nemət olduğunu görən Azərbaycan ziyalılarının yaradıcılıq potensialı artıq özünün nəyə qadir olduğunu göstərirdi. Millətin bütün enerjisi Azərbaycan dövlətinin, onun siyasi təsisatlarının, təhsil sisteminin, hərbi qüvvələrinin, inzibati ərazi vahidlərinin yaradılmasına yönəldilmişdi. Cümhuriyyət dövründə Dövlət Bankı, 40 minlik nizami ordu, Azərbaycan Teleqraf Agentliyi yaradıldı, pul-poçt markaları buraxıldı, Yelizavetpol yenə də Gəncə, Qaryagin isə Cəbrayıl adlandırıldı. Orden, medal, gerb, himn, üçrəngli, səkkizguşəli bayraq qəbul olundu. Məlumdur ki,

Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi təqribən bir əsrlik dövrdə çarizm burada davamlı ruslaşdırma siyasəti aparmış, ölkəni akkulturasıyaya məruz qoymuşdu. Yerli mədəniyyət gəlmə mədəniyyətin təsiri altına salınmışdı. Bu prosesi dayandırmaq və milli mədəniyyət-dil quruculuğu sahəsində köklü islahatlar aparmaq, dövlət idarəçiliyini azərbaycanlaşdırmaq kimi mühüm tarixi vəzifə də istiqlalçıların çiyinə düşürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin apardığı məqsədəyönlü siyasət nəticəsində dövlət idarələri tədricən milli dil praktikasına yiyələnməyə başlamışdı. Məhz həmin dövrdə milli kadrların məsul vəzifələrə gətirilməsi ənənəsi yarandı.

Milli kadrların formalaşmasına, ümumən xalqın savadlanmasına böyük ehtiyacın olduğunu dərk edən Azərbaycan hökumətinin başlıca vəzifələrindən biri də xalq maarifinin inkişafı, xüsusilə ali təhsil müəssisələrinin yaradılması idi. Ona görə də 1919-cu ildə Bakıda Dövlət Universiteti, müəllim kadrları hazırlayan Darülmüəllim açıldı. Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi Gürcüstanın Qori şəhərindən Qazaxa köçürüldü. Yüz nəfər tələbə ali təhsil almaq məqsədilə xarici ölkələrə göndərildi. Məktəblərin milliləşdirilməsinə, latın əlifbasına keçmək üçün hazırlıq işlərinə başlandı. 1919-cu ildə artıq Azərbaycanda 700-ə qədər məktəb vardı. Uğurlu təhsil siyasəti nəticəsində hələ köhnə düşüncənin hökm sürdüyü bir şəraitdə, qızların məktəbə cəlb olunmasına nail olundu. 50 minə yaxın şagird kontingentinin 2 mini qızlardan ibarət idi.

Azərbaycan yenə də elm, maarif və mədəniyyətin, siyasi, ictimai və ədəbi fikrin aparıcı istiqamətlərində Yaxın Şərq məkanında irəlidə gedirdi. Təsadüfi deyil ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə bu öncüllükdən iftixar duyğusu ilə söz açırdı: “Şərq ölkələri arasında ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmazlığını ilk ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır” (Məmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991, s. 40).

Cümhuriyyət düşüncəsi milli olduğu qədər də, özünü təsdiq iradəsinə sahib olduğu qədər də ümumbəşəri səciyyə daşıyırdı. Azərbaycan ideologiyası hələ əsrin əvvəllərindən bu istiqamətə tuşlanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə 7 dekabr 1918-ci ildə dövlətimizin ilk parlamentinin toplantısında bildirmişdi: “Bir millət müstəqil və hürr olmalı, hürr olduğdan sonra digər millətlərlə ürəyi istədiyi kimi əqd-ittifaq etməlidir. Bütün dünya millətlərinin bir “cəmiyyəti-əqvam” vücudə gətirməsi bizim ən əziz fikirlərimizdəndir. Bu “federasyon” cəbrlərlə deyil, təbii bir meyl və arzu ilə hasil olmalıdır”. Bu sözlərlə M.Ə.Rəsulzadə əslində, Azərbaycan – dünya münasibətlərinin mahiyyətini və istiqamətini açıqlamış, beynəlxalq siyasətdə bu gün də aktual olan suveren dövlətlərin hüquq bərabərliyi ideyasını ortaya qoymuşdu.

Cümhuriyyət qurucularının bir çoxu, həqiqətən, universal şəxsiyyətlər idi. Onlar ölkənin ictimai, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak edir, dövrü mətbuatda fəal çıxış edir, cəmiyyətdə fikir mübadiləsinə geniş meydan açırdılar. Məmməd Əmin Rəsulzadə siyasətdən klassik ədəbiyyat problemlərinədək geniş bir mövzuda əsərlər yazırdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov görkəmli jurnalist, publisist və siyasi xadim kimi tanınırdı. Üzeyir bəy Hacıbəyov milli mədəniyyət və musiqi tariximizdə bir çox yeni sahələrin əsasını qoymuş dahi sənətçi olmaqla yanaşı, sərrast məntiqə sahib mübariz bir publisist idi. Həmin dövrdə bir müddət dövlətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru kimi şərəfli bir vəzifəni aparırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi böyük türk dünyasının məfkurəsini yaradan mütəfəkkirlər milli ideologiya, humanitar elmlər və ədəbiyyat çevrəsində də vicdanla çalışır, ictimai şüurun inkişafına təkan verirdilər.

Təsadüfi deyil ki, o dövrdə dünya mədəniyyətinin bir sıra dahi sənətkarlarının – Firdovsi, Sədi, Rumi, Xəyyam, Şekspir, Molyer, Bayron, Hüqo, Puşkin, Krılov, Tolstoy və başqalarının əsərləri (əksəriyyəti orijinaldan olmaqla) Azərbaycan dilinə tərcümə edilir, oxunur və yayılırdı. Milli mədəniyyət quruculuğu sahəsində görülən işlər incəsənət dünyasını da hərəkətə gətirmişdi. Yaradıcılığın qaynar mühitində Dövlət teatri, “İstiqlal” muzeyi, sənətkarlıq emalatxanaları fəaliyyətə başladı. 1919-cu ilin dekabrında açılmış “İstiqlal” muzeyində milli dekorativ sənət nümunələri, xalça və tikmələr, silahlar, əlyazmalar, kitablar, “Qurani-Kərim”in nadir nüsxələri toplanmışdı. “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur” jurnalları ictimai satiranın klassik nümunələrini yaradırdılar. Satirik qrafikanın banisi Əzim Əzimzadənin bir karikaturasında cəbrlərdə Denikini, Kolçak, və Andraniki gəzdirən ingilis qəsbkarı təsvir olunmuşdu. Bu, Azərbaycan sənətkarının öz dövründə cərəyan edən hadisələrə çox kəskin reaksiyasını sərgiləyirdi. Milli rəssamlıq, teatr və musiqi sənətinin inkişafı onları yaradan ilk azərbaycanlı peşəkarların coşqun fəaliyyəti ilə bağlı idi. “Leyli və Məcnun” kimi zərif klassik operanın yaradıcısı Üzeyir bəy Hacıbəyov həm də Dövlət himninin, inqilabi marşların müəllifi idi. Dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov və həmin

Himnin sözlərinin müəllifi Əhməd Cavad, artistlərdən Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski teatr və musiqimizin inkişafı sahəsində qızgın fəaliyyət göstərirdilər. Əzim Əzimzadə “Otello”, “Aşıq Qərib”, “Dəmirçi Gavə” tamaşalarının bədii tərtibatını hazırlamışdı. Bəhruz Kəngərli Naxçıvan teatrında “Hacı Qara” tamaşasına tərtibat vermişdi. Beləliklə, milli mədəniyyətin bütün sahələrini inkişaf etdirməyin yaradıcı pafosu, təbii ki, istiqlal ideallarını geniş xalq kütlələrinə çatdırmaqda məqsədyönlü fəaliyyətlərin birləşmiş enerjisindən doğurdu. Cəmi 23 ay içərisində bu qədər geniş və hərtərəfli fəaliyyətin təmin olunması xalqın ziyalı və ləyaqətli övladlarının Azadlıq və İstiqlal ideallarına sədaqətinin, öz həyat yollarını bütöv bir millətin mübarizə yoluna çevirə bilməyin və bu müqəddəs yolda hər cür fədakarlığa hazır olmağın ən parlaq təcəssümü idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təkcə suveren respublika qurmaq, milli siyasət və mədəniyyət təsisatlarını ərşəyə gətirmək təcrübəsini yaratmadı, həm də ən çətin tarixi zamanda yenilməz mənəviyyətin gücünü göstərmək, dövlətçilik əxlaqının müqəddəs dəyərlərini qorumaq ənənəsini yaratdı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev məhz bu keyfiyyətlərinə görə Cümhuriyyət tariximizə istiqlaliyyətimizin sübhü kimi yüksək dəyər vermişdir. İftixarla qeyd etməliyik ki, Cümhuriyyətlə təməli qoyulan suveren və demokratik respublika quruculuğu ənənəsi Heydər Əliyevin həm sovet dövründəki rəhbərliyi illərində, həm müstəqil dövlətimizin başçısı olduğu ən yaxın tariximizdə, həm də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ildən bəri yeritdiyi böyük inkişaf siyasətinin uğur qazanan hər mərhələsində davam etdirilmişdir. 2007-ci ilin mayında Bakı şəhərinin İstiqlaliyyət küçəsində “İstiqlal Bəyannaməsi”nin həkk olunduğu Cümhuriyyət abidəsinin açılışında Prezident İlham Əliyev nitq söyləmişdir. 2008-ci il may ayının 28-də dövlət başçısının sərəncamı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 90 illiyi ölkəmizdə təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin hər bir səhifəsi bütün azərbaycanlılar üçün olduqca əzizdir” – söyləyən, “İstiqlal mücahidlərinin qurduğu dövlətin cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, milli özünüdərkən gerçəkləşməsinə böyük təsir göstərdiyini” vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hər il Respublika Günü münasibətilə Cümhuriyyət abidəsini ziyarət edir.

Bir dəfə yüksələn və heç zaman enməyəcək bayrağımız indi paytaxtımızın “Bayraq meydanı”nda dünyanın ən möhtəşəm bayrağı kimi dalğalanır, Azərbaycanın hər bölgəsindəki, sərhəd və səngərlərindəki vətən bayraqlarının sanki bir ordu səfində irəliyə doğru yol göstərir. Qürurla yüksələn İstiqlal bayrağımız dalğalandıqca ulu öndərin “Müstəqilliyimiz əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır!” həqiqətini Vətən torpağına və bütün dünyaya bəyan edir. Bu bayraq bizi gələcəyə səsləyir. XX əvvəllərində Cümhuriyyət qurucularının canında və qanında coşan istiqlal idealları bizi bu bayrağı başımız üstə qaldıraraq Qarabağa doğru zəfər yürüşünə səsləyir. Şuşa, Xankəndi və digər torpaqlarımızda xəyanət qurbanı olmuş bayraqlarımızı yenidən yüksəltməyə səsləyir.

Xalq qəzeti.-2011.-27 may.-N 114.-S.3.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ MAARİF ZİYASI

Söhbəti qələmə aldı:
Ədalət DAŞDƏMİRLİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması mürəkkəb siyasi dövrdə cərəyan edən hadisələrin və Azərbaycan xalqının milli oyanışının məntiqi yekunu idi. Bu da Azərbaycanda yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranması ilə nəticələnmiş, milli özünüdərkini gerçəklənməsinə böyük təsir göstərmişdir. Elə bu dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti xalq təhsilinin inkişafı üçün var qüvvəsini sərf etmiş, böyük işlər görmüşdür. Bu günlərdə əməkdaşımız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Əzizə Nəzərli ilə görüşmüş, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə xalq maarifi sahəsində aparılmış işlər barədə ətraflı məlumat verməsini xahiş etmişdir:

- Müstəqil və azad dövlətimizin – müsəlman Şərqi Azərbaycanın ilk demokratik cümhuriyyəti cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmişdir. Stalinin Məmməd Əmin Rəsulzadəyə verdiyi “23 ay hakimiyyətdə oldunuz, nə etdiniz” sualına mən də cavab vermək istərdim: türk maarifçiliyi elə ilk dəfə dövlət səviyyəsinə qalxdı. Bir çox dövlətin 23 ilə görə bilmədiyini Azərbaycanın istiqlal elçiləri 23 ay müddətində görə bildilər. Bunun bir sirri həmin xadimlərin yüksək səviyyəli savada və ziyaya malik olmaları idi. Avropanın ən məşhur təhsil ocaqlarında oxumuş bu xadimlər maarifçiliyin dəyərini və qədrini bilirdilər. Xalq Maarifi Nazirliyində Azərbaycanın siyasi və mədəni tarixində həmişəlik iz qoymuş insanlar çalışırdılar. Nəsim bəy Yusifbəyli, Həmid bəy Şahmurov, Rəşid xan Qaplanov, Nurməmməd bəy Şahsuvarov, Fətulla bəy Rızabəyov, Azad bəy Əmirov, Eynül xanım Yusifbəyli.

Təəssüf ki, bir söhbətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin fəaliyyətinin bütün cəhətlərini əhatə etmək mümkün deyil. Bununla belə qətiyyətlə demək olar ki, xarici müdaxilə, daşnak Ermənistanı ilə müharibə, ölkədaxili siyasi qüvvələr arasındakı ziddiyyətlər, iqtisadi böhran və başqa amillərə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti xalq təhsilinin inkişafı üçün var qüvvəsini sərf etmiş, böyük işlər görmüşdür.

1918-ci ilin 27 iyul günündə Azərbaycan hökuməti dövlət dili haqqında qanun qəbul etdi. Dövlət sənədləri Azərbaycan türkcəsində tərtib olunmağa başladı. Müəyyən bir müddətə də rus dilinin də tətbiq olunmasına izn verildi.

Avqustun 28-də hökumət məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərar çıxardı. Məktəblərin milliləşdirilməsi dedikdə respublikanın təhsil ocaqlarında təlimin ana, yəni Azərbaycan dilində aparılması nəzərdə tutulurdu. Türk balalarının doğma dildə təhsil almaq, öz dilini, ədəbiyyatını, tarixini və mədəniyyətini öyrənmək hüququ ilk dəfə olaraq qanuniləşdirildi. Özü də milliləşdirilən məktəblərdə Azərbaycan dilində təhsil almaq icbari idi.

Qeyri-Azərbaycan məktəblərində türk dilinin dövlət dili səviyyəsində keçilməsi üçün külli miqdarda vəsait ayrıldı.

İstiqlal dövründə millətin təhsilə həvəsi xeyli güclənmişdi. Xalq təhsili müfəttişlikləri, demək olar ki, bütün qəza və kəndlərdən məktəb açmaq haqqında ərizə alırdılar. Özü də təhsil xərclərini əhali öz boynuna götürürdü. Məsələn, Bakı quberniyasının, Siyazan, Böyük Xızı, Keşlə, Hökməli, Əmircan, Digah kəndlərinin sakinləri onlar üçün məktəb açılması haqqında hökumətə ərizələrlə dönə-dönə müraciət ediblər.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin birinci tədris ili 1918-ci ilin 15 sentyabrında Qafqaz İslam ordusunun Bakıya varid olmasından bir ay sonra başladı. Tədris üçün şərait ağır idi. Müəllim və şagirdlərin bir hissəsi 1918-ci ilin mart hadisələri dövrü qırılmış, bir çoxları yaşayış yerlərini atıb getmişdi. Məktəb komissiyası dərslərin başlanmasına qərar verdi, oktyabrın 20-dək məktəbə qayıtmayan müəllimlər işdən azad olunmuş sayıldı.

Məktəb binaları acınacaqlı vəziyyətdə idi. Binaların bir çoxu dağıdılmışdı. Bakıdakı məktəblərin çoxunda vaxtilə ya ingilis, ya da daşnak silahlı qüvvələri yerləşdirildiyindən binalara xeyli ziyan dəymişdi. Bir sıra məktəblərdə isə daşnak bəndələrindən qurtulmuş Naxçıvan və Zəngəzur qaçqınları yaşayırdılar. Məktəblərin təmiri üçün məktəb komissiyasından vəsait ayrıldı. Bu pul ilə xeyli məktəb təmir olundu.

Hökumətin səyi nəticəsində təlim və tədris işləri qaydaya salınırdı. 1919-cu ilin martında Bakıda şəhər məktəblərində oxuyanların sayı 6.400 nəfərə, həmin ilin noyabrında isə 9.100 nəfərə çatdı.

Şagirdlərin dərəcə davamiyyəti xeyli yüksək idi. Bu, məşğələlərin normal keçməsi və ölkədə vəziyyətin sabitləşməsi ilə bağlı idi. Türk məktəblərində müvəffəqiyyətlər daha böyük idi. Belə ki, zəif oxuyanların faizi köhnə rejimdə 50 faizə çatdığı halda, indi 10-15 faiz olmuşdu.

Azərbaycanda məktəb quruculuğu işinə "Türk müəllimləri ittifaqı"nın yaradılması əhəmiyyətli təsir göstərdi. İttifaqın sədri Ağababa bəy İsrəfilbəyov idi. 1919-cu ildə avqustun 20-dən sentyabrın 1-dək Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı keçirildi. Qurultayda yeni proqram və dərslərlərin hazırlanması, müəllimlər seminariyaları və kurslarının açılması, məktəblərin abadlaşdırılması və yenilərinin tikilməsi, müəllimlərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və digər bu kimi mühüm məsələlərə baxıldı. Ölkədə siyasi durumun müzakirəsi zamanı aşağıdakı qətnamə qəbul olundu: "Azərbaycan müəllimləri xalq kütlələri arasında Vətən müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sağdan və ya soldan hər hansı bir təhlükə zamanı onun müdafiəsi üçün fədakarlıq və vətənpərvərlik mövqeyi baxımından güclü, mütəmadi iş aparmalıdır".

Azərbaycanlı müəllimlər, məsələn, Cəmo Cəbrayılbəyli, Mehdi bəy Hacıbabayev, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Əlməmməd Mustafayev və başqaları "Müsəlman Ziyalıları İttifaqı"nın işində fəal iştirak edirdilər. Dövlət orqanlarının və parlamentin işində də müəllimlərin əməyi var idi.

Məktəblərin milliləşdirilməsi nəticəsində dərslər məsələsi xüsusi kəskinliklə meydana çıxdı. Xalq maarifi naziri Şahsuvarovun sədrliyi ilə Azərbaycan dilində dərslər tərtib etmək üçün komissiya yaradıldı. Bundan əlavə dərslərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri ilə məşğul olan xüsusi komissiya təşkil olundu.

Milli hökumət dərslər layihələrinin hazırlanması üçün 152 min manat, onların nəşrindən ötrü kağız alınmasına 500 min manat, türk şriftinin alınmasına isə daha 200 min manat pul ayırmışdı.

Komissiyaların gördükləri böyük iş sayəsində qısa müddət ərzində üç hissədən ibarət "Təzə Elmül – hesab", "İkinci il", "Ədəbiyyat dərsləri", "Müntəxəbat", "Yeni məktəb", "Müəllimi-sərf", "Sərfi-türki", "Türk çələngi", "Tarixi-təlibi", "Rəhbəri-cəbr", "Coğrafiya", "Hikməti-təbiyə" dərslərləri hazırlandı. Bu kitablar müəllim və şagirdlərə maya dəyərində satılırdı.

Rus dilində dərslərlərin alınmasına hökumət 500 min manat sərf etmişdi. Yəhudi, erməni və alman məktəblərinə aylıq subsidiya ayrılmışdı.

Parlamentin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında baş nazir Fətəli xan Xoyski qeyd etdi ki, xalqın maariflənməsi sahəsi dövlət və cəmiyyətimizin özülünü qoyan bir sahədir. Hamının öz dilində təhsil almaq hüququ vardır.

Bütün məktəblərdə qeyri-müsəlman şagirdlər üçün ilahiyyat dərsləri keçilirdi. Əgər qeyri-millətlərdən olan şagirdlərin sayı 10 nəfərdən yuxarı idisə, onlara ana dili dərsləri keçilirdi. Özü də bu məktəblərdə ilahiyyat və ana dili dərslərinin xərcini dövlət öz xəzinəsindən ödəyirdi. Xristian dininə etiqad edən müəllim və şagirdlər üçün istirahət günü cümə günü əvəzinə bazar günü idi. Dini bayramların da keçirilməsinə icazə verilirdi.

Xüsusi diqqət yetirilən daha bir sahə türk qadınlarının maariflənməsi idi. Məsələn, Keşlədəki müsəlman qadınlar cəmiyyətinin xahişini nəzərə alaraq hökumətin səyi nəticəsində 1919-cu ilin oktyabrında burada qızlar üçün ibtidai məktəb açıldı. Keşlə qadın cəmiyyətinin müvəkkili İzzət xanım Rəsizadənin coşğun fəaliyyəti sayəsində məktəb kəndlilərin hörmətini elə qazanmışdı ki, artıq noyabr ayında burada 100 qız təhsil alırdı.

1919-cu il mart ayının 24-də Azərbaycan milli gimnaziyasında qadınlar üçün kursların təntənəli açılışı oldu. Bu mərasimdə 120 azərbaycanlı qadın iştirak etdi. Sara xanım Xuramoviç, Şəfiqə xanım Qasıralı, Hənifə xanım Məlikova çıxışlar etdilər. Kurslara G.Usubova rəhbərlik edirdi. 1920-ci ilin yanvarında artıq 200 azərbaycanlı qadın burada savad alırdı.

1920-ci il aprel ayının 1-dən Azərbaycan dilini öyrənmək üçün qadın kursları açılmışdı. Kurslarda təhsil pulsuz idi. Məşğələləri aparmaqdan ötrü Türkiyədən müəllimlər dəvət olunmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, kursda onlar təmənnaşsız işləyirdilər. Dərslər 2-ci türk qadın məktəbinin binasında keçilirdi.

Birinci şəhər məktəbində isə savad öyrənmə və əl işləri üzrə qadın kursları fəaliyyət göstərməyə başladı. Müəllimlər yalnız müsəlman qadınlar idi. Gigiyena dərslərini tanınmış həkim Əminə xanım Bətişinə aparırdı.

Tədqiq olunan dövrdə xalq təhsilinin təşəkkül tapmasında "Nəhri-Maarif", "Nicat", "Səfa", "Səadət", "Türk ocağı", "İran Maarif Cəmiyyəti" və başqa bu kimi Azərbaycan mədəni-maarif cəmiyyətlərinin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

1919-cu ilin sentyabrında orta məktəblər üçün yeni proqramlar tərtib edən komissiyalar işə başladı. Köhnə proqramlarda diqqət, əsasən, qədim rus ədəbiyyatına, Rusiya tarixinə verilirdi, Azərbaycan dili,

ədəbiyyatı və Azərbaycan xalqının tarixi isə öyrənilmirdi. 1919-1920-ci təhsil ilində dərslər artıq yeni proqramla keçilirdi. Aşağı siniflərdə “Türk xalqları tarixinin qısa kursu”, yuxarı siniflərdə isə “Türk xalqları tarixinin tam kursu” fənləri öyrənilirdi. Rusiya tarixi və Rusiya coğrafiyası dərsləri ləğv edildi. Bu fənlərin ümumi tarix və ümumi coğrafiyanın bir bölməsi kimi tədris edilməsinə başlandı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə mütərəqqi ictimaiyyət əlifba islahatı məsələsini qaldırdı. Bu təşəbbüsü ilk dəfə yollar naziri Xudadat bəy Məlikaslanov irəli sürmüşdü. Onun təklifi və hökumətin qərarı ilə iki nazirin (maarif və yollar) sədrliyi altında komissiya yaradıldı. Komissiya latın əlifbasına keçməyi qərara aldı. Bu qərar Azərbaycan Cümhuriyyətinin maarifpərvər hökuməti üçün, açıq demək olar ki, başucalığı idi. Abdulla bəy Əfəndiyev Maarif Nazirliyinə latın şrifti ilə yeni türk əlifbasını təqdim etdi.

Hökumət müəllimlərə yüksək qayğı göstərirdi. Bu dövrdə müəllimlərin maaşı bir neçə dəfə artırılmışdı. Bayram ərəfələrində onlara pul müavinəti verilirdi. Müəllimlər aztəpilan ilkin tələbat və ərzaq malları ilə təmin olunurdular.

Şagirdlərə də qayğı göstərilirdi. Kasıb ailələrdən olan uşaqlar təhsil haqqından azad edilirdilər. Orta təhsil müəssisələrində bu cür şagirdlər üçün təqaüd təsis edilirdi. Ehtiyacı olanlar hətta naharla təmin olunurdular.

Təlimin Azərbaycan dilində inkişafı sahəsində qarşıya çıxan ən böyük problem ixtisaslı müəllim kadrlarının çatışmaması idi. 1918-ci ilin 10 noyabrında Qazaxda müəllimlər seminariyası açıldı. Bu, təkcə qəza üçün deyil, bütün Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Seminarıyanın direktoru tanınmış maarifçi-pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli idi.

1919-1920-ci tədris ilində seminariyaya daxil olmaq arzusunda olanların sayı xeyli çoxalmışdı. 8 yerə 40-dan artıq ərizə verilmişdi. Valideynlər övladlarının seminariyaya daxil olmalarını dönə-dönə xahiş edirdilər. Qeyd edək ki, seminarıyanın nəzdində pansion da fəaliyyət göstərirdi. Sıxlığa baxmayaraq, bura dövlətin hesabına 5 pansionçu və 11 nəfər hər gün gəlib-gedən tələbə qəbul edilmişdi. 1919-cu ilin oktyabrında burada artıq 76 nəfər tələbə təhsil alırdı. Bakıda və Gəncədə də müəllimlər seminariyaları fəaliyyət göstərirdi.

Bakı kişi müəllimlər seminariyasında Türkiyədən gəlmiş görkəmli pedaqoqlar Kamal bəy, Fəthi bəy, Rəşid Sürəyya, Nurulla Əfəndi, Mirzə Mövsüm xan, qadın müəllimlər seminariyasında isə Rəmziyyə, Saimə, Rəbiyyə, Nadidə, Nəbahat, Həcər və Mədihan xanımlar dərs deyirdilər.

Pedaqoji kadrların çatışmaması problemi qısamüddətli müəllim kurslarının təşkili zərurətini meydana çıxardı. Bakıdakı qısamüddətli pedaqoji kurslarda tanınmış pedaqoqlar B.A. Fətəlibəyov, S. Acalov, Ə.C. Orucəliyev, A. Talıbzadə (A. Şaiq), A. İsmayilbəyov, C. Cəbrayılbəyov, A. Ağayeva, M. Mahmudbəyov, Kələntərov, Cavid bəy (türkiyəli müəllim), Abdulla bəy Əfəndiyev, doktor Qarabəyov, S.M. Qəniyev, M.A. Şaxtaxtinski, Hüseyn Cavid, K.B. İsmayilov, Riza Zəki və b. dərs deyirdilər. Qısamüddətli kurslar çox keçmədi ki, bir sıra qəzalarda da açıldı.

Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa və Qazax şəhərlərində ikiillik müəllim kursları da yaradıldı.

Kurslara bütün qəzalardan kütləvi şəkildə müdavimlər cəlb edilirdilər. Müsəlman qadınların bura can atması xüsusilə sevindirici idi. Parlament üzvləri kurslara gəlir, onların işi ilə maraqlanırdı, lazımı kömək göstərirdilər. Səməd ağa Ağamalıoğlu Qazax qadın kursları müdavimlərini salamlayaraq demişdi: “Hazırda ən faydalı iş burada, sizin içərinizdə aparılır”.

Cümhuriyyətin dəvəti ilə Türkiyədən 50 müəllim Azərbaycana çalışmaq üçün gəlmişdi.

1919-cu ildə Yaxın Şərqdə ilk dəfə olaraq dünya standartları səviyyəsində ali təhsil məktəbi – Bakı Dövlət Universiteti təsis olundu, Azərbaycanda ali təhsil sisteminin bünövrəsi qoyuldu. Bu, hökumətin və qabaqcıl ziyalılarımızın tarix qarşısında çətin imtahandan üzünə çıxması idi.

Universitetin rektoru professor V.İ. Razumovski təyin olunmuş, buraya 1094 nəfər, o cümlədən 877 tələbə və 217 azad dinləyici qəbul olunmuşdu.

Universitetdən başqa 1920-1921-ci tədris ilinin başlanğıcında Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən Pedaqoji İnstitutun açılması layihələndirilmişdi. Burada pulsuz təhsil nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, Bakı Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun açılması üçün hazırlıq aparılırdı. Bakı musiqiçilər cəmiyyətinin musiqi məktəbini Bakı Konservatoriyasına çevirmək nəzərdə tutulurdu.

Maarifçiliyin ən diqqətəlayiq anlarından biri: Milli hökumət dövlətimizə gerek olan mütəxəssisləri hazırlamaqdan ötrü 100 azərbaycanlı balasını Avropanın məşhur ali məktəblərinə göndərdi. Kasıb tələbələrin bütün təhsil və güzəran xərclərini dövlət öz boynuna götürdü.

1920-ci ilin 14 yanvar günü tələbələrin ilk dəstəsi sürət qatarı ilə xaricə yola salındı. Qatar axşam saat doqquz radələrində yola düşürdü. Saat 7-dən tələbələr yola salmaq üçün vağzala xeyli adam yığılmışdı: Parlament adından görkəmli ziyalılar Məmməd Əmin Rəsulzadə, İbrahim Əbilov, Aslan bəy

Səfıkürdski, Səmədağa Ağamalı oğlu, Milli Hökumət adından isə Əhməd bəy Pepinov çıxış etdilər. Tələbələrin yerləşdiyi vaqonlardan tar və muğam səsləri gəlirdi. Vaqon qapıları Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmişdi. Əhvali-ruhiyyə olduqca yüksək idi. Həm yola salanların, həm də tələbələrin “Yaşasın Azərbaycan!” nidaları asimana yüksəlirdi. Ayrılıq vaxtı çatdı, sürət qatarı maarif məcnunlarını işıqlı və faciəli talelərinə doğru apardı....Qarşıdan qara günlər carçısı 28 aprel gəlirdi.

Azərbaycan müəllimi.-2011.-27 may.-№20.-S.11.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ İNTİBAH

Sevda Əhədova

AzərTAc-ın müxbiri

Ötən əsrin əvvəllərində Şərqdə bir Günəş doğdu. 1918-ci il mayın 28-də demokratik və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən ilk respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) quruldu. Az yaşadı, amma əsrlərə bərabər işlər gördü. Cəmi 23 ay ömür sürdü, amma çox şərəfli və mürəkkəb bir yol keçdi. Tez süqut etsə də, onun kütlələrin şüurunda yaratdığı milli istiqlal ideyaları əbədiyaşar oldu.

Hər bir səhifəsi biz azərbaycanlılar üçün müqəddəs və doğma olan Cümhuriyyətin təşəkkülü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi, tarixi zərurət idi. O, ədəbiyyatda və mətbuatda, milli və ideoloji mübarizələrin səngərində yarandı və bir əsrədən müddət ərzində müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqın azadlıq harayının carçısına çevrildi. Həmin dövrdə Azərbaycanda geniş vüsət almış milli-demokratik hərəkatın başında duran insanların hər birinin adı Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az bir vaxtda parlamenti, hökuməti, ordusu, gömrük və hüquq mühafizə orqanları olan, dövlət rəmzlərinə malik, vətəndaş hüquqlarını hər şeydən uca tutan demokratik, dünyəvi və unitar dövlətə çevrildi. Bu, XX əsrin əvvəllərində yalnız hərbi-feodal rejimlərinin hökm sürdüyü Şərqdə əsl fenomen idi. O dövrün ən mütərəqqi mətbu orqanlarından biri sayılan “İstiqlal” qəzetinin başlığında böyük türk şairi Tofiq Fikrətin epigrafi kimi verilmiş məşhur “Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol. Ey haqq! Yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!” misraları AXC-nin məram və niyyətini çox gözəl əks etdirirdi. Amalı millət yolu, haqq yolu olan AXC yarandığı ilk gündən “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını rəhbər tutaraq həyatın bütün sahələrində, xüsusən xalq maarifi və mədəniyyət sahələrində geniş islahatlara başladı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 23 ay ərzində qəbul etdiyi qərarların böyük əksəriyyəti də elə demokratiyanın, elmin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, AXC hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan-türk dilini dövlət dili elan etdi. Bu sənəd Azərbaycanın Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə iki hissəyə bölünməsindən sonra ana dilinin işlənməsinə dair ilk rəsmi sənəd idi. Sənəddə rus dilinin də dövlət müəssisələrində keçici olaraq işlənməsinə yer verilirdi. Hökumətin 28 avqust tarixli başqa bir qərarında isə deyilirdi ki, bütün ibtidai siniflərdə təhsil icbari olaraq ana dilində aparılmalıdır.

İlk addımlarını atan gənc dövlətə yüksək ixtisaslı kadrlar lazım idi. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti dörd fakültədən (tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb) ibarət Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanun qəbul etdi. Noyabrın 15-də isə universitetin auditoriyalarında ilk mühazirələr başlandı. Həmin dövrdə universitetdə 1094 tələbə, o cümlədən 217 azad dinləyici təhsil alırdı. Parlament universitetin açılması ilə yanaşı, 1919/20-ci tədris ilində dünyanın müxtəlif ali məktəblərində dövlət hesabına təhsil almaq üçün 100 azərbaycanlı gəncin xaricə göndərilməsi, hər bir tələbəyə 400 frank təqaüdün, 1000 frank yol xərcinin təyin olunması barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində təkcə 1919-cu ildə paytaxtda və bölgələrdə 700 məktəb açıldı, şagirdlərin sayı 48 780 nəfərə çatdı.

Azərbaycan hökuməti və parlamenti mətbuat və nəşriyyat işinin də dövrün tələblərinə uyğun qurulması üçün bir sıra qərarlar qəbul etdi. Məsələn, parlamentin 1919-cu il 30 oktyabr tarixli qərarında mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılmasının, çap məhsulunun nəşrinin və satılmasının azad olduğu bildirilirdi. Hökumətin 1918-ci il 9 noyabr tarixli sərəncamı ilə kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət nəzarəti ləğv edilmişdi. İki il ərzində Azərbaycan türkcəsində, rus, gürcü, yəhudi, polyak, fars dillərində təxminən 100 adda qəzet və jurnal çıxmışdır. “Molla Nəsrəddin”, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Açıq söz”, “İqbal”, “Dirilik”, “Təkamül”, “Mədəniyyət”, “Qurtuluş” kimi mətbu orqanlar milli ideyaların carçısı idi. Təsədüfi deyildir ki, o dövrdə Azərbaycanda söz, mətbuat və vicdan azadlığı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Cümhuriyyətin əvvəlcə Ukraynada, daha sonra Türkiyədə səfiri olan Yusif Vəzir Çəmənəzəminli “Bu gün yazıçıya nə gərəkdir?” sualına cavabında müasir dövrümüzə səsleşən “Dil azadlığı, qələm azadlığı” cavabını vermişdi.

Hazırda dünyanın ən aparıcı informasiya agentlikləri ilə bir sırada duran, ən nüfuzlu informasiya agentlikləri qurumlarının üzvü, yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələri üçün yeganə rəsmi dövlət informasiya mənbəyi olan, gün ərzində Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman və ərəb dillərində fasiləsiz

surətdə dəqiq və operativ informasiyalar hazırlayan Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi (AzərTAc) də bizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarıdır. 1920-ci il martın 1-də yaradılmış AzərTAc AXC dövründə qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın dünyaya açılan informasiya pəncərəsi rolunu həmişə şərəflə yerinə yetirmişdir. Ayırı-ayrı illərdə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərsə də, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra öz tarixinə sadıq qalaraq AzərTAc adını geri qaytarmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti illərində ədəbiyyat, teatr və musiqi, təsviri sənət və memarlıq sahələrində bir canlanma yarandı. Professional teatrımızın tarixi 1873-cü ildən başlasa da, yalnız cümhuriyyət dövründə dövlət teatrı statusu aldı. Öz binası olmadığı üçün Mayılov qardaşları teatrı binasının məcburi surətdə, lakin ədalətli qiymətlə milli teatrımız üçün alınması barədə qərar qəbul edildi. O dövrdə teatr tamaşaçıları qarşısına zəngin repertuarla çıxırdı. Bu səhnədə Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının əsərləri ilə yanaşı, dünya klassiklərinin əsərləri də oynanırdı. Azərbaycan aktyorları ölkənin hüdudlarından kənara qastrol səfərlərinə çıxırdılar. Türkiyə qəzetləri yazırdı ki, “Qafqazın zəngin səhnələrində çıxış etməyə alışmış aktyorlar qətiyyənlə Avropanı yamsılamadan, öz milli xəzinələrindən götürülmüş və bizim ruhumuza tamamilə uyğun tamaşalar verirlər”.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Hacı İbrahim Qasimov, Xəlil İbrahim, Mehdi bəy Hacınski kimi yaradıcı ziyalılar teatr tənqidi ilə məşğul olur, bu sahədə baş verən prosesləri izləyir, teatr sənətinin inkişaf problemlərinə dair məqalələr yazırdılar.

“Leyli və Məcnun” operası ilə Azərbaycan professional musiqisinin təməlini qoymuş, sonralar bir sıra dəyərli opera və musiqili komediyaların müəllifi olmuş Üzeyir Hacıbəyli həmin illərdə “Dağıstan”, tərəkəməsayəğı “Azərbaycan” adlı xoreoqrafik əsərlərini və Cümhuriyyət şairi Əhməd Cavadın sözlərinə “Azərbaycan” marşını bəstələmişdir. Vətənpərvərlik hisslərinin, mütərəqqi ideyaların, milli qururun tərənnümü olan bu marş 1992-ci il 27 may tarixli fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi qəbul edildi. Daha bir böyük bəstəkarımız Müslüm Maqomayevin 1916-cı ildə yazdığı “Şah İsmayıl” operası məhz Cümhuriyyət dövründə böyük uğurla səhnələşdirildi.

Qurulduğu gündən dövlət rəmzlərinin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verən AXC hökuməti tərəfindən 1918-ci il noyabrın 9-da türkləşməyin, islamlaşmağın və müasirləşməyin rəmzi kimi yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən, ağ aypara və səkkizguşəli ulduzdan ibarət milli bayrağın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul olundu. 1919-cu il 23 mart tarixli qərarı ilə hökumət dövlət gerbi və möhürünün layihələrini yaratmaq üçün müsabiqə elan etdi.

Dövlət gerbinin, orden və medalların hazırlanmasına ilk peşəkar heykəltəraş Zeynal Əlizadə cəlb olunmuşdu. Onun layihəsinə əsasən buraxılmış döş və xatirə medallarında parlamentin binası, bayraqlar, aypara, səkkizguşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk edilmişdi.

Bu dövrdə milli rəssamlıq sənətinin inkişafına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Karikaturaçı rəssam Əzim Əzimzadənin, rəssam Bəhruz Kəngərlinin əsərlərində dövrün problemlərini ayna kimi əks etdirilir, cəhalət, nadanlıq, erməni cəlladlarının vəhşilikləri ifşa olunurdu.

Bütün bu sadalananlar Cümhuriyyət illərində ədəbiyyat, dil və mədəniyyət quruculuğu sahəsində atılmış addımların çox cüzi bir hissəsi, əslində dəryada bir damladır, lakin o dövrün mədəni mühiti barədə insanda dolğun təəssürat yaratmaq üçün yetərlidir. AXC-nin bir çox təşəbbüs və ideyaları 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində yarımçıq qaldı, lakin buna baxmayaraq, qısa bir müddətdə gördüyü möhtəşəm işlərlə xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olundu.

Müstəqilliyini itirərək bu dəfə 70 il müddətinə sovet imperiyasının tərkibinə qatılan Azərbaycan mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələrin bir-birini əvəzlədiyi o illərdə böyük məhrumiyyət və itkilərə, repressiyalara və soyqırma məruz qalmasına baxmayaraq, yaşayıb-yaratdı, inkişaf etdi, böyük nailiyyətlər qazandı, iqtisadi, elmi və mədəni yüksəlişə nail oldu.

Məhz əsas Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qoyulmuş dövlətçilik ənənələrinin, mədəni, elmi, iqtisadi kadr potensialının mövcudluğu xalqımıza öz varlığını, mədəniyyətini, milli mənliliyini qorumağa, SSRİ-nin tərkibində Rusiyanın çoxsaylı vilayətlərindən biri deyil, 15 respublikadan biri olmağa, onun süqutundan sonra isə yenidən dirçəlib Azərbaycan Respublikası kimi tarixin səhnəsinə çıxmağa imkan verdi.

AXC-nin Azərbaycan tarixində oynadığı böyük rola ən yüksək qiyməti uzun illər sonra müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və memarı, ümummilli lider Heydər Əliyev vermişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O,

demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası da odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini gücləndirmiş oldu”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi və mənəvi varisi olan Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərdə toplanmış böyük tarixi təcrübəyə söykənərək, demokratik dövlət quruculuğunu dönmədən həyata keçirir və inkişaf etdirir. Bu gün ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi xəttinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində gerçəkləşdirilən möhtəşəm islahatların bəhrələrini gördükcə tam əsasla demək olar ki, Azərbaycanın müstəqilliyi dönməz və əbədidir.

İki sahifə.-2011.-27 may.-№94.-S.7.

CÜMHURİYYƏTİN ƏN GƏNC NAZIRI

İ.ƏLİYEV

Tarixdə yaşayıb-yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halına baxdıqda onlarda oxşar cəhətlərin olduğunu görürsən. Talelərindəki bənzərlik, hətta bu insanların mübarizələrində də öz əksini tapır. Moskvada, Sankt-Peterburqda və Avropanın digər şəhərlərində yüksək təhsil alan, xüsusən, Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan bu ziyalılar öz intellektual potensialı, millətinə sədaqəti ilə XX əsrin əvvəllərində gedən proseslərdə fəal iştirak etmiş, ictimai-siyasi xidmətləri ilə xalqın milli oyanışında misilsiz rol oynamışlar. Vətənə, millətə xidmət missiyasında da onları vahid bir amal – milli mənafeyin hər şeydən yüksəkdə tutulması birləşdirmişdir. Zəngin və kəşməkəşli mübarizələrlə dolu, nəsillərə nümunə olan ömür yaşamış Mustafa bəy Nadir ağa oğlu Vəkilov da Azərbaycanın milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri idi. O, Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, daxili işlər naziri vəzifəsində çalışmışdır. Həmin dövrdə M. Vəkilov “Azərbaycan” qəzetinin redaksiya heyətinin də üzvü olmuşdur.

Mustafa bəy Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də onun 23 aylıq fəaliyyəti dövründə bütün istedadını, bilik və bacarığını, gücünü dövlətçiliyin bərqərar olmasına, xalqın azadlığına həsr etmişdir. O, doğma yurduna qəlbən bağlı olsa da, ömrünün çox hissəsini qütbətdə yaşamışdır. Sovetlər Azərbaycan torpağında öz hakimiyyətlərini qurduqdan sonra cümhuriyyətin görkəmli siyasi xadimləri təqib edilir və cəzalandırılırdı. Zamanın bu gərdişi nəticəsində Mustafa bəy də öz vətənini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır...

M. Vəkilov 1896-cı ilin sentyabrında Qazax qəzasının Salahlı kəndində dünyaya göz açmışdır. Bakı gimnaziyasını qızıl medalla bitirmiş, 1912-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Mustafa bəyin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasında əmisi Məmmədza Vəkilovun və yaxın qohumu Əlimərdan bəy Topçubaşovun böyük təsiri olmuşdur. O, 1917-ci ilin yazında universiteti bitirib hüquqşünas diplomu ilə Bakıya qayıtmışdır. Bu vaxt gənc hüquqşünas tələbəlik illərində daxilində çağlayan arzularının həyata keçməsinə imkan tapmış, siyasi fəaliyyətlə daha fəal məşğul olmağa başlamışdır. Bakıya gəldikdən az sonra Qafqaz müsəlmanlarının, həmin ilin yazında Kiyevdə professor Qruşevskinin başçılıq etdiyi qeyri-rus millətlərinin qurultaylarında iştirak etmiş, həmin ilin yayında isə Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayına dəvət almışdır. Bütün bunlar Mustafa bəyin artıq siyasi aləmə tam daxil olduğunu təsdiqləmişdi.

1917-ci ildə ölkədə siyasi hadisələr sürətlə inkişaf edirdi və M. Vəkilov bu mürəkkəb olayların mərkəzində idi. Ona artıq məsul vəzifələr etibar edilirdi. Belə ki, Əlimərdan bəy Topçubaşovun təqdimatına əsasən xüsusi Zaqafqaziya komitəsi M. Vəkilovu Bakı quberniyası komissarının müavini təyin etmişdi. Gənc siyasətçi eyni zamanda, Rusiya parlamentinin Azərbaycandan olan millət vəkili statusunu daşıyırdı. Oktyabr ayında Mustafa bəy Bakıda keçirilən Müsavat Partiyasının I qurultayında MK-ya üzv seçilir. Noyabrda isə o, Zaqafqaziya Komissarlığında daxili işlər naziri Çxenkelinin məsləhətçisi vəzifəsini daşımağa başlayır. Biliyi, bacarığı, məntiqi təhlil gücü ilə seçilən siyasətçi paralel olaraq Seymdə müsəlman fraksiyasının üzvü kimi də çalışırdı.

1918-ci ilin mayında Azərbaycan öz istiqlaliyyətini elan edir. Bu zamana qədər Mustafa bəy etibarlı bir silahdaş kimi özünü doğruldaraq Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsim bəy Yusifbəylinin və başqalarının böyük etimadını qazanmışdı. Həmin ildə o, artıq Xalq Cümhuriyyətində Daxiliyyə Nazirliyinin məsul işçisi kimi çalışmağa başlayır.

1918-ci ilin iyun ayında Mustafa bəy Vəkilov M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbul konfransına gedən nümayəndə heyətinin tərkibində məsləhətçi-ekspert kimi Türkiyəyə gəlir. O, İstanbul şəhərində nümayəndə heyəti sədrinin bütün siyasi görüşlərinin təşkilatçısı olur və bu tədbirlərin hər birində iştirak edir. Azərbaycanlı nümayəndələr konfrans iştirakçıları ilə iqtisadi, siyasi, maliyyə və hərbi sahələrə aid danışıqlar aparır, müqavilələr bağlayırdılar. Qeyd edək ki, Almanıyanın, Türkiyənin, Avstriyanın, Bolqarıstanın, Macarıstanın və Qafqazın nümayəndələri konfransa qatılmışdılar.

Mustafa bəy Türkiyədə olduğu vaxt oradan doğmalarına məktublar göndərirdi. Həmin məktublardan birini 1918-ci il sentyabrın 15-də himayədarı olan əmisi Məmmədza ağaya yazır. Əvvəla, məktubun rusca yazılması onu göstərir ki, Mustafa bəy hələ gənc ikən bu dilə də mükəmməl yiyələnmişdi. İkinci tərəfdən, məktubda həmin dövrün siyasi cəhətdən dolğun təhlil olunması, cərəyan edən hadisələrə düzgün qiymət verilməsi diqqəti cəkirdi. Üçüncü isə məktubun hər cümləsində cavan

hüquqşünasın öz xalqının taleyi üçün nigarançılığı aydın hiss olunurdu: “Hər gecənin bir gündüzü var. Türkiyə üçün nəyin yaxşı olduğu hələ bəlli deyildir: güclü və qalibiyyətli müttəfiq Almaniya, yoxsa İngiltərə və Almaniya arasında siyasi balanslaşdırma. Biz onun öz zəif müttəfiqi Türkiyə ilə nə sayaq rəftar elədiyinin bu yaxınlaradək şahidi idik.

Öz daxili həyatlarında türklər islahatlar və idarəetmədə mərkəzdənqaçma yolu tutublar. Ərəbistana bir qism muxtariyyət vəd edilir. Azərbaycana gəldikdə isə... əgər gələcək sülh konqresinə Qafqazın bütün xalqları dost və həmrəy kimi gələrlərsə və bütöv kimi çıxış edərlərsə, onda onlar öz istiqlallarının bu və ya digər şəkildə tanınmasına nail olarlar. Ərazilərin hüdudlanması məsələsində ermənilər böyük inadkarlıq göstərəcəklər, hərçənd sərhədlər məsələsi burada həllini tapmayıb, belə ki, konfederasiya baş tutmayıb, özü də ermənilər təkcə Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə deyil, həm də Şuşa qəzasının böyük bir hissəsinə, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarının bir hissəsinə iddia irəli sürürlər”.

1918-ci ilin sonunda, təxminən yarım illik ayrılıqdan sonra Mustafa bəy Vəkilov vətənə qayıdır və onun həyatında yeni bir dövr başlanır. Çünki İstanbul həyatı ona daha geniş siyasi biliklər və zəngin təcrübə bəxş edir. Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti açılır və Vəkilov onun üzvü seçilir. Parlamentin büdcə-maliyyə komissiyasının üzvü kimi fəaliyyət göstərir, bu sahədə qayda-qanuna riayət olunmasına nəzarət edir. Lakin 1919-cu ilin sonunda Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi kabinədə daxili işlər nazirinin müavini təyin olunduğundan həmin komissiyadan çıxır. M. Vəkilov 1919-cu ilin dekabrında keçirilən Müsavat Partiyasının II qurultayında yenidən MK-ya üzv seçilir. Növbəti il fevralın 18-də isə ona daxili işlər naziri vəzifəsi etibar edilir. Onda Mustafa bəyin cəmi 23 yaşı vardı və o, ölkədə ən gənc nazir idi. Buna baxmayaraq nazirliyin işini layiqincə icra etməyi, baş verən hadisələrə operativ surətdə müdaxiləsi, təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi və kadrları seçib onlarla birgə çalışmaq bacarırdı.

Mustafa bəy Nadir ağa oğlu təbiətə də çox cəsarətli və şücaətli bir insan idi. 1920-ci il yanvarın 14-də Zaqafqaziya dövlətlərinin istiqlaliyyətini Antanta dövlətlərinin tanıması ilə bağlı parlament iclası keçirilərkən “Süngülərin ucunda azadlıq gətirilmir” – deyər replika atması onun öz xalqının müstəqilliyini qorumaq üçün heç nədən çəkinmədiyini təsdiqləyir. Bununla o, çatdırmaq istəyirdi ki, sosialistlərin vəd etdiyi azadlıq, əslində, azadlıq deyil. Çünki zorla, zərbə ilə, süngü ilə gələn hakimiyyət heç vaxt xalqa azadlıq gətirə bilməz.

1920-ci ilin yazında cümhuriyyət özünün narahat günlərini yaşayırdı. Bu dövrdə Mustafa bəy Vəkilov Azərbaycanın istiqlaliyyətini, demokratiya və dövlətçiliyini qorumaq üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı: həm vətəndaş, həm də nazir kimi.

Martın 22-də Mustafa bəy Vəkilovun “Bakı rayonu fəhlələrinə Daxiliyyə Nazirliyindən” adlı müraciəti yayıldı. Nazir o çətin, kəşməkeşli günlərdə hadisələrin mahiyyətini açıqlamağa, insanların “gözünü açmağa” çalışırdı: “Zəhmətkeşlərin mənafeyi keşiyində dayanan cümhuriyyətin ali inzibati orqanı fəhlə sinfinin öz iqtisadi və hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün apardığı mübarizəyə qarışmaq niyyətində deyildir, lakin fəhlə sinfinin mənafeyinin müdafiəsi ilə pərdələnərək cinayətkar təbliğat və planlar yolu ilə öz pozuculuq işini aparan kənar qüvvələrin agentlərinin dövlətə zidd çıxışlarını sərəncamımda olan bütün vasitələrlə yatırdacağıq”.

Nazir nə üçün bu qərarda olduğunu aydınlaşdıraraq deyirdi ki, sözügedən əməllər Azərbaycan demokratiyasına zidd olan ünsürlər tərəfindən kənardan dikte edilir və Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını, eləcə də fəhlə sinfinin özünün rifahını hədələyir. O, fəhlələrə, eyni zamanda, onların şəxsində bütün insanlara müraciət edərək yazırdı: “Vətəndaş fəhlələr! Məsuliyyətsiz, qara niyyətli və satqın təbliğatçıların fitnələrinə uymayın. Dövlətin qayda-qanunlarını mütəşəkkil halda qorumağınız – istiqlalımızı və azadlığımızı möhkəmləndirməyin rəhnidir. Öz demokratik hökumətinizin işini müdafiə edin və möhkəm əmin olun ki, hər bir ədalətli iqtisadi və hüquqi iddianız Daxiliyyə Nazirliyi tərəfindən tam hüsn-rəğbət və coşqun həmrəyliklə qarşılanacaqdır”.

Bu dövrdə erməni xəyanətçılığı yenə də tüğyan edirdi. 1920-ci ilin ağır mart günlərində Mustafa bəy öz nazir kabinetində qərar tuta bilməmiş, hadisələrin qaynar nöqtəsinə – Qarabağa getmişdi. On günə yaxın orada qalmış və qayıdandan sonra, aprelin 1-də parlamentin iclasında çıxış edərək deputatlara mövcud vəziyyət barədə ətraflı məlumat vermişdir. O, əmin olduğunu bildirmişdir ki, xalqın və rəşadətli əsgərlərin köməyi ilə tezliklə ərazilərimiz düşməndən təmizlənəcək.

Lakin 1920-ci ilin aprel ayında çevriliş baş verir və Mustafa bəy onunla eyni kənddən olan Xədicə Müftizadə adlı qadının evində gizlənir. 10-15 gün burada qalan Mustafa bəyi bolşevik xəfiyələri hər yerdə axtarırdılar. Buna görə də Mustafa bəy vətənini tərk etmək qərarına gəlir və silahdaşlarının köməyi ilə Tiflis şəhərinə gedir. Ona keçmiş Müsavat zabiti Sultan Hüseynzadə də kömək edir.

Mübarizə isə bitmir – Mustafa bəy Vəkilov Tiflisdə məskunlaşdıqdan sonra da üzvü olduğu partiyayı unutmur və onun gizli fəaliyyətlə məşğul olan strukturları ilə əlaqə saxlayır. O, silahdaşlarına yazdığı məktublarda yenə də siyasi prosesləri təhlil edir, vəziyyətdən çıxış yollarını göstərir: “Gürcülər ermənilərə, ermənilər də gürcülərə inanmır – onlar bir-birini aldadır. Türkiyənin vəziyyəti ağırdır, onun ərazisinin bir hissəsi Antanta tərəfindən tutulub. Türkiyə ancaq öz azadlığı uğrunda mübarizə apara bilər. İngiltərə və Fransa kimi güclü dövlətlərə isə inanmaq olmaz. Onlar bir əsgərini də qurban verməyəcəklər. Onlar hər bir qruplaşmaya yardım edəcəklər ki, toqquşmalar, çekişmələr baş alıb getsin”.

Mustafa bəy “Təşkil olunmaq lazımdır” – deyərək xalqa müraciət edirdi. Sovet hakimiyyəti devrilən zaman – hərçənd ki, o, buna inanırdı – hakimiyyəti heç kəsə verməməyə çağırırdı.

Bir neçə aydan sonra M. Vəkilov Gürcüstandan Türkiyəyə keçir. Sonra geriye qayıdır və yenidən İstanbula döndür. Bu vaxt artıq 1921-ci ilin əvvəlləri və Tiflisin rus-sovet qoşunları tərəfindən işğalının ərafəsi idi...

Mustafa bəy Türkiyədə Müsavatın xarici bürosunun fəalları sırasına qoşulur. 1924-cü ildə İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradılanda M. Vəkilov buranın Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilir. Təşkilatın vəzifəsi siyasi mühacirəti vahid toplumda birləşdirmək idi. O, burada Müsavat Partiyasını təmsil edirdi. Mustafa bəy həmçinin 1928-ci ildə yaradılmış “Prometey” təşkilatının fəaliyyətində iştirak edirdi. Təşkilatın əsas məqsədi sovet quruluşunu devirmək idi. Həmin illərdə M. Vəkilov Azərbaycanda baş verən olayların bütün Avropaya çatdırılmasında misilsiz işlər görürdü. 1929-cu ildə Mustafa bəy Azərbaycan Milli Mərkəzindən istefa verir və Polşaya gəlir.

Beləliklə, 1930-1940-cı illərdə M. Vəkilovun həyatı Avropa ilə bağlı olur. O, bir müddət Polşada yaşayır. Sonra Almaniya gedir, oradan Fransaya və İsveçrəyə yola düşür.

Qeyd edək ki, Mustafa bəy rus dilindən əlavə bir çox xarici dilləri də mükəmməl öyrənmişdi. Mühacir həyatı yaşadığı illərdə Türkiyənin əksər mətbu orqanlarında – “Yeni Qafqaziya”, “Azəri türkü”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgilərində çıxış etmişdi. Onun Parisdə fransız dilində olan “Prometey” jurnalında, eləcə də alman və rus dillərində çıxan nəşrlərdə onlarla məqaləsi dərc olunmuşdu. Berlində nəşr edilən “Qurtuluş”, Fransada rus dilində olan “Kavkaz” jurnallarında Azərbaycanın tarixi ilə bağlı siyasi memuarları çapdan çıxmışdır. Varşavada yaşadığı dövrdə “Prometey” adlı siyasi klubun ikinci rəisi olmuşdur. Mustafa bəyin yazılarına “Azərbaycan”, “Mücahid” və digər dərgilərdə də rast gəlinirdi. Yazdıqlarının hamısı siyasət və tarix mövzusunda olsa da, öz publisistik dəyərinə, təhlilin dərinliyinə görə diqqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, Mustafa bəy həmçinin əsl mühərrir qələminin sahibi idi.

Bu da təsadüfi deyildi. Çünki o, hər şeydən öncə, ədəbiyyatı çox sevirdi, mütaliəsi güclüydü. Xüsusilə, poeziyanın vurğunu idi. M. Ə. Sabirin şeirlərindən doymaq bilmirdi. Səməd Vurğunla isə qohum, daha dəqiqi, eyni soyadını daşıyan əmizadə idilər. O, bu böyük şairlə fəxr edirdi. Amma təəssüf ki, Vətəndə yaşayan çoxsaylı qohumlarının – istər adlı-sanlı olan, istərsə də sadə həyat sürən doğmalarının biri ilə əlaqə yarada bilməmişdi. Sovet rejimi dövründə, əlbəttə, bu, mümkün deyildi... Onunla ünsiyyətdə olmuş insanların dediklərinə görə, uzun illər uzaqlarda yaşasa da, danışq tərzində doğma Qazax ləhcəsinin şirinliyini ömrünün sonuna qədər qoruyub saxlamışdır.

Qəribədir ki, dünyanın harasına getsə də, Mustafa bəyi həyat yolları yenidən Türkiyəyə gətirmişdi. Hətta başqa ölkələrdə yaşadığı zaman da tez-tez buraya gəlirmiş. Bəlkə bu da bir alın yazısı imiş. Çünki ona son mənzil də ömrü boyu gəzib-dolaşdığı, işlədiyi və yaşadığı ölkələrin heç birində deyil, məhz Türkiyədə qismət olmuşdu.

Beləliklə, İkinci dünya savaşının sonlarında o, Amasiyaya gəlir. Burada yaşayan qohumları ilə görüşür. Həmçinin ailə həyatı qurur və sonra Ankara şəhərinə qayıdır. Ankarada yaşadığı illərdə öz ixtisası üzrə işləyir, Vilayətlər Bankının baş hüquq məsləhətçisi olur.

...Azərbaycanın Qazax mahalında dünyaya göz açan Mustafa bəy 1965-ci ilin sazaqlı bir noyabr günündə Ankarada vəfat edir. Çox təəssüf ki, Vətən eşqini ömrü boyu qəlbinin dərinliyində gəzdirən və uzaqlarda ola-ola xalqının azadlığına, rifahına çalışan bu insan haqqında uzun illər heç deyilməmiş, bir sətir belə, yazılmamışdı. Onun barəsində Bakı mətbuatında yalnız 80-ci illərin sonlarında məlumatlar verilməyə başlamışdır. Mustafa bəyin mühacirətdəki fəaliyyəti onun vətəndə yaşayan qohum-əqrəbalarına, qardaş-bacısına böyük zərbələr vurmuşdur. Güllələnən, sürgün edilən, təqiblərə, təzyiqlərə məruz qoyulan Vəkilovların “cinayət işləri”ndə hökmən Mustafa bəyin adı çəkilmiş, bu adamların onunla qohumluqları müxtəlif bucaqlar altından hallandırılmışdır.

Mustafa bəy Vəkilov Xalq Cümhuriyyəti dövrünün qaynar və zəngin ictimai-siyasi hadisələrində öz dəst-xətti ilə, vətəninə və xalqına sədaqəti ilə seçilən, dövlətçilik tariximizdə şərəfli yer tutan şəxsiyyətlərdən olmuşdur.

Azərbaycan.-2011.-28 may.-№115.-S.6.

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİN İLK CÜMHURİYYƏTİ

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri doktoru,
professor

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqını təmsil edən Milli Şura Şərqdə ilk dəfə olaraq respublika formasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etdi. Cümhuriyyətin yaradılmasına aparan yol necə olub? Cümhuriyyət necə elan edilib? Buna hansı beynəlxalq amillər təsir edib? Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilində həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin xarici siyasəti necə olub? Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə necə son qoyulub? Cümhuriyyət dövrü tariximizdən nələri öyrənməli və hansı ibrət dərslərini almalıyıq?

Sovet dövründə Azərbaycan tarixinin barəsində danışılmayan, üstündən sükutla keçilən, danışılarda isə kobudcasına təhrif edilən səhifələrindən biri 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü olub. Bu tarixə dair arxiv sənədləri daim qapalı saxlanıldığından tədqiqatçılar tarixi həqiqətlərin heç də hamısını bilməyiblər, bilənləri isə ideologiyanın təsiri altında onu düşünərək təhrif edərək yazıblar. Lakin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yaranmış yeni şəraitdə “tam məxfi”, “məxfi” arxiv fondları açıldıqda tamamilə başqa bir mənzərə üzə çıxdı. Cümhuriyyət tarixinə yeni baxış meydana gəldi.

Cümhuriyyətə aparan yola qısa bir baxış

Cümhuriyyətin elanı göydəndüşmə olmadı. Məlumdur ki, çarizmin işğalına qədərki müəyyən dövrdə Azərbaycan xalqının zəngin dövlətçilik ənənələri var idi. Lakin 1828-ci ildə Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edildikdən sonra tamamilə yeni bir şərait yarandı. Azərbaycan ərazisi iki yerə bölüşdürüldü. Azərbaycan xalqı işğalla barışmadı. Şimali Azərbaycanda işğala qarşı müqavimət hərəkatı, üsyanlar baş verdi. Amansızlıqla yatırılan üsyanlardan sonra müstəqillik şüurunun, onun daşıyıcılarının məhvinə başlandı. İşğaldan narazı olaraq ona qarşı çıxanları amansız Sibir sürgünləri və həbsxanalar gözləyirdi. Cümhuriyyət elan edilənədək Sibir sürgünündə təxminən 5 min nəfər azərbaycanlı var idi. Çarizm orqanları hakimiyyət əleyhinə olan ən xırda təzahürləri qəddarlıqla məhv edirdi. Aparılan islahatlar başlıca olaraq çarizmin ümumi müstəmləkəçilik mənafeələrinə xidmət edirdi.

Azərbaycanda demoqrafik şəraiti dəyişməkdən ötrü qeyri-azərbaycanlılar iri şəhərlərə və müxtəlif yaşayış məntəqlərinə yerləşdirilirdilər. Yadellilərin gəlməsi sadəcə demoqrafik şəraiti dəyişdirmədi. Köçürülənlər yerli əhaliyə məxsus zəngin torpaqlara sahib oldular. Onlar üçün üstün şərait yaradılırdı. Hətta silah gəzdirmələrinə icazə verilirdi. Bütün bunlar təkcə sosial deyil, milli ziddiyyətləri də kəskinləşdirirdi. Sonrakı dövrlərdə baş verən ən böhranlı anlarda məhz köçürülənlər çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin yerlərdə dayaqlarına çevrilirdilər. Azərbaycanın qarşılaşdığı bütün milli və ərazi problemlərinin təməlləri məhz işğaldan sonra çar Rusiyası tərəfindən qoyuldu.

Çarizm özünün ümumi strateji mənafeləri naminə Azərbaycanda işlərin aparılmasına kömək edən yerli etibarlı şəxslərdən ibarət məmurların yaradılmasında maraqlı idi. Bütün bunlar çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Müasir məktəblər və mədəni-maarif müəssisələri yaradıldı. Ana dilində ilk qəzet buraxıldı. İlk milli teatr yaradıldı. Hansı motivlərdən asılı olmasına baxmayaraq, təhsil və mədəniyyət sahəsində yeridilən siyasət Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, dövrün elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən xəbər tutmasına imkan verirdi. Maarifçilik xalqda milli hisslərin oyanmasında, milli şüurun inkişafında və nəhayət, milli hərəkatın yaranmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycan xalqının millətləşməsində bu amil mühüm rol oynadı. Rusiyada gedən proseslər heç şübhəsiz, Azərbaycana da təsirsiz ötüşmədi. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycanda xalqımızın ümmətçilikdən millətçiliyə keçməsi Cənubi Azərbaycana nisbətən daha sürətli oldu. Azərbaycan Rusiya vasitəsilə Avropaya daha çox yaxınlaşdı. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi kimi ziyalılar xalqın maariflənməsində əvəzsiz xidmət göstərdilər. Çarizm dövründə yaradılmış müxtəlif ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri xalqın problemlərinin həllinə yardım edilməsində, humanitar əsasda birləşməsində müəyyən rol oynayırdı.

1905 -1907-ci illər inqilabı və ondan sonra baş verən proseslər Azərbaycana da yeniliklər gətirdi. Bu dövrdə bütün dünyada gedən ictimai-siyasi hərəkətdə iki böyük cərəyan – milli-azadlıq hərəkatı, millətçilik və sosial-demokratiya paralel olaraq gedirdi. Həmin məqsədlərə uyğun olaraq ictimai və siyasi təşkilatlar yaradıldı. Milli-azadlıq hərəkatı son nəticədə imperiyaların dağılmasına, zülm altında inləyən xalqların azad olmasına və müstəqil dövlətlərin yaradılması məqsədini güdürdüsə, sosial-demokratiya daha çox rejimləri dəyişməklə mahiyyətinə görə, imperiyaların qorunub-saxlanılmasına yönəlmişdi. Azərbaycan xalqının istəklərinin ifadəçiləri, milli-azadlıq hərəkatının öndərləri “Difai”, “Müsavat”, sosial-demokratiyanın təmsilçisi isə “Hümmət” oldu. Müxtəlif cərəyanları təmsil edən partiyaların mövcudluğu Azərbaycan siyasi tarixinin zənginliyini, çoxtərəfliliyini göstərir.

Çarizm Azərbaycanda pantürkçüləri və panislamçıları, müstəqillik tərəfdarlarını amansızlıqla təqib edirdi. Birinci dünya müharibəsi və ya o zaman deyildiyi kimi, Böyük müharibə xalqları özlərini mühafizə etmək və gələcək həyatlarını necə qurmaq barədə düşünməyə vadar edirdi. İri imperiyaların və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqların həyatlarının daha əvvəlki kimi olmayacağı artıq müharibənin əvvəllərindən aydın idi. Heç əbəs deyil ki, müharibənin sonlarında yaranmış gərgin vəziyyətdə Azərbaycanın istiqlalı məsələsində çox az saylı azərbaycanlı ziyalılar-Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov və başqaları müstəsna rol oynadılar. Onlar xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdə məsuliyyəti üzərlərinə götürdülər. Azərbaycanın gələcəyini düşünən ziyalılar müxtəlif yollar aramağa başladılar. Onlar daxili amillərlə yanaşı xarici amilə də ümid edirdilər. Xarici amil isə Osmanlı dövləti idi. İstanbul dünya türklüyünün və islamın mərkəzi olduğundan azərbaycanlılar da Osmanlıya nicat yeri kimi baxırdılar. Bu dövrdə azərbaycanlı ziyalıların bir qismi öz ümidlərini türk və müsəlman dünyasının mərkəzi olan Osmanlı Türkiyəsinə bağlayırdı. Belə mövqe müharibə aparan Osmanlının da strateji niyyətlərinə tam uyğun gəlirdi. Bu məqsədlə bir neçə azərbaycanlı hətta Ərzuruma gedərək Ənvər Paşa ilə görüşmüşdü. Onlar azərbaycanlıların çarizmin zülmündən xilas olmalarına kömək göstərilməsini xahiş etmişdilər. Eyni zamanda Osmanlı hökuməti də Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində hərəkət etmək üçün bir etibarlı müttəfiqə, sosial dayağa ehtiyac duyurdu.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizm devrildi. Müvəqqəti hökumət quruldu. Az sonra bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və ölkənin müharibədən çıxdığını elan etməsi tamamilə yeni bir şərait yaratdı. Noyabr ayının əvvəllərində Bakıda bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Bundan bir neçə gün sonra Antanta ölkələrinin yardımı ilə Tiflisdə Transqafqaz Komissarlığı yaradıldı. Almaniya bloku ölkələri ilə barışıq imzaladı. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar mərkəzdə fəaliyyətə başlaya bilmədiklərindən və bu orqan bolşeviklər tərəfindən qovulduqdan sonra onlar 1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Transqafqaz Seymini (parlamentini) yaratdılar. Bu parlamentdə Azərbaycan fraksiyası 44 nəfərdən ibarət idi. Həmin il aprelin 22-də seym Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edərək Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdı.

Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz istiqamətində əlverişli imkan qazandı. Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlərin mübarizəsi qızıxdı. Rus Qafqaz cəbhəsi dağıldı. Ordu hissələri ilə birlikdə geri dönməyən erməni terror dəstələri Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar törətdilər. 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımının başlıca məqsədi istiqlal tərəfdarlarını məhv etmək, onun sosial dayaqlarını dağıtmaq, müharibənin son mərhələsində döyüşən dövlətlərin strategiyasında mühüm yer tutan Bakı neftinə sahib olmaq, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasına imkan verməmək, Osmanlı hücumlarının qarşısını almaq idi. Transqafqaz seymi azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların qarşısını ala bilmədi. Daxili ziddiyyətlər ucbatından süqut dövrünə qədəm qoydu.

Cümhuriyyətin elanı

Daxili ziddiyyətlər aradan qaldırılmadığından mayın 27-də Azərbaycan fraksiyası ayrıca iclasına toplaşaraq müstəqilliyi elan etmək qərarına gəldi. Fraksiya özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Azərbaycan xalqının tarixi istəyi yerinə yetirildi.

Bu zaman Osmanlı ilə Zaqafqaziya arasında Batumda keçirilən danışıqlarında iştirak edən M. Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şuranın mayın 28-də Tiflisdə “Orient” oteldə keçirilən iclasında Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Altı maddədən ibarət olan Bəyannamədə deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusən qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycanın idarə forması Xalq Cümhuriyyəti idi. Yeni dövlət bütün qonşularla mehriban münasibətlər qurmaq istəyini bəyan etdi. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar bərabər elan edildilər. Onlar üçün bərabər hüquqlar elan olundu. Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura-Parlament dururdu. Azərbaycan parlamentli respublika idi.

Əgər Azərbaycan Rusiya tərəfindən xanlıqlar formasında işğal edilib imperiyanın tərkibinə qatılmışdısa, Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə Azərbaycan onun tərkibindən vahid, müstəqil dövlət kimi çıxdı.

Ərazi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edirdi. Sonralar Paris sülh konfransına Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi memorandumda Cümhuriyyətin ərazisi aşağıdakı kimi göstərilirdi: Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Gəncə qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli idi); İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); Tiflis quberniyası; Borçalı qəzası, Tiflis və Sıqnax qəzalarının bir hissəsi); Zaqatala mahalı; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazisinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq – Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Eyni zamanda, AXC Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Kars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi önəm verirdi. Cümhuriyyətin ərazisi 113,9 min kvadrat kilometr idi. Bunun 97,3 min kvadrat kilometr mübahisəsiz, 16,6 min kvadrat kilometr mübahisəli idi.

Bu zaman bütün Cənubi Qafqazda 8 milyon 81 min 668 nəfər əhali yaşayırdı. Onun 4 milyon 617 min 671 nəfəri Azərbaycanda idi. Azərbaycan əhalisinin 75,4 faizini və ya 3 milyon 481 min 889 nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Digərləri müxtəlif dövrlərdə çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycana yerləşdirilənlər idi.

Həyata keçirilən tədbirlər

Cümhuriyyətin elanından sonra milli hökumət yaradıldı. Nazirliklər quruldu. Azərbaycanda icraedici hakimiyyəti hökumət həyata keçirirdi. İlk baş nazir Fətəli xan Xoyski oldu. Hökumətdə birinci, ikinci və üçüncü kabinetə Fətəli xan Xoyski, dördüncü və beşinci kabinələrə Nəsim bəy Usubbəyli başçılıq etdi. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdi.

Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şura noyabr ayında Bakıda fəaliyyətə başladı. Milli Şura Azərbaycan parlamentini 120 nəfərdən ibarət formalaşdırmağı qərara aldı. Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun 1918-ci il noyabrın 19-da qəbul edildi. Parlamentin tərkibinə əhalinin sayına uyğun olaraq 80 nəfər azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri daxil edilməli idi. 1918-ci il dekabrın 7-də Tağıyevin qız məktəbində (indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında) Azərbaycan parlamenti açıldı. Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi. Yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali-80; ermənilər-21; ruslar-10; almanlar-1; yəhudilər-1; gürcülər-1; polyaklar-1; Bakı həmkarlar ittifaqı-3; Bakı neft sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı-2. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən ermənilər və başqaları parlamentin işində iştirak etmədilər. Parlamentin sonuncu iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçirildi. Ümumiyyətlə, parlamentin 155 iclası keçirildi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarıldı. Onlardan 230-u qəbul edildi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, müavinləri Həsən bəy Ağayev və Məmmədyusif Cəfərov idi. Azərbaycan parlamenti milli tolerantlıq baxımından hətta Qərbi ölkələri üçün bir model idi. Dini baxımdan da bütün digər dövlətlərə nümunə rolunu oynayırdı.

Himn və bayraq qəbul edildi. Xüsusi xidmət orqanları yaradıldı. Sərhəd və Gömrük xidməti quruldu. Ordu yaradıldı. Türk dili (Azərbaycan dili) dövlət dili elan edildi. İbtidai və orta məktəblərdə işlərin ana dilində aparılması haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universiteti yaradıldı. Təhsil və xalq maarifi, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin hər yerində müxtəlif səviyyəli məktəblər açıldı. Dərsliklər hazırlanmağa başladı. Xaricdən müəllimlər dəvət edildi. Mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirildi. Teatrlar, kitabxanalar yaradıldı. Ana dilində mətbuat orqanları quruldu. Milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirildi. 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə oxumağa göndərilməsi barədə qərar qəbul edildi.

Beynəlxalq fəaliyyət və xarici siyasət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi yeni yaradılmış dövləti tanımaq idi. Buna görə də yeni yaranan hökumət yarandığı vaxtdan etibarən fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. İlk növbədə Avropanın bir sıra ölkələrinə yeni bir dövlətin yaradılması barədə məlumat göndərildi. Hökumət 1918-ci il iyun ayının 4-də Batumda Osmanlı ilə dostluq müqaviləsini bağladı. Dördlər İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Aslan Səfikuəddin ibarət heyət göndərildi. Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri qurmaqdan ötrü Əlimərdan bəy Topçubaşov səfir kimi İstanbula göndərilmişdi.

Almaniya və müttəfiqləri müharibədə məğlub olduğdan sonra Bakıya ingilis generalı U. Tomson başda olmaqla noyabrın 17-də müttəfiq qoşunları gəldi. Erməni, rus milli şuralarının antiazərbaycan fəaliyyətinə baxmayaraq, Tomson Bakıda vəziyyətlə tanış olduğdan sonra bildirdi ki, Azərbaycan hökumətinə və onun baş nazirinə böyük hörmət bəsləyir və yeni koalisiyalı hökumət yaradılana qədər onun hökuməti ölkədə yeganə qanuni hökumət olaraq qalır.

Azərbaycan hökumətinin ilk addımlarından biri dekabrın 28-də qalib ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Paris sülh konfransına göndəriləcək sülh nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirmək oldu. Parlamentin sədri kimi Topçubaşov başda olmaqla nümayəndə heyəti İstanbulda bir sıra ölkələrin nümayəndələri ilə görüşlər keçirdikdən sonra Parisə getdi. Azərbaycan məsələsi ilk dəfə olaraq 1919-cu il mayın 2-də Dördlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti bir sıra görüşlər keçirdi. Mayın 23-də İngiltərə nümayəndə heyətinin üzvü L. Mallet Topçubaşovla görüşdü. Söhbətdə siyasi, hərbi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı fikir mübadiləsi aparıldı. Topçubaşov mayın 28-də günün birinci yarısı ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü H. Morgentau, günün ikinci yarısında isə prezident V. Vilsonla görüşdü. ABŞ prezidentinə Azərbaycanın memorandumu təqdim edildi. ABŞ hökuməti Azərbaycanla əməkdaşlıq etmənin faydalı olacağını qeyd etdi.

1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi böyük dövlətlər tərəfindən tanındı. Bu, tarixi hadisə olub, Azərbaycan xalqının iradəsinə hörmət əlaməti idi. Azərbaycana yardım göstərilməsi barədə qərarlar qəbul edildi. Azərbaycan dövləti beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olmaq üçün ilk addımlar atdı.

Xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri qonşu dövlətlərlə münasibətlər idi. Yenidən yaradılan Ararat Respublikasının paytaxtı olmadığından Azərbaycan milli sülhün yaradılmasını, digər ərazilərə əsassız iddialar irəli sürməyəcəyi şərti ilə İrəvanı paytaxt olaraq güzəştə getdi. Lakin bununla kifayətlənməyən erməni dairələri azərbaycanlılara qarşı soyqırımları davam etdirdilər və əsassız ərazi iddialarını genişləndirdilər.

Problemlər və ya niyə məğlubiyyət?

Əlbəttə, ölkədə yeni dövlət quruculuğu problemlərsiz də deyildi. Aparılan islahatlar ardıcıl deyildi. Aqrar islahat həyata keçirilmədi. Cümhuriyyətin sosial dayaqları zəif idi. Çarizm tərəfindən Azərbaycana köçürülmüş bir sıra xalqlar dövlət müstəqilliyini tanımır, onu Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edirdilər. Erməni təcavüzü dövləti zəiflədirdi. Erməni terrorunun, ərazilərin işğalının və kütləvi soyqırımların dayandırılması başlıca problemlərdən idi. Beynəlxalq şərait də müstəqil Azərbaycan üçün əlverişsiz idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyasının istilasına uğradı. Cümhuriyyət daxili deyil, xarici amillər səbəbindən məğlub oldu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu üçün əlverişli beynəlxalq şərait yox idi. Osmanlı dövləti Cümhuriyyətin yaradılmasında mühüm xarici amil rolunu oynamışdı. Azərbaycan xalqı respublika qurmuşdu. Məğlubiyyətə beynəlxalq amillər mənfi təsir etdi. Rusiya bir neçə il əvvəl Bakını itirməklə böyük dövlət statusunu da itirmişdi. Bu mövqeyi bərpa etməkdən ötrü Rusiya yenidən Azərbaycanı işğal etdi.

Cümhuriyyətin beynəlxalq əhəmiyyəti

Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərbaycan sərhədlərini aşaraq daha geniş bir anlam daşıyırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi Dan Ulduzu oldu.

Müsəlman dünyasına Respublika məfhumunu və məfkurəsini Azərbaycan xalqı gətirdi. Bu gün Şərqdə müstəmləkəçiliyin və müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqların olmaması, eyni zamanda, Cümhuriyyətin təsiridir. Azərbaycan xalqı müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqlara xilas yolunu göstərdi. Onların ürəyində ümid çırağı yandırdı. Heç əbəs deyil ki, Cümhuriyyət yaradıldıqdan sonra Sibir sürgünündə azərbaycanlılarla yanaşı zülm çəkən yüzlərlə ərəb, fars, əfqan və başqa xalqların nümayəndəsi Azərbaycanın vətəndaşı olmaqdan ötrü müraciət etmişdilər.

İbrət dərsləri hansılardır?

Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsi bəzi ibrət dərslərini almağa imkan verir. Bundan ötrü ilk növbədə həmin dövrdə buraxılan səhvləri bilmək və onlardan müvafiq nəticələr çıxarmaq gərəkdir. Dövlətin yaradılmasını liberal dəyərlərlə elan etmək olar, amma daxili və xarici təzyiqlərin daim olduğu və olacağı bir şəraitdə liberalizmlə qorumaq mümkün deyildir. Bunun üçün çoxlu amillərin məcmusu tələb olunur. Xalq öz dövlətinin mühafizəsinə, güclənməsinə və tərəqqisinə çalışmalıdır. Xalq öz milli dövlətini qorumaqdadır. Onun maraqlarını hər şeydən uca tutmalıdır. Hakimiyyət qanadları arasında sıx birlik olmalıdır. Dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından, hansı siyasi təşkilata mənsubluğundan asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı daim Azərbaycanın maraqlarını uca tutmalı, ümumi məqsədlərə xidmət etməlidir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımız yalnız Azərbaycanın yanında olduqda böyük, güclü və qüdrətlidirlər. Milli tarixə və keçmişə daim hörmətlə yanaşılmalıdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra siyasi və dövlət xadimlərinin bir qismi xarici ölkələrə mühacirət etməyə məcbur oldu. Bir qismi isə erməni və bolşevik terrorunun qurbanı oldu. 20-30-cu illərdə milli düşüncəli ziyalılar repressiya edildilər. Amma sovet repressiya aparatı istiqlal fikrini məhv edə bilmədi. 70-80-ci illərdə ziyalılar Heydər Əliyevin qayğısı ilə əhatə olundular. Müstəqil dövlət üçün lazım olan təməllər məhz bu illərdə düşünülmüş şəkildə hazırlandı. Nəhayət, milli bayrağımız ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə Naxçıvanda qaldırıldı. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi oldu.

Heç kəsə sır deyildir ki, sovet dövründə Cümhuriyyətin dövlət səviyyəsində bayram ediləcəyi xəyallara belə gəlmirdi. Amma ölkəmizdə milli tariximizə, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub-saxlanılmasına və inkişafına dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir. 1998-ci ildə ümummilli lider, Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin qeyd edilməsi barədə sərəncamından sonra bu sahədə xeyli işlər görüldü. Cümhuriyyət dövrü tarixinin sistemli araşdırılmasına başlanılması məhz ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Parlament iclaslarının stenoqramları nəşr edildi. Kitab və monoqrafiyalar çapdan çıxdı.

Və nəhayət, bu gün ölkəmizdə milli tariximizə, mədəniyyətimizə xüsusi qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizin paytaxtında Cümhuriyyət xadimlərimizin şərəfinə abidə ucaldılıb. Onların xatirəsi əbədiləşdirilir. Cümhuriyyətimizin 93 illiyi ilə bağlı geniş tədbirlər həyata keçirilir.

Xalq qəzeti.-2011.-26 may.-N 113.-S.3.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN ADR-nin LAYIQLI VARİSİDİR

Siyavuş Novruzov,
Milli Məclisin deputatı

(I hissə)

Azərbaycan dövlətçiliyi öz inkişafı, keşməkeşli və mürəkkəb tarixi dönəmləri baxımından Cənubi Qafqazın ən unikal dövlətidir. Bir çox əsrlər öncə dövlətçilik ənənələrini qurmaq imkanı qazanmış Azərbaycan xalqı zaman-zaman kənar müdaxilələr nəticəsində bu təcrübəni yetərinə və sonadək təkmilləşdirmək imkanından məhrum olmuşdur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif əraziləri əhatə edən XI-XIX əsrlər arasında ayrı-ayrı dövlətlər yaradılmış, dövlət idarəetməsinin milli modelinin ilkin rüşeymləri inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə tarixən əhali və ərazinin birləşdirilməsi və vahid mərkəzi dövlətə – Azərbaycan Səfəvi dövlətinə tabe edilməsi baxımından xüsusilə Səfəvilər dövrünün tarixi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Lakin XIX əsrin əvvəllərində o dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlar çar Rusiyasının tərkibinə daxil olmuş və istər millətin formalaşması, istərsə də yeni tarixi-iqtisadi formasiya dövründə milli dövlətçiliyin yaradılması və inkişafı prosesləri xeyli ləngidilmişdir.

1918-ci ildə Azərbaycan coğrafi ərazisində formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqını birləşdirən, bu birliyə və coğrafi məkana siyasi-hüquqi mənə verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması böyük tarixi hadisə, təyüklü bir nailiyyət idi. Belə ki, bu, dünyanın yeni tarixində mürəkkəb siyasi-hərbi vəziyyətdə qurulmuş milli, dünyəvi respublika idi. Ümumiyyətlə, bu hadisənin nəinki tarixi, həmçinin hüquqi, siyasi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Əvvəla, “Azərbaycan” sözü müasir siyasi-hüquqi məzmununu, rəsmi dövlət adı statusunu məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranandan sonra aldı. Bu respublikanın Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin əsaslarının formalaşdırılması, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli ruhun dirçəldilməsi baxımından qəbul etdiyi tarixi əhəmiyyətli qərar və qanunlarına ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan dövlət bayrağının qəbul edilməsi (24 iyun 1918), Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması haqqında xüsusi fərmanın verilməsi (26 iyun 1918), Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi (27 iyun 1918), Milli Şura tərəfindən “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında” qanunun qəbul edilməsi (19 noyabr 1918), Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul olunması (11 avqust 1919), Bakı şəhərində Universitetin açılması haqqında Azərbaycan parlamentinin qanununu (1 sentyabr 1919), mətbuat sahəsində senzuranın ləğv olunması haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı və digər sahələrdə başlanmış islahatları göstərmək olar. Azərbaycan Milli Şurasının o zamankı mürəkkəb və həlledici tarixi bir məqamda Tiflisdə-Qafqaz canişinin igamətgahında elan etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Adı çəkilən bu qanunlar və qərarlar nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun-qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının, bütövlükdə demokratik dövlətin fəaliyyəti üçün zəruri təsisatların və prinsiplərin formalaşdırılmasına, bərqərar edilməsinə yönəldilmişdi. Bunu tarixdən məlum olan belə bir fakt da sübut edir ki, 1918-ci il mart soyqırımından cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan parlamentində 21 erməni, eləcə də rus millətinin nümayəndələrinin təmsil olunmasına şərait yaradılmışdır ki, bu da demokratik inkişaf yolunu seçmiş gənc bir dövlətin öz dövrünü xeyli qabaqlayan əsl mütərəqqi, demokratik ruhundan xəbər verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmi 17 ay aramsız fəaliyyət göstərmiş və bu müddət ərzində 155 iclas keçirmiş və 230-a yaxın qanun qəbul etmiş parlament bir tərəfdən müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, digər tərəfdən, xüsusilə milli qanunvericilik təsisatı mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Hər an yeni xarici işğal təhlükəsinin qaldığı mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan parlamentinin vacib fəaliyyət istiqaməti kimi dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və Ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlməmişdi. Ölkədə elm və təhsilin inkişafı və milli kadrların yetişdirilməsi məqsədi ilə 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrə dövlət hesabına təhsil almağa göndərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Heç də sadə olmayan beynəlxalq siyasi şəraitdə gənc və yeni siyasi subyektin yaranması və onun dövrün siyasi “nəhəng”lərinə istər faktiki, istərsə də hüquqi tərəfdən qəbul etdirilməsi ağır və şərəfli bir vəzifə olaraq şərqdə ilk

demokratik respublika qurucularının qarşısında dururdu. Belə bir şəraitdə kiçik bir dövlətin parlament sədri Ə.M. Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti tərəfindən 1919-cu ildə ABŞ prezidenti V. Vilsonla görüşə nail olunması, bu böyük dövlət tərəfindən rus çarizmi və ruslaşdırma siyasətindən qurtulmuş və milli-azadlıq mübarizəsi ruhu ilə müstəqil dövlət yaratmağa nail olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının de-fakto olaraq tanınmasına nail olunması mühüm tarixi, siyasi-diplomatik və hüquqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan həyata keçirdiyi hərbi müdaxilə və Qırmızı Ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən bu dövlətin tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoyması danılmaz və tarixən təsdiqini tapmış fakt olaraq qalmaqdadır. Birinci dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqı şimalda özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldə bildi, müstəqil yaşamağa layiq və qadir olan xalq olduğunu sübuta yetirdi. Avropa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da parlamentli respublika tipli demokratik idarəçilik qaydalarını tətbiq olunmasına başlandı. Bu sadalananlar Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyət idi.

O da qeyd olunmalıdır ki, hələ Amerika və bir çox Avropa dövlətlərində cəmiyyətin böyük və əhəmiyyətli təbəqəsinə-qadınlara səsvermə kimi vacib siyasi hüququn verilmədiyi bir dövrdə ADR-də qadınlara dövlət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak etmək-səs vermək hüququnun verilməsi təmin olunmuşdu.

Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan, eyni zamanda bütün Şərqdə, o cümlədən türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi olan və istər siyasi quruluşuna, istərsə də həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu tədbirlərinə və müəyyən etdiyi vəzifə və məqsədlərin xarakterinə görə Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki yeri və roluna dair ən dolğun və düzgün qiyməti məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev vermişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu. Bu cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan M.Ə. Rəsulzadə, Ə.M. Topçubaşov, F. Xoyski, H. Ağayev, N. Yusifbəyov, M. Hacinski, M.Y. Cəfərov, X. Rəfibəyov, Ə. Şeyxülislamov, S. Mehmandarov, Ə. Şıxlinski, X. Xasməmmədov, Ə. Pepinov, Ş. Rüstəmbəyov kimi görkəmli ictimai xadimlərin xatirəsini Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiram hissi ilə yad edir.” Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” (26 mart 1998-ci il), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi adının bərpa olunması, Cümhuriyyətin ildönümlərinin qeyd olunmasına dair sərəncam və bir çox dövlət əhəmiyyətli digər sənədlər xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Beləliklə, tarixi təcrübə göstərdi ki, zamanında elə bir tarixi şəraitdə ADR-in tarixi Azərbaycan ərazisini özünə daxil etməklə siyasi-hüquqi qüvvə qazanması və bütün dünyada özünü təsdiq etməsi XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın sovet sosialist imperiyasında daxil edilməsi zamanı istənilən halda müəyyən ərazilərə malik olan və siyasi-hüquqi cəhətdən tanınmış dövlət kimi daxil edilməsinə imkan yaratdı. Bunun tarixi, siyasi-hüquqi əhəmiyyəti də odur ki, 1991-ci ildə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan hələ XX əsrin əvvəllərində yaradılmış müstəqil demokratik respublikanın varisi olmaq şərəfini qazanmış oldu. İyirmi illiyini qeyd etməyə hazırladığımız dövlət müstəqilliyi gününün, ondan öncəki istiqlal mübarizəsinin və daha sonrakı dövlət quruculuğunun elə bir həlledici mərhələsi yoxdur ki, orada Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin imzası olmasın.

Azərbaycanın yeni tarixinin bütöv bir mərhələsi XX əsrin nəhəng dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun adı xalqın simvoluna, əməlləri isə şəxsi hünər rəmzinə çevrilmişdir, həyat və fəaliyyəti doğma xalqa və torpağa məhəbbət və sədaqət meyarı olmuşdur.

1969-cü ilin 14 iyulunda Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlməsi respublikanı ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün dönüş nöqtəsi oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçilməsi ərəfəsində cəmiyyətdə bədbinlik, ətələt, laqeydlilik əhval – ruhiyyəsi hökm sürürdü. Sosial – iqtisadi göstəricilərin əksəriyyəti, o cümlədən əmək haqqının səviyyəsinə, mənzil təminatına, məktəblərin və xəstəxanaların sayına, istehlak səviyyəsinə görə respublika ölkədə axırıncı yerlərdən birini tuturdu.

Heydər Əliyevin təklif etdiyi dəyişikliklər qanunauyğun xarakter daşıyırdı. Perspektiv təfəkkür tərzilə birlikdə məqamın məntiqi yeganə düzgün qərarlar üzərində qurulmuşdu. Elə qərarlar ki, onlara əsaslanaraq cəmiyyət öz inkişafında keyfiyyətə yeni sıçrayış edə bilərdi. Heydər Əliyev özünün konkret fəaliyyətində həmişə tarixin gedişinin obyektiv qanunlarını bilməsinə arxalanmış, xalqın potensial imkanlarına və cəmiyyətin sağlam qüvvələrinə güvənmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan xalqı gənc siyasi liderinin məqsəd və niyyətlərini qəbul etdi. Heydər Əliyevin istedadlı rəhbər və dövlət xadimi olması artıq ölkədə formalaşmışdı. O, ittifaqda böyük nüfuz qazanmış, xalqı tərəfindən də sevilirdi. Bütün bunların sayəsində kənd təsərrüfatının inkişafına dair ittifaq səviyyəsində müvafiq qərarların qəbul edilməsi və onların tam həyata keçirilməsi mümkün olmuşdu.

1969 – 1982-ci illər ərzində bütün kənd təsərrüfatı və onunla bağlı sahələr köklü dəyişikliklərə uğradı. Azərbaycan tarixi bu qədər geniş miqyaslı və dərin dəyişikliklər görməmişdir. Bu illər nəinki bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artdı, həm də mühüm sosial dəyişikliklər həyata keçirildi, insanların güzəranı yaxşılaşdı, kənd əhalisinin həyat tərzilə dəyişdi, sənayenin, xüsusilə neft – qaz sektorunda baza sahələrinin inkişafı üçün işlər görüldü. Minlərlə yaşayış məntəqəsi yaradıldı və abadlaşdırıldı, avtomobil və dəmir yollarının inşasına, məktəblərin, tibb müəssisələrinin tikintisinə diqqət artırıldı, demək olar, hər rayonda və bir çox kəndlərdə mədəniyyət sarayları və klublar ucaldıldı, muzeylər yaradıldı. Su kəmərləri tikintisi böyük miqyas aldı, yaşayış məntəqələrinə qaz gəldi.

Heydər Əliyev isə ölkənin ictimai – siyasi həyatında yenidən yaranmaq istəyən meylləri məharətlə sezir və respublikanı qarşıdakı sınaqlara vaxtında hazırlamaq üçün hər şeyi edirdi. Onun gərgin fəaliyyəti nəticəsində respublikada yeni ali məktəblər və tədqiqat müəssisələri, onlarca kafedra və laboratoriyalar yaradılmış, ali məktəblərə qəbul xeyli artmışdı. Moskvanın, Sankt – Peterburgun, Kiyevin və ölkənin digər şəhərlərinin ali məktəbləri hər il Azərbaycandan əvvəlcə 500, sonralar isə 1000 nəfər gənci qəbul etməyə başlamışdı. Hərbi ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına böyük diqqət yetirilirdi və bu məqsədlə Bakıda C. Naxçıvanski adına hərbi məktəb açıldı.

İqtisadiyyatda və sosial sahədəki nailiyyətlər cəmiyyətdə nikbinlik meyllərini gücləndirirdi. Ziyalılar, əhalini geniş təbəqələri öz ölkəsinə və liderinə görə fəxr edirdilər. 1982-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilir. Bu iş həll edilən məsələlərin mürəkkəbliyinə və miqyasına görə Heydər Əliyevin əvvəlki fəaliyyəti ilə heç bir müqayisəyə gəlməzdi. O vaxtkı sistemin hər bir rəhbərin fəaliyyətini simasızlaşdırmaq və bərabərləşdirmək xüsusiyyəti nəzərə alınarsa, Moskvanın hakimiyyət dəhlizlərində itməmək, böyük siyasətin adı statistinə çevrilməmək olduqca çətin idi. Lakin Heydər Əliyevin qüdrətli istedadı, müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyəti, məlum problemlərin həllinə qeyri – standart yanaşma tərzilə, görkəmli natiqlik məharəti burada da özünü göstərdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini vəzifəsində Heydər Əliyev ən çox quruculuq işlərini həyata keçirmişdi. Lakin Sovet dövlətinin başçısı Mixail Qorbaçov bu qədər nüfuzlu, istedadlı dövlət xadimini öz yanında görmək istəmirdi. 1987-ci ildə Heydər Əliyev partiyada və dövlətdə tutduğu bütün vəzifələrdən istefa etdi.

1990-cı ildə ittifaq və respublika rəhbərliyinin iradəsinə zidd olaraq Heydər Əliyev Naxçıvana köçdü. Fəal siyasətə qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycan və Naxçıvan parlamentlərinə deputat, 1991-ci ilin sentyabrında isə Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçildi. Beləliklə, Azərbaycanın bu kiçik hissəsi böyük siyasətin obyektinə çevrilmiş, Naxçıvanda millətin gələcəyi ilə bağlı ümumdövlət və regional məsələlər həll edilməyə başlanmışdı.

İki sahil.-2011.-24 may.-№91.-S.7.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİN İLK
DEMOKRATİK DÖVLƏTİ İDİ**

Firudin CÜMŞÜDLÜ,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan
tarixi kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti oktyabr çevrilişindən sonra bölgədə hökm sürən mürəkkəb siyasi şəraitdə yaranmışdı. Həmin yeni siyasi şəraitdə, eləcə də tarixi irəliləyişin baş verdiyi vaxtda əsas məsələ Azərbaycan millətinin milli azadlıq mübarizəsinə kimlərin başçılıq edəcəyindən və onların xalqa necə yol göstərəcəyindən asılı idi. O vaxtlar Bakıda əsas qüvvə təşkil edən bolşevik rəhbərləri milli məsələni nəzərə almayaraq hadisələri düzgün qiymətləndirmədilər, xalqımızın nəyə qadir olduğunu bilmədilər.

1917-ci il noyabr ayının 26-28-də Ümumrusiya Müəssilər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bolşeviklərin Zaqafqaziyadan olan nümayəndələri Zaqafqaziya Seymini təşkil etmək istədilər. Zaqafqaziya Seymi ali hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərməli idi. 1918-ci il fevralın 23-də seymə daxil olan Azərbaycan, gürcü və erməni fraksiyaları arasında daxili və xarici siyasətin bütün sahələrində narazılıqların, ziddiyyətlərin yarandığı üzə çıxdı.

1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqazıyanın müstəqil federativ respublika elan edilməsi qərara alındı. Lakin bu da ziddiyyətlərin qarşısını kəmə bilmədi və narazılıqları daha da artırdı. Belə bir şəraitdən istifadə edən gürcülər federasiyanın tərkibindən çıxaraq Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurası təşkil olundu. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Şuranın 9 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. F.Xoyski icra orqanının sədri seçildi. İcra orqanının tərkibinə Müsavat partiyasından M.Hacinski, N.Usubbəyov, X.Xasməmmədov, N.Y.Cəfərov, "Hümmət" təşkilatından Ə.Şeyxülislamov, "İttihad"dən X.Sultanov, Müsəlman Sosialist Blokundan isə X.Məlikaslanov və C.Hacinski daxil oldular.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası keçirildi. X.Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasını təklif etdi. Bununla da, Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etdi. Bəyannamədə aşağıdakılar qeyd olunurdu:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan müstəqil dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi xalq cümhuriyyəti olaraq təsdiq edilir.

3. AXC bütün millətlər, qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq şəraiti yaratmağa çalışır.

4. AXC öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial şəraitindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

Milli Şura ilk iclasında ADR hökumətini təşkil etməyi yekdilliklə Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Həmin vaxtlar Bakı şəhərində daxili siyasi vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Bakı Xalq Sovetinin sərəncamında olan erməni daşnak ordu bölmələri özlərinin erməni daşnak komandirləri ilə birlikdə sovet hakimiyyətinə qarşı xainlik etmişdilər. Bu vaxtlar daşnaklar, eserlər və menşeviklər Bakı ətrafını türklərdən müdafiə adı altında ingilis qoşunlarını Bakı şəhərinə çağırmaq üçün fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci il iyul ayının 31-də istefa verdi. Sentrokaspi diktaturasının, həmçinin eser, daşnak və menşeviklərin çağırışına cavab olaraq 1918-ci il avqustun 4-də ingilis generalı Stoksun başçılığı altında qoşun İranın Ənzəli limanından Bakıya hərəkət etdi. Onlar ilk vaxtlar şəhəri Azərbaycan dövlətindən ayırmaq, həmçinin Türkiyə-Azərbaycan ordularının Bakını ələ keçirmələrinə maneçilik törətmək üçün səy göstərirdilər. Lakin onların bu niyyət baş tutmadı.

Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti heç bir nüfuzu və əsası olmayan bir qurum idi. İngilislər 1500 nəfər döyüşçü ilə Bakıya daxil oldular. Lakin ingilis qoşunu Türkiyə-Azərbaycan bölmələri Bakıya daxil olandan bir gün əvvəl qorxu içərisində Ənzəliyə qaçdı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Türkiyə-Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakı şəhərini işğalçılardan azad etdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk görəcəyi işlərdən biri dövlətin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi oldu. 1918-ci il iyunun 20-də Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd məsələlərinə dair danışıq ideyasını irəli sürdü. 1919-cu ilin iyununda Gürcüstan Respublikası ilə bu barədə müqavilə imzalandı.

Demokratik cümhuriyyət erməni quldur bəndələrinin Zəngəzurda və keçmiş İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə öz etirazlarını bildirdi. Lakin 1919-cu il noyabrın 23-də Ermənistanla saziş bağlansa da həmin sənəd kağız üzərində qaldı. Erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmədilər. Belə ki, Ermənistan əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olan Naxçıvanı özününkü sayırdı. Naxçıvan bölgəsi 1918-ci ilin noyabrında Araz Respublikası adı altında öz müstəqilliyini elan etdi.

Erməni millətçiləri indiki kimi, o zaman da Naxçıvan ərazisinə soxulmaq, oranı dağıtmaq istəsələr də, yerli əhali qurban verməsinə baxmayaraq, təslim olmadı. Azərbaycanın ən ağır problemi indiki kimi, yenə də Dağlıq Qarabağ məsələsi oldu. Xatırladaq ki, bu ərazi Zaqafqaziya respublikaları yaranana qədər Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının ərazisinə daxil idi. Xanlıqlar dövründə isə Dağlıq Qarabağ mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ xanlığının (1747-1822) tərkibində idi. Yeri gəlmişkən, Dağlıq Qarabağ birçə gün də İrəvan xanlığının, eləcə də erməni vilayətinin və İrəvan quberniyasının tərkibində olmayıb, heç vaxt İrəvandan idarə edilməyib, eləcə də iqtisadi cəhətdən Ermənistanla heç bir bağlılığı olmayıb.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq paytaxtı Şuşa olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general qubernatorluğu yaratdı. Həmin ərazinin general-qubernatoru Xosrovbəy Sultanov təyin olundu.

Erməni daşnak hökumətinin bu ərazini siyasi və diplomatik yollarla Azərbaycandan ayırmaq və özünə birləşdirmək səyləri bir nəticə vermirdi. Bundan sonra erməni millətçiləri hərbi yola əl atdılar. Daşnak quldur Andronik Ozanyanın dəstələri Qarabağ ərazisinə soxulub yol boyu qarşısına çıxan kəndləri dağıdır, yandırır və məhv edirdi. Erməni quldur dəstələri özlərinin işğalçılıq fəaliyyətlərini 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzurda davam etdirdilər. Bunu görən Azərbaycan hökuməti öz ordu hissələrini Dağlıq Qarabağa topladı. 1920-ci ilin mart ayında – Novruz bayramı günü Ermənistanın daşnak rəhbərlərinin başçılığı altında erməni quldur dəstələri gözlənilmədən Şuşada, Xankəndidə, Əsgərandə, Tərtərdə yerləşən Azərbaycan ordu hissələrinə basqın etdilər. Lakin qiyamçı qüvvələr məhv edildi, buranı daşnak dövlətinə birləşdirmək üçün başlanan birinci cəhd ermənilər üçün ağır sonluqla bitdi.

1918-ci il mayın 30-da Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə bütün dünya dövlətlərinin xarici işlər nazirlərinə ADR-in müstəqilliyi haqqında teleqram göndərildi. İyunun 4-də isə ADR ilə Osmanlı imperiyası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun əvvəllərində ciddi xarici amillərlə qarşılaşdı. Bu dövrdə Nuru Paşanın türk hərbi mütəxəssislərindən ibarət 300 nəfərlik dəstəsi Gəncədə idi. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi altında yeni hökumət kabineti təşkil olundu. İyun hadisələrinə nəzər salsaq görərik ki, Milli Şuranın fəaliyyəti dayandırılsa da, xalqın içindən çıxmış demokratik insanlar Azərbaycan xalqının azadlığını qoruya bildilər.

Daxili ixtişaşlara qarşı hökumət nümayəndələrinin mübarizə apardıqları bir vaxtda 1918-ci il iyunun 12-də S.Şaumyanın başçılığı altında Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Gəncəyə göndərildi. Bununla da, yenidən qurulmuş Azərbaycan dövlətinin başının üstünü qara buludlar aldı. Azərbaycan-Türk birləşmələri Göyçay ətrafında iyunun 27-dən iyulun 1-dək apardıqları 4 günlük döyüşlərdə Bakı Soveti qoşun hissələrini məğlub edərək onların bu hücumunu yarıda bildilər.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan etdi. 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş gənclər hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də isə hərbi nazirliyin yaradılması ilə bağlı qərar verildi. F.Xoyski həm də müdafiə naziri, general S.Mehmandarov isə onun müavini təyin edildi. ADR hökumətinin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarına əsasən üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabr ayının 9-da isə həmin bayraq yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən ibarət bayraqa əvəz olundu. Dövlətin bayrağında əks olunan üç rəng türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvolu idi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təsis yığıncağı oldu. Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsənbəy Ağayev onun birinci müavini seçildi. F.Xoyski hökumətin fəaliyyətinin dayandırıldığını və hakimiyyətin parlamentə verildiyini bildirdi. Yenə də uzun danışıqlardan sonra hökumət kabinetinin təşkili F.Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin 1919-cu ilin martında bu hökumət istefa verdi. Aprelin 14-də N.Usubəyovun başçılığı altında yeni hökumət kabinetinin tərkibi parlament tərəfindən təsdiq edildi.

ADR hökuməti 1919-cu ilin noyabrında Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını bildirdi. Orta məktəblər milliləşdirildi. Parlamentin qəbul etdiyi qərara görə, xarici dövlətlərə 1919-1920-ci tədris ilində 100 nəfər tələbə ezam olundu. Hökumət Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi, kargüzarlıq

işlərində Azərbaycan dilinin işlədilməsi haqqında qərar verdi. Lakin kadr çatışmazlığı bu məsələnin tam həll olunmasına imkan vermirdi. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qərar qəbul etdi.

1914-1918-ci illərdə davam edən I Dünya müharibəsi Almaniya-Türkiyə blokunun məğlub olması ilə başa çatdı. 1918-ci ilin noyabrında türk orduları Azərbaycandan çıxdılar. Bir qədər sonra ingilislər general Tomson başda olmaqla Bakıya daxil oldular. Onlar AXC-nin müstəqilliyini və azadlığını tanımadılar. Özlərini işğalçı, müstəmləkəçi kimi aparmağa başladılar. Onlar Bakıya daxil olan kimi Azərbaycan bayrağının yığışdırılması əmrini verdilər. İngilis işğalçıları 1919-cu ilin avqustuna qədər Bakı şəhərindən ən azı 113,5 milyon manatlıq (30 milyon puda qədər) neft apardılar. İngilis işğalçı orduları 1919-cu ilin avqustunda Bakını tərk etdilər. I Dünya müharibəsində Üçlər İttifaqının qələbəsi nəticəsində bu dövlətlər Azərbaycanın suverenliyinin tanınması üçün fəaliyyətlərini gücləndirməyə başladılar. Buna görə də Ə.M.Topçubaşovun başçılığı altında Azərbaycan dövlətinin nümayəndələri Paris sülh konfransına göndərildilər. Konfransda çıxış edən nümayəndə rəhbəri bildirdi ki, Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarını öz ərazisinə qatmaq istəyən Ermənistanın iddiaları yersizdir. Bildirildi ki, bu torpaqlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir, burada yaşayanların çoxunu azərbaycanlılar təşkil edir.

Rusiya ərazisində Denikin orduları darmadağın edildikdən sonra Antanta dövlətlərinin Baş Şurası 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “defakto” tanıdı. Yaranmış şəraitdə Bakı proletariyatının silahlı çıxışının qarşısını almaq mümkün olmadı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan parlamenti hakimiyyətin Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1920-ci il aprel 28-də XI Qızıl Ordu Bakıya daxil olanda şəhər təslim edildi. XI Qırmızı Ordu aprel 29-da özünün Xüsusi Şöbəsinə, sonra isə “ÇK” yaratdı. Təkcə Bakıda 1937-1938-ci illərdə təxminən 70 minə qədər adam güllələndi. Bütövlükdə isə həmin illərdə Azərbaycanda 250 min adam güllələnmişdir. Bolşevik hökumətinə qarşı etirazların əsas səbəbləri isə yadelli rus kommunist qoşunlarının müstəqil Azərbaycan dövlətini işğal etməsi idi.

Cümhuriyyətin süqutuna baxmayaraq, onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. Belə ki, Şərqdə ilk müstəqil respublika olan ADR az bir vaxt ərzində öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan demokratik dövlətə çevrilmişdi.

...Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcılarının ideallarında yaşatdıqları müstəqil hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin təşkili məhz ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda respublikaya qayıdışından sonra mümkün olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin 15 iyununda Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçilməsi isə ölkədə qanunçuluğun, hüquq qaydalarının bütün sahələrdə möhkəmlənməsini təmin etməklə yanaşı, qanunverici orqanın cəmiyyətdəki nüfuzunu qaldırmış, onun təşəkkülünə, ölkənin ictimai-siyasi həyatının sabitləşməsinə, habelə milli parlamentarizm ənənələrinin inkişafına böyük zəmin yaratmışdır.

Ali Sovetin Sədri seçildikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyev ona göstərilən etimadı doğruldacağını və gələcək fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini açıqladı: “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişafına həsr edəcəyəm. Azərbaycan Respublikası, bundan sonra onun başına nə gəlsə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir”.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılacağı və inkişaf etdiriləcəyi ilə bağlı verdiyi bu vədini praktik olaraq gerçəkləşdirmiş, sabit dövlətçilik ənənələri yaratmış, respublikamızı davamlı inkişaf yoluna çıxarmış lider kimi xalqının qəlbində yaşayır və rəğbətlə anılır. Bu gün istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcılarının, istərsə də ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik məsələləri ilə bağlı arzuları Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla gerçəkləşdirilir. Ölkə iqtidarının xalqın dəstəyinə arxalanması, hər bir məsələdə milli maraqları önə çəkməsi sayəsində Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti dövlətin maraq və təhlükəsizliyinə qarşı yönələn istənilən təhdidə çevik müqaviməti təmin edir.

Uzun illər regionda siyasi arbitr rolunda çıxış etməyə iddialı olan bəzi dövlətlərin respublikamıza bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi yanaşmaq məcburiyyətində qalması, rəsmi Bakı ilə təzyiq və təhdid dilində danışmağın mənasızlığını dərk etməsi bu gün Azərbaycanın müstəqil siyasət yeritməsinin ən mühüm göstəricisi kimi vurğulana bilər. “Müstəqillik o deməkdir ki, ölkə tam şəkildə müstəqil siyasət apara bilsin. Ölkələr var ki, müəyyən səbəblərə görə müstəqil siyasət aparmaq iqtidarında deyildir, haradasa

imkanları yoxdur, haradasa tədbirlər görülməyibdir. Azərbaycan bu baxımdan ayaq üstə çox möhkəm dayanan ölkədir. Bizim vəzifəmiz, borcumuz, bütün Azərbaycan xalqının borcu ondan ibarətdir ki, bu müsbət meyilləri daha da möhkəmləndirək” – deyə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən təntənəli mərasimdə vurğulamışdır.

Bu gün dünyada gedən mürəkkəb, ziddiyyətli proseslərə baxmayaraq, ölkə vətəndaşları əmindirlər ki, cənab İlham Əliyevin yeritdiyi siyasət respublikanın siyasi müstəqilliyini və milli təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirəcək, onun inkişaf etmiş ölkələr sırasına yüksəlməsini təmin edəcəkdir.

Xalq qəzeti.-2011.-24 may.-N 111.-S.3.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN
DÖVLƏT QURUCULUĞU SİYASƏTİ**

İ.ƏLİYEV.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclasından sonra gürcü nümayəndələri seymdən çıxıb öz müstəqilliklərini elan etdilər. Səhəri gün bölgədə yaranmış mürəkkəb vəziyyəti müzakirə etmək məqsədilə keçmiş seymin müsəlmanlardan ibarət üzvləri Tiflisdə toplandılar. Burada Nəsim bəy Yusifbəylinin geniş məruzəsi dinlənilirdi. Hərtərəfli müzakirədən sonra onlar Şərqi Zaqafqaziyanın idarə olunmasını üzərlərinə götürmək üçün Zaqafqaziya müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdilər. Müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması və onun vəzifələri haqqında məlumat vermək üçün N.Yusifbəyli, Ş.Rüstəmbəyov və X.Sultanovdan ibarət nümayəndə heyəti Tiflisdən Gəncəyə göndərildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Qafqaz canişininin iqamətgahında doktor Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Milli Şuranın ilk iclası keçirildi. Uzun və hərtərəfli müzakirədən sonra Azərbaycanın Müstəqil Xalq Cümhuriyyəti kimi elanı barədə “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi. Bəyannamənin 4-cü bəndində deyilirdi ki, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qəməlrəndə (hüdudları daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi siyasiyyətə və vətəniyyətə təmin eylər”. Mayın 30-da isə Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə məlumatlar verildi.

Bununla da XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, imperiya daxilində bir araya gətirilmiş xalqların azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxması 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycana istiqlaliyyətini elan etmək şansı verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ölkəmizin çoxəsrlik tarixinin, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının, əsrin əvvəllərində başlanan, Rusiya imperiyasının süqutu ilə daha da genişlənən milli azadlıq mübarizəsinin məntiqi yekunu oldu. Təbii ki, bu dövrdə müstəqil dövlətçilik ənənələrinin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər xalqın gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edən Milli Şura Azərbaycan hökumətini təşkil etməyi bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Elə həmin gün F.Xoyskinin təklif etdiyi Nazirlər Şurasının tərkibi təsdiq edildi. İlk hökumətin tərkibi “Müsavat”, Müsəlman Sosialist bloku, “Hümmət”, “İttihad” və bitərəflərdən ibarət olmaqla formalaşdırıldı. Milli Şura F.Xoyskini Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri, X.Sultanovu hərbi nazir, Nəsim bəy Yusifbəyli xalq maarifi və maliyyə naziri, Məhəmməd Həsən Hacınskini xarici işlər naziri, Xudadət bəy Məlikaslanovu post-teleqraf və yollar naziri, Əkbər ağa Şeyxülislamovu əkinçilik və əmək naziri, Camo bəy Hacınskini dövlət nəzarəti naziri vəzifəsinə təsdiq etdi. İstiqlal Bəyannaməsində ali icraedici hakimiyyətin müvəqqəti hökumətə məxsus olduğu bildirilirdi və hökumət Milli Şura qarşısında məsul idi.

Müsəlman Şərqində ilk demokratik və hüquqi dövlət kimi istiqlaliyyətini bütün dünyaya bəyan edən Azərbaycan ilk gündən beynəlxalq aləmdə tanınmağı qarşıya məqsəd qoydu. Hökumətin və ali qanunverici orqanın səlahiyyətlərini eyni zamanda icra edən Milli Şuranın bu istiqamətdə ilk mühüm addımlarından biri 1918-ci il iyunun 4-də qardaş Türkiyə ilə hərbi-siyasi müqavilənin imzalanması oldu. “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi” adlanan həmin sənəddə “Dinlik və asayişə möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmini üçün əgər zərurət olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür” müddəasının yer alması o zaman gənc müstəqil dövlət üçün tələpəli məsələ idi.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il iyunun 13-də Tiflisdə keçirilən sonuncu 6-cı iclasında isə erməni-daşnak hərbi birləşmələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınlar barədə İrəvandan gələn həyəcanlı xəbərlər geniş müzakirə olunurdu. İrəvandan qayıtmış şura üzvü İbrahim Ağə Vəkilov müsəlmanların acınacaqlı vəziyyəti barədə məlumat verərək onlara 150 min rubl həcmində yardım göstərilməsini təklif edirdi. O, həmçinin quberniyada müsəlman qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığını, 206 kəndin dağıldığını, sakinlərinin olmanın işğəncələrə məruz qaldığını bildirdi. Bütün bunları nəzərə alan Milli Şura isə türk ordusu komandanlığından İrəvan qaçqınlarının ərzaq təminatına və doğma kəndlərinə qayıtmalarına kömək göstərməyi xahiş etdi.

1918-ci il iyunun 16-da isə Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçdü. Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti paytaxtının Gəncədə yerləşməsi haqqında dünyanın əsas siyasi

mərkəzlərinə rəsmi bəyanat göndərildi. Lakin orada müxtəlif irticaçı qüvvələr Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökumətin işini pozmağa cəhd göstərirdilər. İyunun 17-də Milli Şuranın buraxılması və bütün qanunverici hakimiyyətin hökumətin səlahiyyətinə keçməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qərarda bildirilirdi ki, hökumət hər vasitə ilə Azərbaycanın müstəqilliyini qorumalı, siyasi azadlıqlar, torpaq və başqa vacib qanunları ləğv etməmək şərti ilə qalan məsələlərin həllində tam ixtiyar sahibi olmalıdır. Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirib hakimiyyəti ona təhvil verməlidir.

Nazirlər Şurasının tərkibində bəzi dəyişikliklər edildikdən sonra yeni kabinet işə başladı. Müxtəlif qüvvələr arasında mübarizə gücləndiyi üçün iyunun 19-da Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyət nəzərə alınaraq ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin Gəncə üzərinə hazırladığı hücumun qarşısını almaq və daha sonra Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Bakını azad etmək üçün milli qoşun hissələrinin yaradılması sahəsində əməli işlər görülməyə başladı. Hökumət vaxt itirmədən bu istiqamətdə ciddi addımlar atırdı. Nazirlər Kabinetinin 1918-ci il 26 iyun tarixli, 164 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin tarixi qərarlarından biri oldu. Eyni zamanda hökumət ictimai asayişin, qanunçuluğun qorunması, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmini üçün iyulun 2-də ilk polis bölüyünün təşkilinə qərar verdi. Sonrakı aylar müvəqqəti hökumətin Azərbaycanın paytaxtına sahib olması uğrunda mübarizəsinə həsr edildi.

Dövlətçilik atributlarına sadıq qalan cümhuriyyət hökuməti xalqda milli ruhu da yüksəltməyə çalışır, özünüdərkə xidmət edən addımları xüsusilə diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bunun ən bariz nümunələrindən biri də 1918-ci il iyunun 27-də “Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında” fərmanın imzalanması idi. Sənəddə deyilirdi: “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, irəlidə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istimalına müsaidə edilsin”. Beləliklə, iki il müddətində ölkədə dövlət orqanlarının işinin tamamilə ana dilinə keçməsi nəzərdə tutulurdu. Fərmanla Azərbaycan dilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən istifadəyə icazə verildi.

1918-ci il iyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq, noyabrın 9-da isə yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlı, üzərində ulduz olan bayraq (Azərbaycanın hazırkı dövlət bayrağı) dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Tarixi qərarlardan biri də gənc respublikanın milli qürur yerinə çevrilən dövlət himninin qəbulu idi. Azərbaycanın milli valyutasının – manatın dövriyyəyə buraxılması da cümhuriyyət hökumətinin uğurlu islahatlarından biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1918-ci il iyul ayının 15-də hökumət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar vermişdi. Komissiya I Dünya müharibəsi zamanı Cənubi Qafqazda erməni millətçiləri, daşnaklar tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərini, onların əmlaklarının talan olunması faktlarını araşdırıb cinayətkarları məsuliyyətə cəlb etməli idi. Təhqiqatın materialları cəmləşdirilib əsasən Avropa dillərində çap olunmalı və yayılmalı idi. Həmin il avqustun 11-də “Hərbi mükəlləfiyyət haqqında” qərar qəbul olundu, avqustun 23-də isə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında” fərman imzalandı.

Milli hökumət eyni zamanda Azərbaycan ətrafında mövcud informasiya blokadasını yarmağa, respublikanı dünya miqyasında tanıtmaya, fəaliyyəti haqqında xalqı məlumatlandırmağa ciddi ehtiyac duyurdu. Sentyabrın 15-də Gəncədə rəsmi dövlət orqanı olan “Azərbaycan” qəzetininin ilk sayının çapdan çıxması da bu zərurətdən irəli gəlirdi. Qəzet həmin dövrə qədər çap olunan bir çox nəşrlərdən fərqli olaraq tarixi bir missiyanı həyata keçirir, gənc, müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyatında baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi prosesləri işıqlandırır, hökumətin rəsmi mövqeyini ifadə edirdi.

1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasına baxmayaraq, respublika ərazisinin müəyyən hissəsi, o cümlədən Bakı və ətraf rayonlar erməni-bolşevik birləşmələrinin nəzarəti altında idi. Birinci Dünya müharibəsindən, habelə Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən istifadə edən ermənilər mənfur iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail olmuş, Azərbaycanın bəzi bölgələrini, o cümlədən Bakını işğal etmişdilər. Bu isə yeni yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin tam müstəqilliyinə imkan vermir, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Müstəqilliyə yeni qovuşmuş, beynəlxalq aləmdə hələ tanınmayan gənc dövlətin isə özünün ərazi bütövlüyünü təmin etmək və daxiləki erməni-bolşevik birləşmələrini zərərsizləşdirmək imkanları hələ yetərinə deyildi. Bu ərəfədə Müəssislər Məclisinin çağırılması sahəsində işlərə başlamaq üçün Nazirlər Şurasının sədri, daxili işlər və xalq maarifi nazirlərindən ibarət komissiya yarandı. Bu komissiyanın öz işini sürətləndirdiyi və ümumiyyətlə dövlət quruculuğu sahəsində apardığı islahatların genişləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın

beynəlxalq vəziyyəti kökündən dəyişmiş oldu. Dünya müharibəsinin bitməsi ilə Antanta adından Britaniya qoşunları Bakını tutmalı idi.

Gərginliyin son həddə çatdığı bir vaxtda – 1918-ci ilin iyununda Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu iyun-avqust aylarında Gəncədə, Yevlaxda, Göyçayda, Kürdəmirdə və digər bölgələrdəki ağır döyüşlərdə eser-mənşevik və daşnak qoşunlarını darmadağın edərək sentyabrın 15-də Bakıya daxil oldu. Bakı və digər rayonların azad olunması ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti hakimiyyətini ölkənin bütün hüduqlarında təmin etdi. Beləliklə, 1918-ci ilin martından başlayaraq erməni daşnaklarının və bolşeviklərin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində birgə həyata keçirdikləri qanlı qırğınlara, özbaşınalıqlara son qoyuldu. Ermənilərin xalqımızı cismən məhv etmək və “böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasının qarşısı qətiyyətlə alındı. Bakı “Sentrokaspi diktaturası”ndan azad edildikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı sentyabrın 17-də Gəncədən Bakıya köçdü, mühüm dövlət təsisatları məhz burada yerləşdirildi, ölkədə quruculuğun əsas mərhələsinə start verildi.

Noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası fəaliyyətini yenidən bərpa edərək müsəlman Şərqində ilk demokratik parlamentin formalaşdırılması istiqamətində əməli fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın noyabrın 19-da keçirilən ikinci iclasında “Müvəqqəti Azərbaycan parlamanının təşkili haqqında” qanun layihəsi geniş müzakirə olundu, habelə Müəssislər Məclisinə – geniş tərkibli Azərbaycan parlamentinə seçkilər dekabr ayının 3-nə təyin edildi. Seçkilərlə bağlı qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, Azərbaycanda müxtəlif millətlər məskunlaşdığı üçün qanunvericilik orqanında bütün millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdır. Yeni formalaşdırılacaq parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı, 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları, 1 nəfər isə yəhudiləri təmsil etməli idi. Milli Şuranın 19 noyabr 1918-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən, 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə də birbaşa yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edildi.

1918-ci il dekabrın 7-də isə H.Z.Tağıyevin Qızlar məktəbinin binasında Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı keçirildi. Parlament ilk iclasında bir sıra məsələlərlə yanaşı, F.Xoyski hökumətinin istefasını da qəbul etdi və yeni hökumətin təşkili qərara alındı. Hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı, o, 1918-ci il dekabrın 26-da öz proqramı ilə çıxış edərək yeni kabinetin tərkibini açıqladı. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi və ona etimad göstərdi.

Ümumiyyətlə, peşəkar parlamentin təşkili ilə Xalq Cümhuriyyətinin parlamentarizm tarixində ikinci mərhələ açılmışdı. Bu dövrdə parlamentin 11 daimi komissiyası fəaliyyət göstərmiş, 145 iclası keçirilmiş, müzakirəyə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Lakin parlamentdə daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, fraksiya və qruplaşmaların çoxluğu onun normal fəaliyyət göstərməsini əngəlləyirdi. Ayrı-ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafeələrini ümummilli mənafeədən üstün tuturdular. Məsələn, parlamentin sosialist bloku “yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək” pərdəsi altında müntəzəm olaraq Azərbaycanın sovet Rusiyasına birləşdirilməsi ideyasını təbliğ etmiş, orada diplomatik nümayəndəliyin açılması barədə qərarın qəbuluna nail olmuş, nəhayət, Qızıl Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı. Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23 ayda hökumətin 5 dəfə dəyişdirilməsi də məhz bu ziddiyyətlərin nəticəsi sayılmalıdır.

Bu müddətdə Cümhuriyyət hökumətinin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında”, “Parlamentin mühafizəsinin təşkil edilməsi haqqında”, “Dağlılar hökumətinə 10 milyon yardım edilməsi haqqında”, “Hərbi nazirliyin heyəti haqqında”, “Parlament iclaslarında iştirak etməyən deputatlar haqqında”, “Dövlət xidmətində olmaqla parlament üzvü olmağın qəbul edilməzliyi haqqında”, “Deputatlıq və məmurluq haqqında”, “Fəhlə nəzarəti haqqında”, “Azərbaycan Respublikası hökuməti idarələrində çalışan qulluqçulara birdəfəlik müavinət verilməsi haqqında”, “Yollar və qara yollar, onların təmiri və inşasının Yollar Nazirliyinə verilməsi haqqında”, “Müəssislər Məclisinə seçkilər üçün qanunnamə hazırlanmasına görə 20 min rubl ayrılması haqqında”, “Vergilər sahəsində şikayətləri araşdırmaq üçün Maliyyə Nazirliyi nəzdindəki Ali Şura instansiyasının yaradılması haqqında”, “Poçt və teleqraf nizamnaməsinin 131-ci və digər maddələrinin ləğv edilməsi haqqında”, “Azərbaycan quberniya sənaye vergisi idarəsinin təşkili haqqında”, “1918-1919-cu illər üçün quberniya və dairə vergi idarələrinin seçilməsi qaydaları haqqında” və digər qanunların qəbulu xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycan hökuməti koalisiyalı kabinet idi. Burada üç nəfər rus naziri də təmsil olunmuşdu. Koalisiyalı yeni kabinet partiya prinsipi üzrə deyil, parlament fraksiyalarının hökumət başçısına və proqramına etimad prinsipi üzrə təşkil edilmişdi. Sonrakı, 1919-cu ilin mart və dekabr kabinetlərindəki

dəyişikliklərdə də eyni prinsip əsas tutulurdu. Son iki kabinetə Müsavat Partiyasının görkəmli xadimi Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir. Onun da hökumət proqramı F.Xoyskinin fəaliyyət göstərdiyi proqrama uyğun idi. Mövcud olduğu 17 ay ərzində müstəqil Azərbaycanın milli hökuməti demək olar ki, bütün sahələrdə əsaslı dəyişikliklərə nail oldu, ölkədə genişmiqyaslı islahatlar aparıldı.

Bu illərdə Azərbaycan torpaqlarının ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq sahəsində hökumət əzmlə mübarizə aparırdı. O zaman Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 97,3 min kvadratkilometr idi. Bundan başqa, 15,6 min kvadratkilometrlik Azərbaycan torpaqları isə Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli ərazi sayılırdı və milli hökumət həmin torpaqların qaytarılması uğrunda mübarizəni daim davam etdirirdi. Bundan başqa, həmin dövrdə ölkənin inzibati ərazi quruluşu geniş şəraitə uyğun olaraq dəyişdirilirdi. Qarabağda erməni iğtişalarını yatırtmaq və Ermənistanın əlini bu torpaqlardan kəsmək üçün burada xüsusi valilik yaradıldı, yerli ermənilərə mədəni sahədə muxtariyyət verildi.

Ölkənin maliyyəsini qaydaya salmaq və dağıdılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək sahəsində xeyli işlər görüldü. 1918-ci ilin martında neft sənayesi və Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edildi. Bakı-Culfa dəmiryolunun çəkilişi sürətləndirildi. Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı, kənd təsərrüfatı üçün xırda kredit bankları açıldı. Şəhərlərdə əmanət kassaları şəbəkəsi bərpa edildi. Gürcüstan ilə birlikdə müvəqqəti bon buraxıldı, bu isə ölkənin maliyyə vəziyyətini bir qədər sabitləşdirə bildi.

Dövlət orqanlarının ana dilinə keçməsi ilə yanaşı, ictimai həyatın milliləşdirilməsinə başlandı. Milli kadr çatışmazlığı problemini həll etmək üçün məktəblər və kurslar açıldı. Azərbaycan ordusu və hərbi donanmasının yaradılması ən vacib işlərdən biri oldu.

Çox müəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin, xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. Bu baxımdan parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də qəbul etdiyi “Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında” qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Universitetin açılması cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, onun ideyalarının yaşamasında, habelə xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Elm və təhsilin inkişafı yönündə mühüm addımlar atan Cümhuriyyət hökuməti milli kadrların hazırlanması işinə də xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Hökumətin təklifi ilə Azərbaycan parlamenti 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi. Xaricə göndəriləcək gənclərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə xüsusi müsabiqə komissiyası yaradılmışdı. Komissiyanın qərarına əsasən ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransa, 23 nəfər İtaliya, 10 nəfər İngiltərə, 9 nəfər Türkiyə ali məktəblərinə göndərilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti ölkənin başı üstünü almış xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində də fəal, ardıcıl iş aparırdı. Parlamentin xüsusi diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi idi. Gərgin müzakirələrdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salındı, İranla Azərbaycan arasında dostluq əlaqələri haqqında müqavilə imzalandı. Məlum səbəblərdən daşnak Ermənistanı və sovet Rusiyası ilə münasibətləri sahmanlamaq isə mümkün olmadı.

Hökumətin xarici siyasət sahəsində mühüm addımlarından biri də 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi idi. Məhz bu nümayəndə heyətinin səyi nəticəsində 1920-ci il yanvarın 12-də Paris sülh konfransına qatılan əksər ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdılar. 1920-ci il aprelin 22-də isə parlament hökumətin təşəbbüsü əsasında Britaniya, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklərin açılması haqqında qanunu qəbul etdi. Lakin bir neçə gün sonra – 1920-ci il aprelində 27-28-də bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi ilə bu işlər yarımçıq qaldı.

Əsrlərin mücadiləsi kimi XX əsrin əvvəllərində – 1918-ci ilin 28 mayında müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqı müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən bu nemətin şirinliyini uzun müddət dada bilmədi: Xalqın düşüncəsində dərin iz salmış milli müstəqillik və dövlətçilik amalı növbəti dəfə amansızlıqla boğuldu. Respublikamız uzun illər sovet imperiyasının ideoloji buxovları altında fəaliyyət göstərməyə məcbur oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay müddətində bütün sahələrdə ciddi dönüş yaratmağa müvəffəq oldu. Bu, cümhuriyyətin xalqın maraqlarına xidmət etdiyini təsdiqləyən fakt kimi hər zaman qiymətləndirilə bilər. Mövcud olduğu qısa vaxt ərzində Cümhuriyyət hökuməti cəmiyyət həyatının

müxtəlif sahələrini əhatə edən əsaslı islahatlar apardı, bununla da ölkədə davamlı inkişaf prosesinin əsası qoyuldu. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları və ictimai-siyasi xadimləri bu prosesin daim ön sıralarında getdilər və məhz onların fərdi təşəbbüskarlığı, qətiyyəti və intellektual səviyyəsi həmin islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaratdı.

1991-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə özünün dövlət müstəqilliyini elan etdi. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan cəmiyyətində dövlətçilik ideyalarının bərqərar olması fundamental mahiyyət kəsb etməyə başladı. Ölkə başçısı İlham Əliyevin 21 yanvar 2011-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü haqqında” sərəncamında qeyd edildiyi kimi, “1993-cü ilin iyun ayından ölkədə formalaşmağa başlayan yeni siyasi kurs vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırdı, separatçılıq meyillərinə son qoydu və Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətinin gerçəkləşməsinə gətirib çıxardı”.

Bu gün Prezident İlham Əliyev irs-varislik ənənələrinə sadıq qalmaqla, Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi möhkəmlənməsinə və inkişafına, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna çalışır. Cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir vətəndaşın maddi rifah halının yüksəldilməsi, onların sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması, habelə şəxsiyyətin azad inkişafı üçün bərabər imkanların yaradılması isə bu siyasətin əsas qayəsini təşkil edir. Ümumilikdə həyata keçirilən siyasət Azərbaycanın bölgədə tam müstəqil respublika kimi mövcudluğuna ədəbi təminatdır.

Azərbaycan.-2011.-24 may.-N 111.-S.4.

AZƏRBAYCAN İSTİQLALININ 93-CÜ İLDÖNÜMÜ

Nəsiman Yaqublu,
Tarix elmləri namizədi

Azərbaycan milli istiqlalı mübarizəsi xalqımızın uzun illər boyu yürütdüyü Azərbaycan davasının, azad və müstəqil yaşam uğrunda mücadiləsinin məntiqi davamıdır. Azərbaycan xalqı uzun illər boyu Rus istibdadına qarşı əzm və cəsarətlə mücadilə edib. Bu mücadilə tarixi inkişaf prosesi boyunca davam edib və müxtəlif mərhələlərdən keçib. Hələ ötən əsrin əvvəllərindən – Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə çar Rusiyası tərəfindən işğalından başlayaraq xalqımız çətin və ağır sınaq qarşısında qalıb.

Belə qənaətə gəlinir ki, xalqın oyanışında, yeni siyasi dərkinin yaranmasında açıq fikirli, geniş düşüncəli şəxsiyyətlərimizin də böyük rolu olub. Xalqı gerilik və cəhalət girdabından xilasa çalışan bu adamlar onun mübarizə əzminin və bacarığının güclənməsinə ciddi təkan veriblər.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan davası” məqaləsində yazırdı: “Tarixdə fikirlərin əhəmiyyəti var, şəxslərin isə heç bir dəyəri yoxmudur? Əlbəttə vardır. Fəqət bu dəyər şəxslərin fikirlərə sədaqətləri və fikir sahiblərinə bağlılıqları nisbətindədir. Bu sədaqət və bağlılığın şəkli və dərəcəsi ancaq bir şəxsi bir şəxsiyyət mərtəbəsinə ucaldır. Tarixdə dəyər və əhəmiyyət kəsb edən şəxslər, işdə, müəyyən bir fikir cərəyanlarına və nümayəndələrinə bağlanan, onlara simvol olan şəxsiyyətlərdir”. Qeyd edək ki, Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə də bütün fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin ilhamçısı və təkanverici qüvvəsinə çevrildi. Uzun illər Azərbaycan mühitində millətə istibdad rejimindən xilasa çalışan şəxsiyyətlərimiz olsa da, M. Ə. Rəsulzadə İstiqlal mübarizəmizin çoxillik tarixi olduğunu müəyyənləşdirmiş, milli hərəkatın xarakterini aydınlaşdırmışdır. M. Ə. Rəsulzadəyə görə Azərbaycanın İstiqlal mübarizəsinin məzmun və prinsipləri aşağıdakı qaydalar üzrə formalaşmış və bu istiqamətlərdə də araşdırılmalıdır:

I – Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi çoxillik tarixə malikdir;

II – ideoloji mənşəyi etibarlı ilə milli Azərbaycan hərəkatı, Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbdəki kultür və demokratiya cərəyanlarını özündə birləşdirən bir hərəkatdır;

III – Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi ayrı-ayrı adamların həyatı və adı ilə ölçülə bilməz; bu mübarizənin böyük fikir qurucuları və bu ideyaya bütün fəaliyyətləri ilə bağlanmış şəxsiyyətləri var;

IV – yaxın keçmiş, ideya və şəxsiyyətləri inkar etmək Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin əhəmiyyətini azaltmaq deməkdir;

V- Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsində şəxslərin mövqə və nüfuzu, əsas ideologiyaya göstərdikləri sədaqət, bağlılıq və xidmətləri ilə mütənəsbir.

Bu mənada, Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi tarixində M. Ə. Rəsulzadənin xüsusi yeri var. Azərbaycan İstiqlalının elan edilməsinin 93-cü ildönümündə M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan İstiqlalının elanı” yazısının oxuculara təqdim edirik.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: Azərbaycan istiqlalının elanı

Bundan 35 il əvvəl, Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün dünyaya elan etdi.

O tarixə qədər milliyyət olaraq varlığını sübut üçün mücadilə edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən, millət olaraq, bir dövlət qurdu və bu dövlətin müstəqil yaşaması uğrunda bütün mövcudiyyəti ilə mücadilə meydanına atıldı. Mədəni böyük bir ənənəyə malik olan Azərbaycan siyasət sahəsində də böyük və dəyərli nümunələr göstərmişdi. İstiqlal uğrunda yapılan tarixi savaqların ən qanlısı XIX yüz yıl başlarında Rusiyaya qarşı yapılmışdır. Uzun müddət davam edən bu savaş qəhrəmanlıqlarla doludur. Bunlardan Cavad xanın 1804-də Gəncədəki şanlı qazası dillərdə dastandır. Onun “Ölmək var, dönmək yoxdur!” deyə nəsil-dən-nəsilə nəql olunan sözü həqiqi vətənsəvənlərin təqdir etdikləri ən müqəddəs bir şüardır.

28 May 1918-də istiqlalını elan etməklə, Azərbaycan, tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirirdi. Eyni zamanda o, zəmanəyə hakim olan rəis Vilson şüarından istifadə edirdi - “Hər millət öz müqəddəratını bizzat həll etmək haqq və səlahiyyətindədi” düsturuna xalqın ümumi rəyinə əsaslanaraq, istiqlal elan edirdi.

İstiqlal elanı üzərinə qurulan Milli Azərbaycan hökuməti az zamanda məmləkətdə çox böyük işlər gördü. Yüz ildən bəri əsgərlikdən məhrum edilən Azərbaycanda bir ordu yarandı. Çarlıq zamanında

dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabıtə və əmniyyət qüvvələri təşkil etdi. Sosial həyatda əsaslı islahata girişdi: kəndlilərə torpaq vermək üzrə qanunlar hazırladı. İşçilərin haqlarını qorumaq məqsədi ilə tədbirlər aldı. Xalq ana dilində oxutmağa başladı. Türkçəni dövlətin rəsmi dili elan etdi. Orta və ali məktəblər açdı. Qərbi Avropa demokratiyası misalında, xalq tərəfindən seçilmiş parlamentə qarşı məsum bir hökumət üsul idarəsi yaratdı. Hakimiyyət tamamilə millətin əlində idi. Milli Məclisdən etimad almadiqca heç bir hökumət iş başında qalmazdı. Məmləkətdə tam bit hüriyyət vardı. Terror deyilən şeydən heç bir əsər yoxdu. Şəxslər də, məskənlər də azadlıqda idi. Vətənin qapıları bütün dünyaya açıqdı. Qonşular və Avropa dövlətləri ilə dostluq münasibətləri təsis edilmişdi. Bütün məmləkətlərlə ticari münasibətlər var idi.

Bütün bunların nəticəsində Cümhuriyyətin istiqlalı, Avropa dövlətləri ilə birləşik Amerika tərəfindən tanındı. Bunları təqribən böyük-küçük bir çox dövlətlər də istiqlalımızı tanıdılar.

Türk və Müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq təşkil olunan bu Cümhuriyyəti tanıyanlar arasında qardaş qonşu məmləkətlər- Türkiyə ilə İran vardı. Bunlarla Cümhuriyyət arasında dostluq və qardaşlıq nümunələri imza olundu. Hələ Türkiyənin istiqlalımızın qorunmasında oynadığı fəal rol ayrıca əyani qeyd və şükrandır.

12 yanvar 1920-də Cümhuriyyət istiqlalının dövlət tərəfindən tanınmasını Azərbaycan xalqı candan bayram etmişdi. Bu həqiqətdən də böyük bir gündür. Bu gündən etibarən Azərbaycan davası Rusiyanın bir iç məsələsi olmaqdan çıxmış millətlərarası bir məsələ olmuşdu.

Mədəniyyət tariximizin şanlı fikir adamları tərəfindən alqışlanan hüriyyət və istiqlal fikirləri bu tarixdən etibarən məmləkətimizdə fəlan yerləşir və bu, irəli dünya demokratiyası tərəfindən də təqdirə qarşılanırdı. Yüz ildən bəri üstümüzə çökən istibdad və istila kölgəsi artıq bizdən uzaqlaşdı.

Heyhat, zalımın sınaqları tamam deyilmiş. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Doğma hüriyyət və istiqlalımız qızıl istila çətlərinin çəkmələri altında çeynəndi. Bu təcavüz və vəhşətə qarşı gələn məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı. Bundan bir ay əvvəl, Sovet təbliğatçıları 27 Apreldə baş verən istila hadisəsini həyasızca bir hüriyyət və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər. Onların, sözdə dünyanın ən hür və demokratik rejimi kimi təsvir olunan Sovet quruluşu işdə ən qəddar və ən yalançı bir istibdad rejimidir.

Azərbaycan və onunla birlikdə bütün Qafqaz Cümhuriyyətləri həqiqi hüriyyət və istiqlallarına 1918-in Mayında qovuşdu. 1920-də isə bu hüriyyət və istiqlal qızıl Rus ordusu tərəfindən üstün qüvvələrlə qanlı və atəşlə basdırıldı. Faciələr və qəhrəmanlıqlarla dolu olan mücadilədə on minlərlə vətəndaş şəhid oldu.

1920 istiqlalına qarşı 1918 istiqlal haqqını müdafiə edən Qafqaz millətləri indi 33 ildir ki, türlü vasitələrlə mücadilə edirlər. Zaman-zaman dramatik şəkillər alan bu mücadilədə, vaxtı ilə yalançı kommunist şüarlarına aldanan yol azmış bəzi vətəndaşlar belə bu gün həqiqi millətçilər və vətənpərvərlər cəbhəsinə keçmişlərdir.

Yabancı istilası üzərinə əcnəbi məmləkətlər sığınmış bulunan Qafqaziyanın milli istiqlal davasını mədəni dünya əfkarı ümumiyyəsinə anlatmaqdadırlar. Bu vəzifəni ifadə nə kimi müşküllərə uğradığımızdan burada danışmağın yeri deyildir. Bu qədər demək lazımdır ki, Sovetlərdə kommunist rejiminə düşən millətləri hər türlü haqq və hüquqdan məhrum kölələrdən ibarət topluluqlar halına gəldiyini, hür dünyaya anlatmaq çox çətin olmamışdır. Şükür ki, hadisələr bizə yardım edir; dünya Sovet həqiqətini görməyə başlayır. Səkkiz ildən bəri hərbi bitirmiş ikən sülhə qovuşa bilməyən dünya artıq məsələni anlayır. Bilir ki, hüriyyəti və insan haqlarını inkar edən kommunistlər böyük bir dövlət halında ayaqda durduqca dünyanı inqilab atəşi ilə yaxmaq üçün körüklədikcə yer üzündə heç bir zaman sülh və asayış qurulmayacaqdır.

Hüriyyət cahanşümul bir fikirdir. Bir tək əsir insan, bir tək əsir millət tək qalınca dünya həqiqi hüriyyət və əmniyyət üzə görməyəcəkdir.

1918 mayısındakı tarixi qərarlarıyla hüriyyət sevən birləşmiş millətlər cəbhəsində yer alan Qafqaziya millətlərinin müqəddəratları, hür millətlərin müqəddəratlarıyla bağlanmışdır.

“Rusiya dan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın isə bir inqilab” olduğunu söyləyən iki üzlü Sovet diktatörü Stalin ölmüşsə də qurduğu iki üzlü sistem – stalinizm qalmaqdadır. Bu sistem gün keçdikcə dünya həqiqətləri ilə daha çox toqquşmaqda, haqq ilə batıl, yalanla doğru üz-üzə gəlməkdədir. Şübhəsizdir ki, bir gün həqiqət parlayacaq, hüriyyət siyasəti Birləşmiş Millətlər prinsipini və insan haqlarını iltizam edən tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz vətənimizdə 1918-ci ilin Mayında olduğu kimi, yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyənlə şübhə etmərik!..

“Birləşik Qafqasya” jurnalı, 1953cü il, May, N 5 (22). Almaniya, Münhen.

525-ci qəzet.-2011.-28 may.-№95.-S.11.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ÖMÜR YOLU

Aysel

127 il bundan əvvəl-soyuq yanvar ayında Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının və təkcə türk ellərində deyil, bütün islam aləmində ilk respublika üsul-idarəsi olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin təməl daşını quran, sonralar ömür yolu, həyatı zəngin və keşməkeşli hadisələrlə dolu bir dastana çevrilən Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə Bakının Novxanı kəndində dünyaya göz açıb. Atası din xadimi olsa da, həyata açıq gözlə baxıb, məktəb yaşına çatmış oğlunu şəriət dərslərini yox, dünyəvi elmləri öyrənməyə yönəldib.

I yazı

Onun oğlunu məşhur pedaqoq S.M.Qənizadənin (1846-1942) müdir olduğu ikinci "Rus-müsəlman" məktəbinə qoyması gələcək mütəfəkkirin taleyində böyük rol oynayıb. Buranı bitirdikdən sonra Rəsulzadə öz təhsilini Bakı texniki məktəbində, rus dilində davam etdirib. 1902-ci ildə on yeddi yaşında olan Rəsulzadə "Müsəlman gənclik təşkilatı"nı yaradıb. Bu, XX əsrdə Azərbaycanda rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparan ilk siyasi təşkilat idi.

X X X

Bir az sonra "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti" adıyla gizli fəaliyyət göstərən bu təşkilatın bir qolu da İranda qurulur və burada başlanmış məşrutə inqilabına istiqamətverici rəhbər qüvvəyə çevrilir. Rəsulzadə ədəbi yaradıcılığa da bu illərdə başlayıb. 1904-cü ilin axırlarında "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti"nin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı" yaradılır. Bu təşkilatın baniləri Mir Həsən Mövsümov, Məmməd Həsən Hacınski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olublar. Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov və başqa görkəmli inqilabçılar da 1905-ci ildən bu təşkilatın üzvü idilər. Təşkilatın "Hümmət" adlı qəzeti də nəşr edilir, qəzetin əsas nəşirlərindən biri də Rəsulzadə olur. Bundan sonra qəzet öz nəşrini dayandırır, 1906-cı ilin dekabrından "Təkamül" adı ilə çıxır. Həmin illərdə Bakı neft mədənlərində və Azərbaycanın qəzalarına ana dilində inqilabi qəzet və intibahnamələrin göndərilməsi bilavasitə Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. 1907-ci il sentyabrın 29-da inqilabçı fəhlə Xanlar Səfərəliyevin Bibi-Heybətdə dəfn günü, onun qəbri üstündə keçirilən böyük yığıncaqda P.Caparidze, S.M.Əfəndiyev, İ.V.Stalin ilə birlikdə Rəsulzadə də alovlu nitq söyləyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rəsulzadə əsrimizin əvvəllərindən başlayaraq 1907-ci ilin axırlarına qədər Bakıda inqilabi fəaliyyət göstərən İ.Stalinlə çox səmimi və yaxın dost olub. Hələ 1905-ci ildə Balaxanı neft mədənlərində varlılar Stalini, fəhlələri tətildə dəvət etdiyi üçün, neft quyusuna atmaq istəyiblər. Özünü hadisə yerinə çatdıran Rəsulzadə Stalini ölümdən qurtarır. O, Stalinin Bayıl həbsxanasından gizli surətdə qaçırılmasının da təşkilatçısı olur.

X X X

Həmin dövrlərdə bolşeviklərin Rusiya imperiyasının sərhədlərini saxlamaqla və yalnız sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə apardıqlarını hiss eləyən Rəsulzadə RSDFP-nin sıralarından uzaqlaşır. O, rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təməl daşını qoymağa başlayır. 1908-ci il dekabrın 5-də Məhəmməd Əminin "Qaranlıqda işıqlar" pyesi tamaşaya qoyulur. Pyesin ana xəttini milli oyanış və istiqlal hərəkatının təbliği təşkil edirdi. O, özünün bu əsəri ilə "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı fikrini yayır və rus çarizm üsul-idarəsi istibdadını yıxmağa çağırır. Onun bu pyesi Azərbaycanda milli-istiqlal hərəkatı ilə tam bağlı olan ilk dram əsəridir. Bu əsərdən başqa Rəsulzadənin həmin ildə yazdığı "Nagəhan bəla" adlı pyesi də var. 1908-ci ilin axırında Rəsulzadə çar üsul-idarəsi tərəfindən onun həbs olunması təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Bakını tərk edərək İrana yola düşür. O, İranda şahlıq üsul-idarəsinə qarşı başlanmış məşrutə inqilabının əsas rəhbərlərindən biri olur. Rəsulzadə Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxanla və onun silahdaşları ilə görüşür. Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzir, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini yaxından izləyir. Rəsulzadə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalısı (Seyid Həsən Tağızadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süləyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və b.) ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran

Demokrat Partiyasının əsasını qoyur. O, bu partiyanın əsas orqanı olan "İrane Nou" və "İrane Ahat" qəzetlərinin baş redaktoru olur. Həmin qəzetlərdə Rəsulzadənin çoxlu məqalələri, şer və publisist yazıları çap olunur. O, öz qələmi ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoyur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloqda yazacaq: "Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən Rəsulzadə olub". Çar hökuməti İrandakı inqilabi hərəkətdən qorxuya düşərək onun əsas rəhbərlərindən biri Rəsulzadənin ölkədən xaric olunması haqqında şəhliq üsuli-idarəsindən tələb eləyir. Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün İstambula müraciət edir. O, Türkiyənin paytaxtında həmyerliləri Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayevlə görüşür, Yusifbəy Ağçura oğlu, Ziya Gök Alp və başqa görkəmli alimlərlə münasibət qurur. Rəsulzadə "Gənc türklər" təşkilatına rəğbət bəsləyir, "Türk ocağı" cəmiyyətində çalışır və onun əsas orqanı olan, 1911-ci ilin noyabrından nəşrə başlayan "Türk yurdu" jurnalının fəal yazarlarından olur.

X X X

O vaxt Türkiyədə çap olunmuş kitablarda və mətbuatda, həmçinin məşhur türk ensiklopedisti Şəmsəddin Saminin "Qamusi-ələm"inin birinci cildində "Azərbaycan" məfhumu altında, ancaq Araz çayından cənubda yerləşən ərazi nəzərdə tutulurdu. Rəsulzadə xeyli sonra, 1918-ci il oktyabrın 13-də Bakıda çap olunan "Azərbaycan" qəzetində də bu məsələyə toxunur: "İslam mərkəzi İstambulda Qafqaziya, xüsusən Azərbaycan haqqında məlumatlar çox azdır". İstambulda olarkən Rəsulzadə görkəmli islam mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"ni ("Milli birlik fəlsəfəsi"ni) farscadan türkcəyə tərcümə edir, öz doğma xalqının məişətindən alınmış "Acı bir həyat" əsərini yazır. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar əfv-ümumidən sonra Rəsulzadə vətənə qayıdır. O, hələ İstambuldan onun göstərişi ilə 1911-ci ilin oktyabrında keçmiş hümmətçilər Tağı Nağıyev, Rəsulzadə və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən əsası qoyulan Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasına daxil olur və tezliklə onun rəhbərinə çevrilir. Bu illərdə Rəsulzadə ədəbi-publisistik fəaliyyətini də davam etdirir. "Yeni lisançılar və türkcülər" məqaləsini, Təbriz həyatından bəhs edən "Bir xan" adlı kiçik hekayəsini, "Dil-ictimai bir əməldir" yazısını "Şəlalə" jurnalında çap etdirir. Sonuncu məqalədə o, Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qorumağı xalqının qarşısında ən mühüm problem kimi qaldırır.

Bundan başqa, o proletar ədibi Maksim Qorkinin "Ana" əsərindən bir parçanı Azərbaycan dilinə çevirib çap etdirir. Bu tərcümənin o illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına müəyyən təsirini də inkar etmək olmaz. 1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əlabbas Müznibin redaktorluğu ilə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi-ictimai, iqtisadi, tarixi və siyasi jurnal olan "Diriliyin" birinci nömrəsi çapdan çıxır. Rəsulzadənin "Dirilik nədir?" adlı baş məqaləsi jurnalın ideya istiqamətini müəyyənləşdirir və xalqımızı milli oyanışa çağırır. O, bu jurnalın səhifələrində çap etdirdiyi "Milli dirilik" başlığı altındakı baş məqalələrdə "Azərbaycan qayəsi"ni yayırdı. Mirzə Davud Hüseynov 1927-ci ildə Tiflisdə, rus dilində çap olunmuş "Müsavat Partiyası keçmişdə və bu gün" adlı kitabında yazır ki, guya 1917-ci ilə qədər "Rəsulzadə üçün Qafqazın tərkibində Azərbaycanın mövcud olması ideyası yox idi. Azərbaycan adı altında o vaxt, ancaq İran Azərbaycanı başa düşülürdü. Əlbəttə, bu yanlış fikirdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə İstambulda "Türk yurdu" jurnalında çap etdirdiyi "İran türkləri" məqaləsində Azərbaycanın Qafqazın tərkibində olmasını qeyd edir. Bunu da göstərmək lazımdır ki, hələ Rəsulzadədən qabaq maarifçi ziyalılarımızda azərbaycançılıq qayəsi rişə halında olsa da, vardı. Ancaq bunu tam şəkildə siyasət meydanına Rəsulzadə gətirdi. Rəsulzadə 1915-ci ilin avqustundan "Açıq söz" qəzetini nəşr edir ki, bu da əslində gizlin fəaliyyət göstərən Müsavat Partiyasının orqanı idi.

X X X

1917-ci ildə fevral burjua inqilabı baş verdi. Silah və zor gücünə kiçik xalqların torpaqlarını işğal edib, dünyanın altıda bir hissəsinə çevrilmiş Böyük Rusiya imperiyası dağılmağa başladı. Həmin ildə Gəncədə Nəsiqbəy Yusifbəylinin rəhbərliyi altında Türk Ədəm Mərkəziyyət Partiyası fəaliyyətə başladı. Partiya öz proqramı ilə xalqı tanış etmək üçün Gəncənin Şah Abbas məscidinin həyətidə böyük mitinq keçirdi. 1917-ci ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırılır. Qurultay Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiyanı federativ şəkildə təşkil etmək haqqında qərar çıxarır. Bu qurultayda "Azərbaycan qayəsi" məsələsi yenidən ortalığa atılır. Həmin ilin mayında maarifpərvər Azərbaycan varlılarından Şəmsi Əsədullayevin (1840-1913) Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada Rusiya

müsəlmanlarının qurultayı açılır. Rəsulzadə Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq haqqında məruzə ilə çıxış edir. Qurultay səs çoxluğu ilə Rəsulzadənin "Türk-tatarlığı, Türküstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan-Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olacaq gələcək Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq" barəsində təklifini qəbul edir. O, həmin dövrdə özünün "Cəmaət idarəsi" və "Bizə hansı hökumət faydalıdır?" kitablarını çap etdirir. Rəsulzadənin Moskva müsəlman qurultayında söylədiyi məruzə Əhməd Salikovun çıxışı ilə birlikdə "Şəkli idarə haqqında iki baxış" adı altında həmin dövrdə çap olunur.

1917-ci il iyunun ikinci yarısında Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası" ilə Türk Ədəm Mərkəziyyət Partiyası birləşib, "Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası "Müsavat" adı altında çıxış etməyə başlayır. Onun şöbələri nəinki Azərbaycanın bütün qəzalarında və hətta Rusiyanın Həştərxan, Stavropol şəhərlərində, Ukraynanın, Gürcüstanın və Ermənistanın paytaxtlarında, Türküstanın mərkəzi Daşkənddə, Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdə, İranın Gilan vilayətinin mərkəzi Rəştə və Türkiyənin paytaxtı İstanbulda təşkil olunur. O, burjua xadimi kimi onu damlamağa çalışanlara cavab olaraq yazırdı: "Mən kasıbçılığın üzündən ali təhsil də ala bilməmişəm, öz pulu ilə Rusiyada və Qərbi Avropada təhsil alıb və bu gün özünü bolşevik kimi qələmə verən sizləri nə adlandırmaq olar". 1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-ə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən "Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası "Müsavat"ın birinci qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. Bu qurultaydan sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün qəzalarında "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı altında xalqımızın milli hərəkatı başlanır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu

127 il bundan əvvəl-soyuq yanvar ayında Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının və təkə türk ellərində deyil, bütün islam aləmində ilk respublika üsul-idarəsi olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin təməl daşını quran, sonralar ömür yolu, həyatı zəngin və keşməkeşli hadisələrlə dolu bir dastana çevrilən Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə Bakının Novxanı kəndində dünyaya göz açıb. Atası din xadimi olsa da, həyata açıq gözlə baxıb, məktəb yaşına çatmış oğlunu şəriət dərslərini yox, dünyəvi elmləri öyrənməyə yönəldib.

II yazı

Həmin dövr xalqımızın tarixinə Milli Azərbaycan hərəkatı kimi daxil olur. 1917-ci ilin payızında Rəsulzadə Rusiya parlamentinə Azərbaycan və Türküstandan millət vəkili seçilir. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seymi daxili fraksiyaların çəkişmələri nəticəsində ləğv olunur. Həmin ayın 27-də seymın müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət Azərbaycan Milli Şurası yaranır. Səs çoxluğu ilə Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçilir.

1918-ci il mayın 28-də bütün ölkələrin radiostansiyaları və qəzetləri Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan olunmasını dünyaya yayırlar. Bu o demək idi ki, xalqımız öz varlığını, bir xalq kimi mövcudluğunu bütün bəşəriyyətə çatdırır, onun da dünyada müstəqil surətdə yaşayan xalqlar kimi öz etnoqrafik sərhədləri daxilində azad yaşamağa hüququ var. Bitərəf Fətəlixan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti təşkil olunur. Beləliklə, Azərbaycan xalqı nəinki türkdilli xalqlar arasında, həmçinin, bütün islam aləmində ilk dəfə olaraq respublika üsul-idarəsinə qədəm qoyur. İyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının iclasında Rəsulzadə öz nitqində deyir: "Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğulmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türk nüvad siyasəti rişə və buluğ bulub da millətlər zümərəsinə vəsail-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa cocuq kimi südəməz halında tərki-həyat edəcəkdir? İştə bütün zəhinləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zaman ki, müqəddərat milliliyi əllərinə alanlar üçün Azərbaycan nüvadini tələf etdirməmək kimi müşkül, fəqət müşküllüyü ilə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor".

X X X

Gördüyümüz kimi, Rəsulzadə özünün bu alovlu nitqində hələ birinci dünya müharibəsi ərəfəsində "Dirilik" jurnalı səhifələrində qaldırdığı və sonralar isə 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında yenidən ortalığa atılan "Azərbaycan qayəsi"ndən söhbət açır. Təəssüf ki, bir sıra görkəmli inqilabçıların əsərlərində 1918-ci il mayın 28-nə kimi, yəni Azərbaycan istiqlaliyyəti elan olunana qədər, bu torpağın Azərbaycan adlandırılması barədə, bu xalqın Azərbaycan xalqı olduğu

barədə bir kəlmə də yoxdur. Onlar əsas bir məsələni unutmuşlar ki, rus xalqı müstəmləkə xalq deyildi. Onlar yalnız sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Amma Azərbaycan müstəmləkə idi və hətta ölkənin adı belə xəritələrdən silinmişdi. Müstəmləkə olan bir ölkədə isə, ancaq Milli Azadlıq Hərəkatından söhbət gedə bilərdi. Azərbaycan xalqı qarşısında, ancaq müstəmləkədən azad olub, öz müstəqil milli dövlətini yaratmaq məsələsi dayanırdı. Bu çətin vəzifəni Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Azərbaycan ziyalıları o dövrdə öz üzərlərinə götürdülər. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışında Rəsulzadə deyir: "Biz o zaman ki, bizim üçün ən yaxşı məsələni - "Azərbaycan muxariyyəti"ni müdafiə edirdik, biz onda sağ və sol tərəfdən amansız tənqiddə məruz qalmışdıq.

Sağdan bizə deyirdilər ki, azərbaycançılıq şüarı ilə siz müsəlmanları parçalayırsınız, türkçülük bayrağı qaldırmaqla - Allah yıxsın - siz İslamın əsasını sarsıdırırsınız. Soldan isə bizi məzəmmət edirdilər ki, Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərək biz vahid demokratik cəbhəni yarıırıq. Müsavat Partiyası birinci olaraq Azərbaycanın müstəqilliyi bayrağını yüksəyə qaldırmışdır. Beləliklə, müsəlman partiyaları arasında Azərbaycan ideyasında fikir ayrılığı yoxdur. Xalqın şüurunda Azərbaycan ideyası artıq möhkəmlənmişdir: Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz!"

Bakı Dövlət Universitetinin yaranması da Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bu məsələ ətrafında o, bir neçə dəfə Azərbaycan parlamentində çıxış edir və universitetin açılması tələbini qoyur. Universitetin ilk rektoru olan professor V.İ.Razumovski 1922-ci ildə çap etdirdiyi "Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması" adlı xatirə oçerkində yazır: "Rəsulzadənin sayəsində, onun gücü, maarifçilik köməyi ilə Müsavat Partiyasında universitetin açıq və gizli düşmənləri partiyanın qərarına təbə olmağa məcbur olmuşlar, biz öz tərəfimizdə artıq iki partiya malik idik, "Müsavat" və sosialistlər, bu da parlamentdə çoxluğu təmin edirdi". 1920-ci ilin mart ayında Bakıda rus dilində çapdan çıxmış, "1920-ci il üçün Azərbaycan respublikasının təqvim-ünvanı"nda oxuyuruq ki, Rəsulzadə "Tarixi-filologiya fakültəsində "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi"ndən dərs deyir. Azərbaycan istiqlalının ildönümü ilə əlaqədar olaraq 1919-cu ildə Bakıda bircə nömrəsi çap olunmuş, lakin geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamış "İstiqlal" jurnalında Rəsulzadənin "Azərbaycan Respublikası" adlı əsəri çap olunur.

X X X

1920-ci ildə aprel hadisələrindən sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Lahıda həbsə alınır. Onun tutulması xəbəri həmin ilin noyabrın əvvəllərində Vladıqafqaz (indiki Orconikidze) şəhərində olan Stalınə çatdırılır. Stalin heç kəsə xəbər vermədən Bakıya gələrək, XII ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RSFSR-i Millətlər Komissarlığı adından göstəriş verir və özü şəxsən həbsxanaya gedib Rəsulzadəni azad edir. Bununla Stalin 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran keçmiş inqilabçı dostu Rəsulzadənin qarşısında öz tarixi vicdan borcunu yerinə yetirir. O, Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya aparır və RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin edir. Rəsulzadə RSFSR Millətlər Komissarlığına təbə olan Moskva Şərqsünaslıq (keçmiş Lazarev) institutunda da fars dilində dərs deyir. Rəsulzadənin xaricə getməsinin düzgün təfəsilatı onun vəfatı münasibəti ilə məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası, Türkiyədə vəfat etmiş Əbdülvahab Yurdseverin xatirə yazısında öz əksini tapır: "Müsavat Partiyasının gizli mərkəzi komitəsinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri Rəsulzadəni Moskvadan qaçıрмаq olur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsilə, sonra isə sabiq parlament üzvü, mərhum Rəhimbəy Vəkilovu və Bakı əsgəri təşkilatının rəisi, şəhid yoldaşımız doktor Dadaş Həsənzadəni bir qədər pul ilə Moskvaya göndərmək surətilə Rəsulzadə ilə təmasda olmuşlar. Rəsulzadəyə təklif olunmuşdur ki, elmi-tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun oradan rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cəfurullah Bigiyevin müəssər yardımını ilə və qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilir. Sonralar SSRİ-də baş vermiş faciəli hadisələr göstərdi ki, bu, yeganə düzgün yol idi. Heç şübhəsiz, Rəsulzadə 1925-ci ildən sonra sağ qalmaqacaqdı".

X X X

Beləliklə, Rəsulzadənin mühacirət dövrü başlanır. 1928-ci ildə İstanbulda Rəsulzadənin "Azərbaycan Respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti", "Əsrimizin səyavuşu", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" kitabları çap edilir. 1923-cü ildən onun redaktorluğu ilə İstanbulda "Yeni Qafqaziya" jurnalı nəşrə başlayır. Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda "İnqilabçı Sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi", "Millət və Bolşevizm" və "Qafqasya türkləri" kimi əsərlərini çap etdirir.

Həmin ildə onun redaktorluğu ilə "Azəri türkü" , sonra isə "Odlu yurd" jurnalları və həftəlik "Bildiriş" (1929-1931) qəzeti də nəşr edilməkdə idi. 1930-cu ildə Rəsulzadənin Parisdə fransız dilində "Azərbaycan və istiqlaliyyəti" və rus dilində "Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm" kitabları çap olunur. 1931-ci ildən Rəsulzadənin mühacirət dövrü Avropa ölkələrində davam edir. Onun redaktorluğu ilə Berlində ayda üç dəfə nəşr olunan "İstiqlal" qəzeti və "Qurtuluş" jurnalı çap edilir.

X X X

1933-cü ildə Rəsulzadənin Berlində çap olunan "Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər" adlı kitabı da böyük maraq doğurur. Rəsulzadə həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi, onun 1936-cı ildə Berlində "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi çap edilir. 1938-ci ildə Belində alman dilində "Azərbaycan problemi" və 1939-cu ildə Varşavada polyak dilində çıxmış "Azərbaycanın hüriyyət savaşı" kitablarının adlarını çəkməmək olmaz. O, 1938-ci ildən Polşa hökumətində məsləhətçi işləyir, 1940-cı ildən Rumıniyada yaşayır. Onun 1943-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş "İslam-türk ensiklopediyasının" 1-ci cildində "Azərbaycan ləhcəsi" adlı məqaləsi çap edilir. 1947-ci ildən Ankaraya köçən Rəsulzadənin 1949-cu ildə "Azərbaycanın kultur kənləri" adlı kitabı işıq üzə görünür. Onun "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" və "Çağdaş Azərbaycan tarixi" kitabları həmin illərdə Rəsulzadənin məhsuldar işlədiyini göstərir. O, 1951-ci ildə Ankarada "Azərbaycan şairi Nizami" adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə dünya nizamşünaslığına bir çox yeniliklər gətirir.

Həmin ildə Rəsulzadənin Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr olunan "Ukrayna" toplusunun 1951-ci il 3-cü nömrəsinin 7-ci cildində "Azərbaycan Respublikası" məqaləsi çap edilir. Londonda ingilis dilində nəşr olunan "Britaniya ensiklopediyası"nda "Müsavat Partiyasının yaranması tarixi və Azərbaycan Demokratik Respublikasının təşəkkülünə aid" məqalə də onun qələmindən çıxır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə nəşr edilməkdə olan "Türk ensiklopediyası"nda Azərbaycana aid məqalələrin bir çoxu Rəsulzadə tərəfindən yazılır. Ankarada yaşadığı dövrdə o, "Türk tarix qurumu" və "Türk dili qurumu" ilə yaxından əməkdaşlıq edir. 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında xalqımızın tarixi və ədəbiyyatı haqqında bir silsilə məqaləsini də bura əlavə etsək, Rəsulzadənin heyrətamiz yaradıcılığı haqqında təəvvür daha da aydınlaşar. O, ikinci dünya müharibəsinə qədər Parisdə rusca nəşr olunan "Qafqaz" və fransızca buraxılan "Prometey" jurnallarında öz məqalələri ilə çıxış edir. Ankara universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən yatan Məhəmməd Əmin 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan" deyərək, əbədiyyətə qovuşur. Ankara radiosu martın 7-də saat 22-45 dəqiqədə sabiq Azərbaycan Milli Şurasının sədri Rəsulzadənin vəfat etdiyini təəssüflə bildirir. Sərkisyan: "Rəzil olduq"

"Düşməni bizi futbol meydançasında da aşağılayır"

Ermənistan mətbuatının yaxdığına görə, Bakının "İnter" klubunun "Mika" üzərində 4:0 hesablı qələbəsi prezidenti Serj Sərkisyanı möhkəm qəzəbləndirib. Bu hadisədən dərhal sonra Sərkisyan "Mika" klubunun sahibi, eyni zamanda dostu və şəriki Mixail Baqdasaryanı möhkəm danlayıb və futbolçuların bütün erməni xalqını rəzil etdiklərini deyib: "Düşməni bizi hətta futbol meydançasında da aşağılayır".

Xalq Cəbhəsi.-2011.-27 yanvar.-№15.-S.9.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
DRAMATURGİYAMIZ**

Fatimat Məmmədova,

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin baş müəllimi,
kulturologiya elmləri namizədi

Ötən əsrin 1918-ci ilində – baharın ən gözəl çağında, insan ruhunun, təbiətin pərvəriş tapdığı zamanda Şərqdə yeni bir dövlət- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. İstər siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni həyata yüksək ruh, insana öz həyatını dərk etmək, milli dövlət quruculuğundan doğan yüksək fəxarət hissi hakim oldu. Baş verən bütün yeniliklər ədəbiyyatda, sənətdə öz əksini tapmağa başladı.

Milli istiqlal ideyaları, yüksək vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ön plana keçərək yazıçı və şairlərin əsərlərində öz əksini tapdı. Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazıb yaradan Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı kimi tanınmış şairlərlə birlikdə Əmin Abid Gültəkin, Ümgülsüm Sadıqzadə, Əli Şövqi və başqaları daha mübariz, istiqlal ruhlu şerləri ilə seçilir və sevilirdilər. Böyük Məmməd Əmin Rəsulzadə onları çox dəyərləndirir, Vətən, milli bayraq, milli ordu, türkçülük, turançılıq mövzusunda əsərlərini önə çəkərək “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində yazırdı: “Azərbaycanın yeni yazmağa başlayan digər şairləri də nikbin görüşlər və romantik hisslərlə həyəcanlı idilər.”

Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaratmış C. Cəbbarlı və C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı Xalq Cümhuriyyəti dövründə diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin dövrdə çox gənc olmasına baxmayaraq, C. Cəbbarlı gözəl, möhtəşəm şerlər yaratmışdı. Amma təəssüf ki, “Sevdigim”, “Azərbaycan bayrağına”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” kimi poeziya nümunələri Sovet dövründə zorən unudurulmuşdu. Azərbaycan oxucusu Yaşar Qarayevin təbirincə desək: “1918-20-ci illərin inqilabi-romantik ədasını xüsusilə qabarıq ifadə edən fəlsəfi-romantik nümunələrdən xəbərsiz qalmışdı.”

1914-15-ci illərdə ədəbi yaradıcılığa başlayan C. Cəbbarlı yaradıcılığının ilk illərində həm M. Hadi, H. Cavid, A. Şaiq kimi romantik şerlər, həm də M.Ə. Sabirin təsiri ilə satirik şerlər yazırdı. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral və oktyabr inqilabları gənc yazıçıya təsir etmiş, onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Cümhuriyyət dövrü şerlərində bu xüsusiyyətlər romantik misralarda öz əksini tapırdı. İstiqlal sevinci ilə yaşayan, yaradan gənc şairin 1919-cu ilin 25 avqustunda “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Sevdigim” şerində rəsmi dövlət atributu olan bayrağımız böyük sevgi, iftixarla tərənnüm olunurdu:

Altaylardan, Altun dağdan doğma səslər gəlir,
Yeşil donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdigim.
Rəmuz ilə dörd bir yana işıq salmaq istiyor,
Ara-sıra tərpeniyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollar ilə Türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yeşil donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdigim.

1917-ci ildə C. Cəbbarlı özünü duyğulandıran, düşündürən vətənpərvərlik, ərazi bütövlüyü mövzusunun təsiri ilə dalbadal iki tarixi dram yazdı. “Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi” və “Ədirnə fəthi” adlanan bu əsərlərdə Türkiyənin imperialistlərə qarşı mübarizəsi, Trablis və Ədirnənin italyan və bolqar ordusundan təmizlənməsi məsələsi önə çəkilir. Bu pyeslərdə mənəvi saflıq, sevgi, dostluq, hünər, satqınlıq, xəyanət kimi insanı həm ucaldan, həm də alçaldan hisslər işıqlandırılır. Ən önəmlisi budur ki, adıçəkilən pyeslər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə tamaşaya qoyulmuş, tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdı.

C. Cəbbarlı 1917-18-ci illərdə türk xalqlarının tarixi taleyi ilə maraqlanmış, Türkiyədə və əhalisinin xeyli hissəsi Azərbaycan türkü olan İranda gedən tarixi-siyasi hadisələr haqqında əsər yazmağı bir yazıçı kimi özünə borc bilmişdir. Özü də gənc olan yazıçı, xüsusən Türkiyədə imperalizmə qarşı mübarizə aparan “Gənc türklər” hərəkatı ilə maraqlanırdı və alqışlayırdı. “İttihad və tərəqqi” adlanan “Gənc türklər” hərəkatı Balkan savaşı zamanı ölkədəki siyasi hadisələrlə bağlı iki dəstəyə bölünmüşdü: imperiya ənənələrini bərpa etməyə çalışanlar və azadlıq, istiqlaliyyət, milli yüksəliş uğrunda mübarizə aparanlar. İkinci dəstəyə Mustafa Kamal başçılıq edirdi. Həm də bu dövrdə Türkiyədə və Azərbaycanda İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseynzadə kimi ideoloqlar “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını inkişaf etdirirdilər. “Gənc türklər” də bu ideyanı alqışlayırdılar. C. Cəbbarlının “Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi” və “Ədirnə fəthi” dramlarında bu ideyaya xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çünki C. Cəbbarlı əsl

türkçü olaraq Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Mahmud Əkrəm kimi türk yazıçılarının əsərlərini mütləq edir, onlardan bəhrələnirdi.

“Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi” dramı 1917-ci ildə qələmə alınmış, 1918-ci il martın 10-da Novruz bayramı günlərində Aktyorlar İttifaqı artistlərinin ifasında tamaşaya qoyulmuşdu. Türkün dünənini, bu gününü mükəmməl bilən, sabahını düşünən gənc yazıçı beşpərdəli dramda Yıldız, Ramiz, Xalid, Şəmsə kimi obrazların köməyi ilə çağdaş zamanın siyasi, mücərrəd durumunu böyük sənətkarlıqla qələmə almışdı.

C. Cabbarlının “Ədirnə fəthi” əsərində də doğma torpağın yadellilərdən təmizlənməsi özünəməxsus inam və sevgilərlə qələmə alınmışdır. Süjet xəttinə görə bu əsər “Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi” dramının davamıdır. Bu mövzu Türkiyədə olduğu kimi, çarizmin boyunduruğundan qurtarmağa çalışan digər türk xalqları üçün də doğma idi. Dramın mövzusu Türkiyənin tamlığını, torpaqların bütövlüyünü təmin etmək, düşmənləri ölkədən qovmaq, türk birliyi yaratmaq məsələsidir. “Ədirnə fəthi”ndə yaratdığı obrazlar sənətkarın öz ürəyinin səsi ilə danışır, vətən, millət, birlik ideyalarını tərənnüm edir. Bolqar rəzalətini görməmək üçün özünü öldürməyə hazır olan Xalidə Rüşad belə deyir: “Yox, Xalid, mən bura ölmək üçün gəldim, intihara gəlmədim. Millətimiz onsuz da bizim kimi gənclərə möhtacdır, biz yaşamaqlıyıq və ölsək də yalnız meydana – müharibədə, yaxud da millət, vətən mənafeyi tələb edərsə, bir yerdə ölməliyik. Şərəfsiz həyat ölüm deməkdir, şərəfli ölüm həyat!” Xalqa müraciətlə Mustafa kapitan belə deyir: “Əfəndilər! Bu gün Türkiyə ələmi bir vücud kimi “Ya Ədirnə, ya ölüm”, - deyər fəryad edirlər. Hökumət millət üçündür və millətin arzusuna əməl etməlidir. Biz düşmənlərimizə göstərməliyik ki, Türkiyə ölməmiş, onu qorxaqlar bu hala salmışlar. Türklər bundan artıq, daha ağır fəlakətləri görə bilirlər, türklər bundan daha dərin uçurumlara düşə bilirlər. Fəqət türk millətinin ürəyində oyanmış bugünkü intibah onu qiyamətə qədər yaşadacaq.”

Kamal Paşa obrazi özünəməxsusluğu ilə seçilir. O deyir: “Biz unutmamalıyıq ki, arada bir Avro-pa nüfuzu vardır. Zətən bizi bolqar, qaradağ, yunan hərbi ittifaqı deyil, Avropa siyasəti məğlub edir. Müttəfiqləri hərbi qalxızan Avropa Ədirnə və qeyri – bu kimi böyük bolqarlarda və yaxud yunanlarda qalması ilə məsələ bitmiş olmamalıdır. Bu məsələlərin hamısı gələcəkdə mütəhəmmil və hər dəqiqə bəkləmək ümumcahan müharibəsində həll olunacaqdır. Lakin şimdilik ehtimallara istinadən milləti əbəş yerə qırdırmağa dəyməz.” Yazıçı uzaqgörənliyi, fəhmi ilə yazılmış bu əvəzsiz əsərlərin dəyəri bu gün daha aydın görünməkdədir.

Tarixə müraciətlə yazılmış əsərləri sırasında C. Cabbarlının “Bakı müharibəsi” dramı da dərin ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakını xilas etməsindən, Nuru Paşanın qəhrəmanlığından bəhs edən bu əsər Bakıda Qurtuluş bayramından bir gün sonra, sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Teatrosunda tamaşaya qoyuldu. “Bakı müharibəsi” əsəri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ən ağır, ziddiyyətli dövrünü əks etdirən tarixi əsərdir. C. Cabbarlının yorul-maz tədqiqatçısı Asif Rüstəminin təbirincə desək: “Bakı müharibəsi” Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığına tarixi nümunə, əvəzsiz yardım üçün ikincinin birinciyə ehtiramıdır. “Bakı müharibəsi” – əzəli və əbədi qardaş Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə istedadlı gənc dramaturq C. Cabbarlının həsr etdiyi trilogiyanın – “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” pyeslərindən sonra üçüncü dəyərli hissəsidir.”

Bütün Şərq dünyasının “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşiri, dərin məzmunlu əsərlərin müəllifi kimi tanındığı böyük Mirzə Cəlil 1918-20-ci illərdə heç bir siyasi quruma qoşulmasa da, cəmiyyətin ictimai-siyasi ab-havası onu hamıdan çox düşündürür, narahat edirdi. 1905-ci ildə daşnakların törətdiyi vəhşiliklərə qarşı ziyalıları söz deməyə çağıran ədib cümhuriyyət dövrü yaradıcılığında xalqı maarifləndirməyə çalışmış, millətin, vətənin birliyi problemlərində ziyalıların rolunu ön plana çəkmişdir. Azərbaycanın taleyi məsələsi onun bütün əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hürriyyət”, “Qurbanəli bəy” kimi realist hekayələri nəsrimizin ən zəngin nümunələridir. 1918-ci ildə yazıb tamamladığı “Anamın kitabı” pyesində böyük ədib Azərbaycanın taleyüklü məsələlərini qələmə almışdır. Azərbaycanın keçmişi, bu günü və gələcəyi, milli qeyrət, milli dövlətçilik, ata-ana dəyəri haqqında, dil birliyinin əhəmiyyəti haqqında kamil sənət nümunəsi olan bu əsəri böyük M.Ə. Rəsulzadə zamanında çox dəyərləndirmiş, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində yazmışdı: “Yazıcının “Anamın kitabı” adlı başqa bir əsəri də çox böyük rəğbət doğurur. Cəmiyyəti öz ana kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə xalqı “Anamın kitabı”na çağıran bu əsər xoş gəlməmiş, onun üçün də oynanması uzun zaman qadağan edilmişdir.

“Anamın kitabı” pyesi ideya – bədii dəyərləri ilə böyük ədibin yaradıcılığının şah əsərlərindəndir. Ziyalıların cəmiyyətdə yeri, milli kökə, milli dilə, milli əxlaqa bağlılıq, bir ailənin övladlarının təmsalında

bütöv xalqın taleyini düşündürəcək, həll edə biləcək məsələlərin verilməsi o qədər dərin, psixoloji ustalıqla qələmə alınmışdır ki, bu əsər birnəfəsə oxunur.

Mirzə Cəlilin 1920-ci ildə qələmə aldığı, həcmcə kiçik olsa da, dövrün real hadisələrini əks etdirməsi baxımından yüksək sənətkarlıqla yazılmış dəyərli əsərlərindən biri də “Kamança” faciəsidir. 1917-18-ci illərdə Qarabağda faciələr törədən, bundan usanmayan erməni daşnakların iç üzünü açan ədib, kamança çalan erməni Baxşı obrazını da həyatdan götürmüşdü. Yazıcının real düşüncələrindən yaranmış bu əsər xalqımızın, xüsusən yeni nəslin vətənpərvərlik, insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə ciddi, həm də müsbət təsir göstərir. “Kamança” janr bitkinliyi ilə dramaturgiyamızın tarixində özünəməxsus yer tutan faciədir. Çarizmin Qafqazda qızısdırdığı milli ədavətin, xalq qarşıdurmasının böyük ustalıqla verildiyi bu əsər çağdaş Azərbaycanın ağrısını, nisgilini çox gözəl əks etdirir. M.Ə. Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində yazır: “Molla Nəsrəddinin əski müdiri Cəlil Məmmədquluzadə “Kamança” adlı bir pyes yazır. Erməni – müsəlman toqquşması əsnasında erməni kamançaçı ondan intiqam almaq istəyən bir türkün əlinə keçir. Lakin erməni bir musiqi çalmaqla düşmənin qəlbini yumşaldır, beləliklə ölümdən qurtarır. Nədənsə, pyesi o zaman səhnəyə qoymurdular.”

Pyesdə Qəhrəman Yüzbaşı erməniyi öldürmək istəyən anaya deyir: “Yəni siz elə güman eləyirsiniz ki, mən bu çolaq erməniyi öldürməknən hirsim soyuyacaq?! Soyumayacaq! Dünyada bir haramzadalıq qalmadı ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kəməncəni bağrına basıb, gör nə əməllərdən keçir. Haramzada elə çalır ki, keçən günləri gətirib qoyur adamın qabağına. Allahü-əkbər!” və erməniyə qışqırır ki, çıxıb getsin. Baxşı gedəndən sonra qəməsini tullayır və öz-özünə deyir: “Eh, namərd dünya!” Ədib Qəhrəman Yüzbaşının xarakterini yaxşı açan bu məqamda onun “olum ya ölüm” dilemması qarşısındakı əzabını çox yüksək sənətkarlıqla verir.

Sənətin qüdrəti, musiqinin sehri ilə intiqamdan vaz keçmək, insanı mənəvi saflığa yönəltmək, bəşəriyyəti yalnız bəşəri dəyərlərlə yaşamağa çağırmaq kimi yüksək qayələr yalnız dühaların əsərlərində ola bilər.

Həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazıldığından, həm də çağdaş zamanımız üçün aktual olduğundan bu yazımızda C. Cabbarlının və C. Məmmədquluzadənin yuxarıda müraciət etdiyimiz əsərlərindən söz açdıq. Böyük sənətkarlarımızın bu əsərləri XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Bu inciləri dönə-dönə oxumaq tarixi düşmənlərimizlə savaşa olduğumuz, müstəqillik yolunda əzmlə çalışdığımız bir zamanda daha aktual və dəyərlidir.

Şərq.-2010.-28 may.-N.93.-S.11.

XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU VƏ PƏRDƏARXASI OYUNLAR

Firdövsiyə ƏHMƏDOVA,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dosenti

Sovet tarixşünaslığında 28 aprel hadisəsi, ideoloji cərcivədə ilkin mərhələdə çevriliş, sonradan inqilab kimi qələmə verilmişdir. Coğrafi-strateji mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatı ilə fərqlənən Bakı geniş inqilabi məkanın 4-5 iri mərkəzindən biri sayılırdı. Neft sənayesində kapital axını Bakını “proletar şəhəri” etmişdisə də, milli inqilabçılıq yox dərəcəsiəndə idi. Sovet rejiminin qurulmasında mühüm rol oynamış partiya liderlərinin (əsasən qeyri-azərbaycanlı) əksəriyyəti Bakı mühitindən qaynaqlanmışdı. Moskva siyasətində Bakı Qafqazın inqilabi, Yaxın Şərq üçün siyasi mərkəz statusunda idi. Lenin deyirdi: “Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin”.

1919-cu ilin fevralında “bakılıların əhval-ruhiyyəsindən sürətli və həlledici hərəkət üçün istifadə” göstərişini alan Xəzər-Qafqaz cəbhəsinin hərbi inqilab şurası məqsədyönlü tədbirlər görürdü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dirçəliş mərhələsində milli dövlətçiliyin təməlini sarsıdan əks-kəşfiyyat maşını fasiləsiz işləyirdi. Respublika mayın 28-də varlığının ikinci ildönümünü qeyd etməyə hazırlaşdığı ərafədə bolşeviklərin “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı faktiki baxımdan çox əhəmiyyətli manevr oldu.

Həmin ideya siyasi idealların, baxışların həyata keçirilməsi yolunda siyasi vasitədən qeyri məqsəd güdmürdü. Bu mənada Stalin fikrini açıq ifadə etmişdi: “Gələcək müstəqillik (Bakı tutulandan sonra) haqqındakı söhbətlər yoldaş Orconikidzenin konstruksiyasında yəqin ki, Bakını tutmaq faktını Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında notalarla əlaqələndirmək cəhdidir. Mənə elə gəlir ki, gələcək (güman edilən) müstəqillik ciddi əməli əhəmiyyəti olmayan bir bəyannamədir”. Əməli əhəmiyyəti şəxsiz olan məsələ isə Bakının tutulmasıdır.

Lakin beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alan xarici işlər komissarı G. Çiçerin 1920-ci ilin martında Bakının fəthini zəruri sayan Leninə yazmışdı: “Azərbaycana qarşı zorakılıq aktı beynəlxalq münasibətlərdə dostlarımızı bizə qarşı qoyar... Bizi imperialist hesab etmələrinə yol verməməliyik”. Beləliklə, xarici müdaxilə daxili üsyan xətt ilə pərdələndirildi. Milli hökuməti devirmək uğrunda silahlı üsyana hazırlıq başlandı. Lakin üsyanın uğurla nəticələnməyinə bolşevik liderləri şübhə ilə yanaşırdılar. Stalin yazırdı: “Bu üsyanın heç bir şansı yoxdur. Buna görə də Azərbaycanın hüdudlarını keçmək lazım gələcəkdir”. Bakı bolşevikləri 1919-cu ilin yazından partiya təşkilatı işini genişləndirib, hətta ingilis əsgərləri arasında təbliğat aparıb, onların vətənə dönməyi tələb etmələrinə nail olsalar da, Azərbaycan ordu və donanmasını “inqilabiləşdirmək” yönündə səy göstərsələr də, 1920-ci ildə daha intensiv hərbi sursatla təchiz edilib fəhlələrdən hərbi drujinalar yaratsalar da, “kütləvi fəhlə təşkilatlarını ümumi məqsədə səfərbər” etsələr də, ideoloji təbliğat, ölkədaxili qiyamın Qarabağda təşkili (hələ 1919-cu ildə N. Yusifbəyliyə məktubunda Nərimanov yazırdı ki, Ermənistan öz agentlərini Moskvaya göndərərək, sovet oriyentasiyasından bəhs edirlər. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni sosial-demokratlar Pirumov və Zaxaryan Moskvada “ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətini devirmək işində öz hökumətlərinin təklifini bildirdilər”), hökumət böhranına zəmin yaratmaq və hətta Türkiyənin “mənafeyi” naminə “canıyananlıq” silahlı üsyana ümid üçün əminlik vermirdi.

İstiqlaliyyətinin de-fakto tanındığı Azərbaycan xaricdən gözlənilən yeganə ciddi təhlükəni bolşevik təcavüzündə hiss edirdi. Antantanın bu istiqamətdə gənc respublikaya yardım tədbiri “deklorativ vədlərdən” kənara çıxmırdı. Rus diplomatiyası isə müddətli notalar mübadiləsindəki “prinsipial” mövqeyində hiyləgər manevr etdi, aprelin 17-də Azərbaycanla ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmağa razılıq məzmunlu teleqram göndərirdi.

Bütün köməkçi vasitələrdən istifadə olunsada, məqsədin əsas təminatçısı XI ordunun yürüş planı idi: “XI ordunun son vəzifəsi Bakı quberniyasını tutmaq deyil, Azərbaycanın bütün ərazisinin tutulması hesab edilsin”. XI ordunun nəinki gününə, hətta saatınadək Bakı üzərinə hazırladığı hücum planı – 52 nömrəli əmr heç bir əlavə şərh olmadan açıq hərbi müdaxilə aktından, yerli əhalinin öz müqəddəratını hansı “sərbəstliklə” həll etmə imkanından xəbər verir: “...aprelin 27-i saat 4-də hücum keçmək və əsas qüvvələrlə Qusar, Quba, aprelin 28-də Qızılburun, aprelin 29-da Astraxanka və Şamaxı, Ağsunu tutmaq...”. Ordu komandanı Levandovski və digər hərbcilər hərəkətlərində tam qətiyyətli idilər: “Mən

aprelin 27-dək Dərbənddə, 27-də Xudatda, aprelin 28-də Dəvəçidə, aprelin 30-da Yaşmada, mayın 1-də Biləcəri-Bakıda olacağam”.

Əməliyyatın son dərəcə məxfiliyi, A. Mikoyanın rəhbərliyi altında türk dilini, məişətini, yerli şəraiti bilən qrupun (Q. Musabəyov, H. Cəbiyev və b.) bələdçi-yardımcı funksiyası, Azərbaycan hökumətinin əsas hərbi qüvvələrinin qərb sərhədində cəmləşməsi nəticəsində Yalama-Bakı rayonunda yerləşmiş cüzi qüvvənin qeyri-sayıq davranışı aprelin 27-nə keçən gecə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət sərhədlərinin pozulmasını və ərazisinin işğalını təmin etdi. Yalama stansiyasında iki saatlıq döyüş Azərbaycan hərbiçilərinin məğlubiyyəti ilə bitdi: “Onlar üçə yaxın artilleriya divizionunu itirdi, 600-700 nəfərədək əsir düşdü”. Rus ordusu isə otuz nəfərədək itki verdi. “Üçüncü İnternasional” zirehli qatırı Biləcəri stansiyasına çatanda Azərbaycan hökuməti qoşunlarının məğlubiyyətindən xəbər tutdu. Azərbaycan parlamenti fakt qarşısında qalaraq realıqla barışmağa məcbur oldu.

Azərbaycan hökuməti müttəfiq dövlətlərin Tiflisdəki nümayəndələrinə aprelin 27-də müraciət edib, ərazisinin bolşevik işğalı ilə əlaqədar, yenidən hücum etməmələri üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərməyi xahiş etmişdi. İşğaldan xəbər tutan Azərbaycan nümayəndəliyi aprelin 28-də San-Remo konfransına nota təqdim etmişdi. Lakin nə bu, nə də sonrakı müraciətlərin əməli əhəmiyyəti olmadı.

Azərbaycan parlamentinə hakimiyyəti təslim etmək haqqında AK (b)P Bakı bürosu, Mərkəzi Fəhlə konfransı adından H. Sultanov ultimatum verdi: “Hakimiyyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən çox yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda MK-dan olan hörmətli yoldaşlar deyil, Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır... MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə bilərdi”. XI ordu əksinə, “əgər sutkada 25 kilometr irəliləyirdisə, Azərbaycanda bu sürət sutkada 50 kilometr oldu”.

Sovet Respublikası elan edilməmiş, mövcud beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoyulmadan rus ordusu nəinki sərhədi keçmiş, gəlib Bakıda hökumət üzvlərini, xarici missiyaları həbs edərək qazamata göndərmişdir və İnkilabi Hərbi Şuraya təntənə ilə bildirmişdir: “25 aprel tarixli 52 nömrəli əmrə qoyduğunuz vəzifə yerinə yetirilmişdir”. Qələbədən ruhlanan orduya “bir qədər məhdudiyyətlə” yeni əmr verilir: “XI ordu qoşunları Azərbaycanın, keçmiş rus imperiyası hüduqlarında bütün ərazisinə yiyələnsin. Əsla İranın sərhədlərini keçməmək”. “Xüsusi dünya siyasəti” icad edənlər üçün rəva görülən hər hərəkətin xüsusi də əsası olurdu. Azərbaycanın müstəqil siyasi vahid kimi Rusiya tərəfindən tanınacağı təqdirdə belə Bakı (neft) iddiasından əl çəkməyən bolşevik rəhbərlər “medalı” digər üzünə çevirməklə əcaib vasitələr seçirdilər: “Bakını xətersizliklə tutmaq məqsədilə fəhlələrin daxildən çıxışını yüngülləşdirmək üçün Azərbaycana rəsmi müharibə elan etməyə bizim xüsusi dünya siyasətimiz yol verirmi?” Belə cəfəngiyyətlə vaxt sərf etmədən məsələ daha cəld, asan həll edildi: nə Azərbaycanın müstəqilliyi tanındı, nə də ona qarşı müharibə elan edildi. Birbaşa və qəti həmlə aylarla uzanan intizara son qoydu: Bakı nefti Rusiyanın ixtiyarına keçdi.

Azərbaycanda aprel çevrilişinin rus ordusu tərəfindən həyata keçirildiyini və baş tutduğunu bütün tarixi sənədlər açıq, birbaşa əks etdirir və təsdiqləyir: “Əgər inqilab qansız keçibsə, Müsavat hökuməti devrilib, bu o demək deyildir ki, bizim partiyamız güclü idi. Bu ona görə belə oldu ki, XI Qızıl ordu güclü idi”.

1920-ci ilin aprelində müstəqilliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti birbaşa hərbi təcavüz nəticəsində süqut etdi. Bu işğal aktına 70 ildən sonra dövlət səviyyəsində siyasi qiymət verildi: “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin” (1991-ci il, 18 oktyabr). Azərbaycan xalqının tarixində “Sovet epoxasının” əsasını qoyan həmin tarixdən 90 il ötür. Dövlət müstəqilliyinin bərpası, milli dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan siyasət nəticəsində bu gün Qafqaz regionunun liderinə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq arenada öz siması və mövqeyi ilə tanınan bir dövlətdir.

Xalq qəzeti.-2010.-2 may.-N 94.-S.5.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN İLK TƏCRÜBƏSİ KİMİ

Siyavuş Novruzov,

Milli Məclisin deputatı, YAP İcra katibinin müavini

Azərbaycan dövlətçiliyi öz inkişafı, keşməkeşli və mürəkkəb tarixi dövənləri baxımından Cənubi Qafqazın ən unikal dövlətidir. Bir çox əsrlər öncə dövlətçilik ənənələrini qurmaq imkanı qazanmış Azərbaycan xalqı zaman-zaman kənar müdaxilələr nəticəsində bu təcrübəni yetərinçə və sonadək təkmilləşdirmək imkanından məhrum olmuşdur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif əraziləri əhatə edən XI-XIX əsrlər arasında ayrı-ayrı dövlətlər yaradılmış, dövlət idarəetməsinin milli modelinin ilkin rüşeymləri inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə tarixən əhali və ərazinin birləşdirilməsi və vahid mərkəzi dövlətə – Azərbaycan Səfəvi dövlətinə tabe edilməsi baxımından, xüsusilə, Səfəvilər dövrünün tarixi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Lakin XIX əsrin əvvəllərində o dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlar çar Rusiyasının tərkibinə daxil olmuş və istər millətin formalaşması, istərsə də, yeni tarixi-iqtisadi formasiya dövründə milli dövlətçiliyin yaradılması və inkişafı prosesləri xeyli ləngidilmişdir.

Hər bir dövlətin meydana çıxdığı tarixi şərait xeyli dərəcədə həmin epoxanın geosiyasi və hüquqi-mənəvi mənzərəsinin müəyyənləşdirdiyi etno-siyasi fenomen kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, XX əsrin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və daha sonrakı tarixlərdə bərpası hər zaman azadlıq ideyasının ilkin rüşeymlərinin meydana çıxdığı tarixi yola nəzər salmağı zəruri edir. Belə ki, 1828-ci ildə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ölkədə və xalqda azadlıq ideyasını əsla məhv edə bilmədi və milli həyatın sonu olmadı. Əksinə, Azərbaycanda Avropadakı hakim ictimai-iqtisadi formasiyanın məhsulu olan üstqurum komponentləri – liberalizm, milliyyətçilik və s. kimi o dövrün mütərəqqi ideyaları bərqərar olmağa başladı. Beləliklə, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının kulminasiya nöqtəsi olan 1918-ci ilə qədərki dövrü bir neçə əsas mərhələyə ayırmaq olar.

İlk mərhələ 1828-ci ildən 1875-ci ilə qədərki kortəbii üsyanlar və kütləvi itaətsizliklər dövrüdür. Belə ki, Rusiyanın istilasından sonra ölkədə bərqərar olan işğal rejimi – komendant üsul-idarəsi, çarizmin milli ucqarlarda həyata keçirdiyi cəza əməliyyatları Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Quba, Şəki və s.) xalq üsyanları ilə müşahidə olunmağa başladı. Bu üsyanlar xüsusi amansızlıqla yatırılsa da, xalqımızın milli-azadlıq ideyasını dinamik və diri saxladı, mübarizənin sonrakı mərhələsi üçün genetik yaddaşda mühüm tarixi izlər buraxdı.

İkinci mərhələ çox mühüm olub, Azərbaycanda maarifçiliyin əsasını qoyan xüsusi epostasiya təşkil edir. 1875-1905-ci illəri əhatə edən bu dövr ölkəmizin sonrakı taleyinin müəyyənləşməsində həlledici rol oynayan görkəmli fikir adamlarının yetişdiyi və fəal ictimai-siyasi həyatın formalaşdığı mərhələdir. Təsədüfi deyil ki, milli mətbuatımızın və milli teatrımızın əsası da məhz bu dövrdə qoyuldu. M.F. Axundov və H. Zərdabi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin parlaq ideyaları istər kapitalist ictimai-iqtisadi münasibətlərin bərqərar olduğu Bakıda, istərsə də, feodalizmin hökm sürdüyü əyalətlərdə vahid milli düşüncənin ilkin əsaslarını ortaya çıxardı. Bu dövr həm də əyalətlərdə çarizmin milli-feodal zülmünə qarşı qaçaq hərəkatının güclənməsi ilə əlamətdar oldu.

Üçüncü mərhələ artıq müstəqil dövlətçilik ideyasının, onun sosial-fəlsəfi bazasının və kadr potensialının formalaşdığı 1905-1917-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə artıq Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin miqyası ölkə hədudlarını aşaraq, Yaxın Şərq üçün avanqard və nümunəvi mahiyyət kəsb edirdi. Milli oyanışda mühüm rol oynayan milli-demokratik cərəyanı təmsil edən, C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabirin rəhbərlik etdikləri “Molla Nəsrəddin”, türkcülük ideyalarının daşıyıcısı olan və Ə. Hüseynzadənin başçılığı altında çıxan “Füyuzat” jurnalları bu dövrdə bütün milli ziyalıları azadlıq məfkurəsi ətrafında səfərbər edə bilmişdi. H.Z. Tağıyevin təmsalında formalaşmaqda olan milli burjuaziya artıq milli maarifçilik layihələrini uğurla maliyyələşdirir, yüzlərlə gənci Avropa ölkələrində təhsil almağa göndərilirdilər. I rus inqilabının yaratdığı minimal demokratik ab-havadan öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzkar əməlləri də XX əsrdə məhz bu dövrə təsadüf edir. Rusiya tərəfindən dəstəklənən erməni fitnəkarlığına qarşı Azərbaycanda yaranan milli müqavimət hərəkatı istər-istəməz milliyyətçiliyin güclənməsinə və ilk milli təşkilatların, siyasi partiyaların yaranmasına təkan verdi (“Difai”, “Müsəlman ədəmi-mərkəziyyət”, “Müsavat” partiyası və s.).

Nəhayət, 1917-1918-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı özünün həlledici dövrünə qədəm qoydu. Rusiyada baş verən fevral və oktyabr inqilabları nəticəsində Azərbaycandakı müstəqillik mübarizəsi artıq

dönməz xarakter aldı. I Dünya müharibəsində Almaniyaya məğlub olaraq, Brest-Litovsk müqaviləsini imzalamağa məcbur olan Rusiya, Şərqi Avropadakı bütün ərazilərini itirdi. Əvvəlcə bütün Qafqaz, daha sonra isə, 28 may tarixində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycanın müstəqilliyini çətinləşdirən ən böyük amil isə yenə də xarici havadarlarının direktivi ilə xalqımıza qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirən erməni təcavüzü idi. Bolşeviklərlə əlbir olan ermənilər Bakıda (31 mart), Naxçıvanda, Qubada, Şamaxıda, Zəngəzurda və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı əsil milli qırğın həyata keçirirlər. Belə mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeni formalaşan hökuməti yardım üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. 4 iyun tarixində imzalanan müqaviləyə əsasən, qardaş türk ordusu Azərbaycan könüllülərinin yardımı ilə ölkəni və onun paytaxtı Bakını erməni-bolşevik qrupundan azad edərək, respublikanın öz suverenliyini bütün ərazisində həyata keçirməyə şərait yaratdı.

1918-ci ildə Azərbaycanın coğrafi ərazisində formalaşmaqda olan, Azərbaycan xalqını birləşdirən, bu birliyə və coğrafi məkana siyasi-hüquqi məna verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması böyük tarixi hadisə, taleyüklü bir nailiyyət idi. Belə ki, bu, dünyanın yeni tarixində mürəkkəb dünyəvi siyasi-hərbi vəziyyətdə qurulmuş milli, dünyəvi respublika idi. Ümumiyyətlə, bu hadisənin, nəinki tarixi, həmçinin, hüquqi-siyasi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Əvvəla, “Azərbaycan” sözü müasir siyasi-hüquqi məzmununu, rəsmi dövlət adı statusunu məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranandan sonra aldı.

Bu respublikanın Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin əsaslarının formalaşdırılması, o cümlədən, Azərbaycan xalqının milli ruhun dirçəldilməsi baxımından qəbul etdiyi tarixi əhəmiyyətli qərar və qanunlarına ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan dövlət bayrağının qəbul edilməsi (24 iyun 1918), Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması haqqında xüsusi fərmanın verilməsi (26 iyun 1918), Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi (27 iyun 1918), Milli Şura tərəfindən “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında” qanunun qəbul edilməsi (19 noyabr 1918), Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul olunması (11 avqust 1919), Bakı şəhərində universitetin açılması haqqında Azərbaycan parlamentinin qanununu (1 sentyabr 1919), mətbuat sahəsində senzuranın ləğv olunması haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı və digər sahələrdə başlanmış islahatları göstərmək olar. Azərbaycan Milli Şurasının o zamankı mürəkkəb və həlledici tarixi bir məqamda Tiflisdə-Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq, bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Adıçəkilən bu qanunlar və qərarlar nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun-qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının, bütövlükdə, demokratik dövlətin fəaliyyəti üçün zəruri təsisatların və prinsiplərin formalaşdırılmasına, bərqərar edilməsinə yönəldilmişdi. Bunu tarixdən məlum olan belə bir fakt da sübut edir ki, 1918-ci il mart soyqırımından cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan parlamentində 21 erməni, eləcə də, rus millətinin nümayəndələrinin təmsil olunmasına şərait yaradılmışdır ki, bu da demokratik inkişaf yolunu seçmiş gənc bir dövlətin öz dövrünü xeyli qabaqlayan əsil mütərəqqi, demokratik ruhundan xəbər verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmi 17 ay aramsız fəaliyyət göstərmiş və bu müddət ərzində 155 iclas keçirmiş və 230-a yaxın qanun qəbul etmiş parlament bir tərəfdən müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, digər tərəfdən, xüsusilə, milli qanunvericilik təsisatı mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Hər an yeni xarici işğal təhlükəsinin qaldığı mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan parlamentinin vacib fəaliyyət istiqaməti kimi dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Ölkədə elm və təhsilin inkişafı və milli kadrların yetişdirilməsi məqsədi ilə 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrə dövlət hesabına təhsil almağa göndərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Heç də sadə olmayan beynəlxalq siyasi şəraitdə gənc və yeni siyasi subyektin yaranması və onun dövrün siyasi “nəhəng”lərinə istər faktiki, istərsə də hüquqi tərəfdən qəbul etdirilməsi ağır və şərfli bir vəzifə olaraq Şərqdə ilk demokratik respublika qurucularının qarşısında dururdu. Belə bir şəraitdə kiçik bir dövlətin parlament sədri Ə.M. Topçubaşovun heyəti tərəfindən 1919-cu ildə ABŞ prezidenti V. Vilsonla görüşə nail olunması, bu, böyük dövlət tərəfindən rus çarizmi və ruslaşdırma siyasətindən qurtulmuş və milli-azadlıq mübarizəsi ruhu ilə müstəqil dövlət yaratmağa nail olmuş Azərbaycan

Demokratik Respublikasının de-fakto olaraq tanınmasına nail olunması mühüm tarixi, siyasi-diplomatik və hüquqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan həyata keçirdiyi hərbi müdaxilə və qırmızı ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən bu dövlətin tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoyması danılmaz və tarixən təsdiqini tapmış fakt olaraq qalmaqdadır. Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqı şimalda özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldə bildi, müstəqil yaşamağa layiq və qadir olan xalq olduğunu sübuta yetirdi. Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da parlamentli respublika tipli demokratik idarəçilik qaydalarını tətbiq olunmasına başlandı. Bu sadalananlar Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyəti idi.

O da, qeyd olunmalıdır ki, hələ Amerika və bir çox Avropa dövlətlərində cəmiyyətin böyük və əhəmiyyətli təbəqəsinə-qadınlara səsvermə kimi vacib siyasi hüququn verilmədiyi bir dövrdə AXC-də qadınlara dövlət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak etmək – səs vermək hüququnun verilməsi təmin olunmuşdu.

Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən, türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi olan və istər siyasi quruluşuna, istərsə də, həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu tədbirlərinə və müəyyən etdiyi vəzifə və məqsədlərin xarakterinə görə Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki yeri və roluna dair ən dolğun və düzgün qiyməti məhz ümummillə lider Heydər Əliyev vermişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu.

Bu cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan M.Ə. Rəsulzadə, Ə.M. Topçubaşov, F. Xoyski, H. Ağayev, N. Yusifbəyov, M. Hacınski, M.Y. Cəfərov, X. Rəfibəyov, Ə. Şeyxülislamov, T. Makinski, S. Mehmandarov, Ə. Şıxlinski, S.M. Qənizadə, X. Xasməmmədov, Ə. Pepinov, Ş. Rüstəmbəyov kimi görkəmli ictimai xadimlərin xatirəsini Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiram hissi ilə yad edir.” Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” (26 mart 1998-ci il), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi adının bərpa olunması, cümhuriyyətin ildönümlərinin qeyd olunmasına dair sərəncam və bir çox dövlət əhəmiyyətli digər sənədlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Həmin müsbət ənənə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi, cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi ehtiramla yad edilir və dövlətçilik təcrübəsi daim öyrənilir.

Beləliklə, tarixi təcrübə göstərdi ki, zamanında elə bir tarixi şəraitdə AXC-in tarixi Azərbaycan ərazisini özünə daxil etməklə, siyasi-hüquqi qüvvə qazanması və bütün dünyada özünü təsdiq etməsi XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın sovet sosialist imperiyasında daxil edilməsi zamanı istənilən halda müəyyən ərazilərə malik olan və siyasi-hüquqi cəhətdən tanınmış dövlət kimi daxil edilməsinə imkan yaratdı. Bunun tarixi, siyasi-hüquqi əhəmiyyəti də odur ki, 1991-ci ildə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan hələ XX əsrin əvvəllərində yaradılmış müstəqil demokratik respublikanın varisi olmaq şərəfini qazanmış oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin milli tariximizdə misilsiz rol oynamış və müasir tarixi dövrdə demokratik inkişaf istiqaməti ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasının önəmli tarixi istinad məqamı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında söylədiyi fikirlər bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlayacaqdır: “Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Biz bu varislik prinsipini şəərəflə, sədaqətlə yerinə yetiririk və yetirəcəyik.”

İki sahil.-2010.-27 may.-N.93.-S.5.

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ İLK DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏT

Nazim MUSTAFA,
tədqiqatçı

Tariximizin parlaq səhifəsi

XX əsrin əvvəlində müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika – xalq cümhuriyyəti quran və parlamentarizmin əsasını qoyan Azərbaycan xalqının öyünməyə haqqı çatır. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində imperiyanın süqutu yaxınlaşdı və mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndi. Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş Cənubi Qafqazdan olan deputatlar əvvəlcə Xüsusi Komitə, noyabr ayında isə Zaqafqaziya Komissarlığı yaratdılar. 1918-ci il fevralın 23-də Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar Tiflisdə toplaşaraq əvvəlcə Zaqafqaziya Seymi, aprelin 22-də isə müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaratdılar. Hər üç millətin nümayəndələrinin təmsil olunduqları Zaqafqaziya Seymində xarici və daxili amillərin sayəsində ümumi dil tapmaq çətinləşirdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün axıncı iclasını keçirir. Ertəsi gün Gürcüstan öz müstəqilliyini elan edir. Mayın 27-də seymin müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurasını elan edir. Milli Şuranın rəyasət heyəti və sədri seçilir. Müsavat Partiyasının təmsilçilərinin təklifi ilə M. Ə. Rəsulzadə şuranın sədri seçilir.

Azərbaycan Milli Şurasının 44 üzvündən 26-sının imzaladığı dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə (Əqdnamə) ilə türk-müsəlman dünyasında parlamentli respublikanın yaranmasının əsası qoyuldu. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi haqqında mayın 30-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqraf göndərildi. Sonralar Əsas Qanunun – Konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmadığı üçün İstiqlal bəyannaməsi Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək bir növ Konstitusiyanı əvəz etmişdir.

Bəyannamənin 6-cı maddəsində qeyd edilirdi ki, Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycana xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət rəhbərlik edəcək. İyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında gərginlik yaranmışdı. Belə mürəkkəb vəziyyətdə Milli Şura fəaliyyət göstərməyin mümkün olmadığını görüb, daha əlverişli vaxta qədər özünü buraxmağa məcbur olmuş və öz səlahiyyətlərini Fətəli xan Xoyski hökumətinə həvalə etmişdi. Hökumət həm qanunverici, həm də icraedici orqan funksiyasını ifa edirdi.

Həmin dövrdə Bakı erməni-bolşevik qüvvələrinin işğalı altında idi. İyunun 12-də Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinə Gəncə üzərinə hücum əmri verilmişdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çox çətin şəraitdə mübarizəyə başlayan müvəqqəti milli hökumətin fəaliyyətinin Gəncə dövrünün ilk günləri milli dövlətçiliyimiz üçün çox əhəmiyyətli bir sıra qərarların, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilməsi (19 iyun 1918-ci il), Azərbaycan Milli Ordusunun (Korpusunun) yaradılması (26 iyun 1918-ci il), türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili elan olunması (27 iyun 1918-ci il), hərbi nazirliyin təsis olunması (1 noyabr 1918-ci il) ilə tarixi yaddaşımıza daxil olmuşdur.

Xalq cümhuriyyətinin parlamenti və hökuməti mövcud olduqları müddətdə fəaliyyətlərini daha çox sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirməyə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmağa, xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəlmişdi. Həmin dövrdə vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunlar qəbul edilmişdi.

Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin atributlarının yaradılması hökumətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müvəqqəti hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 9-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin məruzəsi əsasında Azərbaycanın yeni üçrəngli – mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlardan ibarət və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan milli bayrağının təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası üzərində dalğalanan dövlət bayrağımız ilk dəfə 1918-ci il noyabrın 9-da Bakıda, Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının yerləşdiyi binada (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin yerləşdiyi, o zamankı neft milyonçusu, məşhur müğənni Seyid Mirbabayevin mülkündə) qəbul edilmiş və qaldırılmışdır.

Üçrəngli dövlət bayrağımız 70 il sonra 1990-cı il noyabrın 17-də qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda XX əsrin böyük siyasətçisi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilərək yüksəklərə qaldırıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsatəti ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu qəbul etdi. Bu qanunla üçrəngli milli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi və bu müqəddəs istiqlal rəmzimiz bütün Azərbaycan üzərində dalğalanmağa başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə hər il noyabr ayının 9-nun Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi istər simvollarının zənginliyi, istərsə də Azərbaycan milli dövlətçiliyinin, xalqımızın tarixi-mədəni, milli-mənəvi görüşlərini hərtərəfli, dolğun əks etdirməsi ilə seçilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbinin layihəsi 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hazırlansa da, o illərdə onun qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsi mümkün olmamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1920-ci il yanvarın 30-da “Azərbaycan Respublikasının gerbi və möhürünün, milli himnin və hərbi ordenlərinin layihələrinin hazırlanması haqqında” yenidən qərar qəbul etmişdir. Qərarın birinci bəndində hərbi ordenlərin yaradılması üçün müsabiqə elan edilməsi Hərbi Nazirliyə, ikinci bəndində isə milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin hazırlanması ilə bağlı müsabiqə keçirilməsi isə Xalq Maarif Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Birinci qərara əsasən 1919-cu ilin martın 23-də “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət gerbi və möhürü layihələrinin hazırlanması üçün müsabiqə elan edilmişdi. Lakin təəssüf ki, 27 aprel 1920-ci il bolşevik istilasına və milli dövlətimizin süqut etməsi bu ümummilli və dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə imkan vermədi. XX əsrin sonunda Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmək ərafəsində – 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə dövlət gerbinin hazırlanması üçün müsabiqə elan olunmuşdur. 1991-1992-ci illər ərzində müsabiqəyə dövlət gerbinin onlarla layihəsi təqdim olunmuş, müzakirələr zamanı 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış layihələrdən birinin qəbul edilməsi ilə bağlı təkliflər səslənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1993-cü il yanvarın 19-da qəbul etdiyi Konstitusiyaya Qanunu ilə 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış dövlət gerbi layihələrindən birini müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi kimi təsdiq etmişdir.

Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən müasir Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1992-ci il mayın 27-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət himni haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” Azərbaycanın dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri bərpa olunmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam ordusunun və Azərbaycan ordusunun köməyi ilə Bakı daşnak-bolşevik işğalından azad edildi. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. F. X. Xoyskinin müraciətinə əsasən noyabrın 16-da Milli Şura yenidən fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın noyabrın 19-da M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında qərara alındı ki, Azərbaycan parlamentində ölkədə yaşayan bütün qeyri-millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdırlar. Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması qərara alındı. Həmin dövrdə Milli Şuranın Azərbaycanın mübahisəsiz hesab etdiyi ərazilərdə – Bakı və Gəncə quberniyalarında, Zaqatala dairəsində, İrəvan və Tiflis quberniyalarının Azərbaycana bitişik və soydaşlarımızın kompakt yaşadıqları ərazilərdə 2 milyon 750 min əhali yaşayırdı. Onlardan 1,9 milyon nəfəri müsəlman, yarım milyonu erməni 230 min nəfəri ruslar idilər. Əhalinin hər 24 min nəfərinə bir nümayəndə olmaqla, parlamentdə müsəlmanları 80, erməniləri 21, rusları 10, almanları bir, yəhudiləri bir deputat təmsil etməli idi. Kvotaya uyğun gəlməsə də, gürcülərin və polyakların da hərəsinin bir nümayəndə ilə parlamentdə təmsil olunmaları qərara alınmışdı.

Milli Şuranın qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə avtomatik olaraq yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Qalan deputatlar yeni seçilməli idi. Yeni seçiləcək 36 müsəlman deputat üçün yerlər aşağıdakı qaydada ayrılmışdı: Bakıdan 5, Göyçay, Lənkəran, Şamaxı və Zaqataladan 2, Quba, Gəncə və keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdikləri (Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzaları) hissəsindən 3, Cavanşir, Qazax, Cəbrayıl qəzalarının və Borçalının hərəsinə bir

deputat. Əsasnaməyə görə parlamentdə təmsil olunmaq üçün ayrılan 21 erməni yeri aşağıdakı qaydada bölünmüşdü: Gəncə və Şuşadan hər birindən 8 nəfər, Bakı Erməni Milli Şurasından 5 nəfər.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırkı Əlyazmalar İnstitutunun binası) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Binaanın ətrafı həmin gün bayramsayağı bəzədilmişdi. Bu parlament bütün müsəlman Şərqində demokratik prinsiplər əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

Parlamentdə o dövrdə Azərbaycanın siyasi palitrasını əks etdirən bütün partiyalar təmsil olunmuşdular. “Müsavət” və bitərəflər fraksiyası ən böyük fraksiya olaraq parlamentdə 38 deputatla təmsil olunmuşdu. Sollar – hümmətçi menşeviklər və sosialistlər bloku 13 deputatla, “İttihadi-İslam” partiyası 13, “Əhrar” fraksiyası 6, müstəqillər 3 yerlə parlamentdə təmsil olunmuşdular. Milli bayraqlarla və xalılarla bəzədilmiş iclas zalında müsavətçilərlə azlıqda qalan millətlərin nümayəndələri orta cərgədə, hümmətçi menşeviklər və sosialistlər solda, bitərəflər və ittihadçılar isə sağda əyləşmişdilər. Diplomatik nümayəndələr lojasında general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik F. Kokkerel, İranın konsulu Saed-ol Vəzarya Marağei, Dağlılar Respublikası hökumətinin sədri T. Çermoyev, Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Karsevadze, Araz-Türk Respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev və digər qonaqlar əyləşmişdilər.

Parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə açaraq təbrik nitqi söyləmiş və parlamentin rəhbərliyini seçməyi təklif etmişdi. Şəfəbəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə o dövrdə bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri hesab olunan siyasət nəhəngi, bitərəf Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, “Müsavət” partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Həmin vaxt Ə. M. Topçubaşov Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi İstanbulda idi və sonradan Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Fransaya getmişdi. Parlamentin süqutunadək Ə. M. Topçubaşov Azərbaycana qayıda bilməsə də, qiyabi olaraq axıradək parlamentin sədri vəzifəsini daşımışdı.

Parlamentdə ermənilərə 21, ruslara 10 yer ayrılsa da, onlar parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Lakin sonradan Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə Rus Milli Şurası parlamenti boykot etmək haqqında qərarını ləğv etdi və ruslar parlament iclaslarına qatıldılar. Erməni deputatlardan isə 11 nəfəri iki fraksiyada qanunverici orqanın fəaliyyətində iştirak etmişdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan parlamentində 11 fraksiya və qrup fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqatçılar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximizi iki dövrə ayırırlar. Birinci dövr – Milli Şura dövrü, yəni 1918-ci il mayın 28-dən noyabrın 19-dək olan dövrü əhatə edir. İkinci dövr isə 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək olan dövrü əhatə edir. Birinci dövr 6, ikinci dövr 17 ay davam etmişdir. Birinci dövrdə Milli Şuranın 9 iclası keçirilmişdir. Onlardan 7-si Tiflisdə və Gəncədə, 2-si isə Bakıda keçirilmişdir.

Xalq cümhuriyyəti parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan 230-u qəbul edilmişdir. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu dövrdə 5 dəfə hökumət kabinəsi qurulmuşdur. Bunun 2-si parlamentçilik tariximizin birinci dövrünə, 3-ü isə ikinci dövrünə təsadüf edir. Beş kabinədən 3-nə Fətəli xan Xoyski, 2-nə isə Nəsim bəy Yusifbəyov rəhbərlik etmişdir. Sonuncu üç kabinədə hökumətin tərkibi beynəlmiləl olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün əsas problemləri ölkə daxilində erməni separatizminin güclənməsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası və qaçqınlar problemi olmuşdur. XX əsrin sonunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının yenə də həmin problemlərlə üzləşməsi onu göstərir ki, həmin problemlər eyni mənbələrdən qaynaqlanır və Ermənistanın arxasında duran qüvvələr onu kövrükləyir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97.297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39.075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44.371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3.992,54 kv.km, İrəvan quberniyasında 9.858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16.598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7.913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8.685,30 kv.km) olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113.895,97 kv.km olmuşdur.

Yeni yaranmış respublikalar arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi “millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi”ni əsas götürürdüsə, Ermənistan tərəfi “tarixi prinsipləri” əsas götürür, guya qədimdə həmin mübahisəli ərazilərin “Böyük Ermənistan” ərazisinə daxil olduğunu iddia edirdi. Üstəlik, Azərbaycan Milli Şurasının 29 may tarixli iclasının qərarı ilə İrəvan

şəhərinin Ermənistan paytaxtı kimi güzəştə gedilməsi erməniləri yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini ələ keçirməyə şirnikləndirmişdi. Gürcüstan nümayəndələri isə əsasən “əlverişli iqtisadi şəraiti” ön plana çəkir, əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsünün (quberniya) saxlanmasına çalışırdı. Hər üç respublikanın biri digərinə qarşı ərazi iddiası, xüsusən də Ermənistan respublikasının fərsətdən istifadə edərək silah gücünə daha çox əraziləri ələ keçirmək cəhdləri milli münaqişələrin dərinləşməsinə, nəticədə isə yüz minlərlə əhalinin etnik torpaqlarından qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazi problemi meydana çıxmışdı. Azərbaycan tərəfi mübahisəli ərazilər problemini danışıqlar yolu ilə, bu mümkün olmasa, beynəlxalq güclərin iştirakı ilə yaradılmasını təklif etdiyi arbitraj yolu ilə həll edilməsini istəyirdi. 1919-1920-ci illərdə mübahisəli ərazilər və qaçqınlar problemini həll etmək üçün Bakıda və Tiflisdə dörd dəfə konfrans keçirilmişdi. Lakin bu konfranslar heç bir nəticə verməmişdi. 1919-cu ilin payızında Azərbaycan ordusunun Zəngəzuru erməni işğalından azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra Ermənistan tərəfi müttəfiqlərin ali komandanlığının vasitəçiliyi ilə noyabrın 23-də Tiflisdə keçirilən konfransda atəşkəs əldə edilməsinə nail olmuşdu. Azərbaycan tərəfi birtərəfli qaydada qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmiş, Ermənistan qoşunları isə fərsətdən istifadə edərək 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzuru tamamilə işğal etmişdi. Azərbaycanın bundan sonra diplomatik danışıqlar yolu ilə Zəngəzuru azad etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmış, Xudadad bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi. Hökumət Bakıya köçən zaman bu nazirlik iki yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayəçilik Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu: qaçqınlar məsələsi (qonşu ölkələrdən Ermənistan və Türkiyədən) gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək) və himayəçilik məsələsi (azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək). Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayəçilik Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə. 1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanıda, Ramanıda, Maştağada, Bülbülədə, Ermənəkənddə və Bayılda yeməxanalar açılmışdı. Himayəçilik dairələrində müsəlman qaçqınlarla yanaşı, erməni qaçqınları üçün də ayrıca yeməxanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməxanaların sayı 17-yə çatdırılmış, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi. Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı.

Xalq cümhuriyyəti hökumətinin başlıca məqsədi onun müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti bu məqsədlə çoxtərəfli görüşlər keçirmişdi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Bu əlamətdar hadisə ilə bağlı yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri və Azərbaycan parlamentinin xüsusi iclası keçirilmişdi.

8 aprel 1920-ci ildə keçirilən parlament iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qərbi Avropa dövlətləri və Amerikada diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi və Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin buraxılması haqqında qanun layihəsi müzakirə edilmişdi. Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması haqqında qanun qəbul edilmişdi. Həmin dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan parlamenti mövcud olduğu dövrdə İstiqlal bəyannaməsinə əməl etmişdir. Onun fəaliyyəti isə “Azərbaycan parlamentinin “nakazı” (“təlimatı”) əsasında idarə olunmuşdur.

1920-ci ilin əvvəlində parlamentin rəyasət heyətində dəyişiklik baş vermişdir. Daxili nizamnaməyə əsasən bir illik səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra Həsən bəy Ağayev istefa vermişdir. Onun yerinə

Məmməd Yusif Cəfərov parlament sədrinin birinci müavini seçilmişdir. Xalq cümhuriyyətinin süqutunadək parlamentə M.Y.Cəfərov sədrlik etmişdir.

Lakin Azərbaycanın daxili-siyasi həyatında yaranan sabitlik uzun sürmədi. Ölkənin başının üstünü bolşevik təhlükəsi almışdı. Rusiya qoşunları Azərbaycanın şimal sərhədlərində cəmləşmişdi. Xarici təhlükə ilə yanaşı, aprel ayının əvvəllərindən başlanan hökumət böhranı Azərbaycanda siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. Mart ayında Qarabağda başlanan erməni qiyamını yatırmaq üçün Azərbaycan ordu hissələrinin Bakıdan Qarabağa göndərilməsi Qırmızı Orduya qarşı ciddi müqavimət göstərməyi mümkünə etdi. Azərbaycan parlamenti 1920-ci il aprelin 27-də keçirilən sonuncu iclasında Rusiyanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində fakt qarşısında qalaraq hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi barədə qərar çıxardı. Şimali Azərbaycan yenidən Rusiyanın əlinə keçsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz buraxdı. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın dövlətçilik və ictimai-siyasi fikir tarixində rolu misilsizdir. Sovet tarixşünaslığında xalq cümhuriyyətinin fəaliyyəti qərəzli şəkildə saxtalaşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan Respublikası XX əsrin əvvəlində mövcud olmuş xalq cümhuriyyətinin varisi kimi, onun zəngin ənənələrindən istifadə edir, onun irsinin üzə çıxarılması və nəşr edilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi ərəfəsində imzaladığı 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyasının qərarı ilə xalq cümhuriyyətinin irsinin mühüm sənədləri 7 cildə çap olunmuşdur. Xalq cümhuriyyətinin irsi tariximizin həm şanlı, həm də ibrətamiz səhifələridir.

Xalq qəzeti.-2010.-28 may.-N 115.-S.5.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi Email: ismayil_haciyev@yahoo.com

1918-ci ilin mayında müsəlman şərqində ilk dəfə yaradılmış yeni suveren dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çətin və mürəkkəb şəraitdə 23 ay yaşayıb fəaliyyət göstərdi. Bu Cümhuriyyət Rusiya ilə yanaşı dünyanın böyük dövlətlərinin - ABŞ, İngiltərə və Fransa'nın siyasi, iqtisadi siyasətlərinin mənəşəsində mübarizə aparmalı oldu, öz suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün bütün vasitələrə əl atdı, bu yolda çox mürəkkəb problemlərlə üzləşdi. Bu dövlətlərin təzyiqi altında 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan - Ermənistan arasındakı sərhəd problemini müzakirə edərkən öz suverenliyini qoruyub saxlamaq naminə İrəvanın ermənilərə verilməsi qərarını çıxarmağa məcbur oldu və bu qərarı ürək ağrısı ilə "tarixi zərurət", "labüd bəla" hesab etdi (2, v. 51).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu ölkələr Azərbaycana qarşı bir sıra ərazi iddiaları irəli sürürdü. Bu zaman onun ərazisi 113.895, 97 kv. km idi. Onun 97.296,67 kv.km mübahisəsiz, 16.598,30 kb km-i mübahisəli zonaları əhatə edirdi (3, s. 161).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün çox çətin şəraitdə mübarizə aparır, bütün imkanlardan istifadə edir, tələyüklü məsələlərin həllinə çalışırdı.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili ilə xarici siyasəti, Antanta ölkələri ilə əlaqələri, qonşu ölkələrlə münasibətləri, daxili regionlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər bir sıra tarixçilər tərəfindən öyrənilmişdir.

Bu sahədə T. Svyatoçovski, O. Alştadt, C. Həsənlı, N. Nəşibzadə, İ. Musayev, A. Hacıyev, B. Nəcəfov, A. Balayev və başqa alimlərin tədqiqatları diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrindən tədqiqat əsərlərində bəhs edilsə də problemin bütün məsələləri öyrənilməmişdir. Hətta bu problemlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikri əsaslandırmağa çalışmışlar ki, guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ayrı-ayrı bölgələrin ərazi toxunulmazlığını və onların əhalisinin təhlükəsizliyini nəinki təmin edə bilməmiş, hətta buna cəhdlər belə göstərməmişdir. Lakin arxiv sənədləri, obyektiv araşdırmalar bu mövqeyin həqiqətə uyğun olmadığını göstərir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "rəhbərliyi və yerli hakimiyyət orqanları imkanları daxilində bu problemlərə diqqət yetirmiş, torpaqlarımızın bütövlüyü və suverenlik məsələlərində daxili-xarici düşmən qüvvələrə qarşı barışmaz mövqe tutmuşlar" (12, s. 142). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti öz fəaliyyətində, daxili və xarici siyasətində Naxçıvanla bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirmiş, bölgənin ermənilər tərəfindən tutulmasına imkan verməmiş və ona siyasi, hərbi, maddi və mənəvi köməkliyini göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar Naxçıvan ətrafında yeni konkret tarixi şəraitdə sosial və ictimai-siyasi qüvvələrin yeni nisbəti yaranmışdı. Cümhuriyyətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə baş vermiş sosial və siyasi proseslər bir-biri ilə çox sıx əlaqəli inkişaf edirdi. Bu proseslər daxili və xarici amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirən bir mənzərə yaratmışdı.

RSFSR çar Rusiyasından miras qalmış millətçilik ideologiyasını hər vəchlə müdafiə və inkişaf etdirərək çox mürəkkəb şəraitdə müsəlman aləmini parçalamaq, bu regionda ona arxa ola biləcək xristian dövləti - Ermənistan Respublikası yaratmaq məqsədi ilə cəhdlərini daha da genişləndirirdi. Rusiya-Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycandan qoparıb imperiyaya birləşdirilmiş ölkəmizin tarixi torpaqlarının - İrəvan quberniyasının, həmin əraziyə təbə edilmiş Naxçıvan diyarının, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarının süni surətdə yaradılmış Ermənistana birləşdirilməsini elan etdi.

Həmin illərdə Naxçıvan məsələsi həm daxilə, həm də beynəlxalq aləmdə müxtəlif mənafelərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəşidyi düyün nöqtələrindən birinə çevrildi. Bu dövr Naxçıvanda hakimiyyətsizlik, hakimiyyətin tez-tez dəyişməsi illəri olmuşdur. Bu müddətdə Ermənistan Respublikası, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, müsavətcılardan və daşnaklardan ibarət yaradılmış Milli Komitələr, ABŞ, İngiltərə, Türkiyə arasında Naxçıvana yiyələnmək uğrunda ardı-arası kəsilməz mübarizə meydanı olmuşdur.

Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hücumları, hakimiyyət çəkişmələri bu ölkəni daha çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Əhalinin xeyli hissəsi qaçqına çevrilmişdi, aclıq hökm sürürdü.

Naxçıvan diyarına 1828-30-cu illərdə köçürülmüş və orada məskunlaşmış erməni əhalisi diyarda vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə kömək edirdi. Naxçıvandakı ermənilərə, xarici silahlı qüvvələrə

arxalanan Ermənistan Respublikası Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirirdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya dövlətləri Ermənistan Respublikasına hərtərəfli yardım göstərirdilər. Naxçıvan erməniləri diyarın təkləndiyindən və daxildəki ziddiyyətlər, habelə hakimiyyətsizlik məngənəsində boğulduğundan istifadə edərək Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə şayiələr yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər. Erməni qüvvələri vəziyyətin mürəkkəbliyindən, qarışıqlıqdan istifadə edərək "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürürdü. Ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı layihə hazırlamış və bunu Ənvər paşaya təqdim etmişdilər. Bu layihəyə görə Naxçıvan və Ordubadla birlikdə Sürməli, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan (qəzası), Borçalı, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Qarabağ və Zəngəzur qəzaları Ermənistana verilməli idi (10, s. 116). Ermənilər bu tələblərini onunla əsaslandırırdılar ki, guya bu qəzaların əhalisinin 70 faizi ermənilərdir (1, v. 4). Əslində isə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizini, Naxçıvan qəzasında 62,5 faizini, İrəvan qəzasında 60,2 faizini, Sürməlidə 70 faizini, Qara-yazıda 89 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi (10, s. 366).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən Naxçıvan diyarının əhalisi bu respublika ilə birləşməyə hazır olduğunu bildirsə də mövcud siyasi və beynəlxalq vəziyyət Naxçıvan əhalisinin arzusunu həyata keçirməyə imkan vermirdi. Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq meyilləri getdikcə güclənirdi.

1918-ci ilin yayında Naxçıvan ikitərəfli təhlükə ilə rastlaşdı. Bir tərəfdən Naxçıvana köçürülən və burada yaşayan erməni əhalisi bu diyarın Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə yayılan şayiələrdən ruhlanaraq Naxçıvana Ermənistanın bir hissəsi kimi baxır və diyarın müxtəlif yerlərində hər cür fitnəkarlıq törədirdilər. Digər tərəfdən isə daşnakların ingilislərdən geniş yardım alaraq Culfaı özəlinə keçirmiş qaniçən Andranik Ozanyan Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talan edir, dinc əhalini kütləvi surətdə qırırdı: Yaycı, Dizə, Düylün, Süst, Çəsmə-basar, Tumbul və b. kəndlər tamamilə dağıdılmışdı. Lakin bu azğınlıqlara baxmayaraq müttəfiq dövlətlər - İngiltərə və Fransa daşnakların hərbi əməliyyatlarına yardım göstərdiklərini bildirməkdə davam edirdilər.

Belə ağır vəziyyətdə Naxçıvan Milli Komitəsi haqlı olaraq türklərlə əlaqəni daha da genişləndirməyi lazım bildi. Həmin vaxtda türklər Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu öz əllərinə keçirərək Naxçıvana doğru irəliləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk diviziyası Şərur qəzasına daxil olduğdan sonra hücumu müvəqqəti dayandırmış və beləliklə Andranikin Naxçıvanı ələ keçirməsi üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan Milli Komitəsi daşnakların sayca üstün qüvvələri ilə döyüşə girmədən geri çəkilməyi məqsədəuyğun sayırdı. Bununla belə bütün xalq öz torpaqlarının müdafiəsi üçün ayağa qalxdı. Nəhrəm kəndində qonşu kəndlərin nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə xalq qoşun dəstələri yaradıldı. Xalq qoşunu 1918-ci il iyunun axırlarında Nəhrəm kəndi yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzdi. Andranik rüsvayçılıqla Qarabağ dağlarına qaçmağa məcbur oldu. Bu hadisələrdən sonra, yeni daşnak talanlarına yol verməmək məqsədilə türk qoşunları Naxçıvana, Ordubada və Culfaya daxil olmuşdular. Türklərin daşnaklara qarşı döyüşdə kifayət qədər qətiyyətli olmaması Naxçıvan Milli Komitəsi ilə onların arasında soyuqluq yaratmışdı. Türklər Naxçıvana daxil olan vaxt ilk siyasi tədbir kimi Naxçıvan Milli Komitəsini və milli hissələri buraxmışdılar. Xəlil bəy isə Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu (5, s. 36). Lakin vəziyyət uzun sürmədi. Tezliklə Naxçıvan Milli Komitəsinin və onun silahlı dəstələrinin fəaliyyəti bərpa edildi. 1918-ci ilin ikinci yarısında müharibə cəbhələrində Türkiyənin vəziyyəti çətinləşdikcə o, Naxçıvanda daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin yaradılmasına meyl göstərirdi. Elə yerli hakimiyyət ki, daşnakların hücumuna davam gətirsin və diyarı heç vaxt onların tapdağı altına qoymasın. Türkiyə Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu.

1918-ci ilin noyabrında yerli əhali Qafqazda altıncı olan Araz Respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi (9, s. 47).

Araz-Türk Respublikasının əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi 8696 kv.km olmaqla (8, s. 33) tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi (2, v. 9-9 arx.). Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri, hökumətin sədri isə Əmir bəy Əkbərzadə olmuşdur (1, iş 178, v. 7). Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyi ilə yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı.

Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə türklərin Naxçıvan diyarı ilə əlaqələri tamam kəsilmirdi. Türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuşdu (14, s. 91). Bundan başqa, türklərin Naxçıvanda 5 zabıt və 300 əsgəri qalırdı. Araz-Türk Respublikası qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (1918 noyabr - 1919 mart) baxmayaraq "bölgenin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsinə və bölgənin ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını və bununla da ADR-in ərazi bütövlüyünü təmin etdi" (12, s. 76).

Naxçıvan əhalisi bölgənin Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılması üçün inadla mübarizə aparırdı. Onlar 1919-cu il yanvarın 4-də ; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış müraciətdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarında ermənilərin I törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilir. Müraciətdə deyilirdi: "1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1918-ci ilin iyun ayına qədər erməni hərbi hissələri tərəfindən İrəvan quberniyasında 200-dən artıq müsəlman kəndi; yandırılmış, əhalinin böyük əksəriyyəti öldürülmüş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur. Müsəlmanların kütləvi şəkildə yaşadıkları İrəvan quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin, Şərur qəzaları erməni qoşunları tərəfindən tutulmağa başladığı vaxt dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi öldürülür, bir hissəsi də öz yaşayış yerlərini tərk edərək dağlara çəkilib İran sərhədlərinə keçməyə məcbur olmuşdular ki, burada onları hər dəqiqə ölüm gözləyir. Məcburi təmizlənmiş yerlərə, "Türkiyə Ermənistanından" qaçmış erməniləri yerləşdirirlər" (1, iş 37, v. 9).

1918-ci il noyabrın 4-də İrəvan müsəlmanları, dekabrın 22-də Ordubad şəhərinin və ətraf ərazinin müsəlmanları, yanvarın 4-də Ordubad qəzasının sakinləri, yanvarın 2-də İrəvan quberniyasının ictimai xadimləri yaranmış ağır vəziyyətlə bağlı Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş və tədbirlər görülməsini xahiş etmişlər (4, 1919, 4 noyabr, 50-31 yanvar).

1919-cu il yanvarın 7-də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə nota göndərməyə məcbur oldu. Notada Azərbaycan xalqına qarşı zorakılığa son qoyulması tələb olunurdu (4, 1919, 7 yanvar).

Yanvarın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti vəziyyəti müzakirə etdi, qəbul olunmuş qətnamədə hökumətə ciddi tədbirlər görməyi tapşırırdı.

Yanvarın 25-də Parlament "İrəvan quberniyasındakı hadisələrə dair" məsələni yenidən müzakirə etdi. M.Ə. Rəsulzadə bəyanatla çıxış edərək bildirdi ki, Naxçıvan qəzasında ermənilər günahsız müsəlmanların qanını tökür. O, hökuməti bir daha kəskin tədbirlər görməyə çağırırdı (4, 1919, 31 yanvar).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ermənilərin Naxçıvandakı vəhşiliklərinə son qoymaq üçün Müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali Komissarına müraciət etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Naxçıvan bölgəsinin əla-qəbrinin yaradılmasında və əhalinin problemlərinin həllində İrəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, onların yaratdıqları müxtəlif təşkilatların mühüm rolu olmuşdur. 1919-cu ilin yanvarın 2-də İrəvan quberniyası ictimai xadimlərinin müşavirəsi keçirilmiş, burada Araz-Türk Respublikasının yaranması, bölgədəki vəziyyət haqqında məlumat verilmiş və çıxış yolları göstərilmişdir. Yanvarın 5-də Bakıda İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı nümayəndələrin fəvqəladə iclası keçirilmiş və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradılmışdı (1, siy. 2, iş 94, v. 2). Bir gün sonra həmyerlilər cəmiyyətinin idarə heyəti seçildi: T. Makinski, H. Qasımov, R. İsmayılov. M.Ə. Sidqi, A. Makinski.

Həmyerlilər cəmiyyəti öz nümayəndəsi kimi Mirabbas Mirbağirovu İrəvan quberniyasına göndərirdi. Burada əsas məqsəd yerlərdə vəziyyətlə tanış olmaq və müəyyən tövsiyələr hazırlamaq idi. İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar üçün vəsait ayrıldı. Azərbaycan hökumətinin Naxçıvan üçün ayırdığı 900 min manatı P. Bayrambəyov və Y. Qaziyevə vermişdi (12, s. 92; 9. s. 54). AXC hökumətinin razılığı ilə M. Mirbağirov Gəncəyə gəlmiş, burada ona 12 nəfər Azərbaycan zabiti qoşulmuş və onlar Ordubadda əhali ilə görüşdükdən sonra 1919-cu il fevralın 19-da Naxçıvana çatmışlar (1, siy. 2, iş 94, v. 2).

M. Mirbağirov və onunla gələn heyət yerli hökumətin rəhbərləri, ingilis general-qubernatoru və xalqın nümayəndələri ilə görüşləri oldu. Fevralın 23-də keçirilən yığıncaqda xalq yekdilliklə Azərbaycana birləşmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Nümayəndələr Azərbaycanın təmsilçiləri kimi mövcud yerli hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. M. Mirbağirov könüllü surətdə Azərbaycana birləşmək barədə rəsmi akt tərtib etməyi məsləhət gördü. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mülki və mədəniyyət məsələlərinə dair maddələrdən ibarət olan akt hökumətin, Milli Şuranın və əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalandı (12, s. 94). Mirabbas Mirbağirov (Mirbağırzadə) 1919-cu ildə Naxçıvanın Azərbaycana birləşməsi haqqında akt qəbul etdirmiş "Mirbağırzadə missiyası"nın başçısı kimi xatırlanır. M. Mirbağirov Naxçıvanda olduğu müddətdə bölgədəki və ətraf yerlərdəki siyasi-hərbi vəziyyətlə tanış oldu, əhalinin və ictimai qüvvələrin mövqelərini öyrəndi. Bütün bunlardan sonra Azərbaycan hökumətinə aşağıdakı

təkliflərini verdi: "1. Bu mahalı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İran və Ermənistanın təsirinə qarşı mübarizə aparmağa qabil olan, özgə təsiri altına düşməyən və müəyyən məqsədyönlü siyasəti inadla və ardıcılıqla həyata keçirən, habelə iradəli, cəsur, qətiyyətli, rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernator təyin olunmalıdır. 2. Bölgəyə Hərbi nazirliyin yuxanda sadalanan keyfiyyətlərə malik olan nümayəndəsi də göndərməlidir. 3. Mülki və məhkəmə idarələrinin rəhbərliyinə baş məmurlar mütləq azərbaycanlılar təyin edilməlidirlər. 4. Yerli hərbi işi təşkil etmək üçün göndərilən zabitlər kifayət etmədiyindən əlavə zabitlər dəstəsini bölgəyə yollamaq lazımdır. 5. Azərbaycanın uzaq ucqarları, məhsuldar torpağı, çoxlu məhsulu, duzu və digər faydalı mineralları olan və müttəfiqlərin, fars-erməni diplomatiyasının məkrli siyasəti ilə üzləşən Naxçıvan və Şərur Azərbaycan Respublikası tərəfindən səxavətlə təchiz olunmalıdırlar" (12, s. 95).

M. Mirbağirovun Naxçıvana səfəri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrinin artırılması sahəsindəki təkliflərinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə sistematik məşğul olmağa başladı. Azərbaycan hökuməti Naxçıvana kömək göstərilməsində bir sıra addımlar atdı. Regional əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam-Karyagin-Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin qaydaya salınması və mühafizə edilməsinə diqqət artırıldı (7, s. 61). Ticarət və sənaye naziri M. Əsədullayev AXC Nazirlər Şurasına məktubla müraciət edərək Naxçıvan bölgəsinin neft məhsulları ilə təmin edilməsini əsaslandırdı. Azərbaycan hökuməti M. Mirbağirovun və Naxçıvanın Müvəqqəti hökumətinin işlər müdiri B. Naxçıvanskiin təklifləri əsasında 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı (1, siy. 2, iş 102, v. 2). Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağirov onun köməkçiləri təyin olundular. General-qubernatorluğun nəzdində Şura yaradıldı. Yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün 500 min manat pul ayrıldı (12, s. 96). Bir qədər sonra - 1919-cu il 30 mart tarixli sərəncamla daha 1 milyon manat bölgədə idarəçiliyin təşkilinə ayrıldı (1, siy. 2, iş 102, v. 3).

1919-cu il martın 8-də Araz-Türk Respublikasının xüsusi missiyası Bakıya gəldi. Nümayəndə heyətinin qaldırdığı məsələlər Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 10 mart tarixli iclasında müzakirə olundu.

1919-cu ilin əvvəlində ingilislər Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını, Naxçıvan Milli Komitəsini ləğv etdilər. İngilislər Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək üçün hər cür üsul və vasitələrə əl atır, fəal danışıqlar aparırdılar. Hələ 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbon Naxçıvana gəlmişdi. Onun gəlişinin əsl məqsədi diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdu (13, s. 56).

1919-cu ilin fevralında digər bir ingilis komissarı kapitan Lautenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də Naxçıvana gəlmişdi (15, v. 24). O, Britaniya qoşun hissəsinin Dəvəlidə, Naxçıvanda, Culfada və Şahtaxıda yerləşdirilməsi, bu yerlərdə bütün məsələlərin ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən həll ediləcəyi barədə danışıqlar aparmışdı. Naxçıvan rəhbərləri yerli muxtariyyəti saxlamaq şərtilə ingilislərin təkliflərini qəbul etmiş və hətta bir neçə ingilispərəst yerli hakimi öz hökumətlərinin tərkibinə daxil etmişdilər (15, v. 26). Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq mövqelərinin kifayət qədər aydınlaşmadığı bir şəraitdə məqbul sayılan bu güzəştlər ingilislərə münasibətdə məqsədəuyğun addımlar idi. Bu güzəştlər başqa çıxış yolunun olmamasından və növbəti daşnak təhlükəsinin yaxınlaşmasından irəli gəlirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan bölgəsinə dair suveren hüquqlarının bərqərar edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif maneələrlə qarşılaşırdı (12, s. 129). Ümumiyyətlə, Böyük Britaniya komandanlığının Naxçıvana münasibətdə ikiüzlü, riyakar siyasəti həmişə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, M. Mirbağirovun başçılığı ilə Naxçıvana gələn nümayəndə heyətinə ingilis valisi "Bakının buraya hərbi işin təşkili üçün zabitlər göndərməyə haqqının olmadığını" bildirib, onlara eşitdirdi ki, "bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil və məlum deyil ki, kimə çatacaq; indi burada ingilis general-qubernatorluğudur... Mən sizə qonaq kimi baxıram, necə ki, qonaq kimi gəlmisiniz, elə də qonaq kimi gedə bilərsiniz" (1, iş 76, v. 3).

Başqa bir fakt: 1919-cu il martın 10-da Ermənistanla Naxçıvan şəhərindəki daşnak hərbi hissələrindən Ermənistanın daxili işlər nazirinin adına gön-dərilən məlumatda deyilirdi ki, ingilis komandanlığı daşnakların Şərur qəzasının bir sıra kəndlərini tutmasına etiraz etmir. Elə bu siyasətin nəticəsi olaraq 1919-cu il iyulunda daşnak hərbi dəstələri ingilislərin köməyi ilə Şərur mahalın tutsalar da yerli hərbi qüvvələr daşnakların hərbi hissələrini buradan qovdu (14, s. 91-92).

Yenə başqa bir misal: 1919-cu il mayın 4-5-də ingilis generalı Devi Naxçıvana gələrək bildirmişdir ki, Naxçıvan və Şərur qəzası Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiyinə görə Ermənistan hökumətinə tabe olmalıdır (15, iş 71, v. 17). Lakin həmin təklif müsəlmanların yığılacağına müzakirə olunarkən bildirildi ki, ermənilərin tutmuş olduqları ərazilər tarixən Azərbaycan torpaqları olduğundan və müsəlmanlar yaşadıqlarına görə Devinin təklifi məqbul sayıla bilməz. Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərinin və yaşadıqları ərazinin Azərbaycan Respublikasına tabe olduğunu təsdiq edir və erməni silahlı hissələrini deyilən qəzaların ərazisinə buraxmamağı qərara alırlar (6, 1919, 16 may) Lakin ingilis komandanlığı xalqın bu haqlı tələbinə də məhəl qoymadı. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək Naxçıvan ərazisindən kənara atdı (2, iş 42, v. 3-4).

İngilislərin Naxçıvan bölgəsində olduqları müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etmək, oranın təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və azərbaycanlı əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, ən başlıcası isə, mahalı Quzey Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində müəyyən tədbirləri həyata keçirmək istəyirdi. Bir sıra hallarda ingilislər bunlara mane olurdular. İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinə 1 mln. manat vəsait çatdırılması üçün F. Xoyski 1919-cu il aprelin 3-də məktubla Tomsona müraciət etdi. Həm də hökumət komissiyasının Naxçıvan, Şərur və s. rayonlara getməsinə şərait yaradılmasını da xahiş etdi. Lakin hər iki xahişə mənfi cavab verildi.

İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər (13, s. 59).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli müəyyən işləri görə bilməsə də bəzi diplomatik-siyasi yollardan istifadə edirdi. Bu sahədə Azərbaycan hökumətinin İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri səmərəli və işgüzar fəaliyyət göstərir, Azərbaycan rəhbərliyini və Xarici İşlər Nazirliyini obyektiv məlumatlarla təmin edir, bir sıra hallarda təkliflərini də çatdırırdılar. M. Təkinski Naxçıvanla bağlı AXC hökuməti sədrinə yazırdı ki, əgər Ermənistan Qarabağın Azərbaycana keçməsinə razılaşarsa, ingilislər Şərur-Naxçıvan rayonunu ona verəcəklər (2, iş 54, v.18). Onun fikrincə, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şərur və Naxçıvanı ermənilərə vermək olmazdı. Naxçıvan bölgəsində ermənilərin özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasında da M. Təkinskinin böyük əməyi olmuşdur. O, bu məsələlərlə əlaqədar məlumat hazırlayaraq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi.

Bununla əlaqədar F. Xoyski Azərbaycan hökumətinin məlum mövqeyini Tomsona bildirmişdi. Yəni, Naxçıvan rayonunun idarəsi müvəqqəti olaraq Ermənistana verilərsə, onlar bu aktla heç vəchlə razılaşmayacaqlarını çatdırmışdı.

Naxçıvan bölgəsinin müsəlmanları özlərini Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayır və hökumətdən silah-sursat alacaqlarına ümid edirdilər. Bu dövrdə Şərur-Naxçıvan hissəsində süvari dəstə və top, pulemyotlarla birlikdə 6 minədək qoşun hissələri olmuşdur (12, s. 143). Bunlar öz döyüş keyfiyyətlərinə görə ermənilərindən heç də geri qalmırdı. Naxçıvanlılar Baş nazirdən buraya zabit kadrları göndərməyi və 100 min manat pul buraxılmasını xahiş edirdilər (2, iş 54, v. 30). Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonları üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 min manat göndərmişdi və 300 min manat göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş nazirləri olmuş F. Xoyski və N. Yusifbəyli imkanları daxilində Naxçıvana köməklik edir, onun Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanması üçün siyasi, diplomatik, maddi və mənəvi vasitələrdən istifadə edir və qəhrəman naxçıvanlıların fəaliyyətlərini də yüksək qiymətləndirirdilər. F. Xoyski parlamentin iclasında Naxçıvan bölgəsinin qəhrəman əhalisinin Vətənə qovuşmaq üçün öz həyatları və ailələri ilə risq edərək mübarizəyə qalxıb azadlığa çıxdıqlarını söyləmişdi. N. Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu bölgə ilə bağlı qeyd etmişdir ki, Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi 6, 1919, 10 sentyabr). 1919-cu il dekabrın 22-də N. Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında yenidən bu məsələyə qayıdaraq demişdir: "İgid naxçıvanlılar, şərurlular və vedibasarlılar bu məsələni özləri həll ediblər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var dövlətlərini risqə qoyaraq doğma torpağa-vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fəda-karlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmayacaqlar..."(1, iş 37, v. 4-5).

Həqiqətən də, Naxçıvan əhalisi ciddi cəhdlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün müxtəlif yol və vasitələr aramışdı. Bütün bunlar isə AXC tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş, müəyyən tədbirlər görülmüşdü.

Qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanla əlaqələrin çətinliyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Qarabağ general-qubernatorunun Naxçıvan bölgəsinin idarəsi üzrə köməkçisi fəaliyyət göstərmişdir. Bir qədər sonra isə Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində Naxçıvan bölgəsinə dair xüsusi tapşırıqlar üzrə müvəkkillik vəzifəsi yaradıldı. Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi. S.Cəmillinskinin qərargahı əvvəlcə Ordubadda yerləşmiş, sonra isə Naxçıvana köçmüşdü. Naxçıvan və Ordubadda yerli hakimiyyətin və silahlı qüvvələrin təşkili üçün 1919-cu ilin avqustunda S.Cəmillinskinin sərəncamına 1 mln. manat vəsait ayrıldı.

1919-cu ilin ikinci yarısında Zaqafqaziya məsələləri üzrə Paris sülh konfransı adından çıxış edən ABŞ-ın rolu kəskin surətdə artdı. Hələ 1919-cu ilin əvvəllərindən Azərbaycanla ciddi maraqlanan ABŞ nümayəndələri tez-tez Bakıda görünməyə başlamışdılar. Şübhəsiz onların Azərbaycana dair planlarında mühüm strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan diyarı da öz əksini tapmışdı. Lakin ilk vaxtlar amerikalıların siyasəti də ermənipərəstliyi ilə ingilislərdən az fərqlənirdi. 1919-cu ilin yayında Naxçıvana gəlmiş ABŞ polkovniki Rey eyni vaxtda həm müsavətçilərlə, həm daşnaklarla, həm də türk zabiti Xəlil bəylə danışıqlar aparmışdı (15, iş 71, v. 71). O, Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xanla apardığı danışıqlarda Naxçıvanda ABŞ-ın general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdü (11, s. 29-30).

1919-cu il avqustun axırlarında Amerika polkovniki Paris sülh konfransı və Antantanın ittifaq şurası adından AXC hökumətinə bildirmişdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları xüsusi zona təşkil edir və həmin yerlərdə bütün idarəçilik işlərinə cavab verə biləcək Amerika general-qubernatorluğu təşkil olunacaqdır (13, s. 65).

1919-cu il sentyabrın 1-də Haskelin Paris sülh konfransı adından Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi "Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları haqqında əsasnamə"də həmin fikirlər bir daha nəzərə çatdırıldı (15, iş 73, v. 135). Əsasnaməyə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını əhatə edən rayonlar bitərəf zona elan edilir və burada bütün idarəçilik işləri Amerika general-qubernatorluğuna tapşırılırdı (7, s. 300-301). Bütün hərbi qüvvələr, poçt, teleqraf onun tabeliyinə verilir, yerli vəzifəli şəxsləri general-qubernator təyin edirdi. Lakin ABŞ-ın həmin mövqeyi AXC hökuməti və Naxçıvan Milli Komitəsi tərəfindən qəbul edilmədi. Çünki 20 bənddən ibarət Haskel layihəsinin məzmunundan görünürdü ki, belə bir layihə amerikalılar tərəfindən hazırlana bilməzdi. Bu müttəfiqlərin Ali Komissarı Vilyam Haskelin adı ilə elan edilmiş erməni layihəsi idi. Bu layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün sentyabrın 27-də V. Haskel birincidən o qədər də fərqlənməyən 12 bənddən ibarət ikinci layihəni Azərbaycan hökumətinə göndərdi. Azərbaycan xarici işlər naziri sentyabr ayının 29-da Haskelə yazırdı ki, onun hökuməti şərtlərin bir qisminə etiraz edir. Bununla belə hökumət Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi general-qubernatorluğun yaradılmasının əleyhinə deyildir. Azərbaycan hökuməti 12 bənddən ibarət layihə hazırladı və sentyabr ayından polkovnik Haskelə göndərdi. Layihədə göstərilirdi: "Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq, xüsusi general-qubernatorluq yaradılır; general-qubernatoru Amerika vətəndaşları içərisindən polkovnik Haskel təyin edir; bu qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli Şuralar tərəfindən idarə edilir; vilayətlərdə bütün hakimiyyətinzi-bati, məhkəmə, dəmir və şose yollar, poçt-teleqraf, xalq maarifi və sair Şuranın müstəsna səlahiyyətinə daxil edilir və bu işi general-qubernator tənzim edir; Şura tərəfindən təyin edilən icra hakimiyyəti çoxluq təşkil edən millətin nümayəndəsindən olmalıdır; bütün general-qubernatorluqda mətbuat, vicdan, söz azadlığı, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı elan edilməlidir; general-qubernatorluğun büdcəsinə Azərbaycan parlamentində baxılmalı, çatışmayan məbləğ Azərbaycan xəzinəsindən əlavə edilməlidir; Azərbaycan pulu rəsmi pul vahidi kimi qəbul edilməlidir; seçkilər keçirilənə qədər general-qubernator Azərbaycandan iki məsləhətçi dəvət edib onların köməyi ilə qayda-qanun yaratmalıdır; neytral zonadan Bakı-Culfa dəmir yolunun keçdiyi xüsusi zolaq ayrılıb, Azərbaycan hökumətinə verilməlidir; general-qubernatorluğun əhalisi tərkisilahlı edilməməlidir; general-qubernatorluğun bütün ərazisində amnistiya keçirilməlidir"(16,1919, 23 oktyabr).

V. Haskel Azərbaycan tərəfindən təqdim edilən layihəni qəbul etmədi. Sentyabr ayının ortalarında Haskel Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasimovu və K.M. Əsgərovu qəbul edərək bildirdi ki, Birləşmiş Ştatların ordu mühəndisi polkovnik Edmund Deli Naxçıvana qubernator təyin edilmişdir və bir aydan sonra öz vəzifəsinə başlayacaqdır. Nümayəndələr adından Əli Səbri Qasimov Naxçıvan əhalisinin 10 bənddən ibarət olan tələblərini V.Haskelə təqdim etdi. Burada Naxçıvan əhalisinin

bu rayona erməni qoşunu yeridil-məsinə razı olmayacağı, bu qəzaların əhalisinin Ermənistan hökumətinə tabe olmayacağı və lazım gələrsə, azərbaycanlı əhalinin öz istiqlaliyyətini silahlı yolla qoruyacağı göstərilirdi (6, 1919, 23 oktyabr).

1919-cu il oktyabrın 23-də Müttəfiqlərin Ali Komissarlığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanlanmış aşağıdakı məlumat alınmışdı: "Naxçıvan və Şərur rayonlarında əminəmənlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri razılığa gəldilər ki, bu iki rayon bundan sonra da ittifaq səviyyəsində idarə edilən zonada Amerika qubernatorluğunun inzibati hakimiyyəti altında qalacaqdır" (4, 1919, 23 oktyabr).

1919-cu il oktyabrın 22-də Bakıda AXC-in rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Naxçıvanda ABŞ polkovniki Edmund Delli başda olmaqla Amerika general-qubernatorluğunun təşkil olunması haqqında əsasnamə dərc edildi (4, 1919, 22 oktyabr). Bu isə çıxılmaz vəziyyətdə qalmış AXC rəhbərliyinin həmin məsələyə qeyri-rəsmi qaydada razılığı kimi qəbul edilə bilərdi. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti elə Naxçıvan Milli Komitəsi arasında qardaşlıq münasibətləri əvvəlki kimi saxlanılırdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən, AXC hökuməti altı min nəfərlik qoşun hissələrini silahlandırmağı Naxçıvan Milli Komitəsinə vəd vermişdi (6, 1919, 22 oktyabr).

Oktyabr ayının 24-də Ceymis S. Rey Naxçıvana gəldi və müsəlman Milli Şurası qarşısında neytral zona yaratmaq barədə V. Haskelin bəyanatını elan etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Şərur və Naxçıvan dairəsində, Amerika qubernatorunun rəhbərliyi altında müttəfiq idarəçilik zonasının yaradıldığını... polkovnik Edmund L. Dellinin bu zonaya qubernator təyin edildiyini bildirirəm (10, s. 374-375). Ceymis Rey sərəncamla bəyanatda qeyd olunanları rəsmiləşdirdi. Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidi ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Amerika Ali Komissarın nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şura C. Reyə məlumat verdilər ki, "xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir". C. Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür.

Noyabr ayında C. Rey və E. Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarada bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı və Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

Bunu görən ermənilər 1919-cu ilin sonlarında Naxçıvana yenidən hücum etdilər. Ermənistanın nizami qoşun hissələri ilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi dəstələri arasında qanlı toqquşmalar başladı. Bu qanlı döyüşlər amerikalıların ümidlərini doğrultmadı. Döyüş qabiliyyətini itirmiş Ermənistan ordusu heç bir əhəmiyyətli müvəffəqiyyət qazanmadı. Amerikalıların gözlədiklərinin əksinə olaraq hərbi toqquşmalar, azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qanlı cinayətlər Naxçıvan Milli Komitəsinin, müsavətcı Kəlbəli xanın hərbi, inzibati və siyasi hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. O, həmçinin, xəzinəyə, dəmir yoluna, poçt-teleqrafa və vergilərin qoyulmasına nəzarəti ələ keçirdi.

Belə uğurlu vəziyyətə baxmayaraq amerikalılardan yardım alan daşnak Ermənistanı 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün yeni cəhd göstərdikdə, diyarın müdafiəçilərinin vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özündə siyasi böhranın dərinləşməsi Naxçıvana hərbi yardım göstərilməsini çətinləşdirdi. Düşmənin üstün qüvvələri qarşısında tək və zəif qalmış Naxçıvan rəhbərliyi kömək üçün türklərə müraciət etməli oldu. Belə cəhd öz növbəsində Naxçıvanda Azərbaycanın mövqelərini xeyli zəiflətdi. Təsədüfi deyil ki, 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhalisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi.

Kəlbəli xan və onun tərəfdarlarının səyləri nəticəsində Naxçıvandakı general-qubernatorluq 1920-ci ilin martında faktiki olaraq ləğv edilmiş və Naxçıvan yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmışdı. Təsədüfi deyildir ki, o günlərdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad və Vedibasar rayonu nümayəndələrinin iclası "qəti olaraq AXC-ə birləşmək" cəhdini ifadə edirdi (9, s. 116).

Naxçıvan diyarının əhalisini erməni qırğınından xilas etmək üçün türklərin köməyinə ehtiyac duyulurdu. Yerli əhali nümayəndələrinin türk qoşunlarını Naxçıvana dəvət etmək barədə mətbuatda dərc olunmuş müraciətdə də həmin realıq öz ifadəsini tapmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1920-ci ilin martında Əli Teymur bəy başda olmaqla yeni türk qoşun hissəsinin Naxçıvana gəlməsi əhali tərəfindən böyük şadlıqla qarşılandı. Hadisələrin sonrakı gedişi bir daha təsdiq etdi ki, bu tədbir Naxçıvan əhalisinin yeni qırğının qarşısını almış, diyarın gələcək siyasi taleyinin həllində, onun məhz Azərbaycan dövlətinin tərkibində muxtariyyət əldə etməsində əhəmiyyətli, bəlkə də müəyyənəddici rol oynamışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və parlamenti hərbi-siyasi vasitələrdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsinə və

ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verməmiş və bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda Naxçıvana hərbi və maddi köməkliklər göstərmiş, lakin bütün bunlarla yanaşı, özlərinin çətin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətlə qarşılaşdıqlarından bir sıra hallarda məqsədlərinə tam nail ola bilməmişlər. Bölgə əhalisinin igidliyi və qəhrəmanlığı sayəsində Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış və nəhayət 1921-ci ilin martında Azərbaycanın tərkibində ona muxtariyyət statusu verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 10, iş 31.
2. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c. (1900-1920-ci illər), Bakı: Elm, 2008, 696 s.
4. "Azərbaycan" qəz., 1918-1920-ci illər.
5. Atnur İ.E. Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Doktora tezi, Erzurum, 1996, 606 s.
6. "Азербайджан" qəz.
7. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, 616 с.
8. "525-ci" qəz., 2005, 19 fevral.
9. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
10. Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Gərisma MMC, 2009, 576 s.
11. Quliyev C, Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı, Bakı: Azərnəşr, 1984, 136 s.
12. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
13. Мадатов Г. Победа Советской власти в Нахичеване и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1968, 188 с.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 223 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), f. 314, siy. 5, iş 67.

Исмаил Гаджиев

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА И НАХЧЫВАН

В статье исследована общественно-политическая ситуация в период создания Азербайджанской Народной Республики, создание АНР и внимание оказанное регионам с её стороны. На основе размышлений в первичных источниках и исследовательских трудах изучены и даны выводы вопросам внешней и внутренней политики Азербайджанской Народной Республики, в отношении Нахчывана. Становится ясно, что АНР в трудные периоды своего существования оказывал материальную, моральную и военную помощь Нахчывани, использовал все свои возможности для того, чтобы Нахчыван не попал во вражеские руки. В результате упорного сопротивления населения Нахчывана и помощи АНР Нахчыванский край до сих пор является неотъемлемой частью Азербайджанской Республики.

Ismail Hajiyeu

THE AZERBAIJAN NATIONAL REPUBLIC AND NAKHCHIVAN

The social and political situation in the period of establishment of the Azerbaijan National Republic, the establishment of the ANR and attention paid to the regions have been searched in the paper. On basis of the thoughts in primary sources and research works the matters on foreign and home policy of the Azerbaijan National Republic concerning Nakhchivan have been investigated and come to conclusion. It is getting clear that in the hard period of its existence ANR have provided Nakhchivan with material, moral and military aid and used all its possibilities in order that Nakhchivan did not fall into enemies' hands. As a consequence of insistent resistance of Nakhchivan inhabitants and the help of the ANR Nakhchivan region is still the integral part of the Azerbaijan Republic.

**AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası.-2010.-№3.-Cild
6.-S.13-26.**

XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MƏDƏNİYYƏTİMİZƏ VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Mehpara

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) mövcud olduğu qısa müddətdə xalqımızın mədəni inkişafına, elm, təhsil sahəsinin tərəqqisinə də böyük töhfələr verib. Cümhuriyyətin ilk hökumət kabinetində Xalq Maarif Nazirliyi təsis edilmişdi və ilk xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli idi.

O dövrdə yeni yaranmış müstəqil dövlətin təhsilli milli kadrlara çox ehtiyacı var idi. Ona görə də hökumət 1918-ci il avqustun 28-də «Xalq maarifinin, məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana-türk (Azərbaycan) dilində aparılırdı. Rus dilində tədris aparılan siniflərdə də, Azərbaycan dilinə məcburi fənn kimi həftədə 3-4 saat ayrılırdı.

Respublikada milli müəllim kadrlarına da böyük ehtiyac var idi. Ona görə də, ibtidai siniflər üçün müəllim hazırlamaq məqsədilə Bakı, Gəncə, Şuşa, Qazax və başqa şəhərlərdə xüsusi pedaqoji kurslar təşkil edildi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi 1918-ci ildə Qazaxa köçürüldü. Bakı, Gəncə və Şəkidə fəaliyyət göstərən «Nina» qızlar məktəbinin əsasında qızlar gimnaziaları yaradıldı, bundan əlavə oğlanlar üçün 7 gimnaziya açıldı.

Ali təhsil müəssisələri və milli kadrların hazırlanması

O zaman hökumətin qarşısında duran mühüm işlərdən biri də ölkədə milli kadrların hazırlanması üçün ali təhsil müəssisəsinin açılması idi. Bu məqsədlə 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Parlamenti Bakı şəhərində universitet açmaq haqqında qanun qəbul etdi və həmin ayın 29-da Bakı Dövlət Universitetinin nizamnaməsi qəbul edildi.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda milli cəmiyyətlər, o cümlədən, onların içərisində «Türk Ocağı» Cəmiyyəti yaradılmışdı. Cəmiyyətin işində A. Şaiq, A. Kazımzadə və başqa ziyalılar yaxından iştirak edirdilər. Bu Cəmiyyətin məqsədi əhali arasında türkçülük və azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmək idi.

1919-cu il dekabrın 29-da «Müsəlman Şərqini Öyrənmə Cəmiyyəti» təsis edildi. Cəmiyyət Azərbaycanın orta əsr maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsinə də böyük diqqət yetirirdi. Qurum öyrənilmiş materiallar əsasında sərgilər təşkil edirdi. Bu da xalqımızın öz tarixi keçmişinə marağı artırır, onlarda vətənpərvərlik hissini gücləndirirdi. Bu cəmiyyətlərlə bərabər Bakıda «Qurtuluş», «Yaşıl qələm» cəmiyyətləri də təşkil edilmişdi. Burada Azərbaycanın ən qabaqcıl milli mədəniyyət xadimləri toplaşmışdılar.

Muzeylər və kitabxanalar

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ölkəmizdə muzeylərin yaradılması istiqamətində də mühüm işlər görmüşdü. Mədəniyyətimizin tarixində böyük hadisələrdən biri olan «İstiqlal» muzeyi o dövrün yadigarıdır.

Bu mədəniyyət müəssisəsi Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli-bədii irsini nümayiş və təbliğ edən ilk dövlət muzeyidir. Muzey 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin işə başlamasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılıb və parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərüb. Muzeyin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər Azərbaycan Parlamentinin Rəyasət Heyəti hesabına idi. Burada tariximizi, dinimizi əks etdirən eksponatlar – məişət əşyaları, silahlar, əlyazmalar toplanmışdı.

Bundan başqa, 1920-ci ilin əvvəllərində Maarif Nazirliyi nəzdində Arxeologiya şöbəsi yaradılmışdı. Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyəti dövründə mətbuatın inkişafına da xüsusi diqqət verirdi. 1919-20-ci illərdə Bakı, Gəncə və digər şəhərlərdə bir çox qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı kimi Azərbaycan və rus dillərində «Azərbaycan» qəzeti nəşr olunurdu. Qəzet əvvəlcə Gəncədə, 1918-ci ilin 15 sentyabrında Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra isə paytaxtda çap edilirdi. Qəzetin Azərbaycan variantının redaktoru Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, rusca nəşrin redaktoru isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. «Azərbaycan» qəzeti ilə bərabər, «İstiqlal», «Açıq söz» və b. qəzetlər nəşr olunurdu.

Azərbaycan xalqının öz istiqlalını əldə etməsi ədəbi mühitdə də böyük canlanmaya səbəb olmuşdu. Şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında vətənpərvərlik ruhu güclənirdi və istiqlal uğrunda mübarizəni özündə əks etdirən əsərlər yaranırdı. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Çəmənizəminli, Abdulla Şaiq, Əliabbas Müznib və s. ədiblərimiz öz əsərlərilə milli ruhun oyanmasına kömək edirdilər.

Bu dövrdə H. Cavidin «Şeyx Sənan», M. Hadinin «Eşq ilahəsi» əsərləri çap olunmuşdu. C. Cəbbarlı Bakının türk qoşunları tərəfindən azad edilməsinə həsr etdiyi «Bakı müharibəsi» pyesini yazmışdı. O, Azərbaycan istiqlaliyyətini «Azərbaycan bayrağı» şeiri ilə alqışlamışdı. C. Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı», «Kamança» pyesləri də o dövrün məhsullarıdır.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan mədəniyyətində baş verən dəyişikliklər teatrın inkişafına da təkan vermişdi. Xalqın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında teatrın rolunu qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti «Mailov Qardaşlarının Teatrı»nı Maarif Nazirliyinin tabeliyinə vermişdi. Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları tərəfindən Bakıda teatr truppası yaradılmışdı. Truppada Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Abbas Mirzə Şərifzadə, Mirzəğa Əliyev kimi böyük sənətkarlar çalışırdılar. Bakıda Hüseyn Ərəblinskinin rəhbərliyi altında Azərbaycan Dövlət Teatrı fəaliyyətə başlamışdı. Teatrda oynanılan əsərlərin çoxu xalqın qəhrəmanlıqla dolu keçmişini, türk dünyasının əzəmətinə əks etdirirdi. C. Cəbbarlının «Bakı müharibəsi», «Yulduz, yaxud Trablis müharibəsi» kimi tarixi əsərləri tamaşaya qoyulmuşdu.

1918-20-ci illərdə Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan», Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan», Namiq Kamalın «Akif bəy» yaxud «Namus» əsərləri də teatrlarda oynanılmışdı. Azərbaycanda türk (Azərbaycan) dilində ilk böyük kitabxananın açılması da Cümhuriyyət dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan hökuməti ölkədə kinematoqrafiyanın inkişafına da xüsusi diqqət verirdi. 1919-cu ildə Bakıda 16 kinematoqraf fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ildə ilk rəssamlıq studiyası yaradıldı. Studiyanın üzvü Bəhrüz Kəngərli öz tablolarında əsasən erməni təcavüzü zamanı yurd-yuvalarından qaçqın düşmüş qadın və uşaqların ağır vəziyyətini təsvir edirdi. O, qaçqınlar mövzusunə aid böyük rəsm qalereyası yaratmışdı.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq mövcudluğu dövründə mədəni-maarif işinin yüksəlişinə böyük qayğı ilə yanaşılmış və bu yöndə tarixi əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Mədəniyyət.-2010.-28 may.-N.35.-S.7.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNDAN 90 İL ÖTÜR

KÜBRA ƏLİYARLI

Tarix elmləri namizədi, dosent Boran Əzizin “Səs” qəzetinə müsahibəsi

- 1920-ci ilin bu günü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə süqut rəqəmi kimi daxil oldu. İstərdik ki, o vaxtkı siyasi proseslər barədə məlumat verəsiniz...

- 1920-ci il aprel ayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin XI qırmızı ordu tərəfindən işğalı onun sonrakı onilliklər dövrünün sosial-iqtisadi, mədəni həyatında dərin izlər buraxıb. Müstəqilliyin itirilməsi həm Azərbaycan dövlətinin ərazisində yaşayan və müstəqilliyi qiymətləndirən adamlar üçün böyük faciə idi. Ümumiyyətlə, bolşevik Rusiyası Azərbaycanın müstəqilliyini heç cür qəbul etmirdi və ona son qoymaq üçün müxtəlif üsullardan, vasitələrdən istifadə edirdi. Əvvəlcə, ölkənin cənubunda Muğan-Sovet respublikası adlanan qurumu yaratdılar və onun vasitəsilə Azərbaycanda sovet rejiminin qurulmasına, ölkəmizin yenidən bolşevik Rusiyasının tərkibinə daxil edilməsinə cəhdlər göstərirdilər. Ancaq Azərbaycan Ordusu bu qıyama yatırmağa nail oldu. Daha sonra ümumi qərara gəldilər ki, ölkə daxilində 5-ci kalon kimi Kommunist Partiyasını yaratsınlar. Onun vasitəsilə Azərbaycanda qiyam qaldıraraq, guya üsyana qalxmış fəhlə və kəndlilərə kömək adı ilə rus qoşunlarını Azərbaycana soxsunlar. Bunun üçün 1920-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası yaradıldı. Çox qəribədir ki, bu gün özlərini kommunistlərin varisləri hesab edənlər Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı silahlı hücum xəttini tutan və onun işğalına hər cür şərait yaradan bir təşkilatın ideyalarını. yaymağa və ölkəmizdəki fəaliyyəti onunla əlaqələndirməyə çalışırlar. Bu da, təbii ki, yolverilməz haldır.

- Boran müəllim, Kommunist Partiyasında azərbaycanlılar, yoxsa ermənilər daha çox üstünlük təşkil edirdilər?

- Qeyd edirəm ki, kommunist Partiyasının tərkibində azərbaycanlılardan daha çox, ermənilər var idi. Kommunist partiyasının yaradılmasına razılıq da Moskvadan verilmişdi. Hələ bundan bir il öncə, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının siyasi bürosunda və Qafqaz yerli komitəsində Kommunist Partiyasının Azərbaycan adlandırılması haqqında bir sıra məsələlər müzakirə olunurdu. Nəhayət, 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaranmasına razılıq verildi. Bu, çox maraqlı bir məsələdir. Çünki uzun müddət Azərbaycan Kommunist Partiyasının guya müstəqil siyasi təşkilat olduğunu və Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinin mənafeyini müdafiə etdiyini iddia edirdilər. Lakin bu məsələ həmin iddianın doğru olmadığını göstərirdi. Digər maraq hadisə isə, o dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə son qoymaq məqsədilə yaradılan kommunist təşkilatı ilə ermənilərin iş birliyi idi. Çünki 1920-ci ilin fevral ayında Vaxryanın rəhbərliyi altında erməni nümayəndələri Moskvaya getmişdilər. Ora-da belə bir razılığa gəlmişdilər ki, ermənilərin Qarabağda qiyam qaldırması, Qazax istiqamətindən Azərbaycan torpaqları üzərinə hücum etməsi, cümhuriyyət qoşunlarının əsas hissəsinin Rusiya ilə sərhədlərdən oraya keçirilməsinin müqabilində Rusiya, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın ermənilərə verilməsinə şərait yaradılacaq. Maraqlıdır ki, Qarabağda qiyam qalxarkən, Azərbaycan parlamentində “Hümmət” təşkilatının üzvləri bir neçə dəfə çıxış edərək, bu qıyama yatırmağa çalışırdılar. Belə ki, bunun üçün Dağıstanda hazır vəziyyətdə dayanan XXI qırmızı ordunun dəvət olunmasını göstərirdilər.

1920-ci ilin aprel ayının 1-də parlamentdə bununla bağlı çox gərgin müzakirələr aparılmışdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə bu məsələ ilə bağlı çıxış edərək, Qarabağdakı erməni qiyamının onlar tərəfindən yatırılma bilmədiyi haqqında fikirlərə münasibət bildirirdi. Qeyd edirdi ki, parlamentdəki bəzi çıxışlarda onların buna gücünün çatmadığı və onun qarşısının alınması üçün rus qoşunlarının buraya dəvət olunması vurğulanırdı. O isə, öz çıxışında qeyd edirdi ki, bu cür fikirlər asilikdir və müstəqil dövlətimizə qarşı çıxmaqdır. Bu çıxış istər Qarabağda ermənilər, istərsə də, Bakıda parlamentdə əyləşən bir şəxs tərəfindən səsləndirilsin. Bu adamın adı istər Vartaqan, istərsə də, Əliheydər. Hər ikisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin düşmənidir. M.Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, əslində, çıxış edən şəxslərin Azərbaycan müstəqil dövlətinin və xalqının vəkili, yoxsa Azərbaycana qarşı qiyam qaldıran, onun müstəqilliyinə son qoymaq istəyən qüvvələrin vəkili olduğunu anlamıram.

- O zaman bu məsələdə ictimai-siyasi xadimlərimizin mövqeyi barədə nə deyə bilərsiniz?

- Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsində ayrı-ayrı siyasi xadimlərin də rolu olub. Belə ki, onların düzgün mövqe tutmamaları buna səbəb olmuşdur. Məsələn, bunlardan biri Nəriman Nərimanov idi. O, hələ 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınıb-tanınmaması ilə bağlı Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə, sonradan isə Millətlər Komissarlığına və oranın Şərq şöbəsinin müdiri Nərimanova verilmiş məktuba mənfi münasibət bəsləmişdi. O, bu hərəkəti ilə bildirmişdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin

müstəqilliyini tanımaq olmaz. Çünki onu idarə edən bəy və xanlar guya Azərbaycanın qatı düşmənidir. Hətta 1919-cu ilin iyulunda Nəriman Nərimanova məktub yazaraq, onları rus fəhlə və kəndli sinfinin mənafeyinə xəyanət etməkdə ittiham edirdi. Göstərirdi ki, o müdhiş saat yaxınlaşacaq və siz nə qədər böyük səhv etdiyinizi, Rusiyanın buradakı maraqlarını nəzərə alınmadığının acılarını çəkəcəksiniz. Çox açıq şəkildə təhdid edərək, bildirirdi ki, yaxşı olar ki, siz hakimiyyəti idarə edə bilmədiyinizi etiraf edəsiniz və hakimiyyəti kommunistlərə təhvil verəsiniz.

- Baş verən proseslərə beynəlxalq münasibət necə idi?

- Əlbəttə, ölkə daxilindəki bu məsələlərlə yanaşı, baş verən proseslərə beynəlxalq münasibət də Azərbaycan Cümhuriyyətinin xeyrinə deyildi. 1920-ci ilin əvvəllərində Rusiya artıq Denikin ordusunu məğlub etdikdən sonra Azərbaycan-Dağıstan sərhədlərinə gəlmişdi. Bu baxımdan da, SSRİ-nin bir-birinin ardınca bir neçə dəfə Azərbaycan Cümhuriyyətinə məktub yazaraq, onu təhdid etməsi təsadüfi sayıla bilməz. Hələ 1917-ci ilin martında Lenin Simirquya məktubunda yazırdı ki, Bakını tutmaq bizim üçün olduqca zəruridir. Çünki Rusiyadakı fabrik və zavodların böyük bir qismi yanacaq çatışmazlığından dayanıb. Bu da orada işsizliyə, fəhlələrin narazılığına səbəb olmuşdur. Ona görə də, Rusiya üçün Bakı və buradan çıxarılan yanacaq əldə etmək çox vacib idi. Bu nöqtəyi-nəzərdə, XXI qırmızı orduya və onun rəhbərliyinə Bakını tutmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəbəri olmadan müvafiq planı hazırlamağı tapşırırmışdı.

- Bəs o dövrlərdə dost-qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycana dəstəyi hansı səviyyədə idi?

- O vaxtlar Türkiyənin özü də ölüm-dirim savaşı aparırdı. Bu savaşda bolşevik Rusiyası ona maddi və silah-sursat köməkliyi göstərirdi. Ona görə də, onlar Rusiyanın 1914-cü il sərhədləri daxilində öz ərazisini bərpa etməsinə bitərəf yanaşırdı. Bunu o dövrdə bolşevik Rusiyası ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqlardan da hiss etmək olardı. 1918-ci ildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında, Bakının yadelli işğalçılardan azad olunmasında türklərin xidmətləri çox yüksək olub. Bu gün biz türk şəhidlərinin ruhu qarşısında baş əyirik. Eyni zamanda, belə bir fikir var ki, guya həmin vaxtlar türklər azərbaycanlıları ingilispərəst, qərbpərəst hesab edərək, onların kommunistlərlə əvəz olunması mövqeyindən çıxış edirdilər. Ona görə də, kommunistlər həmin vaxt belə bir təbliğat aparırdılar ki, guya Türkiyənin tapşırığı ilə Xəlil Paşa və digərləri Bakıya daxil olmadan, Anadolu da mübarizə aparan Osmanlı qoşunlarına köməyə gedəcək.

Biz o dövrlərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsində iki amili, daxili və xarici amilləri əsas götürürük. Onlara nəzər saldıqda isə, xarici amillərin daha üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bəzən belə bir fikir formalaşdırmağa çalışırlar ki, o dövrdə cümhuriyyətin idarə edilməsində hədsiz dərəcədə demokratizm hökm sürüb, erməni milli şurasının üzvləri Azərbaycan parlamentində sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərirlər və s. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycandan sonra Gürcüstan və Ermənistan da işğal olundu. Məgər ermənilərin və gürcülərin parlamentlərində özlərindən başqa millətlərin nümayəndələri var idi? Belə olan halda, onlar nə üçün süquta uğradı?

Qonşuluğumuzda başqa ölkələrin ərazilərini tutmaq istəyən və hərbi baxımdan qat-qat güclü olan bolşevik Rusiyası burada həlledici amil rolunu oynayır. Təbii ki, o dövrdə Parisə toplaşan böyük dövlətlərə Rusiyanın bu fikri ilə bağlı məsələ çatdırılmışdı. Hətta Əlimərdan bəy Topçubaşovun Hüseynova vurduğu teleqramlarda onun əsl məqsədləri bildirilmişdi. Onunla bu barədə danışıqlar aparılmışdı. Amma əslində, onlar bununla bağlı real köməklik göstərmədilər. Beləliklə, beynəlxalq şərait cümhuriyyətin ziyanına işləyirdi. Bunlar kompleks şəkildə götürüldükdə Avropada, bolşevik Rusiyasında və Qafqazda cərəyan edən siyasi hadisələr daxili ictimai-siyasi proseslərlə həmahəng getdiyi üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. Bu, bizim üçün sonradan Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinin itirilməsinə səbəb oldu. Çünki cümhuriyyət dövründə mübarizəsiz ərazilər 97 min kv.kilometr idisə, bir qədər sonra bolşeviklər Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini Gürcüstana, Rusiya Federasiyasına və Ermənistana verməklə 86 min kv.km ərazi qaldı. Zəngəzur iki yerə, Yuxarı və Aşağı Zəngəzur hissələrinə bölündü. Yuxarı Zəngəzuru öz ərazisinə birləşdirdi, Aşağı Zəngəzuru da öz ərazisinə birləşdirmək istəyəndə böyük təpkilərə məruz qaldı və bunu edə bilmədi. Necə ki, Qarabağı yuxarı və aşağı adlandırıb, onun yuxarı hissəsində muxtar qurum yaratdı və onu sonradan Azərbaycanın tərkibindən çıxartdı. O dövrdə belə bir planın Zəngəzur və Naxçıvana aid olmasına da cəhdlər göstərilirdi.

Bundan əlavə, minlərlə adam, Azərbaycanın ən dəyərli ziyalıları həbs olundu, güllələndi. Təsəvvür edin ki, bir il ərzində, 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin mayına qədər 48 min adam öldürülmüş və ya güllələnmişdir. XI qırmızı ordu Azərbaycana iqtisadi, siyasi, mənəvi cəhətdən çox böyük zərbə vurmuşdur. Amma bununla yanaşı. M.Ə. Rəsulzadə özünün qələmə aldığı xatirələrində Stalinə sual edib

ki, siz Azərbaycana nə verdiniz? O da cavab verib ki, biz çox şey verə bilməsək də, istiqlal dadını dadızdırdıq. Məhz bu istiqlal dadını dadızdıra bildikləri üçün idi ki, bolşevik Rusiyasının 1930-cu illərdə repressiyalar həyata keçirməsinə və Azərbaycan xalqını bütün hüquqlarından məhrum etməsinə baxmayaraq, onun qəlbindən azadlıq, müstəqillik istəyini çıxara bilməmişdir. 1980-ci illərin axırlarından başlayan milli hərəkət 1991-ci ildə tamamilə qanunauyğun olaraq dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə başa çatmışdır.

- Boran müəllim, ulu öndər Heydər Əliyevin dövlət müstəqilliyinin qorunmasında və möhkəmlənməsində rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

- Təbii ki, ulu öndər Heydər Əliyevin bu missiyada böyük xidmətləri olub. Xüsusilə, Onun Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə parlamentdə keçirilən iclasda bir qrup deputatla SSRİ rejiminin saxlanılmasının əleyhinə səs verməsi olduqca mühüm hadisə idi. Naxçıvan muxtar sovet sosialist respublikaları ittifaqı sözündən sovet sosialist respublikası sözünün çıxarılması milli qüvvələrin ruhlandırılması və istiqamətləndirilməsi, onların qorunub-saxlanması, eləcə də, gənclərin savadlandırılması milli mənafeyimizə xidmət edən fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Təbii ki, bu amillər 1980-ci illərin sonlarında milli hərəkətin başlamasına və ziyalılarımızın milli ruhda fəaliyyət göstərməsinə təkan verdi.

Səs.-2010.-29 aprel.-N.74.-S.10.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ

Elçin Qaliboğlu

M.Ə.Rəsulzadə: “Azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur”

2-ci yazı

Araşdırmaçı G.Pənah bildirir ki, Əhməd Cavad yaradıcılığında ölkəni yenidən işğal edən rus imperiyasına nifrət hissi var. “Göygöl” şeirinin ideya məzmununda azadlıq göynərtisi, müstəqillik arzusu, milli-istiqlal yığışı ilə yanaşı üsyankar bir qəlbin səsi duyulur: “Türkçülük, turançılıq ideyalarına gənc yaşlarından böyük rəğbəti olan Cəfər Cabbarlı milli hərəkatın genişləndiyi ilk illərdə “Trablis müharibəsi” və “Ədirnə fəthi” pyeslərini yazdı və bu əsərlər Türkiyədə baş verən inqilabi-tarixi hadisələri, türk xalqının suverenliyi, ərazisini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsini əks etdirirdi.

Cəfər Cabbarlı heç zaman bolşevik ideyalarını qəbul etməyib

Milli hökumətin yarandığı illərdə parlamentdə stenoqraf işləyən C.Cabbarlı dramaturgiya, eləcə də lirik yaradıcılığını davam etdirir, milli dövlətçiliyi, vətənin, torpağın gözəlliyini tərənnüm edir. İlk şeirlərində – “Azərbaycan bayrağına”, “Sevdiyim”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” və s. şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin şirin dadını duyan, bu dövlətə məhəbbətini qəlbində yaşadan vətənpərvər qəlbin səsi duyulur. Bayrağımız, türkçülük, turançılıq məfkurəsi ön planda verilir. Şairin “Azərbaycan bayrağına” şeiri şairin “azadlıq və istiqlal” sevgisini orijinal formada əks etdirən əsərlərdən” biri kimi yüksək qiymətləndirilir. “Sevdiyim” şeirində də şair üçrəngli bayrağa, Vətənə müqəddəs hisslərlə yanaşır, bu bayraqda türkçülük, turançılıq ideyalarını ümumiləşdirir. Ölkədə milli hökumətin süqut etməsiylə Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, ədəbiyyata gələn gənc istedadlı qələm sahibləri mənəvi cəhətdən yaralanmışdılar. Bu zərbənin ağrılarını çəkirdilər. C.Cabbarlı da onlardan biri idi. “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” kimi əsərlərində milli kədər motifləri vardı. Qorxmaz, mübariz C.Cabbarlı 1920-ci il aprelin 27-də hakimiyyətin süqutu haqqında qərar qəbul edilən axşamı bu milli hərəkatın bir çox cavan fəalları ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin evinə yığışırlar. “Gənc müsavətçilər” hərəkatı yaranır. Bu gizli təşkilatın sədri Mirzə Bala Məmmədzadə, baş katib Cəfər Cabbarlı oldu. Təşkilatın bir sıra yığıncaqları Cəfər Cabbarlının bağında keçirilir, bolşevizmə qarşı mübarizə aparən özəklər yaradılır. “İstiqlal” qəzeti dərc edilirdi. 1923-cü ildə təşkilatın üzvləri, o cümlədən C.Cabbarlı da bolşevik hökuməti tərəfindən həbs edilsə də, avqustun ortalarında müxtəlif şərtlər əsasında azadlığa buraxıldığı bildirilir. Onun yaradıcılığını ətraflı araşdıran alimlər bu qənaətdədirlər ki, Cəfər Cabbarlı heç zaman bolşevik ideyalarını qəbul etməyib və sovet quruculuğunun kor-koranə təbliğatçısı olmayıb. Onun bu rejimlə birbaşa həmfikirliyini göstərən heç bir yazısı yoxdur. Ancaq müəyyən mənada aydın və oqtayların prototipi olan C.Cabbarlının bir xüsusiyyəti vardı: doğma xalqa bağlı olan ədib üçün idealsız, qayəsiz, Azərbaycanın sabahına inamsız yaşamaq qeyri-mümkün idi. Belə qayələri Cabbarlı qismən 20-ci illərdə bolşeviklərin xüsusi ardıcılıqla həyata keçirdikləri mədəni inqilabda tapdı. Bu inqilab Azərbaycan xalqını Avropa mədəniyyəti yoluna yönəldirdi və məhz bu cəhət Cəfər Cabbarlının xalqımızın gələcəyi barədə arzularına uyğun idi. Ona görə də bu prosesdə iştirak edən Cabbarlını mənəvi iflasdan və əzablardan xilas etdi”.

Vətənin azad və abad yaşaması ideyaları

G.Pənahın sözlərinə görə, Xalq Cümhuriyyətinin köməyini, dövlətin qayğısını üzərində hiss edən, onun dəstəyilə xaricdə təhsil alan, elmə, biliyə yiyələnən Əli Yusifin “Azərbaycanlıya”, “Bayraq”, “İdeal”, “Bir türk yığışı deyir ki”, “Qarabağ xainlərinə” və s. şeirlərində xalq, millət, vətən sevgisi əsasdır: “Repressiya qurbanı olmuş, həbsxanalara salınmış Umqülsüm Sadıqzadənin “Əsgər anasına”, “Çəkil, dəf ol”, “Bir mayıs günündə”, “Yolunu bəklərdim” şeirlərində azadlığını, müstəqilliyini əldə etmiş xalqına, onun yenicə qurduğu azad, müstəqil, suveren dövlətinə məhəbbət ifadə olunur. Vətənin sabahı üçün narahatlıq, xalqına çətin anda köməyə gələn, onu düşmən caynağından qurtarmağa çalışan Türk ordusunun arxa, dayaq olmasından ürəyində qürur hissi doğması diqqət çəkir. Dili bir, qanı bir Azərbaycan xalqının, türklərinin hiss və duyğuları, bu tarixi həqiqətlərin xalqın ruhunda, yaddaşında buraxdığı dərin izlər yaşayır. Onun şeirlərində eyni zamanda ölkədə Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğraması, başımıza gətirilən müsibətlər, tarixi ədalətsizliklər öz əksini tapıb.

Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Əli Şövqü, Davud Ağamirzadə və başqa sənətkarlarımız Xalq Cümhuriyyətinin yaşadığı dövrün ümumi mənzərəsini poeziyada verdiyi kimi, bu illərdə bədii nəsr yaradıcılığı ilə məşğul olan Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev,

Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi kimi tanınmış ədiblər də öz yaradıcılıqlarında bunu əks etdirirdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində qadın azadlığı (“Konsulun arvadı” “Xanın təsbehi”, “Qəssab”) problemlərinə toxunur. “Zırrama” hekayəsində mənfi əxlaqi keyfiyyətlər tənqid olunur. Ə.Haqqverdiyevin “Mirzə Səfər”, Seyid Hüseynin “Həzin bir xatirə”, “İsmailiyə” hekayələri diqqəti cəlb edir. “İsmailiyə” hekayəsində ədəbiyyatşünaslar Seyid Hüseynin “bu tarixçənin istiqlal və azadlıq hərəkatı ilə bağlı məqamlarına diqqət yetirildiyini, “əslində İsmailiyyənin simasında yazıçının bütün ruhu və qəlbi ilə bağlı olduğu doğma Azərbaycanın obrazını yaratdığını” bildirirlər. Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” romanının bir hissəsini Cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı, bu yüzildə birinci dünya müharibəsi, çar Rusiyasının tənəzzülü, Oktyabr inqilabı dövründə yeni nəsli düşündürən və narahat edən problemlərin diqqət mərkəzinə çəkildiyi qeyd edilir. Ağababa Yusifzadənin “Sinan qanad” romanında xalqın, millətin qayğılarını bir vətəndaş kimi irəli çəkmək məsələləri, vətənin azad və abad yaşaması, qurulması ideyaları verilir”.

“Vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz”

Bu dövrdə C.Cabbarlının “Ədirmə fəthi”, “Trablis müharibəsi”, yaxud “Ulduz”, “Aydın”, Hüseyn Cavidin “İblis”, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, “Kamança” əsərləri Cümhuriyyət dövrünün dramaturji əsərləri kimi bədii cəhətdən yüksək qiymətləndirilir. G.Pənah deyir ki, araşdırmaçılar Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsinin “bu illərdə cərəyan edən hadisələrin ümumi ruhundan və mahiyyətindən qaynaqlan”dığını bildirir: “Dramaturqun “İblis” faciəsinə ziddiyyətli münasibəti olsa da, Abdulla Şaiq bu əsəri tənqid edənlərə qarşı çıxır: “Cavidin “İblis” faciəsini ideoloji cəhətdən tənqid edənlərə onun nə kimi təsir altında yazıldığını xatırlatmaq üçün şairin keçdiyi müdhiş bir fəlakəti yazmaq məcburiyyətindəyəm. Cavid Bakıda Nikolayevski küçəsində yerləşən “Təbriz” otelində yaşayırdı. 1918-ci ilin mart hadisəsindən sonra yazıçı Hüseyn Sadiqlə bizə gəlmişdi. Cavidin bət-bənizi ağarmışdı. O, son dərəcə nəşəsiz və mütəəssir görünürdü. Əhval sordum. Hüseyn Sadiq Cavidin əsir düşdüyünü və ölümdən qurtulduğunu söylədi.... Cavid Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan “İblis” faciəsini bu acı təsirlər altında yazmışdı”.

Milli birlik, mənəvi bütövlük ideyaları üzərində qurulan dövlətin tərəfdarı olan C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesinin ədəbi tənqiddə dərin təhlili verilib. M.Ə.Rəsulzadə milli azadlıq yolunda əldə edilən müvəffəqiyyətlərin qazanılmasında bədii ədəbiyyatın rolunu belə dəyərləndirir: “Azadlıq və istiqlalyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur”. O, “Qurtuluş günü” məqaləsində yazır: “Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini, ülvî niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz”.

“...Basılan kitablar kəsilmə pullardan qiymətlidir”

Cümhuriyyət dövründə Seyid Hüseyn “Yaşıl qələm” ədəbi-elmi cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, C.Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əli Yusif və digər ziyalıları, sənətkarları özündə birləşdirirdi. Yusif Vəzir Cəmənzəminli bu dövr ədəbiyyatşünaslığına dəyərli əsərlər verib. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” monoqrafik tədqiqat əsəri 1919-cu ildə İstanbulda nəşr edilib, öz elmi-nəzəri əhəmiyyəti ilə seçilir. F.Köçərli Tiflisdə “Azərbaycan teatrının ədəbiyyatı” əsərini rus dilində nəşr etdirir. O, elə bir dövrdə fəaliyyətə başlayıb ki, o dövrdə Rusiyada ictimai-siyasi ziddiyyətlər kəskinləşir, Azərbaycanda milli şüur getdikcə qüvvətlənirdi. Azərbaycanda dramaturgiya, nəsr, nəzm realizm üslubu ilə inkişaf edir, ədəbiyyat ideyaca zənginləşir, qəzet və jurnallar dilimizdə nəşr edilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini sistemli şəkildə öyrənməyə meyl artırdı. F.Köçərli silsilə məqalələrini, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərini, “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərlərini yazır. Onun ən böyük xidməti “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəridir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Milli-mədəni işlərimiz” silsilə məqalələrində kitab nəşrinin vacibliyini qeyd edir. O yazırdı: “Hankı yolda qənaət olunsun, nəşriyyat üçün qənaət olmasın. Çünki bugünkü basılan kitablar kəsilmə pullardan qiymətlidir. Bir çox pullar var ki, sərf olunur və əməli nəticələr vermir. Nəşriyyata xərclənənlər millət üçün böyük sərmayə vəücudə gətirər. Bütün gələcəyimiz mədəni binalarımız, tərəqqi məhsullarımız bu sərmayə üzərinə binalanacaqdır”.

Araşdırmaçılarımız Cümhuriyyət dövrünün araşdırıcılarından Adilxan Ziyadxanın “Azərbaycan haqqında tarixi, ədəbi və siyasi məlumat” (1919) əsərini “milli ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi baxımından” dəyərli bilirlər. A.Ziyadxan Cəmənzəminlidən fərqli olaraq azərbaycanlı müəlliflərin, ərəb və fars dillərində yazıb-yaradan ədiblərin irsini milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tədqiqatə cəlb edib. Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyli və başqaları Azərbaycan

ədəbiyyatını, mədəniyyətini təbliğ etmək məqsədilə bir sıra məqalələri, kitabları Avropada çap etdiriblər. Bu dövrdə Abdulla Şaiq, C.Cabbarlı, Abbas Səhhət yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif məqalələr yazılıb”.

Xalq cəbhəsi -. 2010 – 28 yanvar. – № 16. – S. 14.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İŞĞALININ
BƏZİ MƏQAMLARI**

Ərəstun BAXŞƏLİYEV.

XX əsrin 20-ci illərində beynəlxalq siyasət arenasında dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən bir mübarizə əsnasında özlərinə yad olan torpaqlar üzərində dövlət qurmağı bacaran ermənilər, artıq onlara ayrılmış torpaqlarla da kifayətlənməyərək hansı gücün, hansı qüvvənin hesabına olursa-olsun Böyük Ermənistan dövlətinin qurulması yolunda var gücləri ilə işə başlamışdılar.

Hələ XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən erməni məsələsini dünya siyasət masalarına daşımağı bacaran ermənilər Çar Rusiyasının devrilməsindən və Birinci Dünya müharibəsinin acı nəticələrindən istifadə edərək Qafqazda yenidən qurulmuş Azərbaycan Respublikasının, eləcə də müharibədən sonra ağır duruma düşmüş Osmanlı Türkiyəsinin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövlətinin qurulması yolunda gah böyük dövlətlərin kiçik müttəfiqləri simasında çıxış edir, gah da Sovet hakimiyyətinin dünyaya yayılması yolunda canlarını “fəda etməkdən” belə çəkinmirdilər.

Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində təşkil edilmiş erməni milli şuralarının fəaliyyəti İrəvandan idarə edilən “Daşnaksütyun” partiyasının hesabına daha mütəşəkkil və daha effektiv şəkildə almaqda idi. “Böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşməsi adımbaaddım istəklər əsasında həyata keçirilirdi. Təəccüblü deyil ki, “Daşnaksütyun” partiyasının dəstəyi sayəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaradılmış Erməni Milli Şurası Ararat Respublikası yarandıqdan dərhal sonra Yuxarı Qarabağın Ermənistan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olduğunu bildirərək, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmadıqlarını və onu tanımadıqlarını bildirmişdilər. Getdikcə intensiv şəkildə baş qaldıran iddialar, indi kütləvi şəkildə müsəlman əhalinin qətləri ilə müşayiət olunmaqda idi. Zəngəzurda, Qarabağda, Qarsda, Sürməlidə, İrəvanda dinc müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım faktları həyata keçirilirdi.

Hadisələrin bu səviyyəsi Azərbaycan hökumətini olduqca narahat edirdi. Tezliklə Azərbaycan hakimiyyətinin dirənişi ilə rastlaşan qarşı tərəf məcburiyyət qarşısında istəklərini daha məkrli şəkildə həyata keçirməyə çalışaraq türkdilli əhaliyə qarşı dini pərdə adı altında antiböhtan, antiyalan kampaniyası ilə dünya nəhənglərindən yararlanmağı düşünürlər. Daxildə hökumətin üzünə gülüb, xaricdə planlarının reallaşması üçün fəaliyyətlərini davam etdirən ermənilər bununla, sanki Azərbaycan hökumətinin qəsdinə durmuşdular.

1919-cu ilin avqustun 15-də müəyyən məcburiyyət qarşısında Azərbaycan hökuməti ilə mədəni-millî muxtariyyət haqqında müqavilə imzalayan Qarabağ erməniləri, axıra qədər hökumətə sadıq qalmaq düşünməyərək, əslində, yaranmış real vəziyyətdən çıxmağa can atırdılar. İmkan düşən kimi Azərbaycan hökumətini tanımadıqlarını bürüzə verən ermənilər, yenidən kütləvi qırğın və talanlarla planlı şəkildə etnik təmizləmə əməliyyatlarına rəvac verirdilər. Vaxtaşırı toqquşmalar, demək olar ki, yenidən yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin başlıca probleminə çevrilmişdi. Təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, hökumət öz varlığı dövründə vaxtının böyük bir qismini erməni daşnaklarının törətdiyi terror, kütləvi qırğın siyasətinin qarşısını almaqla keçirmişdi.

Tərəflər arasında 1919-cu ilin avqustun 15-də imzalanmış sazişə görə, ermənilər tərəfindən mübahisəli hesab olunan ərazilər Paris sülh konfransında öz həllini tapana qədər qeyd-şərtsiz olaraq Azərbaycan torpaqları kimi qəbul edilirdi. Sülh konfransının çıxaracağı qərar mahiyyətindən asılı olmayaraq hər iki tərəf üçün məcburi hesab olunmalı idi. Ayrıca olaraq Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları Qarabağ general-qubernatorluğu kimi xüsusi inzibati vahidə ayrılır və qubernatorluq ərazisində ermənilərin yaşadığı yerlərin əhalisi üçün inzibati idarə orqan işçiləri azlıqların hüquqlarını nəzərə almaqla yalnız ermənilərdən təyin olunurdu ki, bunu da erməni şurası üzvlərinin təqdimatı ilə Qarabağ general-qubernatoru təyin edirdi. Qarabağ general-qubernatoru yanında 6 nəfərdən ibarət (üç azərbaycanlı, üç erməni) yeni bir şura yaradılırdı. Şuranın erməni üzvləri əsasən Qarabağ ermənilərinin qurultayı tərəfindən seçilirdi. Millətlərarası bütün prinsiplial məsələlər yalnız bu şurada müzakirə edildikdən sonra onun hər hansı bir icrası üçün sanksiya verilə bilərdi.

Qarabağın dağlıq qismi ilə bağlı məsələni avqust ayının 19-da Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayında müzakirəyə çıxaran ermənilər tezliklə qarşı tərəflə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycan hakimiyyətini tanıdıqlarını bir daha bəyan etdilər. Bununla da ermənilər Qarabağın taleyi ilə bağlı məsələnin sülh konfransında qəti şəkildə həll olunmasına qədər Qarabağın dağlıq

hissəsinin, yəni Şuşa, Cavanşir, həmçinin Cəbrayıl qəzalarının Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdilər.

Ermənilərin bu şıltaqlıqlarına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti öz süqutuna qədər daim mübahisəli ərazi məsələlərini ermənilərlə sülh yolu, danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışmış, əks tərəfdən isə sözdə razılıq verilsə də, əməldə buna riayət edilməmişdi. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci il martın 6-da "Azərbaycan" qəzetində Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərindən bəhs edən məqalənin müəllifi yazırdı: "Bizim Ermənistanla olan qarşılıqlı münasibətlərimizin bütün tarixi göstərir ki, biz qeyd-şərtsiz olaraq onun suverenliyini tanıyır və beynəlxalq miqyasda fəaliyyətlərimizi tam koordinasiya etməyə çalışırıq. Biz hesab edirik ki, Zaqafqaziya hüduqlarında sülh şəraitinin təmin edilməsi Ermənistanın müstəqil şəkildə mövcud olmasından bilavasitə asılıdır..."

Ermənilərin dövlət qurması yolunda öz torpaqlarını güzəştə getməyə məcbur qalan Azərbaycan hökuməti bunun müqabilində daim erməni terrorunun, məkrinin qurbanına çevrilmişdi. Ermənistan Respublikası öz süqutuna qədər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübarizəni, demək olar ki, bütün istiqamətlərdə davam etdirmişdi. İstər xaricdə diaspor gücünə, istərsə daxildə silah gücünə torpaq əldə etməyə çalışan ermənilər sonda Qafqazın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına rəvac yaradan ən ilkin amil rolunu oynamışlar.

Azərbaycan tərəfinin xaricdə erməni təbliğat kampaniyası qarşısında yorulmadan apardığı mücadilə bu mübarizənin daha intensiv xarakter almasına gətirib çıxarmışdı. Heç təsadüfi deyil ki, belə anlarda ermənilərlə həmrəy çalışanların sayı durmadan artırdı. Maraqlı faktır ki, "Müstəqil Ermənistanın Amerika Komitəsi"nin sədri, Birləşmiş Ştatların Berlində keçmiş səfiri Ceyms Cerard "əzabkeş xristian ermənilərin", "xristian məbədlərinin" xilas edilməsini bütün vasitələrlə amerikalara təlqin edirdi.

Sentyabr ayının 28-də Ceyms Cerardın imzası ilə yayılmış müraciətdə göstərilirdi: "erməniləri tamamilə məhv olmaq təhlükəsi hədələyir. Ermənistan Respublikası nümayəndələrindən aldığımız teleqram bu məsələdə heç bir şübhə yeri qoymur. Ermənistan sonuncu yalvarışlarını göndərir. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, əgər erməni xalqının məhv edilməsi baş verərsə, xristian kilsəsi əbədilik təhqir olunacaqdır. Yazıb sizdən xahiş edirik ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentinə teleqramlar vurun, məktublar yazın, Ermənistanın xilas edilməsi üçün əsaslı və təcili tədbirlər görməyə onu tələsdirin. Ermənistan məhv olur. Amerika öz sözünü deməlidir".

Noyabr ayının 1-də ABŞ-da Azərbaycan tərəfi üçün vəkil olaraq tutulmuş Valter Çandler Azərbaycan hökumətinə yazmış olduğu məktubunda göstərirdi ki, ABŞ-da ermənilərə münasibətdə xristian həmrəyliyi xeyli qüvvətlənmişdir. Qarşılaşdığım hər hansı senator və ya deputat bu fikirdədir ki, guya, azərbaycanlılara çox diqqət yetirmək lazım deyil, ona görə ki, onlar türk, tatar və müsəlmandırlar.

1920-ci ilin ikinci yarısından etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni, daha güclü təcavüzü baş qaldırır. 1919-cu ilin noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanmış razılaşmaya əhəmiyyət vermədən hələ də Zəngəzurda saxlamış olduqları nizami qoşun hissələri ilə fəaliyyətə başlayan ermənilər qısa müddət ərzində 40-dək kəndi talan edib, sakinlərini bütövlüklə qətlə yetirdilər. Yanvarın 16-da Dövlət Müdafiə Komitəsi öz iclasında Zəngəzurda hərbi şəraitin yenidən mürəkkəbləşməsinə müzakirə etdi. Genişlənən erməni təcavüzünün dayandırılması tələbi ilə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası göndərdi. Vəziyyətin olduqca ağırlığını nəzərə alan Azərbaycan Hərbi Nazirliyi məsul şəxslərini bölgəyə ezam etdi. Şuşa qəzasının bir neçə kəndində görünməmiş hərbi əməliyyatlara rəvac verən erməni qoşun hissələri əhalini daim qorxu altında saxlayaraq, onları yer-yurdlarından didərgin salmağa çalışırdı.

Yanvarın 27-də general-leytenant M. Sulkeviç və süvari diviziyasının komandiri general-mayor T. Novruzlu Şuşaya gələrək vəziyyətlə tanış olduqdan sonra hökumət bölgədə hərbi texnikanın artırılmasının vacibliyini bildirdilər. Hökumət səviyyəsində lazımi tədbirlər görüldüyünün şahidi olan ermənilər ayın sonlarına doğru hərbi təcavüzü sakitliklə əvəz etdilər. Lakin bu sakitlik də uzun sürmədi. Əslində, sakitliyin kökündə daha məkrli niyyətlər gizlənməkdə idi ki, bunu da hadisələrin sonrakı inkişaf xronikasında izləmək olur.

Həqiqətdə, ermənilərin yenidən ərazi iddiaları çərçivəsində Azərbaycan torpaqlarına soxulmasına rəvac verən ən böyük amil Azərbaycan hökuməti müstəqilliyinin 1920-ci il yanvar ayının 11-də Parisdə dünya gücləri tərəfindən de-fakto olaraq tanınması ilə bağlı olmuşdu. Qafqazda bolşevik təhlükəsinin getdikcə artması Antanta qruplaşmasına daxil olan dövlətləri olduqca ciddi narahat edirdi. Təsadüfi deyildi ki, bolşevik qüvvələrinin Denikin gücünü ağır bir şəkildə sarsıtması İngiltərə hökumətinin Transqafqazda Ali Komissarı olan Oliver Uordropun daim diqqət mərkəzində olmuşdu.

Hadisələrlə bağlı İngiltərə hökumətini tez-tez teleqramlarla məlumatlandıran Uordrop İngiltərə hökumətinin Qafqazla bağlı məsələlərə biganə qalmamasına işarə vuraraq yazırdı: “Əgər İngiltərə fəal hərəkət etməsə Qafqaz respublikaları məcburdurlar ki, bolşeviklərlə sazişə girsinlər”. Qırmızı Ordu qüvvələrinin Cənubi Qafqaza təcavüzü ilə bolşevik ideyalarının İrana, Ön Asiyaya eləcə də Yaxın Orta Şərqə yayılacağından qorxuya düşən Qərb, indi Azərbaycan və Gürcüstanın, həmçinin Türkiyənin dirənişləri qarşısında acizənə şəkildə “Böyük Ermənistan” planları üzərindən sükutla keçmək məcburiyyətində qalırdı. Çox keçmədən Lloyd Corcun simasında İngiltərə hökuməti ikinci antibolşevik qüvvələrə, öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan milli respublikalara və bu respublikalar içərisində isə xüsusilə fərqlənən Azərbaycan və Gürcüstana yardım edilməsinə tərəfdar çıxdı.

Hələ sentyabr ayında “Morning Post”, noyabr ayının 11-də isə “Tariq” qəzetlərində “Azərbaycanı Transqafqazda müstəqil yaşamağa qadir olan birinci respublika hesab etmək olar” ifadəsi Azərbaycanın tanınması yolunda ən əhəmiyyətli fikir idi. Əlbəttə, hələ sülh konfransının başlanğıcından etibarən Azərbaycanın region, eləcə də dünya dövlətləri üçün böyük strateji önəmini xatırladan Azərbaycan nümayəndələri öz fikirlərində yanılmamışdılar. Avropa siyasətçilərinin çoxu bu fikirdə idi ki, Azərbaycanın müdafiəsini möhkəmləndirmək və onu müdafiə vasitələri ilə təmin etmək labüd Sovet təhlükəsinin qarşısının alınması demək olar.

Beləcə Qafqaza dair düşüncələrində dəyişikliklərə yol vermiş Avropa dövlətləri adı keçən region dövlətlərinin tanınması yolunda ilk addımlarını atmağa başladılar. Avropa dövlətləri içərisində Azərbaycanla bağlı məsələyə ilk reaksiyanı yenə də Böyük Britaniya göstərmiş oldu. Dekabr ayının birinci ongunluyunda İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyi özünün Transqafqazda olan ali komissarı Oliver Uordrop vasitəsilə respublika Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə bildirdi: “İngiltərə hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edir və Azərbaycana çox böyük hörmətlə yanaşır”.

Qafqazda mövcud strateji önəm daşıyan dövlətlərin, ələlxüsus Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması məsələsinin vacibliyini anlayan Böyük Britaniya hökuməti, təşəbbüslə çıxış edərək yanvar ayının 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyasının çağırılmasına nail oldu. Səhərisi gün Ali Şura sessiyasının davamı olaraq keçirilən müzakirələrdən sonra İngiltərə xarici işlər naziri Lord Kezonun təklifi ilə Azərbaycan hökuməti de-fakto olaraq tanınırdı.

Beynəlxalq durum getdikcə Azərbaycanın xeyrinə işləməyə başlamışdır. Azərbaycanın dünya nəhəngləri tərəfindən bu şəkildə tanınması, təbii olaraq, nə erməni lobbisinin, nə də Ermənistan dövlətinin ürəyincə deyildi. Dövlətlər arasında sərhəd hələ dəqiqləşdirilməsə də, ermənilər artıq bu məsələnin bütövlükdə onların xeyrinə həll ediləcəyinə əmin deyildilər. Ona görə də onlar müttəfiq dövlətlərin onlara ərazi məsələsində “səxavət” göstərəcəklərini gözləmədən yenidən silah gücünə “Böyük Ermənistan” layihəsini gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Artıq ermənilərin bütün diplomatik cəbhələrdə ardıcıl olaraq mövcud uğursuzluqları onları hər cür fitnəkar əməllərə əl atmağa vadar etməyə başlamışdır.

Xalq qəzeti.-2009.-27 may.-N 113.-S.4.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – ŞƏRQDƏ
İLK PARLAMENTLİ RESPUBLİKA**

Pərviz SADAYOĞLU

Bu gün Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ideyaları ilə inkişaf edən Azərbaycan qədim və dərin dövlətçilik tarixinə malikdir. Bu bir həqiqətdir ki, tarixin hər bir dönəmində Azərbaycan fəxr edə biləcəyi bir dövlətə və dövlətçilik ənənəsinə malik olub. Bu şanlı, öyünüləcək tarixi dövrlərdən biri də 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay yaşayan, bununla belə, Şərqi ilk demokratik ölkəsi kimi tarixə düşən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu zaman kəsiyidir. Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, XX əsrin sonunda ikinci dəfə müstəqil olmaq şansı əldə edən Azərbaycanın qurduğu dövlət 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir.

Cənubi Qafqaz regionu, xüsusilə də Azərbaycan hər zaman öz strateji yerləşimi, münbit şəraiti, o cümlədən, sərvətləri ilə işğalçı ölkələrin diqqət mərkəzində olub. Bunun nəticəsidir ki, tarixin hər məqamında vətənimizə göz dikən, işğal etmək arzusunda olan müstəmləkəçilər tapılıb. Bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə rejimlərindən sayılan çar Rusiyası da Azərbaycanı əsarətdə saxlamaq üçün daim mübarizə aparıb. Əsarət altına salınan türk-müsəlman xalqlarının milli mənlük şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən çar Rusiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmək, orada sadəcə kütlədən ibarət bir toplum yaratmaq istəyirdi. Bunun üçün isə insanları fiziki tərəflə yanaşı, mənəvi cəhətdən də məhv etmək lazım gəlirdi.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın öndə gedən simaları ölkəsinin, vətəndaşlarının maariflənməsinə, inkişaf etməsinə yardım etmək istəyirdi. Məsələn, XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhrandan xilas olmaq üçün islahatlar dövrünə qədəm qoyduqda böyük xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev tərəfindən himayə olunan Azərbaycan ziyalıları 1905-ci ildən imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmağa, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb edilməyə imkan qazanırdı. Bu mənada görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkətin önündə gedirdilər. Bu, ziyalılardan bir neçəsi – Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə-I Dövlət Dumasına deputat seçildilər. Bu o dövr üçün olduqca mühüm bir hadisə sayılırdı. Rusiya Dövlət Dumasının ən böyük fraksiyalarından birinə-Müsəlman fraksiyasına sədrlik edən Əlimərdan bəy Topçubaşov Duma tribunasından imperiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli qırğın siyasətinə, xalqımıza qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyə, köçürmə siyasətinə, bütöv bir xalqın hüquqsuzluğuna, kölə halına salınmasına etirazını bildirmişdi. Bu isə Ə. Topçubaşovun yalnız Azərbaycan tərəfindən deyil, bütün Rusiya müsəlmanları tərəfindən müdafiə olunmasına şərait yaradırdı.

II Dövlət Dumasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov da, öz sələfləri kimi, çarizmin bütün sahələrdə, o cümlədən, dövlət idarəçiliyində yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə kəskin etirazlarını bildirirdilər. Azərbaycanlı deputatların bütün Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması, I və II Dövlət Dumalarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz bu səbəbdən, III Dumaya seçkilər zamanı türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı Mərkəzi Asiya, Sibir və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edildi və Bakıya öz nümayəndəsini irəli sürmək hüququ verilmədi. Həmin səbəbə görə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, III Dövlət Dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bir deputat – Xəlil bəy Xasməmmədov təmsil edirdi. IV Dövlət Dumasında isə bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının yeganə nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərov idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında, ümumiyyətlə, azadlıq məfkurəsinin geniş yayılmasında bu deputatların böyük rolu oldu.

I Dünya müharibəsinin gedişində “xalqlar həbsxanası” sayılan Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yarandı. Həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müstəqil dövlət halında yaşamağa hazır Azərbaycanda da istiqlaliyyətlə bağlı fəaliyyətə başlandı. Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmranlıq etdiyi

Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə başlanan proses müəyyən mərhələlərdən keçməli oldu. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın İdarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı, amma Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə, Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Zaqafqaziya Seymində Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanı, habelə bütün Cənubi Qafqazın 1 milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası, faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası, daha doğrusu, Zaqafqaziya Müsəlman Parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi. Zaqafqaziya Seyminin ən aktiv üzvləri olan Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Bununla belə, istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin ortaya çıxması Zaqafqaziya Seymini dağıtdı və mayın 25-də gürcü nümayəndələr, mayın 27-də Seymin Müsəlman Fraksiyası Seymdən ayrıldıqlarını elan etdilər. Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının ayrıca iclasında isə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə qərar verildi. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti və sədri seçildi. M.Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu. Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. Həmin iclasda iştirak edən Həsən bəy Ağayev (sədr), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Usubbəyov, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybət Qulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Əli Əskər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağə Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadət bəy Məlik-Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahmurov, Firidun bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Səlim Axundzadə Azərbaycanın İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİ qəbul etdilər.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun-parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində göstərilirdi ki, artıq Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması isə Xalq Cümhuriyyətidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi və vətəndaşlıq hüququ təmin edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur”.

Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasda, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti Hökumət bu tərkibdə idi:

Fətəli xan Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri
Xosrov Paşa bəy Sultanov – Hərbi nazir
Məmməd Həsən Hacınski – Xarici işlər naziri
Nəsim bəy Usubbəyov – Maliyyə naziri və Xalq Maarif naziri
Xəlil bəy Xasməmmədov – Ədliyyə naziri
Məmməd Yusif Cəfərov – Ticarət və sənaye naziri
Əkbər Ağə Şeyxülislamov – Əkinçilik naziri və əmək naziri
Xudadət bəy Məlik-Aslanov – Yollar naziri və poçt-teleqraf naziri
Camo bəy Hacınski – Dövlət nəzarətçisi

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə yaranmışdı. Bakıda hakimiyyəti S. Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik güruhu ələ keçirmişdi və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımına başlanılmışdı. Çar generalları tərəfindən silahlandırılan erməni quldur dəstələri Şərqi Anadolunun və Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə divan tuturdu. Azərbaycan xalqı fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsi qarşısında idi. Neft Bakısını ələ keçirməyə çalışan xarici qüvvələr arasındakı rəqabət sona çatmaqda və bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni təhlükə-bolşevik Rusiyanın təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi. Azərbaycan xalqı öz tarixinin ağır yolayrıcında qalmışdı: ya Milli qurtuluş, ya da ki, məhv edilərək Cənubi Qafqazın etnik-siyasi xəritəsindən tamamilə silinib götürülmək. Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edən Cümhuriyyət xadimləri məhz belə bir tarixi şəraitdə çaşqın vəziyyətə düşmüşdü və çıxış yolu tapa bilməyən xalqın önünə keçdilər.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Gəncəyə köçürdü. Ölkədə yaranan real vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etdi: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanadək F. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan yeni – ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi. Azərbaycan Milli Şurası çətinliklə əldə olunan istiqlalın itirilməsindən ehtiyatlanaraq qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisini çağırmağı nəzərdə tutmuşdu. O vaxta qədər isə F. Xoyski hökuməti hakimiyyəti öz əlində saxlamalı, heç kimə güzəştə getməməli idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti-Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 gün sürən ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: birincisi – Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi; ikincisi – Gəncədə Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan hökuməti formalaşdı. **AZƏRBAYCANIN BİR HİSSƏSİNDƏ-ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA RESPUBLİKA QURULUŞU YARADILDI.**

Təcili olaraq müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlanıldı. Hökumət yaranan vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk günlərdən qəti tədbirlərə əl atdı. İyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. İyunun 24-də qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq azad Azərbaycanın dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul edildi. İyunun 26-da Müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan Korpusuna çevrildi və müstəqil Azərbaycan ordusu yaradıldı. İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya I Dünya müharibəsi dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı, vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Bütün bunlarla yanaşı, F.Xoyski hökumətinin başlıca vəzifəsi ölkənin bütün ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini bərqərar etmək, Bakını və onun ətraflarını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalq könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakını düşmənlərdən azad etdi. Şəhər S. Şaumyanın bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş menşevik-daşnaklardan ibarət “Sentrokaspi diktaturası”ndan təmizləndi.

1918-ci il sentyabrın 17-də F. Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü, Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi. Noyabrın 9-da isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan F. Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan Parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Milli Şurası ölkə əhalisinin (2 mln. 750 min nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər

erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərəsinə bir deputatla parlamentdə təmsil olunmalı idilər.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z. Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün Müssəlman Şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılan ilk parlament idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay yaşamasına baxmayaraq, çox mühüm qərarlar qəbul etdi. Cümhuriyyət Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanun xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, Cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Təəssüf ki, XX əsrin əvvəlində yaranan müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrü çox qısa oldu. Amma bu qısa yolda mühüm qərarlarla yadda qalan Milli Hökumətimiz bu gün də qədirbilən xalqımız tərəfindən anılır və dəyərləndirilir. Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman Milli Hökumətin yaradıcılarına xüsusi ehtiram göstərərək və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin, irsinin öyrənilməsini vacib sayıb.

Yeni Azərbaycan.-2009.-26 may.-N.96.-S.5.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ XƏZƏRDƏ HƏRBİ DƏNİZÇİLİK ƏMƏLİYYATLARI

1918-ci ilin baharı Azərbaycan dövlətçiliyinin çoxəsrlik tarixində böyük əhəmiyyəti olan siyasi hadisələrlə yadda qalmışdır. Mayın 28-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi elan olunmuşdur. Bu, bütövlükdə müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika idi. Milli Şuranın “Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında aktı”nda qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikası “beynəlxalq ictimaiyyətin bütün üzvləri, xüsusilə yaxın xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır; daxili siyasət sahəsində “öz sərhədləri hüddusunda yaşayan bütün vətəndaşlara onların milliyyətindən, dini baxışlarından, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq hamıya vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verməyi vəd edir”. [1. 86] Bununla da Azərbaycan Respublikası milli dövlətçiliyini bərpa edərək Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi-hüquqi sahədə qazandıqları zəngin təcrübəyə və şəxsiyyət hüquqlarına, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququna əsaslanaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası öz fəaliyyətinə başladığı dövrdə hərbi-siyasi şərait, Antantanın, Üçlər İttifaqı ölkələrinin və Sovet Rusiyasının qarşılıqlı təsirindən Xəzər bölgəsində yaranmış geosiyasi rəqabət özünəməxsus mürəkkəbliyi və gərginliyi ilə fərqlənirdi. 1918-1920-ci illərdə Avrasiyanın ən mühüm geosiyasi vəziyyətini dəyişdirən amillərdən birinə çevrilmiş Xəzər bölgəsinin qlobal hərbi-siyasi hadisələrini və dünya ölkələrinin hərbi-strateji inkişafına bunların əsaslı təsirgöstərmə hallarını bu məqalədə açıqlamaq istəyirik.

1917-ci il Fevral inqilabı Rusiya imperiyasını kökündən silkələyən ən böyük sosial-siyasi kataklizm olmuşdur. Bu, Oktyabr bolşevik çevrilişindən sonra keçmiş nəhəng imperiyanın ərazisində vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu hadisələr öz növbəsində uzaq bölgələrdə, o cümlədən Azərbaycanda öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Hər iki bloka düşmən kəsilən hərbi-siyasi amilin – Sovet Rusiyası amilinin ortaya çıxması şəraitində Orta Şərqdə Xəzər bölgəsində öz nəzarətini yaratmaq uğrunda geosiyasi mübarizə daha da güclənmiş və yeni vüsət almışdır. Bu geosiyasi mübarizədə məqsədə çatmaq üçün Qafqazın ən böyük sənaye mərkəzi olan Bakı bir növ açar rolu oynayırdı, müharibə ərəfəsində **Bakı Rusiya imperiyası neftinin dördüdə üç, dünya neftinin 15 faizini verirdi.** [2. 79]

Xəzər dənizinin ən böyük limanı sayılan Bakını tutmaq Xəzər dənizinin bütün akvatoriyasını tam nəzarət altına almaq üçün geniş imkanlar açdı. Həm də Bakıda onlarla neftayırma zavodu və digər böyük sənaye müəssisələri yerləşmişdi. Şimali Qafqazla Cənubi Qafqazı birləşdirən əsas magistral yolların – dəmir yolunun, şose və torpaq yollarının Azərbaycan ərazisindən keçməsi Xəzər hərbi donanmasının Bakıda yerləşdirilməsi üçün mühüm hərbi-strateji amil hesab edilirdi. Bu bölgənin işğal olunması nəinki Qafqazın, hətta Rusiyanın cənubunun bütün təsərrüfatı, iqtisadi həyatı üçün çox ciddi təhlükə yaradırdı.

“Bakı elə bir gözəldir ki, hər bir xarici sərgüzəşt axtaran onu öz doğma evimizdən oğurlamaq istəyir” - həmin dövrdə keçmiş RSFSR-in xarici işlər üzrə xalq komissarı **Q.V. Çiçerin** belə bir ifadə ilə neft şəhərinin beynəlxalq əhəmiyyətini obrazlı xarakterizə etmişdir. [3.3] Onun siyasi əleyhdarı general A.İ. Denikin xüsusilə qeyd etmişdir ki, “Bakı nefti daha çox Avropa və Asiya siyasətçilərinin ağıl və diqqətlərini möhkəm cəlb etmişdir. Yazdan etibarən (1918-ci il – müəllif) çox kəskin yarışlar başlamış və “müharibə sahəsində qovhaqov düşmüş” və son məqsəd naminə **Bakını tutmaq üçün ingilislər Ənzəlidən, Nuru paşa Azərbaycandan və almanlar isə Gürcüstandan yürüş etmişlər**”. [4. 139] Buna ən çox 1918-ci ilin yazında yaranmış hərbi-siyasi şərait imkan vermişdir. Bu fonda Cənubi Qafqazda Rusiyanın mövqeyi əsaslı şəkildə zəifləmişdir. Nəticədə Rusiya özünün keçmiş ordu hissələrini Qafqaz cəbhəsindən çıxarmış, 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovskda alman-sovet müqaviləsi bağlandıqdan sonra bölgədə milli azadlıq hərəkatı daha da güclənmişdir. Bir tərəfdə Almaniya və Türkiyə, digər tərəfdə isə İngiltərə və başqaları bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar. Onlardan hər biri Bakıda və Xəzər hövzəsində möhkəmlənmək uğrunda qızğın mübarizə aparır və uzaq geosiyasi məqsədlərini güdürdülər.

Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, **hətta bir hərbi bloka daxil olan Almaniya və Türkiyənin mənafeləri bu bölgədə eyni deyildi** və onların qarşılıqlı əlaqələrində açıq rəqabət elementləri müşahidə olunurdu. [5. 35-59]

Türkiyənin hərbi komandanlığı tərəfindən Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün Vladıqafqazı və Bakını tutmaq planlaşdırılırdı ki, bu da Qafqazın bütün müsəlman xalqlarını və Türkünstanı birləşdirməyə geniş imkan verirdi. Bu dövrdə şəraitin özünəməxsus müxtəlifliyi ondan ibarət idi ki, müttəfiqlərdən Almaniya öz növbəsində Türkiyənin Xəzər dənizinə çıxmaq və onun qərb sahillərini, Bakını tutmaq

planına çox qısqanlıqla yanaşırdı. Bu onunla əlaqədar idi ki, Bakını tutmaq Almaniya ordusu komandanlığının strateji planlarına daxil edilmiş və baş qərargah rəisi E. Lüdendorfun şahidliyinə görə bu məqsədlə 1918-ci ilin yayında “Bakıya hücum hazırlığı üçün süvari briqadası və bir neçə tabor göndərilmişdi”. [5. 220] Almanların bu bölgədə planı bununla məhdudlaşmırdı, çünki onlar Bakını tutduqdan sonra öz qüvvələrini İranın şimalında ingilislər tərəfindən nəzarət edilən Ənzəli limanına göndərməyi, sonra İraqa və Bəsrə rayonuna soxulmaqla İran körfəzinə çıxarmağı nəzərdə tuturdular. Bu da Orta Şərqdə İngiltərənin mövqelərinə güclü zərbə endirmək demək idi. [6. 59]

1918-ci il may ayının sonlarında Gürcüstanda möhkəmlənmək almanlara müyəssər olmuşdu, lakin qüvvələrin çatışmazlığı ucbatından Qafqazda və Qərb cəbhələrində vəziyyətin kəskinləşməsi almanlara öz planlarını həyata keçirmək imkanı verməmişdi. Belə ki, onlar bu dövrdə öz qüvvələrini Güney Qafqaza gətirməyə **(iki diviziya və bir neçə alay)** və Bakıya hücum əməliyyatında iştirak etməyə çatdırı bilmədilər. Biz ordunun gətirilməsini başa çatdırana qədər “Nuru Bakını tutdu, – deyərək Lüdendorf təəssüflənirdi, – Bolqarıstanda davam edən sonrakı hadisələr bu hərbi hissələri Rumıniyaya göndərməyə məcbur etdi”. [7. 130]

Sözgedən mərhələdə Almaniya və Türkiyənin əsas rəqibi kimi bölgədə İngiltərə çıxış edirdi. Qara dənizdən Xəzər dənizinədək olan “Batum-Bakı dəmiryol xətti üzərində “türk-alman” hökmranlığının yaranması, beləliklə də “Xəzər dənizi sahillərində həddindən artıq qiymətli Bakı neft mədənlərinin, Qafqaz sıra dağlarının təbii sərvətlərinin, külli miqdarda taxıl ehtiyatının və pambığın müttəfiqlərin əlinə keçirilməsi” imkanları haqqında fikirlər Britaniya hökumətini qorxuya salmışdı. [8. 26] Qeyd etmək lazımdır ki, **Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı neft sənayesinə qoyulmuş kapital yığımının 60 faizi İngiltərənin payına düşürdü.** [9. 5]

İngiltərə XVIII əsrdə Xəzər dənizi hövzəsində möhkəmlənməyə cəhd etmişdi. Bu barədə Londonun **“Tayms”** qəzeti xatırlatmışdır: “Xəzər elə bir qovuşuqdur ki, bütün ən mühüm ticarət yolları buradan keçir. Əgər biz bu mühüm dənizə indi birbaşa diqqət yetirməyə başlamışıqsa, bu o demək deyil ki, onun ticarət və siyasi əhəmiyyəti haqqında əvvəllər biz heç nə bilmirdik. Bu barədə biz çoxdan bilirdik. Xəzər ən qədimdən etibarən Britaniyanın maraq dairəsində olmuşdur”. [10]

İngiltərənin əvvəlki planlarının Xəzər bölgəsində həyata keçirilməsi üçün Rusiyada baş verən hadisələr, vətəndaş müharibəsinin törədilməsi və Qafqazda milli hərəkətin geniş vüsət alması real imkanlar yaratmışdı. Belə ki, **23 dekabr 1917-ci ildə Parisdə İngiltərə və Fransa arasında bağlanmış müqavilənin gizli şərtlərinə görə Rusiya “hərəkət zona”larına bölünmüşdür.** İngiltərənin payına Don, Qafqaz, Türküstan düşmüşdür. [11. 38] İngiltərə kabineti Bakıya və Xəzər bölgəsinə “böyük hərbi, siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə” malik olduğuna görə xüsusi diqqət yetirirdi. Artıq 1917-ci ilin dekabrında İngiltərə kabineti Bakıya və Güney Qafqaza müdaxiləçi ordu göndərmək barədə qərar qəbul etmişdi. [12. 50]

Öz növbəsində Britaniyanın Hindistandakı və Orta Asiyadakı ordusunun ali komandanlığı Bakının hərbi-strateji, siyasi və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək onu Mərkəzi Asiyaya və Yaxın Şərqlə açılan qapıların açarı kimi qiymətləndirmişdir. Habelə hər vaxtla say göstərmişdir ki, Almaniya və Türkiyə orduları Bakı neftinə və ümumiyyətlə, Xəzərin qərb sahillərinə yaxın buraxılmasın. Şimali İranda yerləşən Britaniya ordusunun keçmiş komandanı **general-mayor Layonel Denstervil** öz xatirələrində yazmışdır: “Bizim planımız Xəzər dənizi üzərində üstünlüyə nail olmaq idi, ancaq biz bu məqsədə yalnız Bakını işğal etməklə çata bilərdik, deməli, şəhəri başqalarının işğalından müdafiə etmək vacib sayılırdı **(Türkiyə ordusu nəzərdə tutulurdu – müəllif)**. Bakının əhəmiyyəti çox böyükdür və onu ələ keçirmək üçün göstərilən hər bir cəhd özünü doğruldur”. [13. 123]

1918-ci ilin əvvəllərində ingilislər tərəfindən Bağdadda sözgedən planın həyata keçirilməsi üçün xüsusi məxfi şəraitdə çox da böyük olmayan, ancaq seçmə dəstələr, 41 ədəd “Ford” markalı minik və yarımyük avtomobilinə mindirilmiş hərbi ekspedisiya hazırlanmışdı. Bu dəstə əvvəllər Hindistanda birinci piyada briqadasının komandiri vəzifəsində xidmət etmiş rəhbərin adı ilə **“Denstervil Forsez”** adlandırılmışdı.

İngilislər 1918-ci ilin yayında Şimali İranın Ənzəli limanını tutaraq güclü şəkildə hazırlaşmışdılar. Əgər Bakıda bolşeviklərin əleyhdarı olan sağ eser-mənşevik-daşnak bloku çevriliş edə bilsəydi, **(Denstervil onlarla daim əlaqə saxlayırdı)**, onda öz qoşunlarını buraya çıxarmalı idilər. Sonralar ingilis generalı yazırdı: “Bakı ilə mənim əlaqəm, demək olar ki, hər gün kuryer vasitəsilə qaydaya salınmışdı. Bizim dostumuz olan sosialist-inqilabçılar, mənə elə gəlir ki, yaxın vaxt ərzində dövlət çevrilişi etmək, yəni bolşevik hakimiyyətini devirmək, Bakıda yeni idarə forması yaratmaq və ingilisləri köməyə çağırmaq imkanına malikdirlər”. [13. 159] İngilis generalı ilə eyni zamanda erməni

milli şurasının nümayəndələri də əlaqə yaratmışdılar. Onlar 1918-ci ilin yayında həm Bakıya hücum edən türk-azərbaycanlı Qafqaz İslam Ordusu, həm də alman ordusunun komandanlığı ilə danışıqlar aparmaq üçün vəziyyəti yoxlayırdılar. [14. 123]

1918-ci ilin yaz və yayında Bakıda fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirmiş Britaniya kəşfiyyatçıları –**konsul A. Mak-Donell, R. Tiq-Cons, Stoks, Klaterbak, Roulinqson** və başqaları Bakı Soveti Xalq Komissarlığında müxalif siyasi qüvvələrlə əlaqə saxlayırdılar. [15. 37; 35. 216-234] 1918-ci il iyun ayının ortalarında Bakıda Xəzər hərbi donanmasının iştirakı ilə çevriliş etmək cəhdini ingilis konsulu Mak-Donell gizli müdafiə etmişdi. Lakin dənizçilər sui-qəsdçilərə kömək etməmiş və çevriliş cəhdi müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı. [16. 41]

1918-ci ilin yayında ingilislər Xəzər dənizi üzərində öz nəzarətini yaratmaq üçün fəaliyyətlərini gücləndirirdilər ki, bu da Xəzər bölgəsində onların hərbi-strateji planlarında xüsusi yer tuturdu.**Britaniyanın hərbi naziri A. Milner** 1918-ci ilin iyununda Mesopotamiyadakı ingilis ordusunun komandanlığına məlumat vermişdi ki, “Əlahəzrətin hökuməti Xəzər üzərində daimi nəzarətin saxlanmasına mühüm əhəmiyyət verir”. [17. 83] Həm də ingilislər belə hesab edirdi ki, “dəniz üzərində nəzarət kimə məxsusdursa, o da Bakıya sahib olmalıdır”. [13. 126] L. Denstervil və U. Mallesonun hərbi ekspedisiyasının qarşısında qoyulan əsas tapşırıq da bununla əlaqədardır. Odur ki, onlar Xəzər dənizinin ən böyük limanlarını – Ənzəli, Bakı və Krasnovodsku (indiki Türkmənbaşını) işğal etməli və bütövlükdə Xəzər donanmasını ələ keçirməli idilər. [18. 114-115] **Birincisi**, bu imkan verərdi ki, onların barışmaz rəqibi olan Almaniya və Türkiyənin Yaxın və Orta Şərqdə mövqeyi əsaslı şəkildə zəifləsin, türk-alman ordusunun İranın qərbindən keçməsinin və Xəzər vilayətləri vasitəsilə Xorasana və Hindistana yürüşlər etməsinin qarşısı alınsın. **İkincisi**, Şərqdəki müstəmləkələrində Sovet Rusiyasından gözlənilən real inqilabi bolşevik təhlükəsinin qarşısı alınardı. Və nəhayət, **üçüncüsü**, Xəzər dənizi üzərində nəzarətin yaradılması ingilislərə imkan verərdi ki, öz qoşunlarının cinahlarını Güney Qafqazda və Türküstanda təmin etsin və beləliklə də Şimali Qafqazda ağqvardiyaçı general Denikin və Uralda admiral Kolçakın ordusu ilə əlaqə yaratsın, onların Volqa çayının mənsəbində birləşməsinə təmin etsin və bu yolla Rusiyanın bütün cənub tərəfinin mərkəzi rayonlarla əlaqəsini kəssin. [2. 84]

Sovet Rusiyası Bakıya və bütövlükdə Xəzər dənizi bölgəsinə çox mühüm əhəmiyyət verirdi. **Sovet hökumətinin başçısı V. İ. Lenin** 1918-ci il mart ayının ikinci yarısında Kremldə Amerikanın Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin Rusiyadakı hərbi missiya rəhbəri **polkovnik R. Robinski** ilə söhbətində qeyd etmişdir: “Rusiya Sovet Respublikası üçün Bakının iqtisadi əhəmiyyəti nədədir ? Bu, neft, işıq və enerjidir”. [19]

Bu dövrdə Azərbaycanın Xəzəryanı qəzalarına nəzarət edən və Bakı quberniyasını RSFSR-in tərkib hissəsi elan edən Bakı Soveti Xalq Komissarlığına hərtərəfli, o cümlədən hərbi yardım göstərilməsi yolu ilə bolşevik hökuməti gələcəkdə Güney Qafqazı bütövlükdə öz təsiri altına almaq üçün Bakını əməliyyat meydanına çevirməyi planlaşdırmışdır. Sovet hökuməti bu bölgəyə böyük əhəmiyyət verərək Xəzər dənizində öz hərbi donanmasının təhlükəsizliyini gücləndirmək və təmin etmək məqsədilə bir sıra təcili tədbirlər görmüşdür. V. Lenin Xalq Komissarlığına göndərdiyi teleqramda qeyd etmişdir ki, “Cənub və Xəzər uğrunda mübarizə gedir”. O, təkidlə tələb edirdi ki, Xəzər dənizinə sualtı qayıqlar və minadaşıyanlar göndərsinlər. [20. 41]

Bu dövrdə Həştərxanda yerləşən sovet donanması yalnız Xəzər dənizinin şimal akvatoriyasına nəzarət edirdi. Bolşeviklərlə esərlər arasında gedən siyasi mübarizə Həştərxan və Xəzər donanmasının hesabına hərbi-dəniz qüvvələrini gücləndirməyə imkan vermirdi. Həm də hərbi-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi Cənub və Şərq cəbhələrində ağqvardiyaçıların fəallaşması və Qızıl Ordunun müvəffəqiyyətsizliyi ilə əlaqədar idi. Bu da həmin dövrdə Sovet hökumətinin Güney Qafqazda yeganə müttəfiqi olan Bakı Kommunasına 1918-ci ilin yayında kifayət qədər səmərəli yardım göstərməyə imkan verməmişdi.

F. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi milli hökumətin əsas səyi ölkənin bütün ərazisində, xüsusilə onun paytaxtı olan Bakıda suverenliyin qurulmasına yönəldilmişdi. Burada Azərbaycan Respublikasının və Türkiyənin maraqları tamamilə üst-üstə düşürdü ki, bu da 4 iyun 1918-ci ildə Batumi şəhərində bağlanmış sülh və dostluq müqaviləsində öz əksini tapmışdı. Müqaviləyə görə Türkiyə yeni yaranmış respublikaya hərtərəfli kömək göstərməyi, hətta həmin müqavilənin 4 maddəsinə əsasən lazım gəldikdə hərbi yardım etməyi də öz öhdəsinə götürmüşdü. [21. 39] Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi yalnız 1918-ci ilin iyun ayında general-leytenant Nuru paşanın komandanlığı altında Gəncə şəhərində birləşmiş türk-azərbaycanlı Qafqaz İslam Ordusu yaradıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Bakını ələ keçirdikdən sonra türk ordusunun komandanlığı gələcəkdə Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca Şimali Qafqaza doğru hərəkət etməyi planlaşdırmışdı. [22. 79]

Bu dövrdə türklərin müttəfiqi olan almanlar belə bir plan təklif etmişdilər ki, öz hərbi hissələrinin köməyi ilə 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Bakıya hücum edən türk birləşmələrinin arxa cəbhəsini təmin etsinlər. Əgər bu plan həyata keçirilərsə, onda almanlar Zaqafqaziyada mühüm strateji əhəmiyyəti olan dəmiryol üzərində öz nəzarətini yaratmağı nəzərdə tutmuşdular. Lakin türklər öz müttəfiqlərinin planını duymuş və rədd cavabı vermişlər. Belə bir məlumatı onların nəzərinə çatdırmışlar ki, Bakını ələ keçirmək üçün türklərin kifayət qədər ordusu vardır. [7. 125]

Almanlara Bakı ətrafında türklərin uğursuzluğa uğrayacağına gizli ümid etməkdən başqa heç nə qalmamışdı. Tiflisdəki **baş konsul qraf F. Fon Şulenburq** Berlinə göndərdiyi 1918-ci il 4 iyul tarixli məlumatında qeyd edirdi ki, türklərin, ümumiyyətlə, Bakını ala bilməsi “təəccüb doğurur, ehtimal ki, bu arzu olaraq qalacaq, onlar orada qəti məğlubiyyətə uğrayacaqlar”. Alman diplomatı belə hesab edirdi ki, “əgər biz bolşeviklərlə sevimli bir üsul vasitəsilə razılığa bilsək, onda Bakının neft mənbələri və oradakı bütün ehtiyatlar tamamilə bizim əlimizə keçə bilərdi. Əgər bolşeviklər gözlədiyimizin əksinə olaraq şəhəri tərk etməyə məcbur olsalar, elə həmin vaxt bütövlükdə şəhəri yandıracaqlar ki, nə türklər, nə də biz neft ehtiyatından istifadə edə bilək”. [7. 126] Sonrakı hadisələr göstərdi ki, alman diplomatının ehtiyat etməsi əsassız imiş. Çünki Bakı bolşevikləri sonuncu qəti tədbirə əl atmadılar.

Həmin vaxt 1918-ci ilin iyun-iyul ayları ərzində Kürdəmir, Qaraməryəm, Müsüslü və Göyçay ətrafında Qafqaz İslam Ordusu ilə Tiflis istiqamətində hərəkət edən şəxsi heyətin 70 faizi erməni millətindən olan Qafqaz Qızıl Ordusu arasında çox güclü döyüşlər aparılmışdı. Bu döyüşlərdə Qafqaz İslam Ordusunun böyük müvəffəqiyyəti nəticəsində Qafqaz Qızıl Ordusu Bakıya geri oturdulmuşdu.

Qafqaz Qızıl Ordusunun cəbhələrdə düşər olduğu müvəffəqiyyətsizliklər Bakıda hakimiyyət dəyişikliyinə gətirib çıxarmışdı və beləliklə avqustun 1-də hakimiyyət sağ eser, menşevik və daşnaklardan formalaşmış koalisiya hökumətinin – “Sentrokaspi diktaturası, Fəhlə və Əsgər Deputatları Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin əlinə keçmişdi”. Koalisiya hökuməti şəhəri mühasirəyə almış Qafqaz İslam Ordusundan müdafiə etmək məqsədilə əvvəlcə olan rəsmi danışıqlara görə ingilisləri dəvət etmişdi.

Artıq avqustun 4-də ingilis ordusunun Ənzəlidən gələn 150 nəfərlik ilk dəstəsi şəhərə çıxarılmış, avqustun 6-da isə buraya yeni 130 nəfər əsgər və zabıt, həmçinin 2 zirehli maşın gətirilmişdi. Avqustun 17-də isə “**Prezident Krüger**” paroxodunda **general Denstervil** öz qərargahı ilə birgə Bakıya gəlmişdir. Bütövlükdə Bakıya ingilis dəstələrinin tərkibində **Gent və Şimali Stafford alayları, Varvik və Uoçer taborları**, digər hərbi hissələr, o cümlədən cəmi mindən bir az çox süngü, 16 top və bir neçə zirehli maşın gətirilmişdi. Habelə **kommodor D. T. Norris** 180 nəfər matros və bir neçə 4 düyümlü topla Denstervilə köməyə gəlmişdi. [2. 88] Böyük Britaniya Krallığının hərbi-dəniz qüvvələrinin Xəzər dənizində təyin olunmuş kommodoru Norris Bakıya gələn kimi bəyan etmişdi ki, ingilis dəniz komandanlığı “Həştərxanda toplanmış “qırmızı” qüvvələrə qarşı aparılan əməliyyatların məsuliyyətini və Ural cəbhəsinin dənizlə düzgün təmin olunmasını öz üzərinə götürür”. [23. 139]

Eyni zamanda **Aşqabad eser hökumətinin başçısı Funtikovun dəvəti ilə** başqa bir ingilis hərbi dəstəsi **general U. Malleesonun komandanlığı altında** 1918-ci ilin avqustunda Xəzəryanı vilayəti işğal etmişdi.

19 avqust 1918-ci ildə yerli eser hökumətinin razılığı ilə imzalanmış sazişə görə, Krasnovodsk limanı üzərində tam nəzarət və burada olan bütün gəmilər ingilislərin əlinə keçməli idi. [24. 334]

Bununla belə Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən 1918-ci il iyulun 30-dan sentyabrın ortalarına qədər Bakının mühasirəsi davam etmişdi. Həm də Xəzər hərbi donanması gəmilərinin dənizdən türk ordularına atəş açmaq imkanı türk komandanlığını çox həyəcanlandırırdı. [5. 103] İngilislərin şəhəri müdafiə etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi. “Sentrokaspi diktaturası”nın daşnak nəzarəti altında olan erməni millətinin nümayəndələrindən təşkil edilmiş ordu hissələri heç də güclü hərbi potensiala malik deyildi. **Buna baxmayaraq erməni hərbi hissələri dinc azərbaycanlı əhali arasında azğınlıq edir, terror və qarətlə məşğul olurdular. Dinc azərbaycanlı əhali isə öz növbəsində xilasedicini – Qafqaz İslam Ordusunu gözləyirdi.**

İngilislərin Port-Petrovskda yerləşmiş müttəfiqi, kazak qoşun çavuşu L. Biçeraxov Denstervilə kömək üçün yalnız 10 top və 500 nəfər terek kazakı göndərmişdir. [22. 147] Yalnız yüksək hərbi təlimə və dözümlü hesabına ingilis ordusunun döyüşən hissələri bir ay ərzində şəhərin müdafiəsini saxlaya bilmişdi.

Belə bir faktı da qeyd etmək kifayətdir ki, ordu komandanlığının verdiyi məlumata görə, şəhərin girəcəyində gedən döyüşlərdə ingilis hərbi hissələrinin tərkibindən 180 nəfər həlak olmuş, yaralanmış və itkin düşmüşdür. Bu, şəxsi heyətin 20 faizini təşkil edirdi. [13. 276]

Lakin aydın idi ki, bu qüvvə şəhəri müdafiə etmək qüdrətində deyildi. Bunu hətta ingilis ordusunun ali komandanlığı da yaxşı bilirdi. Belə ki, Denstervilin adına Hərbi Nazirliyin göndərdiyi 6 iyul 1918-ci il tarixli teleqrama əsasən tapşırıq verilmişdi ki, əgər türklərin Bakını tutmaq təhlükəsi yaranarsa, onda neft kəməri, neft anbarları və neft vuran avadanlıqlar dağıdılın, ancaq neft buruqlarına dəyilməsin. Çünki burada ingilis neft şirkətlərinin uzunmüddətli marağı qalmaqdaydı. [17. 82] İngilislər belə bir mühüm amili də nəzərə alırdılar ki, dünya müharibəsində Türkiyə tez bir vaxtda məğlub olacaq və daha yerlilərin, hətta etibarsız “müttəfiqləri”nin də qanının tökülməsini istəmirdilər. “Sentrokaspi diktaturası”nın mane olmasına, Denstervili qəfil və təhlükəli hücum etməkdə günahlandırmasına, ingilislərin şəhəri tərk etməsi təqdirində Xəzər hərbi donanmasının gəmilərindən atəş açmaqla hədələməsinə baxmayaraq, ingilis generalı öz ordusunu Bakıdan geriye – Ənzəliyə aparmaq üçün hazırlaşmağa başlamışdı [13. 248-254]

Sentyabrın əvvəllərində Bakının həndəvərində yaranmış vəziyyət şəhər müdafiəçilərinin xeyrinə deyildi. Qafqaz İslam Ordusu uzunsürən və qanlı döyüşlər nəticəsində ingilisləri şəhər ətrafından sıxışdıraraq (həlledici hücumla hazırlaşmaq üçün burada 40 topla 10 min nəfərlik natamam 5-ci və 15-ci türk diviziyalarının hissələri cəmləşdirilmişdi) sentyabrın 14-də şəhər tezdən ilkin artilleriya atəşindən sonra şəhərə hücumla başlamışdı. [25. 254-255; 26. 351-352] Bir gün ərzində türk ordusu tərəfindən “Qurd qapısı” deyilən yer alınmış və şəhərə yol açılmışdı. Sentyabrın 14-də axşam saat 11:30 radələrində ingilislər dörd nəqliyyat gəmisində dənizlə Bakıdan Ənzəliyə tələsik təxliyə olunmuşdular. Onların dalınca “Sentrokaspi diktaturası”nın hökuməti öz ordusunun qalıqları ilə birgə qaçmışdı. Yeri gəlmişkən, ingilis polkovniki Roudlinson nəqliyyat gəmisində Bakı artilleriya parkının ən yaxşı toplarını da aparmışdı. [27. 100]

Sentyabr ayının 15-də Qafqaz İslam Ordusu şəhərə daxil olmuşdu. Sentyabrın 17-də isə Azərbaycan milli hökuməti Gəncədən buraya köçmüşdü. **Hərbi nazir Ənvər paşanın komandan Xəlil paşaya göndərdiyi təbrik teleqramında** Xəzər dənizi sahillərində yerləşmiş “Böyük Turan İmperiyası”nın ən mühüm şəhərinin – Bakının ələ keçirilməsi münasibətilə öz böyük sevincini qeyd etmişdir. [28. 127]

Türkiyə ordusu Bakını tutduqdan sonra hücumlarını Xəzər dənizinin sahili boyunca davam etdirərək Dağıstana çatmışdı. 1918-ci il oktyabr ayının 6-da S. **İzzət paşanın komandanlığı altında** 15-ci türk diviziyası Dərbəndi ələ keçirmiş və bu əməliyyat zamanı türk ordusu tərəfindən A. Biçeraxovun ordusuna yardım göstərməyə cəhd edən Xəzər hərbi donanmasının iki hərbi gəmisi atəşə tutulmuş və sahildən uzaqlaşdırılmışdı. Noyabrın 8-də Türkiyə ordusu Port-Petrovskdan L. Biçeraxovun ordusunu sıxışdırıb çıxarmış və onun ordusu dənizlə İranın şimalında yerləşən ingilislərin yanına qaçmışdı [5, 144-155].

Lakin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyə 30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə öz ordusunu tezliklə Qafqaz-Xəzər bölgəsindən, həmçinin Azərbaycandan da çıxarmalı idi. Başda Şimali İrandakı ingilis ordularının komandanı **general-mayor V. M. Tomson** olmaqla noyabrın 17-də şəhər saat 10-da yenidən Bakıya üç silahlı hərbi gəminin müşayiəti ilə Ənzəlidən 17 nəqliyyat gəmisində 39 piyada briqadasının hissələri (**ümumilikdə 1000 nəfər ingilis, 800 nəfər hind əsgəri və zabiti**) gəlmişdi.

İngilis generalı Bakıya yola düşməzdən əvvəl bu dövrdə müttəfiq dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına münasibətini açıqlayaraq bəyanatla çıxış etmişdir. Həmin bəyanatda xüsusilə qeyd olunmuşdur ki, “Bakı neft sənayesi ilə birgə işğal olunacaq, ancaq ölkənin qalan bütün ərazisi Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarəti altında qalacaq” və “Azərbaycan Paris sülh konfransının millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək prinsipləri üzrə müzakirəsindən çıxarılmayacaqdır”. Bəyanatda həmçinin qeyd olunmuşdur ki, Bakıya ingilis orduları ilə birlikdə L. Biçeraxovun hissələri də daxil olacaq, silahlı ermənilər isə buraya buraxılmayacaq. [28. 33]

Britaniyanın Azərbaycana işğal etməsinə müttəfiqlik ekspedisiyası donu geydirilmişdi. Belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, “Prezident Krüger” flaqman gəmisində dörd dövlətin – Britaniya, Rusiya, Fransa və ABŞ-ın bayraqları dalğalanırdı. Doğrudur, burada ABŞ və Fransa orduları yox idi, ilk birinci iki dövlətin yalnız nümayəndələri vardı. [29. 72]

Artıq görünürdü ki, V. M. Tomson ilk bəyanatlarında birmənalı qeyd etmişdi ki, müttəfiq orduları “Rusiya torpaqlarında”dır və Qafqaza gəlmişlər ki, “Rusiyanın Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşən bu torpaqlarından ümumi təhlükəni uzaqlaşdırınlar”. [3. 19 noyabr 1918]

İngilis generalının müraciətində qeyd olunurdu: “Bu ərazi ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin həlli barəsində qəti qərar qarşıda gələn sülh konfransında qəbul ediləcəkdir”. [3. 24 noyabr 1918]

İngilislər öz ordularının Xəzər dənizi bölgəsində gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yönəltmişdilər. Təsədüfi deyil ki, U. Çerçillin hərbi nazir kimi **ilk imza etdiyi sənədlərdən biri 14 fevral 1919-cu ildə imperiya qərargahının rəisi Henri Vilsona göndərdiyi qeyddən ibarət idi**. Həmin qeyddə hərbi nazir məlumat verməyi tələb edirdi ki, “hazırda Bakı-Batumi dəmir yol xəttini əldə saxlayan ingilis silahlı qüvvələrinin həqiqi rolu və həmçinin Xəzər dənizi sahillərinə nəzarət edən ingilis hərbi-dəniz qüvvələrinin vəziyyəti necədir? Onlar özlərinin iştirakı ilə general Denikin ordularına hansı səviyyədə yardım göstərirlər?” Artıq sonrakı gün – fevralın 15-də hərbi nazir Baş Qərargahdan öz sorğusuna 25 səhifəlik “Hərbi nöqtəyi-nəzərdən müttəfiqlərin Rusiyada siyasəti haqqında qeydləri” şəklində cavab almışdır. [12. 87] 1919-cu ilin yazında yalnız Bakıda ingilis hərbi kontingentinin tərkibində 3,5 minə yaxın ingilis əsgər və zabiti olduğu halda, həmin ilin yayında ingilis ordusunun şəxsi heyətinin ümumi sayı 5 minə çatdırılmışdı. [30. 128]

Bakını tutmaqla Xəzər bölgəsində ingilislərin mövqeyi xeyli dərəcədə möhkəmlənmişdi. Bakının neft məhsullarını və əsas sənaye obyektlərini, həmçinin Xəzər hərbi və ticarət donanmasının 147 gəmisini “Britaniya neft müdiriyətinə” tabe etdirərək, Xəzər dənizində öz hərbi-dəniz donanmasını yaratmaq üçün təcili tədbirlər görməyə başlamışdı. Lakin onlar ilk mərhələdə böyük çətinliklərlə üzləşməli oldular. İş onda idi ki, bir sıra gəmilərin, xüsusilə “Ərdəhan” və “Qars” gəmilərinin əsasən ruslardan komplektləşdirilmiş komanda heyəti həm ingilislərə, həm də ağqvardiyaçılara düşmən kimi baxırdı. 26 fevral 1919-cu ildə Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki ağqvardiyaçı ordusunun komandanlığının əməliyyat məlumatında deyilirdi: **“Ən böyük gəmilərdən “Ərdəhan” və “Qars” pis vəziyyətdədir”**. Artıq iş o yerə çatdırılmışdı ki, 1918-ci ilin əvvəllərində bu gəmilərin matrosları Bakı kommunistləri vasitəsilə Həştərxandakı sovet komandanlığına bir neçə dəfə xahişlə müraciət etmişdi: “Sovet hakimiyyətinə qayıtmaq üçün onların təhlükəsizliyi təmin edilsin”. [16. 93 - 349] “Qara dəniz ordusu”nun baş komandanı **general ser C. F. Milnin** 1918-1920-ci illərdə öz komandanlığı altında olan ordunun Qafqaz və Xəzər ətrafındakı əməliyyatları haqqında məruzəsində qeyd olunduğu kimi, həmçinin 1921-ci ilin yanvarında İngiltərə hökumətinin “London qəzet”inin əlavəsində çap edildiyi kimi, Xəzər hərbi donanması gəmiləri heyəti **(iki kanoner – “Ərdəhan” və “Qars” gəmiləri, həmçinin bir neçə yardımçı gəmi)** “bolşevizmə meyil etməsinə görə” 1 mart 1919-cu ildə torpəda katerləri tərəfindən batırılma qorxusu ilə ləğv edilmişdi. [29. 72 - 73]

Bələliklə, matrosların “Qars” və “Ərdəhan” gəmilərini qaçıрмаğa göstərdikləri hər iki cəhdi ingilislər zərərsizləşdirmişlər. Nargin adası rayonundan “Qars” gəmisinə atəş açılsa da torpəda gəmidən yan keçmişdir. İngilislər tərəfindən bir çox matros həbs edilmiş, gəmilərin heyəti isə buraxılmışdı. [31. 138] Bu faktı nəzərə alaraq, Xəzər dənizində layiqli hərbi-dəniz qüvvələri yaratmaq üçün ingilislər 1919-cu ilin əvvəllərində Qara dənizdən Xəzər dənizinə dəmir yolu vasitəsilə torpəda aparatları ilə silahlanmış, həmçinin gəmilərin sahiləki atəş mövqeyini gücləndirən toplaqla təmin olunmuş 13 qırıcı kater göndərmişdir. [16. 6] 1919-cu il yanvarın 13-də Port-Petrovsk şəhərini tutduqdan sonra ingilislər Çeçen adasında (Dağıstan sahillərində) öz hərbi-dəniz aviasiya bazasını təşkil etmişdi. [32. 78-79]

Artıq 1919-cu ilin yazında ingilislər sovet kəşfiyyatının məlumatına görə, Xəzər dənizində 100-120 mm çaplı 45 ədəd topla silahlanmış 18 böyük hərbi-dəniz vahidinə **(5 yardımçı kreysər və 4 kanoner qayıq daxil olmaqla)** malik idilər. [32. 156]

İngilislər Bakı-Krasnovodsk-Ənzəli üçbucağı üzərində nəzarət yaradaraq Xəzər akvatoriyasında özlərinin bütün hərbi strateji üstünlükləri ilə bərabər tam hökmranlığını təmin etməyə ümid bəsləyirdilər.

İngilis donanmasının əsas tapşırığı onun komandanı kommodor D. T. Norris tərəfindən müəyyən edilmişdi. O yazırdı: “Biz Xəzər dənizinin şimal hissəsində yerləşən bolşevik qüvvələrinin, yerli bolşevizm təzahürlərinin və dənizdən bolşeviklərin çıxmasının qarşısını alırıq”. [33. 161]

İngilislər 1919-cu ilin birinci yarısında dəniz vasitəsilə Denikin və Kolçakın ağqvardiyaçı ordularını güclü şəkildə silahlandırır, neft məhsulları ilə təmin edirdi. Bundan başqa general Milnin məlumatına görə “Britaniya ordusunun iştirakı həm də faydalı bir məqsədə – könüllü ordu ilə Qafqaz respublikalarının orduları arasında hərbi əməliyyatların qarşısının alınmasına xidmət göstərirdi”. [29. 73]

1918-ci ilin axırlarında ingilislərin Azərbaycan Respublikasına münasibətində böyük siyasi dəyişikliklərin olması özünü göstərmişdi. 1918-ci il dekabrın 7-də bütün siyasi partiya və təşkilatların, milli azlıqda qalan xalqların nümayəndələrinin təmsil olunduğu Azərbaycan Parlamentinin açılışından və dekabrın 26-da F. Xoyskinin başçılığı ilə yeni Nazirlər Kabineti yaradıldıqdan sonra, dekabrın 28-də general Tomson yeni bəyanatla çıxış edərək Azərbaycanın koalisiya hökumətini tam müdafiə etdiyini, “Azərbaycan hüddudlarında yeganə qanuni yerli hakimiyyətin olduğu”nu bildirmişdi. [34. 29 dekabr 1918] 22 yanvar 1919-cu ildə müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı birləşmiş ordusunun baş komandanı **general**

Milnin Azərbaycan hökumətini tanımağını bir daha təsdiq etmiş və bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, **“Zaqafqaziya dövlətlərinin daxili işlərinə heç bir müdaxilə olmayacaqdır”**. [34. 24 yanvar 1919] Fevralın axırlarında “Qafqaz-Kaspi hökuməti”nin, L. Biçeraxovun orduları Bakıdan çıxarılmış, erməni ordularının qalıqları ləğv edilmiş, 5 aprel 1919-cu ildə isə Azərbaycan ordusu Bakıya buraxmışdı.

Beləliklə, 1919-cu ilin əvvəllərində Xəzər bölgəsinə nəzarət etmək uğrunda İngiltərə, Almaniya, Türkiyə və Rusiya arasında gedən kəskin geosiyasi rəqəbat bölgədə İngiltərənin mövqeyinin güclənməsi ilə nəticələnmişdi. Bu amillər Azərbaycan Respublikası üçün müsbət nəticə doğurmuşdu. Həmçinin onu ağ – qırmızı Rusiya təcavüzündən müdafiə edərək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini artırmaq, o cümlədən hərbi-dəniz qüvvələrini möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsinə geniş imkanlar verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993
2. Дарабади П. Г., Алиев Н. А. Геополитическое соперничество в Каспийском регионе и Азербайджан / С древнейших времен до конца XX века/. Баку: АBBМУ, 2001
3. “Заря Востока” (Тифлис). 3 март 1925 (газета)
4. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Москва, 1991
5. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 г. Москва, 1924, т. 2
6. Yüceer N. Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkəti. Ankara, 1996
7. Пипия Г. В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 г. Москва: Наука, 1978
8. Юсифзаде С. З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку: Маариф, 1998
9. Suny R.G. The Baku Commune. 1917-1918, Princeton, 1972
10. The Times. 29 September 1918 (newspaper)
11. Гражданская война и военная интервенция в СССР // Энциклопедия. Москва: Воениздат, 1983
12. Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М.: Наука, 1980
13. Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918 г. Тифлис: “Советский Кавказ”, 1925
14. Дарабади П. Г. Военно-политическая борьба за Баку и Каспий в 1918-1920 г. // Возрождение – XXI век. 1999, №21-22
15. Михайлов Я. Л. К вопросу о подготовке английской интервенции в Азербайджане в 1918 году // Известия АН Азерб.ССР /Серия истории, философии и права/. 1979, №2
16. Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918 – 1920 г. //Сборник документов. Баку: Элм, 1971
17. Лавров С. В. Политика Англии на Кавказе и Средней Азии в 1917-1921 г. // Вопросы истории. 1979, № 5
18. Мирошников Л. И. Английская экспансия в Иране. 1914-1920 г. Москва, 1961
19. “Правда”. 21 апрел 1989 (газета)
20. Ленин В. И. Военная переписка (1917-1920 гг.). Москва, 1943
21. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990
22. Кадишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: Воениздат, 1960
23. Багров В. Н., Морозов Ю. В., Семин Г. И. Приказываю самым срочным порядком. Москва, 1991
24. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Алма-Ата, 1963, т. I
25. Дудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. Москва: МГУ, 1966
26. Süleymanov M. Qafqaz islam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1999
27. Озаровский Н. Ю. Энзелийская операция 18 мая 1920 г. // Морской Сборник. 1941, №2
28. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку, 1927
29. “Dialog” (Moskva). 1993. №2 (jurnal)
30. “Возрождение” – XXI век. 1999, №21, 22 (журнал)
31. Дарабади П. Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991

32. Директивы Главного командования Красной Армии (1917 – 1920 г.) // Сборник документов. Москва: Воениздат, 1969

33. Селяничев А.К. В.И. Ленин и становление Советского Военно-Морского Флота. Москва: Воениздат, 1979

34. “Azərbaycan” (qəzet)

35. Mac Donell A.R. And Nothing Long. London, 1979

XARİCİ ORDULARDA

“BULL” ZİREHLİ MAŞINI

Amerikanın “Seredayn” və “Aydiel innoveysns” şirkətləri mina və əldəqayırma partladıcı qurğulara, kumulyativ döyüş sursatına qarşı yüksək müdafiə qabiliyyətinə malik olan “Bull” zirehli maşınını hazırlamışlar. Avtomobildən daha təhlükəli yerlərdə və şəhər şəraitində aparılan döyüş əməliyyatlarında şəxsi heyətin, həmçinin yük, yanacaq və sair materialların daşınması üçün istifadə etmək mümkündür.

ABŞ Müdafiə Nazirliyindən və bir sıra idarələrdən yeni zirehli maşını almaq imkanları öyrənilir.

“ZARUBEJNOYE VOYENNOE OBOZRENIYE” JURNALI, №5, 2008-ci il

Hərbi bilik. - 2009. – №2. S. 78-90.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARI**

Cəlal Qasimov,
MTN-in Heydər Əliyev adına
Akademiyanın kafedra rəisi, professor

*Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyan dövlət
atributlarının hər biri bizim üçün əhəmiyyətlidir. Bunların içərisində Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi
xüsusi yer tutur.*

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı (1880-1920) Parlamentin üzvü, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi (1919-cu il iyun-avqust)

Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1967) Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi (1919-cu il avqust – 1920-ci il mart)

Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının tarixi tipoloji təsnifini verən ulu öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, ölkəmizin təhlükəsizlik orqanları üç dövr (cümhuriyyət, sovet və müstəqillik illərinin təhlükəsizlik orqanları) yaşamışdır. Biz bu yazımızda birinci mərhələnin – cümhuriyyət dövrünün xüsusi xidmət orqanlarının yaradılması, formalaşması və taleyi ilə bağlı müfəssəl məlumat verəcəyik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətin və dövlətçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək üçün müstəqil xüsusi xidmət orqanının yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Daha doğrusu, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş qüvvələrin (denikinçilərin, bolşeviklərin, ermənilərin və s.) təxribat-pozuculuq fəaliyyətləri təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasının zəruriliyinin qaçılmaz olduğunu göstərirdi. Ancaq öz müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maddi imkanları, kadr potensialı, hökumətin hələlik müvəqqəti paytaxt seçdiyi Gəncədə fəaliyyət göstərməsi və Bakıya daxil ola bilməməsi belə bir addımın reallaşmasına maneələr törədirdi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Müdafiə Nazirliyinin nəzdində xüsusi xidmət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən bir bölmə yaratdı. “Kəşfiyyat və əks kəşfiyyat” adlanan həmin qurumun konkret nə zaman yaradılması barədə dəqiq məlumat olmasa da, mövcud arxiv materialları həmin bölmənin 1918-ci ildə yaradılması ehtimalını təsdiqləyir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarının təşəkkül dövrü 1919-cu ilə təsadüf edir. Bu, ölkədə nisbi sabitliyin yaradılması, dövlət idarəçilik aparatlarının düzgün təşkili və ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilən islahatlarla bağlı idi.

Ordunun təlim-təربiyəsini, döyüş hazırlığını daha da gücləndirmək, təsərrüfat və təminat qayğılarını həll etmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 26-da Ərkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun fikrincə, indiyədək belə bir qurumun yaradılmamasının əsas səbəbi yüksək hazırlıqlı kadrlara ehtiyac ilə bağlı idi. Səməd bəy Mehmandarovun dəvəti ilə Krımdan gəlmiş, milliyətcə tatar olan general-leytenant Məmməd bəy Aleksandroviç Sulkeviç (əsl adı Maçeybəy idi – C.Q.) 26 mart 1919-cu il tarixli 147 sayılı əmrə Ərkani-hərb rəisi təyin olundu və həmin vaxtdan etibarən Hərbi Nazirliyin strukturunun yenidən formalaşdırılmasına başlandı.

Daxili və xarici təxribatçılarla mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 28-də Səməd bəy Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin birgə imzaladıqları 157 sayılı əmrdə göstərilirdi ki, mart ayının 26-da Hərbi Nazirlikdə Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılıb. Həmin idarənin strukturuna daxil olan şöbələrdən biri General-kvartirmeyster adlanırdı. Bu şöbəyə aşağıdakı bölmələr daxil idi:

- 1) Əməliyyat-səfərbərlik,
- 2) Nizami-hesabat,
- 3) Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat,
- 4) Rabitə xidməti.

“Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat”ın Hərbi Nazirlikdə yalnız bir bölmə olaraq fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin azlıq təşkil etməsi ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi əks-kəşfiyyat işini də genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə nəinki imkan vermirdi, hətta mane olurdu. Belə ki, bu bölmənin ştatına əsasən əməkdaşlarının sayı 28 nəfər olmalı idi. Bunlardan 1

nəfər rəis, 2 nəfər rəis köməkçisi, 2 nəfər kargüzər, 23 nəfər iş agent (əməkdaş) olmalı idi. Lakin bölmə kadrlarla tam komplektləşdirilmədiyindən bəzi vakant yerlər boş qalmışdı. Azərbaycana müxtəlif niyyətli marağın artdığı, müstəqilliyinin təhlükə altında olduğu bir dövrdə belə bir qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi.

Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov həmin ilin aprel ayının 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində qeyd edirdi ki, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın əsas vəzifəsi “düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir”. Səməd bəy Mehmandarovun məruzəsindən və bölmənin adından da aydın olur ki, bu qurum öz üzərinə həm kəşfiyyat, həm də əks-kəşfiyyatın funksiyasını götürmüş və hər iki işi paralel aparmışdı.

Azərbaycana təhdidlərin artdığı, düşmən qüvvələrin azğınlaşdığı və torpaqların işğal təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir vaxtda kiçik qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi, ümumən milli təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi.

Azərbaycanı işğal etmək və ya özünə tabe etdirmək istəyən qüvvələrin, xüsusilə, denikinçilərin 1919-cu ilin aprel ayında Dağıstana və Gürcüstana hücumu Zaqafqaziya, eyni zamanda, Azərbaycan üçün də təhlükəli idi. Vəziyyətin ciddiliyini qəbul edən Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi denikinçilərin Dağıstana qarşı yürütdükləri irtica hərəkətlərini pisləyərək ingilis komandanlığından həmin işğalçı ordunun Dağıstanın hüduqlarından kənara çıxarılması üçün qəti və təcili tədbirlər görməsini tələb etdi və müstəqil siyasət yeridərək müvafiq notalar göndərdi.

Lakin Azərbaycan hökumətinin notalarına məhəl qoymayan denikinçi zabitlər çar Rusiyası ordusunun mundirində Bakının küçələrini dolaşır, Denikin xeyrinə təbliğat aparır (xüsusilə də ruslar arasında), ağqvardiyaçıları müdafiə edən könüllü ordunun sıralarını genişləndirir, təxribat törətmək və hərbi sirləri öyrənmək məqsədi ilə yenicə yaranmaqda olan Azərbaycan ordusunun tərkibinə daxil olurdular. Belə şəxslərdən ibarət Azərbaycanda geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdılar. İlk təhlükəsizlik orqanlarının gənc əməkdaşlarının səyləri ilə həmin bazalardan biri Balaxanı və Krasnovodsk küçələrinin tinindəki evin zirzəmisində tapılmışdı. Buradan çoxlu sayda tüfəng, qumbara, patron və s. aşkara çıxarılmışdı. Bu işə gərginliyi daha da artırır. Görülmüş əməliyyat tədbirləri nəticəsində Denikin casus şəbəkəsində təmsil olunanların bir qisminin ingilis kəşfiyyatına işləməsi də müəyyən edilmişdi.

Əks-kəşfiyyat bölməsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də hakimiyyətə can atan bolşevizmlə mübarizə idi. Rusiyada bolşevik hökumətinin getdikcə güclənməsi onların Bakıda, Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində dövlət əleyhinə fəallığını artırmışdı. Əks-kəşfiyyat bölməsinin vətənpərvər əməkdaşları Azərbaycan silahlı qüvvələrinə nüfuz etməyə çalışan bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirsələr də, həm kadr çatışmazlığı, həm də maddi-texniki təchizatın zəif olması bu işin öhdəsindən gəlməyə imkan vermirdi. Bu barədə Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir. Bolşevizmlə mübarizə ümumxalq işi olduğundan bir hərbi idarə onun öhdəsindən layiqincə gələ bilməz”.

Göründüyü kimi, ölkədə ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin gərgin olduğu, xarici təhdid və təzyiqlərin gücləndiyi, Denikin ordusunun, ingilislərin, eyni zamanda erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanın əleyhinə fəaliyyət göstərdikləri bir vaxtda yeni müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Ona görə də tərkibinə Nazirlər Şurasının sədri, hərbi, xarici işlər, yollar və ədliyyə nazirləri daxil olmaqla 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsinin (DMK) yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Dövlət Müdafiə Komitəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik olan bir orqan idi. Bu Komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, xüsusi könüllü dəstələr yaratmaq, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yeni strukturlar yaratmaq və s. hüquqlara malik olan bir qurum idi. Dövlət Müdafiə Komitəsi ortaya çıxan fəvqəladə məsələlərin həllini və qəbul olunmuş qərarların icrasını təşkil etməli idi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasları onun üzvlərindən üç nəfərin iştirak etdiyi şəraitdə hüquqi səlahiyyətli hesab olunurdu. İclasda rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri edirdi. O, iclasda iştirak etmədiyi təqdirdə Dövlət Müdafiə Komitəsinin istənilən üzvünə sədrlik səlahiyyəti tapşırıla bilərdi.

Azərbaycan parlamenti 1919-cu il iyun ayının 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının (ƏMT-in) yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

Vaxtilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi olmuş, lakin sonradan Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur qalan Nağı bəy Şeyxzamanlı 1964-cü ildə İstanbulda çap etdirdiyi “Azərbaycanın istiqlal

mücadiləsinin xatirələri” kitabında belə bir təşkilatın yaradılmasının səbəblərini aşağıdakı kimi izah edirdi: “Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılmasına səbəb cümhuriyyətimizin ilk illərində çar generalı Denikinın mütəmadi olaraq bizi təhdid etməsi, tez-tez hüquqlarımızı zorlaması və müxtəlif hadisələr törətməsi olmuşdur. Ona görə də hökumətimiz Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının layihəsini hazırlayıb parlamentə təqdim etdi. Layihə məclisdə böyük səs çoxluğu ilə qəbul olundu”. Daha sonra, Nağı bəy Şeyxzamanlı yazırdı ki, “...bolşeviklər Qafqazda general Denikin ordusunu darmadağın etdikdən sonra artıq bizim üçün ağqvardiyaçı təhlükəsi qalmamışdı. Ancaq Denikinın yerinə arxasını Rusiyanın mərkəzi olan Moskvaya dayayan bolşeviklər kimi bir təhlükəli qüvvə də var idi. Artıq biz də fəaliyyətimizi bolşeviklər əleyhinə çevirmişdik”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının Əsasnaməsinə uyğun olaraq bu qurum tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı kəşfiyyat-pozuculuq və terror-təxribat aksiyaları keçirmək cəhdlərində, dövlət əhəmiyyətli obyektlərdə diversiyaların təşkilində, eləcə də hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət göstərməkdə, casusluqda və s. şübhəli bilinən şəxslərin həbsi zamanı yerli polis və əlaqədar orqanların nümayəndələri də dəvət olunurdu. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsi ilə hökumətə zidd təşviqat aparan şəxslərin, hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayan, əhəlinin ayrı-ayrı sinifləri arasında milli münaqişələr yaradanların; hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçılarının, hər növdən olan odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin anbar və gizli saxlanma yerlərinin aşkar olunması; şübhəli şəxsləri ilkin həbs etmək hüququna malik olması və s.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının kadr tərkibi müxtəlif partiya və millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına xidmətə qəbul zamanı namizədlər xüsusi yoxlamadan keçmədən (çox vaxt hər hansı bir şəxsin təqdimatı və ya zəmanəti kifayət edirdi) işə götürülürdü. Məsələn, işə qəbul edilməsi ilə əlaqədar Mirzəbaba Sadıqov adlı şəxs tərəfindən yazılmış xahişnamənin üzərində Nağı bəy Şeyxzamanlı belə bir dərkənar qoymuşdur: “1919-cu il sentyabrın 10-dan işə götürülsün”. Maraqlıdır ki, həmin dərkənardakı konkret olaraq gün göstərilir və elə həmin gün də namizədi işə götürürdülər. Əmrə oxuyuruq: “Mirzəbaba Sadıqov 10 sentyabr 1919-cu ildən Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının agentı təyin edilsin”.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməliyyat heyəti ştata uyğun olaraq agent və baş agent (yəni əməkdaş – C.Q.) vəzifələrindən ibarət idi. Fəaliyyət göstərdiyi 1919-cu il iyunun 11-dən 1920-ci il martın 6-dək olan dövrdə bu təşkilatda yüzdən çox əməkdaş çalışmışdı. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini müdafiə edən bu təşkilatda 6-7 millətin nümayəndəsi işləyirdi. Maraqlıdır ki, bunlar arasında erməni millətinin nümayəndələri yox idi.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin (DMK) sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi parlamentin üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı, onun müavini isə “Hümmət” partiyasının üzvü Mirfəttah Musəvi təyin edilmişdi. Lakin Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı parlamentin üzvü olduğuna (o, qanunverici orqanın aqrar komissiyasında fəaliyyət göstərirdi – C.Q.) görə avqustun 20-də öz ərizəsinə əsasən tutduğu vəzifədən azad edilmişdi. Həmin tarixdən isə onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin olunmuşdu.

Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, Nəsim bəy Yusifbəyli mənə müraciətlə bildirdi: “Nağı bəy, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatını qurduq. Səni bu idarəyə rəis təyin etmək istəyirəm. Razısanmı?” – Mən işlərimə heç kimin müdaxilə etməməsi şərti ilə razılıq verdim”. Həmin söhbət zamanı Nəsim bəy Yusifbəyli bu təşkilatın Daxili İşlər Nazirliyinə deyil, Baş nazirə təbə olacağını bildirmişdi.

Bu təşkilatın rəis müavini hümmətçi Mirfəttah Musəvi 1919-cu il sentyabr ayının 5-də qətlə yetirildi və onun yerinə noyabrın 15-də Mahmud Səfərkürdski təyin olundu.

Denikinçilərin 1919-cu ilin payızında həm şimaldan, həm də Xəzər dənizindən ehtimal olunan hücumunun qarşısını almaq, Bakının müdafiəsini təşkil etmək üçün Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 13-də keçirdiyi iclasda böyük əhəmiyyətə malik olan hərbi struktur – Bakı İstehkamət hissəsini (Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunu) yaratdı. Komitənin qəbul etdiyi qərara əsasən Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsi təsis olundu, şəhərin hərbi general-qubernatoru vəzifəsi ona birləşdirildi və Bakı rəisliyinin ərazisi ona təbə edildi. 1919-cu il oktyabrın 26-da Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna təbə edildi.

Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsinə Murad Girey Tlexas təyin edildi. Beləliklə də, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun tabeliyi altında fəaliyyətini davam etdirməyə başladı.

Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu və onun struktur bölmələri yalnız denikinçilərə deyil, eyni zamanda daşnak-bolşevik təcavüzünə qarşı da mübarizə aparırdı. General-mayor Tlexas 1920-ci il fevralın 28-də yazırdı ki, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dövlət və ictimaiyyət üçün təhlükə yaradan bolşeviklərin şəhərdən çıxarılması məqsədi ilə qətiyyətli tədbirlər görülür.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə etmişdir və bu özünün hüquqi əsasını “Azərbaycan Respublikasının əks-kəşfiyyət xidmətinin məmurlarının hüquq və vəzifələri barədə Əsasnamə”də tapmışdır. Həmin Əsasnamə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna təbə etdirildikdən sonra qəbul edilmişdir. Təşkilatın əməkdaşları casusların və onların qurumlarının, həmçinin, öz fəaliyyəti ilə Azərbaycana düşmənçilik mövqeyində duran, dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyamda, xəyanətdə iştirak edən, vəzifəli şəxslərin həyat və azadlıqlarına qəsd edən, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərən şəxslərin aşkarlanması, sərnişin gəmilərinin qəbulu, sənədlərin yoxlanılması, şübhəli şəxslərin saxlanması, ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarət və bu kimi digər səlahiyyətlərə malik idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarının əsas vəzifələrindən biri də ölkədəki qanunsuz silahlı birləşmələrin ləğvi, onlarda, eləcə də əhalidə olan icazəsiz silahların yığılması və müsadirə edilməsi idi. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməkdaşı olmuş Əli Razi Şamçızadə Salyandan öz rəisinə ünvanladığı sənəddə ermənilərdən 12 odlu silah və 565 ədəd işarə verici fişəngin götürüldüyünü məruzə edirdi.

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməkdaşları digər dövlət strukturlarının qüvvələri ilə birlikdə mart qırğınlarının əsas təşkilatçılarından olan Bakı milyonçusu, qatı cinayətkar Stepan Lalayevi və onun bir qrup tərəfdarını da həbs etməyə müvəffəq olmuşdur.

Erməni siyasi təşkilatları, silahlı dəstələri və terrorçu daşnak qrupları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə qarşı təxribatlar törətdiyindən xüsusi xidmət orqanları onlara qarşı fasiləsiz mübarizə aparırdı. Daşnaklar çirkin niyyətlərini həyata keçirmək və ölkədəki sabitliyi pozmaq məqsədi ilə müxtəlif yerlərdə toplantılar keçirərək daim Azərbaycan əleyhinə təbliğat-təşviqat işi aparırdılar. Ona görə də ermənilərin bu qurumları Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının nəzarət etdiyi əsas obyektlər olmuşdur. Maraqlıdır ki, Denikin ordusunun Azərbaycana qarşı təxribatı ilə əlaqədar təşkilat tərəfindən (ƏMT nəzərdə tutulur – C.Q.) saxlanılmış və həbs edilmiş şəxslərin əksəriyyəti ermənilər idi. Bunun üçün həbs edilənlərin siyahısına nəzər salmaq kifayətdir: Qriqori Babayants, Andrey Balayants, Danil Musaelyants, Ağacan Avakyants, Sərkis Melikyants, Georgi Melik-Qayakasov, David Abramyants, Soqomon Balayants, Sergey Arzumanyants, Petros Sarkisyants, Martiros Mirzoyants, Baqret Ohancanyan, İvan Avanesov, Mixail Ter-Zaxarov və başqaları.

Erməni casusları əldə etdiyi məlumatları həm denikinçilərə, həm bolşeviklərə, həm də ingilislərə verirdilər. Həmin ərəfədə bolşeviklər daha da fəallaşmış, onlar ayrı-ayrı yerlərdə gizli yığıncaqlar keçirir və demokratik respublikanın əleyhinə müxtəlif məzmunlu təbliğat aparırdılar. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı, eləcə də qurumun Balaxanı-Sabunçu rayon bölməsi öz işini həm də bu istiqamətdə qurmuşdu. Həmin bölmədən Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəhbərliyinə göndərilən raportdan məlum olur ki, 1920-ci il fevralın 3-də Sabunçudakı fəhlə klubunda keçirilən iclasda Aleksandr Kostinski adlı bolşevik fəalı belə bir məsələ irəli sürmüşdür: “İndiki hökumət bizə lazım deyil. Bu yaxınlarda bolşeviklər gələcək, biz onda öz gücümüzü göstərəcəyik”. Təhlükəsizlik orqanının həmin yerli bölməsi bolşeviklərin hansı istiqamətlərdən Azərbaycana hücum edəcəklərini də müəyyənləşdirə bilmişdir: “1920-ci ilin 24 fevralında Sabunçudakı fəhlə klubunda fəhlələrin gizli yığıncağında bildirilmişdi ki, “bolşeviklərin üç – Krasnovodsk, Həştərxan və Rostov istiqamətlərindən gəlməsi gözlənilir. Ona görə də yatmamalı, ayıq olmalı və hakimiyyəti ələ almalıyıq”.

Göründüyü kimi, Azərbaycan milli dövlətçiliyinə qarşı ermənilərdən başqa, daha bir qorxulu qüvvə bolşeviklər idi. 1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Nəsim bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatlarının qarşısını almaq məqsədi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında bütün mətbəələrdən iltizam alınması barədə göstəriş verərək bildirirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır.

Bolşeviklərin fəaliyyəti 1920-ci ilin əvvəllərindən yeni vüsət aldı. Gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquq-mühafizə və xüsusi xidmət orqanları bütün səylərini bolşevizmlə mübarizəyə yönəltsə də, vəziyyət gündən-günə kəskinləşirdi.

Beləliklə, 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, özünün 23 aylıq ömrünə son verdi. Bununla da, müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika qurmağa nail olan hökumətin digər dövlət strukturları ilə yanaşı, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin güc strukturlarını və burada fəaliyyət göstərən əməkdaşların böyük əksəriyyətini isə sovet totalitar rejimi öz repressiya məngənəsində məhv etdi.

Zaman baxımından qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparan təhlükəsizlik orqanlarının xidmətini yüksək qiymətləndirən ümummilli lider Heydər Əliyev bildirmişdir: “Xalq Cümhuriyyəti zamanı Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları gənc, müstəqil dövlətimizə, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir”.

Azərbaycan.-2009.-7 fevral.-N 29.-S.6.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ QARABAĞ

1918-ci il mayın 28-də təxminən 120 ilədən davam edən Rusiya əsarətindən sonra Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda yeni müstəqil dövlətini yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstiqlaliyyət bəyannaməsində vaxtı ilə Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi. İstiqlal bəyannaməsinin birinci maddəsində deyilirdi: “Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir”. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisinin hüquqi-siyasi cəhətdən əsaslandırılmış xəritəsini nəşr etdirmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın bütün tarixi ərazisində öz siyasi hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çalışırdı. Bu zaman yenidən elan olunmuş Ermənistan (Ararat) Respublikası da Qarabağa heç bir əsası olmayan iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Ə. M. Topçubaşov (1862-1934) Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirmişdi: “Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5 ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşayırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həlli tərəfdarıyıq”.

Ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün əvvəllər başladıkları soyqırımlarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdilər. Azərbaycan hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. X. Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının Xarici işlər naziri S. Tiqranyan Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasına etirazını bildirmiş, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi. Qarabağ general-qubernatoru ermənilərin ərazi iddiaları ilə yanaşı, əvvəlcə ingilislər, sonra isə amerikalılarla gərgin münasibətlər şəraitində fəaliyyət göstərməli oldu. Lakin ermənilər Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisində sülh yaranmasına imkan vermədilər.

1919-cu ilin sonları – 1920-ci ilin yazında Zəngəzurdə erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı basqınlar və kütləvi qırğınlar törətdilər.

Ermənilər Cavanşir qəzasında da sakitləşmədilər. Onların qəzanın dağətəyi kəndlərinə hücumları adi hal almışdı. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin yaz-yay aylarında qəzanın düzənlik hissəsinin müsəlman əhalisinə qarşı da çoxsaylı zorakılıq aktları etdilər. “Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəldir və qəzanın arın kəndlərinin əkinlərini susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vururlar. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, arın kəndlərində içməli su belə çatışmırdı”.

Qarabağın digər qəzası – Cəbrayıl da erməni silahlıları dinc əhaliyə hücum edirdilər. 1918-ci ilin dekabrında Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərinə ermənilərin hücumları genişlənməmiş, 1919-cu ilin əvvəllərində daha dağıdıcı xarakter almışdı.

Şuşa qəzası və Qarabağın siyasi mərkəzi olan Şuşa şəhərində ermənilərin vəhşilikləri daha amansız şəkil almışdı. Vaxtı ilə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Dağlıq Qarabağda məsul nümayəndəsi olmuş S. Şaduns 20 dekabr 1922-ci ildə yazırdı: “... Еще до создания в Карабахе Мусаватской власти (т.е. Азербайджанской Демократической Республики – Я.М., К.Ш.) туда был назначен со стороны турецких властей (т.е. Азербайджанской Демократической Республикой – Я.М., К.Ш.) генерал-губернатор Карабаха, и вот в это время появляется новый термин – Нагорный Карабах, созданный дашнаками. Не довольствуясь безграничными бойнями, вызванными в Турецкой Армении, партия “Дашнакцутюн”, после сдачи гор. Шуши туркам, подымается на горы, населенные исключительно армянами, и постановляет сражаться “до последней капли крови”, но не сдаваться туркам. Вот здесь в это время впервые вместе с социал-демократами, именующими себя интернационалистами, организуется правительство Нагорного Карабаха. Если партии “Дашнакцутюн” удалось избежать войны с турками, то вскоре, по настоянию крестьян этого же самого Нагорного Карабаха, пришлось соединить эту часть с низменной частью и весь Карабах подчинить власти мусаватского правительства ...”

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü baş verdi. Bu separatçı qiyam Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin sifarişi ilə qaldırılmışdı. Bu zaman erməni-separatçı qiyamlarının əksər yerlərdə dəf edilməsinə baxmayaraq, onlar Əsgəran qalasını ələ keçirə bildilər. Görülən hərbi-siyasi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağda suveren hüquqlarını bərpa etdi. Lakin ərazisində yaşadıkları dövlətə xəyanət edən ermənilərin Qarabağda separatçı qiyamları və törətdikləri soyqırımları 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vurdu və müstəqil Azərbaycan dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu sürətləndirdi.

AMEA-nın A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Rabitə dünyası.-2009.-28 may.-N.19.-S.10.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: MİLLİ-MƏDƏNİ QURUCULUQ

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dosenti

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində möhtəşəm yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa ömür sürsə də, yüksək əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası, Azərbaycan xalqının milli düşüncə tərzinin, müqəddəratının siyasi təyininin təntənəsi idi. Müsəlman Şərqində ilk respublika, ilk parlament, Avropa tipli universitet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu, hakimiyyət bölgüsü, demokratik idarəçilik tədbirləri gənc Azərbaycan dövlətinin mahiyyətini təşkil etmişdir. 100 illik əsarətdən sonra ən sivil formada dövlət qurmağa nail olan Azərbaycan xalqı azad, müstəqil yaşamaq şərəfini uca tutdu, milli mübarizə yolunda qurbanlar versə də, azğın daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən kütləvi və müddətli soyqırımına məruz qalsa da, siyasi iradəsini təsbitə yetirdi. Ərazi bütövlüyü uğrunda əzm və şücaət nümayiş etdirdi. Cəmiyyət həyatının bütün sahələri milli əsaslar üzərində yenidən qurulmağa başladı.

XX yüzilliyin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin bəyan edilməsi son dərəcə mürəkkəb şəraitdə həyata keçdiyindən dərhal milli-mədəni quruculuq işlərinə başlanmasının qeyri-mümkünlüyü məqbul görünə bildiyi halda, gənc dövlətin ilk tədbirləri sırasında mədəni quruculuq yönündə hökumət qərarları mühüm yer tutur. “İyun böhranı” günlərində maarifə dair bir neçə rəsmi sənəd diqqəti cəlb edir. 1918-ci il iyunun 22-də Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Tiflisdən Qazaxa köçürülməsi üçün bu bölmənin sabiq müfəttişi Firudin bəy Köçərlinin sərəncamına 5 min rubl kredit ayrılması haqqında hökumət qərar verir. Bakıda universitet təsis edilməsi niyyətində olan Fətəli xan Xoyskinin Zaqafqaziya Respublikası hökumətində xalq maarif naziri kimi mövqeyi cümhuriyyət dövründə də dəyişilmədi. Sadəcə, o hökumət başçısı olduğu dövrdə bu niyyəti reallaşdırma bilməsə də, universitet təsis edilməsi məsələsində daima qərarlı olub, dəstək vermişdir. Amma ilk fürsətdə Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin bazasında Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk tədris ocağının yaradılmasını həyata keçirmişdir. Qismən münasib vaxtda, oktyabrın 21-də qəbul edilən qərara görə isə Qazax Müəllimlər Seminariyası üçün kredit açılmalı idi.

Milli-mədəni, həmçinin milli dövlət quruculuğu sahəsində atılan ilk mühüm və cəsarətli addımlardan biri türk dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi oldu. Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət edilməsini, dərslərin gətirilməsini zəruri hesab edərək hökumət iyulun 22-də bu məqsədlə İstanbula səriştəli şəxsin ezam olunması haqqında qərar verdi. İnzibati ərazi adlarının bərpa edilməsi milli dövlət quruculuğu yönündə ilk tədbirlərdən sayılmalıdır. Gənc dövlətin başlıca vəzifəsi öz hüdudları üzərində hakimiyyətini təmin etmək yolunda ilk növbədə Bakını yad qüvvələrdən azad etmək olduğu bir zamanda, Bakı uğrunda qanlı döyüşlərin gətirdiyi şəraitdə hökumət 1918-ci ilin avqustunda milli təhsil quruculuğu baxımından bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Tiflis Politeknik İnstitutu ilə əməkdaşlıq şərtləri haqqında qərar qəbul edilməsi də Azərbaycanın təhsilli kadrlara olan ehtiyacından irəli gəlirdi. 1918-ci il avqustun 24-də Nuxa Kişi Gimnaziyasına maliyyə vəsaiti ayrılması barədə qərar qəbul edildi. Elə həmin gün daha 2 qərar xalq təhsili ilə bağlı olmuşdur. Xalq Məktəbləri Müfəttişliyinin təsis edilməsi və xalq məktəbləri müəllimləri kurslarının təşkili qərara alınmışdır. Azərbaycanda 10 Xalq Məktəbi Müfəttişliyinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Avqustun 28-də qəbul edilmiş qərar milli-mədəni siyasət sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. 5 bəndlik qərara görə, bütün ibtidai və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olaraq türk dilində aparılmalı idi. Təhsil müəssisələrində türk dilinin tədrisinin gücləndirilməsi tələb olunurdu. Qeyri-müsəlmanlar üçün ilahiyyat dərslərinin, həmçinin ana dillərinin tədrisinə dair qərar verilməsi hökumətin “İstiqlal bəyannaməsi”ndə bəyan etdiyi prinsiplərə sadiqliyinin nümunəsidir. Bakı uğrunda döyüşlərin gücləndiyi bir şəraitdə Bakı şəhər məktəbləri şagirdlərinə pul vəsaitinin ayrılması da hökumətin diqqətindən qaçmamışdı. Dini bayramların qeyd edilməsi AXC hökumətinin qərarlarında təsbit olunmuşdur. Bakının azad olunduğu gün öncəsi, sentyabrın 14-də sentyabrın 17-ni Qurban bayramı kimi qeyd etmək qərarı verildi. Az sonra, oktyabrın 8-də isə Zaqafqaziya şeyxülislamının və müftisinin aylıq haqlarının artırılması və dəftərxanalarının yubadılmadan Bakıya köçürülməsi qərara alındı. Azərbaycanın müsəlman tələbələrinin xaricdə təhsillərini davam etdirmələri üçün də şərait yaradılmışdı. Xaricdə ali təhsil müəssisələrinə daxil olmaq imkanına malik müsəlman tələbələrə xaricə getmək icazəsi verilirdi. Ehtiyacı olanlara təqaüd

verilməsi də nəzərdə tutulurdu. Mudros sülhü ərəfəsində Azərbaycan hökumətinin milli-mədəni quruculuq yönündə bu qəbildən qərarları olmuşdur. O cümlədən, Zaqatala dairəsində 25-dək birsinifli məktəbin açılmasına icazə verilirdi ki, bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına 100 min rubl məbləğində kredit ayrılmışdı.

Beynəlxalq vəziyyətin təsiri ilə, regionda gedən proseslər Azərbaycan hökumətini də çevik addımlar atmağa vadar edirdi. Osmanlı hərbiçilərinin bölgəni tərk etmək məcburiyyəti, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması yeni situasiya yaratmışdı. Müstəqil mövcudiyyətini müdafiəyə qalxan, diplomatik yolla təsbitə çalışan hökumət noyabrın 9-da üçrəngli bayrağı milli bayraq kimi təsdiqlədi. Qəzetlər üçün senzura ləğv olundu. Məktəblərin milliləşdirilməsinə dair 28 avqust tarixli qərara dəyişikliklər edildi. Xalq məktəbləri müfəttişlərinin qurultayının keçirilməsinə maliyyə vəsaiti ayrıldı. Gəncə və Nuxa müqəddəs Nina təhsil müəssisələri dövlət hesabına keçirildi.

Parlamentin işə başlaması və yeni hökumət kabinetinin təşkili ilə dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyət gücləndi. Nazirliklər arasında sahə istiqamətlərinin differensiallaşması sabit məzmun daşımağa başladı. Belə ki, əvvəllər sosial-mədəni yönümlü işlərin icrası əsasən xalq maarifi nazirliyinə həvalə olunurdu: hökumət qəzetinin nəşri, mətbəələrə nəzarət, teatr işi və s. Nazirliklərin hüquq məsləhətçilərinin xidmətindən faydalanması qaydasına görə bir hüquq məsləhətçisi 2-dən artıq nazirliyə xidmət göstərə bilməzdi. Mütəxəssis kadrlara, dövlət məmurlarına ehtiyac xüsusi kursların təsis edilməsini zərurətə çevirdi. Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində zemstvo müəssisələrinə rəhbər işçilər və mütəxəssislər hazırlığı üçün yerli təsərrüfat üzrə xüsusi kurslar təşkil edildi. Kadr hazırlığı, mövcud kadrların ehtiyaclarının ödənilməsi, xüsusən də təhsil sahəsində kadrların dəyərləndirilməsi hökumətin fəaliyyətində ardıcıl həyata keçirilən siyasət kursu olmuşdur. Xalq müəllimlərinin hərbi mükəlləfiyyətdən, abituriyentlərin, tələbələrin hərbi xidmətə çağırışdan, həmçinin müvəqqəti olaraq poçt-teleqraf məktəbi şagirdlərinin, vergi müfəttişlərinin, hökumət mətbəələrindəki qulluqçuların orduya çağırışdan azad edilməsi qərara alınmışdı.

Mülki idarələrdə titulların ləğv edilərək, nazirlərə və məmurlara xidməti müraciət zamanı “əfəndi” sözünü əlavə edərək vəzifələrinə müvafiq çağırılması, mülki idarəyə aid geyim forması, həmçinin hökumət üzvləri üçün fərqlənmə nişanının hazırlanması tədbirləri dövlət idarəçilik aparatında təkmilləşdirici islahatlardan idi.

Cümhuriyyət dövrünün yeganə bütöv təqvim ili olmuş 1919-cu ildə hökumət məktəblərin, kursların, universitetin açılması yönündə ardıcıl əməli işlər reallaşdırma bilmişdir. Aprelin 25-də Məsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti nəzdində Qadın peşə məktəbində məşğələlərin bərpa edilməsinə 30 min rubl vəsait ayrılmışdır. 1920-ci il fevralın 2-də isə Bakıda və Zaqatalada müəllim seminariyalarının açılması qərara alındı. Qərarla deyilirdi ki, 4 müəllim seminariyasının təsisinə dair qanun layihəsinin parlamentdə təsdiqinə qədər bir qadın müəllim seminariyasının Bakı şəhərində və bir kişi müəllim seminariyasının Zaqatalada açılmasına icazə verilsin. Fəaliyyətdə olan tədris müəssisələrinə yardım göstərilirdi. Sabunçu ibtidai məktəblərinin təminatı üçün aylıq maliyyə yardımının göstərilməsi 29 fevral 1920-ci il tarixli hökumət qərarında konkret rəqəmlərlə təsbit olunmuşdu. Mövcud problemlərə, maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin yardım göstərdiyi müəssisələr, sosial zümrə təyinatında milli, coğrafi məfhum geniş məzmun kəsb etmişdir. Məsəlmanlar üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkili, müsəlman müəllimlərinin mərkəzi bürosuna kitabçaların və s. nəşri xərclərinə maliyyə yardımı edilirdisə, eyni zamanda, Qarabağın erməni müəllimlərinə paylamaq üçün yardım kimi 1 milyon rubl vəsait ayrılmışdı. Yəhudi məktəblərinə maliyyə dəstəyi göstərmək məzmunlu 2 dəfə hökumət qərarı verilmişdi. 1919-cu il martın 10-da və sentyabrın 27-də qəbul edilmiş qərarlarda hər iki tarixdə yəhudi məktəblərinə 25000 rubl maliyyə yardımı göstərilməsi, həmin məktəblərin sonrakı mövcudiyyəti üçün maddi təminatının Bakı şəhər özünüidarəsinə təklif edilməsi tapşırılırdı. Azərbaycan hökuməti Batum türk məktəbinə 10 min rubl, Volqaboyu müsəlmanları arasında savadlılığı yayan Tiflis cəmiyyətinə 25000 rubl vəsait ayırmışdı. Yoxsul şagirdlərə maddi yardım göstərilməsi haqqında hökumət qərarları verilmişdi.

Gənc dövlətin maarifə, təhsilə verdiyi önəm çoxsaylı qanunların məzmununda öz əksini tapmışdır. Parlamentin 1919-cu il iyulun 17-də qəbul etdiyi qanuna görə həmin ilin iyulun 1-dən etibarən Qazaxda, Nuxada, Şuşada, Qubada, Zaqatalada, Salyanda, Bakıda və Gəncədə qısamüddətli pedaqoji kurslar açılırdı. Bakı və Gəncədə həmin kursların kişi və qadınlar üçün 2 bölmədə fəaliyyəti nəzərdə tutulurdu. Kursların keçirilməsinə dövlət xəzinəsindən 2 milyon 390 min rubl vəsait ayrılmışdı. Göyçayda realni məktəbin, Qusarın Xuluq kəndində, Ağdamda ali ibtidai məktəblərin, Bakıda Azərbaycanın birinci milli qadın gimnaziyası nəzdində uşaq bağçasının təsis edilməsi haqqında qanunlar qəbul olunmuşdu. Təhsil sistemində inzibati məzmunlu qanunlar, hökumət qərarları mütəmadi xarakter daşıyırdı. Qadın orta təhsil

müəssisələrinin direktoru və əməkdaşları eyni səviyyəli kişi təhsil müəssisələrinin işçiləri ilə bərabər hüquqlu olub, məvacibləri də tamamilə bərabərləşdirilirdi. 1920-ci il yanvarın 1-dən etibarən 5 yeni xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsi təsis edilmişdi. Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında məhz erməni xalq məktəblərinə xidmət göstərmək məqsədilə üçüncü xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsi yaradılmışdı. Orta təhsil müəssisələrinin və ali ibtidai məktəblərin xəstəliyə və digər üzürlü səbəblərə görə dərsdə olmayan müəllimlərini əvəz edənlərin əlavə dərslərinin haqqı saata 30 rubl olmaqla ödənilirdi. 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-dək Bakı şəhərində xalq müəllimlərinin qurultayını keçirmək üçün hökumət 35600 rubl vəsait ayırmışdı. Az müddət sonra Şuşa şəhərində müəllimlər qurultayının keçirilməsinə 30 min rubl ayrılması haqqında hökumətin 27 sentyabr tarixli qərarı verildi. 18 min rubl vəsait isə Xalq Maarifi Nazirliyinin ehtiyacları üçün kitablar alınmasına verilmişdi.

Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində hüquq kitabxanasının təşkili üçün də 50 min rubl ayrılmışdı. Hökumətin 20 milyonluq, 15 milyonluq ehtiyat fondlarının məsrəflərinin hesabatını aparmaq üçün qanun və qərarlarda konkret vəzifələrin gerçəkləşdirilməsinə ayrılmış vəsaitlərin hesabını bilmək kifayət edər. Təxirəsalınmaz məsrəflər üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin əsasən təhsil, səhiyyə, sosial, mədəni məzmunlu məsələlərə yönəldiyi aydın olur. Bakı şəhəri və onun rayonlarının müsəlman zəhmətkeş ziyalılar ittifaqının idarə heyətinə ayrılmış 16 min rubl onların nəşr etdirdiyi “Dokumentı po istorii russkoqo vladıçestva na okrainax” adlı kitabın çapı üçün verilirdi. Həmin fondan 76667 rubl Tiflis kənd təsərrüfatı təcrübə stansiyasına elmi əsərlərin nəşri üçün ayrılmışdı. Nəşr olunmuş əsərlərin üçdə biri Azərbaycan Respublikasının hökumətinə təqdim olunmalı idi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakı şəhərində keçirilməli olan texniki-sənaye sərgisində Şuşa xalça toxuculuğu emalatxanasının iştirakı üçün 19 min rubl ayrılması qərara alınmışdı. Həmin emalatxananın əkinçilik nazirliyinin sərəncamına verilməsinə və emalatxana nəzdində kursların təşkilinə hökumət xeyli vəsait ayırmışdı.

Cümhuriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri Bakı şəhərində universitetin açılması oldu. Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri ali məktəbin təsis edilməsi niyyətlərini 1919-cu ildə reallaşıdırma bildilər. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş V.İ. Razumovskinin yazdığı kimi, “1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası xalq maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski Tiflis şəhərinə gəldi. O, rus universitetini Bakıya köçürmək təklifi ilə gəlmişdi, yaxşı binalar, maddi təminat və s. vəd etdi”. Azərbaycan hökuməti Bakıda universitetin olmasında o qədər qərarlı idi ki, V.İ. Razumovskinin yazdığı kimi, “hətta Zaqafqaziya Rus Universiteti köçməsə də, Bakıda universitet yaradılacaqdır, ultimativ müddət də göstərilmişdi – 1 may”. Azərbaycan hökumətinin 8 aprel 1919-cu il tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1919-1920-ci tədris ilinin əvvəlindən Bakıda universitet açılsın. Mayın 19-da hökumətin təsdiq etdiyi universitet komissiyasının mayın 21-də keçirilmiş ilk iclasında xalq maarif naziri R. Qaplanov universitetin açılmasında Azərbaycan hökumətinin qəti qərarlı olduğunu bildirdi. İyunun 16-da hökumət komissiyanın müvəqqəti ştatlarını təsdiq etdi, iyunun 25-də universitetin təşkili ilə bağlı ilkin xərclərə 1 milyon rubl ayırdı. İyulun 7-də qəbul edilmiş 10 bənddən ibarət hökumət qərarı ilə Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsi bəyanılmış və parlamentin təsdiqinə təqdim olunmuşdur. “Müsəlman hüququnun və tarixinin” hüquq fakültəsində hökmən öyrənilməsi, bütün fakültələrdə türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsi, Azərbaycan vətəndaşlarının Bakı universitetinə daxil olmaqla üstün hüquqa malikliyi qərarla təsbit olunmuş, universitet üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti daha da artırılmışdır. Parlament müzakirələrindən sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-də “Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun” qəbul olundu. Həmin gün parlamentin daha bir mühüm qərarı olmuşdur. 1919-20-ci tədris ilində 100 abituriyentin və tələbənin xarici ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsinə dövlət xəzinəsindən 7 milyon rubl ayrılmışdı. Yol xərcləri və aylıq təqaüd məsələləri də müəyyənləşdirilmişdi. Bu məsələdə də parlament hökumətin nəzərdə tutduğu məbləğdən daha artıq vəsait ayırmağı məqbul bilmişdi. Belə ki, avqustun 5-də nazirlər şurası xaricə təhsil almağa tələbələrin göndərilməsi üçün 4 100 000 rubl ayırmağı qərarlaşdırmışdı. Haraya göndərilməsindən asılı olmayaraq hər tələbə üçün 3 min rubl müəyyən edilmişdi. Hökumətin sentyabrın 8-də qəbul etdiyi 7 qərardan 3-ü mədəniyyət – təhsil yönümlü idi. Bakı Dövlət Universitetinin rektoru və dekanları təsdiqləndi; rus dilində dərslərlərin əldə edilməsinə 500 min rubl ayrıldı. Dövlət teatrının təmirinə xeyli vəsait buraxıldı. Hökumət yaşayış səviyyəsi, rifahı aşağı olan sosial təbəqənin durumunu nəzərə alaraq teatr və kütləvi tamaşalar üçün biletlərdən dövlət vergisini 50 faiz azaltdı. Bu yalnız maddi vəziyyətlə bağlı məsələ deyildi, əhalinin maariflənməsinə önəm verilməsinin göstəricisidir. Həmin ərəfədə, noyabrın 1-də hökumət çap məhsullarından idxal rüsumunun alınmasının dayandırılması qərarını verərək müvafiq qanun layihəsini parlamentə çıxarmağı xalq maarifi nazirinə tapşırırdı. 1920-ci il fevralın 26-da parlament xaricdən gətirilən çap məhsullarını idxal rüsumu tutulmasından azad etdi. Bir gün sonra, fevralın 27-də

xaricə ezam olunmuş tələbələr üçün 297 min frank ayrılması qərarı qəbul olundu. Artıq Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərirdi. Parlament 1919-cu il sentyabrın 29-da “Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi”ni təsdiq etdikdən sonra, noyabrın 15-də universitetdə birinci dərs günü oldu.

Dövlət dilinin rəsmi statusunun formal məzmun daşımaması məqsədilə hökumət fərqli təyinatlara ünvanlanan qərarlar qəbul edirdi. Türk şriftinin əldə edilməsinə 200 min rubl vəsait ayrılmışdı. Türk dilində süvari ordu nizamnaməsi təsdiqlənmiş, türk dilində dərslərlərin tərtib edilməsi üzrə yaradılmış komissiyalar maliyyələşdirilmiş, böyüklər üçün türk dili üzrə axşam kursları təşkil edilmişdi. Xalq maarifi nazirinə tapşırılmışdı ki, hökumət üzvü X.Məlikaslanovla birlikdə ərəb əlifbasında islahata dair xüsusi komissiya təşkil etsin.

Parlamentin qəbul etdiyi qanuna görə, xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində yeni kitablar əldə edilməsi məqsədilə xalq maarifi nazirinə dövlət xəzinəsindən 1 milyon rubl ayrılmışdı.

Dövlətçiliyə xidmət edən bir sıra qanun və qərarlar dövlət atributlarının qəbulu, tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı idi. 1919-cu ilin martında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət gerbinin və möhürünün layihələrini tərtib etmək üçün müsabiqə elan olunmuşdu. Aprelin 20-dək layihələr təqdim olunmalı idi. 1920-ci il yanvarın 30-u tarixli qərarla hərbi orden layihələrinin, milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin müsabiqəsini keçirmək müvafiq nazirliklərə tapşırılmışdı. Layihələrin əsas vəzifəsi Azərbaycanın müstəqillik rəmzi funksiyasını daşması olmalı idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini legitimləşdirən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu. 11 avqust 1919-cu il tarixli qanunla Azərbaycan Vətəndaşlığı haqqında 1918-ci il 23 avqust tarixli Əsasnamə qüvvədən düşürdü. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən hər bir şəxs Azərbaycan dövlətinə sədaqət barədə əsasnamədə olan xüsusi mətn əsasında and içməli idi. Müstəqil dövlətin müstəqil informasiya orqanının yaradılması zərurəti ilə hökumətin 1919-cu il 3 mart tarixli qərarı ilə yaradılmış Azərbaycan Teleqraf Agentliyi 1920-ci il martın 1-dən Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınmış, cümhuriyyətin xaricdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə hökumət müəssisələrinin bütün qulluqçuları üçün yanvarın 14-ü, çərşənbə günü qeyri-ış günü elan olunmuşdu. Hökumətin bu məzmununda digər bir qərarı ilə Bakı şəhərinin azad edilməsinin ildönümü günü, sentyabrın 15-i qeyri-ış günü kimi qəbul olunmuşdu. Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsinin verildiyi 28 May günü dövlət bayramı hesab edildi. Bu məqsədlə yaradılmış hökumət komissiyasının layihəsi bəyənilmiş, layihəyə uyğun olaraq bayram keçirilməsi ilə bağlı məsrəflər üçün komissiyanın sərəncamına 100 min rubl ayrılmışdı. Mayın 28-də hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli müstəqilliyin ildönümü münasibətilə Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət etdi.

Azərbaycan hökuməti bəyan etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq dinindən, milliyyətindən və s. asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının mənəvi dəyərlərinə sayğı ilə yanaşmağa söz göstərirdi. Belə ki, Milad bayramı günləri, dekabrın 25-26-sı bütün hökumət qulluqçuları və müvafiq dini etiqadlı şagirdlər işdən və məşğələlərdən azad olunurdular. Həmçinin, 1920-ci ilin aprelində hökumətin sərəncamı ilə xristian etiqadlı hökumət qulluqçuları Pasxa bayramı günlərində (5 gün müddətinə) işdən azad hesab olunurdular. Ümumiyyətlə, hökumət dini məsələlərdə həssas mövqe nümayiş etdirirdi. Gəncəyə gəlişindən 1 gün sonra, hökumətin qəbul etdiyi qərara görə, müsəlman dininə aid məsələlər üzrə şeyxülislam və müfti hökumət iclaslarında həlledici səs hüququ ilə iştirak etməli idilər. Şeyxülislama və müftiyə lazımı illər üçün metrika kitablarının yubadılmaqdan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi ilə məşğul olmaq tapşırılırdı. Metrika kitablarının qazi idarələrinə göndərilməsi məsrəflərini də hökumət maliyyələşdirirdi. Kilsə şamlarından gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi qərarı da bu qəbildəndir. 1918-ci il avqustun 20-də verilən qərara görə Zaqafqaziya şeyxülislamına və müftiyə həmin il iyunun 1-dən etibarən hər birinə ayda 1500 rubl məvacib təyin edilirdi.

Son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə dövlətçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bir çox uğurlarla nəticələndi. Ön başlıcası isə Azərbaycanın müstəqilliyi yüksək beynəlxalq statusda, Paris Konfransının Ali Şurası tərəfindən tanındı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etsə də, milli məfkurə, milli dövlətçilik duyğuları qəlblərdən silinmədi. Sovet dövlət sisteminin davamlı cəza tədbirləri, kütləvi repressiyalar, təqiblər milli yaddaşı məhv edə bilmədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu Azərbaycan Sovet Respublikasına zəmin oldu. Məhz 1918-ci ilin 28 mayında “Azərbaycan” adının siyasi mənə kəsb etməsi, bəyan etdiyi sərhədlər daxilində mövcudluğu Azərbaycan dövlətini müstəqil olmasa da yaşamağa qadir etdi. 70 il ittifaq

tərkibində qalan Azərbaycan dövləti XX yüzilliyin sonlarında yenidən müstəqilliyə qovuşdu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələrinə sadiqliyini bir daha sübut etdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında qəbul edilmiş Konstitusiya Aktında yeni müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illər mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edilirdi. Bu varislik hüquqi deyil, milli-mənəvi, tarixi məzmun daşısa da, müasir Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas qurumlarının bünövrəsi məhz Cümhuriyyət dövründə qoyulmuşdur. Müasir Azərbaycan Respublikası ilə AXC arasında tarixi-siyasi, milli-mənəvi bağlılıq güclüdür və dövlət idarəçilik institutunun təkmilləşdirilməsində həmin ənənələr nəzərə alınır.

Xalq qəzeti.-2009.-28 may.-114.-S.3

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ**

Ülvi Musayev

1918-1920-ci illər Azərbaycan tarixinin şərəfli bir dövrünü əhatə edir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın istiqlalını elan edərək, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını özünün təyin etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi.

AXC-nin elan edilməsi, onun iki illik hakimiyyəti dövrü bir sıra səciyyəvi cəhətlərinə görə milli tariximiz üçün əhəmiyyətliyədir. AXC-ni yaradan şəxslər Azərbaycan millətinin şərəfini xilas edərək XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş milli dövlətçiliyi bərpa etdilər. AXC qısa vaxtda özünün hökumətini, parlamentini, ordusunu yaratdı. AXC bütün Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika idi. Bu dövrdə dövlət quruculuğu işi hüquqi əsaslarda aparılmış, hüquqi dövlətin əsas təsisatları formalaşmışdı. Milli mədəniyyətin inkişafı dövlətin əsas vəzifələrindən biri elan edilmişdi.

AXC-nin yaradılmasında, onun fəaliyyətində “Müsavət” partiyası və onun lideri, milli öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadə böyük rol oynamışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının Almaniya ilə Brest-Litovskda sülh danışıqları boşa çıxdıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 6-da alman-türk qoşunları hücumə keçmişdilər. Belə bir vəziyyətdə Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqazın Sovet Rusiyasından asılı olmayan müstəqil idarə formasını yaratmaq siyasəti yeridirdi. Zaqafqaziya Seymi bu ideyanı həyata keçirdi.

1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların Tiflisdə keçirdikləri yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyalarının (Gürcüstan sosial-demokratları – menşeviklər, müsavətçilər, daşnaklar) nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (menşeviklər) – 32 nəfər, Azərbaycandan müsavətçilər, onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar – 30 nəfər, ermənilərdən “Daşnaksütyun” partiyasından olanlar – 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, sosial-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, Müsəlman Sosialist Bloku – 7 nəfər, “Rusiyada Müsəlmanlıq” (İttihad) partiyası - 3 nəfər və menşevik hümmətçilər partiyası - 4 nəfər deputatla Seymdə təmsil olunmuşdular (1).

Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Seymin müsəlman fraksiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi.

Zaqafqaziya Seymi Y. Gegeçkori başda olmaqla Zaqafqaziya hökumətini təşkil etdi.

Seymin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqları aparmaq idi. Danışıqlar aparmaq üçün üç Cənubi Qafqaz millətinin parlament fraksiyalarını təmsil edən siyasətçilər qrupundan nümayəndə heyəti təşkil olunmuşdu. A. Çxengelinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinə azərbaycanlılar – müsavətçilər Məhəmməd Həsən Hacinski və Xəlil bəy Xasməmmədov, sosialist blokunun üzvü İbrahim Heydərov, ittihadçı Mir Yaqub Mehdiyev və menşevik-hümmətçi Əkbər ağa Şeyxülislamzadədən ibarət idi. Martın 12-də bütün qrup üzvləri danışıqların başlanacağı Trabzona gəldilər (2).

1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Sovet Rusiyası Almaniya və onun müttəfiqləri (“Dördlər ittifaqı”) ilə separat müqavilə imzalamışdı və onun bir şərtinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Zaqafqaziya Seymi Brest-Litovsk sülhünün bu şərtini qəbul etmədi və Petroqrada Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək bildirdi ki, Brest sülhünü tanımır, çünki Zaqafqaziya heç vaxt bolşeviklərin və XKS-nin hakimiyyətini qəbul etməmişdir. Türkiyə isə Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq Zaqafqaziya Seyminə Ərdəhan, Qars və Batumu dərhal boşaltmaq haqqında ultimatum verdi. 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə və Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyətləri arasında sülh konfransı açıldı.

Konfransda Türkiyə nümayəndəliyi bu mövqedə idi ki, əgər Zaqafqaziya beynəlxalq hüququn subyektı olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Türkiyə tərəfi qətiyyətlə bəyan etdi ki, Zaqafqaziya Seymi ilə sülh Brest-Litovsk müqaviləsinin məlum şərti əsasında bağlanacaq.

Martın 25-də Seymin Rəyasət Heyətinin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında bütün Azərbaycan deputatları Türkiyənin ultimatumunu qəbul etməyin tərəfdarı olaraq Türkiyə ilə müharibə aparılmasına razı olmadıqlarını bildirdilər.

Türkiyə tərəfi güzəştə getmək istəmirdi. Həmçinin Zaqafqaziya rəhbərliyi reallıqla hesablaşmırdı. Ona görə də danışıqlar pozuldu.

Artıq aprelin 10-da məlum oldu ki, Batum istisna olmaqla, osmanlılar tələb etdikləri ərazilərin hamısını ələ keçiriblər (3).

Aprelin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclası keçirildi. Belə bir vəziyyətdə Türkiyə ilə müharibə məsələsində tam yekdillik yox idi. Hümmətçilər öz əvvəlki mövqeyini dəyişərək bu məsələdə gürcü menşevikləri ilə birgə olacaqlarını bildirdilər. Müsəlman Sosialist Bloku isə müharibəyə tərəfdar olmasa da öz mövqeyini bildirməyib Seymdə müstəqil hərəkət etmək fikrində idi. Problemə münasibətdə mövqeləri bir-birinə yaxın olan müsavətçilər, bitərəflər qrupu və ittihadçılar müharibə əleyhinə birgə qətnamə qəbul etdilər. Şəfi bəy Rüstəmbəyli Müsavat, İttihad və Bitərəf qrupunun qətnaməsini elan etməklə yanaşı mövcud vəziyyətin müsəlman demokratiyası üçün müstəsna təşkil etdiyini bildirərək dedi: “Biz bu müharibədə fəal iştirak edə bilmərik, ona görə də öz üzərimizə böyük məsuliyyətlər götürmürük.” (4). Seym iclasında bütün qeyri-müsəlman partiyaları müharibəyə tərəfdar idi.

Seym həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və Y. Gegeçkəri, N. Ramişvili və X. Korçikyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı.

1918-ci il aprelin 14-də türk qoşunları Batumu da tutdular. Aprelin 22-də türklər sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. Əslində Zaqafqaziya Seymi belə bir təklifə hazır idi, çünki müharibə aparmaqda çox çətinlik çəkirdi. Türkiyə tərəfindən sülh təklifi alınan kimi elə həmin axşam Seymin iclası çağırıldı. Onun gündəliyində üç mühüm məsələ dururdu: 1. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi; 2. Trabzon sülh konfransı haqqında A. Çxengelinin məruzəsi; 3. Hökumətin təşkili. Birinci məsələ barəsində menşevik Oniaşvili məruzə etdi. O bildirdi ki, hazırkı mövcud vəziyyətdə rus oriyentasiyası əslində mürtəcə oriyentasiyadır. Oniaşvili öz məruzəsində əsaslandırırdı ki, Zaqafqaziya Demokratik Respublikasının elan edilməsi hazırda siyasi zərurətə çevrilmişdir.

Məruzə ətrafında birinci olaraq M. Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. Bu təsadüfi deyildi. Müsavat partiyası və Seymin türk fraksiyası Cənubi Qafqazın müstəqilliyini ilk tələb edənlərdən idi. M. Ə. Rəsulzadə çıxışında qeyd etdi ki, Cənubi Qafqaz müstəqil olmalıdır, bu müstəqillik zərurətə çevrilməlidir.

İclasda müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının (O dövrün türk (Azərbaycan) dilində olan sənədlərində “Zaqafqaziya Xalq Qoşma Cümhuriyyəti” kimi işlədilmişdir – Ü. M.) elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Trabzon danışıqları barədə A. Çxengelinin məruzəsi dinlənildi və hökumətə tapşırıldı ki, sülh müqaviləsi bağlamaq üçün sülh danışıqlarını davam etdirsins (5). Zaqafqaziya Seymi aşağıdakı tərkibdə yeni Zaqafqaziya hökumətini təsdiq etdi: 1. A. Çxengeli – baş nazir və xarici işlər naziri; 2. N. Ramişvili – daxili işlər naziri; 3. A. Xatisyan – maliyyə naziri; 4. Xudadat bəy Məlikaslanov – yollar naziri; 5. Fətəli xan Xoyski – ədliyyə naziri; 6. Q. Georqadze – hərbi nazir; 7. N. Xomeriki – kənd təsərrüfatı naziri; 8. Nəsim bəy Yusifbəyli – maarif naziri; 9. M. H. Hacınski – ticarət naziri; 10. A. Saakyan – ərzaq naziri; 11. R. Kaçaznuni – ictimai məişət xidməti naziri; 12. A. Erzikyan – əmək naziri; 13. İ. Heydərov – Dövlət nəzarət naziri (6).

Aprelin 28-də Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası Osmanlı dövləti tərəfindən tanındı. Mayın 11-də Batumda Zaqafqaziya və Osmanlı dövləti arasında nümayəndə heyətləri səviyyəsində danışıqlar davam etdirildi. M. Ə. Rəsulzadə və M. H. Hacınskinin də daxil olduğu nümayəndə heyətinə A. Çxengeli başçılıq edirdi. Türkiyə tərəfinin təmsilçilərinə xarici işlər naziri Xəlil paşa, Qafqaz cəbhəsi komandanı Vahib paşa və hərbi nazir Ənvər paşa başçılıq edirdilər.

Batum konfransında müşahidəçi sıfətində general Otto fon Lossovon başçılığı ilə Almaniya nümayəndəliyi də iştirak edirdi. Konfransda Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyəti Türkiyənin Qars, Ərdəhan və Batum əyalətləri haqqında tələblərini tamamilə tanıdı və bununla da Brest-Litovsk müqaviləsinin müddəasını təsdiq etdi. Bundan əlavə, Türkiyə Axalsix, Axalkələk, Aleksandropol (Gümrü), Sürməli və Naxçıvan qəzalarının daxil olduğu ərazini də tələb edirdi.

Konfransın gedişində general fon Kressin komandanlığı ilə 3 min nəfərlik alman qoşunu Gürcüstanın Poti limanına çıxarıldı. Onlar Gürcüstanı tutmaq, Azərbaycan və Ermənistanı isə Türkiyəyə saxlamaq niyyətində idilər. Türkiyə qoşunları 1918-ci il mayın 17-də Gümrünü ələ keçirdilər və Culfa

istiqlamətinə çıxdılar. Bu hərbi əməliyyatlar nəticəsində konfransda gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər Türkiyə ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar.

May ayının 14-də gürcü Milli Şurasının gizli iclası keçirildi və qərara alındı ki, general fon Lossov vasitəsilə Gürcüstana qəyyumluq göstərmək üçün Almaniya hökumətinə müraciət edilsin. Əslində Milli Şuranın bu iclası keçirildəndə Berlinə getmiş gürcü nümayəndələri Gürcüstani himayədarlığa götürmək barədə Almaniyanın razılığını almışdılar. Milli Şuranın iclası formal şəkildə bunu rəsmiləşdirməli idi. İclasda general fon Lossovla gizli danışıqlar aparmaq üçün menşeviklərin lideri N. Jordaniya başda olmaqla komissiya yaradıldı (7). General fon Lossov bildirdi ki, əgər Gürcüstan Zaqafqaziya federasiyasının tərkibindən çıxıb öz müstəqilliyini elan edərsə Almaniya Gürcüstana qəyyumluğu öz üzərinə götürəcək. Danışıqlar zamanı Almaniya Zaqafqaziya dəmir yolunun Gürcüstan hissəsindən, Gürcüstanın təbii ehtiyatlarından istifadə etmək hüququ alırdı. Əvəzində isə Gürcüstanın müstəqilliyinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınacağına vəd verirdi.

Artıq mayın 22-də gürcü nümayəndəliyi müstəqillik elan etmək haqqında qəti qərara gəlmişdi. Mayın 25-də Almaniya ilə Gürcüstan arasında gizli şəkildə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Almaniya ilk addım kimi Gürcüstana 5 min, daha sonra isə 12 min əsgər göndərməli idi.

Mayın 25-də N. Jordaniya Batumdan Tiflisə qayıtdı. O, sülh danışıqlarının gedişi barədə menşeviklərin konfransına məlumat verdi və Gürcüstanın Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz müstəqilliyini elan etmək məsələsini qoydu.

Beləliklə, Batum konfransında Almaniya nümayəndələri ilə separat danışıqların gedişində Zaqafqaziya Seyminin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı.

Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri federasiyanı qismən də olsa saxlamağı zəruri hesab edərək gürcülərə təklif etdilər ki, ermənilərsiz ikilikdə dövlət yaratsınlar. Lakin gürcülər özlərinin ayrıca dövlətlərini yaratmaq fikrində olduqlarını bildirdilər.

Azərbaycan fraksiyası bu xəbəri eşidən gün iki dəfə - səhər və axşam iclas keçirdi. Səhər iclasında bildirildi ki, etibarlı mənbələrdən alınan məlumata görə gürcü fraksiyası Batumda olan gürcü nümayəndələri ilə birlikdə Gürcüstanın ayrılmasına və müstəqilliyini elan etməsinə dair gizli danışıqlar aparırlar. Qərara alındı ki, Gürcüstanın ayrılması məsələsi demək olar ki, həll edilib. Seymin müsəlman fraksiyası qabaqcadan bu akta hazır olmalıdır (8). İclasda qərara alındı ki, Gürcüstanın ayrılıb müstəqilliyini elan edəcəyi halda, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etməlidir.

Axşam iclasında da Azərbaycan fraksiyasının vəzifələri məsələsi müzakirə edildi. İclasa F. Xoyski sədrlik edirdi və on altı nəfər Seym üzvü toplanmışdı (9). İclasda F. Xoyskiyə tapşırıldı ki, sabaha təyin edilmiş iclasın gündəliyini öyrənmək üçün K. Çxeidzenin yanına getsin və Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri ilə birbaşa əlaqəyə girsin. Az sonra F. Xoyski gürcü menşeviklərinin liderləri, Zaqafqaziya Seyminin sədri K. Çxeidze, Seym üzvləri A. Sereteli və Y. Gegeçkori ilə birlikdə qayıtdı. A. Sereteli gürcü fraksiyası adından bəyanat verərək xüsusi qeyd etdi ki, "...Zaqafqaziya xalqlarını müstəqillik şüarı ətrafında birləşdirmək mümkün olmadı. Və Zaqafqaziyanın parçalanması faktı göz önündədir. Seymin sabahkı iclasında biz Zaqafqaziya Respublikasının ləğv olunması faktını təsdiq edəcəyik" (10). Sonra K. Çxeidze Zaqafqaziya xalqlarının parçalanmasına təəssüf etdiyini bildirdi. Onlara Azərbaycan fraksiyası adından F. Xoyski cavab verdi. Onun fikrincə Cənubi Qafqaz xalqları öz mənafeləri baxımından bir-birləri ilə sıx surətdə bağlıdırlar, onların ayrılması məsələsi o qədər asan məsələ deyildir, lakin gürcü xalqının iradəsi belədirsə, biz ona mane olmaq iqtidarında deyilik, bu yeni vəziyyətdən asılı olaraq Azərbaycan türklərinin müvafiq qərar qəbul etməkdən başqa yolu yoxdur. F. Xoyski Seym üzvü X. Korçikyanla söhbəti barədə məlumatında gürcülər ayrılırsa, ermənilərin də müstəqilliklərini elan edəcəklərini bildirdi. Seymin müsəlman fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti hərtərəfli müzakirə edərək aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: "Əgər Gürcüstan özünün müstəqilliyini elan edərsə bizim tərəfimizdən də Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunmalıdır" (11).

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin son iclası oldu. İclasda çıxış edən A. Sereteli Zaqafqaziya federasiyasının dağılmasının günahını çox asanlıqla Azərbaycan fraksiyasının üzərinə qoydu. Ona cavab verən Ş. Rüstəmbəyli qeyd etdi ki, "Zaqafqaziya federasiyasından çıxmaq qərarına gəlmiş gürcü nümayəndələrinin gətirdiyi səbəblər həqiqətə uyğun deyildir. Lakin gürcülər artıq bizimlə işləyə bilmirsə, biz Seymin buraxılmasının əleyhinə deyilik" (12).

Beləliklə, Zaqafqaziya Seymi özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etdi. Mayın 26-da Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi və N. Ramişvili başda olmaqla hökumət kabinəsi yaradıldı.

Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi.

1918-ci il mayın 27-də yaranmış böhranlı siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün artıq süquta uğramış Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası üzvlərinin fəvqəladə iclası çağırıldı. İclas iştirakçılarının ümumi əhval-ruhiyyəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə, öz hökumətlərinin yaranmasına yönəlmişdi (13). İclasda Zaqafqaziya Seyminin özünü buraxması ilə əlaqədar olaraq yaranmış siyasi vəziyyətə münasibət məsələsi müzakirə edildi. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq iclas yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürməyi qərara aldı və özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. Elə həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının rəyasət heyəti seçildi. Milli Şuranın sədrliyinə Müsavat partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin namizədliyi irəli sürüldü. "Rusiyada müsəlmanlıq" ("İttihad") partiyasından başqa bütün digər partiyalar həmin namizədi müdafiə etdilər. Gizli səsvermə yolu ilə M. Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi (14). Həsən bəy Ağayev və Mir Hidayət Seyidov sədrin müavinləri seçildilər. Sonra isə müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı. F. Xoyski yekdilliklə İcraiyyə orqanının sədri seçildi (15). Milli Şuranın tərkibində Azərbaycanın bütün partiyalarının nümayəndələri var idi.

Azərbaycan Milli Şurasının məqsəd və vəzifələrini izah etmək və onu genişləndirmək üçün Cənubi Qafqazın bütün müsəlman mərkəzlərinə nümayəndələr göndərilməsi qərara alındı. İlk növbədə N. Yusifbəyli, Ş. Rüstəmbəyli və X. Sultanovdan ibarət nümayəndə heyəti Gəncəyə göndərildi (16).

1918-ci il mayın 28-də Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurası sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev, katib Mustafa Mahmudov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Əli Əsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər ağa Şeyxülislamzadə, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudin bəy Köçərli, Cəmo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xosrovpaşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlikyeqanlı və Hacı Molla Axundzadənin iştirakı ilə (17) Milli Şuranın iclası keçirildi. Bu iclasda aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi: 1. H. Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncə) son hadisələr barədə məlumatı; 2. M. Ə. Rəsulzadənin Batumdan teleqramının və məktubunun oxunması; 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti. Ən mühüm məsələ sonuncusu idi.

Müsavatın lideri M. Ə. Rəsulzadə Batumda türklərlə danışıqlar apardığından bu iclasda iştirak etmirdi. İclasda X. Xasməmmədov Azərbaycanın vəziyyəti ilə bağlı məruzə etdi. O, çıxışında təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. N. Yusifbəyli, Ə. Şeyxülislamzadə, M. H. Seyidov və digərləri bu fikrə tərəfdar çıxdılar. F. Xoyski təklif etdi ki, yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqları aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə kifayətlənsin. Bu təklif ətrafında geniş müzakirələrdən sonra Milli Şura 24 səsle (iki nəfər - S. M. Qənizadə və C. Axundov bitərəf qalmışdı) dərhal Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət "İstiqlal Bəyannaməsi"-ni (o dövrün sənədlərində "Əqdnamə" və ya "Misaqi-Milli" adlandırılır) elan etdi (18).

Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi "İstiqlal Bəyannaməsi"-ndə deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı həqqi-hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tamhüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplaşana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət durur.

"İstiqlal Bəyannaməsi" elan olunduqdan sonra Milli Şura Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını F. Xoyskiyə tapşırırdı. Bir saatlıq fasilədən sonra Milli Şura F. Xoyskinin hökumətin yaradılması haqqında

məruzəsini dinləmək üçün öz iclasını davam etdirdi. F. Xoyski ilk Azərbaycan Müvəqqəti hökumətini aşağıdakı tərkibdə təqdim etdi:

Fətəli xan Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri;
Xosrovpaşa bəy Sultanov – hərbi nazir;
Məhəmməd Həsən Hacınski - xarici işlər naziri;
Nəsib bəy Yusifbəyli – maliyyə və xalq maarifi naziri;
Xəlil bəy Xasməmmədov - ədliyyə naziri;
Məmməd Yusif Cəfərov – ticarət və sənaye naziri;
Əkbər ağa Şeyxülislamzadə - əkinçilik və əmək naziri;
Xudadat bəy Məlikaslanov - yollar və poçt-teleqraf naziri;
Cəmo bəy Hacınski – dövlət nəzarəti naziri.

Suveren Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsi mühüm tarixi hadisə idi. Bu, milli dövlətçiliyin dirçəlişi demək idi və Azərbaycan xalqının geniş kütlələrinin öz istiqlaliyyəti və azadlığı uğrunda birləşməsinin əsasını qoydu. Azərbaycanın yerli əhalisi Cümhuriyyət hökumətinin milli mənafeyi müdafiə edən yeganə qanuni hökumət sayırdı.

Milli öndər M. Ə. Rəsulzadə 1953-cü il mayın 28-də "Amerikanın Səsi" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətində deyirdi: "...100 il sürən çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl Azərbaycan Şurayı Millisi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı, bu tarixdən etibarən millət olaraq bir dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı bütün mövcudiyyətilə mədana atılmışdır... 28 Mayıs 1918-də, İstiqlalını elan etməklə Azərbaycan tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirdi" (19).

MƏNBƏLƏR:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. B., 2001; s.295.
2. Yenə orada; s.296.
3. C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). B., 1993; s.59.
4. Yenə orada; s.60.
5. Yenə orada; s.69.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. B., 2001; s.307.
7. C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). B., 1993; s.81.
8. Yenə orada; s.82.
9. Yenə orada.
10. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. B., 2001; s.310.
11. C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). B., 1993; s.83.
12. Yenə orada; s.84.
13. V. Çıraqzadə. İstiqlal yollarında: tarixi öçerklər. B., 1992; s.28.
14. Yenə orada; s.29.
15. C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). B., 1993; s.85.
16. V. Çıraqzadə. İstiqlal yollarında: tarixi öçerklər. B., 1992; s.29.
17. N. Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990; s.43.
18. C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). B., 1993; s.85-86.

<http://www.resulzade.org/seslen.html>. Internet səhifəsi.

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
ƏDLİYYƏ NAZİRİ ASLAN BƏY SƏFİKÜRDSKİNİN
HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ**

Rauf RZAYEV,
tarix elmləri namizədi

*"Xalq məhkəməyə deyil,
məhkəmə xalqa xidmət etməlidir"*
A. Səfikürdski

Aslan bəy Ağalar bəy oğlu Səfikürdski 1881-ci il sentyabr ayının 30-da Gəncə qəzasının Səfikürd kəndində (indiki Goranboy bölgəsi) anadan olmuşdur. Onun atası Ağalar bəy 1890-cı ildə vəfat etmiş və Aslan bəy kiçik yaşlarından anası Maytavan xanımın və əmilərinin himayəsində böyümüşdür.

Aslan bəyin özündən kiçik iki qardaşı vardı. Doğma kəndlərində məktəb olmadığından Aslan bəy orta təhsil almaq üçün Gəncəyə gedir, qohumlarının evində yaşayaraq onların himayəsilə Gəncə klassik gimnaziyasına daxil olur və orta təhsilini 1901-ci ildə başa vurur. Həmin ildə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. 1902-ci ildə öz xahişi ilə Rusiya Sankt-Peterburq universitetinə köçürülür. Ö, Sankt-Peterburqda keçirilən inqilabi tələbə tətilərinə qoşulur və ona görə 1903-cü ilin mart ayında Universitetin professor-müəllimlərdən ibarət daxili nizam-intizam məhkəməsi şurasının qərarına əsasən yarım il müddətinə oradan xaric edilir. Onun bərpa edilməsi 1904-cü ilin yanvar ayının 20-də mümkün olur¹.

1907-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetini bitirdikdən sonra o, Gəncədə ədliyyə orqanlarında andlı müvəkkil köməkçisi vəzifəsində işləyir. Eyni zamanda, Gəncə xeyriyyə cəmiyyətində fəaliyyət göstərirdi. 1911 -1917-ci illərdə Aslan bəy Şuşa qəzasında əvvəlcə şəhər dumasında iclasçı, sonralar isə andlı müvəkkil vəzifələrində çalışır.

1915-ci ildə Kiyevdə keçirilən Rus imperiyasının qeyri-rus millətlərinin qurultayında, Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi kimi iştirak edir və öz çıxışında ilk dəfə olaraq Azərbaycana milli muxtariyyət verilməsi haqqında təklif irəli sürmüşdü.²

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjuva-demokratik inqilabı qələbə çaldı. Azərbaycanın bir çox bölgələrində müsəlman milli şuraları yaradıldı. Aslan bəy Səfikürdski Gəncədə müsəlman milli şurasının üzvü seçildi.

1917-ci il noyabr ayının 11-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının nümayəndələrinin konfransı çağırıldı. Həmin konfransın işində A.B.Səfikürdski də iştirak etmişdi.

Həmin ildə A.B.Səfikürdski "Eser" partiyasının tərkibindən çıxaraq "Müsəlman sosialistləri blokuna" daxil oldu.³ Onun başçılıq etdiyi blok Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə üç yer qazanmışdı. Rusiya Müəssislər Məclisi buraxılandan sonra yaradılan Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyasının, sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü idi.⁴ Seymin Müsəlman sosialistləri blokunun lideri kimi A.B.Səfikürdski Bakıda 1918-ci il 31 martda müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklərin qarşısının dərhal alınmasını tələb etmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu. Yaranmış Azərbaycan Milli Şurasının məqsəd və vəzifələrini Zaqafqaziyanın bütün müsəlman bölgələrində xalq kütlələrinə izah etmək üçün nümayəndələr göndərmək qərara alındı. Bu nümayəndələr içərisində A.B.Səfikürdski də vardı.

İyunun əvvəllərində Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan hökuməti çox ciddi daxili və xarici problemlərlə üzləşdi. Bu vaxt artıq Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi türk hərbi mütəxəssislərdən ibarət 300 nəfərlik qrup Gəncədə idi. Onların fikrincə, Milli Şura və onun yaratdığı hökumət həddən artıq sol və inqilabi mövqelərdə dururdu.⁵

A.B.Səfikürdski türklərin hərəkətini qəti surətdə pislədi və qeyd etdi ki, biz sosialistlər həmişə türklərin tərəfində olmuşuq və bu istiqamətdə işləmişik. "Mənim bu istiqamətdə fəaliyyətim Sizin hamınıza yaxşı məlumdur. Lakin türklər Azərbaycana daxil olduqları ilk günlərdən, özlərinin ilk addımlarından bizim xalqın mənafeyinin əksinə olduqlarını sübut etdilər. Təəssüf hissilə qeyd etməli oluruq ki, türk paşası bizim Milli Şuramı və Azərbaycan hökumətini buraxıb, onun yerində özünün istədiyi yeni hökumət yaratmaq fikrinə düşüb".⁶ Daha sonra A.B.Səfikürdski sözünə davam edərək dedi:

"Mən qorxuram ki, bu yol xalqı xilasa aparma-sın, biz yeni bəlalara düşər olaq və xalqımızda türklərə münasibətdə peşmançılıq hissi əmələ gəlsin və onda biz bütün bunların nəticəsində Gürcüstanın və Ermənistanın idarəsi altına düşə bilərik. Bu günə qədər bizi inandırırıdılar ki, türklər bizim müstəqilliyimizə tərəfdardılar. Lakin mən bu gün görürəm ki, vəziyyət tamamilə başqa cürdür.⁷ Belə olduqda A.B.Səfikürdski bəyan etdi ki, onun başçılıq etdiyi "Müsəlman sosialistləri bloku" yeni hökumətin tərkibinə daxil olmayacaqdır.

Bu hadisələrdən sonra sol partiyalar öz fəaliyyətlərini faktiki olaraq dayandırmalı oldular. A.B.Səfikürdski, M.Ə.Rəsulzadə, X.S.Xasmməmmədov aktiv siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılaraq danışıqlar aparmaq bəhanəsi ilə İstanbula göndərildilər.⁸

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan parlamentinin ilk deputatları sırasında Qazax qəzasından seçilmiş A.B.Səfikürdski də vardı.⁹

Parlamentin ilk iclasında siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi haqqında təklif irəli sürüldü. A.B.Səfikürdski hüquqşünas kimi həmin təklifə tərəfdar olduğunu bildirdi və öz çıxışında qeyd etdi ki, "şükürlər olsun ki, biz burada şimdi yığılıb danışa bilərik. O qanlar ki, tökülməyi ilə bizi bu günə çıxartmışdır və bayrağımızı qaldırmışdır, onları unutmamalıyıq. Mən sosialistlər adından bu təklifi təbrik edirəm. Arkadaşımız Məmməd Əmin buyurduğu kimi bu məsələni hamımız istədik. Fəqət bizim firqəmiz bunu bir brilyant kimi pambıq arasında saxlayıb, təntənəli bir surətdə araya çıxartmışdır. Millət uğrunda, müqəddəs fikir yolunda çalışanlar müqəssir hesab edilməməlidirlər. Bu gün kiçik bir türk parlamanı açılıbdır. Bizim bu parlamamız gözlərdə bir ağ kimidir. Çox imperialistlər onu görmək belə istəmirlər. Cümhuriyyətimizə türk cümhuriyyəti deyil, Azərbaycan cümhuriyyəti dedik ki, hamı vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun. Azərbaycanda hamı hürr yaşamalıdır, heç kəsə fərq qoyulmamalıdır"¹⁰. Aslan bəy siyasi məhbuslara əfvi-ümumi verilməsi üzrə xüsusi Komissiyaın üzvü seçildi. Onun təklifi ilə əfvi-ümuminin, kənd yerlərindən olan siyasi məhbuslara da tətbiq edilməsi qəbul olunmuşdu.

1918-ci ilin dekabrında A.B.Səfikürdski Azərbaycan Cümhuriyyəti 3-cü hökumət kabinetində poçt-teleqraf və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdur." Onun təşəbbüsü ilə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrindəki poçt-teleqraf müəssisələrində əməliyyat və poçt daşınmaları işləri bərpa edilmiş, telefon danışığı məntəqələri istismara buraxılmışdı. A.B.Səfikürdski rabitə sahəsində kadr hazırlanması işinə də xüsusi diqqət verirdi. Məhz onun səyi nəticəsində 1919-cu ildə Bakıda xüsusi poçt-teleqraf məktəbi fəaliyyət göstərməyə başladı. Onun qonşu dövlətlərlə rabitə işlərinin qaydaya salınmasında və inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Nazir olduğu dövrdə üzərində Azərbaycan dövlətinin nişanları olan poçt markaları buraxılmağa başladı. Bun-dan əlavə, teleqraf blankları rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də çap edilməyə başladı.

A.B.Səfikürdski bir nazir kimi, Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər və ilk növbədə, Zaqafqaziya Respublikaları arasında rabitə vasitələrinin, poçt-teleqraf işlərinin nizama salınmasında və daha da inkişaf etdirilməsində çox böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1919-cu ilin yanvar ayında teleqraf əlaqələrini gücləndirmək üçün Tiflisdə çağırılan beynəlxalq konfransın işində iştirak etmiş və Zaqafqaziya Respublikaları arasında teleqraf xidmətlərinin yaxşılaşdırılması şərtlərinin hazırlanmasında böyük əmək sərf etmişdi. Həmin konfransın qərarına müvafiq olaraq elə 1919-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının iri şəhərləri arasında daimi teleqraf əlaqələri yaradılması haqqında 10 maddədən ibarət bəyannamə imzalandı. Bundan əlavə hər iki respublika arasında poçt vasitəsilə əmanətlərin göndərilməsi xidmətinə yaxşılaşdırmaq məqsədilə konvensiya imzalandı.¹²

Konvensiyanın əsas maddələrindən biri ikitərəfli dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında poçt daşınması işlərinin nizama salınmasına aid idi.

1919-cu ilin mart ayında F.X.Xoyskinin sədrlik etdiyi hökumət istefa verdi və aprel ayının 14-də yeni (IV) kabinetin tərkibi elan olundu. N.B.Yusifbəylinin sədrlik etdiyi həmin hökumətdə ədliyyə və əmək naziri vəzifəsini A.B.Səfikürdski tutdu və o, aprel ayının 16-dan öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başladı.¹³

Geniş zəkaya və dərin hüquqi biliyə malik olan A.B.Səfikürdski az bir müddət ərzində Ədliyyə Nazirliyinin fəaliyyətində böyük islahatlar aparılmasına nail oldu, o, nazirliyin əsas vəzifəsini aşağıdakı üç problemin həlli istiqamətinə yönəldə bildi:

1) Ədalət məhkəmələrinin işlərinin yenidən qurulması. Burada əsas diqqət ölkənin bütün vətəndaşlarının qanuni hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsinə, əhəlinin əmin-amanlığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilirdi.

2) Ədalət məhkəmələrinin işinə geniş ictimaiyyətin, xalq kütlələrinin cəlb edilməsi.

3) Seçili məhkəmə orqanlarının əhəlinin yaşayış yerlərinə yaxınlaşdırılması.¹⁴

Ədliyyə və məhkəmə orqanlarının işində köklü dəyişikliklər yaratmağa çalışan A.B.Səfikürdski respublikanın müxtəlif nazirlik, idarə və təşkilatlarında, ayrı-ayrı müəssisələrində israfçılıqla mübarizəni gücləndirmək, rüşvətxorluq hallarını aradan qaldırmaq, qanun pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirdi. A.B.Səfikürdskinin rəhbərliyi ilə qısa bir müddət ərzində yuxarıda deyilənlərə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə müstəqil orqan - xüsusi Təftiş İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qanun layihəsi hazırlanıb parlamentə təqdim edildi və 1919-cu il iyulun 27-də parlament Təftiş İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.¹⁵ Öz fəaliyyətinə məsuliyyətlə başlayan komissiya az bir müddət ərzində respublikanın ərzaq, ticarət və sənaye nazirliklərində, onların təşkilatlarında və həmçinin, Bakı polis idarəsinin işində çox ciddi nöqsanlara, qanun pozuntularına yol verildiyini aşkar etdi və bu işdə təqsirkar olan bir qrup yüksək vəzifəli şəxslər haqqında cinayət işi qaldıraraq onların məsuliyyətə alınmasına nail oldu.¹⁶

Nazirlik yanında 1919-cu il fevralın 11-də yaradılmış məhkəmə hissəsinə dair qanun layihələrinin hazırlanması üzrə komissiyanın işinə də diqqət yetirildi. Çünki həmin komissiya qənaətbəxş fəaliyyət göstərmirdi. Onun dörd yarımkomissiyasından yalnız biri - "Cinayət hüququ və prosesi sahəsində bəzi qanunların müddəalarına yenidən baxılması haqqında" yarımkomissiyası bir neçə dəfə yığışsa da, bütövlükdə iş ləng gedirdi.¹⁷ Ona görə də Komissiyaya yenidən seçkilər keçirildi. Aslan bəy Səfikürdski yarımkomissiyalara həftədə ən azı iki dəfə iclas keçirməyi, ayda iki dəfə isə öz fəaliyyəti haqqında hesabat təqdim etməyi tapşırırdı. Komissiyanın işində iştirak etmək üçün görkəmli məhkəmə xadimləri ilə yanaşı andlı müvəkkillər və başqalarının simasında yerli vəkillərin nümayəndələri də cəlb edilmişdilər. Əvvəllər seçilmiş dörd yarımkomissiyaya beşincisi də əlavə edildi. Nəticədə, yarımkomissiyalar aşağıdakı kimi bölündülər: 1) "Ali Məhkəmənin təsis edilməsi haqqında" - N.K.Paseviçin sədrliyi ilə; 2) "Ədalət mühakiməsinin aparılmasına ictimaiyyətin nümayəndələrinin cəlb edilməsi haqqında" - Tiflis Dairə Məhkəməsinin sabiq sədri N.A.Tolpiqo-nun sədrliyi ilə; 3) "Yerli məhkəmə haqqında" - yenə onun sədrliyi ilə; 4) "Mülki hüquq və proses sahəsində bəzi qanun müddəalarına yenidən baxılması haqqında" - Bakı Dairə Məhkəməsinin sədri vəzifəsini icra edən B.V.Perçixinin sədrliyi ilə və 5) yeni yaradılmış "Cinayət hüququ və prosesi sahəsində bəzi qanun müddəalarına yenidən baxılması haqqında" - Azərbaycan Məhkəmə Palatası prokurorunun sədrliyi ilə.

Sırf idarə xarakterli məsələlərlə yanaşı, nazirlikdə mühüm ictimai-dövlət əhəmiyyəti kəsb edən müxtəlif qanun layihələri hazırlanır və məsələlər həll edilirdi. O cümlədən, hökumətin 1919-cu il 14 iyul tarixli iclasında Ədliyyə Nazirliyinin Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qəbul edilən qanun layihəsi 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan Parlamentinin iclasında təsdiq edildi.¹⁸

Bundan əlavə A.B.Səfikürdski andlı müvəkkillər şurasının təşkilinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Odur ki, bilavasitə onun təşəbbüsü ilə məhkəmə təşkili qaydasının 359-cu maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Məhkəmə Palatası nəzdində andlı müvəkkillər şurasının yaradılmasına başlandı.¹⁹

Məlumdur ki, işçilərin, qulluqçuların işə qəbul qaydalarını nizama salmaq, yerlərdəki ədliyyə və məhkəmə orqanlarında boş vəzifələri tutmaq və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və onların düzgün yerləşdirilməsinə bilavasitə nəzarət etmək Ədliyyə Nazirliyinin üzərinə düşən ən ümdə vəzifələrdən idi. Nazirliyin fəaliyyət göstərdiyi ilk altı ay ərzində bu sahədə müəyyən işlər görülmüş, tədbirlər həyata keçirilmişdi. Belə ki, ədliyyə sisteminə 149 adam işlə təmin olunmuş, 23 nəfər işdən azad edilmiş, 8 nəfər isə bu və ya başqa səbəbdən öz iş yerini dəyişmişdi.²⁰ Bu qəbildən olan tədbirlər içərisində 1919-cu il mayın 19-da İrəvan dairə məhkəməsinin üzvü A.B.Atabababəyovun Gəncə Dairə Məhkəməsinin sədri və 1919-cu il oktyabrın 22-də Azərbaycan Məhkəmə Palatasının üzvü F.B.Axundovun Bakı dairə məhkəməsinin sədri təyin edilməsini göstərmək olar.²¹ Heç şübhəsiz, A.B.Səfikürdski məhkəmə, ədliyyə orqanları və işçiləri ilə yerli əhali arasında ünsiyyət yaradılması işinə də çox böyük qayğı və diqqət yetirirdi.

A.B.Səfikürdskinin ədliyyə sisteminin işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində gördüyü ən vacib tədbirlərdən biri məhkəmə orqanlarına qəbul edilən şəxslərin dövlət dilini - Azərbaycan dilini bilməsinin zəruriliyi idi. Görülən tədbirlər çox hallarda yerlərdə məhkəmə prosesinin Azərbaycan dilində aparılmasına şərait yaratdı. Məsələn, Gəncə dairə məhkəməsində bütün məhkəmə danışıqları və prosesləri artıq 1919-cu ildən Azərbaycan dilində aparılırdı. Bunu da xalq çox böyük razılıq hissi ilə qarşılayırdı.

Yerli, milli kadrların ədliyyə sisteminə daha çox cəlb edilməsi də həmişə A.B.Səfikürdskinin diqqət mərkəzində idi. Onun ciddi səyi nəticəsində xarici ölkələrdə ali hüquqi təhsil almağa imkanı olmayan qabiliyyətli, istedadlı azərbaycanlı gənclərin sınaq müddəti keçmək şərtilə ədliyyə orqanlarına işə qəbul edilmələrinə geniş imkan və şərait yaradılırdı. Əlbəttə, bu gənclərin ədliyyə orqanlarında hazırlıq keçmələri üçün onların orta təhsilə malik olmaları zəruri hesab edilirdi. Həmin gənclər hakim,

müstəntiq və prokurorların yanında lazımı təcrübə keçdikdən və zəruri nəzəri bilik əldə etdikdən sonra Azərbaycan məhkəmə palatası və prokuroru tərəfindən xüsusi yoxlamadan keçirilir və yalnız bundan sonra ədliyyə orqanlarında həm istintaq, həm də mülki işlər üzrə işə qəbul edilirdilər. Yoxlama və sınaq müddəti gənclərin qabiliyyət və istedadlarından asılı olaraq müəyyən edilirdi.

A.B.Səfikürdsinin rəhbərliyi ilə məhkəmə orqanlarında müəyyən islahatlar aparılmış, məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunların içərisində Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən işlənib hazırlanmış və Azərbaycan parlamentinə təqdim edilmiş bir çox qanun layihələrini göstərmək olar: "İstintaq işlərinin quruluşu və onların daha da təkmilləşdirilməsi" haqqında 1919-cu il 18 avqust tarixli qanun layihəsi, "Məhkəmə idarələrində vəzifələr üzrə namizədlər hazırlamaq qaydaları" haqqında 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qanun layihəsi, "Azərbaycanda məhkəmə iclasçılarının təsis edilməsi" haqqında 1919-cu il 5 noyabr tarixli qanun layihəsini və s. göstərmək olar. Görülən bu tədbirlər respublikada ədliyyə və məhkəmə orqanlarının işinin tamamilə yenidən qurulmasını sürətləndirməyə, məhkəmə idarələrində işə qəbul olmaq qaydalarını sadələşdirməyə, işçilərin xidməti və maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməli idi. Bunlardan başqa A.B.Səfikürdsinin səyi nəticəsində respublikada Ali məhkəmənin (senatın) təsis edilməsi, Bakı cinayət axtarışı polisi idarəsinin təşkil edilməsi və Nuxa (Şəki), Şuşa şəhərlərində və Kürdəmir qəsəbəsində dairə məhkəmələrinin yaradılması haqqında qanun layihələri də hazırlanıb respublika parlamentinin müzakirəsinə təqdim edilmişdi.²²

"Xalq məhkəməyə deyil, məhkəmə xalqa xidmət etməlidir" - deyən A.B.Səfikürdski yerli dairə məhkəmələri şəbəkələrinin genişləndirilməsinə çalışırdı. Burada da əsas məqsəd həmin məhkəmələri yaşayış məntəqələrinə yaxınlaşdırmaq idi. Məhz bu məqsədlə A.B.Səfikürdski respublikada yeni üç dairə məhkəmələrinin açılmasına nail olmuşdu. Belə ki, Nuxa və Zaqatala qəzalarının əhalisinə xidmət göstərmək üçün Nuxa şəhərində, Qarabağ quberniyasının Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzasının əhalisinə xidmət göstərmək üçün Şuşa şəhərində və Kürdəmir qəsəbəsinin dəmiryol xəttinə yaxın olmasını nəzərə alaraq, Şamaxı, Cavad (Salyan) və Göyçay qəzalarını əhatə etməklə Kürdəmir qəsəbəsində dairə məhkəmələri açılmışdı.²³

A.B.Səfikürdski ədliyyə naziri vəzifəsində çalışarkən, Azərbaycan hələ 1909-cu ildən qüvvədə olan çar Rusiyasının Cinayət Məcəlləsinin bir çox maddələrinin artıq suveren, müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatına uyğun gəlmədiyini nəzərə alıb onun bir çox maddələrinə əlavələr və dəyişikliklər edilməsinə, bir çox maddələrinin isə tamamilə ləğv edilməsinə nail olmuşdur. Məsələn, həmin məcəllənin üçüncü fəslinin 99-cu maddəsinin, yəni "Rusiya imperatorunun" həyatına qəsd üçün nəzərdə tutulan cəza tədbirinin - ölüm cəzasının ləğv edilməsi və onun əvəzində suveren Azərbaycan Respublikasının prezidentinin, parlamentinin və hökumətinin sədrinin, üzvlərinin təhqir edilməsinin və onların həyatına qəsd edilməsinin qarşısını ala biləcək cəza tədbirlərinin müəyyən edilməsini göstərmək olar.²⁴ Bu barədə A.B.Səfikürdski parlamentə ayrıca qanun layihəsi təqdim etmiş və həmin layihə parlament tərəfindən təsdiq edilmişdi.

A.B.Səfikürdsinin fəaliyyətində respublikada cinayətin profilaktikası, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində gördüyü tədbirlər xüsusi yer tuturdu. Bu məqsədlə Ədliyyə Nazirliyində 10-a qədər qanun layihəsi hazırlanıb parlamentə təqdim edilmişdi. Bunların içərisində 1919-cu il mayın 1-də parlamentə təqdim olunan və həmin il sentyabrın 29-da parlament tərəfindən qəbul edilən "Respublikada rüşvətxorluq, müamiləçilik və zorakılığa qarşı cəza tədbirlərini gücləndirmək" haqqında qanunun əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin qanunda göstərilirdi ki, son vaxtlar Azərbaycanda digər cinayətlərlə yanaşı dövlət orqanlarında, müəssisələrdə və ictimai təşkilatlarda xidmətdə olan şəxslər tərəfindən rüşvətxorluq, müamiləçilik və zorla pul qoparmaq hallarının artdığı hiss edilir və bu hallar təbii ki, ölkədə sabitliyin, qayda-qanunun və qanunçuluğun bərqərar olmasına maneçilik törədir, əhali arasında hökuməti hörmətdən salır, xalqın öz hökumətinə inamını azaldır. Bütün bunları nəzərə alaraq həmin qanunla rüşvətxorluq kimi ictimai bəlaya qarşı cəza tədbirləri gücləndirilir və Cinayət Məcəlləsinin 372, 373, 378-ci maddələrinin bir çox paraqraflarında dəyişikliklər edilir. Törədilən cinayətlərin xarakterindən asılı olaraq, onu törədənlərin əmlakı müsadirə olunmaq şərti ilə 10 ilə qədər həbs cəzasına məhkum olunmalı, sürgünə göndərilməli və ağır katorqa işlərinə cəlb edilməlidirlər.

Mülki işləri nizama salmaq sahəsində də ciddi addımlar atılmış, bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdi. Təkcə 1919-cu il ərzində respublikada mülki işləri qaydaya salmaq üçün 15 qanun layihəsi hazırlanıb parlamentin müzakirəsinə təqdim edilmişdi.²⁵

Məlum olduğu kimi, hər bir hüquqi dövlətdə bütün dövlət hakimiyyəti aparatının başında yüksək hörmətə malik elə bir müəssisə durmalıdır ki, onun əsas vəzifəsi dövlətin və ictimai həyatın bütün

sahələrində qanunçuluğun yüksək dərəcədə təmin edilməsini təşkil etməyi bacarsın. O dövrdə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində özünün yalnız ilk, kövrək addımlarını atan Azərbaycan Respublikasının özünün konstitusiyasının mövcud olmadığı bir dövrdə yerli şəraiti və dövlətin siyasi strukturunun özünəməxsus, səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alan belə bir idarə yalnız Azərbaycan senatı ola bilərdi.

A.B.Səfikürdski məhz bunu nəzərə alaraq respublika parlamentinə senatın təsis edilməsi haqqında təklif verdi. Həmin təklifdə senatın hüquq və vəzifələri, təşkili və tərkibi, fəaliyyət göstərəcəyi yer və s. göstərilirdi. Bir sözlə, A.B.Səfikürdski senatın əsasnaməsini tam mənası ilə işləyib hazırlamışdı. Bakıda yerləşəcək Senatın üç departamentdən: cinayət, mülki və ərzaq departamentindən ibarət olması nəzərdə tutulurdu.²⁶

Məlumdur ki, 1918-ci ilin mart ayında Bakıda törədilən daşnak-bolşevik faciəsi dövründə şəhərin yüzlərlə azərbaycanlı əhalisindən çoxlu zinət şeyləri alınmış, qiymətli əşyaları qarət edilmişdi. Mart faciəsinin ildönümü münasibətilə A.B.Səfikürdski həmin əşyaların və zinət şeylərinin öz sahiblərinə qaytarılması haqqında tədbirlər planı hazırlayıb, Azərbaycan parlamentinə bu haqda xüsusi qanun layihəsi təqdim etmişdi. Həmin layihə əşyaların qiymətinin yalnız 5%-ni dövlət bankına vermək şərtilə bütün əşyaların öz sahibinə qaytarılmasını nəzərdə tuturdu. Həmin əşyaların sahiblərini dəqiq müəyyən etmək üçün A.B.Səfikürdskinin təklifi ilə təşkilatlararası komissiya yaradıldı.²⁷ Bilavasitə ədliyyə naziri müavininin sədrliyi ilə yaradılan həmin komissiyanın tərkibinə Dövlət Bankının rəisi, Maliyyə, Daxili İşlər nazirliklərinin, həmçinin Dövlət Nəzarəti İdarəsinin nümayəndələri daxil edildilər.²⁸ Komissiya həftədə iki dəfə toplanır və əşya sahiblərinin komissiyaya təqdim etdikləri yazılı ərizələri müzakirə edirdilər. Həmin ərizələrdə əşyaların əlamətləri dəlil-sübutlarla təsvir edilməli və şahidlər göstərilməli idi. Sonralar komissiyanın təklifi qanun layihəsi kimi qəbul olunub parlamentə təqdim edildi.

1919-cu ildə A.B.Səfikürdskini narahat edən vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan həbsxanalarındakı acınacaqlı şərait, həbsxana binalarının uçulub dağılmaq vəziyyətində olması, məhbuslara münasibətdə yolverilməz kobudluqlar, səhiyyə xidmətinin aşağı səviyyədə olması və bunun da nəticəsində iltihablı xəstəliklərin yayılması və s. idi. Bütün bunların qarşısını almaq üçün Ədliyyə Nazirliyi parlamentə xüsusi qanun layihəsi, hökumətə isə tədbirlər planı hazırlayıb təqdim etdi.

Yuxarıda göstərilən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə həbsxanaların Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən alınıb Ədliyyə Nazirliyinə verilməsinin, həbsxanalara nəzarət etmək üçün xüsusi şöbənin - həbsxana inspeksiyasının yaradılmasının zəruri olduğu qeyd edilirdi. Həbsxana müfəttişliyi məhbusların saxlanılmasında və bütünlüklə həbsxana təsərrüfatının məqsədəuyğun aparılması işində lazımı qayda-qanun yaratmalı idi. Həbsxana müfəttişliyinə, yəni həmin şöbəyə bilavasitə rəhbərlik baş prokuror kimi nazirin özünün üzərinə düşürdü. Bundan əlavə həbsxanaların sanitar vəziyyətinin yaxşılaşmasına xüsusi diqqət yetirilərək, həbsxana şöbəsində baş həbsxana həkimi və onun müavinini vəzifələri təsis edildi. Baş həbsxana həkimi həbsxana xəstəxanaları, ambulatoriyaları və bir sözlə, həbsxanalarda baş verə biləcək epidemiyə hallarının qarşısının alınmasına nəzarət etməli və vaxtında tədbirlər görməli idi.

Azərbaycan parlamenti həmin təklifləri bəyənmiş və həbsxana müfəttişliyi haqqında qanunu qəbul etmişdir. 9 maddədən ibarət olan həmin qanunla həbsxanalara birbaşa nəzarət Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılmış, məhkəmə hökmlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar bütün işlər Quberniya idarələrindən alınaraq həbsxana şöbəsinə həvalə edilmişdi. Quberniya idarələri bundan sonra yalnız həbsxanaların tikintisi və təmiri işləri ilə məşğul olmalı idilər. Qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə uyğun məsələləri həll etmək üçün həbsxana işləri şurası təşkil edildi. Ədliyyə naziri və ya onun müavinini bu şuranın sədri olmalı idi. Şuranın üzvləri - dəftərxana rəisi, nazirliyin hüquq məsləhətçisi, məhkəmə palatasının prokuroru, həbsxana müfəttişi, baş həbsxana həkimi və həmçinin, Səhiyyə, Ərzaq və Dövlət Nəzarəti Nazirliyinin nümayəndələrindən ibarət idi.²⁹

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. Bakı, 2005, s. 334.
2. "Azərbaycan" qəzeti, 28 may 1919-cu il, № 10.
3. "Odlar Yurdu" qəzeti, 1992-ci il, № 6, s. 3.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. Bakı, 2005, s. 334.
5. А.Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, 1990, с. 30.
6. ADRA, f 970, iş 1, siy. 1, v. 58.

7. Yenə orada, v. 60.
8. А.Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, 1990, с. 216.
9. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с. 28.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament I. Bakı, 1998, s. 46.
11. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, 1998, с. 117.
12. Yenə orada, s. 120.
13. Yenə orada, s. 127.
14. Ədliyyə Nazirliyi üzrə 1919-cu il 16 aprel tarixli əmr.
15. ARDA.f. 100, siy. 28/6, iş 84, v. 34.
16. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательстве акты. Баку, 1998, с. 328.
17. ARDA.f. 100, siy. 2, iş 7, v. 170.
18. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 184.
19. ARDA.f. 699, siy.1, iş 63, v.129.
20. Azərbaycan Respublikasının ünvan-təqvimini. Bakı, 1920, s. 63.
21. ARDA.f. 100, siy. 2, iş 784, v. 116.
22. "Qanunçuluq" jurnalı, 2002-ci il, № 2, s. 51-52.
23. ARDA, f. 699, siy. 3, iş 1, v. 210.
24. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 1, v. 1.
25. ARDA.f. 895, siy. 3, iş 115, v. 1-4.
26. ARDA.f. 100, siy. 2, iş 266, v. 41, 53-58, 59-60.
27. ARDA.f. 100, siy. 2, iş 304, v. 1-2.
28. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 304, v. 3.
29. ARDA.f. 895, siy. 3, iş 167, v. 1-2.

Qanunçuluq.-2009.-№9.-S.26-31.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN NEFT SİYASƏTİ

Siyavuş QARAYEV,
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının rektoru,
akademik

Son yüz əlli ildə Azərbaycanın neft sənayesi iqtisadiyyatda özünün xüsusi çəkisinə və əhəmiyyətinə görə mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanın çoxsahəli iqtisadiyyatı həmişə - böyük imkanları olan neft sənayesinə arxalanmış, ondan bəhrələnmişdir. Azərbaycan dünyanın ən qədim neft ölkəsidir. Dünyada üç min il bundan əvvəl azərbaycanlılar neft haqqında ilk məlumat almış, ilk dəfə 1848-ci ildə sənaye üsulu ilə quruda neft quyusu qazmış, 1949-cu ildə "Neft daşları" yatağında dənizdən neft istehsal etməyə başlamışlar.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dünyada çıxan neftin 50 faizini, Rusiyada istehsal edilən neftin isə 90 faizini verirdi. Lakin sonrakı illərdə xarici şirkətlərin rəqabəti, düşmənin qüvvələrin yaratdıqları təxribatlar və Birinci Dünya müharibəsinin başlanması, Azərbaycanda istehsal edilən neftin həcmi azalmasına səbəb olmuşdu. Azərbaycan 1901-ci ildə 10,8 milyon ton, 1913-cü ildə 7,4 milyon ton, 1917-ci ilə 5,7 milyon ton neft istehsal edirdisə? 1920-ci ildə hasilat 4,5 milyon tona qədər azalmışdı.

Neft zəngin yanacaq və gəlir mənbəyi olduğu üçün Azərbaycan həmişə böyük dövlətlərin maraq mərkəzində dayanmışdır. Bu marağın nəticəsində ötən əsrin əvvəllərində xarici ölkələrin Azərbaycana hərbi müdaxilə təhlükəsinin və imperiya təzyiqlərinin güclənməsi iqtisadiyyatın dağılmasına, neft mədənlərinin talan edilməsinə səbəb olmuş, bu da hasilatın azalmasına gətirib çıxarmışdı. Bolşevik rejiminin güclü təzyiqi nəticəsində neft və neft məhsulları xaricə daşınır, mənimlənilirdi. 1918-ci ilin altı ayı ərzində Azərbaycandan Rusiyaya 1,5 milyon ton neft və neft məhsulları, 20 min pud benzin, 3500 pud sürtgü yağı aparılmışdı.

Azərbaycan neftinin bütünlüklə mənimlənilməsi üçün Bakı Sovetinin 19 mart 1918-ci ildə təsis etdiyi Bakı neft komitəsi neft sənayesini və onun satışını dövlətin nəzarətinə götürdü. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gün RSFSR Xalq Komissarlar Sovetinin neft təsərrüfatının ümumxalq mülkiyyəti elan edilməsi haqqında imzaladığı dekretə uyğun olaraq Bakı Xalq Komissarlar Soveti 2 iyun 1918-ci ildə neft sənayesinin milliləşdirilməsi barədə dekret qəbul etdi. Həmin dekretə əsasən bütün neft müəssisələri mülkiyyətçilərdən alınıb xalq təsərrüfatı şurasının tabeliyinə verildi və Bakı nefti bütünlüklə qonşu dövlətin əlinə keçdi.

Dekretə qədər neft sənayesi sənayesində fəaliyyət göstərən 250 şirkətin 45-i quyuların qazılması, 25-i isə neftin emalı ilə məşğul olurdu. Şirkətlərin tabeliyində olan 100 xüsusi mexaniki emalatxana və zavod neftin çıxarılması, emalı və nəqlinə xidmət edir, 300 müəssisə isə neft sənayesini zəruri materiallarla təmin edirdi. Beləliklə, neft sahibkarları böyük maliyyə vəsaiti hesabına yaratdıqları neft sənayesindən, çıxarılan neftdən və onun gətirdiyi gəlirdən məhrum oldular. Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar olaraq neft istehsalı aşağı düşür, istismarda olan və yeni quyuların sayı azalır, qazma işləri dayandırılırdı. Belə ki, 1917-ci ildə istismarda olan 3597 quyu 391,7 milyon pud, 1918-ci ildə 3287 quyu 185,6 milyon pud, 1919-cu ildə 2066 quyu 225,1 milyon pud, 1920-ci ildə 2037 quyu isə 175,1 pud neft verirdi. Əsas səbəblər fəhlələrin neft sənayesindən getməsi, quyuların dərinliyinin artması, dəzgahların, iri diametri boruların çatışmaması, quyuların az qazılması, material-texniki təchizatın yarıtmaz vəziyyəti, neft mədənlərini bürümüş tətillər, xarici neft firmalarının Bakıdan məcburi getməsi, sahibsizlik, hərc-mərclik, quyuların sulaşması və neft ixracının məcburi dayandırılmasından ibarət idi.

Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadiyyatı bütünlüklə neftin ixracı ilə bağlı idi. Neftin isə əsas istehlakçısı olan Rusiyada vətəndaş müharibəsi başlandığı üçün Azərbaycanın bu bazarı bağlanmış, neftin ixracı sürətlə azalmış, onun qiyməti son dərəcə aşağı düşmüşdü. 1919-cu ildə respublikada çıxarılan neftin yalnız 16 hissəsi ixrac edilmiş, qalan hissəsinin nəqli mürəkkəbləşmişdi. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatı bərpa etmək və sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün böyük çətinliklərə baxmayaraq, cümhuriyyət hökuməti neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirdi. Lakin milliləşdirilmədən sonra dağıdılmış neft mədənləri və zavodları bərpa etməyə hökumətin əsaslı vəsaiti yox idi. Elə həmin müəssisələrin öz əvvəlki sahiblərinə qaytarılması da xeyli dərəcədə bu zərurətdən irəli gəlmişdi. Neft ixracında olan çətinliklərlə əlaqədar olaraq ölkəyə az vəsait daxil olsa da, müstəqil Azərbaycana xaricdən müntəzəm olaraq kredit almağa imkan yaranmışdı.

Bakı Soveti süquta yetdikdən sonra Bakıya köçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 5 oktyabr 1918-ci ildə neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında verdiyi xüsusi dekretlə bütünlüklə neft modəmlərini, Xəzər ticarət donanmasını, gəmiləri, zavodları, emalatxanaları neft sahibkarlarına qaytardı, istehsal edilmiş neftin üçdə iki hissəsini onlara verdi, üçdə bir hissəsini özünün sərəncamında saxladı, neftin Rusiyaya daşınmasını qadağan etdi. 1919-cu ildə neft ehtiyatı üç dəfə artaraq, 1920-ci ilin əvvəlində 300 milyon puda çatdı. Yaranmış əlverişli vəziyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qonşu dövlətlərə sərbəst neft satmağa imkan verdi. Azərbaycan neft sənayesinin sabitləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsində hökumətin 1919-cu ildə elan etdiyi dekret xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dekretə görə neft sənayesi üzərində dövlət nəzarəti qoyuldu, neftin və neft məhsullarının Batumiyə daşınmasına və satılmasına, mal mübadiləsinə icazə verildi. Dekretlə bağlı 1919-cu ilin mart ayında uzunluğu 500 kilometr, nəql gücü 3 milyon ton olan 1903-1907-ci illərdə tikilən və müharibə illərində sıradan çıxmış Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edildi və ilk neft yola salındı.

Neft sənayesinin sürətlə inkişafını təmin etmək üçün yeni istehsal infrastrukturalarının yaradılması tələb olunurdu. Yeni istehsal sahələrinin yaradılması, təzə-quyuların qazılması, onların istifadəyə; verilməsi, hasilatın artırılması neft sənayesinin ehtiyaclarının yerinə yetirilməsi tələblərindən irəli gəlirdi. Bütün bu işlər neftçixarma və neft emalı sənayesinə xidmət edən maşınqayırma və təmir müəssisələrinin təşkilindən başlandı. Ən əvvəl maşınqayırma müəssisələri, qazanxanalar, polad və dəmir prokatlar, qaynaq emalatxanaları yaradılıb istifadəyə verildi. Bununla yanaşı, neftçixarmada başlıca xidmət sahəsi olan enerji təsərrüfatı təşkil edildi. Həmin dövrdə elektrik stansiyalarının gücü 63,7 min kVt-a çatdırılmışdı. İstehsal olunmuş elektrik enerji sərfinin 95 faizə qədəri - neft rayonlarının payına düşürdü. Görülən tədbirlər nəticəsində artıq 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda sənaye kompleksinin və istehsal infrastrukturunun yaradılması prosesi başlandı. Həmin dövrdə neftçixarma, neft emalı, neft avadanlıqlarının təmirinə və istehsalına xüsusi fikir verilirdi. Neft mərkəzi hesab edilən Bakı şəhərində əhalinin tələbatını ödəmək məqsədilə yüngül, yeyinti sənayesinin, yükdaşıma və şəhər nəqliyyatı təsərrüfatlarının inkişafı xeyli sürətləndirildi.

1918-ci ildə Bakıda mövcud olan 165 müstəqil neft firmasının özünəməxsus mədənləri, neft emal edən zavodları, boru kəmərləri və anbarları var idi. Bu dövrdə Bakının neft təsərrüfatı özündə 19 iri təşkilatı birləşdirirdi. Onlardan 17-si neft mədənlərini, biri neft emalı zavodlarını, digəri isə boru kəməri şəbəkəsini əhatə edirdi.

Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artmaqda olan idxal-ixrac əməliyyatları və ödənişləri tənzimləmək üçün 1919-cu ilin sentyabr ayının 30-da Bakıda təntənəli surətdə Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı və kredit bankları açıldı. Bu mərasimdə məşhur xeyriyyəçi H. Z. Tağıyev demişdi: "Bizim bank haqqında tezliklə Avropada biləcəklər". 1919-cu ilin oktyabrın 25-də kredit bankları və şəhərlərdə əmanət kassaları fəaliyyətə başladı.

O vaxt neft sənayesində yaranan ən mühüm problemlərdən biri neftin emal edilməsində yaranmış çətinliklərlə bağlı idi. Dağıntılar nəticəsində neft hasilatı ilə emalı arasında böyük uyğunsuzluq yaranmışdı. Azərbaycanda mövcud olan çoxsaylı neft emalı müəssisələrinin ümumi gücü 0,5 mln. ton təşkil edirdi. 1918-ci ildə Azərbaycanda neft emalının həcmi təxminən 200 min tona endiyindən xaricə neft, əsasən, xammal şəklindən ixrac edilirdi. Bu dövrdə Bakının neft təsərrüfatında fəaliyyət göstərən şirkətlər aşağıdakı transmilli korporasiyalarda birləşdilər. Neft emalı, kimya və neftin ixracı ilə Nobel qardaşları məşğul olurdular. Neftin hasilatı, emalı və ixracını Rus neft şirkəti həyata keçirirdi. Neft hasilatı, neftayırma sahələrinin avadanlıqlarla təchizatın ingilis-holland "Şell" tresti yerinə yetirildi. Maliyyə-neft korporasiyasında iştirak edən 10-dan artıq xarici ölkə şirkətləri neft və neft emalı sənayesinin inkişafını maliyyələşdirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti neft sənayesinin işinin tənzimlənməsi, inkişafının təmin edilməsi və bu sahə üzərində dövlət nəzarətinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə 1919-cu ilin əvvəlində xüsusi qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən ölkə neftinin yalnız Batumi boru xətti ilə daşınmasına, satılmasına və mübadiləsinə icazə verilirdi. Bu qərarla Azərbaycan neftinin dağıdılmasının, mənimsənilməsinin qarşısına ciddi sədd çəkildi. Beləliklə, təqribən 18 ay neft sənayesi Xalq Cümhuriyyətinin sərəncamında qaldı. Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin gördüyü tədbirlər nəticəsində 1949-cu ildə aylıq neft hasilatı 18 milyon puda çatdırıldı. Onun 14 hissəsi xarici bazarlara satıldı, qalan hissəsi isə ölkədə cəmləşdirildi. 1919-cu ildə Bakıda istehsal olunan neftin 40,5 milyon pudu Batumi, Krasnovodsk, Pəhləvi limanları vasitəsi ilə xarici ölkələrə satıldı.

Blokada şəraitində və qərəzli mövqe nümayiş etdirən dövlətlərin əhatəsində yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya ölkələri tərəfindən tanınması, müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial və

İqtisadi inkişafının təmin edilməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi təxirəsalınmaz strateji vəzifələr idi. Bu vəzifələrin qısa müddətdə həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Gürcüstan, Türkiyə, İtaliya və Amerika ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri yaradır, nağd pul və barter üsulu ilə özünə lazım olan ərzaq məhsullarını, hərbi texnikanı, sənaye və aqrar bölmə üçün müasir avadanlıqları alıb ölkəyə gətirirdi. Fransa və İtaliya ilə aparılan danışıqlar nəticəsində neft məhsulları mübadiləsi yolu ilə ilk olaraq ölkəyə yüz parovoz, 2000 sistern, 500 vaqon, 1,5 milyon pud buğda və 1 milyon pud şəkər idxal edildi.

Azərbaycanın iqtisadi-ticarət əlaqələri yaratdığı ölkələr arasında Gürcüstan və İtaliya mühüm yer tuturdu. Azərbaycanın bağladığı hərbi-müdafiə paktına əsasən Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstana göndərdiyi 1 milyon pud neft, 20 milyon pud neft məhsulları müqabilində Tbilisidən ölkəmizə 12 yüngül, 12 dağ topu, 24 maksim pulemyotu, 3 min tüfəng və s. hərbi ləvazimat göndərilmişdi. Qafqaz döyüşlərində məğlub olan Denikinçilər bir sıra neft məhsullarının müqabilində Azərbaycana 20 top, 100 pulemyot, 9 təyyarə, 15 min tüfəng göndərmişdilər.

İstehsal olunan neftin ixracından əldə edilən vəsait hesabına büdcədən müdafiə xərcləri üçün 3,9 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Bu vəsait hesabına ordunun tərkibində 2 artilleriya briqadası, 1 artilleriya diviziyası, 3 bronlu qatar, 5 təyyarə, 6 ağır bronlu avtomobil batalyonu yaradılmışdı, Xəzər Hərbi Donanmasının sərəncamına "Qars-Ərdəhan" gəmiləri, "Astrabad", "Araz" və "Nargin" adlı hərbi qayıqlar verilmişdi. Göründüyü kimi, neftdən gələn gəlirlər hesabına Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində general-polkovnik Səmədbəy Mehmandarovun başçılığı altında orta güclü milli ordu yaratmışdı.

1920-ci ilin yazında Azərbaycanda hasil edilmiş neft ehtiyatları 300 milyon puda çatdırıldı. Beləliklə, neft ehtiyatları son dərəcədə azalan qonşu dövlətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında ziddiyyətlər son həddə çatdı və bu ziddiyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta yetirilməsinin əsas səbəblərindən birinə çevrildi. Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən xarici qüvvələr onu süquta yetirmək üçün Bakı neftini əla keçirməyi ən vacib vəzifə hesab edirdilər. Xalq Cümhuriyyətinin 1918-1920-ci illərdəki neft sənayesinin vəziyyəti nəzərdən keçirilərkən Azərbaycanın 1990-1993-cü illərdəki təhlükəli durumu ilə böyük oxşarlıq aydın görünür.

Neft siyasəti ilə bağlı ümumi oxşarlıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaşadıkları dövrün ziddiyyətləri, fərqli idarəçilik prinsipləri, qonşu dövlətlərin strateji maraqlarına münasibət ilə əlaqədardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, onun neft siyasəti sahəsindəki addımları müasir Azərbaycan üçün çox maraqlıdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişəqalacaqdır". Bununla belə, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev neft strategiyasını işləyib hazırlayarkən ölkədaxili ictimai-siyasi vəziyyəti, qonşu dövlətlərin strateji maraqlarını, dünya təcrübəsini, Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsini istəməyən xarici qüvvələrin qərəzli münasibətlərini balanslı şəkildə nəzərə almış, Azərbaycanın milli maraqlarına üstünlük vermişdir. O, Azərbaycanın neft strategiyasının reallığına şübhə edənlərə, onun böyük gələcəyini əfsanə adlandıranlara münasibətdə düşünülmüş, qətiyyətli mövqe tutmuş və qarşıya qoyduğu strateji proqramın reallaşmasına nail olmuşdur. Artıq Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft hasilatı nəzərdə tutulan həddə çatdırılmış, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri işə düşmüş və Azərbaycan neftinin dünya bazarına ixracı reallaşdırılmışdır.

Bu gün Dünya Bankının hesablamalarına görə, gələcək 20 il ərzində Azərbaycana təkcə neftin ixracından 200 milyard dollardan artıq vəsait daxil olacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu məbləğ neftin qiymətinin 50 dollar səviyyəsində hesablanmışdır. Neftin bugünkü qiyməti baxımından ölkəyə axacaq maliyyə vəsaitinin ən azı iki dəfə artacağı gözlənilir. Maliyyə vəsaitinin güclü axını şəraitində Azərbaycan tədricən sərmayədar ölkəyə çevrilir. Artıq Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti Gürcüstanda böyük neft terminalının inşasını başa çatdırmış, Türkiyə kimya sənayesi nəhəngi "Petkin" obyektinin inşasını davam etdirir. Beləliklə, Azərbaycan dünyanın səhmdar ölkələri sırasına daxil olur, Azərbaycan nefti insan kapitalına çevrilir.

Nəqliyyat hüququ.- 2008. №3. S. 125-129.

X X X

**МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЙ ДИАЛОГ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОПЫТА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 1918–1920 ГГ.**

Беккер М.

Моисей Беккер научный сотрудник Института по правам человека
НАНА bekker@yandex.ru

Açar sözlər: sivilizasiyalararası dialoq, insan hüquqları, milli azlıqlar, demokratiya, miqrasiya, münaqişələr

Key words: dialogue between civilizations, human rights, national minorities, democracy, migration, conflicts

Ключевые слова: межкультурный диалог, права человека, национальные меньшинства, демократия, миграция, конфликты [стр.195-196]

Демографические и миграционные процессы в современном мире ставят перед исследователями множество острых и порой неразрешимых вопросов. Во-первых, как долго будет продолжаться перемещение значительных масс населения из беднейших регионов мира в более благополучные страны Европы и Северной Америки. Во-вторых, как все эти явления отразятся на социальной составляющей стран – реципиентов, их экономическом процветании и политической стабильности. Уже сегодня мы являемся свидетелями роста ксенофобии в странах Евросоюза, напряжённых отношениях между мигрантами и коренным населением.

Если сразу после второй мировой войны крайне правые партии, в основном, представляли собой незначительные маргинальные группки, то в настоящее время они все больше позиционируют себя в качестве выразителей интересов значительных слоёв общества. По мере углубления экономического кризиса, спада производства, роста безработицы, ослабления евро, практического дефолта в Греции, огромного государственного долга в Италии, Испании и других странах, увеличивается число тех, кто готов во всех бедах винить почти исключительно мигрантов из стран Азии, Африки и особенно государств Ближнего и Среднего Востока. Будучи носителями чуждой для европейцев культуры, эти новые граждане крайне трудно адаптируются в новую для них среду, что вызывает естественное раздражение и неприязнь все большего числа коренных жителей европейского континента. Последние события в Нидерландах, Австрии, Швейцарии, а также значительный успех Национального Фронта во Франции, который де-факто становится третьей силой, как раз свидетельствуют о весьма серьёзных глубинных экономических, политических, религиозных и социальных процессах способных в итоге привести к разрушению всей пирамиды власти в Евросоюзе, основой которой являются либеральные ценности западной демократии. Все эти тревожные симптомы должны, естественным образом, стать в центре внимания молодых демократий, появившихся на карте мира в результате распада Советского Союза и краха тоталитаризма в Восточной Европе.

Азербайджанская республика исторически всегда находилась на перекрестке торговых путей. Здесь были завязаны интересы больших и малых государств. На территории республики происходил информационный обмен и межкультурный диалог, который потоком шёл с Запада и Востока, Севера и Юга. Здесь возникали и отсюда распространялись различные религиозные воззрения, которые сталкиваясь с новыми вероучениями, умело их абсорбировали и приспособливали к местным условиям. Многие переселившиеся сюда мигранты нашли здесь себе настоящую родину, переняв некоторые обычаи и культуру коренного населения, сохранив при этом собственную идентичность. Толерантность и умение находить общий язык с пришельцами смогли сплотить воедино носителей различных традиций и мировоззрений.

В настоящее время Азербайджанская республика все больше адаптируется под общемировые процессы интеграции и глобализации. В последние годы наше государство стало объектом активных миграционных [стр.196-197] процессов, являясь как донором, так и реципиентом для многих наций и религиозных течений.

Поэтому для нас очень важно изучение прошлого опыта абсорбции различных национальностей, которые и по сей день, спустя многие века продолжают проживать на земле Азербайджана, став неотъемлемой частью такого социума, как «азербайджанский народ». Умение

вести диалог, слушать и понимать друг друга вырабатывается веками и воспитывается с детства. В этом отношении Азербайджан оказался единственной страной, где никогда не было религиозного фанатизма, ксенофобии и антисемитизма. Здесь веками уживались представители различных конфессий, сохранились многие языки, традиции и культуры населяющих страну народов. Возникшая в 1918 году Азербайджанская Демократическая республика, сумела найти свой особый путь решения национальных и религиозных проблем. Следует отметить, что делалось это в период, когда ещё не существовала Европейская Хартия по правам человека, не было таких авторитетных международных организаций, как ПАСЕ, ОБСЕ, ООН и ЮНЕСКО. Тем не менее, обладая большим политическим чутьём и тактом, основатели независимого Азербайджана быстро нащупали свой особый путь объединения в рамках единого государства пёстрой мозаики из различных народов и конфессиональных групп. В те времена по своему национальному и религиозному составу АДР вполне могла конкурировать с Соединёнными Штатами Америки, а по уровню свобод – ей не было равных, и не только на Востоке.

Мы знаем, что 1918-1920 годы на пространстве бывшей Российской империи возникли новые государства, в которых ксенофобия и антисемитизм стали, чуть ли не знаменем времени. Изгнание сотен тысяч людей, массовые погромы, которые нескончаемой волной проходили в Польше, Армении, Украине и т.д. отметили кровавой вехой возрождение независимости упомянутых стран. Азербайджану, судя по имеющимся документам, удалось избежать подобных негативных явлений путём предоставления равных прав и возможностей всем гражданам республики, независимо от их национальности, языка, расы и религиозной принадлежности.

Уже в первом обращении к гражданам страны декларировалось следующее, что в созываемый «3 декабря в гор. Баку парламент приглашаются, как представители национальных меньшинств, так и представители уездов государства».

Далее здесь говорится: «...Граждане Азербайджана! Отбросим в сторону вражду и раздоры, которые принесли всем нам одно горе и несчастье. [стр.197-198] Историей предрешиено жить нам всем совместной жизнью. Будем же строить свою жизнь на разумных человеческих началах, будем любить и уважать друг друга, чтобы облегчить трудности вновь начинающейся жизни, чтобы быть достойным свободной жизни. Все граждане Азербайджана без различия религии и национальности, сыны одной родины, должны протянуть друг другу руку, чтобы возможно лучше устроить свою жизнь в пределах общей родины, чтобы сообщаковать своё счастье, лучшее будущее. Особенно большая обязанность и ответственность падает на азербайджанских тюрок, составляющих огромное большинство населения Азербайджана. Поэтому они должны быть воодушевлены большей терпимостью, нести больше тягости и идти на самопожертвование. От имени Национального Совета, Председатель М. Э. Расулзаде, 29 ноября 1918 г» (1). Данное обращение призывало всех граждан Азербайджана, независимо от их национальности, вероисповедания, языка и времени проживания в стране, включиться в активную работу по строительству нового демократического государства. Особое внимание уделялось защите прав и свобод для представителей национальных меньшинств.

Хочу подчеркнуть, что в условиях Азербайджана еврейские организации стали проявлять политическую активность сразу после Февральской революции. 3 декабря 1917 года создаётся «Бакинский еврейский национальный Совет. Председатель д-р М. А. Гухман. В ведении национального совета находились все культурно – просветительные и благотворительные учреждения. В нем были представлены фракции: сионистов, бундовцев, беспартийной демократической группы, народнической (фолькспарти), еврейской с-д (Поалей Цион), Циере-Цион (мл. сионистов) и фракции ортодоксов. Представителем Национального Совета в Азербайджанском парламенте являлся председатель совета д-р М. А. Гухман (2, л.22). Кроме того, существовали «Общество имени Леона Переца, которое в 1919 г. организовало «Живую газету», Бакинское отделение общества еврейской народной музыки, Еврейский народный клуб Герцля, Еврейское благотворительное общество «Эзрас Ахим», которое на участке, пожертвованном обществу Г. О. Бененсоном осуществило закладку еврейской богадельни и убежища. Средства на это были получены от Министерства Призрения, английского командования и частных лиц. Кроме того, в Баку издавались следующие газеты и журналы: «Бакинское слово», редактор И. Ю. Глахенгауз, «Еврейская воля», редактор Ю. С. Фридлянд, «Кавказер Вохенблат», редактор И. Ю. Глахенгауз, «Кавказский еврейский вестник», редактор В. С. Вейншал, «Палестина» (2, л. 27).

Помимо чисто еврейских организаций и периодических изданий, представители еврейской общины принимали деятельное участие и в ряде общественных организаций столицы. Среди них «Бакинский городской центральный домовый комитет (Центродом)» (2, л.23). Хочу особо подчеркнуть, что в период царизма евреев практически не было в выборных органах власти. За редким исключением в черте осёдлости встречались мелкие чиновники (ратманы) и не более того. Однако, уже после Февральской революции 1917 года было создано Бакинское городское общественное [стр.198-199] самоуправление (городской голова). Среди его сотрудников оказались зав. статистическим отделом Соломон Григорьевич Рутштейн, зав. оценочным бюро Розенфельд Израиль Львович; лечебная часть: зав. 19-м лазаретом М. М. Лейбзон, зав. детской больницей Е. Я. Гиндес и т.д. (2 л. 23). Приведённые выше документы находят своё подтверждение и в периодической печати. Так, 11 октября 1918 года на заседании Городской Думы «Доктор Кауфман читает доклад о плане преобразования воспитательного дома в детскую больницу. Главный смысл доклада сводится к тому, чтобы чисто воспитательный закрытый патронаж преобразовать в учреждение, долженствующее создать из вверенных ему младенцев здоровых детей. Под влиянием этих условий, у д-ра Гиндеса возник проект о преобразовании воспитательного дома в детскую больницу» (3, л.11). Во исполнение данного проекта «Доктором Гиндесом приняты меры для снабжения детей питанием» (4, л.22).

В связи с бесчинством армянских бандформирований в Нагорном Карабахе и других регионах страны газета «Азербайджан» в разделе «Местная хроника» напечатала следующее: «Еврейским национальным комитетом возбуждено было ходатайство перед Бакинским губернатором о получении вагонов для бесплатного провоза беженцев – кубинских евреев. Г-н губернатор сочувственно отнёсся к этому ходатайству и принятыми с его стороны мерами для отправки беженцев до Хачмаза было предоставлено 27 вагонов. Всего отправлено около 1100 беженцев» (5, л. 38).

В 2008 году благодаря кропотливой исследовательской работе проведённой директором Института по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики профессором Р. Мустафаевым совместно с представителями религиозной общины горских евреев была восстановлена картина событий тех лет и выявлены ранее неизвестные факты массовых убийств еврейского населения в городе Куба. Были подняты архивы синагог, собраны многочисленные свидетельства родственников погибших. «В протоколах Чрезвычайной Следственной Комиссии Азербайджанской Республики по расследованию фактов массовых убийств армянскими бандами гражданского населения, удалось обнаружить имена невинно убитых евреев. Среди них множество женщин, стариков и детей. Новые свидетельства о еврейских жертвах были обнаружены в личном архиве персонального пенсионера Якова Ильича Абрамова, который чудом сберёг бумаги в годы коммунистических репрессий, надеясь когда-то донести правду до своего народа и написать имена невинно убиенных на мемориальной плите Скорби и Памяти. Местом массовых расстрелов евреев армянскими бандами Амазаспа стала впадина Шими: к ней подводили партиями людей, измывались над ними – насиловали девушек и детей, отрезали носы и уши старикам, подросткам. Затем убивали. Трупы так и оставались лежать здесь, во впадине, в ущелье Шими» (6, с.27). В тот период, «согласно документам и воспоминаниям очевидцев, вместе с азербайджанцами от рук бандформирований погибло до 3000 евреев» (6, с.30) [стр.199-200]

В те трудные дни, когда руководство Азербайджана спасало своих еврейских граждан от армянских головорезов с Украины и Польши шли печальные вести о погромах в городах и местечках этих стран. 27 ноября 1918 года газета «Азербайджан» информировала своих читателей о «Еврейских погромах на Украине. За последние две недели во многих городах Галиции произошли еврейские погромы. Краковская газета «Дзениг» сообщает, что такие погромы произошли во многих других местах, много пострадавших евреев, некоторые убиты. Все еврейские магазины и дома разграблены. Еврейское население бежит из городов и находится в ужасном положении. Во многих городах образовавшиеся отряды еврейской самообороны разоружены. Возбуждение между галицийскими евреями сильное» (7, л.87). В продолжение данной темы та же газета 3 декабря в разделе «Телеграммы» информирует читателей о событиях в Лемберге (Львов). Вот, что она пишет: «Выяснены подробности еврейского погрома в Лемберге. Сперва польские легионеры довольствовались отдельными убийствами евреев на улицах еврейского квартала, затем они стаскивали их в группы и вырезали семействами в домах.

Несколько сот евреев нашли убежище в синагоге, надеясь, что там их не тронут убийцы из уважения к святости церковного дома. Польские легионеры окружили здание синагоги, подожгли его и всякий кто пытался спастись бегством был убит. Синагога сгорела дотла, сгорело более 100 евреев» (8, л.95). На фоне творимых бесчинств, которыми так богата история XX века, в Азербайджане по отношению к евреям проявлялись самые тёплые и дружеские чувства. В газете «Азербайджан» 5 ноября 1918 года в рубрике «приказы» читаем: по Министерству народного здоровья: лекарь Давид Хаим Кельманович Авербух назначается на должность Хачмазского сельского врача Бакинской губернии с 7 ноября согласно протоколу Бакинского губернского врачебного управления. Министр народного здоровья Рафибеков» (9, л.71). В декабре общественность Азербайджанской республики активно готовилась к важному историческому событию: открытию первой сессии вновь созданного парламента. Все национальные организации живо обсуждали кандидатуры своих представителей, которые должны были представлять интересы национальных меньшинств в высшем законодательном органе страны. В разделе «Местная хроника» газета «Азербайджан» под заголовком «В еврейском национальном совете» информировала читателей о следующем: «В воскресенье состоялось собрание Еврейского национального совета. На повестке дня стояли вопросы о выборе представителя в Азербайджанский Национальный совет, о выборе заведующего школами и о языке преподавания в еврейских школах. В выборах представителя в Азербайджанский Национальный совет участвовало 20 голосов. Всеми 20 голосами избран председатель Еврейского национального совета доктор М. А. Гухман».

7 декабря (24) ноября 1918 года газета «Азербайджан» на первой странице крупным шрифтом напечатала «Сегодня открытие Азербайджанского парламента» (10, л.99). Этот день стал важной вехой на пути строительства Азербайджанской государственности. В высшем законодательном [стр.200-201] органе страны специальные квоты были выделены представителям национальных меньшинств. Их фракция была представлена следующими лицами: «1. Кун Лоренц Яковлевич – немец; 2. Гухман Моисей Аркадьевич – еврей; 3. Вонсович Станислав Александрович – поляк; 4. Кужум Василий – украинец» (11) Помимо национальных меньшинств в парламенте были представлены различные партии и объединения. Среди них: «Мусават», «Иттихад», «Эхрар», «Гуммет», беспартийные, «Партия социалистов», «Русско-славянское общество», «Армянская фракция» и «Дашнакцанакская фракция» (12, л.1). И это несмотря на то, что в Нахичеванском уезде армянские бандформирования массово истребляли и изгоняли десятки тысяч азербайджанцев. Тем не менее, как видно из приведённого документа, армяне пользовались всеми гражданскими правами и получали дотации от государства на содержание своих школ, благотворительных и религиозных учреждений.

В личном деле депутата Азербайджанского парламента М. А. Гухмана читаем:

Имя, отчество и фамилия	Место и время рождения	Где обучался	Род занятий и звание до избрания в парламент
Моисей Аркадьевич Гухман	Мозырь, Минской губ. 1868 г.	В Мозырской гимназии, Юрьевский университет	Врач

Краткие биографические сведения: «Первоначальное образование получил в еврейской народной школе. Среднее в Мозырской гимназии и Мариинской гимназии. Окончил университет. В 1915 г. был мобилизован до февраля 1918 г.» (13, л.22). Вот так, все коротко и ясно, никаких «досье» или сведений о благонадежности.

7 декабря 1918 года было, наверное, самым волнующим событием, как для его участников, так и для подавляющего большинства азербайджанского народа. Выступая от имени еврейской общины, М. А. Гухман сказал: «Уважаемые члены парламента! В эти великие для Азербайджана дни, в дни начала его самостоятельного государственного строительства я, как избранный от 20000 Бакинских евреев, пришёл приветствовать законодательный орган Азербайджанской республики (аплодисменты). Стремление азербайджанских тюрок под лозунгом самоопределения народов и на началах правильно понимаемых народных интересов взять устроение всей

государственной жизни в свои руки, встретит самые горячие отклики в сердцах азербайджанского еврейства, ибо мусульманский мир почти всегда и везде относился к евреям не только толерантно, но евреи пользовались самой широкой веротерпимостью и наиболее полными гражданскими и политическими правами, как на обширных просторах Арабского Халифата, так впоследствии в Турции ещё тогда, когда [стр.201-202] по всей Европе над евреями тяготели все ужасы мрачных средних веков (аплодисменты).

...Азербайджанские евреи уверены, что под кровлей юного парламента они всегда найдут мощную защиту своих прав в особенности мои собратья, горские евреи, живущие отдельными разбросанными гнёздами в разных частях республики и, что всякие попытки с чьей бы то ни было стороны к нарушению наших прав и интересов встретят здесь резкий отпор и будут пресечены в корне (аплодисменты). Мы надеемся, что при государственном устройстве азербайджанские евреи займут соответствующее место, как равные среди равных» (14, л.61). Хочу особо подчеркнуть, что представители национальных меньшинств были представлены практически во всех руководящих органах Азербайджанского парламента. Для иллюстрации приведу «Список членов комиссий Азербайджанского парламента.

Финансово-бюджетная комиссия

..11. Гухман Моисей Аркадьевич – национальные меньшинства Мандатная комиссия

..7. Гухман Моисей Аркадьевич – национальные меньшинства Рабочая комиссия

..20. Гухман Моисей Аркадьевич – национальные меньшинства» (15, л.2) «Сеньорен – конвент...

10. Гухман Моисей Аркадьевич (национальные меньшинства)» (15, л.3)

Но не только в парламенте наблюдалась активность представителей еврейской общины. Чувствуя себя полноправными гражданами вновь созданного государства, которое в одинаковой степени проявляло заботу обо всех своих подданных, евреи деятельно участвовали в работе других общественных организаций. 4 ноября (22 октября) в газете «Азербайджан» в рубрике «Городская Дума. Заседание 2 ноября», напечатано следующее: «детская больница Б. И. Финкельштейн обрисовывает цель учреждения ассисентуры, как стремление дать молодым врачам возможность пройти известный стаж. Коллективный договор: Л. В. Перчихин читает доклад управы об аннулировании коллективного договора. И. М. Абезгауз протестует против расторжения коллективного договора, находя, что такой акт несовместим с достоинством Думы» (16, л.47). Кроме того, немалое число евреев мы находим и среди сотрудников многих министерств и ведомств. Так, в управлении делами правительства трудились: «чиновник особых поручений и.д. старшего при Министре – председателе И. Д. Рабинович» (16, л.2), особая ревизионно-следственная комиссия по расследованию злоупотреблений в разных ведомствах, «секретарь Корец Лев Борисович», (16, л.3), «товарищ (заместитель-авт.) Министра финансов, председатель Государственного Банка Марк Михайлович Абезгауз» (16, л.7).

Бакинский Государственный университет, медицинский факультет, кафедра гистологии М. А. Мильман, кафедра патологической анатомии профессор химии, приват-доцент Л.Г. Гурвич, кафедра общей хирургии, проф. Д. А. Ошман, мл. ассистент Г. Ш. Лейтман, кафедра диагностики и частной патологии профессор А. М. Левин, ассистент В. А. Тарноградский» (17, л.13). [стр.202-203] Министерство юстиции. Азербайджанская судебная палата Лазарь Бафрам. Бакинский окружной суд. Товарищ председателя Лев Вениаминович Перчихин» (18, л.15). Список сотрудников министерств и ведомств можно продолжить, так как евреи работали почти во всех ветвях власти Азербайджанского государства.

В разделе «Театр и музыка» газета «Азербайджан» информирует читателей о «Концерте еврейской народной музыки. В четверг 19 декабря в театре «Улбек» (Феномен) состоится концерт известного исполнителя еврейских песен оперного артиста Григория Раисова» (19, л.119). При просмотре газетных материалов можно только удивляться, что в условиях агрессии со стороны Армении и постоянной угрозы, которая исходила от Добровольческой армии А. И. Деникина Баку жил насыщенной культурной жизнью. Так, в газете «Азербайджан» от 4 января 1919 г. в разделе «Театр и музыка» сообщается: «Еврейский вечер. В понедельник, 6 января в театре «Микадо» состоится второй вечер еврейских миниатюр. Представлены будут новинки ещё ни разу в Баку не игранные репертуара еврейских театров гор. Одессы» (20, л.8). 1919 год стал периодом созидания и укрепления нового государства. 12 января газета «Азербайджан» сообщала: «Официальный отдел» от 2 января 1919 г., зал № 1. Секретарь Бакинского окружного суда Алексей Андреевич

Суздальцев назначается исполняющим должность судебного пристава 3-го Бакинского городского мирового участка по 2 участку с 1 января 1919 г. Подлинный подписал: и. д. председателя суда Л. Перчихин» (21, л.16). 16 января 1919 г. в разделе «Местная хроника» читаем: «Доктор Е. Я. Гиндес назначен товарищем Министра призрения и вступит сегодня к исполнению своих обязанностей. Новому товарищу министра, в связи с перемещением поста министра призрения, предоставлены широкие полномочия по проведению мер необходимых для охраны здоровья населения» (22, л.23). В свете изложенных фактов высокой активности представителей еврейской общины, которые были вовлечены во все сферы политической, экономической и духовной жизни Азербайджана, для нас особый интерес представляет численность этого сегмента азербайджанского народа. В рубрике «Население Баку» сообщаются следующие цифры. «По данным статистического отдела городской управы общая численность населения гор. Баку на 1 января 1919 г. составляет 235996 человек обоего пола. Среднее количество населения гор. Баку в 1916 г. – 225490, в 1917 г. – 229638, в 1918 г – 233864 человека» (23 л.26). В том же номере газеты сообщалось: «В Еврейском национальном совете. В субботу, 18 января в 6.30 часов вечера в помещении главной синагоги состоится общее собрание граждан евреев г. Баку и его районов, созываемое Бакинским еврейским национальным советом по вопросу об обложении, которое предполагается проводить по принципу прогрессивно подоходного налога. Обложение даст совету возможность выяснить численность еврейского населения Баку. По приблизительным данным общее число граждан евреев определяется в 20 тысяч душ» (23, л.26). В своё время царское правительство подавляло любую политическую деятельность, особенно еврейских партий и объединений. Зато в период [стр.203-204] существования АДР, она не только не преследовалась, а, наоборот, очень активно развивалась! 18(5) января 1919 г. газета «Азербайджан» в разделе «Местная хроника» сообщала: «После десятимесячного перерыва, вызванного политическими условиями, возобновилось издание выходящего в Баку под редакцией В. С. Вейншала «Кавказского Еврейского Вестника», органа районного комитета Кавказской Сионистской организации. Только что, вышедший № 1 от 18 января, кроме обширного литературного материала, содержит в себе богатую палестинскую, общую и местную еврейскую хронику (24 л. 28).

19 (6) января 1919 года газета «Азербайджан» в подзаголовке «В Министерстве здравоохранения» сообщала: «Управляющий Министерством народного здравия, доктор Е. Я. Гиндес организует летучие врачебно-питательные отряды для подачи помощи населению в крае, для чего привлекаются врачи, фельдшеры и сестры милосердия на службу. Жалованье врачам 3000 руб. в месяц и подъёмных 3000 руб. при условии службы на месте не менее 4-х месяцев. Фельдшерам 2000 руб. в месяц и подъёмных 1500 руб. и сёстрам жалованье 1300 руб. в месяц и подъёмных 1000 руб. при таких же условиях. Управляющий Министерством народного здравия доктор Е. Я. Гиндес обратился в Министерство продовольствия с просьбой отпустить известное количество питательных продуктов в распоряжение врачебно-питательных отрядов для снабжения ими населения тех мест, куда эти отряды будут командироваться» (25, л.30). Создание подобных отрядов и срочная помощь населению были связаны с эпидемией тифа и угрозой голода.

Учитывая сложность международной обстановки и эпидемиологической ситуации многие представители местного истеблишмента выступали против забастовок, которые подрывали и без того непростую ситуацию в стране. Так в статье «Борьба с эпидемией» доктор Копелиович призывает фармацевтов прекратить забастовку, которая кажется ему «страшной, тем более в такое тяжёлое время, когда только усилиями всего общества и доверием друг к другу возможно ликвидировать бушующий пожар заразы. Сознательно и упрямо устраниваться от участия в борьбе с эпидемией преступно». Здесь же в рубрике «Борьба с тифом», бюллетень № 1 сообщается, что «преступлено к заготовке инвентаря для лазаретов. Через Центродом преступлено к открытию народных бань, чтобы население бесплатно могло мыться, дезинфицировать и дезинсекцировать свое платье и белье. Для борьбы с эпидемией в крае организовано четыре летучих врачебно-питательных отряда. Всего предложено таких отрядов 15. Управляющий Министерством народного здравия Е. Гиндес» (26, л. 44).

Одновременно с общественной деятельностью община не забывала и о самом главном своём предназначении – воспитании и обучении подрастающего поколения. В этой связи в еврейском национальном совете прошло обсуждение состояния и финансирования общественных школ. Вот, как об этом даёт информацию газета «Азербайджан» от 13 февраля 1919 года: «Смета расходов на

содержание Бакинских еврейских общественных школ возросла с первоначальной суммы 75000 руб. до 144500 руб. [стр.204-205] В четырёх еврейских народных школах: 1) мужском – наличие училище «Талмуд – Тора», 2) женском – профессиональное 2-х классное училище, 3) начальном училище распространения грамотности среди грузинских евреев и 4) в школе горских евреев обучается до 400 детей, могущих вследствие закрытия школ из-за недостатка средств, потерять возможность получать элементарное образование. Школы эти хотя и включены в общую школьную сеть народных училищ, и все они пользуются государственными правами для учащихся и учащихся, но за все время своего долголетнего существования не субсидировались ни государством, ни городом. Председатель Еврейского национального совета М. А. Гухман возбудил ходатайство о субсидировании Министерством просвещения названных школ. Министерство народного просвещения, соглашаясь с ходатайством национального совета, вносит на утверждение законопроект об отпуске из средств Государственного казначейства в течение 1919 г. Еврейскому национальному совету по десяти тысяч руб. в месяц на содержание еврейских школ» (27, л.80). Следует отметить, что, когда М. А. Гухман говорил о том, что еврейские школы долгие годы были предоставлены сами себе и никто их не поддерживал, то он имел в виду эпоху царизма с её юдофобской политикой и недолгий период Бакинской коммуны. Как раз в отношении к еврейской общине правительство АДР относилось самым доброжелательным образом, что видно из вышеприведённой информации. Кроме того, Министерство Признания, также не оставляло без внимания нужды национальных меньшинств. Вот, как об этом говорилось в отчёте, напечатанном в официальном «Адрес – календаре за 1920 год»: «Субсидии выдавались безотносительно национальности, помощь получали и продолжают получать на одинаковых основаниях. В течение 1919 г., таких субсидий выдано следующим обществам: ...6) Еврейскому национальному совету на дешёвую столовую, 7) Еврейскому благотворительному о-ву на убежище для престарелых и немощных» (28, л.66).

27 (14) февраля 1919 года газета «Азербайджан» в рубрике «Утверждение в должности» сообщала: «Министр торговли и промышленности утвердил в должности старшего маклера Бакинской биржи М. Б. Маневича и в должности маклера той же биржи А. Е. Ратнера» (29, л.106). 8 марта (23 февраля) в той же газете под заголовком «Открытие еврейского клуба» была размещена следующая информация: «В четверг состоялось открытие еврейского клуба «Газомир» в помещении еврейской кооперативной столовой «Бейт лехем». В литературно-музыкально-вокальной части вечера выступали артистка Голда Гутман, Кевеш прочитала юмористические стихи. Следующий вечер клуба будет посвящён Генриху Гейне. С докладом выступит А. А. Вейнберг» (30, л.127). На следующий день 9 марта (24 февраля) та же газета под заголовком «Расстрел евреев и красноармейцев в Варшаве» сообщает: «Варшава 26 февраля. Варшавские еврейские газеты сообщают, что при занятии Ружан польскими легионерами пленные евреи и красноармейцы расстреливались. Местечко разграблено. Арестованных подвергали пыткам, заставляли пороть друг друга. Привязывали [стр.205-206] к лошадям, которых пускали вскачь» (31, л. 128). В это же время в Азербайджане еврейская община жила спокойной мирной жизнью, не испытывая никакой дискриминации и ущемления своих прав. О погромах здесь узнавали из сообщений телеграфных агентств, евреям сочувствовали и старались помочь по мере своих возможностей многие представители азербайджанской интеллигенции. 12 марта (27 февраля) 1919 года под заголовком «Вечер еврейских миниатюр» газета «Азербайджан» информировала своих читателей о следующем: «Коллегия по устройству еврейских вечеров устраивает в театре «Микадо» в понедельник 17 марта в день еврейского праздника «Шушан-Пурим» 3-й очередной вечер еврейских миниатюр под названием «Веселый Оменташен», 50% чистого сбора с которого поступит в пользу бедных евреев на Пасху» (32, л.135).

14 марта телеграф приносит очередное печальное известие. «В городе Проскурове произошёл кошмарный еврейский погром, устроенный гайдаками. Нет почти ни одного еврейского дома, не разгромленного петлюровцами. Гайдамаки громили не только евреев, но и рабочее население. После 3 дней погрома насчитывается 300 убитых и столько же раненых. Почти все улицы города были усыпаны трупами евреев и рабочих» (33., л.132). 11 апреля 1919 года газета «Азербайджан» сообщила об очень важном культурно-историческом событии, которое положило начало кузнице национальных кадров. Здесь говорится: «Перевод университета в Баку. В результате переговоров, которые вели профессор Левин, доктор Гиндес с грузинским правительством в ближайшем будущем достигнуто соглашение о переводе Тифлисского

университета в Баку. Университет будет функционировать в составе четырёх факультетов: медицинского, естественного, юридического и восточного с сентября 1919 года. Поместится университет в здании Бакинского коммерческого училища, вполне пригодном для этой цели; общежитие же для студентов будет находиться в гостинице «Националь». Для этой цели Азербайджанское правительство отпускает 10 млн. рублей, так как ожидает приезд 1500 человек. Ректором университета будет профессор Разумовский. По всей вероятности профессору Левину будет предоставлена кафедра» (34, л.60). 24 апреля 1919 года в газете «Азербайджан» в рубрике «В Еврейском национальном совете» промелькнуло краткое сообщение следующего содержания: «В Еврейский национальный совет поступило через Б. С. Борщака 5 тысяч рублей от детей Ага Искендера в память покойного Мусы Нагиева (35, л.76).

Итак, в Азербайджане еврейской общине оказывали всемерную помощь и поддержку. Промышленники, интеллигенция, рабочие нефтепромыслов, чиновники, а также мелкая и средняя буржуазия считали своим долгом выразить сочувствие своим еврейским согражданам. 21 мая 1919 года газета «Азербайджан» опубликовала информацию следующего содержания: «В понедельник, 19 мая состоялось очередное заседание Еврейского национального совета. В начале заседания было заслушано внеочередное заявление члена совета И. Ю. Глахенгауза об еврейских погромах, происходящих в Польше и на Украине. В последнее время в Баку стали прибывать очевидцы этих погромов, рисующие кошмарные [стр.206-207] картины ужасов, подобных которым не было даже на кровавых страницах еврейской истории. Докладчик предлагает национальному совету обратиться к еврейскому населению гор. Баку с призывом откликнуться на страдания десятков тысяч вдов и сирот пострадавших от погромов в Польше и на Украине, взносом посильной лепты» (36, л.26).

Трагедия евреев Польши и Украины нашла живой отклик у большинства жителей Азербайджана. Так, «В 1919 году из Елизаветграда в Баку приехала делегация евреев с просьбой о помощи жертвам петлюровских погромов. По этому поводу Еврейский национальный совет организовал специальный выпуск газеты с призывом помочь своим братьям. Делегация вернулась на Украину с пожертвованиями и списками жертвователей. К удивлению живших там евреев, в списках оказались люди с неслыханными для них фамилиями, оканчивающимися на «лы», «заде» и «оглы». Делегаты объяснили, что это местные жители, но не грузины и тем более не армяне, а кавказские турки – азербайджанцы. Такого никто и не ожидал. Так узнали на Украине, что где-то в Баку есть народ, который не только не убивает евреев, но и помогает им» (37, с.38).

В период, когда Азербайджан был частью Российской империи, евреи сталкивались с особыми препонами (процентная норма) при поступлении в гимназии и высшие учебные заведения. После обретения независимости, АДР сняла любые национальные или религиозные ограничения. Отныне образование стало доступно всем гражданам страны. 18 июня 1919 года газета «Азербайджан» опубликовала «Список учеников окончивших Бакинское коммерческое училище в 1919 г. Среди них оказались: ...8. Брук Иосиф, 9. Вигдоров Александр, 10. Грацман Яков, 11. Грубман Исак, 20. Лившиц Иосиф, 21. Левиков Симон, 22. Межебовский Вениамин, 31. Шаков Григорий, 32. Шапиро Георгий, 33. Юхновецкий Моисей (общее число выпускников – 33 человека – М.Б.) (38, л.80). На следующий день 19 июня газета проинформировала о «Выпуске III мужской гимназии. В текущем году состоялся 8 выпуск 3 мужской гимназии следующих учеников: ..Барштак Виктор (сереб. медаль), Бохенек Макс, Бродский Иосиф, Белостоцкий Саул, Бурман Давид, Каплан Моисей (золотая медаль). Всего гимназию окончили 26 человек (39, л.83).

О том, как власть реагировала на любые случаи ущемления прав национальных меньшинств свидетельствует и следующий факт. В подзаголовке «Присяга евреев», газета «Азербайджан» сообщает следующее: «В виду протестов Еврейского национального совета относительно унижительной формы еврейской присяги, Министр юстиции сделал распоряжение всем судебным учреждениям Азербайджана выбросить из формы присяги слова, унижающие достоинство человека» (40, л.87). В Великобритании барону Лионелу Ротшильду, который избирался от Лондонского Сити, чтобы попасть в Вестминстер пришлось ждать изменения формулы присяги с 1847 по 1858 год. Только после нахождения компромисса ему удалось занять своё место в Палате Лордов.

С целью укрепления национального единства и гражданского общества был разработан «Законопроект о подданстве». По этому поводу [стр.207-208] газета «Азербайджан» сообщала следующее: «Министерством юстиции разработан законопроект об азербайджанском гражданстве.

Приводим основные положения этого закона. Азербайджанскими гражданами считаются без различия национальности, религии и состояния, все подданные бывшего российского государства, которые родились на территории Азербайджанской республики» (41, л.95). Таким образом, новый закон уравнивал в правах всех без исключения граждан Азербайджана, независимо от их происхождения и места прежнего проживания. Кроме того, любое ущемление прав и свобод представителей, национальных или религиозных меньшинств, приравнивалось к преступлению против государства. Вот, как по этому поводу высказался на 83 пленарном заседании парламента депутат Пепинов: «Те, которые открыто, пропагандируют против Правительства или же Республики или распространяют издания вредящие началам республики, или оскорбляют чувства одной из национальностей или религии, такие лица принуждаются к каторжным работам не свыше 6 лет» (42, л.22). Радостным и во многом вдохновляющим событием в политической жизни Азербайджанской Демократической Республики стало признание её независимости ведущими европейскими державами. По поводу этого события 14 января 1920 года состоялось торжественное заседание парламента Республики. Со стороны многих государств и общественных организаций шёл поток поздравительных телеграмм с пожеланиями благополучия и процветания азербайджанскому народу. Это событие никого не оставило равнодушным. Почти все депутаты высказали своё мнение по данному вопросу. От еврейского национального меньшинства слово было представлено члену парламента М. А. Гухману. Вот, что он сказал: «Уважаемые члены парламента! Осуществились заветные мечты лучших сынов Азербайджана. То о чем целые поколения в Азербайджане на протяжении многих веков грезили в тайниках своей души, то, о чем самые смелые оптимисты ещё год тому назад только могли мечтать, как о достижимом идеале, то сегодня стало свершившимся фактом, и достигнута эта независимость не благодаря великодушию со стороны, а явилось результатом планомерной, непрерывной и последовательной работы руководящих сфер Азербайджана и членов азербайджанской делегации в Париже. В этот великий для Азербайджана исторический день, я, от имени еврейского населения в Азербайджанской Республики, приношу свои искренние, горячие поздравления, тем более, что евреи являются вследствие своих исторических судеб наиболее принципиальными последователями идеи независимости народов и наиболее горячими поборниками прав народа на устройство своей государственной жизни так, как они считают наилучшим для себя. Я выражаю пожелание, чтобы турки Азербайджана и весь мусульманский мир заняли соответствующее почётное место в Лиге народов (голоса «браво», аплодисменты). Да здравствуют освобождённые и отныне навсегда свободные сыны Азербайджана (аплодисменты). Да процветает независимый Азербайджан! (аплодисменты)» (43, л.29).

К великому сожалению, на тот период Азербайджанской Демократической [стр.208-209] Республике история отпустила крайне короткий срок для независимого существования. Покончив с гражданской войной и укрепив свои позиции, большевики прикрывавшиеся идеей всемирной республики Советов, принялись восстанавливать бывшую империю, но уже под другими лозунгами и знамёнами. Цель оставалась прежней – ресурсы, нефть, стратегические позиции.

Что касается евреев, которые впервые в истории получили равные права и возможности, а также защиту со стороны государства, то в результате указанных событий они, как и все остальные народы оказались в цепких объятиях марксистско-ленинской идеологии, которая активно искореняла любое инакомыслие. Впереди ещё была борьба с религией, многопартийностью, сионизмом и ивритом, как языком еврейской «буржуазии».

Опыт Азербайджанской Демократической Республики доказал возможность существования на мусульманском Востоке светского, демократического государства, где в полной мере соблюдались основные права человека, что во многом было связано с доброй волей азербайджанского народа, как государство образующего этноса.

Список использованной литературы:

1. ГААР, фонд 895, ед.хр. 25
2. ГААР, «Адрес-календарь 1920 г., л.22
3. Газета «Азербайджан», 11 октября 1918 г, № 8, л.11
4. Газета «Азербайджан», 20 октября 1918 г. № 13, л.22
5. Газета «Азербайджан», 9 (16) октября 1918 г., л.38

6. Мустафаев Ровшан, «Марши смерти». 2008, с 27
7. Газета «Азербайджан», 27 (14) ноября 1918 г., № 46, л.87
8. Газета «Азербайджан», 3 декабря (20 ноября) 1918 г., № 51, л.95
9. Газета «Азербайджан», 3 декабря (24 ноября) 1918 г., № 51, л. 96
10. Газета «Азербайджан», 7 декабря (29 ноября) 1918 г., № 54, л. 99
11. ГААР, фонд 895, оп.1, ед.хр.18
12. Фонд 895, оп.1, ед.хр.190, л.1
13. Фонд 895, оп.1с, ед.хр.211, л.22
14. Фонд 895, оп.1, ед.хр.1, л.61
15. Фонд 895, оп.1, ед.хр.188, л.2
16. Газета «Азербайджан», 4 ноября (22 октября) 1918 г., № 28, л.47
17. Справочник – календарь за 1920 г., л.2
18. Газета «Азербайджан», 17 (4) декабря, № 62, л.119
19. Газета «Азербайджан», 4 января 1919 г., (22 декабря 1918 г.), № 3, л.8
20. Газета «Азербайджан», 12 января 1919 г., (30 декабря 1918 г.), № 7, л.16
21. Газета «Азербайджан», 16 (3) января 1919 г., № 9, л.23
22. Газета «Азербайджан», 17 (4) января 1919 г., № 10, л.26
23. Газета «Азербайджан», 18 (5) января 1919 г., № 11, л.28
24. Газета «Азербайджан», 19 (6) января 1919 г., № 12, л.30
25. Газета «Азербайджан», 26 (13) января 1919 г., № 18, л.49
26. Газета «Азербайджан», 13 февраля (31 января) 1919 г., № 33, л.80
27. Газета «Азербайджан», 23 февраля 1919 г., № 41, л.99 [стр.209-210]
28. Газета «Азербайджан», 27 (14) февраля 1919 г., № 44, л.106
29. Газета «Азербайджан», 8 марта (23 февраля) 1919 г., № 51, л.127
30. Газета «Азербайджан», 9 марта (24 февраля) 1919 г., № 52, л.128
31. Газета «Азербайджан», 12 марта (27 февраля) 1919 г., № 54, л.135
32. Газета «Азербайджан», 14 марта 1919 г., л.137
33. Газета «Азербайджан», 11 апреля (29 марта) 1919 г., № 75, л. 60
34. Газета «Азербайджан», 24 (11) апреля 1919 г., № 84, л. 76
35. Газета «Азербайджан», 21 мая 1919 г., № 105, л. 26
36. Беккер М. Евреи Азербайджана: история и современность. Баку, 2000.
37. Газета «Азербайджан», 18 июня 1919 г., № 124, л. 80
38. Газета «Азербайджан», 19 июня 1919 г., № 125, л. 83
39. Газета «Азербайджан», 21 июня 1919 г., № 127, л. 87
40. Газета «Азербайджан», 25 июня 1919 г., № 130, л. 95
41. Фонд 895, оп.1, ед.хр. 156, л.22
42. Фонд 895, оп.1, ед.хр.254, л.29

Moisey Bekker

**1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi təcrübəsi
kontekstində millətlərarası dialoq**

Məqalədə arxiv sənədləri və qəzet materialları əsasında ilk dəfə olaraq 1918- 1920-ci illərdə Azərbaycan dövlətinin milli və dini siyasətinin işıqlandırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan xalqının yüksək etnik tolerantlıq ənənələrinə söykənən ölkə rəhbərliyinin xoşməramlı yanaşması sayəsində tarixdə ilk dəfə millətlərarası və konfessiyalararası konsensus əldə etmək mümkün olmuşdur. Bu, hazırda Qərb ölkələri tərəfindən düşünülmüş multikulturalizm və dinlərarası dialoq siyasəti kimi təqdim edilməkdədir.

Moisey Bekker

International dialogue in the context of political experience of Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920

This article seeksto present national and religious policies of the state of Azerbaijan during the period of 1918-1920 on the basis of archival documents and newspapers.

It is mentioned that due to the leadership and traditions of ethnic tolerance in ADR, it was possible to reach an international and interreligious consensus for the first time in the history. These policies are now being presented as a policy of multiculturalism and interreligious dialogue thought for by the countries of Western democracy.

Strateji təhlil (SAM).-2015.-№ 2(13).-S.195-210.

АРМЯНСКАЯ АГРЕССИЯ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАРАБАХЕ

**Натиг Мамедзаде,
доктор философии по истории**

Созданная 28 мая 1918 года Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) с самого начала своего существования была вынуждена отстаивать свою независимость и территориальную целостность.

Но из всех внешних угроз лишь одна преследовала ее постоянно, отнимая неимоверно большие силы, изводившая государственные ресурсы и забиравшая тысячи жизней. Речь идет об агрессивной политике Армянской (Арагатской) Республики, продолжившей политику геноцида в отношении азербайджанского народа, начатую еще дашнако-большевистским Бакинским Советом весной 1918 года, в канун создания АДР. Армянская Республика пыталась захватить ряд исконных азербайджанских областей, включая и Карабах, входивший в тот период в состав Елизаветпольской (Гянджинской) губернии.

Али Мардан бек Топчибашев во время переговоров с министром иностранных дел Османского государства 18 ноября 1918 года в Стамбуле следующим образом выразил позицию азербайджанского руководства: «Карабахский вопрос, который поднимают армяне — это не вопрос пяти или десяти сел, а спор из-за четырех санджаков — Шуши, Джаваншира, Джебраила и Зангезура. Это территория целого ханства. Несмотря на то, что количество проживающих здесь армян и мусульман неодинаково, говорить об абсолютном большинстве армян нет оснований. К тому же они не являются коренными жителями. Они переселились туда из Турции после войны с Россией. Наконец, армяне в самом Карабахе не проживают компактно, а расселены среди мусульман. И, тем не менее, мы — сторонники мирного урегулирования проблемы».

Еще в июле 1918 года армяне Нагорного Карабаха, опираясь на военно-политическую помощь со стороны Армянской Республики, объявили о независимости края на своем первом съезде, проведенном в Шуше. Вслед за этим, осенью 1918 года главарь армянских бандформирований Андраник Озanian, укрепившись на части территории Зангезура, объявил его армянским губернаторством. Затем он стал предпринимать попытки захвата Шуши.

10 декабря 1918 года газета «Азербайджан», рассказывая о преступных действиях банд Андраника словами очевидцев, писала: «В Карабахе армяне громят мусульманские деревни: селения Лахваз-чай, Альдара, Нуведи, Али-Охчи, Шабадди, Маэдан, Кара-Гиоль, Крач-Чман, Шахидли, Бурунли, Аскерлар, Той, Вартапариз и другие целиком превращены в пепел. Население этих районов, частью спасаясь от нападения, попало в Ордубад и Персию. Ныне все мечети и улицы полны вдовами и сиротами. Каждый день десятками умирают эти несчастные от холода и голода... одномиллионное мусульманство, начиная с Эривани и кончая Шушой, изнывает, разоряется и погибает...»

19 декабря 1918 года член азербайджанского парламента Карабек Аливердиев телеграфировал из Шуши парламенту: «Я, как представитель Карабаха, информируя о положении в Карабахе, сообщаю, что Андраник подверг артиллерийскому обстрелу Зангезур, в результате чего возникла опасная ситуация во всем Карабахе, Ордубаде, Джаваншире и Карягине. Он разрушил и разграбил бесчисленное множество мусульманских сел, перебил беззащитное население, выгнал жителей из их родных мест. Он захватил центр Карабаха Шушу, ограбил ее жителей и раздал имущество своим солдатам из Арарата».

Агрессия Армянской Республики в отношении Азербайджана стала предметом обсуждения на чрезвычайном заседании парламента АДР 20 декабря 1918 года. В своем выступлении глава правительства Фатали Хан Хойский отметил, что «план Андраника — «очистить» Зангезур и Шушу от мусульманского населения и оторвать эти куски от живого тела Азербайджана».

Он также заявил: «Еще в июле Андраник, сколотив вокруг себя группу, приблизился со стороны Эривани к нашим границам... В сентябре правительство переехало в Баку и сразу же занялось этим вопросом. Против Андраника была направлена военная сила. Наша армия потеснила его из Шуши и Зангезура. Андраник бежал и до ноября не показывался. После того, как

турецкая армия в середине ноября покинула пределы Азербайджана, Андраник вновь заявил о себе на этой территории своей жестокостью... Армия Андраника — не что иное, как бандитская группа. Его цель нам ясна. Он преследует цель отторжения Зангезурского и Шушинского уездов от Азербайджана и присоединения их к Армении. Мы, в свою очередь, будем предпринимать соответствующие меры».

Важной политической мерой правительства Азербайджана стало создание в январе 1919 года Карабахской губернии, включившей в себя Шушинский, Джаванширский, Джебраильский и Зангезурский уезды. Генерал-губернатором Карабаха был назначен один из видных деятелей республики Хосров бек Султанов.

Деятельность азербайджанского правительства и карабахского генерал-губернаторства по противодействию армянской агрессии вскоре начала давать свои результаты. В апреле 1919 года азербайджанская армия вытеснила с территории страны банды Андраника.

Вскоре азербайджанское правительство добилось того, что армяне Нагорного Карабаха на своем седьмом съезде 15 августа приняли постановление о соглашении с Азербайджаном. В соответствии с ним армянская община Нагорного Карабаха до окончательного решения вопроса на послевоенной мирной конференции в Париже согласилась на создание территориальной автономии всего Карабаха и национально-культурной автономии армянской части его населения.

Тбилисская газета «Борьба», одна из самых авторитетных в регионе, так расценила это событие: «Карабахское соглашение, быть может, многого не даст. Нельзя забывать, что вековая вражда не так скоро изживается. Быть может, завтра оно будет нарушено. Быть может, скоро нагорная часть Карабаха сделается снова ареной военных действий. Но, не переоценивая значение соглашения, мы все же не можем не приветствовать его, не можем не отметить, что в данном случае мы видим первый серьезный опыт разрешения армяно-мусульманского спора не резней, а путем взаимного договора... Недаром так стараются опорочить, свести на нет карабахское соглашение дашнакцаканы. Партия, живущая национальной враждой, инстинктивно чувствует, что в этом соглашении есть, пусть самый незначительный, но все же зародыш прекращения вечной роковой вражды двух народов».

23 ноября 1919 года в Тифлисе между Азербайджаном и Армянской Республикой было заключено соглашение, согласно которому стороны обязались прекратить все происходящие между ними вооруженные столкновения, открыть дороги, ведущие в Зангезур, и решить все спорные вопросы, включая вопрос о границах, мирным путем.

14 декабря 1919 года открылась армяно-азербайджанская мирная конференция, которая подтвердила решение ноябрьского соглашения о мирном урегулировании спорных вопросов.

Однако вскоре армянские войска вновь напали на Азербайджан. Более 10 тысяч регулярных войск армян прошли через Зангезур в Карабах, уничтожая на своем пути азербайджанские селения.

В конце 1919-го и начале 1920 года армянские вооруженные силы учинили массовое уничтожение мирного азербайджанского населения на территории Зангезура. Как заявило азербайджанское правительство, с конца ноября 1919 года по январь 1920 года в Зангезуре было уничтожено 40 мусульманских селений.

В ноте министра иностранных дел Ф. Х. Хойского верховному комиссару союзных держав в Закавказье полковнику В. Н. Гаскелю от 17 января 1920 года отмечалось: «Мое правительство, побуждаемое желанием прекратить кровопролитие в Зангезуре, а также советами, данными Вашим заместителем полковником Реем и британским верховным комиссаром О. Уордропом, предписало карабахскому генерал-губернатору не предпринимать военных действий против регулярных армянских воинских частей, посланных армянским правительством для поддержания армян, вовлеченных в восстание против властей Азербайджанской Республики».

После состоявшегося соглашения 23 ноября 1919 г. между главами правительств Азербайджана и Армении азербайджанское правительство отозвало все свои войска из Зангезура для устранения возможности применения оружия против армян, при этом было уверено, что армянское правительство во исполнение соглашения от 23 ноября 1919 г., в свою очередь, отзовет свои войска из Зангезура и примет меры к прекращению уничтожения армянами мусульманских селений.

К сожалению, армянское правительство не только не отозвало свои воинские части из Зангезура, но, напротив, и после состоявшегося соглашения от 23 ноября 1919 г. продолжало, как

нам сообщают, пополнять свои регулярные воинские части, находящиеся в Зангезуре, посылать снаряды и патроны и систематически уничтожать мусульманские селения, очищая Зангезурский уезд от мусульманского населения. Кроме того, армянские воинские части выполняют возложенную на них задачу — уничтожить мусульманские селения, отделяющие армянские селения Шушинского и Джебраильского уездов от армянских селений Зангезурского уезда. Моим правительством получены сведения, что после соглашения до сего времени армянами уничтожено в Зангезурском уезде около 40 мусульманских селений...»

22 января 1920 года министр иностранных дел АДР Ф. Х. Хойский отправил ноту армянскому МИД, в которой заявил следующее: «Мною получены сообщения от моего правительства о том, что 19-го сего января войсками армянского правительства совместно с вооруженными бандами начаты наступательные действия из Зангезура в направлении Шушинского уезда, причем подвергаются истреблению все лежащие по пути их движения мусульманские села, 9 из коих разгромлены в последние дни... армянские войска, выполняя, по-видимому, определенный план своего правительства, вновь начали уничтожать мусульманские селения, подвергая жителей бесчеловечному истреблению...»

Еще раз указывая на абсолютную недопустимость подобного образа действий правительства Республики Армения, категорически настаиваю на немедленной приостановке агрессивных действий армянских войск и считаю долгом довести до Вашего сведения, что в случае прекращения военных действий против мирного мусульманского населения мое правительство вынуждено будет принять решительные меры для защиты жизни и имущества своих граждан, возлагая на армянское правительство всю ответственность за могущие произойти от этого последствия».

23 января 1920 года член азербайджанского парламента Джалил Султанов телеграфировал из Карягина (Джебраила) председателю парламента, премьер-министру, руководителям парламентских фракций: «...19 января армянские регулярные войска 10(16) пушками, многими пулеметами напали на ряд татарских (азербайджанских — Н.М.) сел в промежутке между Ходжаланом и Каладараси. До вчерашнего дня уничтожено 15 селений. До вчерашнего дня уничтожено 15 селений. Наступление продолжается на границе Джебраильского уезда около Ханлиха...»

Следует отметить, что все эти события, свидетельствующие об ужесточении армянской агрессии против Азербайджана, происходили вскоре после того, как Верховный совет союзных держав единогласно принял решение о признании де-факто независимости Азербайджана, а также Армении и Грузии. Тем самым АДР была признана Парижской мирной конференцией в соответствии с границами, указанными в официальном документе — карте, представленной делегацией Азербайджана во главе с Али Мардан беком Топчибашевым и включавшей территории Карабаха и Зангезура как составные части азербайджанского государства.

В ночь с 22 на 23 марта 1920 года армянскими отрядами были нанесены удары по азербайджанским гарнизонам в Аскеране и Ханкенди. Нападения были совершены в дни празднования азербайджанцами Новруз байрамы в расчете на то, что их удастся застать врасплох.

28 марта 1920 года министр иностранных дел Азербайджана Ф.Х.Хойский в сообщении иностранным дипломатическим миссиям и министру иностранных дел Грузии Е.П.Гегечкори отмечал: «...Высоты Шуши и Аскерана подвергались армянами обстрелу артиллерийским огнем. На следующий день были отмечены нападения значительных армянских вооруженных сил на мусульманские селения в пределах Джебраильского и Зангезурского уездов, причем некоторые из этих селений были уничтожены. Получены сведения, что к восставшим армянам двигаются подкрепления из Новобаязетского уезда Эриванской губернии и что в селение Тоглуджа, находящееся близ Казахского уезда, прибыли армянские войска... Азербайджанским правительством спешно приняты меры к восстановлению порядка в Карабахе и к предупреждению возможности подобных нападений в будущем».

С захватом армянами Аскеранской крепости единственная дорога, соединявшая Нагорный Карабах с остальной частью Азербайджана, оказалась в руках армянских банд под командованием Дро.

Для пресечения армянской агрессии правительство Азербайджана направило в край 20-тысячный корпус, возглавляемый генерал-майором Габиб беком Салимовым. После тяжелых и

кровапролитных боев азербайджанские воины освободили Аскеран и Ходжалы. В течение почти всего апреля азербайджанская армия освобождала Карабах и Зангезур от армянских банд.

После решительных побед в Карабахе азербайджанские войска были нацелены на полное пресечение армянской агрессии в направлении Зангезура. 27 апреля 1920 года генерал Салимов, телеграфируя Военному министерству, хотя и сетовал на недостаток войск и вооружений, все же испрашивал приказа идти вглубь Зангезура. Однако в тот момент правительство АДР было озабочено угрозой со стороны Советской России. Генерал-майор Салимов и его солдаты, готовые к дальнейшему освобождению страны от армянских агрессоров, не могли знать, что этот день станет последним днем существования их независимого государства, у которого оказалось недостаточно сил, чтобы устоять перед вторжением XI Красной Армии. Вместе с тем, именно армянская агрессия и направленная на ее пресечение переброска лучших военных сил АДР в западные области страны позволили большевистским войскам беспрепятственно перейти границы Азербайджана и двинуться в направлении Баку.

Тем не менее, в результате военно-политических мер, принятых правительством АДР, были утверждены суверенные права Азербайджана над Карабахом.

Бакинский рабочий.-2015.-11 февраля.-№ 27.-С. 5.

ПУТЬ К НЕЗАВИСИМОСТИ: ОТ КАВКАЗСКОГО ЕДИНСТВА К СУВЕРЕННОМУ ГОСУДАРСТВУ (АПРЕЛЬ-МАЙ 1918 ГОДА)

Ирада Багирова*

Для мировой истории два года - всего лишь краткий миг, но бывают годы, значимость которых нельзя измерить арифметически. За эти годы государство проделывает путь, равный векам, меняется государственный строй, весь многовековой уклад общественно-политической жизни и человеческого мировоззрения. Именно таким временем и стали для истории нашей страны два года с 1918 по 1920 - первые годы независимости.

Известно, что решающим фактором, послужившим толчком к образованию независимых государств на Южном Кавказе, стало падение и последующий распад Российской империи в результате двух революций 1917 года. Но восстановление государственности именно в виде демократической республики стало результатом пробуждения национально-освободительного движения в Азербайджане, где сформировалась блестящая плеяда интеллектуалов, получивших образование в лучших учебных заведениях России и Западной Европы и начавших играть существенную роль в общественно-политической жизни всего Кавказа. Среди них были как люди, исповедовавшие либерально-демократические ценности, так и предприниматели и меценаты, оставившие большой след в истории Азербайджана начала XX века. Имена этих людей - Г.б. Зардаби, М.Т. Шахтахтинского, А.М. Топчибашева, М.Э. Расулзаде, А. Агаева, И. Зиятханова, М.Г. Гаджинского, Г.З. Тагиева, Ш. Асадуллаева и др. золотыми буквами вписаны в историю нашей страны. Многие из них еще в начале XIX века явились основоположниками политических организаций, в программах которых отразились идеи автономии, а затем и независимости Азербайджана. Можно с уверенностью утверждать, что если бы в азербайджанском обществе не появились люди, озвучивавшие национальные и демократические идеи, создание республики, базирующейся на демократических ценностях, было бы невозможно.

За 1917-1918-е годы, явившиеся годами больших потрясений, в Азербайджане произошла смена трех правительств: большевистской Бакинской Коммуны, меньшевистско-эсеровского правительства Центрокаспия и, наконец, прихода к власти национального правительства АДР. Последнее приступило к исполнению своих обязанностей в Баку только во второй половине сентября 1918 г., хотя официально было провозглашено в Тифлисе 28 мая, сразу после распада Закавказского Сейма и правительства Закавказской Федерации. [стр. 108-109]

В данной статье хотелось бы осветить достаточно неоднозначную ситуацию, сложившуюся в Сейме накануне принятия Актов о независимости, роль великих держав и позицию политиков, участвовавших в этом процессе.

Азербайджанская фракция Закавказского Сейма, начавшего свою деятельность в Тифлисе в феврале 1918 г., была представлена 44 депутатами (из общего числа 133 депутатов), 30 из которых входили в партию «Мусават» и примыкающих к ней беспартийных, остальные представляли партию «Иттихад» (Мусульманство в России), мусульманский социалистический блок и социал-демократическую партию «Гуммет» (Взаимопомощь)¹.

Сейм сформировал правительство во главе с Е.П. Гегечгори, которое находилось под сильным влиянием ведущих геополитических игроков того времени, представляющих воюющие блоки в Первой мировой войне - стран Антанты и России с одной стороны, и Турции с Германией - с другой.

Захват турецкой армией в январе 1918 г. после неудачно начавшихся Брест - Литовских переговоров России с Германией Карса, Ардагана и Батума заставил Закавказское правительство

* Доктор исторических наук, заведующая отделом «Истории Кавказа», Национальной Академии Наук Азербайджана

¹ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баку, 1920, с.3

пойти на переговоры с Турцией, выдвинув ряд своих условий, в том числе и освобождение занятых земель. Однако к тому времени (3 марта) Брестский мир был уже подписан и вышеперечисленные области вошли в состав Османской империи. Турки потребовали очистить эти области от каких-либо военных формирований. В таких условиях 14 марта 1918 года началась Трабзонские переговоры между Турцией и Заксеймом². Главным требованием Турции на этих переговорах было объявление Закавказья независимым государством, имея в виду, прежде всего независимость от большевистской России. Мнения депутатов Сейма разделились. Единодушия не было даже в азербайджанской фракции Сейма, считавшейся союзницей Турции. Например, депутаты Х. Хасмамедов и Ш. Рустамбеков считали, что Батум должен остаться в составе Закавказья, поскольку является конечной точкой Баку-Батумского нефтепровода, жизненно важного для экономической жизни всего края³. Позицию азербайджанской социал-демократической партии «Гуммет» выразил Дж. Ахундов, заявив, что «если придут с севера большевики, то мы против них, и в таком случае за турецкую ориентацию. Но если с севера придет истинная демократия, то мы с ними против турок»⁴. То есть у гумметистов, так же как и у грузинских меньшевиков еще оставалась надежда на победу демократии в России. На это резко отреагировал [стр. 109-110] М.Э. Расулзаде (Мусават), заявив, что его партия будет бороться с оружием в руках с какой бы, то ни было возвращающейся назад в Закавказье Россией⁵. Таким образом, вопреки общепринятому мнению об однозначной протурецкой направленности внешней политики азербайджанской фракции Заксейма, это было далеко не так.

Между тем, командующий Кавказским фронтом Вехиб-паша недвусмысленно заявлял, что Турция не может оставаться безразличной к судьбе кавказских мусульман, «наша цель, чтобы мусульмане восточного Кавказа имели бы с нами реальную связь»⁶. А для этого необходимо наличие между Россией и Турцией сильного Кавказа со своим правительством, способным управлять и защищать себя.

Позиция азербайджанских делегатов резко изменилась после кровавых мартовских событий 1918 года, когда большевистско-дашнакскими войсками было уничтожено более 10 тыс. жителей Баку и Бакинской губернии, а правительство Заксейма не оказало их соотечественникам никакой помощи. Мусульманская (азербайджанская) фракция сейма потребовала принять турецкий ультиматум, и 22 апреля 1918 года Заксейм принял резолюцию о провозглашении независимой Закавказской Демократической Федеративной Республики⁷. Правительство Гегечгори подало в отставку, новое правительство во главе с А.И. Чхенкели 26 апреля объявило декларацию о независимости и суверенитете Южного Кавказа, выполнив тем самым условие, которое было выдвинуто оттоманской делегацией на Трабзонской конференции.

Однако первая Закавказская федерация просуществовала всего месяц и причиной ее распада явилась прежде всего разная внешнеполитическая ориентация ее участников. Находящийся в это время в Грузии немецкий генерал О.фон Лоссов предлагает грузинскому Национальному совету военную помощь, которую последний с воодушевлением принимает как защиту от турецкого вторжения. 26 мая на заседании Грузинского Национального Совета его председатель Ной Жордания зачитал «Акт о независимости Грузии», а 28 мая Грузия подписала соглашение с Германией, по которому немецкие войска вошли на территорию Грузии⁸.

² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919 (переиздано в 1990 г.), док. № 54, с. 107-108.

³ ГААР (Государственный Архив Азербайджанской Республики), ф.970, оп.1, д.7, л.4

⁴ Протоколы заседания мусульманских фракций Закавказского Сейма и азербайджанского Национального Совета. Баку, 2006, с.7

⁵ Там же, с.85

⁶ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Док. № 83, с. 183-184

⁷ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку. Элм, 1998, с.62

⁸ Газ. «Азербайджан», 1918, 28 июня

В азербайджанской делегации накануне объявления независимости шли напряженные переговоры. Социалисты выступали за Кавказское единство, которое позволило бы как покончить с анархией в Баку, так и усилить вес азербайджанского представительства, которое было в большинстве. Не было единства и в партии Мусават, часть которой выступала за полную независимость, а другая - за объединение с Турцией. Однако [стр. 110-111] после получения известия о несогласии Турции объединяться с Азербайджаном, что могло послужить поводом к требованию Болгарии о присоединении Адрианополя⁹, азербайджанская делегация однозначно пришла к общему мнению о безальтернативно провозглашения независимости.

После многочисленных обсуждений о форме государственного устройства будущей республики Азербайджанский Национальный Совет своем заседании под председательством товарища председателя доктора Гасан-бека Агаева, был объявлен временным органом власти и 28 мая 24-ю голосами «за» и при 2-х воздержавшихся принял Акт о независимости. В Акте отмечается, что «отныне народ Азербайджана является носителем суверенных прав и Азербайджан, состоящий из Восточного и Южного Закавказья, является полноправным независимым государством».

Во втором пункте Акта о Независимости, фактически выполнявшего функции Конституционного закона, говорилось «Управление независимого государства Азербайджан определяется в виде народной республики». Было провозглашено равенство всех граждан независимо от национальности и вероисповедания перед законом и соблюдение их прав¹⁰.

По воспоминаниям участников, это событие вызвало особое волнение и радость у всех собравшихся как в самом здании, так и на улицах Тифлиса, все плакали и поздравляли друг друга с криками «Да здравствует независимый Азербайджан!» За короткое время своего существования Азербайджанская Демократическая Республика сумела доказать всему миру, что этот народ достоин жить свободно. Признание же ее де-факто на Версальской конференции в начале 1920 года означало появление на европейском пространстве, хоть и ненадолго, нового самостоятельного субъекта международного права, который заново возродился только после крушения советской империи. [стр. 111]

Diplomatiya aləmi.-2014.-№ 37.-С. 108-111.

⁹ Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы, Баку, 1998. с. 14

¹⁰ Там же. с. 12

КРЕСТЬЯНСКАЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КООПЕРАЦИЯ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Т. А. Кулиев

Доктор философии по истории

В 1918 году кооперативное движение в Азербайджане вступило в катастрофическую полосу своего развития. В докладе правления Прикаспийского союза «Кооперация» за 1918 год, на базе которого впоследствии образовался Азериттифак, отмечалось, что «по городам и селам Бакинской и Елизаветпольской губерний прокатилась волна погромов, были уничтожены десятки селений, убиты тысячи людей, разгромлено все имущество. Жестоко пострадали и кооперативы, которым не удалось избежать общей участи: лавки были, разгромлены, руководители частью убиты, частью разбежались; кооперативная жизнь в провинции замерла, Связь их с Прикаспийским Союзом «Кооперация» совершенно оборвалась. С переходом масти к большевикам в марте 1918 году, которые сформировали Бакинский Совнарком, ответственный перед Бакинским Советом рабочих, солдатских и матросских депутатов и его исполкому, представители большевистской партии стали возглавлять местные продовольственные организации, учреждения продовольственной директории, на которую возлагалась задача снабжения населения продуктами первой необходимости. В поисках распределительного аппарата новая власть остановила внимание на кооперативных организациях и фактически сделала их монополистами по распределению товаров среди населения. Все распределение шло через союз потребительских обществ «Кооперация» и торговая его деятельность чрезвычайно оживилась. Уже в марте 1918 года значительно увеличился оборот до 330 000 рублей по сравнению с 165000 рублей в феврале. Но фактически закупочная деятельность союза в области заготовки и приобретения товаров была сведена к нулю. Кроме атрофии закупочной деятельности и в области распределения значение союза было введено к роли простого исполнителя предначертаний продовольственной директории. Союз был лишен, совершенно какой бы то ни была самостоятельности в своей деятельности и союз и отдельные кооперативы продовольственной директорией были превращены в чисто служебный аппарат. Все это, совершенно извращало смысл существования и задач кооперативных организаций, не могло не вызвать противодействия со стороны кооперативных работников, осуждавших политику продовольственной организации в отношении союза. И хотя союз потребительских обществ «Кооперация» смогла за 1910 год укрепить свою материальную базу путем приобретения, макаронной фабрики, типографии, мыловаренного завода в основном этот период сыграл отрицательную роль в деятельности союза, так как кооперативы лишились всякой торговой самостоятельности и превратились в распределительные органы комиссариата по продовольствию. Бакинский Совет Народных Комиссаров осуществлял на местах функции исполнительного органа, а потому на Бакинскую губернию распространялись декреты ленинского совнаркома. Согласно декрету 12 апреля 1918 года; потребительские общества на соответствующей территории обслуживали все население. В пределах каждой местности могли действовать не больше 2 кооперативов: общегражданский и классовый рабочий. В Прикаспийский союз Наркомпродом 8 марта 1918 года был назначен комиссар, который контролировал распределение продуктов и предметов первой необходимости. Для командировки члена Прикаспийского союза с целью закупок дров, масла, яиц требовалось выдача Наркомпродом удостоверения, о чем союз обращался в НКПрод, что означало вмешательство в дела кооперативов. В этот период произошло обострение продовольственного кризиса. В занятых советскими войсками районах, мусульманское население в большинстве своем покинуло место жительства в долинах рек Шемахинского и Геокчайского уездов, уже созревший хлеб там некому было убрать. Продовольственная проблема в тот период разрешалась НКПродом и его уездными продовольственными комитетами путей обмена продовольственных товаров как овощи, зелень, фрукты на сахар и чай. Обращение Ленкоранского уездного продовольственного комитета непосредственно к обществам «Кооперация» и «Единение» вызывало недовольство НКПрода. Так называемые домовые комитеты-были групповыми получателями продуктов к отдельным потребительским обществам. Через уполномоченных домкомов товары распределялись среди населения по карточкам и талонам. Национализировав торговлю, коммуна не использовала

ближайшие ей рынки и встала на путь реквизиции продуктов, импортировавшихся представителями частного торгового капитала. Происходила конфискация товаров, привозимых в Баку и в уезды с передачей их! Бакинской городской управе.

Только после образования Азербайджанской Демократической Республики, кооперация вступает в полосу восстановления. Число потребительских обществ, возникших за 1918 год выражалось в небольшой сумме - 19, из которой 5 составляли сельские кооперативы. Правительство АДР, несмотря на тяжелое положение из-за военного конфликта, уделяло большое внимание развитию крестьянской потребительской кооперации. Начало военных действий тяжело отразилось на деятельности кооперативов. Еще в начале образования АДР ставился вопрос об образовании кооперативных союзов. На проходившем в 1918 г. в Тифлисе Кооперативном съезде, при обсуждении вопроса о дальнейших формах кооперативного движения, было вынесено постановление, в котором указывалось, что исходя из географических, экономических и этнографических условий Закавказья, необходимо образование трёх самостоятельных кооперативных центров - союзов в Азербайджане, Грузии и в Армении. В докладной записке МИД АДР «О положении потребительской кооперации в пределах Азербайджанской Республики, о планах и задачах её ближайшей деятельности» отмечалось; что кооперативы разных видов, преимущественно потребительские и кредитные, не новое явление на территории Северного Азербайджана. Перед кооперативным движением Северного Азербайджана стоит задача распространение своего влияния и деятельности на всю территорию Северного Азербайджана, преимущественно на сельское население, помогая этому населению оправиться от нанесенных ему потрясений, расстройства всего хозяйственного аппарата страны и помогая ему строить новые хозяйственные формы экономического развития, обеспечивающие его от эксплуатации торгово-промышленного-финансового капитала. В докладной записке предлагалось также учреждение кооперативного банка. В феврале 1920 года на базе учрежденного в 1917 году Прикаспийского союза потребительских обществ, собрание уполномоченных потребительских обществ сформировала; Азербайджанский союз потребительских обществ - Азериттифак.

В состав Азериттифака входили не только городские кооперативы, но и сельские кооперативы. По существу он выполнял в тот период функции универсального кооперативного союза. Таким образом, Азериттифак выполнял первоначально функции всеобщего кооперативного торгового центра. Согласно утвержденному съездом Азериттифака уставу, его кооперативы могли снабжать своих членов всякого рода предметами потребления и домашнего обихода, а так же удовлетворять производственно-ценные нужды всякими способами, в том числе оказанием кредита, сбыте и переработке продукта хозяйств своих членов. В отличие от сформированного впоследствии, в 1924 году Республиканского Союза Сельскохозяйственной Кооперации «Кейбирлиги», где не поощрялось, снабжение крестьянских хозяйств товарами потребительского назначения, Азериттифак не имел подобных ограничений.

Таким образом, кооперативы Азериттифака на селе выполняли функции комплексных потребительских кооперативов.

Следует особо отметить, что в отличие от Азербайджанского союза сельскохозяйственной кооперации «Кейбирлиги», созданного под контролем правящей ЦК КПА (б), которая по существу занималась организационным строительством кооперации в Азербайджанской ССР и вмешивалось во все вопросы, касающиеся развития кооперации, в период Азербайджанской Демократической Республики, формирование союзных органов кооперации осуществлялось без вмешательства государственных органов, на сугубо добровольных началах. С целью координации В деятельности существовавших ссудо-сберегательных и кредитных кооперативов, представители десяти кооперативов образовали 15 ноября 1919 года Азербайджанский союз ссудо-сберегательных и кредитных кооперативных товариществ. Данный союз должен был способствовать возрождению кооперативов, фактически прекративших всю деятельность и попытаться создать новые кооперативы. В заявлении правления Азербайджанского союза кредитных и ссудо-сберегательных кооперативных товариществ на имя министра земледелия и государственных имуществ АДР от 14 апреля 1920 года указывалось, что союз мог бы стать как посредником, так и комиссионером между государственными организациями, снабжающими

кооперативы и население средствами и предметами сельского хозяйства. В целях содействия развитию кооперативов в проекте закона АДР о введении земских учреждений, на земские учреждения предполагалось возложить образование участковых ссудо-сберегательных касс, которые должны были действовать одновременно введением участкового земского управления, формируемого на основе крестьянского сельского управления и сельского схода. Законопроект предусматривал возложение на земство агрономической помощи на местах по борьбе с вредителями сельского хозяйства, заведывание водными участками и определение прав пользования оросительной водой. В период АДР функционировало Управление азербайджанскими сберегательными кассами и по делам мелкого кредита, которым было образовано до 40 учреждений мелкого кредита.

Но до 15 января 1920 года в АДР действовало Российское положение о кооперативных товариществах и их союзах, принятый 20 марта 1917 г. Временным правительством России. Парламент АДР 15 января 1920 г. взамен принял закон о мелком кредите, который ввёл в действие Положение об учреждениях мелкого кредита Азербайджанской Республики. Согласно положению решение об образовании сельских ссудо-сберегательных кооперативов могли приниматься простым большинством лиц, имеющим право голоса на сходах или сборах. Положение возлагало на Азгосбанк обязанность снабжать учреждения оборотными средствами путем открытия им кредитов. При управлении образовывался комитет по делам мелкого кредита, на который возлагалось составление образцовых уставов кооперативов. Ссуды, согласно Положению могли выдаваться по личному доверию, поручительству, под залог продукции и инвентаря. Выдачи допускались на срок до года, на приобретение инвентаря - 3 лет, на хозяйственные улучшения - 5 лет. Положение допускало выдачи ссуды в натуре, то есть приобретаемыми товарами. Принятие закона АДР по мелкому кредиту было связано с необходимостью развития крестьянской кредитной кооперации в азербайджанской деревне. Как указывалось в объяснительной записке министра финансов АДР законопроекту «одним из важнейших вопросов текущей государственной жизни Азербайджанской Республики можно считать открытие учреждений мелкого кредита». В Управление поступали ходатайства крестьян об открытии у них учреждений, в которых крестьяне жаловались на отсутствие у них рабочего скота, орудий, семян и др. А потому Управление должно было открывать учреждение мелкого кредита «в тех деревнях и селах, где таковых не было, и возобновлять деятельность ранее существовавших, приостановивших свои функции вследствие пережитой анархии». По данным министра финансов, количество учреждений мелкого кредита в 1920 г. не превышало 150. Резкое сокращение их количества было связано с тем, что до образования АДР большая часть кооперативов прекратили своё существование. Принятие Положения об учреждениях мелкого кредита парламентом АДР осуществлялось в условиях разработки законопроектов об аграрной реформе.

Вышеизложенное показывает, несмотря на краткий период существования АДР, руководство АДР высоко оценивало значение крестьянской потребительской (обслуживающей) кооперации в деле восстановления и развития экономики АДР. В целом, крестьянская потребительская (обслуживающая) кооперация в исследуемый нами период сыграла большую роль в развитии крестьянских хозяйств, в росте их товарности и доходов, переводе хозяйств на капиталистическое русло развития.

İqtisadiyyat.-2014.-23 may.-№ 20.-S. 11.

ДЕНЬ РЕСПУБЛИКИ И УРОКИ ИСТОРИИ

М. Мурсалова

28 мая 1918 года была принята первая Декларация о независимости Азербайджана

С победой в России февральской народной (или буржуазно-демократической) революции 1917 года азербайджанское национальное движение вступило в новый этап развития: от постановки и обсуждения на страницах печати проблем национально-культурного характера, от теоретических дискуссий и споров оно переходит к выдвижению и решению чисто политических задач, к непосредственной практической деятельности.

Начало национально- освободительного движения

В конце октября 1917 года в Баку состоялся первый съезд влиятельной партии "Мусават", определивший тактику и стратегию этой организации в предстоящей политической борьбе и принявший новую программу.

2 ноября 1917 года, на конференции, большевикам удастся добиться объявления Бакинского Совета органом высшей власти, однако власть Бакинского Совета дальше окрестностей Баку не распространяется. Остальная часть Закавказья управлялась Закавказским комиссариатом, созданным 11 ноября 1917 года. В Закавказское правительство, возглавляемое Е. Гегечкори, вошли и три представителя Азербайджана - Фатали хан Хойский, М. Ю. Джафаров и Х. Хасмамедов.

23 февраля 1918 года в Тифлисе открылся Закавказский Сейм - законодательный орган Закавказья. В его состав вошли депутаты, избранные от Закавказья во Всероссийское Учредительное Собрание. Азербайджанская фракция Сейма состояла из 44 депутатов, представляющих партии "Мусават", "Иттихад", "Гуммет" и мусульманский социалистический блок, лидером фракции являлся председатель партии "Мусават" Мамед Эмин Расулзаде, который был избран председателем Национального Совета.

Провокация большевиков

В это же время (март 1918 года) в Баку Бакинский Совет во главе со Степаном Шаумяном устроил кровавую резню мусульман. Из-за закрытия железной дороги между Баку и Тифлисом в Баку скопилось несколько тысяч вооруженных солдат-армян, возвращавшихся с персидского и западного фронтов домой или направлявшихся на Кавказский фронт (Россия продолжала участвовать в Первой Мировой войне). К ним необходимо добавить и тысячи хорошо вооруженных боевиков армянской партии "Дашнакцутюн". У азербайджанцев же в то время не было сколько-нибудь крупных военных формирований в Баку и его окрестностях.

В Баку была учинена массовая резня азербайджанцев со стороны частей Красной армии Бакинского Совета, костяк которой, как уже отмечалось, составляли вооруженные армянские части.

После Баку настала очередь и других азербайджанских городов - Кубы, Шемахи, Ленкорани, Сальян и Кюрдамира.

Агрессия вместо "спасибо"

22 апреля 1918 года Закавказье было провозглашено Независимой Федеративной Республикой, а 26 апреля сформировано новое правительство Закавказья под руководством А. Цхенкели. В состав этого правительства вошли 5 представителей Азербайджана: Ф. Х. Хойский (министр юстиции), Х. Мелик-Асланов (министр путей сообщения), Насиб бек Усуббейли (министр просвещения), М. Г. Гаджинский (министр торговли и промышленности) и И. Гейдаров (министр государственного контроля). Объявление независимости и формирование нового правительства, однако, не улучшили ни внутреннее, ни внешнее положение страны: каждой из трех национальностей в новом государстве ставили интересы своей нации выше общекавказских.

Межнациональная вражда достигла своего апогея в Эриванской губернии. Массовая резня азербайджанцев со стороны армянских воинских частей в Эриванской губернии преследовала цель очистить эту территорию от азербайджанцев и этим создать компактное армянское население для последующего образования независимой Армении. Хотя азербайджанская фракция потребовала от Сейма предпринять меры с целью водворения беженцев на места их прежнего проживания, это не дало никаких результатов. Армяне учинили резню также в Карсской области.

26 мая 1918 года Закавказский Сейм, по инициативе грузин, принял решение само-распуститься. В тот же день была провозглашена независимость Грузии.

Историческое заседание

28 мая 1918 года под председательством Хасан бека Агаева (председатель Национального Совета М. Расулзаде, в то время находился на переговорах с Турцией в Батуми) в Тифлисе было проведено историческое заседание Национального Совета Азербайджана. Участвующие в данном заседании: Мустафа Махмудов (заместитель), Фатали хан Хойский, Халил бек Хасмамедов, Насиб бек Усубеков, Мир Хидаят Сеидов, Нариман бек Нариманбеков, Гейбат Гулу Мамедбеков, Мехти бек Гаданский, Али Аскер бек Махмудбеков, Аслан бек Гардашев, Султан Меджид Ганизаде, Акпер Ага Шейхулисламов, Мехти бек Гаджибабеков, Мамед Юсиф Джафаров, Худат бек МеликАсланов, Рагим бек Велилов, Гамид бек Шахтахтинский, Фиридунбек Кочарлинский, Джамо бек Гаджинский, Шафи бек Рустамбеков, Хосров Паша бек Султанов, Джафар Ахундов, Магомед Магераров, Джавад Мелик-Еганов и Гаджи Молла Семаи Ахундзаде приняли Декларацию "О независимости Азербайджана".

Национальный Совет единогласно избрал члена Совета Фатали хана Хойского (беспартийный) председателем исполнительного органа - временного правительства АДР и поручил ему образовать кабинет.

4 июня 1918 года между Турцией и АДР был заключен договор о мире и дружбе, который на некоторое время обезопасил молодую республику от врагов.

12 июня 1918 года по приказу С. Шаумяна вооруженные силы Бакинского Совета начали наступление на Гянджу. Азербайджанское правительство было вынуждено обратиться за военной помощью к Турции и, в соответствии с 4 статьей турецко-азербайджанского договора от 4 июня 1918 года, такая помощь была немедленно оказана. Объединенные турецко-азербайджанские войска разгромили под Геокчаем армию Бакинского Совета, а 15 сентября 1918 года турецко-азербайджанская армия вошла в Баку.

16 июня 1918 года азербайджанское правительство переехало из Тифлиса в Гянджу.

Правительственным постановлением от 24 июня 1918 года государственным флагом Азербайджанской Республики был признан флаг, представляющий собой полотнище с изображением белого полумесяца и белой восьмигранной звезды на красном фоне. 9 сентября. 1918 года этот флаг был заменен триколором, состоящим из голубой, красной и зеленой полос с белым полумесяцем и восьмигранной звездой (современный государственный флаг Азербайджана). Три цвета государственного флага Азербайджанской республики, по выражению Ахмеда Агаева и Мамед Эмина Расулзаде, "символизировали тюркскую национальную культуру, героизм сражавшихся за независимость и исламскую цивилизацию" (газета "Азербайджан", 10 декабря 1919 года). 27 июня года азербайджанский язык был объявлен государственным языком АДР.

История восстанавливает справедливость

После уступки территорий губернии, 28 мая 1918 года объявившая о своей независимости Азербайджанская Демократическая Республика образовала свои территории, составляющие 99908,86 кв. км. Территория Эриванской губернии, отданная Армении, составляла 8913,17 кв. км. После этого армянская сторона стала выступать с требованиями о присоединении к Армении и других азербайджанских территорий - Нахичевана, Зангезура и Нагорного Карабаха. Только в южной части Эриванской губернии сотни азербайджанских сел были разрушены и сожжены, а 150 тысяч азербайджанцев-беженцев из Армении скитались по территории Азербайджана без крова и средств к существованию (Центральный госархив АР, ф.970, оп.1, ед.хр.216, л.1).

Известно, что после заключения Туркменчайского договора 1828 года началось целенаправленное массовое переселение армян российской стороной из Ирана и Турции (в XIX и начале XX вв.) в Закавказье, на территории Эриванской, Елизаветпольской, Бакинской и Тифлиской губерний Российской империи, а также позже, в советское время при непрерывающейся финансовой поддержке "Дашнацхутюн" - переселение армян из диаспоры в Армянскую ССР (территория бывшего персидского ханства) (XX век).

23 ноября 1919 года в Тифлисе между Азербайджаном и Арменией было заключено соглашение, согласно которому стороны обязались прекратить все происходящие между ними вооруженные столкновения и решить все спорные вопросы, включая вопрос о границах, мирным путем. По соглашению Армения взяла на себя обязательства и даже вывела свои войска из Зангезура.

7 декабря 1918 года открылся парламент Азербайджанской Республики, первоначально состоящий из 97 членов. Председателем парламента стал Алимардан бек Топчибашев, его заместителем Гаджага Агаев. Первоначально необходимо было решить вопрос отношений с соседней республикой, которая отвлекала силы молодой республики на военное сопротивление.

Однако открывшаяся 14 декабря 1919 года в Баку Азербайджано-Армянская конференция не привела к положительным результатам. Не прошло и нескольких недель, как армянские войска, нарушив условия соглашения от 23 ноября, вновь напали на Зангезур.

11 января 1920 года Верховный Совет Союзных Держав-победительниц в Первой Мировой войне единогласно принял решение о признании де-факто независимости Азербайджана. Но к этому времени Советская Россия уже не скрывала своих намерений относительно захвата Азербайджана. Перед интервенцией Советское правительство координировала свои действия с дашнакским правительством Армении.

22 марта 1920 года армянские отряды напали на Ханкенди, что послужило сигналом для начала армянского мятежа на территориях, где проживали армяне - нагорная часть Карабаха, Гянджинский и Казахский уезды. Этот мятеж вынудил правительство АДР сосредоточить почти все вооруженные силы в этих местах. Одновременно в середине апреля части XI Красной Армии, разбив остатки войск Деникина, подошли к северным границам Азербайджана. 27 апреля части XI Красной Армии перешли азербайджанскую границу и 28 апреля вошли в Баку. С интервенцией Советской России Азербайджанская Демократическая Республика пала, и азербайджанский народ вступил в новый этап своей истории.

Но история повторяется, и приобретенный первый опыт Азербайджанской Демократической Республики пригодился через 70 лет.

Неделя.-2014.-23 мая.-№ 40.-С. 7.

ПЕРВАЯ РЕСПУБЛИКА

Манаф Агаев

Кандидат исторических наук

Девяносто пять лет назад, 28 мая 1918 года, была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика, АДР и сформировано её правительство во главе с Фатали-хан Хойским. Азербайджан стал первой демократической республикой на мусульманском Востоке.

Председателем парламента молодой республики был избран Алимардан-бек Топчибашев, а его заместителем – Гасан-бей Агаев.

Алимардан-бек Топчибашев родился 4 мая 1862 года в Тифлисе. Среднее образование получил в первой Тифлисской гимназии, а в 1888 году с блестящими результатами окончил юридический факультет Санкт-Петербургского Императорского университета и получил учёную степень кандидата юридических наук.

Молодой талантливый присяжный поверенный быстро стал одним из лидеров мусульманской общины Баку, нарождающейся нефтяной столицы России.

Будучи публицистом, он побывал редактором русскоязычных газет «Каспий», «Баку», а когда рамки цензуры немного смягчились, то и туркоязычной «Хаят», «Жизнь». Как политик он впервые проявил себя в качестве гласного бакинской городской думы.

В начале XX столетия, когда Российская империя вступила в период реформ, азербайджанская интеллигенция, покровительствуемая известным меценатом Гаджи Зейналабдином Тагиевым, начиная с 1905 года требовала представительства в органах центральной власти для тюрко-мусульманского населения страны, привлечения его к деятельности в местном управлении и судебных органах. Во главе этого движения шли выдающийся правовед Алимардан-бек Топчибашев, Шамси Асадуллаев, Ахмед бей Агаев и многие другие представители национальной интеллигенции.

В этот период Азербайджан становится символом борьбы всех угнетённых народов Востока. Идея объединения в борьбе за свои права всего тюрко-мусульманского населения Российской империи и создания с этой целью единой политической организации зародилась именно в Азербайджане.

На I Всероссийском съезде мусульман, проходившем в 1905 году в Нижнем Новгороде, с основным докладом, посвящённым «Положению и проблемам тюрков в Российской империи», выступил Алимардан-бек Топчибашев. Азербайджанские представители принимали также активное участие в подготовке Устава и Программы новообразованного Общероссийского союза мусульман, «Иттифаги-муслимин». В этом году исполняется 150 лет со дня рождения выдающейся личности азербайджанской истории XX века Алимардан-бека Топчибашева, которому принадлежат большие заслуги в становлении Азербайджанской Демократической Республики, органично соединившей в себе особенности восточной культуры и демократические ценности Европы.

В результате напряжённой борьбы в первый парламент, Государственную думу России, депутатами от Азербайджана были избраны известные представители интеллигенции: Алимардан-бек Топчибашев, Исмаил хан Зиядханов, Абдурагим бек Хаквердиев, Мамед Таги Алиев, Асадулла бек Мурадханов. Двое из высоко-образованных интеллигентов, представлявших азербайджанский народ в парламенте России, по специальности являлись правоведами: Алимардан-бек Топчибашев был выпускником юридического факультета Петербургского университета, а Исмаил хан Зиядханов – такого же факультета Московского университета.

Председателем одной из крупнейших фракций Государственной думы России, мусульманской фракции, был избран всё тот же Топчибашев. Выступая с трибуны Думы, азербайджанские депутаты открыто и остро критиковали проводившуюся тогдашним правительством Российской империи на Южном Кавказе политику национальной розни, дискриминации мусульманского населения, переселенческую политику.

В 1916 году в Тифлисе на съезде народов Кавказа Топчибашев впервые выдвигает идею создания Кавказской конфедерации. А в 1917 году по его совету лидеры двух политических партий, Мамед Эмин Расулзаде и Насиб Бек Юсифбейли, принимают решение об объединении и создают партию «Тюрк Адеми Меркезийет фиргеси – Мусават».

7 декабря 1918 года в Баку был созван Азербайджанский парламент. Из 96 избранных депутатов 44 составляли члены Временного Национального совета Азербайджана, 21 место было предоставлено армянскому населению республики, 10 мест – русскому, 3 места отдали профсоюзам, 2 места – нефтепромышленному союзу, ещё 2 места – другим слоям общества.

Открывая первое заседание Азербайджанского парламента, председатель Национального совета Мамед Эмин Расулзаде сказал: «На мою долю выпало великое счастье – открыть заседание первого Азербайджанского парламента, члены которого призваны служить делу реализации идеи свободного и самостоятельного существования сынов своей родины... Наше отделение от России не является враждебным актом по отношению к России. Мы не чувствовали обиды от русского народа, который не меньше нас страдал под гнётом деспотизма. Мы желаем видеть в России государство, основанное на демократических началах. Мы любим Россию, но любим и свою независимость. Мы не хотим жить под игом давления, ибо счастье жизни – в свободе. Поднятое нами знамя свободы не должно спуститься».

В начале мая 1919 года Азербайджанский парламент утвердил делегацию для участия в Парижской мирной конференции в следующем составе: Алимардан-бек Топчибашев – председатель, Мамед Гасан Гаджинский – заместитель председателя, члены делегации – Акпер Ага Шейхульисламов и Ахмедбек Агаев, советники – Магомед Магеррамов и Джейхунбек Гаджибеков. Делегация была наделена дополнительными полномочиями для «подготовки общественного мнения цивилизованных стран Европы и Америки в направлении, наиболее благоприятствующем установлению коммерческих контактов с деловыми кругами этих стран».

28 мая 1919 года азербайджанской делегации удалось встретиться с президентом США Вудро Вильсоном. Однако результаты встречи оказались малообнадёживающими. Президент США подчеркнул, что в намерения мирной конференции не входит раскол мира на мелкие территории и вопрос Азербайджана не может быть разрешён до решения вопроса России. В то же время Вильсон заверил азербайджанскую делегацию в том, что «...азербайджанский народ найдёт отныне в великой Америке защиту и поддержку в святом деле отстаивания своей свободы и независимости». Он рекомендовал нашей делегации рассмотреть идею создания конфедерации народов Южного Кавказа, которая могла бы рассчитывать на покровительство одной из великих держав в качестве страны, переданной под мандат Лиги Наций.

Глава азербайджанской делегации Топчибашев вручил президенту США копию меморандума, предъявленного на Парижской мирной конференции.

Документ состоял из трёх пунктов:

1. 1. Меморандум о независимости Кавказского Азербайджана с описанием его границ на особом листе с картой.
2. 2. Меморандум об экономическом состоянии и финансах Азербайджана с экономической картой.
3. 3. Меморандум об этническом составе населения Азербайджана с диаграммами и этнографической картой.

Делегация Азербайджана проводила большую работу в целях ознакомления участников Парижской конференции с политическим положением в республике.

13 июня 1919 года за подписью Вудро Вильсона, Дэвида Ллойд-Джорджа, Жоржа Клемансо, Витторио Орландо и барона Макино был опубликован документ о частичном признании верховной власти адмирала Колчака на территории России. В связи с этим представители Азербайджана, Грузии, Латвии, Эстонии, Северного Кавказа, Белоруссии и Украины в этот же день вручили ноту протеста председателю Парижской конференции.

Азербайджанской делегацией также была проведена в Париже большая работа по вопросу об отношениях с Ираном. Как известно, после образования АДР Иран выдвигал территориальные притязания на Азербайджан, требуя присоединения его к Иранскому государству.

Однако после заключения в Лондоне 19 августа 1919 года англо-иранского договора Иран отказался от своих территориальных притязаний. 1 ноября 1919 года в Париже между Азербайджаном и Ираном был заключён договор о признании независимости Азербайджана, а также достигнуто соглашение об установлении дипломатических отношений между этими двумя странами. Подписание данного договора явилось большим успехом азербайджанской дипломатии на международной арене.

10 января 1920 года представители Азербайджана и Грузии были приглашены в министерство иностранных дел Франции. Топчибашева и Маггеррамова от Азербайджана, Церетели и Авалова от Грузии приняли первый секретарь министерства Жюль Камбон, представители Англии Филипп Керр и Италии маркиз де ла Торрета. Жюль Камбон передал Топчибашеву официальное решение Парижской мирной конференции о признании Азербайджана де-факто со стороны союзнических стран. Поздравив азербайджанских и грузинских представителей, он заявил, что отныне Азербайджан и Грузия в качестве признанных государств могут официально обращаться к мирной конференции при решении тех или иных вопросов.

12 января 1920 года в Азербайджанской Демократической Республике было созвано чрезвычайное заседание правительства, где объявили о проведении 14 января праздничных торжеств на всей территории Азербайджана. Было опубликовано обращение премьер-министра республики Насиб-бека Усуббекова к гражданам Азербайджана, в котором говорилось: «Граждане, 28 мая 1918 года Азербайджан волей своей нации был объявлен независимым. В огне жестоких событий и бедствий рождена Республика. Подвергаясь кровавой смуте и бедствиям, разрушалась целая страна. Определив свою судьбу и обретя своё священное право, нация вскоре, положив конец смуте, сумела успешно заложить основы своего государства. Азербайджан сумел с честью выйти из выпавшего на его долю тяжёлого испытания. Нация, показавшая свою способность к независимой жизни и самоуправлению, собственной волей успешно заложила основы и обеспечила развитие нового свободного и демократического Азербайджана».

В середине апреля 1920 года Азербайджанский парламент принял закон об учреждении дипломатических представительств в Великобритании, Франции, Италии, США, Швейцарии, Польше, Литве, Латвии, Эстонии, Финляндии, Украине, Германии и России. В Баку начали действовать дипломатические миссии свыше 20 стран.

Начался процесс широкого дипломатического признания и вхождения независимого Азербайджана в систему всесторонних международных связей.

С падением АДР в конце апреля 1920 года закончилась первая глава жизни Алимардан-бека Топчибашева. Вторая глава – это жизнь в Париже в 1920-1934 годах, в городе, где сосредоточилось много политэмигрантов из Российской империи. Началась изнурительная борьба за выживание, появился комплекс эмигрантской отверженности.

В этом году исполняется 150 лет со дня рождения выдающейся личности азербайджанской истории XX века Алимардан-бека Топчибашева, которому принадлежат большие заслуги в становлении Азербайджанской Демократической Республики, органично соединившей в себе особенности восточной культуры и демократические ценности Европы, в признании её государствами мира как субъекта международных отношений.

Президент Ильхам Алиев назвал образование Азербайджанской Демократической Республики, первой демократической республики на мусульманском Востоке, событием исторического значения. Выразив сожаление по поводу кратковременности существования АДР, он отметил, что азербайджанский народ и азербайджанское государство всегда с большим уважением будут относиться к АДР, к деятельности его создателей, что история АДР – это наша история и мы всегда будем извлекать из неё поучительные уроки.

Эхо планеты.-2013.-№20.-С.22-25.

**ЭВОЛЮЦИЯ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПЕРИОД
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 1918-1920**

Х.Дж. ИСМАЙЛОВ,

доцент кафедры теории и истории
государства и права Бакинского
госуниверситета, кандидат юридических наук
E-mail: xaayamismailov@mail.ru

**Научная специальность: 12.00.01 – теория и история права и государства; история
правовых учений**

Аннотация. Опыт формирования местного самоуправления в Азербайджане в период первой демократической республики является необходимой базой для усовершенствования деятельности муниципальных органов. И это особенно актуально в связи с реорганизацией государственной власти в нашей стране на современном этапе, с переходом от преимущественно административных к преимущественно экономическим и социальным методам управления.

В статье рассматривается процесс усовершенствования нормативно-правовой базы функционирования органов местного самоуправления, а также вопросы их реорганизации в период Азербайджанской Демократической Республики, анализируются некоторые проблемы соотношения органов государственной власти и органов местного самоуправления.

Experience of formation of local self-government in Azerbaijan in the first democratic republic is necessary base for improvement of activity of municipal bodies, in connection with government reorganization in our country at the present stage, with transition from mainly administrative to mainly economic and social methods of board.

In this article is considered process of improvement of normative-legal base of functioning of local self-governments, and also questions of their reorganization in the Azerbaijan Democratic Republic, partly are exposed to the analysis of a problem of a parity of public authorities and local self-government.

Ключевые слова: эволюция, местный, самоуправление, опыт, формирование (evolution, local, self-government, experience, formation).

Из рецензии на статью: «...Постановка проблемы, глубокий и обстоятельный анализ исследуемого государственно-правового явления, безусловно, представляют несомненный научный и практический интерес.

Впервые в отечественной науке представлена попытка исследования правового регулирования городского, земского и сельского самоуправления в Азербайджане в пределах рассматриваемого периода...

Позиция автора обладает новизной и в достаточной мере обоснована... Статья представляет научный интерес... может быть опубликована».

М.Ф. Меликова, зав. кафедрой теории и истории государства и права БГУ, доктор юридических наук, профессор, Заслуженный юрист Азербайджана, член-корреспондент НАНА

После провозглашения Азербайджанской Демократической Республики на сформированные высшие органы власти и управления была возложена масштабная и ответственная миссия – выявление и мобилизация внутренних ресурсов для реализации исторического акта 28 мая 1918 г. В качестве внутренних ресурсов выступали способность народа создать государственный порядок, обеспечивающий полное развитие национального самосознания, культурного быта и хозяйства взамен хаоса и самоуправства, усугублявшегося межэтнической враждой в период после распада мощной империи, а также достойного государства, которое, с одной стороны, сможет получить поддержку от членов общества, а с другой – добьется признания мирового сообщества.

Необходимо отметить, что обстановка в этот период времени была крайне сложной для решения поставленных задач, а средства, которыми располагала новая власть, – ничтожно малы. Однако веками сформировавшиеся в духе уважения закона культурные традиции населения давали надежду, что в результате напряженных и упорных усилий достижение указанных целей станет возможным. Ошибки в отношении того, что у азербайджанского народа изначально

присутствует чувство государственности, быть не могло, поэтому право, установленное свободным народом, будет иметь верховенство в общественной и государственной жизни.

Тяжелая обстановка в стране характеризовалась бездействием большинства учреждений аппарата местной администрации предыдущей власти или вовсе отсутствием некоторых органов, разорением государственного и общественного хозяйства, и в особенности полным разорением частного хозяйства, что привело к прекращению поступлений налоговых сборов в бюджет.

Среди обстоятельств, препятствовавших проведению масштабных реформ по формированию органов местного управления и самоуправления и направлению их деятельности в позитивное русло, можно назвать также бегство вследствие беспорядков части грамотного населения из страны, наличие лишь небольшого количества представителей коренного населения, пригодных к административной службе, притеснения немногочисленных общественных деятелей городов, активизацию криминальных элементов среди сельского населения, составляющего основу сельского самоуправления, и др.

На фоне всех перечисленных негативных явлений деятельность национального правительства, основанная на принципе государственного самосохранения, охватывала широкий спектр государственно-правовых задач.

Согласно постановлению Правительства Азербайджанской Демократической Республики от 23 июня 1918 г. правовое регулирование общественных отношений, в том числе и отношений управления и самоуправления, в переходный период основывалось на Своде законов Российской империи и поспешно принятых в хаотичной форме законодательных актов Временного правительства России и Временного Закавказского правительства.

Первоначально деятельность республики в сфере местного самоуправления состояла в возобновлении работы находившегося в катастрофическом состоянии городского самоуправления в Гянджинской, а затем в Бакинской губерниях и создании учреждений самоуправления в тех городах, где они отсутствовали. Постановлением Правительства Азербайджанской Демократической Республики (далее – Правительство) от 22 июня 1918 г. [2, с. 190] была возобновлена деятельность Гянджинской (бывшей Елизаветпольской) Городской Думы.

Постановлением от 30 июля 1918 г. Правительство поручило Министерству внутренних дел провести мероприятия, направленные на восстановление общественного самоуправления во всех уездных городах Гянджинской губернии [3, № 4]. В уездных городах, таких, как Агдаш, Сальян, Агдам, Барда, Газах и других, где ранее отсутствовало городское самоуправление, было решено создать штат уполномоченного с окладом в 300 руб. и правом при необходимости нанимать секретаря с окладом в 200 и сторожа с окладом в 150 руб.

После переноса резиденции Правительства в Баку 18 сентября 1918 г. было принято решение о возобновлении деятельности Бакинской Городской Думы. В соответствии с этим решением Дума начала свою деятельность в составе, избранном 29 октября 1917 г. в соответствии с законами Временного правительства России, но число гласных планировалось довести до 80 путем кооптации по партийным спискам.

В ходе возобновления деятельности городского самоуправления одной из возникших проблем стало отсутствие на местах многих членов общественных учреждений. Некоторые из них в связи с известными событиями уехали в другие города России, а некоторые, из бывших гласных городской думы, были избраны в состав Правительства и парламента. Нельзя не сказать и о том, что разорение городского хозяйства опустошило казну. В связи с этим, несмотря на широкие полномочия и выделение кредитов со стороны Правительства, органы самоуправления не смогли в полной мере осуществлять активную и плодотворную деятельность.

18 сентября 1918 г. Правительство другим своим постановлением предусмотрело передачу продовольственного обеспечения города Баку и Бакинского градоначальства в компетенцию Бакинской Городской Думы [4, ф. 894, оп. 1, д. 25, л. 110; 7, с. 66].

Постепенно возобновлялась и деятельность органов самоуправления других уездных городов, входивших в Бакинскую губернию. Для оживления работы органов городского самоуправления планировалось включение в их состав путем кооптации новых членов, в связи с чем были приняты необходимые решения о выборах и назначении таких лиц соответствующими организациями и управлениями.

Следует отметить, что в период Азербайджанской Демократической Республики решение организационно-правовых и методологических вопросов органов местного самоуправления было поручено Министерству внутренних дел.

Городские думы формировались в центрах губерний, таких, как Баку, Гянджа и Загатала, а также в крупных городах, являвшихся центрами уездов. В относительно небольших городах их заменяли упрощенные формы общественного управления.

В первое время бакинскому городскому самоуправлению были предоставлены более широкие полномочия. Например, своими решениями от 22 и 25 сентября 1918 г. Правительство установило, что выпущенные им денежные знаки могут быть в обороте на всей территории страны и равнозначны общегосударственным.

При формировании парламента, который должен был функционировать до созыва Учредительного Собрания, к 44 членам бывшего Азербайджанского Национального Совета планировалось кооптировать депутатов, которых следовало избрать не только из различных национальных комитетов, общественных организаций, но и из органов городского самоуправления.

Пятеро депутатов парламента, назначаемых путем кооптации, подлежали избранию со стороны членов Бакинской Городской Думы, являвшихся мусульманами. В других городах, где существовало городское самоуправление, представителей из города избирали мусульманские гласные городского собрания, а представителей из уездов – члены бывших уездных мусульманских комитетов. Городская Дума имела своих представителей в университетской комиссии и таким образом принимала участие в управлении Бакинским государственным университетом [4, ф. 895, оп. 3, д. 73, лл. 55-56].

В связи с возобновлением деятельности органов городского самоуправления в составе, избранном ранее (вместе с кооптированными членами), сроки полномочий большинства его членов подходили к концу. Приняв это обстоятельство к сведению, а также рассмотрев заключения юридических комиссий городских дум, в результате долгих дискуссий 29 января 1919 г. Правительство Азербайджанской Демократической Республики постановило продлить срок полномочий гласных городских самоуправлений вплоть до проведения новых выборов [3, № 26]. Этим же решением министру внутренних дел поручалось в срочном порядке подготовить проект закона «О производстве выборов в городские думы» и представить его Правительству, а после его одобрения последним внести законопроект на обсуждение в парламент. Подготовку и принятие закона, а также проведение на его основе выборов предполагалось завершить до 1 апреля 1919 г.

С принятием 7 августа 1919 г. парламентом Азербайджана Закона «О правилах производства выборов гласных городских дум в Азербайджанской Демократической Республике» были определены прогрессивные основы формирования органов местного самоуправления.

Как и законодательство других цивилизованных государств, Закон при закреплении особенностей проведенного реформирования местного самоуправления исходил из принципа народовластия.

Подобно постановлению Временного правительства России от 15 апреля 1917 г. за основу была взята так называемая четырехчленная формула [4, ф. 970, оп. 1, д. 247, л. 12]. Существенное изменение в Законе состояло и в том, что лица, находившиеся на действительной военной службе, лишались избирательного права. То есть лица, находившиеся на воинской службе, губернаторы и градоначальники, представители административной власти в уездах и их помощники, служащие местной полиции, не принимали участие в выборах.

Не обладали избирательными правами также иностранцы; лица, осужденные по указанным в Законе основаниям; организаторы непристойных заведений, а также лица, находившиеся под следствием или обвиняемые за преступления, предусматривающие наказания в виде лишения или ограничения прав.

В соответствии с Законом активным избирательным правом обладали все граждане, достигшие 20-летнего возраста и проживавшие не менее года в соответствующем городе, вне зависимости от пола, национальной или религиозной принадлежности.

Отличие от активного избирательного права, пассивное избирательное право для гласных не предусматривало ценза оседлости. Лишь для иностранцев (право избираться распространялось и на них) устанавливался пятилетний ценз оседлости. Гласные избирались путем равного, свободного и тайного голосования сроком на два года.

Закон устанавливал также процедуру подачи и рассмотрения в суде жалоб и протестов в связи с правонарушениями во время выборов. Городской голова обязан был в течение одного месяца со дня опубликования Закона составить списки избирателей и довести его до сведения общественности. Протесты со стороны местных высших административных органов и жалобы избирателей могли быть поданы в городскую управу в течение пяти дней со дня объявления списков избирателей.

Городской муниципалитет рассматривал полученные жалобы и протесты в течение пяти дней и должен был довести свое решение до заинтересованных лиц. По истечении этого срока лица, не получившие извещения, или жалобы и протесты которых остались не рассмотренными в течение трех дней, имели право обратиться в соответствующий окружной суд.

В свою очередь окружному суду отводилось пять дней на рассмотрение поданных жалоб и протестов, а принятое им решение считалось окончательным и обжалованию не подлежало. Судебное рассмотрение проходило в расширенном составе, пятью судьями, двое из которых могли быть почетными судьями [4, ф. 894, оп. 2, д. 24, лл. 54-55].

Случаи, не предусмотренные Законом, в соответствии со ст. 34 «Правил» подробно регулировались «Инструкцией о правилах проведения выборов гласных городских дум», подготовленной и утвержденной Министерством внутренних дел [4, ф. 2802, оп. 1, д. 22, лл. 169-174].

При проведении выборов в городскую думу наблюдалась практика создания специальных условий для раздельного голосования мусульманских женщин и мужчин, в то время как представители других конфессий голосовали совместно [4, ф. 19, оп. 1, д. 345, лл. 65-65об.]. На фоне установления равенства полов подобное решение, с одной стороны, указывало на невозможность быстрого устранения формировавшейся веками традиции, а с другой – на соблюдение свободы вероисповедания и уважение чувств верующих. Однако необходимо подчеркнуть, что мусульманские женщины, ранее не проявлявшие интереса к общественной жизни, в период Демократической Республики стали активно участвовать в выборах городского самоуправления.

После утверждения Закона парламентом и его опубликования во всех городах Азербайджана незамедлительно начались широкомасштабные подготовительные работы к проведению выборов в органы городского самоуправления. В короткие сроки были сформированы и начали работу городские думы.

В целях обеспечения динамичного развития хозяйственной жизни города органам городского самоуправления были предоставлены широкие полномочия. Городское самоуправление непосредственно участвовало в решении вопросов, касавшихся государственных и национальных интересов. В частности, органы городского самоуправления принимали активное участие в подготовке, обсуждении и принятии ряда законов, таких, как Закон «Об установлении предельных цен и условий пользования квартирными, торговыми и другими помещениями» от 12 апреля 1920 г. [2, с. 169-178] и Закон «О попутном сборе с провозных грузов в пользу городов» от 27 июля 1919 г. [2, с. 92-94] и т.д.

Важное место в нормотворческой деятельности городских дум занимало принятие уставов учреждений, создаваемых думой или находящихся под ее контролем.

Так, 13 января 1918 г. Бакинская Городская Дума утвердила Устав Бакинской биржи труда, который подробно регулировал различные направления ее деятельности в целях посредничества между работодателем (предпринимателем) и рабочими, а также другими лицами, нуждавшимися в зарботке [4, ф. 784, оп. 1, д. 1, лл. 3-4].

Органы городского самоуправления проявили большую активность и в деле национализации учебных заведений. Они непосредственно участвовали в реализации требования о преподавании в начальных и средних школах на азербайджанском языке, содержащегося в постановлении Правительства «О национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений» от 28 августа 1918 г. [2, с. 225-226] и предусматривавшего открытие педагогических и других курсов, начальных и средних школ, обучавших на государственном языке.

В отличие от современного периода надзор за органами городского самоуправления осуществлялся Министерством внутренних дел и губернаторами. Закон предоставлял право местным административным органам власти в лице губернатора и бакинского градоначальника анализировать и проверять деятельность органов городского самоуправления (ст. 101 Городового

положения). В связи с этим органам городского самоуправления посылались циркуляры, содержавшие рекомендации по проведению работ для восстановления городского хозяйства, рекомендовалось уделить больше внимания полному сбору пошлин, их расходованию в соответствии с назначением.

Реформы местного самоуправления охватывали и введение земского самоуправления, формирование земских учреждений в уездах, участках и деревнях, не имеющих самоуправления, которые должны были привести к коренным изменениям в административной жизни на местах. С этой целью на обсуждение парламента был представлен проект «Положения о земских учреждениях», одобренный 24 сентября 1919 г.

Применение Положения предусматривало существенное изменение организации местного управления по принципу народовластия, пока воплощавшегося при формировании лишь высших органов власти и управления. Для претворения в жизнь этого важного законопроекта, подготовленного Министерством внутренних дел, планировалось проведение широкомасштабных работ.

В связи с этим постоянно проводились мероприятия по обеспечению необходимыми средствами и подготовленными кадрами будущих земских учреждений. Для этого при канцелярии Министерства создали особое отделение по земским и городским делам, которое с вступлением Положения в силу планировалось преобразовать в специальное отделение (пятое управление) Министерства и увеличить его штат [4, ф. 894, оп. 1, д. 12, лл. 76-77].

В Законе предполагалось создание трехступенчатой системы земских учреждений – участковые, уездные и центральные (губернские) земские собрания. В компетенцию земских учреждений вверялось местное хозяйство и управление, и в этих рамках они обладали полной свободой. Собраниям уездных и центральных земств предоставлялось право принятия общеобязательных решений по вопросам хозяйства и управления в земствах.

Земское самоуправление должно было состоять из земского собрания и исполнительного органа земской управы. Избирали членов этих собраний сроком на три года, а участие в выборах не ограничивалось сроком проживания в соответствующем избирательном округе или уплатой какого-либо налога. Правом на участие в выборах обладали все граждане Азербайджана (исключая военнотружущих) обоих полов, достигшие 20 лет, вне зависимости от национальной и конфессиональной принадлежности. Единственное требование заключалось в том, чтобы гражданин на момент составления списков избирателей проживал и работал или занимался домашним хозяйством, состоял на службе либо занимался иной деятельностью в пределах соответствующего избирательного округа.

Закон включил в перечень лишенных избирательных прав и лиц, осужденных за уклонение от воинской повинности. Председатель и члены единственного исполнительного полномочного органа земских собраний (участковых, уездных и центральных) – управы – не подлежали утверждению и не могли быть смещены другим органом, кроме как избравшими их земскими собраниями. Председателям и членам управ запрещалось занимать какие-либо государственные должности.

Распоряжением Правительства от 11 октября 1919 г. [3, № 231, 237] в целях подготовки специалистов и управленческих кадров для работы в земских учреждениях в сфере местного хозяйства министру народного образования было поручено организовать специальные курсы при Бакинском государственном университете.

В сентябре 1919 г. с целью ускорения процесса образования земств и для регулирования их деятельности на обсуждение парламента были представлены еще два нормативно-правовых акта – «Правила о приведении в действие Положения о земских учреждениях в Азербайджанской Республике» [4, ф. 894, оп. 1, д. 62, лл. 1 - 14] и «Наказ о производстве выборов земских гласных» [4, ф. 894, оп. 1, д. 64, лл. 1 об.-15].

Принятие этих актов, опиравшихся на демократические ценности, обеспечило бы наряду с существенными изменениями в деле привлечения широких кругов населения к решению вопросов местного значения и решение важных социально-экономических задач. Реализация законов о земском самоуправлении, мобилизовав творческие силы местного населения, создала бы условия для движения их в едином общегосударственном направлении, что способствовало бы динамичному развитию жизни на местах (в провинции) и укреплению хозяйственно-

экономической сферы государства. Однако по причине известных обстоятельств эти начинания остались незавершенными и земства создать не удалось.

Таким образом, приняв во внимание новые политические реалии и разработав в тяжелых политических условиях правовые основы городского и земского самоуправления, Азербайджанская Демократическая Республика сделала важный шаг на пути к демократизации азербайджанского государства и развития институтов гражданского общества.

Безусловно, рассмотренные правовые акты о местном самоуправлении, конкретное содержание социальной политики, принципы самоуправления имели смысл лишь для условий Азербайджана начала XX в. и потому в основном представляют историко-правовую ценность. Однако опыт сочетания правовых и социальных механизмов, четкое обозначение приоритетов социальной политики при разработке реформ городского и земского самоуправления в период первой республики представляется ценным, особенно сейчас, когда инструментарий современной юриспруденции и социологии позволяет создать надежный правовой и социологический фундамент реформы местного самоуправления, ее реализации и деятельности самих органов самоуправления.

Опыт органов местного самоуправления в период Азербайджанской Демократической Республики, опровергнув государственную теорию самоуправления, подтвердил необходимость связи государства с самоуправлением. Это означает, что, реформы могли развиваться успешно и продуктивно только в условиях тесного сотрудничества государства и органов местного самоуправления, построенного на основе определенного равновесия. Опыт данного периода особенно актуален в современных условиях – в условиях противопоставления местного самоуправления государственному управлению.

Представленный опыт требует более детальной разработки законодательной базы Азербайджана с целью определения взаимоотношений органов местного самоуправления с государственной властью.

Литература

1. *Адрес-календарь* Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920.
2. *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)*. Законодательные акты (Сб. док.). Баку, 1998.
3. *Азербайджан* (газ.). 1918. 25 сент. № 4; 1919. 5 февр. № 26; 11 окт. № 231, 4 нояб. № 237.
4. *Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИААР)*, ф. 19, 100, 784, 894, 895, 970, 2802.
5. *Исмаилов Х. Дж.* История государства и права Азербайджана. Баку, 2006.
6. *Расулзаде М.Э.* Азербайджанская Республика. Баку, 1990.
7. *Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики*. Баку, 1919. Ст. 189.

Закон и право.-2010.-№6.-С.32-36.

ОБ ОДНОЙ ЛЕКЦИИ М. Э. РАСУЛЗАДЕ И НЕ ТОЛЬКО О НЕЙ

Анар

Мой друг Рамиз Абуталыбов, дипломат и культуртрегер, как истинный подвижник, собравший за годы работы в Париже, в ЮНЕСКО, бесценные документы из архивов азербайджанской эмиграции, ознакомил меня с докладом М. Э. Расулзаде «Современная литература Азербайджана», прочитанном им 17-го января 1936-го года в столице Франции на русском языке. Доклад этот был обнаружен и подготовлен к печати российским ученым, доктором исторических наук Салаватом Мидхатовичем Исхаковым. Ему же принадлежат и примечания к докладу, в которых уточняются некоторые имена и факты, упоминаемые в тексте. Я предложил опубликовать полностью этот доклад в нашем журнале «Литературный Азербайджан», сохранив весь текст как есть, даже с некоторыми его стилистическими шероховатостями. Рамиз одобрил эту мысль и попросил меня написать несколько слов к публикации, что я с удовольствием и делаю.

На мой взгляд, доклад интересен, прежде всего, тем, что его автор – виднейший политический деятель первой Азербайджанской Демократической Республики, человек широкого, не только политического, но и литературного кругозора. Ценность доклада и в том, что он знакомит парижскую аудиторию, судя по всему русскоязычную, эмигрантскую, с богатейшей историей нашей национальной литературы.

Специфической особенностью доклада является то, что это – взгляд на историю литературы, особенно ее новейший период, то есть за первую половину XX века, скорее политика, чем литературоведа. И хотя у Мамеда Эмина Расулзаде есть стихи и беллетристические произведения в разных жанрах, он прежде всего политик, крупнейший идеолог независимости Азербайджана начала прошлого века. Он был в числе создателей независимого Азербайджана, провозгласившего свою независимость 28-го мая 1918-го года. Мы по праву гордимся тем, что наша родина объявила свой государственный строй республикой и стала, таким образом, первой республикой во всем тюркском и исламском мире, если не ошибаюсь, даже во всей Азии. Но почему-то не всегда подчеркиваем, что, если опять-таки не ошибаюсь, также впервые в названии страны имелось определение «Народная» (или Демократическая).

Лишь спустя почти тридцать лет определение Народная или Народно-демократическая Республика нашло свое место в названиях стран Восточной Европы, вошедших в социалистический лагерь. Но в отличие от этих стран-сателлитов, не имеющих, особенно в сталинские годы, ничего общего ни с демократией, ни со своим собственным народом, первая азербайджанская республика в то трудное время старалась из всех сил построить именно народно-демократическое государство. И в этом огромная заслуга М. Э. Расулзаде – идеолога национального демократического светского государства.

Не только наше поколение, но и несколько предшествующих узнали правду о поистине грандиозной деятельности М. Э. Расулзаде лишь в последние двадцать с лишним лет, когда стали доступны документы той эпохи, появились серьезные исследования по ранее замалчиваемым и запрещенным темам. Одна из первых книг в Азербайджане, освещающих деятельность М. Э. Расулзаде, принадлежит перу талантливого исследователя Насимана Якублу. Патриарх нашей журналистики Ширмамед Гусейнов периодически публикует статьи и выступления самого Мамеда Эмина Расулзаде. Часть из них собрана в двухтомнике. Есть насущная необходимость в издании следующих томов наследия Расулзаде.

Выдающийся азербайджанский исследователь профессор Джамиль Гасанлы только за последние несколько лет издал ряд монументальных книг, освещающих, по существу, всю нашу историю XX века. Историю не только Азербайджана, но и сопредельных стран – Турции, Ирана, по крайней мере, во взаимоотношениях этих стран с Советским Союзом. В последней изданной книге Дж. Гасанлы раскрывается дипломатическая деятельность Азербайджанской Республики в годы ее недолгого существования. И здесь четко вырисовывается яркая роль М. Э. Расулзаде в установлении отношений с Турцией, в борьбе за дипломатическое отстаивание независимости Азербайджана, в неустанных усилиях добиться его признания со стороны ведущих стран мира. И, наконец, очень ценным исследованием, посвященным М. Э. Расулзаде, является книга Айдына Балаева, изданная в Москве. Все эти источники убедительно раскрывают заслуги этого великого

деятеля в утверждении, укреплении, защите азербайджанской государственности, в разработке идеологических и теоретических основ нашей независимости.

Фигура М. Э. Расулзаде симпатична мне и по личным причинам, он был знаком с моим дедом Худадат беком Рафибейли, послал ему телеграмму с соболезнованием в связи с кончиной его отца, глубоко уважаемого в Гяндже ахсакала Алекпера Рафибейли. А после трагической гибели самого Худадат бека, его расстрела, М. Э. Расулзаде выразил свою глубокую печаль по этому поводу.

У этого выдающегося деятеля столько подлинных заслуг, что ни к чему приписывать ему заслуги мнимые. Так, М. Э. Расулзаде, как известно, был председателем недолго просуществовавшего Национального совета, но это не означает Президентского статуса, который приписывают ему не в меру ретивые поклонники. Нельзя считать М. Э. Расулзаде и единоличным создателем независимого азербайджанского Государства, игнорируя заслуги его соратников по борьбе – А. Топчубашева, Ф. Хойского, Н. Усуббекова, Г. Агаева и других, сыгравших важную роль в создании и становлении страны.

В отличие от вышеназванных деятелей М. Э. Расулзаде в период независимости не занимал какой-либо государственной или правительственной должности, оставаясь лишь лидером партии «Мусават», руководителем самой большой и самой влиятельной мусаватской секции в парламенте.

Фатали хан Хойский и Насиб бек Усуббеков были больше практиками, оба они в разное время возглавляли правительство страны, и оба входили в качестве министров в кабинеты друг друга.

Будучи заместителем председателя Милли меджлиса А. Топчубашева, Гасан бек Агаев в его отсутствие, – а это был весь период существования высшего законодательного органа страны, – исполнял многотрудные обязанности руководителя Парламента. Сам же Алимардан бек Топчубашев, сделавший так много для обретения Азербайджаном независимости, не вкусил радости этого события у себя на родине. Вскоре после провозглашения независимости Алимардан бек во главе дипломатической миссии отбыл в Турцию, а затем направился во Францию, сосредоточив все свои усилия на том, чтобы ведущие страны мира признали независимость Азербайджана. Ему, как и Мамеду Эмину Расулзаде, так и не было суждено больше увидеть родной Азербайджан.

Алимардан бек – старший по возрасту, естественно, и свою общественно-политическую деятельность начал раньше М. Э. Расулзаде, был заместителем Исмаил бека Гаспринского на первом съезде мусульман России и стал Председателем на втором, избирался не только депутатом Государственной думы России, но и стал руководителем мусульманской фракции в ней. Ареалом деятельности А. Топчубашева, во всяком случае, до 1917-1918-годов, было мусульманство в России, ареалом же деятельности М. Э. Расулзаде был, в основном, Ближний и Средний Восток – Иран, Турция, Туркестан, Кавказ. Но в канун провозглашения независимости и в годы независимости вся деятельность как Расулзаде, так и Топчубашева всецело сосредоточилась на проблемах Азербайджана.

Еще одна общая черта в судьбах этих выдающихся людей – оба они избежали трагической участи других лидеров АДР. От рук наемных убийц погибли Фатали хан Хойский, Гасан бек Агаев, Насиб бек Усуббеков, Бехбуд бек Джаваншир, в застенках ЧК-ГПУ были уничтожены Исмаил хан Зиятханов, Мамед Багир Шейхзаманов, Мамедгасан Гаджинский и многие другие. На одном из каспийских островов был расстрелян Худадат бек Рафибейли.

Но горькая чаша не миновала и семью Расулзаде, – был расстрелян его молодой сын, а вся семья, включая престарелую мать, была сослана. Существуют разные версии спасения самого Мамед Эмина из баиловской тюрьмы Сталиным, который и увез его в своем вагоне в Москву. Наиболее расхожая версия заключается в том, что Сталин якобы помнил былую дружбу с Мамед Эмином и то, как тот спас его от неминуемой смерти. В это мало верится. Сталин был не тот человек, который ценил бы верность в дружбе, – если бы было иначе, он не уничтожил бы почти всех своих соратников по борьбе, друзей и даже своих ближайших родственников. Порыв благодарности за свое спасение также мало сочетается с характером Сталина. В народе бытует много анекдотов о Сталине, которые порой лучше выражают суть его натуры, чем реальные документальные свидетельства. Так, в одной байке говорится, что надзиратель, который стерег Сталина то ли в тюрьме, то ли в ссылке, после большевистского переворота был арестован и ему

удалось, якобы, послать письмо Сталину. В нем он напоминал вождю, что он, надзиратель Иванов (назовем его так условно), по-доброму, по-хорошему относился к политзаключенным, и к Сталину в том числе. И согласно легенде Сталин наложил такую резолюцию на это письмо: «Надзирателя Иванова помню. К своим обязанностям относился халатно».

Независимо от того, байка это или быть, в этом – весь Сталин. И если у Сталина была бы хоть капля благодарности, он не допустил бы трагической участи семьи Расулзаде, сжалился хотя бы над его старой матерью, которая в свое время угощала, кормила его в своем доме.

Конечно, это мое сугубо личное предположение, но мне кажется, что Сталин рассчитывал использовать Расулзаде как альтернативу Нариманову, которого он недолюбливал. Есть даже версия, что Расулзаде хотели предложить пост руководителя компартии Азербайджана, учитывая, видимо, его «гумметовское» прошлое. Но Сталин сильно ошибся в Расулзаде, полагая, что тот во имя любой карьеры может изменить своим убеждениям.

Как бы то не было, Расулзаде удалось вырваться из когтей сталинской системы и продолжить свою общественно-политическую деятельность в Турции, Польше. В его творческое наследие в эмиграции входят не только политические тексты, но и исследования по вопросам литературы, в частности, капитальная монография, посвященная Низами.

Доклад, который М. Э. Расулзаде прочел в 1936-ом году в Париже, носит, в основном, обзорный характер, но в нем точно расставлены акценты в истории азербайджанской литературы, верно указаны две знаковые фигуры на разных этапах развития этой литературы – М. Физули в средние века и М. Ф. Ахундов в новое время. Странно, что в обзоре не упоминаются такие грандиозные явления нашей литературы, как «Китаби Деде Коркут» или творчество Насими, не говоря уже о Низами, о котором, именно как об азербайджанском поэте, Расулзаде написал позже очень ценную фундаментальную книгу-исследование. Но интересно, что если нашу литературу досоветского периода Расулзаде оценивает и с эстетической позиции, то литературу советской эпохи он рассматривает только как политик, с чисто идеологических позиций. То есть истинными образцами литературы этого периода он считает только те произведения, в которых выражены националистические, антисоветские и даже антирусские настроения, вне зависимости от их эстетической значимости. Правда, нельзя было требовать от автора более объемного рассмотрения советского периода, ибо он, в силу понятных причин, не мог пристально следить за литературным процессом у себя на родине. О том, что в то время у него под рукой не было соответствующей литературы, говорит и тот факт, что докладчик трактует знаменитую пьесу Дж. Мамедкулизаде «Книга моей матери», как «Книгу моего отца», так и называя, вернее, переименовывая заглавие пьесы. Спорным представляется мысль Расулзаде о том, что произведения, посвященные Димитрову или Тельману, трогают азербайджанского читателя не больше, чем судьба луизианского диктатора Лонга. Не знаю, как насчет Лонга, но и Димитров, и Тельман в те годы были символами борьбы с фашизмом. И как бы мы не относились к советскому строю, на совести которого чудовищные преступления против целых слоев населения, против целых народов, против многих выдающихся людей, это никак не оправдывает его антипода – нацизм. И иллюзией являлось наивное представление о том, что, сокрушив сталинскую империю, Гитлер даст свободу поработенным народам Советского Союза. На самом деле, случись такое, эти народы, особенно славянские и мусульманские, подпали бы под еще более жестокое рабство. И потому в те годы поэты, воспевающие узников фашистских тюрем – Тельмана и Димитрова, были искренни в своем пафосе.

И еще одно – последнее – соображение в связи с докладом М. Э. Расулзаде. Он прочитан в 1936-ом году и, несомненно, стал известен советским службам безопасности. Почти все из положительно названных в докладе азербайджанских писателей стали жертвами репрессий 1937-го года. Есть о чем задуматься, не так ли?

Литературный Азербайджан. - 2010. - № 1. - С. 69-72.

АДР: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Джейла Ибрагимова

Сегодня – День Республики

Независимость и демократия – главная цель всех народов во все времена. И от того, какими путями и средствами достигается эта заветная цель, зависят национальная история, ее качество и цвет. Сегодня Азербайджан является подлинно независимым государством, эффективно развивающимся, уверенно созидующим новое, демократическое общество под руководством достойного преемника общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева – президента Ильхама Алиева. В условиях консолидации и развития современного азербайджанского общества, его демократизации и интеграции в мировое сообщество происходит формирование соответствующих общественно-политических и социально-экономических, духовных, морально-нравственных ценностей.

Однако содержание прогрессивных исторических тенденций не может быть в полной мере объяснено и осмыслено, если отвлечься от этапных, ключевых фаз их становления. Сегодня, когда Азербайджанская Республика находится на пике своего развития, мы вспоминаем долгую и сложную эпопею завоевания нашей национальной независимости, размышляя о ее судьбоносности и многоэтапности, вехах и итогах этой победы, вновь перелистываем страницы нашей неоднозначной истории, осмысливая весь накал напряженности и драматизма, которые переживала на переломных этапах Родина.

Отмечая знаменательную историческую дату – День Азербайджанской Демократической Республики – мы с отрадой констатируем, что великая идея создания суверенного, демократического Азербайджана, в далекие годы начала XX века провозглашенная лучшими представителями национальной интеллигенции, благодаря мудрой и дальновидной политике нашего лидера Гейдара Алиева, успешно продолжаемой президентом Ильхамом Алиевым, обрела свое достойное воплощение и развитие. Создание и деятельность АДР, оставившей лаконичный выразительный автограф-инициалы на страницах мировой истории, впервые показали миру сущность азербайджанского народа, претворение в жизнь его свободолюбивых чаяний, идей государственности, национальной консолидации, свободы и единства всего тюркского мира. Эти великие понятия сформировали интеллектуальный, культурный, духовный потенциал нынешнего суверенного Азербайджана, явились его основой. И поэтому всестороннее и последовательное изучение деятельности АДР является одной из важнейших задач общественных и государственных институтов и организаций, всех нас – граждан независимого Азербайджана.

Только народ, знающий свою историю, может должным образом оценить и свою независимость, и это лишний раз доказывает история завоевания независимости азербайджанского народа. Ведь история – не просто наука, это активно действующая, преобразующая и консолидирующая сила общества, определяющая стаж и ценз минувших завоеваний, в неизбежном преддверии грядущих побед. Азербайджанская Демократическая Республика, созданная в 1918 году, – наше национальное достояние, ярчайшая, определяющая страница истории Азербайджана. АДР, просуществовавшая столь недолго, но навсегда вошедшая в анналы истории – не только как первое независимое государство на Востоке, но и как заветный пример свободы азербайджанского народа.

На пути к обретению государственности и независимости азербайджанский народ прошел через самоотверженную борьбу, подъемы и спады, победы и потери. Особенностью Азербайджана является то, что республика в течение XX века дважды завоевывала свою национальную независимость. Первая Азербайджанская Республика возникла на базе глубокой модернизации азербайджанского общества, имевшей место в конце XIX – начале XX веков, с участием иностранного и частного капиталов, когда начиналось интенсивное развитие промышленности, формировались национальная буржуазия и интеллигенция, партии и движения либерально-демократического толка. Политическая ситуация в постреволюционной стране большевиков становилась все более напряженной. Страна, не имевшая единой сильной власти, была охвачена анархией. Провозглашение 28 мая 1918 года независимости Азербайджана стало логическим разрешением назревшего коллапса большевистской системы.

В «Акте о независимости Азербайджана» от 28 мая 1918 года сказано: «Отныне народы Азербайджана являются носителями суверенных прав, и Азербайджан, состоящий из Восточного и Южного Закавказья, полноправным независимым государством; формой политического устройства независимого Азербайджана устанавливается демократическая республика; Азербайджанская Демократическая Республика стремится установить добрососедские отношения со всеми членами международного сообщества, и в особенности с сопредельными народами и государствами; Азербайджанская Демократическая Республика гарантирует в своих пределах гражданские и политические права всем гражданам без различия национальности, вероисповедания, социального положения и пола; Азербайджанская Демократическая Республика всем народностям, населяющим ее территорию, предоставит широкий простор для свободного развития; до созыва Учредительного собрания во главе управления всем Азербайджаном стоит Национальный Совет, избранный голосованием, и временное правительство, ответственное перед Национальным Советом».

Так что еще на заре прошлого века, около ста лет назад, именно азербайджанцы создали на Востоке первую демократическую республику парламентского типа, приняли демократические и светские законы, обратились в Лигу наций с просьбой принять Азербайджан в ряды этой организации. В республике действовали демократические принципы с приоритетом прав человека, были провозглашены свобода слова, печати, вероисповедания, на законных основаниях существовали и действовали различные партии, политические группы и течения, организации, союзы и общества. В то время, когда в США женщины были лишены права голоса, в 1918 году азербайджанским женщинам такое право было дано. Предоставление всем гражданам, независимо от национальности и пола, равных прав, определение государственных границ, принятие атрибутов азербайджанской государственности, объявление родного, азербайджанского языка государственным создали прочную основу для будущей независимости Азербайджана и демократизации общества.

7 июня 1918 года под председательством М. А. Расулзаде прошло первое собрание Джумхурийета, на котором руководство госкабинетом было поручено Фатали хану Хойскому. Согласно историческим данным, за период существования Азербайджанской Демократической Республики было проведено 155 парламентских собраний. На обсуждение парламента было вынесено 270 законопроектов, из них около 230 были приняты. Законы обсуждались в условиях конструктивного, делового обмена мнениями и редко принимались до третьего чтения. Независимое азербайджанское государство, просуществовавшее чуть менее 2 лет, являлось светской республикой, имевшей многопартийный и многонациональный парламент, коалиционное правительство, свою армию, валюту, границу и другие атрибуты суверенитета. Шаги, предпринятые в области демократического государственного строительства, экономики и культуры, образования и военного строительства, стали основными направлениями, отражающими 23-месячную деятельность Азербайджанской Демократической Республики. Алимардан бек Топчибашев, Фатали хан Хойский, выдающиеся генералы царской армии Самед-бек Мехмандаров и Али-ага Шихлинский, состоявшие в руководстве Джумхурийетом, занимались формированием армии, способной защитить независимость молодой республики.

Немало делалось для нужд просвещения и здравоохранения. Были предприняты исключительно важные исторические решения, в числе которых – и Закон об учреждении Бакинского Государственного университета. В Азербайджане появились театр, школа и печать нового типа, что оказало большое влияние на развитие национального самосознания азербайджанского народа. АДР установила дипломатические отношения со многими странами Европы, Америки и Азии. Флаг, гимн и герб сегодняшнего суверенного Азербайджана – также наследие АДР, которая в течение почти двух лет существования в труднейших условиях пыталась отстоять свою независимость и реализовать масштабные планы государственного строительства. Несмотря на то, что АДР просуществовала очень недолго, она доказала, что даже самый жестокий колониальный режим не в состоянии уничтожить идеалы свободы и независимости азербайджанского народа.

События начала XX века для нашей республики станут яркой меткой, настолько глубокой и красноречивой, что контуры ее с завидной четкостью почти столетие спустя вновь проявятся на чистом листе истории нового независимого Азербайджана. А она, как известно, повторяется. Как и когда-то, – впоследствии, в кровавом девяностом, части Красной Армии войдут в Баку и

установят жестокий деспотичный режим. И как когда-то – не навечно, на время, хоть в двадцатом году этот временный период растянется на долгие десятилетия... История распорядилась так, что более 70 лет мы находились под гнетом тоталитарного режима. Правда, наше в прошлом так называемое «суверенное» государство все это время имело свой герб, флаг, гимн. Но все это были не атрибуты суверенной государственности, как нам внушали, а лишь символика территориального подразделения единого, цельного государства. По сути, нам была навязана жизнь, регламентированная как самой Конституцией СССР, законами СССР, так и их трактовками, а права парламента республики были формализованы до абсурда.

Как известно, социалистическая эпоха была сильна своими слабостями и слаба достоинствами. Завершение эры первого нефтяного бума и начальные этапы народно-хозяйственного развития Азербайджана, первые пятилетки и первые передовики, битва с врагами народа и битва за урожай... По большому счету, жизнь всей страны тогда находилась словно под микроскопом некоего грандиозного и жестокого эксперимента, названного А.Синявским «социалистической цивилизацией». Это была эпоха «героизма, рекордов и побед». Повсюду в стране властвовал «красный террор». Всякий, кто мог сопротивляться укреплению большевистского режима, сразу же уничтожался как «враг народа», «контрреволюционер» или «диверсант». «Сломаем хребет всем врагам!», «Никакой пощады!», «Подлых изменников расстрелять!» – под такими лозунгами проходили массовые чистки.

Известно, какую колоссальную роль в духовном становлении нашего общества сыграли Гусейн Джавид, Микаил Мушвиг, Ахмед Джавад, Салман Мумтаз, Али Назми, Таги Шахбаз и многие, многие другие – десятки и сотни, талантливых и преданных собственной романтикой блестящих представителей нашей национальной интеллигенции. Лучшие сыны и дочери истории, мечтая о развитии и процветании молодой азербайджанской республики, стали заложниками карающего большевистского режима. Те члены правительства, парламента АДР, да и просто патриоты, так или иначе причастные к нему, что не погибли в первые дни и месяцы после «кровавого апреля» (подобно Фатали хану Хойскому, зверски расстрелянному террористами в 1920 году среди бела дня в Тбилиси), методично и целенаправленно уничтожались в «мирное время». Только в 1937 году репрессиям подверглись 29 тысяч человек. По сути, искоренялся интеллектуальный костяк нации. Сегодня это уже история, доказавшая, что парадоксы – сомнительный кодекс для реформации Вселенной; они, подчас, приводят к невосполнимым потерям в общественной психологии и морали, массовой утрате веры в ценности, колоссальным экономическим и человеческим жертвам. Но – и к неизбежному последующему возрождению духовности и самооценности народов как следствие осознания и преодоления ими этих ошибок. Ошибок, которые так же, как и все более значимые победы, необходимо знать и помнить – на будущее...

При СССР же осуществилась открытая агрессия Армении против Азербайджана, приведшая к тому, что обретение независимости Азербайджаном в 1991 году совпало с потерей 20% нашей территории. Уже в 1948-1953 годах начался драматический этап массовой высылки азербайджанцев с их древнейшей родины – Западного Азербайджана (так называемой территории Армянской ССР). А ведь вспомним, что еще важнейшей задачей, стоявшей перед АДР, была нормализация отношений с соседней Арменией (весь мир уже знает, чем закончится эта рискованная затея; речь идет о массовых человеческих жертвах, каковыми причиной явилась, в первую очередь, трагедия Нагорного Карабаха, возникшая на волне армянского псевдо-национально-освободительного движения!). Но даже в эпоху царской России не было совершено столько преступлений против нашей республики, как в период советской власти, в результате чего территория Азербайджана оказалась расчленена. 19,8 тысяч квадратных километров наших исконных земель – западных территорий Азербайджана – было передано Армении. Только после Второй мировой войны из Армении были депортированы 100 тысяч азербайджанцев, разделивших участь других переселенных народов.

В сложной ситуации, в которой оказалась республика, к руководству Азербайджаном в 1969 году приходит молодой, энергичный и талантливый политик, стратег и патриот Гейдар Алиев. Обладая редкостной проницательностью, Гейдар Алиев не только последовательно и целеустремленно приумножал достижения Азербайджанской Республики, но во много предвидел и, как мог, старался предотвратить имеющие место общегосударственные просчеты и ошибки, зачастую, чреватые роковыми последствиями. Благодаря реформаторским программам Гейдара

Алиева Азербайджан постепенно превратился в одну из самых передовых республик СССР. В течение исторически короткого промежутка времени на территории Азербайджанской Республики были созданы сотни заводов, фабрик и различных отраслей производства. 213 крупных промышленных предприятий были построены и приступили к работе. Во многих отраслях производства Азербайджан занимал ведущие позиции в СССР. 350 наименований продукции, производимой в Азербайджане, экспортировалось в 65 страны мира. Подлинный феномен, человек-государство, Гейдар Алиев пронизательно ощутил угрозу социального взрыва своего народа, принесенного в жертву социализму, что выражалось в неудержимом общенациональном стремлении к свободе и развитию.

Наступит время собирать камни. Драматический период нашей национальной истории – 1990-1992 годы – охарактеризован возникновением необычайных перспектив обретения Азербайджаном суверенитета и тем, как республика воспользовалась этими возможностями. Никто не любит зависимости, с ней только смиряются. 70-летний этап коммунизации завершился, и его уже невозможно было удержать никакими ново-изобретенными дефинициями. Советский Союз распался, и законным путем обрели независимость входившие в него республики. Азербайджанский народ добился своей государственной независимости, в канун падения СССР 18 октября 1991 года приняв Акт Конституции «О государственной независимости Азербайджанской Республики», используя богатые традиции легендарной АДР.

Новейший этап нашего национального самостояния совпал со сложным общественно-историческим периодом в истории государства. Азербайджану выпали на долю серьезные испытания, предстояло преодолеть множество препон и преград, чтобы в итоге прийти к тем простым и столь сложным истинам, что столетиями являются нормой жизни на европейском континенте и во все цивилизованном мире. Правильно оценивая ситуацию, Гейдар Алиев с первых же дней своего возвращения к руководству республикой дал старт претворению в жизнь последовательных и целенаправленных реформ в направлении строительства правового, подлинно демократического и всенародного государства. Были заложены основы построения национальной армии, достигнуто соглашение о прекращении огня в Нагорном Карабахе и вокруг него. Начали возрождаться многие промышленные предприятия, и в первую очередь, относящиеся к нефтяной, энергетической и химической отраслям.

В начале 1990-х годов достигнув важных политико-экономических, социальных и культурных рубежей, под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева мы приступили к решению конкретных вопросов, касающихся насущных проблем исторического бытия. И уже к середине 1995 года азербайджанское государство полностью окрепло, в нем утвердились прочная общественно-политическая стабильность и законность. Существовала настоятельная необходимость законодательно закрепить суверенитет Азербайджана, его место в мировом сообществе, обозначить принципы построения обновляющейся демократии, провозглашенные права человека и гражданина, определить конституционную позицию азербайджанского государства в мировой общественно-политической системе. Думы нашего общенационального лидера об азербайджанском народе, долгими десятилетиями попираемых его правах и обязанностях, нашли отражение в Высшем законодательном документе – Конституции страны. 12 ноября 1995 года решением всенародного референдума был принят Основной закон страны – первая Конституция независимого Азербайджана, в которой были законодательно закреплены главные принципы и цели, стоящие перед нашим народом и, в первую очередь, – строительство демократического государства.

Общественно-политические преобразования в нашей стране постепенно предопределили позитивные перемены во всех областях жизни, связанные с экономикой, социальной сферой, нравственностью, духовностью, идеологией. Благодаря спасительному возвращению к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, очевидными были успехи, достигнутые в области постепенного реформирования государственных и общественных институтов, улучшения социальной и гуманитарной ситуаций в республике. Все это и ряд других аспектов открыли путь к созданию на основе прочной правовой базы грандиозного энергетического коридора Восток – Запад, широкомасштабному освоению богатейших топливно-энергетических ресурсов всего региона. Осуществлялось успешное определение нефтяной стратегии республики, активное участие в разрешении технико-экономических проблем Каспийского региона. Небольшой Азербайджан за несколько месяцев стал одним из центров мировой экономической политики.

Нефтяной «Контракт века», принятие основного закона страны – Конституции независимого азербайджанского государства, строительство нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан, который эксперты назовут гарантом вечной независимости Азербайджана, – все важнейшие вехи нового государства явились следствием гениальных деяний и помыслов нашего общенационального лидера.

Азербайджан стал одной из первых республик, теперь уже на постсоветском пространстве, предпринявших реальные, по-своему легендарные шаги по преодолению глобального общественно-исторического кризиса, реализации качественного скачка от порабощения к независимости.

Под мудрым и дальновидным руководством Гейдара Алиева Азербайджан обрел свою государственность, историческую самость, свой парламент, Конституцию, начал строить новую систему общественных отношений, основанных на различных формах собственности, осуществлять процесс приватизации и развивать рыночную экономику. Его неустанная созидательная деятельность была освящена постоянным стремлением сделать нашу страну еще лучше, счастливее, совершеннее. Благодаря Гейдару Алиеву мы по-новому стали осмысливать такие важные и ключевые понятия, как национальная идея и национальное самосознание, культура нации и т.д. Именно ему принадлежит историческая миссия обнародования и доведения до мировой общественности вопиющих фактов геноцида азербайджанского народа, депортации наших соотечественников, экспансионистской политики России и Армении в разные периоды истории; а также открытие миру незаслуженно забытых имен людей, составлявших силу и цвет азербайджанской нации.

Фактически под его руководством на основе выявленных многочисленных новых архивных и других исторических материалов учеными-историками была развернута многоплановая научно-исследовательская работа по восстановлению исторической правды о судьбе Азербайджана в составе России и СССР, о наших выдающихся общественно-политических деятелях, представителях науки и культуры; написаны крупные труды в области общественно-политической и историко-философской мысли азербайджанского народа в синтезе взаимовлияния культур Востока и Запада. Еще в советские годы Гейдаром Алиевым был поднят вопрос о создании семитомника истории Азербайджана, в котором должны были найти справедливое освещение и оценку все «темные пятна». По его инициативе в разных НИИ были созданы отделы, изучающие неисследованные периоды истории нашей родины. В качестве наиважнейших, – 30 января 1998 года главой государства был издан Указ о необходимости изучения истории и наследия АДР.

Конец XX – начало XXI века стали для Азербайджана поистине историческим этапом качественных преобразований, завоевания демократических ценностей. Международный авторитет Азербайджана растет изо дня в день, что является результатом достигнутых успехов во внутренней и внешней политике, в деле реализации демократических преобразований. Проводимые в нашей республике конституционные, экономические и социально-политические реформы, модернизация правовой системы, в целом, эффективность механизмов демократизации упрочили ситуацию в стране, уверенно развивающейся и процветающей. Данный подход является приоритетным направлением национальной стратегии нашей республики, динамизации всей жизни, являясь основным гарантом модернизации страны в цивилизованном формате. Избрав себе достойного лидера – президента Ильхама Алиева, народ Азербайджана сделал правильный исторический выбор, как он сделал его в начале 1990-х годов, и еще раньше – в 1918-м году, закалив память и волю, открыв новую страницу своей древней и такой молодой истории, которую уже никогда и никому не удастся перевернуть и перечеркнуть. Все это лишний раз доказывает, что Азербайджан как часть целостного взаимозависимого мира может и должен стать одним из наиболее развитых регионов и сыграть свою историческую роль в мировой истории. При этом что главное для нас – не забывать уроков, преподанных историей, помнить, сколь необходимы для победы единство и сплоченность народа. Формируя новое демократическое государство, азербайджанский народ на всех структурных и социальных уровнях должен стремиться к согласию и единению. Ведь от того, на какой основе – не противопоставления, но консолидации, общественно-политического единения, какими путями и методами будет основана наша независимость – зависит ее прочность и самооценность. В этом и заключается наша сила, залог дальнейших успехов в построении процветающего и благополучного общества, сохранения

самого дорогого, что у нас есть, – нашей общенародной государственной независимости. Независимости, истоки и основы которой в 1918 году заложила АДР.

Каспий.-2009.-28 мая.-№93.-С.1-2.

МАМЕД ЭМИН РАСУЛЗАДЕ И УЗЕИР ГАДЖИБЕКОВ

Тамилла Худавердиева

"Для истинной революции нужны подлинные борцы. Сколь грандиозна настоящая революция! Осуществление этой исторической задачи требует целеустремленных Личностей, наделенных нравственными качествами, а остальных надо отстранить от дела".

Узеир Гаджибеков, "Иршад", 14 февраля 1907 г.

"Гаджибейли Узеира никто не сможет отделить от Азербайджана, искусства и истории азербайджанских тюрок. Он навсегда останется неотъемлемым достоянием азербайджанской культуры".

Мамед Эмин Расулзаде

Каждый из этих Личностей - Мамед Эмин Расулзаде и Узеир Гаджибеков - внес свою лепту в развитие и установление Азербайджанской Демократической Республики. У Мамед Эмина Расулзаде лепта была весомее, ибо он был вдохновителем и организатором этой Демократической Республики. А Узеир Гаджибеков был соратником и сподвижником в этом деле.

Вот фрагменты из биографий этих двух замечательных людей, чьи жизненные пути на каком-то определенном отрезке времени пересеклись.

Мамед Эмин Расулзаде родился 31 января 1884 года в селении Новханы близ Баку. Узеир Гаджибеков родился 18 сентября в селении Агджабеди близ Шуши.

М. Э. Расулзаде первоначальное образование получил во 2-й русско-мусульманской школе, директором которой был известный педагог С. М. Ганизаде. Это сыграло большую роль в формировании взглядов будущего мыслителя.

После окончания школы М. Э. Расулзаде продолжает образование в Баку.

Узеир Гаджибеков первоначальное образование получил в Шуше (после переезда семьи из Агджабеди) в 2-классной русско-татарской школе. В 1899-1904 гг. учился в Горийской учительской семинарии. Семинария сыграла большую роль в формировании мировоззрения Уз. Гаджибекова. После окончания семинарии в 1904 г. Уз. Гаджибеков был направлен на работу в школу села Гадрут Джабраильского уезда учителем. В 1905 г. переехал в Баку, преподавал в Бибиэйбатской школе, затем в школе "Саадат".

В 1902 г. М. Э. Расулзаде исполняется 17 лет. Именно на это время приходятся первые годы его революционной деятельности. Он создал "Молодежную организацию мусульман" - первую политическую организацию, которая вела подпольную борьбу против русского колониального правления в Азербайджане в XX веке.

Чуть позже было создано мусульманское демократическое общество "Мусават". Это общество также вело подпольную деятельность. 1903 год - год начала литературной деятельности М. Э. Расулзаде. "Мухаммас", что в переводе с арабского означает "Пять строчек" - под таким названием он впервые публикуется в газете "Шарги-Рус". В те годы (1904-1908) политическая и литературная деятельность Расулзаде, тесно переплетаясь, дополняли друг друга. Так, была создана мусульманско-социал-демократическая организация "Гуммет, при Бакинском комитете РСДРП. Организаторами были Мир Гасан Мовсумов, Мамед Гасан Гаджинский и Мамед Эмин Расулзаде. М. Азизбеков, Н. Нариманов, С. М. Эфендиев и др. видные революционеры были членами этой организации. Под таким же названием выходила газета. Одним из основных издателей был М. Э. Расулзаде. Он в тоже время сотрудничал с газетами "Иршад", "Тэрэгги", на страницах которых были опубликованы его статьи, стихи. В 1908 г. ставилась его пьеса "Гаранлыгда ишиглар" ("Огни во тьме"), которая была первым драматическим произведением М. Э. Расулзаде. В том же году он пишет другую пьесу - "Нагяхан бела" ("Неожиданное несчастье").

Прекрасно владея русским языком, он переводит отрывок из романа М. Горького "Мать" на азербайджанский язык. Этот перевод в те годы оказал определенное влияние на азербайджанскую литературу.

Как уже было сказано, по приезде в Баку Узеир Гаджибеков начал свою деятельность как педагог, педагог-просветитель. В своей статье "О съезде учителей" ("Иршад", 15-16 августа 1906 г.) Уз. Гаджибеков писал: "Основной задачей наших учителей являются ликвидация неграмотности в народе и наставление его на путь просвещения и культуры. И поэтому нашим учителям в первую очередь необходимо четко определить методы и пути решения этой нелегкой проблемы".

Далее в своей статье Уз. Гаджибеков проводит параллель между сельским учителем и городским. Какие задачи ложатся на плечи сельского учителя? Словом, к просвещению народа Уз. Гаджибеков подходит в более широком контексте.

Итак, как педагог Уз. Гаджибеков не мог оставаться равнодушным к тому, что в азербайджанских школах наблюдалась нехватка учебников на родном языке. В 1907 г. в Баку вышли в печать две книги на азербайджанском языке. Один из них - учебник "Арифметические задачи", другой - "Русско-татарский и татаро-русский словарь политических, правовых, экономических и военных терминов". Это был один из первых двуязычных словарей в Азербайджане, сыгравший огромную просветительскую роль. Издателем словаря был М. Э. Расулзаде.

Так, впервые мы встречаем эти две фамилии рядом: М. Э. Расулзаде и Уз. Гаджибеков. Один - автор, другой - издатель.

Педагог Уз. Гаджибеков был также очень талантливым, высокообразованным, смелым, можно сказать, революционным публицистом. На страницах бакинских газет "Хаят", "Иршад", "Тэрэгги", "Агигат", "Игбал" и др. публиковались бесчисленное множество статей и фельетонов Гаджибекова на самые разные злободневные темы.

Публицистика Уз. Гаджибекова отличалась взволнованным тоном, остроумной формой изложения. В одном из своих фельетонов он с горечью задает вопрос: "Почему мы отстали?" И сам же отвечает: "Потому что те, кто ведет нас вперед, устали от тяжести своих карманов".

Узеир Гаджибеков выступает глашатаем демократических кругов. Он так же, как и М. Э. Расулзаде, прекрасно владел русским языком, перевел повесть Н. В. Гоголя "Шинель" на азербайджанский язык.

В биографии М. Э. Расулзаде есть интересный факт. И. Сталин и М. Э. Расулзаде не раз выступали перед рабочими нефтяных промыслов с пламенной речью. Во время одного из таких выступлений И. Сталин призывал рабочих нефтяных промыслов в Балаханы к забастовке. Хозяева промыслов решили за это бросить Сталина в колодезь. Узнав об этом, М. Э. Расулзаде спасает его. Он также устраивает тайный побег И. Сталина из Баилдовской тюрьмы. Надо сказать, что с самого начала XX века до конца 1907 года И. Сталин, ведя революционную деятельность в Баку, был тесно связан узами дружбы с М. Э. Расулзаде.

Позже, после падения Азербайджанской Демократической Республики, во время апрельских событий 1920 г., М.Э.Расулзаде арестовали в Лагиче. О его аресте сообщили И. Сталину, который в начале ноября того же года был во Владикавказе. Сталин, никому ничего не сообщив, приехал в Баку. Он дал указание начальнику особого отдела XI Армии В. Панкратову от имени Комиссариата Национальностей РСФСР и сам лично поехал в тюрьму и освободил М. Э. Расулзаде. Этим самым И. Сталин вернул свой исторический долг бывшему революционному другу М. Э. Расулзаде.

В 1914 г. под редакцией писателя и журналиста А. Музнибина в месяц два раза издавался общественно-политический, литературно-исторический журнал "Дирилик" ("Жизнь"). В своих статьях М. Э. Расулзаде ставил вопрос правильного определения "азербайджанец". Под такими выражениями, как "мусульманин", "турок", "татар", он видел только один народ -

азербайджанский. Хотя в 1935 г. в исторической литературе такое определение, как "азербайджанец", приписывалось И. Сталину.

До 28 мая 1918 г. - дня создания Азербайджанской Демократической Республики - М. Э. Расулзаде вел упорную, неустанную борьбу. В апреле 1917 г. в Баку проходил съезд мусульман Кавказа. На этом съезде М. Э. Расулзаде вновь поднимал вопрос о цели Азербайджана - разорвать колониальные цепи, создать самостоятельное государство. Эту ответственную миссию возложил себе на плечи М. Э. Расулзаде вместе с передовой интеллигенцией Азербайджана.

Узеир Гаджибеков наряду с публицистической деятельностью уделял большое внимание и композиторской деятельности. С 1908 по 1915 год он писал оперы и оперетты. Первая опера - "Лейли и Меджнун" (1908), последняя - "Гарун и Лейла" (1915), первая оперетта - "Муж и жена" (1910), последняя - "Аршин мал алан" (1913). В 1915-1920 гг. Уз. Гаджибеков работал в газете "Азербайджан", с которой была связана вся его литературная деятельность.

Уз. Гаджибеков создал народную оперу, основанную на народной музыке - мугаме. Однако события, предшествовавшие 28 мая 1918 г., раскрыли в нем совершенно другого музыканта, музыканта революции. Узеиром Гаджибековым в те годы было написано два марша: "Национальный марш Азербайджана" и "Марш Азербайджана". В начале 1920 года был объявлен конкурс на лучший государственный гимн Азербайджанской Демократической Республики. Первую премию на этом конкурсе завоевал гимн, написанный Узеиром Гаджибековым. Этот гимн торжественно звучал в годы независимости.

Параллельно с композиторской деятельностью, как уже было указано выше, Уз. Гаджибеков работал в газете "Азербайджан", где он встречался с М. Э. Расулзаде.

В Доме-музее Узеира Гаджибекова в одном из залов, на стенде, отражающем публицистическую деятельность композитора, имеется групповая фотография. Под фотографией надпись: "Состав редакционных работников органа мусправительства газеты "Азербайджан". В центре - Мамед Эмин Расулзаде, второй справа - Узеир Гаджибеков.

Приветствуя Азербайджанскую Демократическую Республику, Узеир Гаджибеков в газете "Азербайджан" от 28 мая 1919 г. в статье "Один год" писал: "Сегодня со дня объявления нашей независимости, достижение которой обошлось нам в пролитые реки крови, тысячи разрушенных очагов, то есть Азербайджанскому тюркскому государству исполнился год, и идет второй. ...И сегодня, празднуя этот знаменательный день, сердце переполняет чувство гордости за сине-красно-зеленые стяги, развевающиеся повсюду".

Зеркало. - 2007.-15 июня. - С. 26.